

5313

श्रीरामचंद्राय ॥ अथाष्टमे चतुर्विंशत्य

अथ श्रीमद्भागवते श्रीधरीयटीकोपेते अष्टमस्कन्धः प्रारभ्यते ॥

अष्टमस्कंधः

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ नमः श्रीपरमहंसस्वादितचरणकमलचिन्मकरंदाय भक्तजनमानसनिवासाय श्रीरामचंद्राय ॥ अथाष्टमे चतुर्विंशत्य
ध्यायेर्मनुवर्णनम् ॥ तत्सुतैर्ऋषिदेवैर्द्रैर्मूर्तिभिश्च हरेः सह ॥ १ ॥ प्रतिमन्वंतरं चैव मन्वाद्याः षट् पृथक्पृथक् ॥ प्रवर्तयन्ति सद्धर्मान्पालयन्त्या
चरन्ति च ॥ २ ॥ अतो मन्वंतरस्योक्तं सद्धर्म इति लक्षणम् ॥ येन वै क्रियमाणेन नरो न निरयं व्रजेत् ॥ ३ ॥ तत्र तु प्रथमे स्वायंभुवः
स्वारोचिषस्तथा ॥ उत्तमस्तामसश्चेति चतुर्मनुनिरूपणम् ॥ ४ ॥ स्वायंभुवैतरेऽनंतदुरंतगुणवर्णनात् ॥ मुदितः परिपप्रच्छ सर्वमन्वंतरं

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ राजोवाच ॥ स्वायंभुवस्येह गुरो वंशोऽयं विस्तराच्छतः ॥ यत्र विश्वसृजां सर्गो मनूनन्या
न्वदस्व नः ॥ १ ॥ यत्रयत्र हरेर्जन्म कर्माणि च महीयसः ॥ गृणन्ति कवयो ब्रह्मस्तानि नो वद शृण्वताम् ॥ २ ॥ यद्य
स्मिन्नन्तरे ब्रह्मन् भगवान्विश्वभावनः ॥ कृतवान्कुरुते कर्ता ह्यतीतेऽनागतेऽद्य वा ॥ ३ ॥ ऋषिरुवाच ॥ मनवोऽस्मि
न्व्यतीताः षट् कल्पे स्वायंभुवादयः ॥ आद्यस्ते कथितो यत्र देवादीनां च संभवः ॥ ४ ॥ आकृत्यां देवहृत्यां च दुहि
त्रोस्तस्य वै मनोः ॥ धर्मज्ञानोपदेशार्थं भगवान्पुत्रतां गतः ॥ ५ ॥ कृतं पुरा भगवतः कपिलस्यानुवर्णितम् ॥ आख्या
स्ये भगवान्यज्ञो यच्चकार कुरूद्वह ॥ ६ ॥ विरक्तः कामभोगेषु शतरूपापतिः प्रभुः ॥ विसृज्य राज्यं तपसे सभायार्थं
वनमाविशत् ॥ ७ ॥ सुनंदायां वर्षशतं पदैकेन भुवं स्पृशन् ॥ तप्यमानस्तपो घोरमिदमन्वाहं भारत ॥ ८ ॥

स्थितिम् ॥ ९ ॥ स्वायंभुवस्येति त्रिभिः । यत्र विश्वसृजां मरीच्यादीनां मनुकन्यासु पुत्रपौत्रादिसर्गः ॥ १ ॥ महीयसो हरेः । अत्र क्वचि
द्बहुपाठांतरमस्ति तदुपेक्षितमस्माभिः ॥ २ ॥ यस्मिन्नतीते यत्कृतवान् यस्मिन्ननागते यत्कर्ता करिष्यत्यद्य वा वर्तमाने यत्कुरुते तद्वदेत्यन्वयः ॥
॥ ३ ॥ अस्मिन्कल्पे षण्मनवो व्यतीता गताः ॥ ४ ॥ तस्य मनोर्दुहित्रोः देवहृत्याम् आकृत्यां च कपिलयज्ञमूर्तिभ्यां पुत्रतां गतः प्राप्तः ॥ ५ ॥
॥ ६ ॥ ७ ॥ घोरं दुश्चरं तपस्तप्यमानः । समाधावनुभूतमिदं वक्ष्यमाणं निद्रितोच्छ्वसितवद्विस्मित इवोपदिशन्निवानुवदन्निव चाष्टभिः श्लोकैर

१ मनोरिति पाठांतरम् । गुरोरिति पाठे तु गुरोस्त्वत्तः श्रुत इत्यर्थः । २ इतः परं “यत्र धर्माश्च विविधाश्चातुर्वर्ण्याभिः शुभाः” इत्यधमधिकं बा० प्र० वि० ध्व० वीर० रा० पुस्तकेष्वस्ति ।

नृह ॥८॥ येन चिदात्मना विश्वं चेतयते चेतनीभवति । विश्वं तु यं न चेतयते न चेतनीकरोति स्वत एव चिद्रूपत्वात् । तत्र हेतुः । अस्मिन् शयाने स्वपनि यो जागर्ति साक्षिनया वर्तते । अहो चित्रं नायं जनस्तं वेद स तु इमं वेद ॥ ९ ॥ तस्येश्वरत्वं दर्शयन् लोकस्य हितमुपदिशति । आत्मना ईश्वरेणावास्यं स्वसत्ताचेतन्याभ्यां संब्याप्यं विश्वं सर्वं जगत्यां लोके यत्किञ्चिज्जगद्भूतजातमतस्तेनैवेश्वरेण यत्किञ्चित्पुण्यं दत्तं धनं तेनैव भुञ्जीथाः भौमान्भुङ्क्ष्व । यद्वा तेन हेतुना ह्यक्तेनेश्वरार्पणेनैव भुञ्जीथाः न स्वार्थम् । कस्यस्वित्कस्यंचिदपि धनं मा गृधो माभिकांक्षीः । यद्वा कस्यस्त्विति अहो कस्यान्यस्य धनमस्ति यतो धनाकांक्षा क्रियेनेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः । “ईशावास्यम्” इति यथाश्लोकमेव ॥ १० ॥ ननु यदि स सर्वं व्याप्नोति तर्हि चक्षुरादिभिः किं न प्रतीयते तत्राह । यं पश्यन्तं जनश्चक्षुर्वा न पश्यति चक्षुराद्यविषयत्वात् । न हि प्रमातारं मनुरुवाच ॥ येन चेतयते विश्वं विश्वं चेतयते न यम् ॥ यो जागर्ति शयानेऽस्मिन्नायं तं वेद वेद सः ॥ ९ ॥ आत्मा वास्यमिदं विश्वं यत् किञ्चिज्जगत्यां जगत् ॥ तेन त्यक्तेन भुञ्जीथा मा गृधः कस्य स्विद्धनम् ॥ १० ॥ यं न पश्यति पश्यन्तं चक्षुर्यस्य न रिष्यति ॥ तं भूतनिलयं देवं सुपर्णमुपधावत ॥ ११ ॥ न यस्याद्यंतौ मध्यं च स्वः परो नांतरं बहिः ॥ विश्वस्यामूनि यद्यस्माद्विश्वं च तदृतं महत् ॥ १२ ॥ स विश्वकायः पुरुहूत ईशः सत्यः स्यंज्योतिरजः पुराणः ॥ धत्तेऽस्य जन्माद्यजयात्मशक्त्या तां विद्ययोदस्य निरिह आस्ते ॥ १३ ॥

प्रमाणं विषयीकरोतीति भावः । तथाच श्रुतिः । “चक्षुषश्चक्षुरुत श्रोत्रस्य श्रोत्रम्” इत्यादि । ननु तर्हि वटनाशे देवदत्तस्य तद्विषयं चाक्षुषं ज्ञानमिवेश्वरस्यापि स्वरूपभूतं तद्विषयं ज्ञानं नश्येत्तत्राह । यस्य तु पश्यतश्चक्षुर्ज्ञानं न रिष्यति न नश्यति । तत्तदाकारेणोत्पन्नाया वृत्तेरेव नाशो न स्वतःसिद्धज्ञानस्य न हि सवितृप्रकाशः प्रकाशनाशे नश्यतीति भावः । भूतानि निलयो यस्य तं सर्वतर्यामिणं तथापि सुपर्णशोमनपतनमसंगमुपधावत भजध्वम् ॥ ११ ॥ तस्य स्वरूपस्य नित्यत्वमेवोपपादयन्नाह । न यस्येति । अनूपायनादीनि विश्वस्य यस्माद्रवति विश्वं च यत् यद्रूपमत एवाव्यभिचारित्वात्तदृतं सत्यं महत्परिपूर्णं ब्रह्म ॥ १२ ॥ ननु विश्वं चेतद्रूपं तर्हि तस्य कुतो जन्माद्यभावः स्वप्रकाशत्वं

वा कुतः कथं वा जगज्जन्मादिकर्तृत्वेन स्वकर्माणः सत्यत्वं पूर्णत्वं च तेनैव सत्ताज्जः सत्यश्च स्वप्रकाशश्च पुराणश्च निर्विकारो विश्वं कथो
यस्य पुरुषि हूतानि नामानि यस्य तथाविधोऽपि यतोऽस्य विश्वस्य जन्मादि स्वशक्त्या मायया धत्ते तां च नित्यसिद्धया विद्ययोदस्य हित्वा
निष्क्रिय एवास्ते ॥ १३ ॥ यस्मादेवमीश्वरः कर्म कृत्वा संत्यज्य नैष्कर्म्येणास्ते अथास्माद्धेतोः ऋषयोऽप्यग्रे आदौ कर्माणि कुर्वन्ति । किमर्थमकर्महे
तवे मोक्षार्थम् । पाठांतरे कर्मनाशाय हि यस्मात् ईहमानः कुर्वाणः अनीहाम् अकर्मत्वम् ॥ १४ ॥ नन्वीहमानः कर्मभिरवगुंठितः कोशकार इव बध्येतैव
तत्राह । ईहत इति । अतस्तमनुवर्तमाना ये ते नावसीदन्ति न विषजन्ते ॥ १५ ॥ तदेवं लोकानुग्रहाय विश्वसृष्ट्यादि यः करोति श्रीरामकृष्णा
अथाग्रे ऋषयः कर्माणीहन्तेऽकर्म हेतवे ॥ ईहमानो हि पुरुषः प्रायोऽनीहां प्रपद्यते ॥ १४ ॥ ईहते भगवानीशो न हि
तत्र विषजन्ते ॥ आत्मलाभेन पूर्णार्थो नावसीदन्ति येऽनु तम् ॥ १५ ॥ तमीहमानं निरहंकृतं बुधं निराशिषं पूर्णमनन्य
चोदितम् ॥ नृन् शिक्षयंतं निजवर्त्मसंस्थितं प्रभुं प्रपद्येऽखिलधर्मभावनम् ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति मंत्रोपनि
षदं व्याहरंतं समाहितम् ॥ दृष्ट्वाऽसुरा यातुधाना जग्धुमभ्यद्रवन् क्षुधा ॥ १७ ॥ तांस्तथावसितान् वीक्ष्य यज्ञः सर्व
गतो हरिः ॥ यामैः परिवृतो देवैर्हत्वाऽशासत्त्रिविष्टपम् ॥ १८ ॥

धैवतारैश्च वेदोक्तमप्याचरति तं शरणं ब्रजामीत्याह । तंमिति । निजं वर्त्म नरावतारानुरूपो मार्गस्तत्र सम्यक् स्थितमत ईहमानं कर्माचरं
तम् । तथाऽपि जीववैलक्षण्यमाह । निरहंकृतं निराशिषमनन्यचोदितंमिति च । निरहंकारत्वे हेतुः । बुधम् । निराशीष्ट्वे हेतुः । पूर्णम् ।
अनन्यनियुक्तत्वे हेतुः । प्रभुम् । तथाऽपि कर्मानुष्ठाने हेतुः । नृन्स्वाचारेण शिक्षयंतम् । तत्किमर्थं तत्राह । अखिलान्धर्मान्भावयति प्रवर्त
यतीति तथा तम् ॥ १६ ॥ समाहितमपि संतं मंत्रोपनिषदं मंत्ररहस्य व्याहरंतं दृष्ट्वा सुप्तोच्छ्वसितवद्विवशमिव मन्वाना असुरा यातुधानाश्च
क्षुधानिमित्तेन जग्धुमत्तुमभ्यद्रवन्निभुदुबुः ॥ १७ ॥ यामैः स्वपुत्रैः । त्रिविष्टपं । स्वर्गमपालयत् । स्वयमेवेन्द्रो बभूवेत्यर्थः । तत्र प्रतिमन्वं

१ कचिज्जडभरतादिवद्विद्रोपि भवतीति प्रायप्रहणम् । अहं करोम्येतत्कलं मोक्ष्य इत्यासक्तिर्हं बंधहेतुर्भगवदर्पणेन क्रियमाणे कर्मेण तदभावात् बंधनं प्रत्युत बंधनिवर्तकं च । तदुक्तं प्रथमस्कंधे “एवं
वृणां क्रियायोगाः सर्वे संसृतिहेतवः । त एवात्मविनाशाय कल्पन्ते कल्पिताः परे ॥ कुर्वाणा यत्र कर्माणि भगवच्छिक्षयासकृन् । गृणन्ति गुणनामानि कृष्णस्यानुस्मरन्ति च” इत्यादि । २ बुधैरिति पा० ।

तरं मन्वादयः षडन्येऽन्ये भवन्ति । तथाहि सुतो द्वादशे वक्ष्यति । “मन्वंतरं मनुर्देवा मनुपुत्राः सुरेश्वरः ॥ ऋषयोऽशावतारश्च हरेः षड्विधमुच्यते” इति । तत्राद्ये स्वायंभुवो मनुः । प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ । यामादयो देवाः । मरीचिप्रमुखाः सप्त ऋषयः । यज्ञो हरेरवतारः । इंद्रश्च स एवेति तन्मन्वंतरं पंचविधमेव तच्चतुर्थस्कंधोपक्रमे निरूपितम् ॥ १८ ॥ द्वितीयादिषु त्रिषु मन्वंतरेषु मन्वादिषट्कमाह । स्वरोचिषो स्वरोचिषो द्वितीयस्तु मनुर्ग्रेः सुतोऽभवत् ॥ शुमत्सुषेणरोचिष्मत्प्रमुखास्तस्य चात्मजाः ॥ १९ ॥ तत्रेन्द्रो रोचनस्त्वासीद्देवाश्च तुषितादयः ॥ ऊर्जस्तंभादयः सप्त ऋषयो ब्रह्मन्नादिनः ॥ २० ॥ ऋषेस्तु वेदशिंसस्तुषिता नाम पत्न्यभूत् ॥ तस्यां जज्ञे ततो देवो विभुरित्यभिविश्रुतः ॥ २१ ॥ अष्टाशीतिसहस्राणि मुनयो ये धृतव्रताः ॥ अन्वशिक्षन्व्रतं तस्य कौमारं ब्रह्मचारिणः ॥ २२ ॥ तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुतो मनुः ॥ पवनस्मृजयो यज्ञहोत्राद्यास्तत्सुता नृप ॥ २३ ॥ वसिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ॥ सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इंद्रस्तु सत्यजित् ॥ २४ ॥ धर्मस्य सूनृतायां तु भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ सत्यसेन इति ख्यातो जातः सत्यव्रतैः सह ॥ २५ ॥ सोमव्रतदुश्शीलानसतो यक्षराक्षसान् ॥ भूतदुहो भूतगणांस्त्ववधीत् सत्यजित्सखः ॥ २६ ॥ चतुर्थ उत्तमभ्राता मनुर्नाम्ना च तामसः ॥ पृथुः ख्यातिर्नरः केतुरित्याद्या दश तत्सुताः ॥ २७ ॥ सत्यका हरयो वीरा देवास्त्रिशिख ईश्वरः ॥ ज्योतिर्धामादयः सप्त ऋषयस्तामसेतरे ॥ २८ ॥

द्वितीयस्त्विति यावद्भजेन्द्रमोक्षप्रश्रम् ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ विभोरसाधारणं चरितमाह । अष्टाशीतिसहस्राणीति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ सत्यजित् इंद्रस्य सखा सन् ॥ २६ ॥ उत्तमस्तृतीयो मनुस्तस्य भ्राता तामसश्चतुर्थो मनुः ॥ २७ ॥ त्रिशिखनामा ईश्वर इंद्रः

१ “तुषिता नाम ते देवा आसन् स्वायंभुवांतरे” इति चतुर्थस्कंधवचनं तु कल्पांतरीयमिति ज्ञेयम् । “मरीचिर्त्रिमगवानगिराः पुलहः क्रतुः । पुलस्त्यश्च वसिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः” इति हरिवंशोक्ताः सप्तर्षयः । २ आदिपदेन “तोषः प्रतोषः संतोषो भद्रः शांतिरिडस्पतिः । इष्मः कविर्विष्णुः स्वहः स देवो रोचनो द्विपट्” इति चतुर्थस्कंधोक्ता अवशिष्टा ज्ञेयाः । ३ आदिपदेन “ऊर्जो वसिष्ठपुत्रश्च स्तंभः कश्यप एव च । प्राणो बृहस्पतिश्चैव दत्तोऽत्रिश्चयवनस्तथा” इति हरिवंशोक्ता अन्येऽपि प्राज्ञाः । ४ आदिपदेन “ज्योतिर्धामा पृथुः काव्यश्चैत्रोऽग्निर्धनस्तथा । पीवरश्चैवो ह्येते सप्त तत्रापि चांतरे ॥” इति हरिवंशोक्ता अन्येऽपि प्राज्ञाः ।

भी. व.

अ. १

॥ ३ ॥

आसीत् ॥ २८ ॥ अन्यानापि विशिष्टपराक्रमान्देवानाह । देवा वेधृतयो इति ॥ २९ ॥ हरिमेधसः । हरिरित्याह ।
 व्याहृतः । ग्रहात् ग्रहात् ॥ ३० ॥ अमृमुचत् मोचयामास ॥ ३१ ॥ श्रवणेच्छायां हेतुः । तत्कथासु तासु कथासु । सा कथैव वा सुमह
 त्पुण्यम् । पुण्यस्य विशेषणं धन्यमित्यादि ॥ ३२ ॥ इति श्रीमद्भागवते १० अष्टमस्कन्धे टीकायां मन्वंतरानुचरितं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥
 तुर्ये मन्वंतरे प्रोक्तं गर्जेन्द्रस्य विमोक्षणम् ॥ द्वितीयादित्रिभिस्तत्तु विस्तरणोपवर्ण्यते ॥ १ ॥ द्वितीये तु गर्जेन्द्रस्य गजीभिः क्रीडतो जले ॥
 देवा वेधृतयो नाम विधृतेस्तनया नृप ॥ नष्टाः कालेन यैर्वेदा विधृताः स्वेन तेजसा ॥ २९ ॥ तत्रापि जज्ञे भगवान् हरि
 ण्यां हरिमेधसः ॥ हरिरित्याहृतो येन गर्जेन्द्रो मोचितो ग्रहात् ॥ ३० ॥ राजोवाच ॥ बादरायण एतत्ते श्रोतुमिच्छामहे
 वयम् ॥ हरिर्यथा गजपतिं ग्राह्यस्तममृमुचत् ॥ ३१ ॥ तत्कथासु महत्पुण्यं धन्यं स्वस्त्ययनं शुभम् ॥ यत्रयत्रोत्तमश्लो
 को भगवान् गीयते हरिः ॥ ३२ ॥ सूत उवाच ॥ परीक्षितैवं स तु बादरायणिः प्रायोपविष्टेन कथासु चोदितः ॥ उवाच
 विप्राः प्रतिनन्द पार्थिवं मुदा मुनीनां सदसि स्मं शृण्वताम् ॥ ३३ ॥ इति श्रीभा० महा० अष्ट० मन्वंतरानुचरितादि
 प्रश्नो नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ आसीद्भिरिवरो राजंस्त्रिकूट इति विश्रुतः ॥ क्षीरोदेनावृतः श्रीमा
 न्योजनायतमुच्छ्रितः ॥ १ ॥ तावता विस्तृतः पर्यङ्क त्रिभिः शृङ्गैः पयोनिधिम् ॥ दिशः स्वं रोचयन्नास्ते रौप्यायसहिर
 ण्मयैः ॥ २ ॥ अन्यैश्चककुभः सर्वा रत्नधातुविचित्रितैः ॥ नानाद्रुमलतागुल्मैर्निर्घोषैर्निर्झरांभसां ॥ ३ ॥ स चावनि
 ज्यमानांघ्रिः समंतात् पयस्सुर्मिभिः ॥ करोति श्यामलां भूमिं हरिन्मरकताश्मभिः ॥ ४ ॥

देवाद्ग्राह्यहीतस्य हरिस्मृतिरुदीर्यते ॥ २ ॥ आसीदस्ति ॥ १ ॥ तावता योजनायुनेन । पर्यङ्क परितः । त्रिकूटसमाख्याबीजमाह । त्रिभिः
 शृङ्गैर्मुखैः ॥ २ ॥ अन्यैश्च शृङ्गैर्निर्झरांभसां निर्घोषैश्च ककुभः सर्वा रोचयन्नास्त इति पूर्वैर्नैवान्वयः । कथंभूतैः शृङ्गैः । रत्नैर्धातुभिश्च
 विचित्रितैः । नानाविधानां द्रुमलतानां गुल्मा येषु तैः ॥ ३ ॥ पयस सुर्मिभिः समंतादवनिज्यमाना अंघ्रयो मूलप्रांता यस्य । हरिर्द्रिः पलाश

वर्णैः ॥ ४ ॥ ५ ॥ किन्नरादीनां संगीतसन्नादैर्नदंत्यो गुहा यस्मिन्प्रदेशे तमभिगजति । हरयः सिंहाः । अमषया असहनेन परमशंकया प्रतिस्पर्धिसिंहशंकया ॥ ६ ॥ नाना ये आरण्याः पशवस्तेषां व्रतैः संकुलाभिद्रोणीभिरलंकृत आस्ते । किं च चित्रा द्रुमा येषु तेषु सुरोद्यानेषु कलकंठा मधुरस्वना विहंगमा यस्मिन् ॥ ७ ॥ किं च स्वच्छोदकैः सरित्सरोभिर्युतः । मणय इव वालुका येषु तैः पुलिनैश्च युतः । देवस्त्रीणां मज्जनेन य आमोदस्तेन सौरभयुक्तान्यंबून्यनिलश्च तैश्च युत आस्ते ॥ ८ ॥ तस्य द्रोण्यां वरुणस्योद्यानमास्ते सुरयोषिताम् सिद्धचारणगंधर्वविद्याधरमहोरगैः ॥ किन्नरैरप्सरोभिश्च क्रीडद्भिर्जुष्टकंदरः ॥ ९ ॥ यत्र संगीतसन्नादैर्नदद्ब्रह्ममर्षया ॥ अभिगर्जति हरयः श्लाघिनः परशंकया ॥ ६ ॥ नानारण्यपशुव्रातसंकुलद्रोण्यलंकृतः ॥ चित्रद्रुमसुरोद्यानकलकंठविहंगमः ॥ ७ ॥ सरित्सरोभिरच्छोदैः पुलिनैर्मणिवालुकैः ॥ देवस्त्रीमज्जनामोदसौरमांब्वनिलैर्युतः ॥ ८ ॥ तस्य द्रोण्यां भगवतो वरुणस्य महात्मनः ॥ उद्यानमृतुमन्नाम आक्रीडं सुरयोषिताम् ॥ ९ ॥ सर्वतोलंकृतं दिव्यैर्नित्यं पुष्पफलद्रुमैः ॥ मंदारैः पारिजातैश्च पाटलाशोकचंपकैः ॥ १० ॥ चूतैः प्रियालैः पनसैराम्रैराम्रातकैरपि ॥ क्रमुकैर्नारिकेलैश्च खर्जूरैर्बीजपूरकैः ॥ ११ ॥ मधूकैः सालतालैश्च तमालै रसनार्जुनैः ॥ अरिष्टोदुम्बरप्लक्षैर्वटैः किशुकचंदनैः ॥ १२ ॥ पिचुमंदैः कोविदारैः सरलैः सुरदारुभिः ॥ द्राक्षेश्वरंभाजंबूभिर्षदर्यक्षाभयामलैः ॥ १३ ॥ बिल्वैः कपित्थैर्जवीरैर्वृतो भल्लातकादिभिः ॥ तस्मिन् सरस्सुविपुलं लसत्कांचनपंकजम् ॥ १४ ॥ कुमुदोत्पलकन्नरशतपत्रश्रियोजितम् ॥ मत्तषट्पदनिर्घुष्टं शकुंतैश्च कलस्वनैः ॥ १५ ॥

आसमंतात् क्रीडा यस्मिन् । नाम्ना ऋतुमत् ॥ ९ ॥ गिरिवनादि सर्वं ध्येयमिति वक्ष्यत्यतो गिरिपुष्पवर्ण्यं वनं वर्णयति । सर्वतोऽलंकृतमिति । नित्यं पुष्पाणि च फलानि च येषु तैर्द्रुमैः । अत एव ऋतुमदिति समारूपायुक्तम् । पुनर्गिरि वर्णयति मंदारैरिति चतुर्भिः । मंदारादिभिर्वृत इत्यन्वयः ॥ १० ॥ चूताम्रयोर्वांतरभेदः ॥ ११ ॥ १२ ॥ अक्षो बिभीतकः अभया हरीतकी आमलो घात्री तैः ॥ १३ ॥ तस्मिन् गिरौ सर आस्ते । तद्वर्णयति सविपलमित्यादिमाधैः पंचभिः । लसति कांचनपंकजानि यस्मिन् ॥ १४ ॥ कुमुदादीनां श्रिया रजितं

समृद्धम् । कलः स्वनो येषां तैः शकुन्तैश्च निर्बुधम् ॥ १५ ॥ चक्राह्वैश्चक्रवाकैः सारसैरप्याकीर्णम् । जलकुक्कुटादीनां कुलैः कूजितम् ॥ १६ ॥
मत्स्यानां कच्छपानां च संचारेण चलतां पद्मानां रजसा युक्तं पयो यस्मिंस्तत् ॥ १७ ॥ १८ ॥ नित्यमृतवः फलपुष्पादिसंपत्तिहेतवो येषां
तीरलं शोभितम् ॥ १९ ॥ तत्रैवं सत्येकदा तद्गिरिकाननाश्रयो वारणयूथपः करेणुभिर्हस्तिनीभिः सह चरंस्तृपादितेन स्वयुथेन वृतः

हंसकारंडवाकीर्णं चक्राह्वैः सारसैरपि ॥ जलकुक्कुटकोयष्टिदात्यूहकुलकूजितम् ॥ १६ ॥ मत्स्यकच्छपसंचारचलत्पद्म
रजःपयः ॥ कंदंबवेतसनलनीधवंजुलकैर्वृतम् ॥ १७ ॥ कुंदैः कुरवकाशोकैः शिरीषैः कुटजैर्गुदैः ॥ कुब्जकैः स्वर्णयूथी
भिर्नागपुत्रागजातिभिः ॥ १८ ॥ मल्लिकाशतपत्रैश्च माधवीजालकादिभिः ॥ शोभितं तीरजैश्चान्यैर्नित्यर्तुभिरलं द्रुमैः
॥ १९ ॥ तत्रैकदा तद्गिरिकाननाश्रयः करेणुभिर्वारणयूथपश्चरन् ॥ सकंटकान्कीचकवेणुवेत्रवद्विशालगुल्मं प्ररुजन्वन
स्पतीन् ॥ २० ॥ यद्वंधमात्राद्धरयो गजेंद्रा व्याघ्रादयो व्यालमृगाश्च खड्गाः ॥ महोरगाश्चापि भयाद्भवंति सगौरकृष्णाः
शरभाश्चमर्यः ॥ २१ ॥ वृका वराहा महिषर्क्षशल्या गोपुच्छशालावृकमर्कटाश्च ॥ अन्यत्र क्षुद्रा हरिणाः शशादय
श्चरन्त्यभीता यदनुग्रहेण ॥ २२ ॥ स धर्मतप्तः करिभिः करेणुभिर्वृतो मदच्युत्कलभैरनुवृतः ॥ गिरिं गरिम्णा परितः
प्रकंपयन्निषेव्यमाणोऽलिकुलैर्मदाशनैः ॥ २३ ॥

सरोवरस्याभ्याशं समीपमगच्छदिति पंचमेनान्वयः । किं कुर्वन् । कीचकवेणुवेत्रवंतं विशालं महांतं गुल्मं लतदिसंदर्भं वनस्पतींश्च प्ररु
जन्प्रभंजन् ॥ २० ॥ कथंभूतः । यस्य गंधमात्राद्धरयः सिंहा गजेंद्रादयश्च भयाद्भवंति पलायन्ते ॥ २१ ॥ वृकादयः क्षुद्रा अल्पाः
प्राणिनोऽन्यत्र तद्विषयं त्यक्त्वा चरन्ति ॥ २२ ॥ पुनः कीदृशः । धर्मतप्तः । मदच्युन्मदसावी । कलभैः करिशावकैर्गुणतः । गरिम्णा

गुरुत्वेन । मदमश्नंतीति तथा तैः ॥ २३ ॥ पंकजपरागमिश्रं सरःसंबन्धिनं वायुं जिघ्रन् ॥ २४ ॥ निजेन पुष्करेण कराग्रेणोद्धृतम् । गतकुमः
सन्निकामं पपौ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ दीनधियः करेणवस्तं केवलं विचुकुशुः । अपरे गजास्तु पार्ष्णिग्रहाः संतोऽपि तं तारयितुं नाश
सरोऽनिलं पंकजरेणुरूपितं जिघ्रन्विद्वरान्मदविह्वलेक्षणः ॥ वृतः स्वयूथेन तृषार्दितेन तत्सरोवराभ्याशमथागमद्
डुतम् ॥ २४ ॥ विगाह्य तस्मिन्नमृतांबु निर्मलं हेमारविंदोत्पलरेणुवासितम् ॥ पपौ निकामं निजपुष्करोद्धृतमात्मा
नमद्भिः स्नपयन्गतकुमः ॥ २५ ॥ स पुष्करेणोद्धृतशीकरांबुभिर्निपाययन्संस्नपयन्त्यथा गृही ॥ घृणी करेणूः कल
भांश्च दुर्मदो नाचष्ट कृच्छ कृपणोऽजमायया ॥ २६ ॥ तं तत्र कश्चिन्नृप दैवचोदितो ग्राहो बलीयांश्चरणे रुषाऽग्र
हीत् ॥ यदृच्छयैवं व्यसनं गतो गजो यथावलं सोऽतिबलो विचक्रमे ॥ २७ ॥ तथातुरं यूथपतिं करेणवो विकृष्य
माणं तरसा बलीयसा ॥ विचुकुशुर्दीनधियोऽपरे गजाः पार्ष्णिग्रहास्तारयितुं न चाशकन् ॥ २८ ॥ नियुध्यतोरेव
मिभद्रनक्रयोर्विकर्षतोरंतरतो बहिर्मिथः ॥ समाः सहस्रं व्यंगमन्महीपते सप्राणयोश्चित्रममंसतामराः ॥ २९ ॥
ततो गजेंद्रस्य मनोबलौजसां कालेन दीर्घेण महानभूद्वययः ॥ विकृष्यमाणस्य जलेऽवसीदतो विपर्ययोभूत्सकलं
जलौकसः ॥ ३० ॥ इत्थं गजेंद्रः स यदाप संकटं प्राणस्य देही विवशो यदृच्छया ॥ अपारयन्नात्मविमोक्षणे चिरं
दध्याविमां बुद्धिमथाभ्यपद्यत ॥ ३१ ॥ न मामिमे ज्ञातय आतुरं गंजाः कुतः करिण्यः प्रभवन्ति मोचितुम् ॥ ग्राहेण
पाशेन विधातुरावृतोऽप्यहं च तं यामि परं परायणम् ॥ ३२ ॥

कन् ॥ २८ ॥ २९ ॥ मन उत्साहशक्तिर्बलं शारीरमोज ऐंद्रियं तेषाम् । सकलं बलादि । विपर्ययो विपरीतमधिकम् । जलौकसो ग्राहस्य ॥
॥ ३० ॥ स इत्थं यदा प्राणस्य संकटमाप । यतो देही ॥ ३१ ॥ तां बुद्धिमेवाह । न मामिति । अहं न च प्रभवामि यतो ग्राहरूपेण केवलं

विधातुः पाशेनावृतस्तथाऽपि तं परं परमेश्वरं परेषां ब्रह्मादीनामयनमाश्रयभूतं यामि शरणं ब्रजामि ॥ ३२ ॥ कोऽसौ यं शरणं यासि तत्राह ।
 यः कश्चनेति । अंतक एवोरगस्तस्मात् । तमरणं शरणमीमहि ब्रजेम । यद्गयादित्यत्र श्रुतिः । “भीषाऽस्माद्वातः पवते भीषोदेति सूर्यः ॥
 भीषाऽस्मादग्निश्चेद्रश्च मृत्युर्धावति पंचमः ॥” इति ॥ ३३ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० अष्टमस्कंधे टीकार्या गजेंद्रोपाख्याने द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
 तृतीये तु गजेंद्रेण स्तुतो हरिरुपेत्य तम् ॥ समुद्धार तं ग्राहाद् ग्राहं देवलशापतः ॥ १ ॥ जाप्यं जप्यं स्तोत्रम् । प्राग्जन्मनि इन्द्रद्युम्न
 संज्ञे ॥ १ ॥ तस्मै नमो नमनमभिधीमह्यभिध्यायेम केवलम् । ग्राहगृहीतत्वेन कायप्रणतेरशक्यत्वात् । स्वस्य तज्ज्ञानं संभावयितुं विशि
 यः कश्चनेशो बलिर्नोतकोरगात्प्रचंडवेगादभिधावतो भृशम् ॥ भीतं प्रपन्नं परिपाति यद्गयान्मृत्युः प्रधावत्यरणं तमी
 महि ॥ ३३ ॥ इति श्रीभाग० महापु० अष्टमस्कंधे मन्वंतरानुवर्णने गजेंद्रोपाख्यानं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥
 श्रीशुक उवाच ॥ एवं व्यवसितो बुद्ध्या समाधाय मनो हृदि ॥ जजाप परमं जाप्यं प्राग्जन्मन्यनुशिक्षितम् ॥ १ ॥
 गजेंद्र उवाच ॥ नमो भगवते तस्मै यत एतच्चिदात्मकम् ॥ पुरुषायादिवीजाय परेशायाभिधीमहि ॥ २ ॥ यस्मिन्निदं
 यतश्चेदं येनेदं य इदं स्वयम् ॥ योऽस्मात्परस्माच्च परस्तं प्रपद्ये स्वयंभुवम् ॥ ३ ॥ यः स्वात्मनीदं निजमायया
 पितं कचिद्विभातं क च तत्तिरोहितम् ॥ अविद्वद्वक् साक्ष्युभयं तदीक्षते स आत्ममूलोऽवतु मां परात्परः ॥ ४ ॥
 नष्टि । यतश्चिद्रूपादेतद्देहादिचिदात्मकं चेतनं भवति । तदुक्तम् । “येन चेतयते विश्वम्” इति । तत्र हेतुः । पुरुषाय पूर्णं कारणत्वेन प्रवि
 ष्टाय । ननु प्रकृतिपुरुषौ कारणमिति प्रसिद्धं तत्राह । आदिः प्रकृतिर्वीजं पुरुषस्तद्रूपाय । प्रविष्टत्वेऽपि जीववत्पारतंत्र्यं वारयति । परेशा
 येति ॥ २ ॥ परमैश्वर्यं विवृण्वन्नाह यावत्समाप्ति । यस्मिन्नधिष्ठाने यत उपादानाद्येन कर्त्रा यश्च स्वयमेवेदं विश्वं भवति । अस्मात्कार्यात्प
 रस्मात्कारणाच्च यः परस्तं स्वयंभुवं स्वतःसिद्धं प्रपद्ये शरणं ब्रजामि ॥ ३ ॥ विश्वहेतुत्वं स्वतःसिद्धत्वं चोक्तमिदानीं विश्वप्रकाशकत्वं
 वर्णयन्प्रार्थयते । यः स्वात्मनीति । विभातमभिव्यक्तं सत्कचित्प्रलये तिरोहितं लीनं सत् । तदुभयं कार्यं कारणं च साक्षी सन्नीक्षते ।

१ यद्वा मृत्युरस्मादपेतीति दशमोक्तेर्मृत्युः शरणागतान्निवर्तते इति महे० ।

भा. अ.

॥ ६ ॥

साक्षित्वे हेतुः । अविद्धद्वगलुप्तदृष्टिः । आत्ममूलः स्वयंप्रकाशः । कुतः । परात्प्रकाशकाच्चक्षुरादेरपि परस्तस्यापि प्रकाशक इत्यर्थः । “चक्षुषश्चक्षुः” इत्यादिश्रुतेः ॥ ४ ॥ तिरोहितमीक्षत इत्येतत्प्रपञ्चपूर्वकं दुर्ज्ञेयत्वं वदन्प्रार्थयते कालेनेति द्वाभ्याम् । पञ्चत्वमितेषु नाशं प्राप्तेषु । गहनं दुरवगाहम् । गभीरमनन्तम् । तस्य तमसः । “आदित्यवर्णं तमसः परस्तात्” इति श्रुतेः ॥ ५ ॥ अत एव देवादयो यस्य स्वरूपं न विदुः । जंतुर्वाचीनः कोऽपि गंतुं ज्ञातुमीरितुं वक्तुं वा । दुरत्ययं दुर्गममनुक्रमणं चरितं कथनं वा यस्य सः । मा माम् ॥ ६ ॥ कथं तर्हि “तमेव विदित्वाऽतिमृत्युमेति” इत्यादिश्रुतिरित्याशंक्य तज्ज्ञानोपायं कथयन्नाह । दिदृक्षव इति । अलोकव्रतं ब्रह्मचर्यादि । अव्रणमच्छिद्रम् ।

कालेन पञ्चत्वमितेषु कृत्स्नशो लोकेषु पालेषु च सर्वहेतुषु ॥ तमस्तदासीद्गहनं गभीरं यस्तस्य परेऽभिविराजते विभुः ॥ ५ ॥ न यस्य देवा ऋषयः पदं विदुर्जंतुः पुनः कोऽर्हति गंतुमीरितुम् ॥ यथा नटस्याकृतिभिर्विचेष्टतो दुरत्ययानुक्रमणः स माऽवतु ॥ ६ ॥ दिदृक्षवो यस्य पदं सुमंगलं विमुक्तसंगा मुनयः सुसाधवः ॥ चरंत्यलोकव्रतमव्रणं वने भूतात्मभूताः सुहृदः स मे गतिः ॥ ७ ॥ न विद्यते यस्य च जन्म कर्म वा न नामरूपे गुणदोष एव वा ॥ तथाऽपि लोकाप्ययसंभवाय यः स्वमायया तान्यनुकालभृच्छति ॥ ८ ॥ तस्मै नमः परेशाय ब्रह्मणऽनन्तशक्तये ॥ अरूपायोररूपाय नम आश्चर्यकर्मणे ॥ ९ ॥ नम आत्मप्रदीपाय साक्षिणे परमात्मने ॥ नमो गिरां विद्वराय मनसश्चेतसामपि ॥ १० ॥

भूतानामात्मभूताभूतेष्वात्मदृष्टयः संतः । स मे गतिरस्तु ॥ ७ ॥ दुरत्ययानुक्रमणत्वं प्रपञ्चयन्प्रणमति न विद्यत इत्यादिना । लोकानामप्ययः प्रलयः संभवो जन्म तयोर्द्वैक्यम् । तदर्थं यस्तानि जन्मादीनि स्वीकरोति तस्मै नम इत्युत्तरेणान्वयः ॥ ८ ॥ ब्रह्मणेऽरूपाय । अनन्तशक्तये उरुरूपाय अत आश्चर्याणि कर्माणि यस्य तस्मै परेशाय नमः ॥ ९ ॥ आत्मप्रदीपाय प्रकाशांतरस्याविषयाय । कुतः । साक्षिणे प्रकाशकाय । परमात्मने जीवनिर्गते । अत एव गिरां विद्वरायाप्राप्याय । चेतसां चित्तवृत्तीनाम् । तथा च श्रुतिः । “यतो वाचो निवर्तते अप्राप्य मनसा

श्री. टी.

अ. ३.

॥ ६ ॥

सह ” इति ॥ १० ॥ एवमपि विपश्चिता निपुणेन । नैष्कर्म्येण संन्यासेन । सत्त्वेन शुद्धेन । “ संन्यासयोगाद्यतयः शुद्धसत्त्वाः ” इति श्रुतेः । प्रतिलभ्याय प्रत्यक्त्वेन प्राप्याय । निर्वाणसुखसंविदे मोक्षानंदानुभूतये ॥ ११ ॥ शांताय सत्यानुसारिणे घोराय । रजोऽनुसारिणे मूढाय । तमोगुणधर्मिणे सत्त्वदिधर्मानुकारिणे । ज्ञानघनाय चेति निर्विशेषत्वेऽपि प्रधानलक्षण्यमुक्तम् ॥ १२ ॥ साक्षिण इति । सर्वाध्यक्षत्वेऽपि निर्विकारत्वमुक्तम् । आत्मनां क्षेत्रज्ञानां मूलाय मूलस्य प्रधानस्यापि प्रकृतये उद्भवहेतवे । तत्र हेतुः । पुरुषाय पूर्वमेव सते । तथा च श्रुतिः । “ पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम् ” इति । पूर्ण्येति वा ॥ १३ ॥ सर्वेन्द्रियाणां ये गुणा विषयास्तेषां द्रष्टे । सर्वे प्रत्यया इन्द्रियवृत्तयो हेत

सत्त्वेन प्रतिलभ्याय नैष्कर्म्येण विपश्चिता ॥ नमः कैवल्यनाथाय निर्वाणसुखसंविदे ॥ ११ ॥ नमः शांताय घोराय मूढाय गुणधर्मिणे ॥ निर्विशेषाय साभ्याय नमो ज्ञानघनाय च ॥ १२ ॥ क्षेत्रज्ञाय नमस्तुभ्यं सर्वाध्यक्षाय साक्षिणे ॥ पुरुषायात्ममूलाय मूलप्रकृतये नमः ॥ १३ ॥ सर्वेन्द्रियगुणद्रष्टे सर्वप्रत्ययहेतवे ॥ असताच्छाययोक्ताय सदाभासाय ते नमः ॥ १४ ॥ नमोनमस्तेऽखिलकारणाय निष्कारणायाद्भुतकारणाय ॥ सर्वागमाम्नायमहार्णवाय नमोऽपवर्गाय परायणाय ॥ १५ ॥

वो ज्ञापका यस्य तस्मै । तदेवाह । असताऽहंकारादिप्रपञ्चेन । छायायाऽसद्रूपया उक्ताय जलस्थप्रतिबिम्बेन विवं यथा सूच्यते तथा सूचिताय । तत्र हेतुः । सद्रूपो विषयेष्वाभासो यस्य तस्मै । तदुक्तं तृतीये ‘यथा जलस्थ आभासः’ इत्यादिना । पाठांतरे असत्यस्य छायायाऽध्यासेनाक्ताय युक्ताय तदधिष्ठानायेत्यर्थः ॥ १४ ॥ अखिलकारणाय सर्वकारणरूपाय । अत एव स्वयं निष्कारणाय । कारणत्वेऽपि मृदादिवद्विकारं वारयति । अद्भुतकारणायैति । एवंभूतत्वे प्रमाणमाह । सर्वे आगमाः पंचरात्रादय आम्नायाश्च वेदास्तेषां महार्णवाय स्रोतसामिव पर्यवसानस्थानाय ।

१ शांतायेत्यादि तम इत्यंत कस्मिंश्चिदेकस्मिन्पुस्तके नास्ति । २ विपश्चितामित्यापि पा० । ३ असत्याच्च विमुक्तायेत्यपि पाठः कुत्रचित् । ४ नारायणावार्तिवनाशनाय इ० पा० । ५ सर्वकारणरूपायेति परस्मिन्पुस्तके ।

भा. अ.

॥ ७ ॥

अपवर्गाय मोक्षरूपाय । अतः परायणायोत्तमानामाश्रयाय ॥ १५ ॥ गुणा एवारणिस्तया छन्नश्चिदूष्मपो ज्ञानाग्निस्तस्मै । तेषां गुणानां क्षोभे
कार्ये विस्फूर्जितं बहिर्वृत्तिकं मानसं यस्य । “सोऽकामयत बहुस्याम्” इति श्रुतेः । नैष्कर्म्यमात्मतत्त्वं तस्य भावेन भावनया विविर्जिता आग
मा विधिनिषेधलक्षणा येस्तेषु स्वयमेव प्रकाशो यस्य तस्मै ॥ १६ ॥ मादृक् मद्धिधश्चासौ प्रपन्नः पशुस्तस्य पाशोऽविद्या तस्य विशेषेण
मोक्षणं येन । तत्र योग्यतामाह । मुक्ताय । मोचने हेतुः । भूरिः करुणा यस्य । अतस्तत्रार्थेऽलयायानलसाय । स्वांशानांतर्यामिरूपेण सर्वेषां
तनुभृतां मनसि प्रतीता प्राख्याता या प्रत्यक् दृक्तस्मै । तथा च श्रुतिः । “य आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमंतरो यमयति” इति । भगवते सर्वेषां
गुणारणिच्छन्नचिदूष्मपाय तत्क्षोभविस्फूर्जितमानसाय ॥ नैष्कर्म्यभावेन विविर्जितागमस्वयंप्रकाशाय नमस्करोमि ॥
॥ १६ ॥ मादृक्प्रपन्नपशुपाशविमोक्षणाय मुक्ताय भूरिः करुणाय नमोऽलयाय ॥ स्वांशेन सर्वतनुभृन्मनसि प्रतीत
प्रत्यग्दृशे भगवते बृहते नमस्ते ॥ १७ ॥ आत्मात्मजाप्तगृहवित्तजनेषु सक्तर्दुष्प्रापणाय गुणसंगविवर्जिताय ॥ मुक्ता
त्मभिः स्वहृदये परिभाविताय ज्ञानात्मने भगवते नम ईश्वराय ॥ १८ ॥ यं धर्मकामार्थविमुक्तिकामा भजंत इष्टा
गतिमाप्नुवंति ॥ किं त्वाशिषो रात्यपि देहमव्ययं करोतु मेऽदभ्रदयो विमोक्षणम् ॥ १९ ॥ एकांतिनो यस्य न कंच
नार्थं वाञ्छन्ति ये वै भगवत्प्रपन्नाः ॥ अत्यद्भुतं तच्चरितं सुमंगलं ग्रायंत आनंदसमुद्रमग्राः ॥ २० ॥ तमक्षरं ब्रह्म परं
परेशमव्यक्तमाध्यात्मिकयोगगम्यम् ॥ अतीन्द्रियं सूक्ष्ममिवातिदूरमनंतमाद्यं परिपूर्णमीडे ॥ २१ ॥
तनुभृतां नियमने समर्थाय । तेषां मनःस्थितत्वेऽपि बृहतेऽपरिच्छिन्नाय ॥ १७ ॥ अंतःस्थितत्वेऽपि देहादिष्वासक्तैर्दुष्प्रापणाय प्राप्तुमशक्याय ।
तत्र हेतुः । गुणसंगेन विविर्जिताय अत एव मुक्तात्मभिर्देहादिष्वनासक्तैश्चित्ताय । तैः परिभावंतं रूपमाह । ज्ञानात्मन इत्यादि ॥ १८ ॥ इष्टां
गतिं कामितं धर्मादिफलं प्राप्नुवंत्येव न तु तावदेव । किं तु यास्तैरकामिता अन्या अप्याशिषो राति । देहमप्यव्ययं राति । एवं योऽदभ्रद
यः स मे विमोक्षणमेव केवलं करोतु नाधिकं प्रार्थये ॥ १९ ॥ एतावदप्यहं भक्तिसुखानभिज्ञत्वेन वाञ्छामि । यस्यैकांतभक्ता न कंचिदर्थं वाञ्छ
ति तं परेशं परमेश्वरमीडे स्तौमीत्युत्तरेणान्वयः । तेषां निष्कामत्वे हेतुः । ये वै भगवतः सर्वज्ञानयुक्तान्प्रपन्नाः सेवितवन्तः ॥ २० ॥ अत्यद्भुत

१ भगवत्प्रधानाः १० पा० । २ सूक्ष्ममतीव दूरमिति पाठोऽपि कंचिन्मुद्रितपुस्तके ।

भी. टी.

अ. ३

॥ ७ ॥

सुमंगलत्वप्रदर्शनार्थमक्षत्वादीनि विशेषणानि ॥ २१ ॥ परिपूर्णत्वं प्रदर्शयन्नाह त्रिभिः । यस्येति । यस्य फल्ग्व्या च स्वल्पयैव कलयांशेन कृताः स जयतादिति तृतीयनान्वयः ॥ २२ ॥ कथं कृता इत्यपेक्षायां दृष्टांतौ । यथाऽर्चिषोऽग्रेरिति प्रवाहे दृष्टांतः । सवितुर्मभस्तय इत्या नन्त्ये । निर्यात्युद्गच्छन्ति । संयांति लीयन्ते । गुणसंप्रवाहमेवाह । बुद्धिर्मन इति । खानि करणानि शरीरसर्गाः कार्यदेहप्रवाहाश्च यतो भवन्ति सः ॥ २३ ॥ अत एव देवादीनां मध्ये कोऽपि न भवति । न जंतुर्लिंगत्रयशून्यं प्राणिमात्रमपि किं तु सर्वस्य निषेधेऽवधिव्नेनावशिष्यत इति निषेधशेषो मायया अशेषोऽशेषात्मकश्च जयतान्मद्विमोक्षणायाविर्भवतु ॥ २४ ॥ न च ग्राहाच्छरीरस्य मोक्षणेनाहं जितुमिच्छामि । तत्र

यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाश्चराचराः ॥ नामरूपत्रिभेदेन फल्ग्व्या च कलया कृताः ॥ २२ ॥ यथाऽर्चिषोऽग्रेः सवितुर्मभस्तयो निर्याति संयांत्यसकृत्स्वरोचिषः ॥ तथा यतोऽयं गुणसंप्रवाहो बुद्धिर्मनः खानि शरीरसर्गाः ॥ २३ ॥ स वै न देवासुरमर्त्यतिर्यङ् न स्त्री न षंढो न पुमान्न जंतुः ॥ नायं गुणः कर्म न सन्न चासन्निषेधशेषो जयता दशेषः ॥ २४ ॥ जिजीविषे नाहमिहाऽमुया किमंतर्बहिश्चावृतयेभ्योन्या ॥ इच्छामि कालेन न यस्य विप्लवस्तस्यात्म लोकावरणस्य मोक्षम् ॥ २५ ॥ सोहं विश्वसृजं विश्वमविश्वं विश्ववेदसम् ॥ विश्वात्मानमजं ब्रह्म प्रणतोऽस्मि परं पदम् ॥ २६ ॥ योगरंधितकर्माणो हृदि योगविभाविते ॥ योगिनो यं प्रपश्यन्ति योगेशं तं नतोऽस्म्यहम् ॥ २७ ॥

हेतुः । अमुया अन्तर्बहिश्चाविवेकेन व्याप्तया गजजात्या किं प्रयोजनम् । आत्मलोकस्यात्मप्रकाशस्य यदावरणमज्ञानं तस्यैव तु मोक्षमिच्छामि । यस्य मोक्षस्य कालेन नाशो नास्ति । यद्वा देहस्य बन्धो देहनाशे गजयोनिर्नश्येदेव किं तन्मोक्षप्रार्थनेन । आत्मलोकावरणस्य तु कालेन विप्लवो नास्ति ज्ञानैकनिवर्त्यत्वात् । अतस्तस्यैव मोक्षमिच्छामीत्यर्थः ॥ २५ ॥ सोऽहं मुमुक्षुः । विश्वं विश्वरूपम् । अविश्वं विश्वव्यतिरिक्तं च । विश्वं वेदो धनमुपकरणं यस्य तम् । विश्वस्यात्मानं च केवलं प्रणतोऽस्मि न तु तं जानामि ॥ २६ ॥ योगं विना दुर्ज्ञेयत्वादि

तथाह । योगेन भगवद्धर्मेण रंधितानि दग्धानि कर्माणि येषां ते यं प्रपश्यन्ति ॥ २७ ॥ तर्हि सर्वेऽपि योगमेव किं नास्थितास्तत्राह नम इति द्वाभ्याम् । असङ्गो वङ्गो रागादिलक्षणो यस्य तथाभूतं शक्तित्रयं यस्य तस्मै । बहिश्चाखिलधियां सर्वेन्द्रियाणां गुणाय शब्दादिरूपेण प्रतीयमानाय । अतः कर्दिन्द्रियाणां कुत्सितानीन्द्रियाणि येषां तेषामनवाप्यं वर्त्म यस्य ॥ २८ ॥ यच्छक्त्या यस्य मायया या अहंधीस्तया हतमावृतमयं जनो न वेद

नमोनमस्तुभ्यमसह्यवेगशक्तित्रयायाखिलधीगुणाय ॥ प्रपन्नपालाय दुरंतशक्तये कर्दिन्द्रियाणामनवाप्यवर्त्मने ॥ २८ ॥ नायं वेद स्वमात्मानं यच्छक्त्याऽहंधिया हतम् ॥ तं दुरत्ययमाहात्म्यं भगवंतमितोऽस्म्यहम् ॥ २९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं गजेन्द्रमुपवर्णितनिर्विशेषं ब्रह्मादयो विविचल्लिंगभिदाऽभिमानाः ॥ नैते यदोपसप्तपुर्निखिलात्मकत्वात्तत्राखिलामरमयो हरिराविरासीत् ॥ ३० ॥ तं तद्वदार्तमुपलभ्य जगन्निवासः स्तोत्रं निशम्य दिविजैः सह संस्तुवद्भिः ॥ छंदोमयेन गरुडेन समुह्यमानश्चक्रायुधोऽभ्यगमदाशु यतो गजेन्द्रः ॥ ३१ ॥ सौतःसरस्युरुबलेन गृहीत आर्तो दृष्ट्वा गरुत्मति हरिं स्व उपात्तचक्रम् ॥ उत्क्षिप्य सांबुजकरं गिरमाह कृच्छ्रात्रारायणाखिलगुर भगवन्नमस्ते ॥ ३२ ॥

दुरत्ययं माहात्म्यं यस्य । तमितोऽस्मि आश्रितो भवामि ॥ २९ ॥ उपवर्णितं निर्विशेषं मूर्तिभेदं विना परं तत्त्वं येन तम् । विविधा चासौ लिंगभिदा मूर्तिभेदस्तस्यामभिमानो येषां ते । अत एव यदा नोपजग्मुः । तत्र तदा । अखिलामरमयः सर्वदेवमयमूर्तिः ॥ ३० ॥ उपलभ्य ज्ञात्वा स्तोत्रं च निशम्य श्रुत्वा दिविजैर्देवैः सह छन्दोमयेन छन्दांसि सामानि तन्मयेनेति शैष्ट्यायोनम् ॥ ३१ ॥ उरुबलेन

१ बुद्धीन्द्रियाणामनवाप्तवर्त्मने इ० वि० पा० । तत्र टीकायां परिच्छिन्नत्वमनुमानेन साध्यत इति चेत्तत्राह । बुद्धीति । हेतोरश्रयासिद्धत्वेनानुमानानुदयात् इति । २ ब्रह्मादीनां तत्रानागमने हेतुमाह । विविधेति । विविधानि यानि लिंगानि चतुर्मुखत्वहंसवाहनत्वत्र्यक्षत्ववृषभवाहनत्वशूलपाणित्वादीनि तत्प्रयुक्ता भिदा मूर्तिभेदस्तस्याभिमानो येषां ते तथा । तथा च गजेन्द्रेण तया वर्णितत्वात् । प्रत्युत “ यस्य ब्रह्मादयो देवा वेदा लोकाश्चराचराः । नामरूपविभेदेन फलव्या च कलया कृताः ” इति तुच्छत्वेन निरूपणात् । न वयमनेन स्तुता इत्यभिमानेन नोपजगमुरिति भावः ।

ग्राहेण । खे दृष्ट्वा । उपात्तमुद्यतं चक्रं येन ॥ ३२ ॥ गरुडोऽपि मन्दगतिरिति ततः सहसाऽवतीर्यारिणा चक्रेण विपाटितं मुखं यस्य ।
 उस्त्रियाणां देवानाम् ॥ ३३ ॥ इति श्रीमद्भागवते अष्टमस्कन्धे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ चतुर्थे तु तयोर्ग्राहः प्राप गन्धर्वतां पुनः ॥
 गजं स्वपार्षदं कृत्वा हरिर्निन्ये निजं पदम् ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ दूहसंज्ञो गन्धर्वसत्तमः असौ देवलस्य शापेन ग्राहो जातः । स वै स तु ततः
 सद्यो मुक्तः सन्नुत्तमलोकमगायतेत्यन्वयः । एवं हीतिहासोत्तमे कथा । सरसि स्त्रीभिः क्रीडन्नसौ दूहः स्नातुं प्रविष्टं देवलं पादे प्रगृह्य विचकर्ष
 तं वीक्ष्य पीडितमजः सहसाऽवतीर्य सग्राहमाशु सरसः कृपयोज्जहार ॥ ग्राहाद्विपाटितमुखादरिणा गजेंद्रं संपश्यतां
 हरिरमूचदुस्त्रियाणाम् ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवतम् अष्टमस्कन्धे गजेंद्रोपाख्याने गजेंद्रमोक्षणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥
 श्रीशुक उवाच ॥ तदा देवर्षिगन्धर्वा ब्रह्मेशानपुरोगमाः ॥ मुमुक्षुः कुसुमासारं शंसन्तः कर्म तद्धरेः ॥ १ ॥ नेदुर्दुभयो
 दिव्या गन्धर्वा नन्दतुर्जगुः ॥ ऋषयश्चारणाः सिद्धास्तुष्टुः पुरुषोत्तमम् ॥ २ ॥ योऽसौ ग्राहः स वै सद्यः परमाश्चर्यरूप
 धृक् ॥ मुक्तो देवलशापेन दूहर्गन्धर्वसत्तमः ॥ ३ ॥ प्रणम्य शिरसाऽधीशमुत्तमलोकमव्ययम् ॥ अगायत यशो धाम
 कीर्तन्यगुणसत्कथम् ॥ ४ ॥ सोऽनुकंपित ईशेन परिक्रम्य प्रणम्य तम् ॥ लोकस्य पश्यतो लोकं स्वमगान्मुक्तकि
 लिबषः ॥ ५ ॥ गजेंद्रो भगवत्स्पर्शादिमुक्तोऽज्ञान बन्धनात् ॥ प्राप्तो भगवतो रूपं पीतवासाश्चतुर्भुजः ॥ ६ ॥ स वै पूर्व
 मभूद्राजा पांडयो द्रविडसत्तमः ॥ इंद्रद्युम्न इति ख्यातो विष्णुव्रतपरायणः ॥ ७ ॥ स एकदाऽऽराधनकाल आत्मवान्
 गृहीतमौनव्रत ईश्वरं हरिम् ॥ जटाधरस्तापस आप्लुतोऽच्युतं समर्चयामास कुलाचलाश्रमः ॥ ८ ॥
 स च प्रकुपितो ग्राहो भवेति शशाप तेन च प्रसादितः सन्नुवाच एवमेवं गजेंद्रं गृह्णांस्व ततश्च गजेंद्रमुद्धरन्हरिस्त्वामपि मोचयिष्यतीति ॥ ३ ॥
 कथंभूतम् । यशसो धाम आश्रयम् । अतः कीर्तन्याः कीर्तनीया गुणाः सती कथा च यस्य तम् ॥ ४ ॥ स्वं लोकं गन्धर्वलोकम् ॥ ५ ॥ ६ ॥
 स गजेंद्रः पूर्वं द्रविडेषु सत्तमः श्रेष्ठः पांड्यदेशाधिपतिः इंद्रद्युम्न इति ख्यातो राजाभूत् ॥ ७ ॥ कुलाचले मलयाद्रावाश्रमो यस्य ॥ ८ ॥

१ ततः शीघ्रगामित्वायेति क्वचित् । २ उच्छ्रितागामिति वा पाठः ।

अ. अ.

॥ ९ ॥

तूष्णीं रहस्युपासीनं वीक्ष्य ऋषिरगस्त्यः ॥ ९ ॥ शापमेवाह । असाधुरित्यादि । अकृताऽशिक्षिता बुद्धियस्य गजो यथा स्तब्धमतिस्तथैवा-
यमतः स एव गज एव भवत्विति शेषः ॥ १० ॥ दिष्टं दैवप्रापितं तदुपधारयन्नालोचयन् ॥ ११ ॥ कौंजरीं योनिमापन्नः । तर्हि पश्चात्कथं
स्मृतिर्जाता तत्राह । हरेरर्चनस्यानुभावेनेति ॥ १२ ॥ अद्भुतं स्वभवनमगात् ॥ १३ ॥ एतद्गजराजमोक्षणं नाम कृष्णानुभावस्तवेरितः ।
यदृच्छया तत्र महायशा मुनिः समागमच्छिष्यगणैः परिश्रितः ॥ तं वीक्ष्य तूष्णीमकृतार्हणादिकं रहस्युपासीनमृषि-
श्चुकोप ह ॥ ९ ॥ तस्मा इमं शापमदादसाधुरयं दुरात्माऽकृतबुद्धिरयं ॥ विप्रावमंतां विशतां तमोऽधं यथा गजः स्त-
ब्धमतिः स एव ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं शत्वा गतोऽगस्त्यो भगवान्नपसानुगः ॥ इन्द्रबुध्नोऽपि राजर्षिर्दिष्टं
तदुपधारयन् ॥ ११ ॥ आपन्नः कौंजरीं योनिमात्मस्मृतिविनाशिनीम् ॥ हर्यर्चनानुभावेन यद्गजत्वेऽप्यनुस्मृतिः ॥
॥ १२ ॥ एवं विमोक्ष्य गजयूथपमब्जनाभस्तेनापि पार्षदगतिं समितेन युक्तः ॥ गंधर्वसिद्धविबुधरूपगीयमानकर्माद्भुतं
स्वभवनं गरुडासनोऽगात् ॥ १३ ॥ एतन्महाराज तवेरितो मया कृष्णानुभावो गजराजमोक्षणम् ॥ स्वर्ग्यं यशस्यं
कलिकल्मषापहं दुस्स्वप्ननाशं कुरुवर्य शृण्वताम् ॥ १४ ॥ यथाऽनुकीर्तयत्येतच्छ्रेयस्कामा द्विजातयः ॥ शुचयः
प्रातस्तथाय दुस्स्वप्नाद्युपशान्तये ॥ १५ ॥ इदमाह हरिः प्रीतो गजेन्द्रं कुरुसत्तम ॥ शृण्वतां सर्वभूतानां सर्वभूतमयो
विभुः ॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ये मां त्वां च स्मरंश्चैवं गिरिकंदरकाननम् ॥ वेत्रकीचकवेणूनां गुल्मानि
सुरपादपान् ॥

कथंभूतं तत्राह । स्वर्ग्यमित्यादि । दुःस्वप्नं नाशयतीति तथा ॥ १४ ॥ अतः श्रेयस्कामा ये एतद्यथावदनुकीर्तयन्ति ॥ १५ ॥ अनेन श्रेयो-
भवतीति कुतो ज्ञातं साक्षाद्भगवद्वचनादेवेत्याह इदमाहेत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ १६ ॥ प्रसंगादन्यस्यापि स्मरणे फलमुच्यते । सर्वेषां

१ "मंद्रेलनात्प्राग्विशतां तमिन्नं यथा गजः स्तब्धमतिः सदोषः" इ० वि० पा० ।

मी. व.

अ. ३

॥ ९ ॥

द्वितीयांतानां स्मरतीत्यष्टमेनान्वयः ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ अव्यक्तं मायाम् । अव्ययं धर्मं भक्तिलक्षणम् ।
सोमकश्यपयोरपि । पत्नीर्दाक्षायणीः ॥ २२ ॥ सितवारणमैरावतम् ॥ २३ ॥ प्रयताः सिद्धाः । सुसमाहिता एकाग्रचित्ताः । मम
रूपाणि मद्विभूतीः ॥ २४ ॥ २५ ॥ जलजोत्तमं शंखवरं प्रध्माय वादयित्वा ॥ २६ ॥ इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां चतुर्थोऽ
शृंगाणीमानि धिष्ण्यानि ब्रह्मणो मे शिवस्य च ॥ क्षीरोदं मे प्रियं धाम श्वेतद्वीपं च भास्वरम् ॥ १८ ॥ श्रीवत्सं कौस्तुभं
मालां गदां कौमोदकीं मम ॥ सुदर्शनं पांचजन्यं सुपर्णं पतुगेश्वरम् ॥ १९ ॥ शेषं च मत्कलां सूक्ष्मां श्रियं देवीं
मदाश्रयाम् ॥ ब्रह्माणं नारदमृषिं भवं प्रह्लादमेव च ॥ २० ॥ मत्स्यकूर्मवराहाद्यैरवतारैः कृतानि मे ॥ कर्माण्यनंतपु
ण्यानि सूर्यं सोमं हुताशनम् ॥ २१ ॥ प्रणवं सत्यमव्यक्तं गोविप्रान् धर्ममव्ययम् ॥ दाक्षायणीर्धर्मपत्नीः सोमकश्य
पयोरपि ॥ २२ ॥ गंगां सरस्वतीं नंदां कालिदीं सितवारणम् ॥ ध्रुवं ब्रह्मऋषीन् सप्त पुण्यश्लोकांश्च मानवान् ॥ २३ ॥
उत्थायापररात्रांते प्रयताः सुसमाहिताः ॥ स्मरन्ति मम रूपाणि मुच्यन्ते ह्येनं सोऽखिलात् ॥ २४ ॥ ये मां स्तुवंत्यने
नांग प्रतिबुध्य निशात्यये ॥ तेषां प्राणात्यये चाहं ददामि विमलां मतिम् ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यादिश्य
हृषीकेशः प्रध्माय जलजोत्तमम् ॥ हर्षयन्विबुधानीकमारुरोह खंगाधिपम् ॥ २६ ॥ इति श्रीभाग० महा० अष्टम
स्कन्धे गजेन्द्रोपाख्याने गजेन्द्रस्य वैकुण्ठगमनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ राजन्नुदितमेतत्ते हरेः
कर्माघनाशनम् ॥ गजेन्द्रमोक्षणं पुण्यं रैवतं त्वंतरं शृणु ॥ १ ॥ पंचमोरैवतो नाम मनुस्तामससोदरः ॥ बलिर्विध्या
दयस्तस्य सुता अर्जुनपूर्वकाः ॥ २ ॥

ध्यायः ॥ ४ ॥ अमृताख्यानमष्टाभिरध्यायैरनुवर्ण्यते ॥ स्वभक्तपक्षपातेन यत्र योपायितं प्रभोः ॥ १ ॥ पंचमे पंचमं चाथ षष्ठं चाकथ
यन्मनुम् ॥ विप्रशापाच्च निश्श्रीकैः कृतां देवैर्हरेः स्तुतिम् ॥ २ ॥ १ ॥ तामसश्च चतुर्थो मनुस्तस्य सोदरो भ्राता ॥ २ ॥

भा. अ.
११० ॥

॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ तस्य वैकुण्ठसंज्ञस्य हरेस्तुभावः सनकादिशापेन दैत्यतां प्राप्ताभ्यां स्वपार्षदाभ्यां वराहादिरूपेण युद्धादिलक्षणः गुणाश्च
ब्रह्मण्यतादयः परमोदयाश्च महर्द्धयः कथितास्तृतीयस्कंधादिषु ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ यतो हेतोः अंबुचरात्मना कूर्मरूपेण ॥
विभुरिंद्रः सुरगणा राजन्भूतरयादयः ॥ हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबांहादयो द्विजाः ॥ ३ ॥ पत्नी विकुंठा शुभ्रस्य
वैकुण्ठैः सुरसत्तमैः ॥ तयोः स्वकलया जज्ञे वैकुण्ठो भगवान्स्वयम् ॥ ४ ॥ वैकुण्ठः कल्पितो येन लोको लोकनमस्कृतः ॥
रमया प्रार्थ्यमानेन देव्या तत्प्रियकाम्यया ॥ ५ ॥ तस्यानुभावः कथितो गुणाश्च परमोदयाः ॥ भौमांत्रेणून्स विममे
यो विष्णोर्वर्णयेदुणान् ॥ ६ ॥ पृष्ठश्च चक्षुषः पुत्रश्चाक्षुषो नाम वै मनुः ॥ पुरुः पुरुषमुद्युम्नप्रमुखाश्चाक्षुषात्मजाः ॥
॥ ७ ॥ इंद्रो मंत्रदुमस्तत्र देवा आप्यादयो गणाः ॥ मुनयस्तत्र वै राजन्हविष्मदीरकादयः ॥ ८ ॥ तत्रापि देवः
संभृत्यां वैराजस्याभवत्सुतः ॥ अजितो नाम भगवानंशेन जगत्पतिः ॥ ९ ॥ पयोधिं येन निर्मथ्य सुराण्यं सा
धिता सुधा ॥ भ्रममाणो भसिधृतः कर्मरूपेण मंदरः ॥ १० ॥ राजोवाच ॥ यथा भगवता ब्रह्मन्मथितः क्षीरसागरः ॥
यदर्थं वा यतश्चाद्रिं दधारांबुचरात्मना ॥ ११ ॥ यथामृतं सुरैः प्राप्तं किं चान्यदभयत्ततः ॥ एतद्भगवतः कर्म वदस्व
परमाद्भुतम् ॥ १२ ॥ त्वया संकथ्यमानेन महिम्ना सात्वतां पतेः ॥ नाति तृप्यति मे चित्तं सुचिरं तापतापितम् ॥ १३ ॥
सूत उवाच ॥ संपृष्टो भगवानेवं द्वैपायनसुतो द्विजाः ॥ अभिनंद्य हरेर्वीर्यमभ्याचष्टु प्रचक्रमे ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
यदा युद्धेऽसुरैर्देवा बाध्यमानाः शितायुधैः ॥ गतासवो निपतिता नोत्तिष्ठेरन्स्म भूयशः ॥ १५ ॥
॥ ११ ॥ सुगणं साधिता सुधेत्युत्तया युद्धाद्यपि सूचितमतः पृच्छति । किं चान्यदिनि ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ नोत्तिष्ठेन्न पुनर्जीवंति

१ आदिपदेन "हिरण्यरोमा वेदशिरा ऊर्ध्वबाहुस्तथापरः । देवबाहुः सुधोमा च पर्जन्यश्च महामुनिः ॥ एते सप्तर्षयो विप्र तत्रासन्नेव तेन्तरे ॥" इति हरिवंशोक्ता अन्येपि ज्ञेयाः । २ यथा भौमानां
रेणूनां गणनमशक्यं तथा विष्णोर्गुणानामपि साकल्येन वर्णनमशक्यमिति भावः । ३ आदिपदेन "सुमेधा वीरकश्चैव हविष्मानुत्तमो मधुः । अतिनामा सहिष्णुश्च तप्तासन्निति चर्षयः ॥" इति हरिवंशोक्ता
अन्येपि ज्ञेयाः ४ नापि तृप्यति इ० वा० प्र० पा० ।

श्री. टी.
अ. १.

॥ १० ॥

स्मेत्यर्थः ॥ १५ ॥ दुर्वाससा हि कदाचिन्मार्गे गच्छंतमिदं दृष्ट्वा स्वकंठस्था माला तस्मै दत्ता तेन च श्रीमदेनानादृत्यैरावतस्य कुंभयो
निक्षिप्ता स च गजो मत्तः पद्भ्यां तां मालां चूर्णीचकार ततः कुपितो दुर्वासास्तं शशाप त्रिभिलोकैः सह त्वं निश्श्रीको भवेति । तदेतदाह ।
यदा दुर्वाससः शापादिति । इज्यादयो यागाद्याः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ असुरान् अयथा देवैर्लक्षणेन बलपुष्ट्यादियुक्तान्विलोकयेत्यर्थः ॥

यदा दुर्वाससः शापात्सेन्द्रा लोकास्त्रयो नृप ॥ निःश्रीकाश्चाभवन्स्तत्र नेशुरिज्यादयः क्रियाः ॥ १६ ॥ निशम्यैतत्सुर
गणा महेंद्रवरुणादयः ॥ नाध्यगच्छन्स्वयं मंत्रैर्मन्त्रयंतो विनिश्चयम् ॥ १७ ॥ ततो ब्रह्मसर्भा जग्मुर्मैरोर्मूर्धनि सर्वशः ॥
सर्वे विज्ञापयांचक्रुः प्रणताः परमेष्ठिने ॥ १८ ॥ स विलोक्येन्द्रवाय्वादीन्निस्सत्त्वान्विगतप्रभान् ॥ लोकानमंगलप्रा
यानसुरानयथा विभुः ॥ १९ ॥ समाहितेन मनसा संस्मरन् पुरुषं परम् ॥ उवाचोत्फुल्लवदनो देवान्स भगवान्परः
॥ २० ॥ अहं भवो यूयमथोऽसुरादयो मनुष्यतिर्यग्दुर्मधर्मजातयः ॥ तस्यावतारांशकलाविसर्जिता ब्रजाम सर्वे
शरणं तमव्ययम् ॥ २१ ॥ न यस्य वध्यो न च रक्षणीयो नोपेक्षणीयाऽऽदरणीयपक्षः ॥ अथापि सर्गस्थितिसंयमार्थं
धत्ते रजस्सत्त्वतमांसि काले ॥ २२ ॥

॥ १९ ॥ हरिं शरणं गताः संतो यथापूर्वं सर्वं प्राप्स्याम इति हर्षेणोत्फुल्लं विकसितं वदनं यस्य ॥ २० ॥ मनुष्यादयो जरायुजांडजो
द्भिज्जस्वेदजाः । यस्यावतारः पुरुषस्तस्यांशो ब्रह्मा तस्य कला मरीच्यादयस्ताभिर्विसर्जिताः पुत्रपौत्रादिद्वारा जनिताः ॥ २१ ॥ ननु तर्हि सर्वे
ष्वसौ समः स्यात्किं तच्छरणाश्रयेण । सत्यम् । यद्यप्येवं तथाऽप्यस्मत्पक्षपाती भविष्यतीत्याशयेनाह न यस्येति द्वाभ्याम् ॥ २२ ॥

१ अत एव गणेशस्य शिरसि शनैश्चरदृष्ट्वा अदर्शनं गते सति तत्स्थाने ऐरावतशिरःसंयोजनाद्गणेशः सर्वदेवेभ्यः प्रथमं पूज्यत इति ब्रह्मवैवर्ताज्ज्ञेयम् । २ बलप्रमादियुक्तानित्यर्थः इति पुस्तकान्तरे ।
३ अथोऽसुरादय इत्यत्र 'ओत्' इति विहितप्रगृह्यताया अभावच्छांदसः कल्प्यः । कस्मिंश्चित्पुस्तके अथासुरादय इ० पा० स च युक्त एवास्ति । ४ यस्येति पा० ।

स्थितिपालनस्य क्षणः कालः अतः सुरप्रियः सन्स्वीयानां नः शं सुखं करिष्यति ॥ २३ ॥ यत्र क्षीराब्धौ हरेर्वासस्तदेव तमसः परं पदं स्थानम् । यद्वा लोकालोकात्परतो यत्तमस्ततः परं स्थानं जगाम ॥ २४ ॥ देवीभिलोकेऽप्रसिद्धाभिर्वैदिकीभिर्गीर्भिस्तुतिमकरोत् ॥ २५ ॥ देववरं त्वां नमामहे नमाम । हे देववर त्वां नमामेति वा । वरत्वे हेतुः । सत्यम् । कुतः । अविक्रियम् । तत्कुतः । अनंतमाद्यं चानादिम् । आद्यंतवंतो हि वृद्ध्यादिविक्रियायुक्ता भवन्ति । किं च गुहाशयं सर्वांतरम् । कुतः । निष्कलं निष्पाधिम् । तत्कुतः । अप्रतर्क्यम् । तत्कुतः । अयं च तस्य स्थितिपालनक्षणः सत्त्वं जुषाणस्य भवाय देहिनाम् ॥ तस्माद्ब्रजामः शरणं जगद्ब्रह्म स्वानां स नो धास्यति शं सुरप्रियः ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्याभाष्य सुरान्वेधाः सह देवैररिंदम ॥ अजितस्य पदं साक्षाज्जगाम तमसः परम् ॥ २४ ॥ तत्रादृष्टस्वरूपाय श्रुतपूर्वाय वै विभो ॥ स्तुतिमन्तुत देवीभिर्गीर्भिस्त्ववहितेन्द्रियः ॥ २५ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ अविक्रियं सत्यमनंतमाद्यं गुहाशयं निष्कलंमप्रतर्क्यम् ॥ मनोऽग्रयानं वचसाऽनिरुक्तं नमामहे देववरेण्यम् ॥ २६ ॥ विपश्चितं प्राणमनोधियात्मनामर्थेन्द्रियाभासमभिद्रमव्रणम् ॥ छायातपो यत्र न गृध्रपक्षौ तमक्षरं खं त्रियुगं ब्रजामहे ॥ २७ ॥

मनोऽग्रयानं मनसोऽपि जविष्ठम् । मनःप्राप्ये स्थाने ततः प्रागेव विद्यमानत्वात् । तथा च श्रुतिः । “अनेजदेकं मनसो जवीयो नैनदेवा आप्नुवन्पूर्वमर्शत् ॥ तद्भावतोऽन्यानत्येति तिष्ठत्” इति । वचसा अनिरुक्तम् अविषयत्वात् । “यद्वाचाऽभ्युदितं येन वागभ्युद्यते” इति श्रुतेः । मनोवचसोरगोचरत्वादप्रतर्क्यम् । यथेष्टं वा सर्वेषां हेतुहेतुमद्भावः ॥ २६ ॥ किं च प्राणादीनां विपश्चितं ज्ञातारम् । आत्माहंकारो देहो वा न तु तद्व्यतिरिक्तं ज्ञेयमस्तीत्याह । अर्थो विषयः इन्द्रियाणि तद्ग्राहकाणि तदुभयरूपेणाभासत इति तथा तम् । तथाऽप्यनिद्रं स्वप्नद्रष्टृवदज्ञानरहि-

१ अनेजदेकमिति ईशोपनिषच्छ्रुतिः तस्या—अयमर्थः अनेजत् अकंपमानं सर्वदैकरूपमित्यर्थः । एकमद्वितीयं मनसः संकल्पादिरूपवज्जवीयः जववत्तरं देवाश्चक्षुरादीन्द्रियाणि एनत् ब्रह्म नाप्नुवन् प्राप्तवन्तः मनसोपि पूर्वमर्शत् पूर्वमेव गतं तत् ब्रह्म भावतो द्रुतं गच्छतोऽन्यान् मनआदीन् अत्येति अतिक्रम्य गच्छति इव तिष्ठत् स्वयमविक्रयमेवेत्यर्थः । यद्वाचेति केनोपनिषच्छ्रुतिः तस्या अयमर्थः—वाचा कारणगुणवत्या यत् ब्रह्म अनभ्युदितं अप्रकाशितं येन चैतन्येन वाक् अभ्युद्यते प्रकाशयते प्रयुज्यते इत्यर्थः ।

तम् । कुतः । अव्रणमदेहम् । अत एवाक्षरं स्वमाकाशमिव व्यापिनं च । सर्वत्र हेतुः । यत्र यस्मिन्गृध्रपक्षौ जीवदक्षपातिनौ छायातपावविद्या च तन्निवर्तिका विद्या च नास्ति तं त्रियुगं त्रिषु युगेष्वाविर्भवतं शरणं ब्रजामहे ॥ २७ ॥ तदेवमविक्रियत्वादिभिः सर्वज्ञत्वादिभिश्च सत्प्रत्वं वरेण्यत्वं चोक्तं संसारचक्राधारत्वेनापि तदेव दर्शयन्नाह । अजस्य जीवस्य चक्रं चक्रवद्वर्तमानं देहाद्यजया मायया प्रेर्यमाणं योऽक्षो यस्य यदक्षं यदधिष्ठानमाहुस्तमृतं सत्यं प्रपद्ये । कथंभूतं चक्रम् । मनोमयं मनःप्रधानम् । दशेंद्रियाणि पंचप्राणाश्चेत्येवं पंचदश अरा यस्य । आशु शीघ्र गम् । त्रयो गुणा नाभिरिव मध्ये यस्य । विद्युदिव चलं न स्थिरम् । अष्टौ प्रकृतयो नेमय इवावरणानि यस्य ॥ २८ ॥ सर्वजीवनियं तृत्वादिना च वरिष्ठत्वमाह । य इति । य उपसुपर्णं जीवसुमीपे तन्नियंतृत्वेनासांचकारास्ते स्म । “ द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं अजस्य चक्रं त्वजयेर्यमाणं मनोमयं पंचदशारमाशु ॥ त्रिणाभि विद्युच्चलमष्टनेमि यदक्षमाहुस्तमृतं प्रपद्ये ॥ २८ ॥ य एकवर्णं तमसः परं तदलोकमव्यक्तमनंतपारम् ॥ आसांचकारोपसुपर्णमेनमुपासते योगरथेन धीराः ॥ २९ ॥ न यस्य कश्चातितितर्ति मायां यथा जनो मुह्यति वेद नार्थम् ॥ तं निर्जितात्मात्मगुणं परेशं नमाम भूतेषु समं चरंतम् ॥ ३० ॥ इमे वयं तत्प्रिययैव तन्वा सत्त्वेन सृष्टा वहिरंतराविः ॥ गतिं न सूक्ष्मामृषयश्च विद्महे कुतोऽसुराद्या इतरप्रधानाः ॥ ३१ ॥

परिपस्वजाते ” इति श्रुतेः । यद्वा भक्तरक्षणार्थं गरुडस्योपरि य उपविष्ट इत्यर्थः । तर्हि देहस्थत्वाद्भक्तरक्षणादिक्रियावेशाद्वा जीवसाम्यं स्यात् त्राह । एकवर्णं ज्ञानैकस्वरूपं तमसः प्रकृतेः परमलोकमदृश्यमव्यक्तं निर्विकल्पमनंतपारं कालतो देशतश्चापरिच्छिन्नं तद्रूपैव यः । अप्रच्युत स्वरूपत्वान्न जीवसाम्यम् । “ तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनन्नन्नयो अभिचाकशीति ” इति विशेषश्रवणादित्यर्थः । अत एव यमेनं धीरा योगेन रथेन प्राप्तिसाधनेनोपासते भजन्ते तं न ज्ञायेत्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥ मायानियंतृत्वेनापि जीवसाम्यं परिहरन्वरिष्ठत्वमाह । यस्य मायां कश्च कश्चिदपि नातितितर्ति नातिक्रामति । कथंभूताम् । जनो यथा मुह्यति । अर्थमात्मस्वरूपं न तु वेद । निर्जित आत्मा आत्मशक्तिर्माया च नहुणाश्च येन तम् ॥ ३० ॥ अर्थं न वेदेति यदुक्तं तत्प्रपद्यन्नाह । इमे वयं देवा ऋषयश्च यस्य प्रियया तन्वा सत्त्वेनैव सृष्टा अपि वहिरंत

श्च सत्ताप्रकाशाभ्यामाविप्रकटामपि सूक्ष्मां गतिं निरुपाधिस्वरूपं न विद्मः । इतरप्रधाना रजस्तमोमयाः । कुतो विदुः । तं नमामेति पूर्वे
णान्वयः ॥ ३१ ॥ इदानीं वैराजरूपेण स्तुवन्प्रार्थयते पादौ महीति द्वादशभिः । यत्र मह्यां जरायुजादिभूतसर्गः सा मही यस्य पादौ स नः
प्रसीदतु । आत्मतंत्रः पादादिमत्त्वेऽपि न तत्परतंत्रः । कुतः । ब्रह्म अप्रच्युतरूपः । तत्कुतः । महती विभूतिरैश्वर्यं यस्य सः ॥ ३२ ॥ उदारं
वीर्यं शक्तिर्यस्य तदंभो यस्य रेतः स नः प्रसीदतु । उदारवीर्यतामाह । यतोऽंभसो लोकादयः सिध्यन्ति जायन्ते ॥ ३३ ॥ यः सोमो देवानामधोऽ
न्नम् अत एव बलमायुश्च नगानां वृक्षाणाम् । प्रकर्षेण जनयति वर्धयतीति प्रजनः तं यस्य मनः समामनन्ति स नः प्रसीदतु ॥ ३४ ॥ अग्नि
पादौ महीयं स्वकृतेव यस्य चतुर्विधो यत्र हि भूतसर्गः ॥ स वै महापुरुष आत्मतंत्रः प्रसीदतां ब्रह्म महाविभूतिः
॥ ३२ ॥ अंभस्तु यद्रेत उदारवीर्यं सिध्यन्ति जीवंत्युत वर्धमानाः ॥ लोकास्त्रयोऽथाखिललोकपालाः प्रसीदतां
ब्रह्म महाविभूतिः ॥ ३३ ॥ सोमं मनो यस्य समामनन्ति दिवौकसां वै बलमंध आयुः ॥ ईशो नगानां प्रजनः प्रजानां
प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३४ ॥ अग्निमुखं यस्य तु जातवेदा जातः क्रियाकाण्डनिमित्तजन्मा ॥ अंतस्समुद्रेऽनु
पचन्स्वधातून्प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३५ ॥ यच्चक्षुरासीत्तरणिर्देवयानं त्रयीमयो ब्रह्मण एष धिष्यम् ॥ द्वारं
च मुक्तेरमृतं च मृत्युः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३६ ॥ प्राणादभूद्यस्य चराचराणां प्राणः सहो बलमोजश्च वायुः
अन्वास्म सम्राजमिवानुगा वयं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३७ ॥

र्यस्य तु मुखं जातः । कथंभूतः । जातं वेदो धनं यस्मात् । क्रियाकाण्डं तत्प्रतिपाद्यं कर्म तन्निमित्तं जन्म यस्य । अंतःसमुद्रे उदरमध्ये स्वधा
तून्पाकार्हानेवान्नादीननुपचन् । प्रसिद्धसमुद्रेऽपि वाडवरूपेणोदकान्येवानुपन्नग्निर्यस्य मुखं सः ॥ ३५ ॥ एष तरणिरादित्यो यस्य चक्षुरासीत् ।
कथंभूतः । देवयानमर्चिरादिमार्गदेवता । “ त्रयीमयः सैषा त्रय्येव विद्या तपति ” इति श्रुतेः । ब्रह्मणो धिष्यमुपासनास्थानम् । “ य एषोतरा
दित्ये हिरण्यमयः पुरुषः ” इति श्रुतेः । मुक्तेर्द्वारं देवयानत्वात् अमृतं च पुण्यलोकत्वात् । मृत्युश्च कालात्मकत्वात् । एवंभूतस्तरणिर्यस्य चक्षुः
स नः प्रसीदतु ॥ ३६ ॥ कथंभूतो वायुश्चराचराणां सहआदिधर्मवान्प्राणः यं प्राणं वयं बुद्ध्याद्यधिष्ठातारो देवाः सम्राजं भृत्या इवान्वा

स्मानुसृत्य स्थिताः । एवंभूतो वायुर्यस्य प्राणादभूत्सः तत्र सहो मनस उत्साहः । बलं शारीरम् । ओज ऐन्द्रियम् ॥ ३७ ॥ खानि देहगतानि छिद्राणि प्राणः पंचवृत्तिः इन्द्रियाणि च आत्मा मनश्च असवो नागकूर्मादयः शरीरं च तेषां केतमाश्रयभूतं खं यस्य पुरुषस्य नाभ्याः प्रजज्ञे सः ॥ ३८ ॥ यस्य बलान्महेन्द्रो जज्ञे । त्रिदशा देवाः धिषणादबुद्धेः । छन्दांसि ऋषयश्च खेभ्यः । कः प्रजापतिः ॥ ३९ ॥ इतरोऽधर्मः ॥ ४० ॥ विड् वैश्यः । ओजो नैपुणं तस्य वृत्तिः अंग्रिः अंग्रिजावित्यर्थः । अवेदशूद्रौ अवेदो वेदव्यतिरिक्ता शुश्रूषा तद्वृत्तिमान् श्रोत्राद्विशो यस्य हृदश्च खानि प्रजज्ञिरे खं पुरुषस्य नाभ्याः ॥ प्राणैन्द्रियात्माऽमुशरीरकेतं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३८ ॥ बलान्महेन्द्रस्त्रिदशाः प्रसादान्मन्योर्गिरीशो धिषणाद्विरिचः ॥ खेभ्यश्च छन्दांस्यृषयो मेदतः कः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ३९ ॥ श्रीर्वक्षसः पितरश्छाययाऽऽसन्धर्मः स्तनादितरः पृष्ठतोऽभूत् ॥ द्यौर्यस्य शीष्णोऽप्सरसो विहारात्प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४० ॥ विप्रो मुखं ब्रह्म च यस्य गुह्यं राजन्य आसीद्भुजयोर्वलं च ॥ ऊर्वो विडोजोऽग्निरवेदशूद्रौ प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४१ ॥ लोभोऽधरात्प्रीतिरुपर्यभूद्दयतिर्नस्तः पशव्यः स्पर्शेन कामः ॥ भुवोर्यमः प्रक्षमभवस्तु कालः प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४२ ॥ द्रव्यं वयः कर्मगुणान्विशेषं यद्योगमाया विहितान्वदन्ति ॥ यद्विभाव्यं प्रबुधापबाधं प्रसीदतां नः स महाविभूतिः ॥ ४३ ॥ नमोऽस्तु तस्मा उपशांतशक्तये स्वाराज्यलाभप्रतिपूरितात्मने ॥ गुणेषु मायारचितेषु वृत्तिभिर्न सज्जमानाय नमस्वद्वतये ॥ ४४ ॥

शूद्रश्च । 'ऊर्वोर्विशोऽग्निरभवंश्च शूद्राः' इति पाठान्तरं सुगमम् ॥ ४१ ॥ उपर्युत्तरोष्ठात् । नस्तो नासिकातः । द्युतिः कांतिः । पशव्यः पशूनां हितः कामः स्पर्शेनाभूत् ॥ ४२ ॥ द्रव्यं भूतानि । वयः कालम् । विशेषं भौतिकप्रपञ्चम् । यद्यस्माद्विभाव्यम् । कुतः । प्रबुधापबाधं विद्वद्भिरपोह्यमानम् । पाठांतरे प्रबुधानां मायेत्यवबोधो यस्मिन्नित्यर्थः ॥ ४३ ॥ तदेवं संप्रपञ्चमुपवर्ण्य निष्प्रपञ्चमनुवर्णयन्प्रणमति । नमोस्त्विति । वृत्तिभिर्दर्शनादिभिः । नमस्वान्वायुस्तस्येव ऊतिलीला यस्य तस्मै ॥ ४४ ॥ ते सस्मितं मुखांबुजं दिदृक्षुर्णां नोऽस्मच्चक्षुरादिकरणगोचरं यथा

१ मन्योर्गिरीशोऽशरणाद्विरिचः ३० वि० पा० मन्योर्गिरीशो धिषणाद्विरिचः ३० च पा० । २ विप्रो मुखाद्ब्रह्म चेति वि० पा० । ३ प्रबुधावबोधमिति पाठः । ४ लौकिकप्रपञ्चमिति वा पाठः ।

भवत्येवं चात्मानं दर्शय ॥ ४५ ॥ भक्तेच्छानुवर्तित्वं च तव बहुशो दृष्टमेवेत्याह । तैस्तैरिति । यन्नो दुर्विषहमशक्यं कर्म तद्भगवान्स्वयमेव करोति ॥ ४६ ॥ न च बहिर्मुखानामिव त्वद्भक्तानामस्माकं त्वय्यर्पितानि पूर्वपुण्यानि विपरीतफलानि भवितुमर्हन्तीत्याह । क्लेशो भूरियेषु अल्पं सारं फलं येषु । यद्वा विफलान्येव सकामानां कर्माणि त्वय्यर्पितं तु नैव तथा ॥ ४७ ॥ तत्रावैफल्यमुपपादयति । अवमोऽल्पोऽपि कर्मकल्पः कर्माभासोऽपीश्वरार्पितश्चेद्विफलायासाय न कल्पते हि यस्मात्स एष ईश्वरः पुरुषस्यात्मा । अत एव दयितो हितश्च । न ह्यात्मनि दयिते हिते स त्वं नो दर्शयात्मानमस्मत्करणगोचरम् ॥ प्रपन्नानां दिदृक्षूणां सस्मितं ते मुखांबुजम् ॥ ४५ ॥ तैस्तैः स्वेच्छां धृतै रूपैः कालेकाले स्वयं विभो ॥ कर्म दुर्विषहं यन्नो भगवांस्तत्करोति हि ॥ ४६ ॥ क्लेशभूर्यल्पसाराणि कर्माणि विफलानि वा ॥ देहिनां विषयार्तानां न तथैवार्पितं त्वयि ॥ ४७ ॥ नावमः कर्मकल्पोऽपि विफलायैश्वरार्पितः ॥ कल्पते पुरुषस्यैष स ह्यात्मा दयितो हितः ॥ ४८ ॥ यथा हि स्कंधशाखानां तरोर्मूलावसेचनम् ॥ एवमाराधनं विष्णोः सर्वे पामात्मनश्च हि ॥ ४९ ॥ नमस्तुभ्यमनंताय दुर्वितर्क्यात्मकर्मणे ॥ निर्गुणाय गुणेशाय सत्त्वस्थाय च सांप्रतम् ॥ ५० ॥ इति श्रीभागव० म० अष्टमस्कंधेऽमृतमथने पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं स्तुतः सुरगणैर्भगवान्हरिरीश्वरः ॥ तेषामाविरभूद्राजन्सहस्रार्कोदयद्युतिः ॥ १ ॥ तेनैव महसा सर्वे देवाः प्रतिहतेक्षणाः ॥ नापश्यन्स्वं दिशः क्षोणिमात्मानं च कुतो विभुम् ॥ २ ॥ विरिंचो भगवान्दृष्ट्वा सह शर्वेण तां तनुम् ॥ स्वच्छां मरकतश्यामां कंजगर्भासृणक्षणां ॥ ३ ॥ चार्पितं निष्फलं स्यात् ॥ ४८ ॥ अनंतफलत्वमाह । यथा हि मूलावसेचनं स्कन्धानां शाखानां च भवति ॥ ४९ ॥ एवं सत्यपि त्वदर्पितं कर्मणां त्वद्भक्तानामस्माकं किंनिमित्तमिदं दुःखमिति त्वमेव वेत्सीत्याशयेनाह । नम इति । दुर्वितर्क्याण्यात्मककर्माणि स्वभावचेष्टितानि यस्य तस्मै ॥ ५० ॥ इति श्रीमद्भागवते म० अष्टमस्कन्धे टीकायां पञ्चमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ पष्ठे पुनः स्तुतिर्विष्णावाविर्भूते सुरैः कृता ॥ तन्मंत्राच्चासुरैः साकममृतार्थे महोद्यमः ॥ १ ॥ सहस्रार्काणामुदये द्युतिरिव द्युतिर्यस्य ॥ १ ॥ महसा तेजसा प्रतिहतानीक्षणानि चक्षुंषि येषाम् ॥ २ ॥ तामाविर्भूतां

तनुं विरिंचो दृष्ट्वा तुष्टावेति पञ्चमेनान्वयः । कञ्जगर्भवद्गुणे ईक्षणे यस्याः ॥ ३ ॥ तप्तहेमवदवदातेन पीतेन लसता कौशेयवाससा युक्ताम् । प्रसन्नानि चारुणि सर्वाण्यंगानि यस्याः शोभनं मुखं यस्याः सुन्दरे भ्रुवौ यस्याः ॥ ४ ॥ महान्तो मणयो यस्मिन्स्तेन किरीटेन । कर्णाभरणे कुण्डले ताभ्यां निर्भातौ यौ कपोली ताभ्यां श्रीमुखंबुजे यस्याः ॥ ५ ॥ कौस्तुभ आभरणं कण्ठे यस्याः । लक्ष्मीं वक्षसि विभ्रतीम् ॥ ६ ॥ देवप्रवरो ब्रह्मा । सर्वांगैरवनि गतैः साष्टांगं प्रगतैः ॥ ७ ॥ अनाविराविरासेयं नाभूताऽभूदिति ब्रुवन् ॥ ब्रह्माऽभिप्रैति नित्यत्वविभुत्वे भगवत्तनोः ॥ १ ॥ श्रीमूर्तेरयमाविर्भाव एव न त्वस्मदादिवज्जन्मादितवास्तीत्याह । न जाता जन्मादयो यस्य । कुतः अगुणाय । अतो निर्वाणसुखस्यार्णवाय । तप्तहेमावदातेन लसत्कौशेयवाससा ॥ प्रसन्नचारुसर्वाङ्गी सुमुखी सुन्दरभ्रुवम् ॥ ४ ॥ महामणिकिरीटेन केयूराभ्यां च भूषिताम् ॥ कर्णाभरणनिर्भातकपोलश्रीमुखांबुजाम् ॥ ५ ॥ कांचीकलापवलयहारनूपुरशोभिताम् ॥ कौस्तुभाभरणां लक्ष्मीं विभ्रतीं वनमालिनीम् ॥ ६ ॥ सुदर्शनादिभिः स्वास्त्रैर्भूतिमद्भिरुपासिताम् ॥ तुष्टाव देवप्रवरः सशर्वः पुरुषं परम् ॥ सर्वाभरणैः साकं सर्वांगैरवनि गतैः ॥ ७ ॥ ब्रह्मेवाच ॥ अजातजन्मस्थितिसंयमायागुणाय निर्वाणसुखार्णवाय ॥ अणोरणिम्नेऽपरिगण्यधाम्ने महानुभावाय नमोनमस्ते ॥ ८ ॥ रूपं तवैतत्पुरुषर्षभेज्यं श्रेयोर्थिभिर्वैदिकतां त्रिकेण ॥ योगेन धातः सह नखिलोकान्यश्याम्यमुष्मिन्नु ह विश्वमूर्तौ ॥ ९ ॥ त्वय्यग्र आसीत्त्वयि मध्य आसीत्त्वय्यंत आसीदिदमात्मतंत्रे ॥ त्वमादिरंतो जगतोऽस्य मध्यं घटस्य मृत्स्नेव परः परस्मात् ॥ १० ॥

अपारमोक्षसुखरूपायेत्यर्थः । तथाऽप्यणोरप्यणिम्नेऽतिसूक्ष्माय दुर्ज्ञानत्वात् । वस्तुतस्तत्परिगण्यमियत्तातीतं धाम मूर्तिर्यस्य तस्मै । न चैतदसंभावितम् । यतो महानचित्योऽनुभावो यस्य तस्मै ॥ ८ ॥ तन्मूर्तेः सनातनत्वमपरिमेयत्वं चोपपादयति । रूपमिति । हे पुरुषर्षभ हे धातः एतत्तव रूपं वैदिकेन तांत्रिकेण च योगेनोपायेन श्रेयोर्थिभिः सदेज्यं पूज्यम् । अतो नेदमिदानीमपूर्वं जातमिति भावः । ननु यूयं देवाः पूज्यत्वेन प्रसिद्धाः । सत्यम् । सर्वेऽप्यत्रैवांतर्भूता इत्याह । उ अहो । ह स्फुटम् । अमुष्मिन्स्त्वयि नोऽस्मांस्त्रीन् लोकांश्च सह पश्यामि । तत्र हेतुः । विश्वं मूर्तौ यस्य । अतस्तवैतद्रूपं परिच्छिन्नमपि न भवतीति भावः ॥ ९ ॥ विश्वमूर्तित्वमेवाह । त्वयीति । घटस्य मृत्तिका यथा आदिरंतश्च मध्यं च तथा

भा. अ.

॥ १४ ॥

त्वमस्य जगतः । तत्र हेतुः । परस्मात्प्रधानादपि परः ॥ १० ॥ मृत्तिकादृष्टतेन परिणामं प्राप्तं वारयति । त्वमिति । स्वया स्वाधीनया । अत एव गुणानां व्यववाये परिणामेऽप्यगुणमेव त्वां युक्ताः पश्यन्ति । मनीषिणो विवेकिनः । त्रिपश्चितः शास्त्रज्ञाः ॥ ११ ॥ एतदेव सदृष्टांतमाह । यथाऽग्निं काष्ठे मथनेन । अमृतमाज्यं गोषु दोहनादिनां । भुव्यन्नं व्रीह्यादिकर्षणादिना अंबु च खननेन । उद्यमने पुरुषकारे वाणिज्यादिना वृत्तिं जीविकाम् । यद्वा अंबु उद्यमने घटीयंत्रादिनोद्धरणे । योगैरुपायैर्मनुष्या अधियन्ति प्राप्नुवंति यथा कवयस्त्वां बुद्ध्या गुणेष्वधियन्ति

त्वं माययात्माश्रयया स्वयेदं निर्माय विश्वं तदनु प्रविष्टः ॥ पश्यन्ति युक्ता मनसा मनीषिणो गुणव्यवायेऽप्यगुणं वि पश्चितः ॥ ११ ॥ यथाग्निमेधस्यमृतं च गोषु भुव्यन्नमंबुद्यमने च वृत्तिम् ॥ योगैर्मनुष्या अधियन्ति हि त्वां गुणेषु बुद्ध्या कवयो वदन्ति ॥ १२ ॥ तं त्वां वयं नाथ समुज्जिहानं सरोजनाभाऽतिचिरेप्सितार्थम् ॥ दृष्ट्वा गता निर्वृतिमद्य सर्वे गजा दंवार्ता इव गांगमंभः ॥ १३ ॥ स त्वं विधत्स्वाखिललोकपाला वयं यदर्थस्तव पादमूलम् ॥ समागतास्ते बहिरंतरात्मन्किं वान्यविज्ञाप्यमशेषसाक्षिणः ॥ १४ ॥ अहं गिरित्रश्च सुरादयो ये दक्षादयोऽग्रेरिव केतवस्ते ॥ किं वा विदामेश पृथग्विभाता विधत्स्व शं नो द्विजदेवमंत्रम् ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं विरिंचादिभिरीडितस्तद्विज्ञाय तेषां हृदयं यथैव ॥ जगाद जीमूतगभीरया गिरा बद्धांजलीन्संवृतसर्वकारकान् ॥ १६ ॥

वदन्ति च ॥ १२ ॥ हे नाथ हे सरोजनाभ अतिचिरादीप्सितमर्थं तं योगैकप्राप्यं त्वां सम्यगुज्जिहानमाविर्भवतं प्रत्यक्षतो दृष्ट्वाऽद्य वयं निर्वृतिं गताः । दंवार्ता दावाग्निपीडिताः ॥ १३ ॥ यद्विधेयं तत्कथयेति चेत्तत्राह । स त्वमिति । हे अंतरात्मन् अशेषसाक्षिणस्ते बहिः किं वाऽन्ये विज्ञाप्यमस्ति ॥ १४ ॥ यूयमेव किंचित्कुरुतेति चेत्तत्राह । अहमिति । अग्नेः केतवो विस्फुलिगा इव ते त्वत्तो वयं पृथग्विभाताः संत आत्मनः शं श्रेयः किं वा विद्वः । अतस्त्वमेव द्विजानां देवानां च मंत्रं विधत्स्व । इदं कुरुतेत्युपायमुपदिशेत्यर्थः ॥ १५ ॥ तत् हृदयं मंत्रं

भा. अ.

अ. ६

॥ १४ ॥

उपदेष्टव्यम् इत्यभिप्रेतं यथा तथैव विज्ञाय जगाद । संवृतानि नियमितानि सर्वाणि कारकाणीन्द्रियाणि यैस्तान् ॥ १६ ॥ ईश्वरस्यापि तथैवाभिप्रेतमित्याह । सुरेश्वरो भगवान् एक एवेश्वरः समर्थोऽपि सुरासुरैः सह विहर्तुकामः तानाह ॥ १७ ॥ हे सुरा हे देवा अन्ये च गंधर्वादयः ॥ १८ ॥ वः आत्मनः स्वतो यावद्भवो वृद्धिर्भवति ॥ १९ ॥ अर्थस्य प्रयोजनस्य पदवीं सिद्धिं प्राप्तेः ततः पश्चादहि मूषकवद्वध्यघातकभावेन वर्तितव्यमिति शेषः । यद्वा सर्पग्राहिणा पेटिकायां निरुद्धोऽहिर्यथा निर्गमद्वारविधानार्थं प्रथमं मूषकेण संधिं एक एवेश्वरस्तस्मिन्सुरकार्ये सुरेश्वरः ॥ विहर्तुकामस्तानाह समुद्रोन्मथनादिभिः ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ हंत ब्रह्म न्नहो शंभो हे देवा मम भाषितम् ॥ शृणुतावहिताः सर्वे श्रेयो वः स्याद्यथा सुराः ॥ १८ ॥ यात दानवदैतेयैस्तावत्सं धिर्विधीयताम् ॥ कालेनानुगृहीतैस्तैर्यावद्वो भव आत्मनः ॥ १९ ॥ अरयोऽपि हि संधेयाः सति कार्यार्थगौरवे ॥ अहि मूषकवद्देवा अर्थस्य पदवीं गतैः ॥ २० ॥ अमृतोत्पादने यत्नः क्रियतामविलंबितम् ॥ यस्य पीतस्य वै जंतुर्मृत्युप्रस्ता मरो भवेत् ॥ २१ ॥ क्षिप्वा क्षीरोदधौ सर्वा वीरुत्तृणलतौषधीः ॥ मंथानं मंदरं कृत्वा नेत्रं कृत्वा तु वासुकिम् ॥ २२ ॥ सहायेन मया देवा निर्मथध्वमतंद्रिताः ॥ क्लेशभाजो भविष्यन्ति दैत्या यूयं फलग्रहाः ॥ २३ ॥ यूयं तदनुमोदध्वं यदि च्छंस्यसुराः सुराः ॥ न संरंभेण सिध्यन्ति सर्वेऽर्थाः सांत्वया यथा ॥ २४ ॥ न भेतव्यं कालकूटाद्विषाज्जलधिसंभवात् ॥ लोभः कार्यो न वो जातु रोषः कामस्तु वंस्तुषु ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति देवान्समादिश्य भगवान्पुरुषोत्तमः ॥ तेषामंतर्दधे राजन्स्वच्छंदगतिरीश्वरः ॥ २६ ॥

विधत्ते पश्चात्तमेव कदाजिद्रक्षयति तथाऽर्थमार्गप्रवृत्तैः प्रथमं संधेया इत्यर्थः ॥ २० ॥ ततस्तैः सह यत्कार्यं तदाह । अमृतोत्पादन इति । यस्यामृतस्य पीतस्य सतः ॥ २१ ॥ नेत्रं रज्जुम् ॥ २२ ॥ ननु तर्हि तेऽप्यमृतपानेनामराः स्युस्तत्राह । क्लेशभाज इति ॥ २३ ॥ बलिभिः सहकारिभिः साध्या अर्थास्तदनुसरणं विना न सिध्यन्तीति कृत्वा सामादिकमुपदिशति यूयमिति द्वाभ्याम् । हे सुराः । संरंभेण संभ्रमेण । सांत्वया साममार्गेण यथा सिध्यन्ति ॥ २४ ॥ वस्तुषु मथनादुत्पन्नेषु ॥ २५ ॥ २६ ॥

सुरास्तु वलिमुपेयुरुपजग्मुः ॥ २७ ॥ असंयतानयुद्धोद्यतानपि दृष्ट्वा । श्लोक्यः कीर्त्यहः ॥ २८ ॥ वैरोचनि वलिम् । जितमशेषं त्रैलोक्यं
येन तम् ॥ २९ ॥ तत्सर्वममृतोन्मथनादि ॥ ३० ॥ तत्र ये अन्ये चासुराधिपाः पौलोमकालेयादयः शंबरादयश्च तेभ्यश्चारोचत ॥ ३१ ॥

अथ तस्मै भगवते नमस्कृत्य पितामहः ॥ भवश्च जग्मतुः स्वंस्वं धामोपेयुर्बलिं सुराः ॥ २७ ॥ दृष्ट्वा रीनप्यसंयत्ता
ज्जातक्षोभान्स्वनायकान् ॥ न्यषेधद्वत्यरादश्लोक्यः संधिविग्रहकालवित् ॥ २८ ॥ ते वैरोचनिमासीनं गुप्तं चासुरयू
थपैः ॥ श्रिया परमया जुष्टं जिताशेषमुपागमन् ॥ २९ ॥ महेंद्रः श्लक्ष्णया वाचा सांत्वयित्वा महामतिः ॥ अभ्यभा
षत तत्सर्वं शिक्षितं पुरुषोत्तमात् ॥ ३० ॥ तदरोचत दैत्यस्य तत्रान्ये येऽसुराधिपाः ॥ शंबरोऽरिष्टनेमिश्च ये च त्रिपु
रवासिनः ॥ ३१ ॥ ततो देवाऽसुराः कृत्वा संविदं कृतसौहृदाः ॥ उद्यमं परमं चक्रुरमृतार्थं परंतप ॥ ३२ ॥ ततस्ते मंदर
गिरिमोजसोत्पात्य दुर्मदाः ॥ नदंत उदधिं निन्युः शक्ताः परिघबाहवः ॥ ३३ ॥ दूरभारोद्वहश्रान्ताः शक्रवैरोचनादयः ॥
अपारयंतस्तं वोढुं विवशा विजहुः पथि ॥ ३४ ॥ निपतन्स गिरिस्तत्र बहूनमरदानवान् ॥ चूर्णयामास महता भारेण कन
काचलः ॥ ३५ ॥ तांस्तथा भग्नमनसो भग्नबाहुरूकंधरान् ॥ विज्ञाय भगवांस्तत्र बभूव गरुडध्वजः ॥ ३६ ॥ गिरिपातविनि
ष्पिष्टान्विलोक्यामरदानवान् ॥ ईक्षया जीवयामास निर्जरान्निर्व्रणान्यथा ॥ ३७ ॥ गिरिं चारोप्य गरुडे हस्तेनैकेन
लीलया ॥ आरूढ्य प्रययावब्धिं सुरासुरगणैर्वृतः ॥ ३८ ॥ अवरोप्य गिरिं स्कंधात्सुपर्णः पततांवरः ॥ ययौ जलांत उत्सृ
ज्य हरिणा स विसर्जितः ॥ ३९ ॥ इति श्रीभागवते म० अष्टमस्कंधेऽमृतमथने मंदराचलानयनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥

संविदं समयम् ॥ ३२ ॥ परिघा इव बाहवो येषां ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ विसर्जितः प्रस्थापितः ।
सुपर्णे तत्र स्थिते वासुकेरागमनायोगादिति भावः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमद्भागवते अष्टमस्कंधे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ ॥ ७७ ॥

सप्तमे मथनोद्भूतविषभीत्याऽखिलैर्जनैः ॥ स्तुतः सन्कूपया रुद्रः पपौ विप्रमितीर्यते ॥ १ ॥ फलभागेन तवाप्यमृते भागो भविष्यतीत्यामंज्य संमंज्य
वासुकिं नेत्रं गिरौ परिवीय संवेष्ट्यान्धि मथितुमारेभिरे ॥ १ ॥ वासुकेर्मुखं तीव्रं दत्यान्ग्राहयितुमेव पूर्वं हरिः पुरस्तान्मुखे जगृहे । देवा अपि
ततोऽभवन्मुखं जप्सुः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ कृतो धारणे स्थानविभागो यैः ॥ ५ ॥ ६ ॥ दैवेन हेतुना स्वपौरुषे नष्टे सति ॥ ७ ॥

श्रीशुक उवाच ॥ ते नागराजमामन्त्र्य फलभागेन वासुकिम् ॥ परिवीय गिरौ तस्मिन्नेत्रमन्धि मुदान्विताः ॥ १ ॥
आरेभिरे सुसंयत्ता अमृतार्थं कुरुद्वह ॥ हरिः पुरस्ताज्जगृहे पूर्वं देवास्ततोऽभवन् ॥ २ ॥ तन्नैच्छन्दैत्यपतयो महापुरु
षचेष्टितम् ॥ न गृह्णीमो वयं पुच्छमहेरंगममंगलम् ॥ ३ ॥ स्वाध्यायश्रुतसंपन्नाः प्रख्याता जन्मकर्मभिः ॥ इति तूष्णीं
स्थितान्दैत्यान्विलोक्य पुरुषोत्तमः ॥ ४ ॥ स्मयमानो विसृज्याग्रं पुच्छं जग्राह सामरः ॥ कृतस्थानविभागास्त
एवं कश्यपनन्दनाः ॥ ५ ॥ ममंथुः परमायत्ता अमृतार्थं पयोनिधिम् ॥ मथ्यमानेऽर्णवे सोऽद्रिरनाधारो ह्यपोऽविशत् ॥
॥ ६ ॥ ध्रियमाणोऽपि बलिभिर्गौरवात्पाण्डुनन्दनं ॥ ते सुनिर्विण्णमनसः परिम्लानमुखश्रियः ॥ आसन्स्वपौरुषे नष्टे
दैवेनातिबलीयसा ॥ ७ ॥ विलोक्य विघ्नेशविधिं तदेश्वरो दुरंतवीर्यो वितथाभिसंधिः ॥ कृत्वा वपुः काच्छपमद्भुतं
महत्प्रविश्य तोयं गिरिमुज्जहार ॥ ८ ॥ तमुत्थितं वीक्ष्य कुलाचलं पुनः समुत्थिता निर्मथितुं सुरासुराः ॥ दधार
पृष्ठेन सलक्षयोजनप्रस्तारिणा द्वीप इवापरो महान् ॥ ९ ॥ सुरासुरेद्रैर्भुजवीर्यवेपितं परिभ्रमंतं गिरिमंग पृष्ठतः ॥
बिभ्रत्तदा वर्त्तनमादिकच्छपो मेनेगकंडूयनमप्रमेयः ॥ १० ॥ तथाऽसुरानां विशदासुरेण रूपेण तेषां बलवीर्यमीरयन् ॥
उद्दीपयन्देवगणांश्च विष्णुर्दैवेन नागेन्द्रमंबोधरूपः ॥ ११ ॥

विघ्नेशस्य विधिं तेन रचितं विघ्नम् । अत्रितथः सत्योऽभिसंधिः संकल्पो यस्य ॥ ८ ॥ लक्षयोजनः प्रस्तारो विस्तारोऽस्यास्तीति तथा
तेन पृष्ठेन ॥ ९ ॥ तस्य गिरौ वर्तनं भ्रमणमंगकंडूयनं मेने ॥ १० ॥ आसुरेणानुगकारेण दैवेन देवाकारेण रूपेणाविशत् ॥ ११ ॥

भा. अ.
१६ ॥

॥१२॥ आत्मनि देवदैत्यमध्ये तत्तदाकारेण गोत्रे दाढ्यरूपेण नेत्रे अभेद्याबोधरूपेण। परेण हरिणा। क्षोभितं नक्राणां चक्रं समूहो यस्मिन् ॥१३॥
दशश्च मुखानि च श्वासाश्च। अहीन्द्रस्य साहस्रमपरिमिताः कठोरा ये दृगादयस्तेभ्यो निर्गताभ्यामग्निधूमाभ्यामाहतं वर्चो येषां ते। सरला
द्रुमविशेषाः ॥ १४ ॥ देवास्तु भगवद्वशा घनाः समभ्यवर्षन्। समुद्रोर्मिभिरुपगूढा वायवश्च शीतला ववुर्वाति स्म। कथंभूतान्। तस्याहीं

उपर्यगेन्द्रं गिरिराडिवान्य आक्रम्य हस्तेन सहस्रबाहुः ॥ तस्थौ दिवि ब्रह्मभवेन्द्रमुख्यैरभिष्टुब्धैः सुमनोऽभिवृष्टः
॥१२॥ उपर्यधश्चात्मनि गोत्रनेत्रयोः परेण ते प्राविशता समेधिताः ॥ ममथुरब्धितरसा मदोत्कटा महाद्रिणा क्षोभित
नक्रचक्रम् ॥१३॥ अहीन्द्रसाहस्रकठोरदृढमुखश्वासाग्निधूमाहतवर्चसोऽसुराः ॥ पौलोमकालेयबलील्वलादयो दावाग्निद
ग्धाः सरला इवाभवन् ॥१४॥ देवांश्च तच्छ्वासशिखाहतप्रमान्धूमांबरस्रग्वरकंचुकाननान् ॥ समभ्यवर्षन्भगवद्वशा घना
बभुः समुद्रोर्म्युपगूढवायवः ॥ १५ ॥ मथ्यमानात्तथा सिंधोर्देवांसुरवरूथपैः ॥ यदा सुधा न जायेत निर्ममंथाजितः
स्वयम् ॥ १६ ॥ मेघश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविद्युन्मूर्ध्नि भ्राजद्विलुलितकचः स्रग्धरो रक्तनेत्रः ॥ जैत्रैर्दोर्भिर्जग
दभयदैर्ददशूकं गृहीत्वा मथन्मथना प्रतिगिरिवाशोभताथो धृताद्रिः ॥ १७ ॥ निर्मथ्यमानादुदधेरभृद्विषं महोल्व
णं हलहलाह्वमग्रतः ॥ संभ्रांतमीनोन्मकारादिकंच्छपात्तिमिद्विपग्राहतिमिगिलाकुलात् ॥ १८ ॥

द्रस्य श्वासशिखाभिर्हता प्रभा येषाम्। धूम्राण्यंबरादीनि येषाम् ॥ १५ ॥ ॥१६॥ धृतोऽद्वियेन स धृताद्रिर्भगवान्परमपुरुषोऽन्तरमशोभतेत्यन्वयः।
कथंभूतः। कनकपरिधिः पीतवासाः। कर्णयोर्विद्योतमाना विद्युत्कुंडललक्षणा यस्य। तथा मूर्ध्नि भ्राजंतो विलुलिताः कचा यस्य स तथा।
जैत्रैर्जिष्णुभिः। दंदशूकं सर्पम्। मथना मंदराख्येन मथन् प्रतिगिरिः प्रतिद्वंद्वी पर्वतः ॥ १७ ॥ हलहलमित्याह्वा नाम यस्य। संभ्रांता

१ सुमनोऽभिवृष्ट्या ३० पा०।

२ ह्रस्वं छंदोनुरोधेन “हलहलं हलहलं तथैव च हलहलम्” इति कोशात्।

श्री. टी
अ. ७

॥ १६ ॥

मीना उद्गता मकरादयश्च यस्मिंस्तस्मात् । तिमयो मत्स्यास्तदादिभिराकुलाच्च ॥ १८ ॥ तद्विषम् अप्रति अप्रतिमं प्रतिक्रियाशून्यमिति वा । कुंतः । उग्रो वेगो यस्य । तदेवाह दिशिदिशीति । दिशिदिशि सर्वासु दिक्षु विसर्पत विसारि । यद्वा उग्रा वेगा रोमांचस्वेदादयो यस्मादत एवा सहवीर्यं विलोक्य भीता अन्येन केनाप्यरक्ष्यमाणाः सदाशिवं शरणं दुद्रुवुर्जग्मुः ॥ १९ ॥ त्रिलोक्या भवाय उद्गवाय देव्या सहाद्रौ कैलांसे आसीनं तथाऽपि मुनीनामभिमतं तेषामेवापवर्गाय तपो जुषाणम् ॥ २० ॥ “निर्गुणं सगुणं चैव शिवं हरिपराक्रमैः ॥ स्तुवंतस्तु प्रजे शाना नामन्यन्तांतरं तयोः ॥ १ ॥” ॥ २१ ॥ २२ ॥ नन्वेवंभूतो विष्णुरिति प्रसिद्धं तत्राहुः । गुणमय्येति । अस्य जगतो यदा सर्गादीन्धत्से तदुग्रवेगं दिशिदिश्युपर्यधो विसर्पदुत्सर्पदसह्यमप्रति ॥ भीताः प्रजा दुद्रुवुरंगं सेश्वरा अरक्ष्यमाणाः शरणं सदाशिवम् ॥ १९ ॥ विलोक्य तं देववरं त्रिलोक्या भवाय देव्याऽभिमतं मुनीनाम् ॥ आसीनमद्रावपवर्गहेतोस्तपो जुषाणं स्तुतिभिः प्रणेमुः ॥ २० ॥ प्रजापतय ऊचुः ॥ देवदेव महादेव भूतात्मन्भूतभावन ॥ त्राहि नः शरणापन्नास्त्रैलोक्यदहनाद्विषात् ॥ २१ ॥ त्वमेकः सर्वजगत ईश्वरो बंधमोक्षयोः ॥ तं त्वामर्चति कुशलाः प्रपन्नातिहरं गुरुम् ॥ २२ ॥ गुणमय्या स्वशक्त्याऽस्य सर्गस्थित्यप्ययान्विभो ॥ धत्से यदा स्वदृक् भूमन्ब्रह्मविष्णुशिवाभिधाम् ॥ २३ ॥ त्वं ब्रह्म परमं गुह्यं सदसद्भावभावनः ॥ नानाशक्तिभिराभातस्त्वमात्मा जगदीश्वरः ॥ २४ ॥ त्वं शब्दयोनिर्जगदादिरात्मा प्राणेंद्रियद्रव्यगुणस्वभावः ॥ कालः क्रतुः सत्यमृतं च धर्मस्त्वय्यक्षरं यत्त्रिवृंदामनन्ति ॥ २५ ॥

तदा हे भूमन्स्वदृक् स्वतःसिद्धज्ञानस्त्वं ब्रह्मादिसंज्ञां धत्से ॥ २३ ॥ तत्र हेतुः । त्वं ब्रह्मेति । सदसतो भावान्देवतिर्यगादिरूपान्भावयतीति तथा सृज्यं तु त्वद्व्यतिरिक्तं नास्तीत्याहुः । आत्मैव त्वं नानाशक्तिभिर्जगद्रूपेणाभातस्त्वमादीश्वरः ॥ २४ ॥ स्वतःसिद्धज्ञानत्वमुपपादयंतो जगदात्मना आभातप्रकारमाहुः । त्वं शब्दस्य वेदस्य योनिरतः स्वतःसिद्धज्ञानः । त्वं जगदादिर्महत्तत्त्वम् । आत्मा चाहंकारः । कथंभूतः । प्राणेंद्रियद्रव्याणां कारणभूता गुणा यस्य । राजसादित्रिविध इत्यर्थः । स्वभावादयश्च त्वमेव । तत्र क्रतुः संकल्पः सत्यमृतं चेति श्री धर्मः म

च त्वम् । महदादिस्वरूपत्वे हेतुः त्रिवृत् त्रिगुणात्मकं यदक्षरं प्रधानं त्वयि त्वदाश्रयं तदामनन्ति । यद्वा एवंभूते त्वयि त्रिवृदक्षरं प्रणवं प्रकाशकमाहुरित्यर्थः ॥ २६ ॥ अखिलदेवतात्मा । “अग्निः सर्वा देवता” इति श्रुतेः । सोऽग्निस्ते मुखम् । हे लोकभव । द्वितीयांतेषु विदुरित्यस्य संबंधः ॥ २६ ॥ परे अवरे च ये आत्मानो जीवास्तेषामाश्रयस्तवात्माऽहंकारः ॥ २७ ॥ त्रयीमयात्मन्वेदत्रयमूर्ते ॥ २८ ॥ पंचोपनिषदस्तत्पुरुषाघोरसद्योजातवामदेवे

अग्निमुखं तेऽखिलदेवतात्मा क्षितिं विदुर्लोकभवांघ्रिपंकजम् ॥ कालं गतिं तेऽखिलदेवतात्मनो दिशश्च कर्णो रसनं जलेशम् ॥ २६ ॥ नाभिर्नभस्ते श्वसनं नभस्वान्सूर्यश्च चक्षूंषि जलं स्मरेतः ॥ परावरात्माश्रयणं तवात्मा सोमो मनो द्यौर्भगवञ्छिरस्ते ॥ २७ ॥ कुक्षिः समुद्रा गिरयोऽस्थिसंघा रोमाणि सर्वोषधिवीरुधस्ते ॥ छंदांसि साक्षात् तव सप्त धातवस्त्रयीमयात्मन् हृदयं सर्वधर्मः ॥ २८ ॥ मुखानि पंचोपनिषदस्तवेश यैस्त्रिंशदष्टोत्तरमंत्रवर्गः ॥ यत्तच्छिवाख्यं परमार्थतत्त्वं देवः स्वयं ज्योतिरवस्थितिस्ते ॥ २९ ॥ छायां त्वधर्मोर्मिषु यैर्विसर्गो नेत्रत्रयं सत्त्वरजस्तमांसि ॥ साख्यात्मनः शास्त्रकृतस्तवेक्षा छंदोमयो देवऋषिः पुराणः ॥ ३० ॥ न ते गिरित्राखिललोकपालविरिंचवैकुण्ठसुरेंद्रगम्यम् ॥ ज्योतिः परं यत्र रजस्तमश्च सत्त्वं न यद् ब्रह्म निरस्तभेदम् ॥ ३१ ॥

शानरूपा मंत्राः । यैर्मुखैरष्टोत्तरत्रिंशन्मंत्राणां वर्गः । तेषामेव मंत्राणां पदच्छेदेनाष्टोत्तरत्रिंशत्कलात्मका मंत्रा इत्यर्थः । अवस्थितिरुपरतावस्था ॥ २९ ॥ अधर्मस्योर्मिषु दंभलोभादिषु ते छाया । यैर्धर्मिभिर्विसर्गः । प्रतिसर्गः संहारः । यद्वा यैः सत्त्वादिभिर्विविधः सर्गस्तानि ते नेत्रत्रयम् । हे देव छंदोमय ऋषिर्वेदः स तवेक्षा ईक्षणम् । साक्षान्मनुरिति पाठे मनुर्वेदः । तमेवाह छंदोमय इति ॥ ३० ॥ हे गिरित्र ते परं ज्योतिरखिलानां लोकपालादीनां गम्यं न

१ सधर्म इ० बा० प्र० वि० च्च० अन्यत्र च पाठभेदः । २ परमात्मतत्त्वम् इ० वि० पा० । ३ छायात्वधर्मो मृड यैर्विसर्ग इ० वि० पा० । ४ साक्षान्मनुः इ० पा० । ५ स्वयंप्रकाशो बस्तुनि नातीव प्रमाणापेक्षेति भावः । न च वैकुण्ठस्यापि हरेः कथमगम्यत्वमिति शङ्कनीयम् । ‘शुपतय एव न ययुरंतमनंततया त्वमपि’ इति वेदास्तुतावपि तथोक्तेः इ० बा० ।

भवति । कुतः । यत्र रजआदि नास्ति । किं तज्ज्योतिः । यन्निस्तभेदं ब्रह्म ॥ ३१ ॥ कामाध्वरश्च दक्षयज्ञादिपुरादयश्च ये अनेकभूतदुहस्तान् क्षपयतः संहृतस्ते तत्कर्म स्तुतये न भवति । अत्यल्पमेतदित्यर्थः । गरक्षपणस्याप्यवश्यं भावित्वेन सिद्धवन्निर्देशः । स्तुतयेऽलं न भवतीत्यत्र हेतुः । यस्तु भवान्स्वनेत्रवद्विस्फुल्लिङ्गस्य शिखयेदं जगद्रसितं भस्मसाक्षात् न वेद नालोचयत्यपि ॥ ३२ ॥ तदेवं नित्यं परानुग्रहव्यग्रं त्वां ये निन्दन्ति तेऽतिमूर्खा इत्याहुः । ये तु उभया सह चरन्तं तस्यां नितरां रतं कामिनं कथ्यन्ते प्रलपन्ति तथा श्मशाने चरन्तमुग्रं क्रूरं परुषं च हिंस्रं कथ्यन्ते कथंभूतम् । आत्मारामाश्च ते गुरवो विश्वहितोपदेशरस्तैर्हृदि चितितमं ध्रिद्वंद्वं यस्य तथाभूतमपि तपसाऽभितप्तमपि । ते नूनं तवोतिमविद

कामाध्वरत्रिपुरकालगराद्यनेकभूतदुहः क्षपयतः स्तुतये न तत्ते ॥ यस्त्वंतकाल इदमात्मकृतं स्वनेत्रवद्विस्फुल्लिङ्गशि खया भसितं न वेद ॥ ३२ ॥ ये त्वात्मारामगुरुभिर्हृदि चितितां ध्रिद्वंद्वं चरन्त मुमया तपसाभितप्तम् ॥ कथ्यन्त उग्रपुरुषं निरतं श्मशाने ते नूनमूतिमविदंस्तव हातलज्जाः ॥ ३३ ॥ तत्तस्य ते सदसतोः परतः परस्य नाजः स्वरूपगमने प्र भवंति भूम्नः ॥ ब्रह्मादयः किमुत संस्तवने वयं तु तत्सर्गसर्गविषया अपि शक्तिमात्रम् ॥ ३४ ॥ एतत्परं प्रपश्यामो न परं ते महेश्वर ॥ मृडनाय हि लोकस्य व्यक्तिस्तेऽव्यक्तकर्मणः ॥ ३५ ॥

त्रिति काकुः । त्वल्लीलां नैव विदुरित्यर्थः । अतो हातलज्जास्त्यक्तत्रपाः । कथमात्मारामैः सेवितचरणयुगलस्य ते कामित्वं संभवति कथं वा तपसाऽभितप्तस्य शांतस्योग्रत्वं परुषत्वं वा संभवतीत्यविचार्यैव प्रलापादित्यर्थः ॥ ३३ ॥ आस्तां तावन्निंदकानां वार्ता महान्तोऽपि तव तत्त्वं न जानन्तीत्याहुः । तत्तस्मात्तव स्वरूपस्य गमने ज्ञाने ब्रह्मादयोऽपि न समर्थाः संस्तवने तु कुतः शक्ताः स्युस्तत्र वयं कथं प्रभवेम । यतस्तेषां सर्गेऽत्यन्तार्वाचीनाः । तथापि यदेतत्तव स्तवनमेतदात्मशक्तिपरिमितमात्रमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ तदेवाहुः एतत्परमिति । न परं रूपं

१ तवेशेति पा० । २ परं केवलम् एतन्निनेत्रादिलक्षणं रूपं प्रपश्यामः न तु परं रूपम् इदं कस्मिंश्चित्पुस्तके केनचित् विदुष्यकेण शोधकमन्येन द्वेषबुद्ध्या प्रक्षिप्तमिति प्रतिभाति । अपरत्र कुत्रापि पुस्तके नास्ति ।

भा. अ.
१८ ॥

तथाऽपि त्वदर्शनादेव कृतार्था वयमित्याहुः । मृडनाय हीति । अव्यक्तकर्मणः अतर्क्यलीलस्य ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मत्प्रभावमविचार्य विषपाने
प्रवृत्तं मां कथंचिदियं प्रिया वारयेदिति शंकया तामनुज्ञापयन्नाह अहो वतेति सार्धैश्चतुर्भिः । वैशसं दुःखम् ॥ ३७ ॥ प्राणपरीप्सूनां प्राणरक्षणे
च्छूनाम् । मे मया । प्रभोः समर्थस्य । अर्थः कार्यम् ॥ ३८ ॥ किं च बद्धवैरेषु भूतेषु परस्परं जिघांसत्सु ॥ ३९ ॥ कृपयतः कृपां कुर्वतः
श्रीशुक उवाच ॥ तद्दीक्ष्य व्यसनं तासां कृपया भृशपीडितः ॥ सर्वभूतसुहृद्देव इदमाह सती प्रियाम् ॥ ३६ ॥ श्रीशिव उवाच ॥
अहो बत भवान्येतत् प्रजानां पश्य वशसम् ॥ क्षीरोदमथनोद्धृतात्कालकूटादुपस्थितम् ॥ ३७ ॥ आसां प्राणपरीप्सूनां
विधेयमभयं हि मे ॥ एतावान् हि प्रभोरथो यद्दीनपरिपालनम् ॥ ३८ ॥ प्राणैः स्वः प्राणिनः पांति साधवः क्षणभंगुरः ॥
बद्धवैरेषु भूतेषु मोहितेष्व्वात्ममाया ॥ ३९ ॥ पुंसः कृपयतो भद्रे सर्वात्मा प्रीयत हरिः ॥ प्रीते हरौ भगवति प्रीयेऽहं सचरा
चरः ॥ तस्माद्दिदं गरं भुञ्जे प्रजानां स्वस्तिरस्तु मे ॥ ४० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमामन्त्र्य भगवान् भवानीं विश्वभावनः ॥
तद्विषं जग्धुमारिभे प्रभावज्ञाऽन्वमोदत ॥ ४१ ॥ ततः करतलीकृत्य व्यापि हालाहलं विषम् ॥ अभक्षयन्महादेवः कृपया
भूतभावनः ॥ ४२ ॥ तस्यापि दर्शयामास स्ववीर्यं जलकल्मषः ॥ यच्चकार गले नीलं तच्च साधोर्विभूषणम् ॥ ४३ ॥
तप्यन्ते लोकतापेन साधवः प्रायशो जनाः ॥ परमाराधनं तद्धि पुरुषस्याखिलात्मनः ॥ ४४ ॥ निशम्य कर्म तच्छंभोर्देवदे
वस्य मीढुषः ॥ प्रजा दाक्षायणी ब्रह्मा वैकुण्ठश्च शंशंसिरे ॥ ४५ ॥ प्रस्कन्नं पिवतः पाणेर्यत्किञ्चिज्जगद्दुः स्म तत् ॥ वृश्चि
काहिविषौषध्यो दंदशूकाश्च ये परे ॥ ४६ ॥ इति श्रीभाग० म० अष्टम० अमृतमथने गरपानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥
पुंसः । मे मत्तः स्वस्तिः शोभना सत्ता । सुखेन जीवितमस्त्वित्यर्थः ॥ ४० ॥ जग्धुमन्तुम् ॥ ४१ ॥ करतलीकृत्य करतलपरिमितमात्रं
कृत्वा ॥ ४२ ॥ जलकल्मषो जलदोषो विषम् । यस्मात्तं गले नीलं चकार । साधोः कृपालोः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ प्रस्कन्नं गलितम् ।
परेऽपि च ये सविषास्तेऽपि जगद्दुः । अनेन विषस्य तीव्रतोक्ता ॥ ४६ ॥ इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कंधे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥

१ तासां प्रजानामित्यर्थः ।

२ हे भवानीत्यनेन संबोधनेन मम पत्नीत्वेन मत्प्रभावज्ञत्वाद्विषपाने मयि प्रवृत्ते त्वया प्राप्ते न कार्य इति सूचितम् । ३ निशम्येति पा० उभयत्रापि दृष्टव्येति वाच्यः ।

श्री. टी.
अ. ७

॥ १ ॥

अष्टमे मथ्यमानेऽब्धौ लक्ष्म्या विष्णौ वृतेऽसुरैः ॥ धन्वंरेहते सोमे मोहिन्युद्भव ईर्यते ॥ १ ॥ हविर्धानी सुरभिः ॥ १ ॥ देवयानस्य
 ब्रह्मलोकमार्गप्रापकस्य यज्ञस्य संबन्धिने हविषे ॥ २ ॥ ईश्वरशिक्षया प्रागेव कृतया ॥ ३ ॥ भगवतो यः श्वेताद्रिः कैलासस्तस्य महि
 महिमानम् । दंतैः शिखरकल्पैर्हरंश्चंद्रवत्पांडुर इत्यनुषंगः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ वल्गुभिर्गत्यादिभिः स्वर्गिणां रमण्यो रतिकर्त्र्यः ॥ ७ ॥
 सुदामा पर्वतस्तत्रैकस्यां दिशि जाता सौदामनी । स्फटिकादिमयगिरिशृंगेष्वधिकं स्फुरन्ती विद्युदिव कांत्या दिशो रंजयन्ती श्रीः संपत्साक्षा
 श्रीशुक उवाच ॥ पीते गरे वृषांकेण प्रीतास्तेमरदानवाः ॥ ममंथुस्तरसा सिंधुं हविर्धानी ततोऽभवत् ॥ १ ॥ तामग्नि
 होत्रीमृषयो जगृहुर्ब्रह्मवादिनः ॥ यज्ञस्य देवयानस्य मेध्याय हविषे नृप ॥ २ ॥ तत उच्चैश्श्रवा नाम हयोऽभूच्चंद्रपां
 डुरः ॥ तस्मिन्बलिः स्पृहां चक्रे नद्र ईश्वरशिक्षया ॥ ३ ॥ तत ऐरावतो नाम वारणेंद्रो विनिर्गतः ॥ दंतैश्चतुर्भिः श्वेताद्रेर्हर
 न्भगवतो महिम् ॥ ४ ॥ कौस्तुभाख्यमभूद्रत्नं पद्मरागो महोदधेः ॥ तस्मिन्हरिः स्पृहां चक्रे वक्षोऽलंकरणे मणौ ॥
 ५ ॥ ततोऽभवत्पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ॥ पूरयत्यर्थिनो न्योऽर्थैः शश्वद्भुवि यथा भवान् ॥ ६ ॥ ततश्चाप्सरसो
 जाता निष्ककंठ्यः सुवाससः ॥ रमण्यः स्वर्गिणां वल्गुगतिलीलावलोकनैः ॥ ७ ॥ ततश्चाविरभूत्साक्षाच्छीरमा भगव
 त्परा ॥ रंजयन्ती दिशः कांत्या विद्युत् सौदामनी यथा ॥ ८ ॥ तस्यां चक्रुः स्पृहां सर्वे ससुरासुरमानवाः ॥ रूपौदार्यवयोव
 र्णमहिमाक्षिप्तचेतसः ॥ ९ ॥ तस्या आसनमानिन्ये महेंद्रो महदद्भुतम् ॥ मूर्तिमत्यः सरिच्छ्रेष्ठा हेमकुम्भैर्जलं शुचि ॥
 १० ॥ आभिषेचनिका भूमिराहरत्सकलौषधीः ॥ गावः पंच पवित्राणि वसंतो मधुमाधवौ ॥ ११ ॥

नमूर्तिधारिणी सती सैव भगवत्परा रमा आविरभूदित्यर्थः ॥ ८ ॥ तस्या रूपादिमहिम्ना आक्षिप्तं चेतो येषाम् ॥ ९ ॥ भगवद्वक्षसि स्थितय ।
 श्रिया विलोकितानां सुराणां यथा पूर्वं संपत्प्राप्तिमसुराणां च तद्विपर्ययं वक्तुमभिषेकादिमहोत्सवपूर्वकं ब्रह्मादिपरिहारेण भगवत्प्राप्तिप्रकारमाह
 तस्या आसनमित्यादिना । अथासीद्वारुणीत्यतः प्राक्तेन ग्रन्थेन ॥ १० ॥ आभिषेचनिका अभिषेकोचिताः । पंच पवित्राणि पंचगव्यानि ।

१ देवयानस्य इ० वि० पा० देवानां सोमपानं यस्मिन्तथा तस्येति तदर्थः । २ दंतैश्चतुर्भिः श्वेतुमो हरितं तु समग्रहीत् इ० वि० पा० । ३ वलिः इ० पा० । ४ भगवद्विषयेति पुस्तकांतरे ।

भा. अ.
१९ ॥

मधुमा धवौ चैत्रवेशाखभवं फलपुष्पादि । पाठांतरेऽपि द्वंद्वैक्ये स एवार्थः । मधुमासे भवं मध्विति वा ॥ ११ ॥ अभिषेकमभिषेकोचितं विधिम् ।
नखो नटानां स्त्रियः ॥ १२ ॥ शंखवेणुवीणाश्च व्यनादयन् । तुमुलो निस्वनो येषां तान्मृदंगादीन् ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
पदमाश्रयं पतिरूपम् । ध्रुवं नित्यमव्यभिचारिणो नित्याः संतो गुणा यस्मिस्तं नान्वविदत । कचिदपि कस्यचिदोषस्य सद्भावात् ॥ १९ ॥
ऋषयः कल्पयांचकुरभिषेकं यथाविधि ॥ जगुर्भद्राणि गंधर्वा नख्यश्च ननृतुर्जगुः ॥ १२ ॥ देवा मृदंगपणवमुरजानक
गोमुखान् ॥ व्यनादयन् शंखवेणुवीणास्तुमुलनिस्वनान् ॥ १३ ॥ ततोऽभिषिषिचुर्देवीं श्रियं पद्मकरां सतीम् ॥ दि
गिभाः पूर्णकलशैः सूक्तवाक्यैर्द्विजेरितैः ॥ १४ ॥ समुद्रः पीतंकौशेयवाससी समुपाहरत् ॥ वरुणः स्रजं वैजयंतीं मधु
ना मत्तषट्पदाम् ॥ १५ ॥ भूषणानि विचित्राणि विश्वकर्मा प्रजापतिः ॥ हारं सरस्वती पद्ममजो नागाश्च कुंडले
॥ १६ ॥ ततः कृतस्वस्त्ययनोत्पलस्रजं नदद्विरेफां परिगृह्य पाणिना ॥ चचाल वक्रं सुकपोलकुण्डलं सव्रीडहासं दध
ती सुशोभनम् ॥ १७ ॥ स्तनद्वयं चातिकृशोदरी समं निरंतरं चंदनकुंकुमोक्षितम् ॥ ततस्ततो नूपुरवल्गुशिजितै
र्विसर्पती हेमलतेव सा बभौ ॥ १८ ॥ विलोकयंती निरवद्यमात्मनः पदं ध्रुवं चाव्यभिचारि सद्गुणम् ॥ गंधर्वयक्षासु
रसिद्धचारणत्रैविष्टपेयादिषु नान्वविदत ॥ १९ ॥ मूनं तपो यस्य न मन्युनिर्जयो ज्ञानं कचित्तच्च न संगवर्जितम् ॥
कश्चिन्महांस्तस्य न कामनिर्जयः स ईश्वरः किं परतो व्यपाश्रयः ॥ २० ॥ धर्मः कचित्तत्र न भूतसौहृदं त्यागः कचि
त्तत्र न मुक्तिकारणम् ॥ वीर्यं न पुंसोऽस्त्यजवेगनिष्कृतं न हि द्वितीयो गुणसंगवर्जितः ॥ २१ ॥
तदेवाह नूनमिति त्रिभिः । मन्युनिर्जयो नास्ति तपस्विषु दुर्वासःप्रभृतिषु । कचित् गुरुशुक्रादिषु । संगवर्जितं ज्ञानं नास्ति महत्त्वेऽपि ब्रह्म
सोमादौ न कामनिर्जयः । परतो व्यपाश्रयः परापेक्ष इन्द्रादिः । स किमीश्वरः ॥ २० ॥ न भूतसौहृदं परशुरामादिषु । न मुक्तिकारणं त्यागः

भी. टी.
अ. ८

॥ १९ ॥

शिविप्रभृतिषु । पुंसः कार्तवीर्यादेवीर्यमस्ति । तत् अजवेगनिष्कृतं कालवेगेन परिहृतं तु न भवति । गुगसंगवर्जितः सनकादिद्वितीयो मन्त्र-
 वरो नहि समाधिनिष्ठत्वात् ॥ २१ ॥ चिरायुष्यमपि मार्कण्डेयादौ शीलमंगलं च नास्ति इन्द्रियदमनशीलत्वात् । क्वचित्तदप्यस्ति हिरण्यकशि-
 पुर्मृतौ आयुषः स्थैर्यं न वेद्यं दुर्ज्ञातम् । भगवद्भेषणाकस्मादेव मृत्युसंभवात् । यत्र कुत्र च श्रीरुद्रे मार्कण्डेयादिवर्दिन्द्रियदमनाद्यभावाच्छील-
 मंसलं चायुर्निश्चयश्चेत्युभयमस्ति न चान्यः पूर्वोक्तः कश्चिदोषस्तथाऽपि सोऽप्यमंगलः श्मशानवासाद्यमंगलचेष्टितः । श्रीमुकुन्दं लक्ष्मीकृत्याह ।
 कश्चेति । कश्चित्सुमंगलो निरवद्यश्च स तु मां नहि कांक्षते आत्मारामत्वात् ॥ २२ ॥ एवं विमृश्य रमा निरपेक्षमपि मुकुन्दमेव वरं वव्रे ।
 तत्किम् । अव्यभिचारिभिः सद्भिर्धर्मज्ञानादिभिर्गुणैर्निजैकाश्रयतया च निरपेक्ष्येण वरं सर्वोत्तमम् । तत्र हेतुः । अगुणाश्रयं प्रकृतिगुणाती-
 कचिच्चिरायुर्न हि शीलमंगलं क्वचित्तदप्यस्ति न वेद्यमायुषः ॥ यत्रोभयं कुत्र च सोऽप्यमंगलः सुमंगलः कश्च न कां-
 क्षते हि माम् ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं विमृश्याव्यभिचारिसङ्गुणैर्वरं निजैकाश्रयताऽगुणाश्रयम् ॥ वव्रे वरं सर्वगुणैर-
 पेक्षितं रमा मुकुन्दं निरपेक्षमीप्सितम् ॥ २३ ॥ तस्यां सदेश उशतीं नवकंजमालां मा यन्मधुव्रतवरूथगिरोपघुष्टाम् ॥
 तस्थौ निधाय निकटे तदुरः स्वधाम सव्रीडहासविकसन्नयनेन याता ॥ २४ ॥ तस्याः श्रियस्त्रिजगतो जनको जनन्या वक्षो-
 निवासमकरोत्परमं विभूतैः ॥ श्रीः स्वाः प्रजाः सकरुणेन निरीक्षणेन यत्र स्थितैः धयत साधिपतीं स्त्रिलोकान् ॥ २५ ॥
 तम् । पाठांतरेप्ययमेवार्थः । अत एव स्वस्य ईप्सितम् । किं च सर्वैर्गुणैरणिमादिभिरपेक्षितं वृतम् । अयं भावः । यद्यपि स्वयमात्मारामत्वेना-
 न्यनिरपेक्षस्तथाप्याश्रिता अणिमादिसिद्धीर्यथा नोपेक्षते तद्वन्मामपि नोपेक्षेत तावतैव तत्सेवयाऽहं कृतार्था स्यां किमन्यैः प्राकृतैरिति तमेव
 वृतवतीति ॥ २३ ॥ तदेवाह । तस्यांसदेशे कमनीयां नवकंजमालां निधाय तदनुग्रहं प्रतीक्षमाणा तूष्णीं तस्य निकटे तस्थौ । कथंभूतां मालाम् ।
 माद्यन्तो ये मधुव्रतास्तेषां वरूथस्य गिरा उपघुष्टां नादिताम् । कथंभूता श्रीः सव्रीडहासेन विकसत्प्रफुल्लं यन्नयनं तेन तस्योरः स्वधाम याता
 सती । वक्षःप्रतीक्षमाणा तस्यावित्यर्थः ॥ २४ ॥ भगवानपि त्रैलोक्याभिवृद्धये स्ववक्षस्तस्याः स्थानं ददावित्याह । तस्या इति । विशिष्टा भूतयो

म. अ.
॥ २० ॥

विभवा यस्याः तस्यास्त्रिजगतो जनन्याः श्रियः त्रिजगतो जनको हरिः । परमं सुस्थिरम् । यत्र वक्षसि ऐधयतावर्धयत् ॥ २५ ॥ २६ ॥ तल्लिगेर्विष्णु
प्रतिपादकैः अवितर्कैर्यथार्थैः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ वारुणी वरुणदैवत्यं यदन्नं तन्मयी सुरा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ दीर्घो पीवरौ दोर्दण्डौ यस्य ।
कम्बुग्रीवः शंखनाभिरिव त्रिरेखा सुवृत्ता ग्रीवा यस्य ॥ ३२ ॥ स्निग्धः कुंचितः केशानामन्तो यस्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इज्यमाकृ यज्ञभागभोक्ता ।
शंखतूर्यमृदंगानां वादित्राणां पृथुः स्वनः ॥ देवानुगानां सस्त्रीणां नृत्यतां गायतामभूत् ॥ २६ ॥ ब्रह्मरुद्रांगिरोमुख्याः
सर्वे विश्वसृजो विभुम् ॥ ईडिरेऽवितथमत्रस्तल्लिगः पुष्पवर्षिणः ॥ २७ ॥ श्रिया विलोकिता देवाः सप्रजापतयः प्रजाः ॥
शीलादिगुणसंपन्ना लेभिरे निर्वृतिं पराम् ॥ २८ ॥ निस्सत्त्वा लोलुपा राजन्निरुद्योगा गतत्रयाः ॥ यदा चोपेक्षिता
लक्ष्म्या बभ्रुवुर्देत्यदानवाः ॥ २९ ॥ अयोसीद्वारुणी देवी कन्या कमललोचना ॥ असुरा जगृहुस्तां वै हरेरनुमतेन
ते ॥ ३० ॥ अथोद्धर्मेऽथ्यमानात्काश्यपैरमृतार्थिभिः ॥ उदतिष्ठन्महाराज पुरुषः परमाद्भुतः ॥ ३१ ॥ दांघरीवरदो
र्दण्डः कम्बुग्रीवोऽरुणेक्षणः ॥ श्यामलस्तरुणः सखी सर्वाभरणभूषितः ॥ ३२ ॥ पीतवासा महोरस्कः सुमृष्टमणिकुण्डलः ॥
स्निग्धकुंचितकेशांतः सुभगः सिंह विक्रमः ॥ ३३ ॥ अमृतापूर्णकलशं विभ्रद्वलयभूषितः ॥ स वै भगवतः साक्षाद्वि
ष्णोरंशांशसंभवः ॥ ३४ ॥ धन्वंतरिरिति ख्यात आयुर्वेददृग्गिज्यमाकृ ॥ तमालोक्यासुराः सर्वे कलशं चामृताभृ
तम् ॥ ३५ ॥ लिप्संतः सर्ववस्तूनि कलशं तरसांऽहरन् ॥ नीयमानेऽसुरैस्तस्मिन्कलशेऽमृतमाजने ॥ ३६ ॥ विषण्ण
मनसो देवा हरिं शरणमाययुः ॥ इति तद्वै न्यमालोक्य भगवान् भृत्यकामकृत् ॥ मा खियत मियोऽर्थं वः साधयिष्ये
स्वमायया ॥ ३७ ॥ मिथः कलिरभूतेषां तदर्थं तर्षचेतसाम् ॥ अहं पूर्वमहं पूर्वं न त्वं न त्वमिति प्रभो ॥ ३८ ॥
अमृतेन अभृतं परिपूर्णम् ॥ ३९ ॥ ३३ ॥ मियो देत्यानां परस्परं कलशोत्पादनेन योगमायया च मोहिण्या वोऽर्थं साधयिष्याम्यतो मा
खियतेत्याहेति शेषः ॥ ३७ ॥ तदेवाह । मिथ इति । तेषः कामस्तद्युक्तानि चेनांसि येषाम् । इत्येवं समवलानां कलिरभूत् ॥ ३८ ॥

श्री. टी.
न. ८

दुर्बलानां त्वाक्रोशप्रकारमाह देवा इति द्वाभ्याम् । ये देवास्तुल्येनायासेन हेतवः साधकाः । तुल्य आयासो हेतुश्च धनादिर्येषामिति वा । सत्र यागे यथा सर्वेषां समं फलं तद्वत् । तथा च श्रुतिः । “ऋद्धिकामाः सत्रमासीरन्” इति । “ये यजमानास्त ऋत्विजः” इति च ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ तद्रूपं वर्णयति प्रंचभिः । प्रेक्षणीयमुत्पलमिव श्यामम् । सर्वेष्ववयवेषु सुंदरम् । समानयोः कर्णयोराभरणे यस्मिन् । सुक

देवाः स्वं भागमर्हति ये तुल्यायासहेतवः ॥ सत्रयाग इवैतस्मिन्नेष धर्मः सनातनः ॥ ३९ ॥ इति स्वान्प्रत्यषेधन्वै देतेया जातमत्सराः ॥ दुर्बलाः प्रबलान् राजन् गृहीतकलशान् मुहुः ॥ ४० ॥ एतस्मिन्नंतरे विष्णुः सर्वोपायविदीश्वरः ॥ योषिद्रूपमनिर्देश्यं दधार परमाद्भुतम् ॥ ४१ ॥ प्रेक्षणीयोत्पलश्यामं सर्वावयवसुंदरम् ॥ समानकर्णाभरणं सुकपोलोन्न साननम् ॥ ४२ ॥ नवयौवननिर्वृत्तस्तनभारकृशोदरम् ॥ मुखामोदानुरक्ताल्लिङ्गंकारोद्विग्नलोचनम् ॥ ४३ ॥ विभ्रत्स्व केशभारेण मालामुत्फुल्लमल्लिकाम् ॥ सुग्रीवकंठाभरणं सुभुजांगदभूषितम् ॥ ४४ ॥ विरजांबरसंवीतनितंबद्वीपशो भया ॥ कांच्या प्रविलसद्वल्गुचलचरणनूपुरम् ॥ ४५ ॥

पोलं च तदुत्कृष्टनासिकं चाननं यस्मिन् ॥ ४२ ॥ नवयौवननिर्वृत्तयोः स्तनयोर्भारेण च कृशमुदरं यस्मिन् ॥ ४३ ॥ सुष्ठु ग्रीवा यस्मि न्कंठे आभरणं यस्मिस्तच्च तच्च । शोभना ग्रीवा येन तत्कंठाभरणं यस्मिन्निति वा । सुभुजयोरंगदाभ्यां भूषितम् ॥ ४४ ॥ विरजांबरेण निर्मल वाससा संवीतो नितंब एव द्वीपो विशालत्वात्तत्र शोभा यस्यास्तया कांच्या प्रकर्षेण विलसत् । वल्गु यथा भवत्येवं चलतोश्चरणयोर्नूपुरे

१ सर्वोपायविदिति—दैत्यमोहनं विना देवकार्यं न सेत्स्यति तन्मोहनं च स्त्रीरूपेणैव संभवति नान्यथेति तथा रूपं दधारेति भावः । २ नवयौवनेन निर्वृत्तो निष्कलः स्तनयोर्भारो यत्र कृश मुदरं यत्र तच्च तच्चेति पाठोऽन्यत्र ।

यस्मिन् ॥ ४५ ॥ सव्रीडेन स्मितेन सह विक्षिप्ता कंषिता या भ्रूस्तस्या विलासेन सह यान्यवलोकितानि तैर्देत्ययूथपानां चेतस्सुः सुदुः
 काममुद्दीपयत् ॥ ४६ ॥ इति श्रीमद्भागवते अष्टमस्कंधे टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ नवमे मोहितैर्देत्यैरर्पितेऽमृतभाजने ॥
 तद्वचनेन देवेभ्योऽमृतं दत्तं तयेर्यते ॥ १ ॥ १ ॥ अहो रूपं सौंदर्यं धाम युतिरिति संभ्रमेण वदंतः का त्वमित्यादि पप्रच्छुः ॥ २ ॥ मथ्यन्तीव
 सव्रीडस्मितविक्षिप्तभ्रूविलासावलोकनैः ॥ दैत्ययूथपचेतस्सु काममुद्दीपयन्मुहुः ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवते म०
 अष्टम० अमृतमथने मोहिनीरूपधारणं नाम अष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तेऽन्योन्यतोऽसुराः पात्रं
 हरंतस्त्यक्तसौहृदाः ॥ क्षिपंतो दस्युधर्माण आयांतीं ददृशुः स्त्रियम् ॥ १ ॥ अहो रूपमहो धाम अहो अस्या नवं
 वयः ॥ इति ते तामभिदुत्य पप्रच्छुर्जातहृच्छयाः ॥ २ ॥ का त्वं कंजपलाशाक्षि कुतो वा किं चिकीर्षसि ॥ कस्यासि
 वद वामोरु मथ्यन्तीव मनांसि नः ॥ ३ ॥ न वयं त्वाऽमरैर्देत्यैः सिद्धगंधर्वचारणैः ॥ नास्पृष्टपूर्वा जानीमो लोकेशैश्च
 कुतो नृभिः ॥ ४ ॥ नूनं त्वं विधिना सुभ्रूः प्रषितासि शरीरिणाम् ॥ सर्वेन्द्रियमनःप्रीतिं विधातुं सघृणेन किम् ॥ ५ ॥
 सा त्वं नः स्पर्धमानानामेकवस्तुनि मानिनि ॥ ज्ञातीनां बद्धवैराणां शं विधत्स्व सुमध्यमे ॥ ६ ॥ वयं कश्यपदायादा
 भ्रातरः कृतपौरुषाः ॥ विभजस्व यथान्यायं नैव भेदो यथा भवेत् ॥ ७ ॥ इत्युपामंत्रितो दैत्यैर्मायायोषिद्वपुर्हरिः ॥
 प्रहस्य रुचिरापमैर्निरीक्षन्निदमब्रवीत् ॥ ८ ॥

क्षोभयन्तीव ॥ ३ ॥ कस्यासीत्ययुक्तमुक्तमस्माभियतस्त्वं न केनचिदुक्तपूर्वेत्याहुः नेति द्वाभ्याम् । त्वा त्वाममरादिभिरस्पृष्टपूर्वा न जानीम
 इति नापि तु जानीम एव ॥ ४ ॥ आस्तामिदं त्वद्दर्शनं त्वीश्वरेणैव संपादितमित्याहुः । नूनमिति । सर्वेन्द्रियाणां च मनसश्च प्रीतिं विधातुं
 सघृणेन प्रेषिताऽसि किं वा यदृच्छयेवाऽऽगतासि नैवं नूनं प्रेषितैवेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ भेदो विग्रहो यथा न भवेत्तथा ॥ ७ ॥ ८ ॥

१ तेऽन्योन्यतः सुधापात्रमि० पा० । २ हे वामोरु इति संबोधनेन तद्विषयकं जातं मनसिजं सूचयति । ३ पृष्ठमिति पा० ।

संगता अनुसृताः ॥ ९ ॥ हे सुरद्विषः ॥ १० ॥ भावेन केनाप्यभिप्रायेण गंभीरं यथा भवत्येवं जहसुः ॥ ११ ॥ ईषत्स्मितेन शोभा यस्यास्तया । मया कृतं साधु वा असाधु यद्यभ्युपतांगीकुरुत तर्हि विभज ॥ १२ ॥ असुरपुंगवा दैत्यश्रेष्ठाः । प्रमाणमियत्तामजानंतः ॥ १३ ॥ १४ ॥ यथोपजोषं यथाप्रीति । अहतस्य लक्षणम् । “अहतं यंत्रनिर्मुक्तमुक्तं वासः स्वयंभुवा ॥ शस्तं तन्मांगलिक्येषु तावन्मात्रेण सर्वदा ॥” इति । श्रीभगवानुवाच ॥ कथं कश्यपदायादाः पुंश्चल्यां मयि संगताः ॥ विश्वासं पंडितो जातु कामिनीषु न याति हि ॥ १५ ॥ सालावृकाणां स्त्रीणां च स्वैरिणीनां सुरद्विषः ॥ सख्यान्याहुरनित्यानि नूत्नं नूत्नं विचिन्वताम् ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति ते क्ष्वेलितैस्तस्या आश्वस्तमनसोऽसुराः ॥ जहसुर्भावं गंभीरं ददुश्चासृतभाजनम् ॥ १७ ॥ ततो गृहीत्वा ऽमृतभाजनं हरिर्वभाष ईषत्स्मितशोभया गिरा ॥ यद्यभ्युपेत क च साध्वसाधु वा कृतं मया वो विभजे मुधामिमाम् ॥ १८ ॥ इत्यभिव्याहृतं तस्या आकर्ण्यासुरपुंगवाः ॥ अप्रमाणविंदस्तस्यास्तत्तथेत्यन्वमंसत ॥ १९ ॥ अथोपोष्य कृत स्नाना हुत्वा च हविषाऽनलम् ॥ दत्त्वा गोविप्रभूतेभ्यः कृतस्वस्त्रययना द्विजैः ॥ २० ॥ यथोपजोषं वासांसि परिधाया ऽहतानि ते ॥ कुशेषु प्राविशन् सर्वे प्रागग्रेष्वभिभूषिताः ॥ २१ ॥ प्राङ्मुखेष्वपविष्टेषु सुरेषु दितिजेषु च ॥ धूपामोदित शालायां जुष्टायां माल्यदीपकैः ॥ २२ ॥ तस्यां नरद्रु करभोरुरुशङ्कूलश्रोणीतटालसगतिर्मदविह्वलाक्षी ॥ सा कूजती कनकनूपुरशिजितेन कुंभस्तनी कलशपाणिरथाविवेश ॥ २३ ॥

प्रागग्रेषु कुशेषु विविशुः ॥ २४ ॥ धूपरामोदितायां सुरभीकृतायां शालायाम् ॥ २५ ॥ अथ तस्यां शालायां हे नरेंद्र सा कलशपाणिराविवेश । कथंभूता । “मणिबंधादाकनिष्ठं करस्य करभो बहिः ॥” करभसदृशो सुवृत्तावूरु यस्याः सा । उशत्कमनीयं दुकूलं यस्मिन्स्तेन श्रोणीतटेन । विशालया श्रोण्या अलसा मंदा गतिर्यस्याः सा । पाठांतरे करभसदृशयोर्वोर्लसदुकूलं यस्याः सा चासौ श्रोणीतटेनालसगतिश्च । मदेन विह्वले

१ हे कश्यपदायादाः अनेन पितृनामग्रहणपूर्वकसंबोधनेनाभ्यर्च्यमेतद्यन्महाकुलोत्पन्ना अपि यूयं मूर्खा इति सूचितम् । २ सालावृका वानराः श्वानो वा । ३ यद्यभ्युपेतम् इति पाठे मवद्विर्यभ्युपेतं मंगीकृतं चेदित्यर्थः । ४ करभोरुलसदुकूलेत्यादिः पा० ।

॥ ७
भा. अ.
॥ २२ ॥

अक्षिणी यस्याः ॥ १७ ॥ तां श्रियः सखीं संवीक्ष्य देवासुराः संमुमुहुः । कथंभूताम् । कनकमये कुंडले यस्याः सा चासौ चारवः कर्णादयो
यस्याः सा च ताम् । विगलितः स्तनः स्तनपट्टिकायां अंतो यस्याः ॥ १८ ॥ एवं तान्मोहयित्वा यत्कृतवांस्तदाह त्रिभिः । असुराणां
सुधादानं सर्पाणां क्षीरदानमिव दुर्नयमन्याय्यं मत्वा तां सुधां तेभ्यो न व्यभजत् । अयं भावः । दैत्यैर्मदीयं साध्वसाधु वा सर्वमनुमतमेवातो
मद्भक्तान्देवानेव सुधां पाययिष्यामि । किं च तैर्यथान्यायं विभजस्वेत्युक्तं न चैतेभ्यो जात्यैव क्रूरेभ्यो दानं न्याय्यमतस्तेभ्यः सुधां न दद्या
मिति ॥ १९ ॥ पंक्तीः पृथग्विविक्ताः कल्पयित्वा विधाय । तासु पंक्तिषु स्वेषुस्वेषु तत्संमजातीयेषु । तांश्चासुरानपि प्रतारणार्थमेवोपवेश
तां श्रीसखीं कनककुंडलचारुकर्णनासाकपोलवदनं परदेवतारूयाम् ॥ संवीक्ष्य संमुमुहुरुत्स्मितवीक्षणेन देवासुरा विग
लितस्तनपट्टिकां ताम् ॥ १८ ॥ असुराणां सुधादानं सर्पाणामिव दुर्नयम् ॥ मत्वा जातिनृशंसानां न तां व्यभजद
च्युतः ॥ १९ ॥ कल्पयित्वा पृथक् पंक्तीरुभयेषां जगत्पतिः ॥ तांश्चोपवेशयामास स्वेषुस्वेषु च पंक्तिषु ॥ २० ॥ दैत्यान्
गृहीतकलशो वंचयन्नुपसंचरैः ॥ दूरस्थान् पाययामास जरामृत्युहरां सुधाम् ॥ २१ ॥ ते पालयंतः समयमसुराः
स्वकृतं नृप ॥ तूष्णीमासन् कृतस्नेहाः स्त्रीविवादजुगुप्सया ॥ २२ ॥ तस्यां कृतातिप्रणयाः प्रणयापायकातराः ॥ बहु
मानेन चाबद्धा नोचुः किंचन विप्रियम् ॥ २३ ॥ देवलिंगप्रतिच्छन्नः स्वर्भानुर्देवसंसदि ॥ प्रविष्टः सोममपिबच्चंद्रार्का
भ्यां च सूचितः ॥ २४ ॥ चक्रेण क्षुरधारेण जहारं पिबतः शिरः ॥ हरिस्तस्य कबंधस्तु सुधयाऽप्लावितोपतत् ॥ २५ ॥
यामास ॥ २० ॥ उपसंचरैर्बहुमानप्रियवाक्यादिनां तानतिक्रम्यातिक्रम्य गमनैः । दूरस्थानपि देवान् ॥ २१ ॥ तथा कृतः स्नेहो येषु ।
स्त्रिया सह विवादस्य जुगुप्सया ॥ २२ ॥ कृतोऽतिप्रणयः स्नेहो यैः । प्रणयापायेन कातरा भीताः । एते तावत्कृपणाः पूर्वं किंचित्पिबंतु
यूयं तु धीराः क्षणं प्रतीक्षध्वमित्यादिबहुमानेनाऽऽबद्धा नियंत्रिताः । समयपालनादिभिः षड्भिरेतैः कारणैरप्रियं किंचिदपि नोचुः किं तु
तूष्णीमासन् ॥ २३ ॥ देवपंक्तौ चंद्रार्कयोर्मध्ये प्रविष्टः सोमममृतमपिबत् ॥ २४ ॥ हरिस्तस्य शिरो जहार । अप्लावितोऽसंस्पृष्टः ॥ २५ ॥

१ असुरेभ्यः कथं न व्यभजदिति शंका अच्युतपदेन निरस्ता स्वरूपतो गुणतश्च च्युत्युपपन्नम् । २ जरामृत्युहरं सुरानिति पा० । ३ येषामिति पाठः । ४ प्रणयापायान्तेनाशाकातरा भीता इत्यन्यत्र ।

श्री. छ.
अ. ९.

॥ २२ ॥

ग्रहं सूर्यादिवदग्रहत्वाधिकारिणम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ हरिभक्तानामेवोद्यमः फलति नान्येषामित्येवमाख्यानतात्पर्यमाह । एवमिति । समादेशादयो येषाम् । हेतुर्मदराद्रिः । अर्थः समुद्रे क्षिप्तं वीरुत्तृणादि । विविधः कल्पः फलं केषांचिज्जातं केषांचिन्नेति वैचित्र्यमेषां ते फलं वैषम्यवंतो बभूवुरित्यर्थः । तदेवाह । तत्र तेषु यस्य पादपंकजरजःश्रयणाद्देवा अमृतं फलमापुः स एव सेव्य इत्यर्थः । यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् ॥ २८ ॥ एतदेवोपपादयति । यदिति । असुः प्राणः । वसु धनम् । प्राणादिभिर्देहात्मजादिषु नृभिर्यद्युज्यते प्रयुज्यते देहाद्यर्थं यत्क्रियत

शिरस्त्वमरतां नीतमजो ग्रहमचीकृपत् ॥ यस्तु पर्वणि चंद्रार्कावभिधावति वैरधीः ॥ २६ ॥ पीतप्रायेऽमृते देवैर्भगवां लोकभावनः ॥ पश्यतामसुरेन्द्राणां स्वं रूपं जगृहे हरिः ॥ २७ ॥ एवं सुराऽसुरगणाः समदेशकालहेत्वर्थकर्ममतयोपि फलेविकल्पाः ॥ तत्राऽमृतं सुरगणाः फलमंजसाऽऽपूर्यत्पादपंकजरजःश्रयणान्न दैत्याः ॥ २८ ॥ यद्युज्यतेऽसुवसुकर्म मनोवचोभिर्देहात्मजादिषु नृभिस्तदसत्पृथक्कात् ॥ तैरेव सद्भवति यत्क्रियतेऽपृथक्कात्सर्वस्यतद्भवति मूलनिषेचनं यत् ॥ २९ ॥ इति श्रीभाग० म० अष्टम० अमृतमथने अमृतविभागो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

इत्यर्थः । तदसद्भवति । कुतः । पृथक्त्वाद्भेदाश्रयत्वात् । शाखानिषेचनवत्तैरेव प्राणादिभिरीश्वरोद्देशेन यत्क्रियते तत्तु सन्महाफलं भवति अपृथक्त्वादीश्वरस्य सर्वत्रानुगतत्वात् । तत्र दृष्टान्तः यत्तरोर्मूलनिषेचनं तद्यथा सर्वस्य स्कंधशाखादेरपि भवतीति । यद्वा ल्यब्लोपे पंचम्यौ । पृथक्त्वं पर्यालोच्य भेददृष्ट्या देहाद्युद्देशेन यत्क्रियते तदसत् । अपृथक्त्वं पर्यालोच्येश्वरदृष्ट्या तैरेव तेष्वेव च यत्क्रियते तत्सद्भवतीति शेषं समानम् ॥ २९ ॥ इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कंधे टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥

१ समदेशकालहेत्वर्थयोगगतयोऽपीत्यन्यत्र । २ कर्म मंथनप्रयत्नः । ३ अपृथक्त्वात् इति हेतुर्वेत पंचमी व्याख्याय व्याख्यानांतरमाह । ल्यब्लोपे पंचम्यामिति “ल्यब्लोपे कर्मण्यधिकरणे च” इति शास्त्रान् ।

भा. अ.

॥ २३ ॥

दशमे मत्सरादैत्यैराग्बवे तु मृधे सुरैः ॥ दैत्यमायाविषण्णेषु देवेष्वविर्बभौ हरिः ॥ १ ॥ तदेवममृतावाप्तिर्नाभक्तानामितीरितम् ॥ भक्तमत्सरतः
प्राणहानिः पुनरुदीर्यते ॥ २ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ रणः संग्रामः । उदन्वतः समुद्रस्य । रोधसि तीरे बभूव ॥ ५ ॥ अन्योन्यं समासाद्य
श्रीशुक उवाच ॥ इति दानवदैतेया नाविदन्नमृतं नृप ॥ युक्ताः कर्मणि यत्ताश्च वासुदेवपराङ्मुखाः ॥ १ ॥ साधयि
त्वाऽमृतं राजन्पाययित्वा स्वकान्सुरान् ॥ पश्यतां सर्वभूतानां ययौ गरुडवाहनः ॥ २ ॥ सपत्नानां परामृद्धिं दृष्ट्वा
ते दितिनंदनाः ॥ अमृष्यमाणा उत्पेतुर्देवान्प्रत्युद्यतायुधाः ॥ ३ ॥ ततः सुरगणाः सर्वे सुधया पीतयैधिताः ॥ प्रति
संयुयुधुः शस्त्रैर्नारायणपदाश्रयाः ॥ ४ ॥ तत्र देवासुरो नाम रणः परमदारुणः ॥ रोधस्युदन्वतो राजंस्तुमुलो रोम
हृषणः ॥ ५ ॥ तत्रान्योन्यं संपत्नास्ते संरब्धमनसो रणे ॥ समासाद्यासिभिर्वाणैर्निजघ्नुर्विविधायुधैः ॥ ६ ॥ शंखतूर्य
मृदंगानां भेरीडमरुणां महान् ॥ हस्त्यश्वरथपंतीनां नदतां निस्सैनोऽभवत् ॥ ७ ॥ रथिनो रथिभिस्तत्र पत्तिभिः सह
पत्तयः ॥ हया हयैरिभाश्चैभैः समसज्जंत संयुगे ॥ ८ ॥ उष्ट्रैः केचिदिभैः केचिदपरेयुयुधुः खरैः ॥ केचिद्गौरमृगैर्ऋक्षै
र्द्वीपिभिर्हरिभिर्भटाः ॥ ९ ॥ गृध्रैः कंकैर्बकैरन्ये श्येनभासैस्तिर्मिगिलैः ॥ शरभैर्महिषैः खड्गैर्गोवृषैर्गवयारुणैः ॥ १० ॥
शिवाभिराखुभिः केचित्कृकलासैः शशैर्नरैः ॥ वस्तैरेके कृष्णसारैर्हंसैरन्ये च सूकरैः ॥ ११ ॥ अन्ये जलस्थलस्वगैः
सत्त्वैर्विकृतविग्रहैः ॥ सेनयोरुभयो राजन्विविशुस्तेऽग्रतोऽग्रतः ॥ १२ ॥ चित्रध्वजपटैराजन्नातपत्रैः सितामलैः ॥
महाधनैर्वज्रदंडैर्व्यजनैर्बार्हचामरैः ॥ १३ ॥

निजघ्नुः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ चित्रध्वजपटादिभिश्च वीराणां मालाभिश्च राजिभिर्देवदानववीराणां ध्वजिन्यो
यादसां मालाभिः सागराविव रेजतुरिति त्रयाणामन्वयः । यादोभिरिति वा । सितैरमलैरातपत्रैश्च बर्हेश्चामरैश्च व्यजनैश्च ॥ १३ ॥

१ पूर्वमपि विरोधित्वादिदानीं चाऽमृतपाने वैषम्येण कृतसमयस्य भग्नत्वाच्च वज्रकैराः शत्रव इत्यर्थः ।

श्री. टी.

अ. १०

॥ २३ ॥

वातेनोद्धतैरुत्तरीयैरुष्णीषैश्च सूर्यरश्मिभिः सुतरां स्फुरद्भिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ संख्ये युद्धे । असुराणां या चमूस्तस्याः पतिः स बलिर्यात्रमा
स्थितः ॥ १६ ॥ १७ ॥ उदयगिरिशिखरे स्थितश्चंद्र इव रेज इति त्रयाणामन्वयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

वातोद्धतोत्तरोष्णीषैरर्चिर्भिर्वर्मभूषणैः ॥ स्फुरद्भिर्विंशदैः शस्त्रैः सुतरां सूर्यरश्मिभिः ॥ १४ ॥ देवदानववीराणां ध्वजि
न्यौ पांडुनंदन ॥ रेजतुर्वीरमालाभिर्यादसामिवसागरौ ॥ १५ ॥ वैरोचनो बलिः संख्ये सोऽसुराणां चमूपतिः ॥ यानं
वैहायसं नाम कामगं मयनिर्मितम् ॥ १६ ॥ सर्वसांग्रामिकोपेतं सर्वाश्चर्यमयं प्रभो ॥ अप्रतर्क्यमनिर्देश्यं दृश्यमानम
दर्शनम् ॥ १७ ॥ आस्थितस्तद्विमानाग्र्य सर्वानीकाधिपैर्वृतः ॥ बालव्यजनछत्राग्रै रेजे चंद्र इवोदये ॥ १८ ॥ तस्यासन्
सर्वतो यानैर्यूथानां पतयोऽसुराः ॥ नमुचिः शंवरो बाणो विप्रचित्तिरयोमुखः ॥ १९ ॥ द्विमूर्धा कालनाभोऽथ प्रहेतिहं
तिरिल्वलः ॥ शकुनिर्भूतसंतापो वज्रदंष्ट्रो विरोचनः ॥ २० ॥ हयग्रीवः शंकुशिराः कपिलो मेघदुंदुभिः ॥ तारकश्चक्र
दृक् शुभो निशुभो जंभ उत्कलः ॥ २१ ॥ अरिष्टोऽरिष्टनेमिश्च मयश्च त्रिपुराधिपः ॥ अन्ये पौलोमकालेया निवात
कवचादयः ॥ २२ ॥ अलब्धभागाः सोमस्य केवलं क्लेशभागिनः ॥ सर्व एते रणमुखे बहुशो निर्जितामराः ॥ २३ ॥
सिंहनादान् विमुंचंतः शंखान्दधुर्महास्वनान् ॥ दृष्ट्वा सपत्नानुत्सिक्तान् बलमित्कुपितो भृशम् ॥ २४ ॥ ऐरावतं
दिक्करिणमारूढः शुशुभे स्वराट् ॥ तथा स्रवत्प्रस्रवणमुदयाद्रिमहर्षतिः ॥ २५ ॥ तस्यासन्सर्वतो देवा नानावाहध्वजा
युधाः ॥ लोकपालाः सहगणैर्वायवग्निवरुणादयः ॥ २६ ॥

स्रवंति प्रस्रवणानि यस्मिन्निति मदधारासादृश्यम् ॥ २५ ॥ नानावाहनादीनि येषां ते देवाः असुराश्च मिथोऽभिसंगम्य नामभिर्नामानि

१ कीचिमालाभिरिति पा० । २ ऐराक्तेपि मदधाराः प्रस्रवन्तीति तत्सादृश्यार्थं स्रवत्प्रस्रवणमित्यद्विविशेषणम् । ३ वियति इ० पा० ।

भा. अ.
॥ २४ ॥

गृहीत्वा क्षिपंतस्तिरस्कुर्वंतो युयुधुः ॥ २६ ॥ २७ ॥ द्वंद्वान्येवाह युयोधेति सप्तभिः । अस्यत आस्यदयुध्यतेत्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ सूर्यो
देव एक एव शतेन बलिसुतैः । बाणो ज्येष्ठो येषां तैः ॥ ३० ॥ निशुंभशुंभाभ्यां देत्री ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आरोहंती
तेऽन्योन्यमभिसंसृत्य क्षिपंतो मर्मभिर्मिथः ॥ आह्वयंतो विशंतोऽग्रे युयुधुर्द्वयोधिनिः ॥ २७ ॥ युयोध बलिरिद्रेण तार
केण गुहोऽस्यत ॥ वरुणो हेतिनाऽयुध्यन्मित्रो राजन्प्रहेतिना ॥ २८ ॥ यमस्तु कालनाभेन विश्वकर्मा मयेन वै ॥ शंबरो
युयुधे त्वष्टा सवित्रा तु विरोचनः ॥ २९ ॥ अपराजितेन नमुचिरश्विनौ वृषपर्वणा ॥ सूर्यो बलिसुतैर्देवो बाणज्येष्ठैश्शतेन
च ॥ ३० ॥ राहुणा च तथा सोमः पुलोम्ना युयुधेऽनिलः ॥ निशुंभशुंभयोर्देवी भद्रकाली तरस्विनी ॥ ३१ ॥ वृषाक
पिस्तु जंभेन महिषेण विभावसुः ॥ इल्वलः सह वातापिर्ब्रह्मपुत्रैररिंदम ॥ ३२ ॥ कामदेवेन दुर्मर्ष उत्कलो मातृभिः
सह ॥ बृहस्पतिश्चोशनसा नरकेण शनैश्चरः ॥ ३३ ॥ मरुतो निक्षतकवचैः कालेयैर्वसवोऽमराः ॥ विश्वेदेवास्तु पौलोमै
रुद्राः क्रोधवशैः सह ॥ ३४ ॥ त एवमाजावसुराः सुरेंद्रा द्वंद्वेन संहत्य च युध्यमानाः ॥ अन्योन्यमासाद्य निजघ्नुरो
जसा जिगीषवस्तीक्ष्णशरासितोमरैः ॥ ३५ ॥ भुशुंडिभिश्चक्रगदष्टिपट्टिशैः शक्त्युल्लुमुकैः प्रासपरश्वधैरपि ॥ निस्त्रिंश
भल्लैः परिवैः समुद्गरैः सभिदिपालैश्च शिरांसि चिच्छिदुः ॥ ३६ ॥ गजास्तुरंगाः सरथाः पदातयः सारोहवाहा विवि
धा विखंडिताः ॥ निकृत्तबाहूरुशिरोधरांघ्रयश्छिन्नध्वजेष्वासतनुत्रभूषणाः ॥ ३७ ॥ तेषां पदाघातरथांगचूर्णितादायो
धनादुल्बण उत्थितस्तदा ॥ रेणुर्दिशः खं धुमणिं च छादयन् न्यवर्ततामृक्छतिभिः परिप्लुतात् ॥ ३८ ॥
त्यारोहास्तैः सहिता अन्ये च वाहाः पूर्वं तु केवलं गजादय उक्ताः । कथंभूताः । निकृत्ता बाह्वादयो येषाम् । छिन्नानि ध्वजादीनि येषां ते ॥
॥ ३७ ॥ तेषां देवादीनां पदाघातै रथांगैश्च चूर्णितादायोधनाद्रणभूमेरुत्थितो रेणुर्दिशः खं धुमणिं च सूर्यं छादयंस्तदैव खादेन्यवर्तत ।

श्री. टी.
अ. १७

॥ २४ ॥

कथंभूतात् । असृक्नुतिभिः रक्तक्षरणैः परिप्लुतात्सिक्तात् । यद्वा परिप्लवनाद्धेतोर्न्यवर्तत । भावे क्तः । रक्तधाराणां तत्पर्यतमुच्छलनादित्यर्थः । प्रथमांतपाठे रेणोर्विशेषणम् ॥ ३८ ॥ शिरोभिर्महाभुजैश्च करभसदृशैरुभिश्व सा रणभूः प्रकर्षेणास्तृता सती बभौ । कथंभूतैः शिरोभिः । उद्धतान्युत्पतितानि किरीटानि कुंडलानि च येभ्यस्तैः संरंभयुक्ता दृशो येषु तैः । परिदष्टा दच्छदा ओष्ठा येषु तैः ॥ ३९ ॥ पतितानि यानि

शिरोभिरुद्धतकिरीटकुंडलैः संरंभदृग्भिः परिदष्टदच्छदैः ॥ महाभुजैः साभरणैः सहायुधैः सा प्रास्तृता भूः करभोरुभिर्वभौ ॥ ३९ ॥ कबंधास्तत्र चोत्पेतुः पतितस्वशिरोक्षिभिः ॥ उद्यतायुधदोर्दंडैराधावंतो भटान्मृधे ॥ ४० ॥ बलिर्महद्रं दशभिस्त्रिभिरेरावतं शरैः ॥ चतुर्भिश्चतुरो वाहानेकेनारोहमाच्छ्रयत् ॥ ४१ ॥ स तानापततः शक्रस्तावद्भिः शीघ्रविक्रमः ॥ विच्छेद निशितैर्भल्लैरसंप्राप्तान्हसन्निव ॥ ४२ ॥ तस्य कर्मोत्तमं वीक्ष्य दुर्मर्षः शक्तिमाददे ॥ तां ज्वलंतीं महोल्काभां हस्तस्थामच्छिनद्धरिः ॥ ४३ ॥ ततः शूलं ततः प्रासं ततस्तोमरमृष्टयः ॥ यद्यच्छस्त्रं समादद्यात्सर्वं तदच्छिनद्धिभुः ॥ ४४ ॥ ससर्जाथासुरीं मायामंतर्धानगतोसुरः ॥ ततः प्रादुरभूच्छैलः सुरानीकोपरि प्रभो ॥ ४५ ॥ ततो निपेतुस्तरवो दह्यमाना दवाग्निना ॥ शिलाः स टंकशिखराश्चूणयंत्यो द्विषद्वलम् ॥ ४६ ॥ महोरगाः समुत्पेतुर्ददशकाः सवृश्चिकाः ॥ सिंहव्याघ्रवराहाश्च मर्दयंतो महागजान् ॥ ४७ ॥ यातुधान्यश्च शतशः शूलहस्ता विवाससः ॥ छिधि मिधीति वादिन्यस्तथा रक्षोगणाः प्रभो ॥ ४८ ॥

स्वशिरोसि तत्रत्यैरक्षिभिस्तैः पश्यंत इत्यर्थः । उद्यतान्यायुधानि यैस्तैर्दोर्दंडैर्युक्ताः ॥ ४० ॥ वाहनैरावतपादरक्षकान् । आरोहं गजयंतारमाच्छ्रयद्विव्याध ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ दुर्मर्षोऽसहनो बलिः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ टंकवत्तीक्ष्णायैः शिखरैः सद्विताः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

भा. अ.
॥ २५ ॥

स्तनयित्त्वः सनिर्घाता महामेवा अंगारान्मुमुक्षुरित्यनुषंगः ॥ ४९ ॥ अथाक् आर्षः । अथाक्षीदित्यर्थः ॥ ५० ॥ उद्धतेस्तरंगेरावतश्च
भीषणः ॥ ५१ ॥ एवमन्यैश्च दैत्यैः सृज्यमानासु ॥ ५२ ॥ यत्र यदा । तत्र तद् । तैर्ध्यातः सन् ॥ ५३ ॥ अष्टावायुधयुक्ता बाहवो यस्य । श्रीश्च
कौस्तुभश्च अनर्घ्य किरीटं च कुंडले च उल्लसन्ति श्रीकौस्तुभादीनि यस्मिन् ॥ ५४ ॥ असुराणां कूटकर्म मंत्रादिप्रयोगस्तस्माज्जाताः ।

ततो महाघना व्योम्नि गंभीरपरुषस्वनाः ॥ अंगारान्मुमुक्षुर्वातराहताः स्तनयित्त्वः ॥ ४९ ॥ सृष्टो दैत्येन सुमहान्
वह्निः श्वसनसारथिः ॥ सांवर्तक इवात्युग्रो विबुधध्वजिनीमधाक् ॥ ५० ॥ ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः प्रत्यदृश्यत ॥ प्रचंड
वातैरुद्धूततरंगावर्तभीषणः ॥ ५१ ॥ एवं दैत्यैर्महामायैरलक्ष्यगतिभीषणैः ॥ सृज्यमानासु मायासु विषेदुः सुरसैनिकाः ॥ ५२ ॥
न तत्प्रतिविधिं यत्र विदुरिंद्रादयो नृप ॥ ध्यातः प्रादुरभूत्तत्र भगवान्विश्वभावनः ॥ ५३ ॥ ततः सुपर्णासकृतांघ्रिपल्लवः
पिशंगवासा नवकंजलोचनः ॥ अदृश्यताष्टायुधबाहुस्त्र्यसच्छीकौस्तुभानर्घ्यकिरीटकुंडलः ॥ ५४ ॥ तस्मिन्प्रविष्टेऽसु
रकूटकर्मजा माया विनेशुर्महिना महीयसः ॥ स्वप्नो यथा हे प्रतिबोध आगते हरिस्मृतिः सर्वविपद्विमोक्षणम् ॥ ५५ ॥
दृष्ट्वा मृधे गरुडवाहमिभारिवाह आविध्य शूलमहिनोदथ कालेनमिः ॥ तल्लीलया गरुडमूर्ध्नि पतद् गृहीत्वा तेनाहन
न्मृप सवाहमरिं त्र्यधीशः ॥ ५६ ॥ माली सुमाल्यतिबलौ धुधिपेततुर्यचक्रेण कृत्तशिरसावथ माल्यवांस्तम् ॥ आहत्य
तिग्मगदयाऽहनदंडजैर्द्रं तावच्छिरोच्छिनदरेर्नदतोऽरिणाऽऽद्यः ॥ ५७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कंधे अमृ
तदाने देवासुरयुद्धं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥

महिना महिम्ना । हरेः स्मृतिरेव सर्वासां विपदां मोक्षणरूपा किमुत हरेः प्रवेश इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ इभारिवाहः सिंहवाहः । अहिनोच्छिषेप ।
लीलयेव तद्गृहीत्वा अहनदहन । हे नृप ॥ ५६ ॥ यस्य चक्रेण कृत्तशिरसौ पेततुस्तं तथाभूतमप्याहत्य संघट्यांडजैर्द्रं गरुडमहनत् ।
तं हंतुं गदामुन्नित्य इत्यर्थः । आद्यो हरिः ॥ ५७ ॥ इति श्रीमद्भागवते अष्टमस्कंधे टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ ॥ ७३ ॥

गी. टी.
अ. १०

॥ २५ ॥

एकादशे तु देवेषु दैत्यघातिषु नारदः ॥ देवानवारयच्छुक्रो मृतान्दैत्यान्जीवयत् ॥ १ ॥ १ ॥ उदयच्छदुन्नित्ये ॥ २ ॥ ३ ॥ निवद्धान्य
क्षीणि येषां तान्बालान् जित्वा नटः कपटवृत्तिर्यथा तेषां धनं हरति तथा हे मूढ मायेशानस्माञ्जेतुमिच्छसि ॥ ४ ॥ मत्प्रभावं शृण्वित्याह ।
आरुरुक्षंत्यारोढुमिच्छंति । ये चोत्तिसृप्संत्युल्लंघयितुमिच्छंति । मोक्षमिच्छंतीत्यर्थः । अधो विधुनोमि पातयामि ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ काल

श्रीशुक उवाच ॥ अथो सुराः प्रत्युपलब्धचेतसः परस्य पुंसः परयानुकंपया ॥ जघ्नुर्भृशं शक्रसमीरणादयस्तांस्तान्
रणे यैरभिसंहताः पुरा ॥ १ ॥ वैरोचनाय संरब्धो भगवान् पाकशासनः ॥ उदयच्छद्यदा वज्रं प्रजा हाहेति चुकुशुः
॥ २ ॥ वज्रपाणिस्तमाहेदं तिरस्कृत्य पुरः स्थितम् ॥ मनस्विनं सुसंपन्नं विचरंतं महामृधे ॥ ३ ॥ नटवन्मूढ मायाभि
र्मायेशान् नो जिगीषसि ॥ जित्वा बालान् निवद्वाक्षान् नटो हरति तद्धनम् ॥ ४ ॥ आरुरुक्षंति भायाभिरुत्तिसृप्संति
ये दिवम् ॥ तान् दस्यून् विधुनोम्यज्ञान् पूर्वस्माच्च पदादधः ॥ ५ ॥ सोहं दुर्मायिनस्तेऽद्य वज्रेण शतपर्वणा ॥ शिरो
हरिष्ये मंदात्मन् घटस्व ज्ञातिभिः सह ॥ ६ ॥ बलिरुवाच ॥ संभ्रामे वर्तमानानां कालचोदितकर्मणाम् ॥ कीर्तिर्जयो
ऽजयो मृत्युः सर्वेषां स्युरनुक्रमात् ॥ ७ ॥ तमिदं कालरशनं जनाः पश्यन्ति सूरयः ॥ न हृष्यन्ति न शोचन्ति तत्र यूयमपं
डिताः ॥ ८ ॥ न वयं मन्यमानानामात्मानं तत्र साधनम् ॥ गिरो वः साधुशोच्यानां गृहीमो मर्मताडनाः ॥ ९ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ इत्याक्षिप्य विभुं वीरो नाराचैर्वीरमर्दनः ॥ आकर्णपूर्णैरहनदाक्षैर्पैराहतं पुनः ॥ १० ॥ एवं निराकृतो
देवो वैरिणा तथ्यवादिना ॥ नामृष्यत् तदधिक्षेपं तोत्राहत इव द्विपः ॥ ११ ॥ प्राहरत् कुलिशं तस्मा अमोघं परम
र्दनः ॥ सयानो न्यपतद् भूमौ छिन्नपक्ष इवाचलः ॥ १२ ॥

रशनं कालयंत्रितम् । अतो न हृष्यन्ति । तत्र एवं वित्रेके यूयमपंडिता अनिपुणाः ॥ ८ ॥ तत्र कीर्तिजयादावात्मानं साधनं मन्यमानानां वो
गिरो न गृहीमः । मर्मसु ताडनं याभिस्ताः ॥ ९ ॥ विभुर्मिद्रम् । वीरो बलिः ॥ १० ॥ तोत्रमंकुशस्तेनाहत इव ॥ ११ ॥ सयानो विमान

१ तथा च ऋग्वेदमंत्रः—“मायामिरुत्तिसृप्ततद्द्रव्यामारुरुक्षतः । अवदस्यूरधूनयाः ॥ १ ॥” इति । २ उत्तिसृक्षति ३० पा० । ३ आशुगैरिति पा० ।

भा. अ.

॥ २६ ॥

सहितः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ नमुचिर्बलः पाकश्चेति त्रय आजगमुः ॥ १९ ॥ २० ॥ त्रयाणां पृथग्विक्रमा
नाह हरीनिति त्रिभिः । हर्यश्वस्येन्द्रस्य । तावद्भिर्दशभिः शतैः ॥ २१ ॥ २२ ॥ आहत्येन्द्रं विद्धा ॥ २३ ॥ प्रावृट्कालीनं सूर्यम् ॥ २४ ॥
सखायं पतितं दृष्ट्वा जंभो बलिसखः सुहृत् ॥ अभ्ययात् सौहृदं सख्युर्हृतस्यापि समाचरन् ॥ १३ ॥ स सिंहवाह आ
साद्य गदामुद्यम्य रंहसा ॥ जत्रावताडयच्छक्रं गजं च सुमहाबलः ॥ १४ ॥ गदाप्रहारव्यथितो भृशं विह्वलितो
गजः ॥ जानुभ्यां धरणीं स्पृष्ट्वा कश्मलं परमं ययौ ॥ १५ ॥ ततो रथो मातलिना हरिभिर्दशशतैर्वृतः ॥ आनीतो
द्विपमुत्सृज्य रथमारुहे विभुः ॥ १६ ॥ तस्य तत् पूजयन् कर्म यंतुर्दानवसत्तमः ॥ शूलेन ज्वलता तं तु स्मयमानो
ऽहनन्मृधे ॥ १७ ॥ सेहे रुजं सुदुर्मर्षा सत्त्वमालंब्य मातलिः ॥ इन्द्रो जंभस्य संकुद्धो वज्रेणापाहरच्छिरः ॥ १८
जंभं श्रुत्वा हतं तस्य ज्ञातयो नारदादृषेः ॥ नमुचिश्च बलः पाकस्तत्रापेतुस्त्वरान्विताः ॥ १९ ॥ वचोभिः परुषैरिन्द्र
मर्दयंतोऽस्य मर्मसु ॥ शरैरवाकिरन्मेघा धाराभिरिव पर्वतम् ॥ २० ॥ हरीन्दशशतान्याजौ हर्यश्वस्य बलः शरैः ॥
तावद्भिरर्दयामास युगपल्लघुहस्तवान् ॥ २१ ॥ शताभ्यां मातलिं पाको रथं सावयवं पृथक् ॥ सकृत्संधानमोक्षेण
तदद्भुतमभूद्रणे ॥ २२ ॥ नमुचिः पंचदशभिः स्वर्णपुंखैर्महेषुभिः ॥ आहत्य व्यनदत्संख्ये सतोय इव तोयदः ॥ २३ ॥
सर्वतः शरकूटेन शक्रं सरथसारथिम् ॥ छादयामासुरसुराः प्रावृट्सूर्यमित्रांबुदाः ॥ २४ ॥ अलक्षयंतस्तमतीव विह्वला
विचुकुशुर्देवगणाः सहानुगाः ॥ अनायकाः शत्रुबलेन निर्जिता वणिकपथा भिन्ननवो यथाऽर्णवे ॥ २५ ॥ ततस्तु राषा
डिषुबद्धपंजरादिनिर्गतः साश्वरथध्वजाग्रणीः ॥ वभौ दिशः खं पृथ्वीं च रोचयन्स्वतेजसा सूर्य इव क्षरात्यये ॥ २६ ॥
वणिकपथा वणिजः । भिन्ना नौर्येषां ते भिन्ननाव इत्यर्थः ॥ २५ ॥ तुराषाडिन्द्रः । अश्वादिसहितो विनिर्गतः । अग्रणीः सारथिः ॥ २६ ॥

१ तत्रोपेयुरिति पा० । २ विरोचयन् इ० पा० ।

भा. टी.

अ. १३

॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ शोकामर्षाभ्यां युक्त्या रुषा क्रोधेनान्वित इंद्रं हंतुं परमोद्योगं चकार ॥ २९ ॥ घंटावत् घंटाभियुक्तम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥
 अतिवीर्यं वृत्रमभिनदिति तथा ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तथा पतत्रैः पक्षैः ॥ ३४ ॥ सारमयं वीर्याधिकं त्वाष्ट्रं तप एव वृत्रः स येन वज्रेण
 निरीक्ष्य पृतनां देवः परैरभ्यर्दितां रणे ॥ उदयच्छद्रिपुं हंतुं वज्रं वज्रधरो रुषा ॥ २७ ॥ स तेनैवाष्टधारेण शिरसी
 बलपाकयोः ॥ ज्ञातीनां पश्यतां राजअहार जनयन्भयम् ॥ २८ ॥ नमुचिस्तद्वधं दृष्ट्वा शोकामर्षरुषान्वितः ॥ जिघां
 सुरिंद्रं नृपते चकार परमोद्यमम् ॥ २९ ॥ अश्मसारमयं शूलं घण्टावद्धेमभूषणम् ॥ प्रगृह्याभ्यद्रवत् क्रुद्धो हतोऽसी
 ति वितर्जयन् ॥ प्राहिणोदेवराजाय निनदन्मृगराडिव ॥ ३० ॥ तदापतद्गगनतले महाजवं विचिच्छिदे हरिरिषुभिः स
 जितो विभेद यः सुरपतिनौजसेरितः ॥ तदद्भुतं परमतिवीर्यवृत्रभित्तिरस्कृतो नमुचिशिरोधरत्वचा ॥ ३१ ॥ न तस्य हि त्वचमपि वज्र ऊ
 दिद्रोऽविभेच्छत्रोर्वज्रः प्रतिहतो यतः ॥ किमिदं दैवयोगेन भूतं लोकविमोहनम् ॥ ३२ ॥ तस्मा
 च्छेदः प्रजात्यये ॥ कृतो निविशतां भारैः पतत्रैः पततां भुवि ॥ ३३ ॥ येन मे पूर्वमद्रीणां पक्ष
 अन्ये चापि बलोपेताः सर्वास्त्रैरक्षतत्वचः ॥ ३४ ॥ तपःसारमयं त्वाष्ट्रं वृत्रो येन विपाटितः ॥
 ब्रह्मतेजोऽप्यकारणम् ॥ ३५ ॥ इति शक्रं विषीदन्तमाह वागशरीरिणी ॥ नायं शुष्कैरथो नार्द्रैर्वधमर्हति दानवः ॥ ३६ ॥
 मयास्मै यद्वरो दत्तो मृत्युर्नैवार्द्रशुष्कयोः ॥ अतोऽन्यश्चितनीयस्ते उपायो मघवन् रिपोः ॥ ३७ ॥ तां देवीं गिरमाकर्ण्य
 मघवान्सुसमाहितः ॥ ध्यायन्फेनमथापश्यदुपायमुभयात्मकम् ॥ ३८ ॥
 मया विपाटितः ॥ ३९ ॥ दंडं लगुडतुल्यं कुलिशम् । ब्रह्मतेजो दधीचेः सामर्थ्यम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ आर्द्रशुष्काभ्यां मृत्युर्नैवेति ॥ ३८ ॥ ३९ ॥

१ ज्ञातीनां पश्यतामित्यनेन तेषामपि पराक्रमो न चलितः इति सूचितम् ।
 त्वचमपीत्येकस्मिन्पुस्तके ।

२ "प्रगृह्याभ्यद्रवत्क्रुद्धो नमुचिर्दानवोत्तमः । तदाविध्यन्महावीर्यो हतोऽसीति वितर्जयन् ॥" इ० वि० पा० । ३ ततोऽप्य न ।

उभयात्मकत्वमेवाह । न शुष्केण न चाद्रेण फेनेन तथा च श्रुतिः—“अपां फेनेन नमुचेः शिर इन्द्रोदवर्तयत्” इति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अनुचरैरनुगीयमाना इत्यर्थः । उपगीयमानैरनुचरैः सहेति वा ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अविनष्टा अवयवा येषाम् । विद्यमाना शिरोधरा
 येषां तान् ॥ ४७ ॥ प्रत्यापन्नानि पुनः प्राप्तानीन्द्रियाणि स्मृतिश्च येन सः ॥ ४८ ॥ इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायामेकादशो
 न शुष्केण न चाद्रेण जहार नमुचेः शिरः ॥ तं तुष्टुर्मुनिगणा माल्यैश्चावाकिरन्विभुम् ॥ ४० ॥ गन्धर्वमुख्यौ जगतुर्वि
 श्वावसुपरावसू ॥ देवदुन्दुभयो नेदुर्नर्तक्यो नन्दुर्मुदा ॥ ४१ ॥ अन्येऽप्येवं प्रतिद्वन्द्वान् वायवग्निरुणादयः ॥ सूदयामा
 सुरस्रौघैर्मृगान् केसरिणो यथा ॥ ४२ ॥ ब्रह्मणा प्रेषितो देवान् देवर्षिर्नारदो नृप ॥ वारयामास विबुधान् दृष्ट्वा दानव
 संक्षयम् ॥ ४३ ॥ नारद उवाच ॥ भवद्भिरमृतं प्राप्तं नारायणभुजाश्रयैः ॥ श्रिया समेधिताः सर्व उपारमत विग्रहात् ॥
 ॥ ४४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ संयम्य मन्युसंरंभं मानयन्तो मुनेर्वचः ॥ गीयमाना अनुचरैर्ययुः सर्वे त्रिविष्टपम् ॥ ४५ ॥
 येऽवशिष्टा रणे तस्मिन् नारदानुमतेन ते ॥ बलिं विपन्नमादाय अंस्तं गिरिमुपागमन् ॥ ४६ ॥ तत्राऽविनष्टावयवान्
 विद्यमानशिरोधरान् ॥ उशना जीवयामास संजीविन्या स्वविद्यया ॥ ४७ ॥ बलिश्चोशनसा स्पृष्टः प्रत्यापन्नैन्द्रियस्मृतिः ॥
 पराजितोऽपि नाखिद्यल्लोकतत्त्वविचक्षणः ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे देवासुरसंग्रामविश्रांतिर्नामै
 कादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीबादरायणिरुवाच ॥ वृषध्वजो निशम्येदं योषिद्वीपेण दानवान् ॥ मोहयित्वाऽसुरगणान्
 हरिः सोममपाययत् ॥ १ ॥ वृषमारुह्य गिरिशः सर्वभूतगणैर्वृतः ॥ सह देव्या ययौ द्रष्टुं यत्रास्ते मधुसूदनः ॥ २ ॥
 अध्यायः ॥ ११ ॥ द्वादशे मोहिनीरूपविभ्रमालोकनोत्सुकम् ॥ भवं संमोहयामास हरिः पुनरसांत्वयत् ॥ १ ॥ अमुह्यन्नसुरा विष्णुमायया न तद
 द्रुतम् ॥ इति वक्तुं महादेवमोहोऽयमुपवर्ण्यते ॥ २ ॥ हरिः सोममपाययद्वितीदं निशम्य स यत्रास्ते तत्र तद्रूपं द्रष्टुं ययावित्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ २ ॥

सोमया उमया सह ॥ ३ ॥ “त्वयि किञ्चिन्न चाश्चय वयं त्वाश्चर्यमानसाः ॥ इति वक्ष्यन्महादेवस्तुष्टाव हरिमुष्टभिः ॥ १ ॥” त्वयि महामायाविनि परमेश्वरे न हि किञ्चिदघटितमिव । वयं तु परमकौतूहलेन द्रष्टुमागता इति बहुधा संबोधयन्स्तौति । हे देवदेव । कुतोऽहं देवानां देव इत्यत आह । हे जगद्वापिन् । तत्कुतः हे जगन्मय । तर्हि किं प्रधानम् । न । हे जगदीश । तच्च कुतस्तत्राह सर्वेषामपि त्वं हेतुरत ईश्वरः आत्मा च आत्मत्वाच्च न जडं प्रधानं त्वमित्यर्थः ॥ ४ ॥ ननु जगन्मयत्वोक्त्या जगत् उत्पत्त्यादिना सत्यत्वेन जाड्येन च ममापि किं तथा त्वं ब्रूषे नहिनहीत्याह । आद्यंतौ मध्यं चास्य जगतो यतो ब्रह्मणो भवंति । यस्य चाव्ययस्यैतान्याद्यंतमध्यानि न संति । यच्च

समाजितो भगवता सादरं सोमया भवः ॥ सूपविष्ट उवाचेदं प्रतिपूज्य स्मयन् हरिम् ॥ ३ ॥ श्रीमहादेव उवाच ॥ देवदेव जगद्व्यापिजगदीशजगन्मय ॥ सर्वेषामपि भावानां त्वमात्मा हेतुरीश्वरः ॥ ४ ॥ आद्यंतावस्य यन्मध्यमिदमन्यदहं बहिः ॥ यतोऽव्ययस्य नैतानि तत्सत्यं ब्रह्म चिद्भवान् ॥ ५ ॥ तवैव चरणांभोजं श्रेयस्कामा निराशिषः ॥ विसृज्योभयतः संगं मुनयः समुपासते ॥ ६ ॥ त्वं ब्रह्म पूर्णममृतं विगुणं विशोकमानंदमात्रमविकारमनन्यदन्यत् ॥ विश्वस्य हेतुरुदयस्थितिसंयमानामात्मेश्वरश्च तदपेक्षतयाऽनपेक्षः ॥ ७ ॥

ब्रह्म इदंकागस्पदं दृश्यमहंकारास्पदं द्रष्टुं च बहिर्भोग्यमन्यद्भोक्तुं च अयं च धर्मो जगत् एव न त्वव्ययस्य तत्तस्मात्सत्यं च चिद्रूपं च ब्रह्मैव भवानतो न तव विकारादिशंकित्यर्थः ॥ ५ ॥ तवैवंभूतत्वे मुमुक्षुणामाचारः प्रमाणमित्याह । तवैवेति । उभयत इहामुत्र च संगं त्यक्त्वा ॥ ६ ॥ ननु ब्रह्मैव चेदहं तर्ह्यसंगोदासीनस्य मम चरणांभोजोपासनया किं तेषां तत्राह । त्वमिनि । ब्रह्मत्वेऽपि त्वं नात्यंतमुदासीनः । किं तु विश्वस्य प्रपंचस्योदयादीनां हेतुस्तदुपाधीनामात्मनां जीवानामीश्वरश्च तत्तत्फलदाता । तर्हि किं राजादिवत्क्रयाऽप्यपेक्षया सेवकेभ्यः फलं ददामि नहिनहि अनपेक्ष एव त्वम् । तर्हि किमीश्वरत्वेन तत्राह । तैरात्मभिस्तत्फलदानार्थमपेक्ष्यत इति तदपेक्षस्तस्य भावस्तदपेक्षता

१ सोमया चेति पा० । तत्र सः उभयेति छेदः “सोऽचि लोपे चैरादपूर्णम्” इति मुलोपे सधिकाये च सिद्धिः । सः शिवः उमया पार्वत्या सहेत्यर्थः ।

तया । अनपक्षत्वमेव दर्शयितु तदीयं ब्रह्मत्व विशिनष्टि । पूर्णममृतं च सुखरूपम् । विषयसुखवैलक्षण्यार्थमाह । अविकारं नित्यमानन्द मात्रं च । कुतः । विशोकम् । तत्कुतः । विगुणम् । किं च अनन्यत् न विद्यतेऽन्यद्यस्मात् । ब्रह्मव्यतिरिक्ताभावादपि निरपेक्षस्त्वमित्यर्थः । तर्हि सर्वात्मकत्वे तत्तद्विकारप्रसंगो दुर्वारस्तत्राह । अन्यत्सर्वतो व्यतिरिक्तं च कारणत्वात् । न ह्येवंभूतसुखात्मकब्रह्मस्वरूपस्य तवान्यापेक्षाऽस्त्यतः केवलं भक्तानुग्रहार्थमेव तवैश्वर्यं न स्वार्थमित्यर्थः ॥ ७ ॥ अन्यत्वमनन्यत्वं चैकस्य कुत इत्याशङ्क्य दृष्टान्तेनोपपादयति । सदसत्कार्यकारणरूपं द्वयमद्वयं च परमकारणं त्वमेवैकः कृतं कुंडलादिरूपं द्वयमकृतं च केवलमद्वयं स्वर्णं यथैकमेव तद्वदेवेह त्वयि वस्तुतो भेदो नास्ति ।

एकस्त्वमेव सदसद्वयमद्वयं च स्वर्णं कृताकृतमिवेह न वस्तुभेदः ॥ अज्ञानतस्त्वयि जनैर्विहितो विकल्पो यस्माद्गुणैर्व्यतिकरो निरुपाधिकस्य ॥ ८ ॥ त्वां ब्रह्म केचिदवयंत्युत धर्ममेक एके परं सदसतोः पुरुषं परेशम् ॥ अन्येऽवयंति नवशक्तियुतं परं त्वां केचिन्महापुरुषमव्ययमात्मतंत्रम् ॥ ९ ॥ नाहं परायुर्ब्रह्मणो न मरीचिमुख्या जानंति यद्विरचितं खलु सत्त्वसर्गाः ॥ यन्मायया मुषितचेतस ईश दैत्यमर्त्यादयः किमुत शश्वदभद्रवृत्ताः ॥ १० ॥

कथं तर्हि भेदप्रतीतिस्तत्राह अज्ञानत इति । कुतः । यस्मान्निरुपाधिकस्यैव तवायं गुणैर्व्यतिकरो भेदो न स्वतः ॥ ८ ॥ अत एव त्वां बहुधा वर्णयन्ति तत्त्वतस्तु केऽपि न जानन्तीत्याह द्वाभ्याम् । त्वां ब्रह्म वेदांतिनोऽवयंति मन्यन्ते । त्वामेव धर्मं मीमांसका मन्यन्ते । प्रकृतिपुरुषयोः परं पुमांसं सांख्याः । किमलोत्कर्षणी ज्ञाना क्रिया योगा प्रह्वी सत्या ईशाना अनुग्रहा चेत्येवं नवशक्तियुतं परं पांचरात्राः । महापुरुषं पातंजलाः ॥ ९ ॥ परायुर्ब्रह्मा । सत्त्वसर्गाः सत्त्वगुणेन सृष्टा अपि येन त्वया विरचितं विश्वमपि खलु तत्त्वतो न जानन्ति किं पुन

स्त्वाम् । हे ईश अभद्रं राजसं तामसं च वृत्तमुत्पत्तिर्येषां ते न जानंतीति किमु वक्तव्यम् ॥ १० ॥ किं तु त्वं तत्सर्वं जानासीत्याह । स त्वं सर्वं
मवरुंसे व्याप्नोषि जानासि । किं तत्सर्वम् । समीहितं स्वकृतमदः स्थितिजन्मनाशममुष्य जगतो जन्मादिभूतानामीहितं च जगतो भवबंध
मोक्षौ च व्याप्तौ दृष्टांतः । चराचराख्यं देहजातं खं च यथा वायुराविशति तथा । कथमवरुंसे । तदात्मकतया तस्य सर्वस्यात्मतयेत्यर्थः ।
आत्मत्वे हेतुः । अवगमो ज्ञानरूप इति ॥ ११ ॥ एवं स्तुत्वा प्रस्तुतं विज्ञापयति अवतारा इति द्वाभ्याम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ सुरकार्याणि
स त्वं समीहितमदः स्थितिजन्मनाशं भूतेहितं च जगतो भवबंधमोक्षौ ॥ वायुर्यथा विशति खं च चराचराख्यं सर्वं
तदात्मकतयाऽवगमोऽवरुंसे ॥ ११ ॥ अवतारा मया दृष्टा रममाणस्य ते गुणैः ॥ सोऽहं तद्ब्रष्टुमिच्छामि यत्ते योषि
द्विपुर्धृतम् ॥ १२ ॥ येन संमोहिता दैत्याः पायिताश्चामृतं सुराः ॥ तद्विदृक्ष्व आयाताः परं कौतूहलं हि नः ॥ १३ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ एवमभ्यर्थितो विष्णुर्भगवाञ्छूलपाणिना ॥ प्रहस्य भावगंभीरं गिरिशं प्रत्यभाषत ॥ १४ ॥ श्रीभग
वानुवाच ॥ कौतूहलाय दैत्यानां यापिद्वेपो मया कृतः ॥ पश्यता सुरकार्याणि गते पीयूषभाजने ॥ १५ ॥ तत्तेऽहं
दर्शयिष्यामि दिदृक्षोः सुरसत्तम ॥ कामिनां बहु मंतव्यं संकल्पप्रभवोदयम् ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति ब्रुवाणो
भगवांस्तत्रैवांतरधीयत ॥ सर्वतश्चारयंश्चक्षुर्भव आस्ते सहोमया ॥ १७ ॥ ततो ददशोपवने वरस्त्रियं विचित्रपुष्पा
रुणपल्लवदुमे ॥ विक्रीडतीं कंदुकलीलया लसदुकूलपर्यस्तनितं वनेखलाम् ॥ १८ ॥ आवर्तनोद्वर्तनकंपितस्तनप्रकृष्टहा
रोरुभरैः पदेपदे ॥ प्रभज्यमानामिव मध्यतश्चलत्पदप्रवालं नयतीं ततस्ततः ॥ १९ ॥

योपिद्वेपेण भविष्यतीति पश्यता । अयं भावः । अवश्यं तावदुन्मत्तान्दैत्यान्वंचयित्वा देवेभ्योऽमृतं देयं न चैवं वैपम्यं रूपांतरेण कर्तुमुचितम् अतो
वंचनमोहनादिसारं कामिनीरूपं मया धृतमिति ॥ १५ ॥ तद्गुपं दर्शयिष्यामि संकल्पप्रभवः कामस्तस्योदयो यस्मात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ विचित्राणि पुष्पा
प्यरुणाः पल्लवाश्च येषां ते द्रुमा यस्मिन् । लसदुकूलेन पर्यस्ते परिवृते नितंवे मेखला यस्यस्यास्त्वाम् ॥ १८ ॥ उत्पतत्पतत्कंदुकलीलावशेन ये आवर्तनोद्व

तने नमनोन्नमने ताभ्यां कंपितयोः स्तनयोः प्रकृष्टद्वाराणां चोहभारैः प्रतिपदं मध्ये प्रभज्यमानाविव चलत्पदमेव प्रवालवत्कोमलं ततस्ततो नयन्तीम् ॥ १९ ॥ दिक्षु भ्रमतः कंदुकस्य चापलैश्चां वलयैर्भृशं प्रोद्विग्नतारे आयते लोले चंचले लोचने यस्याः । स्वकर्णाभ्यां विभ्राजिते ये कुण्डले ताभ्यामुच्छसन्तौ कपोलौ ताभ्यां नीलालकैश्च मंडितमाननं यस्याः ॥ २० ॥ संनद्यन्तीं वधन्तीम् । जगद्विमोहयन्तीम् ॥ २१ ॥ तां वीक्ष्य देवः

श्री. टी.

अ. १२

दिक्षु भ्रमत्कंदुकचापलैर्भृशं प्रोद्विग्नतारायतलोललोचनाम् ॥ स्वकर्णविभ्राजितकुण्डलोल्लसत्कपोलनीलालकमंडिता ननाम् ॥ २० ॥ श्लथङ्कूलं कवरी च विच्युतां सन्नह्यतीं वामकरेण वलगुना ॥ विनिघ्नतीमन्यकरेण कंदुकं विमोहयन्तीं जगदात्ममायया ॥ २१ ॥ तां वीक्ष्य देव इति कंदुकलीलयेष्वीडास्फुटस्मितविसृष्टकटाक्षमुष्टः ॥ स्त्रीप्रेक्षणप्रतिसमीक्षणविह्वलात्मा नात्मानमंतिक उमां स्वगणांश्च वेद ॥ २२ ॥ तस्याः कराग्रात् स तु कंदुको यदा गतो विदूरं तमनुव्रज त्स्त्रियाः ॥ वासः ससूत्रं लघु मारुतोऽहरद्भवस्य देवस्य किलानुपश्यतः ॥ २३ ॥ एवं तां रुचिपाङ्गीं दर्शनीयां मनोरमाम् ॥ दृष्ट्वा तस्यां मनश्चक्रे विषज्जन्त्यां भवः किल ॥ २४ ॥ तयाऽपहृतविज्ञानस्तत्कृतस्मरविह्वलः ॥ भवान्या अपि पश्यन्त्या गतद्वीस्तत्पदं ययौ ॥ २५ ॥

श्रीरुद्र आत्मानमंतिके स्थितामुमां स्वगणांश्च न वेद । कथंभूतः इति एवंभूतया कंदुकलीलया या ईषद् व्रीडा तयाऽस्फुटं स्मितं तेन सह विसृष्टो यः कटाक्षस्तेन मुष्टो वंचितः अत एव स्वयं यत् स्त्रियाः प्रेक्षणं तया च यत् प्रतिसमीक्षणं ताभ्यां विह्वल आत्मा मनो यस्य ॥ २२ ॥ तं कंदुकमनुव्रजन्त्याः स्त्रियाः । लघु सूक्ष्मं वामः ससूत्रं कांचीसहितम् ॥ २३ ॥ विषज्जन्त्यां कुंचितकटाक्षैरात्मानं निरीक्षमाणायाम् ॥ २४ ॥ तत् पदं

॥ २९ ॥

तस्याः समीपं ययौ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अंग हे राजन् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवं तामनुधावन् हरः सरित्सरस्सु
सा तमायांतमालोक्य विवस्त्रा व्रीडिता भृशम् ॥ निलीयमाना वृक्षेषु हसंती नान्वतिष्ठत ॥ २६ ॥ तामन्वगच्छद्भग
वान्भवः प्रमुषितेन्द्रियः ॥ कामस्य च वशं नीतः करेणुमिव यूथपः ॥ २७ ॥ सोऽनुव्रज्यातिवेगेन गृहीत्वाऽनिच्छर्त्तां स्त्रि
यम् ॥ केशबन्ध उपानीय बाहुभ्यां परिष्वजे ॥ २८ ॥ सोपगूढा भगवता करिणा करिणी यथा ॥ इतस्ततः प्रसपेतां
विप्रकीर्णशिरोरुहा ॥ २९ ॥ आत्मानं मोचयित्वांग सुरर्षभभुजांतरात् ॥ प्राद्रवत्सा पृथुश्रोणी माया देवविनिर्मिता ॥
॥ ३० ॥ तस्याऽसौ पदवीं रुद्रो विष्णोरद्भुतकर्मणः ॥ प्रत्यपद्यत कामेन वैरिणेव विनिर्जितः ॥ ३१ ॥ तस्यानुधावतो
रेतश्चस्कंदामोघोतसः ॥ शुष्मिणो यूथपस्येव वासितामनुधावतः ॥ ३२ ॥ यत्रयत्रापतन्मह्यां रेतस्तस्य महात्मनः ॥
तानि रूप्यस्य हेम्नश्च क्षेत्राण्यासन्महीपते ॥ ३३ ॥ सरित्सरस्सु शैलेषु वनेषूपवनेषु च ॥ यत्र क चासन्नृषयस्तत्र
सन्निहितो हरः ॥ ३४ ॥ स्कन्ने रेतसि सोऽपश्यदात्मानं देवमायया ॥ जडीकृतं नृपश्रेष्ठ संन्यवर्तत कश्मलात् ॥ ३५ ॥
अथावगतमाहात्म्य आत्मनो जगादात्मनः ॥ अपरिज्ञेयवीर्यस्य न मेने तदुहाद्भुतम् ॥ ३६ ॥ तमविक्लवमव्रीडमाल
क्ष्य मधुमूदनः ॥ उवाच परमप्रीतो विभ्रत स्वां पौरुषीं तनुम् ॥ ३७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ दिष्ट्या त्वं विबुधश्रेष्ठ स्वां
निष्ठामात्मना स्थितः ॥ यन्मे स्त्रीरूपया स्वैरं मोहितोऽप्यंग मायया ॥ ३८ ॥
शैलादिषु च सन्निहितो बभूव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ जगदात्मनोऽवगतं माहात्म्यं येन स आत्मनः तदु ह देवमायया जडीकरणम् अद्भुतं न मेने
॥ ३६ ॥ अविक्लवं स्वस्थम् ॥ ३७ ॥ आत्मना स्वयं स्वां निष्ठां प्रकृतिम् ॥ ३८ ॥

१ नान्वतिष्ठत नानुकूलाभूदित्यर्थः । २ प्रमुषितेन्द्रियः ३० पा० । ३ हे अंगेति संबोधनेनीतरंगत्वात्त्वां प्रतीद सुगाणामप्युक्तमनोधकारिणं प्रति तु नैव वक्तव्यं रुद्राणामसूचकत्वेन तदपमानेनानधेहेतु
त्वादिति सूचितम् । ५० बा० । ४ वैरिणा कामेन विनिर्जित इवेत्यन्वयः । ५ तानि रुद्रस्य हेम्नश्चेति पा० । तत्र रुद्रस्य क्षेत्राणि महानि पूज्यानि शिवस्यानानीत्यर्थः । हेम्नः क्षेत्राणि मुवर्णखनयः । अनेन
यत्रयत्र प्राचीनशिवक्षेत्राणि सन्ति तत्रतत्र हेम्न आकराः सन्तीति प्रतिदिः । नेपादस्यपशुपतीश्वरादिषु स्फुट्या । तत्र हि सुवर्गाकराः सन्ति स्पर्शोपलब्धेति निर्दिती प्रसरति । ६ यतो दुस्तरया स्वैरमोहितोऽप्यंग
मायया इति, मोहितो नांग माययेत्यपि पा० ।

भा. अ.
॥ ३० ॥

विषक्तो मोहपाशयंत्रितः त्वद्वते त्वां विना । भावान् चेष्टाविशेषान् ॥ ३९ ॥ कालेन सृष्ट्यादिनिमित्तेन मया कालरूपेण । भागशो
रजआद्यंशेन । समेता मदधीना सती ॥ ४० ॥ ४१ ॥ विष्णोरंशभूतां तां स्तुवतां सतां हे भारत ॥ ४२ ॥ अयि हे प्रिये व्यपश्यः
दृष्टवत्यसि । कलानां विभूतीनाम् ऋषभोप्यवशोऽपरवशोऽपि विमुह्ये ॥ ४३ ॥ वर्षसहस्रांते योगात्समाधेरुपारतं मां किं ध्यायसीति कत्वं

श्री. टी.
अ. १२

को नु मेऽतितरेन्मायां विषक्तस्त्वद्वते पुमान् ॥ ताँस्तान्विसृजतीं भावान्दुस्तरामकृतात्मभिः ॥ ३९ ॥ सेयं गुणमयी
माया न त्वामभिभविष्यति ॥ मया समेता कालेन कालरूपेण भागशः ॥ ४० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भगवता
राजन् श्रीवत्सांकेन सत्कृतः ॥ आमंत्र्य तं परिक्रम्य सगणः स्वालयं ययौ ॥ ४१ ॥ आत्मांशभूतां तां मायां भवानीं
भगवान्भजः ॥ शंसतामृषिमुख्यानां प्रीत्याच्चष्टाय भारत ॥ ४२ ॥ अयि व्यपश्यस्त्वमजस्य मायां परस्य पुंसः परदेव
तायाः ॥ अहं कलानामृषभो विमुह्ये यथावशोऽन्ये किमुतास्वतंत्राः ॥ ४३ ॥ यं मामपृच्छस्त्वमुपेत्य योगात्समास
हस्रांत उपारतं वै ॥ स एष साक्षात्पुरुषः पुराणो न यत्र कालो विशते न वेदः ॥ ४४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति तेऽभि
हितस्तात विक्रमः शार्ङ्गधन्वनः ॥ सिंधोर्निर्मथने येन धृतः पृष्ठे महाचलः ॥ ४५ ॥ एतन्मुहुः कीर्तयतोऽनुशृण्वतो न
रिष्यते जातु समुद्यमः कचित् ॥ यदुत्तमश्लोकगुणानुवर्णनं समस्तसंसारपरिभ्रमापहम् ॥ ४६ ॥

यमपृच्छः स एष यत्र कालो न विशते अपरिच्छिन्नत्वात् । न च वेदः अगोचरत्वात् ॥ ४४ ॥ अष्टाध्यायार्थनिगमनम् । इतीति ॥
॥ ४५ ॥ एतत्कीर्तनादौ फलमाह । एतदिति ॥ ४६ ॥

॥ ३० ॥

१ शृङ्खतामिति पा० । शंसतामृषिमुख्यानामिति पाठे च "षष्ठी चानादरे" इत्यनेन षष्ठी । शंसत ऋषीननादत्येत्यर्थः । २ अपीति बा० प्र० अन्यस्मिंश्च पुस्तके पाठः । तत्र अपिः प्रस्ने त्वमजस्य
मायामपश्यः किम् ? इत्यर्थः । ३ समस्तसंसारपरिभ्रमापहम् इ० पा० ।

भगवता कृतं भक्तपक्षपातं स्मरन्नमस्करोति । असतामविषयम् । भावो भजनं तेन गम्यमंघ्रिं प्रपन्नान् शरणागतान्सिधुमथ्यं सिधोर्मथनेन जातममृतं य आशयदभोजयत् ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकार्या द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ त्रयोदशे तु वर्ण्यते सप्तमादीन्यनुक्रमात् ॥ मन्वंतराणि सर्वाणि षड्विधानि पृथक्पृथक् ॥ १ ॥ सप्तमादिमन्वंतराण्यह मनु रित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ आदि अंसदविषयमंघ्रि भावगम्यं प्रपन्नानमृतममरवर्यानाशयत्सिधुमथ्यम् ॥ कपटयुवतिवेषो मोहयन् यः सुरारीस्त महमुपसृतानां कामपूरं नतोऽस्मि ॥ ४७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे शंकराय मोहिनीरूपप्रदर्शनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ मनुर्विवस्वतः पुत्रः श्राद्धदेव इति श्रुतः ॥ सप्तमो वर्तमानो यस्तदप यानि मे शृणु ॥ १ ॥ इक्ष्वाकुर्नभगश्चैव धृष्टः शर्यातिरेव च ॥ नरिष्यन्तोऽथ नाभागः सप्तमो दिष्ट उच्यते ॥ २ ॥ कंरूषश्च पृषध्रश्च दशमो वसुमान्स्मृतः ॥ मनोर्विवस्वतस्यैते दश पुत्राः परंतप ॥ ३ ॥ आदित्या वसवो रुद्रा विश्वेदे वा मरुद्गणाः ॥ अश्विनावृभवो राजन्निद्रस्तेषां पुरंदरः ॥ ४ ॥ कश्यपोऽत्रिर्वसिष्ठश्च विश्वामित्रोऽथ गौतमः ॥ जमदग्निर्भरद्वाज इति सप्तर्षयः स्मृताः ॥ ५ ॥ अत्रापि भगवज्जन्म कश्यपाददितेरभूत् ॥ आदित्यानामवरजो विष्णुर्वा मनरूपधृक् ॥ ६ ॥ संक्षेपतो मयोक्तानि सप्त मन्वंतराणि ते ॥ भविष्याण्यथ वक्ष्यामि विष्णोः शक्त्यान्वितानि च ॥ ७ ॥ विवस्वतश्च द्वे जाये विश्वकर्मसुते उभे ॥ संज्ञा छायां च राजेन्द्र ये प्रागभिहिते तव ॥ ८ ॥ तृतीयां वडवामेके तासां संज्ञासुतास्त्रयः ॥ यमो यमी श्राद्धदेवश्छायायाश्च सुताञ्छृणु ॥ ९ ॥

त्यादयो देवा इत्यन्वयः ॥ ४ ॥ ५ ॥ भगवतो जन्म अवतारः । तमेवाह । आदित्यानां विवस्वानर्यमा पूषेत्याद्युक्तानां मध्ये अवरं जन्म यस्य सः ॥ ६ ॥ शक्त्याऽवतारेणान्वितानि ॥ ७ ॥ अष्टमं मनुं वक्तुं कथामाह विवस्वत इति त्रिभिः ॥ ८ ॥ एके वडवां तृतीयामाहुः मम तु संज्ञैव वडवेति मतम् । तदुक्तं षष्ठे । “सैव भूत्वाऽथ वडवा नासत्यौ रुषुव भुवि” इति । यमश्च यमी च यमुना श्राद्धदेवश्चेति त्रयः सुताः ॥ ९ ॥

सावर्णिः पुत्रः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पदत्रय याचमानायेमां सवा महीं सप्तमे मन्वंतरे दत्त्वाऽष्टमे मन्वंतरे विष्णोः प्रसादेन च
 राद्धं लब्धमिद्रपदं हित्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ रामः परशुरामः द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा ॥ १५ ॥ इदानीं तु स्वयोगत आसते ॥ १६ ॥
 सावर्णिस्तपती कन्या भार्या संवरणस्य या ॥ शनैश्चररतृतीयोऽभूदश्विनौ वडवात्मजौ ॥ १० ॥ अष्टमेतर आयाते
 सावर्णिर्भविता मनुः ॥ निर्मोकविरजस्काद्याः सावर्णितनया नृप ॥ ११ ॥ तत्र देवाः सुतपसो विरजा अमृतप्रभाः ॥ तेषां
 विरोधनसुतो बलि रिन्द्रो भविष्यति ॥ १२ ॥ दत्त्वेमां याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयम् ॥ राद्धमिद्रपदं हित्वा ततः
 सिद्धिमवाप्स्यति ॥ १३ ॥ योऽसौ भगवता बद्धः प्रीतेन सुतले पुनः ॥ निवेशितोऽधिके स्वर्गादधुनाऽस्ते स्वराडिव ॥ १४ ॥
 गालवो दीप्तिमान्नामो द्रोणपुत्रः कृपस्तथा ॥ ऋष्यशृंगः पिताऽस्माकं भगवान्वादरायणः ॥ १५ ॥ इमे सप्तर्षयस्तत्र
 भविष्यन्ति स्म योगतः ॥ इदानीमासते राजन्स्वेस्व आश्रममण्डले ॥ १६ ॥ देवगुह्यात्सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः ॥
 स्थानं पुरंदराद्धत्वा बलये दास्यतीश्वरः ॥ १७ ॥ नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसंभवः ॥ भूतकेतुर्दीप्तिकेतुरित्याद्यास्त
 त्सुता नृप ॥ १८ ॥ पारामरीचिगर्भाद्या देवा इन्द्रोऽद्भुतः स्मृतः ॥ द्युतिमत्प्रमुखास्तत्र भविष्यन्त्यृषयस्ततः ॥ १९ ॥
 आयुष्मतोऽबुधारायामृषभो भगवत्कला ॥ भविता येन संराद्धां त्रिलोकीं भोक्ष्यतेऽद्भुतः ॥ २० ॥ दशमो ब्रह्मसाव
 णिरुपश्लोकसुतो महान् ॥ तत्सुता भूरिषेणाद्या हविष्मत्प्रमुखा द्विजाः ॥ २१ ॥ हविष्मान्सुंक्रुतः सत्यो जयो मूर्ति
 स्तदा द्विजाः ॥ सुवासनविरुद्धाद्या देवाः शंभुः सुरेश्वरः ॥ २२ ॥
 ॥ १७ ॥ १८ ॥ अद्भुत इन्द्रः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ हविष्मत्प्रमुखा इत्युक्तानामेव केषांचिन्नान्याह । हविष्मानिति ॥ २२ ॥

१ अमृतप्रजाः, अमितप्रमाः, अमत्प्रजाः इ० पा० । २ धृष्टकेतुरिति धृतकेतुरिति च पा० । ३ प्रमुखशब्देन “सवनो द्युतिमान्द्वयो वसुमैत्रातयिस्तथा । ज्योतिष्मान्सप्तमः सत्यस्तथेते च
 महर्षयः ॥” इति हविंशोक्ता अन्येपि ज्ञेयाः । ४ भवित्रीत्यन्यत्र पा० । ५ इतः परम्—“तत्रापि जन्म भविता हरोर्वैश्वसृजां गृहे । श्रीमूर्तिरिति विख्यातो येनाप्यायेत वै जगत् ॥” अयमेकः श्लोकः
 कचित्पुस्तकेऽधिक उपलभ्यते परं तस्य प्रकृतविषयानुपयोगित्वानिवेशो न कृत इति वेदितव्यम् ।

विषूच्यां जातः सन् ॥ २३ ॥ एकादशम इत्यादिरार्षः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तस्य मनोरंतरं साधयिष्यति । सत्यसहस्रः यां विष्वक्सेनो विषूच्यां तु शंभोः सख्यं करिष्यति ॥ जातः स्वांशेन भगवान् गृहे विश्वसृजो विभुः ॥ २३ ॥ मनुर्वै धर्म सावर्णिरेकादशम आत्मवान् ॥ अनागतास्तत्सुताश्च सत्यधर्मादयः दश ॥ २४ ॥ विहंगमाः कामगमा निर्वाणरुचयः सुराः ॥ इंद्रश्च वैधृतिस्तेषामृषयश्चासृणादयः ॥ २५ ॥ आर्यकस्य सुतस्तत्र धर्मसेतुरिति स्मृतः ॥ वैधृतायां हरेश्च स्त्रिलोकीं धारयिष्यति ॥ २६ ॥ भविता रुद्रसावर्णी राजन् द्वादशमो मनुः ॥ देवानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयः सुताः ॥ २७ ॥ ऋतधामा च तत्रेद्रो देवाश्च हरितादयः ॥ ऋपयश्च तपोमूर्तिस्तपस्याग्नीध्रकादयः ॥ २८ ॥ स्वधामाख्यो हरेश्च साधयिष्यति तन्मनोः ॥ अंतरं सत्यसहस्रः सूनुतायाः सुतो विभुः ॥ २९ ॥ मनुस्त्रयोदशो भाव्यो देवसावर्णि रात्मवान् ॥ चित्रसेनविचित्राद्या देवसावर्णिदेहजाः ॥ ३० ॥ देवाः सुकर्मसुत्रामसंज्ञा इंद्रो दिवस्पतिः ॥ निर्मोक्तत्त्व दर्शाद्या भविष्यंत्यृषयस्तदा ॥ ३१ ॥ देवहोत्रस्य तनय उपहर्ता दिवस्पतेः ॥ योगेश्वरो हरेश्चो बृहत्यां संभविष्यति ॥ ३२ ॥ मनुर्वा इंद्रसावर्णिश्चतुर्दशम एष्यति ॥ उरुगंभीरबुद्ध्याद्या इंद्रसावर्णिवीर्यजाः ॥ ३३ ॥ पवित्राश्चाक्षुषा देवाः शुचिरिंद्रो भविष्यति ॥ अग्निर्वाहुः शुचिः शुद्धो मागधांद्यास्तपस्विनः ॥ ३४ ॥

सूनुता स्त्री तस्याः सुतः मन् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ दिवस्पतेरिंद्रस्योपहर्ता संपादकः देवहोत्रस्य बृहत्यां संभविष्यति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

१ आदिपदेन “हविष्मान्काश्यपश्चाप वपुष्मान्यश्च मार्गवः । अरुगश्च तयात्रेयो वाशिष्ठस्त्वनवज्ञया ॥ अंगिराश्चोरुधिष्यश्च पौलस्त्यो निश्चरस्तथा । पौलहश्चाग्नितेजाश्च मान्याः सप्तर्षयः स्मृताः ॥” इति हरिवंशोक्ता अतोवशिष्टा ज्ञेयाः । २ मेरुतावगिरिति पा० । ३ अत्राप्यादिपदेन “युतिर्वशिष्टपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा । अंगिरास्तपसो मूर्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा । तपोधनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च तपोरतिः । मार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु तपोधृतिः” इति हरिवंशोक्तेश्चवशिष्टा ज्ञेयाः । ४ अत्राप्यादिपदेन “निर्मोक्तत्त्वदर्शी च निष्कपश्च निरुसुकः । धृतिमानव्ययश्चान्यः सप्तमः सुतपा मुनिः ॥” इत्यत्रोक्तावशिष्टा ज्ञेयाः । ५ जतुमीरववर्याया इति, उरुगंभीरवराया इति च पा० । ६ आदिपदेन “आग्नीध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्यो मागवस्तथा । मार्गवश्चाग्निवाहुश्च शुचिरंगिरस्तथा ॥ मुक्तश्चैव तयात्रेयः शुद्धो वाशिष्ठ एव च । अजितः पौलहश्चैव अंत्याः सप्तर्षयश्च ते ॥” इति हरिवंशोक्तेश्चवशिष्टा ज्ञेयाः ।

सावर्णिः पुत्रः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ पदत्रय याचमानायेमां सवा महीं सप्तमे मन्वंतरे दत्त्वाऽष्टमे मन्वंतरे विष्णोः प्रसादेन च राद्धं लब्धमिद्रपदं हित्तेत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ रामः परशुरामः द्रोणपुत्रोऽश्वत्थामा ॥ १५ ॥ इदानीं तु स्वयोगत आसते ॥ १६ ॥ सावर्णिस्तपती कन्या भार्या संवरणस्य या ॥ शनैश्चरत्तृतीयोऽभूदश्विनौ वडवात्मजौ ॥ १० ॥ अष्टमेतर आयाते सावर्णिर्भविता मनुः ॥ निर्मोकविरजस्काद्याः सावर्णितनया नृप ॥ ११ ॥ तत्र देवाः सुतपसो विरजा अमृतप्रभाः ॥ तेषां विरोचनसुतो बलि रिन्द्रो भविष्यति ॥ १२ ॥ दत्त्वेमां याचमानाय विष्णवे यः पदत्रयम् ॥ राद्धमिद्रपदं हित्वा ततः सिद्धिमवाप्स्यति ॥ १३ ॥ योऽसौ भगवता बद्धः प्रीतेन सुतले पुनः ॥ निवेशितोऽधिके स्वर्गादधुनाऽऽस्ते स्वराडिव ॥ १४ ॥ गालवो दीप्तिमान्नामो द्रोणपुत्रः कृपस्तथा ॥ ऋष्यशृंगः पिताऽस्माकं भगवान्वादरायणः ॥ १५ ॥ इमे सप्तर्षयस्तत्र भविष्यन्ति स्म योगतः ॥ इदानीमासते राजन्स्वेस्व आश्रममण्डले ॥ १६ ॥ देवगृह्यात्सरस्वत्यां सार्वभौम इति प्रभुः ॥ स्थानं पुरंदराद्धत्वा बलये दास्यतीश्वरः ॥ १७ ॥ नवमो दक्षसावर्णिर्मनुर्वरुणसंभवः ॥ भूतकेतुर्दीप्तिकेतुरित्याद्यास्तत्सुता नृप ॥ १८ ॥ पारामरीचिगर्भाद्या देवा इन्द्रोऽद्भुतः स्मृतः ॥ द्युतिमत्प्रमुखास्तत्र भविष्यन्त्यृषयस्ततः ॥ १९ ॥ आयुष्मतो बुधारायामृषभो भगवत्कला ॥ भविता येन संराद्धां त्रिलोकीं भोक्ष्यतेऽद्भुतः ॥ २० ॥ दशमो ब्रह्मसावर्णिरुपश्लोकसुतो महान् ॥ तत्सुता भूरिषेणाद्या हविष्मत्प्रमुखा द्विजाः ॥ २१ ॥ हविष्मान्सुंक्रुतः सत्यो जयो मूर्तिस्तदा द्विजाः ॥ सुवासनविरुद्धाद्या देवाः शंभुः सुरेश्वरः ॥ २२ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ अद्भुत इन्द्रः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ हविष्मत्प्रमुखा इत्युक्तानामेव केषांचिन्नामान्याह । हविष्मानिति ॥ २२ ॥

१ अमृतप्रजाः, अमितप्रमाः, अमलप्रजाः ३० पा० । २ धृष्टकेतुरिति धृतकेतुरिति च पा० । ३ प्रमुखशब्देन “सवनो द्युतिमान्द्वयो वमुर्मेजातयिस्तथा । ज्योतिष्मान्सप्तमः सत्यस्तथैते च महर्षयः ॥” इति हर्षवंशोक्ता अन्येपि ज्ञेयाः । ४ भवित्रीत्यन्यत्र पा० । ५ इतः परम्—“तत्रापि जन्म भविता हरेर्वैश्वसृजां गृहे । श्रीमूर्तिरिति विख्यातो येनाप्यायेत वै जगत् ॥” अयमेकः श्लोकः कचिपुस्तकेऽधिक उपलभ्यते परं तस्य प्रकृतविषयानुयोगित्वानिवेशो न कृत इति वेदितव्यम् ।

विषूच्यां जातः सन् ॥ २३ ॥ एकादशम इत्यादिरार्षः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ तस्य मनोरंतरं साधयिष्यति । सत्यसहस्रः यां
विष्वक्सेनो विषूच्यां तु शंभोः सख्यं करिष्यति ॥ जातः स्वांशेन भगवान् गृहे विश्वसृजो विभुः ॥ २३ ॥ मनुर्वै धर्म
सावर्णिरेकादशम आत्मवान् ॥ अनागतास्तत्सुताश्च सत्यधर्मादयः दश ॥ २४ ॥ विहंगमाः कामगमा निर्वाणरुचयः
सुराः ॥ इंद्रश्च वैधृतिस्तेषामृषयश्चारुणादयः ॥ २५ ॥ आर्यकस्य सुतस्तत्र धर्मसेतुरिति स्मृतः ॥ वैधृतायां हरेश
स्त्रिलोकीं धारयिष्यति ॥ २६ ॥ भविता रुद्रसावर्णी राजन् द्वादशमो मनुः ॥ देवानुपदेवश्च देवश्रेष्ठादयः सुताः ॥
॥ २७ ॥ ऋतधामा च तत्रेद्रो देवाश्च हरितादयः ॥ ऋपयश्च तपोमूर्तिस्तपस्याग्नीध्रकादयः ॥ २८ ॥ स्वधामाख्यो
हरेशः साधयिष्यति तन्मनोः ॥ अंतरं सत्यसहस्रः सूनृतायाः सुतो विभुः ॥ २९ ॥ मनुस्त्रयोदशो भाव्यो देवसावर्णि
रात्मवान् ॥ चित्रसेनविचित्राद्या देवसावर्णिदेहजाः ॥ ३० ॥ देवाः सुकर्मसुत्रामसंज्ञा इंद्रो दिवस्पतिः ॥ निर्मोक्तत्त्व
दर्शाद्या भविष्यंत्यृषयस्तदा ॥ ३१ ॥ देवहोत्रस्य तनय उपहर्ता दिवस्पतेः ॥ योगेश्वरो हरेशो बृहत्यां संभविष्यति
॥ ३२ ॥ मनुर्वा इंद्रसावर्णिश्चतुर्दशम एष्यति ॥ उरुगंभीरबुद्ध्याद्या इंद्रसावर्णिवीर्यजाः ॥ ३३ ॥ पवित्राश्चाक्षुषा
देवाः शुचिरिंद्रो भविष्यति ॥ अग्निर्वाहुः शुचिः शुद्धो मागधांद्यास्तपस्विनः ॥ ३४ ॥
सूत्रता स्त्री तस्याः सुतः मन् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ दिवस्पतेरिंद्रस्योपहर्ता संपादकः देवहोत्रस्य बृहत्यां संभविष्यति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥

१ आदिपदेन “हविष्मान्काश्यपश्चाप वपुष्मान्यश्च मार्गवः । अरुगश्च तयात्रेयो वाशिष्ठस्त्वनवज्ञया ॥ अंगिराश्चोरुधिष्यश्च पौलस्त्यो निश्चरस्तया । पौलहश्चाग्निदेजाश्च मान्याः सप्तर्षयः स्मृताः ॥”
इति हरिवंशोक्ता अतोवशिष्टा ज्ञेयाः । २ मेरुस्तत्रागिरिति पा० । ३ अत्राप्यादिपदेन “युतिर्वशिष्टपुत्रश्च आत्रेयः सुतपास्तथा । अंगिरास्तपसो मूर्तिस्तपस्वी काश्यपस्तथा । तपोधनश्च पौलस्त्यः पौलहश्च
तपोरतिः । मार्गवः सप्तमस्तेषां विज्ञेयस्तु तपोधृतिः” इति हरिवंशोक्तेश्चवशिष्टा ज्ञेयाः । ४ अत्राप्यादिपदेन “निर्मोक्तत्त्वदर्शा च निष्कपश्च निरुसुकः । धृतिमानव्ययश्चान्यः सप्तमः सुतपा मुनिः ॥”
इत्यत्रोक्तावशिष्टा ज्ञेयाः । ५ जतुभीरुवर्याद्या इति, उरुगंभीरव्रजाद्या इति च पा० । ६ आदिपदेन “आग्नीध्रः काश्यपश्चैव पौलस्त्यो मागधस्तथा । मार्गवश्चामिवाहुश्च शुचिरागिरस्तथा ॥ मुक्तश्चैव
तयात्रेयः शुद्धो वाशिष्ठ एव च । अजितः पौलहश्चैव अंत्याः सप्तर्षयश्च ते ॥” इति हरिवंशोक्तेश्चवशिष्टा ज्ञेयाः ।

॥ अ. ॥

॥ ३२ ॥

क्रियातंतून् कर्मसंततीः वितायिता विस्तारयिष्यति ॥ ३५ ॥ युगसाहस्रेण पर्ययः परिवर्तो यस्य युगसहस्रप्रमाण इत्यर्थः ॥ ३६ ॥
इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कंधे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ चतुर्दशे तु सर्वेषां मन्वादीनां यथायथम् ॥ पृथक्कर्माणि वर्ण्यते भगवद्भश
वर्तिनाम् ॥ १ ॥ १ ॥ पुरुषेणेश्वरेण यज्ञावतारैः शास्यंते नियुज्यंते इति तथा ॥ २ ॥ तदेवाह । यज्ञादय इति ॥ ३ ॥ ऋष्यादीनां कर्मा

सत्रायणस्य तनयो बृहद्भानुस्तदा हरिः ॥ वितानायां महाराज क्रियातंतून्वितायिता ॥ ३५ ॥ राजंश्चतुर्दशैतानि त्रिका
लानुगतानि ते ॥ प्रोक्तान्येभिर्मितः कल्पो युगसाहस्रपर्ययः ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे मन्वंतरा
नुवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ राजोवाच ॥ मन्वंतरेषु भगवान् यथा मन्वादयस्त्वमे ॥ यस्मिन्कर्मणि ये
येन नियुक्तास्तद्वदस्व मे ॥ १ ॥ ऋषिरुवाच ॥ मनवो मनुपुत्राश्च मुनयश्च महीपते ॥ इन्द्राः सुरगणाश्चैव सर्वे पुरुषशा
सनाः ॥ २ ॥ यज्ञादयो याः कथिताः पौरुष्यस्तनवो नृप ॥ मन्वादयो जगद्यात्रां नयंत्याभिः प्रचोदिताः ॥ ३ ॥ चतु
र्युगांते कालेन ग्रस्ताञ्श्रुतिगणान्यथा ॥ तपसा ऋषयोऽपश्यन्त्यतो धर्मः सनातनः ॥ ४ ॥ ततो धर्मं चतुष्पादं मनवो
हरिणोदिताः ॥ युक्ताः संचारयंत्यद्वा स्वेस्वे काले महीं नृपाः ॥ ५ ॥ पालयंति प्रजापाला यावदंतं विभागशः ॥ यज्ञभा
गभुजो देवा ये च तत्रान्विताश्च तैः ॥ ६ ॥ इन्द्रो भगवता दत्तां त्रैलोक्यश्रियमूर्जिताम् ॥ भुंजानः पाति लोकांस्त्री
न्कामं लोके प्रवर्षति ॥ ७ ॥ ज्ञानं चानुयुगं ब्रूते हरिः सिद्धस्वरूपधृक् ॥ ऋषिरुगधरः कर्मयोगं योगेशरूपधृक् ॥ ८ ॥

प्याह चतुर्युगांत इति चतुर्भिः । यतो येभ्यः श्रुतिगणेभ्यः ॥ ४ ॥ उदिता उक्ताः युक्ताः संयताः संतो महीं धर्मं संचारयन्ति । महीं धर्मं
प्रवर्तयन्तीत्यर्थः ॥ ५ ॥ प्रजापाला मनुपुत्रास्तं धर्मं पालयन्ति । यावदंतं यावन्मन्वंतरावसानम् । विभागशः पुत्रपौत्रादिक्रमेण । ये चान्ये
द्यावापृथिव्यादयो यत्र कर्मणि भोक्तृत्वेनान्वितास्तैश्च सह ॥ ६ ॥ ७ ॥ प्रसंगादुपांतरैरपि जगद्यात्राप्रवर्तनमाह ज्ञानमिति द्वाभ्याम् । सिद्धाः

१ नारायणस्येति क्वचित् । २ यज्ञभागभोक्तृणां प्रजादिशब्दनाकरणे कृतत्रयं स्वभागह निश्च स्यादिति भावः । ३ तत्रानुकीर्तिताः ३० वि० पा० यत्रान्विताश्च तैः इति च अंकितपुस्त० पा० ।

गी. ३.

अ. १३

॥ ३२ ॥

सनकादयः । ऋषयो याज्ञवल्क्यादयः । योगेशा दत्तात्रेयादयः तत्तद्रूपः सन् ज्ञानं कर्म च योगं च ब्रूते ॥ ८ ॥ प्रजेशा मरीच्यादयस्तेन रूपेण सर्गं करोतीति शेषः । स्वराङ्गपू राजमूर्तिः । सर्वेषामभावाय भवति । पृथग्विधा गुणाः शीतोष्णादयो यस्य ॥ ९ ॥ नामरूपात्मिकया मायया विमोहितात्मभिरेभिर्जनैर्नादार्शनैः अनेकशास्त्रैः स्तूयमानो निरूप्यमाणोऽपि नैव दृश्यत इत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रासंगिकं निरूप्य प्रस्तुतमेवोपसंहरति । एतदिति । कल्पविकल्पस्यावांतरकल्पस्य एतत् प्रमाणमुक्तं यत्र चतुर्दश मन्वंतराण्याहुः ॥ ११ ॥ इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे सर्गं प्रजेशरूपेण दस्युन्हन्यात्स्वराड्वपुः ॥ कालरूपेण सर्वेषामभावाय पृथग्गुणः ॥ ९ ॥ स्तूयमानो जनैरेभिर्मायया नामरूपया ॥ विमोहितात्मभिर्नादार्शनैर्न च दृश्यते ॥ १० ॥ एतत्कल्पविकल्पस्य प्रमाणं परिकीर्तितम् ॥ यत्र मन्वंतराण्याहुश्चतुर्दश पुराविदः ॥ ११ ॥ इति श्रीभागवतं ० मं ० अष्ट ० सप्तमादिमन्वन्तराद्यनुवर्णनं नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ राजोवाच ॥ बलेः पदत्रयं भूमेः कस्माद् हरिरयाचत ॥ भूतेश्वरः कृष्णवल्लब्धार्थोऽपि बन्ध तम् ॥ १ ॥ एतद्वेदितुमिच्छामो महत्कौतूहलं हि नः ॥ यज्ञेश्वरस्य पूर्णस्य बन्धनं चाप्यनागद्वयः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पराजितश्रीरसुभिश्च हापि तो ह्रीद्रेण राजन् भृगुभिः स जीवितः ॥ सर्वात्मना तानमजद्भृगून् बलिः शिष्यो महात्माऽर्थनिवेदनेन ॥ ३ ॥ तं ब्राह्मणा भृगवः प्रीयमाणा अयाजयन्विश्वजिता त्रिणाकम् ॥ जिगीषमाणं विधिनाऽभिषिच्य महाभिषेकेण महानुभावाः ॥ ४ ॥ टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ बलि पंचदशे विश्वजिताचार्या अयाजयन् ॥ ततोऽसौ स्वर्गमयजद्भयादेवा निलिल्यरे ॥ १ ॥ अत्रैर्यते नवाध्याय्या वामं वामनचेष्टितम् ॥ निग्रहच्छलतो यत्र बलेर्भूयाननुग्रहः ॥ २ ॥ ईश्वरः स्वयं कृष्णवत्कस्माद्धेतोरयाचत लब्धार्थो भूत्वाऽपि तं कस्माद्बन्ध ॥ १ ॥ २ ॥ तत्र तावद्वलेस्त्रिलोकीमपहतुं याच्चादिच्छलनं कृतवानिति वक्तुं ब्राह्मणाराधनबलेन बलेरकांड एव स्वर्गविजयकम माह पराजितश्रीरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । शुद्धे पराजिता श्रीर्येन सः । इंद्रेणासुभिश्च त्याजितः सन् । भृगुन्भृगोर्वंश्यान् शूकादीन् । महात्मा उदारचित्तः । अर्थानां निवेदनेनार्पणेन ॥ ३ ॥ त्रिणाकं स्वर्गं जेतुमिच्छतं विश्वजिता यागेनायाजयन् । महाभिषेकेणैन्द्रेण बद्ध

ब्राह्मणप्रसिद्धेन ॥ ४ ॥ हर्यश्वस्येन्द्रस्य ये तुरंगास्तेषामिव वर्णो हारितो येषाम् ॥ ५ ॥ पुरटं सुवर्णम् । तूणाविषुधी । अरिक्तावक्ष्यशरौ । पितामहः प्रह्लादः । जलजं शंखम् ॥ ६ ॥ विप्रैर्जितः संपादितो योधनार्थो युद्धपरिकरो यस्य तैरेव कम्पतं कृतं स्वस्त्ययनं मंगलवाचनादि यस्य । आमन्त्र्य पृष्ट्वा ॥ ७ ॥ अथारुह्य रराजेति द्वयोरन्वयः । सुस्रग्धरः शोभनमालाधरः । संनह्यकवचं न्यस्य ॥ ८ ॥ हेमांगदाभ्यां लसंतो

ततो रथः कांचनपट्टनद्धो हयाश्च हर्यश्वतुरंगवर्णाः ॥ ध्वजश्च सिंहेन विराजमाने, हुताशनादांस हविर्भिरिष्टात् ॥ ५ ॥ धनुश्च दिव्यं पुरटोपनद्धं तूणावरिक्तौ कवचं च दिव्यम् ॥ पितामहस्तस्य ददौ च मालामग्लानपुष्पां जलजं च शुक्रः ॥ ६ ॥ एवं स विप्रार्जितयोधनार्थस्तैः कल्पितस्वस्त्ययनोऽथ विप्रान् ॥ प्रक्षिणीकृत्य कृतप्रणामः प्रह्लादमा मन्त्र्य नमश्चकार ॥ ७ ॥ अथारुह्य रथं दिव्यं भृगुदत्तं महारथः ॥ सुस्रग्धरोऽथ सन्ध्या धन्वी खड्गी धृतेषुधिः ॥ ८ ॥ हेमांगदलसद्बाहुः स्फुरन्मकरकुण्डलः ॥ रराज रथमारूढो धिष्ण्यस्थ इव हव्यवाद ॥ ९ ॥ तुल्यैश्वर्यबलश्रीभिः स्व यूथैर्देत्ययूथपैः ॥ पिवद्भिरिव खं दृग्भिर्दहद्भिः परिधीनिव ॥ १० ॥ वृतो विकर्षन् हतीमासुरीं ध्वजिनीं विभुः ॥ ययाविद्रपुरीं स्वृद्धां कंपयन्निव रोदसी ॥ ११ ॥ रम्यामुपवनोद्यानैः श्रीमद्भिर्नदनदिभिः ॥ कूजद्विहंगमिथुनैर्गाय न्मत्तमधुव्रतैः ॥ १२ ॥

बाहु यस्य । धिष्ण्यस्थो वने प्रज्वलितः कुण्डस्थ आहवनीय इवेति वा ॥ ९ ॥ तुल्यमैश्वर्यं नियंतृत्वं बलं च श्रीश्च येषां तैर्निजयूथभूतैर्देत्ययूथपैर्वृतो ययाविति द्वयोरन्वयः । परिधीन् दिशः ॥ १० ॥ स्वृद्धामतिसमृद्धाम् ॥ ११ ॥ धिक्ः ग्राह्यसुखं तथाविधामपि पुरीमकस्मादेव परित्यज्येन्द्रादयः पलायिता इति वैराग्यार्थमिन्द्रपुरीमनुवर्णयति रम्यामिति सार्द्धैरेकादशभिः । उपवनानि फलप्रधानानि निकटानि वा ज्ञेया

नानि पुष्पप्रधानानि दूरस्थानि वा तै रम्याम् । कूजंति विहंगमिथुनानि येषु । गायंतो मत्ता मधुव्रता येषु ॥ १२ ॥ प्रवालादीनामुरुर्भारो यासु ताः शाखा येषां तेषामरदुमा येषु तैः । यत्र यासु सुरसेविताः प्रमदाः क्रीडन्ति ता हंसादिकुलैराकुला व्याप्ता नलिन्यः सरांसि यत्र येषु संति तैरुपवनोद्याने रम्यामिति पूर्वेणैवान्वयः ॥ १३ ॥ किं च परिखाभूतया आकाशगंगया वृताम् । प्राकारेण सौवर्णेन चावृताम् । अट्टालाः प्राकारोपरि रंचितान्युन्नतानि युद्धस्थानानि तत्सहितेन ॥ १४ ॥ पट्टमुपरिवन्धः रुक्मपट्टानि कपाटानि येषु तैर्द्वारैरवातरै स्फटिकमयैर्गोपुरैश्च पुरद्वारै

प्रवालफलपुष्पोरुभारशाखामरदुमैः ॥ हंससारसचक्राह्वकारंडवकुलाकुलाः ॥ नलिन्यो यत्र क्रीडन्ति प्रमदाः सुरसेविताः ॥ १३ ॥ आकाशगंगया देव्या वृतां परिखभूतया ॥ प्राकारेणाग्निवर्णेन साट्टालेनोन्नतेन च ॥ १४ ॥ रुक्मपट्टकपाटैश्च द्वारैः स्फटिकगोपुरैः ॥ जुष्टां विभक्तप्रपथां विश्वकर्मविनिर्मिताम् ॥ १५ ॥ सभाचत्वररथ्याद्यां विमानैर्न्यर्बुदैर्युताम् ॥ शृङ्गाटकैर्मणिमयैर्वज्रविद्रुमवेदिभिः ॥ १६ ॥ यत्र नित्यवयोरूपाः श्यामा विरजवाससः ॥ भ्राजन्ते रूपवन्नार्यो ह्यर्चिर्भरिव वह्नयः ॥ १७ ॥ सुरस्रोकेशविभ्रष्टनवसौगंधिकस्रजाम् ॥ यत्रामोदमुपादाय मार्ग आवाति मास्तः ॥ १८ ॥ हेमजालाक्षनिर्गच्छद्धमेनागुरुगन्धिना ॥ पांडुरेण प्रतिच्छन्नमार्गे यांति सुरप्रियाः ॥ १९ ॥

जुष्टाम् । विभक्ताः प्रपथा राजमार्गा यस्याम् ॥ १५ ॥ सभा उपदेशस्थानानि चत्वरण्यंगणानि रथ्या उपमार्गास्तैर्गड्यां संपन्नाम् । न्यर्बुदैर्दशकोट्यस्तेर्गणनीयैरनैर्विमानैर्युताम् । वज्रविद्रुममय्यो वेदयो येषु तैः शृङ्गाटकैश्चतुष्पथैर्युताम् ॥ १६ ॥ नित्यं वयस्त्वारुण्यं रूपं च सौकुमार्यं यासां ताः श्यामाः पोडशवर्षा वीरजानि दिव्यानि वासांसि यासां ताः रूपवन्नार्यः स्वलंकृताः स्त्रियः यत्र यस्यां भ्राजन्ते ॥ १७ ॥ सुरस्रीणां केशेभ्यो विभ्रष्टानां नवसौगंधिकस्रजामामोदमुपादाय ॥ १८ ॥ हेमगवक्षेभ्यो विरम्भयगवक्षेभ्यो निर्गच्छता धूमेन । सुरप्रिया अप्परमः ॥ १९ ॥

१ हस्तत्वमात्रं परिखरूपेणैवार्थः । परिखभूतयेत्याप पाठः । २ "शीतकाठे मन्त्रपुण्या उष्णकाठे तु शीतकाः । स्तनो मुकुटिनो यासां ताः श्यामाः परिकीर्तिताः ॥" इत्याप तद्वक्षणात् ।

मुक्तामयैर्विज्ञानैर्मणिहेममयैः केतुभिश्च ध्वजैर्नानापताकायुक्ताभिर्वलभीभिश्च विमानानां पुरोभागैरावृतां व्याप्ताम् । वैमानिकस्त्रीणां कलगीतैर्मंगलाम् ॥ २० ॥ उपदेवानां गंधर्वादीनां गीतकैश्च मनोरमाम् । जिता प्रभा साक्षाद्दीप्यधिष्ठात्री देवता यया ताम् । अन्यैरजितप्रभामिति वा । पाठांतरे जिता ग्रहाः सूर्यादयो यया ॥ २१ ॥ यत् याम् ॥ २२ ॥ पृतन्यया सेनयां ॥ २३ ॥ २४ ॥ केन हेतुनैवं तेजसोर्जित आसीत् ॥ मुक्तावितानैर्मणिहेमकेतुभिर्नानापताकावलभीभिरावृताम् ॥ शिखंडिपारावतभृंगनादितां वैमानिकस्त्रीकलगीतमंगलाम् ॥ २० ॥ मृदंगशंखानकटुंदुभिस्वनैः सतालवीणामुरजष्टिबेषुभिः ॥ नृत्यैः सवाद्यैरुपदेवगीतकैर्मनोरमां स्वप्रभया जितप्रभाम् ॥ २१ ॥ यां न व्रजंत्यधर्मिष्ठाः खला भूतद्वहः शठाः ॥ मानिनः कामिनो लुब्धा एभिर्हीना व्रजंति यत् ॥ २२ ॥ तां देवधानीं स वरूथिनीपतिर्वहिः समंतादुरुंधे पृतन्यया ॥ आचार्यदत्तं जलजं महास्वनं दध्मौ प्रयुञ्जन् भयमिन्द्रयोषिताम् ॥ २३ ॥ सघवांस्तदभिप्रेत्य बलेः परममुद्यमम् ॥ सर्वदेवगणोपेतो गुरुमेतदुवाच ह ॥ २४ ॥ भगवन्नुद्यमो भूयान् बलेर्नः पूर्ववैरिणः ॥ अविषहामिमं मन्ये केनासीत् तेजसोर्जितः ॥ २५ ॥ नैनं कश्चित् कुतो वापि प्रतिव्योढुमधीश्वरः ॥ पिबन्निव मुखेनेदं लिहन्निव दिशो दश ॥ दहन्निव दिशो दृग्भिः संवर्ताग्निरिवोत्थितः ॥ २६ ॥ ब्रूहि कारणमेतस्य दुर्धर्षत्वस्य मद्रिपोः ॥ ओजः सहो बलं तेजो यत एतत्समुद्यमः ॥ २७ ॥ गुरुवाच ॥ जानामि मघवच्छत्रोरुन्नतरस्य कारणम् ॥ शिष्यायोपभृतं तेजो भृगुभिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ २८ ॥ भवद्विधो भवान्वापि वर्जयित्वेश्वरं हरिम् ॥ नास्य शक्तः पुरः स्थातुं कृतांतस्य यथा जनाः ॥ २९ ॥ तस्मान्निलयमुत्सृज्य यूयं सर्वे त्रिविष्टपम् ॥ यात कालं प्रतीक्षंतो यतः शत्रोर्विपर्ययः ॥ ३० ॥ ॥ २५ ॥ प्रतिव्योढुमपाकर्तुम् ॥ २६ ॥ यतः कारणादेतस्य ओजआदि तत् कारणं ब्रूहि । यत ओजआदेः । एतस्य बलेः समुद्यमः ॥ २७ ॥ उपभृतं संचितम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत्रोचितं मंत्रमाह । तस्माद्यूयं त्रिविष्टपमुत्सृज्य निलयमदर्शनं यात । यतः कालात् ॥ ३० ॥

केनास्यविपर्ययः स्यादित्यत आह । एष इति । विप्राणां बलेनोदकं उत्तरोत्तरमधिकं फलं यस्य सः ॥ ३१ ॥ सुमंत्रितोऽर्थः कार्यं येषां ते निलयं जग्मुः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ एवं प्राप्तमिन्द्रपदं स्थिरीकर्तुमयाजयन् । अनुव्रतमनुवर्तिनम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ द्विजदेवैर्ब्राह्मणैरुपलंभितां प्रापिताम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ षोडशे पुत्रनाशेन शोचन्त्या अदितेः पतिः ॥ प्रार्थितः कश्यपः

एष विप्रबलोदकः संप्रत्यूजितविक्रमः ॥ एषामेवापमानेन सांनुबंधो विनक्ष्यति ॥ ३१ ॥ एवं सुमंत्रितार्थास्ते गुरुणार्था नुदर्शिना ॥ हित्वा त्रिविष्टपं जग्मुर्गीर्वाणाः कामरूपिणः ॥ ३२ ॥ देवेष्वथ निलीनेषु बलिर्वैरोचनः पुरीम् ॥ देवधानी मधिष्ठाय वशं निन्ये जगत्रयम् ॥ ३३ ॥ तं विश्वजयिनं शिष्यं भृगवः शिष्यवत्सलाः ॥ शतेन हयमेधानामनुव्रतम याजयन् ॥ ३४ ॥ ततस्तदनुभावेन भुवनत्रयविश्रुताम् ॥ कीर्तिं दिक्षु वितन्वानः स रेज उडुराडिव ॥ ३५ ॥ बुभुजे च श्रियं स्वृद्धां द्विजदेवोपलंभिताम् ॥ कृतकृत्यमिवात्मानं मन्यमानो महामनाः ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागव० म० अष्टम० बलिकृतस्वर्गाक्रमणं नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं पुत्रेषु नष्टेषु देवमातादितिस्तदा ॥ हृते त्रिविष्टपे दैत्यैः पर्यतप्यदनाथवत् ॥ १ ॥ एकदा कश्यपस्तस्या आश्रमं भगवानगात् ॥ निरुत्सवं निरानंदं समाधेर्विरत श्रिरात् ॥ २ ॥ सपत्नीं दीनवदनां कृतासनपरिग्रहः ॥ सभाजितो यथान्यायमिदमाह कुरूद्वह ॥ ३ ॥ अप्यभद्रं न विप्राणां भद्रे लोकेऽधुनाऽऽगतम् ॥ न धर्मस्य न लोकस्य मृत्योश्छंदानुवर्तिनः ॥ ४ ॥

प्राह पयोव्रतमितीर्यते ॥ १ ॥ इदानीं श्रीवामनावतारप्रसंगमाह एवमित्यादि यावत्समाप्ति । नष्टेष्वदृष्टेषु सत्सु ॥ १ ॥ २ ॥ स कश्यपः पत्नीमिदमाह ॥ ३ ॥ दीनवदनत्वादिकमालक्ष्य बहुधा विकल्पयन्पृच्छति अप्यभद्रमिति सप्तभिः । हे भद्रे मृत्योश्छंदमिच्छामनुवर्तत इति

१ एषामेवापमानेनेति वि० । २ इदमपि इन्द्रसंतोषार्थं व्यवहारदृष्टेर्वोक्तं वस्तुतस्तु तत्कृतस्य विप्रावमानस्य भगवद्भक्तानुकूलत्वात् तस्य महाकीर्तिस्वर्गाधिकं सुतच्छेद्यमोगद्वारपात्रीकृतविश्रुत्वमा विमन्वन्तरेदत्वादितेरेवाभूदिति ज्ञेयम् ।

अ. ३. ॥

तथा । मृत्युवशवर्तिनो जनस्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ हे गृहमेधिनि । अपि वा किं वा गृहेषु धर्मादेः किञ्चिदकुशलमिति काका प्रश्नः । यत्र येषु गृहेषु । अयोगिनामपि योगः स्वधर्मादिना योगफलं भवति ॥ ५ ॥ किं वा त्वयाऽपूजिता एवाभ्येत्य गृहाद्याताः ॥ ६ ॥ नार्चिता अनर्चिताः संतो यदि निर्गच्छन्ति ते गृहाः फेरुराजः सृगालराजस्तदीयविवरतुल्याः ॥ ७ ॥ वेलायां होमकाले कर्हिचित्र हुताः किम् ॥ ८ ॥ ९ ॥

अपि वा कुशलं किञ्चिद् गृहेषु गृहमेधिनि ॥ धर्मस्यार्थस्य कामस्य यत्र योगो ह्ययोगिनाम् ॥ ५ ॥ अपि वाऽतिथयोऽभ्येत्य कुटुंबासक्त्या त्वया ॥ गृहादपूजिता याताः प्रत्युत्थानेन वा कचित् ॥ ६ ॥ गृहेषु येष्वतिथयो नार्चिताः सलिलैरपि ॥ यदि निर्याति ते नूनं फेरुराजगृहोपमाः ॥ ७ ॥ अप्यग्नयस्तु वेलायां न हुता हविषासति ॥ त्वयो द्विगधिया भद्रे प्रोपिते मयि कर्हिचित् ॥ ८ ॥ यत्पूजया कामदुघान्याति लोकान् गृहान्वितः ॥ ब्राह्मणोऽग्निश्च वै विष्णोः सर्वदेवात्मनो मुखम् ॥ ९ ॥ अपि सर्वे कुशलिनस्तव युत्रा मनस्विनि ॥ लक्षयेऽस्वस्थमात्मानं भवत्या लक्षणैरहम् ॥ १० ॥ अदितिरुवाच ॥ भद्रं द्विजगवां ब्रह्मन्धर्मस्यास्य जनस्य च ॥ त्रिवर्गस्य परं क्षेत्रं गृहमेधिन्गृहा इमे ॥ ११ ॥ अग्नयोऽतिथयो भृत्या भिक्षवो ये च लिप्सवः ॥ सर्वे भगवता ब्रह्मन्नुध्यानान्न रिष्यति ॥ १२ ॥ को नु मे भगवन्कामो न संपद्येत मानसः ॥ यस्यां भवान्प्रजाध्यक्ष एवं धर्मान् प्रभाषते ॥ १३ ॥ तवैव मारीच मन इशरीरजाः प्रजा इमाः सत्त्वरजस्तमोजुषः ॥ समो भवांस्तास्वसुरादिषु प्रभो तथापि भक्तं भजते महेश्वरः ॥ १४ ॥

भवत्या आत्मानं मनः अस्वस्थमप्रकृतिस्थं लक्षणैर्मुखग्लान्यादिभिर्लक्षयामि ॥ १० ॥ अस्वास्थ्यकारणमन्यदस्तीति वक्तुं त्वत्पृष्ठमभद्रादिकं नास्तीत्याह भद्रमिति द्वाभ्याम् । इमे गृहास्त्रिवर्गस्य परं क्षेत्रमुद्रवस्थानम् । त्रिवर्गोऽपि यथावद्वर्तते इत्यर्थः ॥ ११ ॥ भगवतस्तवानुद्धानं यन्मया क्रियते तस्मादग्नयोऽतिथय इत्यादि सर्वं न रिष्यति न हीयते ॥ १२ ॥ प्रस्तुतं विज्ञापयितुमाह । को न्विति ॥ १३ ॥ संपाद्यं काममाह

श्री. टी.
अ. १६

॥ ३५ ॥

तवेवेति चतुर्भिः ॥ १४ ॥ सपत्नैर्देवैर्हता श्रीर्येषाम् । हतं स्थानं येषामिति पुत्राभिप्रायेण बहुवचनम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥
 कः कश्यपः । प्रथमं तावत्पुत्रस्नेहं त्याजयितुं विस्मयव्याजेनैव तत्त्वमुपदिशति अहो इति सार्धेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ अत्रापारि
 तुष्यंतीं प्रत्याह उपतिष्ठस्वेति द्वाभ्याम् ॥ २० ॥ नन्वेवंभूतकामप्राप्तिहेतुर्देवांतरसंवा प्रसिद्धा तत्राह । अमोघेति ॥ २१ ॥ यथा च मे मनो
 तस्मादीश भजंत्या मे श्रेयश्चिंतय सुव्रत ॥ हतश्रियो हतस्थानान् सपत्नैः पाहि नः प्रभो ॥ १५ ॥ परैर्विवासिता साऽहं
 मग्ना व्यसनसागरे ॥ ऐश्वर्यं श्रीर्यशः स्थानं हतानि प्रबलैर्मम ॥ १६ ॥ यथा तानि पुनः साधो प्रपद्येरन्ममात्मजाः ॥
 तथा विधेहि कल्याणं धिया कल्याणकृत्तम ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एमवभ्यर्थितोऽदित्या कस्तामाह स्मय
 त्रिव ॥ अहो मायावलं विष्णोः स्नेहवद्धमिदं जंगत् ॥ १८ ॥ क देहो भौतिकोऽनात्मा क चात्मा प्रकृतेः परः ॥
 कस्य के पतिपुत्राद्या मोह एव हि कारणम् ॥ १९ ॥ उपतिष्ठस्वंपुरुषं भगवंतं जनार्दनम् ॥ सर्वभूतगुहावासं वासुदेवं
 जगद्गुरुम् ॥ २० ॥ स विधास्यति ते कामान् हरिर्दीनानुकंपनः ॥ अमोघा भगवद्भक्तिर्नेतरेति मतिर्मम ॥ २१ ॥
 अदितिरुवाच ॥ केनाहं विधिना ब्रह्मन् उपस्थास्ये जगत्पतिम् ॥ यथा मे सत्यसंकल्पो विदध्याच्च मनोरथम् ॥ २२ ॥
 आदिश त्वं द्विजश्रेष्ठ विधिं तदुपधावनम् ॥ आशु तुष्यति मे देवः सीदंत्याः सह पुत्रकैः ॥ २३ ॥ कश्यप उवाच ॥
 एतन्मे भगवान् पृष्टः प्रजाकामस्य पद्मजः ॥ यथाह ते प्रवक्ष्यामि व्रतं केशवतोषणम् ॥ २४ ॥ फाल्गुनस्यामले पक्षे
 द्वादशाहं पयोव्रतः ॥ अर्चयेदरविंदाक्षं भक्त्या परमयान्वितः ॥ २५ ॥ सिनीवालयां मृदाऽऽलिप्य स्नायात्क्रोडविदी
 र्णया ॥ यदि लभ्येत वै स्रोतस्येतं मंत्रमुदीरयेत् ॥ २६ ॥

रथं विदध्यात् ॥ २२ ॥ यथा च मे आशु तुष्यति तथा तत्सेवाप्रकारमादिश ॥ २३ ॥ मे मया पृष्टः पद्मजो मे यद्व्रतमाह एतत्ते तव प्रव
 क्ष्यामीत्यन्वयः ॥ २४ ॥ अमले शुद्धे ॥ २५ ॥ तत्रादौ पूर्वेषु कृत्यमाह सिनीवालयामित्यादिना ब्रह्मचार्यथ तद्रात्र्यामित्यंतेन ग्रंथेन । यदि

लभ्येत तर्हि क्रोडविदीर्णया वन्यवराहोत्खातया आलिप्य ॥ २६ ॥ तत्र मंत्रः “त्वं देवि” इति । हे देवि त्वं रसाया उद्धृतासि ॥ २७ ॥ निर्वर्तित आत्मनियमो नित्यनैमित्तिको येन ॥ २८ ॥ तत्रावाहनादौ नव मंत्रानाह । नमस्तुभ्यमिति । पाद्यादौ विशेषतस्तु द्वादशाक्षं वक्ष्यति ॥ २९ ॥ चतुर्विंशतिगुणास्तत्त्वानि जानातीति तथा तस्मै । गुणसंख्यानस्य हेतवे सांख्यप्रवर्तकाय ॥ ३० ॥ एवं सामान्यतो नत्वा गुणावतारान्प्रणमति त्रिभिः । तत्रादौ मंत्रोक्तयज्ञरूपेण विष्णोः प्रणामो नम इति । द्वे शीर्षे यस्य । त्रयः पादा यस्य । तंतवे फलविस्तारकाय । त्रय्यां विद्यायामात्मा यस्येति त्रिधा बद्ध इत्यस्यार्थ उक्तः । तथा च मंत्रः । “चत्वारि शृंगा त्रयो अस्य पादा द्वे शीर्षे सप्त हस्तासौ त्वं देव्यादिवराहेण रसायाः स्थानमिच्छता ॥ उद्धृतासि नमस्तुभ्यं पाप्मानं मे प्रणांशय ॥ २७ ॥ निर्वर्तितात्मनियमो देवमर्चेत्समाहितः ॥ अर्चायां स्थंडिले सूर्ये जले वह्नौ गुरावपि ॥ २८ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते पुष्पाय महीयसे ॥ सर्वभूतनिवासाय वासुदेवाय साक्षिणे ॥ २९ ॥ नमोऽन्यक्ताय सूक्ष्माय प्रधानपुरुषाय च ॥ चतुर्विंशद्गुणज्ञाय गुणसंख्यानहेतवे ॥ ३० ॥ नमो द्विशीर्ष्णे त्रिपदे चतुश्शृंगाय तंतवे ॥ सप्तहस्ताय यज्ञाय त्रयीविद्यात्मने नमः ॥ ३१ ॥ नमः शिवाय रुद्राय नमः शक्तिधराय च ॥ सर्वविद्याधिपतये भूतानां पतये नमः ॥ ३२ ॥

अस्य । त्रिधा बद्धो वृषभो रोरवीति महोदेवो मर्त्या आविवेश ॥” इति “मार्गमुद्रवदालूनः सोऽयं प्राज्ञैर्यथायथम् ॥ विष्णुस्तु यज्ञरूपेण स्तूयतेऽनेन तत्त्वतः ॥” तथा च यास्कः—चत्वारि शृंगेति । वेदा वा एत उक्ता स्रयोऽस्य पादाः सवनानि त्रीणि द्वे शीर्षे प्रायणीयोदयनीये सप्तहस्तासः सप्तच्छंदांसि त्रिधा बद्धस्त्रेधा बद्धो मंत्रब्राह्मणकल्पैर्वृषभो रोरवीति रोरवणमस्य सवनक्रमेण ऋग्भिर्यजुर्भिः सामभिर्यदेनमृग्भिः शंसन्ति यजुर्भिर्यजन्ति सामभिः स्तुवन्ति महोदेव इत्येष हि महान् देवो यद्यज्ञो मर्त्या आविवेशेत्येष हि मनुष्यानाविशति यजनायेति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

१ तथा चाभियुक्तोक्ताः श्लोकाः । “चत्वारि शृंगा वेदास्तु पादास्त्रिसवनानि च । प्रायणीयं शिरस्त्वेकमन्यच्चोदयनीयकम् ॥ हस्तास्तु सप्तच्छंदांसि तैर्गृह्णाति फलान्यसौ । मंत्रब्राह्मणकल्पेस्तु त्रिधा बद्ध इत्येति ॥ शास्त्रोद्धारस्तुतिरेव रोरवीत्यृत्विजो मुखात् । वृषभो महाश्च धर्मत्वादेवस्तु फलभावनात् ॥” इति । २ मार्गमुद्रवेत्यादि प्राचीनबहुपुस्तकेषु दृश्यतेऽतोऽत्रास्य निवेशो विहितः ।

प्राणाय सूत्रात्मने । योगैश्वर्यं शरीरं यस्य ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ अधिगता प्राप्ता श्रीर्यस्य तस्मै ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तत्पादपद्मयोरामोदं स्पृहयंत
इव देवाश्च श्रीश्च यमन्ववर्तत स मे प्रसीदतु ॥ ३७ ॥ आवाहने पुरस्कृतं संमानितम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पयसि शृतं पक्कं पायसम् । मूल
नमो हिरण्यगर्भाय प्राणाय जगदात्मने ॥ योगैश्वर्यशरीराय नमस्ते योगहेतवे ॥ ३३ ॥ नमस्ते आदिदेवाय साक्षिभू
ताय ते नमः ॥ नारायणाय ऋषये नराय हरये नमः ॥ ३४ ॥ नमो मरकतश्यामवपुषेधिगतश्रिये ॥ केशवाय नमस्तुभ्यं
नमस्ते पीतवाससे ॥ ३५ ॥ त्वं सर्ववरदः पुंसां वरेण्य वरदर्पभ ॥ अतस्ते श्रेयसे धीराः पादरेणुमुपासते ॥ ३६ ॥ अन्व
वर्तत यं देवाः श्रीश्च तत्पादपद्मयोः ॥ स्पृहयंत इवामोदं भगवान् मे प्रसीदताम् ॥ ३७ ॥ एतैर्मन्त्रैर्हृषीकेशमावाहन
पुरस्कृतम् ॥ अर्चयेच्छ्रद्धया युक्तः पाद्योपस्पर्शनादिभिः ॥ ३८ ॥ अर्चित्वा गन्धमाल्याद्यः पयसा स्नपयेद्विभुम् ॥
वस्त्रोपवीताभरणपाद्योपस्पर्शनैस्ततः ॥ गन्धधूपादिभिश्चाचैर्द्वादशाक्षरविद्यया ॥ ३९ ॥ शृतं पयसि नैवेद्यं शाल्यन्नं
विभवे सति ॥ सप्तर्षिः सगुडं दत्त्वा जुहुयान्मूलविद्यया ॥ ४० ॥ निवेदितं तद्भक्ताय दद्यादुंजीत वा स्वयम् ॥ दत्त्वा
चमनमर्चित्वा तांबूलं च निवेदयेत् ॥ ४१ ॥ जपेदष्टोत्तरशतं स्तुवीतस्तुतिभिः प्रभुम् ॥ कृत्वा प्रदक्षिणं भूमौ प्रणमेद्
ण्डवन्मुदा ॥ ४२ ॥ कृत्वा शिरसि तच्छेषं देवमुद्वासयेत् ततः ॥ द्व्यवरान् भोजयेद्विप्रान् पायसेन यथोचितम् ॥
॥ ४३ ॥ भुंजीत तैरनुज्ञातः शेषं सेष्टः सभाजितैः ॥ ब्रह्मचार्यथ तद्रात्र्यां श्वोभूते प्रथमेहनि ॥ ४४ ॥ स्नातः शुचिर्य
थोक्तेन विधिना सुसमाहितः ॥ पयसा स्नापयित्वाचैद्यावद्गतसमापनम् ॥ ४५ ॥

विद्यया द्वादशाक्षरेणैव ॥ ४० ॥ ४१ ॥ पूर्वोक्ताभिरन्यभिश्च स्तुतिभिः ॥ ४२ ॥ तस्य शेषं निर्माल्यम् । द्वावरौ येषां तान् । असंभवे द्वावपि
भोजयेदित्यर्थः ॥ ४३ ॥ सभाजितैस्तैरनुज्ञातः सन् । सेष्टो बंधुभिः सहितः । तस्यां रात्र्यां ब्रह्मचारी सन् । श्वोभूते प्रभाते सति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

पय एव भक्ष आहारो यस्य ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ अधःस्वप्नं शयनम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ पंचकैः पंचामृतैः ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥
 पयोभक्षो व्रतमिदं चरेद्विष्णवर्चनादृतः ॥ पूर्ववज्जुहुयादग्निं ब्राह्मणांश्चापि भोजयेत् ॥ ४६ ॥ एवं त्वहरहः कुर्याद्वा द
 शाहं पयोव्रतः ॥ हरेराराधनं होममर्हणं द्विजतर्पणम् ॥ ४७ ॥ प्रतिपद्दिनमारभ्य यावच्छुक्लत्रयोदशी ॥ ब्रह्मचर्यमधः
 स्वप्नं स्नानं त्रिषवणं चरेत् ॥ ४८ ॥ वर्जयेत्सदालापं भोगानुच्चावचांस्तथा ॥ अहिंस्रः सर्वभूतानां वासुदेवपरायणः ॥ ४९ ॥
 त्रयोदश्यामथो विष्णोः स्नपनं पंचकैर्विभोः ॥ कारयेच्छास्त्रदृष्टेन विधिना विधिकोविदैः ॥ ५० ॥ पूजां च महतीं कुर्या
 द्विस्तशाख्यविवर्जितः ॥ चरुं निरूप्य पयसि शिपिविष्टाय विष्णवे ॥ ५१ ॥ शृतेन तेन पुरुषं यजेत् सुसमाहितः ॥ नैवेद्यं
 चातिगुणवद्दद्यात् पुरुषतृष्टिदम् ॥ ५२ ॥ आचार्यं ज्ञानसंपन्नं वस्त्राभरणधेनुभिः ॥ तोषयेदृत्विजश्चैव तद्विद्वयाराधनं हरेः
 ॥ ५३ ॥ भोजयेत् तान् गुणवता सदन्नेन शुचिरिमते ॥ अन्यांश्च ब्राह्मणाञ्छुत्तया ये च तत्र समागताः ॥ ५४ ॥ दक्षिणां
 गुरवे दद्यादृत्विग्भ्यश्च यथाऽर्हतः ॥ अन्नाद्येनाऽऽश्वपाकांश्च प्रीणयेत् समुपागतान् ॥ ५५ ॥ भुक्तवत्सु च सर्वेषु दीनांध
 कृपणेषु च ॥ विष्णोस्तत् प्रीणनं विद्वान् भुञ्जीत सह बन्धुभिः ॥ ५६ ॥ नृत्यवादित्रगीतैश्च स्तुतिभिः स्वस्तिवाचकैः ॥
 कारयेत्सत्कथामिश्च पूजां भगवतोऽन्वहम् ॥ ५७ ॥ एतत् पयोव्रतं नाम पुरुषाराधनं परम् ॥ पितामहेनाभिहितं मया
 ते समुदाहृतम् ॥ ५८ ॥ त्वं चानेन महाभागे सम्यक्चीर्णेन केशवम् ॥ आत्मना शुद्धभावेन नियतात्मा भजाव्ययम्
 ॥ ५९ ॥ अयं वै सर्वयज्ञाख्यः सर्वव्रतमिति स्मृतम् ॥ तपस्सारमिदं भद्रे दानं चेश्वरतर्पणम् ॥ ६० ॥ त एव नियमाः
 साक्षात् त एव च यमोत्तमाः ॥ तपो दानं व्रतं यज्ञो येन तुष्यत्यधोक्षजः ॥ ६१ ॥

॥ ५६ ॥ ५७ ॥ मया च ते समुदाहृतम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ सर्वयज्ञाख्योऽयं यज्ञः सर्वव्रतमिति च स्मृतमेतद्व्रतम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥

१ यावच्छुक्लचतुर्दशीति द्वि० ध्व० पा० । २ विप्रेषु दीनांधकृपणादिषु इति क० पा० । ३ स्वसामर्थ्ये धकारे च सति पूजां स्वयमेव कुर्यात्तदभावेन्येनापि काग्येदित्याशयः । ४ भजनीयमिति वि० पा० ।
 ५ अन्यत्सर्वं साधनजातं निष्फलमेव विषयभोगसंपादकत्वेन तस्य संसारहेतुत्वात् । भगवत्संपादितविषयभोगस्य तु न संसारहेतुत्वम् । “ न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते । मर्जिताः कथिता धानाः
 प्रायो न जाय नैष्यते ॥ ” इति वाक्येन तस्यापि मोक्षहेतुत्वादिति ध्येयम् ।

॥ ६२ ॥ इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कंधे टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ततः सतदशोऽदित्या कृते तस्मिन्त्रते हरिः ॥ तत्कामपूरणायादौ
तत्पुत्रोऽभूदितिर्यते ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रीतिविह्वलत्वादेव सा बद्धांजलिः सती स्थिता केवलमीडितुं पुनर्नोत्सेहे न शशा
कापि तु तूष्णीं बभूव । कथंभूता । आनंदजलैराकुले ईक्षणे यस्याः । पुलकैराकुला आकृतिर्देहो यस्याः । तस्य दर्शनेन योऽत्युत्सवस्तेन
तस्मादेतद्व्रतं भद्रे प्रयता श्रद्धया चर ॥ भगवान् परितुष्टस्ते वरानाशु विधास्यति ॥ ६२ ॥ इति श्रीभागव० म० अष्टम
स्कंधेऽदित्यै पयोव्रतोपदेशो नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्ता साऽदितौ राजन् स्वभर्ता कश्य
पेन वै ॥ अन्वतिष्ठद्व्रतमिदं द्वादशाहमतंद्रिता ॥ १ ॥ चिंतयंत्येकया बुद्ध्या महापुरुषमीश्वरम् ॥ प्रगृह्णेंद्रियदुष्टाश्वा
न्मनसा बुद्धिसारथिः ॥ २ ॥ मनश्चैकाग्रया बुद्ध्या भगवत्यखिलात्मनि ॥ वासुदेवे समाधाय चचार ह पयोव्रतम्
॥ ३ ॥ तस्याः प्रादुरभूत् तात भगवानादिपुरुषः ॥ पीतवासाश्चतुर्बाहुः शंखचक्रगदाधरः ॥ ४ ॥ तं नेत्रगोचरं वीक्ष्य
सहस्रोत्थाय सादरम् ॥ ननाम भुवि कायेन दंडवत् प्रीतिविह्वला ॥ ५ ॥ सोत्थाय बद्धांजलिरीडितुं स्थिता नोत्सेह
आनंदजलाकुलेक्षणा ॥ बभूव तूष्णीं पुलकाकुलाकृतिस्तद्दर्शनात्युत्सवगात्रवेपथुः ॥ ६ ॥ प्रीत्या शनैर्गद्गदया
गिरा हरिं तुष्टाव सा देव्यदितिः कुरुद्वहं ॥ उद्दीक्षती सा पिबतीव चक्षुषा रमापतिं यज्ञपतिं जगत्पतिम् ॥ ७ ॥
अदितिरुवाच ॥ यज्ञेश यज्ञपुरुषाच्युत तीर्थपाद तीर्थश्रवः श्रवणमंगलनामधेय ॥ आपन्नलोकवृजिनोपशमोदयाद्यः
शं नः कृधीश भगवन्नसि दीननाथः ॥ ८ ॥

गात्रे वेपथुः कंपो यस्याः ॥ ६ ॥ तुष्टाव पिबतीवोद्दीक्षमाणेति च क्रियाभेदात्सेत्यस्य पदस्य द्विरुक्तिरदोषः ॥ ७ ॥ “अयत्नतो विनिर्जित्य
दैत्यानत्यर्जितानपि ॥ भक्तात्रक्षितुमीशस्त्वमित्यस्तौददितिस्त्रिभिः ॥” यज्ञेशेत्यादिदशभिः संबोधनैस्तवाशक्यं किमपि नास्तीति वदंती
प्रार्थयते । शं नः कृधि कुरु । यतो दीनानां नाथोऽसि त्वम् । तीर्थ श्रवः कीर्तिर्यस्य श्रवणमेव मंगलं यस्य तन्नामधेयं यस्य आपन्नानां शरणा

भ. अ.
॥ ३८ ॥

गतानां वृजिनोपशमादयो यस्य ॥ ८ ॥ हे आद्य भूमे महते नमः । महत्त्वे हेतवः विश्वाय विश्वस्य भवनस्थितिसंयमार्थं स्वैरं गृहीताः पुरुश
क्तेर्मायाया गुणा येन तस्मै । तथाऽपि स्वस्थायाप्रच्युतस्वरूपाय । कुतः । शश्वदुपबृंहितो नित्योर्जितो यः पूर्णबोधस्तेन व्यापादितं नित्य
निरस्तमात्मनि तमो मायालक्षणं येन तस्मै ॥ ९ ॥ अस्मदीयमनोरथपूरणमीषत्करमेव तवेति कैमुत्यन्यायेनाह । आयुः परं ब्रह्मायुः । पुनरपि
द्यौश्च भूश्च रसातलं च द्यौर्भूरसाः । द्यौरिति पृथक्पाठे भूश्च रसाश्च बिलस्वर्गा इति विग्रहः । रसेति पाठे त्रीणि पदानि । सकला योगगुणा

विश्वाय विश्वभवनस्थितिसंयमाय स्वैरं गृहीतपुरुशक्तिगुणाय भूमे ॥ स्वस्थाय शश्वदुपबृंहितपूर्णबोधव्यापादितात्मत
मसे हरये नमस्ते ॥ ९ ॥ आयुः परं वपुरमीष्टमतुल्यलक्ष्मीर्द्यौर्भूरसाः सकलयोगगुणास्त्रिर्गः ॥ ज्ञानं च केवलमनंत
भवंति तुष्टात् त्वत्तो नृणां किमु सपत्नजयादिराशीः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अदित्यैवं स्तुतो राजन् भगवान् पुष्क
रेक्षणः ॥ क्षेत्रज्ञः सर्वभूतानामिति होवाच भारत ॥ ११ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ देवमातर्मवत्या मे विज्ञातं चिरकांक्षितम् ॥
यत् सपत्नैर्हृतश्रीणां च्यावितानां स्वधामतः ॥ १२ ॥ तान् विनिर्जित्य समरे दुर्मदानसुरर्षभान् ॥ प्रतिलब्धजयश्रीभिः
पुत्रैरिच्छस्युपासितुम् ॥ १३ ॥ इंद्रज्येष्ठैः स्वतनयैर्हृतानां युधि विद्विषाम् ॥ स्त्रियो रुदंतीरासाश्च द्रुमिच्छसि दुःखिताः
॥ १४ ॥ आत्मजान् सुसमृद्धांस्त्वं प्रत्याहृतयशश्चिः ॥ नाकपृष्ठमधिष्ठाय क्रीडतो द्रुमिच्छसि ॥ १५ ॥ प्रायो
ऽधुना तेऽसुरयूथनाथा अपारणीया इति देवि मे मतिः ॥ यत्तेऽनुकूलेश्वरविप्रगुप्ता न विक्रमस्तत्र सुखं ददाति ॥ १६ ॥

अणिमादयः ॥ १० ॥ क्षेत्रज्ञोत्तर्यामी ॥ ११ ॥ सपत्नैर्हृता श्रीयेषां स्वधामतश्च्यावितानां च पुत्राणां संबन्धि यत्तद्भवत्याश्चिरमाकांक्षितं
मया विज्ञातम् ॥ १२ ॥ कांक्षितमेवाह तानिति त्रिभिः । प्रतिलब्धो जयश्च श्रीश्च येस्तैः पुत्रैः सहोपासितुमेकत्र स्थातुमिच्छसि ॥ १३ ॥
॥ १४ ॥ प्रत्याहृतं यशश्च श्रीश्च येस्तान् ॥ १५ ॥ अपारणीया अनतिक्रमणीयाः । यद्यस्मात् । अनुकूल ईश्वरः कालो येषां तैर्विप्रैर्गुप्ता

भा. द.
अ. ३८

॥ ३८

रक्षिताः । अनुकूलैरीश्वरैः समर्थैर्विप्रेर्गुप्ता इति वा ॥ १६ ॥ मम मया चित्य एव । तत्र हेतुः । संतोषितस्येत्यादि । श्रद्धानुरूपमिच्छानुसारेण
फलहेतुत्वात् ॥ १७ ॥ मारीचस्य तपस्यधिष्ठाय स्थितः सन् । गोप्तास्मि पालयिष्यामि ॥ १८ ॥ अतः पतिमुपधाव भजस्व ॥ १९ ॥
देवानां गुह्यं रहस्यं सर्वं सुसंवृतं सुगुप्तं सत्संपद्यते सिध्यति ॥ २० ॥ प्रभोर्हरेरात्मनि जन्म लब्ध्वा ॥ २१ ॥ २२ ॥ अवितथमीक्षणं दृष्टि

अथाप्युपायो मम देवि चित्यः संतोषितस्य व्रतचर्यया ते ॥ भमार्चनं नार्हति गंतुमन्यथा श्रद्धानुरूपं फलहेतुकत्वात् ॥
॥ १७ ॥ त्वयाचितश्चाहमपत्यगुप्तये पयोव्रतेनानुगुणं समीडितः ॥ स्वांशेन पुत्रत्वमुपेत्य ते मृतान् गोप्ताऽस्मि मारीचत
पस्यधिष्ठितः ॥ १८ ॥ उपधाव पतिं भद्रे प्रजापतिमकल्मषम् ॥ मां च भावयती पत्यावेवं रूपमवस्थितम् ॥ १९ ॥
नैतत्परस्मा आख्येयं पृष्ट्याऽपि कथंचन ॥ सर्वं संपद्यते देवि देवं गुह्यं सुसंवृतम् ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एताव
दुक्त्वा भगवांस्तत्रैवांतरधीयत ॥ अदितिर्दुर्लभं लब्ध्वा हरेर्जन्मात्मनि प्रभोः ॥ २१ ॥ उपाधावत् पतिं भक्त्या
परया कृतकृत्यवत् ॥ स वै समाधियोगेन कश्यपस्तदबुध्यत ॥ २२ ॥ प्रविष्टमात्मनि हरेरंशं ह्यवितथेक्षणः ॥ सोदित्यां
वीर्यमाधत्त तपसा चिरसंभृतम् ॥ समाहितमना राजन् दारुण्यग्निं यथानिलः ॥ २३ ॥ अदितेर्धिष्ठितं गर्भं भगवन्तं
सनातनम् ॥ हिरण्यगर्भो विज्ञाय समीडे शुह्यनामभिः ॥ २४ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ जयो रूपाय भगवन्नुरुक्रम नमोऽस्तु ते ॥
नमो ब्रह्मण्यदेवाय त्रिगुणाय नमोनमः ॥ २५ ॥ नमस्ते पृश्निगर्भाय वेदगर्भाय वेधसे ॥ त्रिनाभाय त्रिपृष्ठाय
शिपिविष्टाय विष्णवे ॥ २६ ॥

र्यस्य सः । अनिलो यथा सर्वत्र समोऽपि दारुणि संवर्षेण वनदाहकमग्निमाधत्ते एवं स्वयं पुत्रेषु संवेषु समोऽपि दैत्यक्षपणं
वीर्यमाधत्तेत्यर्थः ॥ २३ ॥ विष्ठितमधिष्ठाय स्थितम् । समीडे तुष्टादित्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥ अदितेरेव पूर्वस्मिन् जन्मनि पृश्निरिति

नाम तस्या गर्भायार्भकाय । तत्रापि वेदा गर्भे यस्य । यद्वा वेदानां गर्भाय वेदेषु प्रकाशमानायेत्यर्थः । त्रयो लोका नामौ यस्य स त्रिनाभस्तस्मै । त्रयाणां लोकानां पृष्ठे उपरि स्थिताय । शिपिशब्देन पशवो जीवास्तेष्वन्तर्यामितया प्रविष्टाय । “यज्ञो वै विष्णुः पशवः शिपिर्यज्ञ एव पशुषु प्रतितिष्ठति” इति श्रुतेः । यद्वा शिपयो रश्मयस्तैर्वेष्टितायेत्यर्थः । तथापि विष्णवे व्यापिने ॥ २६ ॥ अंतःपतितं तृणादि यथा गंभीरं स्रोत आक्षिपत्याकर्षति तथा कालात्मा भवान्विश्वमाक्षिपति ॥ २७ ॥ प्रजापतीनां च त्वमेव संभविष्णुरुत्पादनशी लोऽसि । अयं भावः । न ह्येवंभूतस्य तव जन्मादिसंभवः किं तु देवानां प्रजापतीनां प्रजानां च परमाश्रयत्वेन तत्कार्यसाधनायावतारोऽयमतस्ता त्वमादिरन्तो भुवनस्य मध्यमनंतशक्तिं पुरुषं यमाहुः ॥ कालो भवानाक्षिपतीश विश्वं स्रोतो यथांतः पतितं गभीरम् ॥ २७ ॥ त्वं वै प्रजानां स्थिरजंगमानां प्रजापतीनामसि संभविष्णुः ॥ दिवौकसां देव दिव्युतानां परायणं नौरिव मज्ज तोऽप्सु ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धेऽदितिगर्भे भगवदंशप्रवेशो नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं विरञ्चस्तुतकर्मवीर्यः प्रादुर्बभूवामृतभूरदित्याम् ॥ चतुर्भुजः शंखगदाब्जचक्रः पिशंगवासा न लिनायतेक्षणः ॥ १ ॥ श्यामावदातो झषराजकुण्डलत्विषोल्लसच्छ्रीवदनांबुजः पुमान् ॥ श्रीवत्सवक्षा वलयांगदोल्लस त्किरीटकांचीगुणचारुनूपुरः ॥ २ ॥ मधुव्रतव्रातविघुष्टया स्वया विराजितश्रीवनमालया हरिः ॥ प्रजापतेर्वैश्वमतमः स्वरोचिषा विनाशयन् कण्ठनिविष्टकौस्तुभः ॥ ३ ॥

न्स्वर्गच्युतान्पुनः स्वर्गे स्थापयेति ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥ ततस्त्वष्टादशे भूत्वा वामनः सत्कृतोऽखिलैः ॥ यज्ञं गतस्ततस्तेन सत्कृत्योक्तो वरान् वृणु ॥ १ ॥ इत्थं विरिञ्चेन स्तुतं कर्म देवकार्यलक्षणं वीर्यं च प्रभावो यस्य स हरिरदित्यां प्रादुर्बभूवेति त्रयाणामन्वयः । अमृतभूर्मृत्युजन्मशून्यः । शंखगदाब्जचक्राण्यस्य संतीति तथा । अर्शआदित्वेन मत्वर्थीयोऽच प्रत्ययः । अविसर्गषाठे स चासौ पिशंगवासाश्च ॥ १ ॥ श्यामावदातः श्यामेषु प्रवरः । झषराजो मकरस्तदाकारयोः कुण्डलयोस्त्विषा उल्ल संती श्रीवदनांबुजे यस्य । श्रीवत्सो वक्षसि यस्य । वलयैरंगदैश्च सहोल्लसन्ति किरीटादीनि यस्य ॥ २ ॥ श्रीमत्या वनमालया विराजितः ।

वेश्मगततमः ॥ ३ ॥ अभिजिह्वा देवाः । नगाः पर्वताः ॥ ४ ॥ तत्प्रादुर्भावसमयमाह । श्रोणायामिति । भाद्रपदशुक्लद्वादशी श्रवणद्वादशीति प्रसिद्धा तस्याम् । तत्रापि श्रोणायां श्रवणस्थे चंद्र इत्यर्थः । तत्रापि श्रवणस्य प्रथमांशोऽभिजिति नक्षत्रे । तच्च श्रुत्या दर्शितम् । “अभिजिन्नाम नक्षत्रमुपरिष्ठादषाढानामधस्ताच्छ्रोणायाः” इति । एवंविशिष्टे मुहूर्ते सुसमये प्रभुः प्रादुर्बभूवेत्यर्थः । किं च नक्षत्राण्यश्विन्यादीनि । ताराशब्देन ग्रहा गुरुशुक्रादयस्ते आद्या येषां ते सूर्यादयोऽपि सर्वे तस्य जन्म दक्षिणमुदारं चक्रुः । जन्ममुहूर्ते गुणा बहवो बभूवुरित्यर्थः ॥ ५ ॥ विशेषां

दिशः प्रसेदुः सलिलाशयास्तदा प्रजाः प्रहृष्टा ऋतवो गुणान्विताः ॥ द्यौरंतरिक्षं क्षितिर्अभिजिह्वा गावो द्विजाः संजहृषुर्न गाश्च ॥ ४ ॥ श्रोणायां श्रवणद्वादश्यां मुहूर्तेऽभिजितिप्रभुः ॥ तर्वे नक्षत्रताराद्याश्चक्रुस्तज्जन्म दक्षिणम् ॥ ५ ॥ द्वादश्यां सविता तिष्ठन् मध्यंदिनगतो नृप ॥ विजया नाम सा प्रोक्ता यस्यां जन्म विदुर्हरेः ॥ ६ ॥ शंखदुंदुभयो नेदुर्मृदंगपणवा नकाः ॥ चित्रवादित्रतूर्याणां निर्घोषस्तुमुलोऽभवत् ॥ ७ ॥ प्रीताश्चाप्सरसोऽनृत्यन् गन्धर्वप्रवरा जगुः ॥ तुङ्गुर्मुनयो देवा मनवः पितरोऽग्नयः ॥ ८ ॥ सिद्धविद्याधरगणाः सकिंपुरुषकिन्नराः ॥ चारणा यक्षरक्षांसि सुपर्णा भुजगोत्तमाः ॥ ९ ॥ गायन्तोऽतिप्रशंसन्तो नृत्यन्तो विबुधानुगाः ॥ आदित्या आश्रमपदं कुसुमैः समवाकिरन् ॥ १० ॥ दृष्ट्वाऽदितिस्तं निज गर्भसंभवं परं पुमांसं मुदमाप विस्मिता ॥ गृहीतदेहं निजयोगमायया प्रजापतिश्चाह जयेति विस्मितः ॥ ११ ॥ यत्तद्व पुर्मातिविभूषणां युधैरव्यक्तचिह्नयुक्तमधारयद्धरिः ॥ बभूव तैनैव स वामनो वटुः संपश्यतोर्दिव्यगतिर्यथा नटः ॥ १२ ॥

तरमाह । यस्यां द्वादश्यां हरेर्जन्म तत्तस्यामहन्येव विदुः । तदा च मध्यंदिनगतः सविताऽतिष्ठत् । अनेन अभिजिन्मुहूर्ते जन्म उक्तं सा च द्वादशी विजया नाम प्रोक्तेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ शंखादयो ये तेऽगमन्येषां च चित्रतूर्याणां निर्घोषोऽभवत् ॥ ७ ॥ देवा मनव इत्यादीनां कुसुमैः समवाकिरन्निति तृतीयेनान्ययः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ विस्मयांतरमाह । यत्तदिति । यत्तद्वपुर्हरिर्धारयत्प्रकटितवांस्तेनैव वपुषा माता

भा. अ.
४० ॥

पित्रोः संपश्यतोरेव वामनो बटुर्बभूव । दिव्यगतिरद्भुतचेष्टितः । स्वयं कथंभूतः । अव्यक्तचिद्रूपः । कथमधारयत् । भातिर्दीप्तिर्वि
भूषणानि चायुधानि च तैर्व्यक्तं यथा भवति तथा ॥ १२ ॥ कर्माणि जातकर्मादीनि ॥ १३ ॥ १४ ॥ वनस्पतिर्वनानां पतिः
सोमः ॥ १५ ॥ १६ ॥ पात्रिकां भिक्षापात्रीम् ॥ १७ ॥ स. एवं संभावितो मारिषः श्रेष्ठो बटुर्ब्रह्मवर्चसेन ब्रह्मर्षिगणसंजुष्टां तां
तं वटुं वामनं दृष्ट्वा मोदमाना महर्षयः ॥ कर्माणि कारयामासुः पुरस्कृत्य प्रजापतिम् ॥ १३ ॥ तस्योपनीयमानस्य
सावित्रीं सविताऽब्रवीत् ॥ बृहस्पतिर्ब्रह्मसूत्रं मेखलां कश्यपोऽददात् ॥ १४ ॥ ददौ कृष्णाजिनं धूमिर्दंडं सोमो वन
स्पतिः ॥ कौपीनाच्छादनं माता द्यौश्छत्रं जगतः पतेः ॥ १५ ॥ कमंडलुं वेदगर्भः कुशान्सप्तर्षयो ददुः ॥ अक्षमालां महा
राज सरस्वत्यव्ययात्मनः ॥ १६ ॥ तस्मा इत्युपनीताय यक्षराट् पात्रिकामदात् ॥ भिक्षां भगवतीसाक्षादुमाऽद्रादंबिका
सती ॥ १७ ॥ स ब्रह्मवर्चसेनैवं सभां संभावितो वटुः ॥ ब्रह्मर्षिगणसंजुष्टामत्यरोचत मारिषः ॥ १८ ॥ समिद्धमाहितं वह्निं
कृत्वा परिसमूहनम् ॥ परिस्तीर्य समभ्यर्च्य समिद्धिरजुहोद्विजः ॥ १९ ॥ श्रुत्वाऽध्वमेधैर्यजमानमूर्जितं बलिं भृगूणां
मुपकल्पितैस्ततः ॥ जगाम तत्राखिलसारसंभृतो भारेण गां सत्रमयन् पदेपदे ॥ २० ॥ तं नर्मदायास्तटे उत्तरे बलेर्ये
ऋत्विजस्ते भृगुकच्छसंज्ञके ॥ प्रवर्तयंतो भृगवः क्रतूत्तमं व्यचक्षतारादुदितं यथा रविम् ॥ २१ ॥ त ऋत्विजो यजमानः
सदस्या हतत्विषो वामनतेजसा नृप ॥ सूर्यः किलाऽऽयात्युत वा विभावसुः सनत्कुमारोऽथदिदृक्षया क्रतोः ॥ २२ ॥
सभामतिकम्यारोचत ॥ १८ ॥ १९ ॥ यदर्थं बटुर्बभूव तदाह श्रुत्वेत्यादि यावत्समाप्ति । यजमानं यजंतम् । भृगूणां भृगुभिः । उप
कल्पितैः प्रवर्तितैः । अखिलेन सारेण बलेन संभृतः संपूर्णः ॥ २० ॥ नर्मदाया उत्तरे तटे भृगुकच्छसंज्ञके क्षेत्रे क्रतूत्तमं प्रवर्तयंतो ये
बलेऋत्विजो भृगवस्ते तं व्यचक्षतापश्यन् । आरात्समीप एवोदितं रविमिव ॥ २१ ॥ तम् ऋत्विगादयः सूर्यः किलेत्येवमादि व्यनर्कयन्निति

शेषः ॥ २२ ॥ ह्यमेधवाटमश्वमेधमंडपं विवेश ॥ २३ ॥ उपवीताजिनमुपवीतवद्धृतमजिनमेवोत्तरमुत्तरीयं यस्य तम् ॥ २४ ॥ संक्षिप्ता
 अभिभूताः संतः ॥ २५ ॥ रूपस्यानुरूपा अवयवा यस्य तम् । दृष्ट्वेति शेषः ॥ २६ ॥ २७ ॥ चंद्रमौलिश्चेत्यन्वयः । अप्यर्थे चकारः ।
 चंद्रमौलिरपि गंगारूपं यन्मूर्ध्ना दधारेत्यर्थः ॥ २८ ॥ हे आर्य त्वा त्वां साक्षात्प्रत्यक्षं ब्रह्मर्षीणां तप एव मन्ये । कथंभूतं तपः वपुर्धरं
 इत्थं सशिष्येषु भृगुष्वनेकधा वितर्क्यमाणो भगवान् स वामनः ॥ छत्र सदंड सजलं कमंडलुं विवेश विभ्रद्वयमेध
 वाटम् ॥ २३ ॥ मौज्या मेखलया वीतमुपवीताजिनोत्तरम् ॥ जटिलं वामनं विप्रं मायामाणवकं हरिम् ॥ २४ ॥ प्रविष्टं
 वीक्ष्य भृगवः सशिष्यास्ते सहाग्निभिः ॥ प्रत्यगृह्णन् समुत्थाय संक्षिप्तास्तस्य तेजसा ॥ २५ ॥ यजमानः प्रमुदितो
 दर्शनीयं मनोरमम् ॥ रूपानुरूपावयवं तस्मा आसनमाहरत् ॥ २६ ॥ स्वागतेनाभिनंद्याथ पादौ भगवतो बलिः ॥
 अवनिज्यार्चयामास मुक्तसंगं मनोरमम् ॥ २७ ॥ तत्पादशौचं जैनकल्मषापहं स धर्मविद् मूढन्यदधात् सुमंगलम् ॥
 यद् देवदेवो गिरिशश्चन्द्रमौलिर्दधार मूर्ध्ना परया च भक्त्या ॥ २८ ॥ बलिरुवाच ॥ स्वागतं ते नमस्तुभ्यं ब्रह्मन् किं
 करवाम ते ॥ ब्रह्मर्षीणां तपः साक्षान्मन्ये त्वार्य वपुर्धरम् ॥ २९ ॥ अद्य नः पितरस्तृप्ता अद्य नः पावितं कुलम् ॥
 अद्य स्विष्टः क्रतुरयं यद् भवानागतो गृहान् ॥ ३० ॥ अद्याग्रयो मे सुहुता यथाविधि द्विजात्मज त्वच्चरणावनेजनैः ॥
 हतांहसो वार्भिरियं च भूरहो तथा पुनीता तनुभिः पदैस्तव ॥ ३१ ॥ यद्यद् वटो वांछसि तत् प्रतीच्छ मे त्वामर्थिनं
 विप्रसुतानुतर्कये ॥ गां कांचनं गुणवद्धाम मृष्टं तथान्नपेयमुत वा विप्रकन्याम् ॥ ग्रामान् समृद्धान् तुरगान् गजान् वा
 रथास्तथाऽर्हत्तम संप्रतीच्छ ॥ ३२ ॥ इति श्रीभागव० म० अष्टम० बलिवामनसंवादेऽष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥
 मूर्तिधारि ॥ २९ ॥ ३० ॥ त्वच्चरणावनेजनैर्वाभिर्हृतमंहो यस्य तस्य मे । पुनीता पवित्रीकृता ॥ ३१ ॥ मे मत्तः प्रतीच्छ गृहाण ।
 हे अर्हत्तम पूज्यतम ॥ ३२ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणेऽष्टमस्कन्धे टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥छ॥ ॥

ऊनविंशे तु हरिणा याचिते च पदत्रये ॥ प्रतिश्रुते च बलिना जानन्भृगुरवारयत् ॥ १ ॥ १ ॥ " दातुः स्तुतिः स्वयंतुष्टिरित्यादिप्रस्तुतोचितम् ॥
वक्तव्यमिति भिक्षुंस्तुशिक्षयन्नाह वामनः ॥ १ ॥ "वचस्तवैतदिति षोडशभिः । हे जनदेव सांपराये पारलौकिके धर्मे पितामहश्च प्रहादः प्रमाणम् ॥
॥ २ ॥ निःसत्त्वस्य लक्षणं यो द्विजातये याचकाय प्रख्याता न ददामीति वक्ता । कृपणस्य लक्षणं प्रथमं प्रतिश्रुत्य यो वा न दातेति ॥ ३ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ इति वैरोचनेर्वाक्यं धर्मयुक्तं स सूनृतम् ॥ निशम्य भगवान् प्रीतः प्रतिनन्देदमब्रवीत् ॥ १ ॥ श्रीभग-
वानुवाच ॥ वचस्तवैतज्जनदेव सूनृतं कुलोचितं धर्मयुतं यशस्करम् ॥ यस्य प्रमाणं भृगवः सांपराये पितामहः कुल-
वृद्धः प्रशांतः ॥ २ ॥ न ह्येतस्मिन्कुले कश्चिन्निस्सत्त्वः कृपणः पुमान् ॥ प्रत्याख्याता प्रतिश्रुत्य यो वाऽदाता द्विजा-
तये ॥ ३ ॥ न संति तीर्थे युधि चार्थिनाऽर्थिताः पराङ्मुखा ये त्वमनस्विनो नृप ॥ युष्मत्कुले यद्यशसाऽमलेन प्रहाद-
उद्भाति यथोदुपः खे ॥ ४ ॥ यतो जातो हिरण्याक्षश्चरन्नेक इमां महीम् ॥ प्रतिवीरं दिग्विजये नाविदत गदायुधः ॥
॥ ५ ॥ यं विनाजत्य कृच्छ्रेण विष्णुः क्षमोद्धार आगतम् ॥ नात्मानं जयिनं मेने तदीर्यं भूर्यनुस्मरन् ॥ ६ ॥ निशम्य
तद्वधं भ्राता हिरण्यकशिपुः पुरा ॥ हंतुं भ्रातृहण कुद्धो जगाम निलयं हरेः ॥ ७ ॥ तमायातं समालोक्य शूलपाणिं
कृतांतवत् ॥ चिंतयामास कालज्ञो विष्णुर्मायाविनां वरः ॥ ८ ॥ यतोयतोऽहं तत्रासौ मृत्युः प्राणभृतामिव ॥ अतो
ऽहमस्य हृदयं प्रवेक्ष्यामि परागृह्यशः ॥ ९ ॥ एवं स निश्चित्य रिपोः शरीरमाधावतो निर्विविशेऽसुरेन्द्र ॥ श्वासानिलांत
र्हितसूक्ष्मदेहस्तत्प्राणरंध्रेण विविग्रचेताः ॥ १० ॥

तीर्थेदानावसरे । यद्यस्मिन्युष्मत्कुले ॥ ४ ॥ यतो यस्मिन् जातः ॥ ५ ॥ क्षमोद्दारे भूम्या उद्धरणे ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ परागृह्यशो बहिर्दृष्टेः ॥ ९ ॥
अतो हृदये स्थितं मां न ज्ञास्यतीत्येवं निश्चित्य श्वासानिलैर्तर्हितः सूक्ष्मो देहो यस्य । विविग्रमतिकंपितं चेतो यस्य । अकंपितचित्तं

इति वास्तवोऽर्थः ॥ १० ॥ न ददर्श अंतःप्रविष्टत्वात् ॥ ११ ॥ पुमान्यतः सकाशान्नावर्तते ॥ तद्ब्रह्मैव नूनं गतो नित्यमुक्तत्वादिति वास्तवोऽर्थः ॥ १२ ॥ एवं मृत्युपर्यंतमखंडं विष्णोर्वैरं यत्कृतवांस्तदुचितमेव तस्याप्रतिद्वंद्वमहाबलपराक्रमस्य शूराहंमानविजृम्भितक्रोधानुबंधस्य कथं नामासौ शूरशिरोमणिर्जीवन्नेव कातरवद्वैरमुपेक्षितवानित्याशंक्याह । वैरानुबंध एतावानामृत्योर्भवति । देहिनां देहे निगृढाभिमानवतां शूराणां तथाऽहंमानेनोपबृंहितो मन्युश्च भवत्येव । यतोऽज्ञानप्रभवः अज्ञाननिवृत्तेः प्राक् पौरुषत्यागो मांद्यमेवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ तदेवं पूर्वं

स तन्निकेतं परिमृश्य शून्यमपश्यमानः कुपितो ननाद ॥ क्ष्मां द्यां दिशः खं विवरान्समुद्रान्विष्णुं विचिन्वन् न ददर्श वीरः ॥ १४ ॥ अपश्यन्निति होवाच मयाऽन्विष्टमिदं जगत् ॥ भ्रातृहा मे गतो नूनं यतो नावर्तते पुमान् ॥ १२ ॥ वैरानुबंध एतावानामृत्योरिह देहिनाम् ॥ अज्ञानप्रभवो मन्युरहंमानोपबृंहितः ॥ १३ ॥ पिता प्रह्लादपुत्रस्तेतद्विद्वान्द्विज वत्सलः ॥ स्वमायुर्द्विजर्लिगेभ्यो देवेभ्योऽदात् स याचितः ॥ १४ ॥ भवानाचरितान्धर्मानास्थितो गृहमेधिभिः ॥ ब्राह्मणैः पूर्वजैः शूरैरन्यैश्चोद्दामकीर्तिभिः ॥ १५ ॥ तस्मात् त्वत्तो महीमीषद् वृणेऽहं वरदर्षभात् ॥ पदानि त्रीणि दैत्येन्द्र संमितानि पदा मम ॥ १६ ॥ नान्यत् ते कामये राजन्वदान्याज्जगदीश्वरात् ॥ नैनः प्राप्नोति वै विद्वान्यावदर्थपरिग्रहः ॥ १७ ॥ बलिरुवाच ॥ अहो ब्राह्मणदायाद वाचस्ते वृद्धसंमताः ॥ त्वं बालो बालिशमतिः स्वार्थं प्रत्यबुधो यथा ॥ १८ ॥

जान्स्तुत्वा तत्पितरं स्तौति । पितेति । द्विजवेषधारिणो मद्दैरिणो देवा एते न तु द्विजा इति तद्विद्वानपि स याचितः सन्स्वीयमायुर्देवेभ्योऽपि वैरिभ्यो ददौ ॥ १४ ॥ १५ ॥ मम पदा संमितानीति त्रिविक्रमपदाभिप्रायेण । न चानृतवादः । तत्रापि स्वपदत्वानपगमात् ॥ १६ ॥ यावदर्थमेव प्रतिग्रहो यस्य सः ॥ १७ ॥ ईश्वरस्यापि याच्ञाप्रकारं चोक्त्वा बलेर्बध्ननप्रश्नोत्तरत्वेन तस्य गर्वातिरेकेणाधिक्षेपप्रकारमाह अहो इति त्रिभिः । ते तव वाचो वृद्धानां संमतास्त्वं तु बालो बालिशमतिश्च । बालिशानामज्ञानामिव मतिर्यस्य । अत एव स्वार्थं प्रति यथावदबुधः ।

भा. अ.
॥ ४२ ॥

वस्तुतस्तु बाल इवाबालिशमतिश्चेति छेदः । स्वार्थं प्रत्यबुध इति च भक्तानामेवार्थं बुध्यसे न स्वार्थम् । परिपूर्णस्य तव तद्व्यतिरेकेण स्वार्थाभावादित्यर्थः ॥ १८ ॥ अबुधत्वमेवाह । मामिति । द्वीपस्य दाशुषं दातारम् । अबुद्धिमान्वस्तुतस्तु बुद्धिमानित्येव छेदः ॥ १९ ॥ कामं यथेच्छं सम्यक् पादप्रसारणेनेत्यर्थः । अत एव तथा करिष्यति ॥ २० ॥ पुनरपि निःस्पृहत्वमेवाविष्कुर्वन्नाह

मां वचोभिः समाराध्य लोकानामेकमीश्वरम् ॥ पदत्रयं वृणीते योऽबुद्धिमान् द्वीपदाशुषम् ॥ १९ ॥ न पुमान् मामुपव्रज्य भूयो याचितुमर्हति ॥ तस्माद् वृत्तिकरीं भूमिं वटो कामं प्रतीच्छ मे ॥ २० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यावन्तो विषयाः प्रेष्ठांस्त्रिलोक्यामजितेन्द्रियम् ॥ न शक्नुवन्ति ते सर्वे प्रतिपूरयितुं नृप ॥ २१ ॥ त्रिभिः क्रमैरसं तुष्टो द्वीपेनापि न पूर्यते ॥ नववर्षसमेतेन सप्तद्वीपवरेच्छया ॥ २२ ॥ सप्तद्वीपाधिपतयो नृपा वैन्यगयादयः ॥ अर्थैः कामैर्गता नान्तं तृष्णाया इति नः श्रुतम् ॥ २३ ॥ यदृच्छयोपपन्नेन संतुष्टो वर्तते सुखम् ॥ नासंतुष्टस्त्रिभिलोकैरजि तात्मोपसादितैः ॥ २४ ॥ पुंसोऽयं संसृतेर्हेतुरसंतोषोऽर्थकामयोः ॥ यदृच्छयोपपन्नेन संतोषो मुक्तये स्मृतः ॥ २५ ॥ यदृच्छालाभतुष्टस्य तेजो विप्रस्य वर्द्धते ॥ तत्प्रशाम्यत्यसंतोषादंभसेवाशुशुक्षणिः ॥ २६ ॥ तस्मात् त्रीणि पदान्येव वृणे त्वद्वरदर्षभात् ॥ एतावतैव सिद्धोऽहं वित्तं यावत्प्रयोजनम् ॥ २७ ॥

यावन्त इति सप्तभिः ॥ २१ ॥ नववर्षसमेतेन द्वीपेनापि । सप्तानां द्वीपवराणामिच्छया ॥ २२ ॥ तृष्णाया अंतं न गता इत्यस्माभिः श्रुतम् ॥ २३ ॥ असंतुष्टस्तु प्राप्तैस्त्रिभिलोकैरपि न सुखं वर्तते ॥ २४ ॥ २५ ॥ आशुशुक्षणिरग्निः ॥ २६ ॥ सिद्धोऽहं कृतार्थः एतावतैव । सर्वस्वापहारसिद्धेरिति गूढोभिप्रायः । तदेवाह । वित्तं । यावत्प्रयोजनमेव सुखम् । अधिकस्य

श्री. टी.
अ. १९

क्लेशावहत्वादित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अनयोऽन्यायः ॥ ३१ ॥ अन्यायमेवाह । एष इति ॥ ३२ ॥ ननु मया प्रतिश्रुत
 नाधिकं तत्राह । त्रिभिरिति । क्रमतामिति चेत्तत्राह । सर्वस्वमिति ॥ ३३ ॥ तथाऽपि प्रतिश्रुतं संपादनीयमेवेति चेत्तत्राह क्रमत इति
 द्वाभ्याम् । एकेन पदा पादन्यासेन भूमि क्रममाणस्येत्यर्थः । तार्तीयस्य तृतीयपादन्यासस्य ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तथाऽपि सर्वस्वदानात्की
 श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तः स हसन्नाह वांछातः प्रतिगृह्यताम् ॥ वामनाय महीं दातुं जग्राह जलभाजनम् ॥ २८ ॥
 विष्णवे क्षमां प्रदास्यंतमुशना त्वसुरेश्वरम् ॥ जानंश्चिकीर्षितं विष्णोः शिष्यं प्राह विदां वरः ॥ २९ ॥ शुक्राचार्य
 उवाच ॥ एष वैरोचने साक्षाद्भगवान्विष्णुरव्ययः ॥ कश्यपाददितेर्जातो देवानां कार्यसाधकः ॥ ३० ॥ प्रतिश्रुतं त्वयै
 तस्मै यदनर्थमजानता ॥ न साधु मन्ये दैत्यानां महानुषगतोऽनयः ॥ ३१ ॥ एष ते स्थानमैश्वर्यं श्रियं तेजो यशः
 श्रुतम् ॥ दास्यत्याच्छिद्य शक्राय मायामाणवको हरिः ॥ ३२ ॥ त्रिभिः क्रमैरिमाँल्लोकान्विश्वकायः क्रमिष्यति ॥
 सर्वस्वं विष्णवे दत्त्वा मूढ वृत्तिष्यसे कथम् ॥ ३३ ॥ क्रमतो गां पदैकेन द्वितीयेन दिवं विभोः ॥ खं च कायेन महता
 तार्तीयस्य कुतो गतिः ॥ ३४ ॥ निष्ठां ते नरके मन्ये ह्यप्रदातुः प्रतिश्रुतम् ॥ प्रतिश्रुतस्य योऽनीशः प्रतिपादयितुं
 भवान् ॥ ३५ ॥ न तद्दानं प्रशंसन्ति येन वृत्तिर्विपद्यते ॥ दानं यज्ञस्तपः कर्म लोके वृत्तिमतो यतः ॥ ३६ ॥ धर्माय
 यशसेऽर्थाय कामाय स्वजनाय च ॥ पंचधा विभजन् वित्तमिहामुत्र च मोदते ॥ ३७ ॥ अत्रापि बह्वर्चांशं शृणु मे
 ऽसुरसत्तम ॥ सत्यमोमिति यत् प्रोक्तं यन्नेत्याहानृतं हि तत् ॥ ३८ ॥

तिस्तावद्रविष्यतीति चेत्तत्राह । न तद्दानमिति । तपश्चित्तैकाग्र्यम् । कर्म पूर्तम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ननु तर्हि प्रतिश्रुत्य नेति कथमनृतं वाच्यं
 तत्राह अत्रापि साधैः षड्भिः । अत्रापि सत्यानृतव्यवस्थायाम् । बह्वैर्ऋग्वेदिभिः । बह्वैश्च श्रुत्या हि “ प्रथममोमिति सत्यं नेत्यनृतम् ”

इत्यादिना सत्यानृतयोर्लक्षणपूर्वकं स्तुतिनिंदाभ्यां सत्यं विहितमनृतं च निषिद्धम् । अनंतरं च “पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरम्” इत्यादिना सत्ये दोषाननृते च गुणानुक्त्वा “तस्मात्काल एव दद्यात्कालेन दद्यात्तत्सत्यानृते मिथुनीकरोति” इत्युपसंहारेण वृत्तिसंकटादिष्वनृतमप्यनुज्ञातम् । तमिमं श्रुत्यर्थं दर्शयन्नाह । ओमित्यंगीकारेण यत्प्रोक्तं तत्सत्यम् । नेति यदाह तदेवानृतम् ॥ ३८ ॥ तच्च सत्यमीषदनृतं विना न सिध्यतीत्याशयेनाह । सत्यं पुष्पफलं विद्याज्जानीयात् । आत्मवृक्षस्य देहरूपस्य वृक्षस्य । कुतः । गीयते श्रुत्योच्यते इत्यर्थः । आत्मवृक्षस्य जीवत इति पाठांतरं तु सुगमम् । यद्यपि श्रुत्या वाचः सत्यं पुष्पं फलं चेत्युक्तं तथापि वाचो देहनिर्वाहाधीनत्वादात्मवृक्षस्येति प्रस्तुतानुसारेणोक्तम् । भवतु पुष्पफलस्थानीयं सत्यम् । ततः किमत आह । वृक्षे देहेऽजीवति तत्पुष्पफलं न स्यात् । सा न स्यादिति पाठे श्रुत्युक्ताया वाचः परामर्शः । अतो देहश्चाकृतेन रक्षणीय इत्याह । अनृतं त्वात्मनो देहस्य मूलम् ॥ ३९ ॥ एतदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयति । तद्यथा वृक्ष उत्पादितमूलः

सत्यं पुष्पफलं विद्यादात्मवृक्षस्य गीयते ॥ वृक्षेऽजीवति तन्न स्यादनृतं मूलमात्मनः ॥ ३९ ॥

तद्यथा वृक्ष उन्मूल्यशुष्यत्युद्धर्ततेऽचिरात् ॥ एवं नष्टानृतः सद्य आत्मा शुष्येन्नसंशयः ॥ ४० ॥

पराग्रिक्तमपूर्णं वा अक्षरं यत्तदोमिति ॥ यत्किंचिदोमिति ब्रूयात्तेन रिच्येत वै पुमान् ॥ ४१ ॥

शुष्यत्यचिरादेवोद्धर्तते पतति च एवं नष्टमनृतं यस्य स आत्मा देहः शुष्येत् । यद्यपि च श्रुत्या एवमेवानृतं वदन्नात्मानमाविर्मूलं करोतीत्येवं निंदयाऽनृतं निषिद्धं तथाऽप्युपसंहारानुसारेण तत्केवलानृतविषयमित्यभिप्रेत्यैवं व्याख्यातम् । ‘दयेत त्वेतेन’ इति च तयैवोक्तेः । तथा च श्रुतिः । “ओमिति सत्यं नेत्यनृतं तदेतत्पुष्पं फलं वाचो यत्सत्यं स हेऽश्वरो यशस्वी कल्याणकीर्तिर्भविता पुष्पं हि फलं वाचः सत्यं वदत्यथै तन्मूलं वाचो यदनृतं तद्यथा वृक्ष आविर्मूलः शुष्यति स उद्धर्तत एवमेवानृतं वदन्नाविर्मूलमात्मानं करोति स शुष्यति स उद्धर्तते तस्मादनृतं न वदेदयेत त्वेतेन” इति । एतेनानेन त्वनृतेन दयेत संकटेष्वात्मानं रक्षेदिति श्रुत्यर्थः ॥ ४० ॥ सर्वथा सत्यवचनेन देहो न निर्वहेदिति स्फुटीकर्तुं सत्यस्य दोषाननृतस्य च गुणानाह परागिति द्वाभ्याम् । यदोमित्यक्षरं तत्पराक् परांचति दूरेऽर्थं गृहीत्वा व्रजतीति पराग्रिक्तमिति

श्रुतिपदस्य व्याख्यानमपूर्ण वै इति । तत्तस्मादर्थिने यत्किंचिदोमिति ब्रूयात्तेन रिच्येत न्यूनो भवेत् । किञ्च भिक्षवे सर्वमो कुर्वन्दास्यामीत्यंगी कुर्वन्नात्मने कामेन नालं पर्याप्तो न भवति । तस्य भोगो न सिध्यतीत्यर्थः । तथाच श्रुतिः । “पराग्वा एतद्रिक्तमक्षरं यदेतदोमिति तद्यत्किंचो मित्याहात्रैवास्मै तद्रिच्यते स यत्सर्वमो कुर्याद्रिच्यादात्मानं स कामेभ्यो नालं स्यात्” इति ॥ ४१ ॥ नेति यदनृतं वच एतत्पूर्णमर्थव्ययाभा वात् । अभ्यात्मं चेति चकारान्वयः । आत्मनोऽभिमुखमन्यस्यार्थमाकर्षतीत्यभ्यात्मम् । यो हि नित्यं मम किंचिदपि नास्ति सीदामीति ब्रूते स हि तेनानृतेन परेषामर्थानाकर्षतीति प्रसिद्धम् । ननु तर्हीदमनृतमेव सर्वदा सेव्यं स्यान्नेत्याह । सर्वमिति । तथा च श्रुतिः “अथैतत्पूर्णमभ्यात्मं

भिक्षवे सर्वमो कुर्वन्नालं कामेन चात्मने ॥ अथैतत्पूर्णमभ्यात्मं यच्च नेत्यनृतं वचः ॥ सर्वं नेत्यनृतं ब्रूयात्स दुष्कीर्तिः श्वसन्मृतः ॥ ४२ ॥ स्त्रीषु नर्मविवाहे च वृत्त्यर्थे प्राणसंकटे ॥ गोब्राह्मणार्थे हिंसायां नानृतं स्याज्जुगुप्सितम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागव० महा० अष्टम० वामनावतारे बलियाचनं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ बलिरेवं गृहपतिः कुलाचार्येण भाषितः ॥ तुष्णीं भूत्वा क्षणं राजन्नुवाचां वहितो गुरुम् ॥ १ ॥ बलिरुवाच ॥ सत्यं भगवता प्रोक्तं धर्मोऽयं गृहमेधिनाम् ॥ अर्थं कामं यशो वृत्तिं यो न बाधेत कर्हिचित् ॥ २ ॥

यन्नेति स यत्सर्वं नेति ब्रूयात्पापिकाऽस्य कीर्तिर्जायेत सैनं तत्रैव हन्यात्” इति ॥ ४२ ॥ अतो वृत्तिसंकटादिष्वनृतं न दोषायेत्युपसंहरति । स्त्रीषु प्रोत्साहनेन वशीकरणे । नर्मणि परिहासे । विवाहे च वरादिस्तुतौ । गवां ब्राह्मणानां च हितार्थम् । हिंसायां च कस्यचिन्नाशायाम् । तथा च याज्ञवल्क्यः । “वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साक्ष्यनृतं वदेत्” इति । तथा च श्रुतिः । “तस्मात्काल एव दद्यात्कालेन दद्यात्तत्स त्यानृते मिथुनीकरोति” इति ॥ ४३ ॥ इति श्रीमद्भागवते अष्टमस्कंधे टीकायां वामनप्रादुर्भावे एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ ७ ॥ विंशे त्वनृतभीतोऽसौ ज्ञात्वाऽपि कपटं हरेः ॥ ददावेव ततो विष्णुः सहसाऽवर्धताद्भुतम् ॥ १ ॥ १ ॥ भगवता त्वया प्रोक्तं सत्यम् । किं तत् । योऽर्थ

कामादिकं न बाधेत सोयं हि गृहमेधिनां धर्म इति ॥ २ ॥ कथं प्रत्याचक्षे निराकरोमि ॥ ३ ॥ ४ ॥ नन्वप्रत्याख्याने दोषा उक्तास्तत्राह ।
नाहमिति । अधन्याद्वारिष्यान्मृत्योरपि ॥ ५ ॥ किं च यद्यद्धनादिकं तत्सर्वं संपरेतं मृतं पुरुषं हास्यति त्यक्ष्यत्येव । तत्किमिति जीवतैव
स्वयं न देयमिति भावः । तथाऽपि तावद्वृत्तिसंकटपरिहारार्थमर्धं दीयतामिति चेत्तत्राह । तस्येति । विप्रश्चेत्तेनार्थेन दत्तेनापि न तुष्येत्तर्हि
तस्यार्धस्य त्यागे दाने किं निमित्तं न किञ्चित् । याचितादल्पस्य दाने विप्रस्यासंतोषेण दानं व्यर्थमेव स्यादतस्तद्याचितं सर्वं देयं न किञ्चि

स चाहं वित्तलोभेन प्रत्याचक्षे कथं द्विजम् ॥ प्रतिश्रुत्य ददामीति प्राह्णादिः कितवो यथा ॥ ३ ॥ न ह्यसत्यात्परो
ऽधर्म इति होवाच भूरियम् ॥ सर्वं सोढुमलं मन्ये ऋतेऽलीकपरं नरम् ॥ ४ ॥ नाहं विभेमि निरयान्नाधन्यादसुखा
र्णवात् ॥ न स्थानच्यवनान्मृत्योर्यथा विप्रप्रलंभनात् ॥ ५ ॥ यद्यद्धास्यति लोकेऽस्मिन्संपरेतं धनादिकम् ॥ तस्य
त्यागे निमित्तं किं विप्रस्तुष्येन्न तेन चेत् ॥ ६ ॥ श्रेयः कुर्वति भूतानां साधवो दुस्त्यजासुभिः ॥ दध्यइशिविप्रभृतयः
को विकल्पो धरादिषु ॥ ७ ॥ यैरियं बुभुजे ब्रह्मन्दैत्येद्रनिवर्तिभिः ॥ तेषां कालोऽग्रसील्लोकान्न यशोऽधिगतं भुवि ॥
॥ ८ ॥ सुलभा युधि विप्रर्षे ह्यनुवृत्तास्तनुत्यजः ॥ न तथा तीर्थं आयाते श्रद्धया ये धनत्यजः ॥ ९ ॥ मनस्विनः कारु
णिकस्य शोभनं यदर्थिकामोपनयेन दुर्गतिः ॥ कुतः पुनर्ब्रह्मविदां भवादृशां ततो वटोरस्य ददामि वाञ्छितम् ॥ १० ॥

दिति भावः ॥ ६ ॥ तर्हि न देयमेवेति चेत्तत्राह । श्रेय इति । दुस्त्यजैरसुभिरपि । को विकल्पो विचारः ॥ ७ ॥ यैर्देत्येन्द्रैर्युद्धेऽनिवर्तिभिरियं
भुवुभुजे उपभुक्ता तेषामिह लोकान्परलोकांश्च भोगानिति वा कालोऽग्रसीत्संहतवान्न तु भुवि तैरधिगतं प्राप्तं यशोऽग्रसीत् । अतः कीर्तिरेव
साध्या नान्यदिति भावः ॥ ८ ॥ देहत्यागादपि धनत्यागे कीर्तिर्भवतीत्याह । सुलभा इति । तनुं त्यजंतीति तनुत्यजः । तथा तीर्थे पात्रे
अतोऽतिदुष्करो धनत्याग एव मया कार्य इति भावः ॥ ९ ॥ तर्हि निर्धनत्वेन दैन्यं स्यादिति चेत्तत्राह । मनस्विन इति । यादृशतादृशा

नामप्यर्थिनां कामोपनयेन कामपूरणेन दुर्गतिर्देन्यमिति यत्तच्छोभनं भद्रमेव भवादृशानां तु कामोपनयेन दुर्गतिः शोभनमिति किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ ननु नायं बटुः किं तु विष्णुस्तव शत्रुरित्युक्तं तर्हि सुतरामेव दास्यामीत्याह । यजंतीति । परः शत्रुर्वाऽस्तु ॥ ११ ॥ १२ ॥ यद्यदि यशो न जिहासति तर्हि युद्धेऽयं मां मां हत्वैनां भूमिं हरेच्छयीत वा । सम्यग्ज्ञातः सन्मम चित्ते शयीतेति वास्तवोऽर्थः ॥ १३ ॥ यजंति यज्ञक्रतुभिर्यमादृता भवंत आम्रायविधानकोविदाः ॥ स एष विष्णुर्वरदोऽस्तु वा परो दास्याम्यमुष्मै क्षितिमीप्सितां मुने ॥ ११ ॥ यदप्यसावधर्मेण मां बध्नीयादनागसम् ॥ तथाप्येनं न हिंसिष्ये भीतं ब्रह्मतनुं रिपुम् ॥ १२ ॥ एष वा उत्तमश्लोको न जिहासति यद्यशः ॥ हत्वा मैनां हरेद्युद्धे शयीत निहतो मया ॥ १३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमश्रद्धितं शिष्यमनादेशकरं गुरुः ॥ शशाप दैवप्रहितः सत्यसंधं मनस्विनम् ॥ १४ ॥ दृढं पंडितमान्यज्ञः स्तब्धोऽस्यस्मदुपेक्षया ॥ मच्छासनातिगो यस्त्वमचिराद् भ्रश्यसे श्रियः ॥ १५ ॥ एवं शप्तः स्वगुरुणा सत्यान्न चलितो महान् ॥ वामनाय ददावेनामर्चित्वोदकपूर्वकम् ॥ १६ ॥ विंध्यावलिस्तदाऽऽगत्य पत्नी जालकमालिनी ॥ आनिन्ये कलशं हैममवनेजन्यपां भृतम् ॥ १७ ॥ यजमानस्त्वयं तस्य श्रीमत्पादयुगं मुदा ॥ अवनिज्यावहन्मूर्ध्नि तदपो विश्वपावनीः ॥ १८ ॥ तदासुरेद्रं दिविदेव तागणा गंधर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ॥ तत्कर्म सर्वेऽपि गृणंत आर्जवं प्रसूनवर्षैर्वृषुर्मुदाऽन्विताः ॥ १९ ॥ नेदुर्मुहुर्दुर्दुभयः सहस्रशो गंधर्वकिंपुरुषकिन्नरा जगुः ॥ मनस्विनानेन कृतं सुदुष्करं विद्वानदाद्यद्रिपवे जगत्रयम् ॥ २० ॥ तद्वामनं रूपमवर्धताद्भुतं हरेरनन्तस्य गुणत्रयात्मकम् ॥ भूः खं दिशो द्यौर्विवराः पयोधयस्तिर्यङ्मृदेवा ऋषयो यदासत ॥ २१ ॥ अश्रद्धितमजातश्रद्धम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ जालकं मुक्ताभरणविशेषस्तन्मालावती । अवनेजनीनामपां कलशम् । भृतं पूर्णम् ॥ १७ ॥ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अवर्धत 'वांछातः प्रतिगृह्यताम्' इति बलिना पूर्वमुक्तत्वात् । गुणत्रयमात्मनि यस्य तत् । अत एव भूः स्वमि

१ नितरां ज्ञातः सन्निति पुस्तकांतरे । २ लीनमि० वि० पा० । ३ उत्तमश्लोकत्वात्सर्वस्वदत्तवंतं मां यत्सत्कीर्तिवितानाय बद्धापि स्वसत्कीर्तिसंरक्षणाय मद्यमैश्वर्यं दास्यत्येवान्यथा तत्सत्कीर्तिर्विनश्ये देवेति भावः । ४ आर्यमिति पाठान्तरम् ।

त्यादयो यद्यस्मिन्नासत स्थितवन्तः ॥ २१ ॥ ऋत्विगादिसहितो बलिस्तस्य हरेः काये एतद्विश्वं ददर्श ॥ २२ ॥ तदेव प्रपंचयति रसामिति पादोनेः सप्तभिः । रसामधस्तलम् । मारुतं गणं वायुसंघम् । इंद्रस्य सेनेव सेना यस्य सः । इंद्रपदे स्थितत्वात् । अचष्ट ऐक्षत ॥ २३ ॥

काये बलिस्तस्य महाविभूतेः सहर्त्विगाचायसदस्य एतत् ॥ ददर्श विश्वं त्रिगुणं गुणात्मके भूतेंद्रियांश्चाशयजीव युक्तम् ॥ २२ ॥ रसामचष्टांघ्रितलेऽथ पादयोर्महीं महीध्रान्पुरुषस्य जंघयोः ॥ पतत्रिणो जानुनि विश्वमूर्तेरूर्वोर्गणं मारुतमिद्रसेनः ॥ २३ ॥ संध्यां विभोर्वाससि गुह्य ऐक्षत्प्रजापतीञ्जघने आत्ममुख्यान् ॥ नाभ्यां नभः कुक्षिषु सप्त सिन्धूनुरुक्रमस्योरसि चर्क्षमालाम् ॥ २४ ॥ हृद्यंग धर्मस्तनयोर्मुरारेऋतं च सत्यं च मनस्यथेन्दुम् ॥ श्रियं च वक्षस्यर विंदहस्तां कंठे च सामानि समस्तरेफान् ॥ २५ ॥ इंद्रप्रधानानमरान्भुजेषु तत्कर्णयोः ककुभो द्यौश्च मूर्ध्नि ॥ केशेषु मेघाञ्चसनं नासिकायामक्ष्णोश्च सूर्यं वदने च वह्निम् ॥ २६ ॥ वाण्यां च छन्दांसि रसे जलेशं भ्रुवोर्निषेधं च विधिं च पक्ष्मसु ॥ अहश्च रात्रिं च परस्य पुंसो मन्युं ललाटेऽधर एव लोभम् ॥ २७ ॥ स्पर्शं च कामं नृप रेतसोभः पृष्ठे त्वधर्म क्रमणेषु यज्ञम् ॥ छायासुभृत्युं हसिते च मायां तनूरुहेष्वोषधिजातयश्च ॥ २८ ॥ नदीश्च नाडीषु शिला नखेषु बुद्धा वज्रं देवगणानृषींश्च ॥ प्राणेषु गात्रे स्थिरजंगमानि सर्वाणि भूतानि ददर्श वीरः ॥ २९ ॥

आत्मा स्वयं बलिर्मुख्यो येषां तानसुरान् । ऋक्षमालां नक्षत्रपंक्तिम् ॥ २४ ॥ अंगं हे राजन् समस्तान् रेफांश्च शब्दान् ॥ २५ ॥ द्यौश्च द्यां च ॥ २६ ॥ रसे रसने ॥ २७ ॥ रेतसो रेतसि । क्रमणेषु पादन्यासेषु । ओषधिजातय ओषधिजातीः ॥ २८ ॥ प्राणेष्विन्द्रियेषु ॥ २९ ॥

१ रसातलमित्यर्थः । २ सेनेव सेना यस्य स इति कुत्रचित्पुस्तके । ३ विश्वस्य त्रिगुणत्वमेव स्पष्टयति भूतानि पृथिव्यादीनि इंद्रियाणि वागादीनि अर्थाः शब्दादयः आशयस्तुर्विधातःकरणं जीवश्च तैर्युक्तम् । ४ “ऋतं च सत्यं च सूर्यं च मायां तनूरुहेष्वोषधिजातयश्च” त्येकादशस्कंधीयवाक्यात् ज्ञेये । ५ तनूरुहेष्वोषधिर्वीरुधश्चेति वि० पाठः । ६ क्षणार्धमात्रेण विवृद्धमूर्तेः ३० पा० ।

सर्वात्मनीत्यादिवाक्यांतरम् । सुदर्शनमित्यादीनामीशमुपतस्थुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ ३० ॥ विद्याधरसंज्ञोऽसिः ॥ ३१ ॥ मकरकुण्डले
मीनकुण्डले । स्फुरन्ति किरीटादीनि यस्य सः ॥ ३२ ॥ मधुव्रतानां स्रजो यस्यां तथा वनमालया श्रीवत्सादिभिश्चावृतो व्यासः ।
उरुक्रमत्वमेवाह । क्षितिमिति ॥ ३३ ॥ द्वितीयं पदं क्रमतो विक्षिपतस्त्रिविष्टपं तदीयं किञ्चिन्मात्रं जातम् । तृतीयाय तु न किञ्चि
सर्वात्मनीदं भुवनं निरीक्ष्य सर्वेऽसुराः कश्मलमापुरंग ॥ सुदर्शनं चक्रमसहतेजो धनुश्च शार्ङ्गं स्तनयित्नुघोषम् ॥
॥ ३० ॥ पर्जन्यघोषो जलजः पाञ्चजन्यः कौमोदकीविष्णुगदा तरस्विनी ॥ विद्याधरोऽसिः शतचंद्रयुक्तस्तूणोत्तमाव
क्षयसायकौ च ॥ ३१ ॥ सुनंदमुख्या उपतस्थुरीशम्पार्षदमुख्याः सह लोकपालाः ॥ स्फुरत्किरीटांगदमीनकुण्डलः
श्रीवत्सरंतोत्तममेखलांबरैः ॥ ३२ ॥ मधुव्रतस्रग्वनमालयावृतो रराज राजन्भगवानुरुक्रमः ॥ क्षितिं पदैकेन बलेर्वि
चक्रमे नभश्शरीरेण दिशश्च बाहुभिः ॥ ३३ ॥ पदं द्वितीयं क्रमतस्त्रिविष्टपं न वै तृतीयाय तदीयमण्वपि ॥ उरुक्रम
स्यांग्रिरुपर्युपर्यथो महर्जनाभ्यां तपसः परं गतः ॥ ३४ ॥ इति श्रीभागवते म० अष्टम० विश्वरूपदर्शनं नाम विंश
तितमोऽध्यायः ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सत्यं समीक्ष्याब्जभवो नखेंदुभिर्हतस्वधामद्युतिरावृतोऽभ्यगात् ॥ मरी
चिमिश्रा ऋषयो बृहद्भृताः सनंदनाद्या नरदेव योगिनः ॥ १ ॥

दपि । तत्र हेतुः । उरुक्रमस्यांग्रिस्त्रिविष्टपादुपर्युपरि गच्छन्महर्जनलोकाभ्यां तपसश्च परं गतः सत्यलोकं गत इति ॥ ३४ ॥ इति श्रीमद्भागवते
महापुराणेऽष्टमस्कंधे टीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ एकविंशे पदापूर्तिमिषेण बलिबंधनम् ॥ विष्णुना कृतमुत्कर्षं तस्य ख्यापयितुं
जने ॥ १ ॥ उरुक्रमस्यांग्रिस्तपसः परं गत इत्युक्तं ततः किं वृत्तं तदाह । सत्यं सत्यलोकं प्राप्तं तमंग्रि समीक्ष्याब्जभवोऽभ्यगात् । तथा

१ वेद्याधर इ० पा० । विद्याधर इति नंदकपार्षादयश्च । २ रत्नोत्तमः कौस्तुभः । ३ तृतीयस्येति पा० । ४ मरीच्यादय ऋषयः बृहद्भृताः नैष्ठिकऋषयश्चाचारिणो नारदादयः योगिनो ज्ञानयो
गनिष्ठाः सनंदनादयः वेदादयोपि मूर्तिमंतस्तदमिमग्निनो देवा ज्ञेयाः तत्र वेदा ऋगादयः उपवेदा आयुर्वेदादयः यमा अहिंसादयस्तदन्विता नियमाः स्नानादयः तर्को न्यायशास्त्रम् इतिहासा महाभारतादयः
पुराणाणि अंगवस्त्रादिनि संहिताः पंचरात्रादयः ।

मरीचिमिश्रादयश्चेति द्वयोरन्वयः । कथंभूतोऽब्जभवः । हरेरंघ्रेर्नखा एवैदवस्तेर्हता स्वधाम्नो द्युतिर्यस्य स स्वयं च तैरावृतश्छन्नः । हे नरदेव । बृहद्वता योगिनश्च ॥ १ ॥ अंगानि शिक्षादीनि । पुराणानि तत्संहिताश्च योग एव समीरस्तेन दीपितं ज्ञान मेवाग्निस्तेन रंधितं दग्धं कर्मकल्मषं कर्ममलं येषाम् ॥ २ ॥ ते च सर्वे तमंघ्रि ववंदिरे । यस्यांघ्रेः स्मरणानुभावतः । अकर्मकं

वेदोपवेदा नियमान्विता यमास्तर्केतिहासांगपुराणसं हिताः ॥ ये चापरे योगसमीरदीपितज्ञानाग्निना रंधितकर्मकल्मषाः ॥ ववंदिरे यत्स्मरणानुभावतः स्वायंभुवं धाम गता अकर्मकम् ॥ २ ॥ अथांघ्रये प्रोन्नमिताय विष्णोरुपाहरत्पद्मभवोऽऽर्हणोदकम् ॥ समर्च्य भक्त्याऽभ्यगृणाच्छुचिश्रवा यन्नाभिपंकेरुहसंभवः स्वयम् ॥ ३ ॥ धातुः कर्मण्डलुजलं तदुत्क्रमस्य पादावनेजनपवित्रतया नरेन्द्र ॥ स्वर्धुन्यभृन्नभसि सा पतती निमार्ष्टि लोकत्रयं भगवतो विशदेव कीर्तिः ॥ ४ ॥ ब्रह्मादयो लोकनाथाः स्वनाथाय समावृताः ॥ सानुगा बलिमाजहुः संक्षिप्तात्मविभूतये ॥ ५ ॥ तोयैः समर्हेणैः स्रग्भिर्दिव्यगंधानुलेपनैः ॥ धूपैर्दीपैः सुरभिभिर्लाजाक्षतफलांकुरैः ॥ ६ ॥ स्तवनैर्जयशब्दैश्च तद्दीर्यमहिमां कितैः ॥ नृत्यवादित्रगीतैश्च शंखदुंदुभिनिस्स्वनैः ॥ ७ ॥ जांबवानृक्षराजस्तु मेरीशब्दैर्मनोजवः ॥ विजयं दिक्षु सर्वासु महोत्सवमघोषयत् ॥ ८ ॥ महीं सर्वा हृतां दृष्ट्वा त्रिपदव्याजयाच्चया ॥ ऊचुः स्वभर्तुरसुरा दीक्षितस्यात्यमर्षिताः ॥ ९ ॥ न वा अयं ब्रह्मवन्धुर्विष्णुर्मायाविनां वरः ॥ द्विजरूपप्रतिच्छन्नो देवकार्यं चिकीर्षति ॥ १० ॥

कर्मभिरप्राप्यम् । विष्णोरंघ्रये । स्वयं यस्य नाभिपंकेरुहसंभवस्तस्य विष्णोरंघ्रि समर्च्य ॥ ३ ॥ लोकत्रयं निमार्ष्टि पवित्रयति ॥ ४ ॥ संक्षिप्ता उपसंहृतात्मविभूतिः स्वविस्तारो येन तस्मै । यथापूर्वं वामनरूपेण स्थितायेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ त्रिपादव्याजयाच्चया त्रिपदविषया या व्याजयाच्चा कपटयाच्चा तथा स्वभर्तुर्बलेर्महीं हृतां दृष्ट्वाऽत्यमर्षिताः संतः ऊचुः ॥ ९ ॥ किमूचुस्तदाह न वै

इति सार्वेस्त्रिभिः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ अनुचराश्च ते असुराश्च ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ अर्थकृदनुकूलः ॥ १९ ॥

अनेन याचमानेन शत्रुणा वटुरूपिणा ॥ सर्वस्वं नो हृतं भर्तुर्न्यस्तदण्डस्य बर्हिषि ॥ ११ ॥ सत्यव्रतस्य सततं दीक्षि
तस्य विशेषतः ॥ नानृतं भवितुं शक्यं ब्रह्मण्यस्य दयावतः ॥ १२ ॥ तस्मादस्य बधो धर्मो भर्तुः शुश्रूषणं च नः ॥
इत्यायुधानि जगृहुर्बलेरनुचराऽसुराः ॥ १३ ॥ ते सर्वे वामनं हंतुं शूलपट्टिशपाणयः ॥ अनिच्छतो बले राजन्प्राद्रवआ
तमन्यवः ॥ १४ ॥ तानभिद्रवतो दृष्ट्वा दितिजानीकपान्त्प ॥ प्रहस्यानुचरा विष्णोः प्रत्यषेधन्नुदायुधाः ॥ १५ ॥
नंदः सुनन्दोऽथ जयो विजयः प्रबलो बलः ॥ कुमुदः कुमुदाक्षश्च विष्वक्सेनः पतत्रिराट् ॥ १६ ॥ जयंतः श्रुतदेवश्च
पुष्पदन्तोऽथ सात्वतः ॥ सर्वे नागायुतप्राणाश्चमूं ते जघ्नुरासुरीम् ॥ १७ ॥ हन्यमानान्स्वकान्दृष्ट्वा पुरुषानुचरैर्वलिः ॥
वारयामास संरब्धान्काव्यशापमनुस्मरन् ॥ १८ ॥ हे विप्रचित्ते हे राहो हे नेमे श्रूयतां वचः ॥ मा युध्यत निवर्तध्वं
न नः कालोऽयमर्थकृत ॥ १९ ॥ यः प्रभुः सर्वभूतानां सुखदुःखोपपत्तये ॥ तं नातिवर्तितुं दैत्याः पौरुषैरीश्वरः पुमान् ॥
॥ २० ॥ यो नो भवाय प्रागासीदभवाय दिवौकसाम् ॥ स एव भगवानद्य वर्तते तद्विपर्ययम् ॥ २१ ॥ बलेन सचिवै
र्बुद्ध्या दुर्गेर्मन्त्रौषधादिभिः ॥ सामादिभिरुपायैश्च कालं नात्येति वै जनः ॥ २२ ॥ भवद्भिर्निर्जिता ह्येते बहुशोऽनु
चरा हरेः ॥ दैवेनैर्देवैस्त एवाद्य युधि जित्वा नदन्ति नः ॥ २३ ॥ एतान्वयं विजेष्यामो यदि दैवं प्रसीदति ॥ तस्मा
त्कालं प्रतीक्षध्वं यो नोऽर्थत्वाय कल्पते ॥ २४ ॥

पौरुषैस्तं कालमतिवर्तितुं पुमानीश्वरः समर्थो न भवति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ हरेरनुचरा देवाः । दैवेन ऋद्धैः समृद्धैर्भवद्भिः ॥ २३ ॥ अर्थत्वा

१ बर्हिषि बधे अतस्तत्त्वान्यस्तदण्डस्य नोऽस्माकं भर्तुः सर्वस्वं इतिमिति योजना । २ षष्ठी तृतीयार्ये । ३ बधे इ० पा० । ४ इति इत्युक्तेत्यर्थः । ५ दैवत्वात् एवावेति पा० ।

यानुकूल्याय ॥ २४ ॥ २५ ॥ विषु पक्षिषु राजत इति विराट् । प्रभोश्चिकीर्षितं ज्ञात्वा । अयमर्थः अस्य सर्वस्वापहारेण ममेत्यभि-
मानं संत्याज्येदानीं देहस्वीकारेणाहंकारमपि त्याजयित्वा परमानुग्रहं कर्तुमिच्छति । न चानेन तुल्योऽन्यः कोऽपि सत्यसंधो धीरो
वाऽस्तीति तद्यशःप्रख्यापनार्थं किञ्चित्पातयितुमपीच्छतीति प्रभोरभिप्रायं ज्ञात्वा तं बबन्धेति । सौत्येऽहनि सोमाभिषवदिने ॥ २६ ॥ रोद-
स्योर्द्यावापृथिव्योः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ असौ सूर्यः ॥ ३० ॥ मया आत्मनेत्यन्वयः । व्यापिनेत्यर्थः । खं च दिशश्च । तनोः तन्वा । ते स्व-
श्रीशुक उवाच ॥ पत्युर्निगदितं श्रुत्वा दैत्यदानवयूथपाः ॥ रसां निविविश्च राजन्विष्णुपार्षदताडिताः ॥ २५ ॥ अथ
ताक्ष्यमुतो ज्ञात्वा विराट्प्रभुचिकीर्षितम् ॥ बबन्ध वारुणैः प्राशैर्वलिं सौत्येऽहनि क्रतौ ॥ २६ ॥ द्वाहाकारो महानासीद्रो-
दस्योः सर्वतो दिशम् ॥ गृह्यमाणेऽसुरपतो विष्णुना प्रभविष्णुना ॥ २७ ॥ तं बद्धं वारुणैः प्राशैर्भगवानाह वामनः ॥
नष्टश्रियं स्थिरप्रज्ञमुदारयशसं नृप ॥ २८ ॥ पदानि त्रीणि दत्तानि भूमेर्मह्यं त्वयाऽसुर ॥ द्वाभ्यां क्रांता मही सर्वा
तृतीयमुपकल्पय ॥ २९ ॥ यावत्तपत्यसौ गोभिर्यावदिदुः सहोडुभिः ॥ यावद्वर्षति पर्जन्यस्तावती भूरियं तव ॥ ३० ॥
पदैकेन मया क्रांतो भूलोकः खं दिशस्तनोः ॥ स्वलोकस्तु द्वितीयेन पश्यतस्ते स्वमात्मना ॥ ३१ ॥ प्रतिश्रुतमदातु
स्ते निरये वास इष्यते ॥ विश त्वं निरयं तस्माद्गुरुणा चानुमोदितः ॥ ३२ ॥ वृथा मनोरथस्तस्य दूरे स्वर्गः पतत्यधः ॥
प्रतिश्रुतस्यादानेन योऽर्थिनं विप्रलभते ॥ ३३ ॥ विप्रलब्धो ददामीति त्वयाहं चाढ्यमानिना ॥ तद्वथलीकफलं भुंक्ष्व
निरयं कतिचित्समाः ॥ ३४ ॥ इति श्रीभागव० अष्टम० बलिनिग्रहो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
त्वदीयं सर्वस्वम् ॥ ३१ ॥ गुरुणा शुक्रेणानुमोदितः सन् ॥ ३२ ॥ एवमुक्तेऽपि निरयपरिहारार्थं स्वर्गभ्रंशपरिहारार्थं च मनोरथं कुर्वतं प्रत्याह ।
वृथेति । यः प्रतिश्रुतस्यादानेन याचकं विप्रलभते तस्य मनोरथो वृथैव स्वर्गश्च तस्य दूर एव । स चाधः पतत्येव ॥ ३३ ॥ त्वया चाहं
विप्रलब्धस्तस्माद्बलीकस्यानृतस्य फलं निरयं भुंक्ष्वेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां बलिनिग्रहो नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥

द्राविशे तु प्रसन्नः सन्प्रस्थाप्य सुतलं बलिम् ॥ दत्त्वा वरान्हरिर्न्यूनं मत्वा तद्धारपोऽभवत् ॥ १ ॥ समर्पिततनूवित्तनिर्मलाचलभक्तिः ॥
 छलितो बलिना चित्रं स्वमेवार्पयदच्युतः ॥ २ ॥ विप्रकृतोऽपैकृतः । भिद्यमानः सत्त्याञ्चाल्यमानः ॥ १ ॥ हे उत्तमश्लोकेति कटाक्षः ।
 मम वच ईरितं प्रतिश्रुतं न तावद्व्यलीकम् । त्वया कपटेन वामनतया भिक्षित्वा रूपांतरस्याविष्कृतत्वात् । एवमपि यदि भवान् व्यलीकं
 मन्यते तथाऽपि ऋतमेवाहं करोमि । मदुक्तं विप्रलंभनं न भवतु । मे शीर्ष्णि निज तृतीयं पदं कुरु न च द्वाभ्यां विश्वं क्रांतवतो मे तव
 शिरः पादपर्याप्तं न भवतीति मन्येथाः । वित्तेन चेत्पदद्वयं जातं तर्हीदमधिकमेव स्यात् । वित्तादपि वित्तवतोऽधिकत्वादिति भावः ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ॥ एवं विप्रकृतो राजन्बलिर्भगवताऽसुरः ॥ भिद्यमानोऽप्यभिन्नात्मा प्रत्याहाविक्रवं वचः ॥ १ ॥ बलि
 रुवाच ॥ यद्युत्तमश्लोक भवान्ममेरितं वचोऽव्यलीकं सुरवर्य मन्यते ॥ करोम्यृतं तन्न भवेत्प्रलंभनं पदं तृतीयं कुरु
 शीर्ष्णि मे निजम् ॥ २ ॥ विभेमि नाहं निरयात्पदच्युतो न पाशबंधाद्व्यसनादुरत्ययात् ॥ नैवार्थकृच्छ्राद्भवतो विनि
 ग्रहादसाधुवादाद्भृशमुद्विजे यथा ॥ ३ ॥ पुंसां श्लाघ्यतम मन्ये दंडमहेत्तमार्पितम् ॥ यं न माता पिता भ्राता सुहृद
 आदिशंति हि ॥ ४ ॥ त्वं नूनमसुराणां नः पारोक्ष्यः परमो गुरुः ॥ यो नोऽनेकमदांधानां विभ्रंशं चक्षुरादिशत् ॥ ५ ॥
 यस्मिन्वैरानुबंधेन रुढेन विबुधतराः ॥ बहवो लेभिरे सिद्धिं यामु हैकांतयोगिनः ॥ ६ ॥

ननु च “आपदर्थे धनं रक्षेदारात्रक्षेद्वनैरपि ॥ आत्मानं सततं रक्षेदरैरपि धनैरपि ॥” इत्यादिवचनादात्मभयपरिहाराय सर्वत्वं त्यज्यते त्वं
 तु कुतो भीतः सन्नात्मानमर्पयस्यत आह । विभेमीति । पदच्युतः स्थानभ्रष्टो असाधुवादादपकीर्तयथाऽहं भृशमुद्विजे निरयादिभ्यो न तथा
 विभेमि व्यसनादुःखात् अर्थकृच्छ्रादारस्यात् निग्रहादण्डादपि ॥ ३ ॥ ननु मया निगृहीतत्वात्तवापकीर्तिर्जातैव नैवेत्याह । पुंसामिति । अहं
 त्तमैरर्पितम् । यं दंडं मात्रादयोऽपि न ह्यादिशंति नैवार्पयन्ति । हितैषिणा त्वया निगृहीतोऽहं श्लाघ्य एवास्मीति भावः ॥ ४ ॥ नन्वहं देवानां
 हितैषी नासुराणां तत्राह । त्वं नूनमिति । पारोक्ष्यः शत्रुच्छलेन वर्तमानः ॥ ५ ॥ शत्रुत्वं पुनर्मत्तानिवास्माननुग्रहीतुमेवेत्याह । यस्मिन्निति ।

उ अहो । इ प्रसिद्धम् ॥ ६ ॥ अतो नात्र मम लज्जा नापि दुःखमित्याह । तेन गुरुणा भवता ॥ ७ ॥ किं च योऽयं दंडरूपो ममानुग्रहः
स्त्वया कृतः स तु त्वद्भक्तपौत्रत्वेन न त्वहमनुग्रहस्य पात्रमित्याशयेनाह । पितामह इति । भवदीयानां संमतः । यत आविष्कृतः साधुवादो
यस्य । त्वमेव परमः आश्रयो यस्य सः । अतो भवतो विपक्षेण विद्विषा हिरण्यकशिपुना विचित्रवैशसं हिंसां संप्रापितोऽपि देहादीनाम
सारतां निश्चित्याकुतोभयं ध्रुवं च भवतः पादपद्ममेव प्रपेदे । अथ तस्मादहमपि दैवेन तस्यैव भाग्येन तवांतिकं नीत इति चतुर्णामन्वयः ॥ ८ ॥

तेनाहं निगृहीतोऽस्मि भवता भूरिकर्मणा ॥ बद्धश्च वारुणैः पाशैर्नातिव्रीडे न च व्यथे ॥ ७ ॥ पितामहो मे भवदीयसं
मतः प्रह्लाद आविष्कृतसाधुवादः ॥ भवद्विपक्षेण विचित्रवैशसं संप्रापितस्त्वत्परमः स्वपित्रा ॥ ८ ॥ किमात्मना
ऽनेन जहाति योततः किं रिक्थहारैः स्वजनाख्यदस्युभिः ॥ किं जायया संसृतिहेतुभृतया मर्त्यस्य गेहैः किमिहायुषो
व्ययः ॥ ९ ॥ इत्थं स निश्चित्य पितामहो महानगाधबोधो भवतः पादपद्मम् ॥ ध्रुवं प्रपेदे ह्यकुतोभयं जनाद्भीतः
स्वपक्षक्षपणस्य सत्तम ॥ १० ॥ अथाहमप्यात्मरिपोस्तवांतिकं दैवेन नीतः प्रसभं त्याजितश्रीः ॥ इदं कृतांतान्तिकव
र्ति जीवितं ययाऽध्रुवं स्तब्धमतिर्न बुध्यते ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्येत्थं भाषमाणस्य प्रह्लादो भगवत्प्रियः ॥
आजगाम कुरुश्रेष्ठ राकापतिरिवोत्थितः ॥ १२ ॥ तर्मिद्रसेनः स्वपितामहं श्रिया विराजमानं नलिनायतेक्षणम् ॥
प्रांशुं पिशंगांबरमंजनत्विषं प्रलंबबाहुं सुभगं समैक्षत ॥ १३ ॥ तस्मै बलिर्वारुणपाशयंत्रितः समर्हणं नोपजहार पूर्व
वत् ॥ ननाम मूर्ध्नाऽश्रुविलोललोचनः सव्रीडनीचीनमुखो बभूव ह ॥ १४ ॥

अंतत आयुषोते । रिक्थहारैः पुत्रैः । इह गेहेषु केवलमायुषो व्यय एव न तु सुखं किंचित् ॥ ९ ॥ स प्रसिद्धो महान् स्वपक्षं दैत्यकुलं क्षपय
तीति तथा तस्यापि ॥ १० ॥ प्रसभं बलात्त्याजिता श्रीर्यस्य । यया श्रिया स्तब्धमतिः सन्पुमानिदं जीवितमध्रुवं न बुध्यते । कथंभूतम् ।
कृतांतस्यांतिकवर्तिमृत्योः सन्निहितम् ॥ ११ ॥ राकापतिः पूर्णेन्दुः ॥ १२ ॥ अंजनत्विषं श्यामम् ॥ १३ ॥ स्वकृताहंकारादिरूपापराधस्मरणेन

सत्रीडं नीचीनमधोमुखं यस्य सः ॥१४॥ शिरसा नमन्नेवोपेत्य मूर्ध्ना ननाम । बलेस्तत्कृतमनुग्रहं दृष्ट्वा पुलकैरश्रुभिश्च विह्वलो विह्वलः ॥१५॥ त्व
यैवेति । न ह्येदं पदमेतदीयं त्वयाऽपहतं किं तु स्वीयमेव पुनः स्वीकृतं तच्च शोभनमेव कृतम् । तत्र हेतुः । मन्य इति । यद्यस्माच्छीरेव यदात्ममोह
नं तस्माद्विभ्रंशितः ॥१६॥ मोहनत्वमेवाह । यया श्रिया विद्वानपि यतः संयतोऽपि मुह्यति तत्तस्यां सत्यां कोऽन्यः पुमानात्मनो गतिं तत्त्वं यथाव
द्विचष्टे पश्यति । तस्मै महाकारुणिकाय ॥१७॥ तस्य प्रह्लादस्यानुशृण्वत उवाचेति ॥ किञ्चित्तद्वक्तुं प्रवृत्त इत्यर्थः ॥१८॥ तदेव विंध्यावलिरपि वक्तुं
स तत्र हासीनमुदीक्ष्य सत्पतिं सुनंदनं दाद्यनुगैरुपासितम् ॥ उपेत्यभूमौ शिरसा महामना ननाम मूर्ध्ना पुलकाश्रुविह्वलः
॥१५॥ प्रह्लाद उवाच ॥ त्वयैव दत्तं पदमैंद्रमृजितं हृतं तदेवाद्य तथैव शोभनम् ॥ मन्ये महानस्य कृतो ह्यनुग्रहो विश्रं
शितोयच्छिद्य आत्ममोहनात् ॥१६॥ यया हि विद्वानपि मुह्यते यतस्तत्को विचष्टे गतिमात्मनो यथा ॥ तस्मै नमस्ते
जगदीश्वराय वै नारायणायाखिललोकसाक्षिणे ॥१७॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्यानुशृण्वतो राजन्प्रह्लादस्य कृतांजलेः ॥
हिरण्यगर्भो भगवानुवाच मधुसूदनम् ॥ १८ ॥ बद्धं वीक्ष्य पतिं साध्वी तत्पत्नी भयविह्वला ॥ प्रांजलिः प्रणतोपेन्द्रं
बभाषेऽवाङ्मुखी नृप ॥ १९ ॥ विंध्यावलिरुवाच ॥ क्रीडाऽर्थमात्मन इदं त्रिजगत्कृतं ते स्वाम्यं तु तत्र कुधियोऽपर
ईश कुर्युः ॥ कर्तुः प्रभोस्तव किमस्य त आवहंति त्यक्तहियस्त्वद्वरोपितकर्तृवादाः ॥ २० ॥ ब्रह्मोवाच ॥ भूतभावन
भूतेश देवदेव जगन्मय ॥ मुंचैनं हतसर्वस्वं नायमर्हति निग्रहम् ॥ २१ ॥

प्रवृत्तां तां च समानयन् हिरण्यगर्भः क्षणं तूष्णीं स्थितोऽतस्तस्या एव वाक्यं प्रथममवतारयति । बद्धं वीक्ष्येति ॥ १९ ॥ त्रिजगतः कर्तुः प्रभो
पालकस्यास्यतः संहर्तुं श्वेश्वरस्य तवान्ये किमावहंति किं समर्पयन्ति । त्वयाऽवरोपितः कर्तृवादः कर्तारः स्वतंत्रा वयमिति वादमात्रमपि येषां
ते । तथापि त्यक्तलजास्तत्र स्वाम्यं कुर्युः । अयं भावः । लोकत्रयं मयाऽर्पितं तृतीयपादाय देहं ममर्प्य प्रतिश्रुतमृतं करोमीति देहादिषु
स्वाम्याविष्कारेण बुवन्नयं कुबुद्धिर्निर्लज्जश्च यतस्त्वमेव सर्वस्यापि स्वामी अतो मंदबुद्धिमेनं केवलं कृपया विमुच्य पालयेति ॥२०॥ तदेवं प्रह्ला

१ कुनः ६० पा० । २ अयं श्लोकः कस्मिंश्चिपुस्तके ब्रह्मोवाचेत्यतः प्राम्दश्यते । तथा संदर्भो ब्रह्मवाक्यावतारार्थतया सम्यगेवेति प्रतिभाति । परंतु सर्वेषु पुस्तकेषु त्वित्यमेव पाठक्रमोऽस्तीति तथैव स्थापितः ।

भा. अ.
॥ ४० ॥

दस्य विंध्याबलेश्च परमार्थोत्तया प्रसन्नो हरिः । ब्रह्मा तु लोकदृष्ट्यैव विज्ञापयति भूतभावेनेति त्रिभिः ॥ २१ ॥ निग्रहानर्हत्वे हेतुः ।
कृत्स्नेति । सर्वस्वमेवाह । आत्मेति । अविक्लवया अविह्वलया ॥ २२ ॥ तदेव कैमुत्यन्यायेनाह । यस्य तव पादयोः सलिलमात्रमपि प्रदाय सर्वो
ऽपि जन उत्तमां गतिं प्राप्नोति तस्मै तुभ्यमसौ बलिस्त्रिलोकीं दाश्वान्दत्तवान्स आर्तिं कथं प्राप्नुयात् ॥ २३ ॥ तस्य विशोऽर्थान् । नन्वर्थापहारः
कोऽयमनुग्रहस्तत्राह । यन्मदः यैरर्थैर्मदो यस्य सः । अत एव स्तब्धोऽनघ्नः सन् । मदस्तंभहेतूनामर्थानामपहार एवानुग्रह इत्यर्थः ॥ २४ ॥ दुर्लभं
पुरुषजन्म कथंचिल्लब्धवतो जीवस्य जन्मादिनिमित्तो गर्वो महाहानिकरस्तस्य च नाशो मदनुग्रहादेवेत्याह यदेति द्वाभ्याम् । अनीशः
कृत्स्ना तेऽनेन दत्ता भूलोकाः कर्माजिताश्च ये ॥ निवेदितं च सर्वस्वमात्माऽविक्लवया धिया ॥ २२ ॥ यत्पादयोरश
ठधीः सलिलं प्रदाय दूर्वाकुरैरपि विधाय सतीं सपर्याम् ॥ अप्युत्तमां गतिमसौ भजते त्रिलोकीं दाश्वानविक्लवमनाः
कथमार्तिमृच्छेत् ॥ २३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ब्रह्मन्यमनुगृह्णामि तद्विशो विधुनोम्यहम् ॥ यन्मदः पुरुषः स्तब्धो लोकं
मां चावमन्यते ॥ २४ ॥ यदा कदाचिज्जीवात्मा संसरन्निजकर्मभिः ॥ नानायोनिष्वनीशोऽयं पौरुषीं गतिमाव्रजेत् ॥
॥ २५ ॥ जन्मकर्मवयोरूपविद्यैश्वर्यधनादिभिः ॥ यद्यस्य न भवेत्स्तंभस्तत्रायं मदनुग्रहः ॥ २६ ॥ मानस्तम्भनिमि
त्तानां जन्मादीनां समंततः ॥ सर्वश्रेयःप्रतीपानां हंत मुह्येन्न मत्परः ॥ २७ ॥ एष दानवदैत्यानामग्रणीः कीर्तिवर्धनः ॥
अजैषीदजयां मायां सीदन्नपि न मुह्यति ॥ २८ ॥

परतंत्रः सन्निजैः कर्मभिर्नानायोनिषु कृमिकीटकादिषु संसरन् ॥ २५ ॥ तत्र पौरुष्यां गतौ जन्मादिभिरपि यस्य यदि स्तंभो न भवेत्तर्ह्ययं
मदनुग्रह एव ॥ २६ ॥ कथं तर्हि ध्रुवादिभ्योऽर्थसंपदो ददासीति चेत्तत्राह । मान एव स्तंभोऽनघ्नता तस्य निमित्तभूतानां समंततः सर्वशः सर्व
श्रेयप्रतिकूलानां जन्मादीनां सत्त्वेऽपि जन्मादिभिरिति वा । हंतेति खेदे । हे ब्रह्मन्मत्परो न मुह्येदतो भक्तस्येच्छया संपदोऽपि ददामि । अभक्त
स्तु मुह्येदिति तदपहाररूपमेव तस्यानुग्रहं करोमीति भावः ॥ २७ ॥ अस्य चेदानीं मत्परत्वादन्यैर्दुष्प्रापमपि दास्यामीति वक्तुं तस्य मोहाभावः

१ तद्विस्तमिति पाठे तु स्पष्टः स एवार्थः ।

श्री. टी.
अ. २२

॥ ४१ ॥

माह एष इति त्रिभिः ॥ २८ ॥ २९ ॥ न ह्येतस्मिन्कुले कश्चिन्निःसत्त्वः कृपणः पुमानित्यादिना छलैरेव मया धर्म उक्तस्तथाऽपि तं धर्ममयं न त्यजत्यतः सत्यवाक् ॥ ३० ॥ मे मया । अहमेवाश्रयः पालको यस्य सः ॥ ३१ ॥ स्थानं प्रापित इति यदुक्तं तदेव स्थानमाह । तावत्सावर्णिमन्वंतरपर्यंतं सुतलमध्यास्तामधिवसत्वित्यर्थः । यद्यस्मिन्वसतां व्याध्यादयो ममेक्षया न संभवन्ति ॥ ३२ ॥ एवं ब्रह्माणं प्रत्यु

क्षीणरिक्थश्च्युतः स्थानात्क्षिप्तो बद्धश्च शत्रुभिः ॥ ज्ञातिभिश्च परित्यक्तो यातनामनुयापितः ॥ २९ ॥ गुरुणा भर्त्सितः शप्तो जहौ सत्यं न सुव्रतः ॥ छलैरुक्तो मया धर्मो नायं त्यजति सत्यवाक् ॥ ३० ॥ एवं मे प्रापितः स्थानं दुष्प्रापम मरैरपि ॥ सावर्णेऽन्तरस्यायं भवितेन्द्रो मदाश्रयः ॥ ३१ ॥ तावत्सुतलमध्यास्तां विश्वकर्मविनिर्मितम् ॥ यन्नाधयो व्याधयश्च कुमस्तं द्रा पराभवः ॥ नोपसर्गा निवसतां संभवन्ति ममेक्षया ॥ ३२ ॥ इंद्रसेन महाराज याहि भो भद्रमस्तु ते ॥ सुतलं स्वर्गिभिः प्रार्थ्यं ज्ञातिभिः परिवारितः ॥ ३३ ॥ न त्वामभिभविष्यन्ति लोकेशाः किमुतापरे ॥ त्वच्छासनातिगान्दै त्यांश्चक्रं मे सूदयिष्यति ॥ ३४ ॥ रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वां सानुगं संपरिच्छदम् ॥ सदा सन्निहितं वीर तत्र मां द्रक्ष्यते भवान् ॥ ३५ ॥ तत्र दानवदैत्यानां संगात्ते भाव आसुरः ॥ दृष्ट्वा मदनुभावं वै सद्यः कुण्ठो विनंक्ष्यति ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे बलिवामनसंवादो नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तवन्तं पुरुषं पुरातनं महानुभावोऽखिलसाधुसंमतः ॥ वद्धांजलिर्वाष्पकलाकुलेक्षणो भक्त्युद्गलो गद्गदया गिराऽब्रवीत् ॥ १ ॥

क्त्वा करुणापरवशः साक्षाद्वलिं प्रत्याह इंद्रसेनेति चतुर्भिः ॥ ३३ ॥ त्वच्छासनमतिगच्छन्त्यतिवर्तत इति तथा तान् ॥ ३४ ॥ तथाऽपि भगवद्वियोगात्तदनिच्छन्तं प्रत्याह । सदेति ॥ ३५ ॥ संगद्य आसुरो भावः स सद्यः कुण्ठो मंदः सन् विनंक्ष्यति ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ ॥ त्रयोविंशे बलौ याते सुतलं सपितामहे ॥ उपेद्रेण दिवं गत्वा पूर्ववन्मोदते हरिः ॥ १ ॥ बाष्पस्य

भा. अ.
॥ ५० ॥

कलाभिर्विंदुभिराकुले ईक्षणे यस्य । भक्त्या उद्गल उत्कंठः ॥ १ ॥ अहो त्वत्प्रणाममहिमा यदर्थं कृतः समुद्यम एव प्रपन्नानां भक्तानां
योऽर्थस्तस्य विधावभक्तेऽपि तस्य संपादने समाहितोऽप्रमत्तः स्थितः । कुतः । यद्येनोद्यमेन लोकपालैरमरैः सत्त्वप्रधानैरप्यलब्धपूर्वस्त्वदनु
ग्रहोऽपसदे नीचेऽसुरे राजसे मय्यर्पितः । अयं भावः । परमेश्वराय तुभ्यमहं वराकस्त्रिलोकीं दत्तवानित्येतदास्तां प्रणामोऽपि न सम्यक्कृतः ।
किं तु तदर्थमुद्यममात्रं कृतं तेन च कर्मतपोदानादिकोटिभिरप्यलभ्यस्त्वदनुग्रहः संपादितः अहो त्वत्प्रणामप्रभावाश्चर्यमिति ॥ २ ॥ ३ ॥
बलिर्वाच ॥ अहो प्रणामाय कृतः समुद्यमः प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ॥ यल्लोकपालैस्त्वदनुग्रहोऽमरैरलब्धपूर्वो
ऽपसदेऽसुरेऽर्पितः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्त्वा हरिमानम्य ब्रह्माणं सभवं ततः ॥ विवेश सुतलं प्रीतो बलिर्मु
क्तः सहासुरैः ॥ ३ ॥ एवमिन्द्राय भगवान्प्रत्यानीय त्रिविष्टपम् ॥ पूरयित्वाऽदितेः काममशासत्सकलं जगत् ॥ ४ ॥
लब्धप्रसादं निर्मुक्तं पौत्रं वंशधरं बलिम् ॥ निशाम्य भक्तिप्रवणः प्रह्लाद इदमब्रवीत् ॥ ५ ॥ प्रह्लाद उवाच ॥ नेमं विरिं
चो लभते प्रसादं न श्रीर्न शर्वः किमुतापरे ते ॥ यत्रो सुरणामसि दुर्गपालो विश्वाभिवंद्यैरपि वंदितांग्रिः ॥ ६ ॥ यत्पा
दपद्ममकरंदनिषेवणेन ब्रह्मादयः शरणदाऽऽनुवते विभूतीः ॥ कस्माद् वयं कुसुतयः खलयोनयस्ते दाक्षिण्यदृष्टिपदवीं
भवतः प्रणीताः ॥ ७ ॥ चित्रं तवेहितमहोऽमितयोगमायालीलाविसृष्टभुवनस्य विशारदस्य ॥ सर्वात्मनस्समदृशो
विषमस्वभावो भक्तप्रियो यदसि कल्पतरुस्वभावः ॥ ८ ॥

अशासदुपेन्द्रः सन्पालयामास ॥ ४ ॥ ५ ॥ दुर्गपालोऽसि 'रक्षिष्ये सर्वतोऽहं त्वाम्' इत्युक्तत्वात् ॥ ६ ॥ हे शरणदाश्रयप्रद । ये कुसुतयो
दुर्वृत्ताः खलयोनय उग्रजातयश्च ते वयं तस्य भवतो दाक्षिण्यदृष्टेः पदवीं कस्माद्धेतोः प्रणीताः बहुमानेन चित्तानुवर्तनं दाक्षिण्यं तेन या दृष्टिस्त
द्विषयतां प्रापिताः ॥ ७ ॥ भक्तप्रियत्वादिति चेत्तर्ह्येवं तवेहितमहो चित्रम् । किं तत् । सर्वात्मनः समदृशश्च स्वभावो विषम इति यत् । सर्वा
त्मत्वे चित्रचरितत्वे हेतुः । अमिताऽचित्ता योगमाया तस्या या लीला तया विसृष्टानि विरचितानि भुवनानि येन तस्य । अहो इत्यत्र

श्री. दे.
अ. २३

संधिरार्थः । समदृक्त्वे हेतुः । विशारदस्य सर्वज्ञस्य । अथवा भक्तप्रियत्वेऽपि तव वैषम्यं नास्त्येव यतः कल्पतरुस्वभावः सन् भक्तप्रियोऽसि ।
न हि कल्पतरुराश्रितानामेव कामान्पूरयन्नपि विषमो भवतीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ महर्शनेन यो महाबादस्तेन ध्वस्तं कर्मनिबन्धनमज्ञानं यस्य ॥
॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ कर्म वितन्वतः शिष्यस्य यच्छिद्रमंतरं न्यूनं जातं तत्संतनु विस्तारय संघत्स्व । यजमानं विना कथं संघात
व्यमिति न वाच्यमित्याह । यत्तदिति । ब्रह्मदृष्टं ब्रह्मजैर्दृष्टमेव समं भवेत् । किं पुनरनुष्ठितमित्यर्थः ॥ १४ ॥ भवान्यस्य सर्वेणापि भावेन
श्रीभगवानुवाच ॥ वत्स प्रह्लाद भद्रं ते प्रयाहि सुतलालयम् ॥ मोदमानस्वपौत्रेण ज्ञातीनां सुखमावह ॥ ९ ॥ नित्यं
द्रष्टासि मां तत्र गदापाणिमवस्थितम् ॥ महर्शनमहाबादध्वस्तकर्मनिबन्धनः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ आज्ञां भगवतो
राजन् प्रह्लादो बलिना सह ॥ बाढमित्यमलप्रज्ञो मूढन्याधाय कृताञ्जलिः ॥ ११ ॥ परिक्रम्यादिपुरुषं सर्वासुरचमृपतिः ॥
प्रणतस्तदनुज्ञातः प्रविवेश महाबिलम् ॥ १२ ॥ अथाहोशनसं राजन् हरिनारायणोत्तिके ॥ आसीनमृत्विजां मध्येसद
सि ब्रह्मवादिनाम् ॥ १३ ॥ ब्रह्मन् संतनुशिष्यस्य कर्मच्छिद्रं वितन्वतः ॥ यत्तत्कमसु वैषम्यं ब्रह्मदृष्टं समं भवेत् ॥ १४ ॥
शुक उवाच ॥ कुतस्तत् कर्मवैषम्यं यस्य कर्मेश्वरो भवान् ॥ यज्ञेशो यज्ञपुरुषः सर्वभावेन पूजितः ॥ १५ ॥ मंत्रतस्तंत्रत
श्छिद्रं देशकालार्हवस्तुतः ॥ सर्वं करोति निश्छिद्रमनुसंकीर्तनं तव ॥ १६ ॥ तथाऽपि वदतो भूमन् करिष्याम्यनुशा
सनम् ॥ एतच्छ्रेयः परं पुंसां यत्तवाज्ञाऽनुपालनम् ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अभिनन्द्य हरेराज्ञामुशना भगवानिति ॥
यज्ञच्छिद्रं समाधत्त बलेर्विप्रर्षिभिः सह ॥ १८ ॥

देहगेहादिना वस्तुमात्रेण पूजितस्तस्य कर्मसु कुतो वैषम्यम् । कथंभूतः । कर्मणार्मीश्वरः प्रवर्तकः यज्ञेशो यज्ञफलप्रदः । यज्ञमयश्च पुरुषः ॥
॥ १५ ॥ आस्तां तावत्पूजा । यस्मान्मंत्रतः । स्वर्गादिभ्रंशेन तंत्रतो व्युत्क्रमादिना । देशतः कालतश्च अर्हतः पात्रतः । वस्तुतश्च दक्षिणा
दिना यच्छिद्रं न्यूनं तत्सर्वं तव नामानुकीर्तनमात्रमेव निश्छिद्रं करोतीति ॥ १६ ॥ १७ ॥ हरेराज्ञां प्रतिनन्द्य बलेर्यज्ञच्छिद्रं समाधत्त संदधे ।

पाठांतरे समाधाय तदाज्ञां संपादितवानिति शेषः ॥ १८ ॥ १९ ॥ देवाश्च ऋषयश्च भूमिपाश्च मनवस्तैः सहितः ॥ २० ॥ २१ ॥ ननु लोका
दीनां पतिरिन्द्रोऽस्त्येव । सत्यम् । तथाऽपि वेदादीनां कल्पं पालने दक्षं वामनमुपेन्द्रं कल्पयांचके ॥ २२ ॥ २३ ॥ देवयानेन तत्संज्ञकमार्गेण

एवं बलेर्महीं राजन् भिक्षित्वा वामनो हरिः ॥ ददौ भ्रात्रे महेंद्राय त्रिदिवं यत्परैर्हृतम् ॥ १९ ॥ प्रजापतिपतिर्ब्रह्मा
देवर्षिपितृभूमिपैः ॥ दक्षभृग्वंगिरोमुख्यः कुमारेण भवेन च ॥ २० ॥ कश्यपस्यादितेः प्रीत्यै सर्वभूतभवाय च ॥
लोकानां लोकपालानामकरोद्दामनं पतिम् ॥ २१ ॥ वेदानां सर्वदेवानां धर्मस्य यशसः श्रियः ॥ मंगलानां व्रतानां
च कल्पं स्वर्गापवर्गयोः ॥ २२ ॥ उपेन्द्रं कल्पयांचके पतिं सर्वविभूतये ॥ तदा सर्वाणि भूतानि भृशं मुमुदिरे
नृप ॥ २३ ॥ ततस्त्विन्द्रः पुरस्कृत्य देवयानेन वामनम् ॥ लोकपालैर्दिवं निन्ये ब्रह्मणा चानुमोदितः ॥ २४ ॥
प्राप्य त्रिभुवनं चेन्द्र उपेन्द्रभुजपालितः ॥ श्रिया परमया जुष्टो मुमुदे गतसाध्वसः ॥ २५ ॥ ब्रह्मा शर्वः कुमारश्च
भृगवाद्या मुनयो नृप ॥ पितरः सर्वभूतानि सिद्धा वमानिकाश्च ये ॥ २६ ॥ सुमहत् कर्म तद्विष्णोर्गायंतः परमाद्भु
तम् ॥ धिषण्यानि स्वानि ते जग्मुरदिति च शशंसिरे ॥ २७ ॥ सर्वमेतन्मयाख्यातं भवतः कुलनंदन ॥ उरुक्रमस्य
चरितं श्रोतॄणामघमोचनम् ॥ २८ ॥ पारं महिम्न उरुविक्रमतो गृणानो यः पार्थिवानि विमंमे स रजांसि मर्त्यः ॥
किं जायमान उत जात उपैति मर्त्य इत्याह मंत्रदृष्टिः पुरुषस्य यस्य ॥ २९ ॥

विमानेनेति वा ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ एतच्चरितमाख्यातमिति विशेषोक्त्याऽन्यान्यपि संतीत्युक्तम् ॥ २८ ॥ तानि तर्हि निःशेषाणि
वर्णनीयानीत्यपेक्षायामाह । पारमिति । उरु बहुधा विक्रमतो विष्णोर्महिम्नः पारं यो गृणानो भवति स मर्त्यः पार्थिवानि रजांस्यपि विममे

गणितवान् । यथा पार्थिवपरमाणुगणनमशक्यं तथा विष्णोर्गुणगणनमप्यशक्यमित्यर्थः । तथा च मंत्रः । “विष्णोर्नु कं वीर्याणि” इति । एतदेव मंत्रांतरार्थं सूचयन्नाह । यस्य पुरुषस्य पूर्णमहिम्नः पारं मंत्रदृष्टिर्विशिष्ट इति एवमाह । कथम् । किं जायमानो जातो वा उपैति न कोऽपीति वदन्ननंतत्वेनैवाहेत्यर्थः । तथा च मंत्रः । “न ते विष्णो जायमानो न जातो देव महिम्नः परमं तमाप” इति ॥ २९ ॥ य इदं शृण्वन् भवति स परां गतिं याति ॥ ३० ॥ सुकृतं यथावत्कृतं विदुः ॥ ३१ ॥ इति श्रीमद्भागवते अष्टमस्कंधे टीकायां त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥

य इदं देवदेवस्य हरेरद्भुतकर्मणः ॥ अवतारानुचरितं शृण्वन् याति परां गतिम् ॥ ३० ॥ क्रियमाणे कर्मणीदं देवे विद्येऽथ मानुषे ॥ यत्रयत्रानुकीर्त्येत तत्तेषां सुकृतं विदुः ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टमस्कंधे वामनावतारचरिते त्रयोविंशतितमोऽध्यायः ॥ २३ ॥ राजोवाच ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि हरेरद्भुतकर्मणः ॥ अवतारकथामाद्यां मायामत्स्यविडंबनम् ॥ १ ॥ यदर्थमदधाद् रूपं मात्स्यं लोकजुगुप्सितम् ॥ तमःप्रकृति दुर्मर्षं कर्मग्रस्तमिवेश्वरः ॥ २ ॥ एतन्नो भगवन् सर्वं यथावद् वक्तुमर्हसि ॥ उत्तमश्लोकचरितं सर्वलोकसुखावहम् ॥ ३ ॥ सूत उवाच ॥ इत्युक्तो विष्णुरातेन भगवान् वादरायणिः ॥ उवाच चरितं विष्णोर्मत्स्यरूपेण यत् कृतम् ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोविप्रसु रसाधूनां छंदसामपि चेश्वरः ॥ रक्षामिच्छंस्तनूर्धत्ते धर्मस्यार्थस्य चैव हि ॥ ५ ॥

चतुर्विंशे प्रसंगेन मत्स्यरूपस्य शार्ङ्गिणः ॥ लीलोच्यते यतः सत्यव्रतरक्षा महार्णवे ॥ १ ॥ तनुं तनुं विदर्श्यादौ निजैश्वर्यनिदर्शनात् ॥ मत्स्यं पृच्छति पृथ्वीशो लीलया वामनोपमम् ॥ २ ॥ मायया मत्स्यविडंबनं मत्स्यरूपांनुकरणं यस्यां निरूप्यते ताम् ॥ १ ॥ ननु कस्माद् कस्मादेव मत्स्यावतारश्रवणेच्छा श्रीवामनसादृश्यादित्याह यदर्थमिति द्वाभ्याम् । दुर्मर्षं दुःसंहम् ॥ २ ॥ बलेरनुग्रहाय जुगुप्सितमपि याचक रूपं धृत्वा वज्रध इति युक्तमुक्तं यदर्थं तु लोकजुगुप्सितं मात्स्यं रूपमधारयदेतन्नो यथावद्भक्तुमर्हमीत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ सामान्येनावतारप्रयो

१ “विष्णोर्नुकं वीर्याणि प्रवोचं यः पार्थिवानि विममे रजाति ॥ यो अस्माभायदुत्तरं सवस्यं विचक्रमाणस्त्रयोऽङ्गायः” इति विष्णुसूक्ते । २ तत्र देवकर्म यज्ञादि । पितृकर्म श्राद्धादि । मानवकर्म गुर्वर्चनादि ।

जनमाह । गोविप्रेति ॥ ५ ॥ जुगुप्सितत्वं परिहरति । धियो गुणैर्यानुच्चावचानि भूतानि तेषु नियंतृत्वेन चरन्नपीश्वरो नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वात् । कुतः पुनः शुद्धसत्त्वपर्यैर्मत्स्याद्याकारैरुच्चावचत्वशंकेति भावः ॥ ६ ॥ विशेषतो मत्स्यावतारप्रयोजनमाह आसीदिति त्रिभिः । ब्रह्मणो निद्रायां भवो ब्राह्मस्तेनैव निमित्तेन जातो नैमित्तिकः । समुद्रे उपप्लुता निमग्नाः ॥ ७ ॥ अंतिके निःसृतान् ॥ ८ ॥ शफरीरूपं उच्चावचेषु भूतेषु चरन् वायुरिवेश्वरः ॥ नोच्चावचत्वं भजते निर्गुणत्वाद् धियो गुणैः ॥ ६ ॥ आसीदतीतकल्पांते ब्राह्मो नैमित्तिको लयः ॥ समुद्रोपप्लुतास्तत्र लोका भूरादयो नृप ॥ ७ ॥ कालेनागतनिद्रस्य धातुः शिशयिषोर्वली ॥ मुखतो निःसृतान् वेदान् हयग्रीवोऽंतिकेऽहरत् ॥ ८ ॥ ज्ञात्वा तद्दानवैर्द्रस्य हयग्रीवस्य चेष्टितम् ॥ दधार शफरीरूपं भगवान् हरिरीश्वरः ॥ ९ ॥ तत्र राजऋषिः कश्चिन्नाम्ना सत्यव्रतो महान् ॥ नारायणपरोऽतप्यत् तपः स सलिलाशनः ॥ १० ॥ योऽसावस्मिन् महाकल्पे तनयः स विवस्वतः ॥ श्राद्धदेव इति ख्यातो मनुत्वे हरिणाऽर्पितः ॥ ११ ॥ एकदा कृतमालायां कुर्वतो जलतर्पणम् ॥ तस्यांजल्युदके काचित् शफर्येकाऽभ्यपद्यत ॥ १२ ॥ सत्यव्रतोऽजलिगतां सह तोयेन भारत ॥ उत्ससर्जनदीतोये शफरीं द्रविडेश्वरः ॥ १३ ॥ तमाह साऽतिकरुणं महाकारुणिकं नृपम् ॥ यादोभ्यो ज्ञातिघातिभ्यो दीनां मां दीनवत्सल ॥ कथं विसृजसे राजन् भीतामस्मिन् सरिज्जले ॥ १४ ॥ तमात्मनोऽनुग्रहार्थं प्रीत्या मत्स्यवपुर्धरम् ॥ अजानन् रक्षणार्थाय शफर्याः स मनो दधे ॥ १५ ॥ तस्या दीनतरं वाक्यमाश्रुत्य स महीपतिः ॥ कलशाप्सु निधायैनां दयालुर्निन्य आश्रमम् ॥ १६ ॥ सा तु तत्रैकरात्रेण वर्धमाना कमंडलौ ॥ अलब्ध्वात्मावकाशं वा इदमाह महीपतिम् ॥ १७ ॥ मत्स्यरूपम् ॥ ९ ॥ प्रयोजनांतरं लीलाप्रकारं चाह तत्र राजऋषिरित्यादि यावत्समाप्ति ॥ १० ॥ स एव श्राद्धदेव इति ख्यातः ॥ ११ ॥ कृतमालायां नद्याम् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥

१ अनघेति कचित् । २ तत्सलिलाशये इ० पा० । ३ सत्यवतः इ० कचित्पाठोऽस्ति परंतु सः षष्ठ्यंततयात्रैव श्लोकेऽसंबद्धः पूर्वश्लोके तस्येत्यस्य विशेष्यतायां सम्यग्गतातीत्यवधेयम् । ४ स आत्मनोऽनुग्रहार्थमिति पा० । ५ अलब्ध्वात्मावकाशं सा इति, अलब्ध्वात्मावकाशं चेति चेतारयोः पुस्तकयोः पाठभेदः तत्र पूर्वस्मिन्पाठे क्रियाविशेषणम् ।

यत्राहं सुखं निवसामि तदोकः स्थानं कल्पय ॥१८॥ औदंचनोदके मणिकस्थे जले ॥१९॥२०॥२१॥ रक्षायोगेन रक्षाया योगेनोपायेन । यथा
 महाद्वदप्राप्तेरर्वाक् जलं विना न शुष्येयं तेनोपायेननिधेहि।अविदासिनि अनुपक्षये ॥२२॥ संमितं तत्तज्जलाशयपरिमितम् ॥२३॥२४॥२५॥ अभि
 नाहं कमंडलावस्मिन् कृच्छ्रं वस्तुमिहोत्सहे ॥ कल्पयौकस्सुविपुलं यत्राहं निवसे सुखम् ॥ १८ ॥ स एनां तत आदाय
 न्यधादौदंचनोदके ॥ तत्र क्षिप्ता मुहूर्तेन हस्तत्रयमवर्धत ॥ १९ ॥ न म एतदलं राजन् सुखं वस्तुमुदंचनम् ॥ पृथु देहि
 पदं मह्यं यत्त्वाऽहं शरणं गता ॥२०॥ तत आदाय सा राज्ञा क्षिप्ता राजन् सरोवरे ॥ तदावृत्त्यात्मना तोयं महामीनोऽ
 न्ववर्धत ॥२१॥ नैतन्मे स्वस्तये राजन्नुदकं सलिलौकसः ॥ निधेहि रक्षायोगेन हृदे मामविदासिनि ॥ २२ ॥ इत्युक्तः
 सोऽनयन्मत्स्यं तत्रतत्राविदासिनि ॥ जलाशये संमितं तं समुद्रे प्राक्षिपज्झषम् ॥ २३ ॥ क्षिप्यमाणस्तमाहेदमिह
 मां मकरादयः ॥ अदंत्यतिबला वीर मां नेहोत्सृष्टमर्हसि ॥ २४ ॥ एवं विमोहितस्तेन वदता वल्गु भारतीम् ॥ तमाह
 को भवानस्मान् मत्स्यरूपेण मोहयन् ॥२५॥ नैवंवीर्यो जलचरो दृष्टोऽस्माभिश्चुतोऽपि च ॥ यो भवान् योजनशत
 मल्लाऽभिव्यानशे सरः ॥ २६ ॥ नूनं त्वं भगवान् साक्षाद्धरिर्नारायणोऽव्ययः ॥ अनुग्रहाय भूतानां धत्से रूपं जलो
 कसाम् ॥ २७ ॥ नमस्ते पुरुषश्रेष्ठ स्थित्युत्पत्त्यप्ययेश्वर ॥ भक्तानां नः प्रपन्नानां मुख्यो ह्यात्मगतिर्विभो ॥ २८ ॥
 सर्वे लीलावतारास्ते भूतानां भूतिहेतवः ॥ ज्ञातुमिच्छाम्यदो रूपं यदर्थं भवता धृतम् ॥ २९ ॥ न तेऽरविदाक्ष पदोपस
 र्पणं मृषा भवेत् सर्वसुहृत्प्रियात्मनः ॥ यथेतरेषां पृथगात्मनां सतामदीदृशो यद् वपुरद्भुतं हि नः ॥ ३० ॥
 व्यानशोऽभितो व्याप्तवान् ॥२६॥२७॥ मुख्यः सत्य आत्मा च गतिश्चाश्रयः ॥२८॥२९॥ हे अरविदाक्ष पृथगात्मनां देहाद्यभिमानिनां सतामितरेषां
 पदोपसर्पणं यथा मृषा भवेत्तथा सर्वसुहृत्प्रियात्मनस्तव पदोपसर्पणं मृषा न भवेत् । यद्यस्मान्नो भक्तानामद्भुतं वपुरीदृशो दर्शितवानमि । पात्रानरे

१ सोऽयमिति पाठे तत् आहृत्येति छेदः तत् सर इत्यर्थः । तदावृत्त्यात्मना सर्वमिति पाठेऽपि तथैव छेदेन संगतिः । यथाश्रुतिपाठे तु तदा आहृत्येति छेदेन संगतिः । २ इतः प्राक् मीन उवाचेति
 कर्तते वि० च० पुस्तके । ३ अहाय व्यानशे सरः ६० पा० । ४ सम्य इति पा० ।

पृथगात्मनो भेददर्शिनः पुंसः । असतां परिच्छिन्नानां पदोपसर्पणं यथा मृषेत्यर्थः ॥३०॥ एकांतजना भक्ताः प्रिया यस्य ॥३१॥ अप्ययांभोधौ प्रलयार्णवे । भूर्भुवआदिकमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ संवर्ताभसि प्रलयोदके । त्वामुपस्थास्यति प्राप्स्यति ॥ ३३ ॥ ओषधीः आदायेति शेषः ॥ ३४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति ब्रुवाणं नृपतिं जगत्पतिः सत्यव्रतं मत्स्यवपुर्गुणक्षये ॥ विहर्तुकामः प्रलयार्णवेऽब्रवीच्चिकीर्षुरेकांतजनप्रियः प्रियम् ॥३१॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सप्तमेऽद्यतनादूर्ध्वमहन्येतदरिंदम ॥ निमंक्ष्यत्यप्ययांभोधौ त्रैलोक्यं भूर्भुवादि कम् ॥३२॥ त्रिलोक्यां लीयमानायां संवर्ताभसि वै तदा ॥ उपस्थास्यति नौः काचिद् विशाला त्वां मयेरिता ॥३३॥ त्वं तावदोषधीः सर्वा बीजान्युच्चावचानि च ॥ सप्तर्षिभिः परिवृतस्मर्वसत्त्वोपबृंहितः ॥३४॥ आरुह्य महतीं नावं विचरिष्यस्यविक्रवः ॥ एकार्णवे निरालोके ऋषीणामेव वर्चसा ॥३५॥ दोधूयमानां तां नावं समीरेण बलीयसा ॥ उपस्थितस्य मे शृंगे निबन्धीहि महाहिना ॥३६॥ अहं त्वामृषिभिः साकं सहनावमुदन्वति ॥ विकर्षन् विचरिष्यामि यावद्ब्राह्मी निशा प्रभो ॥ ३७ ॥ मदीयं महिमानं च परं ब्रह्मति शब्दितम् ॥ वेत्स्यस्यनुगृहीतं ये संप्रश्नैर्विवृतं हृदि ॥३८॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थमादिश्य राजानं हरिरंतरधीयत ॥ सोऽन्ववैक्षत तं कालं यं हृषीकेश आदिशत् ॥३९॥ आस्तीर्यदर्भान्प्राक्कूलान् राजर्षिः प्रागुदङ्मुखः ॥ निपसाद हरेः पादौ चिन्तयन्मत्स्यरूपिणः ॥४०॥ ततः समुद्रउद्वेलः सर्वतः प्लावयन्महीम् ॥ वर्धमानो महामेघैर्वर्षद्भिः समदृश्यत ॥ ४१ ॥ ध्यायन्भगवदादेशं ददृशे नावमागताम् ॥ तामारोह विप्रेन्द्रैरादायौषधिवीरुधः ॥ ४२ ॥ तमूचुर्मुनयः प्रीता राजन्ध्यायस्व केशवम् ॥ स वै नः संकटादस्मादविता शं विधास्यति ॥ ४३ ॥ सोऽनुध्यातस्ततो राज्ञा प्रादुरासीन्महार्णवे ॥ एकशृंगधरो मत्स्यो हैमो नियुतयोजनः ॥४४॥ ऋषीणामेवालोकेन विचारिष्यसि ॥ ३५ ॥ महाहिना वासुकिना ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ मे मयाऽनुगृहीतं प्रसादीकृतं हृदि अपरोक्षं वेत्स्यसि ज्ञास्यसि । त्वया कृतैः संप्रश्नैर्मया विवृतं प्रकाशितं संतम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

वरत्रेण दोरकरूपेण ॥ ४५ ॥ “सागरं तारयिष्यंतं तरिष्यन्निव सागरम् ॥ सत्यव्रतो गुरुत्वेन तुष्टाव हरिमष्टभिः ॥” अत्रेदं चित्यम् । किमयं महाप्रलयो दैनंदिनो वेति । तत्र तावद् ब्राह्मो लय इति योऽसावस्मिन्महाकल्पे इति चोक्तेर्महाप्रलय इति प्राप्तम् । नेति ब्रूमः । महाप्रलये पृथिव्या दीनामवशेषासंभवात् । यावद्ब्राह्मी निशेत्याद्युक्तिविरोधाच्च । अतो दैनंदिन इति युक्तम् । न चैतदपि संगच्छते सांवर्तकैरनावृष्ट्यादिभिर्विना अकस्मादेव सप्तमेऽहनि त्रैलोक्यं निमंक्ष्यतीति मत्स्योक्तेरनुपपत्तेः । यच्चोक्तं प्रथमस्कंधे । “रूपं स जगृहे मात्स्यं चाक्षुषांस्तरसंप्लवे ॥ नाव्यारोप्य महीमय्यामपाद्वैवस्वतं मनुम् ” इति । तदपि तदा दुर्घटम् । न हि प्रलयद्वयेऽपि महीमय्यां नाव्यारोहः संभवति । न च चाक्षुषमन्वंतरे प्रलयोऽस्ति । तथा च सति सप्तमो मनुर्वैवस्वत इत्यपि दुर्घटं न्यायम् । त्वं तावदोपधीः सर्वा इत्यादिनिर्देशोऽपि न संगच्छते । न ही तदा ओषध्यादीनां निवद्धय नावं तच्छृंगे यथोक्तो हरिणा पुरा ॥ वरत्रेणाहिना तुष्टस्तुष्टाव मधुसूदनम् ॥ ४५ ॥ राजोवाच ॥ अनाद्यविद्योपहतात्मसंविदस्तन्मूलसंसारपरिश्रमातुराः ॥ यदृच्छयैहोपसृता यदाप्नुयुर्विमुक्तिदो नः परमो गुरुर्भवान् ॥ ४६ ॥ जनोऽबुधोऽयं निजकर्मबंधनः सुखेच्छया कर्म समीहतेऽसुखम् ॥ यत्सेवया तां विधुनोत्यसन्मतिं ग्रंथिं स भिद्याद्दयं स नो गुरुः ॥ ४७ ॥

सत्त्वानां चावशेषः संभवति । तस्मादन्यथा वर्ण्यते नैवायं वास्तवः कोऽपि प्रलयः । किं तु सत्यव्रतस्य ज्ञानोपदेशायाविर्भूतो भगवान्वैराग्यार्थं मकस्मात्प्रलयमिव दर्शयामास । यथाऽस्मिन्नेव वैवस्वतमन्वंतरे मार्कण्डेयाय दर्शितवान् । तदपेक्षयेव महाकल्पेऽस्मिन्निति विशेषणं संगच्छते । तथा च “ततः समुद्र उद्वेलः सर्वतः समदृश्यत” इति । तस्यैव तथा दर्शनमुक्तमित्येषा दिक् । प्रस्तुतं स्तोत्रं व्याख्यास्यामः । तत्र नानायोनिषु संसरतः स्वस्य भगवत्कृपयैव तत्प्राप्तिं दृष्ट्वा मुक्तये तमेव प्रार्थयते । अनादिर्याऽविद्या तयोपहता आवृताऽऽत्मनः संविद्येषां तेऽत एवाविद्यामूलैः संसारपरिश्रमैरातुरा इह संसारे यदृच्छया यदनुग्रहादेवोपसृता आश्रिताः संतो यमाप्नुयुः प्राप्नुवंति स भवानेव साक्षान्नो गुरुः सन् ग्रंथिं भिद्यादित्युत्तरेणान्वयः ॥ ४६ ॥ ननु वैराग्यं विना कुतो मुक्तिस्तर्हि तस्य त्वत्सेवैकफलत्वात्संवासादिशेत्याशयेनाह । जन इति । अबुधोऽयं जनः असुखं

यथा भवति तथा कम समीहते तां सुखेच्छाम् । नो हृदयरूपं ग्रंथि स भिद्यात् । यतः स एव परमो गुरुः ॥ ४७ ॥ ननु यज्ञदानादिभिः सत्त्वशुद्धिं विना कथं ग्रंथिभेदः स्यात्तत्राह । यत्सेवयति । यस्य सेवयैव पुमानात्मनो मनसो मलं तमो विजह्यात् । एष हीनमलो निजं वर्णं च स्वरूपं भजेत् । स ईशो नो गुरुर्भूयात् । यतः स एव गुरोरपि परमो गुरुः । मलहीने दृष्टान्तः । रुद्ररोदनं रुद्रस्य रोदनं रजतम् । “यदरोदीतद्रुद्रस्य रुद्रत्वम् ॥ यदश्रवः शीर्यत तद्रजतं हिण्यमभवत्” इति श्रुतेः । तद्यथाऽग्नेः संपर्कान्मलं जहाति स्वं वर्णं भजते न तु क्षालनादिभिस्तथा न यज्ञादिभिर्मलत्यागः किं तु त्वत्सेवयैव तेषां तु सेवांगत्वमिति भावः ॥ ४८ ॥ परमेश्वरत्वं परमगुरुत्वं च प्रपंचयन्नाह । नेति । यत्सेवयाऽग्नेरिव रुद्ररोदनं पुमान्विजह्यान्मलमात्मनस्तमः ॥ भजेत वर्णं निजमेष सोऽव्ययो भूयात्स ईशः परमो गुरोर्गुरुः ॥ ४८ ॥ न यत्प्रसादायुतभागलेशमन्ये च देवा गुरवो जनाः स्वयम् ॥ कर्तुं समेताः प्रभवन्ति पुंसस्तमीश्वरं त्वां शरणं प्रपद्ये ॥ ४९ ॥ अचक्षुरंधस्य यथाग्रणीः कृतस्तथा जनस्याविदुषोऽबुधो गुरुः ॥ त्वमर्कदृक् सर्वदृशां समीक्षणो वृतो गुरुर्नस्त्वगतिं बुभुत्सताम् ॥ ५० ॥ जनो जनस्यादिशतेऽसतीं मतिं यया प्रपद्येत दुरत्ययं तमः ॥ त्वं त्वव्ययं ज्ञानमघौघमंजसा प्रपद्यते येन जनो निजं पदम् ॥ ५१ ॥ त्वं सर्वलोकस्य सुहृत्प्रियेश्वरो ह्यात्मा गुरुर्ज्ञानमभीष्टसिद्धिः ॥ तथापि लोको न भवंतमंधधीर्जानाति संतं हृदि बद्धकामः ॥ ५२ ॥

यत्प्रसादस्यायुतभागस्तस्य लेशमात्रमप्यन्ये देवादयः सर्वे समेता अपि स्वयं तन्निरपेक्षाः संतः कर्तुं न प्रभवन्ति ॥ ४९ ॥ तदेव दृष्टान्तेन स्पष्टयन्नाह । अचक्षुरिति । अविदुषो जनस्याबुधोऽविद्वान्गुरुस्तथैव । त्वं तु अर्कप्रकाशवत्स्वत एव दृग्ज्ञानं यस्य सोऽर्कदृक् अतः सर्वदृशां सर्वेन्द्रियाणां समीक्षणः प्रकाशकः अत एव स्वगतिं बोद्धुमिच्छद्भिर्नोऽस्माभिर्गुरुर्वृतोऽसि ॥ ५० ॥ किं च प्राकृतो गुरुरनर्थहेतुरित्याह । जन इति । आदिशते उपदिशति । असतीं मतिमर्थकामादिमतिम् । तमः संसारम् ॥ ५१ ॥ ननु तर्हि सर्वोऽपि लोको मामेव किं नोपमरति

१ सचक्षुरंधस्य यथाग्रणीः कृतस्तथा जनस्याविदुषो बुधो गुरुः इ० वि० पा० । २ अर्कादिप्रकाशकोपि त्वमेव “यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखिलम् । यच्चंद्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विदिमामकम् ॥ तमेव मांतमनुमाति सर्वं यस्य मासा सर्वमिदं विभाति” इति श्रुतिस्मृतिभ्य इत्यर्थः ।

अज्ञानादित्याह । त्वमिति । प्रियश्चासावीश्वरश्च ॥ ५२ ॥ अहं तु त्वामेव शरणं यामीत्याह । तं त्वमिति ॥ प्रतिबोधनायोपदेशाय ।
अर्थदीपैः परमार्थप्रकाशकैः । हृदये भवान् ग्रंथीनहंकारादीन् । स्वमोकः स्वं रूपं विवृणु प्रकाशय ॥ ५३ ॥ नृपतिं प्रति ॥ ५४ ॥ पुराण

तं त्वामहं देववरं वरेण्यं प्रपद्य ईशं प्रतिबोधनाय ॥ छिद्यर्थदीपैर्भगवन्वचोभिर्ग्रन्थीन्हृदय्यान्विवृणु स्वमोकः ॥ ५३ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तवतं नृपतिं भगवानादिपुरुषः ॥ मत्स्यरूपी महामोक्षो विहरस्तत्त्वमब्रवीत् ॥ ५४ ॥ पुराणसं
हितां दिव्यां सांख्ययोगक्रियावतीम् ॥ सत्यव्रतस्य राजर्षेरात्मगुह्यमशेषतः ॥ ५५ ॥ अश्रौषीदृषिभिः साकमात्मत
त्त्वमसंशयम् ॥ नाव्यासीनो भगवता प्रोक्तं ब्रह्म सनातनम् ॥ ५६ ॥ अतीतप्रलयापाय उत्थिताय स वेधसे ॥ हत्वा
ऽसुरं हयग्रीवं वेदान्प्रत्याहरद्धरिः ॥ ५७ ॥ स तु सत्यव्रतो राजा ज्ञानविज्ञानसंयुतः ॥ विष्णोः प्रसादात्कल्पेऽस्मिन्ना
सीद्वैवस्वतो मनुः ॥ ५८ ॥ सत्यव्रतस्य राजर्षेर्मायामत्स्यस्य शार्ङ्गिणः ॥ संवादं महदाख्यानं श्रुत्वा मुच्येत किल्बि
षात् ॥ ५९ ॥ अवतारो हरेर्योऽयं कीर्तयेदन्वहं नरः ॥ संकल्पास्तस्य सिध्यन्ति स याति परमां गतिम् ॥ ६० ॥

संहितां मत्स्यपुराणमशेषतोऽब्रवीदित्यनुषंगः ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ अतीतः पूर्वो यः प्रलयस्तस्यापायेऽवसाने ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ योऽयं

१ अतीते प्रलयापाये ६० मुद्रितपुस्तकांतरे पा० । अयं च प्रलयो देनं देन एव कालेनागतनिद्रस्य धातुः शिष्यिषोः यावद्वाही निशेत्याद्युक्तेः स्पष्टत्वात् । न च वृष्ट्यादिनिमित्ताभावः वर्षाद्विर्महा
मेघैर्बर्धमानः समुद्रः प्रावयन्महीमित्युक्तत्वात् । न चाक्षुषोदधिसंज्ञ इति प्रथमोक्तेर्वाक्षुषस्य पञ्चमनुषेन तदा प्रलयासंभवः मनुना नियतक्रमामावेन तस्मिन् कल्पे चाक्षुषस्यांतिममनुत्वांगीकारे प्रलयसंभवात् ।
न च प्रलये पृथ्व्योषण्यादीनामवशेषासंभवः भगवदिच्छायाः सर्वतो बलिष्ठत्वेन तथा सर्वसंभवात् । न च मार्कण्डेयाय प्रदर्शितप्रलयवदस्यापि मायिकत्वं युक्तं तत्र मायिकत्वस्य मूले स्पष्टत्वात् तत्र तदगीकारे
मूलोक्तसर्वविरोधापत्तेरिति ।

भा. अ.

५५ ॥

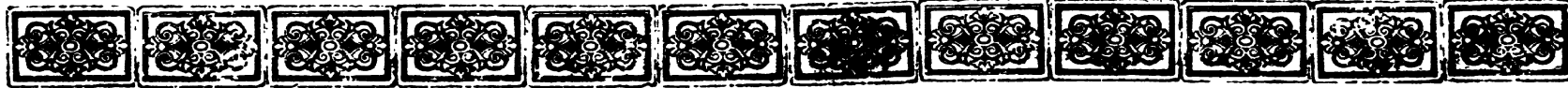
इरेरक्तारस्तं यः प्रकीर्तयेत् ॥ ६० ॥ दितिजं ह्यग्रीवं हत्वा तेनापनीतं श्रुतिगणं प्रत्युपादत्त प्रत्यानीतवान् । सत्यव्रतानां सत्यव्रतस्य ऋषीणां

प्रलयपयसि धातुः सुप्तशक्तेर्मुखेभ्यः श्रुतिगणमपनीतं प्रत्युपादत्त हत्वा ॥ दितिजमकथयद् यो ब्रह्म सत्यव्रतानां
तमहमखिलहेतुं जिह्ममीनं न तोऽस्मि ॥ ६१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे अष्टमस्कन्धे मत्स्यावतारचरितानुवर्णनं
नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥

॥ समाप्तोऽयमष्टमस्कन्धः ॥

च । छत्रिणो गच्छंतीतिवह्निगसमवायाद्बहुवचनम् । जिह्ममीनं मायामत्स्यम् ॥ ६१ ॥ इति श्रीमद्भागवतेऽष्टमस्कन्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां
भावार्थदीपिकायां टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॥ समाप्तोऽयमष्टमस्कन्धः ॥ ८ ॥

१ उपनीतमि० पा० । २ सत्यव्रतायेति वि० अ० पा० ।

श्री. टी.

अ. २४

॥ ५५ ॥

इदं पुस्तकं श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन मुम्बय्यां (खेतवाडी सातवीं गली खम्बाटा
लैन) स्वकीये “ श्रीवेङ्कटेश्वर ” (स्टीम) मुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा
प्रकाशितम् । संवत् १९७१, शके १८३६.

॥ इति श्रीमद्भागवते श्रीधरीयटीकोपेते अष्टमस्कन्धः समाप्तः ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवते श्रीधरीयटीकोपेते नवमस्कन्धः प्रारभ्यते ॥

नवमस्कंधः

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ गुणा यं गुणतावाप्त्यै वृणते करुणानिधिम् ॥ तमहं शरणं यामि परमानन्दमाधवम् ॥ १ ॥ त्रिगुणाष्टभिरध्यायैर्वैव
स्वतसुतान्वयः ॥ नवमे कृष्णसत्कीर्तिप्रसंगाय वितन्यते ॥ २ ॥ एवमुक्तोऽष्टमस्कंधे सद्धर्मः सत्त्वशोधकः ॥ कर्तृपालकवक्त्रादिमन्वादीनां
निरूपणैः ॥ ३ ॥ सद्धर्मशुद्धसत्त्वानामंतरंगेशसत्कथा ॥ सूर्यसोमान्वयाख्यानैरधुना संगतोच्यते ॥ ४ ॥ तत्र च । त्रयोदशभिरध्यायैः सूर्य

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ राजोवाच ॥ ॥ मन्वंतराणि सर्वाणि त्वयोक्तानि श्रुतानि मे ॥ वीर्याण्यनंतवीर्यस्य हरेस्त
त्र कृतानि च ॥ १ ॥ योऽसौ सत्यव्रतो नाम राजर्षिर्द्रविडेश्वरः ॥ ज्ञानं योऽतीतकल्पांते लेभे पुरुषंसेवया ॥ २ ॥ स
वै विवस्वतः पुत्रो मनुरासीदिति श्रुतम् ॥ त्वत्तस्तस्य सुताश्चोक्ता इक्ष्वाकुप्रमुखा नृपाः ॥ ३ ॥ तेषां वंशं पृथक् ब्रह्मन्
वंशानुचरितानि च ॥ कीर्तयस्व महाभाग नित्यं शुश्रूषतां हि नः ॥ ४ ॥ ये भूता ये भविष्याश्च भवंत्यद्यतनाश्च ये ॥
तेषां नः पुण्यकीर्तीनां सर्वेषां वद विक्रमान् ॥ ५ ॥ सूत उवाच ॥ एवं परीक्षिता राज्ञा सदसि ब्रह्मवादिनाम् ॥ पृष्टः
प्रोवाच भगवान् शुकः परमधर्मवित् ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ श्रूयतां मानवो वंशः प्राचुर्येण परंतप ॥ न शक्यते विस्तरतो
वक्तुं वर्षशतैरपि ॥ ७ ॥ परावरेषां भूतानामात्मा यः पुरुषः परः ॥ स एवासीदिदं विश्वं कल्पांतेऽन्यत्र किंचन ॥ ८ ॥

वंशोऽनुवर्ण्यते ॥ एकादशभिरध्यायैः सोमवंशस्ततः परैः ॥ ९ ॥ तत्र तु प्रथमेऽध्याये वैवस्वतमुतान्वये ॥ सोमवंशप्रवेशोक्त्यै सुद्युम्नस्त्रीत्व
मुच्यते ॥ ६ ॥ उक्तानुवादपूर्वकं वैवस्वतमनोवंशं पृच्छति मन्वंतराणीति पंचभिः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ अनुक्तं वंशं वक्तुं

१ नवमे च चतुर्विंशत्यध्यायीशानुक्ताननम् ॥ ईशा विभूतयस्तत्र रामकृष्णादयः स्वाम् ॥ इतरेत निवोगेन तत्कथेशानुकीर्तनम् ॥ इलः पृथग्र. शर्यातिरंक्रोषोऽविप्रयोः ॥ मांधाता च हरिश्चंद्र
सागरोय मगीरयः ॥ रामो राष्ट्रंशलन्ध कुशोऽय मिथेश्वरः ॥ ऐलो रामाजुनक्षत्रवधो. क्षत्रहृद्गः ॥ ययातेर्भुक्तिमुक्तयोश्च पुरुषत्रिपु यदुर्द्वयोः ॥ दौष्यतिरितिमीष्माणां प्राधान्याद्दृष्टाङ्गकृष्णयोः ॥ चतुर्विंशति
रित्येन राजानोप्यायनायकाः ॥ रामौ ययात्यंबरीगौ चत्वारोष्टौ हि कर्मभिः । त्रयोदशैकादशभिः क्रमात्तत्रार्कसोमजाः । इति हरिली० । २ पुरुषस्य मत्सरूपिणो भगवतः सेवयःऽऽराधनेन । बा० ।
३ 'त्वया तस्य सुताः प्रोक्ताः' इति पाठो विजयध्वजीये । ४ मानवः वैवस्वतमनोः ।

भा. न.
॥ २ ॥

पूर्वोक्तमेव तावद्वंशं तत्प्रवर्तकं श्रीनारायणमारभ्यानुस्मारयति परावेषामिति पंचभिः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ नाभागं चेति
पाठेऽपि नभग एव नाभागः ॥ १२ ॥ सूर्यपौत्रस्य सुद्युम्नस्य स्त्रीत्ये सति बुधात्पुङ्गवः प्रभृतिसोमवंशसंचारं वक्तुं सप्रस्तावमिलोपाख्यान
माह अप्रजस्य मनोः पूर्वमित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । पूर्वमिक्ष्वाकुप्रभृतीनामुत्पत्तेः प्राक् ॥ १३ ॥ दुहित्वर्थं मम कन्या यथा भवेत्तथा
तस्य नाभेः समभवत् पद्मकोशो हिरण्मयः ॥ तस्मिन् जज्ञे महाराज स्वयंभुश्चतुराननः ॥ ९ ॥ मरीचिर्मनसस्तस्य
जज्ञे तस्यापि कश्यपः ॥ दाक्षायण्यां ततोऽदित्यां विवस्वानभवत् सुतः ॥ १० ॥ ततो मनुः श्राद्धदेवः संज्ञायामास
भारत ॥ श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रान्स आत्मवान् ॥ ११ ॥ इक्ष्वाकुः शर्यातिदिष्टं धृष्टक रूपकान् ॥ न
रिष्यंतं पृषध्रं च नभगं च कर्वि विभुः ॥ १२ ॥ अप्रजस्य मनोः पूर्वं वसिष्ठो भगवान्किल ॥ मित्रावरुणयोरिष्टि
प्रजार्थमकरोत्प्रभुः ॥ १३ ॥ तत्र श्रद्धा मनोः पत्नी होतारं समयाचत ॥ दुहित्वर्थमुपागम्य प्रणिपत्य पयोव्रता ॥ १४ ॥
प्रेषितोऽध्वर्युणा होता ध्यायंस्तत्सुसमाहितः ॥ हविषि व्यचरत् तेन वषट्कारं गृणन्दिजः ॥ १५ ॥ होतुस्तद्वयमिचा
रेण कन्येला नाम साऽभवत् ॥ तां विलोक्य मनुः प्राह नातिहृष्टमना गुरुम् ॥ १६ ॥ भगवन् किमिदं जातं कर्म वो ब्रह्म
वादिनाम् ॥ विपर्ययमहो कष्टं मैवं स्याद् ब्रह्मविक्रिया ॥ १७ ॥ गृयं मंत्रविदो युक्तास्तपसा दग्धकिल्बिषाः ॥ कुतः संकल्प
वैषम्यमनृतं विबुधेष्विव ॥ १८ ॥ तन्निशम्य वचस्तस्य भगवान्प्रपितामहः ॥ होतुर्व्यतिक्रमं ज्ञात्वा बभाषेरविनंदनम् ॥ १९ ॥
यजेति होतारं सम्यगयाचत पय एव व्रतमाहारो नियतो यस्याः ॥ १४ ॥ अध्वर्युणा होतार्यजेति प्रेषितो होता तेन गृहीते हविषि सति
नतया प्रार्थितं ध्यायन्व्यचरदयजत् । पाठांतरे तत् आध्यायत् । वाचा वषट्कारं गृणन्वौषडित्युच्चारयन् ॥ १५ ॥ १६ ॥ ब्रह्मवि
क्रिया मंत्रान्यथात्वम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ प्रपितामहो वशिष्ठः ॥ १९ ॥

१ नामागं च नमं विभुमिति विजयज्जीये । कर्वि विभुमित्यप्यन्यत्र । कर्वि विदुरित्यपि केषुचित्पुस्तकेषु पाठांतरम् । नाभाग इति पाठे स्वार्थेण विधेयः । २ दध्यौ तत्सुसमाहितः ३० पा० ।

भी. टी
अ. १

॥ २ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ विगतं तिमिरमाभासः प्रकाशश्चान्यस्य यासु तथाभूता दिशः कुर्वतः ॥
 ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रसंगं रत्यभिनिवेशम् । स्त्रीप्रसंगदर्शनकलुषितमनसः संतस्तत्प्रसंगशून्यं नरनारायणाश्रमं ययुः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 एतत्संकल्पवैषम्यं होतुस्ते व्यभिचारतः ॥ तथाऽपि साधयिष्ये ते सुप्रजस्त्वं स्वतेजसा ॥ २० ॥ एवं व्यवसितो राजन्
 भगवान् सुमहायशाः ॥ अस्तौषीदादिपुरुषमिलायाः पुंस्त्वकाम्यया ॥ २१ ॥ तस्मै कामवरं तुष्टो भगवान्हरिरीश्वरः ॥
 ददाविलाऽभवत्तेन सुद्युम्नः पुरुषर्षभः ॥ २२ ॥ स एकदा महाराज विचरन् मृगयां वने ॥ वृतः कतिपयामात्यैरश्वमारुह्य
 सैधवम् ॥ २३ ॥ प्रगृह्य रुचिरं चापं शरांश्च परमाद्भुतान् ॥ दंशितोऽनुमृगं वीरो जगाम दिशमुत्तराम् ॥ २४ ॥ स कुमारो
 वनं मेरोरधस्तात्प्रविवेश ह ॥ यत्रास्ते भगवान् रुद्रो रममाणः सहोमया ॥ २५ ॥ तस्मिन् प्रविष्ट एवासौ सुद्युम्नः पर
 वीरहा ॥ अपश्यत् स्त्रियमात्मानमश्वं च वडवां नृप ॥ २६ ॥ तथा तदनुगास्सर्व आत्मलिंगविपर्ययम् ॥ दृष्ट्वा विम
 नसोऽभूवन् वीक्षमाणाः परस्परम् ॥ २७ ॥ राजोवाच ॥ कथमेवंगुणो देशः केन वा भगवन्कृतः ॥ प्रश्नमेनं समाचक्ष्व
 परं कौतूहलं हि नः ॥ २८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा गिरिशं द्रष्टुमृषयस्तत्र सुव्रताः ॥ दिशो वितिमिराभासाः
 कुर्वतः समुपागमन् ॥ २९ ॥ तान् विलोक्यांविक्वा देवी विवासा व्रीडिता भृशम् ॥ भर्तुरंकात्समुत्थाय नीवीमाश्वथ
 पर्यधात् ॥ ३० ॥ ऋषयोऽपि तयोर्वीक्ष्य प्रसंगं रममाणयोः ॥ निवृत्ताः प्रययुस्तस्मान्नरनारायणाश्रमम् ॥ ३१ ॥
 तदिदं भगवानाह प्रियायाः प्रियकाम्यया ॥ स्थानं यः प्रविशेदेतत्स वै योषिद्भवेदिति ॥ ३२ ॥ तत ऊर्ध्वं वनं तद्वै
 पुरुषा वर्जयन्ति हि ॥ सा चानुचरसंयुक्ता विचचार वनाद्धनम् ॥ ३३ ॥
 प्र.मंगिकमक्त्वा प्रस्तुतमनुवर्णयति । अनुचरीसंयुक्तेति वक्तव्ये भूतपूर्वगत्या पुंस्त्वनिर्देशः ॥ ३३ ॥

१ 'सुकुमारो वनं मेरोः' इ० क० पाठः । २ भगवत्यायसमाप्तिर्विजयज्जीये । ३ 'तदेवं भगवानाह' इति कचित्पाठः ।

भा. न.

॥ ३ ॥

॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ आशयत्रिच्छन् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ नाभ्यनन्दन् स्त्रीत्वे लज्जया मासंमासं निलीयाव
स्थानात् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ द्वितीये मनुपुत्राणां द्वावपुत्रौ विरागतः ॥

अथ तामाश्रमाभ्याशे चरंतीं प्रमदोत्तमाम् ॥ स्त्रीभिः परिवृतां वीक्ष्य चकमे भगवान्बुधः ॥ ३४ ॥ सापि तं चकमे
सुभ्रूः सोमराजसुतं पतिम् ॥ स तस्यां जनयामास पुरुरवसमात्मजम् ॥ ३५ ॥ एवं स्त्रीत्वमनुप्राप्तः सुद्युम्नो मानवो
नृपः ॥ सस्मार स्वकुलाचार्यं वसिष्ठमिति शुभम् ॥ ३६ ॥ स तस्य तां दशां दृष्ट्वा कृपया भृशपीडितः ॥ सुद्युम्नस्या
शयं पुस्त्वमुपाधावत शंकरम् ॥ ३७ ॥ तुष्टस्तस्मै स भगवानृषये प्रियमावहन् ॥ स्वां च वाचमृतां कुर्वन्निदमाह विशां
पते ॥ ३८ ॥ मासं पुमान्स भविता मासं स्त्री तव गोत्रजः ॥ इत्थं व्यवस्थया कामं सुद्युम्नोऽवतु मेदिनीम् ॥ ३९ ॥
आचार्यानुग्रहात्कामं लब्ध्वा पुंस्त्वं व्यवस्थया ॥ पालयामास जगतीं नाभ्यनन्दन्स्म तं प्रजाः ॥ ४० ॥ तस्योत्कलो
गयो राजन्विमलश्च सुतास्रयः ॥ दक्षिणापथराजानो बभूवुर्धर्मवत्सलाः ॥ ४१ ॥ ततः परिणते काले प्रतिष्ठानपतिः
प्रभुः ॥ पुरुरवस उत्सृज्य गां पुत्राय गतो वनम् ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे इलोपाख्याने
सुद्युम्नस्य स्त्रीपुंस्त्वयोः प्राप्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं गतेऽथ सुद्युम्ने मनुर्वैवस्वतः सुते ॥ पुत्र
कामस्तपस्तेपे यमुनायां शतं समाः ॥ १ ॥ ततोऽयजन्मनुर्देवमपत्यार्थं हरिं प्रभुम् ॥ इक्ष्वाकुपूर्वजान् पुत्रान् लेभे स्वस
दृशान् दश ॥ २ ॥ पृषध्रस्तु मनोः पुत्रो गोपालो गुरुणा कृतः ॥ पालयामास गा यत्तो रात्र्यां वीरासनव्रतः ॥ ३ ॥

करूपकादिपंचानां वंशानाह लघुकमात् ॥ १ ॥ वैवस्वतो मनुः श्राद्धदेवः ॥ १ ॥ इक्ष्वाकुः पूर्वजो येषां तान्दश पुत्राँल्लेभे ॥ २ ॥ तत्र
पृषध्रस्य वंशो नाभवदिति सहेतुकमाह पृषध्रस्त्वित्यादिना । कविः कनीयानित्यतः प्राक्तनेन ग्रंथेन । खड्गपाणेः सतस्तिष्ठतो जागरणं

श्री. टी.

अ. २

॥ ३ ॥

वीरासनं तदेव व्रतं यस्य यत्तोऽवहितः सन् गाः पालयामास ॥ ३ ॥ शार्दूलो व्याघ्रः ॥ ४ ॥ ५ ॥ प्रलीना उडुगणा यस्मिंस्तस्मिन्समये ।
 बभ्रोः कपिलाया गोः ॥ ६ ॥ गां कामतो न जघानेति ख्यापयितुं वृक्णश्रवण इत्याद्युक्तम् ॥ ७ ॥ व्युष्टायां प्रभातायाम् ॥ ८ ॥ क्षत्र
 एकदा प्राविशद् गोष्ठं शार्दूलो निशि वर्षति ॥ शयानागाव उत्थाय भीतास्ता बभ्रमुर्वजे ॥ ४ ॥ एकां जग्राह बलवान्
 सा चुक्राश भयातुरा ॥ तस्यास्तत्क्रंदितं श्रुत्वा पृषधोऽभिससार ह ॥ ५ ॥ खड्गमादाय तरसा प्रलीनोडुगणे निशि ॥
 अजानन्नहनद् बभ्रोः शिरः शार्दूलशंकया ॥ ६ ॥ व्याघ्रोऽपि वृक्णश्रवणो निस्त्रिशाऽग्राहतस्ततः ॥ निश्चक्राम भृशं
 भीतो रक्तं पथि समुत्सृजन् ॥ ७ ॥ मन्यमानो हतं व्याघ्रं पृषधः परवीरहा ॥ अद्राक्षीत्स्वहतां वधुं व्युष्टायां निशि
 दुःखितः ॥ ८ ॥ तं शशाप कुलाचार्यः कृतागसमकामतः ॥ न क्षत्रवंधुः शूद्रस्त्वं कर्मणा भवितामुना ॥ ९ ॥ एवं शप्त
 स्तु गुरुणा प्रत्यगृह्णात्कृतांजलिः ॥ अधारयद् व्रतं वीर ऊर्ध्वरेता मुनिप्रियम् ॥ १० ॥ वासुदेवे भगवति सर्वात्मनि
 परेऽमले ॥ एकांतित्वं गतो भक्त्या सर्वभूतमुहृत्समः ॥ ११ ॥ विमुक्तसंगः शांतात्मा संयताक्षोऽपरिग्रहः ॥ यदृच्छयो
 पपन्नेन कल्पयन् वृत्तिमात्मनः ॥ १२ ॥ आत्मन्यात्मानमाधाय ज्ञानतृप्तः समाहितः ॥ विचचार महीमेतां जडांधव
 धिराकृतिः ॥ १३ ॥ एवं वृत्तो वनं गत्वा दृष्ट्वा दावाग्निमुत्थितम् ॥ तेनोपयुक्तकरणो ब्रह्म प्राप परं मुनिः ॥ १४ ॥ कंविः
 कनीयान् विषयेषु निस्स्पृहो विमृज्य राज्यं सह बंधुभिर्वनम् ॥ निवेश्य चित्ते पुंरुपं स्वरोचिपं विवेश केशोरवयाः परं
 गतः ॥ १५ ॥ करूषान्मानवादासन् कारूपाः क्षत्रजातयः ॥ उत्तरापथगोप्तारो ब्रह्मण्या धर्मवत्सलाः ॥ १६ ॥ धृष्टाद्
 धाष्टर्यमभूत् क्षत्रं ब्रह्मभूयं गतं क्षितौ ॥ नृगस्य वंशः सुमतिर्भूतज्योतिस्ततो वसुः ॥ १७ ॥
 बंधुरपि त्वं न भविताऽपि तु शूद्रो भवितेति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ उपयुक्तकरणो दग्धदेहः ॥ १४ ॥ कवेरपि वंशो नाभव
 दित्याह । कविरिति । बंधुभिः सह राज्यं विमृज्य ॥ १५ ॥ १६ ॥ ब्रह्मभूयं ब्राह्मणत्वम् । नृगस्य वंशः पुत्रः सुमतिस्ततो भूतज्योतिस्ततो

१ 'सानुकोशमयानुराम्' इ० पाठान्तरम् ।

२ 'कविस्तदायं विषयेषु निःस्पृहः' इ० पाठः कचित् ।

३ 'नभुजोमि बलवान् स्वातिमूलोऽभवद्भुः' इ० विजयव्यजीये पठ्यते ।

भा. न.

॥ ४ ॥

वसुः ॥ १७ ॥ ओषवतः पिता तत्पुत्रोऽप्योषवानेदेत्यर्थः ॥ १८ ॥ तदेवं त्रिभिः श्लोकैः कर्षपधृष्टनृगाणां वंशा उक्ताः । नरिष्यंतस्य वंशमाह चित्रसेन इति सार्धे त्रिभिः । तत इत्यादेर्यत्राधिक्यं स्यात्तत्रानंतये तत इत्यादि पदं व्याख्येयम् । यत्र तु न्यूनत्वं तत्र पूर्वस्य परस्य वाऽनु षंगादिभिर्याख्येयम् ॥ १९ ॥ २० ॥ अग्निदेश्य एव कानीन इति जातूकर्ण्य इति च विख्यातः ॥ २१ ॥ २२ ॥ दिष्टस्य पुत्रो नाभागो वक्ष्य वसोः प्रतीकस्तत्पुत्र ओषवानोषवत्पिता ॥ कन्या चौघवती नाम सुदर्शन उवाहताम् ॥ १८ ॥ चित्रसेनो नरिष्यंताद दक्षस्तस्य सुतोऽभवत् ॥ तस्य मीढ्वांस्ततः कूर्च इन्द्रसेनस्तु तत्सुतः ॥ १९ ॥ वीतिहोत्रस्त्विन्द्रसेनात् तस्य सत्यश्रवा अभूत् ॥ उरुश्रवाः सुतस्तस्य देवदत्तस्ततोऽभवत् ॥ २० ॥ ततोऽग्निवेश्यो भगवानग्निः स्वयमभूत् सुतः ॥ कानीन इति विख्यातो जातूकर्ण्यो महानृषिः ॥ २१ ॥ ततो ब्रह्मकुलं जातमाग्निवेश्यायनं नृप ॥ नरिष्यंतान्वयः प्रोक्तो दिष्ट वंशमतः शृणु ॥ २२ ॥ नाभागो दिष्टपुत्रोऽन्यः कर्मणा वेश्यतां गतः ॥ भलंदनः सुतस्तस्य वत्सप्रीतिर्भलंदनात् ॥ २३ ॥ वत्सप्रीतेः सुतः प्रांशुस्तत्सुतं प्रमर्ति विदुः ॥ खनित्रः प्रमतेस्तस्माच्चाक्षुषोऽथ विविंशतिः ॥ २४ ॥ विविंशति सुतो रंभः खनिनेत्रोऽस्य धार्मिकः ॥ करंधमो महाराज तस्यासीदात्मजो नृपः ॥ २५ ॥ तस्याविक्षित्सुतो यस्य मरुत्तश्चक्रवर्त्यभूत् ॥ संवर्तोऽयाजयद्यं वै महायोग्यंगिरस्सुतः ॥ २६ ॥ मरुत्तस्य यथा यज्ञो न तथाऽन्यस्य कश्चन ॥ सर्वं हिरण्मयं त्वासीद्यत्किञ्चास्य शोभनम् ॥ २७ ॥ अमाद्यदिद्रः सोमेन दक्षिणाभिर्द्विजातयः ॥ मरुतः परिवष्टारो विश्वदेवाः समासदः ॥ २८ ॥ मरुत्तस्य दमः पुत्रस्तस्यासीद्राज्यवर्धनः ॥ सुधृतिस्तत्सुतो जज्ञे सौधृतेयो नरः सुतः ॥ २९ ॥ तत्सुतः केवलस्तस्माद् बंधुमान्वेगवांस्ततः ॥ बंधुस्तस्याभवद्यस्य तृणविदुर्महीपतिः ॥ ३० ॥ माणनाभागादन्य इति भ्रातिव्युदासार्थमनुवादमात्रम् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अंगिरसः सुतो महायोगी संवर्तो यमयाजयत्सः मरुतः ॥ २६ ॥ अस्य यत्किञ्चित्पात्रादिकमस्ति तत्तु सर्वं हिरण्मयं शोभनमासीत् ॥ २७ ॥ अमाद्यददृश्यत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥

१ 'देवदत्तस्य भगवानग्निः स्वयमभूत्सुतः' इ० क० पठ्यते ।

श्री. टी.

अ. २

॥ ४ ॥

यतो यस्यां तृणविंदोः पुत्रा अभवन् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तानेवाह । विशाल इति । तस्य तृणविंदोः सुताः ॥ ३३ ॥ सहदेवजः देवजेन सहितः ।
 पाठांतरे नामान्यत्वमात्रमर्थस्तु स एव ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ वैशालभूपाला विशालस्यान्वये जाताः ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां
 द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ तृतीये मनुपुत्रस्य शर्यातेः कीर्त्यतेऽन्वयः ॥ यत्र सौकन्यमाख्यानं रैवतं च महाऽद्भुतम् ॥ १ ॥ ब्रह्मिष्ठो देदार्थतत्त्वज्ञः ।
 तं भेजेऽलंबुषा देवी भजनीयगुणालयम् ॥ वराप्सरा यतः पुत्राः कन्या चेडविडाऽभवत् ॥ ३१ ॥ तस्यामुत्पादयामास
 विश्रवां धनदं सुतम् ॥ प्रादाय विद्यां परमामृषियोगेश्वरात्पितुः ॥ ३२ ॥ विशालश्शून्यवंधुश्च धूम्रकेतुश्च तत्सुताः ॥
 विशालो वंशकृद् राजा वैशालीं निर्ममे पुरीम् ॥ ३३ ॥ हेमचंद्रः सुतस्तस्य धूम्राक्षस्तस्यचात्मजः ॥ तत्पुत्रात् संय
 मादासीत् कृशाश्वः सहदेवजः ॥ ३४ ॥ कृशाश्वात् सोमदत्तोऽभूद्योऽश्वमेधैरिडस्पतिम् ॥ इद्धा पुरुषमापाश्यां गतिं
 योगेश्वराश्रितः ॥ ३५ ॥ सौमदत्तिस्तु सुमतिस्तत्सुतो जनमेजयः ॥ एते वैशालभूपालास्तृणविंदोर्यशोधराः ॥ ३६ ॥
 इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे कारूपकादिवंशानुकीर्तनं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
 शर्यातिर्मानवो राजा ब्रह्मिष्ठः स बभूव ह ॥ यो वा अंगिरसां सत्रे द्वितीयमह ऊचिवान् ॥ १ ॥ सुकन्या नाम तस्या
 सीत् कन्या कमललोचना ॥ तया सार्धं वनगतो ह्यगमच्च्यवनाश्रमम् ॥ २ ॥ सा सखीभिः परिवृता विचिन्वंत्यंग्रि
 पान्वने ॥ बल्मीकरं ददृशे खद्योते इव ज्योतिषी ॥ ३ ॥
 तदेवाह । यो वा इति । द्वितीयमहो द्वितीयेऽह्नि क्रियमाणं कर्म ऊचिवानुवाच । तस्य वंशम् “उत्तानबर्हिगनर्तः” इत्यादिना वक्ष्यति ॥ १ ॥
 आदौ तावत्तत्कन्यावृत्तांतमाह सुकन्या नामेत्यादिना ॥ २ ॥ ३ ॥

१ सहदेवजः इति पाठे । सहदेवन इत्यपि पाठः कश्चित् । बालवोऽध्यायः तु सहदेवः एक नाम तस्मात्कृशाश्व इति । प्रकृते तु देवजोऽपि संयमस्य पुत्र इत्यर्थः । २ ‘विश्रवाश्च धनाधिपम्’ इ० प०
 विश्रवा ऋषिश्चेडविडायाः योगेश्वरात् पितुस्तृणविंदोः परमां विद्यां प्रादाय तामुद्वाह्य तस्यामिडविडायां धनदं सुतं कुबेरं देश्रवणमुत्पादयामासेत्यन्वयः । ३ अंग्रिपान् वृक्षान्वने विचिन्वंती विपरयंती
 बल्मीकबले खद्योते इव द्वे ज्योतिषी ददर्श ।

भा. न.
॥ ५ ॥

॥ ४ ॥ ५ ॥ भार्गवस्य च्यवनस्य । अभद्रमपराधः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ मुग्धेयं मम कन्या क्षतव्यं त्वयेत्युच्यमाने कति वर्षाण्यस्या विवाहः
कृतो न वेत्यादिवाक्यैस्तदभिप्रायं ज्ञात्वा तस्मै तां दुहितरं प्रादात् ॥ ९ ॥ १० ॥ हे ईश्वरौ सदैवौ युवां मह्यं वयस्तारुण्यं दत्तं संपादयतम् ॥
॥ ११ ॥ असोमपोः सोमपानरहितयोरपि वां युवयोः सोमस्य ग्रहं सोमपूर्णं पात्रं ग्रहीष्ये दास्यामीति । युवां सोमेन यक्ष्य इत्यर्थः ।
सा दैवचोदिता बाला ज्योतिषी कण्टकेन वै ॥ अविध्यन्मुग्धभावेन सुस्त्रावासृक् ततो बहु ॥ ४ ॥ शक्रन्मूत्रनिरोधो
ऽभूत् सैनिकानां च तत्क्षणात् ॥ राजर्षिस्तमुपालक्ष्य पुरुषान् विस्मितोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ अप्यभद्रं न युष्माभिर्भार्गवस्य
विचेष्टितम् ॥ व्यक्तं केनापि नस्तस्य कृतमाश्रमदूषणम् ॥ ६ ॥ सुकन्या प्राह पितरं भीता किञ्चित् कृतं मया ॥ द्वे ज्यो
तिषी अजानंत्या निर्भिन्ने कंटनेन वै ॥ ७ ॥ दुहितुस्तद्वचः श्रुत्वा शर्यातिर्जातसाध्वसः ॥ मुनिं प्रसादयामास वल्मी
कांतर्गतं शनैः ८ ॥ तदभिप्रायमाज्ञाय प्रादाद् दुहितरं मुनेः ॥ कृच्छ्रान्मुक्तस्तमामन्त्र्य पुरं प्रायात्समाहितः ॥ ९ ॥
सुकन्या च्यवनं प्राप्य पतिं परमकोपनम् ॥ प्रीणयामास चित्तज्ञा अप्रमत्ताऽनुवृत्तिभिः ॥ १० ॥ कस्यचित्त्वथ का
लस्य नासत्यावाश्रमागतौ ॥ तौ पूजयित्वा प्रोवाच वयो मे दत्तमीश्वरौ ॥ ११ ॥ ग्रहं ग्रहीष्ये सोमस्य यज्ञे वामप्य
सोमपोः ॥ क्रियतां मे वयो रूपं प्रमदानां यदीप्सितम् ॥ १२ ॥ बाढमित्यूचतुर्विप्रमभिनंद्य भिषक्तमौ ॥ निमज्जतां
भवानस्मिन् हृदे सिद्धविनिर्मिते ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वा जरया ग्रस्तदेहो धमनिसंततः ॥ हृदं प्रवेशितोऽश्विभ्यां वलीपलित
विप्रियः ॥ १४ ॥ पुरुषास्त्रय उत्तस्थुरपीच्या वनिताप्रियाः ॥ पद्मस्रजः कुण्डलिनस्तुल्यरूपास्सुवाससः ॥ १५ ॥
“ऐंद्रवायवं गृह्णाति” इत्यादिषु द्रव्यदेवतासंबंधानुपपत्त्या गृह्णातेर्यागपर्यवसायित्वात् ॥ १२ ॥ बाढमित्यभिनंद्य भवानस्मिन्निमज्जतामित्यू
चतुः ॥ १३ ॥ हृदं प्रवेशितः तावपि तमपि वृद्धं गृहीत्वा प्रविष्टावित्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥

१ 'तदैवचोदिता बाला' इति पाठान्तरम् । २ अपिः प्रश्नेः । ३ जातमुत्पन्नं साध्वसं भयं यस्य । ४ भिषक्तमौ देववैद्यौ । ५ अपीच्या अतिक्रमनीयाः ।

श्री. टी.
अ. ३

॥ ५ ॥

अश्विनौ शरणं ययौ युवां पृथक् स्थित्वा मत्पतिं दर्शयतमिति प्रार्थयामासेत्यर्थः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ प्रलंभितो
 वंचितः । हे असति । असंमतमनभीष्टम् ॥ २० ॥ हे सतां कुलप्रसूते तव मतिरन्यथा तद्विपर्ययेण कथमवगतावसन्नाऽध्यवसितेति वा ।
 तान् निरीक्ष्य वरारोहा सरूपान् सूर्यवर्चसः ॥ अजानती पतिं साध्वी अश्विनौ शरणं ययौ ॥ १६ ॥ दर्शयित्वा पति
 तस्यै पातिव्रत्येन तोषितौ ॥ ऋषिमामंय ययतुर्विमानेन त्रिविष्टपम् ॥ १७ ॥ यक्ष्यमाणोऽथ शर्यातिश्च्यवनस्याश्रमं
 गतः ॥ ददर्श दुहितुः पार्श्वे पुरुषं सूर्यवर्चसम् ॥ १८ ॥ राजा दुहितरं प्राह कृतपादाभिवन्दनाम् ॥ आशिषश्चाप्रयुञ्जानो
 नातिप्रीतमना इव ॥ १९ ॥ चिकीर्षितं ते किमिदं पतिस्त्वया प्रलंभितो लोकनमस्कृतो मुनिः ॥ त्वं यज्जराग्रस्तमस
 त्यसंमतं विहाय जारं भजसेऽमुमध्वगम् ॥ २० ॥ कथं मतिस्तेऽवगतान्यथा सतां कुलप्रसूतेः कुलदूषणं त्विदम् ॥
 विभर्षिं जारं यदपत्रपाकुलं पितुश्च भर्तुश्च नयस्यधस्तमः ॥ २१ ॥ एवं ब्रुवाणं पितरं स्मयमाना शुचिस्मिता ॥ उवाच
 तात जामाता तवैष भृगुनन्दनः ॥ २२ ॥ शशंस पित्रे तत्सर्वं वयोरूपाभिलम्भनम् ॥ विस्मितः परमप्रीतस्तनयां
 परिष्वजे ॥ २३ ॥ सोमेन याजयन् वीरं ग्रहं सोमस्य चाग्रहीत् ॥ असोमपोरप्यश्विनोर्यश्च्यवनः स्वेन तेजसा ॥ २४ ॥
 हंतुं तमाददे वज्रं सद्योमन्युरमर्षितः ॥ सवज्रं स्तम्भयामास भुजमिन्द्रस्य भार्गवः ॥ २५ ॥ अन्वजानंस्ततः सर्वे
 ग्रहं सोमस्य चाश्विनोः ॥ भिषजाविति यत् पूर्वं सोमाहुत्या बहिष्कृतौ ॥ २६ ॥ उत्तानबर्हिरानर्तो भूरिषेण इति
 त्रयः ॥ शर्यातेरभवन् पुत्रा आनर्ताद्वेवतोऽभवत् ॥ २७ ॥ सौऽतः समुद्रे नगरीं विनिर्माय कुशस्थलीम् ॥ आस्थितोऽ
 भुङ्क्त विषयानानर्तादीनरिन्दम ॥ २८ ॥

तदेवाह । कुलदूषणं त्विदमित्यादि ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ सद्यस्तत्क्षणमेव मन्युर्यस्य स इंद्रः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ विषया

१ आशिषोऽप्रयुञ्जानत्वे हेतुः प्रलंभित इति । २ स्मयमाना तच्छंकावाक्येन विस्मययुक्ता । ३ वयोरूपाभिलम्भनम् । ४ वज्रेण सहितं भुजम् । ५ मार्गवश्च्यवनः ।

भा. न.
॥ ६ ॥

न्देशानानर्तादीनभुंकापालयत् ॥ २८ ॥ ककुद्भी ज्येष्ठो यस्मिंस्तत् पुत्रशतम् । विभुं ब्रह्माणम् ॥ २९ ॥ न लब्धः क्षणोऽवसरो येन
॥ ३० ॥ आद्यं ब्रह्माणम् ॥ ३१ ॥ ते त्वया हृदये ये कृतास्ते सर्वे कालेन विरुद्धाः संहताः ॥ ३२ ॥ त्रिणव सप्तविंशतिः । चतुर्युगानि
तैर्विकल्पितो विभक्तः । यो देवदेवस्यांशोऽस्ति तस्मै नररत्नाय देहि ॥ ३३ ॥ तदेवाह । भुव इति ॥ ३४ ॥ पुण्यजनत्रासाद्यक्षमया
तस्य पुत्रशतं जज्ञे ककुद्भिज्येष्ठमुत्तमम् ॥ ककुद्भी रेवतीं कन्यां स्वामादाय विभुं गतः ॥ २९ ॥ कन्यावरं परिप्रष्टुं
ब्रह्मलोकमपावृतम् ॥ आवर्तमाने गांधर्वे स्थितोऽलब्धक्षणः क्षणम् ॥ ३० ॥ तदंत आद्यमानम्य स्वाभिप्रायं न्यवेद
यत् ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान् ब्रह्मा प्रहस्य तमुवाच ह ॥ ३१ ॥ अहो राजन् निरुद्धास्ते कालेन हृदि ये कृताः ॥ तत्पुत्रपौत्र
नप्तृणां गोत्राणि च न शृणुमहे ॥ ३२ ॥ कालोभियातस्त्रिणवचतुर्युगविकल्पितः ॥ तद्गच्छ देवदेवांशो बलदेवो महा
बलः ॥ ३३ ॥ कन्यारत्नमिदं राजन् नररत्नाय देहि भोः ॥ भुवो भारावताराय भगवान् भूतभावनः ॥ ३४ ॥ अवतीर्णो
निजांशेन पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ इत्यादिष्टोऽभिवंद्याजं नृपः स्वपुरमागतः ॥ ३५ ॥ त्यक्तं पुण्यजनत्रासाद्भ्रातृभिर्दिक्ष्वव
स्थितैः ॥ सुतां दत्त्वाऽनवद्यांगीं बलाय बलशालिने ॥ वदर्याख्यं गतो राजा तं नारायणाश्रमम् ॥ ३६ ॥ इति श्रीमा
गवते महापुराणे नवमस्कंधे शर्यात्यन्वयनिरूपणं नाम तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नाभागो नभगापत्यं
यं ततं भ्रातरः कविम् ॥ यविष्टं व्यभजन् दायं ब्रह्मचारिणमागतम् ॥ १ ॥

तूर्वमेव चिरं पुरं तद्भ्रातृभिस्त्यक्तम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कंधे टीकायां तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ ७ ॥
चतुर्थे मनुपुत्रस्य नभगस्य कथोच्यते ॥ तत्सूनोश्चांवीपस्य कृत्या प्रतिहता यनः ॥ १ ॥ नभगस्य वंशमाह । नभगस्यापत्यं नाभागः । नाभागा
दंवीपो महाभागवतोऽभूदिति वक्ष्यंस्तद्धेतुत्वेन वंशप्रवर्तकस्य नभगस्य निष्कपटं चरितं तेन तु श्रीरुद्रसादमाह यं ततमित्यादिना । ब्रह्मचा

१ राक्षसभयादिति विजयचजीये । विजयभयादिति वाच्यो । २ स्वगमनप्रतिबंधकरहितमित्यर्थः । प्रकाशितमिति वि० । ३ गांधर्वे गायने ।

श्री. दे.
॥ २ ॥

॥ ६ ॥

रिणं बहुकालं गुरुकुले वसंतं नैष्ठिकोऽसाविति मत्वा विभागसमये तस्मै भागमप्रकल्प्यैव भ्रातरः सर्वं दायं विभज्य गृहीत्वा पश्चाद्गुरुकुलादागतं यं भागार्थिनं कविं विद्वांसं यविष्ठं प्रति ततं तातं पितरं दायं व्यभजन्नित्यर्थः ॥ १ ॥ एतदेव प्रश्नोत्तराभ्यां दर्शयति । तत्र नाभागः पृच्छति । हे भ्रातरो मह्यं किमभाक्त व्यभजत कं भागं मदर्थं यूयं प्रकल्पितवंतः । भ्रातर आहुः । तदा विस्मृतमस्माभिरिदानीं तु तव पितरं विभजाम त्वं पितरं गृहाणेत्यर्थः । स च पितरं गत्वाऽऽह । तत हे तात आर्याः श्रेष्ठा मे मम त्वामभाक्षुर्भागं चक्रुः । मदीयो भागस्त्वमित्यर्थः । पाठांतरे हे तात किमिदं ममाभाक्षुः भजाम पितरं तदेत्युक्तवंत आर्यास्त्वां मह्यं किमर्थं ददुरित्यर्थः । पिताऽऽह । हे पुत्रक तत्तैरुक्तं मादृथाः

भ्रातरोऽभाक्त किं मह्यं भजाम पितरं तव ॥ त्वां म आर्यास्तताऽभाक्षुर्मापुत्रक तदादृथाः ॥ २ ॥ इमे अंगिरसः सत्रमासतेऽद्य सुमेधसः ॥ षष्ठं षष्ठमुपेत्याहः कवे मुह्यंति कर्मणि ॥ ३ ॥ तांस्त्वं शंसय सूक्ते द्वे वैश्वदेवे महात्मनः ॥ ते स्वर्यतो धनं सत्रपरिशेषितमात्मनः ॥ ४ ॥

प्रतारणमात्रं तैः कृतं तस्मिन्नादरं मा कार्षीः । न ह्यहं दाय इव भोगसाधनमित्यर्थः ॥ २ ॥ तथाऽपि तैर्भागत्वेन दत्तोऽहं तव जीवनोपायमुपदेक्ष्यामीत्याह । इम इति सपादाभ्यां द्वाभ्याम् । “अभिष्टुवः पडहो भवति पृष्ठयः पडहो भवति” इति विहितेषु पडहेष्वावर्त्यमानेषु षष्ठं षष्ठमहः कर्मोपेत्य प्राप्य कर्मणि तदनुष्ठाने । सुमेधसोऽपि ते सूक्तविशेषाज्ञानेन मुह्यंति । कवे हे विद्वन् ॥ ३ ॥ तान्महात्मनोऽपि त्वम् “इदमित्यारौद्रम्” इति च “ये च यज्ञेन दक्षिण्या” इति च वैश्वदेवे द्वे सूक्ते शंसय पाठय । ततः कर्मणि समाप्ते सति ते स्वर्यतः स्वर्गं गच्छंतः स्वसत्रे परिशेषितमवशिष्टमात्मनो धनं तुभ्यं दास्यंति अथ तस्मात्तान्गच्छेति । तथेत्यादि शुक्रवाक्यम् । यथावत्कृतवान् । सत्र

१ किं ममायास्तताभाक्षुरिति पाठे अयं पाठो विजयचर्जाये । २ उक्तं च “अंगिरसो वा इमे स्वर्गाय लोकाय सत्रमासत ते षष्ठं षष्ठमुपेत्याहः सुह्यंति तानेते सूक्ते षष्ठेहनि शंसय तेषां यत्सहस्रं सत्रपरिवेषणं तत्ते स्वर्यतो दास्यंतीति तथेति तानुपैत् प्रतिगृह्णीत मानवं वसु मेधस इति तमब्रुवन्किं कामो वदसीतीदमेव वः षष्ठमहः प्रज्ञापनीयानीत्यब्रवीदय यद् एतत्सहस्रं सत्र परिवेषणं तन्मे स्वर्यतो दत्तेति तथेति तानेते सूक्ते षष्ठेहनि शंसयततो येते प्रयज्ञमजानन् प्रः स्वर्गं लोकं यदेते सूक्ते षष्ठेहनि शंसति यज्ञस्य प्रजात्यै स्वर्गस्य लोकस्यानुष्ठायत्या इति ।

भा. न.

॥ ७ ॥

परिशेषितं सत्त्रावशिष्टं धनम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ पुरुषः श्रीरुद्रः दृश्यत इति दर्शनं शरीरं कृष्णं दर्शनं यस्य सः वास्तुकं यज्ञभूमिगतं वसु धनं
ममेत्युवाच ॥ ६ ॥ तर्हि स्म तदैव ममेदमिति मानवो नाभाग उवाच । पुनश्च रुद्र उवाच । नौ आवयोरस्मिन्विवादे ते पितरि प्रश्नः
स्यादिति । पृष्टवानिति शुक्रोक्तिः ॥ ७ ॥ पृष्टस्य मनोर्वाक्यं यज्ञवास्तुगतमिति । उच्छिष्टमुर्वरितम् । कचिदिति दक्षाध्वरो “उच्छेषणभागो वै रुद्रः”
इति श्रुतेश्च । किं च स देव ईश्वरः सर्वमर्हति किं पुनर्यज्ञावशिष्टमित्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ श्रीरुद्र आह । यत्ते इति ॥ १० ॥ इदमाख्यानं श्रुतिप्रसिद्धम् ।
दास्यंत्यथ ततो गच्छ तथा स कृतवान् यथा ॥ तस्मै दत्त्वा ययुः स्वर्गं ते सत्रपरिशेषितम् ॥ ५ ॥ तं कश्चित् स्वीक
रिष्यंतं पुरुषः कृष्णदर्शनः ॥ उवाचोत्तरतोऽभ्येत्य ममेदं वास्तुकं वसु ॥ ६ ॥ ममेदमृषिभिर्दत्तमिति तर्हि स्म मान
वः ॥ स्यान्नौ ते पितरि प्रश्नः पृष्टवान् पितरं तथा ॥ ७ ॥ यज्ञवास्तुगतं सर्वमुच्छिष्टमृषयः कचित् ॥ चक्रुर्विभागं
रुद्राय स देवः सर्वमर्हति ॥ ८ ॥ नाभागस्तं प्रणम्याह तवेश किल वास्तुकम् ॥ इत्याह मे पिता ब्रह्मन् शिरसा त्वां
प्रसादये ॥ ९ ॥ यत् ते पिताऽवदद्धर्मं त्वं तु सत्यं प्रभाषसे ॥ ददामि ते मंत्रदृशे ज्ञानं ब्रह्म सनातनम् ॥ १० ॥ गृहाण
द्रविणं दत्तं मत्सत्रे परिशेषितम् ॥ इत्युक्त्वांतर्हितो रुद्रो भगवान् सत्यवत्सलः ॥ ११ ॥ य एतत् संस्मरेत् प्रातस्सायं
च सुसमाहितः ॥ कविर्भवति मंत्रज्ञो गतिं चैव तथात्मनः ॥ १२ ॥ नाभागादंबरीपोऽभून्महाभागवतः कृती ॥
नास्पृशद्ब्रह्मशापोऽपि यं न प्रतिहतः कचित् ॥ १३ ॥ राजोवाच ॥ भगवञ्छ्रोतुमिच्छामि राजर्षेस्तस्य धीमतः ॥
न प्राभूद् यत्र निर्मुक्तो ब्रह्मदंडो दुरत्ययः ॥ १४ ॥

तथाहि बह्वचब्राह्मणम् । “नाभानेदिष्टं शंसति नाभानेदिष्टं वै मानवं ब्रह्मचर्यं वसंतं भ्रातरो निरभजन्सोऽब्रवीत्” इत्यादि ॥ ११ ॥ अस्याख्यानस्य
स्मरणे फलमाह । य एतदिति । आत्मनो गतिं च प्राप्नोतीति शेषः ॥ १२ ॥ कचिदपि न प्रतिहतो ब्रह्मशापोऽपि ब्राह्मणेन दुर्वाससा
निर्मितः कृत्यानलोऽपि यं नास्पृशत् अतोऽसौ महाभागवतोऽत एव कृती पुण्यवान् ॥ १३ ॥ तस्य श्रोतुमिच्छामि । चरितमिति शेषः ।

१ उत्तरत उत्तरदिशातः । २ अत्र द्वादशश्लोकान्तेऽध्यायसमाप्तिर्विजयध्वजसंमता । ३ ‘चक्रप्रतिहतः कचित्’ इति पाठान्तरम् ।

गी. टी.

अ. ४

॥ ७ ॥

ब्रह्मदंडः कृत्यान्लो न प्राभून्न समर्थो बभूव ॥ १४ ॥ श्रियं संपदम् । विभवमैश्वर्यम् । अतुलं निरुपमम् ॥ १५ ॥ पुंसामतिदुर्लभमपि तत्सर्वं
स्वप्नवत्संस्तुतं निरूपितमनुपादेयं मेने । तत्र हेतुः । विभवस्य निर्वाणं नाशं विद्वान् यद्येन विभवेन तन्नाशेन वा पुमांस्तमो विशति मोहे निम-
ज्जति ॥ १६ ॥ नन्वेवं जानंतोऽपि विभवैषिणो दृश्यन्ते तत्राह । वासुदेव इति । भावं भक्तिं प्राप्तः येन भावेनेदं विश्वं लोष्टवदतितुच्छं स्मृतम् ॥
॥ १७ ॥ भक्तिमेव सर्वेन्द्रियाणां भगवत्परत्वकथनेन प्रपंचयति स वा इति विभिः । श्रुतिं श्रोत्रमच्युतस्य सत्कथानामुदये श्रवणे चकारेत्यस्य सर्वत्रा-
श्रीशुक उवाच ॥ अंवरीपो महाभागः सप्तद्वीपवतीं महीम् ॥ अव्ययां च श्रियं लब्ध्वा विभवं चातुलं भुवि
॥ १५ ॥ मेनेऽतिदुर्लभं पुंसां सर्वं तत् स्वप्नसंस्तुतम् ॥ विद्वान् विभवनिर्वाणं तमो विशति यत् पुमान् ॥ १६ ॥
वासुदेवे भगवति तद्भक्तेषु च साधुषु ॥ प्राप्तो भावं परं विश्वं येनेदं लोष्टवत् स्मृतम् ॥ १७ ॥ स वै मनः कृष्णपदार-
विंदयोर्वचांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णने ॥ करौ हरेर्मन्दिरमार्जनादिषु श्रुतिं चकाराच्युतसत्कथोदये ॥ १८ ॥ मुकुन्दलिङ्गालय-
दर्शने दृशौ तद्भृत्यगात्रस्पर्शोऽगसंगमम् ॥ घ्राणं च तत्पादसरोजसौरभे श्रीमत्तुलस्या रसनां तदर्पिते ॥ १९ ॥
पादौ हरेः क्षेत्रपदानुसर्पणे शिरो हृषीकेशपदाभिवंदने ॥ कामं च दास्ये न तु कामकाम्यया यथोत्तमश्लोकजना-
श्रया रतिः ॥ २० ॥ एवं सदा कर्मकलायमात्मनः परेऽधियज्ञे भगवत्यधोक्षजे ॥ सर्वात्मभावं विदधन्महीमिमां तन्नि-
ष्ठविप्राभिहितः शशास ह ॥ २१ ॥

नव्यः ॥ १८ ॥ मुकुन्दस्य लिङ्गानामालयानि स्थानानि तेषां दर्शने दृशौ नेत्रे श्रीमत्याम्तुलस्यास्तत्पादसरोजेन यत्सौरभं तस्मिन् । तदर्पिते
तस्मै निवेदितान्नादौ ॥ १९ ॥ कामं स्वचंदनादिसेवां दास्ये निमित्ते तत्प्रसादस्वीकागय न तु कामकाम्यया विषयेच्छया । कथं चकार ।
उत्तमश्लोकजनाश्रया रतिर्यथा भवेत्तथा । अनेन तद्भक्तेषु च परं भावं प्राप्त इत्येतत्स्फुटीकृतम् ॥ २० ॥ सर्वत्रात्मेति भावो भावना यस्मिंस्त-
मात्मनः स्वस्य कर्मणां कलापं समूहं भगवति विदधत्समर्पयंस्तन्निष्ठैर्भागवतैर्विप्रैरभिहितः शिक्षितः सन् महीं शशास पालयामास । अनेना-

भा. न.
॥ ८ ॥

धिकृतो धर्मोऽपि यथावद्वर्णितः ॥ २१ ॥ किं च । यज्ञाधिष्ठातारमीश्वरमश्वमेधैरीजे आराधयामास । महाविभूत्योपचिन्नान्यंगानि दक्षिणाश्च
येषु तैः वशिष्ठादिभिर्देवैर्ब्रूतैस्तैर्विस्तृतैः । धन्वनि धन्वदेशो निरुदके । सरस्वतीमभिस्रोतम् । तस्याः प्रतिलाममित्यर्थः ॥ २२ ॥ किं च ।
यस्य क्रतुषु सदस्यादयो गीर्वाणैः सह भूषणादिभिस्तुल्यरूपा व्यदृश्यन्त स इत्थमिति चतुर्थेनान्वयः । न च देवानां निमेषाभावाद्ब्रह्मलक्षणं
यतोऽनिमिषाश्च व्यदृश्यन्त । न निमिषन्तीति तथा । आश्चर्यदर्शनौत्सुक्येन तेषां निमेषोपरमादिति भावः ॥ २३ ॥ यस्य यदीयेर्मनुजैरपि
ईजेऽश्वमेधैरधियज्ञमीश्वरं महाविभूत्योपचितांगदक्षिणेः ॥ तैर्वसिष्ठाशितगौतमादिभिर्धन्वन्व्यभिस्तोतमसौ सरस्व
तीम् ॥ २२ ॥ यस्य क्रतुषु गीर्वाणैः सदस्या ऋत्विजो जनाः ॥ तुल्यरूपाश्चानिमिषा व्यदृश्यन्त सुवाससः ॥ २३ ॥
स्वर्गो न प्रार्थितो यस्य मनुजैरमरप्रियः ॥ शृण्वद्भिरुपगायद्भिरुत्तमश्लोकचेष्टितम् ॥ २४ ॥ समर्द्धयन्ति तान्कामाः
स्वाराज्यपरिभाविताः ॥ दुर्लभा नापि सिद्धानां मुकुन्दं हृदि पश्यतः ॥ २५ ॥ स इत्थं भक्तियोगेन तपोयुक्तेन पार्थिवः ॥
स्वधर्मेण हरिं प्रीणन् संगान्सर्वाञ्छनैर्जहौ ॥ २६ ॥ गृहेषु दारेषु सुतेषु बंधुषु द्विपोत्तमस्यन्दनवाजिपत्तिषु ॥ अक्षय्य
रत्नाभरणायुधादिष्वनन्तकोशेष्वकरोदसन्मतिम् ॥ २७ ॥ तस्मा अदाद्धरिश्चक्रं प्रत्यनीकमयावहम् ॥ एकांतभक्ति
भावेन प्रीतो भृत्याभिरक्षणम् ॥ २८ ॥

स्वर्गो न प्रार्थितस्तस्य तु का वार्ता ॥ २४ ॥ आस्तां स्वर्गप्रार्थनशंकाऽपि यद्यतः मुकुन्दं हृदि पश्यतस्तान् जनान्कामा विषया न समर्द्ध
यन्ति न हर्षयन्ति । कथंभूताः । स्वाराज्येन स्वरूपसुखेन परिभाविता अतिशायिताः अत एव सिद्धानामपि दुर्लभाः । यानिति पाठे
यान्मनुजान् । स्वाराज्येत्यत्रापि द्वितीयांतपाठे मनुजानां विशेषणम् । यमिति पाठे यमंबरीषम् । पश्यतामिति पाठे सिद्धानां विशेषणम् ॥
॥ २५ ॥ एवं भगवदाराधनपरस्य कामाद्युपेक्षा नैव चित्रमित्युपसंहरति स इत्थमिति द्वाभ्याम् ॥ २६ ॥ २७ ॥ तन्नेवंभूतोऽसौ कथं प्रति

१ 'विद्वानभिस्रोतमसौ' इति पा० । २ "समृद्धा यस्य नो कामाः स्वाराज्यपरिभाविताः । दुर्लभा अपि सिद्धानां मुकुन्दं हृदि पश्यतः" ३० विजयध्वज्यां पठ्यते । ३ असन्ति अमंगलानि
अनर्थकरणानीति मतिं बुद्धिं चकार इत्यर्थः ।

श्री. टी.
अ. ४

॥ ८ ॥

पक्षान् जयेत्तत्राह । तस्मा इति ॥ २८ ॥ तदेवं तस्य वैराग्यादिकं हरिभक्तिं चोक्त्वा ब्रह्मदंडो यत्र न प्राप्नुदिति यदुक्तं तदेव द्वादशीव्रतनिष्ठां
 कथयन्नाह आरिराधयिषुरित्यादिना यावदध्यायसमाप्ति ॥ २९ ॥ अर्चयत् अडागमाभाव आर्षः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ब्राह्मणांश्च पूजयामास ।
 सिद्धार्थानाप्तकामान्पूजाऽनपेक्षानपि ॥ ३२ ॥ रूप्यांघ्रीणां रूप्यसुराणाम् । पयःशीलादिसंपदो यासां तासाम् ॥ ३३ ॥ न्यर्बुदानि षट् षष्टिकोटीः
 आरिराधयिषुः कृष्णं महिष्या तुल्यशीलया ॥ युक्तः सांवत्सरं वीरो दधार द्वादशीव्रतम् ॥ २९ ॥ व्रतान्ते का
 त्तिके मासि त्रिरात्रं समुपोषितः ॥ स्नातः कदाचित्कालिंघां हरिं मधुवनेऽर्चयत् ॥ ३० ॥ महाभिषेकविधिना सर्वोपस्कर
 संपदा ॥ अभिषिच्यांवराकल्पैर्गंधमाल्यार्हणादिभिः ॥ ३१ ॥ तद्गतांतरभावेन पूजयामास केशवम् ॥ ब्राह्मणांश्च महा
 भागान् सिद्धार्थानपि भक्तिः ॥ ३२ ॥ गवां स्कमंविषाणीनां रूप्यांघ्रीणां सुवाससाम् ॥ पयःशीलवयोरूपवत्सोपस्कर
 संपदाम् ॥ ३३ ॥ प्राहिणोत् साधुविप्रेभ्यो गृहेषु न्यर्बुदानि षट् ॥ भोजयित्वा द्विजानग्रे स्वाद्वन्नं गुणवत्तमम् ॥ ३४ ॥
 लब्धकामैरनुज्ञातः पारणायोपचक्रमे ॥ तस्य तर्ह्यतिथिः साक्षाद्-दुर्वासा भगवानभूत् ॥ ३५ ॥ तमानर्चातिथिं भूपः
 प्रत्युत्थानासनार्हणैः ॥ ययाचेऽभ्यवहाराय पादमूलमुपागतः ॥ ३६ ॥ प्रतिनंद्य स तद्याच्छां कर्तुमावश्यकं गतः ॥ निम
 मज्ज वृहद् ध्यायन्कालिंदीसलिले शुभे ॥ ३७ ॥ मुहूर्तार्धावशिष्टायां द्वादश्यां पारणं प्रति ॥ चितयामास धर्मज्ञो द्विजै
 स्तद्धर्मसंकटे ॥ ३८ ॥ ब्राह्मणातिक्रमे दोषो द्वादश्यां यदपारणे ॥ यत्कृत्वा साधु मे भूयादधर्मो वा न मां स्पृशेत्
 ॥ ३९ ॥ अंभसां केवलेनाथ करिष्ये व्रतपारणम् ॥ प्राहुरब्भक्षणं विप्रा ह्यशितं नाशितं च तत् ॥ ४० ॥
 ॥ ३४ ॥ तर्हि तदेव दुर्वासा अतिथिः साक्षात्प्रत्यक्षोऽभूत् ॥ ३५ ॥ आनर्चाचितवान् । अभ्यवहाराय भोजनाय ॥ ३६ ॥ आवश्यकं
 नेयमिकं माध्याह्निकं कर्म कर्तुं गतः । बृहद्ब्रह्म ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ धर्मसंकटमेवाह । यद्यतो ब्राह्मणातिक्रमे दोषोऽधर्मः द्वादश्यामपा
 रणेऽपि दोषो व्रतवैगुण्यम् । यत्कृत्वा यस्मिन्कृते ॥ ३९ ॥ एवं द्विजैः सह विचार्य निश्चिनोति । अंभसेति । व्रतस्य पापं समा

१ अंबराकल्पैर्वस्त्राकारैः । 'अभिषिष्य वराकल्पैः' इत्यपि पाठान्तरम् । २ भूपः इति पाठः श्चित् ।

भा. न.

॥ ९ ॥

सिम् । तदशितमादुरशितं नेति चाहुः । श्रुतिश्च । “अपोऽश्राति तन्नैवाशितं नैवानशितम् ” इति ॥ ४० ॥ प्रत्यचष्ट प्रत्यैक्षत ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
प्रचलत्कंपमानं गात्रं यस्य । भ्रुकुटीभ्यां कुटिलमाननं यस्य ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ क्रुद्धमहिं पावको दावाग्निरिव ॥ ४८ ॥

इत्यपः प्राश्य राजर्षिश्चितयन्मनसाऽच्युतम् ॥ प्रत्याचष्ट कुरुश्रेष्ठ द्विजागमनमेव सः ॥ ४१ ॥ दुर्वासा यमुनाकूलात्कृताव
श्यक आगतः ॥ राज्ञाऽभिनन्दितस्तस्य बुबुधे चेष्टित धिया ॥ ४२ ॥ मन्युना प्रचलद्गात्रो भ्रुकुटीकुटिलाननः ॥ बुभुक्षि
तश्च सुतरां कृतांजलिमभाषत ॥ ४३ ॥ अहो अस्य नृशंसस्य श्रियोन्मत्तस्य पश्यत ॥ धर्मव्यतिक्रमं विष्णोरभक्तस्ये
शमानिनः ॥ ४४ ॥ यो मामतिथिमायातमातिथ्येन निमन्त्र्य च ॥ अदत्त्वा भुक्त्वांस्तस्य सद्यस्ते दर्शये फलम्
॥ ४५ ॥ एवं बुवाण उत्कृत्य जटां रोषविदीपितः ॥ तथा स निर्ममे तस्मै कृत्यां कालानलोपमाम् ॥ ४६ ॥ तामा
पतन्तीं ज्वलतीमसिहस्तां पदा भुवम् ॥ वेपयन्तीं समुद्रीक्ष्य न चचाल पदान्नुपः ॥ ४७ ॥ प्राग्दिष्टं भृत्यरक्षायां पुरुषेण
महात्मना ॥ ददाह कृत्यां तां चक्रं क्रुद्धाहिमिव पावकः ॥ ४८ ॥ तदभिद्रवदुद्रीक्ष्य स्वप्रयासं च निष्फलम् ॥ दुर्वासा
दुडुव भीतो दिक्षु प्राणपरीप्सया ॥ ४९ ॥ तमन्वधावद्गवद्रथांगं दावाग्निरुद्धूतशिखो यथाऽहिम् ॥ तथानुषक्तं सनिरी
क्ष्यमाणो गुहां विविक्षुः प्रससार मेरोः ॥ ५० ॥ दिशो नभः क्ष्मां विवरान् समुद्रान् लोकान्सपालांस्त्रिदिवं गतः सः ॥
यतोयतो धावति तत्रतत्र सुदर्शनं दुष्प्रसहं ददर्श ॥ ५१ ॥ अलब्धनाथस्स यदा कुतश्चित् संव्रस्तचित्तोऽरणमेषमा
णः ॥ देवं विरिचं समगाद्विधातस्त्राह्यात्मयोनेऽजिततेजसो माम् ॥ ५२ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ स्थानं मदीयं सहविश्वमेतत्
क्रीडावसाने द्विपरार्धसंज्ञे ॥ भ्रुभंगमात्रेण हि संदिधक्षोः कालात्मनो यस्य तिरो भविष्यति ॥ ५३ ॥

निष्फलमुद्रीक्ष्य ॥ ४९ ॥ अनुषक्तं पृष्ठतः संसक्तम् । मेरुर्गुहां विविक्षुरधावत् ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अरणमेषमाणः शरणमिच्छन् । अजित
तेजसो हरेश्चक्रात् ॥ ५२ ॥ एतत्सर्वं यस्य भ्रुभंगमात्रेण तिरो भविष्यति । कदा । क्रीडाया अवसाने तदपि कदा द्विपरार्धसंज्ञे काले ॥ ५३ ॥

१ राज्ञमिच्छन्ति इति पाठो वा । २ अभक्तस्येष्टमानिनः इति पाठे विष्णोरिष्टमानिन इत्यर्थः । ३ तस्य ते सद्यः फले दर्शये इत्यन्वयः । ४ अत्र ‘शुक उवाच’ इति पाठो विजयध्वजाय ।
५ कालात्मनः पश्यति को भविष्यत् इति पाठः क० ।

श्री. टी.

अ. ४

॥ ९ ॥

अतो वयं सर्वे यस्य नियममाज्ञां प्रपन्नाः प्राप्ताः संतो लोकहितं यथा भवत्येवं तन्नियमं मूढर्न्यर्पितं वहामः । अतस्तद्रक्तद्रोहिणं त्वां रक्षितुं न समर्थोऽहमिति शेषः यत्तदोर्नित्यसंबन्धात् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ श्रीरुद्रोऽपि प्रत्याचष्टे वयमिति चतुर्भिः । भूम्नि महति । महत्त्वमेवाह । यस्मिन्परमेश्वरे अजा ब्रह्माणस्त एव जीवास्तेषां कोशा उपाधिभूता ब्रह्मांडविग्रहा ईदृशा दृश्यमानब्रह्मांडप्रमाणा अन्येऽपि भवंति जायन्ते

अहं भवां दक्षभृगुप्रधानाः प्रजेशभूतेशसुरेशमुख्याः ॥ सर्वे वयं यन्नियमं प्रपन्ना मूढर्न्यर्पितं लोकहितं वहामः ॥ ५४ ॥ प्रत्याख्यातो विरिंचेन विष्णुचक्रोपतापितः ॥ दुर्वासाः शरणं यातः शर्वं कैलासवासिनम् ॥ ५५ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ वयं न तात प्रभवामभूम्नि यस्मिन्परेऽन्येऽप्यजजीवकोशाः ॥ भवंति कालेन भवंति हीदृशाः सहस्रशो यत्र वयं भ्रमामः ॥ ५६ ॥ अहं सनत्कुमारश्च नारदो भगवानजः ॥ कपिलोऽपांतरतमो देवलो धर्म आसुरिः ॥ ५७ ॥ मरीचिप्रमुखाश्चान्ये सिद्धेशाः पारदर्शनाः ॥ विदाम न वयं सर्वे यन्मायां माययाऽऽवृताः ॥ ५८ ॥ तस्य विश्वेश्वरस्येदं शस्त्रं दुर्विषहं हि नः ॥ तमेव शरणं याहि हरिस्ते शं विधास्यति ॥ ५९ ॥ ततो निराशो दुर्वासाः पदं भगवतो ययौ ॥ वैकुण्ठाख्यं यदध्यास्ते श्रीनिवासः श्रिया सह ॥ ६० ॥ स दह्यमानोऽजितशस्त्रवह्निना तत्पादमूले पतितः सवेपथुः ॥ आहाच्युतानंत सदीप्सित प्रभो कृतागसं माऽवहि विश्वभावन ॥ ६१ ॥ अजानता ते परमानुभावं कृतं मयाघं भवतः प्रियाणाम् ॥ विधेहि तस्यापचितिं विधातुमुच्येत यन्नाम्न्युदिते नारकोऽपि ॥ ६२ ॥

नश्यन्ति च । यत्र येषु ब्रह्माण्डेषु लोकेशाभिमानिनो वयं भ्रमामः ॥ ५६ ॥ ननु सर्वज्ञस्य तव भ्रमः कुनस्तत्राह । अहमिति ॥ ५७ ॥ पारदर्शनाः सर्वज्ञा अपि यस्य मायां न विद्मः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ हे सनामीप्सित मा माम् अव पाहि ॥ ६१ ॥ अपगंधं निवेदयन्प्रार्थयते । अजा नतेति । अघं दुःखम् । अपचितिं निष्कृतिम् । मद्रक्तद्रोहे निष्कृतिं न पश्यामीति चेत्तत्राह । यस्य तव नाम्नि कीर्तिते नरकस्थोऽपि

मुच्यते तस्य तव किमशक्यमिति भावः ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ न आशासे न स्पृहयामि ॥ ६४ ॥ इमं परं च लोकं हित्वा ॥ ६५ ॥ ६६ ॥
 प्रतीतं प्राप्तमपि ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ आत्मनस्तत्रैवाभिचारो हिंसा यतोऽभूत्तमेव यातु । अशिवमनर्थम् ॥ ६९ ॥ तपोविद्यासंपन्नस्य मम
 श्रीभगवानुवाच ॥ अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतन्त्र इव द्विज ॥ साधुभिर्ग्रस्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः ॥ ६३ ॥ नाहमा
 त्मानमाशासे मद्भक्तैः साधुभिर्विना ॥ श्रियं चात्यंतिकीं ब्रह्मन् येषां गतिरहं परा ॥ ६४ ॥ ये दारागारपुत्राप्तान् प्राणान्
 वित्तमिमं परम् ॥ हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे ॥ ६५ ॥ मयि निर्वद्धहृदयाः साधवः समदर्शनाः ॥ वशे
 कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यथा ॥ ६६ ॥ मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् ॥ नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः
 कुतोऽन्यत् कालविदुतम् ॥ ६७ ॥ साधवो हृदयं मह्यं साधूनां हृदयं त्वहम् ॥ मदन्यत् ते न जानन्ति नाहं तेभ्यो मनागपि
 ॥ ६८ ॥ उपायं कथयिष्यामि तव विप्र शृणुष्व तम् ॥ अयं ह्यात्माभिचारस्ते यतस्तं यातु वै भवान् ॥ ६९ ॥ साधुषु प्रहितं तेजः
 प्रहृतुः कुरुतेऽशिवम् ॥ तपो विद्या च विप्राणां निःश्रेयसकरे उभे ॥ ते एव दुर्विनीतस्य कल्पेते कर्तुरन्यथा ॥ ७० ॥ ब्रह्म
 स्तद्गच्छ भद्रं ते नाभागतनयं नृपम् ॥ क्षमापय महाभागं ततः शान्तिर्भविष्यति ॥ ७१ ॥ इति श्रीभागवते म० नवमस्कन्धे
 अंबरीषोपाख्याने दुर्वासोऽनुतापशमनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भगवतादिष्टो दुर्वासाश्चक्रता
 पितः ॥ अंबरीषमुपावृत्य तत्पादौ दुःखितोऽग्रहीत् ॥ १ ॥ तस्य सोद्यमनं वीक्ष्य पादस्पर्शविलज्जितः ॥ अस्तावीत् तद्वरेरस्र
 कृपया पीडितो भृशम् ॥ २ ॥

कथमनर्थः समजनीति मा स्म विस्मयं कार्षीरित्याह । तप इति ॥ ७० ॥ ७१ ॥ इति नवमस्कन्धे टीकायां चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४ ॥
 पंचमे विष्णुचक्रं तु प्रसाद्य प्राणसंकटात् ॥ दुर्वासा रक्षितस्तेन तथा तद्भूतमीर्यते ॥ १ ॥ १ ॥ स उद्यमनमिति छेदः । सुलोपः पादपूर

णार्थः ॥ २ ॥ ज्योतिषां नक्षत्राणां पतिः सोमस्त्वम् । मात्राणीन्द्रियाणि च । त्वच्छतयैवाभ्यादयः स्वंस्वं कार्यं कुर्वतीत्यर्थः ॥ ३ ॥ सहस्र
मग यस्य हे सहस्रार । स्वस्ति शरणं भूयाः । इडस्पते पृथ्वीपते ॥ ४ ॥ ब्राह्मणरक्षणं तव युक्तमेवेत्याह । त्वं धर्म इति । न च तवंयमति
स्तुतिरित्याह । पौरुषं पुरुषस्येश्वरस्य परं तेजः सामर्थ्यं त्वम् । अयं भावः । स ऐशतेत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं भगवतः शोभनं दर्शनं सुदर्शनं तत एव
सर्वं जातमतस्त्वमेव सर्वात्मेति ॥ ५ ॥ हे सुनाभ अद्भुतकर्माणं त्वां कः स्तोतुं समर्थोऽस्तुभ्यं केवलं नमो गृण इत्यन्वयः । अद्भुतकर्मत्व

अंबरीष उवाच ॥ त्वमग्निर्भगवान् सूर्यस्त्वं सोमो ज्योतिषां पतिः ॥ त्वमापस्त्वं क्षितिर्व्योम वायुर्मात्रेन्द्रियाणि च ॥ ३ ॥
सुदर्शनं नमस्तुभ्यं सहस्राराच्युतप्रिय ॥ सर्वास्त्रघातिन् विप्राय स्वस्ति भूया इडस्पते ॥ ४ ॥ त्वं धर्मस्त्वमृते मृत्युं त्वं
यज्ञोऽखिलयज्ञमुक् ॥ त्वं लोकपालः सर्वात्मा त्वं तेजः पौरुषं परम् ॥ ५ ॥ नमः सुनाभाखिलधर्मसेतवे ह्यधर्मशीलासुर
धूमकेतवे ॥ त्रैलोक्यगोपाय विशुद्धवर्चसे मनोजवायाद्भुतकर्मणे गृणे ॥ ६ ॥ त्वत्तेजसाधर्ममयेन संहृतं तमः प्रका
शश्च धृतो महात्मनाम् ॥ दुरत्ययस्ते महिमा गिरां पते त्वद्रूपमेतत्तदमदमत्परावरम् ॥ ७ ॥ यदा विसृष्टस्त्वमनंजनेन वै
बलं प्रविष्टोऽजित दैत्यदानवम् ॥ बाहूदरोर्वघ्रिशिरोधराणि वृक्कणन्नजस्रं प्रधने विराजसे ॥ ८ ॥ स त्वं जगत्राणखल
प्रहाणये निरूपितः सर्वसहो गदाभृता ॥ विप्रस्य चास्मत्कुलदैवहेतवे विधेहि भद्रं तदनुग्रहो हि नः ॥ ९ ॥

मेवाह । अखिलानां धर्माणां सेतवे मर्यादाहूपाय । अत एव धर्मशीलानामसुराणां धूमकेतवे दाहकाय त्रैलोक्यं गोपायतीति तथा । विशुद्ध
मृत्युज्ज्वलं वर्चस्तेजो यस्य तस्मै ॥ ६ ॥ तदेव प्रपंचयति त्वत्तेजसेति द्वाभ्याम् । सूर्यादीनां प्रकाशश्च त्वयैव रूप्यते प्रकाशत इति
त्वद्रूपम् ॥ ७ ॥ हे अजितानंजनेन श्रीहरिणा यदा विसृष्टस्त्वं नदा दैत्यदानवानां बलं प्रविष्टः संस्तेषां बाहूदीर्घदन्विगजसे । पाठांतरं
अजिता दैत्यदानवा यस्मिन्स्तद्वलम् । पूर्वदेन संधिरार्षः ॥ ८ ॥ किं च । त्वया भगवन्निशुक्लेन खलानामेव दंडः कार्यः माधवस्तु रक्ष

भा. न.
॥ ११ ॥

णीया अतो विप्रस्य रक्षणेनास्माननुगृहाणेत्याह । स त्वमिति । हे जगन्नाथ स एवंभूतस्त्वं खलानामेव प्रहारार्थं निरूपितो नियुक्तः अतोऽस्मि
त्कुलस्य दैवहेतवे भाग्यलाभाय विप्रस्य भद्रं विधेहि तदेव नोऽनुग्रहः ॥ ९ ॥ सर्वसुकृतार्पणेन विप्ररक्षां प्रार्थयते यद्यस्तीति द्वाभ्याम् । विप्रो
यद्यस्ति दत्तमिष्टं वा स्वधर्मो वा स्वनुष्ठितः ॥ कुलं नो विप्रदैवं चेद्विजो भवतु विज्वरः ॥ १० ॥ यदि नो भगवान्प्रीत
एकः सर्वगुणाश्रयः ॥ सर्वभूतात्मभावेन द्विजो भवतु विज्वरः ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति संस्तुवतो राज्ञो विष्णुचक्रं
सुदर्शनम् ॥ अशाम्यत् सर्वतो विप्र प्रदहद्राजयाच्चया ॥ १२ ॥ स मुक्तोऽस्त्राग्नितापेन दुर्वासाः स्वस्तिमांस्ततः ॥ प्रश
शंस तमुर्वीशं युञ्जानः परमाशिषः ॥ १३ ॥ दुर्वासा उवाच ॥ अहो अनन्तदासानां महत्त्वं दृष्टमद्य मे ॥ कृतागसोऽपि
यद्राजन्मंगलानि समीहसे ॥ १४ ॥ दुष्करः को नु साधूनां दुस्त्यजो वा महात्मनाम् ॥ यैः संगृहीतो भगवान् सात्त्व
तामृषभो हरिः ॥ १५ ॥ यन्नामश्रुतिमात्रेण पुमान्भवति निर्मलः ॥ तस्य तीर्थपदः किं वा दासानामवशिष्यते ॥ १६ ॥
राजत्रनुगृहीतोऽहं त्वयाऽतिकरुणात्मना ॥ मदघं पृष्ठतः कृत्वा प्राणा यन्मेऽभिरक्षिताः ॥ १७ ॥ राजा तमकृताहारः
प्रत्यागमनकांक्षया ॥ चरणानुपसंगृह्य प्रसाद्य समभोजयत् ॥ १८ ॥ सोऽशित्वाऽऽदृतमानीतमातिथ्यं सार्वकामिकम् ॥
तृप्तात्मा नृपतिं प्राह भुज्यतामिति सादरम् ॥ १९ ॥ प्रीतोऽस्म्यनुगृहीतोऽस्मि तव भागवतस्य वै ॥ दर्शनस्पर्शनालापै
रातिथ्येनात्ममेधसा ॥ २० ॥ कर्मावदातमेतत्ते गायन्ति स्वस्त्रियो मुहुः ॥ कीर्तिं परमपुण्यां च कीर्तयिष्यति भूरियम्
॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं संकीर्त्य राजानं दुर्वासाः परितोषितः ॥ ययौ विहायसाऽऽमन्त्र्य ब्रह्मलोकमहैतुकम् ॥ २२ ॥
दैवं देवता यस्मिस्तत् ॥ १० ॥ ११ ॥ राज्ञस्तस्यैव याच्चया ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ गजेत्यादिश्लोकद्वयं शुकोक्तिः ॥ १८ ॥
॥ १९ ॥ प्रीतोऽस्मीति श्लोकद्वयं पुनश्च विप्रोक्तिः । आत्मनि मेधा येन तेनातिथ्येन ॥ २० ॥ भूरियं तत्रस्थो जनः कीर्तयिष्यति ॥ २१ ॥ २२ ॥

१ 'यदि मे भगवान्प्रीतः' इति पाठः क० । २ 'महितम्' इति कचित् ।

श्री. टी.
अ. ५

॥ ११ ॥

तस्य धैर्यातिशयमाह । गतो मुनिर्यावता नागतस्तावत्संवत्सरोऽतिकांत इति ॥ २३ ॥ द्विजस्योपयोगेन भोजनेनातिपवित्रमाहरदबुभुजे । स्ववीर्यं च धैर्यादिलक्षणं परानुभावं भगवतः प्रभावं मेने ॥ २४ ॥ एवंविधा अनेके गुणा यस्य सः । आविरिचान्विरिचपदसहितान्भोगान्निरयप्रायानपश्यदित्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कंधे टीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥

संवत्सरोऽत्यगात्तावद्यावता नागतो गतः ॥ मुनिस्तद्दर्शनांकाक्षी राजाऽबभक्षो बभूव ह ॥ २३ ॥ गते च दुर्वाससि सौऽवरीषो द्विजोऽयोगातिपवित्रमाहरत् ॥ ऋषेर्विमोक्षं व्यसनं च बुद्ध्वा मेने स्ववीर्यं च परानुभावम् ॥ २४ ॥ एवं विधाऽनेकगुणः स राजा परात्मनि ब्रह्मणि वासुदेवे ॥ क्रियाकलापैः समुवाह भक्तिं ययाऽऽविरिचान्निरयांश्चकार ॥ २५ ॥ अथावरीषस्तनयेषु राज्यं समानशीलेषु विसृज्य धीरः ॥ वनं विवेशात्मनि वासुदेवे मनो दधद् ध्वस्तगुण प्रवाहः ॥ २६ ॥ इत्येतत्पुण्यमाख्यानमवरीषस्य भूपतेः ॥ संकीर्तयन्ननुध्यायन् भक्तो भगवतो भवेत् ॥ २७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराण नवमस्कंधे अंवरीषोपाख्याने दुर्वास उपचरणं नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ विरूपः केतुमान् शंभुरंवरीषसुतास्त्रयः ॥ विरूपात्पृषदश्चोऽभूत्तत्पुत्रस्तु रथीतरः ॥ १ ॥ रथीतरस्या प्रजस्य भार्याय तंतवेऽर्धितः ॥ अंगिरा जनयामास ब्रह्मवर्चस्विनः सुतान् ॥ २ ॥ एते क्षेत्रे प्रसूता वै पुनस्त्वांगिरसाः स्मृताः ॥ रथीतराणां प्रवराः क्षत्रोपेता द्विजातयः ॥ ३ ॥

षष्ठारंभंवरीषस्य वंशमुक्त्वा ततः परम् ॥ षष्ठाद्यष्टभिरध्यायैरिदं वाकोर्वंश उच्यते ॥ १ ॥ तत्र षष्ठे शशादादिर्माधात्रंतो निरूप्यते ॥ प्रसंगात्सौभरेराख्या मांघातृतनयापतेः ॥ २ ॥ १ ॥ तंतवे संतानार्थम् ॥ २ ॥ ये अंगिरसा जनिता एते रथीतरस्य क्षेत्रे प्रसूतत्वेन रथीतरगोत्राः संतोंगिरसो वीर्येण प्रसूतत्वादांगिरसाश्च । पुनरपि रथीतराणामन्येषां जातानां प्रवरा मुख्याः स्मृताः । यतः क्षत्रोपेता ब्राह्मणा इत्यर्थः ॥ ३ ॥

भा. न.
॥ १२ ॥

तदेवं मनोर्दशसु पुत्रेषु पृषधश्च कविश्च विरक्तत्वान्न वंशप्रवर्तकौ कर्षादीनां च सप्तानां वंशास्तारतम्यक्रमेणोक्ताः । इदानीमतिविततमिक्ष्वाको
वंशमाह । क्षुवतस्त्वित्यादिना यावत्सोमवंशप्रस्तावः । क्षुतं कुर्वतो मनोवर्माणतो जज्ञे । श्रद्धायां जनयामास दश पुत्रानिति पूर्वोक्तं बाहुल्या
भिप्रायेणेति द्रष्टव्यम् । पुत्राणां शते ज्येष्ठाः ॥ ४ ॥ “आर्यावर्तः पुण्यभूमिर्मध्यं विंध्यहिमालयोः” तस्मिन्पुरस्तात्समुद्रपर्यन्तं मंडल
विभागेन पंचविंशतिर्नृगा अभवन् । हे नृप तथैव पश्चाच्च पंचविंशतिः । मध्ये तु ज्येष्ठास्त्रयः । अपरे त्वन्यतो दक्षिणोत्तरादिषु ॥ ५ ॥ विकुक्षिरेव
क्षुवतस्तु मनोर्जज्ञे इक्ष्वाकुर्घ्राणतः सुतः ॥ तस्य पुत्रशतज्येष्ठा विकुक्षिनिमिदंडकाः ॥ ४ ॥ तेषां पुरस्तादभवन्नार्यावर्ते
नृपा नृप ॥ पंचविंशतिः पश्चाच्च त्रयो मध्ये परेऽन्यतः ॥ ५ ॥ स एकदाऽष्टकाश्राद्धे इक्ष्वाकुः सुतमादिशत् ॥ मांसमानी
यतां मेध्यं विकुक्षे गच्छ मा चिरम् ॥ ६ ॥ तथेति स वनं गत्वा मृगान्हत्वा क्रियार्हणान् ॥ श्रांतो बुभुक्षितो वीरः शशं
चाऽऽददपस्मृतिः ॥ ७ ॥ शेषं निवेदयामास त्रिंशे तेन च तद्धरुः ॥ चोदितः प्रोक्षणायाह दुष्टमेतदकर्मकम् ॥ ८ ॥ ज्ञात्वा
पुत्रस्य तत्कर्म गुरुणाऽभिहितं नृपः ॥ देशात्रिस्मारयामास सुतं त्यक्तविधिं रुषा ॥ ९ ॥ स तु विप्रेण संवादं जापकेन
समाचरन् ॥ त्यक्त्वा कलेवरं योगी स तेनावाप यत्परम् ॥ १० ॥ पितर्युग्मरतेऽभ्येत्य विकुक्षिः पृथिवीमिमाम् ॥ शशं
दीजे हरिं यज्ञैः शशाद इति विश्रुतः ॥ ११ ॥ पुरंजयस्तस्य सुत इन्द्रवाह इतीरितः ॥ ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शृणु
नामानि कर्मभिः ॥ १२ ॥

शशाद इति विश्रुत इति वक्ष्यति तत्र हेतुमाह । एकदेति चतुर्भिः ॥ ६ ॥ क्रियार्हणान् श्राद्धार्हान् । आददभक्षयत् ॥ ७ ॥ तद्धरुर्वशिष्ठः ।
प्रोक्षणाया श्राद्धोचितसंस्काराय ॥ ८ ॥ त्यक्तो विधिः मदाचारो येन तम् ॥ ९ ॥ स त्विक्ष्वाकुः जापकेन वशिष्ठेन । राज्यभोगेन विरक्तो
योगी संस्तेन योगेन कलेवरं त्यक्त्वा स यत्परं तत्त्वं तदवाप ॥ १० ॥ शासत्पालयन्हरिमीजे ॥ ११ ॥ दैत्यपुंगवस्य जयात्पुरंजयः इन्द्रो वाहो
यस्येतीन्द्रवाहः ककुदि स्थितत्वात्ककुत्स्थ इति च शशादसुतस्य त्रीणि नामानि तत्कर्मनिमित्तानि ॥ १२ ॥

१ ‘शशादादपस्मृतिः’ इति पाठान्तरम् । अपस्मृतिर्विवेकाहितः । २ जक्षित्यादित्वाच्छतुर्भिः न ।

न. द.
म. ६

॥ १२ ॥

तान्येव व्याचक्षाण आह कृतांत इति सप्तभिः । कृतं विश्वमंतयतीति तथा । पार्ष्णिग्राहः सहायः ॥ १३ ॥ इंद्रो यदि मम वाहनं स्यात्तर्हि दैत्यान्हनि
 प्यामीति तेन वाहनत्वेन वृतः सन्निद्रो लज्जया तदजंगीकुर्वन्विष्णोर्वचनात्तस्य वाहनत्वाय महान्वृषो बभूवेत्यर्थः ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ येऽभिमुखं ययु
 स्तान् यमं दर्शयितुं सदेहानेव भल्लैरनयदित्यर्थः ॥ १७ ॥ तच्च दृष्ट्वाऽन्ये दुद्रुवुः । स्वमालयं पातालम् ॥ १८ ॥ इति एतैः कर्मभिः पुरंजयादिनामभिः
 कृतांत आसीत् समरो देवानां सह दानवैः ॥ पार्ष्णिग्राहो वृतो वीरो देवैर्देत्यपराजितैः ॥ १३ ॥ वचनाद्देवदेवस्य
 विष्णोर्विश्वात्मनः प्रभो ॥ वाहनत्वे वृतस्तस्य बभूवेंद्रो महावृषः ॥ १४ ॥ स सन्नद्धो धनुर्दिव्यमादाय विशिखाञ्छि
 तान् ॥ स्तूयमानः समारुह्य युयुत्सुः ककुदि स्थितः ॥ १५ ॥ तेजसाऽऽप्यायितो विष्णोः पुरुषस्य परात्मनः ॥ प्रती
 च्यां दिशि दैत्यानां न्यरुणत्रिदशैः पुरम् ॥ १६ ॥ तैस्तस्य चांभूत् प्रधनं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ यमाय भल्लैरनयद्दे
 त्यान् येऽभिययुर्मृधे ॥ १७ ॥ तस्येषु पाताभिमुखं युगांताग्निमिवोल्बणम् ॥ विसृज्य दुद्रुवुर्देत्या हन्यमानास्वमाल
 यम् ॥ १८ ॥ जित्वा पुरं धनं सर्वं सश्रीकं वज्रपाणये ॥ प्रत्ययच्छत्स राजर्षिरिति नामभिराहृतः ॥ १९ ॥ पुरंजयस्य
 पुत्रोऽभूदनेनास्तत्सुतः पृथुः ॥ विश्वरंधिस्ततश्चंद्रो युवनाश्वश्च तत्सुतः ॥ २० ॥ शावस्तस्तत्सुतो येन शावस्ती निर्ममे
 पुरी ॥ बृहदश्वस्तु शावस्तिस्ततः कुवल्याश्वकः ॥ २१ ॥ यः प्रियार्थमुतंकस्य धुंधुनामाऽसुरं बली ॥ सुतानामेकविंश
 त्या सहस्रैरहनद् वृतः ॥ २२ ॥ धुंधुमार इति ख्यातस्तत्सुतास्ते च जज्वलुः ॥ धुन्धोर्मुखाग्निनां सर्वे त्रय एवावशे
 षिताः ॥ २३ ॥ दृढाश्वः कपिलाश्वश्च भद्राश्व इति भारत ॥ दृढाश्वपुत्रो हर्यश्वो निकुंभस्तत्सुतः स्मृतः ॥ २४ ॥
 आहृतो व्याहृतः । पाठांतरे आहृत इत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ शावस्तिः शावस्तस्य पुत्रः कुवल्याश्वक एव धुंधुमार इति ख्यातः ॥ २१ ॥
 तत्र कारणमाह । य इति । सुतानामेकविंशत्या सहस्रैर्वृतः संहतवान् ॥ २२ ॥ धुंधुमार इति चेति चकारस्यान्वयः ॥ २३ ॥ २४ ॥

१ 'तैस्तस्य ह्यभवद्राजन्संग्रामो रोमहर्षणः' इति पाठो विजयध्वजीये । २ 'विश्वगंधिः' इत्यपि क० । ३ 'यः प्रियार्थं मकंदस्य' इति पाठः क० ।

अथ तस्मान्निकुंभात्कृशाश्वः ॥ २५ ॥ भार्याणां शतेन सह अस्य पुत्रार्थमिन्द्रदेवत्यामिष्टिं वर्तयामासुः । स्मेत्याश्वये ॥ २६ ॥ तदेवाह राजेति षड्भिः । तर्षितस्तृषितः सन् जलार्थं प्रविष्टो मंत्राभिमंत्रितं जलं पत्न्यै देयं स्वयं पपौ ॥ २७ ॥ व्युदकं निरुदकम् । पुंसवनं पुत्रोत्पत्तिकारणम् ॥ २८ ॥ अहो देवबलमेव मुख्यं बलं पुरुषबलं तु न किंचिदिति वदंत ईश्वराय नमस्कारं चक्रुः ॥ २९ ॥ ३० ॥ अयं कं धास्यति पास्यतीति दुःखितैर्विप्रेरुक्ते सति तस्यामिष्ट्यामाराधित इन्द्रो मां धाता पाता हे वत्स मा रोदीरिति ब्रुवन् देशिनीं तर्जनीमदादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ तस्य बर्हणाश्वो निकुंभस्य कृशाश्वोऽथास्य सेनजित् ॥ युवनाश्वोऽभवत् तस्य सोऽनपत्यो वनं गतः ॥ २५ ॥ भार्याशतेन निर्विण्ण ऋषयोऽस्य कृपालवः ॥ इष्टिं स्म वर्तयांचक्रुरैन्द्रीं ते सुसमाहिताः ॥ २६ ॥ राजा तद्यज्ञसदनं प्रविष्टो निशि तर्षितः ॥ दृष्ट्वा शयानान् विप्रांस्तान् पपौ मंत्रजलं स्वयम् ॥ २७ ॥ उत्थितास्ते निशम्याथ व्युदकं कलशं प्रभो ॥ पप्रच्छुः कस्य कर्मेदं पीतं पुंसवनं जलम् ॥ २८ ॥ राज्ञा पीतं विदित्वाथ ईश्वरप्रहितेन ते ॥ ईश्वराय नमश्चक्रुर्हो देवबलं बलम् ॥ २९ ॥ ततः काल उपावृत्ते कुक्षिं निर्भिद्य दक्षिणम् ॥ युवनाश्वस्य तनयश्चक्रवर्ती जजान ह ॥ ३० ॥ कं धास्यति कुमारोऽयं स्तन्यं रोरूयते भृशम् ॥ मां धाता वत्स मा रोदीरितीन्द्रो देशिनीमदात् ॥ ३१ ॥ न ममार पिता तस्य विप्रदेवप्रसादतः ॥ युवनाश्वोऽथ तत्रैव तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥ ३२ ॥ त्रसद्दस्युरितीन्द्रोऽगं विदधे नाम तस्य वै ॥ यस्मात्त्रसन्ति बुद्धिग्रा दस्यवो रावणादयः ॥ ३३ ॥ यौवनाश्वोऽथ मांधाता चक्रवर्त्यवर्नीं प्रभुः ॥ सप्तद्वीपवतीमेकः शशासाच्युततेजसा ॥ ३४ ॥ ईजे च यज्ञं क्रतुभिरात्मविद् भूरिदक्षिणैः ॥ सर्वदेवमयं देवं सर्वात्मकमतीन्द्रियम् ॥ ३५ ॥ पिता युवनाश्वो भिन्नकुक्षिरपि न ममार किं तु कालांतरे तपसा सिद्धिमन्वगात् ॥ ३२ ॥ मांधातुर्महिमानमाह त्रसद्दस्युरिति षड्भिः । अंगं हे राजन्यस्मान्मांधातुर्दस्यव उद्धिग्राः कंपिताः संतस्त्रसंत्यत इन्द्रो यस्य त्रसद्दस्युरिति नाम विदधे स मांधाताऽवनीमेकः शशासेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ३३ ॥ अच्युतस्य तेजसा । अप्रच्युततेजसेति वा ॥ ३४ ॥ आत्मविदपि स यज्ञं विष्णुमीजे । तमेव विशिनष्टि सर्वदेवमयमिति साद्धेन ॥ ३५ ॥

१ अनपत्यः सन् निर्विण्णः भार्याशतेन सह वनं गत इत्युत्तरेणान्वयः । २ स्तन्य इति पाठे स्तनपानेच्छुः । स्तन्ये रोरूयते इत्यपि कुत्रचित्पठ्यते ।

॥ ३६ ॥ प्रतितिष्ठत्यस्तं गच्छति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ प्रसंगात्सौभरेश्वरितमाह तेषामिति यावत्समाप्ति । तेषां स्वसारो मांधातुः कन्याः ।
ननु महातापसस्य कुतो विवाहप्रसंगः कथं वा जराजर्जरं तं राजकन्या वत्रिरे तदाह यमुनातर्जल इति षड्भिः ॥ ३९ ॥ नृपं मांधातारम् ॥
॥ ४० ॥ सोऽपि मांधाता स्वयंवरे कामं गृह्यतामित्याह स प्रियः स्त्रीणामप्रियं मां विचिंत्यानेनाहं प्रत्युक्तोऽत आत्मानं तथा साधयिष्या

द्रव्यं मन्त्रो विधिर्यज्ञो यजमानस्तथर्त्विजः ॥ धर्मो देशश्च कालश्च सर्वमेतद्यदात्मकम् ॥ ३६ ॥ यावत्सूर्य
उदेति स्म यावच्च प्रतितिष्ठति ॥ सर्वं तद्यौवनाश्वस्य मांधातुः क्षेत्रमुच्यते ॥ ३७ ॥ शशविदोर्दुहितरि बिन्दुमत्या
मधान्तपः ॥ पुरुकुत्समंवरीषं मुचुकुन्दं च योगिनम् ॥ ३८ ॥ तेषां स्वसारः पञ्चाशत्सौभरिं वत्रिरे पतिम् ॥ यमुनातर्जले
मग्नस्तप्यमानः परन्तपः ॥ ३९ ॥ निर्वृतिं मीनराजस्य वीक्ष्य मैथुनधर्मिणः ॥ जातस्पृहो नृपं विप्रः कन्यामेकामया
चत ॥ ४० ॥ सोऽप्याह गृह्यतां ब्रह्मन्कामं कन्या स्वयंवरे ॥ स विचिंत्याप्रियं स्त्रीणां जरठोऽयमसंमतः ॥ वली पलित
एजत्क इत्यहं प्रत्युदाहृतः ॥ ४१ ॥ साधयिष्ये तथात्मानं सुरस्त्रीणामपीप्सितम् ॥ किं पुनर्मनुजैर्द्राणामिति व्यवसितः
प्रभुः ॥ ४२ ॥ मुनिः प्रवेशितः क्षत्रा कन्यांतःपुरमृद्धिमत् ॥ वृतश्च राजकन्याभिरेकः पञ्चाशता वरः ॥ ४३ ॥

मीति व्यवसितो निश्चितवानिति द्वयोरन्वयः । अप्रियत्वे हेतुः । जरठो वृद्धः वलीभिर्युक्तः पलितश्च । एजत्कः कंयमानशिराः । तापसत्वा
दिना वाऽसंमतोऽहमिति कृत्वा ॥ ४१ ॥ तथेत्यस्य प्रपंचः । सुरस्त्रीणामपीप्सितं किं पुनर्मनुजैर्द्राणां याः स्त्रियस्तासामिति ॥ ४२ ॥ ततः
किं वृत्तं तदाह मुनिरिति द्वाभ्याम् । क्षत्रा प्रतीहारेण । पञ्चाशताऽपि राजकन्याभिः स एक एव वरो वृतः ॥ ४३ ॥

१ द्रव्यं पुरोडाशादि । मन्त्रो देवताप्रकाशको वेदभागः । विधिश्रोदनात्मको वेदभागः । यज्ञो विष्णुः । यजमानः कर्ता चेतनाचेतनसंघातः । ऋत्विजो ब्राह्मणाः । धर्मो पूर्वार्थः । देशो यूमिः ।
कालो वसंतादिः । किं बहुना विश्वं तदात्मकम् । २ 'यावच्चन्द्रः प्रतियुते' इत्यपि पाठः कचित् । ३ मज्जंस्तप्यमानः इति पाठान्तरम् ।

॥४४॥ तस्य गार्हस्थ्यं वर्णयति स इति चतुर्भिः । बह्वच इति मंत्रसामर्थ्यमुक्तम् । ताभिः सह रेमे इत्युत्तरेणान्वयः । क रेमे । अपारणीयं दुरंतं यत्तपस्तस्य श्रियासमृद्ध्याऽनर्घ्याः परिच्छदा येषु तेषु गृहेषु तथा नानाविधेषूपवनेषु च अमलान्यभांसि येषां तेषु सरस्सु च । कथंभूतेषु । सौगंधिकानां कढाराणां च काननानि स्तोमा येषु ॥४५॥ कथंभूतेषु गृहादिषु । स्वलंकृताः स्त्रियः पुरुषाश्च येषु । अनुगायंतो द्विजाश्च पक्षिणो

तासां कलिरभूद्भ्यांस्तदर्थेऽपोह्य सौहृदम् ॥ ममानुरूपो नायं व इति तद्गतचेतसाम् ॥ ४४ ॥ स बह्वचस्ताभिरपारणी यतपश्श्रियाऽनर्घ्यपरिच्छदेष्टु ॥ गृहेषु नानोपवनामलांभस्सरस्सु सौगंधिककाननेषु ॥ ४५ ॥ महाऽर्हशय्यासनवस्त्रभू षणस्नानानुलेपाभ्यवहारमाल्यकैः ॥ स्वलंकृतस्त्रीपुरुषेषु नित्यदा रेमेऽनुगायद्विजभृंगवंदिषु ॥ ४६ ॥ यद्गार्हस्थ्यं तु सं वीक्ष्य सप्तद्वीपवतीपतिः ॥ विस्मितः स्तंभमजहात्सार्वभौमश्रियान्वितम् ॥ ४७ ॥ एवं गृहेष्वभिरतो विषयान्विविधैः सुखैः ॥ सेवमानो न चाऽतुष्यदाज्यस्तोकैरिवानलः ॥ ४८ ॥ स कदाचिदुपासीन आत्मापह्नवमात्मनः ॥ ददर्श बह्वचां चायौ मीनसंगसमुत्थितम् ॥ ४९ ॥ अहो इमं पश्यत मे विनाशं तपस्विनः सच्चरितव्रतस्य ॥ अंतर्जले वारिचरप्रसंगां त्प्रच्यावितं ब्रह्म चिरं धृतं यत् ॥ ५० ॥ संगं त्यजेत मिथुनव्रतिनां मुमुक्षुः सर्वात्मना न विसृजेद्बहिरिन्द्रियाणि ॥ एकश्चरन्नहसि चित्तमनंत ईशे युंजीत तद्व्रतिषु सांधुषु चेत्प्रसंगः ॥ ५१ ॥

भृंगाश्च बंदिनश्च येषु । कथंभूतः । महार्हशय्यादिभिरुपलक्षितः सन् ॥ ४६ ॥ स्तंभं गर्वम् ॥ ४७ ॥ आज्यस्तोकैर्घृतविंदुभिः ॥ ४८ ॥ इदानीं तस्यानुतापपूर्वकं वानप्रस्थाश्रममाह स कदाचिदिति सप्तभिः । आत्मनो मनसो हेतोरात्मनोपह्नवं तपोहानिं ददर्श ॥ ४९ ॥ संश्वासौ चरित व्रतश्च योऽहं तस्य ब्रह्म तपः ॥ ५० ॥ मिथुनव्रतिनां दांपत्यधर्मवताम् । चेद्यदि प्रसंगस्तर्हि तद्व्रतिषु ईश्वरार्थधर्मपरेष्वेव कार्यं इति शेषः ॥ ५१ ॥

१ सौहृदं सोदर्यप्रयुक्तस्नेहम् । २ अयं ममैवानुरूपो योग्यो वरः वो युष्माकं योग्यो नैव भवतीत्यर्थः । अत्र हेतुः तस्मिन्नेवातिमुंदरे गतमासक्तं चेतो मनो यासाम् । ३ 'स बह्वचस्ताभिरपारणीयश्रिया विराजसु परिच्छदेष्टु' इ० पा० । ४ प्रस्तावितमिति पाठे च्युतमेवेत्यर्थः । अयं विजयध्वजाचार्यसंमतः । ५ मिथुनव्रतिनाम् इति पाठान्तरं स्त्रीपुरुषसंगोद्धृतपापादित्यर्थः ।

संगाज्जातं दोषं प्रपंचयति । एक इति । पंचाशता भार्याभिः संबन्धात्पंचाशदासमभूवमित्यर्थः । ततश्च सुतेः पंचसहस्रसर्ग आसम् प्रत्येकं तासु पुत्रशतरूपेणोत्पत्तेः । उभयकृत्यान्वैदिकपारत्रिकाणि कर्माणि तद्विषयाणां मनोरथानाम् । अर्थभावः पुरुषार्थबुद्धिमान् ॥५२॥ न्यासोऽत्र संगत्याग एव । वानप्रस्थधर्म इत्यर्थः ॥५३॥५४॥ आध्यात्मिकीं गतिं ब्रह्मणि लयम् ॥५५॥ इति नवमस्कन्धे टीकायां षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ मांधातुरन्वयः प्रोक्तः सप्तमे यत्र गीयते ॥ पुरुकुत्सस्य चाख्यानं हरिश्चंद्रस्य चोत्तमम् ॥ १ ॥ पुत्रप्रवरः पुत्रश्रेष्ठः । स पितामहेन युवनाश्वेन एकस्तस्वयहमथांभसि मत्स्यसंगात्पंचाशदासमुत पंचसहस्रसर्गः ॥ नांतं ब्रजाम्युभयकृत्यमनोरथानां मायागुणैर्हृत मन्निर्विषयेऽर्थभावः ॥५२॥ एवं वसन्गृहे कालं विरक्तो न्यासमास्थितः ॥ वनं जगामानुययुस्तत्पत्न्यः पतिदेवताः ॥५३॥ तत्र तप्त्वा तपस्तीक्ष्णमात्मकर्षणमात्मवान् ॥ सहैवाग्निभिरात्मानं युयोज परमात्मनि ॥५४॥ ताः स्वपत्युर्महाराज निरी क्ष्याऽऽध्यात्मिकीं गतिम् ॥ अन्वीयुस्तत्प्रभावेण अग्निं शांतमिवार्चिषः ॥ ५५ ॥ इति श्रीभागव० म० नवम० इक्ष्वाकुवंशव र्णने सौभर्याख्यानं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥६॥ श्रीशुक उवाच ॥ मांधातुः पुत्रप्रवरो यौवरीषः प्रकीर्तितः ॥ पितामहेन प्रवृत्ता यौ वनाश्वश्च तत्सुतः ॥ हारीतस्तस्य पुत्रोऽभून्मांधातृप्रवरा इमे ॥१॥ नर्मदा भ्रातृभिर्दत्ता पुरुकुत्साय योरगैः ॥ तथा रसा तलं नीतो भुजगेंद्रप्रयुक्तया ॥२॥ गंधर्वानवधीत्तत्र वध्यान्वै विष्णुशक्तिधृक् ॥ नागाल्लब्धवरः सर्पादभयं स्मरतामिदम् ॥३॥ प्रवृत्तः पुत्रत्वेन स्वीकृतः अत एव तस्य मांधातृप्रवर्ग्यत्वम् । तत्सुतोवरीषस्य सुतः । इमे यौवनाश्वान्वरीषहारीता मांधातृगोत्रस्य प्रवरा अवां तरविशेषप्रवर्तकाः । यद्वा यौवनाश्वविशेषणम् । पितामहेन मांधात्रा सह आर्षेयवरणे प्रवृत्तः मांधाता प्रवरो येषां ते इमे अंबरीषयौवनाश्वहारीताः । यथाऽऽहाश्वलायनः । “हरितकुत्सपिंगदर्भभैमगवानामांगिरसांबरीषयौवनाश्वेति मांधातारं द्वैके ब्रुवते ॥ अतीत्यांगिरसं मांधात्रंबरीषयौवनाश्वेति” इति ॥ १ ॥ पुरुकुत्सस्य वंशं कथयिष्यन्नादौ तावत्तस्य विव हं प्रभाषं चाह । उरगैर्भ्रातृभिर्या दत्ता नर्मदा तथा ॥ २ ॥ वध्यान्ववार्हान् । स च

१ आभवानात्मतत्त्वः । तीक्ष्ण तीव्रम् । परमात्मनि युयोज कर्तुं कृतवान्मुक्तिमवापेत्यर्थः । ना० । २ अत्राध्यायसमाप्तिर्न विजयचर्चाये । ३ वध्यान्वान् विष्णुशक्तिधृक् १० वि० पा० । टीकायां वार्हा अश्वा येषां तान्मांधर्वान् । गंधर्वविशेषान्वा ।

पुरुकुत्सो नागाल्लब्धवरोऽभूत् । वरमाह । इदं नर्मदया रसातलानयनादिकं स्मरतां सर्पादभयमिति ॥ ३ ॥ देहकृत्पिता । त्रसदस्योः सुतोऽनरण्य इत्यर्थः ॥ ४ ॥ त्रयः शंकव इव दुःखदेतवो दोषा यस्यासौ त्रिशंकुः । तदुक्तं हरिवंशे । “पितुश्चापरितोषेण गुरोर्दोग्ध्रीवधेन च ॥ अप्रोक्षितोपयोगाच्च त्रिविधस्ते व्यतिक्रमः” इति । परिणीयमानविप्रकन्याऽपहरणात्कुद्धस्य गुरोः पितुः शापात् । कौशिकस्य विश्वामित्रस्य तेजसा प्रभावेण ॥ ५ ॥ तेनैव कौशिकेन ॥ ६ ॥ पक्षिणोराडीवकयोः । विश्वामित्रो राजसूयदक्षिणाछलेन हरिश्चंद्रं सर्वस्वमपहृत्य यातया

त्रसदस्युः पौरुकुत्सो योऽनरण्यस्य देहकृत् ॥ हर्यश्वस्तत्सुतस्तस्मादरुणोऽथ निबधनः ॥ ४ ॥ तस्य सत्यव्रतः पुत्रस्त्रिशंकुरिति विश्रुतः ॥ प्राप्तश्चांडालतां शापाद्गुरोः कौशिकतेजसा ॥ ५ ॥ सशरीरो गतः स्वर्गमद्यापि दिवि दृश्यते ॥ पातितोऽर्वाक् छिरा देवैस्तेनैव स्तंभितो बलात् ॥ ६ ॥ त्रैशंकवो हरिश्चंद्रो विश्वामित्रवसिष्ठयोः ॥ यन्निमित्तमभूच्छुद्धं पक्षिणोर्बहुवार्षिकम् ॥ ७ ॥ सोऽनपत्यो विषण्णात्मा नारदस्योपदेशतः ॥ वरुणं शरणं यातः पुत्रो मे जायतां प्रभो ॥ ८ ॥ यदि वीरो महाराज तेनैव त्वां यजे इति ॥ तथेति वरुणेनास्य पुत्रो जातस्तु रोहितः ॥ ९ ॥ जातस्सुतो ह्यनेनांग मां यजस्वेति सोऽब्रवीत् ॥ यदा पशुर्निर्दशः स्यादथ मेध्यो भवेदिति ॥ १० ॥

मास तच्छ्रुत्वा कुपितो वशिष्ठोऽपि विश्वामित्रं त्वमाडी भवेति शशाप सोऽपि त्वं बको भवेति वशिष्ठं शशाप तयोश्च युद्धमभूदिति प्रसिद्धम् ॥ ७ ॥ “हरिश्चंद्रो ह वैधस ऐश्वराको राजा पुत्र आस” इत्यादिश्रुतिप्रसिद्धं हरिश्चंद्रस्य चरितमाह सोऽनपत्य इत्यादि यावत्समाप्ति । कथं शरणं यातस्तदाह । पुत्रो मे जायताम् ॥ ८ ॥ यदि वीरः पुत्रो मे जायेत तर्हि तेनैव पुरुषपशुना त्वां यजे यजामीति भाषया तथेत्युक्तवता वरुणेन निमित्तेनास्य रोहितो नाम पुत्रो जातः ॥ ९ ॥ जाते पुत्रे स वरुणो जातः सुतो मामनेन यजस्वेत्यब्रवीत् । यदा

पशुर्निर्देशो निर्गतदशदिवसः स्यादित्यत्र स राजाऽब्रवीदित्यनुषंगः ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ राजन् हे वरुण राजन्यः
 पशुर्यदा सान्नाहिकः कवचसंबंधार्हः संग्रामसमर्थः अथ तदा शुचिः ॥ १४ ॥ इत्येवं तंतं कालं वंचयता राज्ञोक्तः प्रार्थितो देवो
 वरुणस्तंतं कालं प्रत्यैक्षतेत्यर्थः ॥ १५ ॥ चिकीर्षितमात्मना पशुना वरुणयजनम् ॥ १६ ॥ ततश्च कुपितेन वरुणेन ग्रस्तमत एव जातं
 निर्देशे च स आगत्य यजस्वेत्याह सोऽब्रवीत् ॥ दन्ताः पशोर्यज्ञायेरन्नथ मेध्यो भवेदिति ॥ ११ ॥ जाता दन्ता यज
 स्वेति स प्रत्याहाथ सोऽब्रवीत् ॥ यदा पतंत्यस्य दन्ता अथ मेध्यो भवेदिति ॥ १२ ॥ पशोर्निपतिता दन्ता यजस्वेत्याह
 सोऽब्रवीत् ॥ यदा पशोः पुनर्दन्ता जायंतेऽथ पशुः शुचिः ॥ १३ ॥ पुनर्जाता यजस्वेति स प्रत्याहाथ सोऽब्रवीत् ॥ सा
 न्नाहिको यदा राजन्नाजन्योऽथ पशुः शुचिः ॥ १४ ॥ इति पुत्रानुरागेण स्नेहयंत्रितचेतसा ॥ कालं वञ्चयता तंतमुक्तो
 देवरत्तमैक्षत ॥ १५ ॥ रोहितस्तदभिज्ञाय पितुः कर्म चिकीर्षितम् ॥ प्राणप्रेप्सुर्धनुष्पाणिररण्यं प्रत्यपद्यत ॥ १६ ॥
 पितरं वरुणग्रस्तं श्रुत्वा जातमहोदरम् ॥ रोहितो ग्राममेयाय तर्मिद्रः प्रत्यपेधत ॥ १७ ॥ भूमेः पर्यटनं पुण्यं तीर्थक्षेत्र
 निषेवणैः ॥ रोहितायादिशच्छक्रः सोऽप्यरण्येऽवसत्समाम् ॥ १८ ॥ एवं द्वितीये तृतीये चतुर्थे पंचमे तथा ॥ अभ्येत्या
 ध्यमं सुतम् ॥ २० ॥ शुनश्शोपं पशुं पित्रे प्रदाय समवंदत ॥ ततः पुरुषमेधेन हरिश्चन्द्रो महायशाः ॥ २१ ॥ मुक्तो
 दरोऽयजद् देवान् वरुणादीन् महत्कथः ॥ विश्वामित्रोऽभवत् तस्मिन् होता चाध्वर्युरात्मवान् ॥ २२ ॥
 महदुदरं यस्य तं पितरं श्रुत्वा ॥ १७ ॥ समां वर्षम् ॥ १८ ॥ द्वितीये च वर्षे वृत्रहा अभ्येत्याभ्येत्य तथैव तं प्रतिषेधन्किचिर्त्किचिदाह ॥
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ वरुणेन मुक्तमुदरं यस्य । महत्सु कथा यस्य ॥ २२ ॥ आत्मवान् जमदग्निर्ध्वर्युर्भूत् ॥ २२ ॥

अयास्यो मुनिः सामग उद्गाता अभूदित्यर्थः ॥ २३ ॥ उपरिष्ठाद्विश्वामित्रसुताख्यानप्रसंगेन ॥ २४ ॥ अविहतां गतिं ज्ञानम् । तामेव गतिं माह साद्धाभ्याम् । मनः पृथिव्यां धारयन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तयाऽज्ञानं विनिर्दहंस्तां च हित्वा मुक्ता मुक्तबंधनस्तस्थावित्यन्वयः । मनो मूलो हि संसारः मनश्चान्नमयम् । “अन्नमयं हि सोम्य मनः” इति श्रुतेः । अतोऽन्नशब्दवाच्यायां पृथिव्यां मनो धारयन्नेकीकुर्वंस्तां पृथिवीमद्भिरेकीकुर्वन्नपस्तेजसा तत्तेजोऽनिलेन ॥ २५ ॥ तं च खे आकाशे तच्च भूतादावहंकारे तं च भूतादिमहंकारम् । महात्मनि महत्तत्त्वे तस्मिन्विषजमदग्निरभूद्ब्रह्मा वसिष्ठोऽयास्यसामगः ॥ तस्मै तुष्टो ददाविद्रशशातकौम्भमयं रथम् ॥ २३ ॥ शुनश्शेषस्य माहात्म्यमुपरिष्ठात् प्रचक्षते ॥ सत्यसारां धृतिं दृष्ट्वा सभार्यस्य च भूपतेः ॥ २४ ॥ विश्वामित्रो भृशं प्रीतो ददावविहतां गतिम् ॥ मनः पृथिव्यां तामद्भिस्तेजसाऽऽपोऽनिलेन तत् ॥ २५ ॥ खे वायुं धारयंस्तच्च भूतादौ तं महात्मनि ॥ तस्मिन् ज्ञानकलां ध्यात्वा तयाऽज्ञानं विनिर्दहन् ॥ २६ ॥ हित्वा तां स्वेन भावेन निर्वाणसुखसंविदा ॥ अनिर्देश्याप्रतर्क्येण तस्थौ विध्वस्तबंधनः ॥ २७ ॥ इति श्रीभागव० म० नवमस्कंधे हरिश्रंद्रोपाख्यानं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हरितो रोहितसुतश्चंपस्तस्माद्विनिर्मिता ॥ चंपापुरी सुदेवोऽतो विजयो यस्य चात्मजः ॥ १ ॥ भरुकस्तत्सुतस्तस्माद् वृकस्तस्यापि बाहुकः ॥ सोऽरिभिर्हृतभू राजा सभार्यो वनमाविशत् ॥ २ ॥ वृद्धं तं पंचतां प्राप्तं महिष्यनुमरिष्यति ॥ और्वेण जानतात्मानं प्रजावंतं निवारिता ॥ ३ ॥ याकारं व्यावर्त्य ज्ञानकलां ज्ञानांशमात्मत्वेन ध्यात्वा तया ध्यानवृत्तिरूपयाऽऽत्मावरकमज्ञानं विनिर्दहन् ॥ २६ ॥ निर्वाणसुखसंविदा तां च हित्वा मुक्तबंधः सन्ननिर्देश्येनाप्रतर्क्येण स्वेन भावेन स्वस्वरूपेण तस्थौ ॥ २७ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कंधे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अष्टमे रोहितस्योक्तो वंशो यत्राभवन्नृपः ॥ सगरः कपिलाक्षेपान्निर्दग्धा यस्य सूनवः ॥ १ ॥ चंपस्तस्मादभूत् येन चंपापुरी निर्मिता । अतश्चंपान्सुदेवः ॥ १ ॥ हता भूर्यस्य ॥ २ ॥ और्वेण ऋषिणा । आत्मानं देहम् । प्रजावंतं सगर्भम् ॥ ३ ॥

१ सत्यं सत्यप्रतिज्ञत्वमेव सारो बलं यस्यास्ताम् । सत्यसारमिति पाठे सज्जनहितकरं वाक्यमिति । वि० पृ० । २ शब्दादावित्यपि पाठः अर्थः स एव । ३ सोरिभिर्हृतराज्यस्तु इत्यपि पुस्तकान्तरे ।

गरो विषम् । तेन गरेण सहैव जातः ॥ ४ ॥ ५ ॥ गुरुवाक्येनौर्ववचनेन । कांश्चिदहत्तैव विकृतवेषिणश्चक्रे । तदेवाह । मुंडानिते । मुक्तकशान्
 र्धमुंडितांश्च ॥ ६ ॥ ७ ॥ और्वेणोपदिष्टो योग उपायस्तेन ॥ ८ ॥ तस्य द्वे भार्ये सुमतिः केशिनी च । तत्र सुमत्याः पुत्राणां प्रभावं मृत्युं
 चाह सुमत्या इति षड्भिः ॥ ९ ॥ १० ॥ एष वाजिहर इति ब्रुवंतोऽभिययुः । षष्टिसहस्राणि परिच्छेदकतया संति येषाम् । उन्मिमेष लोच

आज्ञायास्यै सपत्नीभिर्गरो दत्तोऽधसा सह ॥ सह तेनैव संजातः सगराख्यो महायशः ॥ ४ ॥ सगरश्चक्रवर्त्यासीत्
 सागरो यत्सुतैः कृतः ॥ यस्तालजंधान् यवनाञ्छकान् हैहयवर्बरान् ॥ ५ ॥ नावधीद्वरुवाक्येन चक्रे विकृतवेषिणः
 मुंडाञ्छमश्रुधरान्कांश्चिन्मुक्तकेशार्धमुण्डितान् ॥ ६ ॥ अनन्तर्वाससः कांश्चिदबहिर्वाससोऽगरान् ॥ सोऽश्वमेधैरयजत
 सर्ववेदसुरात्मकम् ॥ ७ ॥ और्वोपदिष्टयोगेन हरिमात्मानमीश्वरम् ॥ तस्योत्सृष्टं पशुं यज्ञे जहाराश्वं पुरंदरः ॥ ८ ॥
 सुमत्यास्तनया दृष्टाः पितुरादेशकारिणः ॥ हयमन्देशमाणास्ते समंतान्यस्वनन् महीम् ॥ ९ ॥ प्रांगुदीच्यां दिशि
 हयं ददृशुः कपिलांतिके ॥ एष वाजिहरश्चौर आस्ते मौलितलोचनः ॥ १० ॥ हन्यतांहन्यतां पाप इति षष्टिसह
 स्त्रिणः ॥ उदायुधा अभिययुः उन्मिमेष तदा मुनिः ॥ ११ ॥ स्वशरीराग्निना तावन्महेंद्रहृतचेतसः ॥ महद्वयतिक्रमह
 ता भस्मसादभदन् क्षणात् ॥ १२ ॥ न साधुवादो मुनिकोपभर्जिता नृपेन्द्रपुत्रा इति सत्त्वधामनि ॥ कथं तमो
 रोषमयं विभाव्यते जगत्पवित्रात्मनि खे रजो भुवः ॥ १३ ॥

नोन्मीलनं चकार ॥ ११ ॥ १२ ॥ केचित्तु कपिलस्य कोपाग्निना दग्धा इति वर्णयन्ति तन्निराकरोति । नेति । कुत इत्यत आह । सत्त्वधामनि
 शुद्ध सत्त्वमूर्तो । जगतः पवित्रः शुद्धिकर आत्मा यस्य तस्मिन्कथं विभाव्यते संभाव्यते । असंभावनायां दृष्टान्तः । भुवो रजः खे कथं संभाव्यते

१ गरो दत्तोऽत्र साहसः १० पा० क० । २ तालजंधादिसंज्ञान्धत्त्रियान् । ३ नावधीदिति नावबोधिनीसंमतः पाठः । अयमन्यटीकाकारसमतो न विद्यते । ४ न अनन्तर्वासोतरीयवस्त्रं येषां
 तान् । बहिर्वासः परिधानीयवस्त्रम् । ५ प्रांगुदीच्यामेशान्यां दिशि ।

इति ॥ १३ ॥ किं च । यस्य येनेरिता प्रवर्तिता तस्य विपश्चितः सर्वज्ञस्य कथं पृथङ्मतिररिमित्रादिभेददृष्टिः ॥ १४ ॥ तदेवं सुमत्याः पुत्रेषु मृतेषु केशिन्याः पौत्रेणाश्वः समानीतः पितृव्योद्धरणप्रयत्नश्च कृत इति दर्शयितुमाह । योऽसमंजस इत्युक्तः केवलमज्ञैर्वस्तुतस्तु समंजस एव । स तु केशिन्याः सुतः क्षेत्रजत्वमिव प्रतीतं वारयति । तस्यैव नृपस्यात्मनो देहाज्जातः ॥ १५ ॥ तस्य कथामाह चतुर्भिः । असमंजसः पुरा पूर्वजन्मनि योगी सन्संगाद्धेतोर्योगाद्विचालितोऽत इदानीं जातिस्मरः सन्संगपरिहाराय जनमुद्वेजयन् लोके गर्हितं ज्ञातीनां च विप्रियं यस्येरिता सांख्यमयी दृढेह नौर्यया मुमुक्षुस्तरते दुरत्ययम् ॥ भवार्णवं मृत्युपथं विपश्चितः परात्मभूतस्य कथं पृथङ्मतिः ॥ १४ ॥ योऽसमंजस इत्युक्तः स केशिन्यां नृपात्मजः ॥ तस्य पुत्रोऽंशुमान्नाम पितामहहिते रतः ॥ १५ ॥ असमंजस आत्मानं दर्शयन्नसमंजसम् ॥ जातिस्मरः पुरा संगद्योगी योगाद्विचालितः ॥ १६ ॥ आचरन् गर्हितं लोके ज्ञातीनां कर्म विप्रियम् ॥ सरय्वां क्रीडतो बालान् प्रास्यदुद्वेजयन्ननम् ॥ १७ ॥ एवंवृत्तः परित्यक्तः पित्रा स्नेहमपोह्य वै ॥ योगैश्वर्येण बालांस्तान् दर्शयित्वा ततो ययौ ॥ १८ ॥ अयोध्यावासिनः सर्वे बालकान् पुनरागतान् ॥ दृष्ट्वा विसिष्मिरे राजनराजा चाप्यन्वतप्यत ॥ १९ ॥ अंशुमांश्चोदितो राज्ञा तुरंगान्वेषणे ययौ ॥ पितृव्यखातानुपथं भस्मान्ति ददृशे हयम् ॥ २० ॥ तत्रासीनं मुनिं वीक्ष्य कपिलाख्यमधोक्षजम् ॥ अस्तौत्समाहितमनाः प्रांजलिः प्रणतो महान् ॥ २१ ॥ अंशुमानुवाच ॥ न पश्यति त्वां परमात्मनोऽजनो न बुध्यतेऽद्यापि समाधियुक्तिभिः ॥ कुतोऽपरे तस्य मनःशरीर धीविसर्गसृष्टा वयमप्रकाशाः ॥ २२ ॥

कर्माचरन् क्रीडतो बालान्सरय्वां प्रास्यत्प्राक्षिपदिति द्वयोरन्वयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ एवंविधं वृत्तं कर्म यस्य सः ॥ १८ ॥ १९ ॥ पितृव्यखातमनु यः पंथास्तं ययौ भस्मांति भस्मसमीपे ॥ २० ॥ २१ ॥ अजानंतोऽवजानंतोऽप्यनुकंप्या वयं त्विति ॥ तुष्टाव षड्भिरीशानमंशुमानेवमाशयः ॥ अजनोऽजो ब्रह्माऽपि त्वामद्यापि न पश्यति न च बुध्यते । कथंभूतम् आत्मनः स्वस्मात्परं परमेश्वरम् । केहं

तुभिः । समाधियुक्तिभिः समाधिनाऽप्यपरोक्षं न पश्यति युक्तिभिः परोक्षमपि सम्यङ् न बुध्यत इत्यर्थः । अपरेऽर्वाचीनास्तु कुतस्त्वां पश्येयुः ।
 अर्वाचीनत्वे हेतुः । तस्य ब्रह्मणो मनश्च शरीरं च धीश्च सत्त्वतमोरजःकार्याणि ताभिर्ये विविधा देवतिर्यङ्मनराणां सर्गास्तेषु सृष्टास्तत्रापि वयम
 प्रकाशा अज्ञाः कुतः पश्यामेत्यर्थः ॥ २२ ॥ अपरे तर्हि किं पश्यन्ति तदाह । ये देहभाजस्ते स्वस्मिन्सम्यक् स्थितमपि त्वां न विदुः किं तु गुणा
 नेव विपश्यन्ति । अथवा न गुणानपि तु तम एव पश्यन्ति । यतस्त्रिगुणा बुद्धिरेव प्रधानं येषामतो बहिरेव प्रकाशो ज्ञानं येषाम् । बुद्धिपरतंत्रतया
 जाग्रत्स्वप्नयोर्विषयान्पश्यन्ति सुषुप्तौ तम एव केवलं न तु निर्गुणं त्वाम् । सर्वत्र हेतुः । यद्यनः यस्य तव माययेति वा मोहितं चेतो येषां
 ते ॥ २३ ॥ तथाऽप्यहं विचारेण ज्ञास्यामीति चेत्तत्राह । तं त्वामहं विमूढः कथं परिभावयामि विचारयामि । कथंभूतम् । ज्ञानघनं शुद्धज्ञानं
 ये देहभाजस्त्रिगुणप्रधाना गुणान् विपश्यन्त्युत वा तमश्च ॥ यन्मायया मोहितचेतसस्ते विदुः स्वसंस्थं न बहिःप्रकाशाः
 ॥ २३ ॥ तं त्वामहं ज्ञानघनं स्वभावप्रध्वस्तमायागुणभेदमोहैः ॥ सनंदनाद्यैर्मुनिभिर्विभाव्यं कथं हि मूढः परिभाव
 यामि ॥ २४ ॥ प्रशांतमायागुणकर्मलिङ्गमनामरूपं सदसद्विमुक्तम् ॥ ज्ञानोपदेशाय गृहीतदेहं नमामहे त्वां पुरुषं पुरा
 णम् ॥ २५ ॥ त्वन्मायारचिते लोके वस्तुबुद्ध्या गृहादिषु ॥ भ्रमन्ति कामलोभेष्यामोहविभ्रांतचेतसः ॥ २६ ॥

मूर्तिम् । स्वत एव प्रध्वस्तौ मायागुणनिमित्तौ भेदमोहौ येषां तैर्विभाव्यं विचिंत्यम् । अयं भावः । ज्ञानघनत्वात् तावज्ज्ञानविषयत्वम् ।
 विचारविषयत्वेऽपि मायागुणैरभिभूतोऽहं न विचारे समर्थ इति ॥ २४ ॥ हे प्रशांत तस्मात्त्वां पुरुषं पुराणं केवलं न ज्ञासेत्यन्वयः । पुराण
 पुरुषत्वे हेतुः । मायाया गुणः कर्माणि च विश्वसृष्ट्यादीनि लिङ्गानि च ब्रह्मादिरूपाणि यस्य तम् । प्रशांतत्वे हेतुः । सदसद्भ्यां कार्य
 कारणाभ्यां पुण्यपापाभ्यां वा विमुक्तम् । अतोऽनामरूपं तत्कृतनामरूपशून्यं किं तु ज्ञानोपदेशाय गृहीतः प्रकटितो देहः शुद्धसत्त्वमूर्तिर्येन
 तम् । यद्वा हे प्रशांतमायेति हे अगुणेति च संबोध्य कर्मभिः सृष्ट्यादिकार्यैर्लिङ्गानि यस्येति योज्यम् । यद्वा प्रशांता माया गुणादयो यस्मि
 न्नित्येकमेव पदम् ॥ २५ ॥ स्वभाग्यं श्लाघते त्वन्मायेति द्वाभ्याम् । कामादिभिर्विभ्रांतानि चेतांसि येषां ते इमे सर्वे गृहादिषु भ्रमन्ति ॥ २६ ॥

भा. न.
॥ १८ ॥

हे सर्वभूतात्मन् नोऽस्माकं त्वत्कृपयैव घटितात्त्वदर्शनादतिदृढोऽपि मोहमयः पाशश्छिन्नः । कथंभूतः । कामादीनामाशय आश्रयः ।
त्वत्प्रसादेन कृतार्थोऽस्मीत्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ अश्वं लब्ध्वाऽपि साकांक्षं प्रत्याह । इमे चेति ॥ २९ ॥ तं परिक्रम्येति शुकोक्तिः ॥ ३० ॥
॥ ३१ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायामष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ नवमेशुमतो वंशः खड्गावधि वर्ण्यते ॥ गंगां भूतलमानिन्ये यस्य
अद्य नः सर्वभूतात्मन् कामकर्मद्रियाशयः ॥ मोहपाशो दृढश्छिन्नोभगवंस्तव दर्शनात् ॥ २७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
इत्थं गीतानुभावस्तं भगवान् कपिलो मुनिः ॥ अंशुमंतमुवाचेदमनुगृह्य धिया नृप ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अश्वो
ऽयं नीयतां वत्स पितामहपशुस्तव ॥ इमे च पितरो दग्धा गंगांभोर्हति नेतरत् ॥ २९ ॥ तं परिक्रम्य शिरसा प्रसाद्य
हयमानयत् ॥ सगरस्तेन पशुना क्रतुशेषं संपापयत् ॥ ३० ॥ राज्यमंशुमति न्यस्य निस्स्पृहो मुक्तबंधनः ॥ और्वोप
दिष्टमार्गेण लेभे गतिमनुत्तमाम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीभाग० म० नवमस्कन्धे सगरोपाख्याने अश्वमेधाश्वानयनं नामा
ष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अंशुमांश्च तपस्तेपे गंगानयनकाम्यया ॥ कालं महांतं नाशकरोत् ततः कालेन
संस्थितः ॥ १ ॥ शिलीपस्तत्सुनस्तद्वदशक्तः कालमेयिवान् ॥ भगीरथस्तस्य पुत्रस्तेपे स सुमहत् तपः ॥ २ ॥ दर्श
यामास तं देवी प्रसन्ना वरदाऽस्मि ते ॥ इत्युक्तः स्वमभिप्रायं शशंसावनतो नृपः ॥ ३ ॥ कोऽपि धारयिता वेगं पतंत्या
मे महीतले ॥ अन्यथा भूतलं भित्त्वा नृप यास्ये रसातलम् ॥ ४ ॥

पौत्रो भगीरथः ॥ १ ॥ यथा सगरः पौत्राय राज्यं दत्त्वा तपस्तेपे तथांशुमांश्च स्वपुत्राय राज्यं दत्त्वा महांतं कालं तपस्तेपे इति चकार
स्यार्थः । नाशकरोत् गंगामानेतुमिति शेषः । संस्थितो मृतः ॥ १ ॥ कालं मृत्युमेयिवान्प्राप्तः ॥ २ ॥ तं प्रत्यात्मानं दर्शयामास । ते वरदा
स्मीति गंगयोक्तः सन्स्वमभिप्रायं पूर्वजोद्धरणं शशंस कथयामास ॥ ३ ॥ आह गंगा । कोऽपि गगनात्पतंत्या मे वेगं धारयिता धारयि

१ अर्हति इति एकवचनात्: पाठः तदा एतान्पवित्रीकृतं तदेव योग्यमिति तदर्थः । बहुवचनपाठे अर्हति अनेकेति । २ 'शशंसावनतो मृशम्' इति पाठान्तरम् ।

न. टी.
म. ९

॥ १८ ॥

प्यति ॥ ४ ॥ किं च आमृजन्ति क्षालयन्ति तत्रोपायो विचिंत्यताम् ॥ ५ ॥ अघं हरन्ति हरिष्यन्ति । अघं भिनत्तीत्यघमित् ॥ ६ ॥ आत्मा कथंभूतः । यस्मिन्निदं विश्वमोतं ग्रथितमूर्द्धतंतुषु शाटीव पट इव प्रोतं च तिर्यक्तंतुषु पट इव । असौ सर्वाधारस्त्वद्वेगं धारयिष्यतीत्यर्थः ॥ ७ ॥ इत्येवं गंगामुक्त्वा । तच्छुत्वेति पाठे श्रावयित्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥ राज्ञाऽभिहितं तथेत्यंगीकृत्य । हरेः पादेन पूतं जलं यस्याः ॥ ९ ॥ १० ॥

किं चाहं न भुवं यास्ये नरा मय्यामृजन्त्यघम् ॥ मृजामि तदघं कुत्र राजंस्तत्र विचिंत्यताम् ॥ ५ ॥ भगीरथ उवाच ॥ साधवो न्यासिनः शांता ब्रह्मिष्ठा लोकपावनाः ॥ हरन्त्यघं तैगसंगात् तेष्वस्ते ह्यघंभिद्वारिः ॥ ६ ॥ धारयिष्यति ते वेगं रुद्र स्वात्मा शरीरिणाम् ॥ यस्मिन्नोतमिदं प्रोतं विश्वं शाटीव तंतुषु ॥ ७ ॥ इत्युक्त्वा स नृपो देवं तपसाऽतोषयच्छिवम् ॥ कालेनाल्पीयसा राजंस्तस्येशः समतुष्यत ॥ ८ ॥ तथेति राज्ञाभिहितं सर्वलोकहितः शिवः ॥ दधारावहितो गंगां पाद पूतजलां हरेः ॥ ९ ॥ भगीरथः स राजर्षिर्निन्ये भुवनपावनीम् ॥ यत्र स्वपितॄणां देहा भस्मीभूताः स्म शेरते ॥ १० ॥ रथेन वायुवेगेन प्रयांतमनुधावती ॥ देशान्पुनन्ती निर्दग्धानासिचत्सगरात्मजान् ॥ ११ ॥ यज्जलस्पर्शमात्रेण ब्रह्मदंडहता अपि ॥ सगरात्मजा दिवं जग्मुः केवलं देहभस्मभिः ॥ १२ ॥ भस्मीभूतांगसंगेन स्वर्याताः सगरात्मजाः ॥ किं पुनः श्रद्धया देवीं ये सेवन्ते धृतव्रताः ॥ १३ ॥ न ह्येतत् परमाश्चर्यं स्वर्धुन्या यदिहोदितम् ॥ अनंतचरणांभोजप्रसूताया भव च्छिदः ॥ १४ ॥ संनिवेश्य मनो यस्मिन् श्रद्धया मुनयोऽमलाः ॥ त्रैगुण्यं दुस्त्यजं हित्वा सद्यो यातांस्तदात्मताम् ॥ १५ ॥

॥ ११ ॥ प्रसंगाद्गंगामाहात्म्यमाह चतुर्भिः । यस्या जलस्पर्शमात्रेण तच्च केवलं देहभस्मभिरेव न साक्षात् । ब्रह्मणि स्वकृतेन दंडेन हता अपि ॥ १२ ॥ तत्प्रपंचयति । भस्मीभूतेनांगेन यः संगस्तेन त्वं श्रद्धया ये सेवन्ते ते इति शेषः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अनंतस्य विशेषणं

१ 'किं चाहं दुर्गतिं यास्ये नरा' इ० पाठो वा दृश्यते । २ 'साधवो निराशिषः शांताः' इ० क० पाठः । परंतु तत्र वर्णाधिक्यं छंदोऽयोग्यम् । ३ 'ये प्राप्ताः स्वहृदा हरिम्' इति पाठो विजयध्वजीये । ४ 'इत्युक्त्वा स नृपो देवीम्' इति अन्यत्र पुस्तकेषु अयमत्र टीकाकारसंमत इति माति गंगामिति तत्पर्यायेण ग्रहणात् । ५ तपसावाप्तुष्यत इति विजयध्वजीये पाठः ।

भा. न.

॥ १९ ॥

संनिवेश्येति । त्रेगुण्यं देहसंबन्धम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ नलस्य सखा । अयात्प्राप्तः । तत्सुतः ऋतुपर्णस्य सुतः ॥ १७ ॥ तत्पुत्रः सौदासः ॥ १८ ॥ न रहो न रहस्यम् ॥ १९ ॥ मृगयां चरन्कंचिद्राक्षसं जघान तस्य भ्रातरं मुमोच । स भ्राता पलाय्य गतः ॥ २० ॥ अधमनिष्ठम् । सुदः पाचकस्तद्रूपधरः सन् राज्ञो गृहे वर्तमानः ॥ २१ ॥ अभक्ष्यमंजसा विलोक्य एवं नरमांसव्यवहारेण ॥ २२ ॥ वशिष्ठ एव तं शापं श्रुतो भगीरथाज्ज्ञ तस्य नामोऽपरोऽभवत् ॥ सिंधुद्वीपस्ततस्तस्मादयुतायुस्ततोऽभवत् ॥ १६ ॥ ऋतुपर्णो नलसखो योऽश्वविद्यामयान्नलात् ॥ दत्त्वाऽक्षहृदयं चास्मै सर्वकामस्तु तत्सुतः ॥ १७ ॥ ततः सुदासस्तत्पुत्रो मलयन्तीपतिर्नृप ॥ आहुर्मित्रसहं यं वै कल्माषांघ्रिमुत क्वचित् ॥ वशिष्ठशापाद्रक्षोऽभूदनपत्यस्त्वकर्मणा ॥ १८ ॥ राजोवाच ॥ किं निमित्तो गुरोः शापः सौदासस्य महात्मनः ॥ एतद्वेदितुमिच्छामः कथ्यतां न रहो यदि ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सौदासो मृगयां किंचिच्चरन्नक्षो जघान ह ॥ मुमोच भ्रातरं सोऽथ गतः प्रतिचिकीर्षया ॥ २० ॥ स चिन्तयन्नघं राज्ञः सूरूपधरो गृहे ॥ गुरवे भोक्तुकामाय पक्वा निन्ये नरामिषम् ॥ २१ ॥ परिवेक्ष्यमाणं भगवान् विलोक्याभक्ष्यमजसा ॥ राजानमशपत्क्रुद्धो रक्षो ह्येवं भविष्यसि ॥ २२ ॥ रक्षःकृतं तद्विदित्वा चक्रे द्वादशवार्षिकम् ॥ सोऽप्यर्पोजलिनादाय गुरुं शप्तुं समुद्यतः ॥ २३ ॥ वारितो मदयंत्याऽपो रुशतीः पादयोर्जहौ ॥ दिशः स्वमवनीं सर्वं पश्यञ्जीवमयं नृपः ॥ २४ ॥ राक्षसं भावमापन्नः पादे कल्माषतां गतः ॥ व्यवायकाले ददृशे वनौकोदम्पती द्विजौ ॥ २५ ॥

द्वादशवार्षिकं चक्रे ॥ २३ ॥ रुशतीस्तीक्ष्णा अपः स्वपादयोर्जहौ नान्यत्र तत्र हेतुः । दिश इति । एवमनेन मित्रसहत्वमपि दर्शितम् । मित्रस्य कलत्रस्य वाचः सहनात् ॥ २४ ॥ तदेवं राक्षसत्वे कल्माषांघ्रित्वे च कारणमुक्त्वा स्वकर्मणाऽनपत्य इति यदुक्तं तत्प्रपञ्चयति व्यवायकाल इत्यादिना कर्मणा अप्रजा इत्यन्तेन । वनमोको निवासो ययोस्तौ वनौकसौ च तौ दंपती च । पृथक्पदत्वे सकारलोप आर्षः ॥ २५ ॥

१ नामोवरोऽभवत् इति पा० क० । २ मित्रसहं कल्माषांघ्रिं चाहुर्नित्यनेनास्य नामत्रयं ज्ञेयम् । ३ 'वनौकौ दंपती' इति पाठे इत्यर्थः । एकपदत्वे वनौकोदंपती इति पाठः ।

जी. टी.

॥ १९ ॥

॥ १९ ॥

अकृतार्थवद्दीनवत् ॥ २६ ॥ अकृतार्थमसमाप्तरतिम् ॥ २७ ॥ २८ ॥ सर्वभूतानामात्मेति भावनयाऽऽराधयितुमिच्छुः । यद्वा सर्वभूताना-
 मात्मभावेन भूतेषु स्थितमपि गुणरन्तर्हितं ब्रह्मेति संबंधः । पाठांतरे अंतर्हितः सोऽयमित्युत्तरेणान्वयः ॥ २९ ॥ ३० ॥ भ्रूणस्य श्रोत्रि-
 यस्य । गर्भस्य सत इति वा । बभ्रोगोः । सतां मतो भवान्वधं कथं साधु मन्यते इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ क्षगमपि येन विना न जीविष्यामि सोऽयं
 क्षुधातो जगृहे विप्र तत्पत्न्याहाकृतार्थवत् ॥ न भवान्राक्षसस्ताक्षादिक्ष्वाकूणां महारथः ॥ २६ ॥ मदयन्त्याः पतिर्वीर-
 नाधर्मं कर्तुमर्हसि ॥ देहि मेऽपत्यकामाया अकृतार्थं पतिं द्विजम् ॥ २७ ॥ देहोऽयं मानुषो राजन्पुरुषस्याखिलार्थदः ॥
 तस्मादस्य वधो वीर सर्वार्थवध उच्यते ॥ २८ ॥ एष हि ब्राह्मणो विद्वांस्तपश्शीलगुणान्वितः ॥ आरिराधयिषुर्ब्रह्म-
 महापुरुषसंज्ञितम् ॥ सर्वभूतात्मभावेन भूतेष्वंतर्हितं गुणैः ॥ २९ ॥ सोऽयं ब्रह्मर्षिवर्यस्ते राजर्षिप्रवराद्विभो ॥ कथमर्हति
 धर्मज्ञ वधं पितुरिवात्मजः ॥ ३० ॥ तस्य साधोरपापस्य भ्रूणस्य ब्रह्मवादिनः ॥ कथं वधं यथा बभ्रोर्मन्यते सन्मतो
 भवान् ॥ ३१ ॥ यद्ययं क्रियते भक्षस्तर्हि मां खाद पूर्वतः ॥ न जीविष्ये विना येन क्षणं च मृतकं यथा ॥ ३२ ॥
 एवं करुणभाषिण्या विलपंत्या अनाथवत् ॥ व्याघ्रः पशुमिवाखादत्सौदासः शापमोहितः ॥ ३३ ॥ ब्राह्मणी वीक्ष्य दि-
 धिषुं पुरुषादेन भक्षितम् ॥ शोचंत्यात्मानमुर्वीशमशपत्कुपिता सती ॥ ३४ ॥ यस्मान्मे भक्षितः पाप कामार्तायाः पति-
 स्त्वया ॥ तवापि मृत्युराधानादकृतप्रज्ञ दर्शितः ॥ ३५ ॥ एवं मित्रसहं शत्वा पतिलोकपरायणा ॥ तदस्थीनि समिद्धेऽग्नौ
 प्रास्य भर्तुर्गतिं गता ॥ ३६ ॥ विशापो द्वादशाब्दांते मैथुनाय समुद्यतः ॥ विज्ञाय ब्राह्मणीशापं महिष्या स निवारितः ॥ ३७ ॥
 यदि भक्षः क्रियते तर्हि मृतकं यथा मृतप्रायां मां पूर्वं भक्षय ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ दिधिषुं गर्भाधानकर्तारम् ॥ ३४ ॥ आधानान्मैथुनात् । हे अकृ-
 तप्रज्ञ मृत्युर्मया दर्शितः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

१ भूतेष्वंतर्हितो गुणैः इति पाठे । २ आपातादिति पाठः क० । आपातादतर्कितात्काशत् ।

तदेवं कर्मणा अप्रजाः ॥ ३८ ॥ अविभ्रद्वारेत्यर्थः । न व्यजायत न प्रासूत अतो वशिष्ठ एव तस्या उदरमश्मना जवान ।
स उत्पन्नः सुतोऽश्मकः ॥ ३९ ॥ स्त्रीभिः संसेव्य पशुरामात्परिरक्षितोऽतो नारीकवच इत्युक्तः । निःक्षत्रे सति क्षत्रवंशस्य मूलम
भवदतो मूलक इति चोक्तः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ प्रउत्रैर्देवैरं वृणीधेत्युक्ते खट्वांगेनोक्तं प्रथमं तावन्ममायुः कथ्यतामिति । देवैश्चो

तत ऊर्ध्वं स तत्याज स्त्रीमुखं कर्मणाऽप्रजाः ॥ वशिष्ठस्तदनुज्ञातो मदयंत्यां प्रजामधात् ॥ ३८ ॥ सा वै सप्त समा गर्भम
विभ्रन्न व्यजायत ॥ जप्तेऽश्मनोदरं तस्याः साऽश्मकस्तेन कथ्यते ॥ ३९ ॥ अश्मकान्मूलको जप्ते यः स्त्रीभिः परिर
क्षितः ॥ नारीकवच इत्युक्तो निःक्षत्रे मूलकोऽभवत् ॥ ४० ॥ ततो दशरथस्तस्मात्पुत्र ऐडंविडस्ततः ॥ राजा विश्वस
हो यस्य खट्वांगश्चक्रवर्त्यभूत् ॥ ४१ ॥ यो देवैरर्थितो दैत्यानवधीबुधि दुर्जयः ॥ मुहूर्तमायुर्ज्ञात्वैत्य स्वपुरं संदधे
मनः ॥ ४२ ॥ न मे ब्रह्मकुलात्प्राणाः कुलदैवान्न चात्मजाः ॥ न श्रियो न मही राज्यं न दाराश्चातिवल्लभाः ॥ ४३ ॥
न बाल्येऽपि मतिर्मह्यमधर्मे रमते कचित् ॥ न पश्याम्युत्तमश्लोकादन्यत्किंचन वस्त्वहम् ॥ ४४ ॥ देवैः कामवरो दत्तो
मह्यं त्रिभुवनेश्वरैः ॥ न वृणे तं महं कामं भूतभावनभावनः ॥ ४५ ॥ ये विक्षिप्तैर्द्रियधियो देवास्ते स्वहृदि स्थितम् ॥ न
विदंति प्रियं शश्वदात्मानं किमुतापरे ॥ ४६ ॥

क्तं मुहूर्तमात्रमिति । तज्ज्ञात्वा देवैर्दत्तन विमानेन शीघ्रं स्वपुरमेत्य मनः परमेश्वरे संदधे ॥ ४२ ॥ एतदेव स्वसाधुवृत्तानुस्मरणपूर्वकं
तत्कृतेन निश्चयेन दर्शयति नेति सप्तभिः । कुलदैवाद्ब्रह्मकुलात्सकाशान्मे प्राणादयो नातिवल्लभा नातिप्रियाः ॥ ४३ ॥ मह्यं मम ॥
॥ ४४ ॥ भूतभावनो हरिस्तस्मिन्नेव भावना यस्य सोऽहं तं कामं न वृणे ॥ ४५ ॥ तत्र हेतुः । य इति । विक्षिप्तानीन्द्रियाणि धीश्च येषां ते

१ अप्रजाः इति दीर्घान्तपाठ एव वेद्याकरणसंमतः 'नित्यमसिप्रजामेवयोः' इति समासांतविधानात् । २ 'ऐडंविडः' इति विजयध्वजीये सुबोधिन्यामपि । डलयोरभेदादुच्चारणभेदात्सर्वं सम्यक् ।

३ 'न वृणे ह्यवमं कर्म भूतभावनभावनात्' इति पाठान्तरम् । अवमं मोक्षसाधनादित्यर्थः । मूलपाठे स एवार्थः ।

देवा अपि ॥ ४६ ॥ अथ तस्मात्प्रकृत्या स्वभावेनात्मनि रूढं गुणेषु संगं विश्वकर्तुर्भावेन हित्वा तमेवाहं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥ अन्यभावं देहाद्यभिमानरूपमज्ञानं हित्वा ॥ ४८ ॥ स्वं भावमेवाह । यत्तदिति । शून्यवत्कल्पितं वागाद्यविषयत्वात् । वासुदेव इति यं गृणन्ति । ब्रह्मण एव भक्तानुग्रहार्थमाविष्कृततनोर्वासुदेवत्तत् ॥ ४९ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कंधे टीकायां नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ ॥ ७३ ॥ ॥ ७३ ॥

अथेशमायारचितेषु संगं गुणेषु गंधर्वपुरोपमेषु ॥ रूढं प्रकृत्याऽऽत्मनि विश्वकर्तुर्भावेन हित्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ४७ ॥ इति व्यवसितो बुद्ध्या नारायणगृहीतया ॥ हित्वाऽन्यभवमज्ञानं ततस्स्वं भावमाश्रितः ॥ ४८ ॥ यत्तद्ब्रह्म परं सूक्ष्ममशून्यं शून्यकल्पितम् ॥ भगवान्वासुदेवेति यं गृणन्ति हि सात्वताः ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे सूर्यवंशानुवर्णने गंगावतरणादि नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ खट्वांगादीर्घबाहुश्च रघुस्तस्मात्पृथुश्रवाः ॥ अजस्ततो महाराजस्तस्माद्दशरथोऽभवत् ॥ १ ॥ तस्यापि भगवान्नेष साक्षाद्ब्रह्ममयो हरिः ॥ अंशांशेन चतुर्धाऽगात्पुत्रत्वं प्रार्थितः सुरैः ॥ २ ॥ रामलक्ष्मणभरतशत्रुघ्ना इति संज्ञया ॥ तस्यानुचरितं राजन् नृपिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥ श्रुतं हि वर्णितं भूरि त्वया सीतापतेर्मुहुः ॥ ३ ॥ गुर्वर्थं त्यक्तराज्यो व्यचरदनुवनं पद्मपद्म्यां प्रियायाः पाणिस्पर्शाक्षमाभ्यां मृजितपथरुजो यो हरीन्द्रानुजाभ्याम् ॥ वैरूप्याच्छृणुष्याः प्रियविरहरूपा रोपितश्च विजृम्भतस्ताब्धिर्वद्भ्रमेतुः खलदवदहनः कोसलेंद्रोऽवतान्नः ॥ ४ ॥

दशमे प्राह खट्वांगवंशे श्रीरामसंभवम् ॥ तच्चरित्रं च लंकेशं हत्वाऽयोध्यागमावधि ॥ १ ॥ खट्वांगाच्च दीर्घबाहुः ॥ १ ॥ २ ॥ ऋषिभिर्वाल्मीकिमुख्यैर्भूरि वर्णितं त्वया मुहुः श्रुतं तथापि संक्षेपतः कथ्यमानं शृणु ॥ ३ ॥ “ग्रंथकोटिभिराकीर्णमद्भुतं रामविक्रमम् ॥ अध्यायद्वयतो वक्ष्यन्नेकश्लोके समस्यति ॥” स कोशलेंद्रः श्रीरामो नोऽस्मानवतात्पातु । कथंभूतः । यो गुर्वर्थं पितुः सत्यस्य पालनार्थं त्यक्तराज्यः सन् । पद्मवद

१ ‘विश्वकर्तुः’ इति क० पा० । २ अत्राध्यायसमाप्तिर्न विजयचञ्जीये । ३ ‘विजृम्भः कृत्वान्निम्बद्वसेतुम्’ ‘कोसलेंद्रोऽवतीर्णः’ इति पाठान्तरम् । विजयचञ्जीये ।

भा. न.
॥ २१ ॥

तिसुकुमाराभ्यां पद्म्याम् । तदेवाह । प्रियायाः पाणिनाऽपि स्पर्शे नास्ति क्षमा ययोस्ताभ्यां प्रतिवनं व्यचरत् । हरीन्द्रो हनुमान्सुग्रीवो वाऽनुजो लक्ष्मणस्ताभ्यां मृजिताऽपनीता पथरुजा मार्गश्रमो यस्य । शूर्पणख्या वैरूप्यात्कर्णनासिकाच्छेदाद्धेतोः तथा प्रलोभितेन रावणेनापहारा त्प्रियेण कलत्रेण विरहस्तेन रुद्धं तथाऽऽरोपितयोर्भुवोवज्रभेगेन त्रस्तोऽब्धिर्यस्मात् । ततस्तद्विज्ञापनेन बद्धः सेतुर्येन । ततः खला रावणादय एव दवो वनं तस्य दहनः ॥ ४ ॥ संक्षेपतो वर्णितं रामचरितमादित आरभ्य विस्तरेणाह विश्वामित्राध्वर इत्यादिना यावदुत्तराध्यायसमाप्ति । पश्यत एव लक्ष्मणस्य । तमप्यनपेक्ष्यैव हता इत्यर्थः । यच्छब्दानां स कोसलेंद्रोवतादित्यनेनैवाश्रयः ॥ ५ ॥ लोके ये वीरास्तेषां समितौ विश्वामित्राध्वरे येन मारीचाद्या निशाचराः ॥ पश्यतो लक्ष्मणस्यैव हता नैर्ऋतपुंगवाः ॥ ५ ॥ यो लोकवीरसमितौ धनुरैशमुग्रं सीतास्वयंवरगृहे त्रिशतोपनीतम् ॥ आदाय बालगजलील इवेक्षुयष्टिं सजीकृतं नृप विकृष्य बभञ्ज मध्ये ॥ ६ ॥ जित्वानुरूपगुणशीलवयोंगरूपां सीताऽभिधां श्रियमुरस्यमिलब्धमानाम् ॥ मार्गे व्रजन्भृगुपतेर्व्यनयत्प्ररूढं दर्पं महीमकृत यस्त्रिरराजबीजाम् ॥ ७ ॥ यः सत्यपाशपरिवीतपितुर्निदेशं स्रैणस्य चापि शिरसा जगृहे सभायः राज्यं श्रियं प्रणयिनः सुहृदो निवासं त्यक्त्वा ययौ वनमसूनिव मुक्तसंगः ॥ ८ ॥

समाजे ऐशं त्रैयंबकं धनुरिक्षुयष्टिमिव लीलयैवादाय सजीकृतमारोपितं विकृष्य मध्ये बभञ्ज हे नृप । उग्रं कठिनं गारिष्ठम् । तदाह । वाहकानां त्रिभिः शनैरुपनीतम् । बालगजस्य लीलेव लीला यस्य सः ॥ ६ ॥ अनुरूपाणि स्वयोग्यानि गुणशीलादीनि यस्यास्तां सीतासंज्ञां पूर्वमुरस्य मिलब्धो मानो यया तां श्रियं जित्वा धनुर्भगमहानादश्रवणक्षुभितस्य भृगुपतेर्दर्पं व्यनयदपनीतवान् । कथंभूतस्य । सप्तकृत्वो राजबीजशून्यां महीं योऽकरोत्तस्य ॥ ७ ॥ इदानीं गुर्वर्थ इति श्लोकं विवृण्वन्नाह । य इति । कदाचित्कैकेय्यास्तुष्टेन राज्ञा त्वदपेक्षितं दास्यामीति प्रतिश्रुतम् । ततः श्रीरामस्य युवराज्याभिषेकसमये तथा भरतस्य राज्यं रामस्य च वने वासः प्रार्थितस्तदा सत्यपाशेन परिवीतस्य पितुर्निदेशमाज्ञां शिरसा

१ स्वयंवरमुखे' इति पाठान्तरम् । २ 'वयोऽनुरूपाम्' इ० क० पा० । ३ त्रिःशब्देनात्र सप्तकत्रयं लक्षितम् ।

भी. टी.
अ. १०

॥ २१ ॥

जगृहे । ततो राज्यादिकं त्यक्त्वा सभार्यो वनं ययौ । दुस्त्यजस्यापि सहर्षत्यागे दृष्टांतः । मुक्तसंगो योगी असून्प्राणानिवेति ॥ ८ ॥ रक्षसो गवणस्य स्वसुः शूर्पणखाया अशुद्धबुद्धेः सीतां जिघृक्षोः कामातुराया इति वा रूपं व्यकृत विकारमनयत् । तस्याः स्वरत्रिशिरदूषणमुख्या बंधवो येषु तांश्चतुर्दशसहस्रं जघान । अपारणीयमलंघ्यमसह्यं कोदंडं पाणौ यस्य सः ॥ ९ ॥ सीतायाः कथाश्रवणेन दीपितो हृच्छयो यस्य तेन सीतां हरिष्यता स्वस्माद्गीतेन स्वस्याश्रमादपकर्षणार्थं सृष्टं निसृष्टं मारीचं विलोक्य जघान । कथंभूतम् । अद्भुतैणवपुषा स्वर्णहरिणदेहेनो पलक्षितम् । अत एव प्रलोभनेनाश्रमतस्तेनापकृष्टः सन् कं दक्षं यथा उग्रः श्रीरुद्रः ॥ १० ॥ ततश्च रक्षोऽधमेन रावणेनासमक्षमपनीतायाम् ।

रक्षस्वसुर्व्यकृत रूपमशुद्धबुद्धे स्तस्याः स्वरत्रिशिरदूषणमुख्यबंधून् ॥ जघ्ने चतुर्दशसहस्रमपारणीयकोदंडपाणिरटमान उवास कृच्छ्रम् ॥ ९ ॥ सीताकथाश्रवणदीपितहृच्छयेन सृष्टं विलोक्य नृपते दशकंधरेण ॥ जघ्नेऽद्भुतैणवपुषाऽऽश्रमतोऽपकृष्टो मारीचमाशुविशिखेन यथा कमुग्रः ॥ १० ॥ रक्षोऽधमेन वृकवद्विपिनेऽसमक्षं वैदेहराजदुहितर्यपयापितायाम् ॥ भ्रात्रा वने कृपणवत् प्रियया वियुक्तः स्त्रीसंगिनां गतिमिति प्रथयंश्चचार ॥ ११ ॥ दग्ध्वात्मकृत्यहतकृत्यमहन् ॥ कबंधं सख्यं विधाय कपिभिर्दयितागतिं तैः ॥ बुद्ध्याथ वालिनि हते पुत्रगेंद्रसैन्यैर्वैलामगात्स मनुजोऽजभवार्चितांघ्रिः ॥ १२ ॥ यद्रोषविभ्रमविवृत्तकटाक्षपातसंभ्रांतनक्रमकरोभयगीर्णघोषः ॥ सिंधुः शिरस्यर्हणं परिगृह्य रूपी पादा रविंदमुपगम्य वभाष एतत् ॥ १३ ॥

प्रियया वियुक्तो भ्रात्रा लक्ष्मणेन सह कृपणवद्वने चचार । किमभिप्रायः सन् इत्यनेन प्रकारेण स्त्रीसंगिनां दुःखोदकां गतिं प्रख्यापयन् ॥ ११ ॥ आत्मार्थेन कृत्येन कर्मणा रावणेन सह युद्धेन हतं कृत्यं शास्त्रीयं दहनादिकं यस्य तं जटायुषं पुत्र इव दग्ध्वा कबंधं स्वग्रहाणाय प्रसारितबाहुं राक्षसमहन् । अथ वालिनि हते तैः कपिभिर्दयिताया गतिं बुद्ध्या अजभवाभ्यामर्चितावंशी यस्य स मनुजो वेलां समुद्रतीरमगात् ॥ १२ ॥ तत्र त्रिरात्रमुपवासेन प्रतीक्षितोऽपि सिंधुर्यदा नोपस्थितस्तदा यस्य रोषविभ्रमेण क्रोधलीलया विवृत्तो यः कटाक्ष

१ स्त्रीसंगिनामिति रतिम् । १० पाठे त्वर्थे सादृश्यमेव । २ दग्ध्वेति श्लोकोन्यत्र कुत्रचिन्न पठ्यते । ३ 'यद्रोषतीव्रपरिवृत्तकटाक्षपात' इति पाठान्तरम् ।

भा. न.
॥ २२ ॥

स्तस्य पातेन संभ्रांता नका मकराश्च यस्मिन् । भयेन गीर्णो ग्रस्तः स्तम्भितो घोषो येन स सिंधुरेतद्दृश्यमाणं बभाषे । अर्हणमर्घ्यादिकम् ।
रूपी मूर्तिमान् ॥ १३ ॥ भाषणमेवाह । न त्वामिति द्वाभ्याम् । एतावत्पर्यंतं नु निश्चितं त्वां न विदाम न जानीम इत्यर्थः । इदानीं तु
ज्ञातोऽसीत्याह । यदिति पृथक् पदम् यस्येत्यर्थः । यद्वशेभ्यः सत्त्वादिभ्यः सुरगणादयो भवन्ति स भवान् इति ॥ १४ ॥ कामं यथेच्छं
जलमाक्रम्यापि प्रयाहि । अवमेहं पुरीषप्रायम् । त्रैलोक्यं रावयत्याक्रंदयतीति तथा तं जहि । हे वीर यद्यपि तव जलं प्रतिबंधकं न भवति
तथापीह सेतुं बध्नीहि । तर्हि किमर्थम् । ते यशसो विस्ताराय । तदेवाह । यं सेतुमुपेत्य दुष्करं कर्मावेक्ष्य त्वद्यशो गास्यन्ति भूपास्तम् ॥

न त्वां वयं जडधियो नु विदामभूमन् कूटस्थमादिपुरुषं जगतामधीशम् ॥ यत्सत्त्वतः सुरगणा रजसः प्रजेशा मन्योश्च
भूतपतयः स भवान् गुणेशः ॥ १४ ॥ कामं प्रयाहि जहि विश्रवसोऽवमेहं त्रैलोक्यरावणमवाप्नुहि वीरपत्नीम् ॥ बध्नीहि
सेतुमिह ते यशसो वितत्यै गायन्ति दिग्विजयिनो यमुपेत्य भूपाः ॥ १५ ॥ बद्धोदधौ रघुपतिर्विविधाद्रिकूटैः सेतुं कर्पीद्र
करकंपितभूरुहांगैः ॥ सुग्रीवनीलहनुमत्प्रमुखैरनीकैर्लंकां विभीषणदृशाऽविशदग्रदग्धाम् ॥ १६ ॥ सा वानरेन्द्रबलरुद्धवि
हारकोष्ठश्रीद्वारगोपुरसदोवलभीविटंका ॥ निर्भज्यमानधिषणध्वजहेमकुम्भशृंगाटका गजकुलैर्हृदिनीव घूर्णा ॥ १७ ॥

॥ १५ ॥ तद्वाक्यमभिनन्द्य यत्कृतं तदाह । बद्धेति । विविधैरद्रीणां कूटैः शृंगैः । सेतुं बद्धाऽग्रे सीतान्वेषणे हनुमतैव दग्धां लंकामाविशत् ।
कथंभूतैः शृंगैः । कर्पीद्राणां करैः कंपितानि भूरुहाणामंगानि शाखादीनि येषु तैः । विभीषणस्य दृशा बुद्ध्या कैः सहाविशत् । सुग्रीवादयः
प्रमुखा येषां तैरनीकैः ॥ १६ ॥ ततश्च सा लंका घूर्णा प्रचलिता बभूव । कथंभूता वानरैर्द्राणां बलै रुद्धा विहारादयो यस्याम् । निर्भज्य
माना धिषणादयो यस्यां सा । तत्र विहारः क्रीडास्थानम् । कोष्ठं धान्यागारादि । श्रीः कोशः । द्वारं गृहादीनाम् । गोपुरं पुरद्वारम् । सदः

१ तं त्वा वयं जडधियं न विदाम इति पाठोऽन्यत्रार्थे तु साम्यमेव । २ गुणेशो गुणानां नियंता । ३ प्रमुखैर्नरेन्द्रेति पाठान्तरम् ।

मी. टी.
अ. १७

॥ २२ ॥

सभा । वलभी प्रासादादिपुरोभागच्छादिनि । विटंकः कपोतपालिका । धिषणं वेदिकादि शृंगाटकं चतुष्पथम् ॥ १७ ॥ रक्षःपती रावणः । पुत्रमिद्रजितं प्रहस्तादींश्च समहिनोत्प्रायुक्त ॥ १८ ॥ असिशूलादिभिर्दुर्गमां तां यातुधानपृतनां सुग्रीवादिभिरन्वितः श्रीरामोऽभ्यगाम् । मरुत्सुतो हनूमान् । ऋक्षो जांबवान् ॥ १९ ॥ ते रघुपतेरनीकपा अंगदाद्याः सर्वे रावणस्येभादिभिर्यद्वरूथं सैन्यं तत्र द्वंद्वं यथा भवति तथाऽभिपत्य संगम्य दुमादिभिर्जघ्नुः । कान् । सीताया अभिमर्शेन हतं मंगलं यस्य सः रावण ईशो येषां तान् ॥ २० ॥ स्वबलस्य नष्टि नाशमवेक्ष्य रुष्टः क्रुद्धः सन्या रक्षःपतिस्तदवलोक्य निकुंभकुंभधूम्राक्षदुर्मुखसुरांतनरांतकादीन् ॥ पुत्रं प्रहस्तमतिकायविकंपनादीन् सर्वानुगान्सम हिनोदथ कुंभकर्णम् ॥ १८ ॥ तां यातुधानपृतनामसिशूलचापप्रासष्टिशक्तिशरतोमरखड्गदुर्गाम् ॥ सुग्रीवलक्ष्मणमरु त्सुतगन्धमादनीलांगदर्क्षपनसादिभिरन्वितोऽगात् ॥ १९ ॥ तेऽनीकपा रघुपतेरभिपत्य सर्वे द्वंद्वं वरूथमभिपत्तिरथाश्च योधैः ॥ जघ्नुर्दुर्मेगिरिगण्डेषुभिरंगदाद्याः सीताऽभिमर्शहतमंगलरात्रणेशान् ॥ २० ॥ रक्षःपतिः स्वबलनष्टिमवेक्ष्य रुष्ट आरुह्य यानकमथाभिससार रामम् ॥ स्वस्यन्दने शुमति मातलिनोपनीते विभ्राजमानमहनन्निशितैः क्षुरप्रैः ॥ २१ ॥ रामस्तमाह पुरुषादपुरीष यन्नः कांताऽसमक्षमसताऽपहृता श्ववत्ते ॥ त्यक्तत्रपस्य फलमद्य जुगुप्सितस्य यच्छामि काल इव कर्तुरलंघ्यवीर्यः ॥ २२ ॥ एवं क्षिपन् धनुषि सन्धितमुत्ससर्ज बाणं सवज्रमिव तद्दृढं विभेद ॥ सोऽसृग् वमन् दशमुखैर्न्यपतद्विमानाद्वाहेति जल्पति जने सुकृतीव रिक्तः ॥ २३ ॥ ततो निष्क्रम्य लंकाया यातुधान्यः सह स्रशः ॥ मन्दोदर्या समं तस्मिन् प्ररुदत्य उपाद्रवन् ॥ २४ ॥

नकं पुष्पकं विमानं रथं वाऽऽरुह्य श्रीराममभिससार । अथ तं स्वःस्यन्दने स्वर्गस्थे इंद्रस्य रथे मातलिनेंद्रसारथिनोपनीते शुमति दीप्तियुक्ते विभ्रा जमानमहनदहन् ॥ २१ ॥ हे पुरुषादपुरीष राक्षसपुरीषप्राय । यद्यस्मादपहृता । श्ववत् श्वा यथाऽसमक्षं गृहं प्रविश्य किमपि हरति तद्वत् । तस्माज्जुगुप्सितस्य कर्मणः कर्तुस्तेऽद्य काल इवालंघ्यवीर्योऽहं फलं यच्छामि । अधर्मकर्तुः पुंसः कालो यथा यच्छतीति वा ॥ २२ ॥ रिक्तः क्षीणपुण्यः सुकृती विमानादिव । विमानात्पुष्पकाभ्यपतदिति वा ॥ २३ ॥ राक्षसस्त्रीणां विलापमाह तत इति पंचभिः । मंदं कल्पमुदरं

भा. न.
॥ २३ ॥

यस्यास्तया रावणभार्यया सह ॥ २४ ॥ २५ ॥ परैरर्दिता पीडिता ॥ २६ ॥ २७ ॥ गृध्राणामन्नं भक्ष्यः । नरकहेतवे नरकभोगाय ॥ २८ ॥
सांपरायिकमौर्ध्वदेहिकम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ आत्मगः स्वस्य संदर्शनेन य आह्लादस्तेन विकसन्मुखपंकजं यस्यास्ताम् ॥ ३१ ॥ यानं पुष्पकम् ।

श्री. टी.
अ. १७

स्वान्स्वान् बंधून् परिष्वज्य लक्ष्मणेषुभिरर्दितान् ॥ रूढुस्सुस्वरं दीना घ्नन्त्य आत्मानमात्मना ॥ २५ ॥ हा हतास्म
वयं नाथ लोकरावण रावण ॥ कं यायाच्छरणं लंका त्वद्विहीना परार्दिता ॥ २६ ॥ नैवं वेद महाभाग भवान् काम
वशं गतः ॥ तेजोऽनुभावं सीताया येन नीतो दशामिमाम् ॥ २७ ॥ कृतैषा विधवा लंका वयं च कुलनन्दन ॥ देहः
कृतोऽन्नं गृध्राणामात्मा नरकहेतवे ॥ २८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स्वानां विभीषणश्चक्रे कोमलेंद्रानुमोदितः ॥ पितृमे
धविधानेन यदुक्तं सांपरायिकम् ॥ २९ ॥ ततो ददर्श भगवानशोकवनिकाश्रमे ॥ क्षामां स्वविरहव्याधिं शिशुपामू
लमास्थिताम् ॥ ३० ॥ रामः प्रियतमां भार्यां दीनां वीक्ष्यान्वकंपत ॥ आत्मसंदर्शनाद्बदविकसन्मुखपंकजाम् ॥ ३१ ॥
आरोप्यारूढे यानं भ्रातृभ्यां हनुमद्युतः ॥ विभीषणाय भगवान् दत्त्वा रक्षोगणेशताम् ॥ ३२ ॥ लंकामायुश्च कल्पांतं
ययौ चीर्णव्रतः पुरीम् ॥ अवकीर्यमाणः कुसुमैर्लोकपालार्पितैः पथि ॥ ३३ ॥ उपगीयमानचरितः शतधृत्यादिभिर्मुदा ॥
गोमूत्रयावकं श्रुत्वा भ्रातरं वल्कलांबरम् ॥ ३४ ॥ महाकारुणिकोऽतप्यज्जटिलं स्थंडिलेशयम् ॥ ३५ ॥ भरतः प्राप्त
माकर्ण्य पौरामात्यपुरोहितैः ॥ पादुके शिरसि न्यस्य रामं प्रत्युद्यतोऽग्रजम् ॥ ३६ ॥

भ्रातृभ्यां लक्ष्मणसुग्रीवाभ्याम् ॥ ३२ ॥ आयुश्च दत्त्वा तेनापि सहैव ययौ ॥ ३३ ॥ गोमूत्रपक्ववान्नभोजिनं भ्रातरं भरतम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

१ स्वानां ज्ञातीनाम् । ज्ञातिवाचित्वादेव सर्वनामसंज्ञा नेत्यवधेयम् । २ स्वविरहव्याधेः इति पंचम्यन्तः पाठोऽन्यत्र दृश्यते तदा क्षामामित्यस्य हेतुः । ३ भरतः अग्रजं ज्येष्ठभ्रातरं श्रीरामं प्राप्तं पुरीमा
गच्छन्तमाकर्ण्य तत्पादुके स्वशिरसि निधाय पौरादिभिः सहितः स्वशिविरात् रामं विनाऽयोध्यां न प्रवेक्ष्यामीति संकल्प्य यत्र स्वनिवासं निर्मितवान् तस्मान्नेदिग्रामाख्याप्प्रत्युद्यतोऽभिमुखं ययावित्यल्वयेक्यम् ।

॥ २३ ॥

स्वशिविराद्रामं विनाऽयोध्यामप्रविशन् स्वस्य वासं यत्र निर्मितवांस्तस्मात्सकाशाद्रीतादिभिर्युक्तो रामं प्रत्युद्यतोऽभिमुखं ययौ । ब्रह्मघोषेण
 महता घोषेण पठद्भिः स्वर्णरसाक्ताः कक्षाः प्रांता यासां ताभिः पताकाभिः हैमैरिति चत्वारि रथविशेषणानि ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पारमेष्ठ्यानि
 राजार्हाणि छत्रचामरादीनि ॥ ३९ ॥ प्रेम्णा प्रकृिन्नं हृदयमीक्षणे च नेत्रे यस्य ॥ ४० ॥ नेत्रजैर्जलैः स्नापयन्नाश्लिष्य येऽर्हसत्तमाः कुलवृद्धा
 नंदिग्रामात् स्वशिविराद् गीतवादित्रनिस्स्रवैः ॥ ब्रह्मघोषेण च मुहुः पठद्भिर्ब्रह्मवादिभिः ॥ ३७ ॥ स्वर्णकक्षपताकाभिर्हैमै
 श्चित्रध्वजै रथैः ॥ सदश्वै रूक्मसन्नाहैर्मटैः पुरटवर्मभिः ॥ ३८ ॥ श्रेणीभिर्वारमुख्याभिर्भृत्यैश्चैव पदानुगैः ॥ पारमेष्ठ्यान्युपा
 दाय पण्यान्युच्चावचानि च ॥ ३९ ॥ पादयोर्न्यपतत् प्रेम्णा प्रकृिन्नहृदयेक्षणः ॥ पादुके न्यस्य पुरतः प्रांजलिर्वाष्पलोचनः
 ॥ ४० ॥ तमाश्लिष्य चिरं दोर्भ्यां स्नापयन्नेत्रजैर्जलैः ॥ रामो लक्ष्मणसीताभ्यां विप्रेभ्यो येऽर्हसत्तमाः ॥ ४१ ॥ तेभ्यः स्वयं
 नमश्चक्रे प्रजाभिश्च नमस्कृतः ॥ धुन्वंतमुत्तरासंगान् पतिं वीक्ष्य चिरागतम् ॥ ४२ ॥ उत्तराः कोसला माल्यैः किरंतो ननृ
 तुर्मुदा ॥ पादुके भरतोऽगृह्णात् चामरव्यजनोत्तमे ॥ ४३ ॥ विभीषणः समुग्रीवः श्वेतच्छत्रं मरुत्सुतः ॥ धनुर्निषंगाच्छत्रघ्नः
 सीता तीर्थकमंडलुम् ॥ ४४ ॥ अविभ्रदंगदः खड्गं हैमं चर्मक्षराण नृप ॥ पुष्पकस्थोऽन्वितः स्त्रीभिः स्तूयमानश्च बंदिभिः
 ॥ ४५ ॥ विरेजे भगवान् राजन् ग्रहैश्चंद्र इवोदितः ॥ भ्रातृभिर्नैदितः सोऽपि सोत्सवां प्राविशत्पुरीम् ॥ ४६ ॥ प्रविश्य
 राजाभवनं गुरुपत्नीः स्वमातरम् ॥ गुरुन् वयस्यावरजान् पूजितः प्रत्यपूजयत् ॥ ४७ ॥ वैदेही लक्ष्मणश्चैव यथाव
 त्समुपेयतुः ॥ पुत्रान्स्वमातरस्तास्तु प्राणांस्तन्व इवोत्थिताः ॥ आरोप्यांकंऽभिषिचंत्यो बाष्पौघैर्विजहुः शुचः ॥ ४८ ॥
 स्तेभ्योऽपि नमनं चक्रे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ अयोध्याप्रवेशप्रकारमाह पादुके इति सार्द्धैस्त्रिभिः ॥ ४३ ॥ धनुश्च निषंगौ च तान् । ऋक्षराट्
 जांबवान् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ गुरुपत्नीः कैकेय्याद्याः ॥ ४६ ॥ वयस्यानवरजाश्च । यथावदनुक्रमेण समुपेयतुः ॥ ४७ ॥ बाष्पौघैरभिषिचंत्यः शुचः

१ येऽमबंस्ततः इति पाठान्तरम् । २ धुन्वतमुत्तरासंगमिति पाठे जात्यैकवचनम् । उत्तरासंगानुत्तरीयवस्त्राणि । ३ समुग्रीवः विभीषणः चामरव्यजनोत्तमे इति पूर्वान्वयः । ४ यथायोग्यं प्रणमतुः
 इति पाठान्तरम् । ५ पुत्रांस्तन्मातरस्तावत्प्राणान् इति पाठो वा ।

भा. न.
॥ २४ ॥

शोकान्विजडः । शेषं स्पष्टम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ इति नवमस्कंधे टीकायां दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥
ततश्चैकादशोऽध्यामावसन्ननुजैः सह ॥ यज्ञादि यच्चकारेशो रामस्तदनुवर्ण्यते ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ तदंतरा तासां दिशां मध्ये यावती भूस्तां
जटा निर्मुच्य विधिवत् कुलवृद्धैः समं गुरुः ॥ अभ्यर्षिचयथैवेद्रं चतुर्सिंघजलादिभिः ॥ ४९ ॥ एवं कृतशिरस्स्नानः
सुवासाः सग्व्यलंकृतः ॥ स्वलंकृतैः सुवासोभिभ्रातृभिर्भार्यया बभौ ॥ ५० ॥ अंग्रहीदासनं भ्रात्रा प्रणिपत्य प्रसादि-
तः ॥ प्रजाः स्वधर्मनिरता वर्णाश्रमगुणान्विताः ॥ जुगोप पितृवद्रामो मेनिरे पितरं च तम् ॥ ५१ ॥ त्रेतायां वर्त्तमा-
नायां कालः कृतसमोऽभवत् ॥ रामे राजनि धर्मज्ञे सर्वभूतसुखावहे ॥ ५२ ॥ वनानि नद्यो गिरयो वर्षाणि द्वीपसिं-
धवः ॥ सर्वे कामदुघा आसन् प्रजानां भरतर्षभ ॥ ५३ ॥ नाधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः ॥ मृत्युश्चानि-
च्छतां नासीद्रामे राजन्यधोक्षजे ॥ ५४ ॥ एकपत्नीव्रतधरो राजार्षिचरितः शुचिः ॥ स्वधर्मं गृहमेधीयं शिक्षयन् स्वय-
माचरन् ॥ ५५ ॥ प्रेम्णानुवृत्त्या शीलेन प्रश्रयावनता सती ॥ धिया हिया च भावज्ञा भर्तुः सीताऽहरन्मनः ॥ ५६ ॥
इति श्रीभाग० म० नवमस्कंधे इक्ष्वा० सगरोपाख्याने श्रीरामचरितं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीशुक-
उवाच ॥ भगवानात्मनात्मानं राम उत्तमकल्पकैः ॥ सर्वदेवमयं देवमीज आचार्यवान्मखैः ॥ १ ॥ होत्रेऽददाद्
दिशं प्राचीं ब्रह्मणे दक्षिणां प्रभुः ॥ अध्वर्यवे प्रतीचीं च उदीचीं सामगाय सः ॥ २ ॥ आचार्याय ददौ शेषां यावती
भूस्तदंतरा ॥ मन्यमान इदं कृत्स्नं ब्राह्मणोर्हति निस्पृहः ॥ ३ ॥ इत्ययं तदलंकारवासोभ्यामवशेषितः ॥ तथा
राज्यपि वैदेही सौमंगल्यावशेषिता ॥ ४ ॥

ब्राह्मण एवार्हतीति मन्यमानः ॥ ३ ॥ अयं श्रीरामः । तत्तदा । सौमंगल्यमाभरणादिकं तावन्मात्रमवशेषितं तस्याः तद्व्यतिरिक्तं हिरण्यादि सर्वं

१ गुर्वशिष्टः । २ भ्रात्रा भरतेन प्रणिपत्य प्रसादितः प्रार्थितः सन् राजासनमग्रहीत् । ३ 'नाधिव्याधिजराग्लानिदुःखशोकभयक्लमाः' इति पा० क० ।

श्री. टी.
अ. ११

॥ २४ ॥

ददावित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ किमप्रत्तं किमदत्तं सर्वं दत्तमित्यर्थः । विशय प्रविश्य ॥ ६ ॥ न्यस्तदंडैर्मुनिभिरर्पितौ चित्ते न्यस्तावंग्री यस्य
 तस्मै । तेष्वर्पितावंग्री येनेति वा ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ असंविदोऽज्ञात् । प्राचेतसो वाल्मीकिस्तस्याश्रमं प्राप्ता ॥ १० ॥ अंतर्वत्नी गर्भिणी ।
 ते तु ब्रह्मण्यदेवस्य वात्सल्यं वीक्ष्य संस्तुतम् ॥ प्रीताः क्लिन्नधियस्तस्मै प्रत्यर्प्येदं बभाषिरे ॥ ५ ॥ अप्रत्तं नस्त्वया
 किन्तु भगवन् भुवनेश्वर ॥ यत्रोतर्हृदयं विशय तमो हंसि स्वरोचिषा ॥ ६ ॥ नमो ब्रह्मण्यदेवाय रामायाकुण्ठमेधसे ॥
 उत्तमश्लोकधुर्याय न्यस्तदंडार्पितांघ्रये ॥ ७ ॥ कदाचिल्लोकजिज्ञासुर्गूढो रात्र्यामलक्षितः ॥ चरन् वाचोऽश्रृणोद् रामो
 भार्यामुद्दिश्य कस्यचित् ॥ ८ ॥ नाहं विभर्मि त्वां दुष्टामसतीं परवेश्मगाम् ॥ स्त्रीलोभी विभ्रयात् सीतां रामो नाहं
 भजे पुनः ॥ ९ ॥ इति लोकाद्बहुमुखाद् दुराराध्यादसंविदः ॥ पत्या भीतेन सा त्यक्ता प्राप्ता प्राचेतसाश्रमम् ॥ १० ॥
 अंतर्वत्न्यागते काले यमौ सा सुपुत्रे सुतौ ॥ कुशो लव इति ख्यातौ तयोश्चक्रे क्रिया मुनिः ॥ ११ ॥ अंगदश्चित्रकेतुश्च
 लक्ष्मणस्यात्मजौ स्मृतौ ॥ तक्षः पुष्कल इत्यास्तां भरतस्य महीपते ॥ १२ ॥ सुबाहुश्चुतसेनश्च शत्रुघ्नस्य बभूवतुः ॥
 गंधर्वान् कोटिशो जघ्ने भरतो विजये दिशाम् ॥ १३ ॥ तदीयं धनमानीय सर्वं राज्ञे न्यवेदयत् ॥ शत्रुघ्नश्च मधोः पुत्रं
 लवणं नाम राक्षसम् ॥ हत्वा मधुवने चक्रे मयुरां नाम वै पुरीम् ॥ १४ ॥ मुनौ निःक्षिप्य तनयौ सीता भर्त्रा विवा
 सिता ॥ ध्यायंती रामचरणौ विवरं प्रविवेश ह ॥ १५ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान् रामो रुंधन्नपि धिया शुचः ॥ स्मरंस्त
 स्या गुणांस्तांस्तान् नाशक्नोद्रोद्धुमीश्वरः ॥ १६ ॥ स्त्रीपुंससंग एतादृक् सर्वत्र त्रासमावहः ॥ अपीश्वराणां किमुत
 ग्राम्यस्य गृहचेतसः ॥ १७ ॥

क्रिया जातकर्माद्याः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ ईश्वरोऽपि शुचो रोद्धुं नाशक्रोत् ॥ १६ ॥ न चातिचित्रमेतत् । स्त्रीपुंसोः

१ 'ते तु ब्राह्मणदेवस्य वात्सल्यं वीक्ष्य सज्जनाः' इति विजयध्वजीये एवमेव बालबोधिण्याम् । २ सज्जना इति सत्सुतमिति च पाठान्तरमन्यत्र । ३ 'स्त्रीलोभी हि विभ्रयात्सीताम्' इति पाठो वान्यत्र ।
 ४ 'श्रुत्वा भीतेन' इ० पाठान्तरम् । ५ चक्रकेतुरिति विजयध्वजीये । ६ अयं श्लोको विजयध्वजीये न ।

भा. न.
॥ २५ ॥

प्रसंग आसक्तिः । त्रासमावहतीति तथा विभक्तेरलुगार्थः । पाठांतरं सुगमम् । किमुतेति प्रासंगिकोक्तिः ॥ १७ ॥ अग्निहोत्रमजुहोत् । प्रभुः रामः ॥ १८ ॥ आत्मज्योतिर्निजं धाम ॥ १९ ॥ जलधिवंधनमस्त्रपूगैश्च रक्षसां वध इतीदं कविभिराश्चर्यमिव वर्णितमपि यशः स्तुतिर्न भवति । तत्र हेतुः । अधिकसाम्याभ्यां विमुक्तं धाम प्रभावो यस्य तस्य किं कपयः सहायाः अतः सुग्रीवाद्याश्रयणं यथा लीलामात्रं तथैवेदमपि । युक्तं चैतदित्याह । सुराणां याच्चयाऽऽत्ता स्वीकृता लीलार्था तनुयैर्न तस्य ॥ २० ॥ एवंविधलीलाप्रयोजनं दर्शयन्प्रणमति । यस्य यशो नृपाणां युधि

तत ऊर्ध्वं ब्रह्मचर्यं धारयन्नजुहोत् प्रभुः ॥ त्रयोदशाब्दसाहस्रमग्निहोत्रमखंडितम् ॥ १८ ॥ स्मरतां हृदि विन्यस्य विद्धं दंडककंटकैः ॥ स्वपादपल्लवं राम आत्मज्योतिरगात् ततः ॥ १९ ॥ नेदं यशो रघुपतेः सुरयाच्चयात्तलीलात् नोरधिकसाम्यविमुक्तधाम्नः ॥ रक्षोवधो जलधिवंधनमस्त्रपूगैः किं तस्य शत्रुहनने कपयः सहायाः ॥ २० ॥ यस्यामलं नृपसदस्सु यशोऽधुनापि गायंत्यघ्नमृषयो दिगिभेन्द्रपट्टम् ॥ तं नाकपालवसुपालकिरीटजुष्टपादांबुजं रघुपतिं शरणं प्रपद्ये ॥ २१ ॥ स यैः स्पृष्टोऽभिदृष्टो वा संविष्टोऽनुगतोऽपि वा ॥ कोसलास्ते ययुः स्थानं यत्र गच्छंति योगिनः ॥ २२ ॥ पुरुषो रामचरितं श्रवणैरुपधारयन् ॥ आनृशंस्यपरो राजन्कर्मबंधैर्विमुच्यते ॥ २३ ॥ राजोवाच ॥ कथं स भगवान् रामो भ्रातृन्वा स्वयमात्मनः ॥ तस्मिन्वा तेऽन्ववर्तत प्रजाः पौराश्च ईश्वरे ॥ २४ ॥

ष्ठिरादीनां सदस्सु ऋषयो मार्कंडेयादयो गायंति । दिगिभेन्द्राणां पट्टवदाभरणरूपम् । तत्पयतं व्याप्तमित्यर्थः । नाकपाला देवाः वसुपाला वसुधापालाश्च तेषां किरीटैर्जुष्टं पादांबुजं यस्य तं रघुपतिम् । पाठांतरे तत्तस्य रघुपतेर्नाकपालादिभिर्जुष्टं पादांबुजं प्रपद्य इत्यर्थः ॥ २१ ॥ स रामः । संविष्ट उपवेशितोऽनुगतो वा यैस्ते कोसलदेशवासिनः सर्वेऽपि यत्र योगिनो गच्छंति तत्स्थानं ययुः ॥ २२ ॥ आनृशंस्यपर उपशमनिष्ठः सन्विमुच्यते ॥ २३ ॥ स रामः स्वयं कथमवर्तत भ्रातृन्प्रति वा कथमवर्तत । कथंभूतान् आत्मनः आत्मांशभूतान् । तस्मिन्वा ईश्वरे ते भ्रात्रा

१ पादांबुजं रघुपतेः इति षष्ठ्यन्तपाठे । २ “कथं स भगवान् रामो भ्रातृन्बधुष्ववर्तत । प्रजास्वौरसवद्रामः कथं वा राम ईश्वरः । इ० पाठो विज्ञयध्वजीये ।

मी. टी.
अ. ११

॥ २५ ॥

दयोऽनु अनंतरं कथमवर्ततेति प्रश्नत्रयम् ॥२४॥ तत्र श्रीरामस्य भ्रात्रादिषु प्रवृत्तिप्रकारमाह । अथेति । अनेनैव भ्रातृणामपि तदाज्ञाऽनुसारितया प्रवृत्तिरुक्ता । अथ सिंहासनस्वीकारानंतरम् ॥ २५ ॥ पुरीं वर्णयति त्रिभिः । गन्धोदकैर्मदविंदुभिश्चासिक्ता मार्गा यस्याम् । सुतरां मत्तामिव समृद्धाम् । वा इति वितर्के । पाठांतरे । वासितां वासितां कामोन्मत्तां गामिवेत्यर्थः ॥२६॥२७॥२८ ॥ पौराणां तस्मिन्वृत्तिमाह । तमुपेयुरिति वराहरूपेण त्वयोद्धृतामिमां पृथ्वीं पाहीति ॥ २९ ॥ प्रजानां तस्मिन्वृत्तिमाह । ततः प्रजा इति ॥ ३० ॥ स्वयं कथमवर्ततेत्यस्योत्तरमाह

श्रीशुक उवाच ॥ अथादिशद् दिग्विजये भ्रातृस्त्रिभुवनेश्वरः ॥ आत्मानं दर्शयन् स्वानां पुरीमैक्षत सानुगः ॥ २५ ॥ आसिक्तमार्गा गन्धोदैः करिणां मदशीकरैः ॥ स्वामिनं प्राप्तमालोक्य मत्तां वा सुतरामिव ॥ २६ ॥ प्रासादगोपुरसमाचैत्यदेवगृहादिषु ॥ विन्यस्तहेमकलशैः पद्मकाभिश्च मंडिताम् ॥ २७ ॥ पूगैः सवृन्दै रंभाभिः पट्टिकाभिः सुवाससाम् ॥ आदर्शैरंशुकैः स्रग्भिः कृतकौतुकतोरणाम् ॥ २८ ॥ तमुपेयुस्तत्र तत्र पौरा अर्हणपाणयः ॥ आशिषो युयुजुर्देवपाहिमां प्राक् त्वयोद्धृताम् ॥ २९ ॥ ततः प्रजा वीक्ष्य पतिं चिन्तयन् दिदृक्ष्योत्सृष्टगृहाः स्त्रियो नराः ॥ आरुह्य हर्म्यां ण्यरविदलोचनमतृप्तनेत्राः कुसुमैरवाकिरन् ॥ ३० ॥ अथ प्रविष्टः स्वगृहं जुष्टं स्वैः पूर्वराजिभिः ॥ अनंताखिलकोशाढ्यमनर्घ्योऽपरिच्छदम् ॥ ३१ ॥ विदुमोदुंद्वरद्वारैर्वैडूर्यस्तंभपंक्तिभिः ॥ स्थलैर्मार्कतैः स्वच्छैर्भातं स्फटिकमितिभिः ॥ ३२ ॥ चित्रस्रग्भिः पट्टिकाभिर्वासोमणिगणांशुकैः ॥ मुक्ताफलैश्चिदुल्लासैः कांतकामोपपत्तिभिः ॥ ३३ ॥ धूपदीपैः सुरभिभिर्मंडितं पुष्पमंडितैः ॥ स्त्रीपुंभिः सुरसंकाशैर्जुष्टं भूषणभूषणैः ॥ ३४ ॥

अथेति यावत्समाप्ति । स्वगृहं प्रविष्टः संस्तस्मिन् रेम इति पंचमेनान्वयः । गृहं वर्णयति सार्द्धैस्त्रिभिः । अनंता येऽखिलानां रत्नादीनां कोशास्तैराढ्यम् । अनर्घ्या उरवः परिच्छदा यस्मिन् ॥ ३१ ॥ विदुममया उदुंद्वरा देहल्या येषु तैर्द्वारैः । स्वच्छैः स्थलैः । तृतीयांतानां मंडितमिति तृतीयेनान्वयः ॥ ३२ ॥ वाससां मणिगणानां चांशुकैर्दीप्तिभिः । चित् चैतन्यं तद्वदुल्लासैरुज्ज्वलैः । यद्वा चिदिति क्वचित् वैडूर्यस्तंभादिषु यथाशोभमुज्ज्वलैर्मुक्ताफलैर्मंडितमित्यर्थः । कांताः कमनीयाः कामोपपत्तयो भोगसाधनानि ताभिः ॥ ३३ ॥ भूषणानां भूषणभूतैः ॥ ३४ ॥

१ 'तं ताः प्रजा वीक्ष्य' इति क० पा० । २ 'अनंतगृहकोशाढ्यम्' इति पाठोप्यन्यत्र दृश्यते । ३ 'आजस्फटिकमितिभिः' इति विजयध्वजीये । ४ 'अचनुर-' इत्यनेन स्त्रीपुंसैरिति वक्तव्ये मूलवचनमार्घम् ।

भा. न.
॥ २६ ॥

॥ ३५ ॥ नृणां मध्ये । यद्वा नृणां नृभिरभिध्यातमंत्रिपल्लवं यस्येति ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायामेकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥
द्वादशे रामपुत्रस्य कुशस्यान्वय उच्यते ॥ एवमिक्ष्वाकुपुत्रस्य शशादस्येरितोऽन्वयः ॥ १ ॥ कुशस्य रामपुत्रस्यातिथिः सतोऽभवत् ॥ १ ॥
अर्कसंभवोऽर्कस्यांशात्संभूतः ॥ २ ॥ ततो विधृतेर्हिरण्यनाभः । कथंभूतः । जैमिनेः शिष्यो योगाचार्यः ॥ ३ ॥ तदाह । यतः सकाशात् कौशल्यो

तस्मिन् स भगवान्नामः स्निग्धया प्रिययेष्टया ॥ रेमे स्वारामधीराणामृषभः सीतया किल ॥ ३५ ॥ बुभुजे च यथा
कालं कामान्धर्ममपीडयन् ॥ वर्षपूगान्ब्रून् नृणामभिध्यातांघ्रिपल्लवः ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवम
स्कन्धे इक्ष्वा० सगरचरिते श्रीरामोपाख्यानं नाम एकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कुशस्य चातिथिस्त
स्मान्निषधस्तत्सुतो नभः ॥ पुंडरीकोऽथ तत्पुत्रः क्षेमधन्वाऽभवत् ततः ॥ १ ॥ देवानीकस्ततोऽनीहः पारियात्रोऽथ
तत्सुतः ॥ ततो बलः स्थलस्तस्माद्वज्रनाभोऽर्कसंभवः ॥ २ ॥ खगणस्तत्सुतस्तस्माद्विधृतिश्चाभवत्सुतः ॥ ततो हिरण्य
नाभोऽभूद्योगाचार्यस्तु जैमिनेः ॥ ३ ॥ शिष्यः कौसल्य अध्यात्मं याज्ञवल्क्योऽध्यगाद्यतः ॥ योगं महोदयमृषिर्हृद
यग्रन्थिभेदकम् ॥ ४ ॥ पुष्यो हिरण्यनाभस्य ध्रुवसन्धिस्ततोऽभवत् ॥ सुदर्शनोऽग्निवर्णश्च शीघ्रस्तस्य मरुः सुतः ॥
॥ ५ ॥ योऽसावास्ते योगसिद्धः कलापग्राममाश्रितः ॥ कलेरंते सूर्यवंशं नष्टं भावयिता पुनः ॥ ६ ॥ तस्मात्प्र
सुश्रुतस्तस्य संधिस्तस्याप्यमर्षणः ॥ महस्वांस्तत्सुतस्तस्माद्विश्वसाहोऽन्वजायत ॥ ७ ॥

याज्ञवल्क्यऋषिराध्यात्मं योगमध्यगात् । महान्त उदयाः सिद्धयो यस्मिंस्तम् । हृदयग्रन्थेभेदकं च ॥ ४ ॥ ५ ॥ मरुं विशिनष्टि ।
योऽसाविति पुनर्भावयिता भावयिष्यति ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ 'पारिमात्रश्च तत्सुतः' इति पाठान्तरं विजयध्वजीये । २ 'शिष्यः तत्कथनाध्यात्मम्' इति पाठो वाऽन्यत्र ।

श्री. टी.
अ. ११

॥ २६ ॥

पित्राऽभिमन्युना ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तत्तस्मादमित्रजित् ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ निष्ठा वंशस्य स्थितिस्तस्या अंतः ॥
 ॥ १५ ॥ तदेवाह । इक्ष्वाकूणामिति ॥ १६ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कंधे टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥
 ततः प्रसेनजित् तस्मात् तक्षको भविता पुनः ॥ ततो बृहद्वलो यस्तु पित्रा ते समरे हतः ॥ ८ ॥ एते हीक्ष्वाकुभूपाला
 अतीताः शृण्वनागतान् ॥ बृहद्वलस्य भविता पुत्रो नाम बृहद्रणः ॥ ९ ॥ उरुक्रियस्ततस्तस्य वत्सवृद्धो भविष्यति ॥
 प्रतिव्योमस्ततो भानुर्दिवाको वाहिनीपतिः ॥ १० ॥ सहदेवस्ततो वीरो बृहदश्वोऽथ भानुमान् ॥ प्रतीकाश्वो
 भानुमतः सुप्रतीकोऽथ तत्सुतः ॥ ११ ॥ भविता मरुदेवोऽथ सुनक्षत्रोऽथ पुष्करः ॥ तस्यांतरिक्षस्तत्पुत्रः सुतपास्तद
 मित्रजित् ॥ १२ ॥ बृहद्राजस्तु तस्यापि बर्हिस्तस्मात्कृतंजयः ॥ रणंजयस्तस्य सुतः संजयो भविता ततः ॥ १३ ॥
 तस्माच्छाक्योऽथ शुद्धोदो लांगलस्तत्सुतः स्मृतः ॥ ततः प्रसेनजित् तस्मात्क्षुद्रको भविता ततः ॥ १४ ॥ रणको
 भविता तस्मात्सुरथस्तनयस्ततः ॥ सुमित्रो नाम निष्ठांत एते बार्हद्वलान्वयाः ॥ १५ ॥ इक्ष्वाकूणामयं वंशस्सुमित्रांतो
 भविष्यति ॥ यतस्तं प्राप्य राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥ १६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे इक्ष्वा
 कुचरिते कुशान्वयवर्णनं नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निमिरिक्ष्वाकुतनयो वसिष्ठमवृतत्विजम् ॥
 आरभ्य सत्रं सोऽप्याह शक्रेण प्राग्वृतोऽस्मि भोः ॥ १ ॥ तं निर्वर्त्यागमिष्यामि तावन्मां प्रतिपालय ॥ तूष्णीमा
 सीद गृहपतिः सोर्पीद्रस्याकरोन्मखम् ॥ २ ॥

इक्ष्वाकोरेव पुत्रस्य निमेवंशस्त्रयोदशे ॥ वर्ण्यते जज्ञिरे यत्र ब्रह्मज्ञा जनकादयः ॥ १ ॥ निमेरौरसः पुत्रो नाभवदिति दर्शयन्कथामाह निमि
 रित्येकादशभिः । सत्रमारभ्य वशिष्ठमृत्विजमवृत वव्रे ॥ १ ॥ तं शक्रस्य मखं निर्वर्त्य प्रतिपालय प्रतीक्षस्वेति । गृहपतिर्निमिः ॥ २ ॥

१ तस्माच्छाक्योर्धेति हस्वपाठोऽप्यन्यत्र । २ कुणको भवितेत्यन्यत्र विजयञ्च जीयादौ ।

इदं जीवितं चलमस्थिरं विद्वान् ॥ ३ ॥ इंद्रस्य मखं निर्वर्त्यागतो गुरुः शिष्यस्य व्यतिक्रममन्यायं वीक्ष्य निमेदेहः पतत्वित्यशपत् ॥ ४ ॥
 ॥ ५ ॥ उर्वशीदर्शनात्स्कन्नं रेतस्ताभ्यां कुंभे निषिक्तं तस्मात्प्रपितामहो वशिष्ठो जज्ञे । तदाह । मित्रावरुणयोरिति । तथा च श्रुतिः । “कुंभे
 रेतः सिषिचतुः समानम्” इति ॥ ६ ॥ ७ ॥ यदि प्रसन्नाः प्रभवः समर्थाश्चेत्तर्हि जीवत्वित्युचुः ॥ ८ ॥ यस्य देहस्य योगं न वाञ्छन्त्यपि तु
 मोक्षायैव भजन्ति ॥ ९ ॥ १० ॥ निमिर्विदेह एव सन्नुष्यतां वसतु कामं यथेच्छम् । एवं सति युष्माभिः प्रार्थितं जीवितमस्य भविष्यति न च देह
 निमिश्रलमिदं विद्वान् सत्रमारभतात्मवान् ॥ ऋत्विग्भिरपरैस्तावन्नागमद यावता गुरुः ॥ ३ ॥ शिष्यव्यतिक्रमं वीक्ष्य
 निर्वर्त्य गुरुरागतः ॥ अशपद् पतताद् देहो निमेः पंडितमानिनः ॥ ४ ॥ निमिः प्रतिददौ शापं गुरवेऽधर्मवर्तिने ॥
 तवापि पतताद् देहो लोभाद् धर्ममजानतः ॥ ५ ॥ इत्युत्ससर्ज स्वं देहं निमिरध्यात्मकोविदः ॥ मित्रावरुणयोर्जज्ञे उर्व
 श्यां प्रपितामहः ॥ ६ ॥ गंधवस्तुषु तद्देहं निधाय मुनिसत्तमाः ॥ समाप्ते सत्रयागेऽथ देवानूचुः समागतान् ॥ ७ ॥
 राज्ञो जीवतुदेहोऽयं प्रसन्नाः प्रभवो यदि ॥ तथेत्युक्ते निमिः प्राह मम भून्मे देहबंधनम् ॥ ८ ॥ यस्य योगं न वाञ्छन्ति
 वियोगभयकातराः ॥ भजन्ति चरणांभोजं मुनयो हरिमेधसः ॥ ९ ॥ देहं नावरुत्सेहं दुःखशोकभयावहम् ॥ सर्वत्रा
 स्य यतोमृत्युर्मत्स्यानामुदके यथा ॥ १० ॥ देवा ऊचुः ॥ विदेह उष्यतां कामं लोचनेषु शरीरेणाम् ॥ उन्मेषणनिमे
 षाभ्यां लक्षितोऽध्यात्मसंस्थितः ॥ ११ ॥ अराजकभयं नणां मन्यमाना महर्षयः ॥ देहं ममंथुः स्म निमेः कुमारस्स
 मजायत ॥ १२ ॥ जन्मना जनकः सोऽभूद्वैदेहस्तु विदेहजः ॥ मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्मिता ॥ १३ ॥
 तस्मादुदावसुस्तस्य पुत्रोऽभून्नदिवर्धनः ॥ ततः सुकेतुस्तस्यापि देवरातो महीपते ॥ १४ ॥

बंध इति भावः । स चाध्यात्मसंस्थितो लोचनयोः स्थितः सन्नुन्मेषणनिमेषाभ्यां तत्प्रवर्तकत्वेन लक्षितो वर्तत इति शेषः ॥ ११ ॥ तदेवं मृता
 दपि निमेदेहाद्वंशप्रवृत्तिं दर्शयति । अराजकभयमिति ॥ १२ ॥ तस्यान्वर्थानि त्रीणि नामान्याह । जन्मनाऽसाधारणेन । जन एव जनकः ।
 यद्वा स्वदेहद्वारा जनकत्वात्स निमिर्जनकोऽभूदित्यर्थः । मिथिला येन निर्मिता इत्यनेन व्युत्पत्त्यंतरमर्थादुक्तम् ॥ १३ ॥ १४ ॥

सुधृत् सुधृति स्तस्य पिता ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ तस्य केशिध्वजस्य भानुमान् ॥ २१ ॥ २२ ॥ तत्तस्मात्सु
 तस्माद् बृहद्रथस्तस्य महावीर्यस्सुधृत्पिता ॥ सुधृतेर्धृष्टकेतुर्वै हर्यश्चोऽथ मरुस्ततः ॥ १५ ॥ मरोः प्रदीपकस्तस्मा
 जातः कृतिरतो यतः ॥ देवमीढस्तस्य सुतो विश्रुतोऽथमहाधृतिः ॥ १६ ॥ कृतिरातस्ततस्तस्मान्महारोमाथ
 तत्सुतः ॥ स्वर्णरोमा सुतस्तस्य ह्रस्वरोमा व्यजायत ॥ १७ ॥ ततः सीरध्वजो जज्ञे यज्ञार्थं कर्षतो महीम् ॥ सीता
 सीराग्रतो जाता तस्मात्सीरध्वजः स्मृतः ॥ १८ ॥ कुशध्वजस्तस्य पुत्रस्ततो धर्मध्वजो नृपः ॥ धर्मध्वजस्य द्वौ पुत्रौ
 कृतध्वजमितध्वजौ ॥ १९ ॥ कृतध्वजात्केशिध्वजः खांडिक्यस्तु मितध्वजात् ॥ कृतध्वजसुतो राजन्नात्मविद्यावि
 शारदः ॥ २० ॥ खांडिक्यः कर्मतत्त्वज्ञो भीतः केशिध्वजाद्भुतः ॥ भानुमांस्तस्य पुत्रोऽभूच्छतवर्गस्तु तत्सुतः ॥ २१ ॥
 शुचिस्तत्तनयस्तस्मात्सनद्वाजस्ततोऽभवत् ॥ ऊर्ध्वकेतुस्सनद्वाजादजोऽथ पुरुजित्सुतः ॥ २२ ॥ अरिष्टनेमिस्तस्यापि
 श्रुतायुस्तत्सुपाश्वकः ॥ ततश्चित्ररथो यस्य क्षेमर्द्धिमिथिलाधिपः ॥ २३ ॥ तस्मात्समरथस्तस्य सुतः सत्यरथस्ततः ॥
 आसीदुपगुरुस्तस्मादुपगुप्तोऽग्निसंभवः ॥ २४ ॥ वस्वनंतोऽथ तत्पुत्रो युयुधानः सुभाषणः ॥ श्रुतस्ततो जयस्तस्माद्
 विजयोऽस्मादृतः सुतः ॥ २५ ॥ शुनकस्तत्सुतो जज्ञे वीतहव्यो धृतिस्ततः ॥ बहुलाश्वो धृतेस्तस्य कृतिरस्य महा
 वशी ॥ २६ ॥ एते वै मिथिला राजन्नात्मविद्याविशारदाः ॥ योगेश्वरप्रसादेन द्वंद्वैर्मुक्ता गृहेष्वपि ॥ २७ ॥ इति श्रीभा०
 म० नवमस्कंधे इक्ष्वाकुचरिते निमिवंशानुवर्णनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥
 पार्श्वकः ॥ २३ ॥ अग्निसंभवोऽग्नेरंशात्संभूतः ॥ २४ ॥ यद्यस्मात्सुभाषणः ॥ २५ ॥ २६ ॥ योगेश्वरा याज्ञवल्क्यादयस्तेषां प्रसादेन ॥ २७ ॥
 इति श्रीमद्भागवते नवमस्कंधे टीकायां त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ।

१ प्रदीपक इति पाठोऽन्यत्र दृश्यते । २ 'विधृतोय महाधृतिः' इति पाठः पुस्तकान्तरे । ३ 'ऊर्ध्वकेतुः' इ० क० पा० ।

चतुर्दशादिभिः सोमवंशमाहासमाप्तिः ॥ यस्मिन्नैलादयो भृपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्तयः ॥ १ ॥ चतुर्दशे गुरोः पत्न्यां तारायां सोम
जाद् बुधात् ॥ जातश्चैलः षडुर्वश्यामायुमुख्यानजीजनत् ॥ २ ॥ १ ॥ २ ॥ दृग्भ्यः आनन्दाश्रुभ्यः अत एवामृतमयः । किले
त्याश्चर्ये । पाठांतरे दशो नेत्रात् । वक्ष्यमाणदर्पकारणमाह । विप्रेति ॥ ३ ॥ सोमस्य पुत्रो बुध इति कथाद्वारेणाह पत्नी

॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथातः श्रूयतां राजन् वंशः सोमस्य पावनः ॥ यस्मिन्नैलादयो भृपाः कीर्त्यन्ते पुण्यकीर्तयः ॥ १ ॥
सहस्रशिरसः पुंसो नाभिद्वदसरोरुहात् ॥ जातस्यासीत्सुतो धातुरत्रिः पितृसमो गुणैः ॥ २ ॥ तस्य दृग्भ्योऽभवत्पुत्रः
सोमोऽमृतमयः किल ॥ विप्रौषध्युदुगणानां ब्रह्मणा कल्पितः पतिः ॥ ३ ॥ सोऽयजद् राजसूयेन विजित्य भुवनत्र
यम् ॥ पत्नीं बृहस्पतेर्दर्पात् तारां नामाहरद्वलात् ॥ ४ ॥ यदा स देवगुरुणा याचितोऽभीक्ष्णशो मदात् ॥ नात्यजत्
तत्कृते जज्ञे सुरदानवविग्रहः ॥ ५ ॥ शुक्रो बृहस्पतेर्द्वेषादग्रहीत्सामुरोडुपम् ॥ हरो गुरुसुतं स्नेहात् सर्वभूतगणावृतः ॥
॥ ६ ॥ सर्वदेवगणोपेतो महेन्द्रो गुरुमन्वयात् ॥ सुरासुरविनाशोऽभूत्समस्तारकामयः ॥ ७ ॥ निवेदितोऽथांगिरसा
सोमं निर्भर्त्स्य विश्वकृत् ॥ तारां स्वभर्त्रे प्रायच्छदंतर्वत्नीमवैत्पतिः ॥ ८ ॥ त्यजत्यजाशु दुष्प्रज्ञे मत्क्षेत्रादाहितं परैः ॥
नाहं त्वां भस्मसात्कुर्यां स्त्रियं सांतानिकः सति ॥ ९ ॥

मिति सार्धैर्नवभिः ॥ ४ ॥ तत्कृते तन्निमित्तम् ॥ ५ ॥ सुराणां दानवानां च विग्रहे कारणमाह । शुक इति । असुरैः सहितः उडुपमग्र
हीदित्यर्थः । संधिरार्षः । गुरोः सुतं बृहस्पतिमग्रहीत् । अंगिरसः सकाशात्प्राप्तविद्यो हर इति प्रसिद्धिः ॥ ६ ॥ ७ ॥ निवेदितो विज्ञापितः ।
विश्वकृद्ब्रह्मा । अवेदबुध्यत ॥ ८ ॥ बृहस्पतिराह । त्यजत्यजेति । परैराहितं गर्भम् । गर्भे त्यक्ते भस्मीकरिष्यतीति बिभ्यतीं प्रत्याह ।

१ 'विप्रौषध्युदुगर्माणाम्' इति पाठोन्यत्र ।
विजयज्जर्जाये । कुमारे सति इति तत्रार्थः ।

२ 'निवेदितोजोगिरसा' इति पाठान्तरम् । अजो ब्रह्मा ।

३ अतर्वत्नीं बृहस्पतिः' इति विजयज्जर्जाये ।

४ 'सातानिके' इति पाठो

नाहमिति । सांतानिकः संतानार्थी । सांतानिके इति पाठे हे सत्पुत्रे इत्यर्थः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ रहः एकांते ॥ १३ ॥ पुरुरवस
उर्वश्यामायुप्रमुखा षड् पुत्रा जाता इति वक्तुं कथामाह तस्येत्यादिना यावत्समाप्ति ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ ननु देवी कुतो मनुष्यस्यांतिक
तत्याज व्रीडिता तारा कुमारं कनकप्रभम् ॥ स्पृहामांगिरसश्चक्रे कुमारे सोम एव च ॥ १० ॥ ममायं न तवेत्युच्चैस्त
स्मिन् विवदमानयोः ॥ पप्रच्छुर्ऋषयो देवा नैवोचे व्रीडिता तु सा ॥ ११ ॥ कुमारो मातरं प्राह कुपितोऽलीकल
जया ॥ किं नावोचस्यसद्वृत्ते आत्मावद्यं वदाऽऽशु मे ॥ १२ ॥ ब्रह्मा तां रह आहूय समप्राक्षीच सांत्वयन् ॥ सोम
स्येत्याह शनकैः सोमस्तं तावदग्रहीत् ॥ १३ ॥ तस्यात्मयोनिरकृत बुध इत्यभिधां नृप ॥ बुद्ध्या गम्भीरया येन
पुत्रेणाऽऽपोडुराणमुदम् ॥ १४ ॥ तंतः पुरुरवा जज्ञे इलायां य उदाहृतः ॥ तस्य रूपगुणौदार्यशीलद्रविणविक्रमान् ॥
॥ १५ ॥ श्रुत्वोर्वशीन्द्रभवने गीयमानान् सुरर्षिणा ॥ तदंतिकमुपेयाय देवी स्मरशरादिता ॥ १६ ॥ मित्रावरुणयोः
शापादापन्ना नरलोकताम् ॥ निशम्य पुरुषश्रेष्ठं कंदर्पमिव रूपिणम् ॥ १७ ॥ धृतिं विष्टभ्य ललना उपतस्थे तदंतिके ॥
स तां विलोक्य नृपतिर्हर्षेणोत्फुल्ललोचनः ॥ उवाच श्लक्ष्णया वाचा देवीं हृष्टतनूरूहः ॥ १८ ॥ राजोवाच ॥ स्वागतं ते
वरारोहे आस्यतां करवाम किम् ॥ संरमस्व मया साकं रतिनीं शाश्वतीः समाः ॥ १९ ॥ उर्वश्युवाच ॥ कस्यास्त्वयि
न सज्जेत मनो दृष्टिश्च सुंदर ॥ यदंगांतरमासाद्य च्यवते हं रिरंसया ॥ २० ॥

मुपागच्छेत्तत्राह । मित्रावरुणयोः शापान्नरलोकतां मनुष्यभावमापन्ना सती ॥ १७ ॥ १८ ॥ नौ आवयो रतिरस्त्विति ॥ १९ ॥ यस्य तवांगांतरं

१ 'असद्वृत्ते पितरं मे वदाशु वै । न त्वां तु मस्मसात्कुर्यामात्मावद्यविगूहनि । तामाहूय समप्राक्षीद्रह एव तु सांत्वया' इति पाठो विजयध्वजीये अत्रार्धमधिकं ज्ञेयम् । २ ततो बुधाय इलायामुदाहृतः
सुमुत्तररूपं विहाय स्त्रीरूपेण स्थितायां जात इति पूर्वमुक्तः स पुरुरवा जज्ञे तस्य पुरुरवसो रूपादीनिद्रभवने सुरर्षिणा नारदेन गीयमानाञ्श्रुत्वा स्मरशरादिता कामपीडिता देवी देवाप्सरस उर्वशी तस्य पुरुरव
सोऽंतिकं समीपमुपेयायाजगामेति द्वयोरन्वयः । तत्र रूपं सौंदर्यम् । गुणा गोमरीयधैर्यादयः । औदार्यं वदान्यता । शीलं सुस्वभावः । द्रविणं धनम् । विक्रमः पराक्रमः । ३ 'धृतिं विहाय' इत्यपि पाठः
४ 'यदंगां रमा याति स दृष्टो हरिराश्रयः' इति विजयध्वजीयपाठः अर्थस्तु रमा यस्य हरेरंगां याति न च्यवते नित्यश्रितवत्तः स्थलत्वात्स हरिस्तवाश्रयो दृष्ट इत्यन्वयः लक्ष्मीकांतस्य संनिपातत्वादित्यर्थः ।

वक्ष आसाद्य रिरंसया रंतुमिच्छया ह स्फुटं न ज्यवते नापयाति । यद्यस्मादिति वा ॥ २० ॥ शापावसाने भाषाभंगमिषेण जिगमिषोस्तस्या भाषाबंधमाह एताविति द्वाभ्याम् । उरणकौ मेधौ न्यासौ निक्षेपरूपौ रक्षस्व । यः श्लाघ्यः स एव स्त्रीणां वरः स्मृतः । अतो विजातीयत्वं न दोष इति भावः ॥ २१ ॥ हे वीर घृतं मे भक्ष्यं स्यात् । “अनृतं वा आज्यम्” इति श्रुतेः । देवानां चामृताशित्वात् । मैथुनादन्यत्र विवाससं त्वां नेक्षिष्ये । इति प्रतिषेदं गीकृतवान् ॥ २२ ॥ तदेवाह । अहो इति ॥ २३ ॥ २४ ॥ पद्मकिंजल्कस्य गंध इव गंधो एतावुरणकौ राजन् न्यासौ रक्षस्व मानद ॥ संरंस्ये भवता साकं श्लाघ्यः स्त्रीणां वरः स्मृतः ॥ २१ ॥ घृतं मे वीर भक्ष्यं स्यान्नेक्षे त्वाऽन्यत्र मैथुनात् ॥ विवाससं तत्तथेति प्रतिषेदे महामनाः ॥ २२ ॥ अहो रूपमहो भावो नरलो कविमोहनम् ॥ को न सेवेत मनुजो देवीं त्वां स्वयमागताम् ॥ २३ ॥ तथा स पुरुषश्रेष्ठो रमयन्त्या यथार्हतः ॥ रेमे सुरविहारेषु कामं चैत्ररथादिषु ॥ २४ ॥ रममाणस्तया दैव्या पद्मकिंजल्कगंधया ॥ तन्मुखामोदमुषितो मुमुदेऽहर्गणान्वहून् ॥ २५ ॥ अपश्यन्नुर्वशीर्मिद्रो गन्धर्वान्समचोदयत् ॥ उर्वशीरहितं मह्यमास्थानं नातिशोभते ॥ २६ ॥ त उपेत्य महारात्रे तमसि प्रत्युपस्थिते ॥ उर्वश्या उरणौ जहृन्यस्तौ राजनि जायया ॥ २७ ॥ निशम्याक्रंदितं देवी पुत्रयोर्नीयमानयोः ॥ हतास्म्यहं कुलाथेन न पुंसा वीरमानिना ॥ २८ ॥ यद्विस्मभादहं नष्टा हतापत्या च दस्युभिः ॥ यः शेते निशि संत्रस्तो यथा नारी दिवा पुमान् ॥ २९ ॥ इति वाकसायकैर्विद्धः प्रतोत्रैरिव कुंजरः ॥ निशि निस्त्रिंशमादाय विवस्त्रोऽभ्यद्रव द्रुषा ॥ ३० ॥ ते विसृज्योरणौ तत्र व्यद्योतंतस्म विद्युतः ॥ आदाय मेषावायातं नग्नमैक्षत सा पतिम् ॥ ३१ ॥

यस्यास्तस्या मुखामोदेन मुषितः प्रलोभितः सन् ॥ २५ ॥ मह्यं मम ॥ २६ ॥ महारात्रे मध्यरात्रे । “महानिशा द्वे वटिके रात्रौ मध्यमयामयोः” इति स्मृतेः ॥ २७ ॥ जिगमिषोस्तस्याः पुरुषोक्तिमाह हताऽस्मीति सार्धेन । नपुंसा नपुंसकेन ॥ २८ ॥ यथा नारी तथा संत्रस्तः शेते ॥ २९ ॥ ३० ॥ विद्युतो विशिष्टद्युतिमंतो व्यद्योतंतं दीप्तिमकुर्वत् । यद्वा तदैव तडितः प्रकाशंतेत्यर्थः । नग्नमैक्षत । अतो

१ सुराणां विहारो येषु ते तथा तेषु । २ ‘अन्दगणान्वहून्’ इत्यपि पाठः पुस्तकांतरे । ३ ‘प्रतोदैरिव’ कुंजरः इत्यपि पाठान्तरम् । अर्थस्तु अंकुशैरित्येव । कुंजरः कुजेषु रंतुं शीलमस्येति कुजरो हस्ती ।

भाषाभंगान्निर्जगामेति ज्ञेयम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ तस्याः सखीश्च पंच वीक्ष्य । सूक्तं शोभनं वचनम् । “ह्ये जाये” इत्यादि ॥ ३३ ॥ तदे-
वार्थत आह अहो इति द्वाभ्याम् । अनिर्वृत्य मत्कृतां निर्वृतिमप्राप्य । पाठांतरे मां निर्वृतिमगमयित्वा मंत्राननुक्त्वेति वा । वचांसि कृण-
वावहे गोष्ठीः करवावहे ॥ ३४ ॥ सुदेहोऽतिरुमनीयोऽयं मम देहः ॥ ३५ ॥ “पुरुषो मा मृथाः” इत्यादि तस्याः सूक्तं तदप्यर्थत आह
ऐलोऽपि शयने जायामपश्यन्विमना इव ॥ तच्चित्तो विह्वलः शोचन्वभ्रामोन्मत्तवन्महीम् ॥ ३२ ॥ स तां वीक्ष्य कुरु
क्षेत्रे सरस्वत्यां च तत्सखीः ॥ पंच प्रहृष्टवदनाः प्राह सूक्तं पुरुषाः ॥ ३३ ॥ अहो जाये तिष्ठतिष्ठ घोरे न त्यक्तु
मर्हसि ॥ मां त्वमद्याप्यनिर्वृत्य वचांसि कृणवावहे ॥ ३४ ॥ सुदेहोऽयं पतत्यत्र देवि दूरं हृतस्त्वया ॥ खादंत्येनं वृका
गृध्रास्त्वत्प्रसादस्य नास्पदम् ॥ ३५ ॥ उर्वश्युवाच ॥ मा मृथाः पुरुषोसि त्वं मा स्म त्वाऽद्युर्वका इमे ॥ कापि
सख्यं न वै स्त्रीणां वृकाणां हृदयं यथा ॥ ३६ ॥ स्त्रियो ह्यकरुणाः कूरा दुर्मर्षाः प्रियसाहसाः ॥ घ्नन्त्यल्पार्थेऽपि
विश्रंब्धं पतिं भ्रातरमप्युत ॥ ३७ ॥ विधायालीकविस्रंभमज्ञेषु त्यक्तसौहृदाः ॥ नवंनवमभीप्संत्यः पुंश्चल्यः स्वैरवृ-
त्तयः ॥ ३८ ॥ संवत्सरांते हि भवानेकरात्रं मयेश्वर ॥ वत्स्यत्यपत्यानि च ते भविष्यंत्यपराणि भोः ॥ ३९ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ अंतर्वत्नीमुपालक्ष्य देवीं स प्रययौ पुरम् ॥ पुनस्तत्र गतोऽब्दांते उर्वशीं वीरमातरम् ॥ ४० ॥ उपलभ्य
मुदा युक्तः समुवास तया निशाम् ॥ अथैनमुर्वशी प्राह कृपणं विरहातुरम् ॥ ४१ ॥ गंधर्वानुपधावेमांस्तुभ्यं दास्यंति
मामिति ॥ तस्य संस्तुवतस्तुष्टा अग्निस्थालीं ददुर्नृप ॥ उर्वशीं मन्यमानस्तां सोऽबुध्यत चरन् वने ॥ ४२ ॥
मा मृथा इति चतुर्भिः । मा प्रियस्व पुरुषोऽसि अतो धैर्यमावहेति भावः । इमे वृकाः प्रसिद्धा इन्द्रियाणि वा त्वा इति त्वां मा स्म अद्युर्भक्ष-
येयुः इन्द्रियवशो मा भवेत्यर्थः ॥ ३६ ॥ प्रिये निमित्ते साहसं यासाम् ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ तं सात्वयति । संवत्सरांत इति ॥ ३९ ॥ अपराणीति
वचनादंतर्वत्नीमुपालक्ष्य ज्ञात्वा ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अनेनाग्निना कर्म कृत्वा तद्वशादुर्वशीं प्राप्स्यतीत्यभिप्रायेणाग्निस्थालीं ददुः । स तु तां स्थाली-

भा. न.
॥ ३० ॥

मेवोर्वशीं मन्यमानस्तथा सहितो वने विचरन्नेयमुर्वशी किं त्वग्निस्थालीत्यबुध्यत ॥ ४२ ॥ ततश्च तां स्थालीं वने स्थापयित्वा गृहान्गत्वा निशि नित्यं तामेवाध्यायतस्तस्य मनसि त्रेतायां त्रयी अवर्तत कर्मबोधकं वेदत्रयं प्रादुरभूत् ॥ ४३ ॥ ततः स्थालीस्थानं गतः सन् शम्या गर्भे जातमश्वत्थं विलक्ष्यास्मिन्नसावग्निरस्तीति विशेषेण लक्षयित्वा तेनाश्वत्थेन द्वे अरणी कृत्वाऽग्निं ममंथेति शेषः । “शमीगर्भादग्निं ममंथ” इति श्रुतिः ॥ ४४ ॥ मथनप्रकारमाह । अधरारणिमुर्वशीं ध्यायन्नुत्तरारणिमात्मानं ध्यायन्नुभयोर्मध्ये यत्काष्ठं तत्प्रजननं पुत्रं ध्यायन् ।

स्थालीं न्यस्य वने गत्वा गृहानाध्यायतो निशि ॥ त्रेतायां संप्रवृत्तायां मनसि त्रय्यवर्तत ॥ ४३ ॥ स्थालीस्थानं गतोऽश्वत्थं शमीगर्भं विलक्ष्य सः ॥ तेन द्वे अरणी कृत्वा उर्वशीलोककाम्यया ॥ ४४ ॥ उर्वशीं मंत्रतो ध्यायन्नधरारणि मुत्तराम् ॥ आत्मानमुभयोर्मध्ये यत्तत् प्रजननं प्रभुः ॥ ४५ ॥ तस्य निर्मथनाज्जातो जातवेदा विभावसुः ॥ त्रय्या स विद्यया राज्ञा पुत्रत्वे कल्पितस्त्रिवृत् ॥ ४६ ॥ तेनायजत यज्ञेशं भगवंतमधोक्षजम् ॥ उर्वशीलोकमन्विच्छन् सर्वदेवमयं हरिम् ॥ ४७ ॥ एक एव पुरा वेदः प्रणवः सर्ववाङ्मयः ॥ देवो नारायणो नान्य एकोऽग्निर्वर्ण एव च ॥ ४८ ॥

तथा च मंत्रः । “उर्वश्यस्यायुरसि पुह्रुवाः” इति ॥ ४५ ॥ तस्य तेन कृतान्निर्मथनाद्विभावसुरग्निर्जातः । कथंभूतः । जातं वेदो धनं भोग्यं यस्मात् । स च त्रय्या विद्यया विहितेनाधानसंस्कारेण । त्रिवृदाहवनीयादिरूपः सन् राज्ञा पुह्रुवसा पुत्रत्वे कल्पितः पुण्यलोकप्रापकत्वात् ॥ ४६ ॥ तदाह । तेनेति ॥ ४७ ॥ नन्वनादिवेदत्रयबोधितो ब्राह्मणादीनामिन्द्राद्यनेकदेवयजनेन स्वर्गप्राप्तिहेतुः कर्ममार्गः कथं सादिरेव वर्ण्यते तत्राह एक एवेति द्वाभ्याम् । पुरा कृत्वायुगे सर्ववाङ्मयः सर्वासां वाचां बीजभूतः प्रणव एक एव वेदः देवश्च नारायण एक एव ।

१ ‘ईदृदेविवचनं प्रगृह्यम्’ इति प्रगृह्यसंज्ञायां प्लुतप्रगृह्याः—’ इत्यनेन प्रकृतिभावः ।

गी. टी.
अ. १४

॥ ३० ॥

अग्निश्चैक एव लौकिकः । वर्णश्चैक एव हंसो नाम ॥ ४८ ॥ वेदत्रयी तु पुरुरवसः सकाशादासीत् । एयिवान्प्राप । अयं भावः । कृतयुगे सत्त्व प्रधानाः प्रायशः सर्वेऽपि ध्याननिष्ठाः रजःप्रधाने तु त्रेतायुगे वेदादिविभागेन कर्ममार्गः प्रकटो बभूवेति ॥ ४९ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ॥ ततः पंचदशे गाधिरैलपुत्रान्वयेऽजनि ॥ यदौहित्रसुतो रामः कार्तवीर्यमहन् रुषा ॥ १ ॥ ॥ १ ॥ सुग्रहत्वायाल्पादिक्रमेण श्रुतायुप्रभृतिषण्णां वंशानाह श्रुतायोरित्यादिना । एक एकसंज्ञः । अमितस्तत्संज्ञः ॥ २ ॥ जह्नुः पुरुस्तस्य बला

पुरुरवस एवासीत् त्रयी त्रेतामुखे नृप ॥ अग्निना प्रजया राजा लोकं गांधर्वमेयिवान् ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते महा-
नवमस्कन्धे सोमवंशचरिते ऐलोपाख्याने चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ऐलस्य चोर्वशीगर्भात् षडास
न्नात्मजा नृप ॥ आयुः श्रुतायुः सत्यायू रयोऽथ विजयो जयः ॥ १ ॥ श्रुतायोर्वसुमान् पुत्रः सत्यायोश्च श्रुतंजयः ॥
रयस्य सुत एकश्च जयस्य तनयोऽमितः ॥ २ ॥ भीमस्तु विजयस्याथ कांचनो होत्रकस्ततः ॥ तस्य जह्नुः सुतो
गंगां गण्डूषीकृत्य योऽपिबत् ॥ जह्नुस्तु पुरुस्तत्पुत्रो बलाकश्चात्मजोऽजकः ॥ ३ ॥ ततः कुशः कुशस्यापि कुशांबुर्मु-
र्तयो वसुः ॥ कुशनाभश्च चत्वारो गाधिरासीत् कुशांबुजः ॥ ४ ॥ तस्य सत्यवतीं कन्यामृचीकोऽयाचत द्विजः ॥ वरं
विसदृशं मत्वा गाधिर्भार्गवमब्रवीत् ॥ ५ ॥ एकतः श्यामकर्णानां हयानां चंद्रवर्चसाम् ॥ सहस्रं दीयतां शुल्कं
कन्यायाः कुशिका वयम् ॥ ६ ॥

कस्तस्याजकः ॥ ३ ॥ ४ ॥ गाधेः पुत्रो विश्वामित्रो ब्रह्मर्षिरभूदित्युत्तराध्यायांते वक्ष्यति 'गाधेरभून्महातेजाः' इत्यादिना । तत्र तावत्तदुपोद्धा-
तत्वेन भृगुवंशसंभवस्य ऋचीकस्य चरितं प्रसक्तानुप्रसक्तेन च परशुरामावतारचरितमाह तस्य सत्यवतीमित्यादिना । विसदृशमनुरूपम् ।
भार्गवमृचीकम् ॥ ५ ॥ दक्षिणवामयोरेकतः श्यामः कर्णो येषाम् । न सर्वस्मिन्नंगे चंद्रस्येव वर्चो येषाम् । चेदमपि पर्याप्तमस्मत्कन्यायाः ।

यतः कुशिकाः कौशिका वयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ उभयैर्मन्त्रैः पत्न्यै ब्राह्मेर्मन्त्रैः श्वश्र्वे तु शास्त्रैरित्यर्थः ॥ ८ ॥ यावत्स्नात्वा मुनिर्नागतस्तावद्भार्यायां भर्तुं स्नेहाधिक्यात्पुत्र्याः सत्यवत्याश्चरुं श्रेष्ठं मत्वा तथा मात्रा सत्यवती याचिता सती ब्राह्ममन्त्राभिमन्त्रितं स्वचरुं मात्र अयच्छत्प्रादात् । मातुश्चरुं शास्त्रमन्त्राभिमन्त्रितं स्वयमददात् ॥ ९ ॥ कष्टं जुगुप्सितम् । तदेवाह । ते पुत्रो घोरो भविष्यति भ्राता तु ब्रह्मवित्तमो भविष्यतीति ॥ १० ॥

इत्युक्तस्तन्मतं ज्ञात्वा गतः स वरुणांतिकम् ॥ आनीय दत्त्वा तानश्वानुपयेमे वराननाम् ॥ ७ ॥ स ऋषिः प्रार्थितः पत्न्या श्वश्र्वा चापत्यकाम्यया ॥ श्रपयित्वोभयैर्मन्त्रैश्चरुं स्नातुं गतो मुनिः ॥ ८ ॥ तावत् सत्यवती मात्रा स्वचरुं याचिता सती ॥ श्रेष्ठं मत्वा तथाऽयच्छन्मात्रे मातुरदत्स्वयम् ॥ ९ ॥ तद्विज्ञाय मुनिः प्राह पत्नीं कष्टमकारषीः ॥ घोरो दंडधरः पुत्रो भ्राता ते ब्रह्मवित्तमः ॥ १० ॥ प्रसादितः सत्यवत्या सैवं भूदिति भार्गवः ॥ अथ तर्हि भवेत्पौत्रो जमदग्निस्ततोऽभवत् ॥ ११ ॥ सा चाभूत्सुमहापुण्या कौशिकी लोकपावनी ॥ रेणोः सुतां रेणुकां वै जमदग्निरुवाह याम् ॥ १२ ॥ तस्यां वै भार्गवऋषेः सुता वसुमदादयः ॥ यवीयाञ्ज एतेषां राम इत्यभिविश्रुतः ॥ १३ ॥ यमाहुर्वासुदेवांशं हैहयानां कुलांतकम् ॥ त्रिस्सप्तकृत्वो य इमां चक्रे निःक्षत्रियां महीम् ॥ १४ ॥ दुष्टं क्षत्रं भुवो भारमब्रह्मण्यमनीन शत ॥ रजस्तमोवृतमहन्फलगुन्यपि कृतेऽहसि ॥ १५ ॥ राजोवाच ॥ किं तदंहो भगवतो राजन्यैरजितात्मभिः ॥ कृतं येन कुलं नष्टं क्षत्रियाणामभीक्ष्णशः ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हैहयानामधिपतिरर्जुनः क्षत्रियर्षभः ॥ दत्तं नारायणस्यांशमाराध्य परिकर्मभिः ॥ १७ ॥

एवं मा भूदिति प्रसादितो भार्गव आह । अथ तर्हि पौत्रो घोरो भविष्यति । जमदग्निः पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ ११ ॥ सा च सत्यवती कौशिकी नद्यभूत् ॥ १२ ॥ भार्गवऋषेर्जमदग्नेः सुताः ॥ १३ ॥ १४ ॥ अनीनशन्नाशयामास । तदेवाह । रजस्तमोवृतमिति । पाठांतरं सुगमम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ कार्तवीर्यार्जुनेन कृतमपराधं वक्तुं तस्य दर्पहेतुमैश्वर्यादिकमाह हैहयानामिति षड्भिः । परिकर्मभिः परिचर्यादि

१ 'वरांगनाम्' इति पुस्तकेष्वन्यत्र दृश्यते । २ अंहः अपराधः । ३ 'अब्रह्मण्यमधार्मिकम्' इति पाठे क्रियाद्वयेन वाक्यद्वयकरणप्रयासो नेति मावः । अयं विजयध्वजीये ।

भिर्दत्तं दत्तात्रेयमाराध्य ॥ १७ ॥ अव्याहतमिन्द्रियादिकं च लेभे ॥ १८ ॥ यत्र यस्मिन्नेश्वर्येऽणिमादयो गुणाः ॥ १९ ॥ रेवांभसि नर्मदाजले
सरितं नर्मदाम् ॥ २० ॥ रावणो दिग्विजये माहिष्मत्याः समीपे नर्मदायां देवपूजां कुर्वन्तेन प्रवाहस्यावरोधात्प्रतिस्रोतसः सत्यास्तस्याः
सरितो जलेर्विष्ठावितं स्वशिविरमालक्ष्य तद्वीर्यं न सेहे ॥ २१ ॥ ततश्च कृतकिल्बिषः क्रीडन्तमभिभवितुं प्रवृत्तः सन्गृहीतो माहिष्मत्यां
बाह्वन्दशशतं लेभे दुर्धर्षत्वमरातिषु ॥ अव्याहतेन्द्रियौजं श्रीस्तेजो वीर्यं यशो बलम् ॥ १८ ॥ योगेश्वरत्वमैश्वर्यं गुणा
यत्राणिमादयः ॥ चचाराव्याहतगतिलोकेषु पवनो यथा ॥ १९ ॥ स्त्रीरत्नैरावृतः क्रीडन्नेवांभमि मदोत्कटः ॥ वैज्र
यन्तीं स्रजं विभ्रद स्रोध सरितं भुजैः ॥ २० ॥ विष्ठावितं स्वशिविरं प्रतिस्रोतस्सरिजलैः ॥ नामृष्यत् तस्य तद्वीर्यं
वीरमानी दशाननः ॥ २१ ॥ गृहीतो लीलयां स्त्रीणां समक्षं कृतकिल्बिषः ॥ माहिष्मत्यां सन्निरुद्धो मुक्तो येन कपि
र्यथा ॥ २२ ॥ स एकदा तु मृगयां विचरन्विपिने वने ॥ यदृच्छयाऽऽश्रमपदं जमदग्नेरुपाविशत् ॥ २३ ॥ तस्मै स
नरदेवाय मुनिरर्हणमाहरत् ॥ ससैन्यामात्यवाहाय हविष्मत्या तपोधनः ॥ २४ ॥ स वीरस्तत्र तद् दृष्ट्वा आत्मैश्वर्या
तिशायनम् ॥ तन्नाऽऽद्रियताग्निहोत्र्यां साभिलाषः स हैहयः ॥ २५ ॥ हविर्धानीमृषेर्दान्निरान्हर्तुमचोदयत् ॥ ते च
माहिष्मतीं निन्युः सवत्सां क्रंदतीं बलात् ॥ २६ ॥ अथ राजनि निर्याते राम आश्रम आगतः ॥ श्रुत्वा तत् तस्य दौरात्म्यं
चुक्रोधाहिरिवाऽऽहतः ॥ २७ ॥ घोरमादाय परशुं सतूणं चर्मं कार्मुकम् ॥ अन्वधावत दुर्धर्षो मृगेंद्र इव यूथपम् ॥ २८ ॥
स्वपुयां कपिरिव सन्निरुद्धश्च पुनश्चावज्ञया येन मुक्तः ॥ २२ ॥ इदानीं तत्कृतमपराधं दर्शयन्नाह स एकदेत्यादिना ॥ २३ ॥ अर्हणमाति
थ्यादि । हविष्मत्या कामधेन्वा ॥ २४ ॥ तदर्हणं नाद्रियत तस्मिन्नातुष्यत् । यनोऽग्निहोत्र्यां होमधेनौ साभिलाषः सदैहयो हैहयैः सह वर्त
मानः ॥ २५ ॥ दर्पाद्धेतोः ऋषेर्हविर्धानीमग्निहोत्रधेनुं हर्तुं नरानचोदयत्प्रेरितवान् ॥ २६ ॥ २७ ॥ सतूणं कार्मुकं चर्म चादाय ॥ २८ ॥

१ ओज इन्द्रियबलम् । श्रीर्धनम् । तेजः शरीरकातिः । वीर्यं बुद्धिबलम् । यशः कीर्तिः । बलं शरीरबलम् । इति मेदः । बा० । २ 'हविर्धान्या' इति पा० सम्यगग्रे उक्तत्वात् धेनोर्नाम
विशेषे एतत् । नो चेन्नूलमपि सम्यगेव । ३ 'परशुं योजयामास' इति पाठान्तरम् उच्यते कृतवानिति तत्स्थार्थः ।

भा. न.
॥ ३२ ॥

ऐणेयं चर्म कृष्णाजिनमंबरं यस्य ॥ २९ ॥ ३० ॥ प्रहरन्परश्वधो यस्य । मनश्चानिलश्च तयोरिवौजो वीर्यं यस्य । परेषां चक्रं सैन्यं सुदय
तीति तथा । छिन्ना भुजा ऊरुः कंधराश्च येषाम् । हता सूता वाहनानि च येषां ते वीरा निपेतुः ॥ ३१ ॥ विवृक्णाश्चर्मादयो यस्य ॥ ३२ ॥

तमापतंतं भृगुवर्यमोजसा धनुर्धरं बाणपरश्वधायुधम् ॥ ऐणेयचर्मविरमर्कधामभिर्युतं जटाभिर्दृष्टो पुरीं विशन्
॥ २९ ॥ अचोदयद्धस्तिरथाश्वपत्तिभिर्गदासिबाणष्टिशतघ्नशक्तिभिः ॥ अक्षौहिणीः सप्तदशातिभीषणास्ता राम
एको भगवानसूदयत् ॥ ३० ॥ यतोयतोऽसौ प्रहरत्परश्वधो मनोनिलौजाः परचक्रसूदनः ॥ ततस्ततश्छिन्नभुजोरु
कंधरा निपेतुरुर्या हतसूतवाहनाः ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वा स सैन्यं रुधिरौघकर्दमे रणाजिरे रामकुठारसायकैः ॥ विवृक्णच
र्मध्वजचापविग्रहं निपातितं हैहय आपतद् रुषा ॥ ३२ ॥ अथार्जुनः पंचशतेषु बाहुभिर्धनुष्यु बाणान्युगपत्स
संदधे ॥ रामाय रामोऽस्त्रभृतां समग्रणीस्तांन्येकधन्वेषुभिराच्छिनत्समम् ॥ ३३ ॥ पुनः स्वहस्तैरचलान्मृधेघ्रिपानु
त्क्षिप्य वेगादभिधावतो युधि ॥ भुजान्कुठारेण कठोरनेमिना चिच्छेद् रामः प्रसभं त्वहेरिव ॥ ३४ ॥ कृत्तवाहोः
शिरस्तस्य गिरेः शृंगमिवाहरत् ॥ हते पितरि तत्पुत्रा अयुतं दुडुबुर्भयात् ॥ ३५ ॥ अग्निहोत्रीमुपावर्त्य सवत्सां पर
वीरहा ॥ समुपेत्याश्रमं पित्रे परिक्लिष्टां समर्पयत् ॥ ३६ ॥

पंचशतेषु धनुःषु सोऽर्जुनो रामाय संदधे । एकमेव धनुर्यस्य सः पाठांतरे एक एव बंधः संधानं येषां तैरिषुभिः । तानि धनूंषि समं सह तत्क्षणमेवा
च्छिनत् ॥ ३३ ॥ मृधे साधनभूतानचलानंघ्रिपांश्चोत्क्षिप्याभिधावतस्तस्य भुजांश्चिच्छेद् । अहेः फणा इवेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ समर्पय

१ अर्कस्येव धाम तेजो यासां तास्तामिः । आत्मधामभिरित्यपि कचिदन्यत्र विजयध्वजीयेषु पाठे दृश्यते आत्मनः स्वस्य धाम तेजो यासाम् । तजस्विनीभिरित्यर्थः । २ 'तानेकबंधेषुभिराच्छिनत्समम्'
इति पाठे । 'तानेक बद्धेषुभिः इत्यपि पाठांतरं दृश्यते । तदैकस्मिन्धनुषि बद्धेषुभिः संधितगारैः तान्यंचाशच्छरानाच्छिनत् इत्यर्थः ।

श्री. टी.
अ. १५

॥ ३२ ॥

त्समार्पयत् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ अर्हणतां पूज्यताम् ॥ ३९ ॥ सौरी सूर्यस्य प्रभेव ॥ ४० ॥ तीर्थसंसेवया चकाराद्यमनियमैश्च । अच्युते
 चेतना चित्तं यस्य सः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ षोडशोऽथार्जुनसुतैर्जमदग्नौ हते
 मुहुः ॥ रामात्क्षत्रवधः प्रोक्तो विश्वामित्रस्य चान्वयः ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ किञ्चिदीषच्चित्ररथे गंधर्वराजे स्पृहा यस्याः सा । किञ्चिन्न
 स्वकर्म तत्कृतं रामः पित्रे भ्रातृभ्य एव च ॥ वर्णयामास तच्छ्रुत्वा जमदग्निरभाषत ॥ ३७ ॥ रामराम महाबाहो भ
 वान्पापमकारषीत् ॥ अवधीन्नरदेवं यत्सर्वदेवमयं वृथा ॥ ३८ ॥ वयं हि ब्राह्मणास्तात क्षमयार्हणतां गताः ॥ यया
 लोकगुरुर्देवः पारमेष्ठ्यमियात्पदम् ॥ ३९ ॥ क्षमया रोचते लक्ष्मीर्ब्राह्मी सौरी यथा प्रभा ॥ क्षमिणामाशु भगवांस्तु
 ष्यते हरिरीश्वरः ॥ ४० ॥ राज्ञो मूर्धाऽवसिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद्भरुः ॥ तीर्थसंसेवया चाहो जहंगाऽच्युतचेतनः ॥
 ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवते महा० नवमस्कन्धे परशुरामचरिते कार्तवीर्यार्जुनवधो नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥
 श्रीशुक उवाच ॥ पित्रोपशिक्षितो रामस्तथेति कुरुनंदन ॥ संवत्सरं तीर्थयात्रां चरित्वाऽऽश्रममाव्रजत् ॥ १ ॥ कदाचि
 द्रेणुका याता गंगायां पद्ममालिनम् ॥ गंधर्वराजं क्रीडंतमप्सरोभिरपश्यत् ॥ २ ॥ विलोकयंती क्रीडंतमुदकार्थं नदीं
 गता ॥ होमवेलां न सस्मार किञ्चिच्चित्ररथस्पृहा ॥ ३ ॥ कालात्ययं तं विलोक्य मुनेः शापविशंकिता ॥ आगत्य
 कलशं तस्थौ पुरोधाय कृतांजलिः ॥ ४ ॥ व्यभिचारं मुनिर्ज्ञात्वा पत्न्याः प्रकुपितोऽब्रवीत् ॥ घ्नतैनां पुत्रकाः पापामित्यु
 क्तास्ते न चक्रिरे ॥ ५ ॥ रामः संचोदितः पित्रा भ्रातृन् मात्रा सहावधीत् ॥ प्रभावज्ञो मुनेः सम्यक् समाधेस्त पसश्च सः ॥ ६ ॥
 सस्मारेति वा ॥ ३ ॥ कलशं पुरोधायाग्रे निधाय ॥ ४ ॥ व्यभिचारं मानसं ज्ञात्वा ॥ ५ ॥ आज्ञाऽतिलंघिनां भ्रातृणां मातुश्च वधे संचो
 दितः सन् मुनेर्यः समाधिस्तपश्च तयोः प्रभावज्ञः । यदि न हन्यां तर्हि मामपि शप्तुं समर्थः यदि तु हन्यां तर्हि मयि संतुष्टः संस्तानपि जीवयितुं

१ 'अगाधदम्' इति पाठांतरम् ।

२ 'तीर्थचर्याम्' इति पाठोन्यत्र दृश्यते ।

३ 'इत्युक्तास्ते न चक्रिरे' इति पाठान्तरम् । तां हतिम् अथवा आज्ञाम् । मूलपाठे आज्ञामित्यन्याहर्तव्यम् ।

समर्थ इति जानन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ ७ ॥ नन्वतिनिदितं तत्कथं कृतवांस्तात्राह । पितुर्विद्वानिति पूर्वोक्त एवाभिप्रायः ॥ ८ ॥ सर्वक्षत्रियवधे कारणं वक्तुमाह येऽर्जुनस्य सुता इत्यादिना ॥ ९ ॥ १० ॥ भगवत्यावेशिता धीर्येन तम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ दुःखादीनां वेगेन

वरेण च्छंदयामास प्रीतः सत्यवतीसुतः ॥ वत्रे हतानां रामोऽपि जीवितं चास्मृतिं वधे ॥ ७ ॥ उत्तस्थुस्ते कुशलिनो निद्रापाय इवांजसा ॥ पितुर्विद्वान्स्तपो वीर्यं रामश्चक्रे सुहृद्वधम् ॥ ८ ॥ येऽर्जुनस्य सुता राजन् स्मरंतः स्वपितुर्वधम् ॥ रामवीर्यपराभूता लेभिरे शर्म न कंचित् ॥ ९ ॥ एकदाऽऽश्रमतो रामे सभ्रातरि वनं गते ॥ वैरं सिषाधयिषवो लब्धच्छिद्रा उपागमन् ॥ १० ॥ दृष्ट्वाग्न्यगार आसीनमावेशितधियं मुनिम् ॥ भगवत्युत्तम श्लोके जघ्नुस्ते पापनिश्चयाः ॥ ११ ॥ याच्यमानाः कृपणया राममात्राऽतिदारुणाः ॥ प्रसह्य शिर उत्कृत्य निन्युस्ते क्षत्रबंधवः ॥ १२ ॥ रेणुका शोकदुःखार्ता निघ्नन्त्यात्मानमात्मना ॥ रामरामेहि तातेति विचुक्रोशोच्चकैः सती ॥ १३ ॥ तदुपश्रुत्य दूरस्थो हा रामेत्यार्तवत् स्वनम् ॥ त्वरयाऽऽश्रममासाद्य ददृशे पितरं हतम् ॥ १४ ॥ तदुःखरोषामर्षाति शोकवेगविमोहितः ॥ हा तात साधो धर्मिष्ठ त्यक्त्वाऽस्मान् स्वर्गतो भवान् ॥ १५ ॥ विलप्यैवं पितुर्देहं निधाय भ्रातृषु स्वयम् ॥ प्रगृह्य परशुं रामः क्षत्रांताय मनो दधे ॥ १६ ॥ गत्वा माहिष्मतीं रामो ब्रह्मघ्नं विहतश्रियम् ॥ तेषां स शीर्षभी राजन् मध्ये चक्रे महागिरिम् ॥ १७ ॥

विमोहितः ॥ १५ ॥ १६ ॥ ब्रह्मघ्नैर्विहता श्रीर्यस्यास्ताम् । हे राजन्स रामस्तेषां शीर्षभिर्माहिष्मत्या मध्ये महातं गिरिं चक्रे ॥ १७ ॥

१ अगारशब्दो दीर्घादिरपि विद्यते तेन 'अग्न्यागार' इति पाठे न किंचिदेषम्यम् । २ जग्मुस्ते क्षत्रबंधवः' इति पाठो वा । ३ 'तस्यां स शीर्षभी राजाम्' इति पाठोऽप्यर्थसाम्ये न दोषाय । पुस्तकेषु बहुषु दृश्यते ।

येषां रक्तेनाब्रह्मण्यानां भयावहां घोरां नदीं चक्रे । तथाऽपि सर्वक्षत्रियवधे किं कारणं तदाह हेतुं कृत्वेति सार्धेन । अमंगलकारिण्यन्यायवार्तिनि
 सति ॥ १८ ॥ त्रिःसप्तकृत्वो रेणुकया दुःखावेशादुरस्ताडनं कृतं ततो रामस्तावत्कृत्वः क्षत्रमुत्सादितवानिति प्रसिद्धिः ॥ १९ ॥
 ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ संज्ञानं स्मृतिस्तदेव लक्षणं चिह्नं यस्य तं स्वदेहं लब्ध्वा स ऋषीणां मंडले सप्तम ऋषिरभूत् ॥ २४ ॥
 बृहद्ब्रह्म वेदम् । वेदप्रवर्तकेषु सप्तर्षिष्वेकतमो भविष्यतीत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ भुवो भारमहन् । भारमेवाह । नृपानिति ॥ २७ ॥ तदेवं
 तद्रक्तेन नदीं घोराभ्रह्मण्यभयावहाम् ॥ हेतुं कृत्वा पितृवधं क्षत्रे मंगलकारिणि ॥ १८ ॥ त्रिःसप्तकृत्वः पृथिवीं कृत्वा निःक्ष
 त्रियां प्रभुः ॥ स्यमंतपंचके चक्रे शोणितोदान् हृदान् नव ॥ १९ ॥ पितुः कायेन संधाय शिर आदाय बर्हिषि ॥ सर्वदेव
 मयं देवमात्मानमयजन्मखैः ॥ २० ॥ ददौ प्राचीं दिशं होत्रे ब्रह्मणे दक्षिणां दिशम् ॥ अध्वर्यवे प्रतीचीं वै उद्गात्रे उत्त
 रां दिशम् ॥ २१ ॥ अन्येभ्योऽवांतरदिशः कश्यपाय च मध्यमाम् ॥ आर्यावर्तमुपद्रष्टुं सदस्येभ्यस्ततः परम् ॥ २२ ॥
 ततश्चावभृथस्नानविधूताशेषकिल्बिषः ॥ सरस्वत्यां ब्रह्मनद्यां रेजे व्यभ्र इवांशुमान् ॥ २३ ॥ स्वदेहं जमदग्निस्तु लब्ध्वा
 संज्ञानलक्षणम् ॥ ऋषीणां मंडले सोऽभूत् सप्तमो रामपूजितः ॥ २४ ॥ जामदग्न्योऽपि भगवान् रामः कमललोचनः ॥
 आगामिन्यंतरे राजन् वर्तयिष्यति वै बृहत् ॥ २५ ॥ आस्तेऽद्यापि महेन्द्राद्रौ न्यस्तदंडः प्रशांतधीः ॥ उपगीयमानचरितः
 सिद्धगंधर्वचारणैः ॥ २६ ॥ एवं भृगुषु विश्वात्मा भगवान् हरिरीश्वरः ॥ अवतीर्य परं भारं भुवोऽहन् बहुशो नृपान् ॥ २७ ॥
 गाधरभून्महातेजाः समिद्ध इव पावकः ॥ तपसा क्षात्रमुत्सृज्य यो लेभे ब्रह्मवर्चसम् ॥ २८ ॥ विश्वामित्रस्य चैवासन्
 पुत्रा एकशतं नृप ॥ मध्यमस्तु मधुच्छंदा मधुच्छंदस एव ते ॥ २९ ॥
 प्रसक्तानुप्रसक्तं समाप्य प्रस्तुतमाह । गाधेरिति । महातेजा विश्वामित्रः ॥ २८ ॥ ते सर्वे लिंगसमवायन्यायेन । प्राणभृत उपदधातीतिव
 न्मधुच्छंदस एवोच्यंते । तथा च श्रुतिः । “तस्य ह विश्वामित्रस्यैकशतं पुत्रा आसुः पंचाशदेव ज्यायांसो मधुच्छंदसः पंचाशत्कनीयांसः”
 इत्यादि । तत्र च विश्वामित्रपुत्रेषु भार्गवस्याजीगर्तस्य देवगतस्य ज्यैष्ठ्यत्वमवगम्यते । तथा अश्वलायनवौधायनादिभिः कौशिकानां देवरात

भा. न.
॥ ३४ ॥

प्रवर्गत्वमुक्तम् । प्रवरश्च तस्मिन्नेव वंशोऽवांतरभेदो न तु वंशांतरम् । तथा च स्मृतिः । “एक एव ऋषिर्यावत्प्रवरेष्वनुवर्तते ॥ तावत्समानगोत्रत्वं विना भृग्वंगिरोगणात्” इति ॥ २९ ॥ तत्कुतो भृगुवंशसंभवस्य देवरातस्य कौशिकप्रवर्गत्वमित्याशंक्य तदुपपादयन्नाह पुत्रं कृत्वेत्यादि यवत्समाप्ति । पूर्वमजीगर्तसुतत्वे मध्यमत्वेन पितृभ्यां ममतां विहाय विक्रीतत्वात्तस्य कृपया सुतानाह । ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यतामिति ॥ ३० ॥ एतदेव स्पष्टयितुं विशिनष्टि य इति द्वाभ्याम् । मुमुचे अमुच्यत ॥ ३१ ॥ भार्गवोऽपि गाधिषु गाधेर्वंशजेषु देवरात इति ख्यातः ॥ ३२ ॥ तत्तस्य ज्येष्ठत्वं कुशलं न मेनिरे । मध्यमस्थानर्थावहत्वं दृष्ट्वा नांगीकृतवन्तः । मुनिर्विश्वामित्रः ॥ ३३ ॥ पञ्चाशता कनिष्ठैः साकं स पुत्रं कृत्वा शुनश्शेषं देवरातं च भार्गवम् ॥ आजीगर्त सुतानाह ज्येष्ठ एष प्रकल्प्यताम् ॥ ३० ॥ यो वै हरिश्चन्द्रमखे विक्रीतः पुरुषः पशुः ॥ स्तुत्वा देवान् प्रजेशादीन् मुमुचे पाशबंधनात् ॥ ३१ ॥ यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषु तापसः ॥ देवरात इति ख्यातः शुनश्शेषः स भार्गवः ॥ ३२ ॥ ये मधुच्छंदसो ज्येष्ठाः कुशलं मेनिरे न तत् ॥ अशत् तान् मुनिः क्रुद्धो म्लेच्छा भवत दुर्जनाः ॥ ३३ ॥ स होवाच मधुच्छंदाः सार्धं पञ्चाशता ततः ॥ यन्नो भवान् संजानीते तस्मिन्तिष्ठामहे वयम् ॥ ३४ ॥ ज्येष्ठं मंत्रदृशं चक्रुस्त्वामन्वंचो वयं स्म हि ॥ विश्वामित्रः सुता नाह वीरवंतो भविष्यथ ॥ ये मानं मेऽनुगृह्णन्तो वीरवंतमकर्त मासु ॥ ३५ ॥ एष वः कुशिका वीरो देवरातस्त मन्वित ॥ अन्ये चाष्टकहारीतजयक्रतुमदादयः ॥ ३६ ॥

मध्यमो मधुच्छंदा उवाच । नोऽस्माकं यज्ज्येष्ठत्वं कनिष्ठत्वं वा भवान्पिता संजानीते मन्यते तस्मिन्वयं तिष्ठामेति ॥ ३४ ॥ एवमुक्त्वा मंत्रदृशं “कस्य नूनं कतमस्यामृतानाम्” इत्यादिमंत्राणां द्रष्टारं शुनःशेषं ज्येष्ठं चक्रुः । तदाह । वयं सर्वे त्वामन्वंचः स्म हि अनुगंतारः कनिष्ठाः स्म इत्यर्थः । ततः प्रसन्नो विश्वामित्रस्तान्सुतानाह । वीरवंतः पुत्रवंतो भविष्यथ । ये यूयं मे मानं पूज्यत्वमनुगृह्णन्तोऽनुवर्तमानाः संतो मां वीरवंतं पुत्रवंतमकर्त कृतवन्त इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ हे कुशिका एष देवरातो वो युष्मदीयः कौशिक एव । यतो वीरो

१ ‘यो रातो देवयजने देवैर्गाधिषुताय सः’ इति पाठः सम्यक् । पुस्तकान्तरे टीकान्तरसंमतश्च विद्यते । अत्र टीकाकारासमतो भ ति ।

श्री. टी.
अ. ३६

॥ ३४ ॥

मत्पुत्रस्तमेनमन्वितागच्छत । अन्ये चाष्टकादयस्तस्य सुता आसन् ॥ ३६ ॥ उपसंहरति । एवमिति । एके शप्ता एकेऽनुवृद्धीता अन्यस्तु पुत्रत्वेन स्वीकृत इत्येवं कौशिकगोत्रं पृथग्विधं नानाप्रकारं जातं तच्च प्रवरांतरमापन्नं प्राप्तम् । हि यस्मादेवं देवगतज्येष्ठत्वेन तत्प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कंधे टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ ॥ ७ ॥ ॥ ७ ॥ आयोः सप्तदशे त्वैलज्येष्ठपुत्रस्य पंचसु ॥ सुतेषु क्षत्रवृद्धादिचतुर्णां वंशवर्णनम् ॥ १ ॥ इह श्रीकृष्णावतारप्रस्तावाय वंशानुक्रमणमैलादि

एवं कौशिकगोत्रं तु विश्वामित्रैः पृथग्विधम् ॥ प्रवरांतरमापन्नं तद्धि चैवं प्रकल्पितम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे परशुरामकृतक्षत्रवधविश्वामित्रान्वययोर्वर्णनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ यः पुरुरवमः पुत्र आयुस्तस्याभवन्सुताः ॥ नहुषः क्षत्रवृद्धश्च रज्जीरंभश्च वीर्यवान् ॥ १ ॥ अनेना इति राजेंद्र शृणु क्षत्रवृद्धोऽन्वयम् ॥ क्षत्रवृद्धसुतस्यासन्सुहोत्रस्यात्मजास्त्रयः ॥ २ ॥ काश्यः कुशो गृत्समद इति गृत्समदादभूत् ॥ शुनक इशौनको यस्य बह्वचप्रवरो मुनिः ॥ ३ ॥ काश्यस्य काशिस्तत्पुत्रो राघो दीर्घतमः पिता ॥ धन्वंतारिर्दीर्घतम आयुर्वदप्रवर्तकः ॥ ४ ॥ यज्ञभुगवासुदेवांशस्मृतमात्रार्तिनाशनः ॥ तत्पुत्रः केतुमानस्य जज्ञे भीमरथस्ततः ॥ ५ ॥ दिवोदासो धुमांस्तस्मात्प्रतर्दन इति स्मृतः ॥ स एव शत्रुजिह्वत्स ऋतध्वज इतीरितः ॥ तथा कुवल्याश्वेति प्रोक्तोऽलर्कादयस्ततः ॥ ६ ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि षष्टिवर्षशतानि च ॥ नालर्कादपरो राजन्मेदिनीं बुभुजे युवा ॥ ७ ॥

क्रमेण प्रकांतमिति यस्य वंशे कृष्णावतारस्तस्य वंशोऽतिविततत्वादंते निरूप्यते । अतः पुरुरवसः पुत्राणां पंचानां कनिष्ठानां वंशानुवृत्ते दानीं प्रथमस्य वंशमाह । य इति । एवं नहुषययातियदुप्रभृतिष्वपि द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥ क्षत्रवृद्धः क्षत्रवृद्धस्य ॥ २ ॥ ३ ॥ दीर्घतमसः पिता ॥ ४ ॥ स्मृतमात्र एवार्ति रोगदुःखं नाशयतीति तथा ॥ ५ ॥ प्रतर्दनादिशब्दवाच्याद्भुमतः सकाशादलर्कादयः ॥ ६ ॥ ७ ॥

१ अत्राप्यायसमाप्तिर्न विजयन्वजीयटीकायुतपुस्तके । २ अजीराम इत्यपि नाम तस्य पुस्तकान्तरे । ३ तत्पुत्रः सुराष्ट्रो दीर्घतमः पिता इति पाठान्तरेण नामान्तरम् ।

अलर्कात्संततिसंज्ञः ॥ ८ ॥ सत्यकेतोर्धृष्टकेतुस्तस्मात्सुकुमारस्तस्माद्गीतिहोत्रस्तस्य भर्गः । अतो भर्गाद्भार्गभूमिः ॥ ९ ॥ काशयः काशेर्वश्याः काशोः प्रपितामहस्य क्षत्रवृद्धस्यान्वयमयंते यांतीति तथा ॥ १० ॥ ततोऽनेनसः शुद्धो जज्ञे ॥ ११ ॥ कृतकृत्यः सः यत आत्मवान् ज्ञानी । अतः

अलर्कात्संततिस्तस्मात्सुनीथोऽथ सुकेतनः ॥ धर्मकेतुः सुतस्तस्मात्सत्यकेतुरजायत ॥ ८ ॥ धृष्टकेतुः सुतस्तस्मात्सुकुमारः क्षितीश्वरः ॥ वीतिहोत्रस्य भर्गोऽतो भार्गभूमिरभून्नृपः ॥ ९ ॥ इतीमे काशयो भूपाः क्षत्रवृद्धान्वयाऽयिनः ॥ रंभस्य रभसः पुत्रो गंभीरश्चाक्रियस्ततः ॥ १० ॥ तस्य क्षेत्रे ब्रह्म जज्ञे शृणु वंशमनेनसः ॥ शुद्धस्ततः शुचिस्तस्मात् त्रिककुद्धर्मसारथिः ॥ ११ ॥ ततश्शांतरयो जज्ञे कृतकृत्यः स आत्मवान् ॥ रजेः पंचशतान्यासन्पुत्राणाममितौजसाम् ॥ १२ ॥ देवैरभ्यर्थितो दैत्यान्हत्वेंद्रायाददादिवम् ॥ इन्द्रस्तस्मै पुनर्दत्त्वा गृहीत्वा चरणौ रजेः ॥ १३ ॥ आत्मानमर्पयामास प्रहादाद्यरिशंकितः ॥ पितर्युपरते पुत्रा याचमानाय नो ददुः ॥ १४ ॥ त्रिविष्टपं महेंद्राय यज्ञभागांस्समाददुः ॥ गुरुणा हूयमानेऽग्नौ बलभित्तनयात्र जेः ॥ १५ ॥ अवधीद् भ्रंशितान्मार्गान्न कश्चिदवशेषितः ॥ कुशात्प्रतिः क्षात्रवृद्धात्संजयस्तत्सुतो जयः ॥ १६ ॥ ततः कृतः कृतस्यापि जज्ञे हर्यवनो नृपः ॥ सहदेवस्ततोऽहीनो जयसेनस्तु तत्सुतः ॥ १७ ॥ संस्कृतिस्तस्य च जयः क्षत्रधर्मा महारथः ॥ क्षत्रवृद्धान्वया भूपाः शृणु वंशं च नाहुषात् ॥ १८ ॥ इति श्रीभा० महापुराणे नवमस्कन्धे सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

पुत्रोत्पादनं न कृतवानित्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तेषां मतिभ्रंशाय गुरुणा बृहस्पतिनाऽभिचारविधानेनाग्नौ हूयमाने सति ॥ १५ ॥ सिंहावलोकनेनाह । क्षात्रवृद्धात्क्षत्रवृद्धपौत्रात्कुशात्प्रतिः । प्रतेः संजयः ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१ 'वीतिहोत्रोत्पन्नो' इति पाठान्तरम् । तदान्वयसारव्यम् ।

२ 'प्रहादात्परिशंकितः' इति पाठो वा ।

३ प्रतिक्षत्रः क्षात्रवृद्धादित्यपि पाठान्तरम् ।

अष्टादशे ययातेस्तु नाहुषस्य कथोच्यते ॥ यस्य पंचसु पुत्रेषु कनीयानग्रहीज्जराम् ॥ १ ॥ १ ॥ तस्य राज्यस्य परिणाममनर्थावहेत्ये
वेत्तीति तथा । तत्र हेतुः । यत्रेति ॥ २ ॥ स्थानात्स्वर्गात् । द्विजैरगस्त्यादिभिः ॥ ३ ॥ यवीयसो भ्रातृनादिशत् । काव्यस्य शुक्रस्य वृष
पर्वणश्च कन्याभ्यां कृतदारः सन् ॥ ४ ॥ ५ ॥ नात्र प्रतिलोमतादोष ईश्वरघटनादिति दर्शयन्कथामाह एकदेत्यादिना प्रतिजग्राह तद्वच

श्रीशुक उवाच ॥ यतिर्ययातिः संयातिरायतिर्वियतिः कृतिः ॥ षडिमे नहुषस्यासन्निद्रियाणीव देहिनाम् ॥ १ ॥ राज्यं
नैच्छद् यतिः पित्रा दत्तं तत्परिणामवित् ॥ यत्र प्रविष्टः पुरुष आत्मानं नावबुध्यते ॥ २ ॥ पितरि भ्रंशिते स्थानादि
द्राण्या धर्षणाद् द्विजैः ॥ प्रापितेऽजगरत्वं वै ययातिरभवन्नृपः ॥ ३ ॥ चतसृष्वदिशद् दिक्षु भ्रातृन् भ्राता यवीयसः ॥
कृतदारो जुगोपौर्वी काव्यस्य वृषपर्वणः ॥ ४ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मर्षिर्भगवान् काव्यः क्षत्रबंधुश्च नाहुषः ॥ राजन्यवि
प्रयोः कस्माद् विवाहः प्रतिलोमकः ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा दानवेंद्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका ॥ सखीसहस्र
संयुक्ता गुरुपुत्र्या च भामिनी ॥ ६ ॥ देवयान्या पुरोद्याने पुष्पितद्रुमसंकुले ॥ व्यचरत् कलगीतालिनलिलिनीपुलिनेऽ
बला ॥ ७ ॥ ता जलाशयमासाद्य कन्याः कमललोचनाः ॥ तीरे न्यस्य दुकूलानि विजह्वः सिचतीर्मिथः ॥ ८ ॥ वीक्ष्य
व्रजंतं गिरिशं सह देव्या वृषस्थितम् ॥ सहसोत्तीर्य वासांसि पर्यधुर्व्रीडिताः स्त्रियः ॥ ९ ॥ शर्मिष्ठाऽजानती वासो
गुरुपुत्र्याः समव्ययत् ॥ स्वीयं मत्वा प्रकुपिता देवयानीदमब्रवीत् ॥ १० ॥

इत्यंतेन । गुरोः शुक्रस्य पुत्र्या देवयान्या च व्यचरदिति द्वयोरन्वयः ॥ ६ ॥ कलगीता अल्यो येषु तानि नलिलिनीपुलिनानि यस्मिंस्त
स्मिन्पुरोद्याने । अबला शर्मिष्ठा ॥ ७ ॥ सिचतीः सिचन्त्यः ॥ ८ ॥ ९ ॥ अजानती स्वीयं मत्वा गुरुपुत्र्या वासः समव्ययत्पर्यधात् ॥ १० ॥

१ 'यातिर्वियतिः कृतिः' इ० पा० । २ 'भ्रातृन्गोमूयवीयसः' इति पाठान्तरम् । ३ 'कलगीताकिनलिने' इति पाठो न संप्रतटीकाकृतः ।

भा. न.
॥ ३६ ॥

असांप्रतमन्याय्यम् ॥ ११ ॥ अन्यायमेव ब्राह्मणोत्कर्षवर्णनेन व्यनक्ति यैरिति त्रिभिः । ये ब्राह्मणाः परस्य पुंसो मुखं मुखा
दुत्पन्नत्वेन तृप्तिद्वारत्वेन श्रेष्ठा इत्यर्थः । ज्योतिर्ब्रह्म । पंथा वेदमार्गः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तदेवं ब्राह्मणमात्रमेव तावत्पूज्यं तत्रापि भृगवः ।
अस्याश्च पिता नः शिष्यः । एवं सत्यप्यस्माभिर्धार्यं वास इयमसती धृतवती ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥
अहो निरीक्ष्यतामस्या दास्याः कर्म ह्यसांप्रतम् ॥ अस्मद्धार्यं धृतवती शुनीव हविरध्वरे ॥ ११ ॥ यैरिदं तपसा सृष्टं
मुखं पुंसः परस्य ये ॥ धार्यते यैरिह ज्योतिः शिवः पंथाश्च दर्शितः ॥ १२ ॥ यान् वदंत्युपतिष्ठंते लोकनाथाः सुरेश्वराः ॥
भगवानपि विश्वात्मा पावनः श्रीनिकेतनः ॥ १३ ॥ वयं तत्रापि भृगवः शिष्योऽस्या नः पिताऽसुरः ॥ अस्मद्धार्यं धृत
वती शूद्रो वेदमिवासती ॥ १४ ॥ एवं शपंतीं शर्मिष्ठा गुरुपुत्रीमभाषत ॥ रुषा श्वसंत्युरंगीव धर्षिता दष्टदच्छदा ॥ १५ ॥
आत्मवृत्तमविज्ञाय कथ्यसे बहु भिक्षुकि ॥ किं न प्रतीक्षसेऽस्माकं गृहान् बलिभुजो यथा ॥ १६ ॥ एवंविधैः सुपुरुषैः
शप्त्वाचार्यसुतां सतीम् ॥ शर्मिष्ठा प्राक्षिपत् कूपे वास आदाय मन्युना ॥ १७ ॥ तस्यां गतायां स्वगृहं ययातिर्मृगयां
चरन् ॥ प्राप्तो यदृच्छया कूपे जलार्थी तां ददर्श ह ॥ १८ ॥ दत्त्वा स्वमुत्तरं वासस्तस्यै राजा विवाससे ॥ गृहीत्वा
पाणिना पाणिमुज्जहार दयापरः ॥ १९ ॥ तं वीरमाहौशनसी प्रेमनिर्भरया गिरा ॥ राजंस्त्वया गृहीतो मे पाणिः
परपुरंजय ॥ २० ॥ हस्तग्राहोऽपरो मा भूद् गृहीतायास्त्वया हि मे ॥ एष ईशकृतो वीर संबंधो नौ न पौरुषः ॥ २१ ॥
यदिदं कूपमग्राया भवतो दर्शनं मम ॥ न ब्राह्मणो मे भविता हस्तग्राहो महाभुज ॥ कचस्य बार्हस्पत्यस्य शापाद्
यमशपं पुरा ॥ २२ ॥

निषिद्धोऽयं प्रतिलोमसंबंध इति चेत्तत्राह । एष इति ॥ २१ ॥ ब्राह्मणमेव त्वं वृणीहि किमनेनाग्रहेणेति चेत्तत्राह । न ब्राह्मण इति । बृहस्पतेः
सुतः कचः शुक्रान्मृतसंजीवनीं विद्यामध्यगात् । तदा च देवयानी तं पतिं चकमे । स च गुरुपुत्री मम पूज्येति न तामुदवदत् । ततश्च कुपिता

१ 'निरीक्ष्यतां मह्यं दास्या' इति पाठो विजयपञ्चजीये दृश्यते । २ 'एवं क्षिपंतीम्' इति पाठो वा ।

नं. टी.
अ. १८

॥ ३६ ॥

सती तदेयं विद्या निष्फला भवत्विति तं शशाप । स च तव ब्राह्मणः पतिर्न भवेदिति तां शशाप । तदेतदाह । यमहमशपं तस्य शापात् ॥
 ॥ २२ ॥ अशास्त्रीयत्वादनभिप्रेतमपि दैवेनोपहतं प्रापितं बुद्ध्वा तद्गतं तस्यां सकामं स्वं मनश्च बुद्ध्वा न ह्यधर्मे मदीयं मनः प्रविशेदिति तस्या
 वचः प्रतिजग्राहङ्गीकृतवान् ॥ २३ ॥ शर्मिष्ठासंबन्धोऽपि दैववशादेवाभवदिति दर्शयन्नाह गते राजनीति नवभिः । उक्तं भिक्षुकीत्यादि ।
 कृतं कूपे प्रक्षेपादि ॥ २४ ॥ कापोतीमुच्छृत्तिम् ॥ २५ ॥ प्रत्यनीका देवास्ते विवक्षिता जयं प्रापणीया इत्यभिप्रेतं यस्य तथाभूतं ज्ञात्वा ।
 ययातिरनभिप्रेतं दैवोपहतमात्मनः ॥ मनस्तु तद्गतं बुद्ध्वा प्रतिजग्राह तद् वचः ॥ २३ ॥ गते राजनि सा वीरे
 तत्र स्म रुदती पितुः ॥ न्यवेदयत् ततः सर्वमुक्तं शर्मिष्ठया कृतम् ॥ २४ ॥ दुर्मना भगवान् काव्यः पौरोहित्यं
 विगर्हयन् ॥ स्तुवन् वृत्तिं च कापोतीं दुहित्रा स ययौ पुरात् ॥ २५ ॥ वृषपर्वा तमाज्ञाय प्रत्यनीकविवक्षितम् ॥ गुरुं
 प्रसादयन् मूर्ध्ना पादयोः पतितः पथि ॥ २६ ॥ क्षणार्धमन्युर्भगवान् शिष्यं व्याचष्ट भार्गवः ॥ कामोऽस्याः क्रियतां
 राजन् नैनां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ २७ ॥ तथेत्यवस्थिते प्राह देवयानी मनोगतम् ॥ पित्रा दत्ता यतो यास्ये सानुगा
 यातु मामनु ॥ २८ ॥ स्वानां तत् संकटं वीक्ष्य तदर्थस्य च गौरवम् ॥ देवयानीं पर्यचरत् स्त्रीसहस्रेण दासवत्
 ॥ २९ ॥ नाहुषाय सुतां दत्त्वा सह शर्मिष्ठयोशनाः ॥ तमाह राजञ्छर्मिष्ठामाधास्तल्पे न कर्हिचित् ॥ ३० ॥
 विलोक्योशनसीं राजञ्छर्मिष्ठा सप्रजां कचित् ॥ तमेव वव्रे रहसि सख्याः पतिमृतौ सती ॥ ३१ ॥ राजपुत्र्यार्थितो
 ऽपत्ये धर्मं चावेक्ष्य धर्मवित् ॥ स्मरञ्छुक्रवचः काले दिष्टमेवाभ्यपद्यत ॥ ३२ ॥ यदुं च तुर्वसुं चैव देवयानी व्यजा
 यत ॥ द्रुह्यं चानुं च पूरुं च शर्मिष्ठा वार्षपर्वणी ॥ ३३ ॥

प्रत्यनीकानां विवक्षितमिति वा ॥ २६ ॥ २७ ॥ सानुगा सखी सहिता शर्मिष्ठा मामनुयात्विति ॥ २८ ॥ तत्तस्मान्निर्गताच्छुक्रात्संकटं
 वीक्ष्य तत्तस्मादवस्थितादर्थस्य प्रयोजनस्य गौरवं च वीक्ष्य ॥ २९ ॥ तल्पेनाधाः नोपगच्छेरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ अपत्यार्थमृतुकाले
 प्रार्थनात्तस्याः कामपूरणं धर्ममवेक्ष्य शुक्रस्य वचश्च स्मरन् दिष्टं, दैवप्रापितमेव तत्संगमभ्यपद्यत । न तु कामत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

आसुर्याः शर्मिष्ठायाः भर्तुः सकाशात् ॥ ३४ ॥ उपमंत्रयन्प्रसादयन् ॥ ३५ ॥ विकृतं रूपं करोतीति तथा ॥ ३६ ॥ ते दुहितरि कामे
 रद्याप्यतृप्तोऽस्मि कामानां भोगैरिति वा । शुक्र आह । तर्हि योऽभिधास्यत्यभितो धारयिष्यति तस्य वयसा यथाकामं व्यत्यस्यतां यथेच्छं
 जराव्यत्ययं यातु । व्यत्ययं नीयतामिति वा । यद्वा व्यत्यस्येति छेदः । तां जरां व्यत्यस्य व्यत्यासं गमयेत्यर्थः ॥ ३७ ॥ इति लब्धं व्यवस्थानं
 गर्भसंभवमासुर्या भर्तुर्विज्ञाय मानिनी ॥ देवयानी पितुर्गेहं ययौ क्रोधविमूर्छिता ॥ ३४ ॥ प्रियामनुगतः कामी वचो
 मिरुपमन्त्रयन् ॥ न प्रसादयितुं शेके पादसंवाहनादिभिः ॥ ३५ ॥ शुक्रस्तमाह कुपितः स्त्रीकामानृतपूरुष ॥ त्वां जरा
 विशतां मंद विरूपकरणी नृणाम् ॥ ३६ ॥ ययातिरुवाच ॥ अतृप्तोऽस्म्यद्य कामानां ब्रह्मन् दुहितरि स्म ते ॥ व्यत्यस्य
 तां यथाकामं वयसा योभिधास्यति ॥ ३७ ॥ इति लब्धव्यवस्थानः पुत्रं ज्येष्ठमवोचत ॥ यदो तात प्रतीच्छेमां जरां
 देहि निजं वयः ॥ ३८ ॥ मातामहकृतां वत्स न तृप्तो विषयेष्वहम् ॥ वयसा भवदीयेन रंस्ये कतिपयाः समाः ॥ ३९ ॥
 यदुरुवाच ॥ नोत्सहे जरसा स्थातुमंतरा प्राप्सया तव ॥ अविदित्वा सुखं ग्राम्यं वैतृष्ण्यं नैति पुरुषः ॥ ४० ॥
 तुर्वसुश्चोदितः पित्रा द्रुह्यश्चानुश्च भारत ॥ प्रत्याचख्युरधर्मज्ञा ह्यनित्ये नित्यबुद्धयः ॥ ४१ ॥ अपृच्छत्तनयं पूरुं वयसोनं
 गुणाधिकम् ॥ न त्वमग्रजवद्वत्स मां प्रत्याख्यातुमर्हसि ॥ ४२ ॥ पूरुवाच ॥ को नु लोके मनुष्येन्द्र पितुरात्मकृतः पुमान् ॥
 प्रतिकर्तुं क्षमो यस्य प्रसादाद्विदते परम् ॥ ४३ ॥ उत्तमश्चिन्तितं कुर्यात्प्रोक्तकारी तु मध्यमः ॥ अधमोऽश्रद्धया कुर्याद
 कर्तोच्चरितं पितुः ॥ ४४ ॥ इति प्रमुदितः पूरुः प्रत्यगृह्णाज्जरां पितुः ॥ सोऽपि तद्वयसा कामान्यथावज्जुजुषे नृप ॥ ४५ ॥
 जराया व्यवस्थितिर्येन सः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यतो न धर्मज्ञाः अनित्ये च यौवने नित्यबुद्धयः ॥ ४१ ॥ त्वां जरां किं ग्रहीष्यसी
 त्यपृच्छत् । प्रत्याख्यानं मा कृथा इत्याह । नत्वमिति ॥ ४२ ॥ आत्मकृतः स्वदेहकर्तुः प्रत्युपकारं कर्तुं को नु क्षमः ॥ ४३ ॥ तथापितुर्य
 च्छितितं कुर्यात्स उत्तमः । यस्तु प्रोक्तकारी स मध्यमः । यस्त्वश्रद्धया कुर्यात्सोऽधमः । अकर्ता पितुरुच्चरितं पुरीषप्रायः ॥ ४४ ॥ जुजुषे सेवि

१ 'व्यत्यस्यतां यथाकामम्' इति पाठे व्यत्ययं व्यत्यस्येति । २ 'पुत्रम्' इत्यपि पाठान्तरम् । ३ नृप इति कर्त्रर्थे प्रथमांतः पाठो वा ।

तवान् ॥ ४६ ॥ यथोपजोषं यथाप्रीति जुजुषे ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ नानेव भाति यावर्दिन्द्रियप्रवृत्तिः । तदुपरमे नाभाति ।
स्वप्नमायाभ्यां सहितो मनोरथ इवेत्यर्थः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ मनःसुखं कामभोगम् । कर्दिन्द्रियैः कुत्तिसतैः पराङ्मुखारिन्द्रियैः ॥ ५१ ॥ इति
श्रीमद्भागवते नवमस्कंधे टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ऊनविशे ययातिः स्वं चेष्टितं नन्वजोपमम् ॥ देवयानीं समाश्राव्य विरक्तो

सप्तद्वीपपतिः सम्यक् पितृवत्पालयन्प्रजाः ॥ यथोपजोषं विषयाञ्जुजुषेऽव्याहतेन्द्रियः ॥ ४६ ॥ देवयान्यप्यनुदिनं
मनोवाग्देहवस्तुभिः ॥ प्रेयसः परमां प्रीतिमुवाह प्रेयसी रहः ॥ ४७ ॥ अयजद्यज्ञपुरुषं क्रतुभिर्भूरिदक्षिणैः ॥ सर्वदेव
मयं देवं सर्ववेदमयं हरिम् ॥ ४८ ॥ यस्मिन्निदं विरचितं व्योम्नीव जलदावलिः ॥ नानेव भाति नाभाति स्वप्नमाया
मनोरथः ॥ ४९ ॥ तमेव हृदि विन्यस्य वासुदेवं गुहाशयम् ॥ नारायणमणीयांसं निराशीरयजत् प्रभुम् ॥ ५० ॥ एवं
वर्षसहस्राणि मनष्षष्ठैर्मनःसुखम् ॥ विदधानोऽपि नातृप्यत् सार्वभौमः कर्दिन्द्रियैः ॥ ५१ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे नवमस्कंधे ययातिचरितं नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स इत्थमाचरन् कामांस्त्रैणो
पह्लवमात्मनः ॥ बुद्धा प्रियायै निर्विण्णो गाथामेतामगायत ॥ १ ॥ शृणु भार्गव्यमूं गाथां मद्विधाचरितां भुवि ॥
धीरा यस्यानुशोचन्ति वने ग्रामनिवासिनः ॥ २ ॥ वस्त एको वने कश्चिद्विचिन्बन् प्रियमात्मनः ॥ ददर्श कूपे पतितां
स्वकर्मवशगामजाम् ॥ ३ ॥

मुक्तिमाप्तवान् ॥ १ ॥ भुक्तभोगामजां हास्यन्नजवद्वत्तमात्मनः ॥ विडम्बयन्प्रियामाह निर्वेदयितुमात्मवान् ॥ २ ॥ कामानाचरन्नुपभुञ्जानः ।
गाथामितिहासम् ॥ १ ॥ मद्विधेन मत्सदृशेनाचरितामनुष्ठिताम् । मद्विधस्याचरितं यस्यामिति वा । यस्य ग्रामनिवासिनः कामिनो मद्वि
धस्याचरितं वने स्थिता धीराः शोचन्ति तस्य गाथां शृणु ॥ २ ॥ आत्मानमनुलक्ष्याह । वस्त इति । प्रियामनुलक्ष्याह । अजामिति ।

वने संसारे । प्रियं विषयम् ॥ ३ ॥ रोधसि तटे । विषाणाग्रेण मृदादिकमुद्धृत्य तीर्थनिर्गमाय मार्गं व्यधत् ॥ ४ ॥ बह्व्य इति । शर्मिष्ठाप्र-
मुखाः कामयामासुः कांतं प्रति कामिनीः कामवत्यः ॥ ५ ॥ पीवानं पुष्टम् । श्मश्रुलं श्मश्रुबहुलम् । रतिसमर्थमित्यर्थः । मीढांसं रेतः
सेकारम् । याभे कोविदमभिज्ञमत एव प्रेष्ठम् । नावबुध्यत नान्वबुध्यत ॥ ६ ॥ ७ ॥ स्वामिनमिति शुकाभिप्रायेणाह ॥ ८ ॥ इडविडाकारं
तस्या उद्धरणोपायं वस्तः कामी विचिंतयन् ॥ व्यधत् तीर्थमुद्धृत्य विषाणाग्रेण रोधसी ॥ ४ ॥ सोत्तीर्य कूपात् सु-
श्रोणी तमेव चकमे किल ॥ तथा वृतं समुद्दीक्ष्य बह्व्योऽजाः कांतकामिनीः ॥ ५ ॥ पीवानं श्मश्रुलं प्रेष्ठं मीढांसं
याभको विदम् ॥ स एकोऽजवृषस्तासां बह्वीनां रतिवर्धनः ॥ रेमे कामग्रहग्रस्त आत्मानं नावबुध्यत ॥ ६ ॥ तमेव प्रेष्ठं त-
मया रममाणमजाऽन्यया ॥ विलोक्य कूपसंलग्ना नामृष्यद् वस्तकर्म तत् ॥ ७ ॥ तं दुर्हृदं सुहृदं कामिनं क्षणसौह-
दम् ॥ इन्द्रियाराममुत्सृज्य स्वामिनं दुःखिता ययौ ॥ ८ ॥ सोऽपि चानुगतः स्त्रैणः कृपणस्तां प्रसादितुम् ॥ कुर्वन्निडवि-
डाकारं नाशक्नोत्पथि संधितुम् ॥ ९ ॥ तस्यास्तत्र द्विजः कश्चिदजास्वाम्यच्छिनदुषा ॥ लंबंतं वृषणं भूयः संदधेर्थाय
योगवित् ॥ १० ॥ संवद्धवृषणः सोऽपि ह्यजयाकूपलब्धया ॥ कालं बहुतिथं भद्रे कामैर्नाद्यापि तुष्यति ॥ ११ ॥ तथाहं
कृपणः सुभ्रु भवत्या प्रेमयन्त्रितः ॥ आत्मानं नाभिजानामि मोहितस्तव मायया ॥ १२ ॥ यत्पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं
पशवः स्त्रियः ॥ न दुह्यंति मनःप्रीतिं पुंसः कामहतस्य ते ॥ १३ ॥

वस्तजातिशब्दम् । संधितुं प्रसादयितुम् ॥ ९ ॥ वृषणमच्छिनज्जराया संभोगासमर्थमकरोत् । अर्थाय स्वपुत्र्याः कामोपभोगाय । योग-
विदुपायज्ञः । जराव्यत्ययन रतिशक्तिं ददावित्यर्थः ॥ १० ॥ कूपलब्धया सह कामैः सेव्यमानैर्न तुष्यति ॥ ११ ॥ १२ ॥ ननु तर्हि पुन-
रपि बहवो विषयाः सेव्यतां ततो मनसि प्रीते सति कामोपशान्त्या मोहो निवर्तेतेति चेत्तत्राह यदिति द्वाभ्याम् । न दुह्यंति न पूरयंति ॥ १३ ॥

१ 'निर्वर्त्य तीर्थम्' इति विज्ञप्यञ्जीयः पाठः । निर्वर्त्य उद्धरणोपायं दृष्टव्यस्तत्र तीर्थे किञ्चिदवतीर्थ इति वा । २ 'व्रथतमया' इति वा पाठांतरं प्राप्तुं योग्यतमयेत्यर्थः । ३ 'कूप-
संलग्ना' इति पाठेऽप्यर्थः स एव ।

हविषा घृतेन कृष्णवर्त्माऽग्निरिव ॥ १४ ॥ तर्हि कदा केनोपायेन वा मनसः संपूर्णा प्रीतिः स्याद्यथा कामोपशमः स्यादित्यत आह यदेति पङ्क्तिः ।
अमंगलं भावं रागद्वेषादिवैषम्यम् ॥ १५ ॥ दुःखानि नितरां वहतीति तथा ताम् ॥ १६ ॥ स्त्रीसन्निधानं तु सर्वथा त्याज्यमित्याह । मात्रेति । अवि-
विक्तं संकीर्णमासनं यस्य सः । कर्षत्याकर्षति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ ननु तृष्णात्यागस्यातिदुष्करत्वात्कथं ब्रह्मणि मनस आधानं स्यात्तत्राह ।

न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ॥ हविषा कृष्णवर्त्मेवं भूय एवाभिवर्धते ॥ १४ ॥ यदा न कुस्ते भावं
सर्वभूतेष्वमंगलम् ॥ समदृष्टेस्तदा पुंसः सर्वाः सुखमया दिशः ॥ १५ ॥ या दुस्त्यजा दुर्मतिभिर्जीर्यतो या न जीर्यते ॥
तां तृष्णां दुःखनिवहां शर्मकामो द्रुतं त्यजेत् ॥ १६ ॥ मात्रा स्वस्त्रा दुहित्रा वा न विविक्तासनो भवेत् ॥ बलवानिन्द्रि-
यग्रामो विद्वांसमपि कर्षति ॥ १७ ॥ पूर्णवर्षसहस्रं मे विषयान् सेवतोऽसकृत् ॥ तथाऽपि चानुसवनं तृष्णा तेषूपजा-
यते ॥ १८ ॥ तस्मादेतामहं त्यक्त्वा ब्रह्मण्याधायमानमय ॥ निर्द्वन्द्वो निरहंकारश्चरिष्यामि मृगैः सह ॥ १९ ॥ दृष्टं श्रुत-
मसद् बुद्धं नानुध्यायेन्न संविशेत् संसृतिं चात्मनाशं च तत्र विद्वान् स आत्मदृक् ॥ २० ॥ द्रुत्युक्त्वा नाहुषो जायां
तदीयं पूरवे वयः ॥ दत्त्वा ह्वां जरसं तस्मादाहदे विगतस्पृहः ॥ २१ ॥ दिशि दक्षिणपूर्वस्यां द्रुतं दक्षिणतो यदुम् ॥
पतीच्यां तुर्वसुं चक्र उदीच्यामनुमीश्वरम् ॥ २२ ॥ भूमंडलस्य सर्वस्य पूरुमर्हत्तमं विशास्य ॥ अभिषिच्याग्रजांस्तस्य
वशे स्थाप्य वनं ययौ ॥ २३ ॥ आसेवितं वर्षपूगान् षड्गुणं विषयेषु सः ॥ क्षणेन मुमुचे नीडं जातपक्ष इव द्विजः ॥ २४ ॥

दृष्टमिति । यो नानुध्यायेन्न संविशेन्न चोपभुंजीत । तत्र दृष्टश्रुतयोरनुध्यानादौ । स आत्मदृक् भवति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ तस्य पूरोर्वशे स्थाप-
यित्वा ॥ २३ ॥ विषयेषु शब्दादिष्वासेवितं षड्गुणं षडिन्द्रियसुखं मुमुचे तत्याज । यद्वा विषयेष्वासेवितं सेवां कारितं पण्णामिन्द्रियाणां वर्गं

१ 'असद्विद्वान्' इति पाठान्तरम् ।

२ 'दिक्कामान्यंतरादे' इति समासः । आमेत्यामित्यर्थः ।

३ आमेदितं वर्षपूगानिति पाठो वा अन्यस्तमित्येव पाठद्वयस्याप्यर्थः ।

भा. न.
॥ ३९ ॥

मुमुचे उपैक्षतेत्यर्थः ॥ २४ ॥ विधुतं निरस्तं त्रिगुणात्मकं लिंगं येन ॥ प्रतीतः प्रख्यातः ॥ २५ ॥ प्रस्तोभमेवाह । परिहासमिवेति । यद्वा प्रस्तोभं निवृत्तिमार्गे प्रोत्साहनं मेने ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ कथं समावेश्य तदाह । नम इति । नमनादिभिः समावेश्येत्यर्थः । शुको वा नमस्करोति ॥ २९ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ विंशे पितृप्रसादात्तराजासनमहोन्नतेः । पुरोर्वंशे

स तत्र निर्मुक्तसमस्तसंग आत्मानुभूत्या विधुतत्रिलिंगः ॥ परमले ब्रह्मणि वासुदेवे लेभे गतिं भागवतीं प्रतीतः ॥ २५ ॥ श्रुत्वा गार्थां देवयानी मेने प्रस्तोभमात्मनः ॥ स्त्रीपुंसोः स्नेहवैकल्यात् परिहासमिवेरितम् ॥ २६ ॥ सा सन्निवासं मुहृदां प्रपायामिव गच्छताम् ॥ विज्ञायेश्वरतंत्राणां मायाविरचितं प्रभोः ॥ २७ ॥ सर्वत्र संगमुत्सृज्य स्वप्नोपम्येन भार्गवी ॥ कृष्णे मनः समावेश्य व्यधुनोल्लिङ्गमात्मनः ॥ २८ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते वासुदेवाय वेधसे ॥ सर्वभूताधिवासाय शांताय बृहते नमः ॥ २९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नव० ययातिविरक्तिवर्णनं नाम एकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पुरोर्वंशं प्रवक्ष्यामियत्र जातोऽसि भारत ॥ यत्र राजर्षयो वंश्या ब्रह्मवंश्याश्च जज्ञिरे ॥ १ ॥ जन्मेजयो ह्यभूत् पुरोः प्रचिन्वांस्तत्सुतस्ततः ॥ प्रवीरोऽथ नमस्युर्वे तस्माच्चारुपदोऽभवत् ॥ २ ॥ तस्य सुधुरभूत् पुत्रस्तस्माद् बहुगवस्ततः ॥ संयातिस्तस्याहंयाती रौद्राश्चस्तत्सुतः स्मृतः ॥ ३ ॥ ऋतेयुस्तस्य कुक्षेयुः स्थंडिलेयुः कृतेयुकः ॥ जलेयुः संततेयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥ ४ ॥ दशैतेऽप्सरसः पुत्रा वनेयुश्चावमः स्मृतः ॥ घृताच्यामिन्द्रियाणीव मुख्यस्य जगदात्मनः ॥ ५ ॥

हि दौष्यंतेर्भरतस्येयते यशः ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ तत्सुतः अहंयातेः सुतः ॥ ३ ॥ धर्मेयुश्च व्रतेयुश्च सत्येयुश्च धर्मसत्यव्रतेयवः ॥ ४ ॥ वनेयुश्चावमः स्मृतः एवं दशैते ऋतेयुप्रमुखास्तस्य रौद्राश्चस्तत्सुतः स्मृतः ॥ घृताच्यामप्सरसि पुत्राः जाताः । अप्सरस इति षष्ठी सप्तम्यर्थे । वशवर्तित्वे दृष्टांतः ।

१ 'संतनेयुश्च' इति पाठान्तरम् ।

श्री. टी.
अ. २०

॥ ३९ ॥

जगदात्मनो जगत आत्मभूतस्य मुख्यस्य प्राणस्येन्द्रियाणीव ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ दुष्यंतस्य शकुंतलायां भरतः पुत्रोऽभवदिति कथाद्वारे
णाह दुष्यंतो मृगयामिति पंचदशभिः । तमाश्रमं मंडयंतीम् ॥ ८ ॥ स्त्रियं विलोक्य मुमुहेऽमुह्यत् ॥ ९ ॥ तस्या दर्शनेन प्रमुदितोऽत एव
सन्निवृत्तः परिश्रमो यस्य ॥ १० ॥ ११ ॥ पौरवाणां चेतो न ह्यधर्मे रमते अतो मञ्चेतसस्त्वयि रमणादेवाहं त्वां राजन्यतनयां वेद्मि ॥ १२ ॥
ऋतेयो रंतिभारोऽभूत् त्रयस्तस्यात्मजा नृप ॥ सुमतिर्ध्रुवोऽप्रतिरथः कण्वोऽप्रतिरथात्मजः ॥ ६ ॥ तस्य मेधातिथिस्त
स्मात् प्रस्कण्वाद्या द्विजातयः ॥ पुत्रोऽभूत्सुमते रैभ्यो दुष्यंतस्तत्सुतो मतः ॥ ७ ॥ दुष्यंतो मृगयां यातः कण्वाश्रमपदं
गतः ॥ तत्रासीनां स्वप्रभया मंडयंतीं रमामिव ॥ ८ ॥ विलोक्य सद्यो मुमुहे देवमायामिव स्त्रियम् ॥ वभाषे तां वरारोहां
भटैः कतिपयैर्वृतः ॥ ९ ॥ तद्दर्शनप्रमुदितः सन्निवृत्तपरिश्रमः ॥ पप्रच्छ कामसंतप्तः प्रहसञ्छृक्षण्या गिरा ॥ १० ॥ का
त्वं कमलपत्राक्षि कस्यासि हृदयंगमे ॥ किं वा चिकीर्षितं त्वत्र भवत्या निर्जने वने ॥ ११ ॥ व्यक्तं राजन्यतनयां
वेदयहं त्वां सुमध्यमे ॥ न हि चेतः पौरवाणामधर्मे रमते कचित् ॥ १२ ॥ शकुंतलोवाच ॥ विश्वामित्रात्मजैवाहं त्यक्ता
मेनकया वने ॥ वेदैतद् भगवान् कण्वो वीर किं करवाम ते ॥ १३ ॥ आस्यतां ह्यरविंदाक्ष गृह्यतामर्हणं च नः ॥
भुज्यतां संति नीवारा उष्यतां यदि रोचते ॥ १४ ॥ दुष्यंत उवाच ॥ उपपन्नमिदं सुष्ठु जातायाः कुशिकान्वये ॥ स्वयं
हि वृण्वते राज्ञां कन्यकास्सदृशं वरम् ॥ १५ ॥ ओमित्युक्ते यथाधर्ममुपयेमे शकुंतलाम् ॥ गांधर्वविधिना राजा देश
कालविभागवित् ॥ १६ ॥ अमोघवीर्यो राजर्षिर्महिष्यां वीर्यप्रादधे ॥ श्वोभूते स्वपुरं यातः कालेनासूत सा सुतम् ॥
॥ १७ ॥ कण्वः कुमारस्य वने चक्रे समुदिताः क्रियाः ॥ वद्धा मृगेन्द्रांस्तरसा क्रीडति स्म स बालकः ॥ १८ ॥
विश्वामित्रस्यात्मजाऽहं मेनकायां जाता तथा च स्वर्गं गच्छंत्याऽत्र त्यक्ता । अतो राजकन्येवाहमित्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥ किं करवामेत्यादि
वाक्यादभिप्रायं ज्ञात्वाऽऽह । उपपन्नमिति ॥ १५ ॥ गांधर्वविधिना मिथः समयपूर्वकेण ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

भा न.
४० ॥

दुरत्ययं विक्रांतं विक्रमणं यस्य ॥ १९ ॥ २० ॥ भस्त्रा चर्मपात्रं तद्वन्माता आधारपात्रम् । पितुरेव तु पुत्रः । तत्रः हेतुः । येनेति । “आत्मा तै
पुत्रनामासि” इति श्रुतेः । भरस्व पुषाण । अनेन भरतनाम निरुक्तम् ॥ २१ ॥ किं च रेतोधा रेतःसेक्ता वंशकृत्पुत्रो यमक्षयात्पितरं नयति तार
यति । तथा च श्रुतिः । “पुत्राप्नो नग्काद्यस्मात्पितरं त्रायते सुतः । तस्मात्पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयंभुवा” इति पाठांतरे मातापित्रोः
पुत्रं प्रति विवादे यमक्षयाद्धर्मनिर्णेतुर्यमस्य सभायाः सकाशाद्वेतोधा रेतःसेक्ता पितैव धर्मेण विजित्य पुत्रं नयति न तु मातेत्यर्थः । ततश्च
भार्यापुत्रौ स्वीकृतवानिति ज्ञेयम् ॥ २२ ॥ चक्रवर्ती बभूवेति शेषः । “तस्य महिमा गीयते तदप्येते श्लोका अभिगीताः” इत्यादिवद्बृचश्रुत्या ।
तं दुरत्ययविक्रांतमादाय प्रमदोत्तमा ॥ हरेरंशांशसंभूतं भर्तुरंतिकमागमत् ॥ १९ ॥ यदा न जगृहे राजा भार्यापुत्रा
वनिदितौ ॥ शृण्वतां सर्वभूतानां स्वे वागाहाशरीरिणी ॥ २० ॥ माता भस्त्रा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ॥ भरस्व
पुत्रं दुष्यंतमाऽवमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥ २१ ॥ रेतोधाः पुत्रो नयति नरदेव यमक्षयात् ॥ त्वं चास्य धाता गर्भस्य
सत्यमाह शकुन्तला ॥ २२ ॥ पितर्युपरते सोऽपि चक्रवर्ती महायशः ॥ महिमा गीयते तस्य हरेरंशभुवो भुवि ॥ २३ ॥
चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोशोऽस्य पादयोः ॥ ईजे महाभिषेकेण सोऽभिविक्तोऽधिराड् विभुः ॥ २४ ॥ पंचपंचाशता
मेध्यैर्गंगायामनु वाजिभिः ॥ सामंतेयं पुरोधाय यमुनायामनु प्रभुः ॥ २५ ॥ अष्टसप्ततिमेध्याश्चान् बवंध प्रदददसु ॥
भरतस्य हि दौष्यंतेरग्निः साचीगुणे चितः ॥ सहस्रं वदशो यस्मिन् ब्राह्मणा गा विभेजिरे ॥ २६ ॥
हरेरंशभुवोशाजातस्य ॥ २३ ॥ तत्र लिंगमाह । चक्रमिति ॥ २४ ॥ गंगायामनुलोमं पंचपंचाशता वाजिभिरीजे । पुरोधाय पुरोहितं कृत्वा ।
यमुनायामनु च यमुनायाश्चानुलोमम् ॥ २५ ॥ अष्टाविकसप्ततिं मेध्यान्श्चान्वबन्ध । किं कुर्वन् । वसु धनं प्रकर्षेण ददत् । साचीगुणे प्रकृष्ट
गुणवति देशेऽग्निश्चितोऽभूत् । यस्मिन्नग्निचयने देशे वा सहस्रं ब्राह्मणा भरतेन धरिदानेन दत्ता गा वदशः प्रत्येकं वदं वदं विभेजिरे विभज्य
जगृहुः । चतुरशीत्यधिकैस्त्रयोदशसहस्रैरेकं वदं भवति । तथा हि “हिरण्येन परिवृतान्कृष्णाञ्शुकुदतो मृगान् ॥ मण्यारे भरतोऽददाच्छतं

१ 'रेतोधाः पुत्रं नयति' इति पाठे । २ 'यमक्षयम्' इति पाठो वा । ३ दीर्घतमसं पुरोधाय' इति पाठान्तरम् ।

मी. टी.
अ. २०

॥ ४० ॥

बद्धानि सप्त च" इति श्रुत्युक्तानि सप्ताधिकशतं बद्धानि श्रीशुकेनोत्तरश्लोके चतुर्दशलक्षत्वेन संगृहीतानि "अदात्कर्मणि मष्णारे नियुतानि चतुर्दश" इति । एवं चतुर्दशलक्षाणां सप्ताधिकशतभागो बद्धमित्युक्तम् । इयं च बद्धसंख्या श्लोकेन संगृह्यते । "चतुर्दशानां लक्षाणां सप्ताधिकशतांशकः ॥ बद्धं चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदश" ॥ २६ ॥ देवानामपि मायां वैभवमत्यगादत्यशेत । यतः गुरुं पूज्यं हरिमाययौ प्रातः तदंशभवत्वात् । मायवत्तर इति पाठे ह्रस्वः श्रुत्यनुसारेण । मायावतां श्रेष्ठो हरिरेवासावत्यर्थः ॥ २७ ॥ मृगान् श्रेष्ठगजान् । भद्रमंद्रमृगादयो गजजातिभेदाः मष्णारे इत्यस्य श्रुतिपदस्य व्याख्यानं कर्मणीति कस्मिंश्चत्कर्मविशेषे केचित्तु मष्णारे तीर्थं इति व्याचक्षते ॥ २८ ॥

त्रयस्त्रिंशच्छतं ह्यश्वान् बद्धा विस्मापयन् नृपान् ॥ दौष्यंतिरत्यगान्मायां देवानां गुरुमाययौ ॥ २७ ॥ मृगाञ्छुक्लदतः कृष्णान् हिरण्येन परीवृतान् ॥ अदात् कर्मणि मष्णारे नियुतानि चतुर्दश ॥ २८ ॥ भरतस्य महत् कर्म न पूर्वं नापरे नृपाः ॥ नैवापुनैव प्राप्स्यन्ति बाहुभ्यां त्रिदिवं यथा ॥ २९ ॥ किरातहूणान् यवनानंध्रान् कंकान् खशाञ्छकान् ॥ अब्रह्मण्यान् नृपांश्चाहन् म्लेच्छान् दिग्विजयेऽखिलान् ॥ ३० ॥ जित्वा पुराऽसुरा देवान् ये रसौकांसि भेजिरे ॥ देवस्त्रियो रसां नीताः प्राणिभिः पुनराहरत् ॥ ३१ ॥ सर्वकामान् दुदुहतुः प्रजानां तस्य रोदसी ॥ समास्त्रिणवसाहस्त्रीर्दिक्षु चक्रमवर्तयत् ॥ ३२ ॥ स सम्राट् लोकपालाख्यमैश्वर्यमधिराट्च्छ्रियम् ॥ चक्रं चास्खलितं प्राणान् मृषेत्युपरराम ह ॥ ३३ ॥ तस्यासन् नृप वैदर्भ्यः पत्न्यस्तिष्ठः सुसंमताः ॥ जघ्नुस्त्यागमयात् पुत्रान् नानुरूपा इतीरिते ॥ ३४ ॥

॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ पुरा देवान् जित्वा येऽसुरा रसौकांसि रसातलादिस्थानानि भेजिरे तैः प्राणिभिर्बलिभिर्देवस्त्रियो रसातलं नीताः सतीः पुनराहरदानिन्ये । प्राणिभिरन्यैर्मनुष्यादिभिः सह नीता इति वा । प्राणिभिरिति पाठे पणयोऽसुरास्तैर्नीताः सतीः । यद्वा पणयो दूतास्तैर्दूता न्प्रस्थाप्याहरदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ त्रिणवसाहस्त्रीः समाः सप्तविंशतिसहस्रं वत्सरान् । चक्रं सेना आज्ञा वा ॥ ३२ ॥ तस्य वैराग्येण मोक्षप्रकारमाह । स इति । मृषेति विचार्येति शेषः ॥ ३३ ॥ नानुरूपा मत्सहसा न भवन्तीति भर्त्रा ईरिते सति व्यभिचारशंकयाऽस्मांस्त्यक्मतीति भयात्पुत्रान्

जघ्नुः पुनः पुत्राणां दर्शने वैसादृश्यानुसंधानेन त्यजेन्नान्यथेत्याशयेन हतवत्यः ॥३४॥ वितथे व्यथे सति । तदर्थं पुत्रार्थं मरुत्स्तोमेन यागेन यजतस्तस्य प्रसन्नाः संतो मरुतो भरद्वाजं नाम पुत्रमुपाददुः समर्पयामासुः ॥३५॥ मरुतां भरद्वाजागमप्रकारं प्रदर्शयन्नाह अंतर्वत्न्यामिति चतुर्भिः । अंतर्वत्न्यां गर्भिण्यां भ्रातुरुत्थस्य पत्न्यां ममतायां चौरेण मैथुनाय कदाचित्प्रवृत्तो बृहस्पतिस्तदा द्वितीयगर्भस्यावकाशाभावादाक्रोशपूर्वकं गर्भस्थेन वारितस्ततः क्रुद्धो बृहस्पतिरंधो भवेति तं गर्भं शप्त्वा बलाद्वीर्यं न्यषिचत्ततो बृहस्पतेः शापाद्गर्भस्थो दीर्घतमा अंधो बभूव तेन च तद्वीर्यं पार्ष्णिप्रहारेण योनेर्बहिर्निःसारितं भूमौ पतितं सद्य एव कुमारोऽभवत् ॥ ३६ ॥ तं च परवीर्यजं भर्तुस्त्यागाद्विशंकितां सतीं त्यक्तुकामां

तस्यैवं वितथे वंशे तदर्थं यजतः सुतम् ॥ मरुत्स्तोमेन मरुतो भरद्वाजमुपाददुः ॥ ३५ ॥ अंतर्वत्न्यां भ्रातृपत्न्यां मैथुनाय बृहस्पतिः ॥ प्रवृत्तो वारितो गर्भं शप्त्वा वीर्यमवासृजत् ॥ ३६ ॥ तं त्यक्तुकामां ममतां भर्तुस्त्यागविशंकिताम् ॥ नामनिर्वचनं तस्य श्लोकमेनं सुरा जगुः ॥३७॥ मूढे भरद्वाजमिमं भरद्वाजं बृहस्पते ॥ यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥ ३८ ॥

ममतां प्रति सुरा एनं बृहस्पतेर्ममतायाश्च विवादरूपं श्लोकं जगुः । किमर्थं जगुरत आह । तस्य नाम निरुच्यते येन तत् । तन्नामनिर्वचनेनैव भर्तुस्त्यागशंकापकार्तुमित्यर्थः ॥ ३७ ॥ तत्र पुत्रं त्यक्त्वा यातौ ममतां बृहस्पतिराह । हे मूढे इमं पुत्रं भरद्वाज । भर्तुर्विभेमीति चेत्तत्राह । द्वाजमेकस्य क्षेत्रेऽन्यस्य बीजादित्येवं द्वाभ्यां जातमतस्तस्याप्ययं पुत्र इति न तस्माद्भयशंकेत्यर्थः । एवमुक्ता सती तं प्रत्याह । हे बृहस्पते त्वमिमं भरद्वाजं द्वाजं द्वाभ्यामावाभ्यामन्यायतो जातम् । अतो नाहमेकाकिनी भरामीत्यर्थः । यद्यस्मादेवमुक्त्वा पितरौ ममताबृहस्पती विवदमानौ पुत्रं परित्यज्य यातौ ततो हेतोरयं भरद्वाज इति । पाठांतरे यस्य त्यागदुःखात्पितरौ यातावित्यर्थः ॥ ३८ ॥

१ 'अंतर्वत्न्या भ्रातृपत्न्या' इति तृतीयांतः पाठः साधुः पुस्तकांतरेऽपि । २ 'बृहस्पतेः । त्राता तु दुःखात्पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥' इति पाठे । 'यातौ तु दुःखात्पितरौ' इति वा । प्रथमः पाठो विजयचजीये अन्यष्टीकांतरे ।

वितथं व्यभिचारसंभवात्तत्मात्मजं वितथं निरर्थकं मत्वा ममता व्यसृजत्तत्याज । पाठांतरे आदिजं प्रथमजं भर्तुर्वीर्याज्जातमेव मुख्यमात्मजं मत्वा बृहस्पतेर्जातं तत्याजेत्यर्थः । एवं तथा त्यक्तं मरुतोऽविभन्नविभरुः । तदेवं मरुद्भिः प्राप्तोऽयं भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तः ॥ ३९ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कंधे टीकायां विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ एकविंशे तु दौष्यंतेः सुतस्यान्वय उच्यते । रंतिदेवाजमीढादेर्यत्र कीर्तिः प्रतन्यते ॥ १ ॥ भरतस्यान्वये वितथे सति दत्तत्वाद्वितथसंज्ञो भरद्वाजः स च ब्राह्मणोऽपि भरतस्य दत्तः पुत्रो जात इति तद्वंशोऽनुक्रम्यते । वितथस्य सुतो मन्थु चोद्यमाना सुरैरेवं मत्वा वितथमात्मजम् ॥ व्यसृजन्मरुतोऽविभ्रन्दत्तोऽयं वितथेऽन्वये ॥ ३९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधे शकुन्तलोपाख्याने विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वितथस्य सुतो मन्थुर्बृहत्क्षत्रो जयस्ततः ॥ महावीर्यो नरो गर्गसंसंकृतिस्तु नरात्मजः ॥ १ ॥ गुरुश्च रंतिदेवश्च संकृतेः पांडुनंदनः ॥ रंतिदेवस्य हि यश इहामुत्र च गीयते ॥ २ ॥ वियद्वित्तस्य ददतो लब्धंलब्धं बुभुक्षतः ॥ निष्किचनस्य धीरस्य सकुटुंबस्य सीदतः ॥ ३ ॥ व्यतीयुष्मच्छत्वारिंशदहान्यपि गतः किल ॥ घृतपायससंयावं तोयं प्रातरुपस्थितम् ॥ ४ ॥ कृच्छप्राप्तकुटुंबस्य ध्रु इभ्यां जातवेपथोः ॥ अतिथिर्ब्राह्मणः काले भोक्तुकामस्य चागमत् ॥ ५ ॥ तस्मै संव्यभजत् सोऽन्नमादृत्य श्रद्धय न्वितः ॥ हरिं सर्वत्र संपश्यन् स भुक्त्वा प्रययौ द्विजः ॥ ६ ॥ अथान्यो भोक्ष्यमाणस्य विभक्तस्य महीपते ॥ विभक्तं व्यभजत् तस्मै वृषलाय हरिं स्मरन् ॥ ७ ॥

स्तस्माद्बृहत्क्षत्रजयमहावीर्यनरगर्गाः पंच पुत्रा बभूवुः ॥ १ ॥ २ ॥ वियद्वित्तस्य वियतो गगनादिवोद्यमं विना दैवादुपस्थितमेव वित्तं भोग्यं यस्य । यद्वा वियद्वयं प्राप्नुवद्वित्तं भोग्यं यस्य तदेवाह । बुभुक्षतोऽपि सुतो लब्धंलब्धं ददतः । तत्प्रपंचयति निष्किचनस्येत्यादिसार्धैः पंचदशभिः ॥ ३ ॥ अपिबतो जलपानमप्यकुर्वतः ॥ घृतादित्रयाणां द्वंद्वैक्यम् । तोयं च ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अथान्यो वृषलोऽतिथिरागमत् ।

१ 'वितथस्य सुतान्मन्थुः' इति पाठे वेतथ्यस्य नामनिर्देशो नेति द्रष्टव्यम् ।

भा. न.
॥ ४२ ॥

विभक्तस्य कुटुम्बार्थमन्नादिकं विभक्तवतः ॥ ७ ॥ सगणाय श्वयूथसङ्घिताय ॥ ८ ॥ १॥ उच्छेषमुर्वरितम् । एकमेव तर्पयतीति तथा ॥ १० ॥ ११ ॥
परदुःखामहिष्णुतया सर्वेषां दुःखं स्वयं भोक्तुमाशास्ते । नेति । अणिमाद्यष्टसमृद्धियुक्तां गतिमपि मोक्षमपि चाहं न कामये । तर्हि किं कामयसे
तदाह । अखिलदेहभाजामार्तिं दुःखं तत्तद्रोक्तरूपेणांतः स्थितः सन्नहं प्रपद्ये प्राप्नुयामित्येवं कामये येन तदुःखभोक्त्रा मया हेतुभूतेन ते सर्वेऽदुःखा

याते शूद्रे तमन्योऽगादतिथिः श्वभिरावृतः ॥ राजन् मे दीयतामन्नं सगणाय बुभुक्षते ॥ ८ ॥ स आदृत्यावशिष्टं यद्
बहुमानप्रस्कृतम् ॥ तच्च दत्त्वा नमश्चक्रे श्वभ्यः श्वपतये विभुः ॥ ९ ॥ पानीयमात्रमुच्छेषं तच्चैकपरितर्पणम् ॥ पास्य
तः पुलकसोऽभ्यागादपो देहशुभस्य मे ॥ १० ॥ तस्य तां करुणां वाचं निशम्य विपुलश्रमाम् ॥ कृपया भृशसंतप्त
इदमाहामृतं वचः ॥ ११ ॥ न कामयेऽहं गतिमीश्वरात् परामष्टद्वियुक्तामपुनर्भवं वा ॥ आर्तिं प्रपद्येऽखिलदेहभाजामं
तःस्थितो येन भवंत्यदुःखाः ॥ १२ ॥ क्षुत्तृदशमो गात्रपरिश्रमश्च दैन्यं क्लमः शोकविषादमोहाः ॥ सर्वे निवृत्ताः कृप
णस्य जंतोर्जिजीविषोर्जीवजलार्पणान्मे ॥ १३ ॥ एवं प्रभाष्य पानीयं द्रियमाणः पिपासया ॥ पुलकसायाददाद्दीरो
निसर्गकरुणो नृपः ॥ १४ ॥ तस्य त्रिभुवनाधीशाः फलदाः फलमिच्छताम् ॥ आत्मानं दर्शयांचकुर्माया विष्णुविनि
र्मिताः ॥ १५ ॥ स वै तेभ्यो नमस्कृत्य निस्संगो विगतस्पृहः ॥ वासुदेवे भगवति भक्त्या चक्रे नमः परम् ॥ १६ ॥
ईश्वरालंबनं चित्तं कुर्वतोऽनन्यराधसः ॥ माया गुणमयी राजन् स्वप्नवत् प्रत्यलीयत ॥ १७ ॥

भवन्ति ॥ १२ ॥ ननु दुःखं किमिति प्रार्थयसे परदुःखनिवृत्तैव मम सर्वदुःखनिवृत्तिस्तियाह । क्षुत्तृडिति । कृपणस्य जंतोर्जीवनहेतोर्जलस्यार्पणान्मे
सर्वे क्षुत्तृडादयो निवृत्ताः ॥ १३ ॥ इत्येवं प्रभाष्य ॥ १४ ॥ त्रिभुवनाधीशा ब्रह्मादयः । मायास्तदीयधर्मपरीक्षाऽर्थं प्रथमं मायया वृषलादिरूपेण
प्रतीताः संन इत्यर्थः ॥ १५ ॥ परं केवलं वासुदेवे भक्त्या नमश्चक्रे न तु तान्किमपि याचितवान् ॥ १६ ॥ अनन्यराधस ईश्वरातिरिक्तफलां

१ 'स आतिथ्याऽवशिष्टं यत्' इति पाठो वा । २ 'अंतः स्थिताम्' इति पाठे आर्तिमित्यस्य विशेषणम् । ३ 'माया विष्णुविनिर्मिताम्' इति पाठोपि विद्यते ।

५६ वी.

अ. २१

॥ ४२ ॥

तरानपेक्षस्य । प्रत्यलीयतात्मन्येव लीना बभूव ॥ १७ ॥ १८ ॥ मन्धुसुतस्य नरस्य वंशमुक्त्वा तत्सुतस्यैव गर्गस्य वंशमाह । गर्गादिति । महावीर्यस्य वंशमाह । दुरितक्षयस्तस्य त्रय्यारुणिः कविः पुष्करारुणिश्चेति त्रयः पुत्राः ॥ १९ ॥ कथंभूताः । ये अत्र क्षत्रवंशे ब्राह्मणगतिं ब्राह्मणरूपतां गतास्ते । मन्धुपुत्राणां पंचानां ज्येष्ठस्य वंशमाह । बृहत्क्षत्रस्येति । यद्येन हस्तिनापुरं कृतमित्यर्थः ॥ २० ॥ अजमीढादयश्च यो हस्तिनः पुत्राः ॥ २१ ॥ अजमीढादेवान्यः पुत्रो बृहदिषुर्नामाऽभवत् ॥ २२ ॥ २३ ॥ पारस्य तनयो नीपः । नीपस्य पुत्रशतम् ॥ २४ ॥

तत्प्रसंगानुभावेन रंतिदेवानुवर्तिनः ॥ अभवन् योगिनः सर्वे नारायणपरायणाः ॥ १८ ॥ गर्गाच्छिनिस्ततो गार्ग्यः क्षत्राद् ब्रह्म ह्यवर्तत ॥ दुरितक्षयो महावीर्यात् तस्य त्रय्यारुणिः कविः ॥ १९ ॥ पुष्करारुणिरित्यत्र ये ब्राह्मणगतिं गताः ॥ बृहत्क्षत्रस्य पुत्रोऽभूद्वस्ती यद्वहस्तिनापुरं ॥ २० ॥ अजमीढो द्विमीढश्च पुरुमीढश्च हस्तिनः ॥ अजमीढश्च वंश्याः स्युः प्रियमेधादयो द्विजाः ॥ २१ ॥ अजमीढाद् बृहदिषुस्तस्य पुत्रो बृहद्धनुः ॥ बृहत्कायस्ततस्तस्य पुत्र आसीज्यद्रथः ॥ २२ ॥ तत्सुतो विश्वदस्तस्य सेनजित् समजायत ॥ रुचिराश्वो बृहद्धनुः काश्यो वत्सश्च तत्पुत्राः ॥ २३ ॥ रुचिराश्वसुतः पारः पृथुसेनस्तदात्मजः ॥ पारस्य तनयो नीपस्तस्य पुत्रशतं त्वभूत् ॥ २४ ॥ स कृत्व्यां शुक्रकन्यायां ब्रह्मदत्तमजीजनत् ॥ स योगी गवि भार्यायां विश्वक्सेनमधात् सुतम् ॥ २५ ॥

स एव कृत्व्यां कृत्वीसंज्ञायां शुक्रकन्यायां ब्रह्मदत्तं जनयामास । तदुक्तं हरिवंशादिषु । “पराशरकुलोत्पन्नः शुक्रो नाम महायशाः । व्यासादरग्यां संभूतो विधूमोऽग्निग्विज्ज्वलन् ॥ स तस्यां पितृकन्यायां वीरिण्यां जनयिष्यति । कृष्णं गौरप्रभं शंभुं तथा भूरिश्रुतं जयम् ॥ कन्यां कर्तिमतीं पृष्ठीं योगिनीं योगमातरम् ॥ ब्रह्मदत्तस्य जननीं महिषीमणुहस्य च ॥” इति । यद्यपि शुक्र उत्पत्त्यैव विमुक्तसंगो निर्गतस्तथाऽपि विरहातुरं व्यासमनुयातं दृष्ट्वा छायाशुक्रं निर्माय गनवांस्तदभिप्रायेणैव गार्हस्थ्येऽदिव्यवहार इत्यविरोधः । स ब्रह्मदत्तो योगी । गवि वाचि

१ गर्गाच्छिनिस्ततो गार्ग्यात्क्षत्रात् इति पाठान्तरं विचारणीयं विशेषतश्च देवाकरगेः । २ ‘बृहद्धनुः’ इति पाठोपि पुस्तकेऽप्यन्यत्र । ३ ‘रुचिराश्वसुतो याजः पृथुसेनस्तदात्मजः’ इति पाठः सम्यग्भाति बहुषु दृष्टत्वादप्ययोग्यत्वाच्च ।

भा. न.
॥ ४३ ॥

सरस्वत्याम् ॥ २५ ॥ स एव योगतंत्रं चकार । बार्हदीषवो बृहदिषोर्वंश्या इमे । दीर्घत्वमार्षम् ॥ २६ ॥ सुपार्श्वकृत्सुपार्श्वस्य पिता ॥ २७ ॥
प्राच्यसाम्नां षट् संहिता जगौ विभज्याध्यापितवान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ अजमीढस्य वंश्याः प्रियमेधादयः । केचिद्ब्राह्मणा बभूवुर्बृहदिषुप्रभृतयः
क्षत्रियाश्चेति वंशद्वयमुक्तमातस्यैव वंशांतरमाह नलिन्यामिति यावत्समाप्ति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मुद्गल एको यवीनरादयश्चत्वार इत्येवं पंच ॥ ३२ ॥ ३३ ॥
जैगीषव्योपदेशेन योगतंत्रं चकार ह ॥ उदक्स्वनस्ततस्तस्माद् भल्लादो बार्हदीषवः ॥ २६ ॥ यवीनरो द्विमीढस्य कृति
मांस्तत्सुतः स्मृतः ॥ नाम्ना सत्यधृतिर्यस्य दृढनेमिः सुपार्श्वकृत् ॥ २७ ॥ सुपार्श्वकृत् सुमतिस्तस्य पुत्रः संघतिमांस्ततः ॥
कृतीहिरण्यनाभाद यो योगं प्राप्य जगौ स्म षट् ॥ २८ ॥ संहिताः प्राच्यसाम्नां वै नीपो ह्यग्रायुधस्ततः ॥ तस्य क्षेम्यः
सुवीरोऽथ सुवीरस्य रिपुञ्जयः ॥ २९ ॥ ततो बहुरथो नाम पुरुमीढोऽप्रजोऽभवत् ॥ नलिन्यामजमीढस्य नीलः शांतिस्सुत
स्ततः ॥ ३० ॥ शांतिः सुशांतिस्तत्पुत्रः पुरुजोऽर्कस्ततोऽभवत् ॥ भर्म्याश्वस्तनयस्तस्य पंचाऽऽसन्मुद्गलादयः ॥ ३१ ॥ यवीनरो
बृहदिषुः कांपिल्यः संजयः सुताः ॥ भर्म्याश्वः प्राह पुत्रा मे पंचानां रक्षणाय हि ॥ ३२ ॥ विषयाणामलमिमे इति पांचालसंज्ञि
ताः ॥ मुद्गलाद्ब्रह्म निर्वृत्तं गोत्रं मौद्गल्यसंज्ञितम् ॥ ३३ ॥ मिथुनं मुद्गलाद् भार्म्यादिवोदासः पुमानभूत् ॥ अहल्या कन्यका य
स्यां शतानंदस्तु गौतमात् ॥ ३४ ॥ तस्य सत्यधृतिः पुत्रो धनुर्वेदविशारदः ॥ शारद्वांस्तत्सुतो यस्मादुर्वशीदर्शनात्किल ॥ ३५ ॥
शरस्तंबेऽपतद्रेतो मिथुनं तदभूच्छुभम् ॥ तद् दृष्ट्वा कृपयाऽगृह्णाच्छन्तनुर्मृगयां चरन् ॥ कृपः कुमारः कन्या च द्रोण
पत्न्यभवत्कृपी ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे भरतरंतिदेवाजमीढादिचरितं नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥
भार्म्याद्भर्म्याश्वपुत्रात् । मिथुनं चाभूत् । तदेवाह । दिवोदासः पुमानहल्या च कन्यकेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कन्धे
टीकायामेकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥

श्री. टी.
अ. २१

॥ ४३ ॥

१ 'संघतिमांस्ततः' इत्येवं पाठो वा । २ 'दृष्ट्वा' इति पाठः पठ्यतेन्यत्र । ३ 'शतधृतिः पुत्रः' इत्येवं पठ्यते पुस्तकान्तरे । ४ 'तच्छुत्वा' इति पाठेपि न काचिद्भानिः ।

द्वाविंशे तु दिवोदासवंशमुक्त्वाऽथ वर्णिताः ॥ ऋक्षवंशे जरासंधपार्थदुर्योधनादयः ॥ १ ॥ १ ॥ तस्य सोमकस्य पुत्राणां शतं
 बभूव । तेषां जंतुज्येष्ठो यवीयान्पृषतः ॥ २ ॥ अजमीढस्यैव वंशांतरमाह । य इति । ततः संवरणात्कुरुः ॥ ३ ॥ ४ ॥ तस्य
 कृतिनः उपरिचरो वसुः । ततो वसोः बृहद्रथो मुखमादिर्येषाम् ॥ ५ ॥ तानेवाह । कुशांवेति । तत्सुतः पुष्पवान् जज्ञे । तस्यापत्यं सत्यहित
 श्रीशुक उवाच ॥ मित्रेयुश्च दिवोदासाच्च्यवनस्तत्सुतो नृप ॥ सुदासः सहदेवोऽथ सोमको जंतुजन्मकृत ॥ १ ॥
 तस्य पुत्रशतं तेषां यवीयान् पृषतः सुतः ॥ द्रुपदो द्रौपदी तस्य धृष्टद्युम्नादयः सुताः ॥ २ ॥ धृष्टद्युम्नाद् धृष्ट
 केतुर्भार्म्याः पांचालका इमे ॥ योऽजमीढसुतो ह्यन्य ऋक्षः संवरणस्ततः ॥ ३ ॥ तपत्यां सूर्यकन्यायां कुरुक्षेत्रपतिः
 कुरुः ॥ परीक्षित्सुधनुर्जहर्णिपधाश्वः कुरोस्सुताः ॥ ४ ॥ सुहोत्रोऽभूत् सुधनुषश्च्यवनोऽथ ततः कृती ॥ वसुस्तस्योप
 रिचरो बृहद्रथमुखास्ततः ॥ ५ ॥ कुशांवेतस्यप्रत्यग्रचेदिपाद्याश्च चेदिपाः ॥ बृहद्रथाद् कुशाग्रोऽभूदृषभस्तस्य तत्सुतः
 ॥ ६ ॥ जज्ञे सत्यहितोऽपत्यं पुष्पवांस्तत्सुतो जहुः ॥ अन्यस्यां चापि भार्यायां शकले द्वे बृहद्रथात् ॥ ७ ॥ ते मात्रा
 बहिस्तृष्टे जरया चाभिसन्धिते ॥ जीवजीवेति क्रीडन्त्या जरासन्धोऽभवत् सुतः ॥ ८ ॥ ततश्च सहदेवोऽभूत् सोमा
 पिर्यच्छतश्रवाः ॥ परीक्षिदनपत्योऽभूत् सुरथो नाम जाह्नवः ॥ ९ ॥ ततो विदूरथस्तस्मात् सार्वभौमस्ततोऽभवत् ॥
 जयसेनस्तत्तनयो राधिकोऽतोऽयुतो ह्यभूत् ॥ १० ॥ ततश्च क्रोधनस्तस्माद्देवातिथिरमुष्य च ॥ ऋष्यस्तस्य दिली
 पोऽभूत्प्रतीपस्तस्य चात्मजः ॥ ११ ॥ देवापिशंतनुस्तस्य वाहीक इति चात्मजाः ॥ पितृराज्यं पत्न्यज्य देवापिस्तु
 वनं गतः ॥ १२ ॥ अभवच्छंतनू राजा प्राङ्महाभिपसंज्ञितः ॥ ययं कराभ्यां स्पृशति जीर्णं यौवनमेति सः ॥ १३ ॥
 इति योज्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ जरया राक्षस्या ॥ ८ ॥ यद्यस्मात्सोमापेः श्रुतश्रवाः कुरोः पुत्रः परीक्षिदनपत्यः । जाह्नवो जह्मोः पुत्रः ॥
 ॥ ९ ॥ अतो राधिकादयुतोऽभूदित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्य प्रतीपस्य देवापिशंतनुवाहीकाः ॥ १२ ॥ प्राक् पूर्वजन्मनि महाभिष

१ मित्रायुरिति नामनिर्देशोन्यत्र । २ 'वेदिपाद्याश्च चेदिपाः' इति पाठान्तरम् । ३ 'ऋक्षः' इत्यन्यत्र ।

इति संज्ञा यस्य सः ॥ १३ ॥ यदा देवो न ववर्ष तदा शंतनुस्तत्र कारणं ब्राह्मणान्पप्रच्छ ॥ १४ ॥ ब्राह्मणैश्चैवमुक्तः । “दाराग्निहोत्रसंयोगं कुरुते योऽग्रजे स्थिते ॥ परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवित्तिस्तु पूर्वजः” इति स्मृतेर्योऽग्रभुक् भुवमग्रतो भुनक्ति अयं त्वादृशोऽपि परिवेत्तैव भवति । अतस्तदोषपरिहाराय राज्यमग्रजाय देहि ततो वृष्टिर्भविष्यतीत्येवमुक्तः शंतनुर्वनं गत्वा ज्येष्ठं छंदयामास राज्ञः प्रजापालनादिः परो धर्मोऽतस्त्वं राज्यं स्वीकुर्विति प्रार्थितवान् । ततः पूर्वमेव तस्य मंत्रिणा अश्वमेधसंज्ञेन देवापि पाखंडीकृत्य राज्यानर्हं कर्तुं ये प्रहिता विप्रः सैः पाखंड

शांतिमाप्नोति चैवाग्न्यां कर्मणा तेन शंतनुः ॥ समा द्वादश तद्राज्ये न ववर्ष यदा विभुः ॥ १४ ॥ शंतनुर्ब्राह्मणे रुक्तः परिवेत्ताऽयमग्रभुक् ॥ राज्यं देह्यग्रजायास्तु पुरराष्ट्रविद्वंद्ये ॥ १५ ॥ एवमुक्तो द्विजैर्ज्येष्ठं छंदयामास सोऽब्रवीत् ॥ तन्मंत्रिप्रहितैर्विप्रैर्वेदाद्विभ्रंशितो गिरा ॥ १६ ॥ वेदवादातिवादान्वै तदा देवो ववर्ष ह ॥ देवापिर्योगमास्थाय कलापग्राम माश्रितः ॥ १७ ॥ सोमवंशे कलौ नष्टे कृतादौ स्थापयिष्यति ॥ वादीकात्सोमदत्तोऽभूद् भूरिभूरिश्रवास्ततः ॥ १८ ॥ शलश्च शंतनोरासीद्गंगायां भीष्म आत्मवान् ॥ सर्वधर्मविदां श्रेष्ठो महाभागवतः कविः ॥ १९ ॥ वीरयूथाग्रणीर्यंन रामोऽपि युधि तोषितः ॥ शंतनोर्दाशकन्यायां जज्ञे चित्रांगदः सुतः ॥ २० ॥ विचित्रवीर्यश्चावरजो नाम्ना चित्रांगदो हतः ॥ यस्यां पराशरात्साक्षादवतीर्णो हरेः कला ॥ २१ ॥

मताश्रयया गिरा वेदाद्विभ्रंशितः सन् वेदवादस्यातिवादान्निदावचनानि सोऽब्रवीत् । ततस्तस्य पातित्येन राज्यानर्हत्वे जाते शंतनोर्दोषाभावा देवो ववर्षेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ ततः सोमदत्ताद्भूरिभूरिश्रवाः शलश्चेति त्रयः ॥ १८ ॥ १९ ॥ रामो जामदग्न्यः । दाशकन्याया मिति । उपरिचरस्य वसोर्वीर्येण मत्स्वगर्भादुत्पन्ना दाशैः कैवर्तेः पालिताऽतो दाशकन्येति प्रसिद्धायां सत्यवत्याम् ॥ २० ॥ नाम्ना तत्स

१ शंतनोस्तु ब्रह्मशापान् मानुषीत्वं प्राप्य स्वयंभवेणागतायां गंगायां भार्यायां भीष्मो जातः । तं विशिनष्टि आत्मवान् निर्जितांतःकरणादिमंत्रतः सर्वेषां धर्मविदो श्रेष्ठः । महाभागवतः परममत्तः अत एव कविः आत्मज्ञः । वीराणां योधानां यूयस्य सैन्यस्याग्रणीः नायकः । येन युधि युद्धे जामदग्न्यो रामोऽपि म्वबलेन तोषितः ।

माननाम्ना चित्रांगदेन गंधर्वेण युद्धे हतः । यस्यां सत्यवत्यां शंतनुपरिग्रहात्पूर्वमेव ॥ २१ ॥ वेदा गुप्ता येन । यतोऽहं जात इदं भागवतं
चाध्यगामधिगतवानस्मि ॥ २२ ॥ २३ ॥ स्वयंवराद्भीष्मेण बलादुपानीते ॥ २४ ॥ मात्रा सत्यवत्योक्त इति निषेधाभावमाह । “अपति
रपत्यलिप्सुर्देवराद्वरुप्रयुक्ता ऋतुमतीयात्” इत्यादिवचनात् ॥ २५ ॥ दुःशलानाम कन्या च जज्ञे ॥ २६ ॥ अरण्ये मृगशापान्मैथुनेन

वेदगुप्तो मुनिः कृष्णो यतोऽहमिदमध्यगाम् ॥ हित्वा स्वशिष्यान्पैलादीन्भगवान्वादरायणः ॥ २२ ॥ मह्यं पुत्राय
शांताय परं गुह्यमिदं जगौ ॥ विचित्रवीर्योऽथोवाह काशिराजसुते बलात् ॥ २३ ॥ स्वयंवरादुपानीते अंविक्कांवालिक्के
उभे ॥ तयोरासक्तहृदयो गृहीतो यक्ष्मणा मृतः ॥ २४ ॥ क्षेत्रेऽप्रजस्य वै भ्रातुर्मात्रोक्तो वादरायणः ॥ धृतराष्ट्रं च
पांडुं च विदुरं चाप्यजीजनत् ॥ २५ ॥ गांधार्या धृतराष्ट्रस्य जज्ञे पुत्रशतं नृप ॥ तत्र दुर्योधनो ज्येष्ठो दुःशला चापि
कन्यका ॥ २६ ॥ शापान्मैथुनरुद्धस्य पांडोः कुंत्यां महारथाः ॥ जाता धर्मानिलेंद्रेभ्यो युधिष्ठिरमुखास्त्रयः ॥ २७ ॥
नकुलः सहदेवश्च माद्र्यां नासत्यदस्रयोः ॥ द्रौपद्यां पंच पंचभ्यः पुत्रास्ते पितरोऽभवन् ॥ २८ ॥ युधिष्ठिरात् प्रतिविंध्यः
श्रुतसेनो वृकोदरात् ॥ अर्जुनाच्छ्रुतकीर्तिस्तु शतानीकस्तु नाकुलिः ॥ २९ ॥ सहदेवमुतो राजच्छ्रुतकर्मा तथाऽपरे ॥
युधिष्ठिरात्तु पौरव्यां देवकोथ घटोत्कचः ॥ ३० ॥ भीमसेनाद्धिडिंवायां काल्यां सर्वगतस्ततः ॥ सहदेवात्सुहोत्रं तु
विजयाऽसूत पार्वती ॥ ३१ ॥ करेणुमत्यां नकुलो निरमित्रं तथार्जुनः ॥ इरावंतमुलूप्यां वै सुतायां वभ्रुवाहनम् ॥ मणि
पूरपतेः सोऽपि तत्पुत्रः पुत्रिकासुतः ॥ ३२ ॥

रुद्धस्य प्रतिबद्धस्य ॥ २७ ॥ नासत्यदस्राभ्यामश्विनीकुमाराभ्याम् । पंचभ्यो युधिष्ठिरादिभ्यः पंचाभवन् ॥ २८ ॥ २९ ॥ तथाऽपरे भार्या
तरेषु ॥ ३० ॥ काली चान्या भीमस्य भार्या तस्यां ततो भीमसेनात्सर्वगतो नाम पुत्रोऽभवदित्यर्थः ॥ ३१ ॥ उलूप्यां नागकन्यायाम् ।

मणिपूरपतेः सुतायां पुत्रिकाधर्मेण दत्तायां बभ्रुवाहनमसूत अतस्तत्पुत्रः सन्नपि स पुत्रिकासुतः मातामहसुत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तुरसंज्ञं पुरोहितं कृत्वा ॥ ३७ ॥ भविष्यानाह । तस्य पुत्र इति यावत्समाप्ति । याज्ञवल्क्यात्क्रियाज्ञानं परं चात्मानं
 शौनकात्प्राप्त्यत्यस्रज्ञानं च कृपाचार्यादिति द्रष्टव्यम् । “याज्ञवल्क्यात्त्रयीमधीत्य कृपादस्त्राण्यवाप्य” इति वेष्णवोक्तेः । क्वचित्तु अस्रज्ञानं
 तव तातः सुभद्रायामभिमन्युरजायत ॥ सर्वातिरथजिद्वीर उत्तरायां ततो भवान् ॥ ३३ ॥ परिक्षीणेषु कुरुषु द्रौणे
 ब्रह्मास्त्रतेजसा ॥ त्वं च कृष्णानुभावेन सजीवो मोचितोऽतकात् ॥ ३४ ॥ तवेमे तनयास्तात जनमेजयपूर्वकाः ॥
 श्रुतसेनो भीमसेन उग्रसेनश्च वीर्यवान् ॥ ३५ ॥ जनमेजयस्त्वां विदित्वा तक्षकान्निधनं गतम् ॥ सर्पान् वै सर्पयागाग्नौ
 स होष्यति रुषाऽन्वितः ॥ ३६ ॥ कावषेयं पुरोधाय तुरं तुरगमेधयाट् ॥ समंतात्पृथिवीं सर्वां जित्वा यक्ष्यति चाध्वरैः ॥
 ॥ ३७ ॥ तस्य पुत्रश्शतानीको याज्ञवल्क्यात्रयीं पठन् ॥ अस्रज्ञानं क्रियाज्ञानं शौनकात्परमेष्ठ्यति ॥ ३८ ॥ महस्त्रानी
 कस्तत्पुत्रस्ततश्चैवाश्वमेधजः ॥ असीमकृष्णस्तस्यापि निमिचक्रस्तु तत्सुतः ॥ ३९ ॥ गजाह्वये हते नद्या कौशांब्यां
 साधु वत्स्यति ॥ उक्तस्ततश्चित्ररथस्तस्मात्कविरथः सुतः ॥ ४० ॥ तस्माच्च वृष्टिमांस्तस्य सुषेणोऽथ महीपतिः ॥ सुनी
 थस्तस्य भविता नृचक्षुर्यत्सुखीनलः ॥ ४१ ॥ परिप्लवः सुतस्तस्मान्मेधावी सुनयात्मजः ॥ नृपञ्जयस्ततो दूर्वस्तिमि
 स्तस्माज्जनिष्यति ॥ ४२ ॥ तिमेर्वृहद्रथस्तस्माच्छतानीकः सुदासजः ॥ शतानीकाद् दुर्दमनस्तस्यापत्यं वहीनरः ॥
 ॥ ४३ ॥ दंडपाणिर्निमिस्तस्य क्षेमको भविता नृपः ॥ ब्रह्मक्षत्रस्य वै प्रोक्तो वंशो देवर्षिसत्कृतः ॥ ४४ ॥ क्षेमकं प्राप्य
 राजानं संस्थां प्राप्स्यति वै कलौ ॥ अथ मागधराजानो भवितारो वदामि ते ॥ ४५ ॥
 कृपाचार्यादित्येव पाठः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यद्यस्मात्सुखीनलः पुत्रः ॥ ४१ ॥ तस्मात्परिप्लवात्सुनयस्तस्यात्मजो मेधावीत्यर्थः ॥ ४२ ॥
 तस्मात्सुदासस्ततः शतानीक इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥

१ ‘विक्रमकृष्णस्तस्यापि’ इति पाठान्तरम् । २ ‘ब्रह्मक्षत्रस्य वै योनिः’ इति पाठोऽन्यत्र दृश्यते । ३ “पापानि कीर्तनादेयां विलयं यांति कृत्स्नराः” । इत्यर्धमधिकं पुस्तकेषु अन्यत्र विजयचञ्जये च ।

बृहद्रथस्य जरासंधस्य सहदेवस्तस्य मार्जारिः यस्मान्मार्जारिः श्रुतश्रवाः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ सहस्रसंवत्सरमेते भाव्या भूपालास्ततः परं भाव्यान् द्वादशस्कन्धे वक्ष्यति ॥ ४९ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कन्धे टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ त्रयोविंशे त्वनोर्द्वयोस्तुर्वसोश्चान्वयः क्रमात् ॥ यदोश्च वंशोऽनुक्रांतो यावज्ज्यामघसंभवः ॥ १ ॥ तदेवं ययातेः पुत्राणां पंचमस्य पुरोर्वशोऽनुक्रान्त इदानीं

भविता सहदेवस्य मार्जारिर्यच्छ्रुतश्रवाः ॥ ततोऽयुतायुस्तस्यापि निरमित्रोऽथ तत्सुतः ॥ ४६ ॥ सुनक्षत्रः सुनक्षत्राद् बृहत्सेनोऽथ कर्मजित् ॥ ततः सृतंजयाद्विप्रः शुचिस्तस्य भविष्यति ॥ ४७ ॥ क्षेमोऽथ सुव्रतस्तस्माद्धर्मसूत्रः शमस्ततः ॥ धुमत्सेनोऽथ सुमतिः सुबलो जनिता ततः ॥ ४८ ॥ सुनीथः सत्यजिदथ विश्वजिद्यद्रिपुञ्जयः ॥ बार्हद्रथाश्च भूपाला भाव्याः साहस्रवत्सरम् ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कन्धे दिवोदासर्क्षयोर्वंशवर्णनं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अनोः सभानरश्चक्षुः परोक्षश्च मुतास्त्रयः ॥ सभानरात् कालनरः सृजयस्तत्सुतस्ततः ॥ १ ॥ जनमेजयस्तस्य पुत्रो महाशीलो महामनाः ॥ उशीनरस्तितिक्षुश्च महामनस आत्मजौ ॥ २ ॥ शिविवेनः शमिर्दक्षश्चत्वारोऽशीनरात्मजाः ॥ वृषादर्भः सुवीरश्च मद्रः कैकेय आत्मजाः ॥ ३ ॥ शिवेश्चत्वार एवासंस्तितिक्षोश्च रुशद्रथः ॥ ततो हेमोऽथ सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥ ४ ॥ अंगवंगकलिङ्गाद्याः सुहृत्पुण्ड्राध्रसंज्ञिताः ॥ जज्ञिरे दीर्घतमसो बलेः क्षेत्रे महीक्षितः ॥ ५ ॥ चक्रुः स्वनाम्ना विषयान्पडिमान्प्राच्यकांश्च ते ॥ स्वनपानोंगतो जज्ञे तस्माद्विविरथस्ततः ॥ ६ ॥

चतुर्थस्य वंशमनुक्रामति । अनोरिति कर्णस्य जगतीपतेरित्यन्तेन ॥ १ ॥ तस्य जनमेजस्य महाशीलस्तस्य महामनाः ॥ २ ॥ चत्वार उशीनरात्मजाः । संधिरार्षः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥

१ 'श्रुतंजयो विप्रः' इति विजयध्वजीये । २ 'परोक्षुः' इत्यन्यत्र । ३ 'शिविवेनः कृमिः' इति पाठान्तरम् ।

॥७॥८॥९॥१०॥११॥१२॥१३॥१४॥१५॥१६॥१७॥ स दुष्यन्तः। स्वं वंशं पौरवं वंशम् ॥१८॥१९॥२०॥ प्रथमस्य सहस्रजित आत्मजः ॥२१॥
 सुतो धर्मरथो यस्य जज्ञे चित्ररथोऽप्रजाः ॥ रोमपाद इति ख्यातस्तस्मै दशरथः सखा ॥ शांतां स्वकन्यां प्रायच्छद
 प्यशृंग उवाह ताम् ॥ ७ ॥ देवेऽवर्षति यं रामा आनिन्युर्हरिणीसुतम् ॥ नाट्यसंगीतवादित्रैर्विभ्रमालिङ्गनार्हणैः ॥ ८ ॥
 म तु राज्ञोऽनपत्यस्य निरूप्येष्टिं मरुतवतः ॥ प्रजामदादशरथो येन लेभेऽप्रजाः प्रजाः ॥ ९ ॥ चतुरङ्गो रोमपादात्पृथु
 लाक्षस्तु तत्सुतः ॥ १० ॥ बृहद्रथो बृहत्कर्मा बृहद्भानुश्च तत्सुतः ॥ आद्याद् बृहन्मनास्तस्माज्जयद्रथ उदाहृतः ॥ ११ ॥
 विजयस्तस्य संभृत्यां ततो धृतिरजायत ॥ ततो धृतव्रतस्तस्य सत्कर्माऽधिरथस्ततः ॥ १२ ॥ योऽसौ गङ्गातटे क्रीड
 न्मञ्जुषांतर्गतं शिशुम् ॥ कुंत्यापविद्धं कानीनमनपत्योऽकरोत् सुतम् ॥ १३ ॥ वृषसेनः सुतस्तस्य कर्णस्य जगतीपतेः ॥
 दुह्योश्च तनयो वधुः सेतुस्तस्यात्मजस्ततः ॥ १४ ॥ आरब्धस्तस्य गांधारस्तस्य धर्मसुतो धृतः ॥ धृतस्य
 दुर्मनास्तस्मात्प्रचेताः प्राचेतसं शतम् ॥ १५ ॥ म्लेच्छाधिपतयोऽभूवन्नुदीचीं दिशमाश्रिताः ॥ तुर्वसोश्च सुतो वह्नि
 र्वैर्भर्गोऽथ भानुमान् ॥ १६ ॥ त्रिभानुस्तत्सुतोऽस्यापि करंधम उदारधीः ॥ मरुतस्तत्सुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्व
 भूत् ॥ १७ ॥ दुष्यन्तः स पुनर्भजे स्ववंशं राज्यकामुकः ॥ ययातेज्येष्ठपुत्रस्य यदोर्वंशं नरर्षभ ॥ १८ ॥ वर्णयामि महा
 पुण्यं सर्वपापहरं नृणाम् ॥ यदोर्वंशं नरः श्रुत्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ १९ ॥ यत्रावतीर्णो भगवान् परमात्मा नराकृ
 तिः ॥ यदोः सहस्रजित्कोष्ठा नलो रिपुरिति श्रुताः ॥ २० ॥ चत्वारः सूनव स्तत्र शतजित्प्रथमात्मजः ॥ महाहयो
 वेणुहयो हैहयश्चेति तत्सुताः ॥ २१ ॥

१ 'आद्याद् बृहद्रथात् । ततो बृहन्मनाः' इत्यपि पुस्तकांतरे पठ्यते । २ 'तस्य धर्मस्ततो धृतः' इति पाठान्तरं सम्यग्भाति । ३ तत्सुतो मरुतः अपुत्रः सन् पौरवं पुरोर्वंशे जातं दुष्यन्तमेव पुत्रमन्वभूत्स्वीकृतवान् । ४ (सहस्रजित्पुत्रः ।)

कुन्तेः सोहंजिः सोहंजेर्महिष्मान्महिष्मतो भद्रसेनकः ॥ २२ ॥ भद्रसेनस्य दुर्मदो धनकश्चेति द्वौ पुत्रौ । कृतवीर्यसूः कृतवीर्यस्य
जनकः । कृतवीर्यादयश्चत्वारो धनकस्यात्मजा इत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ अनष्टमविनाशं वित्तं येन तथाविधं स्मरणं यस्य सः ।
अभयं षड्वसु षडिन्द्रियविषयं बुभुजे ॥ २६ ॥ २७ ॥ और्वस्य तेजसा सगरेणोपसंहृतमित्यर्थः ॥ २८ ॥ तेषां तालजंघपुत्राणां ज्येष्ठः ।
धर्मस्तु हैहयसुतो नेत्रः कुन्तेः पिता ततः ॥ सोहंजिरभवत्कुन्तेर्महिष्मान्मभद्रसेनकः ॥ २२ ॥ दुर्मदो भद्रसेनस्य धनकः
कृतवीर्यसूः ॥ कृताग्निः कृतवर्मा च कृतौजा धनकात्मजाः ॥ २३ ॥ अर्जुनः कृतवीर्यस्य सप्तद्वीपेश्वरोऽभवत् ॥ दत्ता
त्रेयाद्वरेरंशाद् प्राप्तयोगमहागुणः ॥ २४ ॥ न नूनं कार्तवीर्यस्य गतिं यास्यन्ति पार्थिवाः ॥ यज्ञदानतपोयोगश्रुतवीर्य
जयादिभिः ॥ २५ ॥ पञ्चाशीतिसहस्राणि ह्यव्याहतबलः समाः ॥ अनष्टवित्तस्मरणो बुभुजेऽक्षय्यषड्वसु ॥ २६ ॥ तस्य
पुत्रसहस्रेषु पंचैवोर्वरिता मृधे ॥ जयध्वजः शूरसेनो वृषभो मधुरूर्जितः ॥ २७ ॥ जयध्वजात् तालजंघस्तस्य पुत्रशतं
त्वभूत् ॥ क्षत्रं यत् तालजंघाख्यमौर्वतेजोपसंहृतम् ॥ २८ ॥ तेषां ज्येष्ठो वीतिहोत्रो वृष्णिः पुत्रो मधोः स्मृतः ॥ तस्य
पुत्रशतं त्वासीद् वृष्णिज्येष्ठं यतः कुलम् ॥ २९ ॥ माधवा वृष्णयो राजन् यादवाश्चेति संज्ञिताः ॥ यदुपुत्रस्य च क्रोष्टोः
पुत्रो वृजिनवांस्ततः ॥ ३० ॥ श्वाहिस्ततो रुशेकुर्वे तस्य चित्ररथस्ततः ॥ शशर्बिर्दुर्महायोगी महाभोजो महानभूत् ॥
॥ ३१ ॥ चतुर्दशमहारत्नश्चक्रवर्त्यपराजितः ॥ तस्य पत्नीसहस्राणां दशानां सुमहायशाः ॥ ३२ ॥ दशलक्षसहस्राणि
पुत्राणां तास्वजीजनत् ॥ तेषां तु षट्प्रधानानां पृथुश्रवस आत्मजः ॥ ३३ ॥

तस्य मधोः पुत्रशतम् । वृष्णिज्येष्ठो यस्मिन् । यतो मधोर्वृष्णेर्यदोश्च हेतोरिदं कुलम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ चतुर्दश महारत्नानि तत्तज्जा
निश्चिन्तु नि यस्य सः । तानि च मार्कण्डेयपुराणे वर्णितानि “गजवाजिरथस्त्रीषुनिधिमाल्यांबरद्रुमाः ॥ शक्तिपाशमणिच्छत्रविमानानि चतु
र्दश” इति । दशानां पत्नीसहस्राणां भार्यायुतस्य प्रत्येकं लक्षं लक्षमित्येवं तासु पुत्राणां दशलक्षसहस्राणि जनयामास ॥ ३२ ॥ पृथुश्रवाः

१ ‘अकरोर्दुर्जनो राज्यं हरिं चैवान्हं स्मरन्’ इत्यर्घं विजयध्वजीये पठ्यते तदत्रापेक्ष्यते परं पुस्तकांतरादृष्टवान् मूले निवेदयते । २ ‘वाहिस्ततो रुशेकुर्वे’ इति वृ पठः ।

भा. न.
॥ ४७ ॥

पृथुकीर्तिः पृथुयशा इत्यादयः षट् प्रधानाः श्रेष्ठा येषां तेषां मध्ये ॥ ३३ ॥ पंच आत्मजा आसंस्तान् शृणु ॥ ३४ ॥ तानेवाह । पुरुजिदिति । भार्याभयादेवैकभार्यस्य वंध्यापतेर्ज्यामघस्यापुत्रस्य तद्भयमेव पुत्रप्रदमभवदिति दर्शयन्नाह । ज्यामघस्त्विति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ यदि मे सपत्नी स्यात्तर्हि स्नुषेयं युज्येतापि न त्वेतदस्तीत्याह । असपत्नी चेति । अतिभयव्याकुल आह । जनयिष्यसीति ॥ ३८ ॥ भार्याभयप्रकंपमानस्विन्नसर्वांगस्य राज्ञः प्राणसंकटमालोक्यानुकंपितास्तेन पूर्वं बहुकालमाराधिताश्च विश्वेदेवाः पितरश्च तथेत्यन्वमोदंत । ततश्च

धर्मो नामोशनास्तस्य हयमेधशतस्य यादृ ॥ तत्सुतो रुचकस्तस्य पंचाशन्नात्मजाः शृणु ॥ ३४ ॥ पुरुजिदुक्मस्त्वमेषुपृथु ज्यामघसंज्ञिताः ॥ ज्यामघस्त्वप्रजोऽप्यन्यां भार्यां शैब्यापतिर्भयात् ॥ ३५ ॥ नाविदच्छत्रुभवनाद् भोज्यां कन्यामहा रणीत् ॥ रथस्थां तां निरीक्ष्याह शैब्या पतिममर्षिता ॥ ३६ ॥ केयं कुहक मत्स्थानं रथमारोपितेति वै ॥ स्नुषा तवेत्यभिहिते स्मयंती पतिमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ अहं वंध्याऽसपत्नी च स्नुषा मे युज्यते कथम् ॥ जनयिष्यसि यं राज्ञि तस्येयमुपयुज्यते ॥ ३८ ॥ अन्वमोदंत तद् विश्वेदेवाः पितर एव च ॥ शैब्या गर्भमधात् काले कुमारं सुषुवे शुभम् ॥ स विदर्भ इति प्रोक्तमुपयेमे स्नुषां सतीम् ॥ ३९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे नवमस्कंधेऽनुष्टुतुर्वसुयदुवंशानुवर्णनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तस्यां विदर्भोऽजनयत पुत्रौ नाम्ना कुशक्रथौ ॥ तृतीयं रोमपादं च विदर्भकुलनंदनम् ॥ १ ॥

देवताप्रसादेन जनयिष्यसीति प्रतिवचनमुद्धर्तुणेन च निवृत्तरजस्काऽपि शैब्या गर्भमधात् तस्य च महिमा पराशरादिभिरुक्तः । यथोक्तम् । “भार्यावश्यास्तु ये केचिद्भविष्यंत्यथ वा मृताः ॥ तेषां तु ज्यामघः श्रेष्ठः शैब्यापतिरभून्नृप” इति ॥ ३९ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कंधे टीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ चतुर्विंशे विदर्भस्य पुत्रत्रयसमुद्भवाः ॥ वंशा नानामुखाः प्रोक्ता रामकृष्णोद्भवावधि ॥ १ ॥ १ ॥

मी. टी.
अ. २४

॥ ४७ ॥

चैद्यादयोदमघोषादयः ॥ २ ॥ ३ ॥ ततो दशरथाच्छकुनिः । पुराणांतरादेवमादिविशेषो द्रष्टव्यः ॥ ४ ॥ ततः कुरुवशादनुः ॥ ५ ॥ अनोः पुत्रः पुरुहो
त्रः ॥ ६ ॥ महाभोजश्चेत्येवं सप्त । मारिष हेआर्य ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ ततस्तदुपदेशेन ये पंचषष्ट्यादिसंख्याः पुरुषास्ते अमृतत्वं मोक्षं प्राप्ताः ॥ १० ॥ ११ ॥

रोमपादसुतो बभ्रुर्वभ्रोः कृतिरजायत ॥ कुशिकस्तत्सुतस्तस्माच्चेदिश्वैद्यादयो नृप ॥ २ ॥ ऋथस्य कुंतिः पुत्रोऽभू
द्धृष्टिस्तस्याथ निर्वृतिः ॥ ततो दशार्हो नाम्नाऽभूत् तस्य व्योमः सुतस्ततः ॥ ३ ॥ जीमूतो विकृतिस्तस्य यस्य भीम
रथः सुतः ॥ ततो नवरथः पुत्रो जातो दशरथस्ततः ॥ ४ ॥ करंभिः शकुनेः पुत्रो देवरातस्तदात्मजः ॥ देवक्षत्रस्तत
स्तस्य मधुः कुरुवशादनुः ॥ ५ ॥ पुरुहोत्रस्त्वनोः पुत्रस्तस्यायुः सात्वतस्ततः ॥ भजमानो भजिर्दिव्यो वृष्णिर्देवावृधो
धकः ॥ ६ ॥ सात्वतस्य सुताः सप्त महाभोजश्च मारिष ॥ भजमानस्य निम्लोचिः किंकिणो धृष्टिरेव च ॥ ७ ॥ एक
स्यामात्मजाः पत्न्यामन्यस्यां च त्रयः सुताः ॥ शताजिच्च सहस्राजिदयुताजिदिति प्रभो ॥ ८ ॥ वधुर्देवावृधसुतस्तयोः
श्लोकौ पठंत्यमू ॥ यथैव शृणुमो दूरात् संपश्यामस्तथांतिकात् ॥ ९ ॥ वधुः श्रेष्ठो मनुष्याणां देवैर्देवावृधः समः ॥ पुरुषाः
पंचषष्टिश्च षट्सहस्राणि चाष्ट च ॥ १० ॥ येऽमृतत्वमनुप्राप्ता वधोर्देवावृधादपि ॥ महाभोजोऽपि धर्मात्मा भोजा आसंस्त
दन्वये ॥ ११ ॥ वृष्णेः सुमित्रः पुत्रोऽभूद्युधाजिच्च परंतप ॥ शिनिस्तस्यानमित्रश्च निम्नोऽभूदनमित्रतः ॥ १२ ॥ सत्राजि
तः प्रसेनश्च निम्नस्याप्यासतुः सुतौ ॥ अनमित्रसुतो योन्यः शिनिस्तस्याथ सत्यकः ॥ १३ ॥ युयुधानः सात्यकिर्वै जय
स्तस्य कुणिस्ततः ॥ युगन्धरोऽनमित्रस्य वृष्णिः पुत्रोऽपरस्ततः ॥ १४ ॥

तस्य युधाजितः । शिनिरनमित्रश्च ॥ १२ ॥ १३ ॥ सत्यकस्य पुत्रो युयुधानस्तस्य जयस्तस्य कुणिस्ततः कुणेर्युगंधरः । अनमित्रस्यैवापरो

वृष्णिर्नाम पुत्रः ॥ १४ ॥ अक्रूरः प्रमुखो येषामित्यतद्वृणसंविज्ञानो बहुव्रीहिः ॥ १५ ॥ अतोऽक्रूरतिरिक्तान् द्वादश दर्शयति । आसंग इति ॥ १६ ॥ ॥ १७ ॥ पृथुरेकः विदूरथाद्या अन्ये च बहवः विपृथुधामाद्या इति पाठे आद्यशब्देन विदूरथोऽप्युक्तस्ततश्च शूरो विदूरथादासीदिति वक्ष्यमाणनिर्देशो पपत्तिः कुरुरादयश्चत्वारोऽंधकस्य सुता इति ज्ञेयम् । तथा च पराशरः ॥ “कुरुरभजमानशुचिकंबलवर्हिषाख्यास्तथांधकस्य पुत्राः” इति ॥ १८ ॥ १९ ॥ श्वफल्कश्चित्ररथश्च गांदिन्यां च श्वफल्कतः ॥ अक्रूरप्रमुखा आसन् पुत्रा द्वादश विश्रुताः ॥ १५ ॥ आसंगः सारमेयश्च मृदुरो मृदुविद्गिरिः ॥ धर्मवृद्धः सुकर्मा च क्षेत्रोपेक्षोऽरिमर्दनः ॥ १६ ॥ शत्रुघ्नो गंधमादश्च प्रतिबाहुश्च द्वादश ॥ तेषां स्वसा सुचीराख्या द्वावक्रूरसुतावपि ॥ १७ ॥ देवानुपदेवश्च तथा चित्ररथात्मजाः ॥ पृथुर्विदूरथाद्याश्च बहवो वृष्णिनन्दनाः ॥ १८ ॥ कुरुरो भजमानश्च शुचिः कंबलवर्हिषः ॥ कुरुरस्य सुतो वह्निर्विलोमा तनयस्ततः ॥ १९ ॥ कपोतरोमा तस्यानुः सखा यस्य च तंबुरुः ॥ अन्धको हुंदुभिस्तस्मादरिद्योतः पुनर्वसुः ॥ २० ॥ तस्याहुकश्चाऽऽहुकी च कन्या चैवाऽऽहुकात्मजौ ॥ देवकश्चोग्रसेनश्च चत्वारो देवकात्मजाः ॥ २१ ॥ देवानुपदेवश्च सुदेवो देववर्धनः ॥ तेषां स्वसारः सप्तासन् धृतदेवादयो नृप ॥ २२ ॥ शांतिदेवोपदेवा च श्रीदेवा देवरक्षिता ॥ सहदेवा देवकी च वसुदेव उवाहताः ॥ २३ ॥ कंसः सुनामा न्यग्रोधः कंकः शंकुः सुहस्तथा ॥ राष्ट्रपालोऽथ सृष्टिश्च तुष्टिमानौग्रसेनयः ॥ २४ ॥ कंसा कंसवती कंका शूरभू राष्ट्रपालिका ॥ उग्रसेनदुहितरी वसुदेवानुजस्त्रियः ॥ २५ ॥ शूरोविदूरथादासीद्भजमानः सुतस्ततः ॥ शिनिस्तस्मात् स्वयंभोजो हृदीकस्तत्सुतो मतः ॥ २६ ॥

अनोरंधकोऽंधकाहुंदुभिरित्यपि तद्वचनादेव ज्ञेयम् ॥ २० ॥ २१ ॥ धृतदेवा अदिर्यामां शांतिदेवादीनां षण्णां ताः सप्त ॥ २२ ॥ ताः सप्त ॥ २३ ॥ औग्रसेनय उग्रसेनस्य सुताः ॥ २४ ॥ वसुदेवस्य ये अनुजा देवभागादयस्तेषां स्त्रियो भार्याः ॥ २५ ॥ अंधकसुतानां चतुर्णां

प्रथमस्य कुरुरस्य वंश उक्तो द्वितीयस्य भजमानस्य वंशमाह । शूरो विदूरथादिति “भजमानाच्च विदूरथः पुत्रोऽभूद्विदूरथाच्च शूरः” इति पराशरादिवचनात् । यद्वा पृथुर्विदूरथाद्याश्चेति पूर्वोक्ताच्चित्ररथात्मजाद्विदूरथात् ॥ २६ ॥ देवमीढस्य यः शूरो नाम पुत्रस्तस्य । देवमीढो हृदीकस्यैव सुतः ॥ तथाह पराशरः । “तस्यापि कृतवर्मशतधनुर्देवमीढुषाद्या । वभूवुः देवमीढुषस्य शूरस्यापि मारिषा नाम पत्न्यभवत्तस्यां चासौ दशपुत्रानजनयद्वसुदेवपूर्वान्” इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ आनकाश्च नेदुः ॥ २९ ॥ हरेः प्रादुर्भावस्य स्थानम् ॥ ३० ॥ पृथायाः कन्यका

देवबाहुः शतधनुः कृतवर्मेति तत्सुताः ॥ देवमीढस्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्यभूत् ॥ २७ ॥ तस्यां स जनयामास दश पुत्रानकल्मषान् ॥ वसुदेवं देवभागं देवश्रवसमानकम् ॥ २८ ॥ सृञ्जयं श्यामकं कंकं शमीकं वत्सकं वृकम् ॥ देवदुन्दुभयो नेदुरानका यस्य जन्मनि ॥ २९ ॥ वसुदेवं हरेः स्थानं वदन्त्यानकदुन्दुभिम् ॥ पृथा च श्रुतदेवा च श्रुत कीर्तिः श्रुतश्रवाः ॥ ३० ॥ राजाधिदेवी चैतेषां भगिन्यः पञ्चकन्यकाः ॥ कुंतेः सख्युः पिता शूरो ह्यपुत्रस्य पृथामदात् ॥ ३१ ॥ साऽऽप दुर्वाससो विद्यां देवहूतिं प्रतोषितात् ॥ तस्या वीर्यपरीक्षार्थमाजुहाव रविं शुचिम् ॥ ३२ ॥ तदैवोपा गतं देवं वीक्ष्य विस्मितमानसा ॥ प्रत्ययार्थं प्रयुक्ता मे याहि देव क्षमस्व मे ॥ ३३ ॥ अमोघं दर्शनं देवि आधत्से त्वयि चात्मजम् ॥ योनिर्यथा न दुष्येत कर्ताऽहं ते सुमध्यमे ॥ ३४ ॥

वस्थायां कर्णोत्पत्तिप्रकारमाह कुंतेरिति पञ्चभिः ॥ ३१ ॥ कदाचिद्ब्रह्ममागतं दुर्वाससं पृथा परिचर्यादिना तोषयामास ततश्च सा तस्मादेव हूतिं देवाह्वानहेतुं विद्यामवाप । तदाह । साऽऽपेति ॥ ३२ ॥ देवमुपागतं वीक्ष्य सा प्राह । प्रत्ययार्थं परीक्षार्थं मया विद्या प्रयुक्ता न तु त्वया किञ्चित्कार्यमित्यभिसंधिनाऽतो याहीति ॥ ३३ ॥ एवमुक्तो रविरुवाच । अमोघं दर्शनमिति । कन्याऽहमिति चेत्तत्राह । यथा योनिर्न दुष्येत

तथाऽहं कर्ता करिष्यामि ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ आवंत्यौ विदानुविदौ ॥ ३९ ॥ तदेवं वसुदेवस्य भगिनीनां पत्नीपुत्रांश्चो

इति तस्यां स आधाय गर्भं सूर्यो दिवं गतः ॥ सद्यः कुमारः संजज्ञे द्वितीय इव भास्करः ॥ ३५ ॥ तं साऽत्यजन्नदी
तोये कृच्छ्राल्लोकस्य विभ्यती ॥ प्रपितामहस्तामुवाह पांडुर्वे सत्यविक्रमः ॥ ३६ ॥ श्रुतदेवां तु कारुषो वृद्धशर्मा
समग्रहीत् ॥ यस्यामभूदन्तवक्त्र ऋषिशप्तो दितेः सुतः ॥ ३७ ॥ कैकेयो धृष्टकेतुश्च श्रुतकीर्तिमविदत् ॥ संतर्द
नादयस्तस्यां पंचासन् कैकयाः सुताः ॥ ३८ ॥ राजाधिदेव्यामावंत्यौ जयसेनोऽजनिष्ट ह ॥ दमघोषश्चेदिराजः श्रुत
श्रवसमग्रहीत् ॥ ३९ ॥ शिशुपालः सुतस्तस्याः कथितस्तस्य संभवः ॥ देवभागस्य कंसायां चित्रकेतुबृहद्वलौ ॥ ४० ॥
कंसवत्यां देवश्रवसः सुवीर इषुमांस्तथा ॥ कंकायामानकाज्जातः सत्यजित् पुरुजित्तथा ॥ ४१ ॥ सृंजयो राष्ट्रपाल्यां
च वृषदुर्मर्षणादिकान् ॥ हरिकेशहिरण्याक्षौ शूरभूम्यां च श्यामकः ॥ ४२ ॥ मिश्रकेश्यामप्सरसि वृकादीन् वत्स
कस्तथा ॥ तक्षपुष्करशालादीन् दुर्वाक्ष्यां वृक आदधे ॥ ४३ ॥ सुमित्राऽर्जुनपालादीन् शमीकात्तु सुदामिनी ॥
कंकश्च कर्णिकायां वै ऋतधामजयावपि ॥ ४४ ॥ पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना इला ॥ देवकीप्रमुखा आ
सन् पत्न्य आनकदुंदुभेः ॥ ४५ ॥ बलं गदं सारणं च दुर्मदं विमलं ध्रुवम् ॥ वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्
॥ ४६ ॥ सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्मदो भद्र एव च ॥ पौरव्यास्तनया ह्येते भूताद्या द्वादशाऽभवन् ॥ ४७ ॥ नंदोपनंद
कृतकशूराद्या मदिरात्मजाः ॥ कौसल्या केशिनं त्वेकमसूत कुलनन्दनम् ॥ ४८ ॥

क्त्वा तद्भ्रातृणां नवानां पत्नीः पुत्रांश्चाह देवभागस्येति नवभिः श्लोकार्थैः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ वसुदेवस्य पत्नीः
पुत्रांश्चाह पौरवीत्येकादशभिः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ कौसल्या भद्रा ॥ ४८ ॥

१ 'श्रुतदेवां तु कारुषो वृद्धशर्मा' इति पाठांतरम् । २ अत्र 'कामुकः' इति पाठांतरम् । ३ 'भद्राख्या केशिनं त्वेकम्' इत्यन्यत्र ।

॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अष्टमस्तु स्वयमेवासीन्न तु कर्मादिना हेतुना ताभ्यां जनितो वा । यतोऽसौ हरिः ॥ ५५ ॥ तदेवोप
पादयति यदेति त्रिभिः ॥ ५६ ॥ ईशस्य मायानियंतुः । परस्यासंगस्य । द्रष्टुः साक्षिणः । आत्मनः स्वर्गस्य । न ह्येवंभूतस्य मायाविनोदं विना
जन्मनः कर्मणो वा हेतुः संभवतीत्यर्थः ॥ ५७ ॥ किं च यस्य मायाचेष्टितं पुंसो जीवस्यानुग्रहस्तस्य जीवानुग्राहकस्य कुतः कर्मादिपारतन्त्र्येण

रोचनायामतो जाता हस्तहेमांगदादयः ॥ इलायामुरुवल्कादीन् यदुमुख्यानजीजनत् ॥ ४९ ॥ विष्टो धृतदेवाया
मेक आनकदुंदुभेः ॥ शांतिदेवात्मजा राजञ्छ्रमप्रतिश्रुतादयः ॥ ५० ॥ राजानः कल्पवर्षाद्या उपदेवासुता दश ॥
वसुहंससुवंशाद्याः श्रीदेवायास्तु षट् सुताः ॥ ५१ ॥ देवरक्षितया लब्धा नव चात्र गदादयः ॥ वसुदेवः सुतानष्टावादधे
सहदेवया ॥ ५२ ॥ पुरुविश्रुतमुख्यास्तु साक्षाद् धर्मो वसुनिव ॥ वसुदेवस्तु देवक्यामष्ट पुत्रानजीजनत् ॥ ५३ ॥
कीर्तिमंतं मुषेणं च भद्रसेनमुदारधीः ॥ ऋजुं सम्मर्दनं भद्रं संकर्षणमहीश्वरम् ॥ ५४ ॥ अष्टमस्तु तयोरासीत् स्वय
मेव हरिः किल ॥ सुभद्रा च महाभागा तव राजन् पितामही ॥ ५५ ॥ यदायदेह धर्मस्य क्षयो वृद्धिश्च पाप्मनः ॥
तदा तु भगवानीश आत्मानं सृजते हरिः ॥ ५६ ॥ न ह्यस्य जन्मनो हेतुः कर्मणो वा महीपते ॥ आत्ममायां विनेशस्य
परस्य द्रष्टुरात्मनः ॥ ५७ ॥ यन्मायाचेष्टितं पुंसः स्थित्युत्पत्त्यप्ययाय हि ॥ अनुग्रहस्तन्निवृत्तेरात्मलाभाय चेष्ट्यते ॥
॥ ५८ ॥ अक्षौहिणीनां पतिभिरसुरैर्नृपलाञ्छनैः ॥ भुव आक्रम्यमाणाया अभाराय कृतोद्यमः ॥ ५९ ॥

जन्मादिसंभवः । अनुग्रहमेवाह । हि यस्मात्तदेव स्थित्यादये इष्यते । प्रलये लीनोपाधेर्जीवस्य धर्माद्यसंभवादुपाधिसृष्ट्यादिना धर्मादिसंपाद
नेनानुग्रहः । तथाऽऽत्मलाभाय मोक्षाय चेष्ट्यते । तत्र हेतुः । तेनैव श्रूयमाणेन तस्य स्थित्यादेर्निवृत्तेः ॥ ५८ ॥ तस्य चेष्टितं भूमेरनुग्रह इत्याह

भा. न.
॥ ५० ॥

अक्षौहिणीनामिति द्वाभ्याम् । अभायाय भारपरिहाराय ॥ ६९ ॥ सुरेश्वरैरपि मनसाऽप्यपरिमेयाण्यवितर्क्याणि । संकर्षणसहितश्चक्रे ॥ ६० ॥ संकल्पमात्रेण भूभारहरणसमर्थस्यापि कर्मकरणं यशोविस्तारद्वारा भक्तानुग्रहार्थमित्याह कलाविति द्वाभ्याम् । दुःखशोकतमांसि नुदतीति तथा तद्यशो व्यतनोत् ॥ ६१ ॥ यस्मिन्सतां कर्णपीयूषे यशोरूपे तीर्थवरे श्रोत्रमेवांजलिः पानसाधनं यस्य स पुरुषः सकृदप्युपस्पृश्याच मनमात्रं कृत्वा तत्सौंदर्याकृष्टचित्तः कर्मवासनां धुनुते ॥ ६२ ॥ तदेवाह द्वाभ्याम् । भोजादिभिः श्लाघनीयमीदृशं यस्य ॥ ६३ ॥ सर्वेभ्यो

कर्माण्यपरिमेयानि मनसाऽपि सुरेश्वरैः ॥ सह संकर्षणश्चक्रे भगवान् मधुसूदनः ॥ ६० ॥ कलौ जनिष्यमाणानां दुःखशोकतमोनुदम् ॥ अनुग्रहाय भक्तानां सुपुण्यं व्यतनोद् यशः ॥ ६१ ॥ यस्मिन् सत्कर्णपीयूषे यशस्तीर्थवरे सकृत् ॥ श्रोत्रांजलिरुपस्पृश्य धुनुते कर्मवासनाम् ॥ ६२ ॥ भोजवृष्ण्यंधकमधुशरसेनदशार्हकैः ॥ श्लाघनीयेहितः शश्वत् कुरुसृजयपांडुभिः ॥ ६३ ॥ स्निग्धस्मितेक्षितोदारैर्वाक्यैर्विक्रमलीलया ॥ नृलोकं रमयामास मूर्त्या सर्वांगरम्यया ॥ ६४ ॥ यस्याननं मकरकुंडलचारुकर्णभ्राजत्कपोलसुभगं सुविलासहासम् ॥ नित्योत्सवं न तत्पुट्टशिभिः पिबंत्यो नार्यो नराश्च मुदिताः कुपिता निमेश्च ॥ ६५ ॥ जातो गतः पितृगृहाद्रजमेधितार्थो हत्वा रिपून् सुतशतानि कृतोरुदारः ॥ उत्पाद्य तेषु पुरुषः ऋतुभिः समीजे आत्मानमात्मनिगमं प्रथयञ्जनेषु ॥ ६६ ॥

रम्यया मूर्त्या च ॥ ६४ ॥ तत्प्रदर्शनार्थं सुखशोभामाह । यस्याननं दृशिभिर्नेत्रैः पिबंत्यो नार्यो नराश्च न तत्पुनं तृप्ताः निमेषोन्मेषमात्रव्यवधानमप्यसहमानास्तत्कर्तुर्निमेषः कुपिताश्च बभूवुः । कथंभूतमाननम् । मकरकुंडलाभ्यां चारू कर्णौ भ्राजंतौ कपोलौ च तैः सुभगम् । सुविलासो हासो यस्मिन् नित्यमुत्सवो यस्मिन् ॥ ६५ ॥ श्रीकृष्णस्य चरितं समासतो वर्णयति जात इति द्वाभ्याम् । जातो निजेन रूपेण पश्चात्पुरुषो मनुष्याकारः सन् ब्रजं गतः । ब्रजवासिनामेधिता अर्था येन तेषु दारेषु सुतानां शतान्युत्पाद्य । आत्मनिगमं स्वकीयं वेद

१ 'अनुग्रहाय भूतानाम्' इति पाठो वा ।

श्री. १.
अ. २४

॥ ५० ॥

मार्गम् ॥ ६६ ॥ अंतः समुत्थेन कलिना निमित्तेन गुरुभारं क्षपयन् दृष्ट्यैव भूपचमूर्विधूय विजये जयमर्जुनेन जितमित्येवमुद्धोषं कृत्वा परं

पृथ्व्याः स वै गुरुभारं क्षपयन् कुरूणामंतस्समुत्थकलिना युधि भूपचम्वः ॥ दृष्ट्या विधूय विजये जयमुद्धोषो
प्य प्रोच्योद्धवाय च परं समगात्स्वधाम ॥ ६७ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे नवमस्कंधे श्रीसूर्यसोमवंशानुकीर्तने
यदुवंशविदर्भान्वयानुवर्णनं नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ ॐ ॥ समाप्तोऽयं नवमस्कन्धः ॥

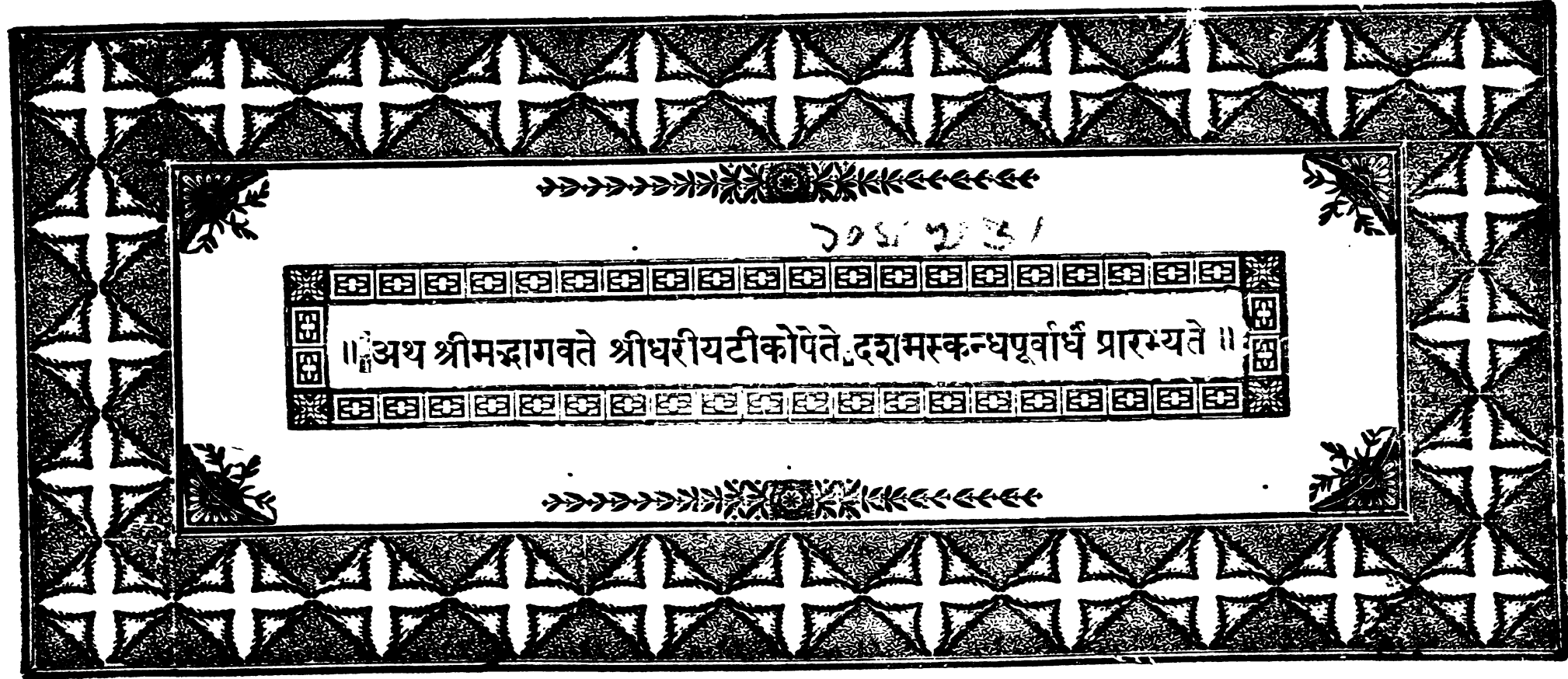
तत्त्वमुद्धवायोपदिश्य स्वधाम सम्यक् स्वेनैव रूपेण जगामेति ॥ ६७ ॥ इति श्रीमद्भागवते नवमस्कंधे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थ
दीपिकायां टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ समाप्तश्चायं नवमस्कन्धः ॥ ९ ॥

१ भूपबंधमिति पाठे भूपसमूहलक्षणं बंधं विधूय सदृश्य । सः श्रीकृष्णः इति शब्दः । २ स्वधाम स्वमूलरूपम् । जगाम गतवान् एकोद्भूतः । 'पूर्णमदः पूर्णमिदम्' इत्याद्युपनिषद्वै इत्यनेन सूचयति ।

इदं पुस्तकं मुम्बय्यां श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन स्वकीये "श्रीवेंकटेश्वर" (स्टीम्) मुद्रणयन्त्रालयेऽङ्क
यित्वा प्रकाशितम् । संवत् १९७१, शके १८३६.

॥ इति श्रीमद्भागवते श्रीधरीयटीकोपेते नवमस्कन्धः समाप्तः ॥

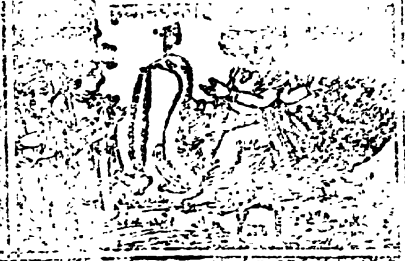
ॐ नमो भगवते वासुदेवाय

॥ अथ श्रीमद्भागवते श्रीधरीयटीकोपेते दशमस्कन्धपूर्वार्धे प्रारभ्यते ॥

दशमस्कंध प्रवर्धः

श्रीगणेशाय नमः ॥ ॥ विश्वसर्गविसर्गादिनवलक्षणलक्षितम् । श्रीकृष्णाख्यं परं धाम जगद्धाम नमाम तत् ॥ १ ॥ दशमे दशमं लक्ष्यमाश्रिताश्रयविग्रहम् । क्रीडद्यदुकुलांभोधौ परानन्दमुदीर्यते ॥ २ ॥ दशमे कृष्णसत्कीर्तिवितानायानुवर्ण्यते । धर्मगलानिनिमित्तस्तु निरोधो दुष्टभुञ्जाम् ॥ ३ ॥ प्राकृतादिश्चतुर्धा यो निरोधः स तु वर्णितः । तत्तत्प्रसंगतः सृष्टिसंहारादिनिरूपणैः ॥ ४ ॥ कृता नवतिरध्याया दशमे कृष्णकीर्त्यै । आदौ चतुर्भिरध्यायैर्ब्रह्मप्रार्थनयाऽवनेः । भारं हर्तुं हरेर्जन्म सप्रसंगं निरूप्यते ॥ ५ ॥ गोकुले मथुरायां च द्वारवत्यां ततः

श्रीगणेशाय नमः राजोवाच ॥ कथितो वंशविस्तारो भवता सोमसूर्ययोः ॥ राज्ञां चोभयवंश्यानां चरितं परमाद्भुतम् ॥ १ ॥ यदोश्च धर्मशीलस्य नितरां मुनिसत्तम ॥ तत्रांशेनावतीर्णस्य विष्णोर्वीर्याणि शंसनः ॥ २ ॥

कमात् । कृष्णलीला त्रिधा प्रोक्ता तत्तद्भेदैस्त्वनेकधा ॥ ६ ॥ सपंचत्रिंशदध्यायैर्वृहद्दंदावनादिषु । गोकुले वसतो लीला वर्ण्यते सुरदुष्करा ॥ ७ ॥ एकेन यमुनावारिण्यकूरेण कृता स्तुतिः । एकादशभिराख्याता लीला मधुवने कृता ॥ ८ ॥ शेषैर्द्वारवतीलीला तन्निर्माणादि वर्ण्यते । एवं नवतिरध्याया दशमे विशदार्थकाः ॥ ९ ॥ तत्र तु प्रथमे कंसः स्वमृत्युं देवकीसुतात् । श्रुत्वा भीतोऽवधीतस्याः पद्मर्भानिति वर्ण्यते ॥ १० ॥ कृष्णावतारचरितश्रवणामृतनिर्वृतः । उक्तांनुवादेनौत्सुक्याद्राजां पृच्छति तत्पुनः ॥ ११ ॥ कथितो वंशविस्तार इति ॥ १ ॥ अंशेनेति प्रती

१ “अत्र सर्गो विसर्गश्च स्थानं पोषणमृतयः । मन्वन्तरेशानुकथा निरोधो मुक्तिराश्रयः ॥” इत्युक्तलक्षणपरिशीलितमित्यर्थः । २ निरोधो नाम जीवस्य देहेन्द्रियान्तःकरणादिशक्तिभिः सह भगवति स्थितिः । यथोक्तं द्वितीयस्कन्धे “निरोधोऽस्यानुशयनमात्मनः सह शक्तिभिः ॥” इति । स च भगवति स्थितिरूपो लयशब्दाभिधेयो निरोधश्चतुर्धा । तदुक्तं द्वादशस्कन्धे “नैमित्तिकः प्राकृतिको नित्य आत्यन्तिको लयः । संस्थिति कविभिः प्रोक्ता चतुर्धास्य स्वभावतः ॥” इति । ३ नैमित्तिकादिचतुर्धा प्रलयात्मको निरोधस्तु तृतीयादिस्कन्धेष्वेवोक्तः । स्वभावतो भगवत्यासक्तिरूपः पञ्चमो निरोधस्त्वत्र निरूप्यते “भजते तादृशीः क्रीडा याः श्रुत्वा तत्परो भवेत् ॥” इति स्पष्टतया वक्ष्यमाणत्वात् । इति बाणप्रबोधिनीकाराः । ४ सोमवंशस्य सूर्यवंशजत्वेऽपि साक्षाद्भगवत्तत्रावतीर्णतया तस्य पृथक्त्वनिर्देशपुरस्सरम् “अन्यर्हितं च ” इति सूत्रेण पूर्वनिपातः । प्रमाणं चात्र “चंद्रवंशे समुत्पन्नं कृष्णं श्रुत्वा महीपतिः । स्वस्यापि कुडमान्यत्वात्पुरश्चन्द्रं प्रयुक्तवान् ॥ ” इति भागवतशंकाविचारणमञ्जर्याम् ।

त्यंभिप्रायेणोक्तम् ॥ २ ॥ ननूक्तानि “जातो गतः पितृगृहाद्व्रजमेधितार्थः” इत्यादिना । सत्यम् । पुनर्विस्तरेण वदेत्याह । अवती
येति ॥ ३ ॥ अत्र लोके त्रिविधा जनाः मुक्ता मुमुक्षवो विषयैपिणश्चेति । तेषां मध्ये न कस्याप्यलं प्रत्यय इत्याह । निवृत्ततर्षैः गततृष्णे
मुक्तैरित्यर्थः । मुमुक्षुणामनयमेवोपाय इत्याह । भवोपधादिति । विषयैपिणां परमो विषयोऽयमेवेत्याह । श्रोत्रमनोभिरामादिति । अपगता
शुक् शोको यस्मात्तमात्मानं हन्तीत्यपशुघ्नस्तस्मात् पशुघातिन इति वा ॥ ४ ॥ किं चास्मत्कुलदैवतं श्रीकृष्णोऽतोपि तत्कथैव नित्यं श्रोत
व्यत्याशयेनाह । पितामहा इति । अमराञ्जयन्ति ये तैः देवव्रतो भीष्मस्तदाद्यैरतिरथैस्तिमिगिलैस्तिमिगिलमत्स्यतुल्यैर्दुरत्ययं दुस्तरं वत्स
अवतीर्य यदोर्वशे भगवान् भूतभावनः ॥ कृतवान् यानि विश्वात्मा तानि नो वद विस्तरात् ॥ ३ ॥ निवृत्ततर्षैरुपगीय
मानाद्बवौषधाच्छ्रोत्रमनोभिरामात् ॥ क उत्तमश्लोकगुणानुवादात् पुमान् विरज्येत विना पशुघ्नात् ॥ ४ ॥ पितामहा
मे समरेऽमरंजयैर्देवव्रताद्यातिरथैस्तिमिगिलैः ॥ दुरत्ययं कौरवसैन्यसागरं कृत्वाऽतरन् वत्सपदं स्म यत्प्लवाः ॥ ५ ॥ द्रौ
ण्यस्रविप्लुष्टमिदं मदंगं सन्तानवीजं कुरुपांडवानाम् ॥ जुगोप कुक्षिं गत आत्तचक्रो मातुश्च मेयः शरणं गतायाः ॥ ६ ॥
वीर्याणि तस्यांखिलदेहभाजामंतर्वहिः पूरुषकालरूपैः ॥ प्रयच्छतो मृत्युमुताऽमृतं च मायामनुष्यस्य वदस्य विद्वन् ॥ ७ ॥
पदमिव अत्यल्पं कृत्वा तुच्छीकृत्येत्यर्थः । अतरन् स्म । यः श्रीकृष्ण एव प्लवो नोक्ता येषां ते । तस्य वीर्याणि वदस्वेति तृतीयश्लोकगतेना
न्वयः ॥ ५ ॥ न केवलं पांडवानेवारक्षदिदं मम शरीरमपि यो रक्षितवानित्याह । द्रौण्यस्रविप्लुष्टमिति । द्रौणे रथत्थाम्नो ब्रह्मास्त्रेण दग्ध
मिदं मच्छीरं च कुरूणां पांडवानां च संतानस्य निशानं मम मातुः कुक्षो प्रविष्टो धृत्तचक्रो यो जुगोपेति ॥ ६ ॥ अखिलदेहभाजां सर्वप्राणि
नाम् अंतश्च बहिश्च पुरुषरूपेण कालरूपैश्च । अंशाभिप्रायेण बहुवचनम् । मृत्युं संसारम् उत अपि अमृतमपि प्रयच्छतो वीर्याणि वदस्व ब्रूहि ।

१ श्रीकृष्णो लोकदृष्ट्या परिच्छिन्नः प्रतीयते तेन वस्तुतस्तु पूर्ण एवेत्यर्थः । इति मागवतक्रोडटिप्पण्यम् । २ यद्वा पूर्वश्लोके अंशनावतीर्णस्य बलरामस्य वीर्याणि पृष्ठानि अत्र तु श्रीकृष्णस्येति
न पौनरुक्त्यमिति महेश्वरभट्टाः । ३ एतेन चैतस्माद्विरक्तो महागतकपुञ्जयुक्त आत्मघात्येव ज्ञेयः । “नूनं देवेन विज्ञातं ये चाच्युतकयासुवान् । हित्वा शृङ्गन्त्यसद्गाथां पुरीषमिव विड्मुजः ॥ १ ॥ नृदेहमाद्यं
मुकुटं सुदुर्लभं प्लवं मुकलं गुरु कर्णगरम् । मयानुकूलेन नभस्वतेरित पुमान्भवाब्धिं न तरेत्स आत्महा ॥ २ ॥” इत्यादिभगवदादित्रचनैरप्येवं निश्चयादिति बालप्रबोधिण्याम् । ४ कुरुपांडवानामिति
गोबलीवदन्त्यायेनोक्तम् इति महेश्वरः । ५ यतः इति वाक्यशेषः । ६ मोक्षमित्यर्थः ।

अयं भावः। अंतर्यामिरूपेण अतर्हणीनां मुक्तिं बहिर्हणीनां च कालरूपेण मृत्युं ददाति यतोऽतो विषयदृष्टिं विहायांतर्हण्या तद्वीर्याण्येव श्रोतव्या नीतिः॥७॥ ननु 'बलं गदं सारणं च दुर्मदं विपुलं ध्रुवम् । वसुदेवस्तु रोहिण्यां कृतादीनुदपादयत्' इति रोहिण्यास्तनयो रामः प्रोक्तः "वसुदेवस्तु देव क्यामष्टपुत्रानजीजनत् । कीर्तिमंतं सुषेणं च भद्रसेनमुदारधीः । मृदुं संतर्दनं भद्रं संकर्षणमधीश्वरम् । अष्टमस्तु तयोरासीत्स्वयमेव हरिः किल ॥" इति पुनर्देवक्यां गर्भसंबन्धस्तस्यैवोक्तः स कुतो घटत इत्याक्षेपः ॥ ८ ॥ कस्मादिति । भगवतः कंसभयशंकाया असंभवात्

रोहिण्यास्तनयः प्रोक्तो रामः संकर्षणस्त्वया ॥ देवक्या गर्भसम्बन्धः कुतो देहांतरं विना ॥ ८ ॥ कस्मान्मुकुन्दो भगवान् पितुर्गोहाद्वज्रं गतः ॥ क वासं ज्ञातिभिः सार्धं कृतवान् सात्वतां पतिः ॥ ९ ॥ ब्रजे वसन् किमकरोन्मधु पुर्या चकेशवः ॥ भ्रातरं चावधीत् कंसं मातुरद्धातदर्हणम् ॥ १० ॥ देहं मानुषमाश्रित्य कति वर्षाणि वृष्णिभिः ॥ यदुपुर्या सहावात्सीत् पत्न्यः कृत्यभवन् प्रभोः ॥ ११ ॥ एतदन्यच्च सर्वं मे मुने कृष्णविचेष्टितम् ॥ वक्तुमर्हसि सर्वज्ञ श्रद्धधानाय विस्तृतम् ॥ १२ ॥ नैषातिदुस्सहा क्षुन्मां त्यक्तोदमपि बाधते ॥ पिवन्तं त्वन्मुखांभोजच्युतं हरिकथाऽमृतम् ॥ १३ ॥ सूत उवाच ॥ एवं निशम्य भृंगुनंदन साधुवादं वैयासकिः स भगवानथ विष्णुरातम् ॥ प्रत्यर्च्य कृष्णचरितं कलिकल्मषघ्नं व्याहर्तुमारभत भागवतप्रधानः ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सम्यगव्यवसिता बुद्धिस्तव राजर्षिसत्तम ॥ वासुदेवकथायां ते यज्जाता नैष्टिकी रतिः ॥ १५ ॥

इत्यर्थः ॥ ९ ॥ मातुर्भ्रातरं कंसं तस्मादतदर्हणम् वधानर्हम् अद्धा साक्षात्कस्मादवधीत् ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ननु क्षुत्तृड्भ्यां पीडितस्य तव कुतः श्रवणावकाशस्तत्राह । नैपेति । त्यक्तोदकस्यापि मम जीवनं हरिकथामृतपाननिमित्तम् । तदुपरमे सद्य एव जीवितं न स्यादिति भावः ॥ १३ ॥ एवं साधुवादं समीचीनं प्रश्नम् । भागवतप्रधानो भागवतेषु श्रेष्ठः ॥ १४ ॥ व्यवसिता कृतनिश्चया । यद्यतो बुद्धेः ॥ १५ ॥

१ 'प्रभोः' इति पा० । २ अंभोजशब्दश्चन्द्रशची तस्मादेवामृतच्युतिर्न त्वम्भोजात्कमलादमृतच्युतिरिति वेदितव्यम् । ३ सूतमिति पा० । ४ भृंगुनंदनः शौनकः ।

॥ १६ ॥ तत्र तावत्प्रथमं भगवदवतारकारणमाह भूमिरित्यादिभिर्नवभिः श्लोकैः । दत्तनृपव्याजा ये दैत्यास्तेषामनीकशतानामयुतैर्यो भूरि
 वांसुदेवकथाप्रश्नः पुरुषांस्त्रीन् पुनाति हि ॥ वक्तारं पृच्छकं श्रोतृस्तत्पादसलिलं यथा ॥ १६ ॥ भूमिर्दत्तनृपव्याजदैत्या
 नीकशतायुतैः ॥ आक्रांता भूरिभारेण ब्रह्माणं शरणं ययौ ॥ १७ ॥ गौर्भूत्वाऽश्रुमुखी खिन्ना क्रन्दन्ती करुणं विभोः ॥
 उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं स्वमवोचत ॥ १८ ॥ ब्रह्मा तदुपधार्याथ सह देवैस्तया सह ॥ जगाम सत्रियनस्तीरं
 क्षीरपयोनिधेः ॥ १९ ॥ तत्र गत्वा जगन्नाथं देवदेवं वृषाकपिम् ॥ पुरुषं पुरुषसूक्तेन उपतस्थे समाहितः ॥ २० ॥
 गिरं समाधौ गगनै समीरितां निशम्य वेधास्त्रिदशानुवाच ह ॥ गां पौरुषीं मे शृणुतामराः पुनर्विधीयतामाशु तथैव मा
 चिरम् ॥ २१ ॥ पुरैव पुंसाऽवधृतो धराज्वरो भवद्भिरंशैर्यदुषूपजन्यताम् ॥ स यावदुर्व्या भरमीश्वरेश्वरः स्वकालश
 क्त्याक्षपयंश्चरेद्भुवि ॥ २२ ॥ वसुदेवगृहे साक्षाद्भगवान् पुरुषः परः ॥ जनिष्यते तत्प्रियार्थं संभवंतु सुरस्त्रियः ॥ २३ ॥
 वासुदेवकलाऽनंतः सहस्रवदनः स्वराट् ॥ अग्रतो भविता देवो हरेः प्रियचिकीर्षया ॥ २४ ॥

भारस्तेनाक्रांता ॥ १७ ॥ विभोः अंतिके उपस्थिता सती ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ पौरुषीं पुरुषेण भगवता प्रोक्तां गां वाचं मे मत्तः आशुशृणुत मा
 चिरमविलंबितं तथैव विधीयतां चेति ॥ २१ ॥ विज्ञप्तेः पुरैव पुंसांतर्यामिणा ईश्वरेण धराया ज्वरस्तापोऽवधृतो ज्ञातः ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥

१ वासुदेवकथाप्रश्नइति । वासुदेवस्य या कथा तस्याः प्रश्नः त्रीन् स्वर्गमृत्युपाताललोकान् च परं तत्स्थान् पुरुषान् पुनाति पवित्रयति । के ते इत्यत आह । वक्तारमित्यादि । दृष्टान्तः स्पष्टः । हिशब्दः
 प्रसिद्धिद्योतकः । तथाहि स्वर्लोके ब्रह्मा वक्ता स एकः नारदः प्रष्टा सोप्येकः श्रोतारो बहव एव । भुवि शुको वक्ता परीक्षित् पृच्छकः श्रोतारो बहवः । पातालेऽपि शेषो वक्ता सनत्कुमारः पृच्छकः अन्ये श्रोतारः
 इति द्वितीयतृतीयादौ प्रसिद्धमेतत् । यद्यपि शुकादयः पवित्रा एव तथापि साधनदशयां कथादिनैव ते पूता अतः पुनातीति न विरुद्धम् । यद्वा व्यक्त्यभिप्रायेण श्रोतृनिति बहुवचनम् । २ युक्तमेवैतत्पति
 व्रतायाः पत्न्याः पृथिव्याः पुत्राय ब्रह्मणे निजव्यसनमाश्राव्य तन्मुखेन पत्युः परमेश्वरस्य समीपे निजदुःखावेदनम् । सुशीलाः पतिव्रताः पुरंध्र्यो हि पुत्रमुखेन पतिसमीपे स्वदुःखमावेदयन्ति न तु धृष्टतया
 स्वयमेवेति प्रसिद्धम् । ३ रुदन्तीति पाठः । रुदन्ती करुणं यथेति च पा० । ४ अग्रज इति पा० । ५ पुरुषस्य भगवत इयं पौरुषी इति मुद्रिते कस्मिंश्चित्पुस्तके पाठः । ६ पुंसेत्यनेन स्त्रीता
 पस्तस्याः पुरुषेण पत्या ज्ञातुमर्ह इत्यसूचि ।

देवकीगर्भसंकर्षणयशोदामोहनादिकार्यार्थे यशोदायां संभविष्यति ॥ २५ ॥ २६ ॥ भोजेन्द्रबन्धनागरेऽवताराय प्रस्तावकथामाह शूरसेन
इत्यादिना यावदध्यायसमाप्ति । मथुरामावसन् मथुरायां वसन् । विषयान्देशान् ॥ २७ ॥ २८ ॥ सूर्यया नवोढया । प्रयाणे ।
विष्णोर्माया भगवती यया संमोहितं जगत् ॥ आदिष्टा प्रभुणांशेन कार्यार्थे संभविष्यति ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
इत्यादिश्यामरगणान् प्रजापति पतिर्विभुः ॥ आश्वास्य च महीं गीर्भिः स्वधाम परमं ययौ ॥ २६ ॥ शूरसेनो यदुप
तिर्मथुरामावसन् पुरीम् ॥ मथुरान् शूरसेनांश्च विषयान् बुभुजे पुरां ॥ २७ ॥ राजधानी ततः साऽभूत् सर्वयादवभूम्
जाम् ॥ मथुरा भगवान् यत्र नित्यं सन्निहितो हरिः ॥ २८ ॥ तस्यां तु कर्हिचित्तिच्छौरिर्वसुदेवः कृतोद्वहः ॥ देवक्या
सूर्यया सार्धं प्रयाणे रथमारुहत् ॥ २९ ॥ उग्रसेनसुतः कंसः स्वसुः प्रियचिकीर्षया ॥ रश्मीन् हयानां जग्राह रौक्मै
रथशतैर्वृतः ॥ ३० ॥ चतुश्शतं पारिवर्हं गजानां हेममालिनाम् ॥ अश्वानामयुतं सार्धं रथानां च त्रिषदशतम् ॥ ३१ ॥
दासीनां सुकुमारीणां द्वे शते समलंकृते ॥ दुहित्रे देवकः प्रादाद्याने दुहितृवत्सलः ॥ ३२ ॥ शंखतूर्यमृदंगाश्च नेदुर्दु
भयः समम् ॥ प्रयाणप्रक्रमे तावद्वरब्धोः सुमंगलम् ॥ ३३ ॥ पथि प्रग्रहिणं कंसमाभाष्याहाऽशरीरवाक् ॥ अस्या
स्त्वामष्टमो गर्भो हन्ता यां वहसेऽबुध ॥ ३४ ॥ इत्युक्तः स खलः पापो भोजानां कुलपांसनः ॥ भगिनीं हन्तुमारब्धः
खड्गपाणिः कचेऽग्रहीत् ॥ ३५ ॥ तं जुगुप्सितकर्माणं नृशंसं निरपत्रपम् ॥ वसुदेवो महाभाग उवाच परिसांत्वयन् ॥ ३६ ॥
प्रयाणार्थम् ॥ २९ ॥ रश्मीन्प्रग्रहान् ॥ ३० ॥ पारिवर्हमुपस्करम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ आभाष्य रं कंसेति संबोध्य हन्ता
हनिष्यति ॥ ३४ ॥ कुलपांसनः कुलदूषणः आरब्ध उद्युक्तः कचे केशबन्धे ॥ ३५ ॥ नृशंसं क्रूरम् । महाभाग इति । अयं भावः ।

१ प्रजापतीनां दक्षादीनां पतिर्विभुर्ब्रह्मा । २ स्वराट् इ० पा० । ३ अनेन मथुरायाः सर्वपुण्यपुरीमध्ये श्रिष्टमवावेदिनम् । तथा चोक्तम् । “अयावन्ति पतद्ग्रहं कुरु करे माये शनैर्वीजयच्छत्रं
क्वाचि नृहाण काशि पुरतः पादयुगं धारय ॥ मायोव्ये भज संभ्रमं स्तुतिकयां नोद्गारय द्वापिके किं त्वेषा भवतीषु हन्त मथुरा दृष्टिप्रसादं दधे ॥ १ ॥ कात्यादिपुर्यो यदि सन्ति लोके नासां तु मये मथुरेव
पण्या ॥ या जन्ममौजीकृतमृत्युदाहेर्नृणां चतुर्षां विदधाति मुक्तिम् ॥ २ ॥” इति । ४ नयसे इति पाठः क्वचित् ।

स्वजन्मनि हर्षेण देवतैरानकदुन्दुभिर्ध्वनिकरणाद्वाविभगवदवतारेण शक्यप्रतीकारता संभवतीति । सांत्वयन् स्तुत्या कृपाविषयत्वेनोपपत्तिभिश्च साममार्गेण संबोधयन् ॥ ३६ ॥ श्लाघनीयाः स्तुत्या गुणा यस्य सः । भोजकुलस्य यशःसंपादकः । स्त्रियं तत्रापि भगिनीं तत्राप्युद्वाहपर्वणि ॥ ३७ ॥ ननु मरणभयान्निहन्मीति चेत् तथापि मरणस्यापरिहरणीयत्वाद्देहांतरस्यावश्यं भावित्वात्तत्रापि च भोगप्रेमास्पदत्वादीनामविशेषान्मरणभयेन पापाचरणमयुक्तमित्यभिप्रेत्याह मृत्युर्जन्मवतामित्यादिना । देहेन सहेति विधात्रा ललाटे लिखितत्वादिति । तत्रापि कालविलंबार्थं हन्मीति चेत्तत्राह । अद्य वेति । अवश्यंभाविनि मरणे विलंबमात्राय पापाचरणमयुक्तमिति भावः ॥ ३८ ॥ किं च ।

वमुदेव उवाच ॥ श्लाघनीयगुणः शूरैर्भवान् भोजयशस्करः ॥ स कथं भगिनीं हन्यात् स्त्रियमुद्वाहपर्वणि ॥ ३७ ॥ मृत्युर्जन्मवतां वीर देहेन सह जायते ॥ अद्य वाऽब्दशतांते वा मृत्युर्वै प्राणिनां ध्रुवः ॥ ३८ ॥ देहे पंचत्वमापन्ने देही कर्मानुगोऽवशः ॥ देहांतरमनुप्राप्य प्राक्तनं त्यजते वपुः ॥ ३९ ॥ ब्रजंस्तिष्ठन् पदैकेन यथैवैकेन गच्छति ॥ यथा तृणजलूकैवं देही कर्मगतिं गतः ॥ ४० ॥ स्वप्ने यथा पश्यति देहमीदृशं मनोरथेनाभिनिविष्टचेतनः ॥ दृष्टश्रुताभ्यां मनसाऽनुचितयन् प्रपद्यते तत् किमपि ह्यपस्मृतिः ॥ ४१ ॥

अस्मिन् देहे गते यदि देहांतरं न स्यात्तदा युज्येत पापेनापि तत्पालनम् । न तु तदस्तीत्याह । देहे पंचत्वमिति । आपन्ने आपन्नप्राये कर्मवशाद्भवन्त एव प्रथमं देहांतरं प्राप्य पश्चात् प्राक्तनं वपुः पूर्वदेहं त्यजतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अत्र दृष्टांतः । ब्रजन्निति । यथा ब्रजन्पुरुषः एकेन अग्रतो निहितेन पदा तिष्ठन्भुवमवष्टभ्य देहं विभ्रत्पश्चादन्येन पूर्वप्रदेशादुत्थाप्य पुरोनिहितेन पदा गच्छति तद्वत् । अत्र च स्वीकारपरित्यागौ नात्यंतभिन्नविषयाविति स्पष्टम् । दृष्टांतांतरमाह । यथा तृणजलूकेति । सा हि यथा देहार्थेन तृणांतरमवष्टभ्य पूर्वं तृणं त्यजति एवं कर्मपथे वर्तमानो जीवोपि ॥ ४० ॥ देहविषयावेव स्वीकारपरित्यागौ दर्शयितुं दृष्टांतांतरमाह । स्वप्न इति । दृष्टं राजादिदर्शनं श्रुतमिन्द्रादिश्रवणं ताभ्यां

१ घोषणात् ३० पा० । २ अयं बालप्रबोधिनीस्यः पाठः । ३ अस्मिन्स्थले—तत्र साम पञ्चविधं भेदो द्विविधः । तदुक्तम्—“संवयलामोपकृतिर्भेदो गुणकीर्तनम् । साम पञ्चविधं भेदो दृष्टां दृष्टमयं वचः ॥” इति बालप्रबोधिनीस्यः पाठः कर्मश्चित्पुस्तके टीकामय एव प्रवेशितः पुस्तकांतरेषु नोपलभ्यते । ४ हन्याः ३० पा० । ५ यथेति कचित्पाठः । ६ वर्तमानोऽन्यो जीवोऽपीति पा० ।

मादितसंस्कारेण मनसा तदेवानुचितयन् ईदृशं जाग्रदृष्टश्रुतसदृशं देहं राजादिरूपं किमप्यनिरुक्तं पश्यति क्षणांतरे च तदेवाहमिति प्रपद्यतेऽ
 भिमन्यते ततश्च जाग्रदेहादपगतस्मृतिर्भवति पुरुषो यथा तथेति । जाग्रत्येव तदर्शयितुं दृष्टांतांतरमाह । मनोरथेनेति । अत्रापि दृष्टश्रुताभ्या
 मित्यादि सर्वं योज्यम् । तथा च वक्ष्यति “जंतोर्वै कस्यचिद्धेतोर्मृत्युरत्यंतविस्मृतिः । जन्म त्वात्मतया पुंसः सर्वभावेन भूरिद ॥ विषय
 स्वीकृतिं प्राहुर्यथा स्वप्नमनोरथः । स्वप्नं मनोरथं चेत्थं प्राक्तनं न स्मरत्यसौ ॥” इत्यादि । तद्वदत्रापि कर्मवशादेहांतरं प्राप्य प्राक्तनं
 त्यजतीति ॥ ४१ ॥ ननु विचित्रदेहहेतूनां कर्मणां कृतत्वादेहविशेषप्राप्तौ किं कारणमत आह । यतोयत इति । देहस्य पंचत्वसमये पंचसु
 गुणेषु भूतेषु मायया नानादेहरूपेण रचितेषु देवेन फलाभिमुखेन कर्मणा चोदितं प्रेरितं नानाविकागात्मकं मनो यतोयतो यंयं देहं देवतिर्य
 गादिरूपं प्रतिधावति धावच्च सत् यंयम् आप अभिनिवेशेन प्राप्तं तत्रतत्र असौ देही जायते । ननु मनसः कर्तृत्वात्तदेव जायतां न

यतोयतो धावति दैवचोदितं मनो विकारात्मकमाप पंचसु ॥ गुणेषु मायारचितेषु देहसौ प्रपद्यमानः सह तेन जायते
 ॥ ४२ ॥ ज्योतिर्यथैवोदकपार्थिवेष्वदः समीरवेगानुगतं विभाव्यते ॥ एवं स्वमायारचितेष्वसौ पुमान् गुणेषु रागानुगतो
 विमुह्यति ॥ ४३ ॥ तस्मान्न कस्यचिद्धोहमाचरेत् स तथाविधः ॥ आत्मनः क्षेममन्विच्छन् द्रोग्धुर्वै परतो भयम् ॥ ४४ ॥

त्वकर्ताऽऽभ्येत्यत आह । प्रपद्यमान इति । तदेवाहमिति मन्यमानस्तेन मनसा सह जायते ॥ ४२ ॥ ननु सत्यं भविष्यत्येव किमपि देह
 मात्रं तथाप्यस्यातिप्रियस्य राजदेहस्य रक्षणायाकृत्यमपि क्रियत इति चेत्तत्राह । ज्योतिरिति । उदकयुक्तेषु पार्थिवेषु
 घटादिषु यद्वा उदकेषु पार्थिवेषु तैलघृतादिषु प्रतिविवत्वेन स्थितं समीरस्य वायोर्वेगमनुगतं कंपादिभुक्तं प्रतीयते यथा एवं स्वाविद्यारचि
 तेषु गुणेषु देहेषु रागानुगतः प्रविष्टो मुह्यति अभिनिवेशं प्राप्नोति । आत्मनस्तावदेहाद्यव्यासाज्जन्मोक्तं सह तेन जायत इति । ततश्चान्योन्य
 धर्माध्यासाद्यथा देहादिधर्माः कार्श्यादय आत्मनि प्रतीयन्ते एवमात्मधर्माः प्रेमास्नदत्वादयोपि देहादिष्विति राजसृकरदेहयोर्विशेषाभावा
 द्यर्थो मृत्युप्रतीकार इति भावः ॥ ४३ ॥ एवमुक्तं सामोपायमुपसंहरन्भेदमाह—तस्मादिति । परतोऽभिदुष्यमाणात् । तत्संबन्धिनश्च यमादपि

इहामुत्र च भयमिति भेदो दर्शितः ॥ ४४ ॥ पुनः सामाऽऽह—एषेति । पुत्रिकोपमा दारुमयीव अचेतनप्रायेत्यर्थः ॥ ४५ ॥ बोध्यमानः उपदिश्यमानः । स्वयं दारुणः पुनः पुरुषादान्दैत्याननुसृत इति ॥ ४६ ॥ आनकदुन्दुभिरिति पदं महाभाग इत्यत्रोक्ताभिप्रायम् । प्रतिव्योदुं प्रतिकर्तुं वंचयितुमित्यर्थः । इदं वक्ष्यमाणमपत्यार्पणमन्वपद्यत ज्ञातवान् ॥ ४७ ॥ ननु खलोयमेतदपि न मन्येतेत्याशंक्य स्वस्मिन्नेवाह—मृत्युरिति ॥ ४८ ॥ तस्मादुपेक्षादोषपरिहारायैवं करिष्यामीत्याह । प्रदायेति मृत्यवेऽस्मै कंसाय । नन्विदमपि नैव न्याय्यमित्याशंक्याह—सुता इति । अस्यां यदि सुता मे जायेरंस्तदा यद्वावि तद्भवतु जीवंतं तु तावदस्या भवेदेव । तदंतरा यद्ययमेव म्रियते तदा न किंचिदन्याय्यम् ॥ ४९ ॥ यदि सुता एषा तवानुजा बाला कृपणा पुत्रिकोपमा ॥ हंतुं नार्हसि कल्याणीमिमां त्वं दीनवत्सलः ॥ ४५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं स सामभिर्भेदैर्बोध्यमानोपि दारुणः ॥ न न्यवर्तत कौरव्य पुरुषादाननुव्रतः ॥ ४६ ॥ निर्वधं तस्य तं ज्ञात्वा विचिंत्यानकदुन्दुभिः ॥ प्राप्तं कालं प्रतिव्योदुमिदं तत्रान्वपद्यत ॥ ४७ ॥ मृत्युर्वृद्धिमताऽपोहो यावद्बुद्धिवलोदयम् ॥ यद्यसौ न निवर्तत नापराधोऽस्ति देहिः ॥ ४८ ॥ प्रदाय मृत्यवे पुत्रान् मोचये कृपणामिमाम् ॥ सुता मे यदि जायेरन् मृत्युर्वा न म्रियेत चेत् ॥ ४९ ॥ विपर्ययो वा किं न स्याद् गतिर्धातुर्दुरत्यया ॥ उपस्थितो निवर्तत निवृत्तः पुनरापतेत् ॥ ५० ॥ अग्रेर्यथा दारुवियोगयोगयोरदृष्टतोऽन्यन्न निमित्तमस्ति ॥ एवं हि जंतोरपि दुर्विभाव्यः शरीरसंयोगवियोगहेतुः ॥ ५१ ॥ भविष्यति न चायं म्रियेत तदा मत्पुत्रादेवास्य मरणमिति विपर्ययो वा किं न स्यात् । ननु प्रौढस्य कंसस्य तव बालकात्कथं मृत्युः स्यात् त्राह । गतिरिति । “अस्यास्त्वामष्टमो गर्भो हंता” इत्युक्तवतो धातुः । अत इदानीमपत्यार्पणप्रतिज्ञैव मंत्रः । तथा सति उपस्थितो मृत्युरयं तावन्निवर्तत । निवृत्तः पुनः कालांतरे आपतेच्चेत्तदा नापराधो ममेत्यर्थः । अथ वाऽस्य मत्पुत्रादुपस्थितो यो मृत्युरस्या वधान्निवर्तत अन्यथा स्यात्तदा स पुनरनेन मम मंत्रेण निवृत्तोप्यापतेत् । भवेदेव तदिष्टमित्यर्थः । यद्वा गतिर्धातुर्दुरत्ययेत्येतस्यैव प्रपंच उपस्थित इति ॥ ५० ॥ प्राणिनामदृष्टं च पुनर्दुर्वितर्क्यमिति सदृष्टान्तमाह । अग्रेरिति ! वने वृक्षान्प्रदहन्वह्निः सन्निहितानपि वृक्षान्परित्यज्य कदाचिद्दूरस्थानपि दहति

ग्रामे गृहान्वा न ह्यस्य प्राण्यदृष्टव्यतिरेकेण किञ्चिन्नियामकमस्ति यथा एवं जंतोर्जन्ममरणयोरपि हेतुर्दुर्विभाव्योऽचित्यः अत एतदुपर्यस्या
 अदृष्टमेव हेतुरिति भावः ॥ ५१ ॥ यावदात्मनिदर्शनं स्वप्रज्ञावधि विचार्य ॥ ५२ ॥ तस्य विश्वासाय विकसितमुखांभोजः प्रहसन्नब्रवीत् ॥ ५३ ॥
 यत् यथा अशरीरिणी वागाह तथा हि नेश्चितम् । अस्याः सकाशात्ते भयं नास्ति । यतो येभ्यः पुत्रेभ्यस्ते भयमुत्थितम् । अष्टमो हंतैत्युक्ते
 रन्योन्यापेक्षया सर्वेप्यष्टमा भवेयुरिति सर्वानपि तानस्याः पुत्रान्समर्पयिष्ये ॥ ५४ ॥ तद्वाक्ये सारः उपपत्तिः तद्विद् निवृत्ते निवृत्तः ॥
 एवं विमृश्य तं पापं यावदात्मनिदर्शनम् ॥ पूजयामास वै शौरिर्वहुमानपुरस्सरम् ॥ ५२ ॥ प्रसन्नवजो वदनांभोजं नृशंसं
 निरपत्रपम् ॥ मनसा द्रव्यमानेन प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५३ ॥ वसुदेव उवाच ॥ नह्यस्यास्ते भयं सौम्य यद्धि साऽऽहा
 ऽशरीरवाक् ॥ पुत्रान् समर्पयिष्येऽस्या यतस्ते भयमुत्थितम् ॥ ५४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स्वसुर्वधान्निवृत्ते कंसस्तद्वा
 क्यसारवित् ॥ वसुदेवोपि तं प्रीतः प्रशस्य प्राविशद् गृहम् ॥ ५५ ॥ अथ काल उपावृत्ते देवकी सर्वदेवता ॥ पुत्रान्
 प्रमुषुवे चाष्टौ कन्यां चैवानुवत्सरम् ॥ ५६ ॥ कीर्तिमंतं प्रथमजं कंसायानकदुंदुभिः ॥ अर्पयामास कृच्छ्रेण सोऽनृताद
 तिविह्वलः ॥ ५७ ॥ किं दुस्सहं नु साधूनां विदुषां किमपेक्षितम् ॥ किमकार्यं कदर्याणां दुस्त्यजं किं धृतात्मनाम् ॥
 ॥ ५८ ॥ दृष्ट्वा समत्वं तच्छौरैः सत्ये चैव व्यवस्थितिम् ॥ कंसस्तुष्टमना राजन् प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ५९ ॥
 ॥ ५५ ॥ प्रसूतिकाले उपावृत्ते प्राप्ते सर्वः सर्वात्मा भगवानेव देवता यस्याः सा तथा । सर्वदेवतामयीति वा भगवदाश्रयत्वात् ॥ ५६ ॥ ५७ ॥
 मृत्यवे पुत्रं कथमर्पितवानित्यपेक्षायामाह—किं दुःसहमिति । साधूनां सत्यसंधानाम् । पुत्रलालनसुखापेक्षा कथं त्यक्तेत्यत आह—विदुषा
 मिति । भगवानेव तत्त्वं नान्यदिति जानतामित्यर्थः । ननु स्वयं नीते सति कंसो बालं न हन्यादिति मत्वा नीतवानिति किं न स्यादिति
 नेत्याह—किमकार्यमिति । ननु देवकी कथं पुत्रं तत्याजेत्यत आह—दुस्त्यजमिति । चित्ते धृत आत्मा हरिर्येस्तेषाम् ॥ ५८ ॥ ५९ ॥

१ इत्युद्धृतं भयमित्यर्थः २ सांत्वयामातेति वि० पा० । ३ प्रत्यग्रेति वि० पा० । ४ विहसन्निति पा० । ५ अत्र विजयचञ्जीपुस्तके प्रथमाव्यायपरिपूर्तिर्द्वितीयाव्यायारम्भश्च । ६ सुदृढा
 दिति पा० । ७ पुत्रमिति कचित्पाठः । ८ तु इति बालप्रबोधनीसमेतपुस्तकस्थः पाठः । ९ ऋतात्मनामिति पा० ।

॥६०॥ ६१ ॥ कंसस्य शांतिर्देवकार्यानुगुणा न भवतीति नारदस्य प्रत्यवस्थानमासीत् । तदाह--नंदाद्या इत्यादित्रयेण ॥ ६२ ॥ उभयोर्वसुदेवनं
दकुलयोः ॥ ६३ ॥ वधोद्यमं देवतकृतमिति शेषः ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ निगडैः शृङ्खलैः अजनो विष्णुस्तच्छंकया ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥
प्रतियातु कुमारोऽयं न ह्यस्मादस्ति मे भयम् ॥ अष्टमाद्युवयोर्गर्भान्मृत्युर्मे विहितः किल ॥ ६० ॥ तथेति सुतमादाय
ययावानकदुन्दुभिः ॥ नाभ्यनंदत तद्वाक्यमसतोऽविजितात्मनः ॥ ६१ ॥ नंदाद्या ये ब्रजे गोपा याश्चामीषां च योषितः ॥
वृष्णयो वसुदेवाद्या देवक्याद्या यदुस्त्रियः ॥ ६२ ॥ सर्वे वै देवताप्राया उभयोरपि भारत ॥ ज्ञातयो बंधुसुहृदो ये च
कंसमनुव्रताः ॥ ६३ ॥ एतत् कंसाय भगवान् शशंसाभ्येत्य नारदः ॥ भूमेर्भारायमाणानां दैत्यानां च वधोद्यमम् ॥ ६४ ॥
ऋषेर्विनिर्गमे कंसो यद्वन् मत्वा सुरानिति ॥ देवकीगर्भसंभूतं विष्णुं च स्ववधं प्रति ॥ ६५ ॥ देवकीं वसुदेवं च निगृह्य
निगडैर्गृहे ॥ जातं जातमहन् पुत्रं तयोरजनशंकया ॥ ६६ ॥ मातरं पितरं भ्रातृन् सर्वाश्च सुहृदस्तथा ॥ घ्नंति ह्यसुतृपो
लुब्धा राजानः प्रायशो भुवि ॥ ६७ ॥ आत्मानमिह संजातं जानन् प्राग्विष्णुना हतम् ॥ महासुरं कालनेमिं यदुभिः
स व्यरुध्यत ॥ ६८ ॥ उग्रसेनं च पितरं यदुभोजांधकाधिपम् ॥ स्वयं निगृह्य बुभुजे शूरसेनान् महाबलः ॥ ६९ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे श्रीकृष्णावतारहेत्वादिनिरूपणं नाम प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ प्रलंबवक्त्राणूरतृणावर्तमहाशनैः ॥ मुष्टिकारिष्टद्विविदपूतनाकेशिधेनुकैः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे टीकायां प्रथमोऽध्यायः ॥ १ ॥ द्वितीये कंसवाताय देवक्या गर्भगो हरिः । ब्रह्मादिभिः स्तुतः
सा च सांत्वितेति निरूप्यते ॥ १ ॥ यदुभिः स व्यरुध्यतेत्युक्तं तमेव विरोधं प्रपंचयति त्वरया देवकीगर्भस्यान्यत्र संचारेण भगवतः प्रवेशं

१ प्रत्यवस्था विरोधनमिति कोशः । २ पुत्रात् इ० पा० । ३ विजयव्यजीसमेतपुस्तक एतस्मात्पूर्वम्--‘अथ कंसमुपागम्य नारदो ब्रह्मनन्दनः । एकान्तमुपसंगम्य वाक्यमेतदुवाच ह ॥’ इत्यधिकः
श्लोकः स तु प्रक्षित इति प्रतिभाति । अन्यथानेनैव श्लोकेन गतार्थत्वे ‘शशंसाभ्येत्य नारदः’ इत्यस्य नैरर्थक्यापत्तेः । प्राचीनपुस्तकेष्वपि तस्यानुपलंभाच्च । ४ “असुराः सर्व एवैते लोकोपद्रवकारिणः ।
गतेऽयं वसुदेवे तु देवकार्यार्थमुद्यताः ॥” इति विज० पाठः । ५ भारवतीर्णानामित्यपि पाठः । ६ सखीनिति पा० ।

वक्तुं प्रलंबेत्यादिसार्धश्लोकत्रयेण । महाशनोऽवासुरः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ अनुरुंधाना अनुवर्तमानाः ॥ ४ ॥ धाम कला तदेव सप्तमो गर्भो बभूव । किं तद्भामेत्यन आह-यमनंतमिति । हर्षशोकविवर्धनः । आनंदरूपस्यावतीर्णत्वाद्धर्षः पूर्वगर्भसाधारणदृष्ट्या च शोक इति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ७ ॥ ननु सा गोकुले किमित्यास्ते अत आह-अन्याश्चेति । न केवलं सैव अन्या अर्पाति । विवरेषु अलक्ष्यस्थानेषु । जठरे संतम् । ननु गर्भ आकृष्यमाणः कथं जीवेदत आह-मामकं मेति । तत्ततः ॥ ८ ॥ किमर्थमेवं कार्यमित्यत आह-अथेति । अनंतरमेवेत्यर्थः । अंशभागेनेति ।

अन्यैश्चासुरभृपालैर्वाणभौमादिभिर्युतः ॥ यदूनां कदनं चक्रे वली मागधसं श्रयः ॥ २ ॥ ते पीडिता निविविशुः कुरु पांचालकैकयान् ॥ शाल्वान् विदर्भान् निषधान् विदेहान् कोसलानपि ॥ ३ ॥ एके तमनुरुंधाना ज्ञातयः पर्युपासत ॥ हतेषु षट्सु बालेषु देवक्या औग्रसेनिना ॥ ४ ॥ सप्तमो वैष्णवं धाम यमनंतं चक्षते ॥ गर्भो बभूव देवक्या हर्षशो कविवर्धनः ॥ ५ ॥ भगवानपि विश्वात्मा विदित्वा कंसजं भयम् ॥ यदूनां निजनाथानां योगमायां समादिशत् ॥ ६ ॥ गच्छ देवि व्रजं भद्रे गोपगोभिरलंकृतम् ॥ रोहिणी वसुदेवस्य भार्याऽऽस्ते नंदगोकुले ॥ अन्याश्च कंससंविग्रा विवरेषु वसंति हि ॥ ७ ॥ देवक्या जठरे गर्भं शेषाख्यं धाम मामकम् ॥ तत् संनिवृष्य रोहिण्या उदरे संनिवेशय ॥ ८ ॥ अथाहमंशभागेन देवक्याः पुत्रतां शुभे ॥ प्राप्स्यामि त्वं यशोदायां नंदपत्न्यां भविष्यसि ॥ ९ ॥

अंशैः शक्तिभिर्भजतेऽधितिष्ठति सर्वान्ब्रह्मादिस्तंबपर्यंतानित्यंशभागस्तेन परिपूर्णं रूपेणेत्यर्थः । यद्वा अंशैर्ज्ञानैश्वर्यबलादिभिर्भाजयति योजयति स्वीयानिति यथा तेनेति । यद्वा अंशेन पुरुषरूपेण मायाया भागो भजनमीक्षणं यस्य तेन । यद्वा अंशेन मायया गुणावतारादिरूपा भागा भेदा यस्य तेन । यद्वा अंशा एव मत्स्यकूर्मादिरूपा भजनीया न तु साक्षात्स्वरूपं यस्य तेन । यद्वा अंशैर्ज्ञानबलादिभिर्भजनमनुवर्तनं भक्तेषु यस्य तेन सर्वथा परिपूर्णं रूपेणिति विवक्षितम् “कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्” इत्युक्तत्वादिति । तां प्रोत्साहयति त्वं यशोदायामिति त्र्यक्ष

भा. द. पू.
॥ ८ ॥

रोनसार्धचतुष्टयेन ॥ ९ ॥ सर्वान्पुत्रादीन्कामयन्ते ये तेषां वरामीश्वरीं श्रेष्ठां नियन्त्रीमर्चकानां सर्वान्कामवरान्प्रददाति या ताम् ॥ १० ॥ ११ ॥
॥ १२ ॥ त्वद्विक्रमेण च तस्य व्यपदेशा भविष्यतीत्याह--गर्भसंकर्षणादित्यादिना । रामेति च संबोधनं करिष्यन्ति । त्वया संकृष्टेन तेन लोकस्य
रमणाद्रत्युत्पादनात् ॥ १३ ॥ तथेति पुनरप्योमित्यादरेण प्रतिगृह्य गां पृथ्वीम् १४ ॥ विस्रंसितो विभ्रष्टो विस्रस्त इत्यर्थः । इति विचुकुशुर्न तु तद्वि

अर्चिष्यन्ति मनुष्यास्त्वां सर्वकामवरेश्वरीम् ॥ धूपोपहारबलिभिः सर्वकामवरप्रदाम् ॥ १० ॥ नामधेयानि कुर्वन्ति
स्थानानि च नरा भुवि ॥ दुर्गेति भद्रकालीति विजया वैष्णवीति च ॥ ११ ॥ कुमुदा चंडिका कृष्णा माधवी
कन्यकेति च ॥ माया नारायणीशानी शारदेत्यंबिकेति च ॥ १२ ॥ गर्भसंकर्षणात्तं वै प्राहुः संकर्षणं भुवि ॥ रामेति लोकर
मणाद्बलं बलवदुच्छ्रयात् ॥ १३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ संदिष्टैवं भगवता तथेत्योमिति तद्वचः ॥ प्रतिगृह्य परिक्रम्य गां गता
तत्तथाऽकरोत् ॥ १४ ॥ गर्भे प्रणीते देवक्या रोहिणीं योगनिद्रया ॥ अहो विस्रंसितो गर्भ इति पौरा विचुकुशुः ॥ १५ ॥
भगवानपि विश्वात्मा भक्तानामभयंकरः ॥ आविवेशांशभागेन मन आनकटुंदुभेः ॥ १६ ॥ स विभ्रत् पौरुषं धाम भ्राज
मानो यथा रविः ॥ दुरासदोऽतिदुर्धर्षो भूतानां संवभूव ह ॥ १७ ॥ ततो जगन्मंगलमच्युतांशं समाहितं शूरसुतेन देवी ॥
दधार सर्वात्मकमात्मभूतं काष्ठा यथाऽनंदकरं मनस्तः ॥ १८ ॥

दुरित्यर्थः ॥ १५ ॥ मन आविवेश मनस्याविर्बभूव । जीवानामिव न धातुसंबन्ध इत्यर्थः ॥ १६ ॥ धाम श्रीमूर्तिम् ॥ १७ ॥ जगन्मंगलं जगतो
मूर्तिमन्मंगलम् । अच्युतांशमच्युताश्च्युतिगहिता अंशा ऐश्वर्यादयो यस्य तम् । यद्वा अच्युतस्यांश इवांशः भक्तानामनुग्रहार्थं परिच्छिन्नवपु
रित्यर्थः । सम्यग्भूतमेवाहितं वैधं दीक्षयार्पितं देवी द्योतमाना शुद्धसत्त्वेत्यर्थः । सर्वात्मकं सर्वस्यात्मानम् । अत एवात्मभूतं स्वस्मिन्नादावेव

१ प्रददातीति क्वचित् । २ 'नानोपहारबलिभिः सर्वकामवरप्रदाम् ।' अयं पाठो विजयश्वर्जबालप्रबोधिनीसमेतपुस्तकस्थः । ३ स्थानानि कामरूपादीनि । ४ नमस्त इ० पा० । ५ अयमर्थः--वसुदेवः
स्वदृष्टिं देवकीदृष्टौ मेलयित्वा स्वमनसि आविर्मत् श्रीहरिं देवकीमनस्याविरमावयत् । न तु प्राकृतवन्मैथुनदीक्षयेति स्पष्टमन्यत् ।

श्री.
अ. २

॥ ८ ॥

संतम् । मनस्तो मनसैव दधत् धारण्या धृतवती अत्रानुरूपं दृष्टान्तमाह । यथा काष्ठा प्राची दिगानन्दकरं चंद्रमिति ॥ १८ ॥ सर्वजगन्निवासस्य श्रीहरेर्निवासभूता सत्यपि नितरां सर्वजनाह्लादकतया न रेजे किं तु स्वयमेवानन्दमन्वभवत् । यतः कंसस्य गृहे रुद्धाऽन्यैर्न दृश्यते । घटा दिषु रुद्धाऽग्निशिखा दीपकलिकेव तथा सती शोभमाना सरस्वती ज्ञानखले ज्ञानवंचके रुद्धा यथाऽन्येषामनुपकारिणी न राजते तद्वत् ॥ १९ ॥ प्रभया भवनं विरोचयन्तीम् । अजितोतरा कुक्षिमध्ये यस्यास्ताम् । एष विरोचमानो ध्रुवं हरिरेव यद्यस्मादीदृशीयं पुरा पूर्वं नासीत् ॥ २० ॥ ननु संति

सा देवकी सर्वजगन्निवासनिवासभूता नितरां न रेजे ॥ भोजेन्द्रगेहेऽग्निशिखेव रुद्धा सरस्वती ज्ञानखले यथा सती ॥ ॥ १९ ॥ तां वीक्ष्य कंसः प्रभयाऽजितान्तरां विरोचयन्तीं भवनं शुचिस्मिताम् ॥ अहैष मे प्राणहरो हरिर्गुहां ध्रुवं श्रितो यन्न पुरेयमीदृशी ॥ २० ॥ किमद्य तस्मिन् करणीयमाशु मे यदर्थतन्त्रो न विहंति विक्रमम् ॥ स्त्रियाः स्वसुर्गु रुमत्या वधोऽयं यशः श्रियं हंत्यनुकूलमायुः ॥ २१ ॥ स एष जीवन् खलु संपरेतो वर्तेत योऽत्यंतनृशंसितेन ॥ देहे मृते तं मनुजाः शपन्ति गता तमोर्ध्वं तनुमानिनो ध्रुवम् ॥ २२ ॥

सामादय उपायाः नेति स्वयमेवाह । अयमर्थतन्त्रो देवकार्यप्रधानो विक्रमं न विहंति । मद्रधे पराक्रमं करिष्यत्येवेत्यर्थः । यद्वा तर्हीदानी मेवेयं हन्यतामिति विचिंत्याह । अर्थतन्त्रोऽपि पुमान्स्वं विक्रमं न विहंति न नाशयति स्त्रीवधे तन्नाशः स्यादिति भावः । तदेवाह । स्त्रिया इति । गुरुमत्या गुर्विण्याः ॥ २१ ॥ किं च । स एष जीवन्नपि मृतः स्यात् । नृशंसितेन क्रौर्येण यो वर्तेत तं जीवन्तमेव मनुजाः शपन्ति दुर्वाक्यैर्धिक्कुर्वन्ति स च देहे मृते तनुमानिनः पापिनो नरस्य नरकं गच्छति । अथवा शापप्रकारमेवाह । तनुमानिनोऽस्य देहे मृतेऽयं ध्रुव

१ शुद्धत्वे दृष्टान्तोऽयम् । २ निरेजे इ० पा० । ३ घृत्नखले इ० पा० । ४ मयाजितंभराम् इ० पा० । ५ घटनीयम् इ० पा० । ६ यमर्थतन्त्र इ० पा० यथार्थतन्त्र इत्यपि पाठः । ७ अनुकूलमि० पा० ।

८ 'तमनु ह्यर्थकामौ यशोऽमलं गौरभिमानिनो ध्रुवम्' इति कस्मिंश्चित्पुस्तके पा० ।

मधं तमो गमिष्यतीति ॥ २२ ॥ २३ ॥ संविशन् शयानः ॥ २४ ॥ स्म्याभिर्गीर्भिर्वृषणं कामवर्षिणमैडयंस्तुष्टुः ॥ २५ ॥ प्रतिश्रुतं सत्यं कृतमिति दृष्टाः संतः सत्यत्वेनैव प्रथमं स्तुवंति । सत्यव्रतमिति । सत्यं व्रतं संकल्पो यस्य तम् । सत्यं परं श्रेष्ठं प्राप्तिसाधनं यस्मिंस्तम् । त्रिसत्यं त्रिष्वपि कालेषु सृष्टेः पूर्वं प्रलयानंतरं च स्थितिसमये च सत्यमव्यभिचारेण वर्तमानम् । तदेवाहुः । सत्यस्य योनिमिति सच्छब्देन पृथिव्यतेजांसि त्यच्छब्देन वाय्वाकाशौ । एवं सच्च त्यच्च सत्यं भूतपंचकम् । “तत्सत्यमित्याचक्षते” इति श्रुतेः । तस्य योनिं कारणम् । अनेन पूर्वं वर्तमानतोक्ता । तथा सत्ये तस्मिन्नेव निहितमंतर्यामितया स्थितम् । अनेन स्थितिसमयेऽपि सत्यत्वमुक्तम् । तथा

इति घोस्तमाद्भावात् संनिवृत्तः स्वयं प्रभुः ॥ आस्ते प्रतीक्षंस्तज्जन्म हरेर्वैरानुबंधकृत् ॥ २३ ॥ आसीनः संविशंस्तिष्ठन् भुञ्जानः पर्यटन् मंहीम् ॥ चितयानो हृषीकेशमपश्यत्तन्मयं जगत् ॥ २४ ॥ ब्रह्मा भवश्च तत्रैत्य मुनिभिर्नारदादिभिः ॥ देवैः सानुचरैः साकं गीर्भिर्वृषणमैडयन् ॥ २५ ॥ देवा ऊचुः ॥ सत्यव्रतं सत्यपरं त्रिसत्यं सत्यस्य योनिं निहितं च सत्ये ॥ सत्यस्य सत्यं ऋतसत्यनेत्रं सत्यात्मकं त्वां शरणं प्रपन्नाः ॥ २६ ॥ एकायनोऽसौ द्विफलस्त्रिमूलश्च तूरसः पञ्चविधः षडात्मा ॥ सप्त त्वगष्टविटपो नवाक्षो दशच्छदी द्विखगो ह्यादिवृक्षः ॥ २७ ॥

सत्यस्य सत्यं तस्यैव सत्यस्य सत्यं पारमार्थिकं तन्नाशेऽप्यवशिष्यमाणरूपम् । अनेन प्रलयेष्ववधित्वेन सत्यत्वं दर्शितम् । एवं त्रिसत्यत्वमुपपादितम् । तथा ऋतसत्यनेत्रम् ऋतं सूनृता वाणी सत्यं समदर्शनं तथा भगवता व्याख्यास्यमानत्वात् । “सत्यं च समदर्शनम् । ऋतं च सूनृता वाणी कविभिः परिकीर्तिता ॥” इति । तयोर्नेत्रं नयनसाधनं नेतारं प्रवर्तकमिति यावत् । एवं सर्वप्रकारेण सत्यात्मकं त्वां भगवन्दयं शरणं प्रपन्नाः प्राप्ता इति ॥ २६ ॥ ननु भवंतोऽपि लोकेश्वरा मत्तुल्या एव किमिति मां शरणं प्रपद्यंते नैवं वाच्यं त्वमेवैकः सर्वेश्वरः

१ पिबन् ३० पा० । २ विष्णुमयास्तुवन् ३० पा० । ३ अतः परं विजयच्च । “ब्रह्मभवावृत्तुः” इति पाठदर्शनादेडयन्निति बहुवचनं लान्दसं वक्तव्यम् । यद्वा ब्रह्मादयस्तत्रैत्य सर्वे वृषणमैडयन्ति त्यन्वयः । देवाः प्रतियुगादेवमिषुसंहारन्यायेनोपक्रमो लोपनीयः । अत्र तु ‘देवा ऊचुः’ इत्युक्त्या न काचिदनुपपत्तिः । ४ प्रलयेऽपि ३० पा० ।

सर्वसृष्ट्यादिकारणत्वात् वयं तु त्वदेकशरणा एव लोकादिरूपं द्वैतं च सर्वं त्वद्व्यतिरेकेण नास्तीति वक्तुं द्वैतप्रपञ्चं वृक्षरूपकेण निरूपयन्ति ।
 एकायन इति । असौ प्रपञ्च आदिवृक्षः । वृक्ष्यत इति वृक्षः समष्टिव्यष्टिदेहरूपः । कथंभूतः एकायनः एका प्रकृतिरयनमाश्रयो यस्य सः ।
 द्वे सुखदुःखे फले यस्य सः । त्रयो गुणा मूलानि यस्य सः । चतुरस्रो धर्मार्थकाममोक्षाश्चत्वारो रसा यस्य सः । पञ्चेन्द्रियाणि विधा ज्ञान
 प्रकारा यस्य सः । षड्दुर्मयः कोशा वा आत्मानः स्वभावा यस्य सः । सप्त धातवस्त्वचो यस्य सः । पञ्च भूतानि मनोबुद्धयहंकाराश्चेत्यष्टौ
 विटपाः शाखाविस्तारा यस्य सः । नव द्वाराण्यक्षाश्छिद्राणि यस्य सः । दश प्राणाः छदाः पत्राणि विद्यन्ते यस्य स दशच्छदी । द्वौ
 जीवेश्वरौ खगौ यस्मिन्स द्विखगः ॥ २७ ॥ एवंरूपस्य संसारवृक्षस्य सतः कार्यस्य त्वमेक एव प्रसूतिः प्रकर्षेण मूर्तिर्जन्म यस्मात्स प्रसू

त्वमेक एवास्य सतः प्रसूतिस्त्वं संनिधानं त्वमनुग्रहश्च ॥ त्वन्मायया संवृतचेतसस्त्वां पश्यन्ति नाना न विपश्चितो
 ये ॥ २८ ॥ विभर्षि रूपाण्यवबोध आत्मा क्षेमाय लोकस्य चराचरस्य ॥ सत्त्वोपपन्नानि सुखावहानि सतामभद्राणि
 मुहुः खलानाम् ॥ २९ ॥ त्वय्यंबुजाक्षाखिलसत्त्वधाम्नि समाधिनाऽऽवेशितचेतसैके ॥ त्वत्पादपोतेन महत्कृतेन
 कुर्वन्ति गोवत्सपदं भवाब्धिम् ॥ ३० ॥

तिस्त्वं कारणमित्यर्थः । त्वं सन्निधानं त्वमेव सम्यङ्निधीयतेऽस्मिन्निति । सन्निधानं लयस्थानम् । त्वमेवानुग्रहश्चानुगृह्णासीति पालकः ।
 ननु ब्रह्मविष्णुरुद्रा एवंभूताः प्रसिद्धाः कथमहमेवेति चेत्त्राहुः—त्वन्माययति । संवृतं पिहितं चेतो ज्ञानं येषां ते त्वामेव नाना पश्यन्ति ।
 ये तु विपश्चितो विद्वांसस्ते तथा न पश्यन्ति ॥ २८ ॥ ननु देवकीपुत्रं मां कथमेवं वर्णयथेति चेत्त्राहुः । विभर्षीति । अवबोधैकस्वरूप आत्मा
 त्वमेव रूपाणि मूर्तीर्विभर्षि धत्ते । न तु त्वं कस्यापि पुत्र इत्यर्थः । क्षेमाय पालनाय । सतां धर्मवर्तिनां सुखकराणि । खलानामभद्राणि
 नाशकानि ॥ २९ ॥ न केवलमेतावत् । भक्तानां मोक्षार्थमपीत्याहुः—त्वय्यिति । त्वयि समाधिना आवेशितचेतसा निमित्तेन त्वत्पादपोतेनाश्रितेन । एके

१ षड्दुर्मयः—“अज्ञानावाप्तिप्राप्ते शोक मोहं जरां मृत्युम् इति” श्रुतिप्रसिद्धाः । २ कोशा वेति । “त्वङ्मांसं शोणितं इति मातृतः अस्थि स्नायुमज्जेति पितृतः पादकौशिकं शरीरम्” इति श्रुति
 प्रसिद्धम् । ३ “रसामृद्मांसमेदोस्थिज्जाशुद्राणि वातवः ।” इत्युक्ताः । ४ स्थान निधानम् ६० पा० । ५ आत्मनिति संबुद्धयन्तं क्वचित् ।

मुख्या विवेकिनः । महद्भिः कृतेन सेव्यतया संपादितेन । यद्वा इदमपि मायामयमित्यनादरं परित्यज्येदमेव महत्सर्वोत्कृष्टमिति मनसि कृतेन बहुमतेनेत्यर्थः । भवाब्धिं तुच्छीकुरुति । अनायासेनैव भजनानुसारिणी तेषां मुक्तिरित्यर्थः ॥ ३० ॥ ननु तेन पोतेन पूर्वं चेत्पारं गतास्तर्हीदानींत नानां का गतिस्तत्राहुः-स्वयमिति । अयमर्थः । हे शुमन्स्वप्रकाश त्वत्पादपोतसामीप्यमात्रेण भवांबुधौ वत्सपदचिह्नमात्रे जाते अतस्तन्निरपेक्षं स्वय मेवान्येषां भीमं दुस्तरमपि भवार्णवं समुत्तीर्य भवत्पदांभोरुहरूपां नावमत्रैव निधाय । भक्तिमार्गसंप्रदायं प्रवर्त्येत्यर्थः । पारं याताः तत्किम् । यतोऽदभ्रसौहृदाः सर्वभूतेष्वतिग्रीतियुक्ताः अतस्तेऽन्येषां तरणाय निधाय याता इति कथं मत्पादपोतश्रयणमात्रेण तीर्णा अत उक्तम् । भवा स्वयं समुत्तीर्य सुदुस्तरं शुमन् भवार्णवं भीममदभ्रसौहृदाः ॥ भवत्पदांभोरुहनावमत्र ते निधाय याताः सदनुग्रहो भवान् ॥ ३१ ॥ येऽन्येऽरविदाक्ष विमुक्तमानिनस्त्वय्यस्तभायादविशुद्धबुद्धयः ॥ आरुह्य कृच्छ्रेण परं पदं ततः पतंत्य धोऽनादृत्युष्मदंघ्रयः ॥ ३२ ॥ तथा न ते माधव तावकाः कचिद् भ्रश्यंति मार्गात् त्वयि बद्धसौहृदाः ॥ त्वयाभिगुप्ता विचरंति निर्भया विनायकानीकपमूर्धसु प्रभो ॥ ३३ ॥ सत्त्वं विशुद्धं श्रयते भवान् स्थितौ शरीरिणां श्रेय उपायनं वपुः ॥ वेदक्रियायोगतपस्समाधिभिस्तवार्हणं येन जनः समीहते ॥ ३४ ॥

नसदनुग्रहः सतो भक्ताननुगृह्णातीति ॥ ३१ ॥ ननु विवेकिनां किं मद्भजनेन मुक्ता एव हि ते तत्राहुः-येन्य इति । विमुक्तमानिनो विमुक्ता वयमिति मन्यमानाः । त्वयि अस्तो निरस्तोऽत एवासन् यो भावस्तस्मात् । भक्तेरभावादित्यर्थः । न विशुद्धा बुद्धियेषां ते तथा । यद्वा त्वयि अस्तभाः इति च्छेदः । अस्तमतयो वादेष्वेव विशुद्धबुद्धयः । कृच्छ्रेण बहुजन्मतपसा । परं पदं मोक्षसन्निहितं सत्कुलतपःश्रुतादि । पतंति विघ्नैरभिभूयंते । न आदृतौ युष्मदंघ्री यैस्ते ॥ ३२ ॥ त्वदीयास्तु न कदाचिदपि पतंतीत्याहुः । तथा नेति । विनायका विघ्नहेतवस्तेषामनीकानि स्तोमास्तानि पांति ये तेषां मूर्धसु विचरंती विघ्नाभ्रयंतीत्यर्थः ॥ ३३ ॥ सतां सुखावहानि रूपाणि धारयसीत्युक्तं बिभर्षि

१ भजनानुनिष्ठादिनी ३० पा० । २ तस्मिन्निरपेक्षम् ३० पा० । ३ यद्वा वयः पक्षिणस्तेषां नायका विनायका महान्तः पक्षिणस्तेषामनीकानि पातीति विनायकानीकपो गरुडः । स च वेदरूपः "छन्दोमयं वाहनम्" इत्युक्तत्वात् । अत एव वेदः सः तस्य मूर्द्धानः शीर्षाणि उपनिषदः तेषु उपनिषदसु विचरंति विचारं कुर्वन्ति इत्यर्थः । ४ मोक्षं सन्निहितं सत्कुलतपःश्रुतादिना वा ३० कचित् । ५ विघ्नकर्तारः ।

रूपाणीति तत्केन प्रकारेण सुखावहत्वमित्यपेक्षायामाहुः--सत्त्वं विशुद्धमिति । सत्त्वं वपुः श्रयत इत्यन्वयः । श्रेय उपायनं कर्मफलदातृ । कथम् । येन वपुषा जनस्तवार्हणं पूजामीहते करोति । कैः । वेदाश्च क्रियायोगाश्च तपश्च समाधिश्च तैश्चतुराश्रमधर्मैरित्यर्थः । वपुषोऽनाश्रयणे ऽर्हणासंभवान्न कर्मफलसिद्धिः स्यादिति ॥ ३४ ॥ त्वय्यंबुजाक्षेत्यादिना श्लोकत्रयेण भगवद्भक्तानामेव मोक्षो नान्येषामित्युक्तं तत्र कर्मफलं भक्तिं विना मा भून्मोक्षस्य तु ज्ञानैकसाध्यत्वात्किं भक्त्येति सानुशयान्प्रत्वाहुः । सत्त्वं न चेदिति । हे धातरिदं सत्त्वं निजं तव वपुर्न भवेच्चेत्तर्हि विज्ञानं विशिष्टमपरोक्षं ज्ञानं न भवेदित्यनुषंगः । कथंभूतम् अज्ञानभिदापमार्जनमज्ञानं च तत्कृता भिदा च तयोरपमार्जनं निवर्तकम् । यद्वा अज्ञानं भिनर्तीत्यज्ञानभिद्विज्ञानं मार्जनं नाशमाप प्राप्तमेवेति । ननु जडानां बुद्ध्यादीनां यतः प्रकाशस्तद्ब्रह्मेति ज्ञानं भवेदेवेति चेन्न ।

सत्त्वं न चेद् धातरिदं निजं भवेद्विज्ञानमज्ञानभिदाऽपमार्जनम् ॥ गुणप्रकाशैरनुमीयते भवान् प्रकाशते यस्य च येन वा गुणः ॥ ३५ ॥ न नामरूपे गुणजन्मकर्मभिर्निरूपितव्ये तव तस्य साक्षिणः ॥ मनोवचो भ्यामनुमेयवर्त्मनो देव क्रियायां प्रतियंत्यथापि हि ॥ ३६ ॥

गुणप्रकाशैर्गुणावच्छिन्नैः प्रकाशैर्भवान्सर्वसाक्षी परिपूर्णः केवलमनुमीयते कल्प्यते न तु साक्षात्क्रियत इत्यर्थः । अनुमानप्रकारमाहुः । प्रकाशते यस्य च येन वा गुण इति । यस्य संबन्धी अयं आभ्यन्तरो बुद्ध्यादिगुणः प्रकाशते।यो गुणसाक्षीत्येवं येन वा बुद्ध्यारूढेन प्रमात्रा बुद्ध्यधिष्ठात्रा बाह्यो गुणः प्रकाशते इत्यनुमीयत इत्यर्थः । शुद्धसत्त्ववपुषि त्वयि सेव्यमाने तु तदाकारेण करणे त्वत्प्रसादेन साक्षात्कारो भवेदिति भावः ॥ ३५ ॥ एवं तावद्भक्तानामभ्युदयापवर्गार्थं रूपाणि विभर्षीत्युक्तं तान्यपि भजनीयानि केवलं न तु ज्ञातुं शक्यंते अनंतत्वादनर्क्यत्वाच्च मनोवचसो रगोचरत्वादित्याहुः । न नामरूपे इति । गुणाश्च जन्मानि च कर्माणि च तैर्निरूपितव्ये निरूपणाहं न भवतः । कुतः । अनुमेयं वर्त्म मार्गो यस्य तवेति । तत्रापि हेतुः । तस्य साक्षिण इति । न हि साक्षिणस्तत्त्वं मनोवचोगोचरमित्यर्थः । हे देव बहुधा द्योतमान । अथापिक्रिया

१ "वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः । जनयत्माशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहेतुकम् ॥" इत्यादिवाक्यज्ञानस्य भक्तिजन्यत्वनिश्चयादित्याशयः । २ अत्रापित्यन्यत्र पा० ।

यामुपासनादिलक्षणायां त्वां प्रतियंत्युपासकाः साक्षात्पश्यन्ति । हि प्रसिद्धिं सूचयति ॥ ३६ ॥ तस्माद्भक्त्यैव मोक्ष इत्युपसंहरति । शृण्वन्निति । अन्यानपि संस्मारयन् । क्रियासु देवार्चनादिकर्मसु ॥ ३७ ॥ विशेषतः श्रीकृष्णावतारमभिनन्दन्ति । दिष्ट्येति । दिष्ट्या भद्रम् । तव पदः पादभूतायाः । ईश्वरस्य तव जन्ममात्रेणापनीत एव । किं च । त्वत्पदकैः कोमलैः पदैः सुशोभनैर्वज्राकुशादिशुभलक्षणैः । गां पृथ्वीं द्यां स्वर्गं च तव त्वयाऽनुकंपिताम् ॥ ३८ ॥ तव जन्मना भारोऽपनीत इत्युक्त्या ममापि किं जीवत्संसार उक्तो न हि न हीत्याहुः । नेति । वत हे ईशा

शृण्वन् गृणन् संस्मरयंश्च चिंतयन्नामानि रूपाणि च मंगलानि ते ॥ क्रियासु यस्त्वच्चरणारविंदयोराविष्टचेता न भवाय कल्पते ॥ ३७ ॥ दिष्ट्या हरेऽस्या भवतः पदो भुवो भारोऽपनीतस्तव जन्मनेशितुः ॥ दिष्ट्यांकितां त्वत्पदकैस्सु शोभनैर्द्रक्ष्याम गां द्यां च तवानुकंपिताम् ॥ ३८ ॥ न तेऽभवस्येश भवस्य कारणं विना विनोदं वत तर्कयामहे ॥ भवो निरोधः स्थितिरप्यविद्यया कृता यतस्त्वय्यभयाश्रयाऽऽत्मनि ॥ ३९ ॥ मत्स्याश्वकच्छपटसिंहवराहहंसराजन्यविप्रविबुधेषु कृतावतारः ॥ त्वं पासि नस्त्रिभुवनं च यथाऽधुनेश भारं भुवो हर यदूत्तम वंदनं ते ॥ ४० ॥ दिष्ट्यां व ते कुक्षिगतः परः पुमानंशेन साक्षाद् भगवान् भवाय नः ॥ मा भूद् भयं भोजयतेर्मुमूर्षोर्गोप्ता यदनां भविता तवात्मजः ॥ ४१ ॥

संसारिणस्ते जन्मनः कारणं क्रीडां विना न तर्कयामः । किं च । हे अभयाश्रय न भयमाश्रयत इति तथा तत्संबोधनम् । हे नित्यमुक्त इत्यर्थः । तव जन्मकारणं नास्तीति किं ब्रूतव्यं यतो जीवात्मन्यपि भवादयस्त्वयि विषये या अविद्या तया कृता न परमार्थतः संतीति ॥ ३९ ॥ प्रस्तुतं प्रार्थयन्ते । मत्स्याश्चेति । नोऽस्मांस्त्रिभुवनं चान्यदा यथा पासि तथाऽधुनाऽपि पाहीति वंदनं ते इति च वदन्तः सर्वे शिरोभिः प्रणमन्ति ॥ ४० ॥ देवकीं प्रत्याहुः । दिष्ट्येति । नोऽस्माकं भवायोद्भवाय साक्षात्परः पुमांस्ते कुक्षि गतोऽतो भयं माभूदिति ॥ ४१ ॥

१ “यद्यद्विद्या त उरुगाय विभावन्ति तत्तद्वपुः प्रणयसे सदनुग्रहाय ।” इति तृतीयादित्यनेकेरेव्यनिर्णयः ।

२ अश्वो हयग्रीवः कन्किर्वा राजन्यो दाशरथिः विप्रो जामदग्न्यः विबुधो वामनः ।

यस्य रूपमनिदं सर्वप्रत्यग्भूतम् । यथा यथावत् । अस्मान्वंचयित्वा एताविह स्थास्येते इति मन्यमाना ब्रह्मेशानौ पुरोधाय पुरतः कृत्वा ययुरिति ॥ ४२ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधे पूर्वार्धे टीकायां द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ तृतीये निजरूपेण संभूतस्तु हरिः स्वयम् ॥ पितृभ्यां संस्तुतो नीतः पित्रा भीतेन गोकुलम् ॥ १ ॥ अथेति मंगलार्थम् । यर्हि सर्वगुणोपेतः कालो बभूव तदा देवक्यां विष्णुराविरासीदित्यष्टमश्लोकगतेनान्वयः । परमशोभनत्वमेवाह यर्हीत्यादिना । अजनान्नारायणाज्जन्म यस्य प्रजापतेस्तस्य ऋक्षं रोहिणीनक्षत्रम् । कथं

श्रीशुक उवाच ॥ इत्यभिष्टय पुरुषं यद्रूपमनिदं यथा ॥ ब्रह्मेशानौ पुरोधाय देवाः प्रतिययुर्दिवम् ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे ब्रह्मादिकृतगर्भगतविष्णुस्तुतिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥ २ ॥ ॥ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ सर्वगुणोपेतः कालः परमशोभनः ॥ यर्होवाजनजन्मर्क्षं शान्तर्क्षग्रहतारकम् ॥ १ ॥ दिशः प्रसेदुर्गगनं निर्मलोडुगणोदयम् ॥ मही मंगलभूयिष्ठपुरग्रामव्रजाकरा ॥ २ ॥ नद्यः प्रसन्नसलिला हृदा जलरुहश्रियः ॥ द्विजालिकुलसन्नादस्तवका वनराजयः ॥ ३ ॥ ववौ वायुः सुखस्पर्शः पुण्यगंधवहः शुचिः ॥ अग्नयश्च द्विजातीनां शान्तास्तत्र समिधत ॥ ४ ॥ मनांस्यासन् प्रसन्नानि साधूनामसुरद्रुहाम् ॥ जायमानेऽजने तस्मिन्नेदुर्दुभयो दिवि ॥ ५ ॥ जगुः किन्नरगंधर्वास्तुष्टुबुः सिद्धचारणाः ॥ विद्याधर्यश्च नन्दतुरप्सरोभिः समं तदा ॥ ६ ॥

भूतम् । शान्तानि ऋक्षाण्यश्विन्यादीनि ग्रहाश्च तारकाश्च यस्मिंस्तत् । यर्हीति सर्वत्रानुपज्जते ॥ १ ॥ निर्मलानामुडुगणानामुदयो यस्मिंस्तत्तथा । मंगलभूयिष्ठाः पुण्यदयो यस्यां सा ॥ २ ॥ जलरुहैः श्रीः शोभा येषां ते । द्विजालिकुलानां पक्षिभृंगसमूहानां सन्नादो येषु ते स्तवकायास्तु ताः ॥ ३ ॥ समिधत । आडागमोऽत्र द्रष्टव्यः समिधतेति । सम्यग्दीप्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ ४ ॥ असुरद्रुहां देवानां कंसादिव्यतिरिक्तानां सर्वप्राणिनां चेति । स्वर्गे तु विशेषमाह । जायमान इति । अजने जायमाने ॥ ५ ॥ तदा आसन्नः प्रसवो यस्मिंस्तस्मिन्समये ॥ ६ ॥

अनुसागरं सागरनादमनुलक्ष्य मन्दं जगर्जेति ॥ ७ ॥ तमसोद्भूते घनतमसि निशीथे । यथा यथावदैश्वरेणैव रूपेण ॥ ८ ॥ तमद्भुतं बालकं वसुदेव ऐक्षतेति द्वितीयश्लोकेनान्वयः । अद्भुतत्वे हेतुगर्भाणि विशेषणान्यंबुजेक्षणमित्यादीनि । श्रीवत्सलक्ष्मं श्रीवत्सलक्ष्माणम् । गलेन शोभत इति गलशोभी स कौस्तुभो यस्मिन् ॥ ९ ॥ परिष्वक्तसहस्रकुंतलं किरीटकुंडलादीनां त्विषा स्फुरदपरिमितकेशमित्यर्थः ॥ १० ॥ विस्मयेनोत्फुल्ले विकसिते लोचने यस्य सः गवामयुतमस्पृशन्मनसा दत्तवान् कंसनिगृहीतस्य दानासंभवा । स्पृष्टौ हेतुः । कृष्णावतारेति । मुदा आप्लुतो मुमुक्षुर्गुनयो देवाः सुमनांसि मुदान्विताः ॥ मंदंमंदं जलधरा जगर्जुरनुसागरम् ॥ ७ ॥ निशीथे तम उद्भूते जायमाने जनार्दने ॥ देवक्यां देवरूपिण्यां विष्णुः सर्वगुहाशयः ॥ आंविशसीद्यथा प्राच्यां दिशीन्दुरिव पुष्कलः ॥ ८ ॥ तमद्भुत बालकमंबुजेक्षणं चतुर्भुजं शंखगदार्युदायुधम् ॥ श्रीवत्सलक्ष्मं गलशोभिकौस्तुभं पीताम्बरं सांद्रपयोदसौमगम् ॥ ९ ॥ महार्हवैदूर्यकिरीटकुंडलत्विषा परिष्वक्तसहस्रकुन्तलम् ॥ उद्दामकांच्चंगदकंकणादिभिर्विरोचमानं वसुदेव ऐक्षत ॥ १० ॥ स विस्मयोत्फुल्लविलोचनो हरिं सुतं विलोक्यानकदुंदुभिस्तदा ॥ कृष्णावतारोत्सवसंभ्रमोऽस्पृशन्मुदा द्विजेभ्योऽयुतमाप्लुतो गवाम् ॥ ११ ॥ अथैनमस्तौदवधार्य पूरुषं परं नतांगः कृतधीः कृतांजलिः ॥ स्वरोचिषा भारतसूतिकागृहं विरोचयंतं गतभीः प्रभाववित् ॥ १२ ॥ वसुदेव उवाच ॥ विदितोऽसि भवान् साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ केवलानुभवानंदस्वरूपः सर्वबुद्धिदृक् ॥ १३ ॥

व्याप्तः स्नात इति वा ॥ ११ ॥ कृतधीः शुद्धबुद्धिः ॥ १२ ॥ वसुदेवः प्रथमं पुत्रबुद्ध्या पश्यंस्तां परित्यज्याऽऽह । विदितोऽसीति । कथं विदितोऽस्मि । भवान्प्रकृतेः परः पुरुष इति । ननु किमाश्चर्यं पुरुषस्य प्रकृतेरन्यत्वादेवेत्यत आह । साक्षादिति । प्रत्यक्षत इत्यर्थः । नन्वक्षिसन्नि कृष्टं प्रत्यक्षत उपलभ्यते किं चित्रमित्यत आह । केवलेति । केवलश्चासावनुभवश्च स चासावानंदश्च तदेव स्वरूपं यस्य सः । किं च सर्वबुद्धिदृक् न

१ अजनार्दने इति पदच्छेदे अजनान्देत्यानर्दयतीत्यजनार्दनस्तस्मिन्नित्यर्थः । २ प्रादुरासीदिति पा० । ३ शंखगदार्युदायुधम् । ४ वा० पा० । ५ इतः पूर्वं कचिन् अहो इति पाठो दृश्यते परं मूले तस्यानुल्लेखादुपेक्षितो वेदितव्यः । ६ प्रत्यक्षतो व्यवहितं शुद्धादभिन्नमिति न्यायेन लवणखित्यवचिद्वचनमूर्तिरनेत्यर्थः ।

होवन्भूतो दृश्यो भवतीत्यर्थः ॥ १३ ॥ ननु देवकीजठरे प्रविष्टस्य किमियमतिस्तुतिः क्रियतेऽत आह । स एवेति । स एव उक्तस्वरूप एव त्वमसि न देवकीजठरे प्रविष्ट इत्यर्थः । ननु विश्वं सृष्ट्वा तदनु प्रविष्टस्य किमेतद्ब्रह्म आह । स्वप्रकृत्येति । स्वमायया सृष्ट्वा तदनु त्वमप्रविष्ट एवेति । ननु तर्हि कथं श्रुत्योच्यते “तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत्” इत्यत आह । प्रविष्ट इवेति । भाव्यसे निरूप्यसे प्रत्यक्षतो वा सद्रूपेण वा प्रविष्ट इव लक्ष्यसे ॥ १४ ॥ अत्र दृष्टांतः । यथेति । इमेऽविकृता भावा महदादयो यथा तथेति । दृष्टांतं विवृणोति । ते विकृतैरिति । ते महदादयः विकृतेः षोडशविकारैः सह संनिपत्य विराजं ब्रह्मांडं जनयन्ति । संनिपतने हेतुः । यतः पृथग्भूताः संतो नानावीर्या विशिष्टकार्यसमर्था भवन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ अतः संनिपत्येति । एवं समुत्पाद्यानुगताः प्रविष्टा इव दृश्यन्ते न पुनः प्रविष्टाः । कुनः । उत्पत्तेः प्रागेव कारणतया विद्यमान

स एव स्वप्रकृत्येदं सृष्ट्वाग्रे त्रिगुणात्मकम् ॥ तदनु त्वं ह्यप्रविष्टः प्रविष्ट इव भाव्यसे ॥ १४ ॥ यथेमेऽविकृता भावास्तथा ते विकृतैः सह ॥ नानावीर्याः पृथग्भूता विराजं जनयन्ति हि ॥ १५ ॥ स त्रिपत्य समुत्पाद्य दृश्यन्तेऽनुगता इव ॥ प्रागेव विद्यमानत्वान्न तेषामिह संभवः ॥ १६ ॥ एवं भवान् बुद्ध्यनुमेयलक्षणैर्ग्राह्यैर्गुणैस्सन्नपि तद्गुणाग्रहः ॥ अनावृतत्वाद्बहिरंतरं न ते सर्वस्य सर्वात्मन आत्मवस्तुनः ॥ १७ ॥

त्वान्न तेषामिह सृष्टे कार्ये पश्चात्संभवः प्रवेश इति ॥ १६ ॥ दार्ष्टान्तिकेऽतिदिशति । एवं भवानिति । ननु यद्यहमप्रच्युतस्वरूप एव कारणतया कार्येषु वर्तते तर्हि तेष्विन्द्रियैर्गृह्यमाणेषु मम ग्रहणं किं नास्ति तत्राह । बुद्ध्यनुमेयलक्षणैरिति । बुद्ध्यनुमेयलक्षणैर्गुणैर्ग्राह्यैर्गुणैर्विषयैः सह सन्नपि वर्तमानोऽपि तद्गुणाग्रहस्तैर्गुणैः सह न गृह्यते भवान् । अयं भावः । न हि ग्राह्यैः सहभावमात्रं ग्रहणे कारणं किं त्विन्द्रियाणां शक्तिः सा च कार्यैकसमधिगम्या यथा कार्यमेव दृश्यते अतो यथा चक्षुषा रूपग्रहणेऽपि रसादिग्रहणं नास्ति एवं सहभावेऽपि जिह्वया रस एव गृह्यते न तु रूपं तथैव विषयग्रहणे त्वद्ग्रहणमपीति । अविषयत्वेन च ग्रहणानर्हत्वमुक्तमेव सर्वबुद्धिदृष्टित्यत्र एवं तावत्प्रागेव विद्यमानत्वात्प्रवेशो नास्तीत्युक्तम् । किं च परिच्छिन्नस्य नीडे पक्ष्यादेरिव प्रवेशो भवेत्तत्र त्वनावृतत्वादपरिच्छिन्नत्वेन बहिरंतर्भेदो नास्ति ।

कुतः प्रवेश इत्याह । अनावृतत्वादिति । अनावृतत्वे हेतूनाह । सर्वस्येति । न हि सर्वस्वरूपस्यान्यदावरकमस्ति सर्वात्मनः । न ह्येकेनावृतोऽन्यस्यात्मा भवेत् । आत्मवस्तुन इति आत्मनो वस्तुनश्चेति हेतुद्वयम् । अतः सातत्यगमन इत्यस्मादतति व्याप्नोतीत्यात्मा न हि व्यापकस्यावरणं घटते । तथा वस्तुनः परमार्थवस्तुनः आवरणं न घटन इत्यर्थः । आवृतं हि न प्रकाशेत । तस्मात्तत्वांतर्यामितया प्रवेशो न मुख्योऽस्ति कुतस्तरां गर्भे प्रवेशः अतः केवलानुभवानंदस्वरूप एव त्वं विदितोऽनीत्याश्चर्यं मम भाग्यमित्यर्थः ॥ १७ ॥ नन्वेतद्धेतुचतुष्टयं प्रपञ्चस्यावस्तुत्वे घटेत तत्तु न संभवति सत्यत्वेन प्रतीतेरित्याशङ्क्याह । य इति । आत्मनो दृश्येषु गुणेषु देहादिषु स्वव्यतिरेकत आत्मव्यतिरेकेण पृथक्सत्रयं देहादिरिति व्यवस्यते निश्चिनोति यः पुमान्मोऽबुधोऽविद्वान् व्यतिरेकदर्शनात् । किं च मनीषितं विचारितं तद्देहादि सर्वं यतो य आत्मनो दृश्य गुणेषु सन्निति व्यवस्यते स्वव्यतिरेकतोऽबुधः ॥ विनानुवादं न च तन्मनीषितं सम्यग्यतस्त्यक्तमुपाददत् पुमान् ॥ १८ ॥ त्वत्तोऽस्य जन्मस्थितिसंयमान्विमो वदंत्यनीहादगुणादविक्रियात् ॥ त्वयीश्वरे ब्रह्मणि नो विरुध्यते त्वदाश्रयत्वादुपचर्यते गुणैः ॥ १९ ॥ स त्वं त्रिलोकस्थितये स्वमायया विभर्षिं शुक्लं खलु वर्णमात्मनः ॥ सर्गाय रक्तं रजसोपबृंहितं कृष्णं च वर्णं तमसा जनात्यये ॥ २० ॥

विनानुवादं वाचारंभणमात्रं विना सम्यङ् न भवति । अतोऽवस्तुत्वेन त्यक्तं बाधितमेव वस्तुबुद्ध्या उपाददत्स्वीकुर्वन्नबुध इत्यर्थः ॥ १८ ॥ एवं परमेश्वरदृश्यस्य तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमुक्तं परमेश्वरोपादानत्वादपि तद्व्यतिरेकेणासत्त्वमित्याह । त्वत्तोऽस्येति । न चैवं सत्यपि विकारित्वमित्याह । अनीहादिति । अगुणत्वादनीहत्वं ततो विकारित्वमित्यर्थः । नन्वनीहत्वे कथं कर्तृत्वं कर्तृत्वे वा कुतो विकारित्वं तत्राह । त्वयीश्वर इति । ब्रह्मत्वादविकारित्वमीश्वरत्वात्कर्तृत्वमिति । नन्वेतदपि विरुद्धमेव नेत्याह । त्वदाश्रयत्वादिति । गुणैः कुर्वद्भिस्त्वयि सृष्ट्यादि कर्तृत्वमुपचर्यते गुणाश्रयत्वात् । यथा भृत्यकृत्यं राजनीति ॥ १९ ॥ एवंभूतस्यैव तव यथा विश्वस्थितिसर्गप्रलयार्थं त्रिवर्णा गुणा

१ प्राद्वर्धटादिभिः सहभावमात्रं वर्तमानत्वं ग्रहणे कारणं यथा दुंदुभौ वर्तमानोऽपि ध्वनिर्न नेत्रेण गृह्यते तद्वत्सर्वत्र विच्छिद्यमानोऽपि त्वं नेत्रेन्द्रियैर्न गृह्यसे तेषां तच्छक्त्यभावादित्यर्थः । २ व्यतिरेकादर्शनादिति पाठः अचित् परंतु सोऽशुद्धत्वादुपेक्ष्यः । ३ वचो व्यक्तमि० पा० । ४ परमेश्वरे इ० पा० ।

वतारा एवमयं भूभारापनयनार्थमिति ज्ञातमित्याह स त्वमिति श्लोकद्वयेन ॥ २० ॥ रिरक्षिषुः रक्षितुमिच्छुः वतीणोऽसि । कृष्णेन वर्णेन
 अतः साधूनां रक्षणार्थं राजन्यसंज्ञा येऽसुरकोटियूथपास्तेर्निर्व्यूह्यमाना इतस्ततश्चाल्यमानाश्चमूः सेना निहनिष्यसे संहरिष्यसि ॥ २१ ॥
 किं तु तथाप्यप्रमत्तेन त्वया भाव्यमित्याह । अयं त्विति । असभ्यः खलः । समर्पितं कथितम् । अभिसरत्यागमिष्यति ॥ २२ ॥ उपाधा
 वदस्तीत् ॥ २३ ॥ त्वयि भयशंकैव तावन्नास्तीति श्लोकचतुष्टयनाह देवकी किंचिद्विज्ञापयितुम् । रूपमिति । यत्तत्किमपि रूपं वस्तु प्राहु
 वेदाः किं तद्वस्तु तदाह । अव्यक्तम् । अत्र हेतुः । आद्यं कारणम् । किं परमाणवः न ब्रह्म बृहत् । किं प्रधानं न ज्योतिश्चेतनम् । किं वेशे
 पिकाणामिव ज्ञानगुणं न निर्गुणम् । किं मीमांसकानामिव ज्ञानपरिणामि न निर्विकारम् । किं पुष्कराक्षादीनामिव शक्तिविक्षेपपरिणामि न
 त्वमस्य लोकस्य विभो रिरक्षिषुर्गृहेऽवतीणोऽसि ममाऽखिलेश्वर ॥ राजन्यसंज्ञासुरकोटियूथपैर्निर्व्यूह्यमाना निहनि
 ष्यसे चमूः ॥ २१ ॥ अयं त्वसभ्यस्तव जन्म नौ गृहे श्रुत्वाग्रजांस्ते न्यवधीत सुरेश्वर ॥ स तेऽवतारं पुरुषैः समर्पितं
 श्रुत्वाऽधुनैवाभिसरत्युदायुधः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथैनमात्मजं वीक्ष्य महापुरुषलक्षणम् ॥ देवकी तमुपा
 धावत् कंसाद्रीता शुचिस्मिता ॥ २३ ॥ देवक्युवाच ॥ रूपं यत् तत् प्राहुरव्यक्तमाद्यं ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विका
 रम् ॥ सत्तामात्रं निर्विशेषं निरीहं स त्वं साक्षाद् विष्णुरध्यात्मदीपः ॥ २४ ॥

सत्तामात्रम् । तर्हि किं सामान्यं न निर्विशेषम् । तर्हि किं कारणत्वात्मत्क्रियं न निरीहम् । सन्निधिमात्रेण कारणं एवंभूतं किमपि कार्यकल्प्यं
 यद्वस्तु स एव साक्षात्त्वं विष्णुरिति । न केवलं कार्यकल्प्यत्वम् अपरोक्षश्चेत्याह । अध्यात्मदीप इति । बुद्ध्यादिकरणसंघातप्रकाशक इत्यर्थः ।
 अथवा अव्यक्तं न केनापि प्रकारेण व्यज्यत इत्यव्यक्तम् । कथम् उत्पत्त्या तावन्न व्यज्यत इत्याह । आद्यं सर्वस्य कार्यस्याद्यं कारणम् ।
 अनादीत्यर्थः । तथा ब्रह्म ज्योतिर्निर्गुणं निर्विकारमिति चतुर्भिः पदैर्देशेन प्रकाशेन च गुणेन च विकारेण च व्यक्तिं निराकरोति । तथा

१ वर्तमानसामान्ये लट् । २ आद्यमित्युक्तेनात्र नैयायिकसमताः परमाणवः ब्रह्मयुक्त्याऽऽदकारणः । तिमहत्त्वाज्ञेयाधिकशकानवकाशात् । ३ नापि च जड प्रधानं जगत्कारणं "ज्योतिश्चरणा
 मिधानात् । ज्योतिर्दर्शनात् । ज्योतिषामपि तज्ज्योतिः । तदेवा ज्योतिषां ज्योतिः" इत्यादिवाक्येभ्यस्तन्निर्णयान् । तन्मास्तेतनमेव ज्ञानाख्यरूपं जगत्कारणमित्यर्थः । ४ नापि च शक्तिवादप्रसङ्गः सत्ता
 मात्रत्वात् । "सदेव सोम्य०" इत्यादिश्रुतिभ्यः शक्तिस्तत्र कल्पिता । नहि कल्पितेनाधिष्ठानं विक्रियते रज्जुमर्पवत् । तस्मान्मायया जगदाकारतया विवर्तते ब्रह्मेति भावः । अवस्थान्तरमानं विवर्त इति
 तल्लक्षणम् । अत्र शक्तिविक्षेपेणेत्यन्यत्र पाठः । ५ रिरक्षिषुः अंतःसत्त्वगुणत्वात् । निहनिष्यसे बहिस्तमोगुणत्वात् । न परस्परविरुद्धम् । विष्णुरंतःसत्त्वगुणो बहिस्तमोगुण इति सूतसहितायां प्रसिद्धमिति
 भागवतकोटिष्यम् । ६ चमू इ० पा० । ७ अध्यात्मदीपम् । इ० वि० पा० । ८ प्रकाश्यत्वेनेति पा० ।

सत्तामात्रमिति विशेषेण निर्विशेषमिति सामान्येन निरीहमिति क्रियया च व्यक्तिं निराकरोति । अन्यत्समानम् । एवंभूतस्य तव न भय शङ्केति भावः ॥ २४ ॥ किं च महाप्रलयेऽप्यवशिष्यमाणस्य कुतो भयमित्याह । नष्टे लोक इति । चराचरे लोके महाभूतेषु लीने तेष्वप्यादिभूतं भूतसूक्ष्मं प्रविष्टेषु तस्मिन्नपि व्यक्तेऽव्यक्तं प्रधानं प्राप्ते । अशेषसंज्ञाः अशेषात्मके प्रधाने संज्ञा प्रज्ञा यस्य । एवं मयि लीनमिदमस्ति पश्चादेवमुद्धोषनीयमिति प्रज्ञा यस्येत्यर्थः । सोऽशेषसंज्ञ इति वा ॥ २५ ॥ किं च एवं प्रलयहेतुर्योयं काल एनम् । हे अव्यक्तबंधो प्रकृतिप्रवर्तक । तस्य प्रलयावधिभूतस्य ते तव चेष्टां लीलाम् आहुः । चेष्टते विपरिवर्तते पुनःपुनर्वत्सरावृत्त्या । महीयान् द्विपरार्धरूपः । यस्य चेष्टामाहुस्तं नष्टे लोकेद्विपरार्धावसाने महाभूतेष्वदिभूतं गतेषु ॥ व्यक्तेऽव्यक्तं कालवेगेन याते भवानेकः शिष्यतेऽशेषसंज्ञः ॥ २५ ॥ योऽयं कालस्तस्य तेऽव्यक्तबंधो चेष्टामाहुश्चेष्टते येन विश्वम् ॥ निमेषादिर्वत्सरांतो महीयांस्तं त्वेशानं क्षेमधाम प्रपद्ये ॥ २६ ॥ मर्त्यो मृत्युव्यालभीतः पलायन् सर्वाल्लोकान्निर्भयं नाध्यगच्छत् ॥ त्वत्पादाब्जं प्राप्य यदृच्छयाऽऽद्य स्वस्थः शेते मृत्युरस्मादपैति ॥ २७ ॥ स त्वं घोरादुग्रसेनात्मजान्नन्नाहि त्रस्तान् भृत्यवित्रासहाऽसि ॥ रूपं चेदं पौरुषं ध्यानधिष्ण्यं मां प्रत्यक्षं मांसदृशां कृषीष्टाः ॥ २८ ॥ जन्म ते मय्यसौ पापो मा विद्यान्मधुसूदन ॥ समुद्विजे भवद्धेतोः कंसादह मधीरधीः ॥ २९ ॥ उपसंहर विश्वात्मन्नदो रूपमलौकिकम् ॥ शंखचक्रगदापद्मश्रिया जुष्टं चतुर्भुजम् ॥ ३० ॥ विश्वं यदेतत् स्वतनौ निशांते यथावकाशं पुरुषः परो भवान् ॥ विभर्ति सोऽयं मम गर्भगोऽभूदहो नृलोकस्य विडंबनं हिं तत् ॥ ३१ ॥ त्वा त्वां क्षेमधामाभयस्थानं प्रपद्ये शरणं व्रजामि ॥ २६ ॥ क्षेमधामत्वमेवाह । मर्त्य इति । मृत्युः संसारः स एव व्यालः तस्माद्भीतः लोकान्प्रति यदृच्छया केनापि भाग्योदयेन हे आद्य अस्मात्त्वत्पदाब्जादपैति पलायते । “मृत्युर्धावति पंचमः” इति श्रुतेः ॥ २७ ॥ प्रस्तुतं विज्ञापयति । स त्वमिति । भृत्यानां वित्रासं हंतीति भृत्यवित्रासहा भृत्यविदिति वा छेदः । पौरुषमैश्वरं ध्यानधिष्ण्यं ध्यानास्पदम् । मांसदृशां मांसचक्षुषां प्रत्यक्षं मां कृथाः ॥ २८ ॥ मा विद्यात् न जानातु । भवत एव हेतोर्निमित्तादहं कंसात्समुद्विजे विभेमि यतोऽधीरचित्ता ॥ २९ ॥ ३० ॥ किमित्युपसंहर्तव्यमेवंभूतेन मया पुत्रेण तव महती श्लाघा स्यादिति तत्राह । विश्वमिति । निशांते प्रलयावसाने । यथा

वकाशमसंकोचतः असंभावितत्वादुपहास्यतेव स्यादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ चतुर्भुजेन रूपेणाविर्भावे कारणं तावदाह त्वमेवेत्यादिचतुर्दशभिः । पूर्वसर्गे प्रथमजन्मनि । अभूः आसीः । पृश्निर्नाम । स्वायंभुवे मन्वंतरे । तदा अयं वसुदेवः ॥ ३२ ॥ तेषां तपः कृतवन्तौ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ईहतुः कृतवन्तावित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तप्यतोराचरतोः । ईयुर्गतानि । मदात्मनोर्मच्चित्तयोः ॥ ३६ ॥ अमुना वपुषा प्रादुर्भूतोऽस्मि ॥ ३७ ॥

श्रीभगवानुवाच ॥ त्वमेव पूर्वसर्गेऽभूः पृश्निः स्वायंभुवे सति ॥ तदाऽयं सुतपा नाम प्रजापतिरकल्मषः ॥ ३२ ॥ युवां वै ब्रह्मणादिष्टौ प्रजासर्गे यदा ततः ॥ सन्नियम्येन्द्रियग्रामं तेषां परमं तपः ॥ ३३ ॥ वर्षवातातपहिमघर्मका लगुणाननु ॥ सहमानौ श्वासरोधविनिर्धूतमनोमलौ ॥ ३४ ॥ शीर्णपर्णानिलाहारावुपशान्तेन चेतसा ॥ मत्तः कामा नभीप्सन्तौ मदाराधनमीहतुः ॥ ३५ ॥ एवं वां तप्यतोस्तीव्रं तपः परमदुष्करम् ॥ दिव्यवर्षसहस्राणि द्वादशेयुर्मदात्मनोः ॥ ३६ ॥ तदा वां परितुष्टोऽहममुना वपुषाऽनघे ॥ तपसा श्रद्धया नित्यं भक्त्या च हृदि भावितः ॥ ३७ ॥ प्रादुरासं वरदराड् युवयोः कामदित्सया ॥ त्रियतां वर इत्युक्ते मादृशो वां दृतः सुतः ॥ ३८ ॥ अजुष्टग्राम्यविषयावनपत्यौ च दंपती ॥ न वव्राथेऽपवर्गं मे मोहितौ देवमायया ॥ ३९ ॥ गते मयि युवां लब्ध्वा वरं मत्सदृशं सुतम् ॥ ग्राम्यान् भोगानभुंजाथां युवां प्राप्तमनोरथौ ॥ ४० ॥ अदृष्ट्वाऽन्यतमं लोके शीलौदार्यगुणैः समम् ॥ अहं सुतो वामभवं पृश्निगर्भ इति श्रुतः ॥ ४१ ॥ तयोर्वा पुनरेवाहमदित्यामास कश्यपात् ॥ उपेद्र इति विख्यातो वासनत्वाच्च ॥ वामनः ॥ ४२ ॥ तृतीयेऽस्मिन् भवेऽहं वै तेनैव वपुषाऽर्थं वाम् ॥ जातो भूयस्तयो रेव सत्यं मेव्याहृतं सति ॥ ४३ ॥ एतद् वां दर्शितं रूपं प्राग्जन्मस्मरणाय मे ॥ नान्यथा मद्भवं ज्ञानं मर्त्यलिगेन जायते ॥ ४४ ॥

वरदराट् वरदेषु श्रेष्ठ इत्यर्थः । तेन संकृद्रेण च वारंवारमाविर्भावे कारणमुक्तम् । कामस्य दित्सया दातुमिच्छया । मादृशो मया सदृशः ॥ ३८ ॥ मे मत्तोऽपि युवामपवर्गं न वव्राथे न वृत्तवन्तौ ॥ ३९ ॥ वरं दत्त्वा मयि गते ॥ ४० ॥ ४१ ॥ अदित्यां कश्यपाद्वामन आसेति यत्तदपि तद्रूपयोर्युवयोरहमेव पुनरासमित्यर्थः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ प्राक्प्रथमं तावदेतद्रूपं मे जन्मेति स्मरणाय ज्ञानाय दर्शितम् । मद्भवं मद्भि

भा. द. पू.
॥ १५ ॥

पयम् । अनंतरं त्वदिच्छया बालोऽपि भविष्यामीति भावः ॥ ४४ ॥ ननु त्वयि प्रसन्नेऽपि कथमावयोः पुनः पुनर्जन्मेत्यतः परं न भविष्यतीत्याह । युवामिति ॥ ४५ ॥ यदि कंसाद्विभेषि तर्हि मां गोकुलं नय यशोदायाश्च तां कन्यां मन्मायामानयेति प्रथममेव भगवता प्रचोदितो वसुदेवो यदा गंतुमैच्छत्तदैवाजाऽपि या योगमाया सा नंदजायया निमित्तमात्रभूतया अजनि जाता ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ हताः प्रत्ययार्थाः सर्वा वृत्तयो येषाम् अथवा हताः प्रत्यया अन्याश्च सर्वा वृत्तयो येषां जाग्रतामपि । तथाभूतेषु द्वारपालेषु सत्सु बृहत्सु कपाटेषु युवां मां पुत्रभावेन ब्रह्मभावेन चासकृत् ॥ चितयंतौ कृतस्नेहौ यास्येथे मद्गतिं पराम् ॥ ४५ ॥ यदि कंसाद् विभेषि त्वं तर्हि मां गोकुलं नय ॥ मन्मायामानयाशु त्वं यशोदागर्भसंभवाम् ॥ ४६ ॥ ततश्च शौरिर्भगवत्प्रचोदितः सुतं समादाय स सूतिकागृहात् ॥ यदा बहिर्गतुमियेष तर्ह्यजा या योगमायाऽजनि नंद जायया ॥ ४७ ॥ तथा हतप्रत्ययसर्ववृत्तिषु द्वास्त्रेषु पौरेष्वपि शायितेष्वथ ॥ द्वारस्तु सर्वाः पिहिता दुरत्यया बृहत्कपाटायसकीलशृंगैः ॥ ४८ ॥ ताः कृष्णवाहे वसुदेव आगते स्वयं व्यवर्तत यथा तमो रवेः ॥ वर्षं पर्जन्य उपांशु गर्जितः शेषोऽन्वगाद्र वारि निवारयन् फणैः ॥ ४९ ॥ मघोनि वर्षत्यसकृद् यमानुजा गंभीरतयौघजवोर्मिफेनिला ॥ भयानकावर्तशताकुला नदी मार्गं ददौ सिंधुरिव श्रियः पतेः ॥ ५० ॥ नंदव्रजं शौरिरूपेत्य तत्र तान् गोपान्प्रसुप्तानुपलभ्य निद्रया ॥ सुतं यशोदा शयने निधाय तत्सुतामुपादाय पुनर्गृहानगात् ॥ ५१ ॥ देवक्याः शयने न्यस्य वसुदेवोऽथ दारिकाम् ॥ प्रतिमुच्य पदोर्लोहमास्ते पूर्ववदावृतः ॥ ५२ ॥

लोहकीलकयुक्तशृंगलैर्वृद्धिः कपाटादिभिर्दुरत्यया इति वा ॥ ४८ ॥ स्वयमेव व्यवर्तत विवृता इत्यर्थः । व्यत्रियंतेति वक्तव्ये गुणशब्दादसः । र्वर्निमित्तात् ॥ ४९ ॥ यमानुजा । गंभीरो यन्तोयौघस्तस्य जवेन ये ऊर्मयस्तैः फेनिला फेनव्याप्ता । भयानकैरावर्तशतैर्व्याप्ताऽपि । श्रियः पतेः मीतापतेः ॥ ५० ॥ निद्रया अत्रय ॥ ५१ ॥ पदोः पादयोः लोहं निगडं प्रतिमुच्य बद्धा आस्ते स्म ॥ ५२ ॥

१ व्यशीर्यतेति पा० । २ शिशुम् ३० पा० । ३ शृंगलं पादयोः कृत्वा ३० पा० ।

भी. टी.
म. ३

॥ १५ ॥

जातं किंचिदिति परं केवलमबुध्यत न तु पुत्रः कन्या वेति तल्लिङ्गम् । यतो योगनिद्रया चापगतस्मृतिः ॥ ५३ ॥ इति श्रीम
 द्भागवते म० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे टीकायां कृष्णजन्मनि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ ॥ चतुर्थे चंडिकावाक्यमाकर्ण्यतिभयाकुलः ॥
 दुर्मन्त्रिभिर्हितं मेने कंसो बालादिर्हिसनम् ॥ १ ॥ १ ॥ तदष्टमं जन्म ॥ २ ॥ कालो मृत्युः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ अंग हे भ्रातः ॥ ६ ॥ दीन
 यशोदा नंदपत्नी च जातं परमबुध्यत ॥ न तल्लिङ्गं परिश्रान्तानिद्रयाऽपगतस्मृतिः ॥ ५३ ॥ इति श्रीभागवते महा
 पुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे श्रीकृष्णजन्मनि तृतीयोऽध्यायः ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ बहिरंतःपुरद्वारः सर्वाः पूर्ववदा
 वृताः ॥ ततो बालध्वनिं श्रुत्वा गृहपालाः समुत्थिताः ॥ १ ॥ ते तु तूर्णमुपव्रज्य देवक्या गर्भजन्म तत् ॥ आचख्यु
 र्भोजराजाय यदुद्दिग्धः प्रतीक्षते ॥ २ ॥ स तल्पात्तूर्णमुत्थाय कालोऽयमिति विह्वलः ॥ सूतीगृहमगात्तूर्णं प्रस्वलन् मुक्त
 मूर्धजः ॥ ३ ॥ तमाह भ्रातरं देवी कृपणा करुणं सती ॥ स्तुपेयं तव कल्याण स्त्रियं मा हंतुमर्हसि ॥ ४ ॥ बहवो
 हिसिता भ्रातः शिशवः पावकोपमाः ॥ त्वया दैवनिर्मृष्टेन पुत्रिकैकाप्रदीयताम् ॥ ५ ॥ नन्वहं ते ह्यवरजा दीना
 हतमुना प्रभो ॥ दातुमर्हसि मंदाया अंगेमां चरमां प्रजाम् ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ उपगृह्णात्मजामेवं रुदंत्या दीना
 दीनवत् ॥ याचितस्तां विनिर्भर्त्स्य हस्तादाचिच्छिदे स्वलः ॥ ७ ॥ तां गृहीत्वा चरणयोजातमात्रां स्वसुः सुताम् ॥
 अपोथयच्छिलापृष्ठे स्वार्थोन्मूलितसौहृदः ॥ ८ ॥ सा तद्धस्तात् समुत्पत्य सद्यो देव्यंबरं गता ॥ अदृश्यताऽनुजा
 विष्णोः सायुधाष्टमहाभुजा ॥ ९ ॥ दिव्यस्रगंवरालेपरत्नाभरणभूषिता ॥ धनुश्शूलेषु चर्मासिशंखचक्रगदाधरा ॥ १० ॥
 सिद्धचारणगंधर्वैरप्सरःकिन्नरोरगैः ॥ उपाहृतोत्खलिभिः स्तूयमानेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ किं मया हतया मंद जातः खलु
 तवांतकृत् ॥ यत्र क वाऽपूर्वशत्रुर्मा हिंसीः कृपणान् वृथा ॥ १२ ॥

दीनवत् दीनादपि दीनवन्न तु तथा । पुत्रस्यान्यत्र नीत्वात्सा च योगमायेति ज्ञातत्वात् । याचितोऽप्याचिच्छिदे हस्तादाकृष्य जग्राह ॥ ७ ॥
 अपोथयद्भलेन चिक्षेप ॥ ८ ॥ सद्य एव देवी भूत्वा ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कृपणानिति अन्याञ्छिन्नुहनिष्यतीति ज्ञात्वा वारयति ।

भा. द. पृ.
॥ १६ ॥

पाठांतरे मा मां कृपणां वृथाऽर्हिसीर्हिसितवानसीति ॥ १२ ॥ बहुनामनिकेतेषु वाराणस्यादिस्थानेषु ॥ १३ ॥ परमविस्मितः कथं देवी वाग
नृता जातेति ॥ १४ ॥ भाम हे भगिनीभर्तः । पुरुषादो राक्षसो यथा स्वापत्यमेव हिनस्ति तद्वत् ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ हे महाभागो
स्वकृतंभुजः स्वारव्यकर्मभोक्तृन् स्वात्मजान्मा शोचतम् । किं च जंतवः प्राणिनः सदा नासते किं त्वल्पकालमेव तदाऽप्येकत्र नासते किं
तु वियुज्यन्ते यतो देवाधीनाः ॥ १८ ॥ सदा नासत इत्यनेन यदुक्तं जन्ममरणादि । तदपि देहानामेव नात्मन इत्याह । भुवीति । भूतानि

इति प्रभाष्य तं देवी माया भगवती भुवि ॥ बहु नामनिकेतेषु बहुनामा बभूव ह ॥ १३ ॥ तयाभिहितमाकर्ण्य कंसः
परमविस्मितः ॥ देवकीं वसुदेवं च विमुच्य प्रश्रितोऽब्रवीत् ॥ १४ ॥ अहो भगिन्यहो भाम मया वां बत पाप्मना ॥
पुरुषाद इवापत्यं बहवो हिंसिताः सुताः ॥ १५ ॥ स त्वहं त्यक्तकारुण्यस्त्यक्तज्ञातिसुहृत् खलः ॥ काँल्लोकान् वै गमि
ष्यामि ब्रह्महेव मृतः श्वसन् ॥ १६ ॥ देवमप्यनृतं वक्ति न भर्त्या एव केवलम् ॥ यद्विस्मम्भादहं पापः स्वसुर्निहतवान्
शिशून् ॥ १७ ॥ मा शोचतं महाभागावात्मजान् स्वकृतंभुजः ॥ जंतवो न सदैकत्र देवाधीनास्तदा सते ॥ १८ ॥
भुवि भौमानि भूतानि यथा यांत्यपयांति च ॥ नायमात्मा तथैतेषु विपर्येति यथैव भूः ॥ १९ ॥

देहा एव यांत्यपयांति च । भवंति न भवंति चेत्यर्थः । यथा भुवि भौमानि वटादीनि तद्वत् । एतेषु भूतेषु जन्मादिभिर्विक्रियमाणेष्वयमप
रोक्षतया प्रत्यभिज्ञायमानो न विपर्येति विपर्ययं न प्राप्नोति । एकरूप एव वर्तत इत्यर्थः । भौमेषु विक्रियमाणेषु यथा भूस्तथेति । एवं
विचार्यमाणे सति न शोकाद्यवकाशः ॥ १९ ॥

१ पुरुषार्थरिवाभ्येन्यत्र । २ हा काँल्लोकानिति वि० पा० । ३ सहासते इति, समानते इति च पा० ।

श्री. टी.
अ. ४

॥ १९ ॥

अज्ञानतस्तु न निवर्तत इत्याह । यथेति । यथा यथावदनेवंविद एवमजानत आत्मविपर्ययो देहात्मबुद्धिर्भवति यतो विपर्ययाद्भेदो भवति । देहाहंकारेण ह्यात्मनि परिच्छिन्ने सतीदंकारास्पदं भिन्नं भवति यतो भेदात्पुत्रादिदेहैर्योगो वियोगश्च ततः संसृतिः सुखदुःखे इति यावदज्ञानं न निवर्तत इत्यर्थः ॥२०॥ एवमुक्तप्रकारेण नैते तव तनया अहं तु तावन्न घातितवांस्तथाप्यज्ञानदृष्ट्या स्वतनयान्मया व्यापादितानपि माऽनुशोचेति सांत्वयति । तस्मादिति । अज्ञानाश्रयमेव कर्मवादमाह । यत इति ॥२१॥ कथं तर्हि ब्राह्मणादिहंतुस्तद्वध्यस्य च प्रायश्चित्तश्रवणमज्ञानमूलमेवेत्याह । यथाऽनेवंविदो भेदो यत आत्मविपर्ययः ॥ देहयोगवियोगौ च संसृतिर्न निवर्तते ॥ २० ॥ तस्माद्भेदे स्वतनयान् मया व्यापादितानपि ॥ माऽनुशोच यतः सर्वः स्वकृतं विंदतेऽवशः ॥ २१ ॥ यावद्धतोऽस्मि हंतास्मीत्यात्मानं मन्यते स्वदृक् ॥ तावत् तदभिमान्यज्ञो बाध्यबाधकतामियात् ॥ २२ ॥ क्षमध्वं मम दौरात्म्यं साधवो दीनवत्सलाः ॥ इत्युक्त्वाऽशुमुखः पादौ श्यालस्वस्त्रोरथाग्रहीत् ॥ २३ ॥ मोचयामास निगडाद् विस्रब्धः कन्यकागिरा ॥ देवकीं वसुदेवं च दर्शयन्नात्मसौहृदम् ॥ २४ ॥ भ्रातुः समनुत्पत्तस्य क्षांतरोषा च देवकी ॥ व्यसृजद् वसुदेवश्च प्रहस्य तमुवाच हं ॥ २५ ॥ एवमेतन्महाभाग यथा वदसि देहिनाम् ॥ अज्ञानप्रभवाऽहंधीः स्वपरेति भिदा यतः ॥ २६ ॥

यावदिति । अस्वदृक् देहाभिमानी । तावत्तदभिमानो तस्य देहस्य हननमात्मन्यभिमन्यमान इत्यर्थः ॥२२॥ श्यालः कंसः । स्वस्त्रोरिति । स्वसृशब्देन द्विवचनानुपपत्त्या मिथुनगणनद्वारा मिथुनी लक्षणया स्वसृत्तत्पत्त्योरभिधानम् । लिंगसमवायन्यायेन प्राणभृत् उपदधातीति वदेवकीं वसुदेवयोः प्रत्येकं पादमग्रहीदित्यर्थः । श्यालशब्देन वा कथंचिद्वसुदेवाभिधानम् ॥२३॥ आत्मसौहृदं प्रियवादादिना दर्शयन् ॥२४॥२५॥२६॥

१ 'यतोऽनेकविधो भेदो यत आत्मविपर्ययः । देहयोगवियोगश्च' इति पाठान्तरं विजयच. २ 'ओडन्तमेव' । ३ मोक्षयामासेति पा. ४ 'भ्रातुर्वचनमाश्रुय भ्रांवा रोषं च' इति पुस्तकद्वये पा. ५ अव्ययानामनेकार्थत्वात् 'ह' इत्यनेन हरिवंशगर्गसंहितादौ प्रसिद्धियोतनमपीति भावः । ६ तथाहि पूर्वमीमांसायां प्रयमाध्याये चतुर्थपादे अष्टादशाधिकरणे 'तत्समवायात्' इति । 'प्राणभृत् उपदधाति' इति श्रुतिवाक्यमस्य विषयः । इष्टकाचयने सृष्टीरुपदधातीतिवत्प्राणभृत् उपदधातीति द्वितीयावद्वचनम् । प्राणभृत्स्त्वानामकान्मन्त्रानुपदधाति येमन्त्रैरिष्टका रचयन्ते ता अपि प्राणभृन्नाम्यस्ता उपदधाति रचयतीति श्रुतेरर्थः । अस्मिन्प्रकरणे प्रथममंत्रे एव प्राणभृद्विगमाग्न्यायते । तथापि तस्यैकस्यापि लिङ्गस्य च्छत्रिणो गच्छन्तीति न्यायेन सर्वेषु मन्त्रेषु समवायादान्नानादित्यधिकरणार्थः । तद्वं यजमानकार्यसिद्धयादयो गुणवृत्तिहेतवो निर्णीताः । तथा चोक्तं—'तत्सिद्धिजातिसारूप्यप्रशंसाच्छिद्भूमिमिः । षड्भिः सर्वत्र शब्दानां गौणी वृत्तिः प्रकल्पिता' इति । तथा च स्वसृशब्देन तत्पत्तिरपि गृह्यत इति भावः । इति भागवतकोडटिप्पण्यम् ।

स्वपरभेददर्शने किं भवति तदाह । शोक इषेति । भावैरेव निमित्तभूतैर्मिथो भावान् घ्नंतं भावमीश्वरं पृथग्दृशस्ते न पश्यन्ति किं त्वदमेव हंता हतश्चेति मन्यन्त इत्यर्थः ॥२७॥ विशुद्धं यथा भवति ॥२८॥२९॥ नातिकोविदा दृष्टमात्रमतयो न दीर्घदर्शनाः ॥३०॥ न निर्गतानि दश दिनानि येषां तानन्यांश्च ॥३१॥३२॥ अस्यतो विध्यतः सतः । उत्सृज्य रणं त्यक्त्वा ॥ ३३ ॥३४॥ अन्यासक्तान्विमुखांश्चेति न हंसि न हिनत्सि ॥ ३५ ॥

शोकहर्षभयद्वेषलोभमोहमदान्विताः ॥ मिथो घ्नंतं न पश्यन्ति भावैर्भावं पृथग्दृशः ॥ २७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कंस एवं प्रसन्नाभ्यां विशुद्धं प्रतिभाषितः ॥ देवकीवसुदेवाभ्यामनुज्ञातोऽविशद् गृहम् ॥२८॥ तस्यां रात्र्यां व्यतीतायां कंस आहूय मंत्रिणः ॥ तेभ्य आचष्ट तत् सर्वं यदुक्तं योगनिद्रया ॥२९॥ आकर्ण्य भर्तुर्गदितं तमूचुर्देवशत्रवः ॥ देवान् प्रति कृतामर्षा दैतेया नातिकोविदाः ॥३०॥ एवं चेत् तर्हि भोजेन्द्र पुरग्रामव्रजादिषु ॥ अनिर्दशान् निर्दशांश्च ह निष्यामोऽद्य वै शिशून् ॥३१॥ किमुद्यमैः करिष्यन्ति देवाः समरभीरवः ॥ नित्यमुद्विग्नमनसो ज्याघोषैर्धनुषस्तव ॥३२॥ अस्यतस्ते शरव्रातैर्हन्यमानाः समंततः ॥ जिजीविषव उत्सृज्य पलायनपरा ययुः ॥ ३३ ॥ केचित् प्रांजलयो दीनान्यस्तशस्त्रा दिवौकसः ॥ मुक्तकच्छशिखाः केचिद् भीताः स्म इति वादिनः ॥ ३४ ॥ न त्वं विस्मृतशस्त्रास्त्रान्विरथान्भयसंवृतान् ॥ हंस्यन्यासक्तविमुखान् भग्नचापानयुध्यतः ॥३५॥ किं क्षेमशूरैर्विबुधैरसंयुगविकत्थनैः ॥ रहोजुषा किं हरिणा शंभुना वा वनौकसा ॥३६॥ किमिन्द्रेणाल्पवीर्येण ब्रह्मणा वा तपस्यता ॥ तथापि देवाः सापत्न्यान्नोपेक्ष्या इति मन्महे ॥ ततस्तन्मूलखनने नियुङ्क्ष्वास्माननुव्रतान् ॥ ३७ ॥

क्षेमे निर्भयदेशे शूरैः संयुगादन्यत्र विकत्थनं प्रौढिवादो येषां तैः । ननु हरेर्विभेमि शंभोश्चेति । चेत्तत्राहुः । रहोजुषेति सर्वस्याप्यन्तःप्रविष्टेन क्वचिदपि बहिरदृष्टेनेत्यर्थः । पुरुषप्रवृत्तिरहितमिलावृतवनमोको यस्य तेन शंभुना वा ॥ ३६ ॥ यद्यप्युद्यमैर्देवा न किञ्चिदपि कर्तुं समर्था

स्तथापि नीतिरनुसर्तव्येत्याहुः तथापीति ॥ ३७ ॥ रूढपदो बद्धमूलः ॥ ३८ ॥ देवानां मूलं विष्णुः स च यत्र धर्मस्तत्राऽऽस्ते । तस्य
 धर्मस्य मूलं वेदादय इति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ किं च विप्रादयो हरेरेव तनवो मूलं च यस्मात्तस्मादयमेव तद्वधोपाय इत्याहुः । अय
 मिति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ आरात्समीपमागतो मृत्युर्येषां ते ॥ ४५ ॥ सतां विद्वेषो न मृत्युमात्रहेतुः किं तु बह्वनर्थकारीत्याह । आयुः
 यथाऽऽमयोगे समुपेक्षितो नृभिर्न शक्यते रूढपदश्चिकित्सितुम् ॥ यथेन्द्रियग्राम उपेक्षितस्तथा रिपुर्महान् बद्धवलो
 न चाल्यते ॥ ३८ ॥ मूलं हि विष्णुर्देवानां यत्र धर्मः सनातनः ॥ तस्य च ब्रह्मगोविप्रास्तपोयज्ञाः सदक्षिणाः ॥ ३९ ॥
 तस्मात् सर्वात्मना राजन् ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ॥ तपस्विनो यज्ञशीलान् गाश्च हन्मो हविर्दुघाः ॥ ४० ॥ विप्रा
 गावश्च वेदाश्च तपः सत्यं दमः शमः ॥ श्रद्धा दया तितिक्षा च क्रतवश्च हरेस्तनूः ॥ ४१ ॥ स हि सर्वसुराध्यक्षो ह्यसु
 रद्विद् गुहाशयः ॥ तन्मूला देवताः सर्वाः सेश्वराः सचतुर्मुखाः ॥ अयं वै तद्वधोपायो यदृषीणां विर्हिसनम् ॥ ४२ ॥
 श्रीशुक उवाच ॥ एवं दुर्मन्त्रिभिः कंसः सह संमन्त्र्य दुर्मतिः ॥ ब्रह्महिंसां हितं मेने कालपाशवृत्तोऽसुरः ॥ ४३ ॥ संदिश्य
 साधुलोकस्य कदने कदनप्रियान् ॥ कामरूपधरान् दिक्षु दानवान् गृहमाविशत् ॥ ४४ ॥ ते वै रजःप्रकृतयस्तमसा
 मूढचेतसः ॥ सतां विद्वेषमाचेरुरारादागतमृत्यवः ॥ ४५ ॥ आयुः श्रियं यशो धर्मं लोकानाशिष एव च ॥ हन्ति श्रेयांसि
 सर्वाणि पुंसो महदतिक्रमः ॥ ४६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पृ० कंसाज्ञप्तकृतवालादिर्हिसनं नाम
 चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४॥ श्रीशुक उवाच ॥ नन्दस्वात्मज उत्पन्ने जाताबादो महामनाः ॥ आहूय विप्रान् दैवज्ञान् स्नातः
 शुचिरलंकृतः ॥ १ ॥ वाचयित्वा स्वस्त्ययनं जातकर्मात्मजस्य वै ॥ कारयामास विधिवत् पितृदेवार्चनं तथा ॥ २ ॥
 श्रियमिति ॥ ४६ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे टीकायां कंसोद्यमनिरूपणं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥ ४॥ पंचमे जातकं नन्दः सुनोः
 कृत्वा महोत्सवम् ॥ गत्वाऽथ मथुरां प्राप वसुदेवागमोत्सवम् ॥ १ ॥ महामना उदारचित्तः ॥ १ ॥ २ ॥

भा. द. पू.
॥ १८ ॥

नियुते द्वे लक्षे सप्ततिलपर्वतांश्च प्रादात् । कथंभूतान् । रत्नौघैः रत्नसमूहैः शातकौभांबरैः सुवर्णरसाक्तैरंबरैश्चावृतान् ॥ ३ ॥ द्रव्याणां गोहिर
ण्यादीनां मध्ये केषांचिदानैरेव शुद्धिर्यथा तथाऽन्नदानादियुक्तजातकर्मादिसंस्कारैरेव गर्भाणां शुद्धिरिति दर्शयितुं प्रतिनियतानि शोधकानि दृष्टां
तत्वेनोदाहरति । कालेनेति । कलेन भूम्यादि । स्नानेन देहादि । शौचेनामेध्यलिप्तादि । संस्कारैर्गर्भादि । तपसा इंद्रियादि । इज्यया ब्राह्मणादि ।
दानैर्द्रव्याणि । संतुष्ट्या मनः । आत्मा त्वात्मविद्यया शुध्यति ॥ ४ ॥ सौमंगल्यगिरः स्वस्तिवाचका विप्रादयो बभूवुः । तत्र “सूताः पौराणिकाः

धेनूनां नियुते प्रादाद्विप्रेभ्यः समलंकृते ॥ तिलाद्रीन् सप्त रत्नौघशातकौभांवरावृतान् ॥ ३ ॥ कालेन स्नानशौचाभ्यां
संस्कारैस्तपसेज्यया ॥ शुध्यन्ति दानैः संतुष्ट्या द्रव्याण्यात्माऽऽत्मविद्यया ॥ ४ ॥ सौमंगल्यगिरो विप्राः सुतमामध
बंदिनः ॥ गायकाश्च जगुर्नेदुर्भेयो हुन्दुभयो मुहुः ॥ ५ ॥ व्रजः संमृष्टसंसिक्तद्वाराजिरगृहांतरः ॥ चित्रध्वजपताकाश्च
कचैलपल्लवतोरणैः ॥ ६ ॥ गावो वृषा वत्सतरा हरिद्रातैलरूपिताः ॥ विचित्रधातुवर्हस्रग्वस्त्रकांचनमालिनः ॥ ७ ॥
महार्हवस्त्राभरणाः कंचुकोष्णीषभूषिताः ॥ गोपाः समाययू राजन्नातोपायनपाणयः ॥ ८ ॥ गोप्यश्चाकर्ण्य मुदिताः
यशोदायाः सुतोद्भवम् ॥ आत्मानं भूषयांचकुर्वन्नाऽऽकल्पांजनादिभिः ॥ ९ ॥ नवकुंकुमकिंजल्कमुखपंकजभूतयः ॥
वलिभिस्त्वरितं जग्मुः पृथुश्रोण्यश्चलत्कुचाः ॥ १० ॥ गोप्यः समृष्टमणिकुंडलनिष्ककंठ्यश्चित्रांवराः पथि शिखाच्यु
तमाल्यवर्षाः ॥ नंदालयं सवलया व्रजतीर्विरेजुर्व्यालोलकुंडलपयोधरहारशोभाः ॥ ११ ॥

प्रोक्तामागधा वंशशंसकाः ॥ बंदिनस्त्वमलप्रज्ञाः प्रस्तावसदृशोक्तयः ॥ ” इति ॥ ५ ॥ संमृष्टानि संसिक्तानि च द्वारादिकानि यस्मिन्सः । तत्र
अजिराण्यंगणानि गृहांतराणि गृहमध्यानि च यस्मिन्स तथा । चित्रध्वजेषु पताकानां स्रजश्च चैलपल्लवतोरणानि च तैर्भूषितः ॥ ६ ॥
हरिद्रातैलै रूपिता लिप्ताः । विचित्रा धातवश्च बर्हस्रजश्च वस्त्राणि च कांचनमालाश्चालंकारतया विद्यन्ते येषां ते । तथाभूता गवादयो बभू
वुरित्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ आकल्पा अलंकाराः ॥ ९ ॥ नवकुंकुमकिंजल्कैर्मुखपंकजेषु भूतिः श्रीर्यासां ताः ॥ १० ॥ समृष्टान्युज्ज्वलितानि

श्री. टी.
अ. ५

॥ १८ ॥

मणिमयानि कुंडलानि यासां ताः । निष्काः पदकानि कंठेषु यासां ताश्च । शिखाभ्यश्च्युतानि माल्यवर्षाणि यासां ताः । नंदालयं ब्रज तीव्रजंत्यः पथि विरेजुः । सवलयाः कंकणभूषिताः । व्यालोलैः कुंडलादिभिः शोभा यासां ताः ॥ ११ ॥ जनं सिंचंत्यः अजनमुज्जगुरिति वा ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ तेभ्यः प्रादात् ॥ १५ ॥ यथोचितमन्यानप्यपूजयत् ॥ १६ ॥ १७ ॥ हरेर्निवासेन ये आत्मनि ब्रजे गुणाः ता आशिषः प्रयुंजानाश्चिरं पाहीति बालके ॥ हरिद्राचूर्णतैलाद्भिः सिंचंत्यो जनमुज्जगुः ॥ १२ ॥ अवाद्यंत विचित्राणि वादित्राणि महोत्सवे ॥ कृष्णे विश्वेश्वरेऽनंते नंदस्य ब्रजमागते ॥ १३ ॥ गोपाः परस्परं हृष्टा दधिक्षीरघृतां बुभिः ॥ आसिंचंतो विलिपंतो नवनीतैश्च चिक्षिपुः ॥ १४ ॥ नन्दो महामनास्तेभ्यो वासोऽलंकारगोधनम् ॥ सूतमागधबन्दिभ्यो येऽन्ये विद्योपजीविनः ॥ १५ ॥ तैस्तैः कामैरदीनात्मा यथोचितमपूजयत् ॥ विष्णोराराधनार्थाय स्वपुत्रस्योदयाय च ॥ १६ ॥ रोहिणी च महाभागा नंदगोपाभिनंदिता ॥ व्यचरद्विव्यबासस्त्रक्कण्ठाभरणभूषिता ॥ १७ ॥ तत आरभ्य नंदस्य ब्रजः सर्वसमृद्धिमान् ॥ हरेर्निवासात्मगुणैरमाक्रीडमभून्नृप ॥ १८ ॥ गोपान् गोकुलरक्षायां निरूप्य मथुरां गतः ॥ नंदः कंसस्य वार्षिक्यं करं दातुं कुरुद्वह ॥ १९ ॥ वसुदेव उपश्रुत्य भ्रातरं नंदमागतम् ॥ ज्ञात्वा दत्तकरं राज्ञे ययौ तदवमोचनम् ॥ २० ॥ तं दृष्ट्वा सहस्रोत्थाय देहः प्राणमिवागतम् ॥ प्रीतः प्रियतमं दोभ्यां सस्वजे प्रेमविह्वलः ॥ २१ ॥ पूजितः सुखमासीनः पृष्ट्वाऽनामयमादृतः ॥ प्रसक्तधीः स्वात्मजयोरिदमाह विशांपते ॥ २२ ॥ दिष्ट्या भ्रातः प्रवयस इदानीमप्रजस्य ते ॥ प्रजाशाया निवृत्तस्य प्रजा यत् संनपद्यत ॥ २३ ॥ दिष्ट्या संसारचक्रेऽस्मिन् वर्तमानः पुनर्भवः ॥ उपलब्धो भवानद्य दुर्लभं प्रियदर्शनम् ॥ २४ ॥ सर्वप्रियत्वादय आसंस्तौ रमाया आक्रीडं विहारस्थानम् ॥ १८ ॥ वार्षिक्यं प्रतिवर्षदेयम् ॥ १९ ॥ भ्रातरं सखायम् । तदवमोचनं तस्य नंदस्य वसतिस्थानम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ पुनर्भवः पुनर्जात इव । तत्र हेतुगर्भं विशेषणं संसारचक्रे वर्तमान इति दुर्लभमिति च ॥ २४ ॥

दुर्लभत्वमेवाह । नैकत्रेति । प्रियश्चासौ संवासश्च प्रियसंवासः हे प्रियेति वा स्रोतस ओघेन नीयमानानां पुवंतीति पुवास्तृणकाष्ठादयस्तेषां यथै कत्रस्थितिर्नास्ति तद्वत् ॥ २५ ॥ कच्चिदिति । पशव्यादिरूपे तस्मिन्वने निर्दोषगोपयोदध्यादिप्रभृतगोपिकास्तन्यादिना पुत्रक्षेमजिज्ञासया पृच्छति । 'प्रसक्तधीः स्वात्मजयोः' इत्युक्तत्वात् ॥ २६ ॥ भवद्भ्यामुपलालितः सन्कच्चिद्वर्तत इति शेषः ॥ २७ ॥ पुत्रादर्शनक्लेशानाह । पुंस इति । सुहृदो बंधून्प्रत्यनुभावितः तदर्थं संपादितो यस्त्रिवर्गः स हि पुंसो विहितो युक्तः शास्त्रेण वा प्रोक्तो न स्वमात्रपर्यवसितः । अतस्तेषु क्लिश्यमानेषु स त्रिवर्गोऽर्थाय न कल्पते सुखाय न भवतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ नंदो वसुदेवं सांत्वयन्नाह । अहो इति ॥ २९ ॥ अदृष्टे एव निष्ठा नैकत्र प्रियसंवासः सुहृदां चित्रकर्मणाम् ॥ ओघेन व्यूह्यमानानां प्लवानां स्रोतसो यथा ॥ २५ ॥ कच्चित् पशव्यं निरुजं भूर्यबुतृणवीरुधम् ॥ बृहद्वनं तदधुना यत्रास्से त्वं सुहृद्वृतः ॥ २६ ॥ भ्रातर्मम सुतः कच्चिन्मात्रा सह भवद्भजे ॥ तातं भवंतं मन्वानो भवद्भ्यामुपलालितः ॥ २७ ॥ पुंसस्त्रिवर्गो विहितः सुहृदो ह्यनुभावितः ॥ न तेषु क्लिश्यमानेषु त्रिवर्गोऽर्थाय कल्पते ॥ २८ ॥ नंद उवाच ॥ अहो ते देवकीपुत्राः कंसेन बहवो हताः ॥ एकाऽवशिष्टाऽवरजा कन्या सापि दिवं गता ॥ २९ ॥ नूनं ह्यदृष्टनिष्ठोऽयमदृष्टपरमो जनः ॥ अदृष्टमात्मनस्तत्त्वं यो वेद न स मुह्यति ॥ ३० ॥ वसुदेव उवाच ॥ करो वै वार्षिकोदत्तो राज्ञे दृष्टा वयं च वः ॥ नेह स्थेयं बहुतिथं संत्युत्पाताश्च गोकुले ॥ ३१ ॥ समाप्तिर्यस्य सः यदैव पुत्रादिसुखप्रदमदृष्टं हीयते तदैव ते पुत्रादयो न भवंतीत्यर्थः । तथा अदृष्टपरमः अदृष्टमेव परमं यस्य सः । यद्यपि पुत्रादयो विद्युक्तास्तथाऽपि तानदृष्टमेव पुनः संगमयतीत्यर्थः । एवमदृष्टमात्मनस्तत्त्वमव्यभिचारिकारणं सुखदुःखयोर्वो वेद स न मुह्यति तस्मादि दानीं त्वया न दुःखं भावनीयं मृतानामपि विद्युक्तानामपि च कालांतरे दर्शनयोग्योः संभवात् । अस्मदादिभिरपि कालांतरे तद्वियोगे सत्यप्यत एव न दुःखं संभावनीयमिति नंदस्य दैवी वागेषा भाविमुचिका ॥ ३० ॥ तां बुद्ध्या वसुदेवो दुःखं त्यक्त्वा नंदमाह । करो वै इति । वो

१ कच्चिदिति इष्टप्रसने 'कच्चित्कामप्रवेदने' इत्यमरः । २ अदृष्टशब्दवाच्यपुण्यपापावीनमेवास्य जन्ममरणयोगवियोगसुखदुःखादिकं सर्वमित्याशयः । ३ पुत्रेषु देवक्याः ज्ञेयतिशयात्तत्पुत्रा इत्युक्तम् । अन्यथा तत्र पुत्रा इत्युक्त्यैव गतार्थत्वात् । ४ 'नूनं हि दृष्टनिष्ठोऽयं नादृष्टपरमोजनः ।' ३० पा० ।

युष्माभिः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीभा० म० दशमे पृ० टीकायां पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ षष्ठे सख्युर्गिरां नंदो ब्रजं गच्छन्मृतां पथि ॥
दृष्ट्वा तु राक्षसीं तस्या मृत्युं श्रुत्वाऽथ विस्मितः ॥ १ ॥ १ ॥ २ ॥ कृष्णविषये शंकमानं राजानं प्रत्यविषये प्रवृत्ता सैव मरिष्यतीति सूच
यन्नाह । न यत्रेति । यत्र श्रीकृष्णस्य श्रवणादीनि न संति तत्रैव तासां शक्तिः । साक्षात्तस्मिन्नेव सति का शंकेति भावः ॥ ३ ॥ योषित्वा
वेषतो वरां नारीमित्रात्मानं विधाय । ननु निर्लज्जा निर्विशंका च सती कथं परसद्गानि प्रविष्टेत्यत आह । कामचारिणीति । न हि कामचा
श्रीशुक उवाच ॥ इति नंदादयो गोपाः प्रोक्तास्ते शौरिणा ययुः ॥ अनोभिरनदुद्युक्तैस्तमनुज्ञाप्य गोकुलम् ॥ ३२ ॥
इति श्रीभागवते महा० दशमस्कंधे पृ० नंदवसुदेवसंगमो नाम पंचमोऽध्यायः ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नंदः पथि
वचः शौरेर्न मृषेति विचिंतयन् ॥ हरिं जगाम शरणमुत्पातागमशंकितः ॥ १ ॥ कंसेन प्रहिता घोरा पूतना बालघा
तिनी ॥ शिशुंश्चचार निघ्नंती पुरग्रामव्रजादिषु ॥ २ ॥ न यत्र श्रवणादीनि रक्षोघ्नानि स्वकर्मसु ॥ कुर्वन्ति सात्वतां
भर्तुर्यातुधान्यश्च तत्र हि ॥ ३ ॥ सा खेचर्येकदोपेत्य पूतना नंदगोकुलम् ॥ योषित्वा माययाऽऽत्मानं प्राविशत् काम
चारिणी ॥ ४ ॥ तां केशबंधव्यतिषिक्तमल्लिकां बृहन्नितंबस्तनकृच्छ्रमध्यमाम् ॥ सुवाससं कंपितकर्णभूषणत्विषोल्ल
सत्कुंतलभूषिताननाम् ॥ ५ ॥ वल्युस्मितापांगविसर्गवीक्षितैर्मनो हरंतीं वनितां ब्रजौकसाम् ॥ अमंसतांभोजकरेण
रूपिणीं गोप्यः श्रियं द्रष्टुमिवागतां पतिम् ॥ ६ ॥

रिणीष्विदं चित्रमित्यर्थः ॥ ४ ॥ तां वनितां पतिं द्रष्टुमागतामतिरूपवतीं श्रियमिव गोप्योऽमंसतेत्युत्तरश्लोकस्थेनान्वयः । श्रीसा
म्यार्थानि विशेषणानि । केशबंधव्यतिषिक्तमल्लिकां धम्मिल्लसंसक्तमल्लिकाकुसुमाम् । बृहता नितंबेन स्तनाभ्यां चोभयत आक्रांतमिव कृच्छ्रं
कृशं मध्यममुदरं यस्यास्ताम् । सुवाससं शोभने रमणीये वाससी यस्यास्ताम् । कंपितयोः कर्णभूषणयोस्त्विषोल्लसद्भिः कुंतलैर्मंडितमाननं
यस्यास्ताम् ॥ ५ ॥ वल्युस्मितापांगविसर्गवीक्षितैः वल्यु रम्यं स्मितं येषु ते तथाभूता अपांगविसर्गा येषु तैर्वीक्षितैर्ब्रजौकसां मनो हरंतीम् ।

भा. द. पू.
॥ २० ॥

अतो गोपाहतमनस्त्वेन तां न निवारितवन्तः इत्युक्तं भवति । गोप्यश्च श्रियमिव मत्वा तूष्णीमासन् । अतः केनाप्यनिवारिता सती प्रविवेशेति भावः ॥ ६ ॥ बालग्रहः पृतना असदंतकं बालं ददर्श । असतामंतकं दृष्ट्वा कथं न बिभेति तत्राह । प्रतिच्छन्ननिजोरुतेजसं बालनाट्येन प्रतिच्छन्नं तिरोहितं निजमुरु तेजो येन तम् । कमिव । भसि भस्मन्याहितमग्निमिवेति ॥ ७ ॥ चराचरात्मत्वादेव तां विबुध्य निमीलितेक्षण आस । स्वयमनंतं दुष्टानामंतकं बालं मत्वा एवमपि सांकमारोपयत् । यथोरगं सुप्तमबुद्धिश्चासौ रज्जुधीश्च सोऽज्ञानतो रज्जुबुद्ध्या गृह्णाति तद्वदिति ॥ ८ ॥ ननु

बालग्रहस्तत्र विचिन्वती शिशून्यदृच्छ्या नंदगृहेऽसदंतकम् ॥ बालं प्रतिच्छन्ननिजोरुतेजसं ददर्श तल्पेऽग्निमिवाहितं भसि ॥ ७ ॥ विबुध्य तां बालकमारिकाग्रहं चराचरात्मा स निमीलितेक्षणः ॥ (महीसुरत्वेऽपि च बालभावं विभावयन्किंचिदुवाच न प्रभुः ॥ अजानमानाथ निशाचरी हरिं विसर्गविज्ञानजगद्विचेष्टितम् ॥ १ ॥) अनंतमारोपयदंतकमंतकं यथोरगं सुप्तमबुद्धिरज्जुधीः ॥ ८ ॥ तां तीक्ष्णचित्तामतिवामचेष्टितां वीक्ष्यांतरा कोशपरिच्छदासिवत् ॥ वरस्त्रियं तत्प्रभया च धर्षिते निरीक्षमाणे जननी ह्यतिष्ठताम् ॥ ९ ॥ तस्मिन्स्तनं दुर्जरवीर्यमुल्बणं घोरांकमादाय शिशोर्ददावथ ॥ गाढं कराभ्यां भगवान्प्रपीड्य तत्प्राणैः समं रोषसमन्वितोऽपिवत् ॥ १० ॥

यशोदारोहिण्यौ तां कथं न न्यवारयेतां तत्राह । तामिति । वामं वल्लु जनन्या इव चेष्टितं यस्यास्तां वरस्त्रियं च सहसैवांतरा गृहमध्ये वीक्ष्य । अंतस्तैक्ष्ण्ये बहिर्मादवे च दृष्टांतः कोशपरिच्छदासिवत् । मृदुचित्रचर्ममयः कोशः परिच्छदः आवरणं यस्यासेः खड्गस्य तद्वत् । तत्प्रभया च धर्षिते अभिभूते । अहमस्य जननीयं वेति मोहिते च सत्यौ जननी जनन्यौ निरीक्षमाणे एव केवलमतिष्ठतां न तु निवारितवत्यौ ॥ ९ ॥ तस्मिन्स्थाने दुर्जरं वीर्यं विषं यस्मिन्स्तनं श्रीकृष्णमंकमादाय सा घोरा तस्मै शिशवे ददौ । अथानंतरमेव प्रपीड्य केवलं विषम

१ अयं श्लोकः कस्मिंश्चित्पुस्तकेऽधिक उपलभ्यते । स च प्रक्रान्तविषयोपयोग्येवेति मध्ये प्रक्षितोऽवगन्तव्यः । २ अप्रसूतायास्तस्यास्तस्मिन्स्तन्यामावात्केवलं विषमपथ्यं मत्वेति बालप्रबोधिनी ।

श्री. टी.
अ. ६

॥ २० ॥

पथ्यमिति मत्वेव तस्याः प्राणैः सहापिबत् ॥ १० ॥ चरणौ भुजौ च मुहुर्मुहुः क्षिपन्ती । प्रस्विन्नानि स्वेदयुक्तानि गात्राणि यस्याः सा ॥
॥ ११ ॥ रसाः रसातलानि च ॥ १२ ॥ व्यादाय मुखं विवृत्य केशादीन्प्रसार्य निजरूपमास्थिता । मरणसमये कपटमयुक्तमिति भावः ।
वृत्रो वज्राहत इव ॥ १३ ॥ पतन्नपि तस्या देहः षट्कोशमध्यवर्तिनो दुर्मांश्चूर्णीचकार ॥ १४ ॥ ईषामात्रोग्रदंष्ट्रास्यं ईषालांगलैर्दंडस्तत्प्रमाणोग्रा
दंष्ट्रा यस्मिंस्तत्तथाभूतमास्यं यस्मिंस्तत्तस्याः कलेवरं वीक्ष्य गोपा गोप्यश्च संतत्रसुः । संत्रासहेतुत्वेन पुनरष्टभिः पदैर्विशिनष्टि । गिरि

सा मुंचमुंचालमिति प्रभाषिणी निष्पीड्यमानाऽखिलजीवमर्मणि ॥ विवृत्य नेत्रे चरणौ भुजौ मुहुः प्रस्विन्नगात्रां क्षिप
ती स्रोद ह ॥ ११ ॥ तस्याः स्वनेनातिगभीररंहसा साद्रिर्मही द्यौश्च चचाल सग्रहा ॥ रसा दिशश्च प्रतिनेदिरे जनाः
पेतुः क्षितौ वज्रनिपातशंकया ॥ १२ ॥ निशाचरीत्यं व्यथितस्तना व्यसुर्व्यादाय केशांश्चरणौ भुजावपि ॥ प्रसार्य
गोष्ठे निजरूपमास्थिता वज्राहतो वृत्र इवापतन्नृप ॥ १३ ॥ पतमानोऽपि तद्देहस्त्रिगव्यूत्यंतरदुमान् ॥ चूर्णयामास
राजेंद्रमहदासीत्तदद्भुतम् ॥ १४ ॥ ईषामात्रोग्रदंष्ट्रास्यं गिरिकंदरनासिकम् ॥ गंडशैलस्तनं रौद्रं प्रकीर्णारुणमूर्धजम् ॥
॥ १५ ॥ अंधकूपगभीराक्षं पुलिनारोहभीषणम् ॥ बद्धसेतुभुजोर्वीघ्रि शून्यतोयहृदोदरम् ॥ १६ ॥ संतत्रसुः स्म तद्दीक्ष्य
गोपा गोप्यः कलेवरम् ॥ पूर्वं तु तन्निस्स्वनितभिन्नहृत्कर्णमस्तकाः ॥ १७ ॥

कंदरवन्नासिके यस्मिंस्तत् । गिरेश्च्युतौ स्थूलोपलौ गण्डशैलौ ताविव स्तनौ यस्मिंस्तत् । रौद्रं घोरम् । प्रकीर्णा अरुणा मूर्धजा यस्मिंस्तत् ॥
॥ १५ ॥ अंधकूपाविव गभीरे अक्षिणी यस्मिंस्तत् । पुलिनवदारोहौ जघने ताभ्यां भीषणम् । बद्धाः सेतव इव भुजौ ऊरू अंग्री च यस्मिं
स्तत् । शून्यतोयहृद इवोदरं यस्मिंस्तत् ॥ १६ ॥ पूर्वमेव तस्याः शब्देन भीताः पुनर्दर्शनेनातितत्रसुरित्याह । पूर्वं त्विति । तस्या निःस्वनितं

१ अपिशब्देन कृत्रिमसामर्थ्यदशायां तु ततोऽपि महान्मचितुर्महतीति सूचितम् । यद्वा न केवलं जीवन्नेव जीवाज्जवान् किं तु पतन्नपीति सूचितम् । ६० बा० प्र० । २ विस्मिन्नगात्रेति कचित् ।

३ रुम् इत्यन्यत्र । ४ व्यथिता व्यसुः क्षितौ ३० पा० ।

जा. द. पू.
॥ २१ ॥

शब्दस्तेन निर्भिन्नानि हृत्कर्णमस्तकानि येषां ते ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ द्वादशांगेषु ललाटादिषु केशवादिद्वादशनामभिः ॥ २० ॥ अना
चांता एव प्रथममतिसंभ्रमेणैवं रक्षां कृत्वा किञ्चिल्लब्धश्वासाः पुनस्तात्पर्येण बीजन्यासमकुर्वतेत्याह । गोप्य इति । संस्पृष्टसलिला आचांताः
आत्मनि प्रथममंगेषु करयोश्च पृथक् अजाद्येकादशबीजानां मध्ये करशुद्धौ त्रीणि करयोः संधिषु चत्वारिचत्वारि तथा अंघ्यादावेकैक
स्मिन्नंगे अजाद्येकैकं बीजं न्यस्य बालस्याप्यंगेषु तथैवाकुर्वत ॥ २१ ॥ अंग्रिम् अंग्री । जानु जाननी । भुजं भुजौ । कं शिरः ॥ २२ ॥

बालं च तस्या उरसि क्रीडन्तमकुतोभयम् ॥ गोप्यस्तूर्णं समभ्येत्य जगद्गुर्जातसंभ्रमाः ॥ १८ ॥ यशोदारोहिणी
भ्यां ताः समं बालस्य सर्वतः ॥ रक्षां विदधिरे सम्यग्गोपुच्छभ्रमणादिभिः ॥ १९ ॥ गोमूत्रेण स्नापयित्वा पुनर्गौरजसा
र्मकम् ॥ रक्षां चक्रश्च शकृतां द्वादशांगेषु नामभिः ॥ २० ॥ गोप्यः संस्पृष्टसलिला अंगेषु करयोः पृथक् ॥ न्यस्यात्म
न्यथ बालस्य बीजन्यासमकुर्वत ॥ २१ ॥ अव्यादजोऽङ्घ्रिमणिमांस्तव जान्वथोरु यज्ञोऽच्युतः कटितटं जठरं हयास्यः ॥
हृत्केशवस्त्वदुर ईश इनस्तुकंठं विष्णुर्भुजं मुखमुरुक्रम ईश्वरः कम ॥ २२ ॥ चक्रयग्रतः सहगदो हरिस्तु पश्चात्त्व
त्पार्श्वयोर्धनुरसी मधुहाऽजनश्च ॥ कोणेषु शंख उरुगाय उपर्युपेन्द्रस्ताक्षर्यः क्षितौ हलधरः पुरुषः समंतात् ॥ २३ ॥
इन्द्रियाणि हृषीकेशः प्राणान् नारायणोऽवतु ॥ श्वेतद्वीपपतिश्चित्तं मनो योगेश्वरोऽवतु ॥ २४ ॥ पृश्निगर्भश्च ते बुद्धि
मात्मानं भगवान् परः ॥ क्रीडन्तं पातु गोविंदः शयानं पातु माधवः ॥ २५ ॥

तथा दिक्षु रक्षामकुर्वन्नित्याह । चक्रयग्रत इति । चक्रसहितो हरिस्तवाग्रतोऽस्तु । सहगदो गदासहितो हरिस्तव पश्चादस्तु । त्वत्पार्श्वयो
र्धनुरधरो मधुहाऽसिधरोऽजनश्चैवावास्ताम् । शंखधर उरुगायश्चतुष्कोणेषु । क्षितावधस्तादित्यर्थः ॥ २३ ॥ एवं बही रक्षां कृत्वांतरंगामकुर्व
न्नित्याह । इन्द्रियाणीति ॥ २४ ॥ आत्मानमहंकारम् ॥ २५ ॥

१ शकृता गोशकृतेत्यर्थः ।

जी. टी.
अ. ६

॥ २१ ॥

॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ संन्यवेशयत् छादयामास ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विस्मयमेवाह । नूनमिति । बत विस्मये । सांप्रतं स वसुदेव ऋषिस्तपः
 प्रभाववान् योगेशो ज्ञानी वा सम्यगास । यतः यत् यम् आह स एवोत्पातो दृष्ट इति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ विस्मयांतरमाह । दह्यमानस्येति । कृष्णेन
 ब्रजंतमव्याद्वैकुण्ठ आसीनं त्वां श्रियः पतिः ॥ भुञ्जानं यज्ञभुक्पातु सर्वग्रहभयंकरः ॥ २६ ॥ डाकिन्यो यातुधान्यश्च
 कूष्मांडा येऽर्भकग्रहाः ॥ भूतप्रेतपिशाचाश्च यक्षरक्षोविनायकाः ॥ २७ ॥ कोटरारेवतीज्येष्ठापूतनामातृकादयः ॥
 उन्मादा ये ह्यपस्मारा देहप्राणेंद्रियदुहः ॥ २८ ॥ स्वप्नदृष्टा महोत्पाता वृद्धबालग्रहाश्च ये ॥ सर्वे नश्यंतु ते विष्णोर्ना
 मग्रहणभीरवः ॥ २९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति प्रणयवद्धाभिर्गोपीभिः कृतरक्षणम् ॥ पाययित्वा स्तनं माता संन्यवेश
 यदात्मजम् ॥ ३० ॥ तावन्नन्दादयो गोपा मथुराया ब्रजं गताः ॥ विलोक्य पूतनादेहं बभ्रुरतिविस्मिताः ॥ ३१ ॥
 नूनं बतर्षिः सञ्जातो योगेशो वा समास सः ॥ स एव दृष्टो ह्युत्पातो यदाहानकदुन्दुभिः ॥ ३२ ॥ कलेवरं परशुभि
 श्लिष्ट्वा तत्ते ब्रजौकसः ॥ दूरे क्षिप्त्वाऽवयवशो न्यदहन् काष्ठवेष्टितम् ॥ ३३ ॥ दह्यमानस्य देहस्य धूमश्चागुरुसौरभः ॥
 उत्थितः कृष्णनिर्भुक्तसपद्याहतपाप्मनः ॥ ३४ ॥ पूतना लोकबालघ्नी राक्षसी रुधिराशना ॥ जिघांसयापि हरये स्तनं
 दत्त्वाऽऽप सद्गतिम् ॥ ३५ ॥ किं पुनः श्रद्धयाभक्त्या कृष्णाय परमात्मने ॥ यच्छन्प्रियतमं किं नु रक्तास्तन्मातरो
 यथा ॥ ३६ ॥ पद्भ्यां भक्तहृदिस्थाभ्यां वंद्याभ्यां लोकवंदितैः ॥ अंगं यस्याः समाक्रम्य भगवानपिबत् स्तनम् ॥ ३७ ॥
 यातुधान्यपि सा स्वर्गमवाप जननीगतिम् ॥ कृष्णभुक्तस्तनक्षीराः किमु गावो नु मातरः ॥ ३८ ॥
 निर्भुक्तोऽत एव सपद्याहतः पाप्मा यस्य ॥ ३४ ॥ प्रसंगात्कैमुत्यन्यायेन भक्तिवैभवमाह । पूतनेति ॥ ३५ ॥ श्रद्धया आस्तिक्येन । भक्त्या
 प्रेम्णा । रक्ताः स्निग्धाः । तन्मातर इति वत्साहरणलीलाभिप्रायेण बहुवचनम् । तत्र हि गोगोपिकास्तदा तन्मातरोऽभवन्निति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

१ संन्यवीविशत् इ० पा० । २ ददद्दुरि० पा० । ३ लोकवंदित इत्यपि क्वचित्पाठस्तदा कृष्णस्य विशेषणम् । ४ अनुमातरो मातृरूपा गोप्यो गावोऽपि जननीगतिमवाप्नुवति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ।

॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ एतदार्भकचरितम् । किं तत् । पूतनामोक्षमिति ॥४४॥ अतुं दैत्यकुलानीशः पूतनायाः शिशुच्छलात् ॥
स्तन्यापोशनतः प्राणैः प्राणाहुतिमकल्पयत् ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधे पूर्वार्धे टीकायां पूतनामोक्षो नामः षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥
उत्क्षिपच्छकटं व्योम्नि तृणावर्तमधः क्षिपन् ॥ दर्शयन्विश्वमास्ये च कृष्णः कीडति सप्तमे ॥ १ ॥ कृष्णार्भकसुधासिंधुसंप्लवानंदनिर्भरः ॥

पयांसि यासामपिबत् पुत्रस्नेहस्तुतान्यलम् ॥ भगवान् देवकीपुत्रः कैवल्यद्यखिलप्रदः ॥ ३९ ॥ तासामविरतं कृष्णे
कुर्वतीनां सुतेक्षणम् ॥ न पुनः कल्पते राजन्संसारोऽज्ञानसंभवः ॥ ४० ॥ कटधूमस्य सौरभ्यमवघ्राय ब्रजौकसः ॥
किमिदं कुत एवेति वदंतो ब्रजमाययुः ॥ ४१ ॥ ते तत्र वर्णितं गोपैः पूतनागमनादिकम् ॥ श्रुत्वा तन्निधनं स्वस्ति शि
शोश्चासन्सुविस्मिताः ॥ ४२ ॥ नंदः स्वपुत्रमादाय प्रेत्यागतमुदारधीः ॥ मूढन्युपाघ्राय परमां मुदं लेभे कुरूद्वह ॥ ४३ ॥
य एत्तपूतनामोक्षं कृष्णस्यार्भकमद्भुतम् ॥ शृणुयाच्छ्रद्धया मर्त्यो गोविंदे लभते रतिम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे दशमस्कंधे पू० पूतनामोक्षो नाम षष्ठोऽध्यायः ॥ ६ ॥ राजोवाच ॥ येनयेनावतारेण भगवान्हरिरीश्वरः ॥
करोति कर्णरम्याणि मनोज्ञानि च नः प्रभो ॥ १ ॥ यच्छृण्वतोऽपैत्यरतिर्वितृष्णा सत्त्वं च शुध्यत्यचिरेण पुंसः ॥
भक्तिर्हरौ तत्पुरुषे च सख्यं तदेव हारं वद मन्यसे चेत् ॥ २ ॥

भूयस्तदेवसंप्रष्टुं राजान्यदभिनंदति ॥ २ ॥ येनयेनेति ॥ येनयेन मत्स्याद्यवतारेणापि यानियानि कर्माणि करोति तानि नः कर्णसुखावहानि
मनःप्रीतिकराणि च भवंत्येव ॥ १ ॥ तथापि यच्छृण्वतः पुंसः पुरुषमात्रस्यारतिर्मनोग्लानिस्तन्मूलभूता विविधा तृष्णा चापगच्छति । तथा
सत्त्वशुद्धिहरिभक्तिहरिदाससख्यानि च भवंति तदेव हारं हरेश्चरितं मनोहरं वा वद । मन्यसे चेत् अनुग्रहं यदि करोषीति ॥ २ ॥

१ प्रोप्यागतः ६० पा० । २ आर्भकचेष्टितं इति कुत्रचित् । ३ कुत्रचिरपुस्तके इतः प्राक् 'एवं स वृद्धे विष्णुर्नंदगेहे जनार्दनः । कुर्वन्ननिशमानंदं गोपालानां सयोषिताम् ॥' इदं पद्यमधिकमस्ति ।
४ सारं ६० पा० ।

अत्यौत्सुक्येन पुनर्विंशिनष्टि । अथेति । अनुरुंधतोऽनुकुर्वतः ॥ ३ ॥ उत्थानं शिशोरंगपरिवर्तनं तत्र करणीये कौतुकाप्लवे उत्सवाभिषेके तथा तस्मिन्नेव दिने जन्मर्क्षस्यापि योगेऽतिमहोत्सवे समवेतयोषितां मिलितपुरंध्रीणां मध्ये वादित्रादिभिः शोभितमभिषेचनं सती यशोदा चकार ॥ ४ ॥ अन्नादिभिः सुपूजितैर्विप्रैः कृतमंगलम् । संजातनिद्रे अक्षिणी यस्य तमशीशयच्छायितवती । शकटस्याधस्तात्प्रेखे ॥ ५ ॥ उदक्षि पदूर्ध्वं चालितवान् ॥ ६ ॥ तदधःशयानस्य शिशोरल्पकश्चासौ प्रवालवन्मृदुश्च योंघ्रिस्तेन हतमनः शकटं तदाकारोऽसुरः व्यवर्तत विप

अथान्यदपि कृष्णस्य तोकाचरितमद्भुतम् ॥ मानुषं लोकमासाद्य तज्जातिमनुरुंधतः ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कदाचिदौत्था निककौतुकाप्लवे जन्मर्क्षयोगे समवेतयोषिताम् ॥ वादित्रगीतद्विजमंत्रवाचकैश्चकार सूनोरभिषेचनं सती ॥ ४ ॥ नंदस्य पत्नी कृतमज्जनादिकं विप्रैः कृतस्वस्त्ययनं सुपूजितः ॥ अन्नाद्यवासस्सगभीष्टधेनुभिः संजातनिद्राक्षमशीशयच्छनैः ॥ ५ ॥ औत्थानिकौत्सुक्यमना मनस्विनी समागतान्पूजयती ब्रजौकसः ॥ नैवाशृणोद्वै रुदितं सुतस्य सा रुदंस्तनार्थी चरणाबुदक्षिपत् ॥ ६ ॥ अधश्शयानस्य शिशोरनोऽल्पकप्रवालमृद्वंग्रिहतं व्यवर्तत ॥ विध्वस्तनानारसकुप्यभाजनं व्य त्यस्तचक्राक्षविभिन्नकूबरम् ॥ ७ ॥ दृष्ट्वा यशोदाप्रमुखा ब्रजस्त्रिय औत्थानिके कर्मणि याः समागताः ॥ नन्दादयश्चाद्भु तदर्शनाकुलाः कथं स्वयं वै शकटं विपर्यगात् ॥ ८ ॥ (इति ब्रुवंतोऽतिविवादमोहिता जनाः समंतात् परिवहुरार्तवत्) ॥ ऊचुरव्यवसितमतीन् गोपान् गोपीश्च वालकाः ॥ रुदताऽनेन पादेन क्षिप्तमेतन्न संशयः ॥ ९ ॥

रीतमपतत् । कथम् । विध्वस्तानि नानारसवंति कुप्यभाजनानि स्वर्णरजतातिरिक्तकांस्यादिमयानि भाजनानि यथा भवंति तथा । चक्रे च अक्षश्च चक्राक्षाः व्यत्यस्ताश्चक्राक्षा यस्मिन् विभिन्नः कूबरो युगंधरो यस्य तच्च तच्च यथा भवति तथा व्यवर्ततेति ॥ ७ ॥ अद्भुतदर्शने नाकुला बभूवुः । तदेवाह । कथमिति । विपर्यगाद्विपरीतमपतदिति ॥ ८ ॥ अव्यवसितमतीन्निश्चितमतीन्संशयारूढानित्यर्थः ॥ ९ ॥

१ कचित् 'इति ब्रुवंतः' इति श्लोकार्थं नास्ति । तत्र विपर्यगादित्युच्यते । क्रियाविशेषणेनायमर्थः ६० वा० ।

भा. द. पृ.
॥ २३ ॥

न श्रद्धधिरे विश्वासं न जग्मुः । उत अपि । बालस्यैतन्न संभवति एते च बालाः किं जानंतीति ॥ १० ॥ रक्षोघ्नैः सूक्तैः कृत्वा ॥ ११ ॥ भगवत्प्रभावानभिज्ञविप्रचेष्टितं विडम्बयन्नाह पूर्ववदित्यादिना । बलिभिः शक्तैः । यद्वा अष्टदिक्षु बलिभिः सहितं सपरिकरं यथापूर्वं स्थापितं विप्राः दध्यादिभिरर्चयामासुः । हुत्वा ग्रहादिहोमं विधाय ॥ १२ ॥ असूया गुणेषु दोषाविष्करणम् । ईर्ष्या अक्षांतिः । तेषामाशिषः कृतास्तैः

न ते श्रद्धधिरे गोपा बालभाषितमित्युत ॥ अंप्रमेयं बलं तस्य बालकस्य न ते विदुः ॥ १० ॥ रुदंतं सुतमादाय यशो दा ग्रहशंकिता ॥ कृतस्वस्त्ययनं विप्रैः सूक्तैः स्तनमपाययत् ॥ ११ ॥ पूर्ववत् स्थापितं गोपैर्बलिभिः सपरिच्छदम् ॥ विप्रा हुत्वाऽर्चयांचक्रुर्दध्यक्षतकुशांबुभिः ॥ १२ ॥ येऽसूयानृतदंभेर्ष्याहिंसामानविवर्जिताः ॥ न तेषां सत्यशीलाना माशिषो विफलाः कृताः ॥ १३ ॥ इति बालकमादाय सामर्ग्यजुरुपाकृतैः ॥ जलैः पवित्रौषधिभिरभिषिच्य द्विजोत्तमैः ॥ १४ ॥ वाचयित्वा स्वस्त्ययनं नंदगोपः समाहितः ॥ हुत्वा चाग्निं द्विजातिभ्यः प्रादादन्नं महागुणम् ॥ १५ ॥ गावः सर्वगुणोपेता वासस्त्र्यकुममालिनीः ॥ आत्मजाभ्युदयार्थाय प्रादात् ते चान्वयुंजत ॥ १६ ॥ विप्रा मंत्रविदो युक्तास्तैर्याः प्रोक्तास्तथाशिषः ॥ ता निष्फला भविष्यन्ति न कदाचिदपि स्फुटम् ॥ १७ ॥ एकदाऽऽरोहमारूढं लालयन्ती सुतं सती ॥ गरिमाणं शिशोर्वोढुं न सेहे गिरिकूटवत् ॥ १८ ॥

प्रयुक्ताः ॥ १३ ॥ इत्येवमभिप्रेत्य सामर्ग्यजुर्भिरुपाकृतैरभिमंत्रितैः । पवित्रा औषधयो येषु जलेषु तैः कृत्वा द्विजोत्तमैः कर्तृभिरभिषिच्य भिषेकं कारयित्वा ॥ १४ ॥ हुत्वा हावयित्वा ॥ १५ ॥ गावो गाश्च प्रादात् । अन्वयुञ्जत आशिषो युयुजुः ॥ १६ ॥ तास्तथैव बभूवुरित्यर्थः ॥ १७ ॥ उत्क्षिप्य मृदुपादेन शकटं व्योम्नि लीलया ॥ तृणावर्तं पदाऽऽपीडय भुव्यपातयदर्भकः ॥ आरोहमुत्संगम् ॥ १८ ॥

१ 'अनंतस्याप्रमेयस्य बलं तस्य न वै विदुः ।' इ० वि० पा० । २ अस्तेयानृतेत्याद्यपि कचिन् । ३ गाश्चेति कुत्रचित्पाठः । ४ प्राग्जानेः इति पाठांतरम् । तत्र जातेः प्राक् संकल्पिता इति शेषेणार्थः । यद्वा प्राग्जातेरप्रजस्य बलमद्रस्य वा इति तदर्थः ।

श्री. टी.
अ. ७

॥ २३ ॥

तृणावर्तात्स्वमृत्युपरिहाराय कृष्णेनैवात्मन उत्संगादुत्ताराय कृतं भारमजानत्युत्पातशंकया महापुरुषमादध्यौ । श्रीकृष्णोदरवर्तिनां जगतां भारेण पीडिता विस्मिता च सती । यद्वा जगतां मध्ये कर्मसु आस बभूव । न तु जगदुदरं तं वेदेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ ईरयन्निनादयन्नित्यर्थः ॥ २१ ॥ यतो यत्र न्यस्तवती तस्मिन्स्थाने नापश्यत् ॥ २२ ॥ २३ ॥ खरपवनचक्रात्पांसुवर्षे सति ॥ २४ ॥ उपारतः पांसुवर्षस्य वेगो

भूमौ निधाय तं गोपी विस्मिता भारपीडिता ॥ महापुरुषमादध्यौ जगतां मासकर्मसु ॥ १९ ॥ दैत्यो नाम्ना तृणावर्तः कंसभृत्यः प्रणोदितः ॥ चक्रवातस्वरूपेण जहृगासीनमर्भकम् ॥ २० ॥ गोकुलं सर्वमावृण्वन् मुष्णंश्चक्षुषि रेणुभिः ॥ ईरयन् सुमहाघोरशब्देन प्रदिशो दिशः ॥ २१ ॥ मुहूर्तमभवद् गोष्ठं रजसा तमसा वृतम् ॥ सुतं यशोदा नापश्यत् तस्मिन्त्यस्तवती यतः ॥ २२ ॥ नापश्यत् कश्चनात्मानं परं चापि विमोहितः ॥ तृणावर्तनिसृष्टाभिः शर्कराभिरुपद्रुतः ॥ २३ ॥ इति खरपवनचक्रपांसुवर्षे सुतपदवीमवलाऽविलक्ष्य माता ॥ अतिकरुणमनुस्मरन्त्यशोचद् भुवि पतिता मृतवत्सका यथा गौः ॥ २४ ॥ रुदितमनुनिशम्य तत्र गोप्यो भृशमनुतप्तधियोऽश्रुपूर्णमुख्यः ॥ रुरुदुरनुपलभ्य नन्दं सुनुं पवन उपारतपांसुवर्षवेगे ॥ २५ ॥ तृणावर्तः शांतरयो वात्यारूपधरो हरन् ॥ कृष्णं नभोगतो गंतुं नाशक्रोद्भूरि भारभृत् ॥ २६ ॥ तमश्मानं मन्यमान आत्मनो गुरुमत्तया ॥ गले गृहीत उत्स्रष्टं नाशकनोदद्रुतार्भकम् ॥ २७ ॥

यस्मिंस्तथाभूते पवने सति तत्र तस्या रुदितमनुनिशम्य गोप्यो रुरुदुः ॥ २५ ॥ वात्या चक्रवातस्तद्रूपधरः कृष्ण हरन् शांतरयः कथंचिन्न भोगतस्ततः परं गंतुं नाशक्रोदित्यर्थः ॥ २६ ॥ गुरुमत्तयाऽतिगौरवेण तं तथा अश्मानमश्मवंतं पर्वतप्रायं मन्यमानस्तेनैवात्मनो गले गृहीतो धृतस्तं

१ त्वया दत्तः पुत्रस्त्वयैव संरक्षणीय इति प्रार्थितवतीत्यर्थः । २ जगामाशु च ३० पा० । ३ तृणवत्सकलं विश्वमावर्तयतीति व्युत्पत्त्या नाम्ना तृणावर्त इति तस्य बलिष्ठत्वमुक्तं, कंसभृत्य इति शत्रुत्वमुक्तम् । ४ रजोमिरित्यर्थः । ५ विचक्षमाणा ३० पा० । ६ गले गृहीत इत्यनेन तेन वात्यारूपं परित्यज्य दैत्यरूपं गृहीतमिति ज्ञेयम् ।

भा. द. पू.
॥ २४ ॥

त्यक्तुमिच्छन्नपि नाशक्रोदित्यर्थः ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ तस्योऽसि लंबमानं कृष्णमादाय मात्रे प्रतिहत्य समर्प्य विस्मिताश्च बभूवुरिति । विहा-
यसा गगनमार्गेण पुरुषादेन दैत्येन नीतं तथापि मृत्युमुखात्प्रमुक्तं पुनर्लब्ध्वा मोदं प्राप्नुरिति ॥ ३० ॥ परस्परं हर्षकथामाहुः । अहो वतेति ।
निवृत्तिं गमितो मृत्युं प्रापितोपि । कोऽत्र विस्मयो युज्यत एवैतदिति तेष्वेव केचिदाहुः । हिंस्र इति ॥ ३१ ॥ नोऽस्माभिश्चीर्णं कृतम् । पूर्तं
गलग्रहणनिश्चेष्टो दैत्यो निर्गतलोचनः ॥ अव्यक्तरावो न्यपतत् सहबालो वासुव्रजे ॥ २८ ॥ तमंतरिक्षात् पतितं
शिलायां विशीर्णसर्वावयवं करालम् ॥ पुरं यथा रुद्रशरेण विद्धं स्त्रियो रुदंत्यो ददृशुः समेताः ॥ २९ ॥ आदाय
मात्रे प्रतिहत्य विस्मिताः कृष्णं च तस्योरसि लंबमानम् ॥ तं स्वस्तिमन्तं पुरुषादनीतं विहायसा मृत्युमुखात् प्रमु-
क्तम् ॥ गोप्यश्च गोपाः किल नंदमुख्या लब्धा पुनः प्राप्नुरतीव मोदम् ॥ ३० ॥ अहो वतात्यद्भुतमेष रक्षसा बालो
निवृत्तिं गमितोऽभ्यगात् पुनः ॥ हिंस्रः स्वपापेन विहिंसितः खलः साधुः समत्वेन भयाद् विमुच्यते ॥ ३१ ॥ किं
नस्तपश्चीर्णमधोक्षजार्चनं पूर्तेष्टदत्तमुत भूतसौहृदम् ॥ यत्संपरेतः पुनरेव बालको दिष्ट्या स्वबंधून् प्रणयन्नुपस्थितः
॥ ३२ ॥ दृष्ट्वाद्भुतानि बहुशो नंदगोपो वृहद्वने ॥ वसुदेववचो भूयो मानयामास विस्मितः ॥ ३३ ॥ एकदार्भकमा-
दाय स्वांकमारोप्य भामिनी ॥ प्रस्नुतं पाययामास स्तनं स्नेहपरिप्लुता ॥ ३४ ॥ पीतप्रायस्य जननी सा तस्य
रुचिरस्मितम् ॥ मुखं लालयती राजञ् जृम्भतो ददृशे इदम् ॥ ३५ ॥ खं रोदसी ज्योतिरनीकमाशाः सूर्येन्दुवह्निश्चसनां
बुधीश्च ॥ द्वीपान्नगांस्तद्गृहितर्वनानि भूतानि यानि स्थिरजंगमानि ॥ ३६ ॥

वापीकूपादिनिर्माणम् । इष्टं पंचयज्ञाग्निहोत्रादि । दत्तं दानम् । यद्यस्मात्तपआदेः । प्रणयन् हर्षयन् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तृणावर्तागमे
दृष्टगौरवाशंकिनीं प्रसूम् ॥ बोधयन्दर्शयामास जृम्भाणो मुखे जगत् ॥ १ ॥ पीतप्रायस्य पीतः प्रायः स्तनो येन तस्य ॥ ३५ ॥ नगान्गिरीं

१ पूतनायाः पादादिचालनेन मयंकरशन्देन च व्रजवासिनां महामयं जातं तदधुना माभूदिति तद्गलग्रहणेन नमस्येव मारणमिति ध्येयम् ।

श्री. टी.
अ. ७

॥ २४ ॥

स्तेषां दुहितृर्नदीः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे टीकायां सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ अष्टमे नाम कर्मास्य बालकीडाकुतूहले ॥ मृद्रक्षणाभियोगे च विश्वरूपं निरूप्यते ॥ १ ॥ विश्वरूपादिवालस्य निशम्याऽऽशंकिनः पितुः ॥ नामकृद्गर्गवाक्येन निजं तत्त्वमसूचत् ॥ २ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ पूर्णत्वेत्कथं धनिनां गृहमागतस्तत्राह । महद्विचलनमिति । महतां स्वाश्रमादन्यत्र विचलनं न स्वार्थं किन्तु गृहिणां मंगलाय । ननु तर्हि त एव महदर्शनाथं किमिति नागच्छंति तत्राह । दीनचेतसां कृपणानां क्षणमपि गृहं

सा वीक्ष्यविश्वं सहसा राजन्संजातवेपथुः ॥ संमील्य मृगशावाक्षी नेत्रे आसीत् सुविस्मिता ॥ ३७ ॥ इति श्रीभागवते महापु० दशमस्कंधे पू० शकटतृणावर्तभंजनविश्वप्रदर्शनं नाम सप्तमोऽध्यायः ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गर्गः पुरोहितो राजन्यद्वनां सुमहातपाः ॥ ब्रजं जगाम नन्दस्य वसुदेवप्रचोदितः ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा परमप्रीतः प्रत्युत्थाय कृतांजलिः ॥ आनर्चाधोक्षजधिया प्रणिपातपुरस्सरम् ॥ २ ॥ सूपविष्टं कृतातिथ्यं गिरा सूनृतया मुनिम् ॥ नन्दयि त्वाऽब्रवीद् ब्रह्मन् पूर्णस्य करवाम किम् ॥ ३ ॥ महद्विचलनं नृणां गृहिणां दीनचेतसाम् ॥ निश्श्रेयसाय भगवन् कल्पते नान्यथा क्वचित् ॥ ४ ॥ ज्योतिषामयनं साक्षाद्यत्तज्ज्ञानमर्तीन्द्रियम् ॥ प्रणीतं भवता येन पुमान्वेद परावरम् ॥ ५ ॥ त्वं हि ब्रह्मविदां श्रेष्ठः संस्कारान्कर्तुमर्हसि ॥ बालयोरनयोर्नृणां जन्मना ब्राह्मणो गुरुः ॥ ६ ॥

त्यक्तुमशक्नुवतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ त्वया बालयोर्नामकरणादि करणीयमिति वक्तुं तस्य ज्ञानातिशयमाह । ज्योतिषामयनमिति । यदतीन्द्रिय ज्ञानसाधनं ज्योतिषामयनं तत्प्रतिपादकं ज्योतिःशास्त्रमित्यर्थः । तत्साक्षाद्भवता प्रणीतं येनान्योऽपि पुमान्परावरं परं कारणं पूर्वजन्मकृतं कर्म अवरं कार्यं तस्मिन् जन्मनि भाविफलं तद्वेद । उक्तं च जातके । “यदुपचितमन्यजन्मनि शुभाशुभं तस्य कर्मणः पक्तिम् ॥ व्यंजयति शास्त्रमे तत्तमसि द्रव्याणि दीप इव ॥” इति ॥ ५ ॥ विवक्षितमाह । त्वं हीति । देवज्ञो मंत्रविच्च त्वमतो नामकरणादिसंस्कारान्कर्तुमर्हसीत्यर्थः ।

भा. द. पु.
॥ २५ ॥

नन्वेतद्गुरुणा करणीयमिति चेत्तत्राह नृणामिति ॥ ६ ॥ अत्युत्साहिनं नंदं प्रति गुप्तमेतत्कार्यमित्यभिप्रायेण प्रत्याचक्षाण इवाह । यदूनामिति । भवतु तथापि त्वमत्रागत इति को विद्यादिति चेदत आह । ख्यातश्चेति । ततः किमत आह । सुतमिति । कंसो मन्यते मन्येत कल्पयेदित्यर्थः ॥ ७ ॥ ननु यदुकुमार इति कथंचिज्जानातु । तत्र वसुदेवस्य सुतस्तत्रापि देवक्यां जात इति कुतो जानीयात्तत्राह । पापमतिरित्यादि ॥ ८ ॥ 'किं मया हतया मंद' इत्यादि देवकीकन्यावचः श्रुत्वा "देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हति" इति नित्यं संचितयन्सामान्येन कचिदस्तीति ज्ञात्वा

गर्ग उवाच ॥ यदूनामहमाचार्यः ख्यातश्च भुवि सर्वदा ॥ सुतं मया संस्कृतं ते मन्यते देवकीसुतम् ॥ ७ ॥ कंसः पापमतिः सख्यं तव चानकदुन्दुभेः ॥ देवक्या अष्टमो गर्भो न स्त्री भवितुमर्हति ॥ ८ ॥ इति संचितयञ्छ्रुत्वा देवक्या दारिकावचः ॥ अपि हंताऽऽगताशंकस्तर्हि तन्नोऽनयो भवेत् ॥ ९ ॥ नंद उवाच ॥ अलक्षितोऽस्मिन् रहसि मामकैरपि गोत्रजे ॥ कुरु द्विजातिसंस्कारं स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं संप्रार्थितो विप्रः स्वचिकीर्षितमेव तत् ॥ चकार नामकरणं गूढो रहसि बालयोः ॥ ११ ॥ गर्ग उवाच ॥ अयं हि रोहिणीपुत्रो रमयन् सुहृदो गुणैः ॥ आख्यास्यते राम इति बलाधिक्यादलं विदुः ॥ यदूनामपृथग्भावात् संकर्षणमुशंत्युत ॥ १२ ॥

युवयोश्च सख्यं संचितयंस्त्वद्गृहे भवेदिति संभाव्य मत्संस्कारलिङ्गेन चागताशंकः आगता आशंका यस्य सः । अपि यदि हंता हनिष्यति तर्हि तत्तदा नो महाननयः स्यादिति ॥ ९ ॥ द्विजातिसंस्कारं द्विजातीनामवश्यं कर्तव्यं संस्कारमात्रं केवलं स्वस्तिवाचनपूर्वकं कुर्विति ॥ १० ॥ ॥ ११ ॥ यदूनामपृथग्भावात्कुतश्चिद्धेतोर्विप्रतिपद्यमानानां यदूनामपृथग्भावात् । भावो भावनं तस्मात् । अन्योन्यशिक्षया सर्वैकमत्यकरणा दित्यर्थः । सम्यक्कर्षत्येकीकरोतीति संकर्षणमप्युशंति ईच्छन्ति वक्ष्यंतीत्यर्थः । गर्भसंकर्षणं तु न प्रकाशयति स्म ॥ १२ ॥

१ अत्युत्साहितम् इ० पाठोऽन्यत्र । २ अनेन प्रसिद्धत्वाद्वासुदेवकलत्ररोहिणीपुत्रतया कंसभयाभावाच्च रामस्य तत्करणं सम्मतमिति सूचितम् । इ० बा० प्र० । ३ अलक्षिते इ० पा० तत्र अलक्षितेऽद्वये स्थले इति तदर्थः । ४ मत्कर्तृकत्वं तु व्याजमात्रमित्याशयः । ५ मन्यन्ते इति कुत्रचित् ।

श्री. टी.
अ. ८

॥ २५ ॥

अस्य तव पुत्रस्य । अतः कृष्ण इत्येकं नाम भविष्यति ॥ १३ ॥ प्रागयमिति । तवायमात्मजः प्रागिति सामान्योक्त्या ऋषिरयं जन्मांतरगतं नाम कथयतीति नंदो मन्यते स्म । अत एनं वासुदेव इति संप्रचक्षत इति ॥ १४ ॥ गुणानुरूपाणि ईश्वरः सर्वज्ञ इत्यादीनि । कर्मानुरूपाणि गोपतिर्गोवर्धनोद्धरण इत्यादीनि तानि सर्वाण्यहमपि नो वेद जना अपि नो विदुरिति ॥ १५ ॥ जातकफलमाह । एष इति । अधास्यदाधास्यति ॥ १६ ॥ अनेन रक्ष्यमाणाः समेधिताश्च दस्यून्विजिग्युरिति ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ इति चात्मानं आसन्न वर्णास्त्रयो ह्यस्य गृह्णतोऽनुयुगं तनूः ॥ शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥ १३ ॥ प्रागयं वसुदेवस्य कचिज्जातस्तवात्मजः ॥ वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते ॥ १४ ॥ बहूनि सन्ति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ॥ गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥ १५ ॥ एष वः प्रेय आधास्यद्गोपगोकुलनंदनः ॥ अनेन सर्वदुर्गाणि यूय मंजस्तरिष्यथ ॥ १६ ॥ पुराऽनेन ब्रजपते साधवो दस्युपीडिताः ॥ अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून् समेधिताः ॥ १७ ॥ य एतस्मिन् महाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ॥ नारयोऽभिभवंत्येतान् विष्णुपक्षानिवासुराः ॥ १८ ॥ तस्मान्नन्दात्म जोऽयं ते नारायणसमो गुणैः ॥ श्रिया कीर्त्याऽनुभावेन गोपायस्व समाहितः ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यात्मानं समादिश्य गगं च स्वगृहं गते ॥ नंदः प्रमुदितो मेने आत्मानं पूर्णमाशिषाम् ॥ २० ॥ कालेन ब्रजताऽल्पेन गोकुले रामकेशवौ ॥ जानुभ्यां सहपाणिभ्यां रिंगमाणौ विजहतुः ॥ २१ ॥ तावन्ध्रियुग्ममनुकृष्य सरीसृपन्तौ घोषप्रघोषरु चिरं ब्रजकर्दमेषु ॥ तन्नाददृष्टमनसावनुसृत्य लोकं मुग्धप्रभीतवदुपेतुरन्ति मात्रोः ॥ २२ ॥

प्रति समादिश्य । आत्मानं कृष्णं वा । गगं गते सति आशिषामाशीर्भिः ॥ २० ॥ बालक्रीडाचमत्कारैः कृष्णो रामेण संयुतः ॥ परमानंदमाधत्त ब्रजे नंदयशोदयोः ॥ १ ॥ पूर्णत्वमेव दर्शयन्नाह । कालेनेति ॥ २१ ॥ अनुकृष्य पुनःपुनराकृष्य । सरीसृपन्तावतिशयेन चलन्तौ । कथम् । घोषाः कटिपादभूषणकिंकिण्यस्तेषां प्रघोषेण निनादेन रुचिरं यथा तथा तेषां घोषाणां नादेन हृष्टं मनो ययोस्तौ । लोक

भा. द. पू.

॥ २६ ॥

मितस्ततो गच्छंतं जनमनुमृत्य त्रिचतुराणि पदान्यनुगम्य मुग्धवत्प्रभीतवन्मात्रोरंति समीपे उपेयतुरुपजग्मतुः ॥ २२ ॥ तदा च तन्मातरौ निजसुतौ दोर्भ्यामुपगृह्य प्रमोदं ययतुः । कथंभूते । वृणया कृपया स्नुवंत्यौ पयःपूर्णपयोधरे सत्यौ । पंकेनांगरागेण च रुचिरौ । कथंभूतम् । मुखं निरीक्ष्य । मुग्धं मंदं स्मितं यस्मिन् अल्पा दशनाश्च यस्मिस्तच्च तच्च ॥ २३ ॥ यद्दृग्गनानां दर्शनीया कुमारलीला ययोस्तथाभूतौ जातौ तन्मातरौ निजसुतौ वृणया स्नुवंत्यौ पंकांगरागरुचिरावुपगृह्य दोर्भ्याम् ॥ दत्त्वा स्तनं प्रपिवतोः स्म मुखं निरीक्ष्य मुग्धस्मिताल्पदशनं ययतुः प्रमोदम् ॥ २३ ॥ यद्दृग्गनादर्शनीयकुमारलीलावंतव्रजे तदबलाः प्रगृहीतपुच्छैः ॥ वत्सैरिति तस्तत उभावनुकृष्यमाणौ प्रेक्षंत्य उज्जितगृहा जहृषुर्हसंत्यः ॥ २४ ॥ शृंग्यग्निदंष्ट्रयसिजलद्विजकंदकेभ्यः क्रीडापरावतिचलौ स्वसुतौ निषेडुं ॥ गृहाणि कर्तुमपि यत्र न तज्जनन्यौ शेकात आपतुरलं मनसोऽनवस्थाम् ॥ २५ ॥ कालेनाल्पेन राजर्षे रामः कृष्णश्च गोकुले ॥ अघृष्टजानुभिः पद्भिर्विचक्रमतुरंजसा ॥ २६ ॥ ततस्तु भगवान् कृष्णो वयस्यैर्व्रजवालकैः ॥ सहरामो व्रजस्त्रीणां चिक्रीडे जनयन् मुदम् ॥ २७ ॥ कृष्णस्य गोप्यो रुचिरं वीक्ष्य कौमारचापलम् ॥ शृण्वन्त्याः किल तन्मातुरिति होचुः समागताः ॥ २८ ॥ वत्सान् मुंचन् कचिदसमये क्रोशसंजातहासः स्तेयं स्वाद्वत्त्यथ दधि पयः कल्पितैः स्तेययोगैः ॥ मर्कान् भोक्ष्यन् विभजति स चेन्नात्ति भांडं भिनत्ति द्रव्यालाभे स गृहकुपितो यात्युपक्रोश्य तोकान् ॥ २९ ॥

तदांतव्रजे व्रजस्य मध्ये तदबला व्रजांगनास्तौ प्रेक्षंत्यः प्रेक्षमाणा विस्मृतगृहकृत्या हसंत्यो जहृषुर्दृष्ट्वा बभूवुः । कथंभूतौ । ताभ्यां प्रगृहीतानि पुच्छानि येषां तैर्वत्सैरितिस्ततोऽनुकृष्यमाणौ ॥ २४ ॥ अतिचलावतिचपलौ तौ शृंग्यादिभ्यो निषेडुं गृहोचितानि कर्माणि च कर्तुं यत्र यदा तज्जनन्यौ न शेकाते तदालं मनसोऽनवस्थामापतुरिति गृहसौख्यस्य पराकाष्ठा दर्शिता ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ “कृष्णचापलचौर्याणि

१ निजं निजं सुतमित्यनूक्तिस्तौ द्वावपि प्रति तयोर्द्वयोरपि स्वपुत्रबुद्धिस्तथा ते द्वे प्रत्यपि तयोरपि मातृबुद्धिश्च तुल्येति सूचनार्था । २ यद्दृग्गतातिरमणीयकुमारलीलो ३० पा० । ३ अत्र च्छान्दसप्रगृह्यत्वं तेन प्रकृतिभावो न भवति । ४ मृशकुपितः ३० पा० ।

श्री. टी.

अ. ८

॥ २६ ॥

सहेवाखिलसन्नतः ॥ प्रजल्पन्त्यः समागत्य गोप्यो गोप्ये मुदं ददुः ॥” असमयेऽदोहकाले । कोशे संजातहासः संजातो हासो यस्य सः । स्तेयं चौर्यार्जितं न तु दत्तं तत्रापि स्वादु नेतरत् दधि च पयश्चात्तिर्किं च भोक्ष्यन्मर्कान् मर्कटान्प्रति विभज्य ददाति तेषां मध्ये तृप्तत्वेन कोऽपि नात्ति चेत्तर्हि भांडं भिनत्ति । कचिद्द्रव्यस्यालाभे सति स गृहाय धक्ष्यामीति कुपितो याति । यद्वा सगृहा गृहिणस्तेभ्यः कुपितस्तेषां लोकान्बालान्पर्यकादिषु सुप्तानुपक्रोश्य रोदयित्वा यातीति ॥ २९ ॥ कल्पितैः स्तेययोगैरित्युक्तं तत्प्रपञ्चयति । हस्ताग्राह्य इति । तुंगशिक्य स्थभाण्डेष्वन्तर्निहिते दध्यादौ वयुनं ज्ञानं यस्य स छिद्रं रचयति । तद्विच्छिद्ररचनादिवित् । ध्वांतयुक्ते गृहे स्वांगमेवार्थं प्रदीपं रचयति

हस्ताग्राह्ये रचयति विधिं पीठकोलूखलाद्यश्छिद्रं ह्यन्तर्निहितवयुनः शिक्यभाण्डेषु तद्वित् ॥ ध्वांतागारे धृतमणिगणं स्वांगमर्थप्रदीपं काले गोप्यो यर्हि गृहकृत्येषु सुव्यग्रचित्ताः ॥ ३० ॥ एवं धाष्टर्यान्नुशति कुरुते मेहनादीनि वास्तौ स्तेयोपायैर्विरचितकृतिः सुप्रतीको यथास्ते ॥ इत्थं स्त्रीभिः सभयनयनश्रीमुखालोकिनीभिर्व्याख्यातार्था प्रहसितमुखी न उपालब्धुमैच्छत् ॥ ३१ ॥ एकदा क्रीडमानास्ते रामाद्या गोपदारकाः ॥ कृष्णो मृदं भक्षितवानिति मात्रे न्यवेदयन् ॥ ३२ ॥ सा गृहीत्वा करे कृष्णमुपालभ्य हितैषिणी ॥ यशोदा भयसंभ्रांतप्रेक्षणाक्षमभाषत ॥ ३३ ॥

विशेषतो धृतमणिगणम् । यर्हि यस्मिन्बाले ॥ ३० ॥ ररे चोरेत्याक्षिप्तः सन्नुशति जल्पति त्वमेव चोरोऽहं गृहस्वामीत्यादीनि धाष्टर्यानि प्रागल्भ्यानि । अथवा उशति हे कमनीये यशोदे । यद्वा उशति वास्तौ स्वर्चिते गृहे मेहनादीनि पुरीषोत्सर्गादीनि कुरुते एवं स्तेयोपायैर्विरचिता कृतिः कर्म येन सः त्वत्समीपे सुप्रतीकः साधुरिवास्ते सभये नयने यस्मिन्स्तच्च तच्छ्रीयुक्तं मुखं च तदालोकिनीभिः स्त्रीभिरित्थं व्याख्यातार्था प्रख्यापितजन्मफला तत्तत्कर्मफला वा उपालब्धुमाक्षेप्तुं नैच्छत् ॥ ३१ ॥ कदाचिदपराधांतरे उपालभत तदा तु महदाश्चर्यमभूदिति कथयन्नाह । एकदेति ॥ ३२ ॥ उपालभ्य निर्भर्त्स्य । भयेन संभ्रांतप्रेक्षणे चपलनिरीक्षणे अक्षिणी

यस्य तम् ॥ ३३ ॥ अदांतात्मन् चपलगात्र । रह एकान्ते ॥ ३४ ॥ नाहं भक्षितवानिति । न हि बाह्यं किञ्चिन्मया भक्ष्यते मत्कुशा
वादावेव सर्वमस्तीति भावः । समक्षं प्रत्यक्षम् ॥ ३५ ॥ यद्येवं तर्हि व्यादेहि मुखं प्रसारयेति । व्यादत्त प्रसारितवान् ॥ ३६ ॥ तत्र तस्मिन्मुखे
विश्वं ददृशे ददर्श । तत्प्रपञ्चयति । जगज्जंगमं स्थास्तु स्थावरं खमन्तरिक्षलोकं साद्रिद्वीपाब्धिभूगोलं पर्वतद्वीपसमुद्रसहितं भूगोलं भूलोकं
वायुः प्रवहः अग्निर्वैद्युतः इन्दुश्च तारकाश्च तत्सहितम् ॥ ३७ ॥ ज्योतिश्चक्रं स्वलोकं वैकारिकाणि देवाः मन इति वैकारिकशब्देन गृहीत
कस्मान्मृदमदांतात्मन् भवान्भक्षितवान्नहः ॥ वदन्ति तावका ह्येते कुमारस्तेऽग्रजोऽप्ययम् ॥ ३४ ॥ नाहं भक्षितवानंब
सर्वे मिथ्याभिर्शंसिनः ॥ यदि सत्यगिरस्तर्हि समक्षं पश्य मे मुखम् ॥ ३५ ॥ यद्येवं तर्हि व्यादेहीत्युक्तः स भगवा
न्हारिः ॥ व्यादत्ताऽव्याहृतैश्वर्यः क्रीडामनुजवालयः ॥ ३६ ॥ सा तत्र ददृशे विश्वं जगत्स्थास्तु च खं दिशः ॥ साद्रि
द्वीपाब्धिभूगोलं सवाय्वग्नीन्दुतारकम् ॥ ३७ ॥ ज्योतिश्चक्रं जलं तेजो नभस्वान्वियदेव च ॥ वैकारिकाणीन्द्रियाणि
मनो मात्रागुणास्त्रयः ॥ ३८ ॥ एतद्विचित्रं सहजीवकालस्वभावकर्माशयलिंगभेदम् ॥ मूनोस्तनौ वीक्ष्य विदारितास्ये
व्रजं सहात्मानमवाप शंकाम् ॥ ३९ ॥ किं स्वप्न एतदुत देवमाया किं वा मदीयो वत बुद्धिमोहः ॥ अथो अमुष्यैव
ममार्भकस्य यः कश्चनौत्पत्तिक आत्मयोगः ॥ ४० ॥

मपि देववैलक्षण्यात्पुनरुक्तम् । इन्द्रियाणि च तैजसानि मात्रास्तामसाः शब्दादयः ॥ ३८ ॥ एवमेतद्विचित्रं विश्वं सहैकदैव वीक्ष्य विचित्रतामाह ।
जीवश्च गुणशोभकः कालश्च परिणामहेतुः स्वभावश्च जन्महेतुः कर्म च तत्संस्कारभूतः आशयश्च एतैर्लिंगानां चराचरशरीराणां भेदो यस्मिन्स्तत् ।
नत्र व्रजं च सहात्मानं स्वसहितं क्वचिद्वीक्ष्य मूनोस्तनावल्पे विदारिते आस्ये शंकामवाप ॥ ३९ ॥ तामेवाह । किं स्वप्न इति । परितो
विलोक्याह । नायं स्वप्नः । तर्हि किं देवस्य हरेर्मायेति । तथा चेन्न्ये किं न पश्यति । तर्हि किं वा मदीय एव कश्चिद् बुद्धिमोहो धीविपर्यासो

१ भगवतो वचनमिदम् । विजयध्वज्यां च इतः प्राक् “श्रीभगवानुवाच” इत्यस्ति । ननु नाहं भक्षितवानित्यनेन भगवतोऽनृतभाषणं न शङ्कनीयं वस्तुतः सर्वस्यैव पदार्थस्य तदन्तःस्थत्वेन
बहिष्ठवस्तुभक्षणात्तमवात् “अनश्नन्नन्यो अभिचाकरोति” इति श्रुतेश्चेति बोध्यम् ।

दर्पणे मुखवत् । एवं तर्ह्ययं कृष्णोऽपि कथमंतः प्रतीयते नहि दर्पणे दर्पणप्रतीतिः अंतर्बहिश्चैकरूपेण च कथं जगत्प्रतायत । तथा सात त्रय प्रतिविंबयोरिव परस्परं वैपरीत्येन प्रतीतिः स्यादित्याशंक्यान्यथा वितर्कयति । अथो इति । अथ वा ममैवामुष्यार्भकस्यापि सतो यः कश्च नाचित्य आत्मयोगः स्वीयमैश्वर्यम् । औत्पत्तिकः स्वाभाविकः ॥ ४० ॥ चरमं पक्षमाश्रित्यायमीश्वरं इति निश्चित्याह । अथो इति । चेत् श्रित्तम् । तदादिभिर्न वितर्कगोचरम् । जगद्यदाश्रयं यदधिष्ठानम् । येन करणाधिष्ठात्रा । यतो बुद्धिवृत्त्यभिव्यक्तात् । नन्विदमवितर्क्यं भवतु तत्पदं कीदृगत आह । सुदुर्विभाव्यमिति । इदमत्यंतमचित्यमित्यर्थः ॥ ४१ ॥ एवं प्रपंचप्रतीत्योन्नीतं तत्त्वं पुनर्जीवसंसृतिहेतुमायाश्रय

अथो यथावन्न वितर्कगोचरं चेतोमनःकर्मवचोभिरंजसा ॥ यदाश्रयं येन यतः प्रतीयते सुदुर्विभाव्यं प्रणतास्मि तत्पदम् ॥ ४१ ॥ अहं ममासौ पतिरेष मे सुतो ब्रजेश्वरस्याखिलवित्तपा सती ॥ गोप्यश्च गोपाः सह गोधनाश्च मे यन्माययेत्थं कुमतिः स मे गतिः ॥ ४२ ॥ इत्थं विदिततत्त्वायां गोपिकायां स ईश्वरः ॥ वैष्णवीं व्यतनोन्मायां पुत्रस्नेहमयीं विभुः ॥ ४३ ॥ सद्यो नष्टस्मृतिर्गोपी साऽऽरोप्याऽऽरोहमात्मजम् ॥ प्रवृद्धस्नेहकलिलहृदयाऽऽसीद्यथा पुरा ॥ ४४ ॥ त्रय्या चोपनिषद्भिश्च सांख्ययोगैश्च सात्वतैः ॥ उपगीयमानमाहात्म्यं हरिं साऽमन्यतात्मजम् ॥ ४५ ॥ राजोवाच ॥ नन्दः किमकरोद् ब्रह्मन् श्रेय एवं महोदयम् ॥ यशोदा च महाभागा पपौ यस्याः स्तनं हरिः ॥ ४६ ॥

त्वेनोन्नयन्त्याह । अहमिति । यशोदानामाऽहमसौ मम पतिः । अमुष्य ब्रजेश्वरस्याखिलवित्तपा अहं सती जाया एष कृष्णो मे सुतः गोप्या दयश्च मदीया इतीत्थं कुमतिर्यन्मायया स एष मे शरणमिति ॥ ४२ ॥ वैष्णवीं स्वीयाम् ॥ ४३ ॥ प्रवृद्धेन स्नेहेन कलिलं व्याप्तं हृदयं यस्याः सा पुरेवासीत् ॥ ४४ ॥ मायाबलोद्रेकमाह । त्रय्येति । त्रय्या कर्मकांडरूपया इंद्रादिरूपेण । उपनिषद्भिर्ब्रह्मेति । सांख्यैः पुरुष इति । योगैः परमात्मेति । सात्वतैर्भगवानित्युपगीयमानं माहात्म्यं यस्य तम् ॥ ४५ ॥ अतिविस्मयेन पृच्छति । नन्द इति । महोदयं महानुदय उद्भवो

यस्मात् तत् ॥ ४६ ॥ ययोः प्रसन्नोऽवतीर्णस्तौ पितरावपि यं नान्विदेतां न प्राप्नुताम् । कृष्णस्यौदारं महदर्भके हितं बाललीलाम् । यच्च
 कवयो गायन्ति तद्योऽविदत्स किं श्रेयोऽकरोदिति ॥ ४७ ॥ ब्रह्मण आदेशान्गोपालत्वादिलक्षणान् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ स एवेह द्रोणो जज्ञे ।
 स च नन्द इति ख्यातः । सा च धरा यशोदाऽभवत् ॥ ५० ॥ गोपगोपीनामपि वस्तुस्वभावादस्त्येव भक्तिस्तयोः पुनर्नितरामिति ॥ ५१ ॥
 पितरौ नान्विदेतां कृष्णोदारार्भकेहितम् ॥ गायन्त्यद्यापि कवयो यल्लोकशमलापहम् ॥ ४७ ॥ श्रीशुक
 उवाच ॥ द्रोणो वसूनां प्रवरो धरया सह भार्यया ॥ करिष्यमाण आदेशान्ब्रह्मणस्तमुवाच ह ॥ ४८ ॥ जातयोर्नो महा
 देवे भुवि विश्वेश्वरे हरौ ॥ भक्तिः स्यात्परमा लोके ययांजो दुर्गतिं तरेत् ॥ ४९ ॥ अस्त्वित्युक्तः स भगवान् ब्रजे द्रोणो
 महायशः ॥ जज्ञे नन्द इति ख्यातो यशोदा सा धराऽभवत् ॥ ५० ॥ ततो भक्तिर्भगवति पुत्रीभूते जनार्दने ॥ दंप
 त्योर्नितरामासीद् गोपगोपीषु भारत ॥ ५१ ॥ कृष्णो ब्रह्मण आदेशं सत्यं कर्तुं ब्रजे विभुः ॥ सह्रामो वसंश्चक्रे
 तषां प्रीतिं स्वलीलया ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वा० विश्वरूपदर्शनेऽष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
 श्रीशुक उवाच ॥ एकदा गृहदासीषु यशोदा नन्दगेहिनी ॥ कर्मांतरनियुक्तासु निर्ममंथ स्वयं दधि ॥ १ ॥ यानिया
 नीह गीतानि तद्बालचरितानि च ॥ दधिनिर्मथने काले स्मरन्ती तान्यगायत ॥ २ ॥ क्षौमं वासः पृथुकटितटे विभ्रती
 सूत्रनद्धं पुत्रस्नेहस्नुतकुचयुगं जातकंपं च सुभ्रूः ॥ रज्ज्वाकर्षश्रमभुजचलत्कंकणौ कुण्डले च स्विन्नं वक्त्रं कबरवि
 गलन्मालती निर्ममंथ ॥ ३ ॥

स्वलीलया पुत्रभावानुकारिण्या ॥ ५२ ॥ इति श्रीभा० म० दश० पूर्वार्धटीकायां नामकरणादिविश्वरूपदर्शनं नामाष्टमोऽध्यायः ॥ ८ ॥ नवमे
 पयउद्रिक्तौ गत्वा गोप्यथ तत्कृतम् ॥ विलोक्य भांडभंगादि कृष्ण दात्रा बबंध तम् ॥ १ ॥ तनूदराश्रितं विश्वं दृष्ट्वा विस्मितचेतसः ॥ बंधन
 द्वयंगुलाप्युर्त्या पूर्णतामन्वदर्शयत् ॥ २ ॥ स्वयं दधि निर्ममंथ ॥ १ ॥ तदा चागायतेति चकारान्वयः ॥ २ ॥ सूत्रनद्धं कांचीबद्धम् । रज्जोरा

१ एतेनेति पा० तत्रैतेन भगवतेति तदर्थः । २ अत्र षष्ठ्यर्थे सप्तम्यः । ३ कटितटे इत्यनेन मन्यनावेशाद्वस्त्राननुसंधानं सूचितम् ।

कर्षेण श्रमो ययोस्तयोर्भुजयोश्चलंतौ कंकणौ च । कबरात्केशपाशाद्विगलंत्यो मालत्यो यस्याः सा ॥ ३ ॥ ४ ॥ अधिश्रिते बुद्धिमारोपिते
उत्सिच्यमाने अतितापेनोद्विच्यमाने ॥ ५ ॥ दृषदश्मना शिलापुत्रेण । अंतरं गृहमध्यं गतः रह एकांते नवनीतमभक्षयत् ॥ ६ ॥ सुशृतं सुतप्तम् ।
दधिमन्थनस्थानं प्रविश्य भिन्नं संदृश्य दृष्ट्वा ॥ ७ ॥ उलूखलांग्रेः परिवर्तितस्योलूखलस्योपरि । शिचि शिष्ये । चौर्येण विशंकितं चंचलमीक्षणं
तां स्तन्यकाम आसाद्य मथनन्तीं जननीं हरिः ॥ गृहीत्वा दधिमन्थानं न्यषेधत्प्रीतिमावहन् ॥ ४ ॥ तमंकमारूढमपाय
यत्स्तनं स्नेहस्तुतं सस्मितमीक्षती मुखम् ॥ अतृप्तमुत्सृज्य जवेन सा ययाबुत्सिच्यमाने पयसि त्वधिश्रिते ॥ ५ ॥ संजा
तकोपः स्फुरितारुणाधरं संदृश्य दद्भिर्दधिमन्थभाजनम् ॥ भित्त्वा मृषाश्रुदृषदश्मना रहो जघास हैयंगवमंतरं गतः ॥ ६ ॥
उत्तार्य गोपी सुशृतं पयः पुनः प्रविश्य संदृश्य च दध्यमत्रकम् ॥ भग्नं विलोक्य स्वसुतस्य कर्म तज्जहास तं चापि न
तत्र पश्यती ॥ ७ ॥ उलूखलांग्रेरुपरि व्यवस्थितं मर्काय कामं ददतं शिचि स्थितम् ॥ हैयंगवं चौर्यविशंकितेक्षणं
निरीक्ष्य पश्चात् सुतमागमच्छनैः ॥ ८ ॥ तामात्तयष्टिं प्रसमीक्ष्य सत्वरस्ततोऽवरुह्यापससार भीतवत् ॥ गोप्यन्वधा
वन्न यमाप योगिनां क्षमं प्रवेष्टुं तपसेरितं मनः ॥ ९ ॥ अन्वंचमाना जननी बृहच्चलच्छोणीभराक्रांतगतिस्सुमध्यमा ॥
जवेन विसंसितकेशबंधनच्युतप्रसूनाऽनुगतिः परामृशत् ॥ १० ॥

यस्य तं सुतम् ॥ ८ ॥ तपसा ऐकाग्र्येणे रितं तदाकारतां नीतमत एव प्रवेष्टुं क्षमं योग्यं योगिनां मनोऽपि यं नाप तम् । अथ वा अन्वधावत्केवलं
न त्वाप । यतो योगिनां मनोऽपि यं प्रवेष्टुं न क्षममिति ॥ ९ ॥ अन्वंचमाना एवं कृष्णमनुगच्छंती । बृहत्योश्चलयोः श्रोण्योर्भरेण भारेणा
क्रांता स्तब्धा गतिर्यस्याः सा । विसंसितात्केशबंधनाच्युतैः प्रसूनैरनुगतिरनुगमनं यस्याः सा । यद्वा जवेन कंपितात्केशबंधात्पुरः पतितानि

१ तदुक्तं मुबोधिनीकारिकायु—“सर्वांगं चाडयन्हस्तौ पादौ चैव विचालयन् । मुखाच्च मधुरारावं विभ्रत्कृष्णः समागतः ॥” इति । २ दधिमन्थभाजनमिति पाठांतरम् । ३ अत्र गृहमध्ये स्वयं
भक्षणं कृत्वा सशिक्ष्यं नवनीतं बहिरानीयोऽलूखलोपर्युपविष्ट इति ज्ञेयम् । गृहमध्ये मर्कटप्रवेशासंभवात् ततः पलायनासंभवाच्च । ४० वा० प्र० । ४ भगवति दोषदर्शनेन तावच्छक्तोऽपि न प्राप्नोति
तादृशोऽपि तस्मिन्त्यासक्तश्चेत्तर्हि तत्कृपया तं प्राप्नोतीति प्रतिकूलोऽपि भगवदर्थपरिश्रमः सफलो भवति का पुनरनुकूलस्य वार्तेति सूचयंस्तत्कृपया तं यशोदा धृतवतीत्याह । अन्वंचमानेति । ४० वा० प्र० ।

प्रसूनान्यनुभयमुत्पादयन्ती पश्चाद्वतिर्यस्याः सा परामृशद्धृतवती ॥ १० ॥ अंजन्मषिणी अंजंती सर्वतः प्रसरंती मषी ययोस्ते अक्षिणीस्वपाणिना कर्षतं संमर्दयंतम् । भिषयंती ह्रस्वश्छांदसः । भीषयंती भयमुत्पादयन्ती अंवागुरदभर्त्सयत् ॥ ११ ॥ इयेष ऐच्छत । अतद्वीर्यकोविदा तत्प्रभावानभिज्ञा ॥ १२ ॥ अकोविदत्वमाह न चांतरिति पंचभिः । बंधनं हि बहिःपरिवृतेन दाम्ना अंतरावृतस्य भवति । तथा च पूर्वापरविभाग

कृतागसं तं प्ररुदंतमक्षिणी कर्षतमंजन्मषिणी स्वपाणिना ॥ उद्वीक्षमाणं भयविह्वलेक्षणं हस्ते गृहीत्वा भिषयंत्यवागुरत् ॥ ११ ॥ त्यक्त्वा यष्टिं सुतं भीतं विज्ञायार्भकवत्सला ॥ इयेष किल तं बद्धं दाम्नाऽतद्वीर्यकोविदा ॥ १२ ॥ न चांतरं बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ॥ पूर्वापरं बहिश्चांतरजगतो यो जगच्च यः ॥ १३ ॥ तं मत्वात्मजमव्यक्तं मर्त्यलिङ्गमधोक्षजम् ॥ गोपिकोल्हखले दाम्ना बबंध प्राकृतं यथा ॥ १४ ॥ तद्वाम बध्यमानस्य स्वार्भकस्य कृतागसः ॥ ब्यंगुलो नमभूत् तेन संदधेऽन्यच्च गोपिका ॥ १५ ॥ यदासीत्तदपि न्यूनं तेनान्यदपि संदधे ॥ तदपि ब्यंगुलं न्यूनं यद्यदादत्त बंधनम् ॥ १६ ॥ एवं स्वगेहदामानि यशोदा संदधत्यपि ॥ गोपीनामुत्स्मयंतीनां स्मयंती विस्मिताऽभवत् ॥ १७ ॥ स्वमातुः स्विन्नगात्राया विस्रस्तकबरस्रजः ॥ दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयासीत् स्वबंधने ॥ १८ ॥ एवं संदर्शिता ह्यंगहरिणा भक्तवश्यता ॥ स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येद सेश्वरं वशे ॥ १९ ॥

वतो वस्तुनः पूर्वतो द्राम धृत्वा परितः परिवेष्टनेन संभवति न त्वेतदस्तीत्याह । न चांतरिति । किं च व्यापकेन व्याप्यस्य बंधोभवति तच्च विपरीतमित्याह । पूर्वापरमिति । किं च तद्व्यतिरिक्तस्य चाभावान्न । बंध इत्याह । जगच्च य इति ॥ १३ ॥ तं मर्त्यलिङ्गमधोक्षजमात्मजं मत्वा बंधयेति ॥ १४ ॥ द्व्यंगुलो नं द्वाभ्यामंगुलाभ्यामूनमपूर्णम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्मितं कुर्वतीनां मध्ये स्वयमपि हसंती विस्मयमाप ॥ १७ ॥ १८ ॥ न चैवं

स्वातंत्र्यभंग इत्याह । एवं संदर्शितेति । सेश्वरमिदं विश्वं वशे यदधीनमित्यर्थः ॥ १९ ॥ भगवत्प्रसादसन्ध्येऽपि भक्ता लभन्ते इदं त्वतिचि-
त्रमिति सरोमांचितमाह । नेममिति । विरिञ्चः पुत्रोऽपि । भवः स्वात्माऽपि । श्रीर्जायाऽपि ॥ २० ॥ फलितमाह । नायमिति । देहिनां
देहाभिमानिनां तापसादीनां ज्ञानिनां निवृत्ताभिमानानामपि ॥ २१ ॥ भक्तैर्बद्धस्याप्यन्यमोचकत्वमाह । कृष्णस्त्विति ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति
नेमं त्रिरिंचो न भवो न श्रीरप्यंगसंश्रया ॥ प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत् प्राप विमुक्तिदात् ॥ २० ॥ नायं सुखापो
भगवान्देहिनां गोपिकासुतः ॥ ज्ञानिनां चात्मभूतानां यथा भक्तिमतामिह ॥ २१ ॥ कृष्णस्तु गृहकृत्येषु व्यग्रायां
मातरि प्रभुः ॥ अद्राक्षीदर्जुनौ पूर्वं गुह्यकौ धनदात्मजौ ॥ २२ ॥ पुरा नारदशापेन वृक्षतां प्रापितौ मदात् ॥ नलकूब
रमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वितौ ॥ २३ ॥ इति श्रीभागव० म० दशम० पू० दामवन्धने कृष्णप्रसादो नाम
नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ राजोवाच ॥ कथ्यतां भगवन्नेतत् तयोः शापस्य कारणम् ॥ यत्तद विगर्हितं कर्म येन वा देव
र्षस्तमः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ रुद्रस्यानुचरौ भूत्वा सुदृष्टौ धनदात्मजौ ॥ कैलासोपवने रम्ये मंदाकिन्यां मदो
त्कटौ ॥ २ ॥ वारुणीं मदिरां पीत्वा मदाघूर्णितलोचनौ ॥ स्त्रीजनैरनुगायद्भिश्चैरतुः पुष्पिते वने ॥ ३ ॥ अंतः प्रविश्य
गंगायामंभोजवनराजिनि ॥ चिंक्नीडतुर्युवतिभिर्गजाविव करेणुभिः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे टीकायां गोपीप्रसादोलूखलबंधनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ दशमेऽपातयद्भिगन्नन्तरा यमला-
र्जुनौ ॥ तत्रत्याभ्यां च देवाभ्यां कृष्णः स्तुत इतीर्यते ॥ १ ॥ यद्विगर्हितं कर्म येन वा देवर्षेर्भागवतोत्तमस्यापि तमः क्रोधस्तदंतत्कथ्यतामिति
॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ गंगायामंतर्मध्ये । कथंभूते । अम्भोजानां वनानि तेषां राजयस्ता विद्यन्ते यत्र तस्मिन् ॥ ४ ॥

१ अंगसंश्रयाः इति विसर्गान्तः कचिद् पाठस्तदा विरञ्चिभवश्रीणां विशेषणमिदमिति बा० प्र० । अत्र श्लोके नञ्प्रत्ययप्रयोगवशात्क्रयापदावृत्तिः प्रसादस्य दोर्लभ्यदादर्यार्था बोध्या । २ आत्मपोतानामिति
पाठे आत्मैव पोतः संसारार्णवतारणं येषां तेषामपीत्यर्थः । ३ तुशन्दो लीलांतरत्वद्योतकः । ४ गंगायाम् क्रीडनस्य—“गंगां पुण्यजलां प्राप्य त्रयोदश विवर्जयेत् । शौचमाचमनं चैव निर्माल्यं मलकर्षणम् ॥ १ ॥
तैलसम्भर्दनं क्रीडां प्रतिग्रहमथो रतिम् । अन्यतीर्थाभिलाषश्च अन्यतीर्थप्रशंसनम् ॥ २ ॥ वस्त्रत्यागं तथा स्वातंत्र्यसंहारं चैव वर्जयेत् ॥” इति पाञ्चवचनेन निषिद्धत्वेऽपि तं शास्त्रीयनिषेधमुल्लिखितवन्ताविति तात्पर्यम्

१. द. पु.
॥ २९ ॥

प्रसूनान्यनुभयमुत्पादयन्ती पश्चाद्वृत्तिर्यस्याः सा परामृशद्धृतवती ॥ १० ॥ अंजन्मषिणी अंजंती सर्वतः प्रसरंती मषी ययोस्ते अक्षिणीस्वपा
णिना कर्षतं संमर्दयंतम् । भिषयंती ह्रस्वश्छांदसः । भीषयंती भयमुत्पादयन्ती अवागुरदभर्त्सयत् ॥ ११ ॥ इयेष ऐच्छत । अतद्वीर्यकोविदा
तत्प्रभावानभिज्ञा ॥ १२ ॥ अकोविदत्वमाह न चांतरिति पंचभिः । बंधनं हि बहिःपरिवृतेन दाम्ना अंतरावृतस्य भवति । तथा च पूर्वापरविभाग

कृतागसं तं प्ररुदंतमक्षिणी कर्षतमंजन्मषिणी स्वपाणिना ॥ उद्वीक्षमाणं भयविह्वलेक्षणं हस्ते गृहीत्वा भिषयंत्यवागु
रत् ॥ ११ ॥ त्यक्त्वा यष्टिं सुतं भीतं विज्ञायार्भकवत्सला ॥ इयेष किल तं बद्धं दाम्नाऽतद्वीर्यकोविदा ॥ १२ ॥ न चांतर्न
बहिर्यस्य न पूर्वं नापि चापरम् ॥ पूर्वापरं बहिश्चांतर्जगतो यो जगच्च यः ॥ १३ ॥ तं मत्वात्मजमव्यक्तं मर्त्यलिङ्गमधो
क्षजम् ॥ गोपिकोत्स्रुखले दाम्ना बबंध प्राकृतं यथा ॥ १४ ॥ तद्वाम बध्यमानस्य स्वार्भकस्य कृतागसः ॥ ब्रंगुलो नम
भूत् तेन संदधेऽन्यच्च गोपिका ॥ १५ ॥ यदासीत्तदपि न्यूनं तेनान्यदपि संदधे ॥ तदपि ब्रंगुलं न्यूनं यद्यदादत्त बंध
नम् ॥ १६ ॥ एवं स्वगेहदामानि यशोदा संदधत्यपि ॥ गोपीनामुत्स्मयंतीनां स्मयंती विस्मिताऽभवत् ॥ १७ ॥
स्वमातुः स्विन्नगात्राया विस्रस्तकबरस्रजः ॥ दृष्ट्वा परिश्रमं कृष्णः कृपयासीत् स्वबंधने ॥ १८ ॥ एवं संदर्शिता ह्यंग
हरिणा भक्तवश्यता ॥ स्ववशेनापि कृष्णेन यस्येद सेश्वरं वशे ॥ १९ ॥

वतो वस्तुनः पूर्वतो द्राम धृत्वा परितः परिवेष्टनेन संभवति न त्वेतदस्तीत्याह । न चांतरिति । किं च व्यापकेन व्याप्यस्य बंधोभवति तच्च विप
रीतमित्याह । पूर्वापरमिति । किं च तद्व्यतिरिक्तस्य चाभावान्न । बंध इत्याह । जगच्च य इति ॥ १३ ॥ तं मर्त्यलिङ्गमधोक्षजमात्मजं मत्वा बंध
धेति ॥ १४ ॥ द्व्यंगुलोनं द्वाभ्यामंगुलाभ्यामूनमपूर्णम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ स्मितं कुर्वतीनां मध्ये स्वयमपि हसंती विस्मयमाप ॥ १७ ॥ १८ ॥ न चैवं

१ गुरो उद्यमे धातुः । २ जगन्मयः इ० पा० । ३ सार्थकस्य इ० पा० । ४ भृत्यवश्यता इ० पा० । ५ अधः अक्षजम् इन्द्रियजन्यं ज्ञानं यस्य तमित्यर्थः ।

श्री. टी.
अ. ९

॥ २९ ॥

स्वातंत्र्यभंग इत्याह । एवं संदर्शितेति । सेश्वरमिदं विश्वं वशे यदधीनमित्यर्थः ॥ १९ ॥ भगवत्प्रसादमन्येऽपि भक्ता लभन्ते इदं त्वतिचित्रमिति सरोमांचितमाह । नेममिति । विरिञ्चः पुत्रोऽपि । भवः स्वात्माऽपि । श्रीर्जायाऽपि ॥ २० ॥ फलितमाह । नायमिति । देहिनां देहाभिमानिनां तापसादीनां ज्ञानिनां निवृत्ताभिमानानामपि ॥ २१ ॥ भक्तैर्बद्धस्याप्यन्यमोचकत्वमाह । कृष्णस्त्विति ॥ २२ ॥ २३ ॥ इति नेमं विरिञ्चो न भवो न श्रीरप्यंगसंश्रया ॥ प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत् प्राप विमुक्तिदात् ॥ २० ॥ नायं सुखापो भगवान्देहिनां गोपिकासुतः ॥ ज्ञानिनां चात्मभूतानां यथा भक्तिमतामिह ॥ २१ ॥ कृष्णस्तु गृहकृत्येषु व्यग्रायां मातरि प्रभुः ॥ अद्राक्षीदर्जुनौ पूर्वं गृह्यकौ धनदात्मजौ ॥ २२ ॥ पुरा नारदशापेन वृक्षतां प्रापितौ मदात् ॥ नलकूब रमणिग्रीवाविति ख्यातौ श्रियान्वितौ ॥ २३ ॥ इति श्रीभागव० म० दशम० पू० दामबन्धने कृष्णप्रसादो नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ राजोवाच ॥ कथ्यतां भगवन्नेतत् तयोः शापस्य कारणम् ॥ यत्तद विगर्हितं कर्म येन वा देव पैंस्तमः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ रुद्रस्यानुचरौ भूत्वा सुदृप्तौ धनदात्मजौ ॥ कैलासोपवने रम्ये मंदाकिन्यां मदो त्कटौ ॥ २ ॥ वारुणीं मदिरां पीत्वा मदाघूर्णितलोचनौ ॥ स्त्रीजनैरनुगायद्भिश्चेरतुः पुष्पिते वने ॥ ३ ॥ अंतः प्रविश्य गंगायामंभोजवनराजिनि ॥ चिंकीडतुर्युवतिभिर्गजाविव करेणुभिः ॥ ४ ॥

श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे टीकायां गोपीप्रसादोलूखलबंधनं नाम नवमोऽध्यायः ॥ ९ ॥ दशमेऽपातयद्भिर्गन्तव्यं यमला र्जुनौ ॥ तत्रत्याभ्यां च देवाभ्यां कृष्णः स्तुत इतीर्यते ॥ १ ॥ यद्विगर्हितं कर्म येन वा देवपैंर्भागवतोत्तमस्यापि तमः क्रोधस्तदंतत्कथ्यतामिति ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ गंगायामंतर्मध्ये । कथंभूते । अम्भोजानां वनानि तेषां राजयस्ता विद्यन्ते यत्र तस्मिन् ॥ ४ ॥

१ अंगसंश्रयाः इति विसर्गान्तः कचिन् पाठस्तदा विरञ्चिभवश्रीणां विशेषणमिदमिति बा० प्र० । अत्र श्लोके नञ्प्रयोगवशात्क्रियापदावृत्तिः प्रसादस्य दोर्लभ्यदाढर्याया बोध्या । २ आत्मपोतानामिति पाठे आत्मैव पोतः संसारार्णवनारणं येषां तेषामपीत्यर्थः । ३ रुद्रन्दो लीलांतरत्वद्योतकः । ४ गंगायाम् क्रीडनस्य—“गंगां पुष्पजलां प्राप्य त्रयोदश विवर्जयेत् । शौचमाचमनं चैव निर्मात्य मलकर्पणम् ॥ १ ॥ तैलसम्पर्दनं क्रीडां प्रतिग्रहमथो रतिम् । अन्यतीर्थाभिलाषश्च अन्यतीर्थप्रशंसनम् ॥ २ ॥ वस्त्रत्यागं तथा स्नातं संहारं चैव वर्जयेत् ॥” इति पाञ्चवचनेन निषिद्धत्वेऽपि तं शास्त्रीयनिषेधगुह्यं धितवन्ताविति तात्पर्यम् ।

अपश्यत् दृष्ट्वा च क्षीबाणौ मत्तौ समबुद्धयत ॥ ५ ॥ कुत इत्यत आह । तं दृष्ट्वेति ॥ ६ ॥ अनुग्रहार्थाय अनुग्रहश्च मदनाशोऽर्थश्च श्रीकृष्णदर्शनं तदर्थम् इदं वक्ष्यमाणं न ह्यन्य इत्यादि ॥ ७ ॥ जोष्यान्प्रियान्विषयाञ्जुषतः सेवमानस्य पुंमः श्रीमदादन्य आभिजात्यादिसत्कुलविद्यादिज नितो मदः । अन्यो वा रजोगुणो रजःकार्यहास्यहर्षादिरूपो न हि तथा बुद्धिभ्रंशो बुद्धिं भ्रंशयतीति तथा किं तु श्रीमद एवेति । तदाह यत्रेत्यादि चतुर्भिः । यत्र श्रीमदे ॥ ८ ॥ इमं नश्वरं देहमजरामृत्यु अजरश्च अमृत्युश्च यथा तथा मन्यमानैः ॥ ९ ॥ नरदेवभूदेवसंज्ञितमपि श्वादिभिर्भक्षितं विट्सं

यदृच्छया च देवर्षिर्भगवाँस्तत्र कौरव ॥ अपश्यन्नारदो देवौ क्षीबाणौ समबुद्धयत ॥ ५ ॥ तं दृष्ट्वा व्रीडिता देव्यो विवस्त्राः शापशंकिताः ॥ वासांसि पर्यधुः शीघ्रं विवस्त्रौ नैव गुह्यकौ ॥ ६ ॥ तौ दृष्ट्वा मदिरामत्तौ श्रीमदांधौ सुरात्म जौ ॥ तयोरनुग्रहार्थाय शापं दास्यन्निदं जगौ ॥ ७ ॥ नारद उवाच ॥ न ह्यन्यो जुषतो जोष्यान् बुद्धिभ्रंशो रजो गुणः ॥ श्रीमदादाभिजात्यादिर्यत्र स्त्री द्यूतमासवः ॥ ८ ॥ हन्यंते पशवो यत्र निर्दयैरजितात्मभिः ॥ मन्यमानैरिमं देहमजरामृत्युनश्वरम् ॥ ९ ॥ देवसंज्ञितमप्यंते कृमिविड्भस्मसंज्ञितम् ॥ भूतध्रुक तत्कृते स्वार्थं किं वेद निरयो यतः ॥ १० ॥ देहः किमन्नदातुः स्वं निषेक्तुर्मातुरेव च ॥ मातुः पितुर्वा बलिनः केतुरग्रेः शुनोऽपि वा ॥ ११ ॥ एवं साधारणं देहमव्यक्तप्रभवाप्ययम् ॥ को विद्वानात्मसात्कृत्वा हंति जंतून्ततेऽसतः ॥ १२ ॥ असतः श्रीमदांधस्य दारिद्र्यं परमांजनम् ॥ आत्मौपम्येन भूतानि दरिद्रः परमीक्षते ॥ १३ ॥

ज्ञितं दग्धं भस्म संज्ञितमन्यदा कृमिसंज्ञितं तत्कृते तदर्थं यो भूतध्रुक भूतद्रोघ्या यतो भूतद्रोहान्निरयो भवति स किं स्वार्थं वेद न वेदैवेत्यर्थः ॥ १० ॥ इदानीं देहेऽहंभावोऽपि न घटत इत्याह । देह इति । निषेक्तुः पितुः मातुः पितुर्वा मातामहस्य पुत्रिकाकरणे । केतुर्मूल्यं दत्त्वा ग्रहीतुः ॥ ११ ॥ अव्यक्तप्रभवाप्ययमव्यक्तात्प्रभवस्तस्मिन्नेवाप्ययो यस्य तमात्मसात्कृत्वा आत्मेति मत्वा असतो मूढादृते ॥ १२ ॥ एवं श्रीम

१ अत्र पुत्रीकरणे इति पाठश्चेदत्तकपुत्रतया स्वीकरणे इत्यर्थः सम्यगुल्लगति । पुत्रिकाकरणे इति पाठेऽप्यर्थस्तु स एव । परन्तु 'पुत्रिकाकरणे' इति शब्दयोजनायामाशयं न विद्यः । सर्वेषु पुस्तकेष्वयमेव पाठो दृश्येत नेतरथा ।

दविचेष्टितमुक्त्वा तत्प्रतीकारं निश्चिनोति । असत इति । दारिद्र्यमेव । परं श्रेष्ठं परं केवलमिति वा । कुत इत्यत आह ।
 आत्मोपम्येनेति । ततो न दुह्यतीति भावः ॥ १३ ॥ सदृष्टांतमाह । यथेति । मुखम्लान्यादिलिंगैः सर्वेषां जीवानां सुखदुःखे
 समे इति ज्ञातवानित्यर्थः ॥ १४ ॥ किं च दारिद्र्यं मोक्षमपि साधयतीत्याह दारिद्र्य इति श्लोकचतुष्टयेन । निरहंस्तम्भो निर्गतोऽहंकार
 यथा कंटकविद्धांगो जंतोर्नेच्छति तां व्यथाम् ॥ जीवसाम्यं गतो लिङ्गैर्न तथाऽविद्धकंटकः ॥ १४ ॥ दरिद्रो निरहं
 स्तम्भो मुक्तः सर्वमदैरिह ॥ कृच्छं यदृच्छयाप्नोति तद्धि तस्य परं तपः ॥ १५ ॥ नित्यं क्षुत्क्षामदेहस्य दरिद्रस्या
 न्नकांक्षिणः ॥ इंद्रियाण्यनुशुष्यन्ति हिंसापि विनिवर्तते ॥ १६ ॥ दरिद्रस्यैव युज्यन्ते साधवः समदर्शिनः ॥ सद्भिः
 क्षिणोति तं तर्षं तत आंराद्विशुध्यति ॥ १७ ॥ साधूनां समचित्तानां मुकुंदचरणौषिणाम् ॥ उपेक्ष्यैः किं धनस्तंभैरसद्भि
 सदाश्रयैः ॥ १८ ॥ तदहं मत्तयोर्माधव्या वारुण्या श्रीमदांधयोः ॥ तमोमदं हरिष्यामि स्त्रैणयोरजितात्मनोः ॥ १९ ॥ यदि
 मौ लोकपालस्य पुत्रौ भूत्वा तमःप्लुतौ ॥ न विवाससमात्मानं विजानीतः सुदुर्मदौ ॥ २० ॥ अतोऽर्हतः स्थावरतां स्यातां
 नैवं यथा पुनः ॥ स्मृतिः स्यान्मत्प्रसादेन तत्रापि मदनुग्रहात् ॥ २१ ॥ वासुदेवस्य सान्निध्यं लब्ध्वा दिव्यशरच्छते ॥ वृत्ते
 स्वलोकतां भूयो लब्धभक्ती भविष्यतः ॥ २२ ॥

रूपः स्तम्भो यस्मात्सं ॥ १५ ॥ १६ ॥ युज्यन्ते स्वत एव संगच्छन्ते । तर्षं तृष्णाम् ॥ १७ ॥ ननु साधूनामपि धनिकः प्रियः स्यान्न दरिद्र
 इति चेत्तत्राह । साधूनामिति । धनेन स्तम्भो गर्वो येषां तैः ॥ १८ ॥ तमोमदमज्ञानकृतमदम् ॥ १९ ॥ तमःप्लुतौ तमोव्याप्तौ ॥ २० ॥ शपति ।
 अतोऽर्हत इति । अनुगृह्णाति स्यातां नैवमित्यादिना । मत्प्रसादेन स्मृतिः स्यात् ॥ २१ ॥ स्वलोकतां देवत्वं पुनर्लब्ध्वा मदनुग्रहाल्लब्धभक्ती

१ अप्रतीकारपूर्वककष्टसहनस्य वै तपःपदवाच्यत्वात्फलभोगेन मोक्षप्रतिबंधकपापनिवर्तकत्वाच्चेत्याशयः । अत्र च तद्विद्वयस्य परं तपः इत्यपि पाठान्तरम् । २ तदुक्तं गीतासु—“विषया विनिवर्तते निरा
 हारस्य देहिनः । रसवर्ज्यं रसोऽप्यस्य परं दृष्टा निवर्तते ॥” इति । ३ आरात् आशु विशुध्यति जीवन्मुक्तो भवति । तथा च श्रुतिः—“यदा सर्वे प्रमुच्यन्ते कामा येऽस्य इति स्थिताः । अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र
 ब्रह्म समस्तनुते ॥” इति । ४ लब्ध्वा भक्तौ भविष्यतः ॥ २० पा० तत्र च स्वलोकतां लब्ध्वा भक्तौ भविष्यत इत्यन्वयः ।

भविष्यत इति ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्रस्तुतमाह । ऋषेरिति ॥ २४ ॥ किमिति सत्यं कर्तव्यं तत्राह । देवर्षिरिति । यद्यतः तत्ततः ॥ २५ ॥ यमयोर्यमलयोः सहजातयोः । आत्मनः कृष्णस्य तन्मध्ये प्रदेशमात्रेण ॥ २६ ॥ अनु अंचतीत्यन्वक् । तत्र हेतुः । दामोदरेणेति । उत्कलित उत्पाटितोऽग्निरिव मूलबंधो ययोस्तौ । परमस्य श्रीकृष्णस्य विक्रमितं विक्रमस्तेनातिवेषः कंपो येषु ते स्कंधप्रवालविटपा ययोस्तौ ॥ २७ ॥ ककुभः प्रति सर्वतः स्फुरंतावित्यर्थः । यद्वा दिशः प्रकाशयंताविति । तत्र कुजयोर्वृक्षयोः स्थितोऽग्निर्यथा मूर्तिमानुपैति तथोपेत्य । विरजसौ श्रीशुक उवाच ॥ एवमुक्त्वा स देवर्षिर्गतो नारायणाश्रमम् ॥ नलकूबरमणिग्रीवावासतुर्यमलार्जुनौ ॥ २३ ॥ ऋषेर्भा गवतमुख्यस्य सत्यं कर्तुं वचो हरिः ॥ जगाम शनकैस्तत्र यत्रास्तां यमलार्जुनौ ॥ २४ ॥ देवर्षिर्मे प्रियतमो यदिमौ धनदात्मजौ ॥ तत्तथा साधयिष्यामि यद्गीतं तन्महात्मना ॥ २५ ॥ इत्यंतरेणार्जुनयोः कृष्णस्तु यमयोर्ययौ ॥ आत्मनिर्वेशमात्रेण तिर्यग्गतमुल्लखलम् ॥ २६ ॥ बालेन निष्कर्षयताऽन्वगुल्लखलं तद्दामोदरेण तरसोत्कलितांघ्रिबंधो ॥ निष्पेततुः परमविक्रमिताऽतिवेषस्कंधप्रवालविटपौ कृतचंडशब्दौ ॥ २७ ॥ तत्र श्रिया परमया ककुभः स्फुरं तौ सिद्धाबुपेत्य कुजयोरिव जातवेदाः ॥ कृष्णं प्रणम्य शिरसाऽखिललोकनाथं बद्धांजली विरजसाविदमूचतुः स्म ॥ २८ ॥ कृष्णकृष्ण महायोगिस्त्वमाद्यः पुरुषः परः ॥ व्यक्ताव्यक्तमिदं विश्वं रूपं ते ब्राह्मणा विदुः ॥ २९ ॥ त्वमेकः सर्वभूतानां देहाऽस्वात्मैन्द्रियेश्वरः ॥ त्वमेव कालो भगवान् विष्णुरव्यय ईश्वरः ॥ ३० ॥

निर्गतमदौ निरहंकारिणौ नष्टगर्वाविति यावत् ॥ २८ ॥ गोपालं मां युवां देवौ किमिति प्रणताविति चेत्तत्राहतुः । हे कृष्णकृष्ण महायोगिन्न चित्यप्रभावस्त्वं न गोपालः किं तु परः पुरुषः । यतः आद्यः कारणभूतः । तत्रापि न निमित्तमात्रं किं तूपादानमपि त्वमेदेत्याशयेन तुष्टवतुः । व्यक्ताव्यक्तमिति । स्थूलसूक्ष्ममिदं रूपं ते तव ब्राह्मणा ब्रह्मविदो विदुरिति ॥ २९ ॥ नियंतापि त्वमेदेत्युचतुः । त्वमेक इति । देहः असवः प्राणाः आत्माऽहंकारः इन्द्रियाणि च तेषामीश्वरः । नन्वस्य कालो निमित्तं प्रकृतिरुपादानं प्रकृतेर्जातो महान्विश्वात्मतया परिणमते

पुरुषः कर्ता नियन्ता च किमत्राहमत आहतुः त्वमेव काल इत्यादिना सार्धेन । यतो भगवानीश्वरो विष्णुस्त्वत्तः कालो नाम तव लीला ॥३०॥
 प्रकृतिः शक्तिः । पुरुषोऽंशः महान्कार्यं अतस्त्वमेव सर्वमित्यर्थः ॥३१॥ नन्वहमेव चेत्सर्वं तर्हि घटादिज्ञाने मज्ज्ञानं किं न भवतीति चेत्सर्वोऽपि
 ब्रह्मवित्स्यादतश्चाहतुः । गृह्यमाणेरिति । दृश्यत्वेन वर्तमानैर्बुद्ध्यहंकारैर्द्रियादिभिर्द्रष्टा त्वं न गृह्यस इति भावः । ननु तर्हि जीवो जानातु नैवे
 त्याहतुः । को न्विहेति । जीवाद्युत्पत्तेः प्रागेव स्वप्रकाशतया सिद्धं त्वां को वा विजानाति यतो गुणसंवृतो देहाद्यावृतः ॥३२॥ अतो दुर्ज्ञेयत्वात्के

त्वं महान् प्रकृतिः साक्षाद् रजस्सत्त्वतमोमयी ॥ त्वमेव पुरुषोऽध्यक्षः सर्वक्षेत्रविकारवित् ॥ ३१ ॥ गृह्यमाणे
 स्त्वमग्राह्यो विकारैः प्राकृतैर्गुणैः ॥ कोन्विहार्हति विज्ञातुं प्राक्सिद्धं गुणसंवृतः ॥ ३२ ॥ तस्मै तुभ्यं भगवते वासुदेवाय
 मेधसे ॥ आत्मद्योतगुणैश्छन्नमहिम्ने ब्रह्मणे नमः ॥३३॥ यस्यावतारा ज्ञायन्ते शरीरेष्वशरीरिणः ॥ तैस्तैरतुल्यातिशयैर्वी
 र्यैर्देहिष्वसंगतैः ॥ ३४ ॥ स भवान् सर्वलोकस्य भवाय विभवाय च ॥ अवतीर्णोऽंशभागेन सांप्रतं पतिराशिषाम् ॥३५॥
 नमः परमकल्याण नमः परममंगल ॥ वासुदेवाय शांताय यद्वनां पतये नमः ॥ ३६ ॥ अनुजानीहि नौ भूमंस्तवानु
 चरकिंकरी ॥ दर्शनं नौ भगवत ऋषेरासीदनुग्रहात् ॥ ३७ ॥ वाणी गुणानुकथने श्रवणौ कथायां हस्तौ च कर्मसु मन
 स्तव पादयोर्नः ॥ स्मृत्यां शिरस्तव निवासजगत्प्रणामे दृष्टिः सतां दर्शनेऽस्तु भवत्तनूनाम् ॥ ३८ ॥

वलं प्रणमतः । तस्मै तुभ्यमिति । आत्मनः स्वस्मात् द्योतः प्रकाशो येषां तैर्गुणैश्छन्नो महिमा यस्य अभ्रैरिव रवेस्तस्मै ॥३३॥ अहो अहमीश्वर
 इति कुतो ज्ञातं तत्राहतुः । यस्येति ॥ ३४ ॥ भवायाभ्युदयायोद्भवाय वा । विभवाय विगतो भवो यस्मिंस्तस्मै । कैवल्यायेत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥
 नौ आवाम् । अनुचरः कुबेरो नारदो वा तस्य किंकरी । भगवतस्तव दर्शनम् ॥ ३७ ॥ तत्र गतयोगवयोः पूर्वस्वभावो माऽभूत्किं तु वाणी
 गुणानुकथन इत्यादि । नः “अस्मदो द्वयोश्च” इति द्विवचनस्थाने बहुवचनम् । अस्मत्संगिनां सर्वेषामपीति वा बहुवचनम् । तव निवासभूतं

भा. द. पू.
॥ ३२ ॥

यज्जगत्तस्य प्रणामे । त्वन्निवासभूतमिति बहुमानेन जगतः प्रणामे शिरोस्त्वित्यर्थः । भवत्तनूनां भवतो मूर्तीनाम् ॥ ३८ ॥ संकीर्तितः संस्तुतः ॥ ३९ ॥ वाग्भिर्न ह्यन्यो जुषतो जोष्यानित्यादिभिः श्रीविभ्रंशरूपोऽनुग्रहः कृत इति ॥ ४० ॥ युक्तमेवैतदित्याह । साधूनां स्वधर्मवर्तिनां समचित्तानामात्मविदां सुतरां मत्कृतात्मनां मय्यर्पितचित्तानां तेषां कृपातिरेकात्सुतरामित्युक्तम् । सवितुर्दर्शनादक्षणोर्यथा बंधो न भवेत्तद्वत् ॥ ४१ ॥ प्राधान्यादेकस्य संबोधनम् । हे नलकूबर युवां तत्तस्मात्सादनं स्वनिकेतं मत्परमौ संतौ गच्छतम् । वां युवयोरीप्सितोऽपेक्षितो मयि

श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं संकीर्तितस्ताभ्यां भगवान् गोकुलेश्वरः ॥ दाम्ना चोलूखले बद्धः प्रहसन्नाह गुह्यकौ ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ज्ञातं मम पुरैवैतदृषिणा करुणात्मना ॥ यच्छ्रीमदांधयोर्वाग्भिर्विभ्रंशोऽनुग्रहः कृतः ॥ ४० ॥ साधूनां समचित्तानां सुतरां मत्कृतात्मनाम् ॥ दर्शनान्नो भवेद् बंधः पुंसोऽक्ष्णोः सवितुर्यथा ॥ ४१ ॥ तद् गच्छतं मत्परमौ नलकूबर सादनम् ॥ संजातो मयि भावो वामीप्सितः परमोऽभवः ॥ ४२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तौ तौ परिक्रम्य प्रणम्य च पुनःपुनः ॥ बद्धोलूखलमामंय जग्मतुर्दिशमुत्तराम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्द्धे यमलार्जुनयोः नारदशापमोचनं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोपा नंदादयः श्रुत्वा द्रुमयोः पततो रवम् ॥ तत्राजग्मुः कुरुश्रेष्ठ निर्घातभयशंकितः ॥ १ ॥ भूम्यां निपतितौ तत्र ददृशुर्मलार्जुनौ ॥ बभ्रमुस्तदविज्ञाय लक्ष्यं पतनकारणम् ॥ २ ॥

प्रेमा जात एव । अभवः न भवो यस्मिन्सः ॥ ४२ ॥ बद्धोलूखलं बद्धमुलूखलं यस्मिन्स्तम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे टीकायां यमलार्जुनमुक्तिनिरूपणं नाम दशमोऽध्यायः ॥ १० ॥ एकादशे समागत्य वृंदावनमथार्भकैः ॥ वत्सान्पालयतानेन इतौ वत्स बकासुरौ ॥ १ ॥ निर्घातो वज्रपातः स्यादिति भयेन शंकितः ॥ १ ॥ तल्लक्ष्यं प्रत्यक्षतो दृश्यं पुरतो दृष्ट्वापीत्यर्थः । पतनकारणमविज्ञाय

१ मयेत्यर्थः । २ शापः सानुग्रहः ३० पा० । ३ नरवाहनिकेतनम् ३० कचित् । कुबेरमवनमित्यर्थः ।

श्री. टी.
अ. ११

॥ ३२ ॥

बभ्रमुः ॥ २ ॥ लक्ष्यं कारणं दर्शयति उलूखलमिति । भ्रमप्रकारमाह । कस्येदं राक्षसादेरिदं कर्म कुतो वा कारणादाश्चर्यमुत्पातोऽयमिति कातरा
 भीताः संतो बभ्रमुरित्यर्थः ॥ ३ ॥ मध्यगेन वृक्षयोर्मध्यगतेन । न केवलमेतावत् । वृक्षाभ्यां निर्गतौ दिव्यौ पुरुषावप्यचक्ष्महि । दृष्टवन्तो
 वयमिति ॥ ४ ॥ केवलं तार्किकास्ते न जगदुरेव अन्ये तु संदेहयुक्तचित्ता बभ्रुरिति ॥ ५ ॥ भगवन्मायाविमोहितस्य नन्दस्य तत्राचरितमाह ।
 उलूखलं विकर्षतं दाम्ना बद्धं च बालकम् ॥ कस्येदं कुत आश्चर्यमुत्पात इति कातराः ॥ ३ ॥ बाला ऊचुरनेनेति तिर्यग्ग
 तमुलूखलम् ॥ विकर्षता मध्यगेन पुरुषावप्यचक्ष्महि ॥ ४ ॥ न ते तदुक्तं जगदुर्न घटेतेति तस्य तत् ॥ बालस्योत्पादनं
 तर्वाः केचित् संदिग्धचेतसः ॥ ५ ॥ उलूखलं विकर्षतं दाम्ना बद्धं स्वमात्मजम् ॥ विलोक्य नन्दः प्रहसद्वदनो विमु
 मोच ह ॥ ६ ॥ गोपीभिः स्तोभितोऽनृत्य रङ्गवान्बालवत्कचित् ॥ उद्गायति कचिन्मुग्धस्तद्वशो दारुयन्त्रवत् ॥ ७ ॥
 विभर्ति कचिदाज्ञप्तः पीठकोन्मानपादुकम् ॥ बाहुक्षेपं च कुरुते स्वानां च प्रीतिमावहन् ॥ ८ ॥ दर्शयंस्तद्विदां लोक
 आत्मनो भृत्यवश्यताम् ॥ ब्रजस्योवाह वै हर्षं भगवान्बालचेष्टितैः ॥ ९ ॥ क्रीणीहि भोः फलानीति श्रुत्वा सत्वरम
 च्युतः ॥ फलार्थी धान्यमादाय ययौ सर्वफलप्रदः ॥ १० ॥ फलविक्रयिणी तस्य च्युतधान्यकरद्वयम् ॥ फलैरपूरय
 द्रत्नैः फलभाण्डमपूरि च ॥ ११ ॥ सरितीरगतं कृष्णं भगार्जुनमथाह्वयत् ॥ रामं च रोहिणी देवी क्रीडन्तं बालकैर्भृ
 शम् ॥ १२ ॥ धूलिधूसरितांगस्त्वं पुत्र मज्जनमावह ॥ जन्मर्क्षमद्य भवतो विप्रेभ्यो देहि गाः शुचिः ॥ १३ ॥
 उलूखलमिति ॥ ६ ॥ ज्ञास्यंते मामिति शंकमानोऽतीव बाल्यमनुकरोति स्म तदाह । गोपीभिरिति । स्तोभितः करतालादिना प्रोत्साहितः ॥
 ॥ ७ ॥ इदमानयेत्याज्ञप्त आनेतुमसमर्थ इव विभर्ति केवलं पीठादि । बाहुक्षेपं करचालनं च । तद्विदां चेति चकारान्वयः ॥ ८ ॥ तदैश्वर्यं
 विदन्ति ये तेषाम् । एवं ब्रजस्य हर्षमुवाहेति ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

१ व्याकुलाः ६० पा० । २ उत्पातभयकातराः ६० पा० । ३ बाष्पनिर्मितपुच्छिकावदित्यर्थः । ४ इदं १०-११ इति श्लोकद्वयं बालप्रबोधिनीसमन्वितपुस्तके दृष्टम् । किं च क्रीणीहीत्यत आरभ्य गोपष्ट द्वा
 महोत्पातानित्यतः प्राक्कना एकादश श्लोकाः कैश्चिद्व्याख्याकृद्भिर्व्याख्याताः । कैश्चिन् व्याख्याताः । ५ धर्मादिचतुर्विधसर्वफलप्रदत्वात्तस्या अपि किञ्चित्फलं प्रदातुं गत इति भावः । ६ इदमर्थमधिकं कचित् ।

भा. द. पू.
॥ ३३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ रंतुं वृंदावनं गंतुमंतः कृष्णेन यंत्रिताः ॥ स्वतंत्रा इव नंदाद्या मंत्रमेतममंत्रयन् ॥ १॥ ब्रजकार्यं
पश्यपश्य वयस्यांस्ते मातृमृष्टान्स्वलंकृतान् ॥ त्वं च स्नातः कृताहारो विहरस्व स्वलंकृतः ॥ १४ ॥ नोपेयातां यदाहं
तौ क्रीडासंगेन पुत्रकौ ॥ यशोदां प्रेषयामास रोहिणी पुत्रवत्सलाम् ॥ १५ ॥ क्रीडंतं सा सुतं बालैरतिवेलं सहाग्र
जम् ॥ यशोदाऽजोहवीत्कृष्णं पुत्रस्नेहस्तुतस्तनी ॥ १६ ॥ कृष्णकृष्णारविदाक्ष तात एहि स्तनं पिब ॥ अलं विहारैः
क्षुत्क्षांतः क्रीडाश्रांतोऽसि पुत्रक ॥ १७ ॥ हे रामागच्छ ताताशु सानुजः कुलनन्दन ॥ प्रातरेव कृताहारस्तद्भवान्
भोक्तुमर्हति ॥ १८ ॥ प्रतीक्षते त्वां दाशार्ह भोक्ष्यमाणो ब्रजाधिपः ॥ एह्यावयोः प्रियं धेहि स्वगृहान् यात
बालकाः ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं यशोदा तमशेषशेखरं मत्वा सुतं स्नेहनिबद्धधीर्नृप ॥ हस्ते गृहीत्वा सह
राममच्युतं नीत्वा स्ववाटं कृतवत्यथोदयम् ॥ २० ॥ गोपवृद्धा महोत्पाताननुभूय वृहद्वने ॥ नन्दादयः समागम्य
ब्रजकार्यममंत्रयन् ॥ २१ ॥ तत्रोपनन्दनामाह गोपो ज्ञानवयोधिकः ॥ देशकालार्थतत्त्वज्ञः प्रियकृद्रामकृष्णयोः ॥
॥ २२ ॥ उत्थातव्यमितोऽस्माभिर्गोकुलस्य हितं पिभिः ॥ आयांत्यत्र महोत्पाता बालानां नाशहेतवः ॥ २३ ॥
मुक्तः कथंचिद् राक्षस्या बालघ्न्या बालको ह्यसौ ॥ हरेरनुग्रहान्नूनमनश्चो गरी नापतत् ॥ २४ ॥ चक्रवातेन नीतोऽयं
दैत्येन विपदं वियत् ॥ शिलायां पतितस्तत्र परित्रातः सुरेश्वरैः ॥ २५ ॥ यत्र म्रियेत दुमयोरंतरं प्राप्य बालकः ॥
असावन्य तमो वापि तदप्यच्युतरक्षणम् ॥ २६ ॥

गोकुलस्य हितकृत्यम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ विपदं वीनां पक्षिणां पदं विहारस्थ नं विगनप्रतिष्ठं वा । वियन्नभः ॥ २५ ॥ अन्यतमो वा

१ अत्र रोहिण्याः सकाशादपि तयोर्यशोदायाः स्नेहाधिक्यात्तयोरपि तस्यां मानाधिक्यात्तयाऽऽहूतावागमिष्य इत्याशयः । २ इदं पद्यमात्म्य इत्थं यशोदैत्येतत्पर्यंतं श्लोका इत्थं यशोदैत्येतदग्रे संति
कुत्रचित्पुस्तके । ३ वीप्सा दूरच्छ्रवणार्था । ४ रामो दाशार्हः । ५ प्रजानामिति वि० पा० । ६ वियद्दूहनामि० पा० ।

भा. द.
म. ११

॥ ३३ ॥

कश्चिद्बालः । अच्युतेनैवरक्षणमासीत् ॥२६॥ अरिष्टोऽनर्थः । इतः स्थानात् ॥२७॥ पशव्यं पशुभ्यो हितम् । यतः नवानि काननान्यवांतराणि विद्यन्ते यस्मिंस्तत् ॥ २८ ॥ २९ ॥ एकधियो विप्रतिपत्तिरहिताः । ब्रजाञ्छकटयूथान् । रूढाः शकटादिष्वारोपिताः परिच्छदा यैस्ते ॥ ३० ॥ यावदौत्पातिकोऽरिष्टो ब्रजं नाभिभवेदितः ॥ तावद्बालानुपादाय यास्यामोऽन्यत्र सानुगाः ॥ २७ ॥ वनं वृन्दावनं नाम पशव्यं नवकाननम् ॥ ग्नेपगोपीगवां सेव्यं पुण्याद्रितृणवीरुधम् ॥ २८ ॥ तत् तत्राद्यैव यास्यामः शकटान् युक्तं मा चिरम् ॥ गोधनान्यग्रतो यांतु भवतां यदि रोचते ॥ २९ ॥ तच्छ्रुत्वेकधियो गोपाः साधुसाधिवति वादिनः ॥ ब्रजान् स्वान्स्वान् समायुज्य ययू रूढपरिच्छदाः ॥ ३० ॥ वृद्धान् बालास्त्रियो राजन् सर्वोपकरणानि च ॥ अनस्वारोप्य गोपाला यत्ता आत्तशरासनाः ॥ ३१ ॥ गोधनानि पुरस्कृत्य शृंगाण्यापूर्य सर्वतः ॥ तूर्यघोषेण महता ययुः सहपुरो हिताः ॥ ३२ ॥ गोप्यो रूढरथा नूतनकुचकुंकुमकांतयः ॥ कृष्णलीला जगुः प्रीता निष्ककंठयः सुवाससः ॥ ३३ ॥ तथा यशोदारोहिण्यावेकं शकटमास्थिते ॥ रेजतुः कृष्णरामाभ्यां तत्कथाश्रवणोत्सुके ॥ ३४ ॥ वृन्दावनं संप्रविश्य सर्व कालमुखावहम् ॥ तत्र चक्रुर्ब्रजाऽऽवासं शकटैरर्धचंद्रवत् ॥ ३५ ॥ वृन्दावनं गोवर्धनं यमुनापुलिनानि च ॥ वीक्ष्यासी दुत्तमा प्रीती राममाधवयोर्नृप ॥ ३६ ॥ एवं ब्रजौकसां प्रीतिं यच्छंतौ बालचेष्टितैः ॥ कलवाक्यैः स्वकालेन वत्सपालौ बभूवतुः ॥ ३७ ॥ अविद्वरे ब्रजभुवः सहगोपालदारकैः ॥ चारयामासतुर्वत्सान्नानाक्रीडापरिच्छदौ ॥ ३८ ॥ यत्ताः कृतप्रयत्नाः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ नूतनैर्नवीनैः कुचगतैः कुंकुमैः कांतिर्यासां ताः । नूतनेषु कुचेषु यत्कुंकुमं तेन कांतिर्यासामिति वा ॥ ३३ ॥ ॥ ३४ ॥ ब्रजावासं गोकुलस्य वसनिस्थानम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ स्वकालेन वत्सपालनयोग्यकालेन ॥ ३७ ॥ कौमारलीलां निरूपयति अवि

१ अद्यैवेति कुत्रचित् । २ सर्वे नंदपुरोगमाः ३० कचिद् । कचिच्चेतोप्रतः “उपनन्दवचो राजन्प्रतिनन्य गृहान्ययुः” इत्यर्धकमधिकं दृश्यते । ततः परं च सरित्तीरमित्याद्युक्तश्लोकाः सन्ति । ते च विजयचञ्जीसमेते भागवते विपर्यस्य न्यस्ता बोद्धव्याः । बह्व्यु पुस्तकेषु विविधटीकानिबद्धेष्वपि तथाविधपाठादर्शनात् । ३ तयोरपि वृन्दावनादीनि वीक्ष्योत्तमा प्रीतिरासीदन्यस्य तु का वार्तेतीदमेव मुख्यं विहारस्पर्शमित्याशयः ।

दूर इत्यादिना ॥ ३८ ॥ क्षेपणैर्विल्वामलकादि क्षिपतो दूरे चालयतः । किंकिणीयुक्तैः पादैः क्षिपतस्ताडयतः ॥ वृक्षादीनिति शेषः । वत्सपाला
एव द्वित्राः कंबलादिपिहिता वृषरूपमनुकुर्वन्ति तैः सह स्वयमपि तथैव ॥ ३९ ॥ वृषायमाणौ नर्दतौ तदनुकारिशब्दान्कुर्वन्तौ युयुधाते इत्यर्थः । रतैः

कचिद् वांदयतो वेणुं क्षेपणैः क्षिपतः कचित् ॥ कचित् पादैः किंकिणीभिः कचित्कृत्रिमगोवृषैः ॥ ३९ ॥ वृषायमाणौ
नर्दतौ युयुधाते परस्परम् ॥ अनुकृत्य स्तैर्जतुंश्चेरतुः प्राकृतौ यथा ॥ ४० ॥ कदाचिद्यमुनातीरे वत्सांश्चौरयतोः स्वकैः ॥
वयस्यैः कृष्णबलयोर्जिघांसुर्देत्य आगमत् ॥ ४१ ॥ तं वत्सरूपिणं वीक्ष्य वत्सयूथगतं हरिः ॥ दर्शयन्बलदेवाय
शनैर्मुग्ध इवासदत् ॥ ४२ ॥ गृहीत्वाऽपरपादाभ्यां सहलांगूलमच्युतः ॥ भ्रामयित्वा कपित्थाग्रे प्राहिणोद् गतजी
वितम् ॥ स कपित्थैर्महाकायः पात्यमानैः पपात ह ॥ ४३ ॥ तं वीक्ष्य विस्मिता बालाः शशंसुः साधुसाधिवति ॥
देवांश्च परिसंतुष्टाः बभूवुः पुष्पवर्षिणः ॥ ४४ ॥ तौ वत्सपालकौ भूत्वा सर्वलोकैकपालकौ ॥ सप्रातराशौ गोवत्सांश्चा
रयन्तौ विचेरन्तुः ॥ ४५ ॥ स्वंस्वं वत्सकुलं सर्वे पाययिष्यन्त एकदा ॥ गत्वा जलाशयाभ्याशं पाययित्वा पपुर्जलम्
॥ ४६ ॥ ते तत्र ददृशुर्बाला महासत्त्वमवस्थितम् ॥ तत्रसुर्वज्रनिभिन्नं गिरेः शृंगमिव च्युतम् ॥ ४७ ॥ स वै बको
नाम महानसुरो बकरूपधृक् ॥ आगत्य सहसा कृष्णं तीक्ष्णतुण्डोऽग्रसद्वली ॥ ४८ ॥

शब्दैः । जंतून् हंसमयूरसदीन् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ मुग्ध इवाजानन्निवाऽऽसदत्समीपमागमत् ॥ ४२ ॥ सह लांगूलं यथा भवति तथा अपरपादाभ्यां
गृहीत्वा ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ सर्वेषां लोकानामेकौ मुख्यौ पालकौ । प्रातराशः प्रातर्भोज्यमन्नं तत्सहितौ ॥ ४५ ॥ अभ्याशं समीपम् ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

१ लटो द्विवचनमेतत् । २ वेणुर्बहुच्छिद्रवंशविशेषस्तस्यावांतरमेदा बहव इति बा० प्र० । ३ अत्र चारयतीरिति कृष्णबलयोरिति च पञ्चीद्वयं द्वितीयार्थे । ४ चोपरि संतुष्टाः १० पा० ।
५ इतः प्राग्बालप्रबोधिन्या—“वत्सासुरं हतं श्रुत्वा व्रजे गोप्यञ्च विस्मिताः ।” इत्यधिकोऽर्धश्लोक उपलभ्यते । ६ विरेजतुरिति पा० । ७ तरसेति कुत्रचित् ।

राम आदियेषां ते न तु रामः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ तुंडयोश्चञ्चोः । वीरणवदग्रंथितृणविशेषवत् ॥ ५१ ॥ समीडिरे तुष्टुबुः । आनकैः शंखै रन्यैश्च संस्तवैः सह ॥ ५२ ॥ स्वस्थानमागतं प्राणमिव कृष्णम् । प्रणीय एकीकृत्य ॥ ५३ ॥ अतिप्रियेणातिप्रीत्या आदृताः सादराः । प्रेत्यागतमिव लोकांतरादागतमिव । तृषितान्यतृप्तान्यमृतं पिबंतीवेक्षणानि येषां ते ॥ ५४ ॥ अहो बतेत्यादिश्लोकत्रयस्य इति नंदादय इत्य

कृष्णं महाबकग्रस्तं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः ॥ बभूवुरिन्द्रियाणीव विना प्राणं विचेतसः ॥ ४९ ॥ तं तालुमूलं प्रदहंतम ग्निवद्रोपालसूनुं पितरं जगद्धरोः ॥ चच्छर्द सद्योऽतिरुषाऽक्षतं वकस्तुण्डेन हन्तुं पुनरभ्यपद्यत ॥ ५० ॥ तमापतंतं स निगृह्य तुण्डयोर्दोभ्यां वकं कंससखं संतां पतिः ॥ पश्यत्सु बालेषु ददार लीलया मुदावहो वीरणवद्विवौकसाम् ॥ ५१ ॥ तदा वकारिं सुरलोकवासिनः समाकिरन्नन्दनमल्लिकादिभिः ॥ समीडिरे चानकशंखसंस्तवैस्तद्दीक्ष्य गोपा लसुता विसिस्मिरे ॥ ५२ ॥ मुक्तं वकास्यादुपलभ्य बालका रामादयः प्राणमिवैन्द्रियो गणः ॥ स्थानागतं तं परिरम्य निर्वृताः प्रणीय वत्सान्ब्रजमेत्य तज्जगुः ॥ ५३ ॥ श्रुत्वा तद्विस्मिता गोपा गोप्यश्चातिप्रियादृताः ॥ प्रेत्यागतमिवौत्सु क्यादैक्षंत तृपितेक्षणाः ॥ ५४ ॥ अहो बताऽस्य बालस्य बहवो मृत्यवोऽभवन् ॥ अप्यासीद्विप्रियं तेषां कृतं पूर्वं यतो भयम् ॥ ५५ ॥ अथाप्यभिभवंत्येनं नैवैते घोरदर्शनाः ॥ जिघांसयैनमासाद्य नश्यन्त्यग्नौ पतंगवत् ॥ ५६ ॥ अहो ब्रह्मविदां वाचो नासत्याः संति कर्हिचित् ॥ गर्गो यदाह भगवानन्वभावि तथैव तत् ॥ ५७ ॥ इति नंदादयो गोपाः कृष्णरामकथां मुदा ॥ कुर्वन्तो रममाणाश्च नाविदन्भववेदनाम् ॥ ५८ ॥

नेनान्वयः । अपि एवमपि तेषामेवानिष्टमासीत् यतस्तैः पूर्वमन्येषां भयं कृतम् ॥ ५५ ॥ अथ ते घोरदर्शना अपि नाभिभवन्ति न धर्षयन्त्येव ॥ ५६ ॥ गर्गो यदाह “तस्मान्ब्रंशऽऽत्मजोऽयं ते नारायणसमो गुणैः” इत्यादि ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

॥ ५९ ॥ वत्सयूथगतं हत्वा वत्सदंभासुरं हरिः ॥ मुनियूथगतं चाहन्नग्रण्यं दंभिनां बकम् ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्ववि
टीकायां वत्सबकवधो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ द्वादशे तु महासर्पवपुर्धरमचासुरम् ॥ वत्सपालगिलं कुद्रौ गलेऽहन्निति वर्ण्यते ॥ १ ॥ महाब
कगलक्रीडा केवलस्य न कौतुकम् ॥ इतीवाचासुरमुखे ससखः प्राविशद्भरिः ॥ २ ॥ क्वचित्कदाचिद्वनाशाय वने एव प्रथमं भोजनं कर्तुम् ॥ १ ॥

एवं विहारैः कौमारे कौमारं जहतुर्व्रजे ॥ निलायनैः सेतुबन्धैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥ ५९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
दशमस्कन्धे पू० वत्सबकवधो नामैकादशोऽध्यायः ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ क्वचिद्वनाशाय मनो दधद्रजात्प्रातः
समुत्थाय वयस्यवत्सपान् ॥ प्रबोधयञ्छृङ्गरेण चारुणा विनिर्गतो वत्सपुरस्सरो हरिः ॥ १ ॥ तेनैव साकं पृथुकाः सह
स्रशः स्निग्धाः सुशिग्वेत्रविषाणवेणवः ॥ स्वान्स्वान्सहस्रोपरिसंख्ययान्वितान्वत्सान्पुरस्कृत्य विनिर्ययुर्मुदा ॥ २ ॥
कृष्णवत्सैरसंख्यातैर्युथीकृत्य स्ववत्सकान् ॥ चारयन्तोऽर्भलीलाभिर्विजद्भुस्तत्रतत्र ह ॥ ३ ॥ फलप्रवालस्तबकमुमनः
पिच्छधातुभिः ॥ काचगुंजामणिस्वर्णभूषिता अप्यभूषयन् ॥ ४ ॥ मुष्णन्तोऽन्योन्यशिक्यादीन् ज्ञातानाराच
चिक्षिपुः ॥ तत्रत्याश्च पुनर्द्वराद्धसंतश्च पुनर्ददुः ॥ ५ ॥

तेनैव शृंगरेण श्रीकृष्णेन वा सह पृथुकाः बालाः । स्निग्धाः स्नेहयुक्ताः । रम्याः शिग्वेत्रादयो येषां ते शिक् शिक्यम् । सहस्राधिकसंख्यया
युक्तान्वत्सान् ॥ २ ॥ ३ ॥ काचादिभिः पूर्वं मातृभिर्भूषिता अपि पुनः स्वयं फलप्रवालादिभिरात्मानमभूषयन्नित्यर्थः ॥ ४ ॥ मुष्णन्तश्चोरयन्तः ॥ ५ ॥

१ कौमारं वयस्तौ इति पुस्तकान्तरे । २ निलायनं निर्लीय स्थितिः । ३ क्वचिद्वनाशायेत्यारभ्याध्यायत्रयं प्रक्षिप्तमिति बहुभाचार्याः । तथात्रैषां प्रक्षिप्तत्वेऽन्येषामपि केषां विप्रतिपत्तिः केषां च संमतिरस्ति ।
विजयध्वजीसमेतपुस्तक एवेते न दृश्यन्ते । अन्यत्र सर्वत्र संतीति सर्वतो मान्यम् । एतदध्यायत्रयाभावे द्वात्रिंशदधिकशतत्रयपरिमिता अध्याया भवेयुः । श्रीमद्भागवतस्य च पञ्चत्रिंशदधिकशतपरिमिता अध्यायाः
सन्ति । तथा चोक्तं गौरीतन्त्रे पार्वती प्रति महेश्वरेण—“अथोऽष्टादशसाहस्रः श्रीमद्भागवताभिः पञ्चत्रिंशोत्तराध्यायस्त्रिंशतीयुक्त ईश्वरि ॥ १ ॥” इति मा० क्रो० टि० ।

यदि दूरं गतः कृष्णो भवति तर्हि ॥ ६ ॥ ध्मांतो वादयंतः । भृंगैः सह ॥ ७ ॥ विच्छायाभिः पक्षिच्छायाभिः । कलापिभिर्मयूरैः ॥ ८ ॥
कीशवालान् वृक्षशाखासु लंबमानानि वानरलांगूलान्याकर्षतो लांगूलममुञ्चंतस्तैः सह द्रुमानारोहंतः । तैः सह विकुर्वंतो दंतदर्शनभूविजृम्भादि
भिस्तैः सह विकारान्कुर्वंतः । वृक्षेषु प्लवतः शाखांतरमुद्रच्छन्तः ॥ ९ ॥ प्रतिच्छायाः प्रतिविंबानि ॥ १० ॥ तानतिविस्मयेन श्लोकद्वयेनाभि
नंदति । इत्थमिति । सतां विदुषां ब्रह्म च तत्सुखं चानुभूतिश्च तथा । स्वप्रकाशपरमसुखेनेत्यर्थः । भक्तानां परदैवतेनात्मप्रदेन नाथेन मायाश्रि
यदि दूरं गतः कृष्णो वनंशोभेक्षणाय तम् ॥ अहं पूर्वमहं पूर्वमिति संस्पृश्य रेमिरे ॥ ६ ॥ केचिद्वेणून् वादयंतो ध्मांतः
शृंगाणि केचन ॥ केचिद्भृंगैः प्रगायंतः कृजंतः कोकिलैः परे ॥ ७ ॥ विच्छायाभिः प्रधावंतो गच्छंतः साधु हंसकैः ॥
वकैरुपविशंतश्च नृत्यन्तश्च कलापिभिः ॥ ८ ॥ विकर्षतः कीशवालानारोहंतश्च तैर्दुमान् ॥ विकुर्वंतश्च तैः साकं प्लवं
तश्च पलाशिषु ॥ ९ ॥ साकं भेकैर्विलंबंतः सरित्प्रस्रवसंप्लुताः ॥ विहसंतः प्रतिच्छायाः शपंतश्च प्रतिस्वनान् ॥ १० ॥
इत्थं सतां ब्रह्मसुखानुभूत्या दास्यं गतानां परदैवतेन ॥ मायाश्रितानां नरदारकेण साकं विजहः कृतपुण्यपुंजाः ॥
॥ ११ ॥ यत्पादपांसुर्वहुजन्मकृच्छ्रतो धृतात्मभिर्योगिभिरप्यगम्यः ॥ स एव यद्विषयः स्वयं स्थितः किं वर्ण्यते
दिष्टमतो ब्रजौकसाम् ॥ १२ ॥ अथाघनामाऽभ्यपतन्महासुरस्तेषां सुखक्रीडनवीक्षणाक्षमः ॥ नित्यं यदंतर्निजजीविते
प्सुभिः पीतामृतैरप्यमरैः प्रतीक्ष्यते ॥ १३ ॥

तानां तु नरदारकतया प्रतीयमानेन सह विजहः, कृतानां पुण्यानां पुञ्जा राशयो येषां ते । ब्रह्मविदां तदनुभव एव भक्तानामतिगौरवणैव भज
नम् एते तु तेन सह सख्येन विजहः । अहो भाग्यमिति भावः ॥ ११ ॥ बहुजन्मभिः कृच्छ्रेण धृत आत्मा मनो येस्तैरपि ॥ १२ ॥ सुखक्रीड
नवीक्षणे नास्ति क्षमा यस्य सः । कथंभूतः । यस्यांतरं छिद्रं पीतामृतैरपि ततो मृत्युभीतैरमरैः प्रतीक्ष्यते कथं मरिष्यति कदा वेति । यद्वा कथं
भूतं सुखक्रीडनम् । यदंतर्हृदये अमरैः प्रतीक्ष्यते पीतामृतैरपि पुनर्निजजीवितेप्सुभिः । अयं भावः । नामृतपानमात्रेण जीवनं सफलं भवति

१ केचिद्विजहुरित्येकादशश्लोकस्थेनान्वयः । २ स एव इ० पा० । ३ अहो इ० पा० । ४ मनुष्यपुत्रत्वेनेत्यर्थः ।

किं तु भगवल्लीलानुस्मरणेनेति तदेव नित्यमंतश्चित्यत इति ॥ १३ ॥ कृष्णप्रमुखानर्भकान् दृष्ट्वा स इति व्यवस्य निश्चित्याऽऽजगरं वपुर्धृत्वा तेषां ग्रसनाशया पथि व्यशेतेति तृतीयेणान्वयः । कंसेनानुशिष्टः प्रहितः बकी पूतना । कथं व्यवस्य तदाह अयं त्विति सार्धेन । मम तयोर्द्वयोः सोदरयोः स्थाने एनं कृष्णं सबलं ससैन्यं वत्सतत्पालसहितं हनिष्यामि ॥ १४ ॥ ननु तथापि ब्रजस्थास्त्ववशिष्येरेत्येत्याह । एत. इति । तिलापः कृतास्तिलोदकतया कल्पिताः । वर्ष्मसु देहेषु । प्रजा एवासवो येषां ते तथा ॥ १५ ॥ सयोजनायामं योजनप्रमाणेन दैर्घ्येण युक्तं च तन्महाद्रिवत्पीवरं च । व्यात्तं प्रसारितं गुहातुल्यमाननं यस्मिस्तत् ॥ १६ ॥ अद्भुतमिति यदुक्तं तदर्शयितुं विशिनष्टि । धराधरोष्ठ इति ।

दृष्ट्वाऽर्भकान्कृष्णमुखानघासुरः कंसानुशिष्टः स बकीवकानुजः ॥ अयं तु मे सोदरनाशकृत्तथोर्द्वयोर्ममैनं सबलं हनिष्ये ॥ १४ ॥ एते यदा मत्सुहृदोस्तिलापः कृतास्तदा नष्टसमा ब्रजौकसः ॥ प्राणे गते वर्ष्मसु का नु चिंता प्रजासवः प्राणभृतो हि ये ते ॥ १५ ॥ इति व्यवस्याजगरं दृष्ट्वाऽपुः सयोजनायाममहाद्रिपीवरम् ॥ धृत्वाद्भुतं व्यात्तगुहाननं तदा पथि व्यशेत ग्रसनाशया खलः ॥ १६ ॥ धराधरोष्ठो जलदोत्तरोष्ठो दर्याननांतो गिरिशृंगदंष्ट्रः ॥ ध्वांतांतरास्यो वितता ध्वजिह्वः परुषानिलश्वासदवेक्षणोष्णः ॥ १७ ॥ दृष्ट्वा तं तादृशं सर्वे मत्वा वृंदावनश्रियम् ॥ व्यात्ताजगरतुंडेन ह्युत्प्रेक्षंते स्म लीलया ॥ १८ ॥ अहो मित्राणि गदत सत्त्वकूटं पुरः स्थितम् ॥ अस्मत्संग्रसनव्यात्तव्यालतुंडायते न वा ॥ १९ ॥

धरायामधरोष्ठो यस्य सः । जलदोत्तरोष्ठो यस्य सः । दर्याविवाननस्यांतो सृक्किणी यस्य सः । गिरेः शृंगाणीव दंष्ट्रा यस्य सः । ध्वांतवदंतरास्यं यस्य सः । वितताध्वजिह्वा यस्य सः । परुषानिलवच्छ्वासो यस्य सः । दववदीक्षणयोरुष्णः दाववद्वृष्टिरित्यर्थः । परुषानिलश्वासश्चासौ दवेक्षणोष्णश्च तथा ॥ १७ ॥ वस्तुतोऽजगरमेव व्यात्ततुंडं दृष्ट्वा वृंदावनस्य श्रीः संपदेवैषेति भ्रांत्या मत्वा विपरीतं व्यात्ताजगरास्यसादृश्येनोत्प्रेक्षितवंतः ॥ १८ ॥ उत्प्रेक्षामेव प्रश्नोत्तराभ्याश्चाहुः । अहो इति । सत्त्वकूटं सत्त्वाभासमिदं वा न वा तत्राप्यस्मत्संग्रसनाय

व्यात्तं यद्व्यालतुंडं तद्वदाचरति न वा ॥ १९ ॥ निश्चितं तथैवेत्याहुः । सत्यमिति । अर्ककरैरारक्तं वनमुत्तरोष्ठवत्पश्यत । तस्य वनस्य प्रतिच्छाययारुणं रोधः स्थलमधरोष्ठवत्पश्यत । पश्यतेति सर्वत्रान्वेति ॥ २० ॥ सृक्किभ्यामोष्ठप्रांताभ्यां प्रतिस्पर्ध्वेते तत्तुल्यतया वतंते । नगोदरे गिरिदर्यौ । एतास्तुंगशृंगालयस्तस्य दंष्ट्राभिः स्पर्धमानाः ॥ २१ ॥ आस्तृतायाममार्गो विस्तृतो दैर्घ्यवान्मार्गः । प्रतिगर्जति प्रतिस्पर्ध्वेते । एषां शृंगाणामंतर्गतं मध्यगतं ध्वांतमन्धकारमेतदंतराननमाननस्य मध्यं प्रतिगर्जति ॥ २२ ॥ दावेनोष्णः खरो

रुत्यमर्ककरारक्तमुत्तराहनुवर्द्धनुम् ॥ अधराहनुवद्रोधस्तत्प्रतिच्छाययाऽरुणम् ॥ २० ॥ प्रतिस्पर्ध्वेते सृक्किभ्यां सव्या सव्ये नगोदरे ॥ तुंगशृंगाऽऽल्योप्येतास्तदंष्ट्राभिश्च पश्यत ॥ २१ ॥ आस्तृताऽऽयाममार्गोऽयं रसनां प्रति गर्जति ॥ एषामंतर्गतं ध्वांतमेतदप्यंतराननम् ॥ २२ ॥ दावोष्णखरवातोऽयं श्वासवद् भाति पश्यत ॥ तद्गन्धसत्त्वदुर्गन्धोऽप्यं तरामिषगंधवत् ॥ २३ ॥ अस्मान् किमत्र ग्रसिता निविष्टानयं तथा चेद् बकवद् विनंक्ष्यति ॥ क्षणादनेनेति बकार्युश न्मुखं वीक्ष्योद्धसंतः करताडनैर्ययुः ॥ २४ ॥ इत्थं मिथोऽतथ्यमतज्ज्ञभाषितं श्रुत्वा विचिंत्येत्यमृषा मृषायते ॥ रक्षो विदित्वाऽखिलभूतहृत्स्थितः स्वानां निरोद्धुं भगवान् मनो दधे ॥ २५ ॥ तावत्प्रविष्टास्त्वसुरोदरांतरं परं न गीर्णाः शिशवः सवत्साः ॥ प्रतीक्षमाणेन बकारिवेशनं हतस्वकांतस्मरणेन रक्षसा ॥ २६ ॥

वातोऽयम् । तेन दावेनाग्निदग्धानां सत्त्वानां यो दुर्गन्धः । स एव सर्पांतर्गतामिषगंधवद्भाति ॥ २३ ॥ एवं सत्यमप्यजगर मन्यथोत्प्रेक्ष्य निर्भया ययुः । किं ग्रसिता ग्रसिष्यति । अनेन श्रीकृष्णेन हंत्रा । बकारेरुशत्कमनीयं मुखम् ॥ २४ ॥ अमृषा वस्तुतः सर्पवपुर सुर एव मृषायते स्वानां सर्पसादृश्यगोचरत्वेन प्रतीयते इति तान्निरोद्धुं वारयितुं यावन्मनो दधे तावत्प्रविष्टा इत्युत्तरेणान्वयः ॥ २५ ॥ तावत्प्रविष्टा एव केवलं न तु तेन गीर्णा गिलिताः जीर्णा इति पाठेऽपि स एवार्थः । कथंभूतेन । हतयोः स्वकयोरंतं स्मरत्यनुध्यायतीति तथा तेन ।

भा. द. पू.
॥ ३७ ॥

अत एव बकारेः श्रीकृष्णस्य प्रदेशं प्रतीक्षमाणेन ॥ २६ ॥ स्वकगदवच्युतान्विनिःसृतान् । विस्मितः सन्कृत्यं किमत्रेत्यादि विचिंत्य तत्रो
पायं ज्ञात्वा स्वयमप्यविशदित्युत्तरेणान्वयः ॥ २७ ॥ कथं विचिंत्य । अस्य जीवनममीषां च विहिंसनमिति द्वयं वै निश्चितं कथं न स्यादिति
॥ २८ ॥ घनच्छदा मेघांतरिताः । कौणपाः कुणपाशिनो राक्षसाः । कौणपो निर्ऋतिः तदीया इति वा ॥ २९ ॥ चूर्णीकर्तुमिच्छोस्तस्य गले

तान् वीक्ष्य कृष्णः स कलाभयप्रदो ह्यनन्यनाथान् स्वकरादवच्युतान् ॥ दीनांश्च मृत्योर्जठराग्निघासान् घृणादितो
दिष्टकृतेन विस्मितः ॥ २७ ॥ कृत्यं किमत्रास्य खलस्य जीवनं न वा अमीषां च सतां विहिंसनम् ॥ द्वयं कथं स्या
दिति संविचिंत्य तज्ज्ञात्वाऽविशत्तुंडमशेषदृग्धरिः ॥ २८ ॥ तदा घनच्छदा देवा भयाद् हाहेति चुक्रुशुः ॥ जहृषुर्ये
च कंसाद्याः कौणपास्त्वघवांधवाः ॥ २९ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान् कृष्णस्त्वययः सार्भवत्सकम् ॥ चूर्णीचिकीर्षोरत्मानं
तरसा ववृधे गले ॥ ३० ॥ ततोऽतिकायस्य निरुद्धमार्गिणो ह्युद्गीर्णदृष्टेर्भ्रमस्तस्त्वितस्ततः ॥ पूर्णोत्तरंगे पवनो निरुद्धो
मूर्धन् विनिष्पाट्य विनिर्गतो बहिः ॥ ३१ ॥ तेनैव सर्वेषु बहिर्गतेषु प्राणेषु वत्सान् सुहृदः परेतान् ॥ दृष्ट्या स्वयोत्थाप्य
तदन्वितः पुनर्वक्रान्मुकुंदो भगवान् विनिर्ययौ ॥ ३२ ॥ पीनाहिभोगोत्थितमद्भुतं महज्ज्योतिः स्वधाम्ना ज्वलयद्
दिशो दश ॥ प्रतीक्ष्य खेऽवस्थितमीशनिर्गमं विवेश तस्मिन् मिषतां दिवौकसाम् ॥ ३३ ॥

आदादेव तरसा ववृधे अवर्धत ॥ ३० ॥ निरुद्धो मुखादीनां मार्गभूतः कंठो यस्यास्ति तस्योद्गीर्णदृष्टेर्बहिर्निर्गतलोचनस्यांतरंगदेहमध्ये । पूर्णः
परिभूतः । मूर्धन् मूर्धनि ब्रह्मरंभं निर्भिद्य बहिर्विनिर्गतः ॥ ३१ ॥ प्राणेष्विन्द्रियेषु । स्वयाऽमृतवर्षिण्या दृष्ट्यैव ॥ ३२ ॥ अहिदेहोत्थितं शुद्ध

१ वेति कुत्रचित् । २ दिष्टबलेनेति वीरराघवीयसमन्वितभागवतपुस्तके पा० । ३ यदि बहिःस्थित एवाधामुरं हन्यात्तदा बाला अपि तेन सह मृताः स्युस्तथा च ब्रजे महद्दुःखमापतेत् । बालान्तरनिर्माणं
कृत्वा ब्रजं प्रति गमने कृतेऽपि पूर्वं तु मृता एवातस्तद्रक्षार्थं तन्मुखमेव प्राविशदिति भावः । ३० वा० प्र० । ४ मूर्धन्यत्र 'सुपां सुलुक्सप्तम्याः०' इत्यादिना सप्तमीविभक्त्यैर्लुक् छान्दसत्वात्पुराणस्येति ज्ञेयम् ।
५ अहिदेहे स्थितमि० कचित् ।

श्री. टी.
अ. १२

॥ ३७ ॥

सत्त्वमयं ज्योतिर्निर्गत्य खेऽवस्थितं तस्मिन्नीशे विदेश ॥ ३३ ॥ स्वकृतः स्वकार्यकृतः श्रीकृष्णस्यार्हणमकृताकुर्वत पूजामकुर्वन् । सुगाः सष्टु
गायंतीति सुगाः गंधर्वादयः ॥ ३४ ॥ किं च तेषां यान्यद्भुतस्तोत्रादीनि तेषां नैकोत्सवा ये मंगलस्वनास्तान्स्वधाम्नोऽति समीपे श्रुत्वाऽजो
ब्रह्माऽचिरादागत ईशस्य श्रीकृष्णस्य महि महिमानं दृष्ट्वा विस्मयं प्रापेति ॥ ३५ ॥ बहुतिथं बहुकालम् । आक्रीडगह्वरं क्रीडार्थं महाबिलम् ॥
॥ ३६ ॥ अन्यच्चातिचित्रं वृत्तमित्याह ! एतदिति । “कौमारं पंचमाब्दांतं पौगंडं दशमावधि ॥ कैशोरमापंचदंशाद्यौवनं तु ततः परम् ॥”
ततोऽतिदृष्टाः स्वकृतोऽकृतार्हणं पुष्पैः सुरां अप्सरसश्च नर्तनैः ॥ गीतैः सुगा वाद्यधराश्च वाद्यकैः स्तवैश्च विप्रा जयनि
स्त्वनैर्गणाः ॥ ३४ ॥ तदद्भुतस्तोत्रमुवाद्यगीतिकाजयादिनैकोत्सवमंगलस्वनान् ॥ श्रुत्वा स्वधाम्नोत्यज आगतोऽचि
राद् दृष्ट्वा महीशस्य जगाम विस्मयम् ॥ ३५ ॥ राजन्नाजगरं चर्म शुष्कं वृंदावनेऽद्भुतम् ॥ ब्रजौकसां बहुतिथं बभूवा
ऽऽक्रीडगह्वरम् ॥ ३६ ॥ एतत्कौमारजं कर्म हरेरात्माहिमोक्षणम् ॥ मृत्योः पौगंडके बाला दृष्ट्वोच्चुर्विस्मिता ब्रजे ॥ ३७ ॥
नैतद् विचित्रं मनुजार्भमायिनः परावराणां परमस्य वेधसः ॥ अघोऽपि यत्स्पर्शनधौतपातकः प्रापात्मसात्म्यं त्वसतां
सुदुर्लभम् ॥ ३८ ॥ सकृद् यदंगप्रतिमांतराहिता मनोमयीं भागवतीं ददौ गतिम् ॥ स एव नित्यात्मसुखानुभूत्य
भिव्युदस्तमायोतर्गतो हि किं पुनः ॥ ३९ ॥

हरेः कौमारजं पंचमाब्दकृतं कर्म तदैव दृष्ट्वा पौगंडके पष्ठेऽब्दे बाला अद्यैतदवृत्तमित्यूचुः । किं तत्कर्म । मृत्योः सकाशादात्मनामहेश्व मोक्षणम् ।
तत्रात्मनां प्रसिद्धान्मृत्योरहेस्तु संसारलक्षणात् । अघासूरज्योतिषः श्रीकृष्णे प्रदेशमपि तदा दृष्टं कथितवंत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ नैतद्विचित्रमिति ।
किं तदित्यपेक्षायामाह । अघोपीति । आत्मसात्म्यं स्वसमानरूपताम् ॥ ३८ ॥ यस्यांगं मूर्तिस्तस्य प्रतिमा प्रतिकृतिस्तत्रापि केवलं मनोमयी
साऽपि बलादंतराहिता सती भागवतीं गतिं ददौ प्रह्लादादिभ्यः स एव साक्षात्स्वयमंतर्गतः किं पुनः नित्या चासावात्मसुखानुभूतिश्च तयाऽभितो

१ नच ब्रह्मलोकपर्यंतं शब्दगमनासंभवे कथं ब्रह्मणो विरमय इत्याशङ्कनीयं स्वमाहात्म्यप्रदर्शनार्थं भगवदिच्छया तत्संभवात् । २ इदं पद्यं वीरराघवीयटीकासमन्वितपुस्तके सूत उवाचेत्यतः प्रागस्ति ।

३ आत्मसात्म्यमिति वीरराघ० पा० । ४ परमोऽग इ० पा० कस्मिंश्चित्पुस्तके ।

भा. द. पू.
॥ ३८ ॥

व्युदस्ता माया येन सः ॥ ३९ ॥ येन श्रवणेन निगृहीतं वशीकृतं चेतो यस्य सः ॥ ४० ॥ कालांतरे कौमारे कृतं पौगंडके कथं ज्ञात्वोच्चुरि
त्यर्थः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ तेन यः स्मारितोऽनंतस्तेन हृतान्यखिलेन्द्रियाणि यस्य सः तथाभूतोऽपि कथंचिल्लब्धवहिर्दृष्टिः । हे भागवतोत्त
मोत्तम हे शौनक ॥ ४४ ॥ इति श्रीभा० म० दशमस्कंधे पूर्वार्धे टीकायां द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ त्रयोदशोऽहरद्वद्वा वत्सान्पालांश्च मायया ॥

सूत उवाच ॥ इत्थं द्विजा यादवेदेवदत्तः श्रुत्वा स्वरातुश्चरितं विचित्रम् ॥ पप्रच्छ भूयोऽपि तदेव पुण्यं वैयासकिं यन्नि
गृहीतचेताः ॥ ४० ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मन् कालांतरकृतं तत्कालीनं कथं भवेत् ॥ यत्कौमारे हरिकृतं जगुः पौगंडके
ऽर्भकाः ॥ ४१ ॥ तद् ब्रूहि मे महायोगिन् परं कौतूहलं गुरो ॥ नूनमेतद्धरे रेव माया भवति नान्यथा ॥ ४२ ॥ वयं
धन्यतमा लोके गुरोऽपि क्षत्रबंधवः ॥ यत् पिवामो मुहुस्त्वत्तः पुण्यं कृष्णकथामृतम् ॥ ४३ ॥ सूत उवाच ॥ इत्थं
स्म पृष्टः स तु बादरायणिस्तत्स्मारितानंतहृताखिलेन्द्रियः ॥ कृच्छ्रात् पुनर्लब्धवहिर्दृष्टिः शनैः प्रत्याह तं भागवतो
त्तमोत्तम ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महा० दशम० पू० अघासुरवधो नाम द्वादशोऽध्यायः ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
साधु पृष्टं महाभाग त्वया भागवतोत्तम ॥ यन्नूतनयसीशस्य शृण्वन्नपि कथां मुहुः ॥ १ ॥ सतामयं सारभृतां निसर्गो
यदर्थवाणीश्रुतिचेतसामपि ॥ प्रतिक्षणं नव्यवदच्युतस्य यत् स्त्रिया विटानामिव साधुवार्ता ॥ २ ॥

तदा तत्सर्वरूपोऽब्दं कृष्णः पूर्ववदाचक्षत् ॥ १ ॥ नूतनयसि नव्यवत्करोषि ॥ १ ॥ तथाहि सारभृतां सारग्राहिणामयं निसर्गः स्वभावः ।
कोऽयौ । अच्युतस्य वार्ता श्रुता सती प्रतिक्षणं साधु नव्यवद्भवतीति यत्सः । विटानां स्त्रैणानां स्त्रियाः कामिन्या वार्तेव । कथंभूतानामपि

१ भागवतोत्तमोत्तमम् इ० वीररा० वि० वि० बा० प्र० अन्यत्र च कचित् ।

श्री. टी.
अ. १३

॥ ३८ ॥

सताम् । या अच्युतवार्ता सैवार्थो येषां तानि वाणीश्रुतिवेतांसि येषां तथाभूतानामपि ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ भोजनविधानाय पुलिनं स्तौति ।
अहो इति । स्वीयानां केलीनां संपदो विद्यन्ते यस्मिंस्तत् । मृदुला अच्छा वालुका यस्मिंस्तत् । किं च स्फुटद्विकसत्सरः । सरोजबाहुल्येनोप-
चारतः सर एव विकसदित्युक्तम् । तस्य गंधस्तेन हता अङ्गुष्ठा अलयः पत्रिणश्च ये तेषां के उद्ग्रे ध्वनयस्तेषां प्रतिध्वानास्तैर्लसंतो दुमास्तै-

शृणुष्वभावहितो राजन्नपि गुह्यं वदामि ते ॥ ब्रूयुः स्निग्धस्य शिष्यस्य गुरोर्गुह्यमप्युत ॥ ३ ॥ तथाऽधवदनान्मृत्यो-
रक्षित्वा वत्सपालकान् ॥ सरित्पुलिनमानीय भगवानिदमब्रवीत् ॥ ४ ॥ अहोऽतिरम्यं पुलिनं वयस्याः स्वकेलिसं-
पन्मृदुलाच्छवालुकम् ॥ स्फुटत्सरोगंधहृतांलित्रिकध्वनिप्रतिध्वानलसद्गुमाकुलम् ॥ ५ ॥ अत्र भोक्तव्यमस्मा-
भिर्दिवाऽऽरूढं क्षुधादितैः ॥ वत्साः समीपेऽपः पीत्वा चरंतु शनकैस्तृणम् ॥ ६ ॥ तथेति पाययित्वांभो वत्साना-
रुध्य शादले ॥ मुक्ता शिक्यानि बुभुजुः समं भगवता मुदा ॥ ७ ॥ कृष्णस्य विष्वक् पुरुराजिमंडलैरभ्याननाः
फुल्लदृशो ब्रजार्भकाः ॥ सहोपविष्टा विपिने विरेजुश्छदा यथांभोरुहकर्णिकायाः ॥ ८ ॥ केचित् पुष्पैर्दलैः केचित्
पल्लवैरङ्कुरैः फलैः ॥ शिग्मिस्त्वग्मिर्दृष्टपद्भिश्च बुभुजुः कृतभाजनाः ॥ ९ ॥ सर्वे मिथो दर्शयंतः स्वस्वभोज्यरुचि-
पृथक् ॥ हसंतो हासयंतश्चाभ्यवजहुः सहेश्वराः ॥ १० ॥

राकुलं व्याप्तम् ॥ ५ ॥ दिवाऽरूढं वेलातीतेत्यर्थः ॥ ६ ॥ आरुद्धय संरुद्धय । शादले हरिततृणे देशे ॥ ७ ॥ तदा ते विरेजुः । कृष्णस्य
विष्वक् परितः पुरुराजिमंडलैर्वहुभिः पंक्तिमंडलैः सह नैरंतयेणोपविष्टाः । श्रीकृष्णाभिमुखान्याननानि येषां ते । फुल्लदृशो विकसितनयनाः ।
कमलकर्णिकायाः परितः पत्राणि यथा तथेति ॥ ८ ॥ पुष्पैस्तदलैः अन्यैश्च पत्रैः कृतानि भाजनानि यैस्ते ॥ ९ ॥ रुचिं स्वादविशेषम् ।

१ शृणुष्वेत्यभिमुखीकरणं, अवहित इति श्रवणोपयुक्तचित्तसमाधानमत्रावधेयम् । इ० बी० । २ क्षुधादिताः इ० पा० । ३ अर्मा इ० पा० ।

भा. द. पू.
॥ ३९ ॥

अभ्यवजहुर्बुभुजिरे । सहेश्वराः श्रीकृष्णसहिताः ॥ १० ॥ यज्ञभुगपि तेषु बुभुजे । बालानामिव केलिर्यस्य सः । तदाह । उदरवस्त्रयोर्मध्ये वेणुं
विभ्रदधदिति सर्वत्र संबध्यते । वाम इति कक्षपाण्योर्विशेषणम् । मसृणं स्निग्धं दध्योदनकवलम् । तदुचितानि विल्वामलकादिफलान्यंगुलि
संधिषु । कर्णिकेव सर्वाभिमुखो मध्ये तिष्ठन् स्वस्य परित उपविष्टान् सुहृदः स्वैर्नर्मभिः परिहासवाक्यैः । स्वर्गे स्वर्गनिवासिनि जने
मिषत्याश्चर्येण पश्यति सति लोके जनमध्ये बुभुजे ॥ ११ ॥ १२ ॥ भीभयं भयहेतुभ्यो भयमस्यापास्य । यद्वा अस्य विश्वस्य
विभ्रद्वेणुं जठरपटयोः शृंगवेत्रे च कक्षे वामे पाणौ मसृणकवलं तत्फलान्यंगुलीषु ॥ तिष्ठन्मध्ये स्वपरिसुहृदो हासय
न्नर्मभिः स्वैः स्वर्गे लोके मिषति बुभुजे यज्ञभुग् बालकेलिः ॥ ११ ॥ भारतेवं वत्सपेषु भुंजानेष्वच्युतात्मसु ॥ वत्सा
स्त्वन्तर्वने दूरं विविशुस्तृणलोभिताः ॥ १२ ॥ तान् दृष्ट्वा भयसंत्रस्तानूचे कृष्णोऽस्य भीभयम् ॥ मित्राण्याशान्मा
विरमतेहाऽऽनेष्ये वत्सकानहम् ॥ १३ ॥ इत्युक्त्वाद्रिदरीकुंजगह्वरेष्वात्मवत्सकान् ॥ विचिन्वन् भगवान् कृष्णः सपा
णिकवलो ययौ ॥ १४ ॥ अम्भोजन्मजनिस्तदन्तरगतो मायार्भकस्येशितुर्द्रुं मंजु महित्वमन्यदपि तद्वत्सानितो वत्स
पान् ॥ नीत्वान्यत्र कुरूद्वहन्तरदधात् खेऽवस्थितो यः पुरा दृष्ट्वाघांसुरमोक्षणं प्रभवतः प्राप्तः परं विस्मयम् ॥ १५ ॥
ततो वत्सानदृष्ट्वेत्य पुलिनेऽपि च वत्सपान् ॥ उभावपि वने कृष्णो विचिक्राय समन्ततः ॥ १६ ॥ कषाप्यदृष्ट्वांतर्विपिने
वत्सान् पालांश्च विश्ववित् ॥ सर्वं विधिकृतं कृष्णः सहसाऽवजगाम ह ॥ १७ ॥

भियोऽपि भयं यः श्रीकृष्णः । आशाद्भोजनात् । अस्मिन्पादे अक्षराधिक्यमार्षम् ॥ १३ ॥ अद्रिषु तेषां दरीषु । कुंजेषु लता
दिपिहितोदरविवरेषु । गह्वरेषु च ॥ १४ ॥ अम्भो जन्मनः पद्माज्जनियस्य स ब्रह्मा तदन्तरे तस्मिन्वसरे गत आगतस्तच्छिद्रं
प्राप्तो वा । मंजु मनोहरमन्यदपि महित्वं महिमानं द्रष्टुं तस्य वत्सानितः स्थानात्पुलिनाद्वत्सगंश्चान्यत्र नीत्वा स्वयं तिरो बभूव ।
प्रभवनः श्रीकृष्णस्य ॥ १५ ॥ उभावपि वत्सान्वत्सगंश्चत्यर्थः । विचिक्रायन्वीक्षितवान् ॥ १६ ॥ विधिकृतं ब्रह्मणा कृतम् ॥ १७ ॥

१ लोदपाः ३० पा० । २ भगवतः ३० वीररा० पा० । ३ हांचारति पा० ।

भी. बी.
अ. १३

॥ ३९ ॥

उभयायितं वत्सतत्पालरूपेण वर्तमानमित्यथः । तस्य ब्रह्मणः । अयं भावः । यदि तूष्णीमासे तर्हि तन्मातृणां विषादः स्याद्याद च तानवान्
यिष्यामि तर्हि ब्रह्मणो मोहो न स्यादिति तदुभयप्रीतये परमदयालुस्तथा चक्रे इति ॥ १८ ॥ तदेव दर्शयति । यावदिति । वत्सपानां वत्सकानां
चारुपकं वपुः यत्प्रमाणकं प्रमाणमनतिक्रम्येत्यर्थः । एवमुपर्यपि योज्यम् । तत्र दलं पर्णरूपो वाद्यविशेषः । यद्वात्र वेणुदलं वेणुखण्डम् ।
शिकु शिक्यम् । यद्वा यावद्वत्सपादिवपुस्तावन्मात्रमपि सर्वस्वरूपोऽजः कृष्णो बभावित्यर्थः । उत्तरत्राप्येवम् । कथम् । 'सर्वं विष्णुमयं जगत्'
इत्यत्र प्रसिद्धा या गीस्तस्यां अंगवत्सा गीरेवार्थस्वरूपेण प्रत्यक्षा यथा तथा बभूवेत्यर्थः ॥ १९ ॥ एवं सर्वात्मा सन्त्रजं प्राविशत् । कथं

ततः कृष्णो मुदं कर्तुं तन्मातृणां च कस्य च ॥ उभयायितमात्मानं चक्रे विश्वकृदीश्वरः ॥ १८ ॥ यावद्वत्सपवत्सका
ल्पकवपुर्यावत् करांश्चयादिकं यावद्यष्टिविषाणवेणुदलशिग्यावद्विभूषांवरम् ॥ यावच्छीलगुणाभिधाकृतिवयो यावद्वि
हारादिकं सर्वं विष्णुमयं गिरींगवदजः सर्वस्वरूपो बभौ ॥ १९ ॥ स्वयमात्मात्मगोवत्सान् प्रतिवार्यात्मवत्सपैः ॥
क्रीडन्नात्मविहारैश्च सर्वात्मा प्राविशद्वज्रम् ॥ २० ॥ तत्तद्वत्सान् पृथङ् नीत्वा तत्तद्गोष्ठे निवेश्य सः ॥ तत्तदात्माऽभव
द्राजंस्तत्तत्सद्यः प्रविष्टवान् ॥ २१ ॥ तन्मातरो वेणुरवत्वरोत्थिता उत्थाप्य दोर्भिः परिरभ्य निर्भरम् ॥ स्नेहस्तुतस्त
न्यपयस्सुधाऽऽसवं मत्वा परं ब्रह्म सुतानपाययन् ॥ २२ ॥ ततो नृपोन्मर्दनमज्जलेपनालंकाररक्षातिलकाशनादिभिः ॥
संलालितः स्वाचरितैः प्रहर्षयन् सायं गतो यामयमेन माधवः ॥ २३ ॥

स्वयमात्मैव प्रयोजकः । आत्मरूपान् गोवत्सानिति कर्मापि स्वयमेवेत्युक्तम् । आत्मरूपैर्वत्सपैः प्रतिवार्य प्रयोज्यकर्ताऽपि स्वयमेव आत्मविहारैः
क्रीडन्निति क्रियाऽपि कारकाण्यपि स्वयमेवेत्यर्थः ॥ २० ॥ तत्तदात्मा तत्तद्गोपबालरूपोऽभवत् । ततस्तत्तत्सद्यः प्रविष्टः ॥ २१ ॥ गोपिकामो
हनमाह । तन्मातर इति । तदा तन्मातरो वेणुरवेण त्वरयोत्थिताः सत्यः सुतान्मत्वा परं ब्रह्म दोर्भिर्हत्थाप्योदुह्य पयःसुधासवं पय एव सुधा
वत्स्वादु आसववन्मादकं स्नेहस्तुतं स्तन्यं पयः पाययामासुरित्यर्थः ॥ २२ ॥ एवं यामयमेन तत्तत्कालक्रीडानियमेन सायं गतः प्राप्तः

स्वाचरितैः स्वस्याचरितैः शोभनैराचरितैर्वा । मातृः प्रहर्षयंस्ततस्ताभिरुन्मर्दनादिभिरुपलालित इति ॥ २३ ॥ गवां मोहनमाह । गाव इति । परिहृता आहृताश्च ते संगताश्च प्राप्तास्तान् ॥ २४ ॥ एतावत्तु वैषम्यं कृष्णस्यापि दुर्निवारमासीदित्याह । गोगोपीनामिति । गवां गोपीनां चास्मिन्वत्सपालरूपे कृष्णे मातृता उपलालनादिरूपा पुरोवदेवासीत्किं तु स्नेहार्दिकां विना । स्नेहाधिक्यं त्विदानीं विशेष इत्यर्थः । आसु गोगोपीषु हरेस्तोकता च बालभावनादि पूर्ववदेवासीत्किं तु मायया विना । ममेयं माताऽहमस्याः पुत्र इति पूर्वं मोह आसीत्तं विनेत्यर्थः ॥ २५ ॥ स्नेहार्धमेव दर्शयति । ब्रजौकसामिति । यथा कृष्णे यशोदानंदने स्वपुत्रेभ्योऽपि स्नेहाधिक्यं यथा पूर्वमासीत् तथेदानीं स्वतोकेष्वपि तथैवावर्धते गावस्ततो गोष्ठमुपेत्य सत्वरं हुंकारघोषैः परिहृतसंगतान् ॥ स्वकान्स्वकान् वत्सतरानपाययन् मुहुर्लिहंत्यः स्रवदौधसं पयः ॥ २४ ॥ गोगोपीनां मातृतास्मिन् सर्वा स्नेहार्दिकां विना ॥ पुरोवदास्वपि हरेस्तोकता मायया विना ॥ २५ ॥ ब्रजौकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्लयाऽऽब्दमन्वहम् ॥ शनैर्निस्सीम बद्धे यथा कृष्णे त्वपूर्ववत् ॥ २६ ॥ इत्थमात्मात्मना ऽऽत्मानं वत्सपालमिषेण सः ॥ पालयन् वत्सपो वर्षं चिक्रीडे वनगोष्ठयोः ॥ २७ ॥ एकदा चारयन् वत्सान् स रामो वनमाविशत् ॥ पंचपासु त्रियामासु हायनापूरणीष्वजः ॥ २८ ॥ ततो विदूराच्चरतो गावो वत्सानुपब्रजम् ॥ गोवर्धना द्रिशिरसि चरंत्यो ददृशुस्तृणम् ॥ २९ ॥ दृष्ट्वाऽथ तत्स्नेहवशोऽस्मृतात्मा स गोब्रजोऽत्यात्मपदुर्गमार्गः ॥ द्विपात् ककुद्ग्रीव उदास्यपुच्छोऽगादुंकृतैरासुपया जवेन ॥ ३० ॥

त्यर्थः । आअब्दं यावत्संवत्सरम् । निःसीम यथा भवति ॥ २६ ॥ एवमात्मा श्रीकृष्णो वत्सपो भूत्वा तत्रापि वत्सानां पालानां च मिषेणात्मानमात्मना पालयन् क्रीडितवानित्यर्थः ॥ २७ ॥ एतावत्पर्यंतं रामस्यापि मोह एवासीत्संवत्सरांते तु स कथंचिज्ज्ञातवानिति दर्शयन्नाह । एकदेति । पंचपासु पंचसु वा षट्सु रात्रिषु हायनस्यापूरणीषु पूरकतयाऽवशिष्टास्वित्यर्थः ॥ २८ ॥ ततो दूरत एव गोवर्धनशिखरे चरंत्यो गावो ब्रजसमीपे तृणं चरतो वत्सान्ददृशुः ॥ २९ ॥ तदैव स गोब्रजो गवां कलापस्तत्स्नेहवशस्तेषां वत्सानां स्नेहेनाकृष्टोऽत एव न स्मृत आत्मा

देहो येन स जवनोपव्रजमगात् । कथंभूतः । अत्यात्मपदुर्गमार्गः अतिक्वांत आत्मपान् गोपालान्यः सोऽत्यात्मपः तथा दुर्गो दुर्गो मागो यस्य
 सः स च स च । तथा परस्परयुक्ताभ्यां पद्भ्यां धावन् द्विपादिव प्रतीयमानः । ककुद्वाकुंचिता ग्रीवा यस्य सः । उदास्यपुच्छः उन्नमितान्या
 स्यानि पुच्छानि च येन सः आस्तुपयाः सर्वतः स्रवंति पर्यासि यस्य सः । आस्तुपयाः इत्यपि पाठे स एवार्थः । गोव्रज इत्यनेन वृषभादयोऽन्य
 गुरित्युक्तम् ॥३०॥ तत्र विशेषतो धेनूनां चेष्टितमाह । समेत्येति । गोवर्धनस्याधः । वत्सवत्यः पुनः प्रसृता अपि ॥ ३१ ॥ रामेण दृष्टं वत्सेषु
 गवां स्नेहातिशयमुक्त्वा गोपानामपि दर्शयितुमाह । गोपा इति । तासां गवां रोधने य आयासस्तस्य मोघ्येन मोघत्वेन लज्जया सहोरुमन्युना
 समेत्य गावोऽधो वत्सान् वत्सवत्योऽप्यपाययन् ॥ गिलंत्य इव चांगानि लिहंत्यः स्वौधसं पयः ॥३१॥ गोपास्तद्रोधना
 यासमोघ्यलज्जोरुमन्युना ॥ दुर्गाध्वकृच्छ्रतोऽभ्येत्य गोवत्सैर्ददृशुः सुतान् ॥३२॥ तदीक्षणत्प्रेमरसाप्लुताशया जातानु
 रागा गतमन्यवोऽर्भकान् ॥ उदुह्य दोभिः परिरभ्य मूर्धनि घ्राणैरवापुः परमां मुदं ते ॥३३॥ ततः प्रवयसो गोपास्तोका
 श्लेषमुनिर्वृताः ॥ कृच्छ्राच्छ्रैरपगतास्तदनुस्मृत्युदश्रवः ॥३४॥ ब्रजस्य रामः प्रेमद्वैवीक्ष्योत्कण्ठमनुक्षणम् ॥ मुक्तस्तने
 ष्वपत्येष्वप्यहेतुविदचितयत् ॥ ३५ ॥ किमेतदद्भुतमिव वासुदेवेऽखिलात्मनि ॥ ब्रजस्य सात्मनस्तोकेष्वपूर्वं प्रेम वर्धते
 ॥ ३६ ॥ केयं वा कुत आयाता दैवी वा नार्युताऽऽसुरी ॥ प्रायो मायाऽस्तु मे भर्तुर्नान्या मेऽपि विमोहिनी ॥ ३७ ॥
 दुर्गमार्गजनितक्लेशेन चाभ्येत्य गोवत्सैः सह सुतान् ददृशुः ॥ ३२ ॥ ततश्च तेषामीक्षणेनोद्गतो यः प्रेमरसस्तस्मिन्नाप्लुता निमग्ना आशया येषां
 ते । लज्जामन्युकृच्छ्रैस्तानपि ताडयितुमागताः संतोऽपि गतमन्यवः प्रत्युत जातोऽनुरागो येषां ते मूर्धनि घ्राणैरवापुः परमां मुदम
 वापुः ॥ ३३ ॥ कृच्छ्रात्ततोऽपगता निवृत्ताः । तेषां सुतानामनुस्मृत्योद्गच्छंत्यश्रूणि येषां ते ॥ ३४ ॥ प्रेमद्वैरोत्कण्ठमतिशयम् । मुक्तस्तनेष्वप
 त्येषु वीक्ष्य हेतुमजानन्नचितयत् ॥ ३५ ॥ चिंतामेवाह किमेतदिति द्वाभ्याम् । वासुदेवे यथा पुरा प्रेम तथा स्वतोकेष्वपि ब्रजस्यापूर्वं प्रेम
 वर्धते किमेतदद्भुतमिति । किं च सात्मनो मत्सहितस्य ब्रजस्य ममाप्येतेषु प्रेमातिशयस्तत्र कारणं किमिति भावः ॥ ३६ ॥ केयं माया देवानां

भा. द. १.
॥ ४१ ॥

वा नराणां वा असुराणां वा कुतो वा कस्मात्प्रयुक्ता । तत्रान्यमाया न संभवति यतो ममापि मोहो वर्ततेऽतः प्रायशो मत्स्वामिनः श्रीकृष्ण
स्यैव मायेयमस्त्विति संभावयति ॥ ३७ ॥ सवयसान्सखीनपि वयुनेन ज्ञानमयेन चक्षुषा वैकुण्ठं श्रीकृष्णमेवापश्यत् ॥ ३८ ॥ एवं कृष्णरूपा
न्सामान्यतो ज्ञात्वा कृष्णं पृष्ट्वा कृष्णोपदेशेन विशेषतो ज्ञातवानित्याह । नैत इति । अयमर्थः । पाल्यमानास्तावद्भ्रता ऋषीणामंशाः पालाश्च
देवानामंशा इति तावदहं वेद्मि । इदानीं तु न तथा किं त्वस्मिन् भिदाश्रयेऽपि त्वमेवाद्वितीयो भासि अतस्त्वं सर्वं कथं वृत्तं तत् पृथक् वद

इति संचित्य दशार्हो वत्सान्संवयसानपि ॥ सर्वानाचष्ट वैकुण्ठं चक्षुषा वयुनेन सः ॥ ३८ ॥ नैते सुरेशा ऋषयो न चैते
त्वमेव भासीश भिदाऽऽश्रयेऽपि ॥ सर्वं पृथक् त्वं निगमात् कथं वदेत्युक्तेन वृत्तं प्रभुणा बलोऽवैत् ॥ ३९ ॥ (ब्रह्मापि
यातः स्वस्थानं तत्रस्थेन हि शौरिणा ॥ मोहितैर्द्वारपालैश्च परिभूतो न्यवर्तत ॥ १ ॥) तावदेत्यात्मभूरात्ममानेन
ब्रुट्यनेहसा ॥ पुरोवदब्दं क्रीडंतं ददृशे सकलं हरिम् ॥ ४० ॥ यावंतो गोकुले वालाः सवत्साः सर्व एव हि ॥ मायाशये
शयाना मे नाद्यापि पुनरुत्थिताः ॥ ४१ ॥ इत एतेऽत्र कुत्रत्या मन्मायामोहितेतरे ॥ तावंत एव तत्राब्दं क्रीडंतो
विष्णुना समम् ॥ ४२ ॥ एवमेतेषु भेदेषु चिरं ध्यात्वा स आत्मभूः ॥ सत्याः के कतरे नेति ज्ञातुं नेष्टे कथंचन ॥ ४३ ॥

विविच्य ब्रूहीत्युक्तेन प्रभुणा वक्रान्निगमात्संक्षेपत एवोक्तं वृत्तं बलोऽवैद्विदितवानित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ततः किं वृत्तमित्यपेक्षायामाह । तावदिति ।
वर्षे जातेऽपि आत्मनो मानेन ब्रुट्यनेहसा ब्रुटिमात्रेण कालेन । सकलं कलाभिः सहितं सानुचरं हरिं ददर्श ॥ ४० ॥ दृष्ट्वा च व्यतर्कयदित्याह ।
यावंत इति द्वाभ्याम् । मे मायाशये मन्मायातल्पे ॥ ४१ ॥ मन्मायामोहितेभ्य इतरे कुत्रत्याः ॥ ४२ ॥ इति वितर्कयन्नमुह्यदित्याह एवमिति

१ सवत्सपानपीति वीररा० पा० । २ अयं श्लोको वीररावटीकासमेतपुस्तक उपलभ्यते । तस्य टीका चेत्यम्-वत्सान्वत्सपांश्च तिरोधापयित्वा ब्रह्मापि स्वस्थानं गतः तत्र तस्यासने स्थितेन चतुर्मुखरूपेण
शौरिणा मोहितैर्द्वारपालैः परिभूतः परमेष्ठी स्वसनमभितिष्ठत्येव कस्वमागतोऽसीत्येवं परिभवं प्रापितस्ततो न्यवर्ततेति । ३ आन्दमिति वीर० पा० । ४ सदाश्रयाः के कतरे इति वीर० पा० ।

जी. टी.
अ. १३

॥ ४१ ॥

द्राभ्याम् । एवमेतेषु भेदेषु चिरं ध्यात्वा । स आत्मभूरिति पाठः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ननु मायाश्रयस्य तस्य कुतो मोह इत्यत आह । तस्या मिति । महामायाविनि भगवत्यन्यमायाया आवरणविक्षेपकत्वाभावे दृष्टान्तद्वयमितम् । तस्यां तमिस्रायां रात्र्यां नैहारं हिमकणप्रभवं तम इव । तद्वितार्थोपसर्जनस्यापि तमसो नैहारमिति विशेषणं छांदसम् । सत्तमो यथा पृथगावरणं न करोति किं तु तत्रैव लीयते यथा च खद्योताचिर हनि पृथक् प्रकाशं न करोति एवं महति पुरुषे युंजतः पुंस इतरा नीचां माया तत्र न किञ्चित्करोति किं त्वात्मनि स्वस्मिन्नेव ऐश्वर्यं सामर्थ्यं

एवं संमोहयन् विष्णुं विमोहं विश्वमोहनम् ॥ स्वयैव माययाऽजोऽपि स्वयमेव विमोहितः ॥ ४४ ॥ ताभ्यां तमोवन्नै हारं खद्योताचिरिवाहनि ॥ महतीतरमायैश्वर्यं निहन्त्यात्मनि युंजतः ॥ ४५ ॥ तावत्सर्वे वत्सपालाः पश्यतोऽजस्य तत्क्षणात् ॥ व्यदृश्यन्त घनश्यामाः पीतकौशेयवाससः ॥ ४६ ॥ चतुर्भुजाः शंखचक्रगदाराजीवपाणयः ॥ किरीटिनः कुंडलिनो हारिणो वनमालिनः ॥ ४७ ॥ श्रीवत्सांगददोरत्नकंबुकंकणपाणयः ॥ नूपुरैः कटकैर्भाताः कटिसूत्रांगुली यकैः ॥ ४८ ॥ आंघ्रिमस्तकमापूर्णास्तुलसीनवदामभिः ॥ कोमलैः सर्वगात्रेषु भूरिपुण्यवदर्पितैः ॥ ४९ ॥ चंद्रिकावि शदस्मेरैः सारुणापांगवीक्षितैः ॥ स्वकार्थानामिव रजस्सत्त्वाभ्यां स्रष्टृपालकाः ॥ ५० ॥

निहन्तीति ॥ ४५ ॥ अन्यदप्याश्चर्यमाह । तावदिति । वत्सपालाः वत्साः पालाश्च सर्वे यष्टिविपाणादयश्च ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ श्रीवत्सप्रभावयुक्तान्यं गदादीनि दोष्पु येषां ते रत्नमयानि कंबुवत्रियाराणि कंकणानि पाणिषु येषां ते ते च ते च ॥ ४८ ॥ तथा भूरिपुण्यं भूरि बहुजन्मार्जितं पुण्यं तद्युक्तैर्जनैर्दर्पितैः ॥ ४९ ॥ चंद्रिकाविशदस्मितयुक्तैः सारुणगुणेन च वर्तमाना येऽपांगास्तैर्वीक्षितैः । स्वकार्थानां स्वभक्तमनोरथानां रजः सत्त्वाभ्यां स्रष्टृपालका इव व्यदृश्यन्त । सत्त्ववद्विशदस्मितेन पालका इव । रजोवदरुणगुणेन च स्रष्टार इव । तादृक्कटाक्षैर्वीक्षितमाना इत्यर्थः ॥ ५० ॥

आत्मा ब्रह्मा तदादिस्तं वपर्यतेः । अनेका ह्येकैर्गणैः ॥ ५१ ॥ अजाद्याभिर्मायाविद्यादिभिर्विभूतिभिः शक्तिभिः । महदादिभिरिति । महत्सूत्रयोः पृथक्त्वविवक्षया चतुर्विंशतिस्तत्त्वैर्जगत्कारणैः ॥ ५२ ॥ कालादिभिश्च तत्सङ्कारिभिः । तत्र कालः क्षोभकः । स्वभावः परिणामहेतुः । संस्कारो वासनाया उद्बोधकः । स्वमहिध्वस्तमहिभिर्भगवन्महिम्ना तिरस्कृतस्वातन्त्र्यैरुक्तैः सर्वैरणिमाद्यैः ॥ ५३ ॥ सर्वेषां मूर्तिमत्त्वेऽपि विशेषमाह । सत्यज्ञानेति । सत्याश्च ज्ञानरूपाश्चानन्ताश्चानन्दरूपाश्च तत्रापि तदेकमात्रा विजातीयसंभेदगहितास्तत्रापि चैकरसाः सदैकरूपा मूर्तयो येषां ते । यद्वा सत्यज्ञानादिमात्रैकस्य यद्ब्रह्म तदेव मूर्तयो येषां ते इति । अत एवोपनिषदात्मज्ञानं सैव ॥ ५४ ॥ चक्षुर्येषां तेषामपि हि निश्चितमस्पृष्टभूरिमा आत्मादिस्तं वपर्यन्ते मूर्तिमद्भिश्चराचरैः ॥ नृत्यगीताद्यनेकाहैः पृथक्पृथक्प्राप्तिताः ॥ ५५ ॥ अणिमाद्यैर्महिमभिरजाद्याभिर्विभूतिभिः ॥ चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः परीता महदादिभिः ॥ ५६ ॥ कालस्वभावसंस्कारकामकमण्डणादिभिः ॥ स्वमहिध्वस्तमहिभिर्मूर्तिमद्भिरुपासिताः ॥ ५७ ॥ सत्यज्ञानानन्तानन्दमात्रैकरसमूर्तयः ॥ अस्पृष्टभूरिमाहात्म्या अपि बुधनिषवशात् ॥ ५८ ॥ एवं सकृददृशजः परब्रह्मात्मनोऽखिलान् ॥ यस्य भासा सर्वमिदं विभाति सचराचरम् ॥ ५९ ॥ ततोऽतिकुतुकोद्भूत्यस्तिमितैकादशेन्द्रियः ॥ तद्धाम्नाऽभूदजस्तूष्णीं पूर्वेव्यतीव पुत्तिका ॥ ६० ॥ इतिरेशोऽतर्क्ये निजमहिमनि स्वप्रभितिके परत्राजातोऽतन्निरसनमुखब्रह्मकमितौ ॥ अनीशेऽपि द्रुं किमिदमिति वा मुह्यति सति च छादाजो ज्ञात्वा सपदि परमोऽज्जाजवनिकाम् ॥ ६१ ॥

हात्म्या न स्पृष्टं स्पर्शयोग्यं भूरि माहात्म्यं येषां ते तथाभूताः संतो व्यदृश्यन्तेति ॥ ६२ ॥ एवं सकृदंशदेव ददर्श । परब्रह्मणो विशेषणं यस्येति ॥ ६३ ॥ अतिकुतुकेनाश्चर्येणोद्भूत्य दृष्टीः परावृत्त्य हंसपृष्ठं निपत्येति वा । कुतुकशब्दे तृतीयायाश्छादसो लुक् । यद्वा उद्भूत्य इति च्छेदः । अतिकुतुकेन उद्भूत्यो विचाल्यो विलोड्यो विपर्यस्तः स्वस्मिन्निति यावत् । पाठांतरे त्वतिकुतुकेनोद्भूतः शुभितः तेषां धाम्ना तेजसा स्तब्धसर्वेन्द्रियो ब्रह्मा तूष्णीमभवन्निश्चलोऽभूत् । अत्र दृष्टांतः । पूर्वेव्यतीव पुत्तिका चतुर्मुखकृतकप्रतिमेव ॥ ६४ ॥ एवं मोहमग्नमजमुज्जहारेत्याह । इतीति । इरेशे इरा सरस्वती तस्या ईशे ब्रह्मणि किमिदमिति मुह्यति सति पश्चात्तद्द्रष्टुमप्यनीशे सति

परमोऽजः श्रीकृष्णः सपद्यजाजवनिकां मायारूपां तिरस्करिणीं ययाऽद्भुतं दर्शितं तां चछाद तिरोधत् । अपसारितवानित्यर्थः । अथ वा अयं
 लोकाभिमानो ममैश्वर्यं द्रष्टुमयोग्य इति तस्योपरि मायां प्रसारितवानिति । कस्मिन्स्वरूपे मुमोह तदाह । अतर्क्ये तर्कागोचरे निजोऽसाधा
 रणो महिमा यस्य तस्मिन्निति ग्रंथे हेतुद्वयमुक्तम् । दर्शनायोग्यत्वाय त्रीणि विशेषणानि । स्वप्रमितिके स्वप्रमिति स्वप्रकाशं च तत्कं
 सुखं च यस्मिन् अत एवाजातः प्रकृतेः परत्र परस्मिन् । अत एव अतन्निरसनमुखेन ब्रह्मकैः श्रुतिशिरोभिर्मितिर्ज्ञानं यस्मिन्स्तस्मिन्स्वरूपे ॥
 ५७ ॥ अर्वाक् बहिः प्रतिलब्धान्यक्षीणि येन सः । परेतवन्द्यतो यदि कथंचित्पुनरुत्तिष्ठति तथा दृष्टीर्नैत्राणि ॥ ५८ ॥ जनानामाजीव्येद्
 मैराकीर्णम् । समाप्रियं संततान्यासमंतात्प्रियाणि यस्मिन्स्तत् ॥ ५९ ॥ तदाह यत्रेति । नैसर्गदुर्वैराः स्वाभाविकाप्रतिकार्यवैखंडोऽपि नराः
 ततोऽर्वाक् प्रतिलब्धाक्षः कः परेतवदुत्थितः ॥ कृच्छ्रादुन्मील्य वै दृष्टीराचष्टेदं सहात्मना ॥ ५८ ॥ सपद्येवाभितः पश्यन्
 दिशोऽपश्यत् पुरः स्थितम् ॥ वृंदावन जनाजीव्यदुमाकीर्णं समाप्रियम् ॥ ५९ ॥ यत्र नैसर्गदुर्वैराः सहासन् नृमृगा
 दयः ॥ मित्राणीवाऽजितावासदुत्तरुदत्तर्पकादिकम् ॥ ६० ॥ तत्रोद्बहत् पशुपवंशशिशुत्वनाट्यं ब्रह्माद्वयं परमनंतमगा
 धवोधम् ॥ वत्सान् सखीनिव पुरा परितो विचिन्वदेकं सपाणिकवलं परमेष्ठ्यचष्ट ॥ ६१ ॥ दृष्ट्वा त्वरेण निजधोरण
 तोऽवतीर्य पृथ्व्यां वपुः कनकदंडमिवातिपात्य ॥ स्पृष्ट्वा चतुर्मुकुटकोटिभिरंग्रियुग्मं नत्वा मुदशुसुजलैरकृताभिपेकम्
 ॥ ६२ ॥ उत्थायोत्थाय कृष्णस्य चिरस्य पादयोः पतन् ॥ आस्ते महित्वं प्राग्दृष्टं स्मृत्वास्मृत्वा पुनःपुनः ॥ ६३ ॥
 सिंहादयश्च मित्राणीव यत्र सहैवासन् । अजितस्यावासेन दुताः पलायिता रुद्वर्पादयः क्रोधलोभादयो यस्मात्तथाभूतं वृंदावनमपश्यदिति ॥
 ६० ॥ तत्र च परमेष्ठी ब्रह्मा इव पुग पूर्ववदेव ब्रह्मा अचष्टापश्यत् । कथंभूतम् । पशुपवंशशिशुत्वं नाट्यमुद्बहत् । नाट्यमित्यत्र हेतुः—अद्व
 यमित्यादि । अद्वयं च वत्सान्विचिन्वत् । एकं च सखीन् । अगाधवोधं च विचिन्वत् । अनंतं च परितो विचिन्वत् । परं च
 शिशुत्वमुद्बहत् । ब्रह्मा च सपाणिकवल्मिति नाट्यमेवोद्बहदित्यर्थः ॥ ६१ ॥ निजधोरणतः स्ववाहनात्त्वरेण देगेनावतीर्य दंडवन्नत्वा
 चतुर्णां मुकुटानामग्रैरंग्रियुग्मं स्पृष्ट्वा मुदशुसुजलैरानंदशुभ्रपैः सुजलैरभिपेकमकरोदिति ॥ ६२ ॥ चिरस्य चिरं पादयोः पतन्नास्ते ॥ ६३ ॥

सवेपथुः सकंपः अत एव गद्गदया अनुकरणमेतत् । इलया वाचा ऐलताऽस्तौत् ॥ ६४ ॥ इति श्रीभा० म० दशमस्कंधपूर्वार्धे टीकायां ब्रह्ममोहनिरूपणं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ चतुर्दशेऽद्भुतं दृष्ट्वा पूर्वांगंतुकनिश्चयम् ॥ अनीशः कर्तुमस्तौपीत्कृष्णं ब्रह्मा विमोहितः ॥ १ ॥ स्वकृतापराधेन भिया सकंपतया भगवन्महिमानमनवगाहमानस्तावद्यथादृष्टस्वरूपमेव कीर्तयन्नाह । नौमीति । हे ईड्य स्तुत्य ते तुभ्यं नौमि स्तौमि । द्वितीयार्थे चतुर्थ्यः । अथ वा नौमीत्युक्त्वा प्रस्तुतस्य भगवतः कर्मत्वे ज्ञाते प्रयोजनापेक्षायामेवंभूतो भगवानेव प्रयोजनमिति तादर्थ्ये चतुर्थी । यद्वा तुभ्यं त्वामेव प्रसादयितुं त्वामेव स्तौमीत्यर्थः । अभ्रवद्वपुर्गस्य तस्मै । तडिद्वदंबरं यस्य तस्मै । गुंजाभिरवतंसौ कर्णभूषणे परि परितः पिच्छं शनैरथोत्थाय विमृज्य लोचने सुकुंदमुद्वीक्ष्य विनम्रकंधरः ॥ कृतांजलिः प्रश्रयवान् समाहितः सवेपथुर्गद्गदयैलतेलया ॥ ६४ ॥ इति श्रीभाग० म० दशम० पू० ब्रह्ममोहनं नाम त्रयोदशोऽध्यायः ॥ १३ ॥ ब्रह्मोवाच ॥ नौमीड्य तेऽभ्रव पुषे तडिदंवराय गुंजावतंसपरिपिच्छलसन्मुखाय ॥ वन्यस्रजे कवलवेत्रविषाणवेणुलक्ष्मश्रिये मृदुपदे पशुपांगजाय ॥ १ ॥ अस्यापि देव वपुषो मदनुग्रहस्य स्वेच्छामयस्य न तु भूतमयस्य कोऽपि ॥ नेशेमहि त्ववसितं मनसांतरेण साक्षात्तवैव किमुताऽऽत्मसुखानुभूतेः ॥ २ ॥

च वर्हापीडं तैर्लसन्मुखं यस्य तस्मै । वन्याः स्रजो यस्य तस्मै । कवलादिभिर्लक्ष्मभिः श्रीः शोभा यस्य तस्मै । मृदू पादौ यस्य तस्मै । पशुपस्य नन्दस्यांगजाय ॥ १ ॥ ननु नौमीति प्रतिज्ञाय किं स्वरूपानुवादमात्रं क्रियतेऽत आह । अस्यापीति । भो देव अस्यापि सुलभत्वेन प्रकाशितस्यापि तव वपुषोऽवतारस्य महि महिमानमवसितुं ज्ञातुं कोऽपि को ब्रह्मा अहमपि नेशे न शक्नोमि । यद्वा कश्चिदपि नेशे न समर्थ आसीत् । सुलभत्वाय विशेषणद्वयम् । मदनुग्रहस्य ममानुग्रहो यस्मात्तन्मदनुग्रहं तस्य । किं च स्वेच्छामयस्य स्वेषां स्वीयानां भक्तानां यथा यथेच्छा तथातथा भवतः । तर्हि किमिति ज्ञातुं न शक्यतेऽत आह । न तु भूतमयस्याचित्यशुद्धसत्त्वात्मकस्य । यदाऽस्यैवं तदा किमुत कथं

१ “स्तुतिर्ब्रह्मप्रसादश्च वत्सानां पुनरागतिः । ज्ञेहोपपत्तिश्रवणे फलं चेति निरूप्यते ॥ १ ॥ हीनभावं विदित्वा तु योन्यया वेद सोऽधमः । यद्गृणाति यथैवायं बोधयत्यत्र लौकिके ॥ २ ॥ तत्प्रमाणमि हास्माकं नान्यद्विनाधिकारितः ॥” इति तु मुबोधिनीकारिकासु ।

पुनः साक्षात्तव केवलस्यात्मसुखानुभूतेरेव स्वसुखानुभवमात्रस्यावतारिणो गुणातीतस्य महिमानमांतरेण निरुद्धेनापि मनसा को वा ज्ञातुं समर्थो भवेत् । अथवा भूतमयस्यास्यापि तु विराडूपस्य तव त्वन्नियम्यस्य वपुषो महि महिमानमेवावसितुं कोऽपि नेशे तदा साक्षात्तवैवासाधारणस्य नियम्यनियंतृभेदरहितस्योक्तलक्षणस्यास्य महिमानमवसितुं कोऽपि नेशे इति किमु वक्तव्यमित्यर्थः ॥ २ ॥ तर्ह्यज्ञाः कथं संसारं तरेयुः आह । ज्ञान इति । उदपास्य ईषदप्यकृत्वा सद्भिर्मुखरितां स्वत एव नित्यं प्रकटितां भवदीयवार्तां स्वस्वस्थान एव स्थितास्तत्सन्निधिमात्रेण स्वत एव श्रुति गतां श्रवणं प्राप्तां तनुवाङ्मनोभिर्नमंतः सत्कुर्वन्तो ये जीवन्ति केवलं यद्यपि नान्यत्कुर्वन्ति तैः प्रायशस्त्रिलोक्यामन्यै ज्ञाने प्रयासमुदपास्य नमंत एव जीवन्ति सन्मुखरितां भवदीयवार्ताम् ॥ स्थाने स्थिताः श्रुतिगतां तनुवाङ्मनोभिर्ये प्रायशोऽजित जितोऽप्यसि तैस्त्रिलोक्याम् ॥ ३ ॥ श्रेयस्सृतिं भक्तिमुदस्य ते विभो क्लिश्यन्ति ये केवलबोधलब्धये ॥ तेषामसौ क्लेशल एव शिष्यते नान्यद् यथा स्थूलतुषावघातिनाम् ॥ ४ ॥ पुरेह भूमन् बहवोऽपि योगिनस्त्वदर्पितेहानि जकर्मलब्धया ॥ विबुध्य भक्त्यैव कथोपनीतया प्रपेदिरेजोऽच्युत तें गतिं पराम् ॥ ५ ॥

रजितोऽपि त्वं जितः प्राप्तोऽसीति किं ज्ञानश्रमेणेत्यर्थः ॥ ३ ॥ भक्तिं विना ज्ञानं तु नैव सिद्धयेदित्याह । श्रेयःश्रुतिमिति । श्रेयसामभ्युदयापवर्गलक्षणानां श्रुतिः श्रवणं यस्याः सरस इव निर्झराणां तां ते तव भक्तिमुदस्य त्यक्त्वा । श्रेयसां मार्गभूतामिति वा । तेषां क्लेशलः क्लेश एवावशिष्यते । अयं भावः । यथा अल्पप्रमाणं धान्यं परित्यज्यांतः कणहीनान्स्थूलान्धान्याभासांस्तुषानेवावघ्नन्ति तेषां न किञ्चित्फलमेवं भक्तिं तुच्छीकृत्य ये केवलबोधाय क्लिश्यन्ति प्रयतन्ते तेषामपीति ॥ ४ ॥ भक्त्यैव ज्ञानं नान्यथेत्युक्तं तत्र सदाचारं प्रमाणयति । पुरेति । हे भूमन्नप

१ अत्राभ्युदयेति संबोधनेन त्वद्भक्तानां संसारे पतनं न सम्भवतीति सूचितम् । यथोक्तं काशीखंडे भगवता—“न ध्यवन्ते च मद्भक्ता महति प्रलये यदि । अतोऽच्युतः स्मृतो लोकेऽहमेको विष्णुरन्ययः” इति । २ अनेन च न ज्ञानं निश्चये किं तु भक्त्यैव ज्ञानलाभो भवतीति भक्तिस्तुतिः प्रतिपाद्यते । न हि निंदा निर्वन् निदिनं प्रवर्ततेऽपि तु स्तुत्यस्तोतुमिति न्यायात् । कृतोपास्तरेण ब्रह्मसाक्षात्कार इति सर्वशास्त्रप्रसिद्धमेतत् “यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवं तथा गुरौ । तस्यैव कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः ॥ भक्त्या मामभिजानाति । अपि संराधने प्रत्यक्षानुमानाम्याम्” इत्यादिश्रुतिस्मृतिन्यायेभ्यः । इति भागवतकोटिष्यम् । ३ भक्तेश्च ज्ञानजनकत्वस्य “भक्त्या मामभिजानाति यावान्यश्चास्मि तत्त्वतः । वासुदेवे भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः । जनयत्याशु वैराग्यं ज्ञानं यत्तदहेतुकम् ।” इत्यादिभिर्गीतादिष्वचनैः प्रसिद्धतरत्वाच्चद्गीनानां ज्ञानं कथं स्यादित्याशयः ।

रिच्छन्न इह लोके पूर्वं योगिनोऽपि संतो योगैर्ज्ञानं प्राप्यापि पश्चात्त्वदर्पितेहास्त्वय्यर्पिता लौकिक्यपीहा चेष्टा यैस्ते निजकर्मलब्धया त्वदर्पि तैर्निजैः कर्मभिरलब्धया त्वय्यर्पिता ईहा च निजानि कर्माणि च तैर्लब्धयेत्येकं पदं वा । कथोपनीतया कथया त्वत्समीपं प्रापितया भक्त्यैव विबुध्य विश्वव्यापकमात्मानं ज्ञात्वा अंजः सुखेनैव ते परां गतिं प्राप्ताः ॥ ५ ॥ एवं तावत्सगुणनिर्गुणयोरुभयोरपि ज्ञानं दुर्घटमिति त्वत्कथा श्रवणादिनैव त्वत्प्राप्तिर्नान्यथेत्युक्तम् । इदानीं यद्यप्युभयोरविशेषेण दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं तथापि गुणातीतस्य ज्ञानं कथंचिद्भवेन्न तु सगुणस्य तवाचि त्यानंतगुणत्वादिति स्तौति श्लोकद्वयेन । तथाऽपीति । हे भूमन्नपरिच्छिन्नगुणस्य ते महिमा अमलैरंतरात्मभिः प्रत्याहर्तैर्द्रियैर्विवो बोधगोचरी भवितुमर्हति योग्यो भवति । अथवा विबोद्धुं ज्ञातुमर्हति अर्हति शक्यत इत्यर्थः । यद्वा । महिमेति महिमानं कश्चिद्बोद्धुमर्हतीत्यर्थः । कथम् ।

तथापि भूमन् महिमाऽगुणस्य ते विबोद्धु मर्हत्यमलांतरात्मभिः ॥

अविक्रियात् स्वानुभवादरूपतो ह्यनन्यबोध्यात्मतया न चान्यथा ॥ ६ ॥

स्वानुभवादात्माकारांतःकरणसाक्षात्कारात् । नन्वंतःकरणमपि सविकारमेव विपर्ययकरोतीति कथमात्माकारता तस्येत्यत आह । अविक्रियादिति । विक्रिया विशेषाकारस्तद्रहितात् एवंभूतात्स्वानुभवात् । विशेषपरित्याग एवात्माकारतेत्यर्थः । नन्वंतःकरणसाक्षात्कारविषयत्वेनात्मत्वप्रसंगः स्यादत आह । अरूपत इति । रूपं विषयः अविषयात् । वृत्तिविषयत्वमेवात्मनो न फलविषयत्वमपी नायं दोष इति भावः । कथं तर्हिस्फूर्तिः अनन्यबोध्यात्मतया स्वप्रकाशत्वेनैव न त्वन्यथा । इदं तदिति विषयत्वेनेत्यर्थः । अथवा मा सर्वतोऽंतरंगा लक्ष्मीर्यगुणस्य ते महि महिमान ममलैरंतर्वृत्तिभिरिन्द्रियैरपि तथा यादृग्वस्तुतस्तेन रूपेण विबोद्धुं किमर्हति नार्हत्येत्यर्थः । कथं तर्ह्यर्हति तदाह स्वानुभवादित्यादिना । उक्ताथ

१ वृत्तिविषयत्वमित्यादेरयमर्थः—चिद्विषये ब्रह्मणि यदनाद्यज्ञानावरणं तन्नाशाय अन्तःकरणवृत्त्यपेक्षावृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यं चिदाभास इत्युच्यते । तस्य ब्रह्मव्यपेक्षा नास्ति । स्वयं स्फुरणरूपत्वात् दीपस्य दीपांतरवत् । घटादिजडपदार्थे त्वावरणभंगाद्य वृत्तेरपेक्षा स्फुरणार्थं चिदाभासापेक्षापीति भागवतक्रोडटिप्पण्याम् । २ अत्र चित्सुखाचार्यैर्व्याख्यातम् । ननु तर्हि परमेश्वरमहिमानुभवे निराशैर्जनैर्भाव्यं नेत्याह । तथापि भूमन्निति । यद्यपि भक्तिहीनानां दुर्घटस्तथाप्यमलांतरात्मभिस्तत्र महिमा विबोद्धुमर्हति । कथं अनन्यबोध्यात्मतया अनन्यः अन्वयव्यतिरेको बोध्यः प्रतिपाद्यो यस्तत्पदार्थभूतः परमात्मा तद्रूपतया । कस्मादनन्यः । अविक्रियात् । यद्विक्रियावत् तत्तदन्यत् । यथा देहघटादि । नन्वविक्रियत्वं प्रसिद्धमिति चेत्तत्राह । स्वानुभवादिति । यद्यस्वानुभवं तत्तद्विक्रियावत् यथा देहघटादि । ननु स्वानुभवत्वमप्यसिद्धमिति चेत्तत्राह । अरूपत इति । यद्विषयत्वमस्वानुभवं यथा देहघटादि । अयं तु तव महिमा “अशब्दमस्पर्शमरूपम्” इत्यादिश्रुतेः । अरूपः अतः स्वानुभवत्वादेव अविक्रियः अतो अनन्य इत्यर्थः । न चान्यथाभेदेन विबोद्धुमर्हति । “अयं योऽन्यां देवतानुपास्तेऽन्योऽसावन्योऽहमस्मीति न स वेद यथा पशुः” इति श्रुतेः । इति महेश्वरमहाः ।

मेवैतत् ॥ ६ ॥ गुणात्मनो गुणानामात्मनो गुणाधिष्ठातुस्ते तव पुनर्गुगान्विमातुमेतावतम् इति गणयितुमपि के ईशिरे समर्था बभूवुर्दूरत
स्तद्विशेषवार्ता । कथंभूतस्य तव । अस्य विश्वस्य हिताय पालनाय बहुगुणाविष्कारेणावतीर्णस्य । ननु कालेन निपुणैः किमशक्यमत आह ।
कालेनेति । वा शब्दो वितर्कैः । सुकल्पैरतिनिपुणैर्बहुजन्मना महता कालेन भूपरमाणवो विमिता विशेषेण गणिता भवेयुः । तथा खे नभसि
मिहिका हिमकणा अपि तथा द्युभासो दिवि नक्षत्रादिकिरणपरमाणवोऽपि ॥ ७ ॥ तस्माद्भक्तिरेव संगच्छत इत्याह । तत्तेऽनुकंपामिति ।
सुसमीक्षमाणस्तव कृपा कदा भविष्यतीति बहु मन्यमानः स्वार्जितं च कर्मफलमनासक्तः सन् भुञ्जान एव नातीव तप आदिना क्लिश्यन्नेवं यो
जीवेत स मुक्तौ दायभागभवति । भक्तस्य जीवनव्यतिरेकेण दायप्राप्ताविव मुक्तौ नान्यदुपयुज्यत इति भावः ॥ ८ ॥ तदेवं स्तुत्वा भगवंतं
गुणात्मनस्तेपि गुणान् विमातुं हितावतीर्णस्य कं ईशिरेऽस्य ॥ कालेन यैर्वा विमिताः सुकल्पैर्भूपांसवः खे मिहिका
द्युभासः ॥ ७ ॥ तत्तेऽनुकंपां सुसमीक्षमाणो भुञ्जान एवात्मकृतं विपाकम् ॥ हृद्वाग्वपुर्भिर्विदधन्नमस्ते जीवेत यो मुक्तिपदे
स दायभाक् ॥ ८ ॥ पश्येश मेऽनार्यमनंत आद्ये परात्मनि त्वय्यपि मायिमायिनि ॥ मायां वितत्येक्षितुमात्मवैभवं ह्यहं
कियानैच्छमिवाचिरग्नौ ॥ ९ ॥ अतः क्षमस्वाच्युत मे रजोभुवो ह्यजानतस्त्वत्पृथगीशमानिनः ॥ अजावलेपांधतमोंध
चक्षुष एषोऽनुकंप्यो मयि नाथवानिति ॥ १० ॥ काहं तमोमहदहंखचराग्निवार्भूसंवेष्टितांडघटसप्तवितस्तिकायः ॥
केटुग्विधाऽविगणितांडपराणुचर्यावाताध्वरोमविवरस्य च ते महित्वम् ॥ ११ ॥

क्षमापयितुं स्वापराधं निवेदयति । पश्येति । हे ईश मेऽनार्यं दौर्जन्यं पश्य । यदहं मायिनामपि मायिनि विमोहके त्वय्यपि स्वमायां प्रसायां
त्मवैभवमात्मैश्वर्यमीक्षितुमेच्छमभिलषितवान् । अहो एवं कर्तुं त्वय्यहं कियान्न किञ्चित् । यथाग्नेरुद्धता ज्वाला अग्नौ न किञ्चित्तद्वदिति ॥ ९ ॥
रजोभुवो रजसो जातस्यातोऽजानतोऽत एवाजावलेपांधतमोंधचक्षुषः अजोऽहं जगत्कर्ताऽहमिति मदेन गाढतमोरूपेणांधीभूते नेत्रे यस्यातस्त्वत्तः
पृथगीशमानिनः । अन्यत्र प्रभुत्वेन वर्तमानोऽपि मयि नाथे सति नाथवान्मदृत्य एवायमत एषोऽनुकंप्य इति मत्वा क्षमस्वेत्यर्थः ॥ १० ॥
ननु ब्रह्मांडविग्रहस्त्वमपीश्वर एवेति चेत्तत्राह । काहमिति । तमः प्रकृतिर्महान् महत्तत्त्वमहंकारः खमाकाशः । चरो वायुः अग्निर्वाजलं भूश्च

प्रकृत्यादिपृथिव्यंतैरष्टभिरंतैः संवेष्टितो योऽवटः स एव तस्मिन्वा स्वमानेन सप्तवितस्तिः कायो यस्य सोऽहं क क च ते महित्वम् । कथं भूतस्य । ईदृग्विधानि प्रकृत्यादिभिः संवेष्टितानि यान्यविगणितान्यंडानि त एव परमाणवस्तेषां चर्या परिभ्रमणं तदर्थं वाताध्वानो गवाक्षा इव रोमविवराणि यस्य तस्य तव । अतोऽतितुच्छत्वात्त्वयाऽनुकंप्योऽहमिति ॥ ११ ॥ अपि च गर्भगतस्य शिशोः पादयोरुत्क्षेपणं मातुः किमपराधाय भवति लोके । अस्तिनास्तिव्यपदेशाभ्यां भावाभावशब्दाभ्यां स्थूलसूक्ष्मकार्यकारणशब्दैर्वा भूषितमभिहितम् । एतेषां शब्दानां भुवि विषये उषितं स्थितमिति वा । सर्वं वस्त्वित्यर्थः । हे अधोक्षज तव कुक्षेरनंतर्बहिः कियदपि किञ्चिन्मात्रमपि किमस्ति न किञ्चिदस्तीत्यर्थः ।

उत्क्षेपणं गर्भगतस्य पादयोः किं कल्पते मातुरधोक्षजागसे ॥ किमस्तिनास्तिव्यपदेशभूषितं तवास्ति कुक्षेः कियदप्यनंतः ॥ १२ ॥ जगत्रयांतोदधिसंप्लवोदे नारायणस्योदरनाभिनालात् ॥ विनिर्गतोऽजस्त्विति वाङ्मन वै मृषा किं त्वीश्वर त्वन्न विनिर्गतोऽस्मि ॥ १३ ॥ नारायणस्त्वं न हि सर्वदेहिनामात्माऽस्यधीशोऽखिललोकसाक्षी ॥ नारायणोऽंगं नरभूजलायनात्तच्चापि सत्यं न तवैव माया ॥ १४ ॥

अतः सर्वस्य तव कुक्षिगतत्वेन ममापि तथात्वान्मातृवत्त्वया मेऽपराधः सोढव्य इति भावः ॥ १२ ॥ किं च विशेषतोऽपि त्वत्तो मम जन्म प्रसिद्धमित्याह । जगत्रयेत्यादि । जगत्रयस्यांते प्रकृये य उदधीनां संप्लवः संश्लेषस्तस्मिन्नुदे उदके नारायणस्योदरे नाभिस्तस्य नालादजो विनिर्गत इति या वाक्सा तावन्मृषा न भवति । वै निश्चितम् । तथापि तु हे ईश्वर त्वत्त्वतोऽहं किं न विनिर्गतो नोत्पन्नोऽस्मि । अपि तु त्वत् एवोत्पन्न इत्यर्थः ॥ १३ ॥ तर्हि नारायणस्य पुत्रः स्यास्त्वं मम किमायातं तत्राह । नारायणस्त्वमिति । न हीति काका त्वमेव नारायण इत्यापादयति । कुतोऽहं नारायण इति चेदत आह । सर्वदेहिनामात्माऽसीति । एवमपि किं नारायणो न

१ 'कुपुत्रो जायेत क्विदपि कुमाता न भवति' इत्यभियुक्तेरिति ज्ञेयम् । २ चरित्रागामनन्प्रयार्थप्रतिबोधकत्वादित्याह २ ।

भवसि नारं जीवसमूहोऽयनमाश्रयो यस्य स तथेति । त्वमेव सर्वदेहिनामात्मत्वान्नारायण इति भावः । हे अधीश त्वं नारायणो न हीति पुनः काकुः । अधीशः प्रवर्तकः । ततश्च नारस्यायनं प्रवृत्तिर्यस्मात्स तथेति पुनस्त्वमेवासाविति । किं च त्वमखिललोकसाक्षी अखिलं लोकं साक्षात्पश्यसि अतो नारमयसे जानासीति त्वमेव नारायण इत्यर्थः । नन्वेवं नारायणपदव्युत्पत्तौ भवेदेवं तत्त्वान्यथा प्रसिद्धमित्याशं कयाह । नारायणोऽयमिति । नरादुद्धृता येऽर्थास्तथा नराज्जातं यज्जलं तदयनाद्यो नारायणः प्रसिद्धः सोऽपि तवैवांगं मूर्तिः । तथा च स्मर्यते । “नराज्जातानि तत्त्वानि नाराणीति विदुर्बुधाः ॥ तस्य तान्ययनं पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥” इति । तथा “आपो नारा इति प्रोक्ता आपो वै नरसूनवः ॥ अयनं तस्य ताः पूर्वं तेन नारायणः स्मृतः ॥” इति च । ननु मन्मूर्तेरपरिच्छिन्नायाः कथं जलाश्रयत्वमत आह । तच्चापि सत्यं

तच्चेज्जलस्थं तव सज्जगद्वपुः किं मे न दृष्टं भगवंस्तदैव ॥ किं वा सुदृष्टं हृदि मे तदैव किन्नो सपद्येव पुनर्व्यदर्शि ॥ १५ ॥
अत्रैव मायाधमनाऽवतारे ह्यस्य प्रपंचस्य बहिः स्फुटस्य ॥ कृत्स्नस्य चांतर्जठरे जनन्या मायात्वमेवं प्रकटीकृतं ते ॥ १६ ॥ यस्य कुक्षाविदं सर्वं सात्मं भाति यथा तथा ॥ तत्त्वय्यपीह तत्सर्वं किमिदं मायया विना ॥ १७ ॥

नेति ॥ १४ ॥ अपरिच्छेदमेवोपपादयति । तच्चेदिति । जगदाश्रयभूतं तव तद्वपुर्जलस्थमित्येवं यदि सत्सत्यं स्यात्तर्हि तदैव कमलनालमार्गेणांतः प्रविश्य संवत्सरशतं विचिन्वताऽपि मया हे भगवन्नचिन्त्यैश्वर्यं तत्र किमिति न दृष्टम् । न च बाह्यदृश्यं सद्रूपः किन्त्वन्तःकरणदृश्यमेवेति चेत्तदा ह्यपि किमिति नो व्यदर्शि न दृष्टम् । तदैव तपःकरणानंतरं सपद्येव सुदृष्टमतो मायैव । अतस्त्वन्मूर्तेर्देशविशेषपरिच्छेदः सत्यो न भवतीत्यर्थः ॥ १५ ॥ अपि च यदि जलादिप्रपंचः सत्यः स्यात्तर्हि तेन तव परिच्छेदो भवेत् स तु मायाविलसित इति त्वयैव दर्शितमित्याह श्लोकत्रयेण । हे मायाधमन मायोपशमन । अत्रैवावतारे बहिः स्फुटस्यापि आत्मनो जठरमध्ये जनन्याः प्रदर्शनेन ॥ १६ ॥ ननु बहिः सत् एवांतर्जठरे प्रतिबिंबोऽस्तु तत्कुतः सर्वथा मायात्वं तत्राह । यस्येति । यस्य तव कुक्षौ सर्वमिदं यथा भाति तत्सर्वमिहापि बहिरपि

१ अनेन “यच्च किञ्चिज्जगत्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा । अंतर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थितः ॥” इति श्रुतिर्व्याख्याता । २ मायात्वमेवं ६० पा० ते जनन्या अमायात्वमेव प्रकटीकृतं अथो भ्रष्टव्येति वाक्यात् । अतः सत्यप्रपंचाधारत्वाद्भवानेव नारायण इति सुबोधिन्यान् ।

तथैव भाति । किं च सात्तमं त्वत्सहितं तदिदं सर्वं त्वयि मायया विना किं घटेत । अयं भावः । त्वयि प्रतिबिम्बश्चेतर्हि बाह्याद्विलोमतया प्रती-
येत न तु तदस्ति तव चादर्शस्थानीयस्य त्वयि प्रतीतिर्न स्यात् अतः सर्वथा मिथ्यात्वमेवेति ॥ १७ ॥ अपि च न केवलं जनन्या ममापि
तथैव दर्शितमित्याह । अद्यैवेति । त्वदृते त्वां विना । अस्य विश्वस्य मायात्वं त्वया ममैव च तदप्यद्यैव किं न दर्शितं किं तु दर्शितमेव । तथा
हि एकोऽसीत्यादि । तततो मया सहाखिलैस्तत्त्वादिभिरुपासितास्तावंतश्चतुर्भुजा असि । जगंति ब्रह्मांडानीति प्रागनुक्तमपि दृष्टमिति ज्ञात-
व्यम् ॥ १८ ॥ ननु ब्रह्मंस्तव मया दर्शितं शुद्धमेव चैतन्यं कथं प्रपंचवन्मायेत्युच्यते । सत्यम् । किं त्वद्वितीये त्वयि नानात्वं गुणावतारमत्स्या-
अद्यैव त्वदृतेस्य किं मम न ते मायात्वमादर्शितमेकोऽसि प्रथमं ततो ब्रजसुहृद्वत्साः समस्ता अपि ॥ तावंतोऽसि
चतुर्भुजास्तदखिलैः साकं मयोपासितास्तावंत्येव जगन्त्यभूस्तदमितं ब्रह्माद्वयं शिष्यते ॥ १८ ॥ अजानतां त्वत्पद-
वीमनात्मन्यात्मात्मना भासि वितत्य मायाम् ॥ सृष्टाविवाहं जगतो विधान इव त्वमेषोऽत इव त्रिनेत्रः ॥ १९ ॥
सुरेष्वपिष्वीश तथैव नृष्वपि तिर्यक्षु यादस्त्वपि तेऽजनस्य ॥ जन्माऽसतां दुर्मदनिग्रहाय प्रभो विधातः सदनुग्रहाय
च ॥ २० ॥ को वेत्ति भूमन्भगवन्परात्मन् योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्याम् ॥ क वा कथं वा कति वा कदेति विस्तार-
यन्क्रीडसि योगमायाम् ॥ २१ ॥

द्यवनारेष्विव क र्यवशेन स्वातंत्र्यमायानिबन्धनमित्याह श्लोकद्वयेन । अजानतामिति । त्वत्पदवीं तव स्वरूपमजानतामनात्मनि प्रकृतौ स्थित-
आत्मेव त्वमात्मनैव स्वातंत्र्येण मायां वितत्य भासि । कथम् । जगतः सृष्टावहमिव ब्रह्मेव । विधाने पालने च एष त्वमिव । अंते संहारे त्रिनेत्र-
इवेति ॥ १९ ॥ सुरेषु उपेंद्रः । ऋषिषु परशुरामः । नृष्वपि रामः ॥ २० ॥ ननु च स्वातंत्र्ये कथं कुत्सितेषु मत्स्यादिषु जन्म कथं वा वामनाद्य-
वतारे याच्नादिकार्षण्यं कथं वाऽस्मिन्नेव कदाचिद्भयपलायनादि अत आह । को वेत्तीति । अन्वयैः संबोधनैर्दुर्ज्ञेयत्वमेवाह भूमन्नित्यादिभिः ।
भवत उतीर्लीलास्त्रिलोक्यां को वेत्ति क वा कथं वा कदा वा कति वेति । अर्चित्यं तव योगमायावैभवमिति भावः ॥ २१ ॥

१ “सा वा ईशस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका । माया नाम महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥” इति तृतीयं स्कन्धोक्त्येत्यर्थः । लीलानुकूलेच्छाविशेषस्यैव मायाशब्देनोक्तिः ।

ननु भवत्ववताराणामचित्यो महिमा प्रपंचस्य ह्यसत्त्वे कथं सत्त्वप्रतीतिरितीमांशांकां सपरिकरमुपसंहरन्परिहरति तस्मादात । अस्त
धिषणं निरस्तप्रतिभासं त्वय्येवोद्यदुद्भवदपि यन्नश्यत् सदिवेत्युपलक्षणमेतत् । नित्यमिव सुखमिव चेतनमिव चाधिष्ठानभूतस्य तव गुणैस्तथा
तथा भातीत्यर्थः ॥ २२ ॥ त्वमेव तु सत्य इत्याह । एकस्त्वं सत्यः । कुतः आत्मा । दृश्यमसत्यं दृष्टं न चात्मा दृश्योऽतः सत्यः । किं च
यद्विकारवत्तदसत्यम् । न च त्वयि जन्मादयो विकाराः संतीत्याह । आद्यः कारणं अतो न जन्म । आद्यत्वे हेतुः । पुराणः पुरापि नवः
कार्यात्पूर्वमपि वर्तमान इत्यर्थः । अत्र हेतुः पुरुष इति । तथा च श्रुतिः । “पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्” इति । जन्मा
नंतरास्तित्वलक्षणं विकारं वारयति । नित्य इति । सनातन इत्यर्थः । पूर्णोऽजस्रसुखोऽक्षरोऽमृत इति चतुर्भिः पदैः क्रमेण वृद्धिविपरिणा

तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुषः स्वदुःखम् ॥ त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनंते माया त उद्य
दपि यत् सदिवैवभाति ॥ २२ ॥ एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरनंत आद्यः ॥ नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो
निरंजनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः ॥ २३ ॥ एवंविधं त्वां सकलात्मनानपि स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते ॥
गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सु चक्षुषा ये ते तरन्तीव भवानृतांबुधिम् ॥ २४ ॥

मापन्नयविनाशान्वारयति । पूर्णत्वे हेतुः । अमृतोऽद्वय इति च । देहाकालपरिच्छेदग्रहितो वस्तुपरिच्छेदग्रहितोऽपीत्यर्थः । अमृतत्वोपपादनाय
चतुर्विधक्रियाफलत्वं वारयति स्वयंज्योतिरनिरंजन उपाधितो मुक्त इति प्रद्वयेण । अयं भावः । तत्रोत्पत्तिराद्य इत्यनेनैव निराकृता । प्राप्ति
रपि क्रियया ज्ञानेन वा भवेत् । क्रियया प्राप्तिरात्मपदेनैव निराकृता । ज्ञानतः प्राप्ति वारयति । स्वयंज्योतिरिति । विकृतिरपि तुपापाकरणे
नावयति । ब्रंहीणामिवोपाध्याकरणेन भवेत्सत्त्वसंगत्वात् संभव इत्याह । मुक्त उपाधित इति । संस्कारोऽपि किमप्यतिशयाधानेन मलापाकर
णेन वा तत्रातिशयाधानं पूर्णत्वेनैव निराकृतम् । मलापाकरणं निवारयति । निरंजन इति । निर्मल इत्यर्थः ॥ २३ ॥ तस्मादेवंभूतज्ञानान्मु
क्तान्त इत्याह । एवंविधमिति । त्वां ये विचक्षते सम्यक् पश्यन्ति । कथम् । आत्मात्मतया आत्मा प्रत्यक्चैतन्यं तस्य स्वरूपेण । न चैत

तथैव भाति । किं च सात्त्वं त्वत्सहितं तदिदं सर्वं त्वयि मांयया विना किं वटेत । अयं भावः । त्वयि प्रतिबिम्बश्चेतर्हि बाह्याद्विलोमतया प्रतीयेन न तु तदस्ति तव चादर्शस्थानीयस्य त्वयि प्रतीतिर्न स्यात् अनः सर्वथा मिथ्यात्वमेवेति ॥ १७ ॥ अपि च न केवलं जनन्या ममापि तथैव दर्शितमित्याह । अद्यैवेति । त्वदृते त्वां विना । अस्य विश्वस्य मायात्वं त्वया ममैव च तदप्यद्यैव किं न दर्शितं किं तु दर्शितमेव । तथा हि एकोऽसीत्यादि । तततो मया सहाखिलैस्तत्त्वादिभिरुपासितास्तावंतश्चतुर्भुजा असि । जगंति ब्रह्मांडानीति प्रागनुक्तमपि दृष्टमिति ज्ञातव्यम् ॥ १८ ॥ ननु ब्रह्मंस्तव मया दर्शितं शुद्धमेव चैतन्यं कथं प्रपंचवन्मायेत्युच्यते । सत्यम् । किं त्वद्वितीये त्वयि नानात्वं गुणावतारमत्स्यादद्यैव त्वदृतेस्य किं मम न ते मायात्वमादर्शितमेकोऽसि प्रथमं ततो ब्रजसुहृद्वत्साः समस्ता अपि ॥ तावंतोऽसि चतुर्भुजास्तदखिलैः साकं मयोपासितास्तावंत्येव जगन्त्यभूस्तदमितं ब्रह्माद्वयं शिष्यते ॥ १८ ॥ अजानतां त्वत्पदवीमनात्मन्यात्मात्मना भासि वितत्य मायाम् ॥ सृष्टाविवाहं जगतो विधान इव त्वमेषोंत इव त्रिनेत्रः ॥ १९ ॥ सुरेष्वपिष्वीश तथैव नृष्वपि तिर्यक्षु यादस्त्वपि तेऽजनस्य ॥ जन्माऽसतां दुर्मदनिग्रहाय प्रभो विधातः सदनुग्रहाय च ॥ २० ॥ को वेत्ति भूमन्भगवन्परात्मन् योगेश्वरोतीर्भवतस्त्रिलोक्याम् ॥ क वा कथं वा कति वा कदेति विस्तारयन्क्रीडसि योगमायाम् ॥ २१ ॥

द्यवनारेष्विव क र्यवशेन स्वतंत्रमायानिबंधनमित्याह श्लोकेद्वयेन । अजानतामिति । त्वत्पदवीं तव स्वरूपमजानतामनात्मनि प्रकृतौ स्थित आत्मेव त्वमात्मनैव स्वातंत्र्येण मायां वितत्य भासि । कथम् । जगतः सृष्टावहमिव ब्रह्मेव । विधाने पालने च एष त्वमिव । अंते संहारे त्रिनेत्र इवेति ॥ १९ ॥ सुरेषु उपेंद्रः । ऋषिषु परशुरामः । नृष्वपि रामः ॥ २० ॥ ननु च स्वतंत्र्ये कथं कुत्सितेषु मत्स्यादिषु जन्म कथं वा वामनाद्यवतारे याच्नादिकार्षण्यं कथं वाऽस्मिन्नेव कदाचिद्भयपलायनादि अत आह । को वेत्तीति । अन्वयैः संबोधनैर्दुर्ज्ञेयत्वमेवाह भूमन्नित्यादिभिः । भवत उतीर्लीलास्त्रिलोक्यां को वेत्ति क वा कथं वा कदा वा कति वेति । अर्चित्यं तव योगमायवैभवमिति भावः ॥ २१ ॥

१ “सा वा ईशस्य संद्रष्टुः शक्तिः सदसदात्मिका । माया नाम महाबाहो ययेदं धार्यते जगत् ॥” इति तृतीय स्कन्धोक्त्यर्थः । लीलानुकूलेच्छाविशेषस्यैव मायाशब्देनोक्तिः ।

ननु भवत्ववताराणामचित्यो महिमा प्रपंचस्य ह्यसत्त्वे कथं सत्त्वप्रतीतिरितीमःमाशंकां सपरिकरमुपसंहरन्परिहरति तस्मादिति । अस्त
धिषणं निरस्तप्रतिभासं त्वय्येवोद्यदुद्भवदपि यन्नश्यत् सदिवेत्युपलक्षणमेतत् । नित्यमिव सुखमिव चेतनमिव चाधिष्ठानभूतस्य तव गुणैस्तथा
तथा भातीत्यर्थः ॥ २२ ॥ त्वमेव तु सत्य इत्याह । एकस्त्वं सत्यः । कुतः आत्मा । दृश्यमसत्यं दृष्टं न चात्मा दृश्योऽतः सत्यः । किं च
यद्विकारवत्तदसत्यम् । न च त्वयि जन्मादयो विकाराः संतीत्याह । आद्यः कारणं अतो न जन्म । आद्यत्वे हेतुः । पुराणः पुरापि नवः
कार्यात्पूर्वमपि वर्तमानः इत्यर्थः । अत्र हेतुः पुरुष इति । तथा च श्रुतिः । “पूर्वमेवाहमिहासमिति तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्” इति । जन्मा
नंतरास्तित्वलक्षणं विकारं वारयति । नित्य इति । सनातन इत्यर्थः । पूर्णोऽजस्रसुखोऽक्षरोऽमृत इति चतुर्भिः पदैः क्रमेण वृद्धिविवरिणा
तस्मादिदं जगदशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुषः सुखः स्वम् ॥ त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनंते माया त उद्य
दपि यत् सदिवभावमाति ॥ २२ ॥ एकस्त्वमात्मा पुरुषः पुराणः सत्यः स्वयंज्योतिरगंत आद्यः ॥ नित्योऽक्षरोऽजस्रसुखो
निरंजनः पूर्णोऽद्वयो मुक्त उपाधितोऽमृतः ॥ २३ ॥ एवंविधं त्वां सकलात्मनानपि स्वात्मानमात्मात्मतया विचक्षते ॥
गुर्वर्कलब्धोपनिषत्सु चक्षुषा ये ते तरन्तीव भवानृतांबुधिम् ॥ २४ ॥

मापन्नयविनाशान्वारयति । पूर्णत्वे हेतुः । अमृतोऽद्वय इति च । ईशकालपरिच्छेदगर्हितो वस्तुपरिच्छेदरहितोऽपीत्यर्थः । अभृतत्वोपपादनाय
चतुर्विधक्रियाफलत्वं वारयति स्वयंज्योतिर्निरंजन उपाधितो मुक्त इति प्रद्वयेण । अयं भावः । तत्रोत्पत्तिराद्य इत्यनेनैव निराकृता । प्राप्ति
रपि क्रियया ज्ञानेन वा भवेत् । क्रियया प्राप्तिरात्मपदेनैव निराकृता । ज्ञानतः प्राप्तिं वारयति । स्वयंज्योतिरिति । विकृतिरपि तुपापाकरणे
नाववातेन ब्रंहीणामिवोपाध्याकरणेन भवेत्तत्त्वसंगत्वात् संभव इत्याह । मुक्त उपाधित इति । संस्कारोऽपि किमप्यतिशयाधानेन मलापाकर
णेन वा तत्रातिशयाधानं पूर्णत्वेनैव निराकृतम् । मलापाकरणं निवारयति । निरंजन इति । निर्मल इत्यर्थः ॥ २३ ॥ तस्मादेवंभूतज्ञानान्मु
क्तान् इत्याह । एवंविधमिति । त्वां ये विचक्षते सम्यक् पश्यन्ति । कथम् । आत्मात्मतया आत्मा प्रत्यक्चैतन्यं तस्य स्वरूपेण । न चैत

तपुत्रादिष्विव गौणमित्याह । सकलात्मनामपि स्वात्मानम् । केन । गुरुरेवार्कस्तस्माच्छब्दा उपनिषज्ज्ञानं तदेव सुचक्षुस्तेन भव एवानृतां
बुधिस्तं ते तरंतीव ॥ २४ ॥ तत्र च ज्ञानेन तरंतीति तच्च तरंतीवेति तच्चात्मात्मतया ज्ञानेनेत्यर्थत्रयं प्रतिज्ञातं क्रमेणोपपाद्यते तत्रात्मानमेवा
त्मतयेत्यनेन श्लोकेन ज्ञानेन तरंतीत्येतदुपपाद्यते । अज्ञानसंज्ञावित्यनेन तरंतीवेत्येतत् त्वामात्मानमित्यादिश्लोकद्वयेन त्वामात्मात्मतयेत्येतदुप
पाद्यते । ननु ज्ञानेन कथं भवं तरंतीति तस्याज्ञानमूलत्वादित्याह । आत्मानमेवेति । तेनैवाज्ञानेनैव । प्रपंचितं प्रपंचः । रज्ज्वामहेर्भोगभवा
भवौ सर्पशरीरस्याध्यासतदपवादो रज्ज्वज्ञानेन यथेति ॥ २५ ॥ ननु ज्ञानेन तरंत्येव किमिदमुच्यते तरंतीवेति तत्राह । अज्ञानसंज्ञाविति ।
अज्ञानेन संज्ञा ययोस्तौ भवबंधमोक्षौ भवेन बंधस्तस्मान्मोक्षश्च तौ द्वौ नाम प्रसिद्धौ ऋतज्ञभावात् ऋतश्चासौ ज्ञश्च यो भावस्तस्मादन्यौ न
आत्मानमेवात्मतयाऽविज्ञानतां तेनैव जातं निखिलं प्रपंचितम् ॥ ज्ञानेन भूयोऽपि च तत् प्रलीयते रज्ज्वामहेर्भोग
भवाभवौयथा ॥ २५ ॥ अज्ञानसंज्ञौ भवबंधमोक्षौ द्वौ नाम नान्यौ स्त ऋतज्ञभावात् ॥ अजस्रचित्यात्मनि केवले
परे विचार्यमाणे तरणाविवाहनी ॥ २६ ॥ त्वामात्मानं परं मत्वा परमात्मानमेव च ॥ आत्मा पुनर्बहिर्भृग्यं अहोऽज्ञ
जनताऽज्ञता ॥ २७ ॥ अंतर्भवेऽनंत भवंतमेव ह्यतत्त्यजंतो मृगयन्ति संतः ॥ असंतमप्यंत्यहिमंतरेण संतं गुणं तं
किमु यन्ति संतः ॥ २८ ॥

स्तः । ननु कथं महानपलापः क्रियते । परमार्थविचारादित्याह । अजस्रेति । अखंडानुभवरूपे परे शुद्धे आत्मन्यज्ञानं न च बंधः । अत
एव न ज्ञानं न च मोक्षः तरणौ सूर्ये रात्र्यहनी इवेति ॥ २६ ॥ ननु परमार्थज्ञानादज्ञानकृतो बंधो निवर्ततामात्मात्मतयैव ज्ञानादिति कोऽय
माग्रह इत्याशंक्य यदध्यासादात्मनः पररूपास्फूर्तिस्तदपवादेन तत्रैव ज्ञानं युक्तमितीममर्थं विस्मयेनाक्रोशन्निवाह । त्वामिति । त्वामात्मानं
परं देहादिरूपं मत्वा आत्मनि देहादिमध्यस्य तथा परं देहादिमात्मानं मत्वा देहादावात्मानमध्यस्येत्यर्थः । एवमन्तर्नष्ट आत्मा बहिर्भृग्य
इत्यहो चित्रम् । न हि गृहे नष्टं वने मृग्यत इत्यर्थः ॥ २७ ॥ विवेकिनस्तु प्रत्यक्स्वरूपे एव परमात्मानं विचिन्वंतीत्याह । अंतर्भव इति ।

१ भवांबुधेरनुत्तत्वात्तरणमपि तथेत्याशयेनेवशब्दप्रयोगः । २ मृग्य अहोऽज्ञजनता इत्यत्रैकत्रासंधिरपरत्र च सन्धिरार्षः ।

भवतीति भवश्चिज्जडात्मकं शरीरं तन्मध्य एव हि प्रसिद्धं त्वां मृगयन्ति । कथं अतज्जडं त्यजंतोऽपवदंतः । ननु सतो ज्ञानेनालं किमसतोऽप
वादेनेत्याशंक्याध्यस्तापवादं विनाऽधिष्ठानतत्त्वं न ज्ञायत इति सतां व्यवहारेणाह । असंतमिति । अंति समीपे असंतमप्यहिमंतरेण तन्निषेधं
विनेत्यर्थः । संतं गुणं रज्जुं संतः किमु यन्ति जानन्ति अंति संतमपि गुणमिति वा न जानन्तीत्यर्थः । तस्मादात्मात्मतयैव ज्ञानान्मुक्तिरिति
भावः ॥ २८ ॥ नन्वेवं ज्ञानैकसाध्ये मोक्षे किमिति भक्तिरुद्धोधिताऽत आह । अथापीति । यद्यपि हस्तप्राप्यमिव ज्ञानमुक्तं तथापि हे देव
तव पदांबुजद्वयमध्ये एकदेशस्यापि यः प्रसादलेशोऽपि तेनानुगृहीत एव भगवतस्तव महिम्नस्तत्त्वं जानाति । हे भगवंस्ते महिम्नस्तत्त्वमिति

अथापि ते देव पदांबुजद्वयप्रसादलेशानुगृहीत एव हि ॥ जानाति तत्त्वं भगवन्महिम्नो न चान्य एकोऽपि चिरं विचि
न्वन् ॥ २९ ॥ तदस्तु मे नाथ स भूरि भागो भवेऽत्र वाऽन्यत्र तु वा तिरश्चाम् ॥ येनाहमेकोऽपि भवज्जनानां भूत्वा
निषेवे तव पादपल्लवम् ॥ ३० ॥ अहोऽतिधन्या ब्रजगोरमण्यः स्तन्यामृतं पीतमतीव ते मुदा ॥ यासां विभो वत्सत
रात्मजात्मना यत्तृप्तयेऽद्यापि न चालमध्वराः ॥ ३१ ॥ अहो भाग्यमहो भाग्यं नंदगोपव्रजौकसाम् ॥ यन्मित्रं परमा
नंदं पूर्णं ब्रह्म सनातनम् ॥ ३२ ॥

वा । एकोऽपि कश्चिदपि चिरमपि विचिन्वन्नप्यतदंशापवादेन विचारयन्नपीत्यर्थः ॥ २९ ॥ तत्तस्मात् भूरिभागो महद्भाग्यम् । अत्र भवे ब्रह्मजन्मनि
तिरश्चामपि मध्ये यजन्म तस्मिन्वाऽन्यत्र येन भाग्येन भवदीयानां जनानामेकोऽपि यः कश्चिदपि भूत्वा निषेवेऽत्यर्थं सेवेय इति ॥ ३० ॥ देवा
दिजन्मनोऽपि यत्र कुत्रचित्त्वद्रक्तिमज्जन्मैव श्रेष्ठमित्यौत्सुक्येन सप्तभिः श्लोकैरभिनंदति अहोऽतिधन्या इत्यादिभिः । ब्रजगोरमण्यः ब्रजस्था गावो
रमण्यो गोप्यश्च । ते त्वया वत्सतरात्मजात्मना वत्सानामात्मजानां च रूपेण यस्य तव तृप्तये सर्वेऽपि यज्ञा अद्यापि नालं न शक्तास्तेन
त्वया प्रतिक्षणं तृप्यता यासां स्तन्यममृतरूपं पीतमिति ॥ ३१ ॥ अहो इति पुनरुक्त्या भाग्यस्य सर्वथाऽपरिच्छिन्नत्वमुक्तम् ॥ ३२ ॥

किं च । एषां भाग्यस्य तावन्महिमा आस्तां कस्तं वक्तुं शक्नोति शर्वादयः शर्वोऽहंकाराधिष्ठाता आदियेषां चंद्रादीनामेकादशानां ते तथा वयं च । वयमित्यात्मानमेव बहुमन्यमान आह । एवं मनोबुद्धयहंकारचक्षुराद्यधिष्ठातारस्त्रयोदश देवा एव तावद्गताहो भूरिभागाः यस्मादेतेषां नंदगोपत्रजौकसां हृषीकाणीन्द्रियाण्येव चपकाणि पानपात्राणि तैस्ते तव चतुर्दशस्य चित्ताधिष्ठातुरंग्री एव उदजे वारिजे तयोर्मधु मकरंदस्त देवामृतं स्वाद्वासवं मादकं पिबामः । एतदुक्तं भवति । यदा प्रत्येकमिन्द्रियाभिमानिनो वयं कीर्तिसौंदर्यसौगंध्याद्येकदेशसेविनोऽपि कृतार्थास्तदा सर्वेन्द्रियैः सर्वसेविनामेतेषां किं वर्ण्यते भाग्यमिति ॥ ३३ ॥ अतो मया प्रार्थितं 'तदस्तु मे नाथ स भूभागः' इति यत्तदेतदेवेत्याह । तद्भूरिभाग्यमिति । किं तत् । इह मनुष्यलोके यत्किमपि जन्म तत्राप्यटव्यां यत्तत्रापि गोकुले यत् । अहो उत्पलोकं विहायात्र जन्मनि एषां तु भाग्यमहिमाऽच्युत तावदास्तामेकादशैव हि वयं वा भूरिभागाः ॥ एतद्वृषीकचषकैरसकृत् पिबामः शर्वादयोऽयुदजमध्वमृतासवं ते ॥ ३३ ॥ तद्भूरिभाग्यमिह जन्म किं प्यटव्यां यद्गोकुलेऽपि कतमांध्रिरजोभिषेकम् ॥ यज्जीवितं तु निखिलं भगवान् मुकुंदस्त्वद्यापि यत्पदरजः श्रुतिमृग्यमेव ॥ ३४ ॥ एषां घोषनिवासिनामुत भवान् किं देवरातेति नश्चेतो विश्वफलात् फलं त्वदपरं कुत्राप्ययन्मुह्यति ॥ सद्देवादिव पूतनापि सकुला त्वामेव देवाऽऽपिता यद्धामार्थसुहृत्प्रियात्मतनयप्राणाशयास्त्वत्कृते ॥ ३५ ॥

जाते को लाभोऽत आह । अपि कतमांध्रिरजोभिषेकमिति । गोकुलवासिनां मध्येऽपि कतमस्य यस्य कस्याप्यंध्रिरजसाऽभिषेको यस्मिंस्तत् । ननु कुतो गोकुलवासिन एव अतिधन्यास्तत्राह । यदिति । येषां जीवितं निखिलं भगवान्मुकुंदः । मुकुंदपरमेव जीवनमित्यर्थः । दुर्लभता माह । अद्यापीति । श्रुतिमृग्यं वैदेरपि मृग्यत एव न तु दृश्यत इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ अपि च किं वर्ण्यते कृतार्थत्वमेतेषां येषां भक्त्या भवानपि ऋणीवास्ते । ननु किं दातुमसमर्थोऽहं येन ऋणी स्यामत आह । उत अपि भवानपि एषां कुत्रापि किं विश्वफलात्सर्वफलात्मकात्त्वत्तः परं फलं राता दास्यतीति नश्चेतः अयत्सर्वत्र गच्छद्विचारयत् मुह्यति । ननु मामेव दत्त्वाऽनृणः स्यामिति चेन्नहिनहि । सद्देवादिव सतां भक्तानां यो

१ अतस्त्वदन्यमक्तानामेषां माहात्म्यं किं वर्णनीयमित्याशयः ।

वेषस्तदनुकरणमात्रेण पापिष्ठा पूतनाऽपि त्वामेवापिता प्रापिता तर्हि एतत् महद्रूपं फलम् एतत्संबन्धिनामपि नन्दादीनामपीत्यर्थः । मां दास्या
 मीति चेत्तत्राह । सकुलेति । बकाघासुरसहिता एषामपि तावदेव चेदपर्याप्तमित्याह । यदिति । येषां धामादयस्त्वत्कृते त्वदर्थमेवेत्यर्थः ॥ ३५ ॥
 ननु वीतरागादिदोषाणां संन्यासिनामपि न मत्तः परं किञ्चिदस्ति कथमेषामपर्याप्तमित्यत आह । तावदिति । हे कृष्ण रागादयस्तावदेव स्तेना
 शोरा भवन्ति । तथा तावद्गृहमपि कारागृहं बंधनागारम् । मोहोऽपि तावदेवाग्निनिगडः पादशृङ्खला । यावत्ते त्वदीया जना न भवन्ति ।
 त्वदीयानां तु रागादयोऽपि त्वन्निष्ठा मोचका एवेति न यतिभ्यो विशेषो भजनं त्वधिकमिति भावः ॥ ३६ ॥ नन्वत एवाहमेषां पुत्रादिरूपेण
 तावद्रागादयः स्तेनास्तावत् कारागृहं गृहम् ॥ तावन्मोहोऽग्निनिगडो यावत् कृष्ण न ते जनाः ॥ ३६ ॥ प्रपञ्चं निष्प्र
 पञ्चोऽपि विडम्बयसि भूतले ॥ प्रपन्नजनताऽऽनन्दसंदोहं प्रथितुं प्रभो ॥ ३७ ॥ जानन्त एव जानन्तु किं बहूक्त्या न मे प्रभो ॥
 मनसो वपुषो वाचो वैभवं तव गोचरः ॥ ३८ ॥ अनुजानीहि मां कृष्ण सर्वं त्वं वेत्सि सर्वदृक् ॥ त्वमेव जगतां नाथो
 जगदेतत्तत्त्वार्पितम् ॥ ३९ ॥ श्रीकृष्ण वृष्णि कुलपुष्करजोषदायिन् क्षमानिर्जरद्विजपशूदधिवृद्धिकारिन् ॥ उद्धर्म शार्व
 रहर क्षितिराक्षसधुगाकल्प मार्कमर्हन् भगवन् नमस्ते ॥ ४० ॥

वत्ते इति चेत्तत्राह । प्रपञ्चमिति । प्रपन्ना या जनता जनसमूहस्तस्याश्चानन्दानां संदोहं समूहं प्रथयितुमिति । न हि कपटपुत्रत्वादिना तादृग्भ
 केरानृण्यं संपद्यत इत्यर्थः ॥ ३७ ॥ तदेवमादित आत्म्याचित्यानन्तगुणत्वेन स्वयं दुर्ज्ञेयत्वमुक्तं केचित्तु वयं जानीम इति स्थितास्तानुपह
 सन्निवाह । जानन्त इति । न तु मे मनआदीनां तव वैभवं विषय इति ॥ ३८ ॥ जगदीशत्वाद्यभिमानं परित्यज्याह । अनुजानीहीति । स्वमहि
 मानमस्मदादीनां च ज्ञानबलादि सर्वं त्वमेव वेत्सि यतः सर्वदृक् जगतां नाथस्तु त्वमेवेत्येतावज्ज्ञानमतो ममतास्पदं जगदेतच्छरीरं च त्वार्पि
 तम् ॥ ३९ ॥ तदेवं किंकर मां प्रस्थापयेत्यत्यादरेण नमस्करोति । श्रीकृष्णेति । वृष्णि कुलपुष्करस्य प्रीतिदातृत्वेन हे सूर्योपम । क्षमा चावनि
 निर्जगा देवाश्च द्विजाश्च पशवश्च त एवोदधयस्तेषां वृद्धिकारित्वेन हे चन्द्रोपम । उद्धर्मः पाखण्डधर्मस्तदेव शार्वरं तमस्तद्धृतीति तथा अनेन द्वयो

१ अत्र च यद्यहमेव न जानामि तदा ये वयं भगवत्त्वज्ञा इति वदन्ति ते तु केवलमभिमानेन आता एवेति भावः “अविज्ञातं विजानतां विज्ञातमविजानताम् ।” इति बाजसनेयिसंहितोपनिषच्छ्रुतेः ।

पम हे क्षितिराक्षसध्रुक् क्षितौ राक्षसाः कंसादयः उद्यन्नेव तेभ्यो द्रुह्यतीति पुनः सूर्योपम । सूर्याद्युपमाऽपि न्यूनेति मत्वाह । आर्कमर्कमभिव्याप्य सर्वेषामर्हन् पूज्य भगवन्नाकल्पं कल्पपर्यंतं ते तुभ्यं नम इति ॥ ४० ॥ ससखिवत्सकमोक्षणकौतुकद्रुतबिलंबितपुत्रमुदेऽद्भुतम् ॥ निखिलरूपमतो दधदच्युतोऽवतु स वः कलयन्त्रजमंगलम् ॥ १ ॥ पादयोर्नत्वा । अभीष्टं सर्वतः पूजितमभिप्रेतं वा ॥ ४१ ॥ अनुज्ञाप्यानुज्ञां प्रदाप्य । पृष्टेत्यर्थः । स्वभुवं ब्रह्माणम् । यथापूर्वं स्थिताः सखायो यस्मिंस्तत्स्वकं पुलिनम् । प्रागवस्थितान्वनं प्रति पूर्ववदवस्थितान्वत्सानानिन्ये ॥ ४२ ॥ नन्वेतावंतं कालं कथं तत्रैवोपविष्टाः कथं च क्षुत्पिपासादिविस्मरणमत आह एकस्मिन्निति श्लोकद्वयेन । अब्देऽपि याते प्राणेशं कृष्णं श्रीशुक उवाच ॥ इत्यभिष्टूय भूमानं त्रिः परिक्रम्य पादयोः ॥ नत्वाऽभीष्टं जगद्धाता स्वधाम प्रत्यपद्यत ॥ ४१ ॥ ततोनुज्ञाप्य भगवान् स्वभुवं प्रागवस्थितान् ॥ वत्सान्पुलिनमानिन्ये यथापूर्वसखं स्वकम् ॥ ४२ ॥ एकस्मिन्नपि याते ऽब्दे प्राणेशं चांतरात्मनः ॥ कृष्णमायाहता राजन् क्षणार्धं मेनिरेऽर्भकाः ॥ ४३ ॥ किंकिं न विस्मरंतीह मायामोहितचेतसः ॥ यन्मोहितं जगत्सर्वमभीक्ष्णं विस्मृतात्मकम् ॥ ४४ ॥ ऊचुश्च सुहृदः कृष्णं स्वागतं तेऽति रंहसा ॥ नैकोऽप्यभोजि कवल एहीतः साधु भुज्यताम् ॥ ४५ ॥ ततो हसन् हृषीकेशोऽभ्यवहृत्य सहार्भकैः ॥ दर्शयंश्चर्माऽऽजगरं न्यवर्तत वनाद्वज्रम् ॥ ४६ ॥ बर्हप्रसूननवधातुविचित्रितांगः प्रोद्दामवेणुदलशृंगरवोत्सवाढ्यः ॥ वत्सान् गृणन्ननुगमी तपवित्रकीर्तिर्गोपीदृगुत्सवदृशिः प्रविवेश गोष्ठम् ॥ ४७ ॥

तरा च विनापि प्रियविरहे क्षणोऽपि वर्षाधिको भवति तथापि मायाहताः क्षणार्धं मेनिरे ॥ ४३ ॥ यद्यया मायया मोहितं जगदभीक्ष्णं पुनः पुनर्विस्मृतात्मकं विस्मृत आत्मैव येन तत्तथा ॥ ४४ ॥ अत एवमूचुश्च ते त्वयाऽतिवेगेन स्वागतं सम्यक् वत्सानानीय आगतम् । एकोपि ग्रासस्त्वां विनाऽस्माभिर्नाभोजि न भुक्तः । इत एहि साधु अविक्षेपेण भुज्यतामिति ॥ ४५ ॥ अभ्यवहृत्य भुक्त्वा ॥ ४६ ॥ प्रोद्दामो वेण्वादिस्तस्य रवैरुत्सवस्तेनाढ्यः संपन्नः । गृणन्नुपलालनैराह्वयन् । गोपीदृगुत्सवदृशिः गोपीदृशामुत्सवरूपा दृशिर्दर्शनं यस्य सः ॥ ४७ ॥

यशोदानंदसूनुनेति बहूनामुक्तिः सहैव दर्शिता । केचिदादुर्यशोदासूनुनेति । अपरे नंदसूनुनेति । यद्वा यशोदां नंदयतीति यशोदा
 नंदः स चासौ सूनुश्चेति तथा तेन । अस्मान्महाव्यालाद्वयं चाविता रक्षिताः ॥ ४८ ॥ 'ब्रजौकसां स्वतोकेषु स्नेहवल्ल्याब्दमन्वहम् ॥ शनै
 र्निःसीम ववृधे यथा कृष्णे त्वपूर्ववत्' इत्यादिना स्वतोकेभ्योऽपि परपुत्रे कृष्णे प्रेमाधिक्यमुक्तं तत्र पृच्छति । ब्रह्मन्निति ॥ ४९ ॥
 श्रीकृष्णस्य साक्षादात्मत्वात्तस्मिन्नात्मीयेभ्यः प्रेमाधिक्यं युज्यत इति वक्तुं प्रथमं तावदात्मनः स्वतः प्रेष्ठत्वमन्येषां तु तदौपाधिकमिति
 दर्शयति पंचभिः । सर्वेषामपीति ॥ ५० ॥ कुतः तथा दर्शनादित्याह । तदिति । तस्मादेव कारणात्स्वस्वकात्मन्यहंकारास्पदे देहे ॥ ५१ ॥
 अद्यानेन महाव्यालो यशोदानंदसूनुना ॥ हतोऽविता वयं चास्मादिति वाला ब्रजे जगुः ॥ ४८ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मन्
 परोद्भवे कृष्णे इयान् प्रेमा कथं भवेत् ॥ योऽभूत् पूर्वस्तोकेषु स्वोद्भवेष्वपि कथ्यताम् ॥ ४९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सर्वेषा
 मपि भूतानां नृप स्वात्मैकवल्लभः ॥ इतरेऽपत्यवित्ताद्यास्तद्वल्लभतयैव हि ॥ ५० ॥ तद् राजद्र यथा स्नेहः स्वस्वका
 त्मनि देहिनाम् ॥ न तथा ममतालंविपुत्रवित्तगृहादिषु ॥ ५१ ॥ देहात्मवादिनां पुंसामपि राजन्यसत्तम ॥ यथा देहः
 प्रियतमस्तथा न ह्यनु ये च तम् ॥ ५२ ॥ दहोऽपि ममताभाक् चेत् तर्ह्यसौ नात्मवत् प्रियः ॥ यज्जीर्यत्यपि देहेऽ
 स्मिन् जीविताशा बलीयसी ॥ ५३ ॥ तस्मात् प्रियतमः स्वात्मा सर्वेषामपि देहिनाम् ॥ तदर्थमेव सकलं जगच्चैतच्च
 राचरम् ॥ ५४ ॥

आत्माध्यासतारतम्येन प्रेमतारतम्यं दृश्यमानं तन्निबंधनमेवेति दर्शयितुं मूढामूढभेदेन विशेषमाह देहात्मवादिनामिति द्वाभ्याम् । तं देह
 मनुलक्ष्य भवन्ति ये पुत्रादयस्ते तु न तथा प्रियतमाः किं तु देहः प्रियतमः तदर्थत्वेन ते प्रिया इत्यर्थत्वेन ते प्रिया इत्यर्थः ॥ ५२ ॥ यद्य
 स्माज्जीर्यत्यप्यासन्नमरणेऽपि जीविताशा भवति । अयं भावः । न जीविष्यतीति निश्चितेऽपि देहे बलीयसी प्रेमास्पदत्वं तदात्मगतमेव
 न तु देहगतं तस्य मरणोन्मुखत्वात् बीभत्सत्वाच्च । अथवा यद्यस्मिन्देहे जीर्यत्यपि जीविताशा अविवेकदशाया बलीयस्यासीत्सा तु
 विवेकिनो यदा ममताभागभवति तदात्मवत्प्रियो न भक्त्यतस्तत्र नातीवास्थेति ॥ ५३ ॥ तदर्थमेव सकलं प्रियमित्यर्थः ॥ ५४ ॥

प्रस्तुतमाह । कृष्णमेनमिति ॥ ५५ ॥ न केवलमात्मनामात्माऽपि तु जडानामपीत्याह । वस्तुत इति । सर्वजगत्कारणमिति । कृष्णं जानतां पुंसां स्थावरं जंगमं च सर्वं भगवद्रूपं भगवानेव स्वरूपं यस्य तन्नान्यत् ॥ ५६ ॥ कुत इति तदाह । सर्वेषामिति । भावार्थः सद्वृषार्थः परमार्थ इत्यर्थः । भवतीति भवत्परिणामं प्राप्नुवत्कारणं तस्मिन् भवति परिणामिनि स्थितः “वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इत्यादिश्रुतेः । तस्यापि भवतः कारणस्यापि भगवान्कृष्णो भवत्कारणम् । अतः किमेतत् श्रीकृष्णव्यतिरिक्तं वस्तु रूप्यताम् ॥ ५७ ॥ यस्माच्छ्रीकृष्णस्यैव परमार्थत्वात्तदेकशरणानामयत्नसिद्धो मोक्ष इति प्रकरणार्थमुपसंहरति । समाश्रिता इति । पुण्यं यशो यस्य

कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मनाम् ॥ जगद्धिताय सोऽप्यत्र देहीवाभाति मायया ॥ ५५ ॥ वस्तुतो जानतामत्र कृष्णं स्थास्नु चरिष्णु च ॥ भगवद्रूपमखिलं नान्यद् वस्त्वह किंचन ॥ ५६ ॥ सर्वेषामपि वस्तूनां भावार्थो भवति स्थितः ॥ तस्यापि भगवान् कृष्णः किमतद्वस्तु रूप्यताम् ॥ ५७ ॥ समाश्रिता ये पदपल्लवप्लवं महत्पदं पुण्ययशो मुरारेः ॥ भवांबुधिर्वत्सपदं परं पदं पदं पदं यद् विपदां न तेषाम् ॥ ५८ ॥ एतत् ते सर्वमाख्यातं यत् पृष्टोऽहमिह त्वया ॥ यत् कौमारे हरिकृतं पौगंडे परिकीर्तितम् ॥ ५९ ॥ एतत् सुहृद्भिश्चरितं मुरारेरघार्दनं शाद्वलजेमनं च ॥ व्यक्तेतरद्रूपमजोर्वभिष्टवं शृण्वन् गृणन्नेति नरोऽखिलार्थान् ॥ ६० ॥

स पुण्ययशाः स चासौ मुरारिश्च तस्य पदपल्लव एव प्लवस्तं ये सम्यगाश्रिताः । कथंभूतम् । महत्पदं महतां पदमाश्रयम् । यद्वा महच्च तत्पदं चेति तथा । तेषां भवांबुधिर्वत्सपदमात्रं भवति किं च परं पदं श्रीवैकुण्ठारूपं पदं स्थानं भवति । विपदां यत्पदं विषयस्तत्पुनः कदाचिदपि तेषां न भवति । न ततः पुनरावर्तत इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ सुहृद्भिश्चरितं मुष्णंतोऽन्योन्यशिक्यादीनित्यादिनोक्तम् । अघार्दनं च शाद्वले जेमनं भोजनं च व्यक्तेतरत् व्यक्ताज्जडप्रपंचादितरच्छुद्धसत्त्वात्मकं वत्सतत्पालरूपम् । यद्वा व्यक्तेतरच्चिद्रिलासस्तदेव रूप्यत इति रूपम् । अजस्य

उरुर्महानभिष्टवः स्तवस्तं ब्रह्मकृतां स्तुतिम् । एतच्छृण्वन्गृणन्गायन्नरः सर्वपुरुषार्थान्प्राप्नोति ॥ ६० ॥ ६१ ॥ इति श्रीपरमानन्दनृसिंहपदपदः ।
 व्याकरोच्छीधरस्वामी यथाप्रति विधिस्तुतिम् ॥ १ ॥ इति श्रीभा० महा० पुरा० दशमपूर्वार्धे टीकायां चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ ततः पंचदशे
 धेनुपालनं धेनुकार्दनम् ॥ कालियक्ष्वेडतो गोभरक्षणं च निरूप्यते ॥ १ ॥ अहिवक्त्रप्रवेशेन वृथाखिन्नान्सखीनतः ॥ कृष्णः प्रावेशयत्पक्कफलं
 तालालिकाननम् ॥ २ ॥ पशुपालसंमतौ पशूनां पालने संमतौ पशुपालानां वा संमतौ । ईषद्वयोबलातिरेकमनुकृतवन्तावित्यर्थः । अतीव चक्र
 एवं विहारैः कौमारैः कौमारं जहदुर्वजे ॥ निलायनैः सेतुबंधैर्मर्कटोत्प्लवनादिभिः ॥ ६१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
 दशमस्कंधे पूर्वार्धे ब्रह्मस्तुतिर्नाम चतुर्दशोऽध्यायः ॥ १४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततश्च पौगंडवयःश्रितौ ब्रजे बभूवतुस्तौ
 पशुपालसंमतौ ॥ गांश्चारयन्तौ सखिभिः समं पदैर्वृन्दावनं पुण्यमतीव चक्रतुः ॥ १ ॥ तन्माधवो वेणुमुदीरयन् वृतो
 गोपैर्गृणद्भिः स्वयशो बलान्वितः ॥ पशून् पुरस्कृत्य पशव्यमाविशद्विहर्तुकामः कुसुमाकरं वनम् ॥ २ ॥ तन्मंजुघो
 पालिमृगद्विजाकुलं महन्मनःप्रख्यपयस्सरस्वता ॥ वातेन जुष्टं शतपत्रगन्धिना निरीक्ष्य रंतुं भगवान् मनो दधे ॥ ३ ॥
 स तत्रतत्रारुणपल्लवश्रिया फलप्रसूनोरुभरेण पादयोः ॥ स्पृशच्छिखान् वीक्ष्य वनस्पतीन् मुदा स्मयन्निवाहाग्रजमा
 दिपूरुषः ॥ ४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहो अमी देववरामराचि तं पादांबुजं ते सुमनःफलार्हणम् ॥ नमन्त्युपादाय
 शिखाभिरात्मनस्तमोपहत्यै तरुजन्म यत्कृतम् ॥ ५ ॥

तुः सर्वतः प्रसर्पणेन ॥ १ ॥ स्वयशो गृणद्भिः गोपैर्वृतस्तद्वनं प्राविशत् ॥ २ ॥ तद्वनं निरीक्ष्य रंतुं मनो दधे । कथंभूतम् । मंजुघोषा येऽलिमृ
 गद्विजा भ्रमरमृगपक्षिणस्तराकुलं व्याप्तम् । महन्मनःप्रख्यपयःसरस्वता महतां मनसा प्रख्यं तुल्यं स्वच्छं पयो यस्मिन्स्तत्सर आश्रयत्वेनास्ति
 यस्य तेन वा तेनेति शैत्यमुक्तम् । शतपत्रगंधिनेति परिमलवत्त्वं जुष्टं वनमिति मांघं च सूचितम् ॥ ३ ॥ अरुणपल्लवश्रिया सह । स्पृशन्त्यः
 शिखाः शाखाग्राणि येषां तान् ॥ ४ ॥ तरुजन्म येन तमसा कृतं तस्य तमसः पापस्यापहत्यै नाशाय । अथवा येन त्वयेश्वरेण सर्वोप

कारकं तरुजन्म कृतं तं त्वां नमंति । एवं श्लाघ्येऽपि जन्मनि यदज्ञानरूपं तमोऽस्ति तस्यापहत्यै ॥ ५ ॥ हे अनव वने गूढमपि त्वां न त्यजति । त्वयि मनुष्यवेषेण निगूढे सति मुनयोऽप्यलिवेषेण निगूढास्त्वां भजंतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ इयान् हि सतां निसर्ग इति । यदस्ति स्वस्मिन्स्त्वद्गूढमागताय महते महापुरुषाय समर्पयंतीति ॥ ७ ॥ तृणवीरुधश्च तव पादौ स्पृशंतीति तथा करजाभिमृष्टा नखैः स्पृष्टाः । सदयैरवलोकनैः । एतेऽलिन स्तव यशोऽखिललोकतीर्थं गायन्त आदिपुरुषानुपदं भजन्ते ॥ प्रायो अमी मुनिगणा भवदीयमुख्या गूढं वनेऽपि न जहत्यनघात्मदैवम् ॥ ६ ॥ नृत्यन्त्यमी शिखिन ईड्य मुदा हरिण्यः कुर्वन्ति गोप्य इव ते प्रियमीक्षणेन ॥ सूक्तैश्च कोकिलगणा गूढमागताय धन्या वनौकस इयान् हि सतां निसर्गः ॥ ७ ॥ धन्येयमद्य धरणी तृणवीरुधस्त्वत्पादस्पृशो दुमलताः करजाभिमृष्टाः ॥ नद्योऽद्रयः स्वगमृगाः सदयावलोकैर्गोप्योतरेण भुजयोरपि यत्स्पृहा श्रीः ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं वृन्दावनं श्रीमत्प्रीतः प्रीतमनाः पशून् ॥ रेमे संचारयन्नद्रेः सरिद्रोधस्सु सानुगः ॥ ९ ॥ कचिद्गायति गायत्सु मदांधालिष्वनुव्रतैः ॥ उपगीयमानचरितः स्रग्वी संकर्षणान्वितः ॥ १० ॥ कचिच्च कलहंसानामनुकूजति कूजितम् ॥ अभिनृत्यति नृत्यन्तं बर्हिणं हासयन् कचित् ॥ ११ ॥ मेघगम्भीरया वाचा नामभिर्दूरगान् पशून् ॥ कचिदाह्वयति प्रीत्या गोगोपालमनोज्ञया ॥ १२ ॥ चकोरक्रौंचचक्राह्वभारद्वा जांश्च बर्हिणः ॥ अनुरौति स्म सत्त्वानां भीतवद् व्याघ्रसिंहयोः ॥ १३ ॥

श्रीरपि यस्मै स्पृहयति केवलं तेन भुजयोऽंतरेण वक्षसा गोप्यो धन्या इति ॥ ८ ॥ एवं श्रीमद् वृन्दावनं प्रति प्रीतः सन्नद्रेः समीपवर्तिसरित्तटेषु पशून् संचारयन् सानुगो गोप्यैः सह वर्तमानः प्रीतमना रेमे ॥ ९ ॥ ताम्रेव रतिमाह कचिदित्यादिभिर्देशभिः ॥ १० ॥ बर्हिणं नृत्यंतमन्वभिनृत्यति बर्हिणमभिमुखो नृत्यतीति वा । सखीन्हासयन् ॥ ११ ॥ १२ ॥ चक्रादीननुकूज्य रौति । कदाचिच्च सत्त्वानां मध्ये व्याघ्रसिंहयोस्ताभ्यां

१ “आगते परमस्तोपः प्रियार्थस्योपनायनम् । वाक्ये स्थितिश्च परममाहात्म्ये तावदेव हि ॥ तृणानि भूमिरुदकं सामान्ये गूढमागते ॥” इति सुशेधिनीकारिकास्वम्यागतसमर्हणोक्तेः । २ कृष्ण इति पुस्तकद्वये पाठः ।

भीतवद्भवति । सत्त्वेषु पलायमानेषु पलायत इत्यर्थः । तयोः सत्त्वानां बलोद्रेकाणां भीतवद्भवतीति वा ॥ १३ ॥ आयेमग्रजं विश्रमयति वा विगतश्रमं करोति ॥ १४ ॥ मिथो नृत्यादीन्कुवतो गोपान्प्रशशंसतुः ॥ १५ ॥ १६ ॥ व्यजनैः पल्लवादिनिर्मितैः ॥ १७ ॥ १८ ॥ ईश क्वचित् क्रीडापरिश्रान्तं गोपोत्संगोपवर्हणम् ॥ स्वयं विश्रमयत्यार्यं पादसंवाहनादिभिः ॥ १४ ॥ नृत्यतो गायतः क्वापि बलातो युध्यतो मिथः ॥ गृहीतहस्तौ गोपालान् हसन्तौ प्रशशंसतुः ॥ १५ ॥ क्वचित् पल्लवतल्पेषु नियुद्धश्रमकर्षितः ॥ वृक्षमूलाश्रयः शेते गोपोत्संगोपवर्हणः ॥ १६ ॥ पादसंवाहनं चक्रुः केचित्तस्य महात्मनः ॥ अपरे हतपाप्मानो व्यजनैः समवीजयन् ॥ १७ ॥ अन्ये तदनुरूपाणि मनोज्ञानि महात्मनः ॥ गायन्ति स्म महाराज स्नेहक्लिन्नधियः शनैः ॥ १८ ॥ एवं निगूढात्मगतिः स्वमायया गोपात्मजत्वं चरितैर्विडम्बयन् ॥ रेमे रमालालितपादपल्लवो ग्राम्यैः समं ग्राम्यवदीश चेष्टितः ॥ १९ ॥ श्रीदामानामगोपालो रामकेशवयोः सखा ॥ सुवलस्तोककृष्णाद्या गोपाः प्रेम्णदमब्रुवन् ॥ २० ॥ रामराम महाबाहो कृष्ण दुष्टनिवर्हण ॥ इतोऽविद्वे सुमहद् वनं तालालिसंकुलम् ॥ २१ ॥ फलानि तत्र भूरीणि पति तानि पतन्ति च ॥ संति किं त्ववरुद्धानि धेनुकेन दुरात्मना ॥ २२ ॥ सोऽतिवीर्योऽसुरो राम हे कृष्ण खररूपधृक् ॥ आत्मतुल्यवलैरन्यैर्ज्ञातिभिर्वहुभिर्वृतः ॥ २३ ॥ तस्मात् कृतनराहाराद् भीतैर्नृभिरमित्रहन् ॥ न सेव्यते पशुगणैः पक्षिसंघैर्विवर्जितम् ॥ २४ ॥ विद्यन्तेऽभुक्तपूर्वाणि फलानि सुरभीणि च ॥ एष वै सुरभिर्गन्धो विषूचीनोऽवगृह्यते ॥ २५ ॥ प्रयच्छ तानि नः कृष्ण गन्धलोभितचेतसाम् ॥ वाञ्छास्ति महती राम गम्यतां यदिरोचते ॥ २६ ॥ चेष्टित इति । विगूढस्वभावत्वेऽप्यंतरांतरा ईशस्यैव चेष्टितानि दृश्यन्ते यस्मिन्सः ॥ १९ ॥ ईशचेष्टितत्वमेव दर्शयितुमाह । श्रीदामेति । स्तोकः कृष्ण इति कश्चित् ॥ २० ॥ तालालिसंकुलं तालानां पंक्तिभिर्व्याप्तम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ विषूचीनः सर्वतः प्रसृतः ॥ २५ ॥ २६ ॥

१ अतिप्रयत्नेन वस्तुतो भयाभावं सूचयति । २ महाराजं संबोधनेन राज्ञामपि शयनमेवमेव भवति तत्तु तत्र विदिनमेवेति भावः । ३ प्रेम्णेत्यनेन स्वार्थप्रार्थनाव्याजेन तावेव तालफलानि भोजयितुमीति सूचयति । ४ जातिभिरित्यपि क्वचित् । ५ वाञ्छासीदिति पा० ।

॥२७॥ २८ ॥ सनगं सवृक्षम् ॥ २९ ॥ प्रत्यग्द्वाभ्यां पश्चिमाभ्याम् । काशब्दमिति गर्दभजातिशब्दानुकरणम् । पर्यसरत्परितोऽधावदित्यर्थः ॥
॥ ३० ॥ उपक्रोष्टा गर्दभः । पराक् प्रतिमुखः । अपरौ पश्चिमौ । बलाय बलं हंतुम् ॥ ३१ ॥ तृणराजस्तालः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ उत्सृष्टेन
एवं सुहृद्वचः श्रुत्वा सुहृत्प्रियचिकीर्षया ॥ प्रहस्य जग्मतुर्गोपैर्वृतौ तालवनं प्रभू ॥ २७ ॥ बलः प्रविश्य बाहुभ्यां ता
लान् संपरिकंपयन् ॥ फलानि पातयामास मतंगज इवौजसा ॥ २८ ॥ फलानां पततां शब्दं निशम्यासुररासभः ॥
अभ्यधावत् क्षितितलं सनगं परिकंपयन् ॥ २९ ॥ समेत्य तरसा प्रत्यग्द्वाभ्यां पद्भ्यां बलं बली ॥ निहत्योरसि का
शब्दं मुंचन् पर्यसरत् खलः ॥ ३० ॥ पुनरासाद्य संरब्ध उपक्रोष्टा पराक् स्थितः ॥ चरणावपरो राजन् बलाय प्राक्षि
पद् रुषा ॥ ३१ ॥ स तं गृहीत्वा प्रपदोभ्रामयित्वैकपाणिना ॥ चिक्षेप तृणराजाग्रे भ्रामणत्यक्तजीवितम् ॥ ३२ ॥ तेना
ऽऽहतो महातालो वेपमानो महाशिराः ॥ पार्श्वस्थं कंपयन् भग्नः स चान्यं सोऽपि चापरम् ॥ ३३ ॥ बलस्य लील्यो
त्सृष्टस्वरदेहहताहताः ॥ तालाश्चकंपिरे सव महावाते रिता इव ॥ ३४ ॥ नैतच्चित्रं भगवति ह्यनंते जगदीश्वरे ॥ ओतप्रो
तमिदं यस्मिंस्तंतुष्वंग यथा पटः ॥ ३५ ॥ ततः कृष्णं च रामं च ज्ञातयो धेनुकस्य ये ॥ क्रोष्टारोऽभ्यद्रवन् सर्वे संरब्धा
हतबांधवाः ॥ ३६ ॥ तांस्तानापततः कृष्णो रामश्च नृप लीलया ॥ गृहीतपश्चाच्चरणान् प्राहिणोत् तृणराजसु ॥ ३७ ॥ फलंप्र
करसंकीर्णं दैत्यदेहैर्गतासुभिः ॥ रराज भूः सतालाग्रैर्धनैरिव नभस्तलम् ॥ ३८ ॥

स्वरदेहेन हतैस्तालैराहताः चकंपिरे अकंपंत ॥ ३४ ॥ यस्मिन्निदं विश्वमोतमूर्ध्वतंतुषु पट इव ग्रथितं प्रोतं तिर्यक्तंतुषु पटवदेव संग्रथितम् ।
सर्वतोऽनुस्यूतं वर्तत इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ धनैर्नभ इव भुवस्तलं रराज । तत्र फलप्रकरसंकीर्णमिति दैत्यदेहैश्च सतालाग्रैः संकीर्ण

१ बृहच्छिराः ३० पा० । २ महावातहता इवेति पा० । ३ चकाराद्गोपांश्चेति ध्येयम् । ४ प्रत्येकामिप्रायकमेकवचनम् । ५ फलप्रकरसंकीर्णा ३० पाठो भूविशेषणे सम्यग्लगति । परंतु
बहुपुस्तकेषु नास्ति ।

मित्यनेन चारुणश्चेतनीलघनसादृश्यसंपादनम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ आदन्नभक्षयन् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ गोरजोभिश्छुरितेषु कुंतलेषु बद्धं बहं
वन्यानि प्रसूनानि च यस्य रुचिरे ईक्षणे चारुहासश्च यस्य तं च तं च । दिदक्षितदृशो दिदक्षिता दर्शनोत्कंठायुक्ता दृशो यासां ताः ॥ ४२ ॥

तयोस्तत् सुमहत् कर्म निशम्य विबुधादयः ॥ मुमुचुः पुष्पवर्षाणि चकुर्वाद्यानि तुष्टुवुः ॥ ३९ ॥ अथ तालफलान्यादन्
मनुष्या गतसाधवसाः ॥ तृणं च पशवश्चेरुर्हतधेनुककानने ॥ ४० ॥ कृष्णः कमलपत्राक्षः पुण्यश्रवणकीर्तनः ॥ स्तूय
मानोऽनुगैर्गोपैः साग्रजो ब्रजमाब्रजत् ॥ ४१ ॥ तं गोरजश्छुरितकुंतलबद्धवर्हवन्यप्रसूनरुचिरेक्षणचारुहासम् ॥ वेणुं
कणंतमनुगैरनुगीतकीर्तिं गोप्यो दिदक्षितदृशोऽभ्यगमन् समेताः ॥ ४२ ॥ पीत्वा मुकुंदमुखसारघमक्षिभृंगैस्तापं जहु
र्विरहजं ब्रजयोषितोऽह्नि ॥ तत्सत्कृतिं समधिगम्य विवेश गोष्ठं सव्रीडहामविनयं यदपांगमोक्षम् ॥ ४३ ॥ तयो
र्यशोदारोहिण्यौ पुत्रयोः पुत्रवत्सले ॥ यथाकामं यथाकालं व्यधत्तां परमाशिषः ॥ ४४ ॥ गताध्वानश्रमौ तत्र मज्ज
नोन्मर्दनादिभिः ॥ नीवीं वसित्वा रुचिरां दिव्यस्रग्गंधमंडितौ ॥ ४५ ॥ जनन्युपहतं प्राश्य स्वादन्नमुपलालितौ ॥
संविश्य वरशय्यायां सुखं सुषुप्तुर्व्रजे ॥ ४६ ॥ एवं स भगवान् कृष्णो वृंदावनचरः कचित् ॥ ययौ राममृते राजन्
कार्लिदीं सखिभिर्वृतः ॥ ४७ ॥ अथ गावश्च गोपाश्च निदाघातपपीडिताः ॥ दुष्टं जलं पपुस्तस्यास्तृपार्ता विपद्विषि
तम् ॥ ४८ ॥ विषाभिस्तदुपस्पृश्य दैवोपहतचेतसः ॥ निपेतुर्व्यसवः सर्वे सलिलांते कुरूद्वह ॥ ४९ ॥

मुकुंदस्य मुखपद्मगतं सारघं मधु अह्नि यो विरहस्तस्माज्जातं तपम् । स च तासां सत्कृतिं पूजाम् । कां सत्कृतिं कथं वा कृतां तामाह ।
सव्रीडेति । सव्रीडेन सलज्जेन हासेन विनयो यथा भवति तथा यदेतत् । किं तत् । अपांगमोक्षं कटाक्षदर्शनम् । तथा तां सत्कृतिं प्राप्येति ॥
॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

१ मनुष्या इति पश्वादीनामप्युपलक्षणम् । मनुष्या इति सामान्योक्त्या तदा भगवत्सन्वीतो गोपालां फलनक्षणं तु केमुदय्यायेनार्यसिद्ध तदर्थमेव तत्र गमनात् । २ भक्षानेत्यर्थम्

त. ६. ५.
॥ ५३ ॥

॥ ५० ॥ संप्रति सद्य एव इता प्राप्ता स्मृतिर्येस्ते संप्रतीतस्मृतयः । यद्वा सम्यक्प्रतीता प्रतिप्राप्ता स्मृतिर्येस्ते तथेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥
इति श्रीभा० म० दशमे पूर्वाधे टीकायां पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ षोडशे कालियस्योक्तोनिग्रहो यमुना हृदे । तत्पत्नीभिः स्तुतेनाथ कृष्णे
नानुग्रहः कृतः ॥ १ ॥ इत्वा रासभदैतेयाञ्जग्ध्वा तालफलान्यलम् ॥ प्रीतोऽनृत्यत्फणारंगेकालियस्य कलानिधिः ॥ २ ॥ उदवासयन्निःसा

वीक्ष्य तान् वै तथाभूतान् कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥ ईक्षयाऽमृतवर्षिण्या स्वनाथान् समजीवयत् ॥ ५० ॥ ते संप्रतीत
स्मृतयः समुत्थाय जलांतिकात् ॥ आसन् सुविस्मिताः सर्वे वीक्षमाणाः परस्परम् ॥ ५१ ॥ अन्वमंसत तद्राजन् गोविं
दानुग्रहेक्षितम् ॥ पीत्वा विषं परेतस्य पुनस्तथानमात्मनः ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते म० दशमस्कंधे पू० धेनुकासुरवधो
नाम पंचदशोऽध्यायः ॥ १५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ विलोक्य दूषितां कृष्णां कृष्णः कृष्णाहिना विभुः ॥ तस्या विशुद्धि
मन्विच्छन् सर्पं तमुदवासयत् ॥ १ ॥ राजोवाच ॥ कथमंतर्जलेऽगाधे न्यगृह्णाद्भगवानहिम् ॥ स वै बहुयुगावासं यथा
ऽऽसीद्विप्रं कथ्यताम् ॥ २ ॥ ब्रह्मन् भगवतस्तस्य भूम्नः स्वच्छंदवर्तिनः ॥ गोपालोदारचरितं कस्तृप्येतामृतं जुषन् ॥ ३ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ कालिद्यां कालियस्यासीद् हृदः कश्चिद्विषाग्निना ॥ श्रप्यमाणपया यस्मिन् पतंत्युपरिगाः खगाः ॥ ४ ॥

रितवान् ॥ १ ॥ बहूनि युगान्यावासो यस्य तमहिम् । स वै अहिरजलचरोऽपि तस्मिन्नंतर्जलेयथा येन प्रकारेणासीत् अथवा बहूनि युगान्या
वासो यथा भवति तथा येन प्रकारेण स वै तत्रासीदिति कथ्यताम् ॥ २ ॥ गोपालेन यदुदारं चरितमाचरितं तदेवामृतम् अतः कथ्यता
मिति ॥ ३ ॥ श्रप्यमाणं पच्यमानं पयो यस्य सः । अत उपरि गच्छंतः खगा यस्मिन्पतन्ति ॥ ४ ॥

१ यदत्तन्नामर्थेन योगेश्वरा अपि जीवयितुं समर्थास्तस्य तत्र सामर्थ्यं किमाश्चर्यमित्याशयः । २ इतः प्रागध्यायत्रयं विजयध्वजीसमेतश्रीभागवते नास्ति तत्र स्वमताग्रहो बीजं ज्ञेयं सुधीभिः ।
३ विप्रेत्यनेन सर्वविद्याप्रवीणत्वं सूचितम् । यथोक्तं याज्ञवल्क्येन—“जन्मना ब्राह्मणो ज्ञेयः संस्कारैर्द्विज उच्यते । विद्यया याति विप्रत्वं त्रिभिः श्रोत्रियलक्षणम् ॥” इति । ५ पुनः ५० पा० ।

जी. ६.
ज. १६

॥ ५३ ॥

किंच । विप्रुष्मता अंबुकणयुक्तेन विषोदतरंगस्पर्शिमारुतेन स्पृष्टा यस्य तीरगा म्रियंते स हृद आसीदिति ॥ ५ ॥ तं कालियम् । चंडो वेगो यस्य तादृशं विषमेव वीर्यं सामर्थ्यं यस्य तम् । कदंबमिति भाविना श्रीकृष्णचरणस्पर्शभाग्येन स एकस्तत्तीरे न शुष्क इति ज्ञातव्यम् । अमृतमाहरता गरुत्मताऽऽक्रांतत्वादिति च पुराणांतरम् । आस्फोट्य बाहुं करतलेनाहत्य गाढा दृढं बद्धा रशना कटिबंधनवस्त्रं येन सः ॥ ६ ॥ तदा सर्पस्य हृदः पुरुषश्रेष्ठस्य पतनभारेण संक्षोभितानामुरगाणां विषैरुन्नतोंऽबुराशिर्यस्य सः । विषेण कषायीकृता भयंकरा उर्मयो विप्रुष्मता विषोदोर्मिमारुतेनाभिमर्शिताः ॥ म्रियंते तीरगा यस्य प्राणिनः स्थिरजंगमाः ॥ ५ ॥ तं चंडवेगविषवीर्यम वेक्ष्य तेन दुष्टां नदीं च खलसंयमनावतारः ॥ कृष्णः कदंबमधिरुह्य ततोऽतितुंगमास्फोट्य गाढरशनो न्यपतद्विषोदे ॥ ६ ॥ सर्पहृदः पुरुषसारनिपातवेगसंक्षोभितोरगविषोच्छ्वसितांबुराशिः ॥ पर्यक्प्लुतो विषकषायविभीषणोर्मिर्धावन् धनुश्शतमनंतवलस्य किं तत् ॥ ७ ॥ तस्य हृदे विहरतो भुजदंडघूर्णवार्धोषमंग वरवारणविक्रमस्य ॥ आश्रुत्य तत्स्व सदनाभिभवं निरीक्ष्य चक्षुश्श्रवाः समसरत्तदमृष्यमाणः ॥ ८ ॥ तं प्रेक्षणीयसुकुमारघनावदातं श्रीवत्सपीतवसनं स्मितसुंदरास्यम् ॥ क्रीडंतमप्रतिभयं कमलोदरांग्घ्रि संदश्य मर्मसु रुषा भुजया चच्छाद ॥ ९ ॥ तन्नागभोगपरिवी तमदृष्टचेष्टमालोक्य तत्प्रियसखाः पशुपा भृशार्ताः ॥ कृष्णेऽर्पितात्मसुहृदर्थकलत्रकामा दुःखानुशोकभयमूढ धियो निपेतुः ॥ १० ॥

यस्य सः । पर्यक् परितो धावन् धनुःशतं प्लुतः प्रसृतः । नैतच्चित्रमित्याह । अनंतवलस्येति ॥ ७ ॥ हृदे विहरतो भुजदंडाहतोदकघोषं श्रुत्वा ततः स्वसदनाभिभवं निरीक्ष्य तदसहमानः सर्पः समसरत् समाजगाम ॥ ८ ॥ प्रेक्षणीयश्च सुकुमारश्च घनवदुज्ज्वलश्च तं श्रीवत्सपीतवसनं हृदे विहरतः श्रीवत्सेन संयुक्तमुच्चलत्पीतं वस्त्रं यस्य तं भुजया भोगेन चच्छादावेष्टयत् ॥ ९ ॥ स प्रियो येषां ते तत्प्रियास्ते च ते सखायश्चेति तथा ॥

१ अतितुंगमिति वीर० । २ अभ्यपतद्विषोदे इ० पा० । ३ विषकषायितभीषणोर्मिः इ० पा० । ४ तस्या इति वीररा० पा० । ५ यत्र स्वल्पेऽपि ताडने कृते प्राणहानिः स्यात्तन्मर्मस्यलम् । ६ धनुर्मानं तु “अष्टमिर्यवमध्यैः स्यादंगुलं तैस्त्रिमिर्मयेत् । तालं त्रितालको हरतौ हरतौ द्वौ किष्कुरुच्यते । किष्कुरुद्वयं धनुः प्रोक्तम्” इति ज्ञेयम् ।

भा. ६. ५.
॥ ५४ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ भुवि भूकंपादयः दिवि उल्कापातादयः आत्मनि वामनेत्रस्फुरणादयः । आपन्नं भयं शंसितुं शीलं येषां ते ॥ १२ ॥ ताना
लक्ष्य गोकुलान्निर्जग्मुरिति तृतीयेनान्वयः । भयोद्विग्ना भयहेतुभ्यो भीताः भयेन कंपमाना इति वा ॥ १३ ॥ न तं हरिं विदंतीत्यतद्विदः ॥
॥ १४ ॥ पशुवृत्तयोऽतिवत्सलाः ॥ १५ ॥ कातरान् भीतान् ॥ १६ ॥ भगवंतं लक्षयन्ति । यानि पदानि तैः पदैः सूचितया पदव्या
गावो वृषा वत्सतर्यः क्रन्दमानाः सुदुःखिताः ॥ कृष्णे न्यस्तेक्षणा भीता रुदं य इव तस्थिरे ॥ ११ ॥ अथ ब्रजे महो
त्पातास्त्रिविधा ह्यतिदारुणाः ॥ उत्पेतुर्भुवि दिव्यात्मन्यासन्नभयशंसिनः ॥ १२ ॥ तानालक्ष्य भयोद्विग्ना गोपा नंदपु
रोगमाः ॥ विना रामेण गाः कृष्णं ज्ञात्वा चारयितुं गतम् ॥ १३ ॥ तैर्दुर्निमित्तैर्निधनं मत्वा प्राप्तमतद्विदः ॥ तत्प्राणा
स्तन्मनस्कास्ते दुःखशोकभयातुराः ॥ १४ ॥ आवालवृद्धवनिताः सर्वे पशुवृत्तयः ॥ निर्जग्मुरगोकुलादीनाः कृष्ण
दर्शनलालसाः ॥ १५ ॥ तांस्तथाकातरान् वीक्ष्य भगवान् माधवो बलः ॥ प्रहस्य किंचिन्नोवाच प्रभावज्ञोऽनुजस्य सः
॥ १६ ॥ तेन्वेषमाणा दयितं कृष्णं सूचितया पदैः ॥ भगवल्लक्षणैर्जग्मुः पदव्या यमुनातटम् ॥ १७ ॥ ते तत्रतत्राब्ज
यवांकुशाशनिध्वजोपपन्नानि पदानि विशपतेः ॥ मार्गे गवामन्यपदांतरांतरे निरीक्षमाणा ययुरंगसत्वराः ॥ १८ ॥ अंत
र्हृदे भुजगभोगपरीतमारात् कृष्णं निरीहमुपलभ्य जलाशयांते ॥ गोपांश्च मूढधिषणान् परितः पशूंश्च संक्रन्दतः परम
कश्मलमापुरार्ताः ॥ १९ ॥ गोप्योऽनुरक्तमनसो भगवत्यनंते तत्सौहृदस्मितविलोकगिरः स्मरन्त्यः ॥ ग्रस्तेहिना प्रिय
तमे भृशदुःखतप्ताः शून्यं प्रियव्यतिहृतं ददृशुस्त्रिलोकम् ॥ २० ॥

मार्गेण ॥ १७ ॥ पदैर्मार्गज्ञानप्रकारमाह । त इति । विशपतेः श्रीकृष्णस्यान्येषां पदानामंतरांतरे मध्ये मध्ये तत्तदपोहेन गवां श्रुतीनां मार्गे
सत्त्वरा अप्रमत्ता योगिनस्तत्तदुपाध्यपवादेन यथा परं तत्त्वं मृगयन्ते तद्वदिति भावः ॥ १८ ॥ ततश्च सर्पशरीरवेष्टितं कृष्णं दूरात्निरीक्ष्य
गोपांश्च पशूंश्च तथा तथा निरीक्ष्यार्ताः परमकश्मलं परं मोहं प्रापुः ॥ १९ ॥ प्रियेण श्रीकृष्णेन व्यतिहृतं विरहितं त्रैलोक्यं शून्यं ददृशुः ॥ २० ॥

श्री. टी.
अ. १६

॥ ५४ ॥

॥ २१ ॥ २२ ॥ अनन्यगतिमात्मानमित्थं निरीक्ष्यात् एवात्महेतोः स्वगोकुलमतिदुःखितमाज्ञायो रगबंधादुदतिष्ठदित्यन्वयः ॥ २३ ॥
तस्य प्रथ्यमानेन वपुषा व्यथितात्मशरीरो भुजंगः सपः कुंडलीमुन्मुच्य तं त्यक्त्वा कुपितः स्वफणानुन्नमय्य श्वसन्केवलमीक्षमाणस्तस्थौ । कथं
भूतः । श्वसनरंघ्रेषु नासाविवरेषु विषं यस्य स तथा अंबरीषो मंडकपाकभाजनं तद्वत्संतप्तानि स्तब्धानीक्षणानि यस्य स तथा उरमुक्तानि
ताः कृष्णमातरमपत्यमनुप्रविष्टां तुल्यव्यथाः समनुगृह्य शुचंः स्रवंत्यः ॥ तास्ताः प्रियव्रजकथाः कथयंत्य आसन्
कृष्णाननेऽर्पितदृशो मृतकप्रतीताः ॥ २१ ॥ कृष्णप्राणान् निर्विशतो नंदादीन्वीक्ष्य तं हृदम् ॥ प्रत्यपेधत् स भगवा
त्रामः कृष्णानुभाववित् ॥ २२ ॥ इत्थं स्वगोकुलमनन्यगतिं निरीक्ष्य सस्त्रीकुमारमतिदुःखितमात्महेतोः ॥ आज्ञाय
मर्त्यपदवीमनुवर्तमानः स्थित्वा मुहूर्तमुदतिष्ठदुरंगबंधात् ॥ २३ ॥ तत्प्रथ्यमानवपुषा व्यथितात्मभोगस्त्यक्तोन्नमय्य
कुपितः स्वफणान् भुजंगः ॥ तस्थौ श्वसज् श्वसनरंघ्रविषांबरीषस्तब्धेक्षणोल्लुक्मुखो हरिमीक्षमाणः ॥ २४ ॥ तं जिह्वया
द्विशिखया परिलेलिहानं द्वे सृक्किणी ह्यतिकरालविषाग्निदृष्टिम् ॥ क्रीडन्नमुं परिससार यथा खगेन्द्रो बभ्राम सोऽप्यव
सरं प्रसमीक्षमाणः ॥ २५ ॥ एवं परिभ्रमहतौजसमुन्नतांसमानम्य तत्पृथुशिरस्स्वधिरूढ आद्यः ॥ तन्मूर्धरत्ननिकरस्प
र्शातिताम्रपादांबुजोऽखिलकलादिगुरुर्ननर्त ॥ २६ ॥ तं नर्तुमुद्यतं मवेक्ष्य तदा तदीयगंधर्वसिद्धसुरचारणदेववध्वः ॥
प्रीत्या मृदंगपणवानकवाद्यगीतपुष्पोपहारनुतिभिः सहसोपसेदुः ॥ २७ ॥

मुखेषु यस्य स च स च स च ॥ २४ ॥ हरिश्च क्रीडंस्तममुं सर्पं परिससारः परितो बभ्राम । अतिकरालविषाग्निद्युक्ता दृष्टिर्यस्य तम् ।
जिह्वया द्विशिखयेति प्रतिमुखम् ॥ २५ ॥ एवं परिभ्रमेणैव हतमोजो यस्य तम् । उन्नतावंसौ यस्य तम् । तस्य मूर्धसु ये रत्ननिकरास्तेषां
स्पर्शनात्यरुणं पादांबुजं यस्य सः । ननु कथं चंचलेषु शिरस्सु ननर्त तत्राह । अखिलकलानामादिगुरुः ॥ २६ ॥ उपसेदुः प्राप्ताः ॥ २७ ॥

शतैकशीर्ष्णः शतमेकांनि मुख्यानि शीर्षाणि यस्य तस्य क्षीणायुषोऽपि पुनर्भ्रमतो यद्यच्छिरो न नमते स्तब्धतां न त्यजति । नृत्यच्छलेनां
 त्रिपातैस्तत्तन्ममर्दं तदा चास्यतो मुखेभ्यो नस्तो नासाविवरेभ्यश्चासृग्वमन् ॥ २८ ॥ पुनरपि रुषा उच्चैर्निःश्वसतो यद्यत्समुन्नमति तत्तत्पदाघाते
 नानुनमयन्निहास्मिन्नवसरे हृष्टैर्गंधर्वादिभिः शेषासनः पुराणः पुरुष इव यशोदानंदनः पुष्पैः प्रपूजितः । यद्वा तदा गंधर्वादिभिः पुष्पैः प्रपूजितो गोपैः
 यद्यच्छिरो न नमते ग शतैकशीर्ष्णस्तत्तन्ममर्दं खलदंडधरोऽघ्रिपातैः ॥ क्षीणायुषो भ्रमत उल्बणमास्यतोऽसृङ् नस्तो
 वमन्परमकश्मलमाप नागः ॥ २८ ॥ तस्याक्षिभिर्गरलमुद्वमतः शिरस्सुयद्यत्समुन्नमति निश्श्वसतो रुषोच्चैः ॥ नृत्य
 न्पदाऽनुनमयन्दमयांबभूव पुष्पैः प्रपूजित इवेह पुमान्पुराणः ॥ २९ ॥ तच्चित्रतांडवविरुग्णफणातपत्रो रक्तं मुखैरुरु
 वमन्तप भग्नगात्रः ॥ स्मृत्वा चराचरगुरुं पुरुषं पुराणं नारायणं तमरणं मनसा जगाम ॥ ३० ॥ कृष्णस्य गर्भजगतो
 ऽतिभरावसन्नं पार्ष्णिप्रहारपरिरुग्णफणातपत्रम् ॥ दृष्ट्वाहिमाद्यमुपसेदुरमुष्य पत्न्य आर्ताः श्लथद्वसनभूषणकेशबंधाः
 ॥ ३१ ॥ तांस्तं सुविग्रमनसोऽथ पुरस्कृतार्माः कायं निधाय भुविभूतपतिं प्रणेमुः ॥ साध्व्यः कृतांजलिपुटाः शम
 लस्य भर्तुर्मोक्षेप्सवः शरणदं शरणं प्रपन्नाः ॥ ३२ ॥

पुराणः पुमानिव दृष्ट इति । यद्वा पुष्पैः प्रपूजित इव प्रसन्नः सन्दमयांबभूव । हितं कृतवानित्यर्थः ॥ २९ ॥ अरणं शरणम् ॥ ३० ॥ गर्भे
 जगंति यस्य तस्यातिभारेणावसन्नमांक्रांतम् । पार्ष्णिः पादपृष्ठम् । आद्यं श्रीकृष्णम् । श्लथंतो विस्रंसमाना वसनादयो यासां ताः ॥ ३१ ॥ ताः
 शरणं प्रपन्नाः सत्यस्तं प्रणेमुः । सुविग्रमनसोऽतिविह्वलचित्ताः । श्रुवीति । तस्मिन्स्थाने जलाधस्ताद्वा तीरे वा । शमलस्य पापात्मनोऽपि

१ एकपदमत्र मुख्यवाचकं फणासहस्रस्येति वक्ष्यमाणत्वात् इति बालप्रबोधिन्याम् । 'एके मुख्यान्त्यकेवलाः' इत्यमरकोशः । २ स यदा बभूव पुष्पैः स्तुतो भगवानित्येकत्र । पुष्पैः सुवर्षितवपुः
 स पुमानित्यन्यत्र । ३ नृत्यं हि द्विविधं लास्यतांडवमेदात् । तत्र स्त्रीकर्तृकं लास्य पुरुषकर्तृकं तांडवमिति बा० प्र० । ४ अनुवमन्निति वीररा० पा० उरुविरुग्णफणासहस्र इति च पुस्तकांतरे पाठांतरम् ।
 ५ तं ताविग्रमनसोऽथ पुरस्कृतार्हाः इति कुत्रचित् ।

भर्तुर्मोक्षेप्सवः भर्तुर्यच्छमलं तस्य वा भूतपतिं प्राणिमात्रस्य पतिं शरणदमाश्रयप्रदम् ॥ ३२ ॥ प्रथमं तावत्कुपितं भगवंतं दंडानुमोदनेनोप-
 शमयंत्यः स्तुवंति । न्याय्यो हीति । तत्र । दंडानुमोदन षड्भिर्दशभिश्च हरेर्नतिः ॥ प्रार्थनं पंचभिः श्लोकैस्ततः पन्नगयोषिताम् ॥ १ ॥ न च
 निग्रहानुग्रहलक्षणं वैषम्यं तवास्तीत्याहुः । धत्से दममिति । अनुशंसन्नालोचयन् ॥ ३३ ॥ निग्रहोऽप्यनुग्रहायेत्युक्तमिदानीमनुग्रह एवायं न
 निग्रह इत्याहुः । अनुग्रह इति । नोऽस्माकं यस्मादमुष्य सर्पत्वं दृश्यतेऽतस्तन्मूलपापनिवर्तको दंडोऽनुग्रह एव क्रोधत्वेन प्रतीयमानोऽपी-
 त्यर्थः ॥ ३४ ॥ महंश्चायमनुग्रह इति । तस्य पूर्वपुण्यमभिनंदति । तप इति । स्वयं मानरहितेनान्येभ्यो मानदेन च । सर्वं जीवयतीति सर्वजीवः
 नागपत्न्य ऊचुः ॥ न्याय्यो हि दंडः कृतकिल्विषेऽस्मिन्स्तवावतारः खलु निग्रहाय ॥ रिपोः सुतानामपि तुल्यदृष्टेर्धत्से
 दमं फलमेवानुशंसन् ॥ ३३ ॥ अनुग्रहोऽयं भवता कृतो हि नो दंडोऽमतां ते खलु कल्मषापहः ॥ यद् दंदश्चकत्वममु-
 ष्य देहिनः क्रोधोऽपि तेऽनुग्रह एव संमतः ॥ ३४ ॥ तपः सुतप्तं किमनेन पूर्वं निरस्तमानेन च मानदेन ॥ धर्मोऽथवा
 सर्वजनानुकंपया यतो भवांस्तुष्यति सर्वजीवः ॥ ३५ ॥ कस्यानुभावोऽस्य न देव विद्महे तवांग्रिरेणुस्पर्शाधिकारः ॥
 यद्वांछया श्रीर्ललनाऽचरत् तपो विहाय कामान्सुचिरं धृतव्रता ॥ ३६ ॥ न नाकपृष्ठं न च सार्वभौमं न पारमेष्ठ्यं
 न रसाधिपत्यम् ॥ न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा वांछन्ति यत्पादरजःप्रपन्नाः ॥ ३७ ॥ तदेष नाथाऽऽप दुरापमन्यैस्तमो-
 जनिः क्रोधवशोऽप्यहीशः ॥ संसारचक्रे भ्रमतः शरीरिणो यदिच्छतः स्याद् विभवः समक्षः ॥ ३८ ॥
 ॥ ३५ ॥ न तप आदिनिमित्त एवैष भाग्योदयः किं त्वचित्यं तव कृपावैभवमित्याहुः कस्यानुभाव इति श्लोकत्रयेण । तपआदिना ब्रह्मादयोऽपि
 यस्याः श्रियः प्रसादमिच्छन्ति सा श्रीर्ललना उत्तमा स्त्री यस्य त्वदंग्रिस्पर्शाधिकारस्य वांछया तप आचरत् । अस्य सर्पस्य । स किमर्थं कृत
 इति वेत्तीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ यत्तव पादरजः प्रपन्नाः प्राप्ताः पारमेष्ठ्याद्यपि तुच्छं मन्यन्ते ॥ ३७ ॥ अहो तदेषः अयत्नत एव प्राप । अन्यैः
 रुयादिभिरपि । कथंभूतं पादरजः । यदिच्छतः सेव्यं मे भवत्विति प्रार्थयमानस्यैव समक्षः प्रत्यक्ष एव विभवोऽपेक्षिता संपद्भवति ॥ ३८ ॥

१ एवं च “दयया सर्वभूतेषु संतुष्ट्या येन केनचित् । सर्वेन्द्रियोपशान्त्या च नुष्यत्याशु जनार्दनः ॥” इति नारदोक्तः सिद्धांतो दर्शित इति बा० प्र० । २ स किं कृतवानिति पाठः कुञ्चित् ।

भा. द. पू.
॥ ५६ ॥

नमस्तुभ्यं भगवतेऽचित्यैश्वर्यादिगुणाय । तदुपपादनाय दशभिः श्लोकैर्विशेषणानि । पुरुषाय पूर्वतर्यामिरूपेण वर्तमानाय । महात्मने एवमपि नातिपरिच्छिन्नाय । कुतः । भूतावासाय आकाशाश्रयाय । एतदपि कुतः । भूताय पूर्वमपि सते । कुतः । पराय कारणाय । किं च परमात्मने कारणातीताय ॥ ३९ ॥ कारणत्वं कारणातीतत्वं च समर्थयितुमाहुः । ज्ञानविज्ञाननिधये ज्ञानं ज्ञप्तिः विज्ञानं चिच्छक्तिः उभयोर्निधये ताभ्यां पूर्णाय । कथं तथा त्वमत उक्तं ब्रह्मणेऽनंतशक्तये । कथंभूताय ब्रह्मणे । अगुणायाविकाराय । पुनः कथंभूतायानंतशक्तये । प्राकृताय प्रकृतिप्रवर्तकाय । अप्राकृतायेति वा अप्राकृतानंतशक्तियुक्ताय । अयमर्थः । अगुणत्वादविकारं ब्रह्म ज्ञप्तिमात्रत्वात्कारणातीतं प्रकृतिप्रवर्तकोऽनंतशक्तिर्विज्ञाननिधित्वादीश्वरः कारणं तदुभयात्मने नम इति ॥ ४० ॥ अनंतशक्तित्वात्कालशक्त्या विश्व

नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ॥ भूतावासाय भूताय पराय परमात्मने ॥ ३९ ॥ ज्ञानविज्ञाननिधये ब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ अगुणायाविकाराय नमस्तेऽप्राकृताय च ॥ ४० ॥ कालाय कालनाभाय कालावयवसाक्षिणे ॥ विश्वाय तदुपद्रष्टे तत्कर्त्रे विश्वहेतवे ॥ ४१ ॥ भूतमात्रेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने ॥ त्रिगुणेनाभिमानेन गूढस्वात्मानुभूतये ॥ ४२ ॥ नमोऽनंताय सूक्ष्माय कूटस्थाय विपश्चिते ॥ नानावादानुरोधाय वाच्यवाचकशक्तये ॥ ४३ ॥

स्रष्टृत्वादिरूपेण नमस्यंति । कालाय कलस्वरूपाय । कालनाभाय कालशक्त्याश्रयाय । कालावयवानां सृष्ट्यादिसमयानां साक्षिणे । ततश्च विश्वाय विश्वरूपाय । तर्हि किं जडोऽहं न तदुपद्रष्टे । न च द्रष्टृमात्राय । किं तु तत्कर्त्रे । न च कर्तृमात्राय । विश्वहेतवे सर्वकारकरूपाय ॥ ४१ ॥ तदेवाहुः । भूतमात्रेति । भूतमात्रेन्द्रियप्राणमनोबुद्ध्याशयात्मने आशयश्चित्तं भूतादिरूपाय । अतः सर्वकारकरूपायेति । अहंकारात्मतया नमस्यंति । त्रिगुणेनेति । एवं सृष्टे कार्ये यस्त्रिगुणोऽभिमानस्तेन गूढा स्वांशभूतानामात्मनां जीवानामनुभूतियेन तस्मै ॥ ४२ ॥ त्वं त्वहंकारानावृत इति स्तुवंति । नमोऽनंतायाहंकारापरिच्छेदात् । अतः सूक्ष्मायादृश्यत्वात् । अत एव कूटस्थायोपाधि

१ अत्र स्तुतौ कर्त्तृशक्तिश्चिह्नशक्तिश्च व्याकुलतातिशयवशात्प्रेमातिशयवशाच्च बोध्या । २ ज्ञानं शास्त्रजं विज्ञानमनुभवरतयोर्निधये कारणायेति वा० प्र० । ३ सर्वकारणरूपायेति कचित् ।

श्री. टी.
अ. १६

॥ ५६ ॥

कृतविकाराभावात् । अत एव विपश्चिते सर्वज्ञाय । एवं वस्तुतः स्तुत्वाऽर्चित्यमायात्वेन स्तुवंति । नानावादानुरोधाय अस्ति नास्ति सर्वज्ञः किञ्चिज्ज्ञो बद्धो मुक्त एकोनेक इत्यादिनानावादाननुरुणद्धि माययाऽनुवर्तते यस्तस्मै । किं च । वाच्यवाचकशक्तये । अभिधानाभिधेयशक्ति भेदादपि नानात्वेन प्रतीतायेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ अनावृतत्वमेव हेतुवन्तरेणापि सूचयन्त्यः स्तुवंति । नमः प्रमाणमूलाय । चक्षुरादीनां चक्षुरादि रूपाय । अत एव कवये स्वयं तन्निस्पेशज्ञानाय । कुतः । शास्त्रयोनये वेदात्मकनिःश्वासाय । किञ्च प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय नमो नमः इति ॥ ४४ ॥ किञ्च अनावृतैश्वर्यत्वादेव चतुर्मूर्तिरूपेण सर्वोपास्यत्वेन नमन्ति नमः कृष्णायैति श्लोकेन । रामाय संकर्षणाय । वसुदेवसुताय च वसुदेवशब्दितं शुद्धं सत्त्वं तत्र प्रकाशमानाय वासुदेवायेत्यर्थः । सात्त्वतामेतदुपासकानां पतये सालोक्यादिना पालकाया एव चतुर्मूर्तये कृष्णाय नमः प्रमाणमूलाय कवये शास्त्रयोनये ॥ प्रवृत्ताय निवृत्ताय निगमाय नमोनमः ॥ ४४ ॥ नमः कृष्णाय रामाय वसुदेवसु ताय च ॥ प्रद्युम्नायानिरुद्धाय सात्त्वतां पतये नमः ॥ ४५ ॥ नमो गुणप्रदीपाय गुणात्मच्छादनाय च ॥ गुणवृत्त्युपलक्ष्याय गुणद्रष्ट्रे स्वसंविदे ॥ ४६ ॥ अव्याकृतविहाराय सर्वव्याकृतसिद्धये ॥ हृषीकेश नमस्तेऽस्तु मुनये मौनशीलिने ॥ ४७ ॥ तुभ्यं नम इति ॥ ४५ ॥ कथं चतुर्मूर्तितेति तदाहुः । नमो गुणप्रदीपायेति । गुणा अंतःकरणानि तान् प्रदीपयति प्रकाशयतीति तथा तस्मै । चित्ताद्यधिष्ठातृत्वे चतुर्मूर्तितेत्यर्थः । ननु तथाऽप्येकस्यैव कथं चतुष्टयमत्र आहुः । गुणात्मच्छादनाय तैरेव गुणैरुपासकानां फलवैचित्र्यायात्मा नमाच्छाद्य नानात्वेन प्रकाशमानायेत्यर्थः । ननु तर्हि कथं प्रतीतिरत्र उक्तं गुणवृत्त्युपलक्ष्याय चित्तादीनां चेतनाध्यवसायादिवृत्तिभिरुपलक्ष्या य । उपलक्षणमेवाहुः । गुणद्रष्ट्रे तत्साक्षिणे कथंचिदुपलक्ष्य एव न तु ज्ञेय इत्याहुः स्वसंविदे । अगोचरायेत्यर्थः ॥ ४६ ॥ अगोचरत्वमुपलक्ष्यत्वं च दर्शयन्त्यो नमन्ति । अव्याकृतविहाराय अप्रतर्क्यमहिम्न इत्यर्थः । सर्वव्याकृतसिद्धये सर्वकार्योत्पत्तिप्रकाशहेतुत्वेनोपलक्षणयोग्यायेत्यर्थः । उप लक्षणांतरमाहुः । हे हृषीकेश करणप्रवर्तक । किं विषयलिप्सया न मुनये आत्मारामाय । किं साधनवशेन वा नहि नहि मौनशीलिने मौनमा

१ ईश्वरोस्तीति योगाः, नास्तीति सांख्याः, सर्वज्ञः नित्यज्ञानवानिति तार्किकाः, किञ्चिज्ज्ञः चिदचिद्रूप इति मांड्याः, बद्धः जीवरूपेण सत्यबंधनवान् इति द्वैतिनः, मुक्तः मिथ्याबंधनरहित्यात् नित्यमुक्तः इति भेदवादिनः, एक इति मायावादिनः, अनेक इति देवताकांडीयाः इत्यादयो नानावादाः । ३० भा० क्रो० टी० ।

भा. द. पू.
॥ ५७ ॥

त्मारामता तत्स्वभावाय ॥ ४७ ॥ कुतः । परावरगतिज्ञाय स्थूलसूक्ष्माणां गतिज्ञत्वेन न कापि सज्जमानायेत्यर्थः । अपि च सर्वाध्यक्षाय सर्वस्याधिष्ठात्रे । कुत एतत् । अविश्वाय न विश्वं यस्मिंस्तस्मै तन्निषेधावधये । विश्वाय च तद्विवर्ताधिष्ठानायेत्यर्थः । किं च तद्वद्वे अद्या सापवादसाक्षिणे । अपि च अस्य विश्वाध्यासस्य तदपवादस्य च विद्याविद्याभ्यां हेतवे । यद्वा अविश्वाय विश्वतैजसाद्यवस्थारहिताय । विश्वाय च मायया स्वांशैस्तत्तदवस्थाय । तद्वे तासामवस्थानां भावाभावसाक्षिणे । अन्यत्समानम् । तस्मात्सर्वगतिज्ञत्वसर्वाधिष्ठातृत्वात्मा रामत्वादिभिर्निरतिशयैश्वर्याय तुभ्यं नम इति । विशेषणैरसंकीर्णैः पंचपंचाशता नुतः ॥ अहिर्घ्नाभिः प्रसन्नो वस्तासामिव भवद्भरिः ॥ १ ॥

परावरगतिज्ञाय सर्वाध्यक्षाय ते नमः ॥ अविश्वाय च विश्वाय तद्वेऽस्य च हेतवे ॥ ४८ ॥ त्वं ह्यस्य जन्मस्थिति संयमान्प्रभो गुणैरनीहोऽकृत कालशक्तिधृक् ॥ तत्तत्स्वभावान्प्रतिबोधयन्सतः समीक्षयाऽमोघविहार ईहसे ॥ ४९ ॥ तस्यैव तेऽमूस्तनवस्त्रिलोक्यां शांता अशांता उत मूढयोनयः ॥ शांताः प्रियास्ते ह्यधुनाऽवितुं सतां स्थातुश्च तां न्धर्मपरीप्सयेहतः ॥ ५० ॥ अपराधः सकृद्भर्त्रा सोढव्यः स्वप्रजाकृतः ॥ क्षंतुमर्हसि शांतात्मन्मूढस्य त्वामजानतः ॥ ५१ ॥ अनुगृहीष्व भगवन् प्राणांस्त्यजति पन्नगः ॥ स्त्रीणां नः साधुशोच्यानां पतिः प्राणः प्रदीयताम् ॥ ५२ ॥

॥ ४८ ॥ एवं तावदंडानुमोदनेन नमस्कारैश्च भगवंतं प्रसाद्येदानीं त्वदधीनानां प्राणिनां कोऽपराध इत्याशयवत्यः प्रार्थयन्ते । त्वं हीति । अस्य लोकस्य गुणैर्जन्मादींस्त्वमेव अकृत अकरोः । ततश्च तांस्तान्संस्काररूपेण सतः युज्यमानान्स्वभावान्चोत्वादीन्प्रतिबोधयन्तीहसे क्रीडसि । यद्वा अस्य जन्मादींस्त्वमीहस इत्यन्वयः । कथंभूतः । अकृतानादिर्या कालशक्तिस्तां धारयतीति तथा । अन्यत्समानम् ॥ ४९ ॥ अनस्तस्य तवैवामूस्तनवस्तन्यंत इति क्रीडोपस्कराः तथापि तवाधुना शांताः प्रियाः । कुतः सतां धर्मपरिपाकनेच्छया ईहतः प्रवर्तमान स्यात्तस्तानवितुं स्थातुः स्थितस्य ॥ ५० ॥ एवं च तवाप्रियाचरणाद्यपराधस्तर्हि सोढव्य इति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥

१ ते इत्येकत्र । २ सकृत्त्वामजानत इत्युक्त्या यदि पुनर्वात्ताप्यपराधं कुर्यात्तदा पुनर्निःसंदिग्धं सर्वथा दंडनीय इ० वा० प्र० ।

गी. टी.

म. १६

॥ ५७ ॥

युष्मदनुग्रहेऽन्येषां मृत्युरेवेति चेत्तत्रेत्याहुः । विधेहीति । त्वदाज्ञया प्राणिनो नाद्यामात भावः ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ ६६ ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ ७१ ॥ ७२ ॥ ७३ ॥ ७४ ॥ ७५ ॥ ७६ ॥ ७७ ॥ ७८ ॥ ७९ ॥ ८० ॥ ८१ ॥ ८२ ॥ ८३ ॥ ८४ ॥ ८५ ॥ ८६ ॥ ८७ ॥ ८८ ॥ ८९ ॥ ९० ॥ ९१ ॥ ९२ ॥ ९३ ॥ ९४ ॥ ९५ ॥ ९६ ॥ ९७ ॥ ९८ ॥ ९९ ॥ १०० ॥
 वोऽसदग्रहः । यद्वा यतः स्वभावादसति देहादौ ग्रहोऽभिमानः स दुस्त्यज इति ॥ ५६ ॥ गुणैर्विविधतया सृज्यत इति गुणविस-
 र्जनम् । तत्रापि नानास्वभावादयो यस्य तत् ॥ ५७ ॥ जात्या जन्मनैवोरुर्मन्युर्येषां ते वयं स्वयं कथं त्यजामः ॥ ५८ ॥ हि यस्मात्तत्र
 विधेहिते किंकरीणामनुष्ठेयं तवाज्ञया ॥ यच्छ्रद्धयाऽनुतिष्ठन् वै मुच्यते सर्वतोभयात् ॥ ५३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं स
 नागपत्नीभिर्भगवान् समभिडुतः ॥ मूर्च्छितं भग्नशिरसं विससर्जौघिकुट्टनैः ॥ ५४ ॥ प्रतिलब्धेन्द्रियप्राणः कालियः शन-
 कैर्हरिम् ॥ कृच्छ्रात् समुच्छसन् दीनः कृष्ण प्राह कृतांजलिः ॥ ५५ ॥ कालिय उवाच ॥ वयं खलाः सहोत्पत्त्या ताम
 सा दीर्घमन्यवः ॥ स्वभावो दुस्त्यजो नाथ लोकानां यदसदग्रहः ॥ ५६ ॥ त्वया सृष्टमिदं विश्वं धातुर्गुणविसर्जनम् ॥ नाना
 स्वभाववीर्योऽजो योनिबीजाशयाकृतिः ॥ ५७ ॥ वयं च तत्र भगवन् सर्पा जात्युरुमन्यवः ॥ कथं त्यजामस्त्वन्मायां
 दुस्त्यजां मोहिताः स्वयम् ॥ ५८ ॥ भवान् हि कारणं तत्र सर्वज्ञो जगदीश्वरः ॥ अनुग्रहं निग्रहं वा मन्यसे तद्विधेहि
 नः ॥ ५९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्याकर्ण्य वचः प्राह भगवान् कार्यमानुषः ॥ नात्र स्थेयं त्वया सर्प समुद्रं याहि मा-
 चिरम् ॥ ६० ॥ स्वज्ञात्यपत्यदाराढ्यो गोनृभिर्भुज्यते नदी ॥ य एतत्संस्मरेन्मर्त्यस्तुभ्यं मदनुशासनम् ॥ ६१ ॥
 कीर्तयन्नुभयोः संध्योर्न युष्मद्भयमाप्नुयात् ॥ योऽस्मिन् स्नात्वा मदाक्रीडे देवादींस्तर्पयेज्जलैः ॥ ६२ ॥ उपोष्य मां स्म-
 रन्नर्चेत् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ द्वीपं रमणकं हित्वा हृदमेतमुपाश्रितः ॥ यद्भयात् स सुपर्णस्त्वां नाद्यान्मत्पादलांछितम्
 ॥ ६३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता कृष्णेनाडुतकर्मणा ॥ तं पूजयामास मुदा नागपत्न्यश्च सादरम् ॥ ६४ ॥
 त्वन्मायात्यागे भवानेव कारणमित्यनुग्रहं विधेहि ममाज्ञया खादन्तीति ईश्वरत्वान्निग्रहं वा विधेहीति ॥ ५९ ॥ यतो गोभिर्नृभिश्च नदी
 भुज्यत इति ॥ ६० ॥ न युष्मत्तो भयमाप्नुयात् तस्य युष्माभिर्भयं नोत्पादनीयमित्याज्ञा ॥ ६१ ॥ इतोऽपि त्वया निर्गतव्यमित्याह । योऽ-
 स्मिन्निति । त्वयि स्थिते तन्न संभवतीति भावः ॥ ६२ ॥ न च तव गरुडभयं भवेदित्याह । द्वीपमिति ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

॥६५॥ ६६॥६७॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे टीकायां षोडशोऽध्यायः ॥१६॥ नागं सप्तदशे नागालयं तं निरयापयत् ॥
बन्धून्स्वदुःखतः श्रान्तान्सुतांस्तत्र दवादपात् ॥ १ ॥ असमंजसमप्रियम् ॥१॥ उपहार्यैर्भक्ष्यैः सर्पजनैः सर्पायत्तैर्जनैः । वानस्पत्यो वनस्पतेर्मूले
देयो नागानां तद्वाधापरिहाराय यो बलिः प्राक् निरूपित उपकल्पितः ॥ २ ॥ ते च नागाः स्वंस्वं भागं जनैर्दत्तं सुपर्णाय प्रयच्छन्ति ततो

दिव्यांबरसङ्गमणिभिः पराध्यैरपि भूषणैः ॥ दिव्यगंधानुलेपैश्च महत्योत्पलमालया ॥६५॥ पूजयित्वा जगन्नाथं प्रसाद्य
गरुडध्वजम् ॥ ततः प्रीतोभ्यनुज्ञातः परिक्रम्याभिवंद्य तम् ॥ सकलत्रसुहृत्पुत्रो द्वीपमब्धेर्जगाम ह ॥६६॥ तदैव साऽमृतं
जला यमुना निर्विषाऽभवत् ॥ अनुग्रहाद्भगवतः क्रीडामानुषरूपिणः ॥६७॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पू०
कालियदमनं नाम षोडशोऽध्यायः ॥ १६ ॥ राजोवाच ॥ नागालयं रमणकं कस्मात् तत्याज कालियः ॥ वृत्तं किं वा
सुपर्णस्य तेनैकेनासमंजसम् ॥१॥ श्रीशुक उवाच ॥ उपहार्यैः सर्पजनैर्मासिमासीह यो बलिः ॥ वानस्पत्यो महाबाहो
नागानां प्राङ्निरूपितः ॥२॥ स्वंस्वं भागं प्रयच्छन्ति नागाः पर्वणिपर्वणि ॥ गोपीथायात्मनः सर्वे सुपर्णाय महात्मने ॥ ३ ॥
विषवीर्यमदाविष्टः काद्रवेयस्तु कालियः ॥ कदर्थीकृत्य गरुडं स्वयं तं बुभुजे बलिम् ॥ ४ ॥

भीताः गोपीथाय रक्षणाय ॥ ३ ॥ विषवीर्याभ्यां यो मंदस्तेनाविष्टः काद्रवेयः कद्रूपुत्रः गरुडं कदर्थीकृत्याविगणय्य यद्वा उपहार्यैः सुपर्णभक्ष्यैः
सर्पा एव जनास्तैर्नागानां सम्बन्धी यस्मिन्नेकैको नागो दीयते तथाभूतो यो बलिः सुपर्णाय निरूपितस्तत्र स्वंस्वं भागं सर्वे नागाः प्रयच्छन्ति

१ अत्रैवं ह्याख्यायिका—गरुडः सर्पानेव सदा भक्षयति मातृवैरमनुस्मरन्त्यैव काश्चिन्मारयति च । ततो वासुकिप्रमुखा गरुडाद्वीता ब्रह्माणं शरणं गताः । ततो ब्रह्मा गरुडं समाहूय संधिं कारयित्वा बलिं
कल्पितवान् । तथोक्तम्—“अमावास्यां वृक्षमूले नागलोकेषु यो भवेत् । एकस्मिन्दिनसे तावदेकत्र स्थापयेत्तु हि ॥ ततो हि गरुडस्तास्मिन्स्तुड्भुक्त्वा नैव पीडयेत् । इति व्यवस्थया सर्पा मासिमासि बलिं ददुः ॥”
इति बा० प्र० । २ इदमर्थं कस्मिंश्चित्पुस्तकद्वये । ३ मृष्टजला इ० पा० । ४ कालियमर्दनमित्येकत्र कालीप्रोद्भासनमित्यन्यत्र । ५ महाभाग इ० पा० ।

कालियस्तु न प्रयच्छति किं त्वन्यैर्दत्तमपि तं बलिं स्वयमेव बुभुजे ॥ ४ ॥ ५ ॥ विषमेवायुधं यस्य स प्रत्यभ्ययाद्योद्धं प्रतिजगाम । उच्छ्रित
नैकमस्तकः उन्नमितानेकफणः ददायुधो दंतायुधः करालजिह्वाश्वासाबुच्छसितोग्रलोचनश्च उच्छ्रितान्युज्जृम्भितान्युग्राणि लोचनानि यस्य सः
॥ ६ ॥ ताक्ष्यपुत्रो गरुडः मधुसूदनस्यासनं यस्मिन्सः ॥ ७ ॥ तस्य गरुडस्यागम्यमगाधतया च दुरासदम् ॥ ८ ॥ तदगम्यत्वे कागण
तच्छ्रुत्वा कुपितो राजन् भगवान् भगवत्प्रियः ॥ विजिघांसुर्महादेगः कालिय समुपाद्रवत् ॥ ५ ॥ तमापतंतं तरसा विषा
युधः प्रत्यभ्ययादुच्छ्रितनैकमस्तकः ॥ दद्भिः सुपर्णं व्यदशददायुधः करालजिह्वाच्छ्रितोग्रलोचनः ॥ ६ ॥ तं ताक्ष्य
पुत्रः स निरस्य मन्युमान् प्रचण्डवेगो मधुसूदनासनः ॥ पक्षेण सव्येन हिरण्यरोचिषा जघान कदसुतमुग्रविक्रमः ॥ ७ ॥
सुपर्णपक्षाभिहतः कालियोऽतीव विह्वलः ॥ हृदं विवेश कालिद्यास्तदगम्यं दुरासदम् ॥ ८ ॥ तत्रैकदा जलचरं गरुडो
भक्ष्यमीप्सितम् ॥ निवारितः सौभरिणा प्रसह्य क्षुधितोहरत् ॥ ९ ॥ मीनान्मुदुःखितान् दृष्ट्वा दीनान्मीनपतौ हते ॥
कृपया सौभरिः प्राह तत्रत्यक्षेममाचरन् ॥ १० ॥ अत्र प्रविश्य गरुडो यदि मत्स्यान्त खादति ॥ सद्यः प्राणैर्वियुज्येत
सत्यमेतद् ब्रवीम्यहम् ॥ ११ ॥ तं कालियः परं वेद नान्यः कश्चन लेलिहः ॥ अवात्सीद्गरुडाद्भीतः कृष्णेन च विवा
सितः ॥ १२ ॥ कृष्णं हृदाद्विनिष्क्रांतं दिव्यस्रग्गंधवाससम् ॥ महामणिगणाकीर्णं जांबूनदपरिष्कृतम् ॥ १३ ॥ उप
लभ्योत्थिताः सर्वे लब्धप्राणा इवासवः ॥ प्रमोदनिभृतात्मानो गोपाः प्रीत्याऽभिरेभिरे ॥ १४ ॥ यशोदा रोहिणी
नन्दो गोप्यो गोपाश्च कौरव ॥ कृष्णं समेत्य लब्धेहा आसल्लब्धमनोरथाः ॥ १५ ॥ रामश्चाच्युतमा लिंग्य जहासा
स्यानुभाववित् ॥ नगा गावो वृषा वत्सा लेभिरे परमां मुदम् ॥ १६ ॥

माह । तत्रेति । निवारितोऽपि ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ लेलिहः सर्पः अतस्तत्रावात्सीत् ॥ १२ ॥ जांबूनदं सुवर्णं तेनालंकृतम् ॥ १३ ॥
असव इन्द्रियाणि । प्रमोदनिभृतात्मान आनन्दपूर्णमनसः ॥ १४ ॥ लब्धेहा लब्धचेष्टाः ॥ १५ ॥ नगा वृषा अपि पूर्वं शुष्काः संतः सद्य एव

१ मीनानित्युपलक्षणं जंतुमात्रस्य, अन्यथा कालियग्रहणप्रतिबंधो न स्यात् । मीनांश्चेति पाठे तु चकारादेव प्राण्यंतरग्रहणम् ।

भा. ६. ५.
॥ ५९ ॥

विरुद्धा इत्यर्थः ॥ १६ ॥ ते विप्रा ऊचुः ॥ १७ ॥ १८ ॥ नष्टलब्धप्रजा नष्टप्राया पृनर्लब्धा प्रजा यया सा ॥ १९ ॥ श्रमेण च कर्षिताः ।
उपकूलतः कूलप्रांते ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ कालाग्नेर्मृत्युरूपादग्नेः । न मृत्योर्विभीमः किं तु त्वच्चरणवियोगादित्याहुः । न शक्नुम

नंदं विप्राः समागत्य गुरवः सकलत्रकाः ॥ ऊचुस्ते कालियग्रस्तो दिष्ट्या मुक्तस्तवात्मजः ॥ १७ ॥ देहि दानं द्विजा
तीनां कृष्णनिर्मुक्तिहेतवे ॥ नंदः प्रीतमना राजन् गाः सुवर्णं तदाऽदिशत् ॥ १८ ॥ यशोदापि महाभागा नष्टलब्ध
प्रजा सती ॥ परिष्वज्यांकमारोप्यमुमोचाश्रुकला मुहुः ॥ १९ ॥ तां रात्रिं तत्र राजेन्द्र क्षुत्तृड्भ्यां श्रमकर्षिताः ॥
ऊषुर्ब्रजौकसो गावः कालिद्या उपकूलतः ॥ २० ॥ तदा शुचिवनोद्धतो दावाग्निः सर्वतो ब्रजम् ॥ सुप्तं निशीथ आवृ
त्य प्रदग्धमुपचक्रमे ॥ २१ ॥ तत उत्थाय संभ्रांता दह्यमाना ब्रजौकसः ॥ कृष्णं ययुस्ते शरणं मायामनुजमीश्वरम् ॥
॥ २२ ॥ कृष्णकृष्ण महाभाग हे रामामित विक्रम ॥ एष घोरतमो वह्निस्तावकान् ग्रसते हि नः ॥ २३ ॥ सुदुस्तरान्नः
स्वान् पाहि कालाग्नेः सुहृदः प्रभो ॥ न शक्नुमस्त्वच्चरणं संत्यक्तुमकुतोभयम् ॥ २४ ॥ इत्थं स्वजनवैक्लव्यं निरीक्ष्य
जगदीश्वरः ॥ तमग्निमपिबत् तीव्रमनन्तोऽनन्तशक्तिधृक् ॥ २५ ॥ इति श्रीभागवते महा० दशमस्कंधे पू० कालिय
निर्यापणदावाग्निपानं नाम सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

इति ॥ २४ ॥ २५ ॥ विमोहानहिदंडेन ततः स्वं शरणागतान् ॥ गोपानपादनंतोऽसावनंतवनवह्नितः ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे
दशमस्कंधे पूर्वार्धे टीकायां सप्तदशोऽध्यायः ॥ १७ ॥

१ मायामानुषविग्रहम् इ० पा० ।

२ अग्निपाननिरूपणं नामेति पा० ।

भा. ६.
अ. १७

॥ ५९ ॥

अष्टादशे ततो ग्रीष्मे वसंतमुणलक्षिते ॥ अघातयद्वलेनालं प्रलंबं लीलया हरिः ॥ १ ॥ कृत्वा नृत्यं फणाग्रेषु कालियस्य सकौतु
कम् ॥ बलं प्रलंबतुंगासमारोहयदरातिहा ॥ २ ॥ १ ॥ गोपालच्छद्ममायया गोपालनमेव छद्म यस्यां तया मायया ॥ २ ॥
॥ ३ ॥ वसंतसाम्यमाह चतुर्भिः । यत्र ग्रीष्मेऽपि निर्झराणां निर्द्वादेन घोषेण निवृत्तस्वनाच्छन्नध्वनयो झिल्लिकाः कठोरध्वनिसूक्ष्म
कीटा यस्मिंस्तथाभूतं वृंदावनं भवति । किं च शश्वत्तेषां निर्झराणां शीकरैरंबुकणैर्ऋजीषाः स्निग्धा ये द्रुमास्तेषां मंडलैर्मंडितम् ॥

श्रीशुक उवाच ॥ अथ कृष्णः परिवृतो ज्ञातिभिर्मुदितात्मभिः ॥ अनुगीयमानो न्यविशद्रजं गोकुलमंडितम् ॥ १ ॥
व्रजे विक्रीडतोरेवं गोपालच्छद्ममायया ॥ ग्रीष्मो नामर्तुरभवन्नातिप्रेयाञ्छरीरिणाम् ॥ २ ॥ स च वृंदावनगुणैर्वसंत
इव लक्षितः ॥ यत्रास्ते भगवान्साक्षाद्रामेण सह केशवः ॥ ३ ॥ यत्र निर्झरनिर्द्वादनिवृत्तस्वनझिल्लिकम् ॥ शश्वत्त
च्छीकरर्जीषद्रुममण्डलमंडितम् ॥ ४ ॥ सरित्सरःप्रस्रवणोर्मिवायुना कङ्कारकंजोत्पलरेणुहारिणा ॥ न विद्यते यत्र वनौ
कसां दवो निदाघवह्नयर्कभवोऽतिशाद्वले ॥ ५ ॥ अगाधतोयहृदिनीतटोर्मिभिर्द्रवत्पुरीष्याः पुलिनैः समंततः ॥ न यत्र
चंडांशुकरा विषोल्बणा भुवो रसं शाद्वलितं च गृह्णते ॥ ६ ॥ वनं कुसुमितं श्रीमन्नदचित्रमृगद्विजम् ॥ गायन्मयूरभ्र
मरं कूजत्कोकिलसारसम् ॥ ७ ॥

॥ ४ ॥ यत्र ग्रीष्मे वने वा । निदाघो ग्रीष्मस्तेन तत्कालीनवह्नयर्काभ्यां च भवति यो दवस्तापः । अतिशाद्वलेऽतिहरिततृणाकीर्णं । यद्वा
अतिक्रान्तशाद्वलेऽपि स्थाने ॥ ५ ॥ ननु शाद्वलमेव कुतस्त्यं तत्राह । अगाधेति । अगाधानि तोयानि यासां तासां हृदिनीनां तटस्प
र्शिभिर्ऋभिः पुलिनैः सह द्रवत्पुरीषं पको यस्यास्तस्या भुवः रसं शाद्वलितं शाद्वलरूपनां च विषवदुल्बणा अपि सूर्यरश्मयो न
गृह्णते न हरति ॥ ६ ॥ तद्वनमविशदित्युत्तरेणान्वयः । नदंतश्चित्रा मृगा द्विजाश्च यस्मिन् । गायंतो मयूरा भ्रमराश्च यस्मिन् ।

१ अमित्रहा ३० पा० । २ तच्छीकरैरुष्टं द्रुमपिप्पलमंडितम् ३० पा० । ३ अगाधतोयहृदिनीतटैर्द्रवत्पुरीष्याः इत्यपरत्र । ४ निगृह्णते ३० पा० ।

भा. ६. ५.
॥ ६० ॥

कूजंतः कोकिलाः सारसाश्च यस्मिंस्तदविशत् ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ काकपक्षाश्चूडाकरणात्प्राक्तनकेशाः । भ्रामणा
दिप्रकारैर्नियुद्धेन बाहुयुद्धेन एवं क्रीडाभेदैश्चिक्रीडतुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ कुंभैः कुंभवृक्षफलैः । अस्पृश्यत्वं नेत्रबंधश्च तदाद्यैः । मृगाणां खगानां
क्रीडिष्यमाणस्ततः कृष्णो भगवान्वलसंयुतः ॥ वेणुं विरणयन् गोपैर्गोधनैः संवृतोऽविशत् ॥ ८ ॥ प्रवालवर्हस्तबकस्र
ग्धातुकृतभूषणाः ॥ रामकृष्णादयो गोपा ननृतुर्युधुर्जगुः ॥ ९ ॥ कृष्णस्य नृत्यतः केचिज्जगुः केचिदवादयन् ॥ वेणु
पाणितलैः शृंगैः प्रशशंसुरथापरे ॥ १० ॥ गोपजातिप्रतिच्छन्ना देवा गोपालरूपिणः ॥ ईडिरे कृष्णरामौ च नटा इव
नटं नृप ॥ ११ ॥ भ्रामणैर्लघनैः क्षेपैरास्फोटनविकर्षणैः ॥ चिक्रीडतुर्नियुद्धेन काकपक्षधरौ कचित् ॥ १२ ॥ कचि
नृत्यत्सु चान्येषु गायकौ वादकौ स्वयम् ॥ शशंसतुर्महाराज साधुसाधिवतिवादिनौ ॥ १३ ॥ कचित् बिल्वः
कचित्कुंभैः कचामलकमुष्टिभिः ॥ अस्पृश्यनेत्रबंधाद्यैः कचिन्मृगखगेहया ॥ १४ ॥ कचिच्च दर्दुरप्लावैर्विविधैरुपहा
सकैः ॥ कदाचित् स्पंदोलिकया कर्हिचिन्नृपचेष्टया ॥ १५ ॥ एवं तौ लोकसिद्धाभिः क्रीडाभिश्चैरतुर्वने ॥ नद्यद्रिद्रो
णिकुंजेषु काननेषु सरस्सु च ॥ १६ ॥ पशूंश्चारयतोर्गोपैस्तद्वने रामकृष्णयोः ॥ गोपरूपी प्रलंबोऽगादसुरस्तज्जिही
र्षया ॥ १७ ॥ तं विद्वानपि दाशार्हो भगवान् सर्वदर्शनः ॥ अन्वमोदत तत्सख्यं वधं तस्य विचिंतयन् ॥ १८ ॥ तत्रो
पाह्वय गोपालान् कृष्णः प्राह विहारवित् ॥ हे गोपा विहरिष्यामो द्वंद्वीभूय यथायथम् ॥ १९ ॥
च चेष्टया ॥ १४ ॥ दर्दुरप्लावैर्मंडूकप्लुतिभिः । स्पंदोलिकया दोलालंबनेन नृपाणामिव लीलया ॥ १५ ॥ नद्योऽद्रिद्रोणयः कुंजानि च
एतेषु ॥ १६ ॥ चारयतोः सतोः । तद्वने तस्मिन्वने । तयोर्जिहीर्षया ॥ १७ ॥ १८ ॥ यथायथं वयोबलाद्यनुरूपं द्वंद्वीभूय ॥ १९ ॥

१ स्वयं द्वौ मुख्यौ अन्यस्य नेत्रपिधानकर्तारौ ततोन्ये निलीय स्थिता भवतु तत्रोद्वाटितनेत्रेणास्पृष्टा एव ये रामं कृष्णं वा मुख्यं स्पृशन्ति तेषां न पराजयः यस्तु तेन स्पृष्टस्तस्य पराजयः यस्तु स्पृशति
तस्य जय एवंविधाभिरित्यर्थः । २ नृतीयांतैः पदैः सर्वत्र चिक्रीडतुर्नियुद्धेन काकपक्षधरौ कचित् । ३ कचित्तथान्दोलिकया ३० पा० । ४ द्रोणी उभयतः पर्वतमध्ये निम्ना भूमिः 'खिड' इति माहा
राष्ट्रेषु प्रसिद्धा । ५ पुलिनिष्विति पाठः ।

भी. टी.
अ. १८

॥ ६० ॥

परिवृढौ नायकौ । तं केचन कृष्णसंघट्टिनः कृष्णपक्षीयाः ॥२०॥२१॥ वाह्यमानाः पृष्ठेनोद्यमानाः ॥ २२ ॥ २३॥२४॥ कृष्णहाष्टवचनाय
 अवरुह्यतेऽस्मिन्नित्यवरोहणं मर्यादा ततः परं दूरमगात् ॥२५॥ धरणिधरेंद्रवद्गौरवं यस्य तं निजमासुरं वपुरास्थितः । पुरटपरिच्छदः सुवर्णालंका
 रः । तडिदद्युमान्विद्युदीप्तिमानित्यलंकारोपमा । उडुपतिवाडिति रामोपमा । उडुपतिं वहतीत्युडुपतिवाद् । यदि यथोचितस्थानेषु स्थिताविद्युतो
 तत्र चक्रुः परिवृढौ गोपा रामजनार्दनौ ॥ कृष्णसंघट्टिनः केचिदासन्नामस्य चापरे ॥ २० ॥ आचेरुर्विविधाः क्रीडा
 बाह्यवाहकलक्षणाः ॥ यत्रारोहन्ति जेतारो वहन्ति च पराजिताः ॥ २१ ॥ वहन्तो वाह्यमानाश्च चारयन्तश्च गोधनम् ॥
 भांडीरकं नाम वटं जग्मुः कृष्णपुरोगमाः ॥ २२ ॥ रामसंघट्टिनो यर्हि श्रीदामवृषभादयः ॥ क्रीडायां जयिनस्तां
 स्तानूहुः कृष्णादयो नृप ॥ २३ ॥ उवाह कृष्णो भगवान् श्रीदामानं पराजितः ॥ वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलंबो रोहिणी
 सुतम् ॥ २४ ॥ अविषह्यं मन्यमानः कृष्णं दानवपुंगवः ॥ वहन् द्रुततरं प्रागादवरोहणतः परम् ॥ २५ ॥ तमुद्धहन्
 धरणिधरेंद्रगौरवं महासुरो विगतरयो निजं वपुः ॥ स आस्थितः पुरटपरिच्छदो बभौ तडिदद्युमानुडुपतिवाडिवांबु
 दः ॥ २६ ॥ निरीक्ष्य तद्वपुरलमंबरे चरत् प्रदीप्तदृग् भ्रुकुटितटोग्रदंष्ट्रकम् ॥ ज्वलच्छिखं कटककिरीटकुण्डलत्वि
 षाऽद्भुतं हलधर ईषदन्नसत् ॥ २७ ॥ अथाऽऽगतस्मृतिरभयो रिपुं बलो विहा यसाऽर्थमिव हरन्तमात्मनः ॥ रुषाऽहन
 च्छिरसि दृढेन मुष्टिना सुराधिपो गिरिमिव वज्ररंहसा ॥ २८ ॥

भवंत्युपरि चोडुपतिस्तदा सोऽबुदो यथा भाति तद्वद्भावित्यर्थः ॥२६॥ अलमतिवेगेन । प्रदीप्ते दृशौ यस्मिन्वपुषि तत् । भ्रुकुटितटसंलग्ना उग्रा दंष्ट्रा
 यस्मिन्स्तत् । प्रदीप्तदृक् प्रदीप्तनेत्रं भ्रुकुटितटं यस्मिन् उग्रा दंष्ट्रा यस्मिन्स्तच्च तच्चेति वा । ज्वलन्त्यः शिखाः केशा यस्मिन्स्तत् ॥२७॥ आगतस्मृतिरभय

१ गोपा रामस्य ३० पा० । २ बाह्यवाहकेति भावप्रधानो निर्देशः । ३ यतः सः एव वटोऽवरोहणस्थानत्वेन कल्पितः । तदुक्तं विष्णुपुराणे “ ते वाहयन्तस्त्रयोऽन्यं भांडीरस्कंधमेत्य वै ।
 पुनर्निवर्तिताः सर्वे येये पूर्वं पराजिताः ॥ ” इति । एवमारोहणस्थलमपि क्वचित्समीपे कल्पितं ज्ञेयम् । ४ धरणिधरेंद्रगौरवं तं बलरामम् उद्धहन् विगतरयः स महासुरः निजं वपुरास्थितः इत्यादिरन्वयः ।
 ५ आगता स्मृतिः श्रीकृष्णवाक्येन स्वरूपस्मृतिर्यस्य सः । “ किमयं मानुषो भावो व्यक्तमेवावलम्ब्यते । सर्वात्मन्सर्वगुह्यानां गुह्यगुह्यात्मना त्वया ॥ ” इति विष्णुपुराणे भगवद्वाक्येनैव स्वरूपस्मरणस्योक्तत्वात् ।

इवात्मनः सार्थं गोपसमूहं विहाय हरंतं रिपुमहनत् । यद्वा विहायसाऽऽकाशमार्गेणात्मनः प्राप्तमर्थमिव हरंतमिति । वज्ररहसा वज्रवे
गेन मुष्टिना ॥ २८ ॥ अपस्मृतो गतस्मृतिः । महारवं समीरयन् ॥ २९ ॥ ३० ॥ तदर्हणं प्रशंसार्हम् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति
श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमपूर्वार्धे टीकायामष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ ॥ ७४ ॥ ऊनविशे निविष्टं तु गोपगोकुलमच्युतः ॥ मुंजारण्य
स आहतः सपदि विशीर्णमस्तको मुखाद्वमन् रुधिरमपस्मृतोऽसुरः ॥ महारवं व्यसुरपतत् समीरयन् गिरिर्यथा मघवत
आयुधाहतः ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा प्रलंबं निहतं बलेन बलशालिना ॥ गोपाः सुविस्मिता आसन् साधुसाधिवतिवादिनः ॥ ३० ॥
आशिषोऽभिगृणंतस्तं प्रशशंसुस्तदर्हणम् ॥ प्रेत्यागतमिवालिङ्ग्य प्रेमविह्वलचेतसः ॥ ३१ ॥ पापे प्रलंबे निहते देवाः
परमनिर्वृताः ॥ अभ्यवर्षन् बलं मालयैः शशंसुः साधुसाधिवति ॥ ३२ ॥ इति श्रीभाग० म० द० पू० प्रलंबासुरवधो
नामाष्टादशोऽध्यायः ॥ १८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ क्रीडासक्तेषु गोपेषु तद्भावो दूरचारिणीः ॥ स्वैरं चरंत्यो विविशुस्तृण
लोभेन गह्वरम् ॥ १ ॥ अजा गावो महिष्यश्च निर्विशंत्यो वनाद्वनम् ॥ इषीकाटवीं निर्विविशुः क्रंदंत्यो दावतर्षिताः
॥ २ ॥ तेऽपश्यंतः पशून् गोपाः कृष्णरामादयस्तदा ॥ जातानुतापा न विदुर्विचिन्वंतो गवां गतिम् ॥ ३ ॥ तृणैस्तत्खु
रदच्छिन्नैर्गोष्पदैरंकितैर्गवाश्च ॥ मार्गमन्वगमन् सर्वे नष्टाऽऽजीव्या विचेतसः ॥ ४ ॥ मुंजाटव्यां भ्रष्टमार्गं क्रंदमानं
स्वगोधनम् ॥ संप्राप्य तृषिताः श्रान्तास्ततस्ते संन्यवर्तयन् ॥ ५ ॥ ता आहूता भगवता मेघगंभीरया गिरा ॥
स्वनाम्नां निनर्दं श्रुत्वा प्रतिनेदुः प्रहर्षिताः ॥ ६ ॥ ततः समंताद्वनधूमकेतुर्यदृच्छयाऽभूत् क्षयकृद्वनौकसाम् ॥ समी
रितः सारथिनोल्बणोल्मुकैर्विलेलिहानः स्थिरजंगमान् महान् ॥ ७ ॥

मरण्याग्ने ररक्ष तन्निपानतः ॥ १ ॥ दूरचारिणीर्दूरचारिण्यः ॥ १ ॥ वनाद्वनान्तरं निर्विशंत्यो दावेन तर्षितास्तृषिताः क्रंदंत्य इषीकाटवी
मत्युच्छिन्नतृणविशेषारण्यं निर्विविशुः ॥ २ ॥ कृष्णरामावादी येषां ते न तु तौ ॥ ३ ॥ तासां गवां सुरैर्दग्धिश्च छिन्नैस्तृणैर्गोष्पदैरंकितैश्च
भूप्रदेशैस्तृणैर्वा गवां मार्गमन्वगमन् । नष्टाजीव्या गतजीविकासाधनाः ॥ ४ ॥ मुंजाटव्यपि सैव या इषीकाटवी ॥ ५ ॥ ६ ॥ वनौकसां गोगो

पानां नाशहेतुर्वनवह्निः सर्वतः प्रादुरभूत् । सारथिना वायुना ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ कृच्छ्राद्गृहप्रवेशश्चतुर्दशमादिजनितात् ॥
 ॥ १२ ॥ क्षणेनैव भांडीरं प्रापिताः ततोऽक्षीण्युन्मील्य विस्मिताः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ श्रीदामादिस्वगोपानां
 तमापतंतं परितो दवाग्निं गोपाश्च गावः प्रसमीक्ष्य भीताः ॥ ऊचुश्च कृष्णं सवलं प्रपन्ना यथा हरिं मृत्युभयार्दिता
 जनाः ॥ ८ ॥ कृष्णकृष्ण महावीर्य हे रामामितविक्रम ॥ दावाग्निना दह्यमानान्प्रपन्नांस्त्रातुमर्हथः ॥ ९ ॥ नूनं त्वद्वांधवाः
 कृष्ण न चार्हत्येवसीदितुम् ॥ वयं हि सर्वधर्मज्ञ त्वन्नाथास्त्वत्परायणाः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वचो निशम्य
 कृष्णं बंधूनां भगवान् हरिः ॥ निमील्यत मा भैष्ट लोचनानीत्यभाषत ॥ ११ ॥ तथेति मीलिताक्षेषु भगवानग्निमुल्ब
 णम् ॥ पीत्वा मुखेन तान् कृच्छ्राद् योगाधीशो व्यमोचयत् ॥ १२ ॥ ततश्च तऽक्षीण्युन्मील्य पुनर्भांडीरमापिताः ॥
 निशम्य विस्मिता आसन्नात्मानं गाश्च मोचिताः ॥ १३ ॥ कृष्णस्य योगवीर्यं तद्योगमायाऽनुभावितम् ॥ दावाग्ने
 रात्मनः श्रेमं वीक्ष्य ते मेनिरेऽमरम् ॥ १४ ॥ गाः सन्निवर्त्य सायाह्ने सहरामो जनार्दनः ॥ वेणुं विरणयन् गोष्ठमगाद्
 गोपैरभिष्टुतः ॥ १५ ॥ गोपीनां परमानंद आसीद् गोविंददर्शने ॥ क्षणं युगशतमिव यासां येन विनाऽभवत् ॥ १६ ॥
 तयोस्तदद्भुतं कर्म दावाग्नेर्मोक्षमात्मनः ॥ गोपाः स्त्रीभ्यः समाचख्युः प्रलंबवधमेव च ॥ १७ ॥ गोपवृद्धाश्च गोप्यश्च
 तदुपाकर्ण्य विस्मिताः ॥ मेनिरे देवप्रवरौ कृष्णरामौ ब्रजं गतौ ॥ १८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे
 श्रीकृष्णकृतदावाग्निपानं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

स्वांगमारुह्य हृष्यताम् ॥ स्वैश्वर्यमाविरकरोद्गनवह्निनिपानतः ॥ १ ॥ इति श्री० भा० म० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे टीकायां दावाग्निपानं नामै
 कोनविंशोऽध्यायः ॥ १९ ॥

१ सर्वे ६० पा० । २ आन्दसोऽयं प्रयोगः । अक्सादितुमिति पाठे अवसादशब्दादाचारकिञ्चिन्तापुमुनि कृते रूपम् । चक्रवर्तिटीकासम्मतोऽयं विवेकः । ३ गोपानामि० पा० । ४ प्रत्येकामिप्रा
 येणेकवचनम् । ५ अर्द्धप्रभावम् 'योगोऽर्द्धसप्राप्तौ' इति विश्वप्रकाशकोशात् । ६ इमावध्ययान्तमश्लोकौ कतिपयपुस्तकेष्वग्निमाध्यायादौ वर्तते परन्तु हेयादेयेत्यायुक्त्या तत्र पाठो न श्रीभरसम्मत इति माति ।

विंशे प्रावृद्धरच्छोभावर्णनेन वनोचिताः ॥ प्रावृद्धकीडा निरूप्यन्ते गोपरामयुजो हरेः ॥ १ ॥ हेयादेयोपमानेन प्रावृद्धरद्वतु
श्रियोः ॥ वर्णनं त्वद्भुतैश्वर्यकृष्णलीलाविवक्षया ॥ २ ॥ तत्र प्रावृद्धवर्णनं तत इत्यादिद्वाविंशत्या । सर्वेषां प्रणिनां समुद्रव उत्प
त्तितो जीवनतश्च यस्यां सा प्रावृद्ध । विद्योतमानाः परिधयः परिवेषा दिशो वा यस्यां सा । विस्फूर्जितं संक्षुभितं नभस्तलं यस्यां
सा ॥ १ ॥ सांद्रैर्निबिडैर्नीलांबुदैर्विद्युद्गर्जितसहितैराच्छन्नम् । सगुणं गुणैराच्छन्नं जीवाख्यम् । विद्युद्गर्जितां बुदानां सत्त्वरजस्तमोभिरुपमा ॥ २ ॥

श्रीशुक उवाच ॥ ततः प्रावर्तत प्रावृद्ध सर्वसत्त्वसमुद्रवा ॥ विद्योतमानपरिधिर्विस्फूर्जितनभस्तला ॥ १ ॥ सांद्रनीलां
बुदैर्व्योम सविद्युस्तनयित्नुभिः ॥ अस्पष्टज्योतिराच्छन्नं ब्रह्मेव सगुणं बभौ ॥ २ ॥ अष्टौ मासान्निपीतं यद् भूम्या
श्रोदमयं वसु ॥ स्वगोभिर्मोक्तुमारेभे पर्जन्यः काल आगते ॥ ३ ॥ तडित्त्वंतो महामेघाश्चंडश्चसनवेपिताः ॥ प्रीणनं
जीवनं ह्यस्य मुमुचुः करुणा इव ॥ ४ ॥ तपःकृशा देवमीढा आसीद्वर्षीयसी मही ॥ यथैव काम्यतपसस्तनुः संप्राप्य
तत्फलम् ॥ ५ ॥ निशामुखेषु खद्योतास्तमसा भांति न ग्रहाः ॥ यथा पापेन पाषंडा न हि वेदाः कलौ युगे ॥ ६ ॥

पर्जन्यः सूर्यः । स्वगोभिर्निजरश्मिभिः । काले यथोचितसमये । अत्र राजोपमासमये करादानतः समये पुनर्दानतश्च सूचिता ॥ ३ ॥
अस्य विश्वस्य प्रीणनमाप्यायनकरं जीवनमुदकं मुमुचुः । कृपालवो यथा तप्तं जनं निरीक्ष्यानुकंपमानास्तदाप्यायनाय स्वजीवनमपि
त्यजन्ति तद्वन्महांतो मेघास्तडित्रेत्रैर्विश्वं तप्तं निरीक्ष्य वायुभिर्वेपिता जीवनं मुमुचुरिति ॥ ४ ॥ तपसा ग्रीष्मेण कृशा । देवमीढा पर्जन्य
सिक्ता । वर्षीयसी उच्छूना पुष्टा । काम्यं तपो यस्य तस्य तनुः कामान्संप्राप्य । यथेति । सापि देवैः फलदानेन सिक्ता ॥ ५ ॥ ६ ॥

१ तत्र तमसा मेघानां सत्त्वेन विद्युतां रजसा गर्जितानां सादृश्यं ज्ञेयम् । यद्वा सगुणं ब्रह्म श्रीकृष्णख्यम् । तत्र इयामरूपेण मेघानां पीतांबरैण भूषणैश्च विद्युतां वेणुनादेन मधुरया गिरा गर्जितानां
च सादृश्यं ज्ञेयम् । २ प्राणिनाम् ३० पा० प्राणनम् ४० च पा० ।

नित्यकर्मावसाने आचार्यनिनदं श्रुत्वा तच्छिष्या यथाऽधीयते तद्वदिति ॥ ७ ॥ अनुशुष्यतीरनुशुष्यन्त्यः अस्वतत्रस्याद्रयपरतंत्रस्य । स्वतंत्रस्य निरंकुशस्येति वा ॥ ८ ॥ हरिभिर्नीलैः शष्पैर्बालतृणैर्नीलवर्णा कचिर्दिद्रगोपैः लोहितवर्णकीटविशेषैर्लोहिता तत्रतत्रोच्छिलीध्रैश्छत्राकारैरुद्भिदैः कृतच्छाया भूर्तृणां राज्ञां श्रीः सेनारूपा संपदिव ॥ ९ ॥ क्षेत्राणीति । तदा हि वृष्टेरविच्छेदे लसंतः प्रियंगवादयो मुदं ददति विच्छेदे

श्रुत्वा पर्जन्यनिनदं मंडूका व्यसृजन् गिरः ॥ तूष्णीं शयानाः प्राग्यद्वद्वाह्येण नियमात्यये ॥ ७ ॥ आसन्नुत्पथवा हिन्यः क्षुद्रनद्योऽनुशुष्यतीः ॥ पुंसो यथाऽस्वतंत्रस्य देहद्रविणसंपदः ॥ ८ ॥ हरिता हरिभिः शष्पैर्दिद्रगोपैश्च लोहिता ॥ उच्छिलीध्रकृतच्छाया नृणां श्रीरिव भूरभूत् ॥ ९ ॥ क्षेत्राणि सस्यसंपद्भिः कर्षकाणां मुदं ददुः ॥ धनिनामुपतापं च दैवाधीनमजानताम् ॥ १० ॥ जलस्थलौकसः सर्वे नववारिनिषेवया ॥ अविभ्रद्बुचिरं रूपं यथा हरिनिषेवया ॥ ११ ॥ सरिद्भिः संगतः सिंधुश्चक्षुभेश्वसनोर्मिमान् ॥ अपक्वयोगिनश्चित्तं कामाक्तं गुणयुग्यथा ॥ १२ ॥ गिरयो वर्षधाराभिर्हन्यमाना न विव्यथुः ॥ अभिभूयमाना व्यसनैर्यथाऽधोक्षजचेतसः ॥ १३ ॥ मार्गा बभूवुः संदिग्धास्तृणैश्छन्ना ह्यसंस्कृताः ॥ नाभ्यस्यमानाः श्रुतयो द्विजैः कालहता इव ॥ १४ ॥

शुष्यतोऽनुतापं चेति ॥ १० ॥ अविभ्रदविभरुः । यथा हरिनिषेवयेति । हरिसेवायां प्रवृत्ता हि सद्य एव सर्वे रुचिरा भवन्ति तस्याः परमधर्मत्वात्परमसुखत्वाच्च तद्वदिति ॥ ११ ॥ कामाक्तं कामवासनायुक्तमिति श्वसनोर्मिसाम्यम् । गुणैर्विषयैर्युज्यत इति सरित्संगतिसाम्यम् ॥ १२ ॥ अधोक्षज एव चेतो येषां ते ॥ १३ ॥ असंस्कृता अक्षुण्णा नाभ्यस्यमाना इत्यसंस्कृतसाम्यम् । कालेन चाहता इति तृणाच्छादनं

१ तथा चाचार्यस्य नित्यक्रियायां प्रवृत्तायां स्वाध्यायाध्ययनजनितविघ्ने स्वस्य दुरदृष्टं तस्य दोर्मनस्य च स्यात्तत्परिहाराय प्रयत्नं तूष्णीं स्थातव्यं तत्क्रियापरिसमाप्त्यनंतरं तदाज्ञयाध्ययनं कर्तव्यमित्यादेयोपमा । ६० बा० प्र० । २ कामवासनायुक्तत्वे हेतुरपक्वयोगिन इति । चित्तवृत्तिनिरोधो हि योगः । “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः” इति पानंजलसूत्रात् । स चेत्पक्वो दृढः स्यात्तदा चित्तं कामाक्तं न स्यादित्याशयः ।

साम्यम् ॥ १४ ॥ यथा कामिन्यः पुंश्चल्यः ॥ १५ ॥ निर्गुणं ज्वारहितमपि गुणिनि गर्जितशब्दवति अभादशोभत । गुणव्यतिकरात्मके
 व्यक्ते प्रपञ्चेऽगुणवान्निर्गुणः पुरुषो यथेति ॥ १६ ॥ स्वभासा भासितयाऽहंमत्येति स्वचैतन्येनैव प्रकाशितेनाङ्कारेण छन्नो जीवो यथा ।
 यद्वा अहं विद्वान् दाता वेत्ता शूर इति स्वप्रतीत्यैवारोपितया इति ॥ १७ ॥ मेघागमेनोत्सवो येषामतो हृष्टाः ॥ १८ ॥ नानात्ममूर्तयः
 अनेकरूपदेहाः ॥ १९ ॥ अशांतानि पङ्ककटकादियुक्तानि रोधांसि तटानि येषां तेष्वपि न्युषुर्नितरामवसन् । सारसाश्चक्रवाकाः । अशांतानि
 लोकबंधुषु मेघेषु विद्युतश्चलसौहृदाः ॥ स्थैर्यं न चक्रुः कामिन्यः पुरुषषु गुणिष्विव ॥ १५ ॥ धनुर्वियति माहेन्द्रं निर्गुणं
 च गुणिन्यभात् ॥ व्यक्ते गुणव्यतिकरेऽगुणवान् पुरुषो यथा ॥ १६ ॥ न रराजो दुपश्छन्नः स्वज्योत्स्नाराजितैर्धनैः ॥
 अहंमत्या भासितया स्वभासा पुरुषो यथा ॥ १७ ॥ मेघागमोत्सवा हृष्टाः प्रत्यनंदञ् शिखंडिनः ॥ गृहेषु तप्ता निर्वि
 ण्णा यथाऽच्युतजनाऽऽगमे ॥ १८ ॥ पीत्वाऽपः पादपाः पद्मिरासन् नानात्ममूर्तयः ॥ प्राक् क्षामास्तपसा श्रान्ता यथा
 कामानुसेवया ॥ १९ ॥ सरस्वशांतरोधस्सु न्युषुरंगापि सारसाः ॥ गृहेष्वशांतकृत्येषु ग्राम्या इव दुराशयाः ॥ २० ॥
 जलौघैर्निरभिद्यंत सेतवो वर्षतीश्वरे ॥ पाषंडिनामसद्वादैर्वेदमार्गाः कलौ यथा ॥ २१ ॥ व्यमुंचन् वायुभिर्नुन्ना भूतेभ्यो
 ऽथामृतं घनाः ॥ यथाऽऽशिपो विश्वतयः कालेकाले द्विजेरिताः ॥ २२ ॥ एवं वनं तद् वर्षिष्ठं पक्वखर्जूरजम्बुमत ॥
 गोगोपालैर्वृतो रन्तुं सबलः प्राविशद्दरिः ॥ २३ ॥ धेनवो मन्दगामिन्य ऊधोभारेण भूयसा ॥ ययुर्मगवताऽऽहूता द्रुतं
 प्रीत्या स्नुतस्तनीः ॥ २४ ॥ वनौकसः प्रमुदिता वनराजीर्मधुच्युतः ॥ जलधारा गिरेर्नादानासन्ना ददृशे गुहाः ॥ २५ ॥
 वीराण्यनुपरतानि वा कृत्यानि येषु तेष्वपि गृहेषु ॥ २० ॥ ईश्वरे इंद्रे ॥ २१ ॥ नुन्नाः प्रेरिताः । आशिषः कामान् । विश्वतयो राजानः
 वणिजां पतयो वा । द्विजेरिताः पुरोहितैरुक्ताः ॥ २२ ॥ प्रावृषि कृताः क्रीडा वर्णयति एवं वनमिति सप्तभिः । वर्षिष्ठं समृद्धम् ॥ २३ ॥ २४ ॥
 वनौकसः पुलिंदीः प्रमुदिता भगवान् ददृशे । तथा वनराजीर्मधुच्युतो मधुस्रवा ददृशे । गिरेः सकाशाज्जलधाराश्च तासां नादानासन्ना निक
 र्वाग्निनीर्गुहाश्च । यद्वा वनौकसः प्रमुदिता आसन् तथा वनराजीर्वनराजयो वनररंपरा मधुच्युत आसन् गिरेर्जलधारा आसन् तानेवभूताना

ददृशे सर्वतो ददर्श भगवान् । तथा धाराणां नादान्गुहाश्चेति ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ अथ शरदं वर्णयति एवं निवसतोरित्यष्टादशभिः । विगतान्यभ्राणि यस्यां सा । स्वच्छान्यंबूनि यस्यां सा अपरुषः शांतोऽनिलो यस्यां सा च सा च ॥ ३० ॥ नीरजानामुत्पत्तिर्यया तथा शरदा कृत्वा । नीरजानामुत्पत्त्या वा ॥ ३१ ॥ व्योम्नोब्दमिति । व्योमादीनां चतुर्णां चतुरो मलान् शरदहरत् । आश्रमिणां चतुर्णां कृष्णे जाता भक्तिर्यथाऽशुभमसुखं हरति । तथा हि । ब्रह्मचारिणो गुर्वथोदकाहरणादिकष्टं यथा भक्तिर्हरति तथा पूर्णस्य तेनानु

कचिद् वनस्पतिक्रोडे गुहायां चाभिवर्षति ॥ निर्विश्य भगवान् रेमे कन्दमूलफलाशनः ॥ २६ ॥ दध्योदनं समांनीतं शिलायां सलिलांतिके ॥ संभोजनीयैर्बुभुजे गोपैः संकर्षणान्वितः ॥ २७ ॥ शाद्वलोपरि संविश्य चर्वतो मीलितेक्षणान् ॥ तृप्तान् वृष्टान् वत्सतरान् गाश्च स्वोधोभरश्रमाः ॥ २८ ॥ प्रावृद्धक्षियं च तां वीक्ष्य सर्वभूतमुदावहाम् ॥ भगवान् पूजयांचक्र आत्मशक्त्युपवृंहिताम् ॥ २९ ॥ एवं निवसतोस्तस्मिन् रामकेशयोर्व्रजे ॥ शरत् समभवद् व्यभ्रा स्वच्छां व्वपरुषानिला ॥ ३० ॥ शरदा नीरजोत्पत्त्या नीराणि प्रकृतिं ययुः ॥ अष्टानामिव चेतांसि पुनर्योगनिषेवया ॥ ३१ ॥ व्योम्नोऽब्दं भूतशावल्यं भुवः पंकमपां मलम् ॥ शरज्जहाराश्रमिणां कृष्णे भक्तिर्यथाऽशुभम् ॥ ३२ ॥

पयोगात् गुरुभिरपि कृतार्थस्य तस्यानियोगात् एवं व्योम्नोब्दं जलदं शरज्जहार । यथा च गृहिणोपत्यादिसांकर्यं भक्तिर्हरति विविक्तवासरुच्युत्पत्तेः । तथा भूतानां शावल्यं सांकर्यं शरत् । वर्षासु वृष्टिभिर्या संकुलानि वसन्ति यथा च वनस्थस्य मलधारणकेशं भक्तिर्हरति एवं भुवः पंकं शरत् । यथा च यतीनां कामादिवासनामलं श्रीकृष्णभक्तिर्हरति एवमपां मलं शरदिति ॥ ३२ ॥

१ गुर्वथोदकाहरणकुंभश्रममिति कुत्रचित्पाठः । २ उपानीतमिति कस्मिंश्चिन्पुस्तके पाठः । ३ अयं श्लोकः कस्मिंश्चिन्पुस्तके प्रावृद्धश्रमित्यनोनंतरं पठ्यमानो दृश्यते । परं बहुषु पुस्तकेषु प्रागेव दृश्यतेऽतस्तथैव स्थापितः अर्थसंगतेश्चेति बोद्धव्यम् ।

भा. द. ५.
॥ ६४ ॥

त्यक्तैषणाः त्यक्ताः पुत्रवित्तलोकैषणा यैस्ते ॥ ३३ ॥ गिरय इति । अयं भावः । न ह्युपाध्यायाः कर्मविद्यामिव ज्ञानिनो ज्ञानामृतं सर्वतो
वितरन्त्यपि तु कृपया कचिदेव । एवं गिरयः शिवं निर्मलं तोयं कचिन्मुमुचुः कचिन्न । न पुनः प्रावृषीव सर्वत इति ॥ ३४ ॥ गाधे क्षुद्रे जले
चरन्तीति तथा ते मीनादयः ॥ ३५ ॥ अविदन् लेभिरे ॥ ३६ ॥ शनैःशनैरिति । तत्र ममतामिव पङ्कमहंतामिव आमतामपक्वतां जहुरिति ॥

सर्वस्वं जलदा हित्वा विरेजुः शुभ्रवर्चसः ॥ यथा त्यक्तैषणाः शांता मुनयो मुक्तकिल्बिषाः ॥ ३३ ॥ गिरयो मुमुचु
स्तोयं कचिन्न मुमुचुः शिवम् ॥ यथा ज्ञानामृतं काले ज्ञानिनो ददते न वा ॥ ३४ ॥ नैवाविदन् क्षीयमाणं जलं गाध
जलेचराः ॥ यथायुरन्वहं क्षय्यं नरा मूढाः कुटुंबिनः ॥ ३५ ॥ गांधवारिचरास्तापमविदन् शरदर्कजम् ॥ यथा दरिद्रः
कृपणः कुटुंब्यविजितेन्द्रियः ॥ ३६ ॥ शनैश्शनैर्जहुः पङ्कं स्थलान्यामं च वीरुधः ॥ यथाहंममतां धीराः शरीरादिष्व
नात्मसु ॥ ३७ ॥ निश्चलांबुरभूत् तूष्णीं समुद्रः शरदागमे ॥ आत्मन्युपरते सम्यग् मुनिर्व्युपरतागमः ॥ ३८ ॥ केदारे
भ्यस्त्वपोऽगृह्णन् कर्षका दृढसेतुभिः ॥ यथा प्राणैः सर्वज्ञानं तन्निरोधेन योगिनः ॥ ३९ ॥ शरदर्कांशुजांस्तपान्
भूतानामुडुपोऽहरत् ॥ देहाभिमानजं बोधो मुकुन्दो ब्रजयोषिताम् ॥ ४० ॥ स्वमशोभत निर्मेघं शरद्विमलतारकम् ॥
सत्त्वयुक्तं यथा चित्तं शब्दब्रह्मार्थदर्शनम् ॥ ४१ ॥

॥ ३७ ॥ आत्मन्युपरते त्यक्तक्रियो मुनिरिव निश्चलांबुः स एव व्युपरतागमो निवृत्तवेदघोष इव तूष्णीमभूदिति ॥ ३८ ॥ केदारेभ्यो बद्धसेतु
शालिक्षेत्रेभ्यो दृढैः सेतुभिरपोऽगृह्णन् ततः परं वृष्ट्यभावात् । प्राणैरिन्द्रियः । तन्निरोधेनेन्द्रियप्रत्याहारेण ॥ ३९ ॥ देहाभिमानजं बोध इव ब्रज
योषितां तापं मुकुन्द इव चेत्यर्थः ॥ ४० ॥ शरदा विमलास्तारका यस्मिन्स्तत् । शब्दब्रह्मणो वेदस्यार्थान्पूर्वोत्तरमीमांसानिर्णी

१ अगाधजलस्य बहुतापो न भवत्यतस्तत्रस्थानामपि तथा तापो न संबध्यः २ स्वविज्ञानमिति, तत्त्वज्ञानमिति, च पाठान्तरद्वयम् । ३ उपगते ६० पा० ।

जी. टी.
अ. २०

॥ ६४ ॥

तान्दर्शयतीति तथा तद्वत् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ समोऽन्यूनाधिकः शीतश्रोणश्च तम् । न तु गोप्यः । कृष्णापहतचेतस्त्वेन तासां संतापो दुःसह इति । यद्वा नकार'उपमार्थः । तदा कृष्णहतचेतस इति चेतसा कृष्णमाश्लिष्य यथेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ पुष्पिण्यो गर्भिण्यः । अन्वीयमानाः स्ववृषैः स्वपतिभिरनिच्छंत्योऽपि बलादनुगम्यमानाः । ईश्वराराधनार्थाः क्रिया बलात्फलैरनुगम्यमानाः समस्तभोगगर्भा यथेति ॥ ४४ ॥ कुमुत्कुमुदम् । कुत्सिता मुद्यस्येति दस्युमाम्यम् ॥ ४५ ॥ आग्रयणैर्नवान्नप्राशनार्थैर्वैदिकैरेन्द्रियैरिन्द्रियार्थैर्लौकिकैश्च महोत्सवैः । कलाभ्यां रामकृष्णाभ्यां अखंडमंडलो व्योम्नि रराजोडुगणैः शशी ॥ यथा यदुपतिः कृष्णो वृष्णिचक्रावृतो भुवि ॥ ४२ ॥ आश्लिष्य समशीतोष्णं प्रसूनवनमारुतम् ॥ जनास्तापं जहृर्गोप्यो न कृष्णहतचेतसः ॥ ४३ ॥ गावो मृगाः स्वगा नार्यः पुष्पिण्यः शरदाऽभवन् ॥ अन्वीयमानाः स्ववृषैः फलैरीशक्रिया इव ॥ ४४ ॥ उदहृष्यन् वारिजानि सूर्योत्थाने कुमुदिना ॥ राज्ञा तु निर्भया लोका यथा दस्यून् विना नृप ॥ ४५ ॥ पुरग्रामेष्वग्रयणैरेन्द्रियैश्च महोत्सवैः ॥ बभौ भूः पकसस्याढ्या कलाभ्यां नितरां हरेः ॥ ४६ ॥ वणिङ्मुनिनृपस्नातानिर्गम्याऽर्थान् प्रपेदिरे ॥ वर्षरुद्धा यथा सिद्धाः स्वर्पिडान् काल आगते ॥ ४७ ॥ इति श्रीभा० म० दश० पृ० प्रावृट्शरद्वर्णनं नाम विंशोऽध्यायः ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं शरत्स्वच्छजलं पद्माकरमुगंधिना ॥ न्यविशद् वायुना वातं सगोगोपालकोऽच्युतः ॥ १ ॥ कुसुमितवनराजिशुष्मिभृगद्विजकुलघुष्टसरस्सरिन्महीध्रम् ॥ मधुपतिरवगाह्य चारयन् गाः सहपशुपालवलश्चुकूज वेणुम् ॥ २ ॥ दर्शनादिमहोत्सवाभ्याम् ॥ ४६ ॥ वणिजो यतयो नृपाः स्नातकाश्च दृष्टादृष्टाभ्यां वर्षरुद्धाः संतो निर्गम्यार्थान्वाणिज्यस्वाच्छंद्यदिग्विजयविद्यादीन्प्रपेदिरे प्रापयंत । यथा मंत्रयोगादिसिद्धाः आयुषा रुद्धाः काले आगते स्वर्पिडान्योगादिप्राप्यान्देवादिदेहानिति ॥ ४७ ॥ इति श्रीम० म० दशमस्कंधे पूर्वाध्याये टीकायां विंशति तमोऽध्यायः ॥ २० ॥ एकविंशे शरद्रम्यवृंदावनगते हरौ ॥ तद्रेणुस्वनमाकर्ण्य गोपीभिर्गीतमीर्यते ॥ १ ॥ इत्थमेवंभूतं वनम् । तदेवाह । शरदा स्वच्छानि जलानि यस्मिंस्तत् । वायुना वातमनुगतं वनं तदेकव्याप्तमित्यर्थः ॥ १ ॥ ततश्च कुसुमितवनराजिषु शुष्मिणो मत्ता

१ "तत्सादृश्यं तदन्यत्वं तदभावस्तदल्पता । अप्राशस्त्यं विरोधश्च नञर्थः षट् प्रकीर्तिताः ॥" इत्युक्तयोस्मापि तत्सादृश्यरूपा । २ कुत्सिते मुत्प्रीतिर्यस्येति पाठान्तरम् । ३ वणिजो नगरात्स्वीयादिति पा० ।

भृंगा द्विजाः खगाश्च तेषां कुलानि तैर्बुधाः सरांसि सारतो महीध्राश्च यस्मिंस्तद्वनं कृष्णोऽवगाह्य प्रविश्य वेणुमवादयत् ॥ २ ॥ तत्कृष्णवेणुगीतं स्मरस्योदयो यस्मात्तदाश्रुत्य श्रुत्वा परोक्षं यथा भवति तथा ब्रजे स्थितत्वात् ॥ ३ ॥ विक्षिप्तमनसो व्याकुलचित्ताः ॥ ४ ॥ यादृशं कृष्णस्मरणं तासां मनसः क्षोभकं जातं तदाह । बर्हमापीडमिति । नटवरं वपुर्विभ्रद् वृंदावनं प्राविशत् । कथंभूतं वनम् । स्वपदैरङ्कितै रमणं रतिजनकम् । गोपवृन्दैर्गीतकीर्तिः तथा बर्हमयमापीडं शिरोभूयणं विभ्रत् । बर्हमापीडो यस्मिन्निति वपुषो विशेषणं वा । वेणुवादनमुत्प्रेक्षते । रंथ्रान्वेणोरिति । अतो नूनमधरसुधैव पूर्णाद्वेणोरुल्लंती गीतवत्प्रसर्पितुमर्हतीति भावः ॥ ५ ॥ अभिरेभिरे वर्णयन्त्यः पदेपदे परमानन्दमूर्तिं कृष्णं परिव्यवत्यः ॥ तद् ब्रजस्त्रिय आश्रुत्य वेणुगीतं स्मरोदयम् ॥ काश्चित् परोक्षं कृष्णस्य स्वसखीभ्योऽनुवर्णयन् ॥ ३ ॥ तद् वर्णयितुमारब्धाः स्मरन्त्यः कृष्णचेष्टितम् ॥ नाशकन् स्मरवेगेन विक्षिप्तमनसो नृप ॥ ४ ॥ बर्हमापीडं नटवरवपुः कर्णयोः कर्णिकारं विभ्रद् वासः कनककपिशं वैजयन्तीं च मालाम् ॥ रंथ्रान् वेणोरधरसुधया पूरयन् गोपवृन्दैर्वृन्दारण्यं स्वपद रमणं प्राविशद् गीतकीर्तिः ॥ ५ ॥ इति वेणुरवं राजन् सर्वभूतमनोहरम् ॥ श्रुत्वा ब्रजस्त्रियः सर्वा वर्णयन्त्योऽभिरेभिरे ॥ ६ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदामः सख्यः पशून्नुविवेशयतोर्वयस्यैः ॥ वक्रं ब्रजेशसुतयोरनुवेणु जुष्टं यैर्वा निपीतमनुरक्तकटाक्षमोक्षम् ॥ ७ ॥ चूतप्रवालबर्हस्तबकोत्पलाब्जमालाऽनुपृक्तपरिधानविचित्रवेषौ ॥ मध्ये विरेजतुरलं पशुपालगोष्ठ्यां रंगे यथा नटवरौ क च गायमानौ ॥ ८ ॥

॥ ६ ॥ अनुवर्णनमेवाह अक्षण्वतामिति त्रयोदशभिः । अक्षण्वतां चक्षुष्मतां तावदिदमेव फलं प्रियदर्शनं परमन्यत्र विदामो न विद्म इत्यर्थः । तच्च फलं सखिभिः सह पशून्वनं प्रवेशयतो रामकृष्णयोर्वक्रं यैर्निपीतं सादरं दृष्टं तैरेव जुष्टं सेवितं नान्यैरित्यर्थः । कथंभूतं वक्रम् । अनुवेणु वेणुमनुवर्तमानं तं वादयत् । तथाऽनुरक्तकटाक्षमोक्षं स्निग्धकटाक्षविसर्गम् । अथ वा यैर्निपीतं तयोर्वक्रं तैर्यज्जुष्टमिदमेवाक्षण्वतामक्ष्णोः फलमिति ॥ ७ ॥ अन्या आहुः । चूतेति । चूतप्रवालादीनां चित्राभिर्मालाभिरनुपृक्ते ईषदन्तरांतरतः संयुक्ते परिधाने नीलपीतांबरौ ताभ्यां

विचित्रो वेषो ययोस्तौ क्व च कदाचित्पशुपालगोष्ठ्यां गोपालसभायां मध्ये अलमत्यर्थं विरेजतुः । अहो गोपालानां पुण्यमिति भावः ॥ ८ ॥
 अन्या ऊचुः । हे गोप्यः अयं वेणुः किं स्म पुण्यमाचरत्कृतवान् । कथम् । यद्यस्माद्गोपिकानामेव भोग्यां सतीमपि दामोदराधरसुधां स्वयं
 स्वातंत्र्येण यथेष्टं भुंक्ते । कथम् । अवशिष्टरसं केवलमवशिष्टं रसमात्रं यथा भवति तथा । यतो यासां हृदिनीनां पयसा पुष्टस्ता मातृतुल्या
 हृदिन्यो हृष्यत्वचो विकसितकमलवनमिषेण रोमांचिता लक्ष्यन्ते । येषां वंशो जातस्ते तरवो मधुधाराभिषेणानंदाश्च मुमुचुः । यथा आर्याः
 कुलवृद्धाः स्ववंशे भगवत्सेवकं दृष्ट्वा हृष्यत्वचोऽश्च मुचंति तद्वदिति ॥ ९ ॥ काश्चिदाहुः । हे सखि वृंदावनं भुवः कीर्तिं स्वर्गादपि विशेषेण

गोप्यः किमाचरदयं कुशलं स्म वेणुर्दामोदराधरसुधामपि गोपिकानाम् ॥ भुंक्ते स्वयं यदवशिष्टरसं हृदिन्यो
 हृष्यत्वचोऽश्च मुमुचुस्तरवो यथाऽऽर्याः ॥ ९ ॥ वृंदावनं सखि भुवो वितनोति कीर्तिं यद्देवकीसुतपदांबुजलब्ध
 लक्ष्मि ॥ गोविंदवेणुमनुमत्तमयूरनृत्यं प्रेक्ष्याद्रिसान्वपरतान्यसमस्तसत्त्वम् ॥ १० ॥ धन्याः स्म मूढमतयोऽपि
 हरिण्य एता या नंदनंदनमुपात्तविचित्रवेषम् ॥ आकर्ण्य वेणुरणितं सह कृष्णसाराः पूजां दधुर्विरचितां प्रण
 यावलोकैः ॥ ११ ॥

वितनोति । कथंभूतम् । यद्देवकीसुतस्य पदांबुजाभ्यां लब्धा लक्ष्मीः शोभा संपद्येन तत् । किं च गोविंदस्य वेणुमनु वेणुनिनादं श्रुत्वाऽनंतरं
 मंदगर्जितं नीलमेघं तं मत्वा मत्ता ये मयूरास्तैर्गचरितं नृत्यं प्रेक्ष्य संवशस्तत्रतत्राद्रिसानुष्वपगतान्युपरतक्रियाण्यन्यानि समस्तानि सत्त्वानि
 यस्मिंस्तत् । नैतदन्येषु लोकेषु विद्यतेऽनो लोकांतरापेक्षया भुवः कीर्तिं वितनोतीत्यर्थः ॥ १० ॥ अपरा आहुः । हे सखि मूढमतयस्तिर्यग्जात
 योऽप्येता हरिण्यो धन्याः कृतार्थाः या वेणुरणितं वेणुनादमाकर्ण्य नंदनंदनं प्रति प्रणयसहितैरवलोकनैर्विरचितां पूजां संमानं दधुः कृतवत्यः ।
 किं च कृष्णसारैः स्वपतिभिः सहिता एव दधुः । अस्मत्पतयस्तु गोपाः क्षुद्राः समक्षं तत्र सहंत इति भावः ॥ ११ ॥

१ दामोदराधरसुधासरसाग्रेयम् ६० पा० । २ अपिशब्दो दुर्लभताद्योक्तकः । ३ वेणुध्वनिश्रवणानंतरमि० पाठः ।

अन्या ऊचुः । हे गोप्यः आश्चर्यं शृणुत वनितानामुत्सवो यस्मात्तद्रूपं शीलं च यस्य तं कृष्णं निरीक्ष्य तेन वादितवेणोऽसंकीर्णं गीतं च श्रुत्वा विमानैर्गच्छन्त्यो देव्यो देवानामङ्केषु स्थिता अपि स्मरेण नुन्नसाराः परिक्षितवैर्या मुमुहुः । मोहे लिंगमाहुः । भ्रश्यत्प्रसूनाः कवगाश्चूडा यासां ताः । विगता नीव्यो यासां ताः । अत्र सर्वत्र वक्रभेदान्नातीव संगतिर्वक्तव्या ॥ १२ ॥ क्षरणशङ्कयैवोत्तमितैरुन्नमितैः कर्णपुटैः पिबन्त्यः सत्यः तथा शावाश्च वत्साश्च स्तनपाने प्रवृत्ताः समनंतरमेव गीतं श्रुत्वा तदेव पीयूषमुत्तमितकर्णपुटैः पिबन्तः स्नुतस्तनपयःकवलाः केवलं स्तनेभ्यः क्षरितक्षीरग्रासा मुखेषु येषां ते तस्थुर्विस्मृतक्रिया बभूवुर्लित्यर्थः । तत्र हेतुः । गोविंदं दृशा मार्गेणात्मनि मनसि स्पृशन्त्य आलिंगन्त्यः अतः कृष्णं निरीक्ष्य वनितोत्सवरूपशीलं श्रुत्वा च तत्त्वगणितवेणुविचित्रगीतम् ॥ देव्यो विमानगतयः स्मरनुन्नसारा भ्रश्यत्प्रसूनकवरा मुमुहुर्विनीव्यः ॥ १२ ॥ गावश्च कृष्णमुखनिर्गतवेणुगीतपीयूषमुत्तमितकर्णपुटैः पिबन्त्यः ॥ शावाः स्नुतस्तनपयःकवलाः स्म तस्थुर्गोविंदमात्मनि दृशाश्रुकलाः स्पृशन्त्यः ॥ १३ ॥ प्रायो वतां विहगा मुनयो वनेऽस्मिन् कृष्णेक्षितं तदुदितं कलवेणुगीतम् ॥ आरुह्य ये दुमभुजान् रुचिरप्रवालान् शृण्वन्त्यमीलितदृशो विगतान्यवाचः ॥ १४ ॥ नद्यस्तदा तदुपधार्य मुकुन्दगीतमावर्तलक्षितमनोभवभग्नवेगाः ॥ आलिंगनस्थगितमूर्मिभुजैर्मुरारेर्गृह्णन्ति पादयुगलं कमलोपहाराः ॥ १५ ॥

एवाश्रूणां कला लेशा लोचनेषु यासां ता गावस्ते च शावाः ॥ १३ ॥ भो अत्र मातरस्मिन्वने ये विहगाः पक्षिणस्ते प्रायेण मुनयो भवितुमर्हन्ति । कुतः । कृष्णेक्षितं कृष्णदर्शनं पुष्पफलाद्यन्तरं विना यथा भवति तथा रुचिराः प्रवाला येषां तान्दुमभुजान् वृक्षाणां शाखा आरुह्य तेन श्रीकृष्णेनोदितं प्रकटितं कलवेणुगीतं केनापि सुखेनामीलितदृशस्त्यक्तान्यवाचश्च संतो ये शृण्वन्तीति । तथाहि । मुनयः श्रीकृष्णदर्शनं यथा भवति तथा वेदोक्तकर्मफलपरित्यागेन वेददुमशाखारूढा रुचिरप्रवालस्थानीयानि कर्माण्येवोपाददानाः सुखिनः संतः श्रीकृष्णगीतमेव शृण्वन्ति । अतस्त एवैते भवितुमर्हन्तीति भावः ॥ १४ ॥ आस्तां चेतनानां कथानद्योऽप्यावर्तैः परिभ्रमैर्लक्षितेन सूचितेन मनोभवेन कामेन भग्नो देवो यासां

ता आलिंगनेन स्थगितमाच्छादितं यथा भवति तथा ऊर्मय एव भुजास्तैः कमलोपहाराः कमलान्युपहरंत्यो मुरारेः पादयुगलं गृह्णन्ति धाम्यन्ति ॥ १५ ॥ लोकार्तिहरणशीलत्वादिसाम्यात्सख्यु श्रीकृष्णस्यांबुदस्तदुपर्युदितः पुनः प्रेम्णा प्रवृद्धः सन्कुसुमावलीभिः पुष्पसमूहैस्तत्तुल्यैस्तुषारैर्वा सह स्ववपुषा छत्रं विहितवान् ॥ १६ ॥ साहंकारमाहुः । पूर्णाः कृतार्थाः पुलिद्यः शबरांगनाः । कथमित्यत आहुः । प्रथमं दयितानां स्तनेषु मंडितेना तुलितेन पुनश्च रतिसमये उरुगायस्य श्रीकृष्णस्य पदाब्जयो रगणेणारुण्येन श्रीः कांतिर्यस्य तेन कुंकुमेन । पुनस्तस्य वनस्थलीषु चंकमणेन तृणेषु रूपितेन लग्नेन तद्दर्शनेन तथाभूतस्य कुंकुमस्य दर्शनेन स्मरकृता रुक् तापो यासां तास्तेन कुंकुमेनाननेषु कुचेषु च कामतप्तेषु दृष्ट्वाऽऽतपे ब्रजपशून् सह रामगोपैः संचारयंतमनुवेणुमुदीरयंतम् ॥ प्रेमप्रवृद्ध उदितः कुसुमा वलीभिः सख्युर्व्यधात स्ववपुषांबुद आतपत्रम् ॥ १६ ॥ पूर्णाः पुलिद्यं उरुगायपदाब्जरागश्रीकुंकुमेन दयितास्तनमंडितेन ॥ तद्दर्शनस्मररुजरतृणरूपितेन लिपन्त्य आनन कुचेषु जहृस्तदाधिम् ॥ १७ ॥ हंतायमद्रिरवला हरिदासवर्यो यद्रामकृष्णचरणस्पृशंप्रमोदः ॥ मानं तनोति सहगो गणयोस्तयोर्यत् पानीयसूयवसकन्दरकंदमूलैः ॥ १८ ॥ गा गोपकैरनुवनं नयतो रुदारवेणुम्वनैः कलदैस्तनुभृत्सु सख्यः ॥ अस्पन्दनं गतिमतां पुलकस्तंरूणां नियोगपाशकृतलक्षणयोर्विचित्रम् ॥ १९ ॥ लिपन्त्यस्तदाधि कामव्यथां जहुः । अतस्ताः कृतार्था धिगन्या मादृश्यो. या एवंभूतमप्याधिशमनं न लभन्त इति भावः ॥ १७ ॥ हंतेति हर्षे । हे सख्यः अयमद्रिर्गोत्रधनो ध्रुवं हरिदासेषु श्रेष्ठः । कुत इत्यत आहुः । यस्माद्रामकृष्णयोश्चरणस्पर्शेन प्रमोदो यस्य सः । तृणाद्युद्रमनिभेन रोमहर्षदर्शनात् । किं च यद्यस्मान्मानं तनोति सह गोभिर्गणेन सखिसमूहेन च वर्तमानयोस्तयोः । कैः । पानीयैः सूयवसैः शोभनतृणैः कन्दरैश्च कन्दरैर्मूलैश्च यथोचितम् । अतोऽयमतिधन्य इत्यर्थः ॥ १८ ॥ हे सख्यः इदं त्वतिचित्रम् । गोपैः सह वनेवने गाः संचारयतोस्तयो रामकृष्णयोर्मधुरपदैर्महादेणुनादैः । शरीरिषु ये गतिमंतस्तेषामस्पर्शनं स्थावरधर्मस्तरूणां पुलको रोमांचश्च जंगमधर्म इति । निर्युज्यन्ते गाव आभिरिति

१ दैवैः कृता पुष्पवृद्धिर्मेघकृतत्वेनोक्तं च बोध्यमिति बा० प्र० । २ उरुवा गीयत इत्युगायस्तस्य । ३ प्रेमप्रवृद्धवृत्ति इ० पा० । ४ रुक्म्यामिति पा० । ५ पुच्छकमि० पा० । ६ निभेन निवेण 'निमस्तु कथितो व्याज' इति मेदिनी । कर्चिन्मिषेणेति पाठः । ७ अस्पन्दनम् इषदप्यचलनम् ।

निर्योगाः पादबन्धनगजवोऽधृष्यगवां कर्षणार्थाः पाशाश्च तैः कृतं लक्षणं चिह्नं ययोः । शिगसि निर्योगवेष्टनेन स्कन्धस्थपाशेन च गोपपरिवृढ
श्रिया विराजमानयोरित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ गोपीनां कामतः कृष्णे निःसीमप्रेमसंगमः । कात्यायन्यर्चनोद्धूततत्प्रसादमहोदयः ॥ १ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वाद्धे देणुगीतवर्णनं नामैकविंशोऽध्यायः ॥ २१ ॥ द्वाविंशे गोपकन्यानां वस्त्राहरणलीलया ॥ वरं

एवंविधा भगवतो या वृन्दावनचारिणः ॥ वर्णयन्त्यो मिथो गोप्यः क्रीडास्तन्मयतां ययुः ॥ २० ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वाद्धे श्रीकृष्णदेणुगीतवर्णनं नामैकविंशतितमोऽध्यायः ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ हेमन्ते
प्रथमे मासि नन्दब्रजकुमारिकाः ॥ चैरुहविष्यं भुञ्जानाः कात्यायन्यर्चनव्रतम् ॥ १ ॥ आप्लुत्यांभसि कालिद्या जलां
ते चोदितेऽरुणे ॥ कृत्वा प्रतिकृतिं देवीमानर्चुर्नृप सैकतीम् ॥ २ ॥ गन्धैर्माल्यैः सुरभिभिर्बलिभिर्धूपदीपकैः ॥ उच्चावचै
श्रोपहारैः प्रवालफलतंडुलैः ॥ ३ ॥ कात्यायनि महामाये महयोगिन्यधीश्वरि ॥ नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते
नमः ॥ इति मंत्रं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिकाः ॥ ४ ॥ एवं मासं व्रतं चैरुः कुमार्यः कृष्णचेतसः ॥ भद्रका
लीं समानर्चुर्भूयान्नन्दसुतः पतिः ॥ ५ ॥ उषस्युत्थाय गोत्रैः स्वैरन्योन्याबद्धवाहवः ॥ कृष्णमुच्चैर्जगुर्यात्थः कालिद्यां
स्नातुमन्वहम् ॥ ६ ॥

दत्त्वा गतः कृष्णो यज्ञशालामितीर्यते ॥ १ ॥ प्रथमे मासि मार्गशीर्षे ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ महामाये इत्यादिसम्बोधनैस्तव न किञ्चिदशक्यमिति
सूचयन्त्यः प्रत्येकं प्रार्थयन्ते ॥ ४ ॥ कृष्णचेतस्त्वमेवाह । भूयान्नन्दसुतः पतिरित्यानर्चुर्गिति ॥ ५ ॥ व्रतस्य पूर्वांगमाह । उषसीति । गोत्रैर्ना

१ इदं पद्यं कतिपयपुस्तकेष्वभिमाष्यादावुल्लभ्यते परन्तु द्वाविंश इत्यवलोकनाद्बहुसम्मतत्वाच्चात्रैव पाठो युक्त इति माति । २ सुरभिर्मिरिस्थस्य यथापेक्षितं सर्वत्रान्वयः । ३ यानग्रे निधाय प्रणामः
क्रियते ते नारिकेलदयः पदार्था बलयः ३० पा० । ४ चोपचारैरेति पा० । ५ महामाये इति पाठो बा० प्र० । तत्र महद्भग्यं तवास्तीत्यस्मन्ननोरथसंपादने समर्थासीति सूचितम् । ६ प्रत्येकं मंत्रपठनं
मिप्रायेण मे इत्येकवचनम् । ७ उषस्युत्थाय ताः स्वैरिति पा० ।

मभिः । अन्योन्याबद्धबाहवः परस्परं गृहीतपाणयः ॥ ६ ॥ ७ ॥ योगेश्वराणामीश्वर इति प्रत्येकं तादृङ्मनोरथपूरणसामर्थ्यं दर्शयति । तासां कर्मणः सिद्धये फलदानायेति ॥ ८ ॥ नीपं कदंबम् । बालैः सह ॥ ९ ॥ हे अबलाः नो नर्म न परिहासः यस्माद्युयं व्रतकर्षिताः व्रतश्रांताः ॥ १० ॥ एकैकशो वा आगत्य वासांसि स्वीकुरुत सहैव वा । न तत्रास्माकमाग्रह इत्यर्थः ॥ ११ ॥

नद्यां कदाचिदागत्य तीरे निःक्षिप्य पूर्ववत् ॥ वासांसि कृष्णं गायंत्यो विजह्वः सलिले मुदा ॥ ७ ॥ भगवांस्तदभिप्रेत्य कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥ वयंस्यैरावृतस्तत्र गतस्तत्कर्मसिद्धये ॥ ८ ॥ तासां वासांस्युपादाय नीपमारुह्य सत्वरः ॥ हसद्भिः प्रहसन्बालैः परिहासमुवाचह ॥ ९ ॥ अत्रागत्याबलाः कामं स्वंस्वं वासः प्रगृह्यताम् ॥ सत्यं ब्रवाणि नोनर्म यद् दूयं व्रतकर्षिताः ॥ १० ॥ न मयोदितपूर्वं वा अनृतं तदिमे विदुः ॥ एकैकशः प्रतीच्छध्वं सहैवोत सुमध्यमाः ११ ॥ तस्य तत्क्ष्वेलितं दृष्ट्वागोप्यः प्रेमपरिप्लुताः ॥ व्रीडिताः प्रेक्ष्य चान्योऽन्यं जातहासा न निर्ययुः ॥ १२ ॥ एवं ब्रुवति गोविंदे नर्मणाऽऽक्षिप्तचेतसः ॥ आकंठमग्राः शीतोदे वेपमानास्तमब्रुवन् ॥ १३ ॥ मांऽनयं भोः कृथास्त्वां तु नंदगोपसतं प्रियम् ॥ जानीमोंग ब्रजश्लाघ्यं देहि वासांसि वेपिताः ॥ १४ ॥ श्यामसुंदर ते दास्यः करवाम तवोदितम् ॥ देहि वासांसि धर्मज्ञ नो चेद राज्ञे ब्रुवाम हे ॥ १५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भवत्यो यदि मे दास्यो मयोक्तं वा करिष्यथ ॥ अत्रागत्य स्ववासांसि प्रतीच्छंतु शुचिस्मिताः ॥ १६ ॥ ततो जलाशयात् सर्वादारिकाः शीतवेपिताः ॥ पाणिभ्यां योनिमाच्छाद्य प्रोत्तेरुः शीतकर्षिताः ॥ १७ ॥

क्ष्वेलितं परिहासम् । प्रेमपरिप्लुताः प्रेमसंनिमग्नाः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तत्र मुग्धा उचुः । अंग भोः श्रीकृष्ण अनयमन्याय्यं मा कृथाः ॥ १४ ॥ प्रौढा उचुः । नो चेद्राज्ञे नंदाय कंसाय वा ब्रुवाम ब्रवाम हे कृष्णेति ॥ १५ ॥ १६ ॥ प्रोत्तेरनिर्गताः ॥ १७ ॥

१ मानयन्त्यो वयं त्वां तु नंदराजमुनन् इति कुत्रचित् । २ धर्मशस्त्रे च—“कन्यायोनिं पशुक्राडा नम्रज्जीं प्रकटस्तनीम् । उन्मत्तं पतितं क्रुद्धं यन्त्रयं नावलोकयेत् ॥” यन्त्रयं क्षिया उपस्थोपारं स्थित्वा मेथुनं कुर्वोगमित्यर्थः । इति नम्रदर्शननिषेधादित्यभिप्रेत्य धर्मज्ञेति संबोधनम् । ३ वेपितानां महाबल इ० पा० । ४ प्रतीच्छत सुमध्यमाः इ० पा० । इतः परं च “नो चेन्नाहं प्रदास्ये किं कुदो राजा कारिष्यति” इत्यर्थलोकोक्ति कस्मिंश्चित्पुस्तके ।

आहताः ईषदक्षत योनीर्वीक्ष्य ॥ १८ ॥ धृतव्रताः सत्यो विवस्त्रा अपो व्यगाहताप्सु स्नाता इति यत्तदेतत् उ एव देवहेलनमपराध एवेत्यर्थः ।
 व्रतवैगुण्यभीतानां प्रायश्चित्तमिवाह । अस्यांहसः पापस्य निवृत्तये मूढन्यजलिं बद्धाऽधो नमः प्रणामं कृत्स्नं ॥ १९ ॥ इति दोषत्वेनाच्युतेनाभिहि
 तं विवस्त्रा पुनः व्रतस्य च्युतिहेतुं मत्वा तस्य पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां तस्य व्रतस्यान्येषामशेषकर्मणां च साक्षात्कृतं फलभूतं तमेव नेमुः । स
 एवावद्यमृक् पापमार्जकः ॥ २० ॥ २१ ॥ दृढमत्यर्थं प्रलब्धा वंचिता यूयं विवस्त्रा इत्यादिना । त्रपया लज्जया च हापितास्त्याजिता अत्रागत्य
 भगवानाह ता वीक्ष्य शुद्धभावप्रसादितः ॥ स्कंधे निधाय वासांसि प्रीतः प्रोवाच सस्मितम् ॥ १८ ॥ यूयं विवस्त्रा
 यदपो धृतव्रता व्यगाहतैतत् तदुदेवहेलनम् ॥ बद्धांजलिं मूढन्यपनुत्तयेहसः कृत्वा नमोऽधो वसनं प्रगृह्यतांम् ॥ १९ ॥
 इत्यच्युतेनाभिहितं व्रजावलामत्वा विवस्त्राऽऽपुनः व्रतच्युतिम् ॥ तत्पूर्तिकामास्तदशेषकर्मणां साक्षात्कृतं नेमुरवद्य
 मृग् यतः ॥ २० ॥ तास्तथावनता दृष्ट्वा भगवान् देवकीसुतः ॥ वासांसि ताभ्यः प्रायच्छत्करुणस्तेन तोषितः ॥ २१ ॥
 दृढं प्रलब्धास्त्रपया च हापिताः प्रस्तोभिताः क्रीडनवच्च कारिताः ॥ दस्त्राणि चैवापहृतान्यथाप्यसुं ता नाभ्यसूयन्
 प्रियसंगनिर्वृताः ॥ २२ ॥ परिधाय स्ववासांसि प्रेष्टसंगमसज्जिताः ॥ गृहीतचित्ता नो चेलुस्तस्मिंलज्जायितेक्षणाः ॥ २३ ॥
 तासां विज्ञाय भगवान् स्वपादस्पर्शकाम्यया ॥ धृतव्रतानां संकल्पमाह दामोदरोऽबलाः ॥ २४ ॥
 स्ववामांसीत्याग्रहेण । प्रस्तोभिता उपहमिताः सत्यं ब्रवाणि नो नमेत्यादिना । क्रीडनवत्कारिताश्च बद्धांजलिमित्यादिप्रायश्चित्तच्छलेन ।
 एवमपराधेऽपि ता नाभ्यसूयन् दोषदृष्ट्या नापश्यन् ॥ २२ ॥ प्रेष्टसंगमेन सज्जिता वशीकृता अतो गृहीतचित्ताः सत्यो नो चेलुः । गृहीतचि
 त्तत्वमाह । तस्मिन्कृष्णे लज्जायितेक्षणा लज्जाविलसितमीक्षणं यासां ता इत्यर्थः ॥ २३ ॥ दामोदर इति भक्तवात्सल्यं दर्शयति । अबलाः

१ इतः परम्—“एकेन पाणिना नेमुरेकेनाच्छाद्य चांगनाः । ता वीक्ष्योवाच भगवान्भूयो धर्ममिदं वचः ॥ १ ॥ एकेन पाणिना यो वै प्रणमेदेवमच्युतम् । तस्य दण्डः करच्छेद इति धर्मविदो विदुः ॥ २ ॥
 तस्मादुभयौ पाणिभ्यां प्रणमेत्स्वामिनं नरः । तथा च यूयं कुरुत तन्मे प्रियतरं भवेत् ॥ ३ ॥” इति लोकत्रयं यद्यपि प्रसंगोचितं तथापि कस्मिन्नप्येकस्मिन्विजयध्वजसंवलितपुस्तके एव दृश्यते नान्यत्र कस्मि
 नपि पुस्तके अतो न मूले प्रवेशितम् । २ अभिहिताः ६० बा० प्र० पा० । ३ अवद्यमुञ्चितमि० पा० ।

प्रति ॥ २४ ॥ भोः साध्यो भवतीनां मदर्चनमेव संकल्पो मनोरथः स च लज्जया युष्माभिरकथितोऽपि मया विदितः स मयाऽनुमोदितः सत्यो भवितुमर्हति । अर्हतीति संभावनामात्रोक्त्या आत्यंतिको न भविष्यतीति सूचितम् ॥ २५ ॥ तत्कुत इत्यत आह । न मयीति । कामाय पुनः कामभोगाय । विषयमहिम्ना कामस्यापि शांतिहेतुत्वादिति भावः । कामाप्ररोहे दृष्टांतः । भर्जिता दग्धा कथिता पक्वा धाना यवादि ।

संकल्पो विदितः साध्यो भवतीनां मदर्चनम् ॥ मयाऽनुमोदितः सोऽसौ सत्यो भवितुमर्हति ॥ २५ ॥ न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते ॥ भर्जिता कथिता धाना प्रायो बीजाय नेष्यते ॥ २६ ॥ याताऽबला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्य थक्षपाः ॥ यदुद्दिश्य व्रतमिदं चेरार्यार्चनं सतीः ॥ २७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यादिष्टा भगवता लब्धकामाः कुमारिकाः ॥ ध्यायंत्यस्तत्पदांभोजं कृच्छ्रात्रिविंशुर्व्रजम् ॥ २८ ॥ अथ गोपैः परिवृतो भगवान् देवकीसुतः ॥ वृंदाव नाद् गतो दूरं चारयन् गाः सहाग्रजः ॥ २९ ॥ निदाघार्कातपे तिग्मे छायाभिः स्वाभिरात्मनः ॥ आतपत्रायितान् वीक्ष्य दुमानाह व्रजौकसः ॥ ३० ॥ हे स्तोककृष्ण हे अंशो श्रीदामन् सुबलार्जुन ॥ विशालर्षभ तेजस्विन् देवप्रस्थ व रूथप ॥ ३१ ॥ पश्यतैतान्महाभागान् परार्थैकांतजीवितान् ॥ वातवर्षातपहिमान् सहंतो वारयन्ति नः ॥ ३२ ॥

बीजायांकुरोद्गमाय । प्राय इति स्वेच्छया पुनः प्ररोहमपि सूचयति । ध्रुवादीनां तथा दर्शनात् ॥ २६ ॥ सिद्धाः पूर्णमनोरथाः । तदाह । इमा आगामिनी रात्रीर्मया रंस्यथेति । आर्या कात्यायनी । सतीः सत्यः । भक्त्याऽनुकंप्य कन्यास्तास्तद्विवर्जितयज्वनाम् ॥ पत्न्यनुग्रहतस्तेषामह न्कर्म महामदम् ॥ १ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ विप्रभार्यानुग्रहाय यज्ञवाटं गच्छन्विप्राणां काठिन्यमभिप्रेत्य तेभ्योऽपि दुमाः श्रेष्ठा इति तानभिनंदति चतुर्भिः । पश्यतेति । हे स्तोककृष्णादयो गो गः एतान् दुमान्पश्यत । परार्थमेवैकांतेन जीवितं येषां तान् । तद

१ धानाः प्रायो बीजाय नेष्यते इ० बा० प्र० पा० । २ अर्थार्थमक्तानामे हकामुष्मिकविषयभोगायापि भवति । ३ आदिशब्देन दक्षादयो गृह्यन्ते । सक्ताणाम् भगवद्भजनमधिकारानुसारेण सद्यो मुक्तिदं क्रममुक्तिदं वा भवतीत्याशयः । ४ कतिपयपुस्तकेष्विदं पद्यं द्वात्रिंशल्लोकटीकायामादावुल्लभ्यते ।

वातवर्षादीन्स्वयं संहतः सन्माना अस्माकं वारयन्ति ॥ ३२ ॥ सुजनस्य कृपालोरर्थिन इव ॥ ३३ ॥ निर्यासो घनरसः । तोक्माः पल्लवाद्यं
कुगः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इत्यभिनन्दन् प्रवालादीनां समूहेर्नतशाखानां तरूणां मध्येन यमुनां प्राप्तः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कुमारिकाभ्यः पूर्वमेव तन्न
मौकुलतया अगृहीतभोज्यानामेव निर्गमात्क्षुधार्ता इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्रागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः

अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ॥ सुजनस्यैव येषां वै विमुखा यांतिनार्थिनः ॥ ३३ ॥ पत्रपुष्पफलच्छायामृ
लवल्कलदारुभिः ॥ गन्धनिर्यासमस्मास्थितोक्मैः कामान् वितन्वते ॥ ३४ ॥ एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु ॥
प्राणैरर्थेर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत् सदा ॥ ३५ ॥ इति प्रवालस्तम्बकफलगुणदलोत्करैः ॥ तरूणां नम्रशाखानां मध्येन
यमुनां गतः ॥ ३६ ॥ तत्र गाः पाययित्वापः सुमृष्टाः शीतलाः शिवाः ॥ ततो नृप स्वयं गोपाः कामं स्वादु पपुर्जलम् ॥
॥ ३७ ॥ तस्या उपवने कामं चारयन्तः पशून्नृप ॥ कृष्णरामावुगागम्य क्षुधार्ता इदमब्रुवन् ॥ ३८ ॥ इति श्रीभाग० म०
दश० पू० श्रीकृष्णकृतगोपीवस्त्रापरहरणं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ गोराऊचुः ॥ राम राम महावीर्य कृष्ण दुष्टनि
बर्हण ॥ एषा वै बांधते क्षुत्रस्तच्छांतिं कर्तुमर्हथः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति विज्ञापितो गोपैर्भगवान् देवकीसुतः ॥
भक्ताया विप्रभार्यायाः प्रसीदन्निदमब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रयात देवयजनं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥ सत्रमांगिरसं नाम ह्यासते
स्वर्गकाम्यया ॥ ३ ॥ तत्र गत्वौदनं गोरा याचतास्मद्विसर्जिताः ॥ कीर्तयन्तो भगवत आर्यस्य मम चाभिधाम् ॥ ४ ॥

॥ २२ ॥ त्रयोविंशे ततो गोपैरत्रयाच्चापदेशतः ॥ तत्पत्न्यनुगृह्यत्कृष्णोर्दक्षितानन्वतापयत् ॥ १ ॥ १ ॥ भक्ताया इत्येकवचनं सद्यः सायु
ज्याभिप्रायेण ॥ २ ॥ ३ ॥ अस्मद्विसर्जिता आवाभ्यां प्रहिताः सन्तो याचन्वम् । युष्माकं का तत्र लज्जा । ननु तथाऽप्यपात्रत्वादस्मभ्यं

किमिति दास्यन्तीति चेत्तत्राह । कीर्तयंत इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अविदूरे वर्तमानौ संतौ वो यदन्नं तल्लपतोऽभिलषतः । वः ओदनं श्रद्धा यद्यस्ति तर्हि यच्छतेति ॥ ७ ॥ दीक्षिता वयमभोज्यान्ना इति वदिष्यन्तीति स्वयमेवाशंक्याहुः । दीक्षाया आरभ्याग्नीषोमीयपश्चालंभनात्पूर्वं दोषः न ततोऽन्यत्र । तथा सौत्रामण्याश्चान्यत्रान्यदा ॥ ८ ॥ क्षुद्रे स्वर्गादावाशामात्रं येषाम् । भूरीणि क्लेशाधिकानि कर्माणि येषां ते अतोऽज्ञा

इत्यादिष्टा भगवता गत्वाऽयाचंत ते तथा ॥ कृतांजलिपुट्ठा विप्रान् दंडवत् पतिता भुवि ॥ ५ ॥ हे भूमिदेवाः शृणुत कृष्णस्यादेशकारिणः ॥ प्राप्ताञ्जनीत भद्रं वो गोपान्नो रामचोदितान् ॥ ६ ॥ गाश्चारयन्तावविदूर ओदनं रामाच्युतौ वो लपतो बुभुक्षितौ ॥ तयोर्द्विजा ओदनमर्थिनोर्यदि श्रद्धा च वो यच्छत धर्मवित्तमाः ॥ ७ ॥ दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः ॥ अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन् हि दुष्यति ॥ ८ ॥ इति ते भगवद्याच्चां शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुः ॥ क्षुद्राशा भूरिकर्माणो बालिशा वृद्धमानिनः ॥ ९ ॥ देशः कालः पृथग्द्रव्यं मंत्रतंत्रत्विजोऽग्नयः ॥ देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥ १० ॥ तं ब्रह्म परमं साक्षाद्भगवंतमधोक्षजम् ॥ मनुष्यदृष्ट्या दुष्प्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मेनिरे ॥ ११ ॥ न ते यदोमिति प्रोचुर्न नेति च परंतप ॥ गोपा निराशाः प्रत्येत्य तथोचुः कृष्णरामयोः ॥ १२ ॥ तदुपाकर्ण्य भगवान् प्रहस्य जगदीश्वरः ॥ व्याजहार पुनर्गोपान् दर्शयन् लौकिकीं गतिम् ॥ १३ ॥ मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः ससंकर्षणमागतम् ॥ दास्यन्ति काममन्नं वः स्निग्धा मय्युपिता धिया ॥ १४ ॥

वृथाज्ञानाः वृद्धा इति मानवंतः ॥ ९ ॥ ननु कर्मकममुल्लंघ्यादेशकालेन्यार्थमन्नमन्यस्मै कथं देयं तत्राह । देश इति । पृथक्चरुपुरोडाशादिद्रव्यम् । तंत्रं प्रयोगः । धर्मोऽपूर्वम् ॥ १० ॥ मनुष्योऽयमिति दृष्ट्या मर्त्यात्मानो ब्राह्मणा वयं महांत इति मन्यमानाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ लौकिकीं गतिं नहि कार्यार्थिनो निर्विद्यन्ते को वा याचको न पराभूयत इत्यादिलोकस्थितिं दर्शयन् ॥ १३ ॥ केवलं देहेन गृहे वसन्ति धिया च मय्येवो

भा. ६. पु.
॥ ६९ ॥

वातवर्षादीन्स्वयं सहंतः सम्माना अस्माकं वारयन्ति ॥ ३२ ॥ सुजनस्य कृपालोरर्थिन इव ॥ ३३ ॥ निर्यासो घनरसः । तोक्माः पल्लवाद्यं
कुगः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इत्यभिनन्दन् प्रवालादीनां समूर्देनतशाखानां तरूणां मध्येन यमुनां प्राप्तः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कुमारिकाभ्यः पूर्वमेव तत्र
मार्कुलतया अगृहीतभोज्यानामेव निर्गमात्क्षुधार्ता इत्युक्तम् ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्रागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे टीकायां द्वाविंशोऽध्यायः

अहो एषां वरं जन्म सर्वप्राण्युपजीवनम् ॥ सुजनस्यैव येषां वै विमुखा यांतिनार्थिनः ॥ ३३ ॥ पत्रपुष्पफलच्छायामू
लवल्कलदारुभिः ॥ गन्धनिर्यासमस्मास्यितोक्मैः कामान् वितन्वते ॥ ३४ ॥ एतावज्जन्मसाफल्यं देहिनामिह देहिषु ॥
प्राणैरर्थेर्धिया वाचा श्रेय एवाचरेत् सदा ॥ ३५ ॥ इति प्रवालस्तवकरुलगुणदलोत्करैः ॥ तरूणां नम्रशाखानां मध्येन
यमुनां गतः ॥ ३६ ॥ तत्र गाः पाययित्वायः सुमृष्टाः शीतलाः शिवाः ॥ ततो नृप स्वयं गोपाः कामं स्वादुपपुर्जलम् ॥
॥ ३७ ॥ तस्या उपवने कामं चारयन्तः पशून्तप ॥ कृष्णरामावुत्तागम्य क्षुधार्ता इदमब्रुवन् ॥ ३८ ॥ इति श्रीभाग० म०
दश० पु० श्रीकृष्णकृतगोपीवस्त्रावहरणं नाम द्वाविंशोऽध्यायः ॥ २२ ॥ गोराऊचुः ॥ राम राम महावीर्य कृष्ण दुष्टनि
बर्हण ॥ एषा वै बांधते क्षुत्रस्तच्छांतिं कर्तुमर्हथः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति विज्ञापितो गोपैर्भगवान् देवकीसुतः ॥
भक्ताया विप्रभार्यायाः प्रसीदन्निदमब्रवीत् ॥ २ ॥ प्रयात देवयजनं ब्राह्मणा ब्रह्मवादिनः ॥ सत्रमांगिरसं नाम ह्यासते
स्वर्गकाम्यया ॥ ३ ॥ तत्र गत्वौशनं गोरा याचतास्मद्विसर्जिताः ॥ कीर्तयन्तो भगवत आर्यस्य मम चाभिधाम् ॥ ४ ॥

॥ २२ ॥ त्रयोविंशे ततो गोपैरत्रयाञ्चापदेशतः ॥ तत्पत्न्यनुगृह्यत्कृष्णोद्देशितानन्वतापयत् ॥ १ ॥ १ ॥ भक्ताया इत्येकवचनं सद्यः सायु
ज्याभिप्रायेण ॥ २ ॥ ३ ॥ अस्मद्विसर्जिता आवाभ्यां प्रहिताः सन्तो याचन्वम् । युष्माकं का तत्र लज्जा । ननु तथाऽप्यपात्रत्वादस्मभ्यं

१ मूलैरन्यत्र । २ क्षुधः शत्रुरूपत्वाद्वाधते इत्युक्तम् । “क्षुत्खड्गं वै मनुष्यस्य भ्रातृव्यम्” इति श्रुतेः । भ्रातृव्यं शत्रुस्त्वयः ।

भी. वी.
अ. २३

॥ ६९ ॥

किमिति दास्यन्तीति चेत्तत्राह । कीर्तयंत इति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ अविदूरे वर्तमानौ संतौ वो यदन्नं तल्लपतोऽभिलषतः । वः ओदनं श्रद्धा यद्यस्ति तर्हि यच्छतेति ॥ ७ ॥ दीक्षिता वयमभोज्यान्ना इति वदिष्यन्तीति स्वयमेवाशंक्याहुः । दीक्षाया आरभ्याग्नीषोमीयपश्चालंभनात्पूर्वं दोषः न ततोऽन्यत्र । तथा सौत्रामण्याश्चान्यत्रान्यदा ॥ ८ ॥ क्षुद्रे स्वर्गादावाशामात्रं येषाम् । भूरीणि क्लेशाधिकानि कर्माणि येषां ते अतोऽज्ञा

इत्यादिष्टा भगवता गत्वाऽयाचंत ते तथा ॥ कृतांजलिपुट्टा विप्रान् दंडवत् पतिता भुवि ॥ ५ ॥ हे भूमिदेवाः शृणुत कृष्णस्यादेशकारिणः ॥ प्राप्ताञ्जनीत भद्रं वो गोपान्नो रामचोदितान् ॥ ६ ॥ गाश्चारयन्तावविदूर ओदनं रामाच्युतौ वो लपतो बुभुक्षितौ ॥ तयोर्द्विजा ओदनमर्थिनोर्यदि श्रद्धा च वो यच्छत धर्मवित्तमाः ॥ ७ ॥ दीक्षायाः पशुसंस्थायाः सौत्रामण्याश्च सत्तमाः ॥ अन्यत्र दीक्षितस्यापि नान्नमश्नन् हि दुष्यति ॥ ८ ॥ इति ते भगवद्याच्ञां शृण्वन्तोऽपि न शुश्रुवुः ॥ क्षुद्राशा भूरिकर्माणो बालिशा वृद्धमानिनः ॥ ९ ॥ देशः कालः पृथग्द्रव्यं मंत्रतंत्रत्विजोऽग्नयः ॥ देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥ १० ॥ तं ब्रह्म परमं साक्षाद्भगवंतमधोक्षजम् ॥ मनुष्यदृष्ट्या दुष्प्रज्ञा मर्त्यात्मानो न मेनिरे ॥ ११ ॥ न ते यदोमिति प्रोचुर्न नेति च परंतप ॥ गोपा निराशाः प्रत्येत्य तथोचुः कृष्णरामयोः ॥ १२ ॥ तदुपाकर्ण्य भगवान् प्रहस्य जगदीश्वरः ॥ व्याजहार पुनर्गोपान् दर्शयन् लौकिकीं गतिम् ॥ १३ ॥ मां ज्ञापयत पत्नीभ्यः ससंकर्षणमागतम् ॥ दास्यन्ति काममन्नं वः स्निग्धा मय्युषिता धिया ॥ १४ ॥

वृथाज्ञानाः वृद्धा इति मानवन्तः ॥ ९ ॥ ननु कर्मक्रममुल्लंघ्यादेशकालेन्यार्थमन्नमन्यस्मै कथं देयं तत्राह । देश इति । पृथक्चरुपुरोडाशादिद्रव्यम् । तंत्रं प्रयोगः । धर्मोऽपूर्वम् ॥ १० ॥ मनुष्योऽयमिति दृष्ट्या मर्त्यात्मानो ब्राह्मणा वयं महान्त इति मन्यमानाः ॥ ११ ॥ १२ ॥ लौकिकीं गतिं नहि कार्यार्थिनो निर्विद्यन्ते को वा याचको न पराभूयन् इत्यादिलोकस्थितिं दर्शयन् ॥ १३ ॥ केवलं देहेन गृहे वसन्ति धिया च मय्येवो

पिता यतो मयि स्निग्धा अनो दास्यन्तीति ॥ १४ ॥ १५ ॥ ईषिनाः प्रेषिताः ॥ १६ ॥ स कृष्णो गोपालैः सह ॥ १७ ॥ तत्कथाक्षि
 समनस्त्वात्तद्दर्शनोत्सुकाः अत एव तमुपागतं श्रुत्वा जातसम्भ्रमा बभूवुरिति ॥ १८ ॥ भर्क्षभोज्यलेख्यचोष्यभेदैश्चतुर्विवम् । बहुगुणं संस्कारवि
 शेषैर्बहवो गुणा रससौरभ्यादयो यस्मिन्स्तत् । भाजनैरमत्रैर्भाण्डैर्वा । पत्यादिभिर्यार्यमाणा अपि प्रियं श्रीकृष्णमभिससुरभिजग्मुः । अप्रतिबन्धे
 दृष्टान्तः । समुद्रं निम्नगाः नद्य इवेति ॥ १९ ॥ अत्र हेतुः । भगवतीति । दीर्घं बहुकालं श्रुतेन श्रवणेन धृत आशयो याभिस्ताः ॥ २० ॥
 गत्वाऽथ पत्नीशालायां दृष्ट्वाऽऽसीनाः स्वलंकृताः ॥ नत्वा द्विजसतीर्गोपाः प्रश्रिता इदमब्रुवन् ॥ १५ ॥ नमो वो विप्रपत्नी
 भ्यो निबोधत वचांसि नः ॥ इतोऽविदूरे चरता कृष्णेनेहेषिता वयम् ॥ १६ ॥ गाश्चारयन्स गोपालैः स रामोदरमागतः ॥
 बुभुक्षितस्य तस्यान्नं सानुगस्य प्रदीयताम् ॥ १७ ॥ श्रुत्वाऽच्युतमुपायांतं नित्यं तद्दर्शनोत्सुकाः ॥ तत्कथाक्षिप्तमनसो
 बभूवुर्जातसंभ्रमाः ॥ १८ ॥ चतुर्विधं बहुगुणमन्नमादाय भाजनैः ॥ अभिससुः प्रियं सर्वाः समुद्रमिव निम्नगाः ॥ १९ ॥
 निषिध्यमानाः पतिभिर्भ्रातृभिर्बन्धुभिः सुतैः ॥ भगवत्युत्तमश्लोके दीर्घश्रुतधृताशयाः ॥ २० ॥ यमुनोपवनेऽशोकनव
 पल्लवमंडिते ॥ विचरंतं वृतं गोपैः साग्रजं ददृशुः स्त्रियः ॥ २१ ॥ श्यामं हिरण्यपरिधिं वनमाल्यबर्हधातुप्रवालनटवेषमनु
 व्रतांसे ॥ विन्यस्तहस्तमितरेण धुनानमब्जं कर्णोत्पलालककपोलमुखाब्जहासम् ॥ २२ ॥ प्रायः श्रुतप्रियतमोदयकर्ण
 पूर्यस्मिन्निमग्नमनसस्तमथाक्षिरंध्रैः ॥ अन्तः प्रवेश्य सुचिरं परिरभ्य तापं प्राप्तं यथाभिमतयो विजड्दुर्नरेन्द्र ॥ २३ ॥
 तथागताः सत्यो ददृशुः ॥ २१ ॥ हिरण्यवत्परिधिः परिधानं यस्य तं पीतांबरमित्यर्थः । वनमाल्यैर्बर्हधातुभिः प्रवालैश्च नटवद्वेषो यस्य तम् ।
 अनुव्रतस्य सख्युरंसे विन्यस्तो निहितो हस्तो येन तम् । इतरेण हस्तेन लीलयाऽब्जं धुनानं भ्रामयंतम् । कर्णयोरुत्पले यस्य अलकाः
 कपोलयोर्यस्य मुखाब्जे हासो यस्य तं च तं च तं च ॥ २२ ॥ वृत्तेरपि लयेन सामास्यमाह । प्राय इति । बहुशः श्रुता ये प्रियत
 मस्योदया उत्कर्षास्त एव कर्णपूराः कर्णौ पूरयन्ति कृतार्थौ कुर्वन्तीति तथा तैः कर्णाभरणैरिति वा । यस्मिन्कृष्णे निमग्नमनस आविष्टचे

१ यत्र दंतानां विनियोगोऽस्ति तद्वक्ष्यं चर्वाणादि । यत्र दन्तविनियोगो नापेक्ष्यते तद्रोज्यमोदनादि । लेखं दध्यादि । चोष्यमिष्टु दाडिमादीति बोध्यम् । २ ईरिता इति चूले टीकायां च पाठान्तरम् ।

तसस्तं लोचनद्वारैरंतः प्रवेश्य सुचिरमुपगुह्य तापं जहुः । अभिमतयोऽहंवृत्तयः प्राज्ञं सुषुप्तिताक्षिणं परिरभ्य तस्मिन् लयं प्राप्य यथेति ॥ २३ ॥ अखिलदृशां द्रष्टा सर्वबुद्धिसाक्षी । तास्तथा प्राप्ता विज्ञायापि । तथेत्येतद्विवृणोति । त्यक्तसर्वाशास्त्यक्ताः सर्वा आशा याभिस्ताः केवलमात्मनः स्वस्यैव दिदृक्षयेति ॥ २४ ॥ हे महाभागाः वः स्वागतं शुभमागमनम् । तदेवाह । यद्यस्मात्प्रतिबंधतिरस्कारेणास्माकं दिदृक्षया प्राप्ता इति । इदं व उपपन्नं संपन्नं युक्तमिति वा ॥ २५ ॥ युक्तत्वमेवाह । नन्विति । आत्मप्रिये आत्मा चासौ प्रियश्च तस्मिन्मयि कुशला

तास्तथा त्यक्तसर्वाशाः प्राप्ता आत्मदिदृक्षया ॥ विज्ञायाखिलदृग्द्रष्टा प्राह प्रहसिताननः ॥ २४ ॥ स्वागतं वो महा भागा आस्यतां करवाम किम् ॥ यन्नो दिदृक्षया प्राप्ता उपपन्नमिदं हि वः ॥ २५ ॥ नन्वद्धा मयि कुर्वति कुशलाः स्वार्थदर्शनाः ॥ अहैतुक्यव्यवहितां भक्तिमात्मप्रिये यथा ॥ २६ ॥ प्राणबुद्धिमनस्स्वात्मदारापत्यधनादयः ॥ यत्सं पर्कात् प्रिया आसंस्ततः कोन्वपरः प्रियः ॥ २७ ॥ तद् यात देवयजनं पतयो वो द्विजातयः ॥ स्वसत्रं पारयिष्यन्ति युष्माभिर्गृहमेधिनः ॥ २८ ॥ पत्न्य ऊचुः ॥ मैवं विमोऽर्हति भवान् गदितुं नृशंसं सत्यं कुरुष्व निगमं तव पादमूलम् ॥ प्राप्ता वयं तुलसिदामपदावसृष्टं केशैर्निबोद्धुमतिलंघ्य समस्तबंधून् ॥ २९ ॥

विशेकिनोऽन एव स्वस्यात्मनोर्यं पुरुषार्थं पश्यन्ति ये ते यथा यथावद्भक्तिं कुर्वन्ति । यथावत्त्वमाह । अद्वा माशात् । अत्र हेतुः । अहैतुक्यव्यवहितां फलाभिसंधिरहितामत एवाव्यवहितां निरंतराम् ॥ २६ ॥ आत्मनः सर्वतः श्रेष्ठवतुपादयति । प्राणेति । स्वा ज्ञातयः आत्मा देहः एते सर्वे यत्संपर्काद्यस्याध्यासेनोपकरणत्वेन वा ॥ २७ ॥ तत्तस्मात्कृतार्था यूयं देवयजनं यज्ञवाटं यात गच्छत । ननु कृतार्थाः किमिति यास्याम इति चेत्तत्राह । पतय इति । पारयिष्यन्ति समापयिष्यन्ति । पत्नीनामनुग्रहायेत्यर्थः ॥ २८ ॥ नृशंसं परुषम् । निगमं प्रतिज्ञां 'न मे भक्तः प्रणश्यति'

इति वेदं वा 'न स पुनरावर्तते' इति । पदावसृष्टमवज्ञयाऽपि दत्तम् । बहुमानेन केशैर्निबोद्धुं दासीभवितुम् ॥ २९ ॥ किंच । न गृह्णन्ति नोऽस्मान् । हे अरिंदम कामलोभपापादिदमन भवनः प्रादयोः पादाग्रयोः पतितदेहानामन्या स्वर्गादिमन्त्रिणपि न भवेन्मा भूततस्मादास्यमेव विधेर्हति ॥ ३० ॥ मयोपेता अनुज्ञाताः । प्रत्यक्षं देवान्प्रदर्श्याह । देवा अपीति ॥ ३१ ॥ तथापि त्वां त्यक्तुं न शक्नुम इति चेत्तत्राह । नेति । प्रीतये सुखाय । अनुरागाय स्नेहवृद्धये । अंगसंगोऽगाभ्यां संगः ॥ ३२ ॥ अनसूयवः तासु अदोषदृष्टयः ॥ ३३ ॥ देहमिति । तदीयं देहं तत्र विहाय गृह्णन्ति नो न पतयः पितरौ सुता वा न भ्रातृबंधुसुहृदः कुत एव चान्ये ॥ तस्माद् भयत्प्रपदयोः पतितात्मनां नो नान्या भवेद् गतिररिंदम तद् विधेहि ॥ ३० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ पतयो नाभ्यसूयेरन् पितृभ्रातृसुतादयः ॥ लोकाश्च वो मयोपेता देवा अप्यनुमन्वते ॥ ३१ ॥ न प्रीतयेऽनुरागाय हंगसंगो नृणामिह ॥ तन्मनोमयि गुंजाना अचिरान्मामवाप्स्यथ ॥ ३२ ॥ (श्ररणाद्दर्शनाद्व्यानान्मयि भावोऽनुकीर्तनात् ॥ न तथा सन्निकर्षेण प्रतियात ततो गृहान्) श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्ता मुनिपत्न्यस्ता यज्ञवाटं पुनर्गताः ॥ ते चानसूयवः स्वाभिः स्त्रीभिः सत्रमपारयन् ॥ ३३ ॥ तत्रैका विधृता भर्त्रा भगवंतं यथाश्रुतम् ॥ हृदोपगृह्य विजहौ देहं कर्मानुबंधनम् ॥ ३४ ॥ भगवानपि गोविंदस्तेनैवान्नेन गोपकान् ॥ चतुर्विधेनाऽऽशयित्वा स्वयं च बुभुजे प्रभुः ॥ ३५ ॥ एवं लीलानखपुर्तलोकमनुशीलयन् ॥ रेमे गोगोपगोपीनां रमयन्नूपवाककृतैः ॥ ३६ ॥ अथानुस्मृत्य विप्रास्ते अन्वतप्यन् कृतागसः ॥ यद् विश्वेश्वरयोर्याञ्जामहन्म नृविडंबयोः ॥ ३७ ॥ दृष्ट्वा स्त्रीणां भगवति कृष्णे भक्तिमलौकिकीम् ॥ आत्मानं च तया हीनमनुतप्ता व्यगर्हयन् ॥ ३८ ॥ चैतन्येन भगवंतं प्रापेत्यर्थः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ अनुशीलयन्ननुकुर्वन् । गोगोपगोपीनामिति कर्मणि षष्ठी । रूपवाककृतैः रूपेण वाचा कृतैश्चरित्रैश्च रमयन् । तान् रमयितुं रम इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ अनुस्मृतिप्रकारमाह । नरानुकरणवतोर्विश्वेश्वरयोर्याञ्जां यदहन्म हतवंतस्तत्कृतागसो चर्यमित्यनुस्मृत्येति ॥ ३७ ॥ तदा च भार्या गुरुनिव मानयंतो भगवद्रक्तिरहितमात्मानं व्यनिदन्नित्याह । दृष्ट्वेति । अलौकिकी

१ अयं श्लोकः पुस्तकद्वये दृश्यते अपरेषु च पुस्तकेषु नास्ति । ३ ता रमयितुमिति पाठः । तदा गोगोपगोपीरिति ध्येयम् । अनेक्षितस्तु पाठः 'तान्' इत्येव । "पुमान्त्रिया" इत्येकशेषशब्दस्य जागरूकत्वात् ।

लोकातीताम् ॥ ३८ ॥ त्रिवृत् शौकं सावित्रं दैक्षमिति त्रिगुणितं जन्म । व्रतं ब्रह्मचर्यम् । क्रियाः कर्माणि दाक्ष्यं च । क्रियादाक्ष्यमित्येक
वा पदम् । धिगित्यधिक्षेपे । ये वयं त्वधोक्षजे विमुखास्तेषां जन्मादि तत्सर्वं धिगिति व्यगर्हन्नित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ योऽविध्यदच्छिनत्तं
धिग् जन्म नस्त्रिवृद्विद्यां धिग् व्रतं धिग् बहुज्ञताम् ॥ धिक् कुलं धिक् क्रियादाक्ष्यं विमुखा ये त्वधोक्षजे ॥ ३९ ॥ नूनं
भगवतो माया योगिनामपि मोहिनी ॥ यद्वयं गुरवोनृणां स्वार्थं मुह्यामहे द्विजाः ॥ ४० ॥ अहो पश्यत नारीणामपि
कृष्णे जगद्गुरौ ॥ दुरंतभावं योऽविध्यन्मृत्युपाशान् गृहाभिधान् ॥ ४१ ॥ नासां द्विजातिसंस्कारो न निवासो गुरावपि ॥
न तपो नात्ममीमांसा न शौचं न क्रियाः शुभाः ॥ ४२ ॥ अथापि ब्रुतमश्लोके कृष्णे योगेश्वरेश्वर ॥ भक्तिर्दृढा न
चास्माकं संस्कारादिमतामपि ॥ ४३ ॥ ननु स्वार्थविमूढानां प्रमत्तानां गृहेहया ॥ अहो नः स्मारयामास गोपवाक्यैः सतां
गतिः ॥ ४४ ॥ अन्यथा पूर्णकामस्य कैवल्याद्याशिषां पतेः ॥ ईशितव्यैः किमस्माभिरीशस्यैतद्विडंबनम् ॥ ४५ ॥ हित्वा
ऽन्यान् भजते यं श्रीः पादस्पर्शाशयाऽसकृत् ॥ आत्मदोषापवर्गेण यद्याच्चा जनमोहिनी ॥ ४६ ॥ देशः कालः पृथग्
द्रव्यं मंत्रतंत्रत्विजोऽग्नयः ॥ देवता यजमानश्च क्रतुर्धर्मश्च यन्मयः ॥ ४७ ॥ स एष भगवान् साक्षाद् विष्णुर्योगेश्वरेश्व
रः ॥ जातो यदुष्वित्यशृणुम ह्यपि मूढा न विद्महे ॥ ४८ ॥ अहो वयं धन्यतमा येषां नस्तादृशीः स्त्रियः ॥ भक्त्या यासां
मतिर्जाता ह्यस्माकं निश्चला हरौ ॥ ४९ ॥ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ॥ यन्मायामोहितधियो भ्रमामः
कर्मवर्त्मसु ॥ ५० ॥ स वै न आद्यः पुरुषः स्वमायामोहितात्मनाम् ॥ अविज्ञातानुभावानां क्षंतुमर्हत्यतिक्रमम् ॥ ५१ ॥
दुरंतं भावं भक्तिं पश्यतेति ॥ ४१ ॥ द्विजातिसंस्कार उपनयनम् । क्रियाः संध्योपासनादयः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ आत्मनो
दोषापवर्गेण चांचल्यगर्वादित्यागेन ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इत्यशृणुम एवं सर्वत्र श्रुतवंतो वयं हि तथाऽपीति ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥

न चाचलन् तयोर्दर्शनाय न जग्मुरित्यर्थः ॥ ५२ ॥ इति श्रीभा० म० दशमस्कंधे पूर्वार्धे टीकायां त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥
चतुर्विंशे महेंद्रस्य मखं व्यावर्त्य हेतुभिः ॥ कृष्णः प्रवर्तयामास गोवर्धनमखोत्सवम् ॥ १ ॥ भूसुराणां क्रियागर्वं निरस्य स्वःसुरेषु च ॥
मघवन्मदभंगाय तन्मखं समवारयत् ॥ २ ॥ ब्राह्मणाः कंसाद्रीताः स्वाश्रमस्था एव भगवंतमभजन् भगवानपि तत्रैव निवसन्निद्रयागे कृत
उद्यमो यैस्तान्गोपानपश्यदिति संबंधः ॥ १ ॥ २ ॥ वृथा संभ्रमो न भवति मखोऽयमित्येवं चेत् किमत्र फलं का देवता केनाधिकारिणा

इति स्वाधमनुस्मृत्य कृष्णे ते कृतहेलनाः ॥ दिदृक्षवोऽप्यच्युतयोः कंसाद् भीतान् चाऽचलन् ॥ ५२ ॥ इति श्रीभाग० म०
द० पू० यज्ञपत्न्युद्धरणदीक्षितानुतापनं नाम त्रयोविंशोऽध्यायः ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ भगवानपि तत्रैव बलदेवेन
संयुतः ॥ अपश्यन्नि वसन् गोपानिद्रयागकृतोद्यमान् ॥ १ ॥ तदभिज्ञोऽपि भगवान् सर्वात्मा सर्वदर्शनः ॥ प्रश्रयावनतो
ऽपृच्छद् वृद्धान्मंदपुरोगमान् ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कथ्यतां मे पितः कोऽयं संभ्रमो व उपागतः ॥ किं फलं कस्य
चोद्देशः केन वा सा ध्यते मखः ॥ ३ ॥ एतद् ब्रूहि महान्कामो मह्यं शुश्रूषे पितः ॥ न हि गोप्यं हि साधूनां कृत्यं
सर्वात्मनामिह ॥ ४ ॥ अस्त्यस्वपरदृष्टी नाम मित्रोदास्तविद्विषाम् ॥ उदासीनोऽरिवद् वर्ज्य आत्मवत् सुहृदुच्यते
॥ ५ ॥ ज्ञात्वाऽज्ञात्वा च कर्माणि जनोऽयमनुतिष्ठति ॥ विदुषः कर्मसिद्धिः स्यात् तथा नाविदुषो भवेत् ॥ ६ ॥

केन वा साधनेन साध्यते ॥ ३ ॥ एतद् ब्रूहि महान्कामो मम श्रवणे वर्तते । यद्वा तव महान्कामो दृश्यत इति । तूष्णीं स्थितं प्रत्याह ।
नेति । सर्वात्मनां सर्वत्रात्मदृष्टीनाम् ॥ ४ ॥ अत एव न विद्यते स्वः पर इति दृष्टिर्येषामिति स्वरदृष्ट्यभावादेव तत्तद्वेदा अमित्रादयोऽपि
तेषां न संतीत्याह । अमित्रेति । न मित्रमुदास्त उदासीनो विद्विद् येषां तेषां कृत्यं सर्वं कर्म नैव गोपनीयं किंचिदस्तीत्यर्थः । सत्यपि
भेददर्शने उदासीनः शत्रुवद्वर्ज्य आत्मतुल्यत्वत्सुहृन्मंत्रेषु न वर्जनीय इत्याह । उदासीन इति ॥ ५ ॥ किं च सुहृद्भिः सह विचार्य ज्ञात्वैव

कर्म कर्तव्यं न तु गतानुगतिकत्वमात्रेणेत्याह । ज्ञात्वेति । अज्ञात्वा च तत्र विदुषो यथा तत्कर्मफलं स्यात्तथा नाविदुषः ॥ ६ ॥ भवतामयं क्रिया
योगः शास्त्रतोऽपि किं विचारितः प्रवृत्तो लौकिक आचारप्राप्तो वेति साधु सोपपत्तिकं भण्यतां कथ्यतामिति ॥ ७ ॥ आचारप्राप्त एवेति सहेतुकमाह ।
पर्जन्य इति । आत्ममूर्तयः प्रियमूर्तयः ॥ ८ ॥ ततः किमित्यत आह । तमिति । तमिंद्रं वार्ष्णिचां मेवानां पतिं स्वामिनमीश्वरं नियंतारम् । तद्रेतसां तद्गृष्टि
तत्र तावत् क्रियायोगो भवतां किं विचारितः ॥ अथवा लौकिकस्तन्मे पृच्छतः साधु भण्यताम् ॥ ७ ॥ नंद उवाच ॥
पर्जन्यो भगवानिंद्रो मेघास्तस्यात्ममूर्तयः ॥ तेऽभिर्वर्षति भूतानां प्रीणनं जीवनं पयः ॥ ८ ॥ तं तात वयमन्ये च
वार्ष्णिचां पतिमीश्वरम् ॥ द्रव्यैस्तद्रेतसासिद्धैर्यजन्ते ऋतुभिर्नराः ॥ ९ ॥ तच्छेषेणोपजीवन्ति त्रिवर्गफलहेतवे ॥ पुंसां
पुरुषकाराणां पर्जन्यः फलभावनः ॥ १० ॥ य एवं विमृजेद् धर्मं पारंपर्यागतं नरः ॥ कामाल्लोभाद् भयाद् द्वेषात् स
वै नाप्नोति शोभनम् ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वचो निशम्य नन्दस्य यथान्येषां ब्रजौकसाम् ॥ इन्द्राय मन्युं
जनयन् पितरं प्राह केशवः ॥ १२ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ कर्मणा जायते जंतुः कर्मणैव विलीयते ॥ सुखं दुःखं भयं क्षेमं
कर्मणैवाभिपद्यते ॥ १३ ॥

पयसा ॥ ९ ॥ उपजीवंत्युपजीविकां कल्पयन्ति धर्मार्थकामसिद्धये । ननु कृष्यादिभिर्जीवन्ति किमिंद्रेण तत्राह । पुंसामिति । फलभावनः फलमाधकः ।
पर्जन्यं विना कृष्यादिवैफल्यादित्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ इन्द्राय मन्युं जनयन्निति कोपजनद्वारा गर्वपर्वतादिद्रमवतारयितुं देवतानिराकरण
न त्वयमेवाभिप्राय इत्यर्थः ॥ १२ ॥ प्रथमं तावत्कर्मवदेन देवान्निराकरोति । कर्मणेति । ननु जडात्कर्मणः केवलात्कथं फलसिद्धिः स्यादिति

१ न च 'अष्टौ मासान्निर्घातं यत्' इत्यत्र कथं सूर्यस्य वृष्टिकर्तृत्वमिति शङ्क्यं, सूर्यरश्मिांशोपाणामेव मेघत्वात् । तेषां चाधिष्ठातृ इति न विरोधः । तदुक्तम्—“भौममेतत्पयो दुग्धं गोभिः सूर्यस्य वारिदेः ।
पर्जन्यः सर्वलोकस्य भवाय भुवि वर्षति ॥” इति । २ “प्रातःसेवापरित्यागो द्वेषमूलमिदं स्मृतम्” इति वचनादेवताद्वेषविषयत्वेन दुःखमेव प्राप्नोतीत्याशयः । ३ “धर्मं जैमिनिरत एव” इत्यादिपूर्वमीमांसक
मतमाश्रित्य भगवान्ब्रह्मिः लोकैराह । तन्मते देवता नास्त्येव मन्त्रमयी देवता 'इंद्रं यज, अग्निमीळे' इत्याद्या मन्त्रास्तन्मन्यो देवता न “वज्रहस्तः पुरंदरः” इत्याद्युक्ता मूर्तिमती । अयंवादत्वात्तन्मन्त्राणां
कर्मणस्तदुत्पत्त्यादपूर्वाद्वा फलं भवति । नास्त्यंतर्पामी परमेश्वरोऽपि कश्चित् इति । इति मा० को० टि० । ४ हीति कश्चित् ।

चेत् अहो अशीलितमीमांसानां स्वमतिविलसिता श्रद्धा कर्मणां फलकारणत्वे वचनतोऽवगते किं ततोऽनुपपन्नं नाम ॥ १३ ॥ केचित्पुनरतिसा
हसभीताः कर्मपरतंत्रमीश्वरं मन्यन्ते तन्मतमनूय निराकरोति । अस्ति चेदिति स्वयं कर्मभिरालिप्तोऽन्येषां जीवानां कर्मणां फलरूपी फलदाता
कर्तारं भजते तत्तत्कर्मफलदानेन ॥ १४ ॥ अतः कर्मण एव फलसिद्धेस्तत्पारतंत्र्ये चाजागलस्तनतुल्यत्वान्न देवतया कृत्यमित्याह । किमिद्रे
णेति । ननु कर्मणोऽपि प्रवृत्तिरंतर्याम्यपेक्षैव कथं सर्वथा देवताया अनुपयोग इत्याशंक्याह । स्वभावविहितमिति । स्वभावेन प्राक्तनसंस्कारे
णैव विहितं यत्कर्म तदन्यथा कर्तुमनीशेन ॥ १५ ॥ एतद्विवृणोति । स्वभावतंत्र इति । प्रवृत्तेः संस्काराधीनत्वात्किमंतर्यामिणेत्यर्थः ॥ १६ ॥
अस्ति चेदीश्वरः कश्चित् फलरूप्यन्यकर्मणाम् ॥ कर्तारं भजते सोऽपि न ह्यकर्तुः प्रभुर्हि सः ॥ १४ ॥ किमिद्रेणेह भूता
नां स्वस्वकर्मानुवर्तिनाम् ॥ अनीशेनान्यथा कर्तुं स्वभावविहितं नृणाम् ॥ १५ ॥ स्वभावतंत्रो हि जनः स्वभावमनुवर्त
ते ॥ स्वभावस्थमिदं सर्वं सदेवासुरमानुषम् ॥ १६ ॥ देहानुच्चावचान् जंतुः प्राप्योत्सृजति कर्मणा ॥ शत्रुमित्रमुदा
सीनः कर्मैव गुरुरीश्वरः ॥ १७ ॥ तस्मात् संपूजयेत्कर्म स्वभावस्थः स्वकर्मकृत् ॥ अंजसा येन वर्तेत तदेवास्य हि
दैवतम् ॥ १८ ॥ आजीव्यैकतरं भावं यस्त्वन्यमुपजीवति ॥ न तस्माद्विदते क्षेमं जारं नार्यसती यथा ॥ १९ ॥
वर्तेत ब्रह्मणा विप्रो राजन्यो रक्षया भुवः ॥ वैश्यस्तु वार्तया जीवेच्छद्रस्तु द्विजसेवया ॥ २० ॥ कृषिवाणिज्यगोरक्षा
कुसीदं तुर्यमुच्यते ॥ वार्ता चतुर्विधा तत्र वयं गोवृत्तयोऽनिशम् ॥ २१ ॥
तस्मात्स्वभावतो निष्पन्नस्य कर्मण एव सर्वकारणत्वात् कर्मैव पूज्यमित्याह देहानिति साधेन ॥ १७ ॥ संपूजयत्संमानयेत् । ननु देवतो
द्देशेन द्रव्यत्यागात्मकत्वात्कर्मणः कथं देवतां विना सिद्धिरित्याशंक्य कर्मांगमात्रं देवतेति पक्षमुपसंहरन्निव हेतुवादमाश्रित्यान्यामेव देवतां
समर्थयते । अंजसेति ॥ १८ ॥ हेतुबलेनैव विपक्षे दोषमाह । आजीव्येति । उपजीवति सेवते ॥ १९ ॥ स्ववृत्तिं वक्तुं दृष्टान्तत्वेन वर्णानां वृत्ति
भेदमाह । वर्तेतेति ब्रह्मणा वेदाध्यापनादिना ॥ २० ॥ वैश्यवृत्तेश्चातुर्विध्यमाह । कृषीति । कृषिवाणिज्यसहिता गोरक्षा एवं त्रयम् । कुसीदं

वृद्धिजीवनं चतुर्थम् ॥ २१ ॥ ननु गवामपि वृत्तिर्महेंद्राधीनैवेत्याशंक्य निरीश्वरसांख्यमताश्रयेण निराकरोति सत्त्वमिति श्लोकद्वयेन । अन्योन्यं स्त्रीपुरुषयोगेन ॥ २२ ॥ सर्वत इति । समुद्रशिलोपरादिष्वपि वृष्टिदर्शनान्न प्रेक्षावत्पूर्वकत्वं वृष्टेरिति भावः । तैरेव मेघैरेव सिद्ध्यन्ति जीवन्ति ॥ २३ ॥ तथापि योगक्षेमार्थं देवतापेक्षेति चेदत आह । न नः पुर इति । पुरः पत्तनानि । जनपदा देशाः । अस्माकं योगक्षेमहेतुर्वनशैलादय एवेति भावः ॥ २४ ॥ ब्राह्मणानपि संगृह्णन्निगमयति । तस्मादिति । स्वयमुत्प्रेक्षितयागप्रयोगकल्पनामाह य इन्द्रयागसंभाराः

सत्त्वं रजस्तम इति स्थित्युत्पत्त्यन्तहेतवः ॥ रजसोत्पद्यते विश्वमन्योन्यं विविधं जगत् ॥ २२ ॥ रजसा चोदिता मेघा वर्षत्यंबूनि सर्वतः ॥ प्रजास्तैरेव सिद्ध्यन्ति महेंद्रः किं करिष्यति ॥ २३ ॥ न नः पुरो जनपदा न ग्रामा न गृहा वयम् ॥ नित्यं वनौकसस्तात वनशैलनिवासिनः ॥ २४ ॥ तस्माद् गवां ब्राह्मणानामद्रेश्वारभ्यतां मखः ॥ य इन्द्रयागसम्भारास्तैरयं साध्यतां मखः ॥ २५ ॥ पच्यन्तां विविधाः पाकाः सूपांतां पायसादयः ॥ संयावापूपशष्कुल्यः सर्वदोहश्च गृह्यताम् ॥ २६ ॥ हूयन्तामग्नयः सम्यग्ब्राह्मणैर्ब्रह्मवादिभिः ॥ अन्नं बहुगुणं तेभ्यो देयं वो धेनुदक्षिणाः ॥ २७ ॥ अन्येभ्यश्चाऽऽश्वचांडालपतितेभ्यो यथार्हतः ॥ यवसं च गवां दत्त्वा गिरये दीयतां बलिः ॥ २८ ॥ स्वलंकृता मुक्तवन्तः स्वनुलिप्ताः सुवाससः ॥ प्रदक्षिणं च कुरुत गोविप्राऽनलपर्वतान् ॥ २९ ॥ एतन्मम मतं तात क्रियतां यदि रोचते ॥ अयं गोब्राह्मणाद्रीणां मह्यं च दयितो मखः ॥ ३० ॥

इति सार्धपंचभिः । संभाराः साधनानि ॥ २५ ॥ सूपं मौद्गम् । पायसं केवले पयसि पक्कम् । संयावादयो गोधूमादिविक्रियाः । क्रमश्च सूपपायपयोः श्रुत्या दोहस्यार्थतोऽन्येषां पाठनः ॥ २६ ॥ यागशोभार्थं श्रद्धोत्पादनार्थं चाह । हूयन्तामिति । धेनुदक्षिणाः धेनुसहिता दक्षिणाः ता एव वा दक्षिणाः वो बुष्माभिः ॥ २७ ॥ यवसं तृणम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ सर्वाञ्छिःकंपेनानुमोदयन्नाह । गोब्राह्मणाद्रीणामिति । मह्यं मम च ॥ ३० ॥

॥ ३१ ॥ तद्व्येण तेन महेंद्रमखद्रव्येण । गिरिं द्विजान्प्रति यथायथम् ॥ ३२ ॥ बलीनुपहत्य दत्त्वा । आहताः सादराः ॥ ३३ ॥ अनडुद्युक्तानि उत्तमवृषभैर्युक्तानि । सद्विजाशिषो द्विजाशीर्भिः ॥ ३४ ॥ गोपविश्रंभणं गोपानां विश्वासजनकं रूपं गतः प्राप्तः सन्बलिमुपहारमाददभक्षयत् ॥ ३५ ॥ तस्मै आत्मने आत्मना स्वयं व्रजजः ^{कृष्णः} नमश्चक्रे अहो इति सार्धं श्लोकं पठन् ॥ ३६ ॥ कामरूपी सर्पादिरूपः । श्रीशुक उवाच ॥ कालात्मना भगवता शक्रदर्पजिघा ^{स्वभा} ॥ प्रोक्तं निशम्य नन्दाद्याः साधवगृहंत तद्वचः ॥ ३१ ॥ तथा च व्यदधुः सर्वे यथाह मधुसूदनः ॥ वाचयित्वा स्व ^{स्वभा} नं तद्व्येण गिरिद्विजान् ॥ ३२ ॥ उपहत्य बलीन् सर्वानाहता यवसं गवाम् ॥ गोधनानि पुरस्कृत्य गिरिं चक्रुः प्रदक्षिणम् ॥ ३३ ॥ अनांस्यनडुद्युक्तानि ते चारुह्य स्वलंकृताः ॥ गोप्यश्च कृष्णवीर्याणि गायन्त्यः सद्विजाशिषः ॥ ३४ ॥ कृष्णस्त्वन्यतमं रूपं गोपविश्रंभणं गतः ॥ शैलोऽस्मीति ब्रुवन् भूरि बलिमादद् बृहद्वपुः ॥ ३५ ॥ तस्मै नमो व्रजजनैः स चक्रे आत्मनाऽऽत्मने ॥ अहो पश्यत शैलोऽसौ रूपी नोऽनुग्रहं व्यधात् ॥ ३६ ॥ एषोऽवजानतो मर्त्यान् कामरूपी वनौकसः ॥ हन्ति ह्यस्मै नमस्यामः शर्मणे आत्मनो गवाम् ॥ ३७ ॥ इत्यद्रिगोद्विजमखं वासुदेवप्रणोदिताः ॥ यथा विधाय ते गोपाः सहकृष्णा व्रजं ययुः ॥ ३८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पू० इन्द्रमखभंगो नाम चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इन्द्रस्तदात्मनः पूजां विज्ञाय विहितां नृप ॥ गोपेभ्यः कृष्णनाथेभ्यो नन्दादिभ्यश्चुकोप सः ॥ १ ॥ गणं सांवर्तकं नाम मेघानां चांतकारिणाम् ॥ इंद्रः प्राचोदयत् क्रुद्धो वाक्यं चाहेशमान्युत ॥ २ ॥

अस्मै अद्रये शर्मणे क्षेमाय ॥ ३७ ॥ कर्मैवालं प्राक् स्वभावो गुणो वा कर्मैवांगं वा तद्वशो वा महेशः ॥ वार्ता कर्त्री देवतेतीयमुक्ता देवक्षोभेषणमती न त्वभीष्टा ॥ १ ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधे पूर्वार्धे टीकायां चतुर्विंशोऽध्यायः ॥ २४ ॥ पंचविंशो रुषा शक्रे व्रजनाशाय वर्षति ॥ उद्धृत्य गिरिमासारादरक्षद्रोकुलं प्रभुः ॥ १ ॥ कृष्णो नाथो येषां तेभ्यः ॥ १ ॥ क्रुद्धः सन्निद्रः सांवर्तकं नाम संवर्तः प्रलयस्त

त्कर्तारं प्रसिद्धं मेघानां गणं प्राचोदयत्प्रेषयामास । ननु कृष्णनाथानां घाते कथं प्रवृत्त इत्याशङ्क्यात्मसंभावनया निरस्तविवेकत्वादित्याशये
नाह वाक्यं चाहेत्यादिपञ्चभिः । ईशमान्यहमेवेश्वर इति गर्ववान् ॥ २ ॥ देवहेलनं देवस्य ममावज्ञाम् ॥ ३ ॥ अदृढैरसमर्थैः कर्ममयैः क्रिया
निर्वर्त्यैरत एव नामनौनिभैर्नाम मात्रेण या नौरिति व्यवहियते तत्सदृशैः । आन्वीक्षिकीमात्मानुस्मृतिरूपाम् ॥ ४ ॥ तथा वाचालं बहुभाषिणं
बालिशं शिशुं पंडितमानिनं पंडितमन्यमतः स्तब्धमविनीतमिति निंदायां योजिताऽपींद्रस्य भारती श्रीकृष्णं स्तौति । तथाहि । वाचालं शास्त्र
योनिम् । बालिशमेवमपि शिशुवन्निरभिमानिनम् । स्तब्धमन्यस्य वंशस्याभावादनम्रम् । अज्ञं नास्ति ज्ञो यस्मात्तं सर्वज्ञमित्यर्थः । पंडितमा

अहो श्रीमदमाहात्म्यं गोपानां काननौकसाम् ॥ कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य ये चक्रुर्देवहेलनम् ॥ ३ ॥ यथाऽदृढैः कर्ममयैः
क्रंतुभिर्नाम नौनिभैः ॥ विद्यामान्वीक्षिकीं हित्वा तितीर्षति भवार्णवम् ॥ ४ ॥ वाचालं बालिशं स्तब्धमज्ञं पंडितमा
निनम् ॥ कृष्णं मर्त्यमुपाश्रित्य गोपा मे चक्रुरप्रियम् ॥ ५ ॥ येषां श्रियाऽवल्लिप्तानां कृष्णेनाध्मायितात्मनाम् ॥ ध्रुवत
श्रीमदस्तंभं पशून्नयत संक्षयम् ॥ ६ ॥ अहं चैरावतं नागमारुह्यानुव्रजे व्रजम् ॥ मरुद्गणैर्महावीर्यैर्नन्दगोष्ठजिघांसया ॥
॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं मधवताऽऽज्ञप्ता मेघा निर्मुक्तबंधनाः ॥ नन्दगोकुलमासारैः पीडयामासुरोजसा ॥ ८ ॥
विद्योतमाना विद्युद्भिः स्तनंतः स्तनयित्नुभिः ॥ तीव्रैर्मरुद्गणैर्नुन्ना वटुषुर्जलशर्कराः ॥ ९ ॥

निनं ब्रह्मविदां बहुमाननीयम् । कृष्णं सदानंदरूपं परं ब्रह्म मर्त्यं तथापि भक्तवात्सल्येन मनुष्यतया प्रतीयमानमिति ॥ ५ ॥ अवलिप्तानां मत्ता
नाम् आध्मायितात्मनां बृहिनदेहानां ध्रुवतापनयत । श्रीमदेन यः स्तंभो गर्वस्तम् ॥ ६ ॥ बिभ्यतस्तान्प्रत्याह । अहं चेति । अनुव्रजे अन्वनंतर
मेवागमिष्यामि । मरुद्गणैर्देवगणैः सह ॥ ७ ॥ मधवता इंद्रेण निर्मुक्तं बंधनं येषां ते प्रलयाभिप्रायेण बद्धा आसन् तदा निर्मुक्तबंधनाः संत आसा
रैर्धारासंपातैः पीडयामासुः ॥ ८ ॥ स्तनयित्नुभिरशनिध्दभिः । स्तनंतो गर्जतः । मरुद्गणैरावहप्रवहादिवायुसमूहेर्नुन्नाः प्रेरिताः । जलशर्करा

जलोपलान् ॥ ९ ॥ स्थूणावत्स्थूलाः अभ्रेषु मुंचत्सु सत्सु । नतोन्नतं नतं निम्नमुन्नतं तद्विपरीतं यथा भवति तथा भूर्नादृश्यत ॥ १० ॥ जातवेपना
जातकंपाः ॥ ११ ॥ तत्र पशूनां यानं विशिनष्टि । शिर इति ॥ १२ ॥ गोऽगोपीनां प्रार्थनामाह । कृष्णकृष्णेति । त्वमेव नाथो यस्य तद्गोकुलं
गवां कुलं वंशं नोऽस्मांश्च देवादिद्रात्रातुं गक्षितुमर्हसि ॥ १३ ॥ विज्ञापनात्पूर्वमेव कुपितेर्नद्रेण कृतं तद्वर्षं मेने ॥ १४ ॥ कथं मेने तदाह । अप
तिवति । अपगत ऋतुर्यस्य तद्वर्षमतिशयितो वातो यस्मिंस्तदतिवातम् । शिलामयं शिलाप्रचुरम् ॥ १५ ॥ तत्र प्रतिज्ञापूर्वकं गोवर्धनोद्

स्थूणास्थूला वर्षधारा मुंचत्स्वभ्रेष्वभीक्ष्णशः ॥ जलौवैः प्लाव्यमाना भूर्नादृश्यत ननोन्नतम् ॥ १० ॥ अत्यासाराति
वातेन पशवो जातवेपनाः ॥ गोपा गोप्यश्च शीतार्ता गोविदं शरणं ययुः ॥ ११ ॥ शिरः सुतांश्च कायेन प्रच्छाद्यासा
रपीडिताः ॥ वेपमाना भगवतः पादमूलमुपाययुः ॥ १२ ॥ कृष्णकृष्ण महाभाग त्वन्नाथं गोकुलं प्रभो ॥ त्रातुमर्हसि
देवान्नः कुपिताद्भक्तवत्सल ॥ १३ ॥ शिलावर्षनिपातेन हन्यमानमचेतनम् ॥ निरीक्ष्य भगवान् मेने कुपितेद्रकृतं
हरिः ॥ १४ ॥ अयत्वंत्युल्बणं वर्षमतिवातं शिलामयम् ॥ स्वयांगे निहतेऽस्माभिरिन्द्रो नाशाय वर्षति ॥ १५ ॥ तत्र प्रति
विधिं सम्यगात्मयोगेन साधये ॥ लोकेशमानिनां मौढ्याद् हरिष्ये श्रीमदं तमः ॥ १६ ॥ न हि सद्भावयुक्तानां सुरा
णामीशविस्मयः ॥ मत्तोऽसतां मानभंगः प्रशमायोपकल्पते ॥ १७ ॥ तस्मान्मच्छरणं गोष्ठं मन्नाथं मत्परिग्रहम् ॥
गोपाये स्वात्मयोगेन सोऽयं मे व्रत आहितः ॥ १८ ॥

एवमाह । तत्रेति । तत्र प्रतिविधिं प्रतीकारं स्वसामर्थ्येन साधयिष्यामि तेन च मौढ्याल्लोकेशमानिनां श्रीमदलक्षणं तमो हरिष्यामि । बहु
चनेन वरुणादीनभिप्रेति ॥ १६ ॥ ननु देवाः सात्त्विकास्त्वद्भक्ताश्च कुनस्तेषां तमस्तत्राह । न हीति । सद्भावः सत्त्वं मद्भक्तिर्वा तद्युक्तानां
पुराणामीनां वयमिति विस्मयो गर्वो हि यस्मान्न घटतेऽतोऽसंतस्ते । किं च तेषां मानभंगोऽनुग्रह एवेत्याह । मत्त इति ॥ १७ ॥ गोपाये

रक्षिष्यामि । किं च सोऽयं मे मया व्रतो नियमः संकल्पो वा आहितो धृत इत्यर्थः ॥ १८ ॥ कृत्वा उत्कृत्य । छत्राकमुच्छिलीध्रम् ॥

॥ १९ ॥ यथोपजोषं यथासुखम् ॥ २० ॥ २१ ॥ सत्रजाः शकटमंडलीसहिताः । सोपजीविनो भृत्यपुरोहितादिसहिताः ॥ २२ ॥ पदा

इत्युक्त्वैकेनहस्तेन कृत्वा गोवर्धनाचलम् ॥ दधार लीलया कृष्णश्छत्राकमिव बालकः ॥ १९ ॥ अथाह भगवान्
गोपान् हेंब तात व्रजौकसः ॥ यथोपजोषं विशत मिरिगर्तं सगोधनाः ॥ २० ॥ न त्रास इह वः कार्यो मदस्ताद्रिनिपा
तने ॥ वातवर्षभयेनालं तत्राणं विहितं हि वः ॥ २१ ॥ तथा निर्विविशुर्गतं कृष्णाश्वासितमानसाः ॥ यथावकाशं सधनाः
सत्रजाः सोपजीविनः ॥ २२ ॥ क्षुत्तृड्व्यथां सुखापेक्षां हित्वा तैर्व्रजवासिभिः ॥ वीक्ष्यमाणो दधावद्रिं सप्ताहं नाचलत्प
दात् ॥ २३ ॥ कृष्णयोगानुभावं तं निशम्येंद्रोऽतिविस्मितः ॥ निस्तंभो भ्रष्टसंकल्पः स्वान्मेघान् स न्यवारयत् ॥ २४ ॥
खं व्यभ्रमुदितादित्यं वातवर्षं च दारुणम् ॥ निशाम्योपरतं गोपान् गोवर्धनधरोऽब्रवीत् ॥ २५ ॥ निर्यात त्यजत
त्रासं गोपाः सस्त्रीधनार्भकाः ॥ उपारतं वातवर्षं व्युदप्रायाश्च निम्नगाः ॥ २६ ॥ ततस्ते निर्ययुर्गोपाः स्वंस्वमादाय
गोधनम् ॥ शकटोढोपकरणं स्त्रीवालस्थविराः शनैः ॥ २७ ॥ भगवानपि तं शैलं स्वस्थाने पूर्ववत् प्रभुः ॥ पश्यतां
सर्वभूतानां स्थापयामास लीलया ॥ २८ ॥

स्थानात् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ व्युदप्राया विगतोदकप्रायाः स्वल्पजला इत्यर्थः ॥ २६ ॥ शकटोढोपकरणं शकटैरूढमुपकरणं यथा
भवति तथा ॥ २७ ॥ २८ ॥

१ एकेन वामेन हस्तेन दधारेत्यत्र—“स धृतः संगतो मेधैर्गिरिः सन्येन पाणिना ॥” इति हरिवंशप्रामाण्यम् । २ न च “मध्ये योजनविस्तारं तावद्विगुणमायतम्” इति हरिवंशे व्रजविस्तारस्य
वर्णितत्वात्कथं गोवर्धनगर्तं व्रजो माति स्मेति शङ्कनीयम् । भगवतोऽर्चित्यशक्त्या तस्य महद्ग्रापत्तेः । तदुक्तं हरिवंशे श्रीकृष्णेनैव—“शैलोत्पाटनमूरेषा महती निर्मिता मया । त्रैलोक्यमुत्सहेनेन रक्षितं किं
पुनर्व्रजम् ॥” इति । ३ शकटाढोपकरणम् ३० पा० ।

निभृताः पूर्णाः । यथा यथोचितं परिरंभणादिभिः समीयुरूपजग्मुः । सदाशिषः श्रेष्ठानाशीर्वादान् ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥
 ततो गोवर्धनस्थानात् । अस्य श्रीकृष्णस्य तथाविधानि गोवर्धनोद्धरणादिरूपाणि तानि कृतानि कर्माणि गायन्त्य ईयुर्ययुः । कथं
 भूताः । एवं प्रेम्णा हृदि स्पृशन्तीति हृदिस्पृशस्ताः । यद्वा । कथंभूतस्य । प्रेष्टत्वेन तासां हृदि स्पृशतीति हृदिस्पृक् तस्य ॥ ३३ ॥ इति
 तं प्रेमवेगान्निभृता व्रजौकसो यथा समीयुः परिरंभणादिभिः ॥ गोप्यश्च सस्नेहमपूजयन्मुदा दध्यक्षतान्द्रिययुजुः सदा
 शिषः ॥ २९ ॥ यशोदा रोहिणी नंदो रामश्च बलिनां वरः ॥ कृष्णमालिङ्ग्य युयुजुराशिषः स्नेहकातराः ॥ ३० ॥
 दिवि देवगणाः साध्याः सिद्धगंधर्वचारणाः ॥ तुष्टुर्मुमुचुस्तुष्टाः पुष्पवर्षाणि पार्थिव ॥ ३१ ॥ शंखदुंदुभयो नेदुर्दिवि
 देवप्रणोदिताः ॥ जगुर्गंधर्वपतयस्तुंबुरुप्रमुखा नृप ॥ ३२ ॥ ततोऽनुरक्तैः पशुपैः परिश्रितो राजन्स्वगोष्ठं सबलोऽब्रज
 ह्वरिः ॥ तथाविधान्यस्य कृतानि गोपिका गायन्त्य ईयुर्मुदिता हृदिस्पृशः ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
 दशमस्कंधे पृ० गोवर्धनोद्धरणं नाम पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवंविधानि कर्माणि गोपाः
 कृष्णस्य वीक्ष्य ते ॥ अतद्दीर्यविदः प्रोचुः समभ्येत्य सुविस्मिताः ॥ १ ॥ बालकस्य यदेतानि कर्माण्यत्यद्भुतानि वै ॥
 कथमर्हत्यसौ जन्म ग्राम्येष्व्वात्मजुगुप्सितम् ॥ २ ॥ यः सप्तहायनो बालः करणैकेन लीलया ॥ कथं बिभ्रद् गिरिवरं
 पुष्करं गजराडिव ॥ ३ ॥

श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधे पूर्वाधे टीकायां पंचविंशोऽध्यायः ॥ २५ ॥ ॥ षड्विंशे विस्मितान्गोपान्कृष्णस्याद्भुतकर्मभिः ॥ नंदो
 गगोक्तिमाश्राव्य तदैश्वर्यमवर्णयत् ॥ १ ॥ समभ्येत्य नंदं समभिगम्य ॥ १ ॥ यदूचुस्तदाह । बालकस्येति । यद्यस्मादद्भुतानि
 कर्माणि तस्माद् ग्राम्येषु गोपालेषु कथं जन्मार्हति । आत्मजुगुप्सितमात्मानर्हम् ॥ २ ॥ अद्भुतानि कर्माण्याहुः । यः सप्तहायन इति ।

१ अत्र हि देवानां—तुष्टा इति मानसिकः, तुष्टुवुरिति वाचनिकः, मुमुचुरिति कायिक इति त्रिविधोऽपि शुभव्यापारो दर्शितश्चाक्रवर्तिन्याम् । २ अत्र पार्थिव इति राज्ञः संबोधने—दृष्टुं खंडमण्डलाधिपति
 निग्रहेऽपि प्रजास्तुष्टा एव भवन्तीति तु तव विदितमेवेत्याशयः ।

कथं विभ्रत्स्थित इति । पुष्करं पद्मं गजराण्महागज इव ॥ ३ ॥ महौजसो महाबलायाः तनोर्वय आयुर्यौवनं वा कालेन यथा पीयते
तद्वत् । कथमित्यनुवर्तते ॥ ४ ॥ अनसोऽधः शयानस्य मास्यस्य मासास्त्रयः परिच्छेदका यस्य उदगूर्ध्वं चरणौ हिन्वतश्चालयतः प्रपदेन
पादाग्रेण हतं विपर्यस्तमनः कथमपतत् ॥ ५ ॥ यः कृष्णो दैत्येन द्वियमाणः संस्तं तृणावर्तं दैत्यं कथमहन्नित्यर्थः ॥ ६ ॥ हैयंगवस्तैन्ये

तोकेनामीलिताक्षेण पूतलाया महौजसः ॥ पीतः स्तनः सह प्राणैः कालेनेव वयस्तनोः ॥ ४ ॥ हिन्वतोऽधः
शयानस्य मास्यस्य चरणाबुद्धि ॥ अनोऽपतद् विपर्यस्तं रुदतः प्रपदाहतम् ॥ ५ ॥ एकहायन आसीनो द्विय
माणो विहायसा ॥ दैत्येन यस्तृणावर्तमहन् कंठग्रहातुरम् ॥ ६ ॥ कचिद् हैयंगवस्तैन्ये मात्रा बद्ध उल्लखले ॥ गच्छ
न्नर्जुनयोर्मध्ये बाहुभ्यां तावपातयत् ॥ ७ ॥ वने संचारयन् वत्सान् सरामो बालकैर्वृतः ॥ हंतुकामं वकं दोभ्यां मुख
तोऽरिमपाटयत् ॥ ८ ॥ वत्सेषु वत्सरूपेण प्रविशंतं जिघांसया ॥ हत्वा न्यपातयत् तेन कपित्थानि च लीलया ॥ ९ ॥
हत्वा रासभदैतेयं तद्वधूंश्च बलान्वितः ॥ चक्रे तालवनं क्षेमं परिपकफलान्वितम् ॥ १० ॥ प्रलंबं घातयित्वाग्रं बलेन
बलशालिना ॥ अमोचयद् ब्रजपशून् गोपांश्चाऽरण्यवह्निः ॥ ११ ॥ आशीविषतमाहीन्द्रं दमित्वा विमदं हृदात् ॥
प्रसह्योद्वास्य यमुनां चक्रेऽसौ निर्विषोदकाम् ॥ १२ ॥ दुस्त्यजश्चानुरागोऽस्मिन् सर्वेषां नो ब्रजौकसाम् ॥ नंद ते
तनयेऽस्मासु तस्याप्यौत्पत्तिकः कथम् ॥ १३ ॥

नवनीतचौर्ये । बाहुभ्यां गच्छन् रिंगन्नित्यर्थः ॥ ७ ॥ मुखतो हंतुं कामो यस्य तं वक्रयेमरिं बाहुभ्यां मुखतः कथमपाटयत् ॥ ८ ॥ ९ ॥
॥ १० ॥ ११ ॥ आशीविषतमोऽतिकूरविषश्चासावहीन्द्रश्च तम् ॥ १२ ॥ औत्पत्तिकः स्वाभाविकः । कथमिति । किं सर्वेषामात्माऽयं

स्यादिति शंका ॥ १३ ॥ उक्तमप्यतिविस्मयेनाभिनयेन वदन्ति । क सप्तहायन इति ॥ १४ ॥ प्राक्छुतमेव गर्गाचार्यवाक्यं तच्चरितपरिशीलनेन निवृत्तासंभावनस्य नन्दस्य कृष्णतत्त्वावबोधकं जातं स इदानीं तेनैव वाक्येन गोपानुपदिशति । श्रूयतामिति ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥

क सप्तहायनो बालः क महाद्विविधारणम् ॥ ततो नो जायते शंका ब्रजनाथ तवात्मजे ॥ १४ ॥ नन्द उवाच ॥ श्रूयतां मे वचो गोपा व्येतु शंका च वोऽर्भके ॥ एनं कुमारमुद्दिश्य गर्गो मे यदुवाच ह ॥ १५ ॥ वर्णास्त्रयः किलास्यासन् गृह्णतोऽनुयुगं तनूः ॥ शुक्लो रक्तस्तथा पीत इदानीं कृष्णतां गतः ॥ १६ ॥ प्रागयं वसुदेवस्य कचिज्जातस्तवात्मजः ॥ वासुदेव इति श्रीमानभिज्ञाः संप्रचक्षते ॥ १७ ॥ बहूनि संति नामानि रूपाणि च सुतस्य ते ॥ गुणकर्मानुरूपाणि तान्यहं वेद नो जनाः ॥ १८ ॥ एष वः श्रेय आधास्यद् गोपगोकुलनन्दनः ॥ अनेन सर्वदुर्गाणि यूयमंजस्तरिष्यथ ॥ १९ ॥ पुराऽनेन ब्रजपते साधवो दस्युपीडिताः ॥ अराजके रक्ष्यमाणा जिग्युर्दस्यून् समेधिताः ॥ २० ॥ य एतस्मिन् महाभागाः प्रीतिं कुर्वन्ति मानवाः ॥ नारयोऽभिभवन्त्येतान् विष्णुपक्षानिवासुराः ॥ २१ ॥ तस्मान्नन्दात्मजोऽयं ते नारायणसमो गुणैः ॥ श्रिया कीर्त्यानुभावेन तत्कर्मसु न विस्मयः ॥ २२ ॥ इत्यद्वा मां समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते ॥ मन्ये नारायणस्यांशं कृष्णमक्लिष्टकारिणम् ॥ २३ ॥ इति नन्दवचः श्रुत्वा गर्गगीतं ब्रजौकसः ॥ दृष्टश्रुतानुभावास्ते कृष्णस्यामिततेजसः ॥ मुदिता नन्दमानर्चुः कृष्णं च गतविस्मयाः ॥ २४ ॥

॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तस्मात्तस्य कर्मसु विस्मयो नास्तीति नन्दस्योक्तिः ॥ २२ ॥ इत्यद्वा साक्षान्मां प्रति समादिश्य गर्गे च स्वगृहं गते सति तदानीं तथा मन्यमानोऽपि इदानीं कृष्णं नारायणस्यांशं मन्ये । अत्र हेतुः । अक्लिष्टकारिणमिति ॥ २३ ॥ २४ ॥

गोवर्धनोद्धरणं सपरिकरमनुस्मरन्प्रकटितैश्वर्यस्य श्रीकृष्णस्य प्रीतिं प्रार्थयते । देव इति । यज्ञविष्टुवेन या रुद्र तया देवे इंद्रे वर्षति सति वज्रा
श्मपर्षानिलैः अशनिजलशर्करातीव्रायुभिः सीदत्पालपशुस्त्रि आत्मशरणं सीदन्तः पालाः पशवः स्त्रियश्च यस्मिन्स्तत्तथा आत्मा स्वयमेव शरणं
यस्य तद्गोष्ठं दृष्ट्वा अनुकंपी उत्स्मयन् हसन्प्रौढिमाविष्कुर्वन् शैलमुत्पात्याबलो बालो लीलार्थमुच्छिलींघ्रं यथा तथैकेन करेण विभ्रद्गोष्ठम
पात्पालितवान् । एवं महेंद्रमदमित् गवामिन्द्र इत्युत्तराध्यायार्थं च स्मरति । स एवभूतः श्रीकृष्णो नः प्रीयात्प्रीयतामिति ॥२५॥ षड्विंशो दशमे

देवे वर्षति यज्ञविष्टुवरुषा वज्राश्मपर्षानिलैः सीदत्पालपशुस्त्रि आत्मशरणं दृष्ट्वानुकंप्युत्स्मयन् ॥ उत्पाटयैककरेण
शैलमबलो लीलोच्छिलींघ्रं यथा विभ्रद्गोष्ठमपान्महेंद्रमदमित् प्रीयान्न इंद्रो गवाम् ॥ २५ ॥ इति श्रीभाग०महा०
दशमस्कंधे पूर्वार्धे गर्गगीतनिरूपणं नाम षड्विंशतितमोऽध्यायः ॥ २६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोवर्धने धृते शैले आसा
राद्रक्षिते व्रजे ॥ गोलोकादाव्रजत् कृष्णं सुरभिः शक्र एव च ॥ १ ॥ विविक्त उपसंगम्य व्रीडितः कृतहेलनः ॥
पस्पर्श पादयोरेनं किरीटेनार्कवर्चसा ॥ २ ॥ दृष्टश्रुतानुभावोऽस्य कृष्णस्यामिततेजसः ॥ नष्टत्रिलोकेशमद
इन्द्र आह कृतांजलिः ॥ ३ ॥

व्यक्तः षड्विंशो दशमोऽंशः ॥ व्यनक्त पंचविंशं मां चतुर्विंशतितः पृथक् ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधे पूर्वार्धे टीकायां षड्विंशोऽध्यायः ॥ २६ ॥
सप्तविंशो तदालक्ष्य कृष्णस्य प्रभवं परम् ॥ वर्ण्यते सुरभीद्राभ्यामभिषेकमहोत्सवः ॥ १ ॥ गोवर्धने धृते शैले इति शक्रस्य भयेनागमने
हेतुः आसाराद्रक्षिते व्रजे इति सुरभेर्हपेणागमने ॥ १ ॥ तत्रेन्द्र आगत्य किं कृतवांस्तदाह विविक्त उपसंगम्येत्यादिना अथाह सुरभिरित्यतः
प्राक्तनेन ग्रन्थेन । विविक्ते एकांते । पादयोः पस्पर्श नमश्चकार ॥ २ ॥ अस्य श्रीकृष्णस्य श्रुतश्चासावनुभावश्च श्रुतानुभावः दृष्टः श्रुतानु

१ स्त्रियात्मशरणमि० पा० । २ षड्विंश इति । मूलप्रकृतिः १ महत्तत्त्वम् २ अहंकारः ३ शब्दः स्पर्शः रूपं रसः गंध इति पंच तन्मात्राः ८ पंच भूतानि १३ ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं १८ कर्मेन्द्रियपञ्चकं
२३ मनस्य २४ इति चतुर्विंशतितत्त्वानि पञ्चविंशो जीवः २५ षड्विंश ईशः २६ । दशमः आश्रयरूप इत्यर्थः ।

पा. ६. १.
॥ ७८ ॥

भावो येन स इन्द्रः । नष्ट्रिलोकेशोऽहमिति मदो यस्य सः ॥ ३ ॥ तत्र ममापराधं क्षमस्वेति वक्तुं तव तावदपराधो नास्त्येव त्वयाऽनुग्रह एव कृत इत्याह चतुर्भिः । विशुद्धसत्त्वमिति । तव धाम स्वरूपं शांतमेकरूपमतश्च तपोमयं प्रचुरज्ञानं सर्वज्ञमित्यर्थः । कुतः । ध्वस्तरजस्तमस्कं ध्वस्ते अविद्यमाने रजस्तमसी यस्मिन् अत एवायमस्मदादिषु दृश्यमानो मायाकार्यरूपो गुणसंप्रवाहः गुणैः संप्रोह्यत इति तथा संसार इत्यर्थः । स ते तव न विद्यते यतः अग्रहणेनाज्ञानेनानुबध्यत इति तथा स सर्वज्ञस्य ते नास्तीत्यर्थः । अज्ञानसंबन्धो वा ॥ ४ ॥ यदा अज्ञानतत्कृतदेह संबंधौ न स्तस्तदा तत्कृतानां लोभादीनां का वार्तेत्याह । कुतो न्विति । तत्कृता देहसंबन्धवृत्ताः तद्धेतवः पुनरन्यस्य देहस्य हेतवः । ननु ज्ञानिनामपि ते दृश्येतेऽत आह । अबुधलिंगभावा अज्ञानिनां गमकाः । यावद्वागादिमत्त्वं तावज्ज्ञानित्वमेव न सिद्धमित्यर्थः । लोभाद्यभावेऽपि इन्द्र उवाच ॥ विशुद्धसत्त्वं तव धाम शांतं तपोमयं ध्वस्तरजस्तमस्कम् ॥ मायामयोऽयं गुणसंप्रवाहो न विद्यते तेऽग्रहणानुबन्धः ॥ ४ ॥ कुतो नु तद्धेतव ईश तत्कृता लोभादयो येऽबुधलिंगभावाः ॥ तथाऽपि दंडं भगवान् विभर्ति धर्मस्य गुप्त्यै खलनिग्रहाय ॥ ५ ॥ पिता गुरुस्त्वं जगतामधीशो दुरत्ययः काल उपात्तदंडः ॥ हिताय स्वेच्छातनुभिः समीहसे मानं विधुन्वन् जगदीशमानिनाम् ॥ ६ ॥ ये मद्विधाऽज्ञा जगदीशमानिनस्त्वां वीक्ष्य कालेऽभयमाशु तन्म दम् ॥ हित्वाऽऽर्यमार्गं प्रभजंत्यपस्मया ईहाखलानामपि तेऽनुशासनम् ॥ ७ ॥

मन्मानभंगो दंडार्थमित्याह । तथापीति ॥ ५ ॥ ननु त्वदंडे च मम गोपपुत्रस्य का शक्तिः किं वा कारणं को वा दंडो मया कृत इत्यत आह । पितेति । त्वं पिता जगतां जनकः गुरुरूपदेष्टा अधीशो नियंता इति दंडधारणे हेतुत्रयम् । कालत्वात्समर्थः तस्मादुपात्तदंडो हिताय कल्याणाय स्वेच्छातनुभिर्लीलावतारैः समीहसे । तव समीहा लीलैव जगदीशमानिनामस्माकं मानविधूननमित्यर्थः ॥ ६ ॥ कथमेतदित्यत आह । य इति । मद्विधाश्च ते अज्ञाश्च ते अतो जगदीशमानिनः काले भयकालेऽपि यथाऽधुनैवातिवृष्टौ त्वामभयं भयमगणयंतं वीक्ष्याशु तन्मदं जग दीशा इति । मद्विधाश्च ते अतो जगदीशा इति मदं हित्वा विगतगर्वाः संतः आर्यमार्गं त्वद्रक्तिलक्षणं भजंति । अतस्तवेहैव खलानामनुशासनं

१ चेच्छातनुभिः इति, चेष्टातनुभिः इति च पाठः ।

भी. टी.
अ. २७

॥ ७८ ॥

दंड इत्यर्थः ॥ ७ ॥ एवं भगवत्स्वरूपमभिप्रायं चानुवर्ण्य क्षमापयति । स त्वमिति । एवंभूता असती मतिर्मे पुनर्मा भूदिति प्रार्थनान्तरम् ॥
 ॥ ८ ॥ महानयमपराधः कथं क्षंतव्य इति चेदत आह । तवेति । स्वयंभराणां पुनश्चोरुभारजन्मनां बहूनां भाराणां जन्म येभ्यस्तेषामभवाय
 नाशाय युष्मच्चरणसेविनां तु भवाय । अतो मम त्वत्सेवकत्वादत्यन्तापराधिनोऽपि क्षंतव्यमिति भावः ॥ ९ ॥ क्षमापयन्नमस्करोति । नम इति ।
 तुभ्यं भगवते कृष्णाय नमः । पुरुषाय सर्वांतर्यामिणे । महात्मनेतस्थत्वेऽप्यपरिच्छन्नाय कुतः । वासुदेवाय सर्वनिवासाय । सात्वतां यादवा
 स त्वं ममैश्वर्यमदप्लुतस्य कृतागसस्तेऽविदुषः प्रभावम् ॥ क्षंतुं प्रभोऽथार्हसि मूढचेतसो मैवं पुनर्भून्मतिरीश मेऽस
 ती ॥ ८ ॥ तवावतारोऽयमधोक्षजेह स्वयंभराणामुरुभारजन्मनाम् ॥ चमूपतीनामभवाय देव भवाय युष्मच्चरणानुव
 र्तिनाम् ॥ ९ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते पुरुषाय महात्मने ॥ वासुदेवाय कृष्णाय सात्वतां पतये नमः ॥ १० ॥ स्वच्छन्दो
 पात्तदेहाय विशुद्ध ज्ञानमूर्तये ॥ सर्वस्मै सर्वबीजाय सर्वभूतात्मने नमः ॥ ११ ॥ मयेदं भगवन् गोष्ठनाशायऽऽसारवायु
 भिः ॥ चेष्टितं विहते यज्ञे मानिना तीव्रमन्युना ॥ १२ ॥ त्वयेशानुगृहीतोऽस्मि ध्वस्तस्तम्भो वृथोद्यमः ॥ ईश्वरं गुरुमा
 त्मानं त्वामहं शरणं गतः ॥ १३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं संकीर्तितः कृष्णो मघोना भगवानमुम् ॥ मेघगम्भीरया
 वाचा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ १४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ मया तेऽकारि मघवन् मखभंगोऽनुगृह्यता ॥ मदनुस्मृतये नित्यं
 मत्तस्येन्द्रश्रिया भृशम् ॥ १५ ॥

नां पतये नमः ॥ १० ॥ तर्हि किमहं यादवः । न । स्वच्छन्दोपात्तदेहाय स्वेषां भक्तानां छंदेनेच्छया यादवादिषु स्वीकृतदेहाय । तत्रापि विशुद्धं
 ज्ञानमेव मूर्तिर्यस्य तस्मै मायया सर्वस्मै सर्वरूपाय । कुतः । सर्वस्य बीजाय कारणाय अत एव सर्वभूतात्मने नम इति ॥ ११ ॥ कृतागस
 इत्यनेनोक्तमपराधं निवेदयति । मयेदमिति । आसारैर्वायुभिश्च गोष्ठनाशाय मयेदमकृत्यं चेष्टितं कृतम् ॥ १२ ॥ तथापि भो ईश त्वयाऽनुगृही
 तोऽस्मि । अनुग्रहं दर्शयति । ध्वस्तस्तम्भ इति वृथोद्यम इति च ॥ १३ ॥ १४ ॥ इंद्रेण स्वाभिप्राये निवेदिते भगवानपि तथैवाह । मयेति ।

भा. ६. पू.
॥ ७९ ॥

इंद्रश्रिया देवराज्येन ॥ १५ ॥ १६ ॥ वो युष्माभिः । बहुवचनं वरुणाद्यभिप्रायेण । क्व गंतव्यं स्वर्गेऽपि तत्रैवैश्वरत्वादिति चेत्तत्राह । क्रियता
मिति । मदनशासनेन यथापूर्वं तत्र स्थीयतामित्यर्थः । युक्तैर्ग्रमत्तैः । स्तंभवर्जितैर्निरहंकारैः ॥ १७ ॥ स्वसंतानैर्गोभिः सहोपाग्रंय कृष्ण
कृष्णेत्यादि संबोध्य ॥ १८ ॥ इंद्रेण हता अपि भवता वयं सनाथाः कृताः रक्षिता इत्यर्थः ॥ १९ ॥ त्वं नः परमं दैवं देवताऽतो हे जगत्पते

मामैश्वर्यश्रीमदांधो दंडपाणिं न पश्यति ॥ तं भ्रंशयामि संपद्भ्यो यस्य चेच्छाम्यनुग्रहम् ॥ १६ ॥ गम्यतां शक्र भद्रं
वः क्रियतां मेऽनुशासनम् ॥ स्थीयतां स्वाधिकारेषु युक्तैर्वः स्तंभवर्जितैः ॥ १७ ॥ अथाह सुरभिः कृष्णमभिवाद्य मन
स्विनी ॥ स्वसंतानैरुपामंय गोपरूपिणमीश्वरम् ॥ १८ ॥ सुरभिस्त्वाच ॥ कृष्णकृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्व
संभव ॥ भवता लोकनाथेन सनाथा वयमच्युत ॥ १९ ॥ त्वं नः परमकं दैवं त्वं न इंद्रो जगत्पते ॥ भवाय भव गोवि
प्रदेवानां ये च साधवः ॥ २० ॥ इंद्रं नस्त्वाऽभिषेक्ष्यामो ब्रह्मणा चोदितां वयम् ॥ अवतीर्णोऽसि विश्वात्मन् भूमेर्भारा
पनुत्तये ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं कृष्णमुपामंय सुरभिः पयसाऽऽत्मनः ॥ जलैराकाशगंगाया ऐरावतकरोद्धतैः
॥ २२ ॥ इंद्रः सुरर्षिभिः साकं नोदितो देवमातृभिः ॥ अभ्यर्षिचत दाशार्हं गोविंद इति चाभ्यधात् ॥ २३ ॥

गोविप्रदेवानां येऽन्ये च साधवस्तेषां भवायाभ्युदयायाद्य त्वमेव नोऽस्माकमिंद्रो भव ॥ २० ॥ ननु भवतामिंद्रोऽस्तीति चेदत आह । इंद्रमिति । अलं
पुरंदरस्येन्द्रतयेत्यर्थः । ननु देव एवेन्द्रो भवति कथमहं भवेयमिति चेदत आह । अवतीर्णोऽसीति ॥ २१ ॥ सुरभिर्गात्मनः पयसाऽभ्यर्षिच
दिंद्रश्चाकाशगंगाया मंदाकिन्या जलैरभ्यर्षिष्वत् ॥ २२ ॥ देवमातृभिरदित्यादिभिर्देवैर्मातृभिश्चेति वा । गाः पशून् गां स्वर्गं वा इंद्रत्वेन विंद

१ अत्रेदं बोध्यम्—यत्रैश्वर्यादिसत्त्वे मदस्तद्भ्रंशदशायां धर्मार्थकामसाधनप्रवृत्त्यभावपूर्वककेवलभगवद्भजनपरत्वं तत्रैव भगवदनुग्रहः, यत्र चैश्वर्यादिसत्त्वेऽप्युक्तप्रकारेण भगवद्भजनपरत्वं तत्रैव भगवदनुग्रहः,
अंकीषादौ तथा दर्शनात् । यत्र त्वैश्वर्यादिसत्त्वे तदभावे वा प्रवृत्तिरेव तत्र तु स्वकर्मभोग एव तदनुग्रहः । “त्रैवर्गिकायासविधातमस्मत्पतिर्विधत्ते पुरुषस्य शक्र । ततोऽनुमेयो भगवत्प्रसादः” इति वृत्रवचनात् ।
इन्द्रे तु पूर्णानुग्रहामावाप्त स ऐश्वर्याद् भ्रंशितः । अत एव वक्ष्यमाणं पारिजातापहरणे मदेन पुनर्भगवता सह युद्धं संगच्छते । २ चोदिता इ० पा० ।

श्री. टी.
अ. २७

तीति कृत्वा गोविंद इत्यभ्यधात् नाम कृतवानित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ देवनिकायेषु केतव इव दर्शनीया मुख्या इत्यर्थः । गावो गां पृथ्वीं
 पयोभिर्दुतामार्द्रामनयन् अकुर्वन्नित्यर्थः ॥ २५ ॥ नानारसौघाः क्षीरादिवाहिन्यः । अकृष्टपच्याः कर्षणं विनैव पक्वा औषधयो ब्रीह्यादय
 आसन् । संधिरार्षः । यद्वा अकृष्टपच्या औषधयो येषु ते गिरय उन्मणीन्गर्भगतान्मणीन् उत् उद्गतान्वहिः प्रकटानविभ्रदविभरुः ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे टीकायामिन्द्रस्तुतिगोविंदाभिषेको नाम सप्तविंशोऽध्यायः ॥ २७ ॥
 (अहंमिन्द्रो हि देवनां त्वं गवामिन्द्रतां गतः ॥ गोविंद इति लोके त्वां गास्यंति भुवि मानवाः ॥ १ ॥) तत्रागतास्तुंबुरुना
 रदादयो गंधर्वविद्याधरसिद्धचारणाः ॥ जगुर्यशो लोकमलापहं हरेः सुरांगनाः संनृतुर्मुदान्विताः ॥ २४ ॥ तं तुष्टुर्देवनि
 कायकेतवो व्यवाकिरंश्चाद्भुतपुष्पवृष्टिभिः ॥ लोकाः परां निर्वृतिमाप्नुवंस्त्रयो गावस्तदा गामनयन् पयोदुताम् ॥ २५ ॥
 नानारसौघाः सरितो वृक्षा आसन् मधुस्रवाः ॥ अकृष्टपच्यौषधयो गिरयोऽविभ्रदुन्मणीन् ॥ २६ ॥ कृष्णेभिषिक्त एता
 नि सत्त्वानि कुरुनंदन ॥ निर्वैराण्यभवंस्तात क्रूराण्यपि निसर्गतः ॥ २७ ॥ इति गोगोकुलपति गोविंदमभिषिच्य सः ॥
 अनुज्ञातो ययौ शक्रो वृतो देवादिभिर्दिवम् ॥ २८ ॥ इति श्रीभा० महापु० दशमस्कंधे पू० इन्द्रस्तुतिर्नाम सप्तविंशो
 ऽध्यायः ॥ २७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकादश्यां निराहारः समभ्यर्च्य जनार्दनम् ॥ स्नातुं नंदस्तु कालिंद्या द्वादश्यां
 जलमाविशत् ॥ १ ॥ तं गृहीत्वाऽनयद् भृत्यो वरुणस्यासुरांतिकम् ॥ अविज्ञायासुरीं वेलां प्रविष्टमुदकं निशि ॥ २ ॥
 अष्टाविंशे ततो नंदानयनं वरुणालयात् ॥ वैकुण्ठदर्शनं चाथ गोपानामनुवर्ण्यते ॥ १ ॥ गोवर्धनं समुद्धृत्य वशे कृत्वाऽमरेश्वरम् ॥ नंदा
 नयनतः कृष्णो वरुणं च वशेऽनयत् ॥ २ ॥ १ ॥ कलामात्रायां द्वादश्यां पारणादराभिनिवेशेनासुरीं वेलामविज्ञायारुणोदयात्पूर्वमेव शास्त्र
 बलेन निश्युदकं प्रविष्टं तदनभिज्ञो वरुणस्य भृत्योऽनयदिति । तथा च शास्त्रम् “कलार्धां द्वादशीं दृष्ट्वा निशीयादूर्ध्वमेव हि ॥ अमध्याह्नाः
 क्रियाः सर्वाः कर्तव्याः शंभुशासनात् ॥” इत्यादि । वक्ष्यति च वरुणः ‘अजानतामामकेन’ इति भगवद्धर्ममजानतेत्यर्थः ॥ २ ॥

स्वानां भगवद्धर्मपराणामभयदो मा भैष्टेत्यभयं ददत् ॥३॥ सपर्ययाऽर्हणेन ॥४॥ अद्येदानीं मे मया देहो निभृतो धृतः यदा त्वद्दर्शनं जातं तदेव देहसाफल्यं प्राप्तमित्यर्थः । यद्वा । निभृतः पूर्णमनोरथ इत्यर्थः । किं च अद्यैवार्थोऽधिगतः सर्वरत्नाकरपतिनापीतः पूर्वं नैवंविधोर्थः प्राप्त इत्यर्थः । किं च संसारोऽपि निवृत्त एवेत्याशयेनाह । त्वत्पादभाज इति । अध्वनः पारं मोक्षम् ॥ ५ ॥ भगवते निरतिशयैश्वर्याय । ब्रह्मणे चुक्रुशुस्तमपश्यंतः कृष्ण रामेति गोपकाः ॥ भगवांस्तदुप श्रुत्य पितरं वरुणाहृतम् ॥ ३ ॥ तदंतिकं गतो राजन्स्वाना मभयदो विभुः ॥ प्राप्तं वीक्ष्य हृषीकेशं लोकपालः सपर्यया ॥ महत्या पूजयित्वाऽऽह तद्दर्शनमहोत्सवः ॥ ४ ॥ वरुण उवाच ॥ अद्य मे निभृतो देह अद्यार्थोऽधिगतः प्रभो ॥ त्वत्पादभाजो भगवन्नवापुः पारमध्वनः ॥ ५ ॥ नमस्तुभ्यं भगवते ब्रह्मणे परमात्मने ॥ न यत्र श्रूयते माया लोकसृष्टिविकल्पना ॥ ६ ॥ अजानता मामकेन मूढेनाकार्यवेदि ना ॥ आनीतोऽयं तव पिता तद् भवान्क्षन्तुमर्हति ॥ ७ ॥ (ममाप्यनुग्रहं कृष्ण कर्तुं मर्हस्यशेषदृक्) ॥ गोविंद नीय तामेष पिता ते पितृवत्सल ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं प्रसादितः कृष्णो भगवानीश्वरेश्वरः ॥ आदायागात् स्वपि तरं बंधूनां चावहन्मुदम् ॥ ९ ॥ नंदस्त्वतींद्रियं दृष्ट्वा लोकपालमहोदयम् ॥ कृष्णे च सन्नतिं तेषां ज्ञातिभ्यो वि स्मितोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ ते त्वौत्सुक्यधियो राजन् मत्वा गोपास्तमीश्वरम् ॥ अपि नः स्वगतिं सूक्ष्मामुपाधास्यदधी श्वरः ॥ ११ ॥ इति स्वानां स भगवान् विज्ञायाखिलदृक् स्वयम् ॥ संकल्पसिद्धये तेषां कृपयैतदचितयत् ॥ १२ ॥ पूर्णाय । परमात्मने सर्वजीवनियंत्रे । तत्र हेतुः । न यत्रेति । लोकसृष्टिं विकल्पयति । या माया सा यत्र न श्रूयते । अविद्यमानेव तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ६ ॥ अजानता प्रद्वृत्येन त्वत्पित्राहरणं यत्कृतं तदिति ॥ ७ ॥ नंदं विमुच्य समर्पयति । गोविंदेति ॥ ८ ॥ ९ ॥ अतींद्रियमदृष्टपूर्वं लोकपालस्य महोदयमैश्वर्यम् ॥ १० ॥ अत्यौत्सुक्ययुक्ता धीर्येषां ते । अपि किं स्वगतिं स्वस्थानं सूक्ष्मां ब्रह्माख्यां चोपाधास्यदुपाधास्यति । नोऽस्मान्प्राप यिष्यतीति संकल्पितवंत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ इत्येवंभूतं स्वानां तेषां संकल्पमखिलदृक् सर्वज्ञः स्वयमेव विज्ञाय तेषां संकल्पसिद्धये कृप

येतद्वक्ष्यमाणमर्चितयत् ॥ १२ ॥ अविद्या देहाद्यहंबुद्धिस्ततः कामस्ततः कर्म तैरुच्चावचासु देवतिर्यगादिषु योनिषु भ्रमन् स्वीयां गतिं न वेद ॥ १२ ॥ स्वं ब्रह्मस्वरूपं लोकं वैकुण्ठाख्यं च । तमसः प्रकृतेः परम् ॥ १४ ॥ देहादिपिहितानां तद्दर्शनमशक्यमिति प्रथमं देहादिव्यतिरिक्तं ब्रह्मस्वरूपं दर्शयामासेत्याह । सत्यमिति । सत्यमवाध्यं ज्ञानमजडमनंतमपरिच्छिन्नं ज्योतिः स्वप्रकाशं सनातनं शश्वत्सिद्धं ब्रह्म गुणापाये गुणापोहे ज्ञानिनो यत्पश्यन्ति तत्कृपयैव दर्शयामास ॥ १५ ॥ एवं ते ब्रह्मद्वंद्वं ब्रह्मेव द्वद्वद्वदः तत्र निमग्नस्य विशेषविज्ञानाभावात्तं ब्रह्मद्वंद्वं ने तु नीताः प्रापिता अथास्मिन्मग्नाश्च । तुशब्दोक्तं विशेषमाह । पुनः कृष्णेनोद्धृताः समाधेरिवोत्थापिताः संतो ब्रह्मणस्तस्यैव लोकं वैकुण्ठाख्यं

जनो वै लोक एतस्मिन्नविद्याकामकर्मभिः ॥ उच्चावचासु गतिषु न वेद स्वां गतिं भ्रमन् ॥ १३ ॥ इति संचित्य भगवान् महाकारुणिको हरिः ॥ दर्शयामास लोकं स्वं गोपालां तमसः परम् ॥ १४ ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं यद् ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ॥ यद्वि पश्यन्ति मुनयो गुणापाये समाहिताः ॥ १५ ॥ ते तु ब्रह्मद्वंद्वं नीता मग्नाः कृष्णेन चोद्धृताः ॥ ददृशुर्ब्रह्मणो लोकं यत्राऽकूरोऽध्यगात् पुरा ॥ १६ ॥ नन्दादयस्तु तं दृष्ट्वा परमानन्दनिर्मुक्ताः ॥ कृष्णं च तत्रच्छन्दोभिः स्तूयमानं सुविस्मिताः ॥ १७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे नन्दानयनवैकुण्ठप्रदर्शनं नामाष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

ददृशुरिति । ननु ब्रह्मनिमग्नानां पुनर्लोकं दर्शनमवदितमेवेत्याशङ्क्याह । यत्रेति । यत्र यस्मिन्कृष्णे निमित्ते सति पूर्वमकूरोऽध्यगात् दृष्टवान् । शुकपरीक्षित्संवादात्प्राक्तनत्वात्पुरेति भूतनिर्देशः । न ह्यतर्क्यैश्वर्ये भगवति किञ्चिदप्यसंभावितमिति भावः । अथ वा अकूरो यत्र दृष्ट्वांस्तस्य यमुनाद्वयस्य ब्रह्मद्वद इति नाम तं द्वदं नीताः संतो ब्रह्मणो लोकं ददृशुः पुनश्च कृष्णेनोद्धृताः पूर्ववत्तं दृष्ट्वा विस्मिता बभूवुरिति व्यवहितान्वयोऽप्रसिद्धकल्पना च सोढव्येति ॥ १६ ॥ १७ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधे पूर्वार्धे टीकायामष्टाविंशतितमोऽध्यायः ॥ २८ ॥

ऊनत्रिंशे तु रासार्थमुक्तिप्रत्युक्तयो हरेः ॥ गोपीभी राससंरम्भे तस्य चांताद्धिं कौतुकम् ॥ १ ॥ ब्रह्मादिजयसंरूढदर्पकंदर्पदर्पहा ॥ जयति श्रीपति
गोपीरासमंडलमंडनः ॥ २ ॥ ननु विपरीतमिदं परदारविनोदेन कंदर्पविजेतृत्वप्रतीतेः । मैवम् । योगमायामुपाश्रितः आत्मारामोऽप्यरीरमत
साक्षान्मन्मथमन्मथः आत्मन्यवरुद्धसौरत इत्यादिषु स्वातंत्र्याभिव्यानात् । तस्माद्वासकीडाविडंबनं कामविजयख्यापनायेत्येव तत्त्वम् । किं
च । शृंगारकथापदेशेन विशेषतो निवृत्तिपर्ययं पंचाध्ययार्थं व्यक्तीकरिष्यामः । ता रात्रीः 'याताबला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः' इति
प्रतिश्रुता इत्यर्थः ॥ १ ॥ तदा तस्मिन्नेव क्षणे तत्प्रीतये उडुराजश्चंद्र उदगादुदितः । किं कुर्वन् । दीर्घकालेन दर्शनं यस्य स प्रियः स्वप्रियाया
श्रीशुक उवाच ॥ भगवानपि ता रात्रीः शरदोत्फुल्लमल्लिकाः ॥ वीक्ष्य रंतुं मनश्चक्रे योगमायामुपाश्रितः ॥ १ ॥ तदो
डुराजः ककुभः करैर्मुखं प्राच्या विलिम्पन्नरुणेन शंतमैः ॥ स चर्षणीनामुदगाच्छुचो मृजन् प्रियः प्रियाया इव दीर्घ
दर्शनः ॥ २ ॥ दृष्ट्वा कुमुदंतमखण्डमंडलं रमाननाभं नवकुंकुमारुणम् ॥ वनं च तत् कोमलगोभिरंजितं जगौ कलं
वामदृशां मनोहरम् ॥ ३ ॥ निश्चम्य गीतं तदनंगवर्धनं व्रजस्त्रियः कृष्णगृहीतमानसाः ॥ आजगमुरन्योन्यमलक्षितो
द्यमाः स यत्र कांतो जवलोलकुण्डलाः ॥ ४ ॥

मुखमरुणेन कुंकुमेन यथा विलिपति तथा प्राच्याः ककुभो दिशो मुखं शंतमैः सुखतमैः करै रश्मिभिररुणेनोदयरागेण विलिम्पन्नरुणीकुर्वन्नि
त्यर्थः । स प्रसिद्ध उडुराजः । तथा चर्षणीनां जनानां शुचस्तापगलानीष्टेजव्रतयत् ॥ २ ॥ कुमुदकुमुदं विरुसनीयं विद्यते यस्य तं कुमुदंतं न
खंडं मंडलं यस्य तं रमाया आननस्याभेव आभा यस्य तं नवकुंकुममिवारुणमेवंविवं चंद्रं दृष्ट्वा तथा वनं च तस्य कोमलैर्गोभी रश्मिभिरभिरं
जितं दृष्ट्वा कलं मधुरं जगौ अनायत । कथम् । वामदृशां वामा मनोहरा दृशो यावां तासां मनोहरं यथा ॥ ३ ॥ असापत्न्यायान्योन्यमलक्षितो न

१ यद्यपि शरदि न मल्लिकाकुसुमानि प्रफुल्लानि भवन्ति तथापि भगवत्प्रभावात् वृन्दावने तथा नियमो नास्ति निशबोधि वसन्त इव लब्धित इत्युक्त्वात् । रात्रीत्यनेनः शृंगाररसस्य रात्रिष्वेव प्रौढत्वात्
दिवसे तन्निषेधाच्च तास्वेव रमणसमय इति सूचितम् । बहुवचनेन बह्विषु रात्रिष्वेव रमणं सूचितम् । २ कोमलगोभिरिति तृतीयांशराठस्त्रीकारे कोमलगोभि रंजितमित्यत्र दीर्घाभाव आर्षः । अंजितमिते
पदच्छेदे तु सर्वमस्ति ॥

ज्ञापित उद्यमो याभिस्ताः स कांतो यत्र तत्र गीतध्वनिमार्गेण जग्मुः । ज्वन वेगेन लोलानि चंचलानि कुंडलानि यासां ताः ॥
 ॥ ४ ॥ श्रीकृष्णसूचकशब्दश्रवणेन तत्प्रवणचित्तानां तत्क्षणमेव त्रैवर्गिककर्मनिवृत्तिं द्योतयंत्य इवार्धावसितं कर्म विहाय ययुस्तदाह ।
 दुहंत्य इति । पयः स्थालीस्थं चुल्लयामधिश्रित्यैतत्काथमप्रतीक्षमाणाः काश्चिद्ययुः । संयावं गोधूमकणान्नं पक्वमनुद्वास्य अनुत्तार्य ॥ ५ ॥
 ॥ ६ ॥ अन्याः प्रमृजंत्योगोद्वर्तनादि कुर्वंत्यः । काश्च काश्चित् । कृष्णतुष्ट्यर्थं कर्म तदासक्तभनसामन्यथा कृतमपि फलत्येवेति द्योत
 यन्नाह । व्यत्यस्तेति । स्थानतः स्वल्पतश्चोर्ध्वाधोधारणेन विपर्ययं प्राप्तानि वस्त्राभरणानि यासां ताः ॥ ७ ॥ न च कृष्णाकृष्टमनसां विघ्नाः
 दुहंत्योऽभिययुः काश्चिद्गोहं हित्वा समुत्सुकाः ॥ पयोऽधिश्रित्य संयावमनुद्वास्यपरा ययुः ॥ ५ ॥ परिवेषयंत्यस्त द्धित्वा
 पाययंत्यः शिशून् पयः ॥ शुश्रूषन्त्यः पतीन् काश्चिदश्रन्त्योऽपास्य भोजनम् ॥ ६ ॥ लिपंत्यः प्रमृजंत्योऽन्या अंजंत्यः
 काश्च लोचने ॥ व्यत्यस्तवस्त्राभरणाः काश्चित् कृष्णांतिकं ययुः ॥ ७ ॥ ता वार्यमाणाः पतिभिः पितृभिर्भ्रातृबन्धुभिः ॥
 गोविंदापहृतात्मानो न न्यवर्तंत मोहिताः ॥ ८ ॥ अंतर्गृहगताः काश्चिद्गोप्योऽलब्धविनिर्गमाः ॥ कृष्णं तद्भावनायुक्ता
 दध्युमीलितलोचनाः ॥ ९ ॥ दुस्सहप्रेष्टविरहतीव्रतापधुताशुभाः ॥ ध्यानप्राप्ताच्युताश्लेषनिर्वृत्या क्षीणमंगलाः ॥ १० ॥
 प्रभवन्तीत्याह । ता वार्यमाणा इति ॥ ८ ॥ न लब्धो विनिर्गमो याभिस्ताः प्रागपि तद्भावनायुक्तास्तदा नितरां दध्युरित्यर्थः ॥ ९ ॥ किं च
 तदानीमेव तं परमात्मानं श्रीकृष्णं ध्यानतः प्राप्ताः सत्यो गुणमयं देहं जहुरित्याह श्लोकद्वयेन । दुःसहेति । ननु कथं जहुः परमात्मेति ज्ञाना
 भावादित्याशङ्क्याह । जारबुद्ध्याऽपीति । न हि वस्तुशक्तिर्बुद्धिमपेक्षते । अन्यथा मन्वापि पीनामृतवदिति भावः । ननु तदपि प्रारब्धकर्म
 बंधने सति कथं जहुस्तत्राह । सद्यः प्रक्षीणबंधना इति । ननु कथं भोगमंतरेण प्रारब्धं कर्म क्षीणं भोगेनैव सद्यः क्षीणमित्याह । दुःसहेति ।
 दुःसहो यः प्रेष्टस्य विरहस्तेन तीव्रस्तापस्तेन धुतानि गतान्यशुभानि यासां तदप्राप्तिपरमदुःखभोगेन पापं क्षीणमित्यर्थः । तथा ध्यानेन

१ कृष्णप्राप्तिमिच्छद्भिर्त्रैवर्गिकं कर्मोपेत्य तत्प्रवणैकचित्ततया तत्प्राप्तये प्रयतितन्यमन्यथा तत्प्राप्तिः सुदुर्लभेति सूचयन्नर्धावसितत्रैवर्गिककर्मत्यागपूर्वकं गोपीनामागमनप्रकारो दुहंत्य इति त्रिभिः प्रोक्तः ।
 तत्र दुहंत्य इत्यादिना अर्थोपेक्षा, परिवेषयंत्य इत्यादिना धर्मोपेक्षा, अश्रन्त्य इत्यादिना कामोपेक्षा च सूचिता । २ योपितः इ० पा० ।

प्राप्ता अच्युतस्य आश्लेषेण या निर्वृतिः परमसुखभोगस्तया क्षीणं मंगलं पुण्यबंधनं यासां ताः अतो ध्यानेन परमात्मप्राप्तेस्तत्कालसुख
दुःखाभ्यां निःशेषकर्मक्षयाद्गुणमयं देहं जहुरिति ॥ १० ॥ ११ ॥ ननु यथा पतिपुत्रादीनां वस्तुतो ब्रह्मत्वेऽपि न तद्भजनान्मोक्षस्तथा बुद्धय
भावादेवं कृष्णेऽपि ब्रह्मबुद्धयभावेन तत्संगतिः कथं मोक्षहेतुरिति शंकते । कृष्णं विदुरिति । परं केवलं कांतं कमनीयम् ॥ १२ ॥ षरिहरति ।
उक्तमिति । अयं भावः । जीवेष्वावृतं ब्रह्मत्वं कृष्णस्य तु हृषीकेशत्वादननावृतमतो न तत्र बुद्धयपेक्षेति ॥ १३ ॥ ननु देही कथमनावृतः स्यादत

तमेव परमात्मानं जारबुद्ध्याऽपि संगताः ॥ जहृगुणमयं देहं सद्यः प्रक्षीणबंधनाः ॥ ११ ॥ राजोवाच ॥ कृष्णं विदुः
परं कांतं न तु ब्रह्मतया मुने ॥ गुणप्रवाहोपरमस्तासां गुणधियां कथम् ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ उक्तं पुरस्तादेतत् ते
चैद्यः सिद्धिं यथागतः ॥ द्विषन्नपि हृषीकेशं किमुताधोक्षजप्रियाः ॥ १३ ॥ नृणां निश्श्रेयसार्थाय व्यक्तिर्भगवतो नृप ॥
अव्ययस्याप्रमेयस्य निर्गुणस्य गुणात्मनः ॥ १४ ॥ कामं क्रोधं भयं स्नेहमैक्यं सौहृदमेव च ॥ नित्यं हरौ विदधतो
यांति तन्मयतां हि ते ॥ १५ ॥ न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्यजे ॥ योगेश्वरेश्वरे कृष्णे यत एतद् विमुच्यते
॥ १६ ॥ ता दृष्ट्वांतिकमायाता भगवान् ब्रजयोषितः ॥ अवदद वदतां श्रेष्ठो वाचः पेशैर्विमोहयन् ॥ १७ ॥ श्रीभग
वानुवाच ॥ स्वागतं वो महाभागाः प्रियं किं करवाणि वः ॥ ब्रजस्यानामयं कच्चिद् ब्रूतागमनकारणम् ॥ १८ ॥

आह । नृणामिति । गुणात्मनो गुणनियंतुः । भगवत एव रूपेण अभिव्यक्तिरतो न देहिसादृश्यमत्र वक्तुं युज्यत इति भावः ॥ १४ ॥ अतो यथा
कथंचित्तदासक्तिर्मुक्तिकारणमित्याह । काममिति । ऐक्यं संबंधम् । सौहृदं भक्तिम् ॥ १५ ॥ न च भगवतोऽयमतिभार इत्याह । न चैवमिति ।
यतः श्रीकृष्णादेतत्स्थावरादिकमपि विमुच्यते ॥ १६ ॥ प्रस्तुतमाह । ता दृष्ट्वेति । वाचःपेशैर्वाग्विलासैः ॥ १७ ॥ सर्वाः ससंभ्रममागता

विलोक्य सभयमिवाह । व्रजस्येति ॥ १८ ॥ लज्जया मंदहसितमालक्ष्याह । रजन्येषेति ॥ १९ ॥ किं च मातर इति । विचिन्वन्ति मृगयन्ते ।
बंधूनां साध्वसं भयं मा कृध्वं मा कुरुतेत्यर्थः ॥ २० ॥ ईपत्प्रणयकोपेनान्यतो विलोकयन्तीः प्रत्याह । दृष्टमिति । राकेशस्य पूर्णचंद्रस्य
करे रंजितं यमुनास्पर्शिनोऽनिलस्य लीलामंदगतिस्तया एजंतः कंपमानास्तरूणां पल्लवास्तैः शोभितम् ॥ २१ ॥ सतीः हे सत्यः ॥ २२ ॥

रजन्येषा घोररूपा घोरसत्त्वनिषेविता ॥ प्रतियात व्रजं नेह स्थेयं स्त्रीभिः सुमध्यमाः ॥ १९ ॥ मातरः पितरः पुत्रा
भ्रातरः पतयश्चवः ॥ विचिन्वन्ति ह्यपश्यन्तो मा कृध्वं बंधुसाध्वसम् ॥ २० ॥ दृष्टं वनं कुसुमितं राकेशकरं रंजितम् ॥
यमुनाऽनिललीलैजत्तरूपल्लवशोभितम् ॥ २१ ॥ तद् यात मा चिरं गोष्ठं शुश्रूषध्वं पतीन् सतीः ॥ क्रंदन्ति वत्सा बाला
श्च तान् पाययत दुह्यत ॥ २२ ॥ अथवा मदभिस्नेहाद् भवन्त्यो यंत्रिताशयाः ॥ आगता ह्युपपन्नं वः प्रीयन्ते मयि
जंतवः ॥ २३ ॥ भर्तुः शुश्रूषणं स्त्रीणां परो धर्मो ह्यमायया ॥ तद्वंधूनां च कल्याण्यः प्रजानां चानुपोषणम् ॥ २४ ॥
दुश्शीलो दुर्भगो वृद्धो जडो रोग्यधनोऽपि वा ॥ पतिः स्त्रीभिर्न हातव्यो लोकेप्सुभिरपातकी ॥ २५ ॥ अस्वर्ग्यम
यशस्यं च फल्गु कृच्छ्रं भयावहम् ॥ जुगुप्सितं च सर्वत्र औपपत्यं कुलस्त्रियः ॥ २६ ॥ श्रवणाद् दर्शनाद् ध्यानान्मयि
भावोऽनुकीर्तनात् ॥ न तथा संनिकर्षेण प्रतियात ततो गृहान् ॥ २७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति विप्रियमाकर्ण्य गो
प्यो गोविंदभाषितम् ॥ विषण्णां भग्नसंकल्पाश्चितामापुर्दुरत्ययाम् ॥ २८ ॥

संरंभश्रुभितदृष्टीः प्रत्याह । अथ वेति । यंत्रिताशया वशीकृतचित्ताः । उपपन्नं युक्तम् । प्रीयन्ते प्रीता भवन्ति ॥ २३ ॥ दृष्टादृष्टभयप्रदर्शनेन विवर्त
यति भर्तुरित्यादिश्लोकत्रयेण ॥ २४ ॥ २५ ॥ फल्गु तुच्छं कृच्छ्रं दुःसंपाद्यम् औपपत्यं जारसौख्यम् ॥ २६ ॥ किं च श्रवणा दिति ॥ २७ ॥ २८ ॥

१ यद्यप्यविवाहिताभिरेव पत्यर्थं कात्यायन्याराधनं कृतं तथाप्यत्र पतिपुत्रादिमतीनामपि तत्सौंदर्यादृष्टानामागमनं मूढे त्वष्ट्रमेवेति बोध्यम् । २ ओके शुचिरपातकीति पा० ।

चितां प्राप्तानां स्थितिमाह । कृत्वेति । शुचः शोकादुद्धनेन श्वसनेन शुष्यंतो विवफलसदृशा अवरा येषु मुखेषु तानि अव अवाचि कृत्वा तथा चरणेन चरणांगुष्ठेन महीं लिखंत्यः । तथा गृहीतकज्जलैरश्रुभिः कुचकुंकुमानि क्षालयंत्यस्तूष्णीं स्थिताः । यत उरुर्महान् दुःखस्य भरो भारो यासां ताः ॥ २९ ॥ किं च । प्रेष्ठमिति । किंचित्संरंभेण कोपावेशेन गद्गदा गिरो यासां ता अब्रुवत स्म । संरंभे कारणं प्रेष्ठमित्यादि प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं प्रत्याचक्षणम् ॥ ३० ॥ एवं नृशंसं क्रूरम् । हे दुरवग्रह स्वच्छंदं तव पादमूलं भक्ताः सेवित

कृत्वा मुखान्यवशुचः श्वसनेन शुष्यद्विवाधराणि चरणेन भुवं लिखंत्यः ॥ असौरुपात्तमपिभिः कुचकुंकुमानि तस्थु मृजंत्य उरुदुःखभराः स्म तूष्णीम् ॥ २९ ॥ प्रेष्ठं प्रियेतरमिव प्रतिभाषमाणं कृष्णं तदर्थविनिवर्तितसर्वकामाः ॥ नेत्रे विमृज्य रुदितोपहते स्म किंचित्संरंभगद्गदगिरोऽब्रुवतानुरक्ताः ॥ ३० ॥ गोप्य ऊचुः ॥ मैवं विभोर्हति भवान् गदितुं नृशंसं संत्यज्य सर्वविषयांस्तव पादमूलम् ॥ भक्ता भजस्व दुरवग्रह मा त्यजास्मान् देवो यथादिपुरुषो भजते मुमुक्षून् ॥ ३१ ॥ यत्पत्यपत्यसुहृदामनुवृत्तिरंग स्त्रीणां स्वधर्म इति धर्मविदा त्वयोक्तम् ॥ अस्त्वेवमेतदुपदेशपदे त्वयीशे प्रेष्ठो भवांस्तनुभृतां किल बंधुरात्मा ॥ ३२ ॥

वर्तीरस्मान्भजस्व मा त्यजेति ॥ ३१ ॥ अपि च यदुक्तं पत्यपत्येत्यादि त्वया धर्मविदेति सोऽहं स मेवमेतदुपदेशानां पदे विषयं त्वय्ये वास्तु । उपदेशपदत्वे हेतुः । ईश इति । विविदिषां वाक्येन सर्वोपदेशानामीशपरत्वावगमादिति भावः । ईशत्वे हेतुः । आत्मा किल भवानिति । भोग्यस्य हि सर्वस्य भोक्ता आत्मैवेश इत्यतः प्रेष्ठो बंधुश्च भवानेवेति सर्वबंधुषु करणीयं त्वय्येवास्त्वित्यर्थः । अथ वा धर्मोपदेशानां

१ 'न्यक्कृत्य वक्रवर्तन जान्यतितापशुष्यद्विवाधराणि चरणेन महीं लिखंत्यः' इति पाठांतरम् । २ स्मृत्यवधारणे इ० बा० । ३ भक्त्या भजेमेति पा०, प्राप्ता भजस्वेति च पाठः । भजस्वेत्यात्मने पदप्रयोगेण भजनफलं तवापि भविष्यतीति सूचितम् । भज सेवायां धातुः । सेवा च चित्तानुवृत्तिरूपा अतोऽस्मदभिलषितं संपादयेत्यर्थः । ४ 'तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणः विविदिषति यत्नेन दानेन तपसाऽनाशकेन' इति श्रुतिवाक्यं विविदिषावाक्यं तेन सर्वोपदेशानां वेदानुवचनयज्ञदानाद्युपदेशानामीशपरत्वावगमात् । 'सर्वोपेक्षा च यज्ञादिश्रुतेरश्वत्' इति न्यायेन यज्ञादीनां निष्कामतया कृतानां प्रणाड्या ब्रह्मप्राप्तिनिर्णयादित्यर्थः । भोग्य इति 'सर्वं त्वमित्यर्थतः प्रियम्' इति वृहदारण्यकन्यायेन पतिजायादिकं सर्वमात्मनः शेषभूतमात्मा तु देवी परमेमात्स्यदस्तस्मात्त्वमेव सर्वं देहादिकमस्माभिः समर्पितमिति गोपीनामाशयः ।

पदे स्थाने धर्मोपदेशरि त्वयि सत्यस्मासु च धर्मं जिज्ञासमानासु सतीषु त्वया धर्मविदा यदुक्तमेवमेतदस्तु न तु त्वं धर्मोपदेशा किं तु भवानात्मेति । अथ वा । यदुक्तमेतदुपदेशपदे तद्गोचरे पुरुषेऽस्तु नाम त्वयि तु ईशे स्वामिनि मत्त्येवं काका नैवमित्यर्थः । यतस्तनुभृतां त्वमात्मा फलरूप इति । यद्वा यदुक्तं पत्यादिशुश्रूषणं धर्म इति एवमेतत्त्वय्येवास्तु । कुतः उपदेशपदे शुश्रूषणीयत्वेनोपदिश्यमानानां पत्यादीनां पदेऽधिष्ठाने । कुतः । ईशे न हीश्वरमधिष्ठानं विना कोऽपि पतिपुत्रादिर्नामेति । अन्यत्समानम् । अलमतिविस्तरेण ॥ ३२ ॥ एतत्सदा कुर्वति हि त्वयि रतिं कुशलाः स्व आत्मन्नित्यप्रिये पतिसुतादिभिरातिदैः किम् ॥ तन्नः प्रसीद परमेश्वर मा स्म छिद्या आंशां भृतां त्वयि चिरादरदिदनेत्र ॥ ३३ ॥ चित्तं सुखेन भवताऽपहृतं गृहेषु यन्निर्विशत्युत करावपि गृह्यकृत्ये ॥ पादौ पदं न चलतस्तवपादमूलाद् यामः कथं व्रजमथो करवाम किं वा ॥ ३४ ॥ सिचांग नस्त्वदधरामृतपूरकेण हासाव लोककलगीतजहृच्छयाग्निम् ॥ नो चेद् वयं विरहजाग्न्युपयुक्तदेहा ध्यानेन याम पदयोः पदवीं सखे ते ॥ ३५ ॥ चारेण द्रढयन्त्यः प्रार्थयन्ते । कुर्वन्तीति । कुशलाः शास्त्रनिपुणाः । तथा च शास्त्रम् । “किं प्रजया करिष्यामो येषां नोऽयमात्मा लोकः” इति ॥ ३३ ॥ किं च प्रतियातेति यदुक्तं तदशक्यं त्वयैव चित्तादीनामपहृतत्वादित्याहुः । चित्तमिति । यदस्माकं चित्तमेतावन्तं कालं सुखेन गृहेषु निर्विशति तत्त्वयाऽपहृतं करावपि यौ गृह्यकृत्ये निर्विशतस्तावपि । सुखात्मना त्वयेति वा ॥ ३४ ॥ अतः अंग हे कृष्ण नोऽस्माकं त्वदधरामृतपूरकेण तवैव हाससहितेनावलोकेन कलगीतेन च जातो यो हृच्छयाग्निः कामाग्निस्तं सिच । नो चेदयं तावदेकोऽग्निः

१ न हीश्वरमिति । ‘तदनन्यत्वमारम्भशब्दादिन्यः’ इति न्यायेन यस्मिन्यदध्यारोपितं तस्मात्तदभिन्नमेव रज्जुसर्पादिवत्, तस्मात्त्वय्यारोपिताः पतिपुत्रादयस्तदभिन्नाः । तस्मात्पतिव्रतादि धर्मजातं त्वय्येव कर्तुमुचितमिति भावः । २ आशाभृतामिति, आशां भृतामिति, आशाभृतामिति च त्रिषु पुस्तकेषु पाठः । ३ न च गोपीनां कथमेवं भगवत्तत्त्वविज्ञानमिति शङ्कनीयम्, तासां श्रुत्याद्यवतारतया अलौकिकप्रकारेणैव तथा ज्ञानसंभवात् । गोपीनां चातुर्विध्यं पात्रे उक्तम्—“गोप्यस्तु श्रुतयो ज्ञेया ऋषिजा गोपकन्यकाः । देवकन्याश्च राजेन्द्र न मानुष्यः कथंचन ॥” इति । तत्र बृहद्भामनपुराणे श्रुतिभिर्मगधान् प्रार्थितः—“कदर्पकोटिलावप्ये त्वयि दृष्टे मनांसि नः । कामिनीभावमासाद्य स्तुक्षुभ्या न संशयः ॥ यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमयं मत्वा चिकीर्षो जनिता तथा ॥” इति । भगवानपि तथैव वरं दत्तवान्—“भगामिनि विरिचौ तु जाते सुश्रूषार्थमुद्यमे । कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यथ ॥” इति । तथा ऋषिरुवाच वाः प्रोक्तास्तास्तु ब्रह्मोच्चरखंडवाक्याञ्ज्वेयाः—“पुरा महर्षयः सर्वे दंढकारण्यवासिनः । दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमैच्छन्सुविगहम् ॥ ते सर्वे स्त्रीत्वमापन्नाः समुद्रताश्च गोकुले । हरिं संप्राप्य कामेन ततो मुक्ता मवर्णवात् ॥” इति । देवकन्यास्तु—‘संभवतु सुरन्ध्रियः’ इत्यत्रैवोक्ताः ।

स्तथा विरहाज्जनिष्यते योऽग्निस्तेन चोपयुक्तदेहा दग्धशरीरा योगिन इव ते पदवीमंतिकं ध्यानेन याम प्राप्नुयाम ॥ ३५ ॥ ननु स्वपतीने
वोपगच्छत त एनमग्निं सिंचेयुरिति चेत्त्राहुः । यहीति । रमाया लक्ष्म्या दत्तक्षणं दत्तः क्षण उत्सवो येन तत् दत्तोत्सवं दत्तावसरं वा ।
तदपि क्वचिदेव न सर्वदा । अरण्यजनाः प्रिया यस्य तस्य तव अरण्यजनप्रियत्वादरण्ये क्वचिद्वर्द्धस्प्राक्ष्म स्पृष्टवत्यो वयं तत्र च त्वंयाऽभिर
मिता आनंदिताः सत्यस्तदारभ्यान्यसमक्षं स्थातुमपि न पारयामः । तुच्छास्ते - रोचंत इत्यर्थः ॥ ३६ ॥ त्वत्पादसौभाग्यं त्वत्तिचित्रमि
त्याहुः । श्रीरिति । वक्षस्यसापत्नं स्थानं लब्ध्वाऽपि तुलस्या सपत्न्या सह तव दांबुजरजः कामयते स्म । भृत्यैः सर्वैर्जुष्टमिति सौभाग्या

यहींबुजाक्ष तव पादतलं रमाया दत्तक्षणं कचिदरण्यजनप्रियस्य ॥ अस्प्राक्ष्म तत्प्रभृति नान्यसमक्षमंग स्थातुं त्वया
भिरमिता वत पारयामः ॥ ३६ ॥ श्रीर्यत्पादांबुजरजश्चकमे तुलस्या लब्ध्वाऽपि वक्षसि पदं किल भृत्यजुष्टम् ॥ यस्याः
स्ववीक्षणकृतेऽन्यसुरप्रयासस्तद्वद् वयं च तव पादरजः प्रपन्नाः ॥ ३७ ॥ तन्नः प्रसीद वृजिनार्दन तेघ्रिमूलं प्राप्ता
विसृज्य वसतीस्त्वदुपासनाशाः ॥ त्वत्सुन्दरस्मितनिरीक्षणतीव्रकामतप्तात्मनां पुरुषभूषण देहि दास्यम् ॥ ३८ ॥
वीक्ष्यालकावृतमुखं तव कुण्डलश्रीगण्डस्थलाधरसुधं हसितावलोकम् ॥ दत्ताभयं च भुजदण्डयुगं विलोक्य वक्षः
श्रियैकरमणं च भवाम दास्यः ॥ ३९ ॥

तिरेकोक्तिः । यस्याः स्ववीक्षणकृते या श्रीरात्मानं विलोकयत्वित्येतदर्थमन्येषां ब्रह्मादीनां तपोभिः प्रयासः सा तद्रजस्तद्वद्वयमपि प्रपन्ना
इति ॥ ३७ ॥ हे वृजिनार्दन दुःखहंतस्त्वदुपासने त्वद्भजन एवाशा यासां ता वयं वसतीर्गृहान्विसृज्य हित्वा योगिन इव प्राप्ताः । तत्कर्तृक
सुन्दरस्मितविलसितनिरीक्षणेन यस्तीव्रः कामस्तेन तत्तचित्तानां हे पुरुषरत्न दास्यं देहि ॥ ३८ ॥ ननु गृहस्वाम्यं विहाय दास्यं किमिति
प्रार्थयतेऽत आहुः । वीक्ष्येति । अलकावृतमुखं केशांतरैरावृतं मुखं तथा कुण्डलयोः श्रीर्ययोस्ते गण्डस्थले यस्मिन् अघरे सुधा यस्मिस्त
च्च तच्च तव मुखं वीक्ष्य दत्ताभयं भुजदण्डयुगं वक्षश्च श्रिया एकमेव रमणं रतिजनकं वीक्ष्य दास्य एव भवामेति ॥ ३९ ॥

ननु जुगुप्सितमौषपत्यमित्युक्तं तत्राहुः । का स्त्रीति । अंग हे कृष्ण कलानि पदानि यस्मिंस्तदायतं दीर्घं मूर्छितं स्वरालापभेदस्तेन । पाठांतरे कलपदाभृतमयं यत् वेणुगीतं तेन संमोहिता का वा स्त्री आर्यचरितान्निजधर्मान्न चलेत् । यन्मोहिताः पुरुषा अपि चलिताः । किं च । त्रैलोक्यसौभगमिति यद्यतः अबिभ्रन्नविभरुः । त्वद्योतकशब्दश्रवणमात्रेणापि तावन्निजधर्मत्यागो युक्तः किं पुनस्त्वदनुभवेनेति भावः ॥ ४० ॥

का ख्यंग ते कलपदायतमूर्छितेन संमोहिताऽऽर्यचरितान्न चलेत् त्रैलोक्याम् ॥ त्रैलोक्यसौभगमिदं च निरीक्ष्य रूपं यद् गोद्विजद्रुममृगाः पुलकान्यविभ्रन् ॥ ४० ॥ व्यक्तं भवान् ब्रजभयार्तिहरोऽभिजातो देवो यथादिपुरुषः सुरलोक गोप्ता ॥ तन्नो निधेहि करपंकजमार्तबन्धो तप्तस्तनेषु च शिरस्सु च किंकरीणाम् ॥ ४१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति विह्वलितं तासां श्रुत्वा योगेश्वरेश्वरः ॥ प्रहस्य सदयं गोपीरात्मारामोऽप्यरीरमत ॥ ४२ ॥ ताभिः समेताभिरुदारचेष्टितः प्रियेक्षणोत्फुल्लमुखीभिरच्युतः ॥ उदारहासद्विजकुन्ददीधितिर्व्यरोचतैर्णांक इवोड्भिर्दृतः ॥ ४३ ॥ उपगीयमान उद्गायन् वनिताशतयूथपः ॥ मालां विभ्रद्वैजयंतीं व्यचरन्मण्डयन्वनम् ॥ ४४ ॥ नद्याः पुलिनमाविश्य गोपीभिर्हि मवालुकम् ॥ रेमे तत्तरलानंदकुमुदामोदवायुना ॥ ४५ ॥ बाहुप्रसारपरिरंभकरालकोरुनीवीस्तनाऽऽलभननर्मनखाग्रपातैः ॥ क्ष्वेल्याऽवलोकहसितैर्ब्रजसुंदरीणामुत्तंभयन् रतिपतिं रमयांचकार ॥ ४६ ॥ एवं भगवतः कृष्णालुब्धमाना महात्मनः ॥ आत्मानं मेनिरे स्त्रीणां मानिन्योऽभ्यधिकं भुवि ॥ ४७ ॥

व्यक्तं निश्चितम् ॥ ४१ ॥ विह्वलितं पारवश्यप्रलपितम् । गोपीररीरमद्रमयामास ॥ ४२ ॥ प्रियस्येक्षणेनोत्फुल्लानि मुखानि यासां ताभिः । उदारहासश्च द्विजाश्च तेषु कुंदकुमुदवर्दीधितिर्यस्य सः । एणांकश्चंद्रः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ बाहुप्रसारश्च परिरंभश्च कराभ्यामलकादीनामालभनं स्पर्शश्च नर्म परिहासश्च नखाग्रप्रपातश्च तैः क्ष्वेल्या क्रीडया अवलोकैश्च हसितैश्च कामं तासामुदीपयंस्ता रमयामास ॥ ४६ ॥ महात्मनी विमुक्त

१. ९. ५.
१. ८५ ॥

चित्तात् ॥ ४७ ॥ तत्सौभगमदं तादृशं सौभगेन मदमस्वाधीनताम् । मानं गर्वन् । केशवः कश्च ईशश्च केशौ तौ वशयतीति तथा सः ॥ ४८ ॥
इति श्री० म० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे टीकायामेकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ ॥ त्रिंशो विरहसंतप्तगोपीभिः कृष्णमार्गणम् ॥ उन्मत्तवन्न
नियतं भ्रमंतीभिर्वनेवने ॥ १ ॥ अचक्षाणा अपश्यंत्यः ॥ १ ॥ गत्या चानुरागस्मिताभ्यां विभ्रमेक्षितानि सविलासनिरीक्षणानि तैश्च मनो
रमा आलापाश्च विहाराः क्रीडाश्च विभ्रमा अन्ये च विलासभेदास्तैश्च रमापतेर्गत्यादिभिरेतैराक्षितान्याकृष्टानि चित्तानि यासां ता अतस्त

तासां तत्सौभगमदं वीक्ष्य मानं च केशवः ॥ प्रशमाय प्रसादाय तत्रैवांतरधीयत ॥ ४८ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे रासक्रीडायां कृष्णांतर्धानं नामैकोनविंशोऽध्यायः ॥ २९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
अन्तर्हिते भगवति सहसैव ब्रजांगनाः ॥ अतप्यंस्तमचक्षाणाः करिण्य इव यूथपम् ॥ १ ॥ गत्यानुरागस्मितविभ्रमेक्षि
क्षितैर्मनोरमालापविहारविभ्रमैः ॥ आक्षिप्तचित्ताः प्रमदा रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः ॥ २ ॥ गतिस्मि
तप्रेक्षणभाषणादिषु प्रियाः प्रियस्य प्रतिरूढमूर्तयः ॥ असावहं त्वित्यवलास्तदात्मिका न्यवेदिषुः कृष्णविहारविभ्रमाः
॥ ३ ॥ गायन्त्य उच्चैरमुमेव संहता विचिक्युरुन्मत्तकवद्वनाद्वनम् ॥ पप्रच्छुराकाशवदन्तरं बहिर्भूतेषु सन्तं पुरुषं वन
स्पतीन् ॥ ४ ॥ दृष्टो वः क्वचिदश्वत्थ पृक्ष न्यग्रोध नो मनः ॥ नन्दसूनुर्गतो हत्वा प्रेमहासावलोकनैः ॥ ५ ॥

स्मिन्नेवात्मा यासां तास्तस्य विविधाश्चेष्टा जगृहुस्तदनुकरणेनाक्रीडन् ॥ २ ॥ अपि च गतिस्मितेति । प्रियस्य गत्यादिषु प्रतिरूढा
आविष्टा मतयो यासां ताः । अतः कृष्णविहारविभ्रमाः कृष्णस्येव विहारविभ्रमाः क्रीडाविलासा यासां ताः । अहमेव कृष्ण इति परस्परं
निवेदितवत्यः ॥ ३ ॥ किं च गायंत्य इति । वनाद्वनांतरं गच्छंत्यो विचिक्युरमृगयन् । उन्मत्तस्य तुल्यत्वमाह । वनस्पतीनिति । वनस्प
तीन् पप्रच्छुः । भूतेष्वंतरं मध्ये संतं पुरुषं बहिश्च संतमिति ॥ ४ ॥ तत्प्रपंचयति नवभिः । तत्र महत्त्वादेते पश्येयुरित्याशयाश्चत्थादीन्पृच्छन्ति ।

१ रंजितेति क्वचित् ।

श्री. टी.
अ. ३०

॥ ८५ ॥

दृष्ट इति । प्रेमहासविलसितैरवलोकनैरस्माकं मनो हृत्वा चोर इव गतो वो युष्माभिः किं दृष्ट इति ॥ ५ ॥ महांतः स्वपुण्यैर्बहुपकारिणश्चेति कुरबकादीन्पृच्छन्ति । कच्चिदिति । हे कुरबकादयः दर्पहरं स्मितं यस्य सः इतो गतः कच्चिदृष्ट इति ॥ ६ ॥ अलिकुलैः सह त्वा त्वां बिभ्रत्तवातिप्रियस्त्वया किं दृष्टः इति ॥ ७ ॥ गुणातिरेकेऽपि नम्रत्वादिमाः पश्येयुरिति पृच्छन्ति । मालतीति । हे मालति मल्लिके जातियूथिके वो युष्माभिः किमदर्शि दृष्टः । करस्पशेन वः प्रीतिं जनयन् किं यात इति । अत्र मालतीजात्योरवांतरविशेषो द्रष्टव्यः ॥ ८ ॥ फलादिभिः सर्वप्राणिनां संतर्पका एते पश्येयुरिति पृच्छन्ति । चूतेति । चूताभ्योरवांतरजातिभेदः कदंबनीपयोश्च । हे चूतादयः येऽन्ये च परार्थभवकाः

कच्चित् कुरवकाशोकनागपुन्नागचम्पकाः ॥ रामानुजो मानिनीनामितो दर्पहरस्मितः ॥६॥ कच्चित् तुलसि कल्याणि
गोविन्दचरणप्रिये ॥ सह त्वाऽलिकुलैर्विभ्रष्टस्तेऽतिप्रियोऽच्युतः ॥ ७ ॥ मालत्यदर्शि वः कच्चिन्मल्लिके जातियूथिके ॥
प्रीतिं वो जनयन् यातः करस्पर्शेन माधवः ॥८॥ चूतप्रियालपनसाऽसनकोविदारजम्बवर्कबिल्ववकुलाम्रकदंबनीपाः ॥
येऽन्ये परार्थभंवका यमुनोपकूलाः शंसन्तु कृष्णपदवीं रहितात्मनां नः ॥ ९ ॥ किं ते कृतं क्षिति तपो वत केशवांघ्रि
स्पर्शोत्सवोत्पुलकितांगरुहैर्विभासि ॥ अप्यंघ्रिसंभव उरुक्रमविक्रमाद्वा आहो वराहवपुषः परिरंभणेन ॥ १० ॥

परार्थमेव भवो जन्म येषां ते । यमुनोपकूलास्तस्याः कूलसमीपे वर्तमानाः । तीर्थवासिन इत्यर्थः । ते भवन्तो रहितात्मनां शून्यचेतसां नः कृष्णपदवीं कृष्णस्य मार्गं शंसन्तु कथयन्तु ॥ ९ ॥ हे क्षिति क्षिते त्वया किं तयः सुकृतं कृतं या त्वं केशवांघ्रिस्पर्शोत्सवा केशवस्यांघ्रिस्पर्शो नोत्सवो यस्याः सा । कुतः । अंगरुहरुत्पुलकिना रोमांचिता विभासि शोभसे । तत्र विशेषं पृच्छन्ति । अपि किमयमुत्सवोऽंघ्रिसंभवोऽधुना तवैकदेशांघ्रिस्पर्शसंभवः । यद्वा नैतावत्किं तु उरुकमविक्रमात्पूर्वमेव त्रिविक्रमस्य पदा सर्वाक्रमणात् । अहो अथ वा नैतावदेवापि तु ततोऽपि

पूर्वं कराहस्य वपुषः परिरंभणेनेति अतस्त्वया नूनं दृष्टस्तं दर्शयेति ॥ १० ॥ हरिण्या दृष्टिप्रत्यासत्त्या कृष्णदर्शनं संभाव्याहुः । अपीति । हे सखि षण्पत्नि अपि किमुपगतः समीपं प्राप्तः । गात्रैः सुंदरैर्मुखबाह्यादिभिः । प्रियया सहेति यदुक्तं तत्र द्योतकम् । कांताया अंगसंगस्तेन तत्कुचकुंकुमेन रंजितायाः कुंदकुसुमस्रजो गंधः कुलपतः श्रीकृष्णस्य वात्यागच्छति ॥ ११ ॥ फलभारेण नतांस्तरुन्कृष्णं दृष्ट्वा प्रणता इति मत्वा प्रियया सह तस्य गतिविलासं संभावयन्त्यः पृच्छन्ति । बाहुमिति । तुलसिकाया अलिकुलैरतस्तदामोदमदांधैरन्वीयमानोऽनुगम्यमान इह चरन्निति ॥ १२ ॥ काश्चिदाहुः । हे सख्य इमा लताः कृष्णेन संगता नूनमत इमाः पृच्छत । ननु स्वपतिसंगतौ तत्संगतिर्दुर्घटा न वन अप्येणपत्न्युपगतः प्रिययेह गात्रैस्तन्वन् दृशां सखि सुनिर्वृतिमच्युतो वः ॥ कांतांगसंगकुचकुंकुमरंजितायाः कुन्द स्रजः कुलपतेरिह वाति गन्धः ॥ ११ ॥ बाहुं प्रियांस उपधाय गृहीतपद्मो रामानुजस्तुलसिकालिकुलैर्मदान्धैः ॥ अन्वी यमान इह वस्तरवः प्रणामं किं वाऽभिनन्दति चरन् प्रणयावलोकैः ॥ १२ ॥ पृच्छतेमा लता बाहूनप्याश्लिष्टा वन स्पतेः ॥ नूनं तत्करजस्पृष्टा विभ्रत्युत्पुलकान्यहो ॥ १३ ॥ इत्युन्मत्तवचो गोप्यः कृष्णान्वेषणकातराः ॥ लीला भग वतस्तास्ता ह्यनुचक्रुस्तदात्मिकाः ॥ १४ ॥ कस्याश्चित् पूतनायंत्याः कृष्णायंत्यपिबत् स्तनम् ॥ तोकायित्वा रुद त्यन्या पदाऽहन् शकटायतीम् ॥ १५ ॥ दैत्यायित्वा जहारान्यामेकां कृष्णार्भभावनाम् ॥ रिंगयामास काऽप्यंग्री कर्षती घोषनिस्वनैः ॥ १६ ॥

स्पतेः पत्युर्बाहुनाऽऽश्लिष्टा अपि नूनं तत्करजस्पृष्टाः कृष्णकरनखस्पर्शं प्राप्ता अहो भाग्यं यत उत्पुलकानि विभ्रति । न हि स्वपतिसंगता वीद्वक्पुलकसंभव इति भावः ॥ १३ ॥ उन्मत्तवत्पप्रच्छुरित्येतत्प्रपंचितमिदानीं 'रमापतेस्तास्ता विचेष्टा जगृहुस्तदात्मिकाः' इति यदुक्तं तत्प्र पंचयति । इतीति । उन्मत्तवचोगोप्यः उन्मत्तवचसश्च ता गोप्यश्च कृष्णस्यान्वेषणेन कातरा अतिविह्वलाः । अनुचक्रुरनुकृतवत्यः ॥ १४ ॥ कस्याश्चिदित्यादिभिश्चतुर्भिरनुकरणं प्रपंच्यते ततश्चतुर्भिस्तन्मयत्वं पुनरेकेनानुकरणमिति विवेकः । पूतनायंत्याः पूतनावदाचरंत्याः कृष्ण वदाचरंती गोपी स्तनमपिबत् । तोकायित्वा तोकवदात्मानं कृत्वा ॥ १५ ॥ दैत्यायित्वा दैत्यवत्पूणावर्तवदात्मानं कृत्वा एका कृष्णार्भभावनां

कृष्णस्याभं बाल्यं भावयति या तामन्यां जहार ॥ १६ ॥ १७ ॥ दूरगा दूरे वर्तमाना गाः यद्वयथा कृष्णस्तथाऽऽहूय तं कृष्णमनुवर्तती
मनुवर्तमानाम् । अनुकुर्वतीमिति वा पाठः ॥ १८ ॥ १९ ॥ यतंती प्रयत्नं कुर्वती अंशमुत्तरीयं वस्त्रमुन्निदधे ऊर्ध्वं धृतवती ॥ २० ॥ २१ ॥
कृष्णरामायिते द्वे तु गोपायं त्यश्च काश्चन ॥ वत्सायंतीं हंति चान्या तत्रैका तु वकायतीम् ॥ १७ ॥ आहूय दूरगा
यद्वत् कृष्णस्तमनुकुर्वतीम् ॥ वेणुं कणंतीं क्रीडंतीमन्याः शंसन्ति साध्विति ॥ १८ ॥ कस्यांचित् स्वभुजं न्यस्य चलं
त्याहापरा ननु ॥ कृष्णोऽहं पश्यत गतिं ललितामिति तन्मनाः ॥ १९ ॥ मा भैष्ट वातवर्षाभ्यां तत्राणं विहितं मया ॥
इत्युक्तैकेन हस्तेन यतंत्युन्निदधे वरम् ॥ २० ॥ आरुह्यैका पदाऽऽक्रम्य शिरस्याहापरां नृप ॥ दुष्टाहे गच्छ
जातोऽहं खलानां ननु दंडधृक् ॥ २१ ॥ तत्रैकोवाच हे गोपा दावाग्निं पश्यतोल्बणम् ॥ चक्षूंष्याश्वपिदध्वं वो
विधास्ये क्षेममंजसा ॥ २२ ॥ बद्धाऽन्यया स्रजा काचित् तन्वी तत्र उलूखले ॥ भीता सुदृक् पिधायास्यं भेजे
भीतिविडंबनम् ॥ २३ ॥ एवं कृष्णं पृच्छमाना वृंदावनलतास्तरून् ॥ व्यचक्षत वनोद्देशे पदानि परमात्मनः ॥ २४ ॥
पदानि व्यक्तमेतानि नंदसूनोर्महात्मनः ॥ लक्ष्यंते हि ध्वजांभोजवज्रांकुशयवादिभिः ॥ २५ ॥
अपिदध्वं निर्मीलयत ॥ २२ ॥ सुदृक् सुनयनमास्यं पिधाय सदृक् वराक्षीति वा । भीतिविडंबनं भयानुकरणम् ॥ २३ ॥ एवं पुनरपि वृंदावने
लतास्तरून् कृष्णं पृच्छंत्यो वनोद्देशे वनप्रदेशे व्यचक्षतापश्यन् ॥ २४ ॥ २५ ॥

१ ननु संवोधने । २ आदिशब्दादन्येषां चक्रादीनां ग्रहणम् । ध्वजादीनां धारणस्थानं तत्प्रयोजनं चोक्तं स्कान्दे—“दक्षिणस्य पदोऽङ्गुष्ठमूले चक्रं विमर्त्यजः । तत्र नम्रजनस्यारिषड्कर्णच्छेदनाय सः
१ ॥ मध्यमाङ्गुलिमूले च ध्वजे कमलमच्युतः । ध्यातुचितद्विरेफाणां लोमनायातिशोभनम् २ ॥ पद्मस्याधो ध्वजं धत्ते सर्वानर्थजयध्वजम् ३ । कनिष्ठामूलतो वज्रं भक्तपापाद्रिमेदनम् ४ ॥ पार्श्वमध्यैकुशं
मत्तचित्तेमवशकारिणम् ५ । भोगसंयमयं धत्ते यकमङ्गुष्ठवर्षिणि ६ ॥ ” तथान्यान्यपि चिह्नानि वैष्णवतोषिण्यामुक्तानि । तथाहि—अङ्गुष्ठतर्जनीसंविमारम्य यावदध्वचरणमूर्ध्वरखा ७ । चक्रस्य तले छत्रम् ८ ।
अर्थचरणतले चतुर्दिगवस्थितं स्वस्तिकचतुष्टयम् ९ । स्वस्तिक चतुःसन्धिषु जंबूतलचतुष्टयं स्वस्तिकमध्ये अष्टकोणमित्येवं दक्षिणचरण एकादशचिह्नानि ११ ॥ “ तथा वामपादाङ्गुष्ठमूले मत्तोभुखं दारम् ।
सर्वविद्याप्रकाशाय दधाति भगवानसौ ॥ ” इति १ । मध्यमाङ्गुले वरमन्तर्वाह्यमंडलद्वयात्मकम् २ । तदधः कार्मुकं विगतज्यम् ३ । तदधो गोष्पदम् ४ । तत्तले त्रिकोणम् ५ । तदमितः कलशालां चतुष्टयं
कचित्रितयमित्युक्तम् ६ । त्रिकोणतलेर्ध्वचन्द्रोपग्रहस्याष्टत्रिकोणद्वयम् ७ । तदधो मत्स्यः ८ । एवं वामपादेऽपि मिलित्वा ऊनविंशतिः ॥

सुपृक्तानि संमिश्राणि ॥ २६ ॥ तेनांसे न्यस्तः प्रकोष्ठो यस्याः । करेणोर्हस्तिन्याः ॥ २७ ॥ रह एकांस्थानम् ॥ २८ ॥ हे
आल्यः सख्यः अहो धन्या अतिपुण्या गोविंदांश्चञ्जरेणवः । तत्र हेतुः । यानिति । अस्माभिरप्येतद्रेण्वभिषेकेण तथैव कृष्णः प्राप्तुं
शक्य इति भावः ॥ २९ ॥ अन्या आहुः । तस्या इति । गोपीनां सर्वस्वम् । अयं भावः । भवेदेवं यदि तस्याः पदानि संपृ-
तैस्तैः पदैस्तत्पदवीमन्विच्छंत्योग्रतोऽवलाः ॥ वध्वाः पदैः सुपृक्तानि विलोकयार्ताः समब्रुवन् ॥ २६ ॥ कस्याः पदानि
चैतानि याताया नंदसूनुना ॥ अंसन्यस्तप्रकोष्ठायाः करेणोः करिणायथा ॥ २७ ॥ अनयाऽऽराधितो नूनं भगवान्
हरिरीश्वरः ॥ यन्नो विहाय गोविन्दः प्रीतो यामनयद्रहः ॥ २८ ॥ धन्या अहो अमी आल्यो गोविंदांश्चञ्जरेणवः ॥
यान् ब्रह्मेशो रमा देवी दधुर्मूर्धन्यघनुत्तये ॥ २९ ॥ तस्या अमूनिनः क्षोभं कुर्वंत्युच्चैः पदानि यत् ॥ यैकाऽपहृत्य गोपी-
नां रहो भुंक्तेऽच्युताधरम् ॥ ३० ॥ न लक्ष्यंते पदान्यत्र तस्या नूनं तृणांकुरैः ॥ खिद्यत्सुजातांघ्रितलामुन्नित्ये प्रेयसीं
प्रियः ॥ ३१ ॥ (इमान्यधिकमग्रानि पदानि वहतो वधूम् ॥ गोप्यः पश्यत कृष्णस्य भाराक्रान्तानि कामिनः ॥ अ-
त्रावरोपिता कान्ता पुष्पहेतोर्महात्मना ॥) अत्र प्रसूनावचयः प्रियार्थे प्रेयसा कृतः ॥ प्रपदाक्रमणे एते पश्य ताऽस-
कले पदे ॥ ३२ ॥ केशप्रसाधनं त्वत्र कामिन्याः कामिना कृतम् ॥ तानि चूडयता कांतामुपविष्टमिह ध्रुवम् ॥ ३३ ॥
क्तानि न भवेयुस्तानि तु नो दुःखं कुर्वतीति ॥ ३० ॥ तदसंपृक्तान्केवलं कृष्णपादरेणूनेव विचिन्वत्यस्तान्दृष्ट्वा पुनरत्यंतं समत-
पंस्तदाह श्लोकत्रयेण । न लक्ष्यंते इति । खिद्यती सुजाते सुकृमारे अंघ्रितले यस्यास्तामुन्नित्ये स्कंधमारोपितवान् ॥ ३१ ॥ प्रपदाभ्या-
माक्रमणं क्षोणीमर्दनं ययोः अत्र एवासकले पदे पश्यनेति ॥ ३२ ॥ तस्याः कृष्णजान्वंतपविष्टायाश्चिह्नं दृष्ट्वाऽऽहुः । केशप्रसाधनमिति ।

१ विरहशान्त्या सुखं प्राप्नु शक्यमिति कचिन्पाठः । २ इयं वधूर्हं राधेवेति राधाभूषणे सविस्तरं निर्णीतमस्ति, तत्ततोऽवमन्तव्यम् । भागवते राधायाः प्रातिस्विकरूपेण नामनिर्देशो नास्ती-
त्यत्र निदानं नावगम्यते । तस्याश्च वामचरणे अंगुष्ठतले यवः १ । तत्तले चक्रम् २ । तत्तले छत्रम् ३ । तत्तले बलयम् ४ । अंगुष्ठतर्जनी संधिमारम्य यावदधर्चरणमूर्ध्वरेखा ५ । मध्यमातले कमलम् ६ । तत्तले
सपताको ध्वजः ७ । तत्तले पुष्पं क्ली ८-९ । कनिष्ठातले कुशः १० । पाण्यां र्धचंद्रः ११ । एवमेकादश । दक्षिणचरणे अंगुष्ठतले शंखः १ । तत्तले गदा २ । कनिष्ठातले वेदिः ३ । तत्तले कुडलम् ४ ।
तत्तले शक्तिः ५ । तर्जन्यायंगुलि तले पर्यंतः ६ । तत्तले रथः ७ । पाण्यां मस्यः ८ ॥ इत्यष्टौ मिलित्वा एकोनविंशतिः । १ अयं सार्धश्लोकोऽधिकः पुस्तकद्वये दृश्यते । बहुषु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

कांतामधिकृत्य । तानि प्रसूनानि चूडयता चूडानुकारेण वधता तेनेह ध्रुवमुपविष्टम् ॥ ३३ ॥ रमे इत्यादिः शुकोक्तिः । आत्मरतः स्वत
स्तुष्टः । आत्मारामः स्वक्रीड अखंडितः स्त्रीविभ्रमेरनाकृष्टोऽपि तथा रमे । तथा चेत्किमिति रमेऽत आह । कामिनामिति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥
स्त्रीणां दुरात्मतामाह सा चेति द्वाभ्याम् । कामो यानमागमनसाधनं यासां ता गोपीर्हित्वा मामेव भजत इति हेतोः सर्वयोषितां मध्ये आत्मानं

रमे तथा चात्मरत आत्मारामोप्यखंडितः ॥ कामिनां दर्शयन् दैन्यं स्त्रीणां चैव दुरात्मताम् ॥ ३४ ॥ इत्येवं दर्शयत्य
स्ताश्चेरुगोप्यो विचेतसः ॥ यां गोपीमनयत् कृष्णो विहायान्याः स्त्रियो वने ॥ ३५ ॥ सा च मेने तदात्मानं वरिष्ठं सर्व
योपिताम् ॥ हित्वा गोपीः कामयाना मामसौ भजते प्रियः ॥ ३६ ॥ ततो गत्वा वनोद्देशं दृष्ट्वा केशवमब्रवीत् ॥ न पार
येऽहं चलितुं नय मां यत्र ते मनः ॥ ३७ ॥ एवमुक्तः प्रियामाह स्कंधमारुह्यतामिति ॥ ततश्चांतर्द्वे कृष्णः सा बधूरन्व
तप्यत ॥ ३८ ॥ हा नाथ रमण प्रेष्ट कासि कांसे महाभुज ॥ दास्यास्ते कृपणाया मे सखे दर्शय सन्निधिम् ॥ ३९ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ अन्विच्छंत्यो भगवतो मार्गं गोप्यो विदूरतः ॥ ददृशुः प्रियविश्लेषमोहितां दुःखितां सखीम् ॥ ४० ॥
तया कथितमाकर्ण्यमानप्राप्तिं च माधवात् ॥ अपमानं च दौरात्म्याद्विस्मयं परमं ययुः ॥ ४१ ॥ ततोऽविशन् वनं
चंद्रज्योत्स्ना यावद्विभाव्यते ॥ तमः प्रविष्टमालक्ष्य ततो निवृत्तुः स्त्रियः ॥ ४२ ॥ तन्मनस्कास्तदालापास्तद्विचेष्टा
स्तदात्मिकाः ॥ तद्वणानेव गायंत्यो नात्मागाराणि सस्मरुः ॥ ४३ ॥

वरिष्ठं मेने इति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ कामिनां दैन्यं दर्शयति । एवमुक्त इति । अखंडितत्वमाह । ततश्चेति । तस्यां स्कधारोद्दोषतायामंतर्हित
इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ अनुतापमाह । हा नाथेति ॥ ३९ ॥ अन्विच्छंत्यो मृगयमाणाः । अविदूरतः समीपे ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ततस्तयाऽपि सहिताः
कृष्णान्वेषणाय वनमविशन् । ततो हरेरन्वेषणान्निवृत्ताः ॥ ४२ ॥ एवं तमप्राप्ता अपि स्वगृहात्रैव स्मृतवत्यः तदात्मिकाः स एवात्मा यांसां ताः ।

॥ ८८ ॥

तन्मय्य इत्यर्थः ॥ ४३ ॥ किं तु पूर्वं यत्र श्रीकृष्णेन संगतिरासीत्तदेव कालिंद्याः पुलिनमागत्य कृष्णं भावयन्ति ध्यायन्तीति तथा ताः कृष्ण
स्यागमनं कांक्षितं यासां ता मिलिताः सत्यः कृष्णमेव जगुरिति ॥ ४४ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशम० पूर्वार्धे टीकायां त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥
एकत्रिंशे निराशास्ताः पुनः पुलिनमागताः ॥ कृष्णमेवानुगायन्त्यः प्रार्थयन्ते तदागमम् ॥ १ ॥ जयतीति । हे दयित ते जन्मना व्रजोऽधिकं
यथा भवति तथा जयत्युत्कर्षेण वर्तते । यस्मात्त्वमत्र जातस्तस्मादिन्दिरा लक्ष्मीरत्र हि श्रयते व्रजमलंकृत्य वर्तते । एवं व्रजे सर्वस्मिन्मोद
मानेऽत्र तु तावकास्त्वदीया गोपीजनास्त्वयि त्वदर्थमेव कथंचिद्धृता असवो यैस्ते त्वां विचिन्वतेऽतस्त्वया दृश्यतां प्रत्यक्षीभूयतामिति । यद्वा

पुनः पुलिनमागत्य कालिंद्याः कृष्णभावनाः ॥ समवेता जगुः कृष्णं तदागमनकांक्षिताः ॥ ४४ ॥ इति श्रीभाग०
महापु० दशम० पूर्वार्धे रासक्रीडावर्णनं नाम त्रिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३० ॥ गोप्य उच्युः ॥ जयति तेऽधिकं जन्मना
व्रजः श्रयतः इन्दिरा शश्वदत्र हि ॥ दयित दृश्यतां दिक्षु तावकास्त्वयि धृतासवस्त्वां विचिन्वते ॥ १ ॥ शरदुदाशये
साधुजातसत्सरसिजोदरश्रीमुषा दृशा ॥ सुरतनाथ तेऽशुल्कदासिका वरद निघ्नतो नेह किं वधः ॥ २ ॥

अस्माभिर्भवान् दृश्यताम् । यद्वा एवं त्वया दृश्यतामेते विचिन्वत इति ॥ १ ॥ अत्र स्वतंत्राणां बहूनां वकृत्वादपरा आङ्गुरिति सर्वश्लोकेष्वव
तारणास्ति । अथापि संगतिरुच्यते । तत्र विचिन्वंतु मम किमिति चेत्तत्राहुः । शरदिति । शरदुदाशये शरत्कालीने सरसि साधुजातं सम्यग्जातं
यत्सरसिजं सुविकसितं पद्मं तस्योदरे गर्भे या श्रीस्तां मुष्णाति हरतीति तथा तया दृशा नेत्रेण हे सुरतनाथ संभोगपते वरदाभीष्टप्रद अशुल्कदा
सिका अमूल्यदासीनो निघ्नतो मारयतस्ते तव त्वया क्रियमाण इह लोकेऽयं वधो न भवति किम् । शस्त्रेणैव वधो वधः किं दृशा वधो वधो न भवति
किं तु भवत्येव । अतस्त्व दृशाऽपहृतप्राणप्रत्यर्पणाय त्वया दृश्यतामिति भावः । त्वया दृश्यतामिति यथासंभवं सर्वत्र वाक्यशेषः ॥ २ ॥

गी. टी.
अ. ३१

॥ ८८ ॥

किंच बहुभ्यो मृत्युभ्यः कृपया रक्षित्वा किमितीदानीं दृशा मन्मथं प्रेष्यं वातयसीत्याहुः । विषेति । हे ऋषभ श्रेष्ठ विषमयाजलाद्योऽप्ययो नाशस्त
स्मात्तथा व्यालराक्षसादवासुराद्वर्षान्मारुताच्च वैद्युतानलादशनिपाताद् वृषोरिष्टंस्तस्मान्मयात्मजाद्वयोमाद्विश्वतोऽन्यस्मादपि सर्वतो भयाच्च कालि
यदमनादिना रक्षिताः । किमिदानीमुपेक्षस इति भावः ॥ ३ ॥ अपि च विश्वपालनायावतीर्णस्य तव भक्तोपेक्षाऽत्यंतमनुचितेत्याशयेनाहुः ।
न खल्विति । हे सखे भवान्खलु निश्चितं यशोदासुतो न भवति किं तु सर्वप्रणिनां बुद्धिसाक्षी ननु स किं दृश्यो भवति तत्राहुः । विख
नसा ब्रह्मणा विश्वपालनाय प्रार्थितः सन्सात्वतां कुले उदेयिवानुदित इति ॥ ४ ॥ तस्मात्त्वद्भक्तानामस्माकमेतत्प्रार्थनाचतुष्टयं संपादयेत्याहुः
विषजलाप्ययाद् व्यालराक्षसाद् वर्षमारुताद्वैद्युतानलात् ॥ वृषमयात्मजाद् विश्वतो भयादृषभ ते वयं रक्षिता मुहुः
॥ ३ ॥ न खलु गोपिकानंदनो भवानखिलदेहिनामंतरात्मदृक् ॥ विखनसाऽर्थितो विश्वगुप्तये सख उदेयिवान् सा
त्वतां कुले ॥ ४ ॥ विरचिताभयं वृष्णिधुर्य ते चरणमीयुषां संसृतेर्भयात् ॥ करसरोरुहं कांत कामदं शिरसि धेहि नः
श्रीकरग्रहम् ॥ ५ ॥ ब्रजजनार्तिहन् वीर योषितां निजजनस्मयध्वंसनस्मित ॥ भज सखे भवर्तिककरीः स्म नो जल
रुहाननं चारु दर्शय ॥ ६ ॥ प्रणतदेहिनां पापकर्शनं तृणचरानुगं श्रीनिकेतनम् ॥ फणिफणार्पितं ते पदांबुजं कृणु
कुचेषु नः कृंधि हृच्छयम् ॥ ७ ॥

विरचिताभयमित्यादिचतुर्भिः । हे वृष्णिधुर्य संसृतेर्भयात्ते चरणमीयुषां शरणं प्राप्तानां प्राणिनां विरचितं दत्तमभयं येन तत्त कथा हेतां
कामदं वरदं तथा श्रियः करं गृह्णातीति तथा तद्भवत्करसरोरुहं नः शिरसि धेहि ॥ ५ ॥ हे ब्रजजनार्तिहन् हे वीर निजजनानां यः स्मयो
गर्वस्तस्य ध्वंसनं नाशकं स्मितं यस्य तथाभूत हे सखे भवर्तिककरीनोऽस्मान् भज आश्रय । स्मेति निश्चितम् । प्रथमं तावज्जलरुहाननं
चारु सुंदरं योषितां नोऽस्माकं दर्शय ॥ ६ ॥ अविशेषेण प्रणतानां देहिनां पापदं तृणचरान्पशूनप्यनुगच्छति कृपयेति तथा सौभाग्येन
श्रियो निकेतनं वीर्यातिरेकेण फणिनः फणास्वर्पितं ते पदांबुजं नः कुचेषु नः कृंधि हृच्छयम् । किमर्थम् । हृच्छयं कामं कृंधि विधि ॥ ७ ॥

हे पुष्करेक्षण तवैव मधुरया गिरा वल्गूनि वाक्यानि यस्यां तथा बुधानां मनोज्ञया हृद्यया गंभीरयेत्यर्थः । मुह्यतीरिमा नो विधिकरीः किं
रीरधरशीधुना अप्याययस्व संजीवयेति ॥ ८ ॥ किं च अस्माकं त्वद्विरहे प्राप्तमेव मरणं किं तु त्वत्कथामृतं पाययद्भिः सुकृतिभिर्वचित
मित्याहुः । तवेति । कथैवामृतम् । अत्र हेतुः । तत्तत्तत्तत्तत् । प्रसिद्धामृतादुत्कर्षमाहुः कविभिर्ब्रह्मविद्भिरपीडितं स्तुतं देवभोग्यं त्वमृतं तैस्तु
च्छीकृतम् । किं च कल्मषापहं कामकर्मनिरसनं तत्त्वमृतं नैवंभूतम् । किं च श्रवणमंगलं श्रवणमात्रेण मंगलप्रदम् । तत्त्वतुष्टानापेक्षम् । किं च
श्रीमत्सुशांतं तत्तु मादकम् । एवंभूतं त्वत्कथामृतमाततं यथा भवति तथा चे भुवि गृणंति निरूपयन्ति ते जना भूरिदा बहुदातारः । जीवितं
ददतीत्यर्थः । यद्वा एवंभूतं त्वत्कथामृतं ये भुवि गृणन्ति ते भूरिदाः पूर्वजन्मसु बहुदत्तवन्तः । सुकृतिन इत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । ये केवलं

मधुरया गिरा वल्गुवाक्यया बुधमनोज्ञया पुष्करेक्षण ॥ विधिकरीरिमा वीर मुह्यतीरधरशीधुनाऽऽप्यायस्व नः ॥ ८ ॥
तव कथाऽमृतं तत्तत्तत्तत्तत् कविभिरीडितं कल्मषापहम् ॥ श्रवणमंगलं श्रीमदाततं भुवि गृणन्ति ते भूरिदा जनाः ॥ ९ ॥
प्रहसितं प्रिय प्रेमवीक्षणं विहरणं च ते ध्यानमंगलम् ॥ रहसि संविदो या हृदिस्पृशः कुहक नो मनः क्षोभयन्ति हि ॥ १० ॥
चलसि यद्ब्रजाचारयन् पशून् नलिनसुंदरं नाथ ते पदम् ॥ शिलतृणांकुरैः सीदतीति नः कलिलतां मनः कांत गच्छति ११ ॥
दिनपरिक्षये नीलकुंतलैर्वनरुहाननं विभ्रदावृतम् ॥ घनरजस्वलं दर्शयन् मुहुर्मनसि नः स्मरं वीर यच्छसि ॥ १२ ॥

कथामृतं गृणन्ति तेऽपि तावदतिधन्याः किं पुनर्ये त्वां पश्यन्त्यतः प्रार्थयामहे त्वया दृश्यतामिति ॥ ९ ॥ ननु तर्हि मत्कथाश्रवणेनैव
निर्वृता भवत किं महर्शनेन न त्वद्विलासशुभितचित्ता वयं तत्रापि शांतिं न विदाम इत्याहुः । प्रहसितमिति । हे प्रिय हे कुहक कपट ।
संविदः संकेतनर्माणि ॥ १० ॥ किं च त्वयि वयमतिप्रेमार्द्रचित्तास्त्वं पुनरस्मासु केन हेतुना कपटमाचरसीत्याहुः श्लोकद्वयेन । चलसीति ।
हे नाथ हे कांत यद्यदा ब्रजाच्चलसि पशूंश्चारयंस्तदा तन्नलिनसुंदरं कोमलं ते पदं शिलैः कणिशैस्तृणैरंकुरैश्च सीदति क्लिश्येदिति नोऽस्माकं
मनः कलिलतामस्वास्थ्यं गच्छति प्राप्नोति । एवंभूतास्त्वद्दुःखशंकितचित्ताः वयम् ॥ ११ ॥ त्वं तु दिनपरिक्षये सायंकाले नीलकुंतलैरा

वृतं घनरजस्वलं गोरजश्छुरितं वनरुहाननमलिमालाकुलपरागच्छुरितपद्मतुल्यमाननं बिभ्रत्सन् तच्च तादृशं मुहुर्मुहुश्शवन्ना-^१भनेसि केवलं स्मरं यच्छस्यर्पयसि । न तु संगं ददासीति कपटस्त्वमसीति भावः ॥ १२ अतोऽधुना कपटं विहायैवं कुर्विति प्रार्थयन्ति श्लोकद्वयेन । प्रणत कामदमिति । हे आधिहन् हे रमण पद्मजेन ब्रह्मणाऽर्चितमापदि ध्येयं ध्यानमात्रेणापन्निवर्तकं शंतमं च सेवासमयेऽपि सुखतमं ते चरणपंकजं कामतापशांतये नः स्तनेष्वर्पयेति ॥ १३ ॥ अपि च हे वीर तेऽधरामृतं नोऽस्मभ्यं वितर देहि । स्वरितेन नादितेन वेणुना सुष्ठु चुंबितं यथेष्टमास्वादितमिति नादामृतवासितमिति भावः । इतररागविस्मारणं नृणामितरेषु सार्वभौमादिमुखेषु रागमिच्छां विस्मारयति विलापयतीति तथा तत् ॥ १४ ॥ किं च क्षणमपि त्वददर्शने दुःखं दर्शने च सुखं दृष्ट्वा सर्वसंगपरित्यागेन यतय इव वयं त्वामुपागतास्त्वं तु कथं प्रणतकामदं पद्मजार्चितं धरणिमंडनं ध्येयमापदि ॥ चरणपंकजं शंतमं च ते रमण नः स्तनेष्वर्पयाऽऽधिहन् ॥ १३ ॥ सुरतवर्धनं शोकनाशनं स्वरितवेणुना सुष्ठु चुंबितम् ॥ इतररागविस्मारणं नृणां वितर वीरनस्तेऽधरामृतम् ॥ १४ ॥ अटति यद्भवान्नि काननं त्रुटिर्युगायते त्वामपश्यताम् ॥ कुटिलकुन्तलं श्रीमुखं च ते जड उदीक्षतां पक्ष्मकृद्दशाम् ॥ १५ ॥ पतिसुतान्वयभ्रातृबांधवानतिविलंघ्य तैत्यच्युतागताः ॥ गतिविदस्तवोद्गीतमोहिताः कितव योषितः कस्त्यजेन्निशि ॥ १६ ॥

मस्मास्त्यक्तुमुत्सहसे इति सकरुणमृचुः अटतीति द्वयेन । यद्यदा भवान् काननं वृंदावनं प्रत्यटति गच्छति तदा त्वामपश्यतां प्राणिनां त्रुटिः क्षणार्धमपि युगवद्भवति एवमदर्शने दुःखमुक्तम् । पुनश्च कथंचिद्दिनांते सायंकाले ते तव श्रीमन्मुखं कुटिलाः कुन्तलाः केशा यस्मिस्ता दशमुदुच्चैरीक्षमाणानां तेषां दशां पक्ष्मकृद्ब्रह्मा जडो मंद एव निमेषमात्रमप्यंतरमसह्यमिति दर्शने सुखमुक्तम् ॥ १५ ॥ तस्मात् हे अच्युत पतीन्सुतान्वयंस्तत्संबन्धिनो भ्रातृन्बांधवांश्चातिविलंघ्य ते अंति तव समीपमागता वयम् । कथंभूतस्य । गतिविदोऽस्मदागमनं जानतः सर्वस्वं विहाय यदर्थमागमनं तत्तात्पर्यं जानत इति भावः । गीतगतीर्वा जानतः । याभिर्वयं मोहितास्तादृशीः गतिविदो वयं वा तवोद्गीतेनो

भा. ६. ५.

॥ १० ॥

चैर्गीतेन मोहिताः हे क्लृप्ताः शठ एवंभूता योषितो निशि स्वयमागतास्त्वामृते कस्त्यजेन्न कोऽपीत्यर्थः ॥ १६ ॥ अतस्त्वया त्यक्तानामस्माकं प्राक्तनत्वदर्शननिदानस्य हृद्रोगस्य त्वत्संगत्यैव चिकित्सां कुर्वित्याशयेनानुद्ध्येन । रहसीति । श्रियो धाम ते बृहद्विशालमुखश्च वीक्ष्यातिस्पृहा भवति तथा च मुहुर्मुहुर्मनो मुह्यति ॥ १७ ॥ तत्र च व्यक्तिरभिव्यक्तिर्ब्रजवनौकसां सर्वेषामविशेषेण वृजिनहंत्री दुःखनिरसनीति । विश्वं मंगलं सर्वमंगलरूपा चातस्त्वत्स्पृहात्मनां त्वत्स्पृहारूढमनसां नो मनागीषत्किमपि त्यजन्तु । कार्पण्यमकुर्वन्देहीत्यर्थः । किं तत् । स्वजन हृद्रोगिणां यदतिगोप्यं निषूदनं निवर्तकमौषधं तत्त्वमेव वेत्सीति गूढाभिप्रायम् ॥ १८ ॥ अतिप्रेमधर्षिता रुदन्त्य आहुः । यदिति । हे प्रिय रहसि संविदं हृच्छयोदयं प्रहसिताननं प्रेमवीक्षणम् ॥ बृहदुरशिश्रयो वीक्ष्य धाम ते मुहुरतिस्पृहा मुह्यते मनः ॥ १७ ॥ ब्रजवनौकसां व्यक्तिरंग ते वृजिनहन्त्र्यलं विश्वमंगलम् ॥ त्यज मनाक् च नस्त्वत्स्पृहात्मनां स्वजनहृद्भुजां यन्निषूद नम् ॥ १८ ॥ यत् ते मुजातचरणाम्बुरुहं स्तनेषु भीताः शनैः प्रिय दधीमहि कर्कशेषु ॥ तेनाटवीमटसितिद्व्यथते न किंस्वित् कूर्पादिभिर्भ्रमति धीर्भवदायुषां नः ॥ १९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्द्धे गोपिकागीतं नामैकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति गोप्यः प्रगायन्त्यः प्रलपन्त्यश्च चित्रधा ॥ रुरुदुः सुस्वरं राजन् कृष्णदर्शनलालसाः ॥ १ ॥

यत्ते तत्र सुकुमारं पदाब्जं कठिनेषु कुचेषु संमर्दनशङ्किताः शनैःशनैर्दधीमहि धारयेम वयम् । त्वं तु तेनाटवीमटमि संचरसि । नयसीति पाठे पश्यन्वा कांचिदन्यां वा आत्मानमेव वा नयसि प्रापयसि । तत्ततः तत्पदाब्जं वा कूर्पादिभिः सूक्ष्मपाषाणादिभिः किंस्वित् व्यथते कथं नु नाम न व्यथेतेति भवानेवायुर्जीवनं यासां तासां नो धीर्भ्रमति मुह्यतीति ॥ १९ ॥ इति श्रीभा० म० दशम० पूर्वार्द्धे टीकायामेकविंशोऽध्यायः ॥ ३१ ॥ द्वाविंशे विस्वालाप्रविक्लिन्नहृद्रोगो हरिः ॥ तत्राविर्भूय योपीस्ताः सांत्वयामास मानयन् ॥ १ ॥ स्वप्रेमामृतकल्लोलविह्वलीकृतचेतसः ॥ सदयं नन्द मन्योसीरुद्धतो नन्दमन्दनः ॥ २ ॥ इति गोप्य इति । इत्येवंप्रभृति चित्रधा अनेकधा । सुस्वरमुच्चैः । कृष्णदर्शने लालसाऽतिस्पृहा यासां ताः ॥ १ ॥

१. अत्र सुयोधनीकारिकासूक्तं यथा—“ न हि साधनसंपत्त्या हरिस्तुष्यति कस्यचित् । मत्तानां देव्यमेकं हरितोषणसाधनम् ॥ १ ॥ ” इति । २ मन्द

भी. टी.

अ. ३२

॥ १० ॥

साक्षान्मन्मथमन्मथो जगन्मोहनस्य कामस्यापि मनस्युद्धूतः कामः साक्षात्तस्यापि मोहक इत्यर्थः ॥ २ ॥ तन्वः करचरणाक्षयः ॥ ३ ॥ ४ ॥ अंजलिना संबद्धस्तद्वयेन ॥ ५ ॥ भुकुटिं भुवमाबध्य कुटिलीकृत्य प्रेमसंरंभेण प्रणयकोपावेशेन विह्वला विवशा दष्टाधरोष्ठा कटाः कटाक्षास्तैर्ये आक्षेपाः परिभवास्तैस्ताडयन्तीवैक्षत ॥ ६ ॥ अनिमिषंतीभ्यामनिमीलन्तीभ्यां दृग्भ्यामापीतमपि सम्यक्सादरं दृष्टमपि पुनःपुनर्जुषाणानातृप्यत् ॥ ७ ॥

तासामाविरभूच्छौरिः स्मयमानमुखांबुजः ॥ पीतांबरधरः सखी साक्षान्मन्मथमन्मथः ॥ २ ॥ तं विलोक्यागतं प्रेष्टं प्रीत्युत्फुल्लदृशोबलाः ॥ उत्तस्थुर्युगपत् सर्वास्तन्वः प्राणमिवागतम् ॥ ३ ॥ काचित् करांबुजं शरैर्जगृहेजलिना मुदा ॥ काचिद् दधार तद्वाहुमंसे चंदनभूषितम् ॥ ४ ॥ काचिदंजलिनाऽमृह्णात् तन्वी तांबूलचर्वितम् ॥ एकां तदंघ्रिकमलं संतप्ता स्तनयोरधात् ॥ ५ ॥ एका भुकुटिमाबध्य प्रेमसंरंभविह्वला ॥ घ्नन्तीवैक्षत् कटाक्षेपैः संदष्टदशनच्छदा ॥ ६ ॥ अपराऽनिमिषदृग्भ्यां जुषाणा तन्मुखांबुजम् ॥ आपीतमपि नातृप्यत् संतस्तच्चरणं यथा ॥ ७ ॥ तं काचित्रेन्नरंध्रेण हृदि कृत्य निमील्य च ॥ पुलकांग्युपगृह्यास्ते योगीवानंदसंप्लुता ॥ ८ ॥ सर्वास्ताः केशवा लोकपरमोत्सवनिर्वृताः ॥ जह्रुर्विरहजं तापं प्राज्ञं प्राप्य यथा जनाः ॥ ९ ॥ ताभिर्विधूतशोकाभिर्भगवानच्युतो वृतः ॥ व्यरोचताधिकं तात पुरुषशक्तिभिर्यथा ॥ १० ॥ ताः समादाय कालिद्या निर्विश्य पुलिनं विभुः ॥ विकसत्कुंदमंदारसुरभ्यनिलषट्पदम् ॥ ११ ॥

हृदिकृत्य हृदयं नीत्वेत्यर्थः ॥ ८ ॥ प्राज्ञमीश्वरं प्राप्य यथा मुमुक्षवो जनाः । यद्वा प्राज्ञं ब्रह्मज्ञं प्राप्य यथा संसारिणः । यद्वा प्राज्ञं सौषुप्तं प्राप्य यथा विश्रुतैजसावस्था जीवाः ॥ ९ ॥ पुरुषः परमात्मा शक्तिभिः सत्त्वादिभिर्यथा । यद्वा उपासकः पुरुषो ज्ञानबलवीर्यादिभिः । यद्वा पुरुषोऽनुशासी प्रकृत्यानुपाधिभिर्बलतो यथाऽधिकं विरोचते तद्वत् ॥ १० ॥ विकसत्कुंदमंदारैः सुरभिर्योऽनिलस्तस्मात्षट्पदा यस्मिंस्तत् पुलि

१ अविहीक्षिताभ्यामित्यन्यत्र । २ रुषितमिति । पा० । ३ एका तदंघ्रियुगलं संतप्तस्तनयोरधात् ३० पा० । ४ प्रत्यवेक्षत्कटाक्षेण निर्दष्टदशनच्छदा ३० पा० । ५ "प्राज्ञेनात्मना संपरिष्वक्ता न तावत् किंचित् प्रेदं वातरय" इति श्रुतेः सुप्रसिद्धायां प्रामाण्येन श्रुत्यते । ६ सुप्रसिद्धाक्षिणमित्यर्थः ।

नम् ॥ ११ ॥ शरच्चंद्रांशूनां संदोहैः समूहैर्ध्वस्तं दोषातमो रात्रिगतं तमो यस्मिस्तत् अतः शिवं सुखकरम् । हस्तरूपैस्तरलैस्तरंगैराचिता
आस्तृताः कोमला वालुका यस्मिन् एवंभूतं पुलिनं ताः समादाय निर्विश्य तत्र ताभिर्वृतोऽधिकं व्यरोचतेति पूर्वेणान्वयः ॥ १२ ॥ ताश्च मनो
रथानामंतं ययुः पूर्णकामा बभूवुरित्यर्थः । श्रुतयो यथेति । अयमर्थः । यथा कर्मकांडे श्रुतयः परमेश्वरमपश्यंत्यस्तत्तत्कामानुबंधैरपूर्णा इव
भवन्ति ज्ञानकांडे तु परमेश्वरं दृष्ट्वा तदाढादपूर्णाः कामानुबंधं जहति तद्वदिति । आप्तकामा अपि प्रेम्णा तमभजन्नित्याह । स्वैरिति । अचीकल
पन् रचयामासुः आत्मबंधवैतर्यामिणे ॥ १३ ॥ गोपीसभागतस्ताभिः संमानितः संश्रकास शुशुभे । त्रैलोक्ये या लक्ष्मीः शोभा तस्या एक

शरच्चंद्रांशुसंदोहध्वस्तदोषातमः शिवम् ॥ कृष्णाया हस्ततरलाऽऽचितकोमलवालुकम् ॥ १२ ॥ तद्दर्शनाढादविधूतह
डुजो मनोरथांतं श्रुतयो यथा ययुः ॥ स्वैरुत्तरीयैः कुचकुंकुमांकितैरचीकूपन्नासनमात्मबंधवे ॥ १३ ॥ तत्रोपविष्टो भग
वान् स ईश्वरो योगेश्वरांतर्हृदिकल्पितासनः ॥ चकास गोपीपरिषद्गतोऽर्चितस्त्रैलोक्यलक्ष्म्येकपदं वपुर्दधत् ॥ १४ ॥
सभाजयित्वा तमनंगदीपनं सहासलीलेक्षणविभ्रमध्रुवा ॥ संस्पर्शनेनांककृतांघ्रिहस्तयोः संस्तुत्य ईषत्कुपिता बभाषि
रे ॥ १५ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ भजतोऽनुभजंत्येक एक एतद्विपर्ययम् ॥ नोभयांश्च भजंत्यन्य एतन्नो ब्रूहि साधु भोः ॥ १६ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ मिथो भजन्ति ये सख्यः स्वार्थेकांतोद्यमा हि ते ॥ न तत्र सौहृदं धर्मः स्वार्थार्थं तद्धि नान्यथा ॥ १७ ॥

मेव पदं स्थानं तद्वपुर्दधदर्शयन् ॥ १४ ॥ सहासलीलेक्षणन विभ्रमो विलासो यस्यां तया ध्रुवोपलक्षिताः । संस्पर्शनेन शनैः संमर्दनेन ॥ १५ ॥ तत्र
भगवतोऽकृतज्ञतां तद्वचनेनैवापादयितुकामा गूढाभिप्राया लोकवृत्तांतमिव पृच्छन्ति । भजत इति । भजतः प्राणिनः अनु अनंतरम् । केचित्तद्
जनानुसारेण भजन्ति केचिदेतद्विपर्ययं यथा भवति तथा । तद्भजनानपेक्षमभजतोऽपि भजन्ति । अन्ये तु नोभयानिति ॥ १६ ॥ विदिताभिप्रायो
भगवानुत्तरमाह । मिथ इति । हे सख्यः उपकारप्रत्युपकारतया ये मिथो भजन्ति तेऽन्यं न भजन्ति किं त्वात्मानमेव । कुतः । हि यस्मात्स्वार्थ एवै

कांतत उद्यमो येषां ते । तत्र च न सौहृदमतो न सुखं न च धर्मः किं त्वर्थ एव दृष्टोद्देशाद्गोमहिष्यादिभजनवदित्यर्थः ॥ १७ ॥ ये त्वभजतो भजन्ति ते द्विविधाः करुणाः स्निग्धाश्च । तत्र तु यथाक्रमं धर्मकामौ भवत इत्याह । भजन्त्यभजत इति ॥ १८ ॥ तृतीयप्रश्नोत्तरं भजतोऽपीति । अयमर्थः । ते तु चतुर्विधाः । एके आत्मारामा अपरागृहशः । केचिदाप्तकामा विषयदर्शिनोऽपि पूर्णकामत्वेन भोगेच्छारहिताः । अन्येऽकृतज्ञाः संमूढाः । अन्ये तु गुरुद्रुहोऽतिकठिनाः । 'स पिता यस्तु पोषकः' इति न्यायादुपकर्ता गुरुतुल्यस्तस्मै द्रुह्यन्तीति तथा ते ॥ १९ ॥ अत्र चरमकोटिगतमात्मानं मत्वाऽक्षिसंकोचैः परस्परं गूढस्मितमुखीस्ता दृष्ट्वाऽऽह । नाहं त्विति । हे सख्यः अहं तेषां मध्ये न कोपि

भजन्त्यभजतो ये वै करुणाः पितरो यथा ॥ धर्मो निरपवादोऽत्र सौहृदं च सुमध्यमाः ॥ १८ ॥ भजतोऽपि न वै केचिद् भजन्त्यभजतः कुतः ॥ आत्मारामा ह्याप्तकामा अकृतज्ञा गुरुद्रुहः ॥ १९ ॥ नाहं तु सख्यो भजतोऽपि जंतून् भजाम्यमीषा मनुवृत्तिवृत्तये ॥ यथाऽधनो लब्धधने विनष्टे तर्चितयाऽन्यन्निभृतो न वेद ॥ २० ॥ एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां हि वो मय्यनुवृत्तयेऽबलाः ॥ मया परोक्षं भजता तिरोहितं माऽसूयितुं माऽर्हथ तत्प्रियं प्रियाः ॥ २१ ॥

किं तु परमकारुणिकः परमसुहृच्च । कथम् । अमीषां भजतामनुवृत्तिवृत्तये निरन्तरध्यानप्रवृत्त्यर्थं तान्न भजामि एतत्सदृष्टान्तमाह । यथेति । तस्य धनस्यैव चिंतया निभृतः पूर्णो व्याप्त इति यावत् । अन्यत्क्षुत्पिपासाद्यपि न वेद ॥ २० ॥ एवं मदर्थोज्झितलोकवेदस्वानां मदर्थे उज्झितो लोको युक्तायुक्ताप्रतीक्षणात् वेदश्च धर्माधर्माप्रतीक्षणात् स्वा ज्ञातयश्च स्नेहत्यागात् याभिस्तासां वो युष्माकं परोक्षमदर्शनं यथा भवति तथा भजता युष्मत्प्रेमालापान् शृण्वतैव तिरोहितमन्तर्धानेन स्थितम् । तत्तस्मात् हे अबला हे प्रिया मामसूयितुं दोषारोपेण द्रष्टुं यूयं माऽर्हथ

न योग्याः स्थ ॥ २१ ॥ आस्तामिदं पस्मार्थं तु शृणुतेत्याह । नेति निरवद्यसंयुजां निरवद्या निदोषा निष्कपटा संयुक् संयोगो
यासां तासां वो विबुधानामायुषाऽपि चिरकालेनापि स्वीयं साधुकृत्यं प्रत्युपकारं कर्तुं न पारये न शक्नोमि । कथंभूतानाम् । या
भवत्यो दुर्जग अजरा या गेहशृंखलास्ताः संवृश्च्य निःशेषं छित्त्वा मा मामभजन्मदेकनिष्ठचित्ता अभूवंस्तासाम् । मच्चित्तं तु बहुषु प्रेमयुक्त
तया नैकनिष्ठम् । तस्माद्दो युष्माकमेव साधुना साधुकृत्येन तद्युष्मत्साधुकृत्यं प्रतियातु प्रतिकृतं भवतु । युष्मत्सौशील्येनैव ममानृण्यं न तु
मत्कृतप्रत्युपकारेणेत्यर्थः ॥ २२ ॥ इति श्रीभा० म० दशमे० पूर्वार्धे टीकायां द्वात्रिंशोऽध्यायः ॥ ३२ ॥ त्रयस्त्रिंशे ततो गोपीमंडलीमध्यगो
हरिः ॥ प्रियास्ता रमयमास हृदिर्नावनकेलिभिः ॥ १ ॥ तत्तदा अंग हे राजन् । यद्वा तस्य भगवतोंगेन वपुषा करचरणाद्यवयवैर्वोपचिताः
न पारयेऽहं निरवद्यसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुषापि वः ॥ या माऽभजन् दुर्जरगेहशृंखलाः ॥ संवृश्च्य तद् वः प्रति
यातु साधुना ॥ २२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्द्धे हरिकृतविरहितगोपीसान्त्वनं नाम द्वात्रिंशो
ऽध्यायः ॥ ३२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्थं भगवतो गोप्यः श्रुत्वा वाचः सुपेशलाः ॥ जहुर्विरहजं तापं तदंगोपचिता
शिषः ॥ १ ॥ तत्रारभत गोविंदो रासक्रीडामनुव्रतैः ॥ स्त्रीरत्नरन्वितः प्रीतैरन्योन्याबद्धबाहुभिः ॥ २ ॥ रासोत्सवः
संप्रवृत्तो गोपीमण्डलमण्डितः ॥ योगेश्वरेण कृष्णेन तासां मध्ये द्वयोर्द्वयोः ॥ प्रविष्टेन गृहीतानां कण्ठे स्वनिकटं
स्त्रियः ॥ ३ ॥ यं मन्येरन् नभस्तावद विमानशतसंकुलम् ॥ दिवौकसां सदाराणामौत्सुक्यापहृतात्मनाम् ॥ ४ ॥
समृद्धा आशिषो यासां ताः ॥ १ ॥ रासक्रीडां रासो नाम बहुनर्तकीयुक्तो नृत्यविशेषस्तां क्रीडाम् । अन्योन्यमाबद्धाः संग्रथिता बाहवो
यैस्तैः सह ॥ २ ॥ तत्साहित्यमभिनयेन दर्शयति रासोत्सव इत्यादिनाक्षरचतुष्टयाधिकेन सार्धेन । तासां मंडलरूपेणावस्थितानां द्वयो
र्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेन तेनैव कण्ठे गृहीतानामुभयत आलिङ्गितानाम् । कथंभूतेन । यं सर्वाः स्त्रियः स्वस्वनिकटं मामेवाश्लिष्टवानिति मन्येरंस्तेन ।
एतदर्थं द्वयोर्द्वयोर्मध्ये प्रविष्टेनेत्यर्थः । वन्वेकस्य कथं तथा प्रवेशः । सर्वसन्निहितत्वे वा कुतः स्वैकनिकटत्वाभिमानस्तासामित्यत उक्तम् ।
योगेश्वरेणेति । अचित्यशक्तिनेत्यर्थः ॥ ३ ॥ तावत्तत्क्षणमेवौत्सुक्यव्याप्तमनसां सस्त्रीकाणां देवानां विमानशतैः संकुलं संकीर्णं नभो बभूव ॥ ४ ॥

१ औत्सुक्यापहृतात्मनामित्येव कवित् ।

तत्तस्य भगवतः श्रीकृष्णस्यामलं निर्मलं यशो जगुरिति ॥५॥ सप्रियाणां कृष्णसहितानाम् । तुमुलः संकीर्णः ॥६॥ महामरकतो नीलमणिरिव
हैमानां मणीनां मध्येमध्ये ताभिः स्वर्णवर्णाभिराश्लिष्टाभिः शुशुभे । गोपीदृष्ट्यभिप्रायेण वा विनैव मध्यपदावृत्तिमेकवचनम् ॥ ७ ॥ स यथा
ताभिः शुशुभे तथा ता अपि तेन विरेजुरित्याह । पादन्यासैरिति । भुजविधुतिभिः करचालनेर्मज्ज्यन्मध्येर्मज्ज्यमानेर्मध्येश्चलद्भिः कुचैश्च पटैश्च
गंडलोलैर्गंडेषु चंचलैः । स्विद्यन्मुख्यः स्विद्यन्ति स्वेदमुद्गिरन्ति मुखानि यासां ताः कवरेषु रशनासु च ग्रन्थयो दृढा यासां ताः कवरात्रशनाश्च

ततो दुन्दुभयो नेदुर्निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ जगुर्गर्ध्वपतयः सखीकास्तद्यशोऽमलम् ॥ ५ ॥ बल्यानां नूपुराणां किंकि
णीनां च योषिताम् ॥ सप्रियाणामभूच्छब्दस्तुमुलो रासमण्डले ॥ ६ ॥ तत्रातिशुशुभे ताभिर्मगवान् देवकीसुतः ॥
मध्ये मणीनां हैमानां महामरकतो यथा ॥ ७ ॥ पादन्यासैर्भुजविधुतिभिः सस्मितैर्ध्रुविलासैर्मज्ज्यन्मध्येश्चलकुचपटैः
कुण्डलैर्गंडलोलैः ॥ स्विद्यन्मुख्यः कवररशनाग्रन्थयः कृष्णवध्वो गायन्त्यस्तं तडित इव ता मेघचक्रे विरेजुः ॥ ८ ॥
उच्चैर्जगुर्नृत्यमाना रक्तकंठयो रतिप्रियाः ॥ कृष्णाभिमर्शसुदिता यद्वीतेनेदमावृतम् ॥ ९ ॥ काचित् समं मुकुन्देन
स्वरजातीरमिश्रिताः ॥ उन्निन्ये पूजिता तेन प्रीयता साधुसाधिवति ॥ तदेव ध्रुवमुन्निन्ये तस्यै मानं च बहूदात् ॥ १० ॥

शैथिल्यभियां दृढं बद्धा नृत्यन्त्य इत्यर्थः । यद्वा तेषु तासु चाग्रन्थयः नृत्यवशाच्छिथिलग्रन्थय इत्यर्थः । तत्र नानामूर्तिः कृष्णो मेघचक्रमिव तास्तु
बहुविधास्तडित इव स्वेदस्तुषार इव गीतं गर्जितमिव चेति यथासंभवमूह्यम् ॥ ८ ॥ नृत्यमाना नृत्यन्त्यः । रक्तकंठयो नानारागैरनुरंजितकंठयः ।
कृष्णस्याभिमर्शेन संस्पर्शेन सुदिताः । इदं विश्वम् ॥ ९ ॥ मुकुन्देन सह स्वरजातीः षड्जादिस्वरालापगतीः । अमिश्रिताः कृष्णोन्नीताभिरसंकीर्णाः ।

१ स्वराद्य-“षड्जर्षमौ च गांधारो मध्यमः पंचमस्तथा । धैवतश्च निषादश्च सर्वे स्युः श्रुतिसंभवाः ॥ १ ॥ मयूरचातकच्छागक्रौंचकोकिलदर्दुराः । मातंगश्च क्रमेणाह स्वरानेतान्सुदुर्लभान् ॥ २ ॥”
मुकुन्दा इत्यादि । तेषां जातिमेवाह बह्वो गानशक्तयो इत्यादि ।

श्रीयमाणेन संमानिता तच्चात्युन्नयनमेव पुनर्ध्रुवं ध्रुवारूपं तालविशेषं कृत्वा उन्निये उन्नीतवती ॥ १० ॥ एवं नृत्यगीतादिना श्रीकृष्णसंमानि-
तानां तासामतिप्रीतिविलसितं वृत्तमाह । काचिदिति । श्लथंति वलयानि मल्लिकाश्च यस्याः सा ॥ ११ ॥ उत्पलस्य सौरभमिव सौरभं यस्य
तं बाहुम् ॥ १२ ॥ नाट्येन नृत्येन विक्षितयोश्चंचलयोः कुण्डलयोस्त्विषेण त्विषा मंडितं गंडं कपोलं तथाभूते स्वगंडे संदधत्याः संयोज-
यंत्याः ॥ १३ ॥ कूजती नूपुरे मेखला च यस्याः सा ॥ १४ ॥ एवमन्या अपि गोप्यो यथायथं नानाविभ्रमैर्विजह्वरित्याह । गोप्य इति ॥
॥ १५ ॥ तत्र वादकेषु गायकेषु गंधर्वकिन्नरादिषु रसावेशेन मुह्यत्सु नृत्यत्सु चान्यामेव वाद्यादिसंपत्तिं दर्शयन्नाससंभ्रममाह । कर्णोत्पलेति । कर्णो
काचिद् रासपरिश्रान्ता पार्श्वस्थस्य गदाभूतः ॥ जग्राह बाहुना स्कन्धं श्लथद्वलयमल्लिका ॥ ११ ॥ तत्रैकांसगतं बाहुं
कृष्णस्योत्पलसौरभम् ॥ चन्दनालिप्तमाघ्राय हृष्टरोमा चुचुम्ब ह ॥ १२ ॥ कस्याश्चिन्नाटयविक्षिप्तकुण्डलत्विषमंडि-
तम् ॥ गण्डे गण्डं संदधत्या अदात्तांबूलचर्वितम् ॥ १३ ॥ नृत्यन्ती गायती काऽपि कूजन्नूपुरमेखला ॥ पार्श्वस्थाऽ-
च्युतहस्ताब्जं श्रान्ताऽधात् स्तनयोः शिवम् ॥ १४ ॥ गोप्यो लब्ध्वाऽच्युतं कांतं श्रिय एकांतवल्लभम् ॥ गृहीतकंठय-
स्तदोभ्यां गायन्त्यस्तं विजह्वरे ॥ १५ ॥ कर्णोत्पलालकविटंककपोलघर्मवक्रश्रियो वलयनूपुरघोषवाद्यैः ॥ गोप्यः समं
भगवता ननृतुः स्वकेशस्तस्रजो भ्रमरगायकरासगोष्ठ्याम् ॥ १६ ॥ एवं परिष्वंगकराभिमर्शस्निग्धेक्षणोद्दामविला-
सहासैः ॥ रेमे रमेशो ब्रजसुंदरीभिर्यथाऽर्भकः स्वप्रतिर्विबविभ्रमः ॥ १७ ॥

त्पलेश्चालकविटंकैरलकालंकृतेः कपोलैश्च घर्मैश्च वक्रेषु श्रीः शोभा यासां ताः । घोषाः किंकिण्यः वलयनूपुरघोषैर्वाद्यैर्वादित्रैः । स्वकेशेभ्यः
स्तस्ताः स्तजो यासां ताः । एतेन तालगतिस्तुष्टाः केशाः सरिरःकंपं पादेषु पुष्पवृष्टिभिर्वाकुर्वन्नित्युत्प्रेक्षितम् । भगवता सह ननृतुः । क । भ्रमरा
एव गायका यस्यां राससभायाम् ॥ १६ ॥ यथा गोप्यो नानाविभ्रमैर्भगवता सह विजह्वरे भगवानपि स्वविलासैस्ताभिः सह रेम इत्याह । एव
मिति । तद्विलासानभिमनस्येव रतौ दृष्टानः । यथाऽर्भक इति स्वप्रतिर्विबविभ्रमः क्रीडा यस्य स इव । अनेनैतद्वर्णितम् । स्वीयमेव सर्वकला

कौशलं सौगंध्यलावण्यमाधुर्यादि च तासु संचार्य ताभिः सह रेमे यथाऽर्भकः स्वप्रतिबिंबैरिति ॥ १७ ॥ तास्तु भगवद्विलासैराकुला बभूवुरित्याह । तदंगेति । तस्यांगसंगेन प्रकृष्टा मुत्प्रीतिस्तया आकुलान्यवशानीन्द्रियाणि यासां ताः । विलथबंधान्केशादीनंजसा प्रतिव्योढुं यथापूर्वं धर्तुं नालं न समर्था बभूवुः । विस्रस्ता माला आभरणानि च यासां ताः ॥ १८ ॥ न केवलं ता एवाकुलेंद्रियाः किं तु देव्योऽपीत्याह । कृष्ण विक्रीडितमिति । किं च शशांकश्चेति । अनेनैतत्सूचितम् । शशांकेन विस्मितेन गतौ विस्मृतायां ततः प्राक्तनाः सर्वेऽपि ग्रहास्तत्रतत्रैव तस्थुस्ततश्चातिदीर्घासु रात्रिषु यथासुखं विजहुरिति ॥ १९ ॥ किं च कृत्वेति । अयं भावः । ‘कात्यायनि महामाये महायोगिन्यधीश्वरि ॥

तदंगसंगप्रमुदाकुलेंद्रियाः केशान् दुकूलं कुचपट्टिकां वा ॥ नांजः प्रतिव्याडुमलं व्रजस्त्रियो विस्रस्तमालाभरणाः कुरुद्वह ॥ १८ ॥ कृष्णविक्रीडितं वीक्ष्य मुमुहुः खेचरस्त्रियः ॥ कामार्दिताः शशांकश्च सगणो विस्मितोऽभवत् ॥ १९ ॥ कृत्वा तावंतमात्मानं यावतीर्गोपयोषितः ॥ रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोऽपि लीलया ॥ २० ॥ तासां रति विहारेण श्रान्तानां वदनानि सः ॥ प्रामृजत् करुणः प्रेम्णा शंतमेनांग पाणिना ॥ २१ ॥ गोप्यः स्फुरत्पुरटकुंडलकुंतलत्विङ्गंडश्रिया सुधितहासनिरीक्षणेन ॥ मानं दधत्य ऋषभस्य जगुः कृतानि पुण्यानि तत्कररुहस्पर्शप्रमोदाः ॥ २२ ॥

नंदगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ॥” इति प्रत्येकं ताभिः प्रार्थनाद्भगवताऽपि ‘यातावला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्यथ क्षपाः ।’ इति तथैव प्रतिश्रुतत्वात्तावंतमात्मानं कृत्वा रेमे इति । यावतीर्यावत्यः ॥ २० ॥ कृपातिशयमाह । तासामिति ॥ २१ ॥ ततोऽतिहृष्टानां गोपीनां चरितमाह । गोप्य इति । स्फुरतां पुरटकुंडलानां स्वर्णकुंडलानां कुंतलानां च त्विषा गंडेषु या श्रीस्तया सुधितेनामृतायितेन हाससहितेन निरीक्षणेन च ऋषभस्य पत्युः कृष्णस्य मानं दधत्यः पूजां कुर्वत्यस्तस्य कृतानि कर्माणि जगुः । तस्य कररुहैर्नखैः स्पर्शेन प्रमोदो यासां

ताः ॥ २२ ॥ अथ जलकेलिमाह । ताभिरिति । तासामंगसंगेन वृष्टा समर्दिता या स्रक्त तस्या अत एव तासां कुचकुंकुमेन रंजितायाः संबन्धिभिर्गन्धर्वपालिभिर्गन्धर्वपा गन्धर्वपतय इव गायंतो वेऽलयस्तैरनुद्रुतोऽनुगतः स कृष्णो वाः उदकमाविशत् । भिन्नसेतुर्विदारितवप्रः । स्वयं चातिक्रान्तलोकवेदमर्यादः ॥ २३ ॥ स्वरतिरात्मारामोऽपि रेमे । अत्र गौपीमंडलेऽत्राभसीति वा ॥ २४ ॥ स्थलजलक्रीडे दर्शिते वनक्रीडां दर्शयति । ततश्चेति । कृष्णायाः यमुनाया उपवने जलस्थलप्रसूनानां गंधो यस्मिन्तेनानिलेन जुष्टानि दिशां तटान्यता यस्मिन् ।

ताभिर्युतः श्रममपोहितुमंगसंगवृष्टस्रजः स कुचकुंकुमरंजितायाः ॥ गन्धर्वपाऽलिभिरनुद्रुत आविशद् वाः श्रान्तो गजी भिरिभराडिव भिन्नसेतुः ॥ २३ ॥ सौभस्यलं युवतिभिः परिषिच्यमानः प्रेम्णेक्षितः प्रहसतीभिरितस्ततोंग ॥ वैमानिकैः कुसुमवर्षिभिरीड्यमानो रेमे स्वयं स्वरतिरत्र गजेंद्रलीलः ॥ २४ ॥ ततश्च कृष्णोपवने जलस्थलप्रसूनगंधानिलजुष्ट दिक्ते ॥ चचार भृंगप्रमदागणावृतो यथा मदच्युद् द्विरदः करेणुभिः ॥ २५ ॥ एवं शशांकांशुविराजिता निशाः स सत्यकामोऽनुरताबलागणः ॥ सिषेव आत्मन्यवरुद्धसौरतः सर्वाः शरत्काव्यकथारसाश्रयाः ॥ २६ ॥ राजोवाच ॥ संस्थापनाय धर्मस्य प्रशमायेतरस्य च ॥ अवतीर्णो हि भगवानंशेन जगदीश्वरः ॥ २७ ॥

यद्वा दिशश्च तटं स्थलं च यस्मिन्नुपवने । भृंगाणां प्रमदानां च गणैरावृतः करेणुभिर्गजीभिरावृतो मदस्त्रावी गजो यथा ॥ २५ ॥ रासक्रीडां निगमयति । एवमिति । स कृष्णः सत्यसंकल्पोऽनुरताबलागणः अनुरागिस्त्रीकदंबस्थ एवं सर्वा निशाः सेवितवान् । शरत्काव्यकथारसाश्रयाः शरदि भवाः काव्येषु कथ्यमाना ये रसास्तेषामाश्रयभूता निशाः । यद्वा निशा इति द्वितीयाऽत्यंतसंयोगे । शृंगाररसाश्रयाः शरदि प्रसिद्धाः काव्येषु याः कथास्ताः सिषेव इति । एवमप्यात्मन्येवावरुद्धः सौरतश्चरमधातुर्न तु स्वलितो यस्येति कामजयोक्तिः ॥ २६ ॥ २७ ॥

१ ध्वस्तस्रज इ० पा० । २ अंतर्जले इत्यन्यत्र । ३ अंशेन वज्ररामेण सहेत्यर्थः । ४ चरमधातुरिति ब्रह्मचर्यादप्युक्तिरुक्ता । निवृत्तौ तु चरमधातुश्चिदातुः चिदघनं ब्रह्मस्वरूपादप्युत्तमैव रासक्रीडादिलीडयापि वर्तते 'अवस्थांतरमानंतु विवर्तो रज्जुस पर्वत्' इति तल्लक्षणात् । निवृत्ति परेयं पंचाध्यायीति स्पष्टम् ।

प्रतीपं प्रतिकूलमधर्ममित्यर्थः । आचरत्कृतवान् । न चेदमधर्ममात्रं कलंजभक्षणादिवर्तिकं तु महासाहसमित्याह । परदाराभिमर्शनमिति ॥ २८ ॥ आप्तकामस्य नायमधर्म इति चेत्तर्हि यद्येवं कामाभावान्निरिदितं केनाभिप्रायेण कृतवानिति पृच्छति । आप्तकाम इति ॥ २९ ॥ परमेश्वरे कैमुतिकन्यायेन परिहर्तुं सामान्यतो महतां वृत्तमाह । धर्मव्यतिक्रम इति । साहसं च दृष्टं प्रजापतीन्द्रसोम विश्वामित्रादीनां तच्च तेषां तेजस्विनां दोषाय न भवतीति ॥ ३० ॥ तर्हि 'यद्यदाचरति श्रेष्ठः' इति न्यायेनान्योऽपि तत्कुर्यादित्याशङ्क्याह ।

स कथं धर्मसेतूनां कृता कर्ताऽभिरक्षिता ॥ प्रतीपमाचरद् ब्रह्मन् परदाराभिमर्शनम् ॥ २८ ॥ आप्तकामो यदुपतिः कृतवान् वै जुगुप्सितम् ॥ किमभिप्राय एतं नः संशयं छिधि सुव्रत ॥ २९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ धर्मव्यतिक्रमो दृष्ट ईश्वराणां च साहसम् ॥ तेजीयसां न दोषाय बह्वः सर्वभुजो यथा ॥ ३० ॥ नैतत् समाचरेज्जातु मन साऽपि ह्यनीश्वरः ॥ विनश्यत्याचरन् मौढ्याद् यथाऽरुद्रोऽब्धिजं विषम् ॥ ३१ ॥ ईश्वराणां वचः सत्यं तथैवाचरितं क्वचित् ॥ तेषां यत्स्ववचो युक्तं बुद्धिमांस्तत् समाचरेत् ॥ ३२ ॥ कुशलाचरितेनैषामिह स्वार्थो न विद्यते ॥ विपर्ययेण वाऽनर्थो निरहंकारिणां प्रभो ॥ ३३ ॥ किमुताखिलसत्त्वानां तिर्यङ्मर्त्यदिवौकसाम् ॥ ईशितुश्चेशितव्यानां कुशलाकुशलान्वयः ॥ ३४ ॥

नैतदिति । अनीश्वरो देहादिपरतंत्रः । यथा रुद्रव्यतिरिक्तो विषमाचरन् भक्षयन् ॥ ३१ ॥ कथं तर्हि सदाचारस्य प्रामाण्यमत आह । ईश्वराणामिति । तेषां वचः सत्यमतस्तदुक्तमाचरेदेव आचरितं तु क्वचित्सत्यमनः स्ववचो युक्तं तेषां वचसा यद्ययुक्तमविच्छेदं तत्तदेवाचरेत् ॥ ३२ ॥ ननु तर्हि तेऽपि किमेवं साहसमाचरन्ति तत्राह । कुशलेति । प्रारब्धकर्मक्षपणमात्रमेव तेषां कृत्यं नान्यदित्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रस्तुतमाह ।

क्रियतेति । कुशलाकुशलान्वयो न विद्यत इति किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ३४ ॥ एतदेव स्फुटीकरोति । यस्य पादपंकजपरा
 गस्य निषेवो निषेवणं तेन तृप्ताः । यद्वा । यस्य पादपंकजपरागे निषेवा निररां सेवा येषां ते तथा ते च ते तृप्ताश्चेति भक्ता इत्यर्थः ।
 तथा ज्ञानिनश्च न नह्यमाना बंधनमप्राप्तवन्तः ॥ ३५ ॥ परदारत्वं गोपीनामंगीकृत्य परित्यक्तमिदानीं भगवतः सर्वांतर्यामिणः परदारसेवा
 नाम न काचिदित्याह । गोपीनामिति । योतश्चरत्यध्यक्षो बुद्ध्यादिसाक्षी स एव क्रीडनेन देहभाङ्गं न त्वस्मदादितुल्यो येन दोषः स्यादिति
 सर्वात्मनि स्वपरभेदो न संभवतीति भावः ॥ ३६ ॥ नन्वेवं चेदाप्तकामस्य निन्दिते कुतः प्रवृत्तिरित्यत आह । अनुग्रहायेति । तत्परो भवेत् भग
 यत्पादपंकजपरगनिषेवतृप्ता योगप्रभावविधुताखिलकर्मबंधाः ॥ स्वैरं चरन्ति मुनयोऽपि न नह्यमानास्तस्येच्छयाऽऽ
 त्वपुषः कुत एव बंधः ॥ ३५ ॥ गोपीनां तत्पतीनां च सर्वेषामेव देहिनाम् ॥ योतश्चरति सोऽध्यक्षः क्रीडनेनेह देह
 भाक् ॥ ३६ ॥ अनुग्रहाय भूतानां मानुषं देहमास्थितः ॥ भजते तादृशीः क्रीडा याः स्मृत्वा तत्परो भवेत् ॥ ३७ ॥
 नासूयन् खलु कृष्णाय मोहितास्तस्य मायया ॥ मन्यमानाः स्वपार्श्वस्थान्स्वान्स्वान्दरान्ब्रजौकसः ॥ ३८ ॥ ब्रह्म
 रात्र उपावृत्ते वासुदेवानुमोदिताः ॥ अनिच्छन्त्यो ययुर्गोप्यः स्वगृहान् भगवत्प्रियाः ॥ ३९ ॥ विक्रीडितं ब्रजवधूभि
 रिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितोऽनुशृणुयादथ वर्णयेद्यः ॥ भक्तिं परां भगवति प्रतिलभ्य कामं हृद्रोगमाश्वपहिनोत्यचिरेण
 धीरः ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे रासक्रीडावर्णनं नाम त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥
 वति तत्परचित्तो भवेत् । शृंगाररसाकृष्टचेतसोऽतिबहिर्मुखानपि स्वपरान्कर्तुं तादृशीः क्रीडा बभाजेति भावः ॥ ३७ ॥ नन्वन्येऽपि भिन्ना
 चाराः स्वचेष्टितमेवमेवेति वदन्ति तत्राह । नासूयन्निति । एवंभूतैश्चर्याभावे तथा कुर्वन्तः पापा ज्ञेया इति भावः ॥ ३८ ॥ ब्रह्मरात्रे ब्राह्मे मुहूर्ते
 उपावृत्ते प्राप्ते ॥ ३९ ॥ भगवतः कामविजयरूपरासक्रीडाश्रवणादेः कामविजयमेव फलमाह । विक्रीडितमिति । ब्रजवधूभिः सह विष्णोर्विक्री
 डितम् । अचिरेण धीरः सन्दृष्ट्वा काममाशु अपहिनोति परित्यजतीति ॥ ४० ॥ सेयं श्रीपरमानन्दसेविश्रीधरनिर्मिता ॥ श्रीभागवत
 भावार्थदीपिका दशमाश्रया ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भागवते दशमस्कंधे पूर्वार्धे टीकायां त्रयस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३३ ॥

चतुस्त्रिंशोऽहिना ग्रस्तं नंदं हरिरमृमुचत् ॥ विद्याध्रं चांगिरःशापाच्छंखचूडं तथावधीत् ॥ १ ॥ रासोपदेशतः कामं किंकरीकृत्य कामतः ॥ अनुगृह्णन्वशं निन्ये तथा विद्याधराधिपम् ॥ २ ॥ तदेवं कामानुग्रहमुखेन कामजयं प्रतिपाद्य तथैव विद्याधरजयं प्रतिपादयितुं तत्प्रसंगं दर्शयति । एकदेति ॥ १ ॥ २ ॥ गावो गाः मधु मधुरम् । मध्वन्नं मधुना सहितमन्नम् ॥ ३ ॥ जलमात्रं प्राश्योपोषितास्तां निशां तत्र श्रीशुक उवाच ॥ एकदा देवयात्रायां गोपाला जातकौतुकाः ॥ अनोभिरनडुद्युक्तैः प्रययुस्तैर्विकावनम् ॥ १ ॥ तत्र स्नात्वा सरस्वत्यां देवं पशुपतिं विभुम् ॥ आनर्चुरर्हणैर्भक्त्या देवीं च नृपतैर्विकाम् ॥ २ ॥ गावो हि रण्यं वासांसि मधु मध्वन्नमादृताः ॥ ब्राह्मणेभ्यो ददुः सर्वे देवो नः प्रीयतामिति ॥ ३ ॥ ऊषुः सरस्वतीतीरे जलं प्राश्य धृतव्रताः ॥ रजनीं तां महाभागा नंदमुनंदकादयः ॥ ४ ॥ कश्चिन्महानहिस्तस्मिन् विपिनेऽतिबुभुक्षितः ॥ यदृच्छयाऽऽगतो नंदं शयानमुरगोऽग्रसीत् ॥ ५ ॥ स चुक्रोशाहिना ग्रस्तः कृष्णकृष्ण महानयम् ॥ सर्पो मां ग्रसते तात प्रपन्नं परिमोचय ॥ ६ ॥ तस्य चाक्रन्दितं श्रुत्वा गोपालाः सहसोत्थिताः ॥ ग्रस्तं च दृष्ट्वा विभ्रांताः सर्पं विव्यधुरुल्मुकैः ॥ ७ ॥ अलातैर्दह्यमानोऽपि नामुंचत् तमुरंगमः ॥ तमस्पृशत् पदाऽभ्येत्य भगवान् सात्वतां पतिः ॥ ८ ॥ स वै भगवतः श्रीमत्पादस्पर्शहताशुभः ॥ भेजे सर्पवपुर्हित्वा रूपं विद्याधरार्चितम् ॥ ९ ॥ तमपृच्छद्दृषीकेशः प्रणतं समुपस्थितम् ॥ दीप्यमानेन वपुषा पुरुषं हेममालिनम् ॥ १० ॥ को भवान् परया लक्ष्म्या रोचतेऽद्भुतदर्शनः ॥ कथं जुगुप्सितामेतां गतिं वा प्रापि तोऽवशः ॥ ११ ॥ सर्प उवाच ॥ अहं विद्याधरः कश्चित् सुदर्शन इति श्रुतः ॥ श्रिया स्वरूपसंपत्त्या विमानेनाचरन् दिशः ॥ १२ ॥ ऊषुर्न्यवसन् ॥ ४ ॥ महानहिरजगरः । उरगः उरसा गच्छन्नित्यलक्षितस्त्वमुक्तम् । अग्रसीजग्रास ॥ ५ ॥ ६ ॥ विव्यधुस्ताडयामासुः । उल्मुकैर्ज्वलत्काष्ठैः ॥ ७ ॥ अलातैस्तैरेवोल्मुकैः । उरंगमोऽजगरः ॥ ८ ॥ विद्याधरेष्वर्चितं पूजितम् ॥ ९ ॥ गोपेष्वात्मन ऐश्वर्यं प्रकाशयितुमविद्धा निव तमपृच्छत् । दीप्यमानेन वपुषा समवस्थितम् ॥ १० ॥ यः परया शोभया रोचते प्रकाशते स भवान्क इति ॥ ११ ॥ १२ ॥

१ नंदमुनंदकादयः इति पा० । २ संग्राताः ३ वीर० पा० । ४ समवस्थितमि० वीर० पा० । ५ सुमदर्शनः ३० वी० पा० ।

भा. ६. ५.
॥ १६ ॥

प्राह समुपहसितवानस्मि प्रलब्धैरुपहसितैः । मदीयेनव पापेन निमित्तेन ॥ १३ ॥ यद्यतः शापात् ॥ १४ ॥ त्वा त्वाम् आपृच्छे स्वं लोकं गंतुमनुज्ञां
याचे । हे । अमीवहन्दुःखनाशन ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ अहिदेहं निहत्यैवं प्रागुन्मत्तं सुदर्शनम् ॥ तद्वदुन्मादिनं कृष्णः
शंखचूडमताडयत् ॥ १ ॥ तत्प्रसंगमाह । कदाचिदिति ॥ २० ॥ विरजोऽबराविति । विरजसी निर्मले अंबरे ययोस्तौ ॥ २१ ॥ किं च ।
ऋषीन् विरूपानंगिरसः प्राहसं रूपदर्पितः ॥ तैरिमां प्रापितो योर्नि प्रलब्धैः स्वेन पाप्मना ॥ १३ ॥ शापो
मऽनुग्रहायैव कृतस्तैः करुणात्मभिः ॥ यदहं लोकगुरुणा पदा स्पृष्टो हताशुमः ॥ १४ ॥ तं त्वाऽहं भवभीर्तानां
प्रपन्नानां भयापहम् ॥ आपृच्छे शापनिर्मुक्तः पादस्पर्शादमीवहन् ॥ १५ ॥ प्रपन्नोऽस्मि महायोगिन् महापुरुष सत्पते
अनुजानीहि मां देव सर्वलोकेश्वरेश्वर ॥ १६ ॥ ब्रह्मदंडाद् विमुक्तोऽहं सद्यस्तेऽच्युत दर्शनात् ॥ यन्नाम गृह्णन्नखिलान्
श्रोतनात्मानमेव च ॥ सद्यः पुनाति किं भूयस्तस्य स्पृष्टः पदा हिते ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं परिक्रम्या
भिवंद्य च ॥ सुदर्शनो दिवं यातः कृच्छ्रान्नंदश्च मोचितः ॥ १८ ॥ निशाम्य कृष्णस्य तदात्मवैभवं ब्रजौकसो विस्मितचेतस
स्ततः ॥ समाप्य तस्मिन् नियमं पुनर्ब्रजं नृपाऽऽययुस्तत् कथयंत आदृताः ॥ १९ ॥ कदाचिदथ गोविंदो रामश्चा
द्भुतविक्रमः ॥ विजहत्तुर्वने रात्र्यां मध्यगौ ब्रजयोषिताम् ॥ २० ॥ उपगीयमानौ ललितं स्त्रीजनैर्बद्धसौहृदैः ॥ स्वलं
कृतानुलिप्तांगौ स्रग्विणौ विरजोऽंबरौ ॥ २१ ॥ निशामुखं मानयंताबुदितोऽडुपतारंकम् ॥ मल्लिकागंधमत्ताल्लिजुष्टं
कुमुदवायुना ॥ २२ ॥ जगतुः सर्वभूतानां मनश्श्रवणमंगलम् ॥ तौ कल्पयंतौ युगपत् स्वरमंडलमूर्च्छितम् ॥ २३ ॥
गोप्यस्तद्गीतमाकर्ण्य मूर्च्छिता नाविदन् नृप ॥ श्लथङ्कूलमात्मानं स्रस्तकेशस्रजं ततः ॥ २४ ॥
निशाप्रवेशं सत्कुर्वंतौ उदित उडुपस्तारकाश्च यस्मिंस्तत् मल्लिकागंधेन मत्ता अलयो यस्मिंस्तत् ॥ २२ ॥ अनिबद्धत्वादन्यैर्युगपत्कल्पयि
तुमशक्यमपि तौ स्वरमंडलस्य मूर्च्छितं युगपत्कल्पयंतौ । मनःश्रवणयोर्मंगलं यथा भवति तथा जगदुरगायतामिति ॥ २३ ॥ मूर्च्छितास्त

श्री. टी.
अ. ३४

॥ १६ ॥

द्वीतलीनचित्ताः श्लथद्रश्यदुकूलं यस्मात्तमात्मानं देहम् । सस्ता केशेभ्यः स्रजो यस्य तं च ततो नाविदन् ॥ २४ ॥ २५ ॥ निरीक्षतो
निरीक्षमाणयोः । तौ नाथौ यस्य तं प्रमदाजनं कालयामास हठात्प्रेरयामास ॥ २६ ॥ दस्युना व्याघ्रेण ॥ २७ ॥ मा भैष्ट भयं मा प्राप्नुते
त्यभयवाचौ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अविदूरे समीपत इवाभ्येत्य शिरसा सह चूडामणिं जहारेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ इति श्रीमद्भागवते

एवं विक्रीडतोः स्वैरं गायंतोः संप्रमत्तवत् ॥ शंखचूड इति ख्यातो धनदानुचरोऽभ्यगात् ॥ २५ ॥ तयोर्निरीक्षतो
राजंस्तन्नाथं प्रमदाजनम् ॥ क्रोशन्तं कालयामास दिश्युदीच्यामशंकितः ॥ २६ ॥ क्रोशन्तं कृष्ण रामेति विलो
क्य स्वपरिग्रहम् ॥ यथा गा दस्युना ग्रस्ता भ्रातरावन्वधावताम् ॥ २७ ॥ मा भैष्टेत्यभयाऽऽरावौ शालहस्तौ तर
स्विनौ ॥ आसेदतुस्तं तरसा त्वरितं गुह्यकाधमम् ॥ २८ ॥ स वीक्ष्य तावनुप्राप्तौ कालमृत्यू इवोद्विजन् ॥ विसृज्य
स्त्रीजनं मूढः प्राद्रवज्जीवितेच्छया ॥ २९ ॥ तमन्वधावद् गोविंदो यत्रयत्र स धावति ॥ जिहीर्षुस्तच्छिरोरत्नं तस्थौ
रक्षन् स्त्रियो बलः ॥ ३० ॥ अविदूर इवाभ्येत्य शिरस्तस्य दुरात्मनः ॥ जहार मुष्टिनैवांग सह चूडामणिं विभुः ॥ ३१ ॥
शंखचूडं निहत्यैवं मणिमादाय भास्वरम् ॥ अग्रजायाददत् प्रीत्या पश्यंतीनां च योषिताम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे शंखचूडवधो नाम चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोप्यः कृष्णे वनं
याते तमनुद्रुतचेतसः ॥ कृष्णलीलाः प्रगायन्त्यो निन्युर्दुःखेन वासरान् ॥ १ ॥

म० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे टीकायां चतुस्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३४ ॥ ॥ पंचत्रिंशे वनं याते कृष्णे गोकुलयोषितः ॥ युग्मश्लोकानुगीतेन निन्यु
र्दुःखेन वासरान् ॥ १ ॥ एवं रात्रिषु कृष्णेन स्वैरमभिरमितानां दिवा तद्विरहितानामनुगीतेन दिननिस्तारप्रकाशमाह । गोप्य इति । दुःखेन

कृच्छ्रेण ॥ १ ॥ वामबाहुकृतवामकपोल इत्यादीनि द्वादशयुगलानि । हे गोप्यो वामे बाहौ तन्मूले कृतोऽर्पितो वामकपोलो येन सः वल्गिते नर्तिते भ्रुवौ येन स वल्गितभ्रूर्मुकुन्दः । अधरे अर्पितं वेणुं कोमलाभिरंगुलिभिराश्रिता मार्गाः सप्तस्वरच्छिद्राणि यस्य तं यत्र यदा ईरयति वादयति ॥ २ ॥ तदा व्योमयानानां सिद्धानां वनिताः सिद्धैः स्वपतिभिः सह वर्तमाना अपि तद्वेण्वीरणमुपधार्याकर्ण्य प्रथमं विस्मितास्ततः काममार्गणेभ्यः समर्पितानि चित्तानि याभिस्तास्तत्परवशा इत्यर्थः । संलज्जाः सत्यः कश्मलं मोहं ययुः । अत्र लिंगम् । अपस्मृता त्रिस्मृता नीव्यो याभिरिति । अत एवभूतस्य कृष्णस्य विरहं कथं सहामहे इति सर्वत्र वाक्यशेषः ॥ ३ ॥ हंत हे अचला इदं चित्रं शृणुत । हारहासो हासद्विशदो हासो यस्य सः । यद्वा वेणुवादनेनाधोवदनेन हसतो हारेषु स्फुरन्हासो यस्य सः । यद्वा हारवद्वक्षसि शोभमानो हासो यस्य सः । गोप्य ऊचुः ॥ वामबाहुकृतवामकपोलो वल्गितभ्रुरधरार्पितवेणुम् ॥ कोमलांगुलिभिराश्रितमार्गं गोप्य ईरयति यत्र मुकुन्दः ॥ २ ॥ व्योमयानवनिताः सह सिद्धैर्विस्मितास्तदुपधार्य संलज्जाः ॥ काममार्गणसमर्पितचित्ताः कश्मलं ययुरपस्मृतनीव्यः ॥ ३ ॥ हंत चित्रमचलाः शृणुतेदं हारहास उरसि स्थिरविद्युत् ॥ नंदसूनुरयमार्तजनानां नर्मदो यर्हि कूजितवेणुः ॥ ४ ॥ वृंदशो ब्रजवृषा मृगगावो देणुवाद्यहतचेतस आरात् ॥ दंतदष्टकवला धृतकर्णा निद्रिता लिखितचित्रमिवासन् ॥ ५ ॥ बर्हिणस्तबकधातुपलाशैर्बद्धमल्लपरिवर्हविडंबः ॥ कर्हिचित्सबल आलि सगोपैर्गाः समाह्वयति यत्र मुकुन्दः ॥ ६ ॥ तर्हि भग्नगतयः सरितो वै तत्पदांबुजरजोऽनिलनीतम् ॥ स्पृहयतीर्वयमिवाऽबहुपुण्याः प्रेमवेपितभुजाः स्तिमितापः ॥ ७ ॥ यद्वा हाराणां हास इव विशदा स्फूर्तिर्यस्मिन्नुरसीति । तस्मिन् उरसि स्थिरा विद्युदिव लक्ष्मीर्यस्य सः । यर्हि यदा कूजितवेणुर्नादितवेणुर्भवति ॥ ४ ॥ तदा ब्रजे वृषा मृगा गावश्च वेणुवाद्येन हतानि चेतांसि येषां ते । आराद्दूरादेव दंतैर्दष्टाः कवला ग्रासा यैस्ते धृता उत्तंभिताः कर्णा यैस्ते निद्रिता इव लिखितचित्रमिव चासन् । अविदुषां तिरश्चामिदमतिचित्रमित्यर्थः ॥ ५ ॥ किं च अचेतनासु सरित्सु तदतीव चित्रमित्याहुः । हे आलि सखि बर्हिणस्य मयूरस्य स्तबका मयूरपिच्छा धातवो गैरिकादयश्च पलाशानि पल्लवाश्च तैर्बद्धश्चासौ मल्लानां परिवर्हः पारिकरस्तं विडंबयत्यनुकरोतीति तथा स मुकुन्दो गोपैः सह । वेणुनेत्युपरितनमत्रापि ज्ञातव्यम् । यत्र यदा गाः सम्यगाह्वयति ॥ ६ ॥ तर्हि तदा । तद्धनि

श्रवणात् अनिलेनानीतं तस्य पदांबुजरजः स्पृहयंत्य इव भग्नगतयः सरितो वै निश्चितं वयमिव ता अप्यबहुपुण्या यतो न प्राप्नुवन्ति । केवलं
 प्रेम्णा वेपिताः कंपिता भुजास्तरंगा यासां ताः । स्तिमिता निश्चला आपो यासां ताः । गोप्योऽपि लोचनयोः स्तिमितजला भवंतीति ॥
 ॥ ७ ॥ स्थावरेष्वप्यतिचित्रं दृश्यत इत्याहुः । अनुचरेर्गोपेदेवादिभिर्वा । मुग्धानां वाक्यमादिपुरुष इवेति । अचलभूतिर्निश्चलश्रीः ।
 वेणुना तत्तन्नाम्ना गानेन ॥ ८ ॥ तदा प्रणता भारेण विटपाः शाखा यासां ता वनगता लताः स्वस्मिन्विष्णुं प्रकाशमानं सूचयंत्य इव
 मधुधारा ववृषुः । स्मेति विस्मये । तरवश्च तथा तत्पतीनामपि तथैवानंद इति विस्मय इति भावः । एतानि विष्णुव्यक्तिलक्षणानि ॥ ९ ॥
 किं च सरसि कमलवनेषु विहरतां पक्षिणामपि मनआकर्षणं तद्गीतं किं पुनरन्येषामित्याहुः । दर्शनीयतिलक इति । दर्शनीयस्तिलको
 अनुचरैः समनुवर्णितवीर्य आदिपुरुष इवाचलभूतिः ॥ वनचरो गिरितटेषु चरंतीर्वेणुनाऽऽह्वयति गाः स यदा हि ॥ ८ ॥ वन
 लतास्तरव आत्मनि विष्णुं व्यंजयंत्य इव पुष्पफलाढ्याः ॥ प्रणतभारविटपा मधुधाराः प्रेमहृष्टतनवः ससृजुः स्म ॥ ९ ॥
 दर्शनीयतिलको वनमालादिव्यगंधतुलसीमधुमत्तैः ॥ अलिकुलैरलघु गीतमभीष्टमाद्रियन् यर्हि संधितनेत्रुः ॥ १० ॥ स
 रसि सारसहंसविहंगाश्चारुगीतहृतचेतस एत्य ॥ हरिमुपासत ते यतचित्ता हत मीलितदृशो धृतमौनाः ॥ ११ ॥ स
 हबलः स्रगवतंसविलासः सानुषु क्षितिभृतो ब्रजदेव्यः ॥ हर्षयन् यर्हि वेणुरवेण जातहर्ष उपरंभति विश्वम् ॥ १२ ॥
 यस्य । दर्शनीयानां सुंदराणां मध्ये मुख्य इति वा । वनमालासु या दिव्यगंधा तुलसी तस्या मधुना मत्तैर्गलिकुलैरलघु उच्चैरभीष्टमनु
 कूलं गीतमाद्रियन्नादरेण गृह्णन् यर्ह्यधरे संधितवेणुर्भवति ॥ १० ॥ तर्हि ये सरसि सारसा हंसा अन्ये च विहंगास्ते चारुणा गीतेन हत
 चेतस एत्य तत आगत्य हरिमुपासताभजन् । तत्समीपे उपविशुर्वा । हंतेति विपादे ॥ ११ ॥ मेघोऽपि हरिं सेवत इत्याहुः । सह
 बल इति । भो ब्रजदेव्यो गोप्यः सहबलः स्रगमः कृष्णः स्रग्भिर्निर्मिताभ्यामवतंसाभ्यां कर्णभूषणाभ्यां विलासो यस्य । यद्वा मुक्ताफलस्र
 मापीडेन विलासो यस्येति । क्षितिभृतः सानुषु गिरेस्तटेषु वर्तमानः स्वयं जातहर्षो विश्वं हर्षयन् यदा वेणुरवेणोपरंभति निनादयति ।

नादेन पूरयतीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तदा मेघो महतः कृष्णस्यातिक्रमणे शंकितं चेतो यस्य स न पुरतो याति न पुनरुपरि अतियाति न चोच्चैर्गर्जति किं तु तत्रैव स्थितः सन्वेणुरवमनु मंदमंदं गर्जति । किं च सुहृदं विश्वार्तिहरणादिसाम्यात्सुहृत्सखा कृष्णस्तं सुमनोभिरभ्य वर्षत् । अदृश्यैर्देवैः क्रियमाणं कुसुमवर्षं मेघे कल्पयित्वोक्तम् । तुषारो वा कुसुमतया कल्पितः स एव वा देवतारूपोऽभ्यवर्षदिति । प्रतपा दातपात्रायत इति प्रतपत्रं छत्रं तच्छायया कुर्वन्निति ॥ १३ ॥ अपि च महदेतदाश्चर्यमित्याहुः । विविधेति । हे सति यशोदे तव सुतो नानागोपक्रीडासु विदग्धो निपुणो वेणुवाद्ये विषये निजैव शिक्षा यासु ताः । स्वोत्प्रेक्षिता न त्वन्यतः श्रुता इत्यर्थः । स्वरजातीर्निषादक्र महदतिक्रमणशंकितचेता मंदमंदमनुगर्जति मेघः ॥ सुहृदमभ्यवर्षत् सुमनोभिश्छायया च विदधत् प्रतपत्रम् ॥ १३ ॥ विविधगोपरसेषु विदग्धो वेणुवाद्य उरुधा निजशिक्षाः ॥ तव सुतस्मति यदाऽधरविबे दत्तवेणुरनयत् स्वरजातीः ॥ १४ ॥ सवनशस्तदुपधार्य सुरेशाः शक्रशर्वपरमेष्ठिपुरोगाः ॥ कवय आनतकंधरचित्ताः कश्मलं ययुरनिश्चिततत्त्वाः ॥ १५ ॥ निजपदाब्जदलैर्ध्वजवज्रनीरजांकुशविचित्रललामैः ॥ ब्रजभुवश्शमयन् खुरतोदं वर्ष्मधुर्यगतिरीडितवेणुः ॥ १६ ॥ ब्र जति तेन वयं सविलासवीक्षणार्पितमनोभववेगाः ॥ कुजगतिं गमिता न विदामः कश्मलेन कवरं वसनं वा ॥ १७ ॥ मणि धरः कचिदागणयन् गा मालया दयितगंधतुलस्याः ॥ प्रणयिनोऽनुचरस्य कदांसे प्रक्षिपन् भुजमगायत यत्र ॥ १८ ॥ षभाद्रिस्वरालापभेदाननयदुव्रीतवान् ॥ १४ ॥ तत्ताः स्वरजातीः सवनशो मंद्रमध्यमतारभेदेन यती गीतध्वनिरागतस्ततश्चानता कंधरा चित्तं च येषां ते उपधार्य समाकर्ण्य कवयः कोविदा अपि न निश्चितं तत्त्वं तद्भेदो यैस्ते कश्मलं मोहं ययुरिति ॥ १५ ॥ अस्माकं तु मोहं किं ब्रूम इत्याहुः । निजपदाब्जदलैरिति । ध्वजादीनि विचित्राणि ललामानि चिह्नानि येषां तैर्निजानि पदान्येवाब्जलानि तैर्ब्रजभुवः खुरतोदं खुराक्रमण व्यथां शमयन्वर्ष्मणा देहेन धुर्यो गजस्तद्वद्वतिर्यस्य स कृष्णो वादितवेणुः सन्यद्व्रजति ॥ १६ ॥ तेन निमित्तेन सविलासवीक्षणेनार्पितो मनोभववेगो यासु ता वयम् । कुजा वृक्षास्तेषां गतिं गमिताः सत्यो मोहेन न विदामः कवरं वा वसनं वेति ॥ १७ ॥ किं च । मणिधरो मणीन्

प्रथितान्गोगणनार्थं धरतीति मणिधरः कचिद्देशे एतैर्मणिभिर्गा आसमंताद्गणयन् । तथा । दयितगंधा या तुलसी तस्या मालया सह
वर्तमानः प्रणयिनः प्रियस्यानुचरस्यांसे भुजं प्रक्षिपन् यत्र यदा कदाचिदगायत ॥ १८ ॥ तदा कणितवेणुरवेण वंचितान्यपलुतानि चित्तानि
यासां ताः कृष्णस्य हरिणस्य गृहिण्यो भार्या गुणगणार्णं गुणगगसमुद्रं कृष्णमनुगत्य प्राप्य ताः कृष्णमेशान्वसतान्वासत न न्यवर्तित्यर्थः ।
कुतः । यतो विमुक्ता गृहाशा याभिस्ता गोपिका इव ता अपि ह्येवमेवान्वासतेति ॥ १९ ॥ तदेवं वृंदावनप्रदेशेषु क्रीडित्वा सायाह्ने गोधनानि
पगवर्त्य यमुनायां क्रीडतस्तस्य सौभाग्यमनुवर्णयन्ति । कुंददामकृतकौतुकेष इति । गोपीनामुत्सवाय कुंददामभिः कृतः कौतुकेनोत्सवेन
वेषोऽलंकारो येन सः । हे अनघे यशोदे तव वत्सः पुत्रो नंदसूनुः कृष्णः । यद्वा सहैव बह्वयः कथयंत्यः काश्चित्तव वत्स इति काश्चिन्नंदसूनु

कणितवेणुरवंचितचित्ताः कृष्णमन्वसत कृष्णगृहिण्यः ॥ गुणगणार्णमनुगत्य हरिण्यो गोपिका इव विमुक्तगृहाशाः ॥

॥ १९ ॥ कुन्ददामकृतकौतुकवेषो गोपगोधनवृतो यमुनायाम् ॥ नंदसूनुरनघे तव वत्सो नर्मदः प्रणयिनां विजहार ॥

॥ २० ॥ मंदवायुरनुवात्यनुकूलं मानयन् मलयजस्पर्शेन ॥ बंदिनस्तमुप देवगणा ये वाद्यगीतवलिभिः परिवबुः ॥ २१ ॥

वत्सलो ब्रजगवां यदगधो वंद्यमानचरणः पथि वृद्धैः ॥ कृत्स्नगोधनमुपोह्य दिनांते गीतवेणुरनुगेडितकीर्तिः ॥ २२ ॥

रिति चाहुः । नर्मदो हर्षदः सन्यदा विजहार क्रीडति स्म ॥ २० ॥ तदा मलयजस्पर्शेन मलयजस्य चंदनस्येव सुरभिः शीतश्च यः स्पर्शस्तेन
तं कृष्णं मानयन्ननुकूलं यथा तथोपवाति वीजयति । यद्वा मलयजो दक्षिणो वायुः । यद्वा मलयजस्य कृष्णेन स्वांगेऽनुलितस्य चंदनस्य स्पर्शेन
मानयन्निति । किं च बंदिन इव स्तावकाः संतो गंधर्वादिगणा वाद्यगीतपुष्पवर्षादिभिः परिवबुः परित उपासन् ॥ २१ ॥ आयांतमालोक्य हृष्यंत्यः
परस्परमृचुः । वत्सल इति । ब्रजस्य गवां च । यद्वा ब्रजे निबद्धानां गवामनुकंप्यानामस्माकमित्यर्थः । वत्सलो हितकृत् । कुतः । यद्यस्मा
दगध्रः अगं धरतीति गोवर्धनोद्धरणः । बहुशो रक्षणस्योपलक्षणमेतत् । वृद्धैर्ब्रह्मादिभिः पथि वंद्यमानचरण इति । ते सेष्यं सायं शीघ्रमागतुं

भा. द. पू.
॥ ९९ ॥

न ददति हि । सर्वैर्वन्द्यमानचरण इत्यर्थः । उपोद्ध्य एकीकृत्य गीतयुक्तो वेणुर्यस्य सः ॥ २२ ॥ श्रमयुक्तयाऽपि कांत्या नेत्राणां हर्षमुन्नयन्नुच्चैः प्रापयन् । खुररजोभिश्चुरिता व्याप्ताः स्रजो यस्य । सुहृदामस्माकमाशिषो मनोरथस्य दित्सया दातुमिच्छया देवक्या जठरे भवतीति तथा स एवोदुराजश्चंद्रो निर्वृतिहेतुत्वेन स एष एतीति ॥ २३ ॥ अतिसंभ्रमेण काश्चित्समीपमायांतं कथयन्ति । मदेति । ईषन्मदेन विघूर्णिते विह्वलिते लोचने यस्य सः । बदरपांडुवदनः ईषत्पद्मवदनवत्पांडुरं वदनं यस्य सः । अत्र हेतुः । कनककुण्डलयोर्लक्ष्म्या कांत्या मृदू कोमलौ गंडौ यस्मिंस्तद्वदनं मंडयन्निति कोमलगंडस्थलं वा शोभयन्निति ॥ २४ ॥ यदुपतिरिति देवकीजठरभूरिति च 'प्रागयं वसुदेवस्य क्वचिज्जात

उत्सवं श्रमरुचाऽपि दृशीनामुन्नयन् खुररजश्छुरितस्रक् ॥ दित्सयैति सुहृदाशिष एष देवकीजठरभूरुदुराजः ॥ २३ ॥ मदविघूर्णितलोचन ईषन्मानदः स्वसुहृदां वनमाली ॥ बदरपांडुवदनो मृदुगण्डं मंडयन् कनककुण्डललक्ष्म्या ॥ २४ ॥ यदुपतिर्द्विरदराजविहारो यामिनीपतिरिवैष दिनांते ॥ मुदिनवक्त्र उपयाति दुरन्तं मोचयन् व्रजगवां दिनतापम् ॥ २५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं व्रजस्त्रियो राजन् कृष्णलीला नु गायतीः ॥ रेमिरेऽहस्सु तच्चित्तास्तन्मनस्का महोदयाः ॥ २६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे वृंदावनक्रीडायां गोपिकायुगलगीतं नाम पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

न्तवात्मजः' इत्यादिगर्गवाक्यप्रसिद्धचोक्तम् । यद्वा 'सख उदेयिवान्सात्वतां कुले' इतिवज्ज्ञात्वा काश्चिद्वदंतीति । गजेंद्रस्येव गतिर्यस्य चंद्र इव प्रसन्नवक्त्रो व्रजगवामस्माकमनंतं दिनतापं च शमयन्नुपयातीति एष समीपमायानीति ॥ २५ ॥ एवं विरहदुःखेनापि नु अहो कृष्णलीला एव गायन्त्यस्तस्मिंश्चितं चेतना जीवितं यासां तास्तस्मिन्नेव मनः संकलयरूपं यासां ता अतो महानुदय उत्तवो यासां ता अहःस्वपि रेमिरे ॥ २६ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे टीकायां पंचत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३५ ॥

गी. टी.
अ. ३५

॥ ९९

षट्त्रिंशे तु हतेरिष्टे नारदोक्त्याबलाच्युतौ ॥ वपुदेवसुतौ ज्ञात्वा कंसोऽक्रूरं समादिशत् ॥ १ ॥ गोपीरासांतरायातं शंखचूडं निहत्य सः ॥
अहन् गोपीमहानंदासहं दुष्टमरिष्टकम् ॥ २ ॥ एवं देवगंधर्वादिगीतनृत्यवाद्यकुसुमवर्षादिभिः कृष्णं प्राप्तं दृष्ट्वा ब्रजस्य परमोत्तमवे वर्तमाने तद्विरुद्धा
थांतराधिकारार्थमथशब्दः । तर्हि तदा । वृषभाकृतिरसुरः । तं वर्गयति सार्धत्रयेण । महंतौ ककुत्कायौ यस्य सः । खुरैर्विदारितां महीं कंपयन्
॥ १ ॥ रंभमाणो वृषभजातिशब्दं कुर्वन् । विलिखन् विदारयन् । उद्यम्योर्ध्वं कृत्वा । वप्राणि तटान्युत्क्षिपन् ॥ २ ॥ किंचित्किंचिच्छकृन्म
श्रीशुक उवाच ॥ अथ तर्ह्यागतो गोष्ठमरिष्टो वृषभासुरः ॥ महीं महाककुत्कायः कंपयन् खुरविक्षताम् ॥ १ ॥ रंभ
माणः खरतरं पदा च विलिखन् महीम् ॥ उद्यम्य पुच्छं वप्राणि विषाणाग्रेण चोद्धरन् ॥ २ ॥ किंचित्किंचित् शकृ
न्मुंचन् मूत्रयंस्तब्धलोचनः ॥ यस्य निहादितेनांग निष्ठुरेण गवां नृणाम् ॥ ३ ॥ पतन्त्यकालतो गर्भाः स्रवंति स्म
भयेन वै ॥ निर्विशंति घना यस्य ककुच्चलशंकया ॥ ४ ॥ तं तीक्ष्णशृंगमुद्दीक्ष्य गोप्यो गोपाश्च तत्रसुः ॥ पशवो
दुद्रुवुर्भीता राजन् संत्यज्य गोकुलम् ॥ ५ ॥ कृष्ण कृष्णेति ते सर्वे गोविन्दं शरणं ययुः ॥ भगवानपि तद्दीक्ष्य गोकुलं
भयविद्रुतम् ॥ ६ ॥ मा भैष्टेति गिराऽऽश्वास्य वृषासुरमुपाह्वयत् ॥ गोपालैः पशुभिर्मद त्रासितैः किमसत्तम ॥ ७ ॥ बल
दर्पहाऽहं दुष्टानां त्वद्विधानां दुरात्मनाम् ॥ इत्यास्फोट्याच्युतोऽरिष्टं तलशब्देन कोपयन् ॥ ८ ॥ सख्युरंसे भुजाभोगं
प्रसार्यावस्थितो हरिः ॥ सोऽप्येवं कोपितोऽरिष्टं खुरेणावनिमुल्लिखन् ॥ उद्यत्पुच्छभ्रमन्मेघः क्रुद्धः कृष्णमुपाद्रवत् ॥ ९ ॥
ध्येमध्ये ईषदीषत्पुरीषं मुंचन् । तथा मूत्रयन्मूत्रमुत्सृजन् । स्तब्धलोचनोऽनिमिषलोचनः । यस्य ध्वनिना गवां नारीणां च ॥ ३ ॥ तत्र “आ
चतुर्थाद्भवेत्स्त्रावः पातः पंचमषष्ठयोः । अत ऊर्ध्वं तु नारीणां प्रसवः परिकीर्तितः ॥” इति विभागः । ककुदि गलपृष्ठमांसपिण्डेऽचलोऽयमिति
भ्रांत्या वर्षतीत्यर्थः । घनो हि प्रायेण गिरौ वर्षति ॥ ४ ॥ तीक्ष्णे शृंगग्रे यस्य तं वीक्ष्य ॥ ५ ॥ कृष्णकृष्ण रक्षेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ इत्येवं वदन् ।
आस्फोट्य करतलेन बाहुमाहत्य तेन तलशब्देन कोपयन् ॥ ८ ॥ भुजाभोगं भुजा भुजः स एव भोगः सर्पदेहस्तं सर्पदेहाकारं भुजमि

१ सायंकाल इत्यर्थः । तदुक्तं विष्णुपुराणे—“प्रदोषार्धे कदाचित् रासासक्ते जनार्दने । त्रासयन्समदो गोष्ठमरिष्टः समुपागतः ॥” इति । २ भयविद्रुतम् इ० पा० । ३ सबालैः पशुभिर्मद
सवत्सैः किमसत्तम इति वीररा० पाठः ।

ग. ६. ५.
॥ १०० ॥

त्यर्थः । स्वयमच्युतः अन्यान्दुष्टान्हरतीति हरिः । उद्यता ऊर्ध्वं गच्छता पुच्छेन भ्रमंतो मेवा यस्मात्सः ॥ ९ ॥ अग्रे न्यस्ते विषाणाग्रे
येन सः । स्तब्धे असृकुल्ये लोचने यस्य सः । कटाक्षिप्य कटाक्षेण तिर्यङ् निरीक्ष्येत्यर्थः ॥ १० ॥ प्रत्यपोवाह प्रतिलोमं व्यनुदत् ॥
॥ ११ ॥ अपविद्धोऽपक्षिप्तः । आपतद्वाद्रवत् । स्विन्नानि स्वेदयुक्तानि सर्वाङ्गानि यस्य सः । क्रोधमूर्च्छितः क्रोधेन व्याप्तः ॥ १२ ॥ कृत्वा
उत्कृत्य विषाणमुत्पाद्य तन्नैव जघान स चापतत् ॥ १३ ॥ मूत्रं च शकृच्च मूत्रशकृत् । एकवद्भावः । तदुभयं समुत्सृजन्नित्यर्थः । पादांश्च
क्षिपन्नितस्ततश्चालयन् । अनवस्थितेक्षणः प्रचलितनेत्रः कृच्छ्रं कष्टं जगाम । अथ निर्ऋतेर्मृत्योः क्षयं निवासं जगाम । कृच्छ्रं यथा भवति तथा
अग्रन्यस्तविषाणाग्रः स्तब्धासृग्लोचनोऽच्युतम् ॥ कटाक्षिप्याऽद्रवत् तूर्णमिद्रमुक्तोऽशनिर्यथा ॥ १० ॥ गृहीत्वा शृंग
योस्तं च अष्टादश पदानि सः ॥ प्रत्यपोवाह भगवान् गजः प्रतिगजं यथा ॥ ११ ॥ सोऽपविद्धो भगवता पुनस्तथाय स
त्वरः ॥ आपतत् स्विन्नसर्वाङ्गो निश्चसन् क्रोधमूर्च्छितः ॥ १२ ॥ तमापतंतं स निगृह्य शृंगयोः पदा समाक्रम्य निपा
त्य भूतले ॥ निष्पीडयामास यथाऽऽर्द्रमंबरं कृत्वा विषाणेन जघान सोऽपतत् ॥ १३ ॥ असृग्वमन् मूत्रशकृत् समुत्सृ
जन् क्षिपंश्च पादाननवस्थितेक्षणः ॥ जगाम कृच्छ्रं निर्ऋतेरथ क्षयं पुष्पैः किरंतो हरिमीडिरे सुराः ॥ १४ ॥ एवं ककु
द्भिनं हत्वा स्तूयमानः स्वजातिभिः ॥ विवेश गोष्ठं सवल्लो गोपीनां नयनोत्सवः ॥ १५ ॥ अरिष्टे निहते दैत्ये कृष्णेना
द्भुतकर्मणा ॥ कंसायाथाह भगवान् नारदो देवदर्शनः ॥ १६ ॥ यशोदायाः सुतां कन्यां देवक्याः कृष्णमेव च ॥
रामं च रोहिणीपुत्रं वसुदेवेन विभ्यता १७ ॥

मृत इति वा ॥ १४ ॥ नयनोत्सवो नयनानां मूर्तिमानुत्सवः ॥ १५ ॥ कामं ब्रजे वसंतं तं कृष्णं तेन तु विस्मृतम् । नारदः स्मारयामास
कंसं दूतगिरेव तु ॥ १ ॥ तदाह । अरिष्ट इति । देवदर्शनो देवर्षिः । यद्वा एवं कथिते एवं भविष्यतीति साक्षादेवदर्शनं ज्ञानं यस्य सः ॥
॥ १६ ॥ आत्तेनेव नारदेनोक्तमाह । यशोदाया इति । देवक्याः अष्टमगर्भत्वेन प्रसिद्धां कन्यां यशोदायाः सुतामाह । यशोदायाः सुतत्वेन
प्रसिद्धं कृष्णं देवक्याः सुतमाह । रोहिणीपुत्रं रामं च देवक्याः सप्तमं सुतमाह । यद्वा नंदसुतत्वेन प्रसिद्धं रामं च वसुदेवभार्याया रोहिण्याः

श्री. टी.
अ. ३६

॥ १०० ॥

पुत्रमाह । तौ वसुदेवसुतौ चेत्कथं व्रजं गतौ तत्राह । वसुदेवेनेति । ते तव पुरुषाः सेवकाः ॥ १७ ॥ १८ ॥ निवारित इति । हते वसुदेवे तौ पलायेतामतो बध्यतामिति मंत्रं वदता नारदेन निवारित इति ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मह्यं मम निदर्शितौ विधात्रा न्यस्तौ स्वमित्रे नंदे वै याभ्यां ते पुरुषा हताः ॥ निशम्य तद्भोजपतिः कोपात्प्रचलितेन्द्रियः ॥ १८ ॥ निशातमसिमा दत्त वसुदेवजिघांसया ॥ निवारितो नारदेन तत्सुतौ मृत्युमात्मनः ॥ ज्ञात्वालोहमयैः पार्श्वैर्वन्ध सह भार्यया ॥ १९ ॥ प्रतियाते तु देवर्षौ कंस आभाष्य केशिनम् ॥ प्रेषयामास हन्येतां भवता रामकेशवौ ॥ २० ॥ ततो मुष्टिकचाणूरश लतोशलकादिकान् ॥ अमात्यान् हस्तिपांश्चैव समाहूयाह भोजराट् ॥ २१ ॥ भो भो निशम्यतामेतद्दीरचाणूरमु ष्टिकौ ॥ नंदव्रजे किलासाते सुतावानकदुंदुभेः ॥ २२ ॥ रामकृष्णौ ततो मह्यं मृत्युः किल निदर्शितः ॥ भवद्भ्या मिह संप्राप्तौ हन्येतां मल्ललीलया ॥ २३ ॥ मंचाः क्रियंतां विविधा मल्लरंगपरिश्रिताः ॥ पौरा जानपदाः सर्वे पश्य न्तु स्वैरसंयुगम् ॥ २४ ॥ महामात्र त्वया भद्र रंगद्वार्युपनीयताम् ॥ द्विपः कुवल्यापीडो जहि तेन ममाहितौ ॥ २५ ॥ आरभ्यतां धनुर्यागश्चतुर्दश्यां यथाविधि ॥ विशसंतु पशून् मेध्यान् भूतराजाय मीढुषे ॥ २६ ॥ इत्याज्ञाप्यार्थतन्त्रज्ञ आहूय यदुपुंगवम् ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणिं ततोऽक्रूरमुवाच ह ॥ २७ ॥ भोभो दानपते मह्यं क्रियतां मैत्रमादृतः ॥ नान्यस्त्वत्तो हिततमो विद्यते भोजवृष्णिषु ॥ २८ ॥

नारदेन वा । व्रजं गंतुमुद्यतौ । तावाह । भवद्भ्यामिति ॥ २३ ॥ मंचा उत्तुंगस्तंभादिरचितस्थानानि ॥ २४ ॥ अहितौ शत्रू ॥ २५ ॥ मीढुषे वरदाय ॥ २६ ॥ अर्थतन्त्रज्ञोऽर्थसिद्धांतमेव जानातीत्यर्थः ॥ २७ ॥ हे दानपते अक्रूर मैत्रं मित्रकृत्यं त्वया

१ अतो न बध्यतामिति क्वचित् । २ भोभो वीरेति सामान्यसंबोधनद्विरुक्त्या सर्वेषामेव संबोधनं लक्ष्यते । तेन हे सर्वे वीरा इत्यर्थः पश्यस्यति । ३ प्रभिन्नकरटामुखः इति पाठे मदस्मावि गण्डमुख इत्यर्थः । ४ धनुर्याग इति । अयं कृष्णो हि विष्ण्वंशो मम शत्रुरिति नारदात्पूर्वमेव ज्ञातमनोऽतिप्रबलस्त्वत्प्रतिपक्षयोग्य एव कश्चिदाराधनीय इति तादृशश्च शिव एवातः स एवाराध्यः । तत्रापि तस्य यागा बहवः सन्ति तन्मध्ये युद्धे विजयाकांक्षिभिः शैवतंत्रप्रसिद्धो यत्र धनुषि शिवः पूज्यते स धनुर्यागः कर्तव्यः । चतुर्दशी हि शिवतिथिः, अतः स तस्यामेव यथाविधि तंत्रोक्तप्रकारेण कर्तव्यः ।

कृत्याम् । त्वत्तोऽन्य आहतः सादरो हिततमश्च न विद्यत इति ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ तौ मे मृत्युर्नितरां सृष्टः । वैकुण्ठसं
श्रयेर्विष्णुसंश्रयेर्देवैः ॥ ३१ ॥ किं ततस्तत्राह । घातयिष्य इति । कालकल्पेन । मृत्युतुल्येन वैद्युतोपमैरशनितुल्यैः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ नष्टकंटका
नष्टशत्रुः । ननु कतिपयसुदृढधेन नष्टकंटका कथं स्यादिति तत्राह । जरासंध इति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ यदुपुरश्रियं द्रष्टुं चेति ॥ ३७ ॥ तत्र स्वमनीषितं
अतस्त्वामाश्रितः सौम्य कार्यगौरवसाधनम् ॥ यथेन्द्रो विष्णुमाश्रित्य स्वार्थमध्यगमद्विभुः ॥ २९ ॥ गच्छ
नंदव्रजं तत्र सुतावानकदुंदुभेः ॥ आसाते ताविहानेन रथेनानय मा चिरम् ॥ ३० ॥ निमृष्टः किल मे मृत्युर्देवैर्वै
कुण्ठसंश्रयैः ॥ तावानय समं गोपैर्नदाद्यैः साभ्युपायनैः ॥ ३१ ॥ घातयिष्य इहानीतौ कालकल्पेन हस्तिना ॥ यदि मुक्तौ
ततो मल्लैर्घातये वैद्युतोपमैः ॥ ३२ ॥ तयोर्निहतयोस्तप्तान् वसुदेवपुरोगमान् ॥ तद्वंधून् निहनिष्यामि वृष्णिभोजदशा
हंकान् ॥ ३३ ॥ उग्रसेनं च पितरं स्थविरं राज्यकामुकम् ॥ तद्धातरं देवकं च ये चान्ये विद्विषो मम ॥ ३४ ॥ तत
श्चैषा मही मित्र भवित्री नष्टकंटका ॥ जरासंधो मम गुरुर्द्विविदो दयितः सखा ॥ ३५ ॥ शंबरो नरको बाणो मय्येव कृतसौ
हृदाः ॥ तैरहं सुरपक्षीयान् हत्वा भोक्ष्ये महीं नृपान् ॥ ३६ ॥ एतज्ज्ञात्वाऽऽनय क्षिप्रं रामकृष्णाविहार्भकौ ॥ धनुर्मखनिरी
क्षार्थं द्रष्टुं यदुपुरश्रियम् ॥ ३७ ॥ अक्रूर उवाच ॥ राजन् मनीषितं सध्यक् तव स्वावद्यमार्जनम् ॥ सिद्धयसिद्धयोः समं
कुर्याद्वैवं हि फलसाधनम् ॥ ३८ ॥ मनोरथान् करोत्युच्चैर्जनो देवहतानपि ॥ युज्यते हर्षशोकाभ्यां तथाप्याज्ञां करोमि
ते ॥ ३९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमादिश्य चाक्रूरं मंत्रिणश्च विसृज्य सः ॥ प्रविवेश गृहं कंसस्तथाऽक्रूरः स्वमाल
यम् ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे अक्रूरसंप्रेषणं नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥
विचारितम् । सध्यक् सम्यक् स्वावद्यं मरणं तन्मार्जनम् । तथाप्येतावानभिनिवेशो न कार्य इति भविष्यत्सूचयन्नाह । सिद्धयसिद्धयोरिति ॥ ३८ ॥ पुरुष
कारस्य व्यभिचारमाह । मनोरथानिति ॥ ३९ ॥ ४० ॥ इति श्रीभा० म० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे टीकायां अक्र० नाम षट्त्रिंशोऽध्यायः ॥ ३६ ॥

सप्तत्रिंशे हते केशिन्यच्युतो भाविकर्मभिः ॥ नारदेन स्तुतः क्रीडन्व्योमासुरमथावधीत् ॥ १ ॥ वृषवेपासुरं यद्वत्केशिनं हयवेषिणम् ॥
कंसप्राणसखं हत्वा कंसं व्यसुमिवाकरोत् ॥ २ ॥ केशी त्विति । प्रथमश्लोकेन य एवम्भूतः केशीत्यनृद्य तं भगवानुपाह्वयदिति
द्वितीयेनान्वयः । महाहयः सन्महीं निर्जरयन् श्लथयन्विदारयन्नित्यर्थः । सटाभिः केशरैरवधूतानीतस्ततः क्षितान्यभ्राणि विमानानि
च तैः संकीर्णं नभः कुर्वन् । हेषितैरश्वजातिशब्दैर्भीषितमखिलं विश्वं येन तम् ॥ १ ॥ तद्धेषितैस्तेरतिनिष्ठुरैर्हेषितैः वालैः पुच्छलो

श्रीशुक उवाच ॥ केशी तु कंसप्रहितः खुरैर्महीं महाहयो निर्जरयन् मनोजवः ॥ सटावधूताऽभ्रविमानसंकुलं
कुर्वन् नभो हेषितभीषिताखिलः ॥ १ ॥ (विशालनेत्रो विकटास्यकोटरो बृहद्गलो नीलमहाघनोपमः ॥ दुराशयः
कंसहितं चिकीर्षुर्व्रजं स नन्दस्य जगाम कंपयन्) ॥ तं त्रासयन्तं भगवान् स्वगोकुलं तद्धेषितैर्बालविघूर्णितांबुदम् ॥
आत्मानमाजौ मृगयन्तमग्रणीरुपाह्वयत् स व्यनदन्मृगेंद्रवत् ॥ २ ॥ स तं निशम्याभिमुखो मुखेन खं पिवन्निवा
भ्यद्रवदत्यमर्षणः ॥ जघान पद्भ्यामरविन्दलोचनं दुरासदश्चंडजवो दुरत्ययः ॥ ३ ॥ तद्वंचयित्वा तमधोक्षजो रुपा
प्रगृह्य दोभ्यां परिविध्य पादयोः ॥ सावज्ञमुत्सृज्य धनुश्शतांतरे यथोरगं ताक्षर्यसुतो व्यवस्थितः ॥ ४ ॥

मभिर्विघूर्णिताः परिभ्रामिता अंबुदा येन तम् । आजौ संग्रामार्थम् । आत्मानं कृष्णम् । अग्रणीः पुरतो निर्गतः सन्नुपाह्वयत्स्वसमीपमाजुहाव ।
स च केशी तन्निशम्य मृगेंद्रवद्वचनदत्सिंहनादमकरोदित्यर्थः ॥ २ ॥ ततः केशी तं कृष्णं निशम्य दृष्ट्वा मुखेन खं पिवन्निव मुखं विवृत्याभि
मुखः सन्नभिजगाम । किं च । अत्यमर्षणोऽतिकुपितोऽत्यन्तमसहमानो वा प्रत्यक्पद्भ्यां जघान । दुरासदोऽन्यैरभिभविष्यति । दुरत्यय
उद्यतः सन् दुरतिक्रमः । अत्र हेतुः । चंडजवश्चंडस्तीव्रो जवो वेगो धावनं यस्य ॥ ३ ॥ तद्धननं वंचयित्वा तं च हननाय प्रसारितयोः

१ कंसप्रहितः कंसप्रेषितः स केशी तु नन्दस्य व्रजं जगामेति द्वितीयेनान्वयः इति करिमश्चित्पुस्तके पाठः । तस्मिन्पुस्तके च 'विशालनेत्रः' इत्यादिः श्लोकोऽप्रक्षिप्तरूपेण वर्तते इत्यवधेयम् । २ अयं
श्लोको बा० प्र० वीररा० समेतपुस्तके उपलभ्यते । अन्यस्मिन् पुस्तके शोघरूपेण दृश्यते । अत्रापि च पुस्तके टीकायां केनापिपदेन न गृहीतोऽयं श्लोकोऽस्तीति मध्ये प्र० निवेक्षित इति बोद्धव्यम् ।

प्रत्यक्षादयोर्हस्ताभ्यां गृहीत्वा । परिविध्य भ्रामयित्वा । व्यवस्थितस्तथैव स्थितो बभूव ॥ ४ ॥ व्यादाय मुखं प्रसार्य वेगेन हरिं पुनरापतत्
प्रत्याद्रवत् । सोऽपि हरिर्हसन्नुत्तरं सव्यं भुजम् । निर्भयत्वे दृष्टांतः । यथोरगं बिल इति ॥ ५ ॥ ततः किं तदाह । दंता इति । चर्वणाय
भगवद्भुजं स्पृशंतीति तथा ते व्यादानेन ये विवृताः । अयो लोहं स्पृशंतीति स्पृशः । यद्वा तप्तमयमतितप्तं लोहादि स्पृशंतो यथेति । आमयो
जलोदराख्यो रोगः ॥ ६ ॥ लेंड पुरीषमुत्सृजन् ॥ ७ ॥ कर्कटिकाफलं हि पक्वं सन्साद्यंतं विदीण भवति तद्वद्विदीर्णात्तस्य देहात् । व्यसो

स लब्धसंज्ञः पुनरुत्थितो रुषा व्यादाय केशी तरसाऽऽपतद्धरिम् ॥ सोऽप्यस्य वक्त्रे भुजमुत्तरं स्मयन् प्रवेशयामा
स यथोरगं बिले ॥ ५ ॥ दंता निपेतुर्भगवद्भुजस्पृशस्ते केशिनस्तप्तमयःस्पृशो यथा ॥ बाहुश्च तद्देहगतो महात्मनो
यथाऽऽमयः संवृधे उपेक्षितः ॥ ६ ॥ समेधमानेन स कृष्णबाहुना निरुद्धवायुश्चरणांश्च विक्षिपन् ॥ प्रस्विन्नगात्रः परि
वृत्तलोचनः पपात लेंडं व्यसृजत् क्षितौ व्यसुः ॥ ७ ॥ तद्देहतः कर्कटिकाफलोपमाद् व्यसोरपाकृष्य भुजं महाभुजः ॥
अविस्मितोऽयत्नहतारिस्तस्म्यैः प्रसूनवर्षैर्दिविषद्भिरीडितः ॥ ८ ॥ देवर्षिरुपसंगम्य भागवतप्रवरो नृपः ॥ कृष्णमक्लिष्टक
र्माणं रहस्येतदभाषत ॥ ९ ॥ कृष्ण कृष्णाप्रमेयात्मन् योगेश जगदीश्वर ॥ वासुदेवाखिलावास सात्वतां प्रवर प्रभो ॥ १० ॥

विगतप्राणात् । अविस्मितो गर्वरहितः । अयत्नेन हतोऽरिर्न सः ॥ ८ ॥ कंसाय कृष्णमादिश्य तद्रहस्यादिपैशुनैः ॥ कंसघातादि कृष्णस्य
कार्यमावेदयन्मुनिः ॥ ९ ॥ तदाह देवर्षिरित्यादिना । न चायं स च कः किं तु सर्वसुहृदित्याह । भागवतप्रवर इति ॥ ९ ॥ अस्मद्रहस्यं
त्रैरिणि कंसे सूचितवानिति मा शंकीरित्याह कृष्णकृष्णेत्यादिना । अयं भावः । त्वमीश्वरो भूभारदैत्यसंहारायावतीर्णोऽस्यतस्तदनुरूपाचरणेन
विश्वं परिपालयेति । तत्र त्वयि तावद्भयशंकैव नास्तीत्याह । अप्रमेयात्मन्नपरिच्छिन्नस्वरूप । योगेशाचित्यप्रभाव । जगदीश्वर विश्वनियंतः ।

वासुदेव सर्वभूतेषु वर्तमान । अखिलावास सर्वस्याश्रय । संप्रति सात्वतां प्रवर श्रेष्ठ । प्रभो सर्वशक्ते ॥ १० ॥ कथमेवंरूपोऽहमिति चेदत
 आह । त्वमात्मेति । न हि त्वं जीवत्परिच्छिन्नः किं तु सर्वभूतानामांतर एकोऽनुस्यूत आत्मा । अंतरनुस्यूतत्वे दृष्टांतः । एधर्सा काष्ठाना
 मंतज्योतिरिवेति । भूतेषु स्थितोऽपि तैर्न दृश्यस इत्याह । गूढ इति । अत्र हेतवः । गुहाशयो बुद्धेर्ग्यांतरः । किं च साक्षी न हि साक्षी
 दृश्यत इत्यर्थः । अपि च महापुरुषः अतः परिच्छिन्नमतिभिर्न ज्ञायस इत्यर्थः । तर्हि सर्वांतरत्वे किं प्रमाणमत आह । ईश्वर इति । न
 हीश्वरं विना परतंत्राणां जीवानां प्रवृत्तिर्वटत इत्यर्थः ॥ ११ ॥ अहमीश्वरोऽन्यत्सर्वमीशितव्यमित्येतदेव कुत इत्यत आह । आत्मनेति ।
 त्वमात्मा सर्वभूतानामेको ज्योतिरिवैधसाम् ॥ गूढो गुहाशयः साक्षी महापुरुष ईश्वरः ॥ ११ ॥ आत्मनाऽऽत्माश्रयः
 पूर्वं मायया ससृजे गुणान् ॥ तैरिदं सत्यसंकल्पः सृजस्यत्स्यवसीश्वरः ॥ १२ ॥ स त्वं भूधरभूतानां दैत्यप्रमथरक्षसाम् ॥
 अवतीर्णो विनाशाय सेतूनां रक्षणाय च ॥ १३ ॥ दिष्ट्या ते निहतो दैत्यो लीलयाऽयं हयाकृतिः ॥ यस्य हेषितसं
 त्रस्तास्त्यजंत्यनिमिषा दिवम् ॥ १४ ॥ चाणूरं मुष्टिकं चैव मल्लानन्यांश्च हस्तिनम् ॥ कंसं च निहतं द्रक्ष्ये परश्वो
 ऽहनि ते विभो ॥ १५ ॥ तस्यानु शंखयवनमुराणां नरकस्य च ॥ पारिजातापहरणमिद्रस्य च पराजयम् ॥ १६ ॥
 उद्धाहं वीरकन्यानां वीर्यशुल्कादिलक्षणम् ॥ नृगस्य मोक्षणं शापाद्वारकायां जगत्पते ॥ १७ ॥
 साधनांतरनिरपेक्ष एवात्माश्रयः स्वतंत्रः मायया शक्त्या भवान् गुणान्ससृजे सृष्टवान् । तैः सृष्टैर्गुणैरिदं विश्वं सृजसि अत्सि संहरस्यवसि
 पालयसि । ननु सृष्ट्यादिक्रिया षट्कारकसाध्येव दृष्टेत्याह । सत्यसंकल्प इति । न हि संकल्पैकसाध्ये बहिःसाधनापेक्षेति भवः । अत
 स्त्वमीश्वर इत्युपसंहारः ॥ १२ ॥ प्रस्तुतमाह । स त्वमिति । भूधरभूतानां भुवं धरंतीति भूधरा राजानस्तद्रूपाणाम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ पर
 श्वोऽहनीति । अबैवाकूर एष्यति श्वो मथुरां गंताऽसि परश्वश्चाणूरादींश्च ते त्वया निहतान् द्रक्ष्यामीति सिद्धवन्निर्देशो विज्ञापनप्रकारविशेषः ॥
 ॥ १५ ॥ तस्यानुतदनंतरम् । शंखादीनाम् । शंखः पंचजनः । वधं द्रक्ष्यामीति शेषः । भाविनिर्देशमात्रमेतन्न त्वानंतर्य विवक्षितम् ॥ १६ ॥ १७ ॥

भार्यया जांबवत्या सह । स्वधामतो महाकालपुरात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ द्वारकामावसन् द्वारकायां वसन् । कर्ता करिष्यति ॥ २० ॥
 अमुष्य विश्वस्य भूभारस्य वा ॥ २१ ॥ एवं विज्ञाप्य कृताभिनंदनं भगवंतं नमस्यति द्वयेन । विशुद्धविज्ञानघनमिति केवलं ज्ञानैकमूर्ति
 मित्यर्थः । अत एव स्वसंस्थया स्वरूपसम्यक्स्थित्यैव परमानंदरूपया सम्यगाप्ताः सर्वेऽर्था येन तम् । आप्तकामतोक्ता सत्यसंकल्पतामाह ।
 अमोघवांछितमिति । ननु वांछा चेदस्ति तर्हि दुर्निवारा संसृतिरत आह । स्वतेजसेति । चिच्छत्तया नित्यनिवृत्तो मायाकार्यरूपो गुणप्रवाहो यस्मा
 स्यमन्तकस्य च मणेरादानं सह भार्यया ॥ मृतपुत्रप्रदानं च ब्राह्मणस्य स्वधामतः ॥ १८ ॥ पौंड्रकस्य वधं पश्चात्
 काशिपुर्याश्च दीपनम् ॥ दंतवक्रस्य निधनं चैद्यस्य च महाक्रतौ ॥ १९ ॥ यानि चान्यानि वीर्याणि द्वारकामावसन्
 भवान् ॥ कर्ता द्रक्ष्याम्यहं तानि गेयानि कविभिर्भुवि ॥ २० ॥ अथ ते कालरूपस्य क्षपयिष्णोरमुष्य वै ॥ अक्षौहि
 णीनां निधनं द्रक्ष्याम्यर्जुनसारथेः ॥ २१ ॥ विशुद्धविज्ञानघनं स्वसंस्थया समाप्तसर्वार्थममोघवांछितम् ॥ स्वतेजसा
 नित्यनिवृत्तमायया गुणप्रवाहं भगवन्तमीमहि ॥ २२ ॥ त्वामीश्वरं स्वाश्रयमात्ममायया विनिर्मिताशेषविशेषकल्प
 नम् ॥ क्रीडार्थमद्याऽऽत्तमनुष्यविग्रहं नतोऽस्मि धुर्यं यदुवृष्णितात्वताम् ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं यदुपति कृष्णं
 भागवतप्रवरो मुनिः ॥ प्रणिपत्याभ्यनुज्ञातो ययौ तद्दर्शनोत्सवः ॥ २४ ॥ भगवानपि गोविंदो हला केशिनमाहवे ॥ पशू
 नपालयत् पालैः प्रीतैर्ब्रजमुखावहः ॥ २५ ॥ एकदा ते पशून् पालाश्चारयन्तोऽद्रिसानुषु ॥ चकुर्निलायनक्रीडाश्चौर
 गालापदेशतः ॥ २६ ॥

तम् । अतो भगवंतं निरतिशयैश्वर्यमीमहि शरणं ब्रजेमेति ॥ २२ ॥ ननु त्रिकालज्ञस्त्वं कथं मत्प्रपंचं न जानासि जानासि चेत्कथमगुणप्रवाहं
 ब्रवीषि तत्राह । त्वामिति । ईश्वरमन्यस्य वशयितारं स्वाश्रयमन्यस्यावशमत आत्ममायया आत्माधीनया मायया विनिर्मिता अशेषविशेषा
 महदाद्या यादवादिरूपा वा कल्पना येन तं धुर्यं श्रेष्ठं नतोऽस्मीति ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ननु नारदेन व्योमवधो न दृष्टस्तत्कथं व्योमवधप्रसक्तिरिति

तत्रोच्यते । प्रातरेव केशिवधानंतरं नारदेनोक्तमंगीकृत्य पुनस्तथैव पशूंश्चरयता व्योमो हतः । यद्वा व्योमवधः पूर्वमेव वृत्तोऽपि वेषधाम्निधप्रसंगा
दत्रोच्यते इति द्रष्टव्यम् । केचित्पुनः शंखचूडवधात्पूर्वमेव पठन्ति च । तमाहा एकदेति ॥ २६ ॥ २७ ॥ मेषायितान्मेषवदाचारितान्स्वयं चोरवदाचारितः
सन्नपोवाहापकृष्य निनाय ॥ २८ ॥ पिदधे छादितवान् ॥ २९ ॥ शरणद आश्रयप्रदः । हरिः । सिंह इव ॥ ३० ॥ ३१ ॥ पशुमारं पशुमारो यथा

तत्रासन् कतिचिच्चौराः पालाश्च कतिचिन्नृप ॥ मेषायिताश्च तत्रैके विजहुरकुतोभयाः ॥ २७ ॥ मयपुत्रो
महामायो व्योमो गोपालवेषधृक् ॥ मेषायितानपोवाह प्रायश्चौरायितो बहून् ॥ २८ ॥ गिरिदर्या विनिक्षिप्य
नीतं नीतं महासुरः ॥ शिलया पिदधे द्वारं चतुःपंचावशेषिताः ॥ २९ ॥ तस्य तत् कर्म विज्ञाय कृष्णः शरणदः सताम् ॥
गोपान् नयन्तं जग्राह वृकं हरिर्वीजसा ॥ ३० ॥ स निजं रूपमास्थाय गिरीन्द्रसदृशं वली ॥ इच्छन् विमोक्तुमा
त्मानं नाशकनोद् ग्रहणातुरः ॥ ३१ ॥ तं निगृह्याच्युतो दोभ्यां पातयित्वा महीतले ॥ पश्यतां दिवि देवानां पशुमार
ममारयत् ॥ ३२ ॥ गुहापिधानं निर्भिद्य गोपान् निस्सार्य कृच्छ्रतः ॥ स्तूयमानः सुरैर्गोपैः प्रविवेश स्वगोकुलम् ॥ ३३ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्ध पूर्वार्धे केशिव्योमासुरवधो नाम सप्तत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
अक्रूरोऽपि च तां रात्रिं मधुपुर्यां महामतिः ॥ उपित्वा रथमास्थाय प्रययौ नन्दगोकुलम् ॥ १ ॥

भवति तथा । अनिःश्वासमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ भुवि गोपैः स्तूयमान उपरि वैमानिकैर्देदैरिति ॥ ३३ ॥ इति श्री० म० दशमे पू० सप्तत्रिंशोऽध्यायः ३७ ॥
अष्टत्रिंशे यथा ध्यायन्नक्रूरो गोकुलं गतः ॥ तथैव रामकृष्णाभ्यां गृहं नीत्वा सुसंस्कृतः ॥ १ ॥ प्रातः केशिवधे वृत्ते द्वादश्यां निर्गतै मुनी ॥
ततो व्योमे हतेऽक्रूरः सायं गोकुलमागमत् ॥ २ ॥ तदेवं नारदेन कंसवधादिकार्ये विज्ञापिते श्रीकृष्णो मथुरां गंतुमुद्यतो वर्तते तदाऽक्रूरोऽपि

१ पाठयतेति कुत्रचित् । २ त्वित्यन्यत्र । ३ गुरुणेति पाठे गुरुणा महता हरिणा गृहीत इति शेष इति विजयचन्द्रायाम् । ४ स संस्कृतः इत्यपि कचित् । ५ तदेति पाठोऽपि
कचित् । सोऽपि संगच्छते । ६ तावदिति क्वचित् ।

गोकुलमागमदित्याह । अकूरोऽपीति ॥ १ ॥ २ ॥ अपिः संभावनायाम् । वा अथ वा अर्हते योग्याय ॥ ३ ॥ स्वस्य कृष्णस्य दर्शनेऽसंभ
वमाशंक्यपुनस्तत्संभावयति ममैतदिति द्वयेन । विषयात्मनो विषयाविष्टचित्तस्य मम । शूद्राजन्म यस्य तस्य ब्रह्मकीर्तनं वेदोच्चारणं यथेति ॥
॥ ४ ॥ यद्वा मैवं किं त्वधमस्य नीचस्यापि मम स्यादेव । कुत इत्यत आह । द्वियमाणः कालनद्येति । अयं भावः । यथ नद्या द्वियमा
णानां तृणादीनां मध्ये किञ्चित्कदाचित्तरति कूलं प्राप्नोति तथा कर्मवशेन कालेन द्वियमाणानां जीवानामपि मध्ये कश्चित्तरेदिति संभवतीति ॥

गच्छन् पथि महाभागो भगवत्यंबुजेक्षणे ॥ भक्तिं परामुपगत एवमेतदचिन्तयत् ॥ २ ॥ किं मया चरितं भद्रं किं तप्तं
परमं तपः ॥ किं वाऽथाप्यर्हते दत्तं यद् द्रक्ष्याम्यद्य केशवम् ॥ ३ ॥ ममैतद्दुर्लभं मन्य उत्तमश्लोकदर्शनम् ॥ विषया
त्मनो यथा ब्रह्मकीर्तनं शूद्रजन्मनः ॥ ४ ॥ मैवं ममाधमस्यापि स्यादेवाच्युतदर्शनम् ॥ द्वियमाणः कालनद्या क्वचित्
तरति कश्चन ॥ ५ ॥ ममाद्यामंगलं नृष्टं फलवांश्चैव मे भवः ॥ यन्नमस्ये भगवतो योगिध्येयांघ्रिपंकजम् ॥ ६ ॥ कंसो
बताद्याऽकृत मेत्यनुग्रहं द्रक्ष्येघ्रिपद्मं प्रहितोऽमुना हरेः ॥ कृतावतारस्य दुरत्ययं तमः पूर्वेऽतरन् यन्नखमंडलत्विषा
॥ ७ ॥ यदर्चितं ब्रह्मभवादिभिः सुरैः श्रिया च देव्या मुनिभिः ससात्वतैः ॥ गोचारणायानुचरैश्चरदने यद् गोपि
कानां कुचकुंकुमांकितम् ॥ ८ ॥

॥ ५ ॥ अतोऽनया प्रवृत्त्यैव ममामंगलं ध्रुवं नष्टमेवेति ज्ञायते । भवो जन्म च सफलं जातमिति । यद्यतो नमस्करिष्यामि ॥ ६ ॥ अमंगल
नाशे सूचकांतरमाह । कंस इति । बतेत्याश्चर्ये । अतिखलः कंसोऽपि ममात्यंतमनुग्रहं कृतवान् । यतोऽमुना कंसेन प्रहितो हरेरंघ्रिपद्मं द्रक्ष्ये
द्रक्ष्यामीति । पूर्वेऽरीषादयस्तमः संसारमतरंस्तीर्णास्ततैः ॥ ७ ॥ अंघ्रिपद्मं विभावयति । यदिति । ब्रह्मादिभिर्गर्चितमिति परमैश्वर्यमाह । श्रिया
चेति सौभाग्यातिशयम् । मुनिभिर्भक्तसहितैरिति परमपुरुषार्थत्वम् । गोचारणायैति कृपालुत्वम् । यद्गोपिकानामिति । प्रेममात्रमुलभत्वम् ॥ ८ ॥

मनोरथांतरं कगेति । द्रक्ष्यामीति । शोभमानौ कपोलौ नासिका च यस्मिस्तत् । स्मितसहितोऽवलोको यस्मिन् अरुणकंजवल्लीचने यस्मिन् तच्च तच्च मुखम् । गुडालकावृतं वक्रकेशावृतम् । तदानीमेव शुभसूचकं दृष्ट्वातिहृष्यन्नाह । प्रदक्षिणमिति ॥ ९ ॥ पुनरप्यन्यच्चितयति । अप्यद्येति । ईयुषः प्राप्तवतः लावण्यस्य धामाऽऽश्रयस्तस्य विष्णोः । यद्वा विष्णोर्लावण्ययुक्तं यद्दाम वपुस्तस्य उपलंभनं दर्शनं भविता भविष्यति अपि यद्येवं स्यात्तर्हि मह्यं मम हंशो लोचनस्य फलं न स्यादिति न अपि तु स्यादेवेत्यर्थः ॥ १० ॥ य ईक्षितेत्यादि चतुर्भिः कालापकम् । तत्रैवं शंका । नन्वस्मदादिवदेव भोक्तृत्वकर्तृत्वादिधर्मेस्तत्रस्तत्र प्रतीयमानस्य कथं विष्णुत्वमितीमां शंकां श्लोकत्रयेणापाकुर्वंश्चतुर्थेन तमहं द्रक्ष्या

द्रक्ष्यामि नूनं सुकपोलनासिकं स्मितावल्लोकारुणकंजलोचनम् ॥ मुखं मुकुंदस्य गुडालकावृतं प्रदक्षिणं मे प्रचरंति वै मृगाः ॥ ९ ॥ अप्यद्य विष्णोर्मनुजत्वमीयुषो भारवताराय भुवो निजेच्छया ॥ लावण्यधाम्नो भवितोपलंभनं मह्यं न नस्यात्फलमंजसा दृशः ॥ १० ॥ य ईक्षिताऽहं रहितोऽप्यसत्सतो स्वतेजसाऽपास्ततमोभिदाभ्रमः ॥ स्वमायया ऽऽत्मन रचितैस्तदीक्षया प्राणाक्षधीभिः सद्नेष्वभीयते ॥ ११ ॥ यस्याखिलाऽमीवहभिः सुमंगलैर्वाचो विमिश्रा गुणकर्मजन्मभिः ॥ प्राणंति शुभंति पुनंति वै जगद्यास्तद्विरक्ताः शवशोभना मताः ॥ १२ ॥

मीति मनोरथं करोति । तथाहि । य ईक्षितेति । असत्सतोः कार्यकारणयोरीक्षितापि ईक्षणमात्रेण कर्ताऽप्यहंरहितोऽहंकारहीनः । तथाऽपास्ततमोभिदाभ्रमः तमः स्वाज्ञानं ततो भिदा भेदस्ततो भ्रमोऽभिनिवेशादिः अपास्ता अपाकृतास्तमआदयो यस्मिन्सः । कुत एतत्तत्राह । स्वतेजसा चिच्छक्त्या नित्यस्वरूपसाक्षात्कारेण । तथापि स्वमायया स्वाधीनया मायया तदीक्षया तस्यैवेक्षया प्राणाक्षधीभिः सहितैरात्मन्नात्मनि स्वस्मिन्नेव रचितैर्जीवैः सद्नेषु वृंदावनतरुषु गोपीगृहेषु च लीलया कर्माणि कुर्वन्सक्तवद्भीयते आभिमुख्येन प्रतीयते ॥ ११ ॥ ननु सर्वथाऽहंकारादिरहितस्यात्मारामस्य लीलाऽपि कुत इत्याशंक्य परानुग्रहार्थेत्याशयेनाह । यस्येति । अखिलान्यखिलस्य वा अमीवानि पापानि व्रंतीत्यखिलामीवहानि तैः । तथा सुमंगलैः शोभनानि मंगलानि येभ्यस्तैः गुणाः करुणादयः कर्माणि जन्मानि च तैर्विमिश्रा युक्ता वाचो जग

१ “द्वाम्नां युग्ममिति प्रोक्तं त्रिभिः श्लोकेर्विशेषकम् । कालापकं चतुर्भिः स्यात्तदूर्ध्वं कुलकं स्मृतम् ॥” इति साहित्यशास्त्रप्रसिद्धलक्षणात् ।

त्प्राणन्ति जीवयन्ति शुभन्ति शोभयन्ति पुनन्ति पवित्रयन्ति । व्यतिरेकमाह । या इति । तैर्विरक्ता रहितास्तास्तु वाचः स्वलंकृता अपि वस्त्राद्यलंकृतशववच्छोभमाना मृताः सतां संमताः ॥ १२ ॥ स्वयंरचितान्सेतून्वर्णाश्रमवर्मान्पालयनाममरवर्षाणां सुखकर्ता सन्नवतीर्णः । यद्यशः ॥ १३ ॥ त्रैलोक्ये एकमेव कांतम् । दृशिर्दृष्टिस्तद्वतां महानुत्सवो यस्मात् । यद्वा महानुत्सव एव । अत एव श्रिय ईप्सितमास्पदमेवंभूतं रूपं श्रीमूर्तिं दधानं तमीश्वरं द्रक्ष्यामीति । अत्र लिंगम् । उषसः प्रभातसमयाः । सुदर्शनाः सुप्रसन्नं दर्शनं येषां ते शुभदर्शना इत्यर्थः । सुखं प्रभाता रजन्यः शुभसूचिका बभूवुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ किं च । अथ दर्शनानंतरं सपदि तत्क्षणमेव रथादवतीर्णः सन्प्रधानयोः पुंरुषयो राम

स चावतीर्णः किल सात्वतान्वये स्वसेतुपालामरवर्यशर्मकृत् ॥ यशो वितन्वन् ब्रज आस्त ईश्वरो गायन्ति देवा यंद शेषमंगलम् ॥ १३ ॥ तं त्वद्य नूनं महतां गतिं गुरुं त्रैलोक्यकांतं दृशिमन्महोत्सवम् ॥ रूपं दधानं श्रिय ईप्सितास्पदं द्रक्ष्ये ममाऽसन्नुषसः सुदर्शनाः ॥ १४ ॥ अथावरूढः सपदीशयो रथात्प्रधानपुंसोश्चरणं स्वलब्धये ॥ धिया धृतं योगिभिरप्यहं ध्रुवं नमस्य आभ्यां च सखीन् वनौकसः ॥ १५ ॥ अप्यंग्रिमूले पतितस्य मे विभुः शिरस्य धास्यन्निजहस्तपंकजम् ॥ दत्ता भयं कालभुजंगरंहसा प्रोद्वेजितानां शरणैपिणां नृणाम् ॥ १६ ॥ समर्हणं यत्र निधाय कौशिकस्तथा बलिश्चाप जगत्त्रयेन्द्रताम् ॥ यद्वा विहारे ब्रजयोपितां श्रमं स्पर्शेन सौगंधिकगन्धपानुदत् ॥ १७ ॥

कृष्णयोश्चरणं योगिभिरप्यात्मलाभाय केवलं धियैव धृतं साक्षादहं नमस्यामि । आभ्यां सहानयोः सखीन् गोपांश्च नमस्यामीति ॥ १५ ॥ किं च । अर्पाति । अधास्यत् वास्यति । तद्विभावयति दत्ताभयमिति सार्धेन ॥ १६ ॥ बलिना तावत्पदत्रयपरिमितभुदानसमये तस्य हस्ते उदकं निहितम् । कौशिकः कौशिकगोत्रोत्पन्न इन्द्रस्तेनापि कदाचित्किंचिन्निहितमिति ज्ञातव्यम् । मुमुक्षुणां संसारभयनिवर्तकं सकामानामभ्युदयप्रदं चेत्युक्तमथानुरक्तानां परमसुखदं चेत्याह । यद्वाते । वाशब्दो विरक्तैः । पत्करपंकजं विहारे रासक्रीडायाम् । सौगंधिकस्य गंध इव

गंधो यस्य तत्सौगंधिकगंधि ॥ १७ ॥ एवं परमानुग्रहं संभाव्य पुनरप्यसंभवमाशंक्य परिहरति । न मयीति । यद्यप्यहं कंसेन प्रहितोऽतस्तस्य हृतस्तथापि मय्यरेरयमिति बुद्धिं नोपैष्यति न करिष्यतीत्यर्थः । यतो विश्वदृक् सर्वज्ञोऽतो मम चेतसोतश्च बहिश्च यदीहितं चेष्टितमेतद्यः क्षेत्रज्ञोऽतिर्यामी नित्यज्ञानेनेक्षते । अयं भावः । चेतसो बहिरेव कंसमनुवर्ततस्तु कृष्णमेव तदेतदसौ हृदि स्थितो जानातीति । यद्वा एतस्य जगत ईहितमिति ॥ १८ ॥ अपि यद्यंघ्रिमूले चरणोपातेऽवहितं संयतं कृपासूतेनार्द्रया दृशा मामोक्षिता द्रक्ष्यति तर्हि सपद्येव विनष्टाखिलकल्मषः परां मुदं वोढा प्राप्स्यामीति ॥ १९ ॥ अथ मां परिरप्स्यते आलिंगिष्यति यदा तदैव तेन मे आत्मा देहस्तीर्थीक्रियतेऽतिपवित्रीकरिष्यते ।

न मय्युपैष्यत्यरिबुद्धिमच्युतः कंसस्य दूतः प्रहितोऽपि विश्वदृक् ॥ योतर्वहिश्चेतस एतदीहितं क्षेत्रज्ञ ईक्षत्यमलेन चक्षुषा ॥ १८ ॥ अप्यंघ्रिमूलेऽवहितं कृतांजलिं मामोक्षिता सस्मितमार्द्रया दृशा ॥ सपद्यपध्वस्तसमस्तकिल्बिषो वोढा मुदं वीतविशंक ऊर्जिताम् ॥ १९ ॥ सुहृत्तमं ज्ञातिमनन्यदैवतं दोभ्यां बृहद्भ्यां परिरप्स्यतेऽथ माम् ॥ आत्मा हि तीर्थी क्रियते तदैव मे बंधश्च कर्मात्मक उच्छ्वसित्यतः ॥ २० ॥ लब्ध्वांगसंगं प्रणतं कृतांजलिं मां वक्ष्यतेऽकूर ततैत्युरुश्रवाः ॥ तदा वयं जन्मभृतं महीयसा नैवादृतो यो धिगमुष्य जन्म तत् ॥ २१ ॥ न तस्य कश्चिद्वयितः सुहृत्तमो न चापि यो द्वेष्य उपेक्ष्य एव वा ॥ तथाऽपि भक्तान् भजते यथा तथा सुरदुमो यद्वदुपाश्रितोऽर्थदः ॥ २२ ॥

बंधश्च अतो देहात् उच्छ्वसिति श्लथो भविष्यति ॥ २० ॥ ततः भोस्तातेति । तदा जन्मभृतः सफलजन्मानः । अन्यथा तज्जन्मैव न भवतीत्याह । महीयसेति । महीयसा श्रीकृष्णेन योऽनादृतोऽमुष्य तस्य जंतोस्तज्जन्म धिरु ॥ २१ ॥ ननु सुहृदादिषु परिष्वंगसंप्रश्रादयो जीवधर्माः कथमीश्वरे संगच्छन्तेऽत आह । न तस्येति । दयितः प्रियस्तद्विपरीतोऽप्रियः सुहृत्तमो हिततमस्तद्विपरीतो द्वेष्य एतत्सर्वव्यतिरिक्त उपेक्ष्य इति । दयितादयो न संतीति सत्यं तथापि भक्तान्भजते । तत्र यथा ये भक्तास्तांस्तथा भजते । “ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहम्”

इति भगवद्वचनात् । अविषमत्वेऽपि भक्तेभ्य एव फलं ददातीत्यत्र दृष्टान्तः । यद्वत्सुरद्रुम इति ॥ २२ ॥ यो मयांजलिः करिष्यते तस्मिन्ने
वांजलो गृहीतं स्वकरेण धृतं माम् । आप्तानि समस्तान्यर्वादिस्तत्कृतानि येन तं मां गृहं प्रवेश्य ॥ २३ ॥ एवं प्रकारेणाध्वनि संचित
यन् स तु मार्गमपि न वेद तथापि सूर्यास्तगमने रथेन गोकुलं प्राप्त इति ॥ २४ ॥ अखिलैर्लोकपालैः किरीटेषु जुष्टाः अमलाः पादरेणवो यस्य
तस्य । क्षितिकौतुकानि क्षितेरलंकाररूपाणि ॥ २५ ॥ तद्दर्शनेन तेषां पदानां दर्शनेन य आह्लादस्तेन विवृद्धः संभ्रमो यस्य सः प्रेम्णा

किं चाऽग्रजो माऽवनतं यदूत्तमः स्मयन् परिष्वज्य गृहीतमञ्जली ॥ गृहं प्रवेश्याप्तसमस्तसत्कृतं संप्रक्ष्यते कंसकृतं
स्वबंधुषु ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति संचितयन् कृष्णं श्वफलकतनयोऽध्वनि ॥ रथेन गोकुलं प्राप्तः सूर्यश्चास्त
गिरिं नृप ॥ २४ ॥ पदानि तस्याखिललोकपालकिरीटजुष्टामलपादरेणोः ॥ ददर्श गोष्ठे क्षितिकौतुकानि विलक्षिता
न्यब्जयवांकुशाद्यैः ॥ २५ ॥ तद्दर्शनाद्वादविवृद्धसंभ्रमः प्रम्णोर्ध्वरोमाऽश्रुकलाकुलेक्षणः ॥ रथादवस्कंद्य स तेष्वचेष्टत
प्रभोरमून्यंघ्रिरजांस्यहो इति ॥ २६ ॥ देहंभृतामियानर्थो हित्वा दंभं भियं शुचम् ॥ संदेशाद्यो हरेर्लिंगदर्शनश्रवणा
दिभिः ॥ २७ ॥ ददर्श कृष्णं रामं च व्रजे गोदोहनं गतौ ॥ पीतनीलांबरधरौ शरदंबुरुहेक्षणौ ॥ २८ ॥ किशोरौ श्या
मलश्वेतौ श्रीनिकेतौ बृहद्भुजौ ॥ सुमुखौ सुन्दरवरौ बालद्विरदविक्रमौ ॥ २९ ॥

ऊर्ध्वानि रोमाणि यस्य सः । अश्रूणां कलाभिलेंशैराकुले ईक्षणे यस्य सः । अवस्कंद्यावप्लुत्य तेषु पदेषु सोऽकूरः अचेष्टत व्यलुठत् । अहो
इति दुर्भलतां भावयन् ॥ २६ ॥ ननु किमर्थमेवं व्यलुठत् नास्ति प्रेमसंभ्रमे फलोद्देश इत्यत आह । देहंभृतामिति । देहभाजामेतावानेवपुरुषार्थः ।
कः । कंसस्य संदेशात्संदेशमारभ्य हरेर्लिंगदर्शनश्रवणादिभिर्दंभादि हित्वा योऽयमकूरस्य वर्णित इति । संदेश आद्यो यस्यार्थस्य स संदेशाद्यो
यावानकूरस्य जात इति वा ॥ २७ ॥ ततः कृष्णं रामं च ददर्श । गावो दुग्धंतेऽस्मिन्निति गोदोहनं तत्स्थानं गतौ प्राप्तौ ॥ २८ ॥ २९ ॥

अनुक्रोशोऽनुकंपा तद्विलसितस्मितयुक्तमीक्षणं ययोस्तौ ॥ ३० ॥ उदारा रुचिरा क्रीडा ययोस्तौ । सग्विणौ रत्नसग्विभरलंकृतौ विरजे निर्मले वाससी उत्तरीये ययोः ॥ ३१ ॥ प्रधानभूतौ पुरुषौ प्रकृतिपुरुषात्मकौ वा । कुतः । आद्यौ । तदपि कुतः । जगद्धेतू । अत एव जगत्पती । विपरीतो वा चतुर्णां पदानां हेतुहेतुमद्भावः । जगत्पत्ये पृथिव्या भारापनयनाय स्वांशेन मूर्तिभेदेन बलकेशवौ संताववतीर्णौ ॥ ३२ ॥ स्वप्रभया विगततिमिरा दिशः कुर्वाणौ । कनकाचितौ सुवर्णव्याप्ताविति सालंकारयोः शैलसौदृशार्थमुक्तम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भगवद्दर्शनाद्वादेन

ध्वजवज्रांकुशांभोजैश्चिद्वितैरङ्घ्रिभिर्ब्रजम् ॥ शोभयन्तौ महात्मानौ सानुक्रोशस्मितेक्षणौ ॥ ३० ॥ उदाररुचिरक्रीडौ सग्विणौ वनमालिनौ ॥ पुण्यगंधानुलिप्तांगौ स्नातौ विरजवाससौ ॥ ३१ ॥ प्रधानपुरुषावाद्यौ जगद्धेतू जगत्पती ॥ अवतीर्णौ जगत्पत्ये स्वांशेन बलकेशवौ ॥ ३२ ॥ दिशो वितिमिरा राजन् कुर्वाणौ प्रभया स्वया ॥ यथा मारकतः शैलो रौप्यश्च कनकाचितौ ॥ ३३ ॥ रथात्तूर्णमवप्लुत्य सोऽक्रूरः स्नेहविह्वलः ॥ पपात चरणोपांते दंडवद्रामकृष्णयोः ॥ ३४ ॥ भगवद्दर्शनाद्वादवाष्पपर्याकुलेक्षणः ॥ पुलकाचितांग औत्कण्ठ्यात्स्वाख्याने नाशकन्टप ॥ ३५ ॥ भगवांस्तमभिप्रेत्य रथांगांकितपाणिना ॥ परिरेभेऽभ्युपाकृष्य प्रीतः प्रणतवत्सलः ॥ ३६ ॥ संकर्षणश्च प्रणतमुपगुह्य महामनाः ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणी अनयत्सानुजो गृहम् ॥ ३७ ॥ पृष्ठ्वाथ स्वागतं तस्मै निवेद्य च वरासनम् ॥ प्रक्षाल्य विधिवत्पादौ मधुपर्कार्हणमाहरत् ॥ ३८ ॥

यद्वाष्पं तेन पर्याकुले ईक्षणे यस्य सः । पुलकैराचितं व्याप्तमंगं यस्य सः । स्वाख्यानेऽक्रूरोऽहं नमस्करोमीति कथने नाशकन्नाशंक्रोत् ॥ ३५ ॥ अभिप्रेत्याक्रूरोऽयमेतदर्थमागत इति ज्ञात्वा कंसहननसामर्थ्यं द्योतयन्निव रथांगेन चक्रेगांकितो यः पाणिस्तेनाभ्युपाकृष्य तमालिङ्गितवान् ॥ ३६ ॥ पाणी अञ्जलिरूपेण संहतावेव स्वपाणिना गृहीत्वा ॥ ३७ ॥ मधुपर्क एवार्हणं तस्मिन्वा यदुचितमर्हणं तदाहरत्

१ यथा कनकेन व्याप्तो मारकत इन्द्रनीलपर्वत इति कृष्णस्योपमा, तथाभूतो रौप्यश्च कैलासपर्वत इति रामोपमेति विवेकः ।

आनीय समर्पितवानित्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सत्कृतं संमानितम् निरनुग्रहे निर्दये कथं केन प्रकारेण स्थ जीवथेत्यर्थः । सौनः पशुघाती स एव पालको येषामवीनां मेषाणां त इव तत्तुल्या इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ निरनुग्रहतामाह । योऽवधीदिति । तोकान् तोकानि । असु तृप् अमूनेव तर्पयति यः अतः खलः । तस्य कंसस्य प्रजानाम् । हे अक्रूर येषां जीवनमात्रमपि दुर्लभं तेषां वः किं नु कुशलं विमृशामहे विचारयाम इति ॥ ४२ ॥ मधुरया वाचा इत्थं सत्कृतः । तथैव वाचा परिपृष्टेन प्रश्नेन । भावे क्तः । अध्वपरिश्रमं संसारश्रमम् ॥ ४३ ॥ निवेद्य गां चातिथये संवाह्य श्रांतमावृतः ॥ अन्नं बहुगुणं मेध्यं श्रद्धयोपाहरद्विभुः ॥ ३९ ॥ तस्मै भुक्तवते प्रीत्या रामः परमधर्मवित् ॥ मुखवासैर्गन्धमाल्यैः परां प्रीतिं व्यधात्पुनः ॥ ४० ॥ पप्रच्छ सत्कृतं नन्दः कथं स्थ निरनुग्रहे ॥ कंसे जीवति दाशार्हं सौनपाला इवावयः ॥ ४१ ॥ योऽवधीत्स्वस्वसुस्तोकान् क्रोशन्त्या असुतृक् खलः ॥ किं नु स्वित्तप्र जानां वः कुशलं विमृशामहे ॥ ४२ ॥ इत्थं सूतृतया वाचा नन्देन सुसभाजितः ॥ अक्रूरः परिपृष्टेन जहावध्वपरिश्र मम् ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशम० पू० अक्रूरागमनं नामाऽष्टाविंशोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ सुखोपविष्टः पर्यंके रामकृष्णोरुमानितः ॥ लेभे मनोरथान् सर्वान्पथि यान्स चकार ह ॥ १ ॥ किमलभ्यं भगवति प्रसन्ने श्रीनिकेतने ॥ तथाऽपि तत्परा राजन् न हि वाञ्छन्ति किञ्चन ॥ २ ॥ सायंतनाशनं कृत्वा भगवान् देवकीसुतः ॥ सुहृत्सुवृत्तं कंसस्य पप्रच्छान्यच्चिकीर्षितम् ॥ ३ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ तात सौम्यागतः कञ्चित् स्वागतं भद्रमस्तु वः ॥ अपि स्वज्ञातिबंधूनामनमीवमनामयम् ॥ ४ ॥

इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधे पूर्वाध्याये टीकायामष्टविंशत्तमोऽध्यायः ॥ ३८ ॥ ॥ नवविंशे पुरीं गच्छत्यच्युते गोपिकोक्तयः ॥ अक्रूरेणाथ कालिन्ध्या विष्णुलोकस्य दर्शनम् ॥ १ ॥ भक्तानां मनोरथाः सत्या भवन्तीति द्योतयन्नाह । सुखोपविष्ट इति । रामकृष्णाभ्यामुह अधिकं मानितः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ हे तात हे सौम्य स्वागतं यथा तथा आगतः । स्वज्ञातिबंधूनां स्वे सुहृदः ज्ञातयः सर्पिडाः बंधवोऽसर्पिडाः संबं

धिनः तेषामपि कश्चित् किमनमीवमपापमदुःखं सुखमिति यावत् । अनामयमारोग्यम् ॥ ४ ॥ एवं प्रश्नोऽपि मम नातोव सगत इत्याह । ॥ ५ ॥
 न्विति । अंग हे अक्रूर पृच्छे पृच्छामि । नोऽस्माकं कुलस्यामये रोगे नो मातुल इति नाम यस्य तस्मिन् । नः स्वानां ज्ञातीनां तस्य प्रजासु
 च ॥ ५ ॥ अस्मदस्मन्निमित्तम् । वृजिनं दुःखम् । आर्ययोर्निरपराधयोः । यद्धेतोर्योऽहमेव हेतुस्तस्मात् ॥ ६ ॥ हे सौम्य स्वानां वो दर्शन
 मद्यः मम संजातं तदिष्ट्या भद्रम् ॥ ७ ॥ माधवो मधोर्वशजः ॥ ८ ॥ यो धनुर्मखच्छद्मा संदेशो यस्य । यदर्थं चाणूरादिभिर्घातनार्थं स्वयं

किं नु नः कुशलं पृच्छे एधमाने कुलामये ॥ कंसे मातुलनाम्न्यंगं स्वानां नस्तत्प्रजासु च ॥ ५ ॥ अहो अस्मदभूद भूरि
 पित्रोर्द्वजिनमाययोः ॥ यद्धेतोः पुत्रमरणं यद्धेतोर्वधनं तयोः ॥ ६ ॥ दिष्ट्याऽद्य दर्शनं स्वानां मह्यं वः सौम्य कांक्षितम् ॥
 संजातं वर्ण्यतां तात तवागमनकारणम् ॥ ७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पृष्टो भगवता सर्वं वर्णयामास माधवः ॥ वैरानुबन्धं
 यदुषु वसुदेववधोद्यमम् ॥ ८ ॥ यत्संदेशो यदर्थं वा दूतः संप्रेषितः स्वयम् ॥ यदुक्तं नारदेनास्य स्वजन्मानकदुन्दुभेः ॥ ९ ॥
 श्रुत्वाऽक्रूरवचः कृष्णो बलश्च परवीरहा ॥ प्रहस्य नन्दं पितरं राज्ञाऽऽदिष्टं विजज्ञतुः ॥ १० ॥ गोपान् समादिशत् सोऽपि
 गृह्यतां सर्वगोरसः ॥ उपायनानि गृहीध्वं युज्यतां शकटानि च ॥ ११ ॥ यास्यामः श्वो मधुपुरीं दास्यामो नृपते रसान् ॥
 द्रक्ष्यामः सुमहतं पर्वं यांति जानपदाः किल ॥ एवमाघोषयत् क्षत्रा नन्दगोपः स्वगोकुले ॥ १२ ॥

संप्रेषितः । अस्य कृष्णस्य पुरतो वर्णयामास । स्वजन्म कृष्णजन्म । आनकदुन्दुभेः सकाशात् ॥ ९ ॥ विजज्ञतुर्विशेषेण ज्ञापयामासतुः ॥
 ॥ १० ॥ सोऽपि नन्दोऽपि गोपान्समादिशत् । तदेव दर्शयति गृह्यतामित्यादिना । गोरसः क्षीरादिः उपायनानि राज्ञे निवेदनीयान्युत्तमव
 स्तूनि ॥ ११ ॥ रसान् गृह्यतादीन् । शब्दच्छलेनेदं सूचयति । अचिकित्स्यस्य रोगस्य चिकित्सार्थं रसान् दास्याम इति । क्षत्रा ब्रजरक्षाधिकृ

६. ५.
॥ १०८ ॥

तेन । आघोषयत्सर्वतो घोषितवान् ॥ १२ ॥ ताः कृष्णैकजीवना गोप्यस्तत्तदाऽक्रूरमागतमुपश्रुत्येति ॥ १३ ॥ व्यथालिङ्गान्याह पंचभिः ।
काश्चिदिति । तेन श्रवणेन कृतो यो हृत्तापस्तेन यः श्वासस्तेन म्लाना मुखश्रीयांसां ता बभूवुरिति । दुकूलानि च वलयानि च केशग्रंथयश्च
संसंतो दुकूलादयो यासां तथाभूताः काश्चन बभूवुरित्यर्थः ॥ १४ ॥ तस्य श्रीकृष्णस्यानुध्यानेन निवृत्ता अशेषाश्चक्षुरादिवृत्तयो यासां ता
इमं लोकं देहमपि न जानन्ति स्म मुक्ता इवेति ॥ १५ ॥ अपराः स्त्रियः शौरैर्गिरः स्मरन्त्यः संमुमुहुः । कथंभूताः । अनुरागेण यत्स्मितं तेने
गोप्यस्तास्तदुपश्रुत्य बभूवुर्यथिता भृशम् ॥ रामकृष्णौ पुरीं नेतुमक्रूरं व्रजमागतम् ॥ १३ ॥ काश्चित् तत्कृतहृत्तापश्चा
सम्लानमुखश्रियः ॥ संसदुकूलवलयकेशग्रन्थयश्च काश्चन ॥ १४ ॥ अन्याश्च तदनुध्याननिवृत्ताशेषवृत्तयः ॥ नाभ्यजान
न्निमं लोकमात्मलोकं गता इव ॥ १५ ॥ स्मरन्त्यश्चापराः शौरैरनुरागस्मितेरिताः ॥ हृदिस्पृशश्चित्रपदा गिरः संमुमुहुः
स्त्रियः ॥ १६ ॥ गतिं सुललितां चेष्टां स्निग्धहासावलोकनम् ॥ शोकापहानि नर्माणि प्रोद्धामचरितानि च ॥ १७ ॥ चिन्त
यन्त्यो मुकुन्दस्य लीलाविरहकातराः ॥ समेताः संघशः प्रोचुरश्चमुख्योऽच्युताशयाः ॥ १८ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ अहो वि
धातस्तव न कचिद्दया सयोज्य मैत्र्या प्रणयेन देहिनः ॥ तांश्चाकृतार्थान् वियुनक्ष्यपार्थकं विक्रीडितं तेऽर्भकचेष्टितं
यथा ॥ १९ ॥ यस्त्वं प्रदर्श्यासितकुंतलावृतं मुकुन्दवक्त्रं सुकपोलमुन्नसम् ॥ शोकापनोदस्मितलेशसुंदरं करोषि ॥
पारोक्ष्यमसाधु ते कृतम् ॥ २० ॥

रिताः । हृदि स्पृशंतीति हृदिस्पृशो मनोज्ञाः । चित्राणि पदानि यासु ताः ॥ १६ ॥ १७ ॥ विरहेण कातरा विह्वलाः । अच्युते आशयश्चित्तं
यासां ताः ॥ १८ ॥ कृष्णसंगतिं विधाय विघट्टयतीति विधातारं प्रत्येकमाक्रोशंत्य आहुः । अहो इति । मैत्र्या हिताचरणेन प्रणयेन स्नेहेन च
अकृतार्थानप्राप्तभोगानपि तान्वियुनक्षि वियोजयसि तस्मान्न तव दया । बालिशोऽपि त्वमित्याहुः । अपार्थक्यमिति ॥ १९ ॥ विगर्हितं तवेदं
कर्मेत्याहुः ॥ यस्त्वमिति । शोकमपनुदतीति शोकापनोदः स चासौ स्मितलेशश्च गूढहासस्तेन सुंदरं मुकुन्दस्य वक्त्रं सकृत्प्रदर्श्य पुनस्तस्य

श्री. टी.
अ. ३९

॥ १०८ ॥

पारोक्ष्यमदृश्यतां करोष्यतस्तव कृतं कर्मासाधु निद्यमित्यर्थः ॥ २० ॥ किं च दत्तापहारित्वेनातिक्रूरत्वमित्याहुः । क्रूरस्त्वमिति । नन्वक्रूरो हरति नाहमिति चेदत आहुः । अक्रूरसमाख्ययेति । न ह्येवं कर्तुमन्यः प्रभवत्यतो नामांतरेण स्म ध्रुवं त्वमेवागतोऽसि । कृष्णं हरामि न युष्मच्चक्षुरिति चेन्न । येन त्वदत्तेन चक्षुषा मधुद्विष एकदेशे नेत्रवक्रादौ त्वदीयं समग्रं सृष्टिनेपुणमद्राक्ष्म दृष्टवत्यो वयं तच्चक्षुः । अयं भावः । मम सर्वं रहस्यमाभिर्ज्ञातमित्यमर्षेणेव कृष्णं वियोजयन्नस्मानंधीकरोषीति ॥ २१ ॥ विधातारं विहाय परस्परमूचुः । न नन्दसूनुरिति । बतेति खेदे । क्षणभंगमस्थिरं सौहृदं यस्य सः । गृहादीन्विहायाद्धा साक्षात्तस्यैव दास्यमुपगताः स्वकृतातुरास्तत्कृतेनैव स्मितादिना परवशा

क्रूरस्त्वमक्रूरसमाख्यया स्म नश्चक्षुर्हि दत्तं हरसे बताज्ञवत् ॥ येनैकदेशोऽखिलसर्गसौष्ठवं त्वदीयमद्राक्ष्म वयं मधु द्विषः ॥ २१ ॥ न नन्दसूनुः क्षणभंगसौहृदः समीक्षते नः स्वकृतातुरा बत ॥ विहाय गेहान् स्वजनान् सुतान् पतीं स्तद्दास्यमद्वोपगता नवप्रियः ॥ २२ ॥ सुखं प्रभाता रजनीयमाशिषः सत्या बभूवुः पुरयोपितां ध्रुवम् ॥ याः सम्प्रविष्टस्य मुखं ब्रजस्पतेः पास्यन्त्यपांगोत्कलितस्मितासवम् ॥ २३ ॥ तासां मुकुन्दो मधुमंजुभाषितैर्गृहीतचित्तः परवान् मनस्व्यपि ॥ कथं पुनर्नः प्रतियास्यतेऽबला ग्राम्याः सलज्जस्मितविभ्रमैर्भ्रमन् ॥ २४ ॥

अपि नोऽस्मान्न समीक्षते । नवनवं प्रियं यस्य सः । अत एनं निवारयाम इति भावः ॥ २२ ॥ सेष्यमूचुः । सुखं प्रभातेति । ब्रजस्पते श्रीकृष्णस्य मुखं पास्यन्त्यादरेण द्रक्ष्यन्ति । कथंभूतम् अपांगेन नेत्रप्रांतेनोत्कलितमुज्जृम्भितं स्मितमेवासवो रसो यस्मिस्तत् । यद्वा । अपांगोत्कलितस्मिते नासवरूपं यन्मुखम् । ततश्च पानं मुख्यमेव संभावयन्ति ॥ २३ ॥ ननु द्वित्राणि दिनानि तथा भवतु नाम तथाप्यस्मत्स्नेहाकृष्टः पित्रादिभिश्च परावर्तित आगमिष्यतीत्याशंक्याहुः । हे अबलास्तासां मधुवन्मंजुभिर्भाषितैर्वशीकृतचित्तस्तथा तासां सलज्जस्मितैर्विभ्रमैर्भ्रमन्परवान्पित्रादिपरतंत्रोऽपि । यद्वा । ब्रजे परेऽन्ये बंधवः संति यस्य तथा मनस्वी धीरोऽपि ग्राम्या अविदग्धा नः कथं प्रतियास्यते प्रत्येक्ष्यति न

कथंचिदित्यर्थः ॥ २४ ॥ किञ्च । अस्मद्वत्सवभाजोऽन्य एवाद्य भविष्यतीत्याहुः । अद्येति । तत्र पुरे दाशार्हादीनां दृशो दृष्टेर्महानुत्सवो भविष्यते भविष्यति । ये देवकीसुतं द्रक्ष्यन्ति तथा ये चाध्वनि गच्छन्तं द्रक्ष्यन्ति तेषामपि दृशो भविष्यतीति । यद्वा । दृश इति द्वितीया । तेषां दृशो नेत्राणि महोत्सवो भविष्यते प्राप्स्यति प्राप्त्यर्थस्य भवतेरात्मनेपदित्वात् ॥ २५ ॥ अक्रूरं शपन्त्य आहुः । मैतद्विधस्येति । एषा विधा विधानं कर्म यस्य अत एव निष्कृपस्याक्रूर इति शोभनं नाम मा भूत् । तत्र हेतुः । अतीव दारुण इत्यादि । प्रियात्प्राणादपि प्रियतरं कृष्ण मध्वनः पारमस्मद्गगोचरत्वादतिदूरं देशं नेष्यति ॥ २६ ॥ अहो धिगस्मज्जीवितमित्याहुः । अनार्द्रधीरिति । अनार्द्रा कठिना धीर्यस्य

अद्य ध्रुवं तत्र दृशो भविष्यते दाशार्हभोजांधकवृष्णिसात्वताम् ॥ महोत्सवः श्रीरमणं गुणास्पदं द्रक्ष्यन्ति ये चाध्व नि देवकीसुतम् ॥ २५ ॥ मैतद्विधस्याक्रूरणस्य नाम भूदक्रूर इत्येतदतीव दारुणः ॥ योसावनाश्वास्य सुदुःखितं जनं प्रियात् प्रियं नेष्यति पार मध्वनः ॥ २६ ॥ अनार्द्रधीरेष समास्थितो रथं तमन्वमी च त्वरयन्ति दुर्मदाः ॥ गोपा अनोभिः स्थविरैरुपेक्षितं दैवं च नोऽद्य प्रतिकूलभीहते ॥ २७ ॥ निवारयामः समुपेत्य माधवं किं नोऽकरिष्यन् कुलं वृद्धबान्धवाः ॥ मुकुंदसंगान्निमिषार्धदुस्त्यजाद् दैवेन विध्वंसितदीनचेतसाम् ॥ २८ ॥ यस्यानुरागललितास्मतवल्लुमन्त्र लीलावलोकपरिरंभणरासगोष्ठ्याम् ॥ नीताः स्म नः क्षणमिव क्षणदा विना तं गोप्यः कथं न्वतितरेम तमो दुरंतम् ॥ २९ ॥

स तावदेष कृष्णो रथमधिरूढः । अस्याविनयमालक्ष्य स्थविरैश्चोपेक्षितम् । ते न निवारितवन्त इत्यर्थः । किं च दैवं चेति । अयं भावः । यदि दैवमस्माकमनुकूलं भवेत्तर्हि विघ्नैः कश्चिदेषां मध्ये प्रतिहन्येत अकस्माद्वज्रपातो वा भवेत् । अन्यद्वा किंचिदनिष्टं स्यान्न तु तत्किं चिदस्तीति ॥ २७ ॥ परस्परं संमंथ्य साहसमधिरूढाहुः । निवारयाम इति । अकरिष्यन्कारिष्यन्ति । निमिषार्धदुस्त्यजान्मुकुंदसंगाद्विध्वंसितानि वियोजितान्यत एव दीनानि चेतांसि यासाम् । एवंभूतानामस्माकं न मृत्योरपि भयमित्यर्थः ॥ २८ ॥ इतोऽपि कारणादवश्यं साहस

मेवावलंबनीयमित्याहुः । हे गोप्यो यस्य ललितं स्मितं च वल्गुमंत्रश्च लीलावलोकश्च परिरंभणं चानुरागेणैतानि यस्यां रासगोष्ठ्यां रास
क्रीडासभायां नोऽस्माभिः क्षणदा रात्रयः क्षणमिव नीतास्तममुं कृष्णं विना दुरंतं तमो विरहदुःखं कथं नु अतितरेम । न कथंचिदित्यर्थः ॥
॥ २९ ॥ किं च आस्तां तावत्तमोऽतितरणं जीवनमेव कथं स्यादित्याहुः । य इति । अह्नः क्षये दिनावसाने खुरजोभिश्छुरिता धूसरा अल्काः
स्रजश्च यस्य स व्रजं विशन् स्मितेन यत्कटाक्षनिरीक्षणं तेन नश्चित्तं क्षिणोति हरति । अमुं कृष्णं विना तावत्कथं भवेम जीवेम ॥

योऽह्नः क्षये व्रजमनंतसखः परीतो गोपैर्विशन् खुररजश्छुरितालकस्रक् ॥ वेणुं कणन् स्मितकटाक्षनिरीक्षणेन चित्तं
क्षिणोत्यमुमृते नु कथं भवेम ॥ ३० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ब्रुवाणा विरहातुरा भृशं व्रजस्त्रियः कृष्णविषक्तमान
साः ॥ त्रिसृज्य लज्जां रुरुदुः स्म सुस्वरं गोविंद दामोदर माधवेति ॥ ३१ ॥ स्त्रीणामेवं रुदंतीनामुदिते सवितर्यथ ॥
अक्रूरश्चोदयामास कृतमैत्रादिको रथम् ॥ ३२ ॥ गोपास्तमन्वसज्जंत नंदाद्याः शकटैस्ततः ॥ आदायोपायनं भूरि
कुंभान् गोरससंभृतान् ॥ ३३ ॥ गोप्यश्च दयितं कृष्णमनुव्रज्यानुरंजिताः ॥ प्रत्यादेशं भगवतः कांक्षंत्यश्चावत
स्थिरे ॥ ३४ ॥ तास्तथा तप्यतीर्वीक्ष्य स्वप्रस्थाने यदूत्तमः ॥ सांत्वयामास सप्रेमैरायास्य इति दौत्यकैः ॥ ३५ ॥
यावदालक्ष्यते केतुर्यावद्रेणू रथस्य च ॥ अनुप्रस्थापितात्मानो लेख्यानीवोपतस्थिरे ॥ ३६ ॥

॥ ३० ॥ कृष्णे विषक्तानि मानसानि यासाम् । सुस्वरमुच्चैः ॥ ३१ ॥ क्रूरमक्रूरतः श्रुत्वा कंसं कंसनिषूदनः ॥ गोपीमनोरथारामः सगमः
स्वपुरं ययौ ॥ १ ॥ स्त्रीणामिति । ता अनादृत्य कृतमैत्रादिको मैत्रं मित्रदैवतं प्रातःसंध्योपासनं तदादि कर्म कृतं येन सः ॥ ३२ ॥
अन्वसज्जंतान्वगच्छन् ॥ ३३ ॥ अनुरंजिताः पगवृत्य निरीक्षणादिभिः किंचिदानंदिताः । प्रत्यादेशं प्रत्याख्यानम् ॥ ३४ ॥ तप्यतीः संत
प्यमानाः । ताः आयास्ये शीघ्रमागमिष्यामीति दौत्यकैः दूतवाक्यैः ॥ ३५ ॥ कृष्णमनु प्रस्थापिता आत्मानश्चित्तानि याभिस्ताः

लेख्यमयपुत्रिका इव निश्चलाः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ वृक्षाणां षंडं समूहमुपव्रज्य ॥ ३९ ॥ शत्रुभ्यः शंकितः सन् रथोपरि निवेश्य ॥
 ॥ ४० ॥ ब्रह्म वेदं सावित्रीं जपन् । एवशब्दः प्रतिबिंबव्यावृत्त्यर्थः ॥ केमौ बालौ क तौ मल्लविति शंकितचेतसे । अक्रूराय जले रूपमत्या-
 श्रयं व्यदर्शयत् ॥ १ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सिद्धादिभिः स्तूयमानम् ॥ ४४ ॥ सहस्रं शिगांसि यस्य तम् । सहस्रफणेषु मौलयः किरी-
 ता निराशा निववृत्तुर्गोविन्दविनिवर्तने ॥ विशोका अहनी निन्युर्गायन्त्यः प्रियचेष्टितम् ॥ ३७ ॥ भगवानपि
 संप्राप्तो रामाक्रूरयुतो नृप ॥ रथेन वायुवेगेन कालिदीमघनाशिनीम् ॥ ३८ ॥ तत्रोपस्पृश्य पानीयं पीत्वा
 मृष्टं मणिप्रभम् ॥ वृक्षसंडमुपव्रज्य सरामो रथमाविशत् ॥ ३९ ॥ अक्रूरस्तावुपामन्व्य निवेश्य च रथोपरि ॥ कालि-
 न्द्या हृदमागत्य स्नानं विधिवदाचरत् ॥ ४० ॥ निमज्ज्य तस्मिन् सलिले जपन् ब्रह्म सनातनम् ॥ तावेव ददृशेऽक्रूरो
 रामकृष्णौ समन्वितौ ॥ ४१ ॥ तौ रथस्थौ कथमिह सुतावानकदुन्दुभेः ॥ तर्हि स्मितं स्पन्दने न स्त इत्युन्मज्ज्य व्य-
 चष्ट सः ॥ ४२ ॥ तत्रापि च यथापूर्वमासीनौ पुनरेव सः ॥ न्यमज्जद्दर्शनं यन्मे मृषा किं सलिले तयोः ॥ ४३ ॥ भूय
 स्तत्रापि सोऽद्राक्षीत् स्तूयमानमहीश्वरम् ॥ सिद्धचारणगंधर्वैरसुरैर्नतकंधरैः ॥ ४४ ॥ सहस्रशिरसं देवं सहस्रफणमौ-
 लिनम् ॥ नीलांबरं विसृजेतं शृंगैः श्वेतमिव स्थितम् ॥ ४५ ॥ तस्योत्संगे घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ पुरुषं चतु-
 र्भुजं शांतं पद्मपत्रारुणक्षणम् ॥ ४६ ॥ प्रसन्नचारुवदनं चारुहासनिरीक्षणम् ॥ सुभ्रूव्रसं चारुकर्णं सुकपोलारुणाध मूर ॥
 ॥ ४७ ॥ प्रलंबपीवरभुजं तुंगांसोरस्थलश्रियम् ॥ कंबुकंठं निम्ननाभिं वलिमत्पल्लवोदरम् ॥ ४८ ॥
 टानि यस्य संतीति तथा तम् । नीले अंबरे यस्य तम् । विसवत्कमलनालवच्छ्वेतं शुभ्रम् । शृंगैः शिखरैः श्वेतं कैलासमिव स्थितम् ॥ ४५ ॥
 तस्योत्संगे कुण्डलीकृतदेहाद्यै विलोकयेत्येकादशेन श्लोकेनान्वयः ॥ ४६ ॥ शोभने भ्रुवौ यस्य उन्नता नासिका यस्य तं च तं च । शोभनौ
 कपोलौ यस्य अरुणावधरौ यस्य तं च तं च ॥ ४७ ॥ तुंगावंसौ यस्य उरःस्थले श्रीर्यम्य तं च तं च । वलिमत्पल्लवोदरं वलयस्तिर्यङ्नि-

मरेखा यस्य संति तद्वलिमत्तञ्च तत्पल्लववदश्चत्थदलसदृशमुदरं यस्य तम् ॥ ४८ ॥ कटितटं च श्रोणिश्च करभसदृशमूर्द्ध्वं च बृहच्च तत्कटि-
 तटश्रोणिकरभोरुद्वयं च तेनान्वितम् । यद्वा बृहद्भ्यां कटितटश्रोणिभ्यां करभोरुद्वयेन चान्वितम् ॥ ४९ ॥ तुंगावीषदुन्नतौ गुल्फावरुणनखत्रा-
 ताश्च तेषां दीधितिभिः । तथा नवाः कोमला अंगुल्योंगुष्ठौ च तान्येव दलानि तैश्च विलसच्छोभमानं पादपंकजं यस्य तम् ॥ ५० ॥ सुमहार्हा
 मणित्राता येषु तैः किरीटादिभिः भ्राजमानम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ पृथग्पृथक् भावोऽभिप्रायो येषां तैः तत्र पार्षदैः स्वामीति स्तूयमानम् । सनकादि-
 बृहत्कटितटश्रोणि करभोरुद्वयान्वितम् ॥ चारुजानुयुगं चारुजंघायुगलसंयुतम् ॥ ४९ ॥ तुंगगुल्फारुणनखत्रातदीधि-
 तिभिर्वृतम् ॥ नवांगुल्यंगुष्ठदलैर्विलसत्पादपंकजम् ॥ ५० ॥ सुमहार्हमणित्रातकिरीटकटकांगदैः ॥ कटिसूत्रब्रह्मसूत्र-
 हारनूपुरकुण्डलेः ॥ ५१ ॥ भ्राजमानं पद्मकरं शंखचक्रगदाधरम् ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभं वनमालिनम् ॥ ५२ ॥
 सुनन्दनंदप्रमुखैः पार्षदैः सनकादिभिः ॥ सुरेशैर्ब्रह्मरुद्राद्यैर्नवभिश्च द्विजोत्तमैः ॥ ५३ ॥ प्रहादनारदवसुप्रमुखैर्भागवतो-
 त्तमैः ॥ स्तूयमानं पृथग्भावैर्वचोभिरमलालम्भिः ॥ ५४ ॥ श्रिया पुष्ट्या गिरा कांत्याकीर्त्या तुष्ट्येलयोर्जया ॥ विद्य-
 याऽविद्यया शक्त्या मायया च निषेवितम् ॥ ५५ ॥ विलोक्य सुभृशं प्रीतो भक्त्या परमया युतः ॥ हृष्यत्तनूरुहो
 भावपरिक्लिन्नात्मलोचनः ॥ ५६ ॥ गिरा गद्गदयाऽस्तौषीत् सत्त्वमालंब्य सात्त्वतः ॥ प्रणम्य मूर्ध्नावहितः कृतांजलि-
 पुटः शनैः ॥ ५७ ॥ इति श्रीभाग० म० द० पूर्वार्धेऽक्रूरप्रतियानं नामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ३९ ॥
 भिर्ब्रह्मेति । ब्रह्माद्यैः सुरेश्वर इति । 'मरोचिरव्यंगिरसौ पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः । भृगुर्वसिष्ठो दक्षश्च' इति नवभिर्द्विजोत्तमैः परः प्रजापतिरिति । वसुरु-
 परिचरः । प्रहादनाग्दवसवः प्रमुखा मुख्या येषां तैः परं दैवतमिति च । श्रेष्ठैर्वचोभिः पृथग्भावैर्वचोभिरिति वा ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इला भूः ऊर्जो बलम्
 विद्याविद्ये जीवानां मुक्तिसंस्मृतिहेतू माया तु तयोः कारणम् । शक्तिर्द्वादिनी संवित् (ज्ञानम्) आभिरन्याभिश्च निषेवितम् ॥ ५५ ॥ विलोक्य सुभृशं
 प्रीतोऽस्मत्कृष्णोऽसावेवंभूतः परमेश्वर इति ज्ञात्वेति ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमे पूर्वार्धे टीकायामैकोनचत्वारिंशोऽध्यायः ३९ ॥

चत्वारिंशो ततोऽक्रूरः कृष्णं मत्त्वेश्वरेश्वरम् ॥ प्रणम्य भक्त्या तुष्टाव सगुणागुणभेदतः ॥ १ ॥ श्रीकृष्णं प्रणमति । नतोऽस्मीति । हे कृष्ण त्वा त्वां नतोऽस्मि । त्वमस्मत्पितृव्यः कुतो मां बालं नतोऽसि तत्राह । आद्यं पुरुष मव्ययं चानादिनिधनमित्यर्थः । कुत एतत् । अखिलहेतूनां हेतुम् । स तु नारायणो नाहमिति चेत्तत्राह । नारायणं त्वाम् । किं नारायण इति मां स्तौषि काऽत्र स्तुतिः सत्यमेवेत्याह । यन्नाभिजातादिति । यतो ब्रह्मणः एष लोक आविरासीत् । अनेन नारं जीवसमूहं तस्य अयनत्वात् नारायण इति सूचितम् ॥ १ ॥ अखिलहेतुत्वं प्रपंचयति । भूरिति । स्वस्यादिरहंकारः । अजा माया तस्या आदिः । पुरुषः । एते ये जगतो हेतवस्ते सर्वे तवांगभूता अंगाच्छ्रीमूर्तेर्भूताः जाताः । उपसर्जनभूता वा ॥ २ ॥ नन्वतिस्तुतिः कथं क्रियतेऽहमेवान्यत उत्पन्न

अक्रूर उवाच ॥ नतोऽस्म्यहं त्वाखिलहेतुहेतुं नारायणं पूरुषमाद्यमव्ययम् ॥ यन्नाभिजातादरविंदकोशाद् ब्रह्माऽऽवि रासीद्यत एष लोकः ॥ १ ॥ भूस्तोयमग्निः पवनः स्वमादिर्महानजादिर्मन इन्द्रियाणि ॥ सर्वेन्द्रियार्था विबुधाश्च सर्वे ये हेतवस्ते जगतोऽंगभूताः ॥ २ ॥ नैते स्वरूपं विदुरात्मनस्ते ह्यजादयोऽनात्मतया गृहीताः ॥ अजोनुबद्धः स गुणै रजाया गुणात् परं वेद न ते स्वरूपम् ॥ ३ ॥

स्तत्परतंत्रश्चेत्याशंक्य तौषा माया त्वत्पारमार्थ्यं तु न कोऽपि वेदेत्याह । नैत इति । एते अत्र आदिर्येतां ते आत्मनस्ते स्वरूपं न विदुः । अनात्मतया जडत्वेन कारणेन । जडत्वे हेतुः । गृहीताः प्रत्यक्षादिभिर्दृष्टाः । न ह्यजडो दृग्गोचर इति भावः । ननु जडा मां मा जानंतु जीवस्तु ज्ञास्यन्तात्यत आह । अत्र इति । सोऽजो ब्रह्माऽप्यजाया गुणैरनुबद्ध आवृतो गुणानीनं ते तव स्वरूपं न वेदान्यः कुतो ज्ञास्यतीति । यद्वा प्रकृत्यादय आत्मनः स्वरूपं तव स्वरूपं च न विदुः । जडत्वादेव जीवस्तु तानात्मानं च वेत्ति न पुनस्त्वत्स्वरूपमिति । यथोक्तं हंसगुह्ये । “देहोऽसवोऽक्षा मनवो भूतमात्रा नात्मानमन्यं च विदुः परं यत् ॥ सर्वं पुमान्वेद गुणांश्च तज्ज्ञो न वेद सर्वज्ञमनंतमीडे ॥” इति ॥ ३ ॥

ननु यदि केऽपि न जानन्ति कथं तर्हि संसारनिवृत्तिर्जीवानामित्याशंक्य साक्षादगोचरत्वेऽपि येन केनापि मार्गेण भजतां त्वं गम्योऽसी
त्याह । त्वां योगिन इति । हैरण्यगर्भादयोऽध्यात्माधिभूताधिदैवसाक्षिणं महापुरुषं तदन्तर्यामिस्वरूपमीश्वरं नियन्तारं च यजन्ति ॥ ४ ॥ तदेवं
सांख्ययोगावेकीकृत्योक्तौ । अथ त्रयीमार्गं कर्म ज्ञानभेदेन दर्शयति त्रय्या चेति श्लोकद्वयेन । वैतानिकाः कर्मयोगिनस्त्वां वै त्वामेव यजन्ते ।
ननु ते इंद्रवरुणवाय्वादीन्यजन्ते । न तु मामित्यत आह । नाना वज्रहस्तादीनि रूपाणि येषां ते येऽपरास्तेषामाख्यया नाम्ना त्वामेव यजन्त
इति । अयं भावः । ऐंद्रवारुणादिसुक्तेरिन्द्रादयः सर्वैश्वर्येण प्रकाश्यन्ते न च सर्वेश्वरा बहवः संभवन्त्यतो नामभेदेन त्वामेव यजन्त इति । तथा

त्वां योगिनो यजन्त्यद्वा महापुरुषमीश्वरम् ॥ साध्यात्मं साधिभूतं च साधिदैवं च साधवः ॥ ४ ॥ त्रय्या च विद्य
या केचित् त्वां वै वैतानिका द्विजाः ॥ यजन्ते विततैर्यज्ञैर्नानारूपामाख्यया ॥ ५ ॥ एकेत्वाऽखिलकर्माणि संन्य
स्योपशमं गताः ॥ ज्ञानिनो ज्ञानयज्ञेन यजन्ति ज्ञानविग्रहम् ॥ ६ ॥ अन्ये च संस्कृतात्मानो विधिनाऽभिहितेन ते ॥
यजन्ति त्वन्मयास्त्वां वै बहुमूर्त्यैकमूर्तिकम् ॥ ७ ॥ त्वामेवान्ये शिवोक्तेन मार्गेण शिवरूपिणम् ॥ ब्रह्माचार्यविभेदेन
भगवन् समुपासते ॥ ८ ॥ सर्व एव यजन्ति त्वां सर्वदेवमयेश्वरम् ॥ येऽप्यन्यदेवताभक्ता यद्यप्यन्यधियः प्रभो ॥ ९ ॥

च श्रुतिः “सप्रथमः सप्रकृतिर्विश्वकर्मा सप्रथमो मित्रावरुणोऽग्निः सप्रथमो बृहस्पतिश्चिकित्वांस्तस्मा इन्द्राय इविराजुहोति” इति ॥ ५ ॥
ज्ञानयज्ञेन समाधिना ॥ ६ ॥ सांख्ययोगत्रयीमार्गा उक्ता वैष्णवशैवमार्गावाह द्वयेन । अन्ये चेति । संस्कृतात्मानो वैष्णवशैवदीक्षया दीक्षिता
संतस्ते त्वयाऽभिहितेन पंचरात्रादिविधिना त्वन्मयास्त्वन्मयत्वेनात्मानं चिंतयन्तस्त्वदेकप्रधाना इति वा । वासुदेवसंकर्षणप्रद्युम्नानिरुद्धभेदेन
बहुमूर्तिं नारायणरूपेणैकमूर्तिकं च त्वामेव यजन्ति ॥ ७ ॥ ब्रह्माचार्यविभेदेनेति । नानाभेदशैवपाशुपतादिमार्गेण ॥ ८ ॥ येऽपि क्षुद्रदेवता
भक्तास्तेऽपि त्वामेव यजन्तीत्याह । सर्व एवेति । हे सर्वदेवमय । नन्वेते परस्परदेवताधिक्षेपकलहव्याकुलचिन्ताः कथमेकमेव यजन्तीत्युच्यते

१ “य एषोन्तरिक्षिणि पुरुषो दृश्यते” इति छान्दोग्यश्रुतेः । २ ‘सरित्समुद्राश्च हरेः शरीरम्’ इति वक्ष्यमाणत्वात् । ३ “य एषोऽन्तरादित्ये हिरण्यः पुरुषो दृश्यते” इति छान्दोग्योपनिषद्श्रुतेः ।

६. ५.
१२॥

तत्राह । यद्यप्यन्यधिय इति । बुद्धिमात्रभेदो न वस्तुभेद इत्यर्थः ॥ ९ ॥ तस्मात्सर्वे मार्गास्त्वय्येव पर्यवस्यंतीति सदृष्टांतमाह । यथेति । अद्रेः सकाशात्सर्वतः प्रभवन्ति या नद्यस्ताः पुनः पर्जन्येनापूरिता बहुस्रोतसः सत्यः सर्वतः नानापथैः सिंधुमेव विशन्ति यथा तद्वदेता गतयो मार्गा ऋजुकुटिलाः अंततस्त्वामेव विशन्तीति ॥ १० ॥ अत्र हेतुमाह । सत्त्वमिति । भवतः शक्तिर्याप्रकृतिस्तस्याः सत्त्वादयो गुणा अतः प्राकृताः प्रकृतिकार्योपाधयो ब्रह्मपर्यताः स्थावरादयो जीवाः स्वोपाधिद्वारा तेषु गुणेषु प्रोताः प्रविष्टास्ते च प्रकृतौ सा च त्वयीति । अतः क्रमेणोपाधिलयात्सर्वेऽपि त्वामेव विशन्तीति । यद्वा भवतः प्रकृतेर्गुणेषु प्रोता ब्रह्मादयो भवद्वयतिरिक्ता न संत्यतस्त्वमेव सर्वदेवमय इति ॥

श्री. ६.
अ. ४०

यथाऽद्रिप्रभवा नद्यः पर्जन्याऽऽपूरिताः प्रभो ॥ विशन्ति सर्वतः सिंधुं तद्वत्त्वां गतयोऽंततः ॥ १० ॥ सत्त्वं रजस्तम इति भवंतः प्रकृतेर्गुणाः ॥ तेषु हि प्राकृताः प्रोता आब्रह्मस्थावरादयः ॥ ११ ॥ तुभ्यं नमस्तेऽस्त्वविषक्तदृष्टये सर्वात्मने सर्वधियां च साक्षिणे ॥ गुणप्रवाहोऽयमविद्यया कृतः प्रवर्तते दवन्ततिर्यगात्मसु ॥ १२ ॥ अग्निमुखं तेऽवनिरंघ्रिरीक्षणं सूर्यो नभो नाभिरथो दिशः श्रुतिः ॥ द्यौः कं सुरद्रास्तव बाहवोऽर्णवाः कुक्षिर्मरुत्प्राणवलं प्रकल्पितम् ॥ १३ ॥

॥ ११ ॥ ननु भवतः प्रकृतेरिति वदन्ममापि प्रकृतिसंबन्धं ब्रवीषि ततश्च तेषां मम च को विशेषः स्यादित्याशंक्य विशेषमाह । तुभ्यमिति । अविषक्तदृष्टयेऽलितबुद्धये । कुतः । सर्वात्मने । स्वव्यतिरिक्ताभावादविषक्तदृष्टित्वमित्यर्थः । किं च सर्वधियां साक्षिणे सर्वबुद्धिसाक्षित्वात् क्वापि बुद्धिलेप इत्यर्थः । इतरे तु संसरन्तीत्याह । गुणप्रवाह इति । देववृत्तिर्यव आत्मानो देहा येषां तेषु देवादिशरीराभिमानिष्वित्यर्थः । त्वदविद्यया कृतोऽयं गुणप्रवाहः प्रवर्ततेऽतो महान्विशेष इत्यर्थः ॥ १२ ॥ सर्वात्मन इत्यनेनोक्तं सगुणं स्तौति अग्निमुखमिति द्वाभ्याम् ।

॥ ११२॥

१ भवंतीति पा० । २ चकारो बुद्धिव्यतिरिक्तसर्वपदार्थसंग्रहार्थः । ३ अविद्ययाऽसकृदिति वीररा० पा० । ४ अवनिशब्दः पातालप्रभृतिमहीतलपर्यंतसंग्राहकः, अंघ्रिशब्दस्तु पादमूलप्रभृतिजघनपर्यन्तावयवसंग्राहकः 'पातालमेतस्य हि पादमूलम्' इत्युक्तत्वात् । नमःशब्दो मुखलोकप्रभृतितपोलोकपर्यंतसंग्राहकः । नाभिशब्दस्तु तत्प्रभृतीनामुरोग्रीवालज्जाटयन्तानां संग्राहकः इति विवेकः ।

अभ्यादीननूद्येश्वरावयवता विधीयते योऽयमग्निः स तु तव मुखमित्यादिवचनव्यक्त्या । ईक्षणं चक्षुः । श्रुतिः श्रवणेंद्रियम् । कं मूर्द्धा । प्राणश्च बलं च तत् ॥ १३ ॥ अद्रयः स्थूलसूक्ष्मगिरयः परस्य तेऽस्थिनखानि निमेषणं निमेषोन्मेषावित्यर्थः ॥ १४ ॥ न केवलमेतावत्किन्तु सर्वोऽप्ययं प्रपञ्चस्त्वदवयवभूत एवेति वदन्नेवं सत्यपि प्रपञ्चस्य षड् जन्मादयो विकारास्त्वयि न प्रसजन्ते तस्य त्वयि कल्पितत्वादित्याह । त्वयीति । अव्ययात्मनि पुरुषे पूर्णे लोकादयः संजिहते प्रचरन्ति । हे अव्ययात्मन्निति वा । कथंभूते त्वयि । मनोमये मनःप्रधाने मनोवृत्ति

रोमाणि वृक्षौषधयः शिरोरुहा मेघाः परस्यास्थिनखानि तेऽद्रयः ॥ निमेषणं रात्र्यहनी प्रजापतिर्मेवस्तु वृष्टिस्तव वीर्यमिष्यते ॥ १४ ॥ त्वय्यव्ययात्मन् पुरुषे प्रकल्पिता लोकाः सपाला बहुजीवसंकुलाः ॥ यथा जले संजिहते जलौ कसोऽप्युदुंबरे वा मशका मनोमये ॥ १५ ॥ यानियानीह रूपाणि क्रीडनार्थं विभर्षि हि ॥ तैरामृष्टशुचो लोका मुदा गायन्ति ते यशः ॥ १६ ॥ नमः कारणमत्स्याय प्रलयाब्धिचराय च ॥ हयशीर्ष्णे नमतुभ्यं मधुकैटभमृत्यवे ॥ १७ ॥ अकूपाराय बृहते नमो मंदरधारिणे ॥ क्षित्युद्धारविहाराय नमः सूकरमूर्तये ॥ १८ ॥ नमस्तेऽद्भुतसिंहाय साधुलोक भयापह ॥ वामनाय नमस्तुभ्यं क्रांतत्रिभुवनाय च ॥ १९ ॥ नमो भृगूणां पतये दृप्तक्षत्रवनच्छिदे ॥ नमस्ते रघुवर्याय रावणांतकराय च ॥ २० ॥

व्यंग्ये “दृश्यते त्वग्रया बुद्ध्या । मनसैवानुदृष्टव्य” इत्यादिश्रुतेः । जले यथा जलौकसः सूक्ष्मप्राण्यंडराशयो यथा चोदुंबरांतःकेसरेषु मशकाः परस्परवार्तानभिज्ञा एवमनंतानि ब्रह्मांडानि त्वयि संचरन्तीत्यर्थः ॥ १५ ॥ तस्मादेवंभूतं तव स्वरूपं दुरवगाहमिति त्वदवतारकथा मृतमेव संतः सेवंत इत्याह । यानियानीति । आमृष्टा परिमार्जिता शुक्ल येषां ते ॥ १६ ॥ अतः स्वयमप्यवतारान्नमस्यति । नम इति । हय शीर्ष्णे हयग्रीवाय । मधुकैटभयोर्मृत्यवे निहन्त्रे ॥ १७ ॥ अकूपाराय कूर्माय । क्षित्युद्धारो विहारो यस्य तस्मै ॥ १८ ॥ १९ ॥ भृगूणां पतये

पशुरामाय ॥ २० ॥ चतुर्व्यूहरूपेण प्रणमति । नमस्ते वासुदेवायेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ एवं स्तुत्वा बन्धमोक्षं प्रार्थयितुमाह । भगवन्निति ।
 असति देहादौ ग्राह आग्रहो यस्य सः । असन् ग्राहो यस्येति वा ॥ २३ ॥ न केवलमयं लोकोऽहमपि तथैवेत्याह । अहं चेति ॥ २४ ॥
 मूढत्वमेव प्रकटयति । विपर्ययमतिरिति । अनित्ये कर्मफले नित्यमित्यनात्मनि देहे आत्मेति दुःखरूपे गृहादौ सुखमिति विपरीतमिति
 रित्यर्थः । द्वंद्वेषु सुखदुःखादिष्वारमति क्रीडतीति तथा सः । ननु दुःखे कुतो रतिस्तत्राह । तमोविष्टस्तमसा व्याप्तोऽत आत्मनः प्रियं प्रेमा
 नमस्ते वासुदेवाय नमः संकर्षणाय च ॥ प्रद्युम्नायाऽनिरुद्धाय सात्वतां पतये नमः ॥ २१ ॥ नमो बुद्धाय शुद्धाय दैत्यं
 दानवमोहिने ॥ म्लेच्छप्रायक्षत्रहन्त्रे नमस्ते कल्किरूपिणे ॥ २२ ॥ भगवन् जीवलोकोऽयं मोहितस्तव मायया ॥ अहं
 ममेत्यसद् ग्राहो भ्राम्यते कर्मवर्त्मसु ॥ २३ ॥ अहं चात्मात्मजागारदारार्थस्वजनादिषु ॥ भ्रमामि स्वप्नकल्पेषु मूढः
 सत्यधिया विभो ॥ २४ ॥ अनित्यानात्मदुःखेषु विपर्ययमतिर्ह्यहम् ॥ द्वंद्वारामस्तमोविष्टो न जाने त्वाऽऽत्मनः प्रियम्
 ॥ २५ ॥ यथाऽबुधो जलं हित्वा प्रतिच्छन्नं तदुद्भवैः ॥ अभ्येति मृगतृष्णां वै तद्वत् त्वाऽहं पराङ्मुखः ॥ २६ ॥ नोत्स
 हेऽहं कृपणधीः कामकर्महतं मनः ॥ रोद्धुं प्रमाथिभिश्चाक्षैर्द्वियमाणमितस्ततः ॥ २७ ॥ सोऽहं तवांघ्र्युपगतोऽस्म्यसतां
 दुरापं तच्चाप्यहं भवदनुग्रह ईश मन्ये ॥ पुंसो भवेद्यर्हि संसरणापवर्गस्त्वय्यब्जनाभ सदुपासनया मतिः स्यात् ॥ २८ ॥
 स्पदं त्वा त्वां न जान इत्यर्थः ॥ २९ ॥ तदेव सदृष्टांतमाह । यथेति । तस्माज्जलादुद्भवंतीति तदुद्भवानि तृणादीनि तैः । तथा मायाच्छन्नं
 त्वा त्वामहं हित्वा पराङ्मुखो देहाभिमुखो वर्त इति ॥ २६ ॥ नन्वेवं जानतः कुतो विषयाभिमुखता तत्राह । नोत्सह इति । कृपणा विषय
 वासनायुक्ता धीर्यस्य सः । अत एव कामकर्मभ्यां हतं क्षुभितमिन्द्रियैश्च बलिभिर्विषयसंयुक्तैरितस्तत आकृष्यमाणं मनो रोद्धुं नियंतुं न शक्नो
 मीति ॥ २७ ॥ तदेवमस्वतंत्रो यः सोऽहं तवांघ्रिमुपगतः शरणं प्राप्तः । नन्विन्द्रियपरतंत्रस्यैतदपि कुतस्तत्राह । तच्चापीति । हे ईश अंतर्यामि

१ “ये हि संस्पर्शजा भोगा दुःखोऽनय एव ते । आद्यतन्तः कौतये न तेषु रमते बुधः ॥ यावतः कुक्ते जंतुः संबन्धान्मनसः प्रियान् । तावतो निखनंत्येव हृदये शोक शंकवः ॥” इत्यादिवचन
 ग्रामाण्याच्छन्दादिविषयाणां दुःखहेतुत्वमेव । तत्र सुखहेतुत्वबुद्ध्या तत्साधनेषु प्रवृत्तिर्भ्रातिमूलैवेत्याशयः । २ सुखवियेत्यपि कचित् । ३ प्रमो ३० पा० ।

स्त्वदंशुपगमनं चासतां दुरापमतो भवतोऽऽनुग्रह एवेत्यहं मन्ये । अनुग्रहे सतीति वा । ननु सतां सेवयेदं भवतीति किं मदनुग्रहेणेत्यत आह । पुंस इति । जीवस्य संसरणापवर्गः संसरणस्य संसारस्यापवर्गः समाप्तिर्यदा त्वत्कृपया भवेत्संभावनास्पदं भवति हे अब्जनाभ तदा सदुपासना संपद्यते तथैव त्वयि मतिर्भवेत् । त्वत्कृपां विना न सत्सेवा नतरां त्वन्मतिर्नतमां मुक्तिरित्यर्थः ॥२८॥ पादयोः पतन्प्रार्थयते नम इति द्वयेन । विज्ञानमेव मात्रा मूर्तिर्यस्य तस्मै । अत एव सर्वप्रत्ययहेतवे समस्तज्ञानकारणाय । किं च पुरुषस्य ये ईशाः सुखदुःखादिप्रापकाः कालकर्म स्वभावादयस्तेषां प्रधानाय नियंत्रे । कुतः । ब्रह्मणे परिपूर्णाय । किञ्च अनंतशक्तये अनंताः शक्तयो यस्य । यद्वा अनंता मायाख्या शक्तिर्यस्य तस्मै । अथ वा प्रधानं प्रकृतिः पुरुषस्तत्प्रवर्तक ईशः काल एतत्त्रितयात्मने ब्रह्मणे । वक्ष्यति च भगवान् । “प्रकृतिर्ह्यस्योपादानमाधारः पुरुषः परः ।

नमो विज्ञानमात्राय सर्वप्रत्ययहेतवे ॥ पुरुषेशप्रधानाय ब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ २९ ॥ नमस्ते वासुदेवाय सर्वभूतक्षयाय च ॥ हृषीकेश नमस्तुभ्यं प्रपन्नं पाहि मां प्रभो ॥ ३० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वाद्धे अक्रूरस्तु तिर्नाम चत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ ४० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स्तुवतस्तस्य भगवान् दर्शयित्वा जले वपुः ॥ भूयः समा हरत् कृष्णो नटो नाटयमिवात्मनः ॥ १ ॥ सोपि चांतर्हितं वीक्ष्य जलादुन्मज्ज्य सत्वरः ॥ कृत्वा चावश्यकं सर्वं वि स्मितो रथमागमत् ॥ २ ॥ तमपृच्छ हृषीकेशः किं ते दृष्टमिवाद्भुतम् ॥ भूमौ वियति तोये वा तथा त्वां लक्षयामहे ॥ ३ ॥ सतोऽभिव्यंजकः कालो ब्रह्म तत्त्रितयं त्वहम् ॥” इति ॥ २९ ॥ सर्वप्रत्ययहेतुत्वमभिव्यंजयन्स्तौति । नमस्त इति । वासुदेवाय चित्ताधि ष्टात्रे । सर्वभूतक्षयाय क्षय आश्रयः । अहंकारश्च प्राणिनामाश्रयः । ततश्चाहंकाराधिष्ठात्रे संकर्षणायेत्यर्थः । हृषीकेशेति । बुद्धिमनसोरधिष्ठात्रोः प्रद्युम्नानिरुद्धयोरेकीकृत्य ग्रहणम् । शरणागतं मां पाहीति प्रार्थना ॥ ३० ॥ इति श्रीभा० म० दशमे पूर्वाद्धे टीकायां चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४० ॥ एकचत्वारिंशकेऽहत्रजकं प्रविशन्पुरीम् ॥ ततो वरानदात्तुष्टः सुदाम्नो वायकस्य च ॥ १ ॥ सशंकमक्रूरमनः प्रमोद्य स्वधाम संदर्शनसत्कृ पातः ॥ स्वराजधानीं मथुरामपश्यदलंकृतानंतमहोत्सवाब्ध्याम् ॥ २ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥

भूमौ वियति जले वा यावन्त्यद्भुतानि तानि त्वय्येव संति तं च त्वां पश्यतो मे किमद्भुतमदृष्टम्। अपि तु सर्वं दृष्टमित्यर्थः ॥३॥ ननु मत्प्राप्तेः पूर्वं मेव त्वं विस्मितमुखो लक्षितोऽस्यतो भूमौ वियति जले वा किमप्यद्भुतं दृष्टमेवेति चेदत आहायत्राद्भुतानीति। यत्र त्वयि सर्वाण्यद्भुतानि संति तं सर्वादभुताधिष्ठानं त्वामिह पश्यतो मे त्वत्तोऽन्यत्र भूम्यादौ किमद्भुतं दृष्टम् । त्वां विना न तत्र किंचिदद्भुतमित्यर्थः । ब्रह्मन् हे परमेश्वरेत्यर्थः ।
अकूर उवाच ॥ अद्भुतानीह यावन्ति भूमौ वियति वा जले ॥ त्वयि विश्वात्मके तानि किं मेऽदृष्टं विपश्यतः ॥ ४ ॥
यत्राद्भुतानि सर्वाणि भूमौ वियति वा जले ॥ तं त्वाऽनुपश्यतो ब्रह्मन् किं मे दृष्टमिवाद्भुतम् ॥ ५ ॥ इत्युक्त्वा चोदया
मास स्यंदनं गांदिनीसुतः ॥ मथुरामनयद् रामं कृष्णं चैव दिनात्यये ॥ ६ ॥ मार्गे ग्रामजना राजंस्तत्रतत्रोपसं
गताः ॥ वसुदवसुतौ वीक्ष्य प्रीता दृष्टिं न चाऽऽददुः ॥ ७ ॥ तावद् ब्रजौकसस्तत्र नन्दगोपादयोऽग्रतः ॥ पुरोपवन
मासाद्य प्रतीक्षतोऽवतस्थिरे ॥ ८ ॥ तान् समेत्याह भगवानकूरं जगदीश्वरः ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणिं प्रश्रितं प्रहस
न्निव ॥ ९ ॥ भवान् प्रविशतामग्रे सहयानः पुरीं गृहंम् ॥ वयं त्विहावमुच्यथा ततो द्रक्ष्यामहे पुरीम् ॥ १० ॥ अकूर
उवाच ॥ नाहं भवद्भ्यां रहितः प्रवेक्ष्ये मथुरां प्रभो ॥ त्यक्तुं नार्हसि मां नाथ भक्तं ते भक्तवत्सल ॥ ११ ॥ आगच्छ
याम गेहान्नः सनाथान् कुर्वधोक्षज ॥ सहाग्रजः सगोपालैः सुहृद्भिश्च सुहृत्तम ॥ १२ ॥ पुनीहि पादरजसा गृहान्नो
गृहमेधिनाम् ॥ यच्छौचेनानुत्पृप्यन्ति पितरः साग्रयः सुराः ॥ १३ ॥ अवनिज्यांघ्रियुगलमासीच्छ्लोक्कं यो बलिर्महान् ॥
एश्वर्यमतुलं लेभे गतिं चैकांतिनां तु या ॥ १४ ॥

ब्रह्मेति वा पाठः ॥५॥ गांदिनीसुतोऽकूरः ॥६॥ दृष्टिं नाददुः पश्यन्त एव स्थिता इत्यर्थः ॥७॥ रामकृष्णागमनं प्रतीक्षमाणाः स्थिताः ॥८॥ प्रश्रितं
विनीतम् ॥ ९ ॥ स्वगृहं च प्रविशताम् । अवमुच्योत्तार्य विश्राम्येत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ साग्रजः सह गोपालैरित्यर्थः ॥ १२ ॥ यच्छौ
चेन यस्य पादरजसः क्षालनोदकेन गृहांगणस्थितेन देवाः पितरश्च तुष्टा भवन्ति ॥ १३ ॥ श्लोक्यः पुण्यकीर्त्यर्हः । एकांतभक्तानां या गतिस्तां

गतिं च लेभे ॥ १४ ॥ अपुनन्पवित्रितवत्यः । याभिरद्भिः स्वः स्वर्गं प्राप्ताः ॥ १५ ॥ प्रार्थयमानो नमस्करोति । देवदेवेति । अतः परम
 न्यच्छ्रेयो नास्तीति मत्वा बहुधा संबोधयति ॥ १६ ॥ आदौ तावद्यदुचक्राय द्रुह्यतीति यदुचक्रध्रुकं तं कंसं हत्वा सुहृदां प्रियं वितरिष्ये
 दास्यामि ॥ १७ ॥ रामकृष्णावानीताविति स्वकृतं कर्मविद्यं समर्प्येति ॥ १८ ॥ गोपैः परिवारितः प्राविशत् ॥ १९ ॥ श्रीकृष्णदृष्टां पुरी
 मनुवर्णयति चतुर्भिः । ददर्श तामिति । स्फटिकानि तुंगानि गोरुराणि पुद्गाणि गृहद्वाराणि च यस्यां ताम् । वृहन्ति हेममयानि कपाटानि
 तोरणानि च यस्यां ताम् । ताम्रं चारः आरकूटश्च तन्मयाः कोष्ठा धान्यागाराश्चशालादयो यस्यां ताम् । परिखाः परितः खातगर्तास्ताभि
 आपस्तैर्द्रव्यवनेजन्यस्त्रील्लोकाञ्छुचयोऽपुनन् ॥ शिरसाऽधत्त याः शर्वः स्वर्याताः सगरात्मजाः ॥ १५ ॥ देवदेव जगन्नाथ
 पुण्यश्रवणकीर्तन ॥ यद्वत्तमोत्तमंश्लोक नारायण नमोऽस्तु ते ॥ १६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ आयास्ये भवतो गेहमहमा
 र्यसमन्वितः ॥ यदुचक्रद्रुहं हत्वा वितरिष्ये सुहृत्प्रियम् ॥ १७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवमुक्तो भगवता सोऽक्रूरो विम
 ना इव ॥ पुरीं प्रविष्टः कंसाय कर्माऽऽवेद्यं गृहं ययौ ॥ १८ ॥ अथापराह भगवान् कृष्णः संकर्षणाऽन्वितः ॥ मथुरां
 प्राविशद् गोपैर्दिदृक्षुः परिवारितः ॥ १९ ॥ ददर्श तां स्फटिकतुंगगोरुरद्वारां वृहद्धेमकपाटतोरणाम् ॥ ताम्राऽऽरकोष्ठां
 परिखादुरासदामुद्यानरम्योपवनोपशोभिताम् ॥ २० ॥ सौवर्णशृंगाटकहर्म्यनिष्कुटैः श्रेणीसभाभिर्भवनैरुपस्कृता
 म् ॥ वैदूर्यवज्राऽमलनीलविद्रुमैर्मुक्ताहरिर्द्धिर्वलभीषु वेदिषु ॥ २१ ॥

दुरासदां दुर्गमाम् । उद्यानानि इह दूरस्थानानि कृत्रिमवनानि रम्याण्युपवनानि च निकटानि तैरुपशोभिताम् ॥ २० ॥ सौवर्णाः शृंगा
 टकाश्चतुष्पथा हर्म्याणि धनिनां गृहानि च निष्कुटा गृहोचिता आरामाश्च तैः । श्रेणीनामेकरूपशिल्पोपजीविनां सभाभिरुपवेशस्थानैरन्यैश्च
 भवनैर्गृहैरुपस्कृतामलंकृताम् । अमलाः स्फटिकाः । हरितो मरकताः । वैदूर्यादिरत्नैर्जुष्टेषु वलभ्यादिष्वाविष्टैरुपविष्टैः पारावतैर्बर्हिभिश्च नादि
 तान् । तत्र वलभ्यो गृहपुरोभागेषु वक्रदारुच्छादनानि । वेदयो वल्भीनामधोदेशे विगचिना अवष्टम्भेदिकाः जालानुत्तरं धाणि गवाक्षच्छिद्राणि

कुट्टिमानि मणिबद्धा भूमयस्तेष्विति । रथ्या राजमार्गाः । अपणाः पण्यवीथयः । मार्गाः अन्ये च । चत्वरण्यंगणानि । संसिक्तानि रथ्या दीनि यस्यां ताम् । प्रकीर्णा माल्यादयो यस्यां ताम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ तथा स्वलंकृतानि द्वागाण येषां त गृहा यस्यां ताम् । कैः । आपूर्णैः कुम्भैर्दध्ना चंदनेन चोक्षितैः सितैः प्रसूनानां दीपानां चावल्यो येषु तैः । वृत्तैः फलगुच्छैरुपलक्षिता रंभाः क्रमुकाश्च तत्सहितैः । सकेतुभिः केतवो ध्वजास्तत्सहितैः । पट्टिका वितस्तिविस्तारपट्टवस्त्राणि तत्सहितैः । तत्रेयं रीतिः । द्वारेषूभयतस्तंडुलानामुपरि पूर्णकुम्भान्तत्परितः प्रसूना वलयः कंठे पट्टिका मुखं चूतादिपल्लवास्तदुपरि पात्रांतरे दीपावलयस्तत्तन्निधौ सवृत्तरंभाः क्रमुकस्तंभाः केतवस्तोणानि चेति ॥ २३ ॥ नर

जुष्टेषु जालामुखरंध्रकुट्टिमेष्वविष्टपारावतबर्हिनादिताम् ॥ संसिक्तरथ्यापणमार्गचत्वरां प्रकीर्णमाल्यांकुरलाजतंडुलाम् ॥ २२ ॥ आपूर्णकुम्भैर्दध्निचंदनोक्षितैः प्रसूनदीपावलिभिः सपल्लवैः ॥ सवृत्तरंभाक्रमुकैः सकेतुभिः स्वलंकृतद्वारगृहां सपट्टिकैः ॥ २३ ॥ तां संप्रविष्टौ वसुदेवनंदनौ वृत्तौ वयस्यैर्नरदेववर्त्मना ॥ द्रष्टुं समीयुस्त्वरिताः पुरस्त्रियो हर्म्याणि चवारुरुर्ध्वनृपोत्सुकाः ॥ २४ ॥ काश्चिद् विपर्यगधृतवस्त्रभूषणा विस्मृत्य चैकं युगलेष्वथापराः ॥ कृतैकपत्रश्रवणैकनृपुरा नांक्त्वा द्वितीयं त्वपराश्च लोचनम् ॥ २५ ॥ अश्रंत्य एकास्तदपास्य भोजनमभ्यज्यमाना अकृतोपमज्जनाः ॥ स्वपंत्य उत्थाय निशम्य निस्स्वनं प्रपांययंत्योऽर्भमपोह्य मातरः ॥ २६ ॥

देववर्त्मना राजमार्गेण तां पुरीं संप्रविष्टाविति द्वितीयान्तम् ॥ २४ ॥ औत्सुक्यमेवाह द्रयेन । काश्चिदिति । विपर्यग्विपरीतं धृतानि वस्त्राणि भूषणानि च याभिस्ताः युगलेषु धार्येषु कुंडलकंकणादिष्वेकं विस्मृत्य एकमेव धृत्वा अपराः समीयुः । तदेवोदाहरति । कृतमेकमेव पत्रं ययोस्ते श्रवणे यासामेकमेव नृपुरं चरणाभरणं यासां ताश्च ताश्च नांक्त्वा अनंक्त्वा एकस्मिन्नेव लोचने अंजनं विधायैव ॥ २५ ॥ तद्भोजनं अपास्य त्यक्त्वा । अभ्यज्यमानाः सखीभिः क्रियमाणतैलाभ्यंगाः । अकृतोपमज्जना अकृतस्नानाः । अर्भं बालकं अपोह्य निरस्य ॥ २६ ॥

प्रगल्भा या लीलास्ताभिर्हसितानि अवलोकनानीक्षणानि च तैः श्रियं रमयतीति श्रीरमणस्तेनात्मना वपुषा तासां दृशामुत्सवं ददत्त मनांसि
जहार ॥ २७ ॥ मुहुः श्रुतत्वात्तद्गतचेतसः सद्यस्तं दृष्ट्वा तस्य प्रेक्षणं चोत्स्मितं च तदेव सुधा तयोक्षणं सेचनं तेन लब्धो मानो याभिस्ताः ।
दृशोद्घाटितेन नेत्रद्वारेणात्मनि मनसि लब्धं प्राप्तं परिष्वज्य तदप्राप्तिजनितमनंतमाधि मानसीं व्यथां जहुः । हे अरिंदम निर्जितकामेति

मनांसि तासामरविंदलोचनः प्रगल्भलीलाहसिततावलोकनैः ॥ जहार मत्तद्विरदेन्द्रविक्रमो दृशां ददच्छ्रीरमणात्म
नोत्सवम् ॥ २७ ॥ दृष्ट्वा मुहुः श्रुतमनुद्गतचेतसस्तं तत्प्रेक्षणोत्स्मितसुधोक्षणलब्धमानाः ॥ आनंदमूर्तिमुपगृह्य दृशा
त्मलब्धं हृष्यत्त्वचो जहुरनंतमरिंदमाधिम् ॥ २८ ॥ प्रामादशिखरारूढाः प्रीत्युत्फुल्लमुखांबुजाः ॥ अभ्यवर्षन् सौ
मनस्यैः प्रमदा बलकेशवौ ॥ २९ ॥ दध्यक्षतैः सोऽपात्रैः स्रग्गंधैरभ्युपायनैः ॥ तावानर्चुः प्रमुदितास्तत्र तत्र द्विजा
तयः ॥ ३० ॥ ऊचुः पौरा अहो गोप्यस्तपः किमचरन् महत् ॥ या हेतावनुपश्यन्ति नरलोकमहोत्सवौ ॥ ३१ ॥
रजकं कंचिदायातं रंगकारं गदाग्रजः ॥ दृष्ट्वाऽयाचत वासांमि धौतान्यत्युत्तमानि च ॥ ३२ ॥ देह्यावयोः समुचिता
न्यंग वासांसि चार्हतोः ॥ भविष्यति परं श्रेयो दातुस्ते नात्र संशयः ॥ ३३ ॥ स याचितो भगवता परिपूर्णैः सर्वतः ॥
साक्षेपं रुषितः प्राह भृत्यो राज्ञः सुदुर्मदः ॥ ३४ ॥ ईदृशान्येव वामांसि नित्यं गिरिवनेचराः ॥ परिधत्त किमुद्धृता राज
द्रव्याण्यभीप्सथ ॥ ३५ ॥ याताशु बालिशा मैवं प्रार्थय यदि जिजीविषा ॥ बध्नांति घ्नन्ति लुपन्ति दृप्तं राजकुलानि वै ॥ ३६ ॥

संबोधनम् । शृंगाररसे निमग्नो मा भूगिति ॥ २८ ॥ सौमनस्यैः कुसुमममूहैः शोभनमनोभावैर्वा ॥ २९ ॥ ॥ ३० ॥ पौराः पुरस्त्रियः ॥
॥ ३१ ॥ रजको वस्त्रनिर्णेजकः स एव वस्त्राणां रंगमपि कुर्वन् रंगकारस्तम् ॥ ३२ ॥ ॥ ३३ ॥ रुषितः कुपितः ॥ ३४ ॥ हे उद्धृताः गिरौ वने चरथ
ये नित्यं ते यूयं पूर्वं किं परिधत्तेति संभावनायां लोट् । अभीप्सथ प्रार्थयध्वम् ॥ ३५ ॥ राजकुलानि राजकीयाः लुपन्ति निःस्वं कुर्वन्ति ॥ ३६ ॥

॥ ३७ ॥ वासःकोशान्वस्त्रपुटकान् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ वायकस्तंतुवायविशेषः । वेषमलंकारम् । चैलेयैर्वस्त्रमयैरनुरूपैराकल्पैर्भूषणैः ॥ ४० ॥
पर्वण्युत्सवे सितेतरौ श्वेतकृष्णौ गजशावाविव ॥ ४१ ॥ इहलोके परमां श्रियं च बलं चैश्वर्यं च स्मृतिं चेंद्रियं तत्पाटवं च प्रादात् ॥ ४२ ॥

एवं विकल्थमानस्य कुपितो देवकीसुतः॥रजकस्य कराग्रेण शिरः कायादपांतयत् ॥३७॥ तस्यानुजीविनः सर्वे वासः
कोशान् विसृज्य वै ॥ दुद्रुवुः सर्वतो मार्गं वासांसि जगृहेऽच्युतः ॥३८॥ वसित्वात्मप्रिये वस्त्रे कृष्णः संकर्षणस्तथा ॥
शेषाण्यादत्त गोपेभ्यो विसृज्य भुवि कानिचित् ॥३९॥ ततस्तु वायकः प्रीतस्तयोर्वेषमकल्पयत् ॥ विचित्रवर्णैश्चैलेयैरा
कल्पैरनुरूपतः ॥४०॥ नाना लक्षणवेषाभ्यां कृष्णरामौ विरेजतुः ॥ स्वलंकृतौ बालमजौ पर्वणीव सितेतरौ ॥४१॥ तस्य
प्रसन्नो भगवान् प्रादात् सारूप्यमात्मनः ॥ श्रियं च परमां लोके बलैश्वर्यस्मृतींद्रियम् ॥ ४२ ॥ ततः सुदाम्नो भवनं
मालाकारस्य जग्मतुः ॥ तौ दृष्ट्वा सं ससुत्थाय ननाम शिरसा भुवि ॥४३॥ तयोरासनमानीय पाद्यं चाथार्हणादिभिः ॥
पूजां सानुगयोश्चक्रे सक्तांबूलानुलेपनैः ॥४४॥ प्राह नः सार्थकं जन्म पावितं च कुलं प्रभो ॥ पितृदेवर्षयो मह्यं तुष्टा
ह्यागमनेन वाम् ॥ ४५ ॥ भवंतौ किल विश्वस्य जगतः कारणं परम् ॥ अवतीर्णाविहांशेन क्षेमाय च भवाय च ॥४६॥
न हि वां विषमा दृष्टिः सुहृदोर्जगदात्मनोः ॥ समयोः सर्वभूतेषु भजंतं भजतोरपि ॥ ४७ ॥

॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ क्षेमायाभयाय भवायोद्भवाय ॥ ४६ ॥ रजकवधेन वायकानुग्रहेण च युवयोर्विषमदृष्टितयाऽनीश्वरता नाशं कनीयेत्याह ।

१ कराग्रेण नखेनैवेति बालप्रबोधिनी । २ अपाहृदिति पा० । ३ ननु त्रैलोक्यपतिरीश्वरो भगवान्दुरात्मनामुच्छिष्टं वस्त्रं कथं दधारेति चेन्न, मातुलवस्त्रत्वेन धारणौचित्यात् । तदुक्तं
मागवतशंकानिवारणमंजय्याम्—“मातुलानां कुमारीणां कन्यानां ब्रह्मचारिणाम् । नोच्छिष्टधारणे दोषो धर्मशास्त्रमतं त्विदम् ॥ १ ॥ कटेरधश्च नैतेषामपि धार्यं कदाचन । मातुलस्य दधौ वस्त्रं ज्ञात्वा च
जगत्पतिः ॥ २ ॥ इति । ४ दृष्ट्वाऽऽरात्समुत्थायेति पा० ।

न हि वामिति । अत्र हेतुः । समयोरिति । अत्रापि हेतुद्वयम् । सुहृदोऽगिति जगदात्मनोरिति च । कथं तर्हि वैषम्यं दृश्यते तत्राह । भजंतमिति । कल्पतरुगिरिवेत्यर्थः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ इत्यभिप्रेत्य इत्येवं विज्ञापयन्नभिप्रेत्य मन्मतं ज्ञात्वा मालाः कृष्णरामादिभ्यो ददौ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ ५१ ॥ अन्वयवर्धिनीम् अन्वये वंशे वृद्धिमतीमित्यर्थः । अप्रार्थितं श्रीप्रभृतिकं च दत्त्वा ततो निर्जगामेति ॥ ५२ ॥ स्वैरं चरन्मधुपुरे रजकं निकृत्य कृष्णः प्रदाय च वरानथ वायकाय ॥ मालाकृतं समनुकम्प्य चकार कुब्जामृज्जीं धनुश्च सह सोन्नमयन्वभंज ॥ १ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापु

तांवाज्ञापयतं भृत्यं किमहं करवाणि वाम् ॥ पुंसोऽत्यनुग्रहो ह्येष भवद्भिर्यन्नियुज्यते ॥ ४८ ॥ इत्यभिप्रेत्य राजेंद्र सुदा मा प्रीतमानसः ॥ शस्तैस्सुगंधैः कुसुमैर्माला विरचिता ददौ ॥ ४९ ॥ ताभिः स्वलंकृतौ प्रीतौ कृष्णरामौ सहानुगौ ॥ प्रणताय प्रपन्नाय ददतुर्वरदौ वरान् ॥ ५० ॥ सोऽपि वव्रेऽचलां भक्तिं तस्मिन्नेवाखिलात्मनि ॥ तद्भक्तेषु च सौहार्दं भूतेषु च दयां पराम् ॥ ५१ ॥ इति तस्मै वरान् दत्त्वा श्रियं चान्वयवर्धिनीम् ॥ बलमायुर्यशः कांतिं निर्जगाम सहाग्रजः ॥ ५२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पृ० पुरप्रवेशो नामैकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ ब्रजन् राजपथेन माधवः स्त्रियं गृहीतांगविलेपभाजनाम् ॥ विलोक्य कुब्जां युवतीं वराननां पप्रच्छ यांतीं प्रहसन् रसप्रदः ॥ १ ॥ का त्वं वरोर्वेतदुहानुलेपनं कस्यांगने वा कथयस्व साधु नः ॥ देह्यावयोरंगविलेपमुत्तमं श्रेयस्ततस्तेन चिरान्दविष्यति ॥ २ ॥

राणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे टीकायामेकचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४१ ॥ द्विचत्वारिंशके कुब्जोन्नमनं धनुषो भिदा ॥ वयस्तद्रक्षिणां कंपारिष्टं रंगोत्सवादि च ॥ १ ॥ अंगविलेपाश्चन्दनादयः गृहीतान्यंगविलेपानां भाजनानि यथा ताम् । रसप्रदः सुखप्रदः ॥ १ ॥ हे अंगने हे वरोरु इति सोपहासं सम्बोध्यापृच्छति । त्वं का एतदनुलेपनं कस्य वा उ ह इति निपातौ भूविशेषयुक्ते वितर्के । अस्मत्सेवा संशयः फलत्येकेत्याह । न

१ तौ जगदीश्वरौ भवन्तौ भृत्यं मामाज्ञापयतमित्यर्थः । २ बहुवचनं तद्भक्ताभिप्रायेणेति बा० प्र० । ३ मालां विरचितामिति पाठे एकवचनं जात्यभिप्रायं वेदितव्यम् । ४ कीर्तिमिति पा० । ५ धात्री वचसेत्यपि कुत्रचित् । ६ सद्यः फलेत्याहेत्यन्यत्र ।

१. ६. ५.

॥११७॥

चिरादिति ॥ २ ॥ तिस्रो ग्रीवोरः कटयो वक्रा इति त्रिव्रकेति नाम यस्याः ॥ अनुलेपनसाधनक्रियायां कंसस्य बहुमता दास्यस्मि ॥ ३ ॥
रूपं चांगसौष्ठवं पेशलं च सौकुमार्यं माधुर्यं च रसिकता हसितं चालापाश्च वीक्षितं च तैर्धर्षितात्मा मोहितचित्ता सा ददौ । सांद्रं घनम् ॥ ४ ॥
स्ववर्णंतरशोभिना रामकृष्णयोर्वर्णाभ्यामितरः पीतादिवर्णस्तेन शोभितं शीलं यस्य तेन । सम्प्राप्तपरभागेन सम्प्राप्तः परो नाभेरुपरितनो
सैरंध्र्युवाच ॥ दास्यस्म्यहं सुंदर कंससंमता त्रिवक्रनामा ह्यनुलेपकर्मणि ॥ मद्भावितं भोजपतेरंतिप्रियं विना युवां
कोऽन्यतमस्तदर्हति ॥ ३ ॥ रूपपेशलमाधुर्यहसितालापवीक्षितैः ॥ धर्षितात्मा ददौ सांद्रमुभयोरनुलेपनम् ॥ ४ ॥
ततस्तावंगरागेण स्ववर्णंतरशोभिना ॥ संप्राप्तपरभागेन शुशुभातेऽनुरंजितौ ॥ ५ ॥ प्रसन्नो भगवान् कुब्जां त्रिवक्रां रु
चिराननाम् ॥ ऋज्वीं कर्तुं मनश्चक्रे दर्शयन् दर्शने फलम् ॥ ६ ॥ पद्मयामाक्रम्य प्रपदे द्वयंगुल्युत्तानपाणिना ॥ प्रगृह्य
चुबुकेऽध्यात्ममुदनीनमदच्युतः ॥ ७ ॥ सा तदर्जुसमानांगी बृहच्छ्रोणिपयोधरा ॥ मुकुन्दस्पर्शनात् सद्यो बभूव प्रम
दोत्तमा ॥ ८ ॥ ततो रूपगुणौदार्यसंपन्ना प्राह केशवम् ॥ उत्तरीयांतमाकृष्य स्मयन्ती जातहृच्छया ॥ ९ ॥ एहि वीर
गृहं यामो न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ त्वयोन्मथितचित्तायाः प्रसीद पुरुषर्षभ ॥ १० ॥ एवं स्त्रिया याच्यमानः कृष्णो
रामस्य पश्यतः ॥ मुखं वीक्ष्यानुगानां च प्रहसंस्तामुवाच ह ॥ ११ ॥ एष्यामि ते गृहं सुभ्रुः पुंसामाधिविकर्शनम् ॥ साधिता
र्थोऽगृहाणां नः पांथानां त्वं परायणम् ॥ १२ ॥

भागो येन सः । सम्प्राप्तः परभागः शोभातिशयो येनेति वा । तेनानुरंजितौ ॥ ५ ॥ स्वदर्शने पश्यः फलं दर्शयन् ॥ ६ ॥ तस्याः प्रपदे पादाग्र
द्वयं पद्मयामापीड्य द्वे अंगुल्यावुत्ताने उन्नतं यस्मिन्पाणौ तेन विबुक्कं मुखस्यायोभागे धृत्वाऽध्यात्मं देहमुन्नमयामास ॥ ७ ॥ तदैव ऋजु ममान
मंगं यस्याः । बृहत्यौ श्रोणी पयोधरौ च यस्याः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ आधिविकर्शनं मनः

१ दास्यस्म्यहं ते सुखं संमता इति, दास्यस्म्यहं सुन्दरवर्णं संमतेति च पाठान्तरद्वयं अस्तकद्वय उपलभ्यते ।

२ दास्यमुदनीनमदिति पा० ।

१ कुब्जतया बलाभावेन शनैर्धर्षितस्य चन्दनादेरतिसूक्ष्मत्वादतिप्रियमित्याशयः ।

भी. टी.

ब. ४२

॥११७॥

पीडाशमनम् । कंसवधेन स्वयं साधितोर्थः सुहृदां प्रयोजनं येन सः । अगृहाणामकृतदाराणां पांथानां प्रवासिनां परमयनमाश्रयस्त्वम् ॥ १२ ॥
मधुरया गिरा तां प्रस्थाप्य ब्रजन्वणिकपथैर्वणिग्भिरनेकोपायनादिभिः पथि अर्चितः ॥ १३ ॥ लेख्याश्चित्रन्यस्ता इव मूर्तयो यासां ताः
॥ १४ ॥ धनुषः स्थानं धनुर्मखशालां पृच्छमानः पृच्छन् ॥ १५ ॥ प्रसह्य बलात् ॥ १६ ॥ निमिषेणातिशीघ्रम् । मदकरी मत्तहस्ती

विमृज्य माधव्या वाण्या तां ब्रजन् मार्गे वणिकपथैः ॥ नानोपायनतांबूलस्रग्गंधैः साग्रजोऽर्चितः ॥ १३ ॥ तद्दर्शनस्मरं
क्षोभादात्मानं नाविदन् स्त्रियः ॥ विस्रस्तवासः कवरवलयालेमूख्यतयः ॥ १४ ॥ ततः पौरान् पृच्छमानो धनुषः स्था
नमच्युतः ॥ तस्मिन् प्रविष्टो ददृशे धनुरेन्द्रमिवाद्भुतम् ॥ १५ ॥ पुरुषैर्बहुभिर्गुप्तमर्चितं परमर्द्धिमत् ॥ वार्यमाणो
नृभिः कृष्णः प्रसह्य धनुराददे ॥ १६ ॥ करेण वामेन सलीलमुद्धतं सज्यं च कृत्वा निमिषेण पश्यताम् ॥ नृणां विकृष्य
प्रबभञ्ज मध्यतो यथेक्षुदंडं मदकर्षुरुक्रमः ॥ १७ ॥ धनुषो भज्यमानस्य शब्दः खं रोदसी दिशः ॥ पूरयामास यं श्रुत्वा
कंसस्त्रासमुपागमत् ॥ १८ ॥ तद्रक्षिणः सानुचराः कुपिता आततायिनः ॥ ग्रहीतुकामा आवब्रुर्गृह्यतां वध्यतामि
ति ॥ १९ ॥ अथ तान् दुरभिप्रायान् विलोक्य बलकेशवौ ॥ कुद्धौ धन्वन आदाय शकले तांश्च जघ्नतुः ॥ २० ॥ बलं
च कंसप्रहितं हत्वा शालामुखात् ततः ॥ निष्क्रम्य चेतुर्हृष्टौ निरीक्ष्य पुर संपदः ॥ २१ ॥ तयोस्तदद्भुतं वीर्यं निशाम्य
पुरवासिनः ॥ तेजः प्रागल्भ्यरूपं च मेनिरे विबुधोत्तमौ ॥ २२ ॥ तयोर्विचरतोः स्वैरमादित्योऽस्तमुपेयिवान् ॥ कृष्ण
रामौ वृत्तौ गौपैः पुराच्छकटमीयतुः ॥ २३ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ गृह्यतां वध्यतामिति वदन्तो जिघृक्षुव आवब्रुवन्तः ॥ १९ ॥ न केवलं कुद्धौ किं तु भग्नस्य धनुषः शकले गृहीत्वा जघ्नतुश्चेति
॥ २० ॥ परतः प्रातरेव गंतव्यमिति शालामुखादेव पुनर्निष्क्रम्य ॥ २१ ॥ तेजः प्रभावम् । प्रागल्भ्यं धृष्टताम् ॥ २२ ॥ शकटं शकटाव

मोचनस्थानम् ॥ २३ ॥ मुकुन्दस्य विगमे व्रजान्निर्गमनसमये या आशिष आशासत 'सुखं प्रभाता रजनीयम् । अद्य ध्रुवं तत्र दृशो भविष्यते' इत्यादि यदुक्तवत्यस्ता ऋताः सत्या बभूवुः । केनम् । मधुपुरि मथुरायां पुरुषभूषणस्य श्रीकृष्णस्य गात्रस्य देहस्य लक्ष्मीं शोभां संपश्यताम् । कथंभूतस्य गात्रस्य । नु अहो इतरान्ब्रह्मादीन् हित्वा यदयनमाश्रयं श्रीः कामयामास । यां गात्रलक्ष्मीमिति वा ॥ २४ ॥ अवनिकं क्षालितमंत्रियुगलं ययोस्तौ क्षीरमिश्रमन्नं भुक्त्वा तां रात्रिं सुखं न्यवसताम् ॥ २५ ॥ परं केवलं गोविंदरामयोर्विक्रीडितं तत्र तु पराक्रमः कश्चित् ॥ २६ ॥ उभयथा स्वप्नजागरितभेदेन प्रत्येकं मृत्योर्दोत्यकराणि च । तथा च मंत्रः । "इत्थादुलूकश्चापन्नं हिरण्याक्षो अयोमुखः । रक्षसां

गोप्यो मुकुन्दविगमे विरहातुरा या आशासताशिष ऋता मधुपुर्यभूवन् ॥ संपश्यतां पुरुषभूषणगात्रलक्ष्मींहित्वेतरान् नु भजतश्चकमेऽयनं श्रीः ॥ २४ ॥ अवनिकांघ्रियुगलौ भुक्त्वा क्षीरोपसेचनम् ॥ उषतुस्तां सुखं रात्रिं ज्ञात्वा कंस चिकीर्षितम् ॥ २५ ॥ कंसस्तु धनुषो भंगं रक्षिणां स्वबलस्य च ॥ वधं निशम्य गोविंदरामविक्रीडितं परम् ॥ २६ ॥ दीर्घप्रजागरो भीतो दुर्निमित्तानि दुर्मतिः ॥ बहून्यचष्टोभयथा मृत्योर्दोत्यकराणि च ॥ २७ ॥ अदर्शनं स्वशिरसः प्रतिरूपे च सत्यपि ॥ असत्यपि द्वितीये च द्वैरूप्यं ज्योतिषां तथा ॥ २८ ॥ छिद्रप्रतीतिश्छायायां प्राणघोषानुपश्रुतिः ॥ स्वर्णप्रतीतिर्वृक्षेषु स्वपदानामदर्शनम् ॥ २९ ॥ स्वप्ने प्रेतपरिष्वंगः खरयानं विषादनम् ॥ यायान्नलदमाल्ये कस्तैलाभ्यक्तो दिगंबरः ॥ ३० ॥

दूत आगतः ॥ " इत्यादिः । तथा "यदेतद्भूतान्यन्वाविश्य देवीं वाचं वदसि" इत्यादिश्च ॥ २७ ॥ तानि दर्शयति श्लोकत्रयेण । जलादौ प्रतिरूपे दृश्यमानेऽपि स्वशिरसस्तत्रादर्शनम् । असत्यपि द्वितीये चक्षुषोर्तर्धानेगुल्यादौ ज्योतिषां चंद्रादीनां द्वित्वम् ॥ २८ ॥ छायायां प्रतिबिम्बे छिद्रप्रतीतिः । पिहितकर्णपुटस्य योतःश्रूयमाणो ध्वनिः स प्राणघोषस्तस्यानुपश्रुतिरश्रवणम् । वृक्षेषु स्वर्णवर्णप्रतीतिः । रजःकर्दमादिषु स्वपदानामदर्शनम् । एतानि जागरितानि दुर्निमित्तानि ॥ २९ ॥ स्वप्नान्याह । स्वप्न इति । प्रेतैर्मृतैः परिष्वंगः । खरमारुह्य यानम् । विषभक्षणम् ।

नलदमाली जपाकुसुममाली यायादिति यत्तदप्येकं दुर्निमित्तमिति ॥ ३० ॥ ३१ ॥ कष्टन कथाचतुष्टयमाताया पुनः सूय चाद्भ्यः तदुत्तमं
इति । तथा च श्रुतिः । “अद्भ्यो वा एष प्रातरुदेति अपः सायं प्रविशति” इति । “य उदगान्महतोर्णवात् विभ्राजमानः सलिलस्य मध्यात् ।
स मा वृषभो लोहिताक्षः सूर्यो विपश्चिन्मनसा पुनातु ॥” इति च ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यथोपजोषं यथासुखम् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मल्लताल उत्तमं

अन्यानि चेत्यभूतानि स्वप्नजागरितानि च ॥ पश्यन् मरणसंत्रस्तो निद्रां लेभे न चिंतया ॥ ३१ ॥ व्युष्टा
यां निशि कौरव्य सूर्ये चाद्भ्यः समुत्थिते ॥ कारयामास वै कंसो मल्लक्रीडामहोत्सवम् ॥ ३२ ॥ आनर्चुः पुरुषा रंगं
तूर्यभेर्यश्च जग्निरे ॥ मंचाश्चालंकृताः स्रग्भिः पताकाचैलतोरणैः ॥ ३३ ॥ तेषु पौरा जानपदा ब्रह्मक्षत्रपुरोगमाः ॥ यथो
पजोषं विविशू राजानश्च कृतासनाः ॥ ३४ ॥ कंसस्तु संवृतोऽमात्यै राजमंच उपाविशत् ॥ मंडलेश्वरमध्यस्थो
हृदयेन विदूयता ॥ ३५ ॥ वाद्यमानेषु तूर्येषु मल्लतालोत्तरेषु च ॥ मल्लाः स्वलंकृता दृप्ताः सोपाध्यायाः समागताः
॥ ३६ ॥ चाणूरा मुष्टिकः कूटः शलस्तोशल एव च ॥ त आसेदुरुपस्थानं वल्गुवाद्यप्रहर्षिताः ॥ ३७ ॥ नंदगोपादयो
गोपा भोजराजसमाहुताः ॥ निवेदितोपायनास्ते एकस्मिन् मंच आविशन् ॥ ३८ ॥ इति श्रीभाग० म० द० पु०
कुब्जोन्नमनादिवर्णनं नाम द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

उपरि उच्चैः श्रूयते येषु तेषु तूर्येषु । उपाध्याया मल्लाचार्याः ॥ ३६ ॥ उपस्थानं मल्लरंगमासेदुरागताः ॥ ३७ ॥ भोजराजेन कंसेन समा
हुताः समाहुताः । निवेदितान्युपायनानि येन्ते ॥ ३८ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमे पर्वार्धे टीकायां द्विचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४२ ॥

द. पू.
११९॥

त्रिचत्वारिंशके इत्वा गजेन्द्रं रामकृष्णयोः ॥ रंगप्रवेशसौभाग्यं चाणूरेण च भाषणम् ॥ १ ॥ पूर्वैद्युरेव कृतं शौचं शुद्धत्वं निरपराधत्वं
याभ्यां तौ । एतदुक्तं भवति । धनुर्भगादिनाऽऽवाभ्यां निजैश्वर्यं सूचितेऽपि पितरौ न मुंचत्यावां च पुनर्जिघांसत्यतोऽस्य मातुलस्यापि
वधे नावयोर्दोष इत्येवं कृतापराधपरिहासविति । मल्लानां दुन्दुभीनां च निर्वोषं मल्लतालदुन्दुभिनिर्वोषं वा ॥ १ ॥ कुवल्यापीडसंज्ञकं नागं
हस्तिनम् अंबष्टो हस्तिपकस्तेन चोदितम् ॥ २ ॥ परिकरं बद्धा युद्धोचितपरिधानं कृत्वा । समुह्य निबध्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ अंतको

श्रीशुक उवाच ॥ अथ कृष्णश्च रामश्च कृतशौचौ परंतप ॥ मल्लदुन्दुभिनिर्वोषं श्रुत्वा द्रष्टुमुपेयतुः ॥ १ ॥ रंगद्वारं समा
साद्य तस्मिन्नागमं वस्थितम् ॥ अपश्यत् कुवल्यापीडं कृष्णो वष्टुप्रचोदितम् ॥ २ ॥ बद्धा परिकरं शौरिः समुह्य कुटि
लालकान् ॥ उवाच हस्तिपं वाचा मेघनादगभीरया ॥ ३ ॥ अंबष्टां वष्टु मार्गं नौ देह्यपक्रम मा चिरम् ॥ नो चेत्
सकुंजरं त्वाद्य नयामि यमसादनम् ॥ ४ ॥ एवं निर्भर्त्सितो वष्टुः कुपितः कोपितं गजम् ॥ चोदयामास कृष्णाय
कालांतकयमोपमम् ॥ ५ ॥ करीन्द्रस्तमभिद्रुत्य करेण तरसाऽग्रहीत् ॥ कराद् विगलितः सोऽमुं निहत्यांघ्रिष्वलीयत
॥ ६ ॥ संक्रुद्धस्तमचक्षाणो घ्राणदृष्टिः स केशवम् ॥ परामृशत् पुष्करेण स प्रसह्य विनिर्गतः ॥ ७ ॥ पुच्छे प्रगृह्याऽ
तिबलं धनुषः पंचविंशतिम् ॥ विचकर्ष यथा नागं सुपर्ण इव लीलया ॥ ८ ॥

मृत्युः कालस्तन्निमित्तं यमस्तन्नियंता तैरुपमा यस्य तम् ॥ ५ ॥ विगलितो विच्युतः मुष्टिना निहत्य चरणेष्वलीयतादृश्यो बभूव ॥
॥ ६ ॥ अचक्षाणोऽपश्यन् । घ्राणमवघ्राणं तेन दृष्टिर्दर्शनं यस्य सः । लोचनगोचरमपि हि पशवो घ्राणेन जानंतीति प्रसिद्धम् ।
परामृशद्भृतवान् पुष्करेण शृङ्गाग्रेण । स कृष्णः । प्रसह्य बलेन ॥ ७ ॥ धनुषो धनुषां पञ्चविंशतिं हस्तशतं यावत्तावंतं देशं विचकर्ष आकृष्य
नीतवान् । कं क इव विचकर्ष । यथा नागं सर्पवद्वर्तमानं गजं सुपर्ण इव स्वयमित्यर्थः । 'आविरासीद्यथा प्राच्यां दिशींदुरिव पुष्कलः'

१ द्विरुक्तिः क्रोधसूचनार्था । २ कृष्णं हंतुमित्यर्थः । "क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिनः" इत्यनेन चतुर्थी ।

श्री टी.
अ. ४३

॥ ११९ ॥

इतिवत् प्राचीदिगिव वर्तमानायां देवक्याम् इंदुरिव वर्तमानः कृष्णः ॥ ८ ॥ स पर्यावर्तमानेनेति । पुच्छग्राहिणं श्रीकृष्णं ग्रहीतुं यदि दक्षिणतः परिवर्तते गजस्तर्हि सव्यतो भ्रामयति तं कृष्णः । यदा सव्यतः परिवर्तते गजः तदा दक्षिणतो भ्रामयन् भ्राम्यमाणेन तेन सह स बभ्राम । गोवत्सेन भ्राम्यमाणेन बालकः स एव कृष्णो यथान्यो वा बालक इवेति ॥ ९ ॥ वारणं गजं प्राद्रवन्प्रकर्षेणासमंततो धावन्पातयामास । यथा पतति तथा तं वंचयन्प्राद्रवदित्यर्थः ॥ १० ॥ किं च स धावति । अहनदहन ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥

स पर्यावर्तमानेन सव्यदक्षिणतोऽच्युतः ॥ बभ्राम भ्राम्यमाणेन गोवत्सेनेव बालकः ॥ ९ ॥ ततोऽभिमुखमभ्येत्य पाणिनाऽऽहत्य वारणम् ॥ प्राद्रवन् पातयामास स्पृश्यमानः पदेपदे ॥ १० ॥ स धावन् क्रीडयाभूमौ पतित्वा सहसोत्थितः ॥ तं मत्वा पतितं क्रुद्धो दंताभ्यां सोऽहनत क्षितिम् ॥ ११ ॥ स्वविक्रमे प्रतिहते कुंजरेंद्रोऽत्यमर्षितः ॥ चोद्यमानो महा मात्रैः कृष्णमभ्यद्रवद् रुषा ॥ १२ ॥ तमापतंतमासाद्य भगवान् मधुसूदनः ॥ निगृह्य पाणिना हस्तं पातयामास भूतले ॥ १३ ॥ पतितस्य पदाक्रम्य मृगेंद्र इव लीलया ॥ दंतमुत्पाट्य तेनेभं हस्तिपांश्चाहनद्धरिः ॥ १४ ॥ मृतकं द्विपमुत्सृज्य दंतपाणिः समाविशत् ॥ अंसन्यस्तविषाणोऽसृङ्मदविंदुभिरंकितः ॥ विरूढस्वेदकणिकावदनांबुरुहो बभौ ॥ १५ ॥ वृत्तौ गोपैः कतिपयैर्बलदेवजनार्दनौ ॥ रंगं विविशतू राजन् गजदंतवरायुधौ ॥ १६ ॥ मल्लानामशनिर्नृणां नरवरः स्त्रीणां स्मरो मूर्तिमान् गोपानां स्वजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता स्वपित्रोः शिशुः ॥ मृत्युर्भोजपतेर्विराडविदुषां तत्त्वं परं योगिनां वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रंगं गतः साग्रजः ॥ १७ ॥

रंगं समाविशत्तदा वीरश्रिया बभौ । कथंभूतः । अंसे न्यस्तं विषाणं गजदंतो येन सः । असृजो रक्तस्य मदस्य च विंदुभिः पारितोक्तिः । विरूढा उद्गताः स्वेदकणिकास्ताभिरुपलक्षितं वदनांबुरुहं यस्य सः ॥ १५ ॥ न केवलं स एकः समाविशत्किं तु वृत्तौ गोपैरिति ॥ १६ ॥ तत्र च शृंगारादिसर्वरसकदंबकमूर्तिर्भगवांस्तत्तदभिप्रायानुसारेण तत्तद्रूपो बभौ न तु साकल्येन सर्वेषामित्याह । मल्लानामिति । मल्लादी

१ यदैव तद्वननाय प्रवृत्तस्तदैव कृष्णस्य श्रुतिरिति तत उर्यायान्यत्र गमनात्तद्वनसंबधो भूमाख्ये जानस्ततोपि तस्यैव दंतव्यया जाता न काचिद्गवतः श्रुतिरिति ब्रूमः । २ तेनैवेति पाठः स च युक्तः ।

३ च पतिः सदैव शुश्रूभे रंगेऽच्युतः साग्रजः इत्यपरत्र ।

भा. ९. ५.
॥ १२० ॥

नामज्ञानां द्रष्टृणामशन्यादिरूपेण दशधा विदितः सन्साग्रजो रंगं गत इत्यन्वयः । मल्लादिष्वभिव्यक्ता रसाः क्रमेण श्लोकेन निबध्यन्ते ।
“रौद्रोऽद्भुतश्च शृंगारो हास्यं वीरो दया तथा ॥ भयानकश्च बीभत्सः शांतः सप्रेमभक्तिकः ॥ अविदुषां विराट् विकलः अपर्याप्तो
राजत इति तथा अनेन बीभत्सरस उक्तः । विकलत्वं च ‘क्व वज्रसारसर्वांगौ’ इत्यादिना वक्ष्यते ॥ १७ ॥ उद्विविजे भीतो बभूव ॥
॥ १८ ॥ यथा नटाविति निर्भयत्वं दर्शितम् ॥ १९ ॥ प्रहर्षवेगेनोत्कलितान्युज्जृम्भितानीक्षणान्याननानि च येषां ते । तयोराननं पपुः
हतं कुवल्यापीडं दृष्ट्वा तावपि दुर्जयौ ॥ कंसो मनस्व्यपि तदा भृशमुद्विविजे नृप ॥ १८ ॥ तौ रेजतूरंगगतौ महा
भुजौ विचित्रवेषाभरणस्त्रगंबरौ ॥ यथा नटावुत्तमवेषधारिणौ मनः क्षिपंतौ प्रभया निरीक्षताम् ॥ १९ ॥ निरीक्ष्य
तावुत्तमपूरुषौ जना मंचस्थिता नागरराष्ट्रका नृप ॥ प्रहर्षवेगोत्कलितेक्षणाननाः पपुर्न तृप्ता नयनैस्तदाननम् ॥ २० ॥
पिबंत इव चक्षुर्भ्यां लिहंत इव जिह्वया ॥ जिघ्रंत इव नासाभ्यां श्लिष्यंत इव बाहुभिः ॥ २१ ॥ ऊचुः परस्परं
ते वै यथादृष्टं यथाश्रुतम् ॥ तद्वपगुणमाधुर्यप्रागल्भ्यस्मारिता इव ॥ २२ ॥ एतौ भगवतः साक्षाद् हरेर्नारायणस्य हि ॥
अवतीर्णाविहांशेन वसुदेवस्य वेश्मनि ॥ २३ ॥ एष वै किल देवक्यां जातो नीतश्च गोकुलम् ॥ कालमेतं वसन् गूढो
ववृधे नंदवेश्मनि ॥ २४ ॥ पृतनाऽनेन नीतांतं चक्रवातश्च दानवः ॥ अर्जुनौ गुह्यकः केशी धेनुकोन्ये च तद्विधाः ॥ २५ ॥
गावः सपाला एतेन दावाग्नेः परिमोचिताः ॥ कालियो दमितः सर्प इन्द्रश्च विमदः कृतः ॥ २६ ॥
परं न तृप्ताः । निराकांक्षां न बभूवुरित्यर्थः ॥ २० ॥ तदेवाह । पिबंत इवेति ; श्लिष्यंत इव परिष्वंगं कुर्वंत इव लक्षिता इत्यर्थः ॥ २१ ॥
यथादृष्टं धनुर्भगादि यथाश्रुतं गोवर्धनोद्धरणादि तत्तदनतिक्रम्य तदनुरूपमित्यर्थः । प्रत्यक्षं च तयो रूपं गजदंतादियुक्तं गुणाः शौर्यादयो
माधुर्यं हसितालापादि प्रागल्भ्यं धाष्टर्यं तैः स्मारिता इव स्मरणं प्रापिता इवेत्यर्थः ॥ २२ ॥ विस्मितानां वाक्यान्याह अष्टभिरेतावित्यादिभिः
॥ २३ ॥ किलेति सर्वत्रान्वेति ॥ २४ ॥ गुह्यकः शंखचूडः अन्ये चाघासुरादयः ॥ २५ ॥ २६ ॥

१ अंशेनेति रामस्यांशावतारत्वादजहत्स्वार्थया लक्षणया छत्रिणो गच्छन्तीतिवप्रयोगः । अन्यथा “कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्” इत्युक्तिविरोधापत्तेः ।

जी. टी.
अ. ४३

॥ १२० ॥

॥२७॥ आश्रममीषच्छ्रमयुक्तं सुखम् । अश्रमं श्रमरहितं सुखमिति वा । यद्वा अश्रमं यथा भवति तथा तापांस्तरंति स्मेति ॥२८॥ अनेन परिरक्षितो यदोर्वशः सुबहुविश्रुतः सञ्छयादि लप्स्यत इति वदंतीति ॥२९॥ धेनुकबकवत्सामुरेषु विपर्ययोक्तिर्जनवादेष्वनिश्चयात् ॥३०॥ जनेष्वेवं

मप्ताहमेकहस्तेन धृतोऽद्रिप्रवरोऽमुना ॥ वर्षवाताशनिभ्यश्च परित्रातं च गोकुलम् ॥ २७ ॥ गोप्योऽस्य नित्यमुदितहसितप्रेक्षणं सुखम् ॥ पश्यन्त्यो विविधांस्तापांस्तरंति स्माऽऽश्रमं मुदा ॥ २८ ॥ वदंत्यनेन वंशोऽयं यदोः सुबहुविश्रुतः ॥ श्रियं यशो महत्त्वं च लप्स्यते परिरक्षितः ॥ २९ ॥ अयं चास्याग्रजः श्रीमान् रामः कमललोचनः ॥ प्रलम्बो निहतो येन वत्सको ये बकादयः ॥ ३० ॥ जनेष्वेवं ब्रुवाणेषु तूर्येषु निनदत्सु च ॥ कृष्णरामौ समाभाष्य चाणूरो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३१ ॥ हे नंदसूनो हे राम भवंतौ वीरसंमतौ ॥ नियुद्धकुशलो श्रुत्वा राज्ञाऽहूतौ दिदृक्षुणा ॥ ३२ ॥ प्रियं राज्ञः प्रकुर्वत्यश्श्रेयो विदंति वै प्रजाः ॥ मनसा कर्मणा वाचा विपरीतमतोऽन्यथा ॥ ३३ ॥ नित्यं प्रमुदिता गोपा वत्सपाला यथा स्फुटम् ॥ वनेषु मल्लयुद्धेन क्रीडंतश्चारयंति गाः ॥ ३४ ॥ तस्माद्राज्ञः प्रियं वयं वयं च करवामहे ॥ भूतानि नः प्रसीदंति सर्वभूतमयो नृपः ॥ ३५ ॥ तन्निशम्याब्रवीत् कृष्णो देशकालोचितं वचः ॥ नियुद्धमात्मनोऽभीष्टं मन्यमानोऽभिनन्द्य च ॥ ३६ ॥ प्रजा भोजपतेरस्य वयं चापि वनेचराः ॥ करवाम प्रियं नित्यं तन्नः परमनुग्रहः ॥ ३७ ॥ बाला वयं तुल्यबलैः क्रीडिष्यामो यथोचितम् ॥ भवेन्नियुद्धं माऽधर्मः स्पृशेन्मल्लसभासदः ॥ ३८ ॥

ब्रुवाणेषु सत्सु तदसहमानश्चाणूरोऽब्रवीदिति ॥३१॥३२॥३३॥३४॥ हे कृष्ण प्रियं करवामेति । राज्ञि प्रीते भूतानि च प्रसीदेयुः ॥३५॥३६॥ ॥ ३७ ॥ यथोचितं नियुद्धं बाहुयुद्धं भवेत् । मल्लसभानदो मल्लसभाधिकृताञ्जनानधर्मो मा स्पृशेन्न स्पृशेदित्यर्थः । हे मल्लेति वा ॥ ३८ ॥

सहस्रद्विपानां सत्त्वं बलं विभर्तीति तथा ॥ ३९ ॥ बलिभिर्मादृशैः सह भवद्भ्यां बलिभ्याम् अत्र युद्धे नानयो नाधर्मः । विक्रमं पराक्रमं कुरु ।
मुष्टिको विक्रमता दित्यनुषंगः ॥ ४० ॥ इति श्रीमद्भागवते म० द० पूर्वार्धे टीकायां त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ चतुश्चत्वारिंशके तु मल्लकंसादि
मर्दनम् ॥ कंसयोषित्समाश्रामस्ताभ्यां पित्रोश्च दर्शनम् ॥ १ ॥ चर्चितो निश्चित एव संकल्पो यस्य सः । आससाद् जग्राहेत्यर्थः ॥ १ ॥ २ ॥
बाहुमध्यात्कनिष्ठांगुलिव्यतिरेकेण कृतमुष्टिर्हस्तोऽरत्निः ॥ ३ ॥ परिभ्रामणं हस्तादिषु गृहीत्वा परितश्चालनं विक्षेपो नोदनं परिरंभो बाहुभ्यां
चाणूर उवाच ॥ न बालो न किशोरस्त्वं बलश्च बलिनां वरः ॥ लीलयेभो हतो येन सहस्रद्विपसत्त्वभृत् ॥ ३९ ॥
तस्माद्भवद्भ्यां बलिभिर्योद्धव्यं नाऽनयोऽत्र वै ॥ मयि विक्रम वाष्ण्येय बलेन सह मुष्टिकः ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वार्धे कुवल्यापीडवधो नाम त्रिचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं चर्चित
संकल्पो भगवान् मधुसूदनः ॥ आससादाथ चाणूरं मुष्टिकं रोहिणीसुतः ॥ १ ॥ हस्ताभ्यां हस्तयोर्वद्धा पद्भ्यामेव च
पादयोः ॥ विचकर्षतुरन्योन्यं प्रसह्य विजिगीषया ॥ २ ॥ अरत्नी द्वे अरत्निभ्यां जानुभ्यां चैव जानुनी ॥ शिरः
शीर्ष्णोरसोरस्तावन्योन्यमभिजघ्नतुः ॥ ३ ॥ परिभ्रामणविक्षेपपरिरंभावपातनैः ॥ उत्सर्पणापसर्पणैश्चान्योन्यं प्रत्य
रुंधताम् ॥ ४ ॥ उत्थापनैरुन्नयनैश्चालनैः स्थापनैरपि ॥ परस्परं जिगीषंतावपचक्रतुरात्मनः ॥ ५ ॥ तद्वलाबलवद् युद्धं
समेताः सर्वयोषितः ॥ ऊचुः परस्परं राजन् सानुकंपा वरूथशः ॥ ६ ॥

निष्पीडनम् अवपातनमधःक्षेपः उत्सर्पणमुत्सृज्य पुरतो गमनम् अपसर्पणं पृष्ठतो गमनम् एनैः अन्योऽन्यं प्रत्यरुंधतां प्रत्यावृतवंतौ ॥ ४ ॥
उत्थापनं जानुनी पादौ च पिंडीकृत्य पतितस्योच्चाटनम् । उन्नयनं हस्ताभ्यामुद्धृत्य नयनम् । चालनं कंठादिलग्नस्य निःसारणम् ।
स्थापनं पाणिपादादिपिंडीकरणम् । एवं परस्परमात्मनो देहस्यापचक्रतुरपकारं कृतवंतौ ॥ ५ ॥ तद्युद्धं बलाबलवदेकतो बलमन्यतोऽबलम् । तद्युक्तं

बलाबलवत् विषममित्यूचुरित्यर्थः । वरूथशः समेताः संघशो मिलिताः । यद्वा तद्वलाबलवतोर्युद्धं दृष्ट्वा महानयमधर्म इत्युचुरित्यन्वयः ।
अत्र दृष्टेत्यध्याहार्यम् ॥ ६ ॥ तदेव दर्शयति । महानिति । बालयोर्बलवतोश्च युद्धं राजा चेत्पश्येत्स्वयं वारणीयः । एते तु राज्ञः पश्यतः स्वयम
न्विच्छन्त्यनुमन्यन्त इति बतायं महानधर्म इत्यर्थः ॥ ७ ॥ बलाबलवद्युद्धतां प्रपंचयति पंचभिः । केति । वज्रसाराणि वज्रवत्कठिनानि सर्वाण्यंगानि
ययोस्तौ ॥ ८ ॥ समाजस्य सभायाः ॥ ९ ॥ अपरा ऊचुः । न सभामिति । अब्रुवन् ज्ञात्वाऽपि तूष्णीं तिष्ठन् । विब्रुवन्विपरीतं ब्रुवन् ।

महानयं बताऽऽधर्म एषां राजसभासदाम् ॥ ये' बलाबलवद् युद्धं राज्ञोऽन्विच्छन्ति पश्यतः ॥ ७ ॥ क वज्रसारसर्वांगौ
मल्लौ शैलेंद्रसन्निभौ ॥ क चातिसुकुमारांगौ किशोरौ नाप्तयौवनौ ॥ ८ ॥ धर्मव्यतिक्रमो ह्यस्य समाजस्य ध्रुवं भ
वेत् ॥ यत्राधर्मस्समुत्तिष्ठेन्न स्थेयं तत्र कर्हिचित् ॥ ९ ॥ न सभां प्रविशेत् प्राज्ञः सभ्यदोषाननुस्मरन् ॥ अब्रुवन् विब्रु
वन्नज्ञो नरः किल्बिषमश्नुते ॥ १० ॥ वलगतः शत्रुमभितः कृष्णस्य वदनांबुजम् ॥ वीक्ष्यतां श्रमवार्युप्तं पद्मकोश
मिवांबुभिः ॥ ११ ॥ किं न पश्यत रामस्य मुखमाताम्रलोचनम् ॥ मुष्टिकं प्रति सामर्षं हाससंरंभशोभितम् ॥ १२ ॥
पुण्या वत ब्रजभुवो यदयं नृलिङ्गगूढः पुराणपुरुषो वनचित्रमाल्यः ॥ गाः पालयन् सहवलः कणयंश्च वेणुं विक्री
डयांचति गिरित्ररमार्चितांघ्रिः ॥ १३ ॥

अज्ञो न जानामीति ब्रुवन् । अतः प्राज्ञो न सभां प्रविशेदिति ॥ १० ॥ वलगतः शत्रुमभित इति शत्रोः सर्वतो धावतः कृष्णस्य श्रमवारिणा
उप्तं व्याप्तं मुखंबुजं दृश्यताम् ॥ ११ ॥ अन्या ऊचुः । किं न पश्यतेति । मामर्षं मक्रोधम् । हासेन संरंभ आवेशस्तेन शोभितम् ॥ १२ ॥
अन्या ऊचुः । पुण्या वन्ति । नृलिङ्गेन मनुष्यदेहेन गूढः वनस्थानि चित्राणि माल्यानि यस्य सः । गिरित्रः शिवो रमा च ताभ्यामर्चिता
वंद्री यस्य सः । अयं भावः । धिगिमां सभां यस्यामयं पराभूयते तास्तु ब्रजभुवोऽपि पुण्याः यद्यास्वयं कृष्णो विविधक्रीडया नानाविध

ग. द. पु.
॥ १२२ ॥

विहारेणाचति गच्छतीति ॥ १३ ॥ अहो कष्टमल्पपुण्या वयं यतोऽस्माभिरनवसरे दृष्टोऽयम् । गोप्यस्तु बहुपुण्या इत्याहुस्त्रिभिः । गोप्य इति । अमुष्य श्रीकृष्णस्य रूपमंगं लावण्येन सारं श्रेष्ठम् । किं च असमोर्ध्वं न विद्यते सममूर्ध्वमधिकं च यस्य तत् तदपि नान्येनाभरणा दिना सिद्धं किं तु स्वत एव ऐश्वरस्यैश्वर्यस्य चैकांतधामाव्यभिचारिस्थानम् । पाठांतरे अमुष्य ईश्वरस्येत्यन्वयः । एवंभूतं नित्यं नवीनं रूपं या नेत्रैः पश्यंतीति ॥ १४ ॥ किं च या दोहनादिष्वेनं गायंति ता ब्रजस्त्रियो धन्याः । प्रेखेखनं दोलांदोलनम् । उक्षणं सेचनम् । गोप्यस्तपः किमचरन् यदमुष्य रूपं लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धम् ॥ दृग्भिः पिवंत्यनुसवाभिनवं दुरापमे कांतधाम यशसः श्रिय ऐश्वरस्य ॥ १४ ॥ या दोहनेऽवहनने मथनोपलेपप्रेखेखनार्भरुदितोक्षणमार्जनादौ ॥ गायंति चैनमनुरक्तधियोऽश्रुकंठयो धन्या ब्रजस्त्रिय उरुक्रमचित्तयानाः ॥ १५ ॥ प्रातर्ब्रजाद् ब्रजत आविशतश्च सायं गोभिस्समं कणयतोऽस्य निशम्य वेणुम् ॥ निर्गम्य तूर्णमबलाः पथि भूरिपुण्याः पश्यंति सस्मितमुखं सदायावलोकम् ॥ १६ ॥ एवं प्रभाषमाणसु स्त्रीषु योगेश्वरो हरिः ॥ शत्रुं हंतुं मनश्चक्रे भगवान् भरतर्षभ ॥ १७ ॥ सभयाः स्त्रीगिरः श्रुत्वा पुत्रस्नेहशुचातुरौ ॥ पितरावन्वतप्येतां पुत्रयोर्बुधौ बलम् ॥ १८ ॥ तैस्तैर्नियुद्धविधिभिर्वि विधैरच्युतेतरौ ॥ युयुधाते यथान्योन्यं तथैव बलमुष्टिकौ ॥ १९ ॥

कथंभूताः । उरुक्रमे चित्तमुरुक्रमचित्तं तेनैव यानं सर्वविषयप्राप्तिर्यासां ताः । पाठांतरे उरुक्रमं चितयंत्य इत्यर्थः । कुतः । अनुरक्तधियः । तत्र लिंगमश्रुकंठ्यः ॥ १५ ॥ प्रातरिति । या अबलाः कणयतो वादयतो वेणुं निशम्य गृहानूर्णं निर्गम्य पथि सस्मितमुखं पश्यंति ता भूरिपुण्या इति ॥ १६ ॥ एवं सभयं ब्रवाणासु स्त्रीषु तासां भयनिवृत्तये कृष्णः शत्रुं हंतुं मनश्चक्रे ॥ १७ ॥ सभयाः स्त्रीणां गिरः श्रुत्वा पुत्रयोः स्नेहेन या शुक् तया आतुरौ विह्वलौ पुत्रयोर्बलमजानंतौ पितरावनुतापं प्राप्ताविति ॥ १८ ॥ १९ ॥

गी. टी.
अ. ४४

तदा भगवतो भात्राणामरत्निजान्वादीनां निष्पातैः प्रहारैर्वज्रस्य निष्पेषस्तीव्रप्रपातस्तद्वन्निष्ठैः । भज्यमानांगः श्लथद्वात्रः ॥ २० ॥ श्येन
 स्येव वेगो यस्य स चाणूरः अबाधताताडयत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ भूपृष्ठे भुव उपरि पोथयामासस्फालयत् । इंद्रध्वजो वज्रम् ।
 भगवद्भात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठैः ॥ चाणूरो भज्यमानांगो मुहुर्ग्लानिमवाप ह ॥ २० ॥ स श्येनवेग उत्पत्य मुष्टी
 कृत्य कराबुभौ ॥ भगवंतं वासुदेवं क्रुद्धो वक्षस्यबाधत ॥ २१ ॥ नाचलत् तत्प्रहारेण मालाहत इव द्विपः ॥ बाह्वोर्नि
 गृह्य चाणूरं बहुशो भ्रामयन् हरिः ॥ २२ ॥ भूपृष्ठे पोथयामास तरसा क्षीणजीवितम् ॥ विस्रस्ताऽऽकल्पकेशस्रग्नि
 द्रध्वज इवापतत् ॥ २३ ॥ तथैव मुष्टिकः पूर्वं स्वमुष्ट्याभिहतो वै ॥ बलभद्रेण बलिना तलेनाभिहतो भृशम् ॥ २४ ॥
 प्रवेपितः स रुधिरमुद्वमन्मुखतोऽर्दितः ॥ व्यसृः पपातोर्व्युपस्थे वाताहत इवाग्निपः ॥ २५ ॥ ततः कूटमनुप्राप्तो रामः
 प्रहरतांवरः ॥ अवधील्लीलया राजन् सावज्ञं वाममुष्टिना ॥ २६ ॥ तर्ह्येव हि शलः कृष्णपदापहतशीर्षिकः ॥ द्विधा
 विदीर्णस्तोशलक उभावपि निपेततुः ॥ २७ ॥ चाणूरे मुष्टिके कूटे शले तोशलके हते ॥ शेषाः प्रदुद्बुर्मल्लाः सर्वे
 प्राणपरीप्सवः ॥ २८ ॥ गोपान्वयस्यानाकृष्य तैः संसृज्य विजह्रतुः ॥ वाद्यमानेषु तूर्येषु वल्गंतौ स्तनूपुरौ ॥ २९ ॥
 जनाः प्रजहृषुः सर्वे कर्मणा रामकृष्णयोः ॥ ऋते कंसं विप्रमुख्याः साधवः साधुसाधिवति ॥ ३० ॥ हतेषु मल्लवर्गेषु
 विद्रुतेषु च भोजराट् ॥ न्यवारयत् स्वतूर्याणि वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३१ ॥ निस्सारयत दुर्वृत्तौ वसुदेवात्मजौ पुरात् ॥
 धनं हरत गोपानां नंदं वधीत दुर्मतिम् ॥ ३२ ॥

यद्वा इंद्रध्वजो नाम गौडेष्ु प्रसिद्धः कस्मिंश्चिदुत्सवे महान्स्तंभो ध्वजपताकायलंकृतः पुरुषाकृतिरुच्छ्रीयते स यथा पतति तद्वदपत
 दिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ अर्दितः पीडितः । उर्व्युपस्थे भूतले ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ वल्गंतौ नृत्यादि कुर्वतौ ॥ २९ ॥
 साधुसाधु इति वदंतः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

१ कृष्णेन पदेनैवापहतं शिरो यस्येत्यर्थः । २ धृतनूपुरौ इत्यपि पाठः ।

भा. द. पू.
॥ १२२ ॥

विहारेणांचति गच्छतीति ॥ १३ ॥ अहो कष्टमल्पपुण्या वयं यतोऽस्माभिरनवसरे दृष्टोऽयम् । गोप्यस्तु बहुपुण्या इत्याहुस्त्रिभिः । गोप्य इति । अमुष्य श्रीकृष्णस्य रूपमंगं लावण्येन सारं श्रेष्ठम् । किं च असमोर्ध्वं न विद्यते सममूर्ध्वमधिकं च यस्य तत् तदपि नान्येनाभरणा दिना सिद्धं किं तु स्वत एव ऐश्वरस्यैश्वर्यस्य चैकांतधामाव्यभिचारिस्थानम् । पाठांतरे अमुष्य ईश्वरस्येत्यन्वयः । एवंभूतं नित्यं नवीनं रूपं या नेत्रैः पश्यंतीति ॥ १४ ॥ किं च या दोहनादिष्वेनं गायंति ता ब्रजस्त्रियो धन्याः । प्रेखेखनं दोलांदोलनम् । उक्षणं सेचनम् । गोप्यस्तपः किमचरन् यदमुष्य रूपं लावण्यसारमसमोर्ध्वमनन्यसिद्धम् ॥ दृग्भिः पिवंत्यनुसवाभिनिवं दुरापमे कांतधाम यशसः श्रिय ऐश्वरस्य ॥ १४ ॥ या दोहनेऽवहनने मथनोपलेपप्रेखेखनार्भरुदितोक्षणमार्जनादौ ॥ गायंति चैनमनुरक्तधियोऽश्रुकंठ्यो धन्या ब्रजस्त्रिय उरुक्रमचित्तयानाः ॥ १५ ॥ प्रातर्ब्रजाद् ब्रजत आविशतश्च सायं गोभिस्समं कणयतोऽस्य निशम्य वेणुम् ॥ निर्गम्य तूर्णमबलाः पथि भूरिपुण्याः पश्यंति सस्मितमुखं सद्यावलोकम् ॥ १६ ॥ एवं प्रभाषमाणासु स्त्रीषु योगेश्वरो हरिः ॥ शत्रुं हंतुं मनश्चक्रे भगवान् भरतर्षभ ॥ १७ ॥ सभयाः स्त्रीगिरः श्रुत्वा पुत्रस्नेहशुचातुरौ ॥ पितरावन्वतप्येतां पुत्रयोरबुधौ बलम् ॥ १८ ॥ तैस्तैर्नियुद्धविधिभिर्वि विधैरच्युतेतौ ॥ युयुधाते यथान्योन्यं तथैव बलमुष्टिकौ ॥ १९ ॥

कथंभूताः । उरुक्रमे चित्तमुरुक्रमचित्तं तेनैव यानं सर्वविषयप्राप्तिर्यासां ताः । पाठांतरे उरुक्रमं चितयंत्य इत्यर्थः । कुतः । अनुरक्तधियः । तत्र लिङ्गमश्रुकंठ्यः ॥ १५ ॥ प्रातरिति । या अबलाः कणयतो वादयतो वेणुं निशम्य गृहात्तूर्णं निर्गम्य पथि सस्मितमुखं पश्यंति ता भूरिपुण्या इति ॥ १६ ॥ एवं सभयं ब्रवाणासु स्त्रीषु तासां भयनिवृत्तये कृष्णः शत्रुं हंतुं मनश्चक्रे ॥ १७ ॥ सभयाः स्त्रीणां गिरः श्रुत्वा पुत्रयोः स्नेहेन या शुक् तया आतुरौ विह्वलौ पुत्रयोर्बलमजानंतौ पितरावनुतापं प्राप्ताविति ॥ १८ ॥ १९ ॥

भी. टी.
अ. ४४

तदा भगवतो गात्राणामरत्निजान्वादीनां निष्पातैः प्रहरैर्वज्रस्य निष्पेषस्तीव्रप्रपातस्तद्वन्निष्ठैः । भज्यमानांगः श्लथद्वात्रः ॥ २० ॥ श्येन
 स्येव वेगो यस्य स चाणूरः अबाधताताडयत् ॥ २१ ॥ २२ ॥ भूपृष्ठे भुव उपरि पोथयामासस्फिालयत् । इन्द्रध्वजो वज्रम् ।
 भगवद्गात्रनिष्पातैर्वज्रनिष्पेषनिष्ठैः ॥ चाणूरो भज्यमानांगो मुहुर्गर्लानिमवाप ह ॥ २० ॥ स श्येनवेग उत्पत्य मुष्टी
 कृत्य करावुभौ ॥ भगवंतं वासुदेवं क्रुद्धो वक्षस्यबाधत ॥ २१ ॥ नाचलत् तत्प्रहारेण मालाहत इव द्विपः ॥ बाह्वोर्नि
 गृह्य चाणूरं बहुशो भ्रामयन् हरिः ॥ २२ ॥ भूपृष्ठे पोथयामास तरसा क्षीणजीवितम् ॥ विस्रस्ताऽऽकल्पकेशस्रग्नि
 द्रध्वज इवापतत् ॥ २३ ॥ तथैव मुष्टिकः पूर्वं स्वमुष्ट्याभिहतेन वै ॥ बलभद्रेण बलिना तलेनाभिहतो भृशम् ॥ २४ ॥
 प्रवेपितः स रुधिरमुद्वमन्मुखतोऽर्दितः ॥ व्यमृः पपातोर्व्युपस्थे वाताहत इवाग्निपः ॥ २५ ॥ ततः कूटमनुप्राप्तो रामः
 प्रहरतांवरः ॥ अवधील्लीलया राजन् सावज्ञं वाममुष्टिना ॥ २६ ॥ तर्ह्येव हि शलः कृष्णपदापहतशीर्षकः ॥ द्विधा
 विदीर्णस्तोशलक उभावपि निपेततुः ॥ २७ ॥ चाणूरे मुष्टिके कूटे शले तोशलके हते ॥ शेषाः प्रदुद्बुर्मल्लाः सर्वे
 प्राणपरीप्सवः ॥ २८ ॥ गोपान्वयस्यानाकृष्य तैः संसृज्य विजद्गतुः ॥ वाद्यमानेषु तूर्येषु वल्गंतौ स्तनूपुरौ ॥ २९ ॥
 जनाः प्रजहृपुः सर्वे कर्मणा रामकृष्णयोः ॥ ऋते कंसं विप्रमुख्याः साधवः साधुसाधिवति ॥ ३० ॥ हतेषु मल्लवर्येषु
 विद्रुतेषु च भोजराट् ॥ न्यवारयत् स्वतूर्याणि वाक्यं चेदमुवाच ह ॥ ३१ ॥ निस्सारयत दुर्वृत्तौ वसुदेवात्मजौ पुरात् ॥
 धनं हरत गोपानां नंदं बध्नीत दुर्मतिम् ॥ ३२ ॥

यद्वा इन्द्रध्वजो नाम गौडेषु प्रसिद्धः कस्मिंश्चिदुत्सवे महान्स्तंभो ध्वजपताकावलंकृतः पुरुषाकृतिरुच्छ्रीयते स यथा पतति तद्वदपत
 दिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ अर्दितः पीडितः । उर्व्युपस्थे भूतले ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ वल्गंतौ नृत्यादि कुर्वंतौ ॥ २९ ॥
 साधुसाधु इति वदंतः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

१ कृष्णेन पदेनैवापहतं शिरो यस्येत्यर्थः । २ धृतनूपुरौ इत्यपि पाठः ।

भा. द. पू.
॥ १२३ ॥

॥ ३३ ॥ अव्ययोऽश्रमः । लघिम्ना लाघवेन ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ दुर्विषहमविषह्यमुग्रं तेजो यस्य स श्रीकृष्णः ॥ ३६ ॥ गरिष्ठत्वाय विश्वाश्रयत्वमुक्तम् । तत्र हेतुः । अब्जनाभः । कुतस्तस्योपर्येव पपात । यत आत्मतंत्रः स्वतंत्रः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ निर्वेशो निष्कृतिरानृण्यमित्यर्थः । तत्कारिणः संतस्तेऽभ्य वसुदेवस्तु दुर्मेधा हन्यतामाश्वऽसत्तमः ॥ उग्रसेनः पिता चापि सानुगः परपक्षगः ॥ ३३ ॥ एवं विकथ्यमाने वै कंसे प्रकुपितोऽव्ययः ॥ लघिम्नोत्पत्य तरसा मंचमुत्तुंगमारुहत् ॥ ३४ ॥ तमाविशंतमालोक्य मृत्युमात्मन आसनात् ॥ मनस्वी सहस्रोत्थाय जगृहे सोऽसिचर्मणी ॥ ३५ ॥ तं खड्गपाणिं विचरन्तमाशु श्येनं यथा दक्षिणसव्यमंबरे ॥ समग्रहीद्विषहोग्रतेजा यथोरगं ताक्ष्यसुतः प्रसह्य ॥ ३६ ॥ प्रगृह्य केशेषु चलत्किरीटं निपात्य रंगोपरि तुंगमंचात् ॥ तस्योपरिष्ठात्स्वयमब्जनाभः पपात विश्वाश्रय आत्मतंत्रः ॥ ३७ ॥ (कंसोपि कृष्णेन जगत्रयैकनिवासभूतेन निपात्य सोऽधः ॥ तेनात्मतंत्रेण च पीडितोऽसूस्तत्याज राजन्निमिषांतरेण ॥ १ ॥) तं संपरेतं विचकर्ष भूमौ हरिर्यथेभं जगतो विपश्यतः ॥ हाहेति शब्दः स महांस्तदाऽभूदुदीरितः सर्वजनैर्नरैर्द्र ॥ ३८ ॥ स नित्यदोद्विग्नधिया तमीश्वरं पिबन्वदन्वा विचरन्स्वपञ्चसन् ॥ ददर्श चक्रायुधमग्रतो यतस्तदेव रूपं दुरवापमाप ॥ ३९ ॥ तस्याऽनुजा भ्रातरोष्टौ कंकन्यग्रोधकादयः ॥ अभ्यधावन्नभिक्रुद्धा भ्रातुर्निर्वेशकारिणः ॥ ४० ॥ तथाऽतिरभसांस्तांस्तु संयत्ता त्रोहिणीसुतः ॥ अहन्परिघमुद्यम्य पशुनिव मृगाधिरः ॥ ४१ ॥ नेदुर्दुमयो व्योम्नि ब्रह्मेशाद्या विभूतयः ॥ पुष्पैः किरं तस्तत्प्रीत्या शशंसुर्ननृतुः स्त्रियः ॥ ४२ ॥ तेषां स्त्रियो महाराज सुहृन्मरणदुःखिताः ॥ तत्राभीयुर्विनिघ्नन्त्यः शीर्षाण्यश्रु विलोचनाः ॥ ४३ ॥ शयानान् वीरशय्यायां पतीनालिंग्य शोचतोः ॥ विलेपुः मुस्वरं नार्यो विसृजंत्यो मुहुः शुचः ॥ ४४ ॥ धावन् ॥ ४० ॥ तथा तादृगतिरभसो वेगो येषां तान् संयत्तानुद्युक्तान् ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ शोचंत्यो विलापांश्चक्रुः । शुचः अश्रूणि ॥ ४४ ॥

१ अयं श्लोकः प्रकरणपठिततया साधु संगच्छते, परंतु बड्डु पुस्तकेषु नोपलभ्यते ।

श्री. टी.
अ. ४१

॥ १२३ ॥

हे धर्मज्ञ हे करुण हे दीनवत्सलेति विलापे प्रेमसंबोधनानि । ते त्वदीया वयम् ॥४५॥ त्वया पत्या विरहिता पुरीयं न शोभत इति स्वदृष्ट्याभिधानम् ॥४६॥ अनागसामिति तु परमार्थाभिधानम् ॥४७॥ एष कृष्णः प्रभवत्यस्मादिति प्रभवः अपियंति प्रलीयंतेस्मिन्नित्यप्ययः स च स च । तदवधानं कृष्णस्य अवज्ञा तत्कर्तुं शीलं यस्य सः ॥४८॥४९॥ आस्पृश्य ईषत्स्पृष्ट्वा ॥५०॥ पुत्रप्राप्तिं विहाय जगदीश्वराविति ज्ञात्वा शंकितौ न सस्वजाते नालिंगितवन्तौ । किंतु बद्धांजली तस्थतुरित्यर्थः ॥५१॥ प्रसन्न इत्वा हस्तींद्रं मल्लेन्द्रान्मल्ललीलया ॥ बीभत्सचरितं कंसं स बीभत्सममा

हा नाथ प्रिय धर्मज्ञ करुणा नाथ वत्सल ॥ त्वया हतेन निहता वयं ते सगृहप्रजाः ॥ ४५ ॥ त्वया विरहिता पत्या पुरीयं पुरुषर्षभ ॥ न शोभते वयमिव निवृत्तोत्सवमंगला ॥ ४६ ॥ अनागसां त्वं भूतानां कृतवान् द्रोहमुल्बणम् ॥ तेनेमां भो दशां नीतो भूतधृक् को लभेत शम् ॥ ४७ ॥ सर्वेषामिह भूतानामेष हि प्रभवाप्ययः ॥ गोप्ता च तदवध्यायी न कश्चित् सुखमेधते ॥ ४८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ राजयोषित आश्वास्य भगवाँल्लोकभावनः ॥ यामाहुर्लोकिकीं संस्थां हतानां समकारयत् ॥ ४९ ॥ मातरं पितरं चैव मोचयित्वाऽथ बंधनात् ॥ कृष्णरामौ ववंदाते शिरसाऽऽस्पृश्य पादयोः ॥ ५० ॥ देवकी वसुदेवश्च विज्ञाय जगदीश्वरौ ॥ कृतसंवंदनौ पुत्रौ सस्वजाते न शंकितौ ॥ ५१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे कंसवधो नाम चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पितरावुपलब्धार्थौ विदित्वा पुरुषोत्तमः ॥ मा भूदिति निजां मायां ततान जनमोहिनीम् ॥ १ ॥

रयत् ॥१॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे टीकायां चतुश्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥४४॥ पंचचत्वारिंशकेऽथ पितृनंदादिसांत्वनम् ॥ उग्रसेनाभिषेकश्च गुरौ वासात्पुराणमः ॥१॥ उपलब्धार्थौ विदित्वेति । अयमर्थः । उप सर्मापे आवयोः पुत्रबुद्ध्या यः सांसारिकपरमसुखंभोगात्पूर्वमेव लब्धार्थावावामीश्वराविति लब्धः प्राप्तः परमज्ञानरूपोऽर्थो याभ्यां तथाभूतौ तौ ज्ञात्वा मयि प्रसन्ने सत्यनमोर्ज्ञानं नाम किं दुर्लभं स्यात् दुर्लभं

तु मयि पुत्रतया प्रेम तत्प्रेम यथा पुत्रतया न तथा ईश्वरत्वेन अत इदानीमेव तज्ज्ञानं नाभूदिति । निजां स्वाधीनां मायां तयोः प्रसारितवानिति ॥ ३ ॥ तदेव दर्शयति उवाचेत्यादिभिरष्टभिः । प्रीणन्प्राणवन्सादरमुवाच ॥ २ ॥ अस्मत्तोऽस्मन्निमित्तं नित्यमुत्कंठितयोरपि युवयोः पुत्राभ्यामावाभ्यां कृत्वा बाल्यपौगंडकैशोरास्तत्तदवस्थानुभवसुखानीत्यर्थः । तानि नाभवन्निति अस्मत्तः पुत्राभ्यामिति सामानाधिकरण्यं वा ॥ ३ ॥ किं च आवामेव दैवहीनावित्याह । न लब्ध इति । पितृगेहस्था बाला यां मुदं विदंते लभंते सा च न लब्धेति ॥ ४ ॥ एवं तावच्छ्लोकद्वयेन युवयोरावयोश्च कामहानिर्जातेत्युक्तमावयोः पुनर्युष्मत्परिचर्यालोपेन धर्महानिरपि जातेत्याह । सर्वार्थसंभव इति । सर्वेषां धर्माद्यर्थानां संभवो यस्मिन्स देहो यतो उवाच पितरावेत्य साग्रजः सात्वतर्षभः ॥ प्रश्रयावनतः प्रीणन्नंवा तातेति सादरम् ॥ २ ॥ नास्मत्तो युवयोस्तात नित्योत्कंठितयोरपि ॥ बाल्यपौगंडकैशोराः पुत्राभ्यामभवन् कचित् ॥ ३ ॥ न लब्धो दैवहतयोर्वासो नौ भवदंतिके ॥ यां बालाः पितृगेहस्था विदंते लालिता मुदम् ॥ ४ ॥ सर्वार्थसंभवो देहो जनितः पोषितो यतः ॥ न तयोर्याति निर्वेशं पित्रोर्मर्त्यः शतायुषा ॥ ५ ॥ यस्तयोरात्मजः कल्पआत्मना च धनेन च ॥ वृत्तिं न दद्यात् तं प्रेत्य स्वमांसं खादयन्ति हि ॥ ६ ॥ मातरं पितरंवृद्धं भार्या साध्वीं सुतं शिशुम् ॥ गुरुं विप्रं प्रपन्नं च कल्पोऽविभ्रच्छसन् मृतः ॥ ७ ॥ तन्नाव कल्पयोः कंसान्नित्यमुद्विग्नचेतसोः ॥ मोघमेते व्यतिक्रांता दिवसा वामनर्चतोः ॥ ८ ॥ तत् क्षंतुमर्हथस्तात मातर्नो परतंत्रयोः ॥ अकुर्वतोर्वाशुश्रूषां क्लिष्टयोर्दुर्हृदा भृशम् ॥ ९ ॥

याभ्यां जनितः पोषितश्च तयोः पित्रोर्निर्वेशं निष्कृतिमानृण्यं मर्त्यः शतसंवत्सरमात्रेणायुषा न प्राप्नोति ॥ ५ ॥ तन्मध्ये पितुरपेक्षया यः पुत्रः कल्पः समर्थः सन्नापि देहेन धनेन च पित्रोर्वृत्तिं जीविकां न सम्पादयेत्तं प्रेत्य लोकान्तरे यमदूताः स्वस्यैव मांसं खादयन्ति हि ॥ ६ ॥ किं च मात्रादिशुश्रूषामकुर्वन्निफलजीवितश्च भवतीत्याह । मातरमिति । प्रपन्नमापन्नमित्यर्थः । अविभ्रदपुष्णन् श्वसन्नपि मृततुल्य एवेति ॥ ७ ॥ तत्तस्मान्नौ आवयोः मोघं व्यर्थम् । अनर्चतोरपूजयतोः ॥ ८ ॥ दुर्हृदा शत्रुना कंसेन कृत्वा ॥ ९ ॥

॥ १० ॥ ११ ॥ आश्वास्य सांत्वयित्वा ॥ १२ ॥ त्वमेवाज्ञापयेति मा वदेत्याह । ययातिशापादिति । तव तु यादवत्वेऽपि
 मदाज्ञया न दोष इति भावः ॥ १३ ॥ मम तादृशी शक्तिर्नास्तीति चेत्तत्राह । गयीति । मत्प्रसादेन सर्वं सिद्धं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १४ ॥
 स्वान् ज्ञातीन्संबंधांश्च दिग्भ्य आनाय्येति शेषः ॥ १५ ॥ १६ ॥ सिद्धाः पूर्णाः । कृष्णरामाभ्यां गतो निवृत्तो ज्वरस्तापो येषां ते ॥ १७ ॥
 श्रीशुक उवाच ॥ इति मायामनुष्यस्य हरेर्विश्वात्मनो गिरा ॥ मोहितावंकमारोप्य परिष्वज्यापतुर्मुदम् ॥ १० ॥
 सिंचंतावश्रुधाराभिः स्नेहपाशेन चावृतौ ॥ न किंचिद्वचतु राजन् बाष्पकण्ठौविमोहितौ ॥ ११ ॥ एवमाश्वा
 स्य पितरौ भगवान् देवकीसुतः ॥ मातामहंतृग्रसेनं यदूनामकरोन्मृपम् ॥ १२ ॥ आह चास्मान् महाराज प्रजा
 श्राज्ञमुमर्हसि ॥ ययातिशापाद्यदुभिर्नाऽऽसितव्यं नृपासने ॥ १३ ॥ मयि भृत्य उपासीने भवतो विबुधादयः ॥ बलि
 हरन्त्यवनताः किमुतान्ये नराधिपाः ॥ १४ ॥ सर्वान्स्वज्ञातिसंबंधान् दिग्भ्यः कंसभयाकुलान् ॥ यदुवृष्ण्यंधकमधुदा
 शार्हकुकुरादिकान् ॥ १५ ॥ सभाजितान् समाश्वास्य विदेशावासकर्षितान् ॥ न्यवासयत् स्वगेहेषु वित्तैः संतर्प्य विश्वकृत
 ॥ १६ ॥ कृष्णसंकर्षणभुजैर्गुप्ता लब्धमनोरथाः ॥ गृहेषु रेमिरे सिद्धाः कृष्णरामगतज्वराः ॥ १७ ॥ वीक्षंतोऽहरहः प्रीता
 मुकुन्दवदनांबुजम् ॥ नित्यं प्रमुदितं श्रीमत् सदयस्मितवीक्षणम् ॥ १८ ॥ तत्र प्रवयसोऽप्यासन् युवानोऽतिबलौजसः ॥
 पिबंतोऽक्षैर्मुकुन्दस्य मुखांबुजमुधां मुहुः ॥ १९ ॥ अथ नंदं समासाद्य भगवान् देवकीसुतः ॥ संकर्षणश्च राजेन्द्र परिष्व
 ज्येदमूचतुः ॥ २० ॥ पितर्युवाभ्यां स्निग्धाभ्यां पोषितौ लालितौ भृशम् ॥ पित्रोरभ्यधिका प्रीतिरात्मजेष्व्वात्मनोऽपि
 हि ॥ २१ ॥ स पिता सा च जननी यौ पुष्णीतां स्वपुत्रवत् ॥ शिशून् बंधुभिरुत्सृष्टानकल्पैः पोषरक्षणे ॥ २२ ॥
 सदयस्मितं वीक्षणं यस्मिंस्तत् ॥ १८ ॥ प्रवयसो वृद्धाः अप्यतिशयितं बलमोजश्च येषां ते ॥ १९ ॥ २० ॥ भृशमात्मनोऽप्याधिक्येन
 पोषितौ । न चाश्चर्यमेतदित्याह । पित्रोरिति । आत्मनो देहादप्यात्मजेषु पित्रोरभ्यधिका हि प्रीतिरिति ॥ २१ ॥ देवकी वसुदेवयोः पुत्रो युवां

भा. द. पू.
॥१२५॥

नास्मत्पुत्रावित्यपि न वाच्यमित्याह । स पितेति ॥ २२ ॥ २३ ॥ सव्रजं व्रजवासिभिः सहितम् । कुप्यानि स्वर्णरजतव्यतिरिक्तकांस्यपात्रा
दीनि तत्प्रभृतिभिः ॥ २४ ॥ २५ ॥ पुरोधसा गर्गाचार्येण अन्यैश्च ब्राह्मणैः द्विजसंस्कृतिमुपनयनम् ॥ २६ ॥ गावो गाः रुक्मस्य माला विद्यन्ते
यासां ताः क्षौमवस्त्रमालावतीः ॥ २७ ॥ याः पूर्वं मनोदत्ता आसंस्ताः स्वा एवाददात् । ननु ताः कंसेनापहताः सत्यं राजगोष्ठादाच्छिद्य
दत्ता इत्याह । कंसेनाधर्मत इति ॥ २८ ॥ गायत्रं व्रतं ब्रह्मचर्यम् ॥ २९ ॥ प्रकृषेण भवन्त्याभ्यामिति प्रभवौ अत एव सर्वज्ञौ स्वतः सिद्धममलं
यात यूयं व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखितान् ॥ ज्ञातीन् वो द्रष्टुमेष्यामौ विधाय सुहृदां सुखम् ॥ २३ ॥ एवं सात्वय्य भगवान्
नदं सव्रजमच्युतः ॥ वांसोऽलंकारकुप्याद्यैरर्हयामास सादरम् ॥ २४ ॥ इत्युक्तस्तौ परिष्वज्य नंदः प्रणयविह्वलः ॥ पूर
यन्नश्रुभिर्नेत्रे सह गोपैर्व्रजं ययौ ॥ २५ ॥ अथ शूरसुतो राजन् पुत्रयोः समकारयत ॥ पुरोधसा ब्राह्मणैश्च यथावद्वि
जसंस्कृतिम् ॥ २६ ॥ तेभ्योऽदाद् दक्षिणा गावो रुक्ममालाः स्वलंकृताः ॥ स्वलंकृतेभ्यः संपूज्य सवत्साः क्षौममा
लिनीः ॥ २७ ॥ याः कृष्णरामजन्मर्क्षे मनोदत्ता महामतिः ॥ ताश्चाददादनुस्मृत्य कंसेनाधर्मतो हृताः ॥ २८ ॥ ततश्च
लब्धसंस्कारो द्विजत्वं प्राप्य सुव्रतौ ॥ गर्गाद्यदुकुलाचार्याद् गायत्रं व्रतमास्थितौ ॥ २९ ॥ प्रभवौ सर्वविद्यानां सर्वज्ञौ
जगदीश्वरौ ॥ नान्यसिद्धामलज्ञानं गूहमानौ नरेहितैः ॥ ३० ॥ अथो गुरुकुले वासमिच्छन्तावुपजग्मतुः ॥ काश्यं सां
दीपनि नाम ह्यवन्तिपुरवासिनम् ॥ ३१ ॥ यथोपसाद्य तौ दांतौ गुरौ वृत्तिमनिदिताम् ॥ ग्राहयन्तावुपेतौ स्म भक्त्या देव
मिवावृतौ ॥ ३२ ॥ तयोर्द्विजवरस्तुष्टः शुद्धभावानुवृत्तिभिः ॥ प्रोवाच वेदानखिलान् सांगोपनिषदो गुरुः ॥ ३३ ॥ सरह
स्यं धनुर्वेदं धर्माभ्यायपथांस्तथा ॥ तथा चान्वीक्षिकीं विद्यां राजनीतिं च षड्विधाम् ॥ ३४ ॥
ज्ञानं नरचेष्टितैः प्रच्छादयन्तौ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ यथा यथावत् । उपसाद्य प्राप्य गुरौ वृत्तिमन्यान् ग्राहयन्तौ शिक्षयन्तौ । गुरुमुपेतावुपगतौ ।
सेवितवन्तावित्यर्थः ॥ ३२ ॥ शुद्धो भावो यासु ताभिरनुवृत्तिभिः । सांगोपनिषदः अंगानि षडंगानि शिक्षादीनि तैरुपनिषद्भिश्चैतरेयादिभिः
सहितान् ॥ ३३ ॥ सरहस्यं मंत्रदेवताज्ञानसहितम् । धर्मान्मन्वादिधर्मशास्त्राणि । न्यायपथान्मीमांसादीन् । आन्वीक्षिकीं तर्कविद्याम् ।

श्री. जी.
अ. ४५

॥१२५॥

षड्वयम्—“संधिश्च विग्रहो यानमासनं द्वैधमाश्रयः” इत्येवं षड्विधां राजनीतिम् ॥ ३४ ॥ सकृन्निगदमात्रेणैकवारं गुरोरुच्चारणमात्रेण ॥ ३५ ॥
चतुःषष्ट्या अहोरात्रैस्तावतीश्चतुःषष्टिकलाः संजगृहतुः । ताश्च शैवतंत्रप्रोक्ता लिख्यन्ते यथा । गीतम् १ । वाद्यम् २ । नृत्यम् ३ ।
नाट्यम् ४ । आलेख्यम् ५ । विशेषकञ्छेद्यम् ६ । तंडुलकुसुमवलिविकाराः ७ । पुष्पास्तरणम् ८ । दशनवसनांगरागाः ९ । मणि
भूमिकां कर्म १० । शयनैरचनम् ११ । उदकवीथ्यमुदकघातः (उदकयानम्) १२ । चित्रयोगाः १३ । माल्यैग्रथनविकल्पाः १४ ।
सर्वं नरवरश्रेष्ठौ सर्वविद्याप्रवर्तकौ ॥ सकृन्निगदमात्रेण तौ संजगृहतुर्नृप ॥ ३५ ॥

अहोरात्रैश्चतुष्षष्ट्या संयत्तौ तावतीः कलाः ॥ गुरुदक्षिणयाऽऽचार्यं छन्दयामासतुर्नृप ॥ ३६ ॥
शेखरापीडयोजनम् १५ । नेपथ्ययोगाः १६ । कर्णपत्रभंगाः १७ । सुगंधयुक्तिः १८ । भूषणयोजनम् १९ । ऐंद्रजालम् २० ।
कौचुमारयोगाः २१ । हस्तलाघवम् २२ । चित्रशाकंपूपभक्ष्यविकारक्रियाः २३ । पानकरसरागासवयोजनम् २४ । सूचीवाय
कर्म २५ । मूर्त्रक्रीडा २६ । वीणाडमरुक्कवाद्यानि २७ । प्रहेलिका २८ । प्रतिमाला २९ । दुर्वचकयोगाः ॥ ३० ॥

१ गीतं गायनम् । २ वाद्यं चतुर्विधं तद्यथा—“ततं वीणादिकं वाद्यमानद्वयं सुरजादिकम् । वंशादिकं तु मुषिरं कास्यतालादिकं वनम् ॥” इति । ३ नृत्यमंगविशेषः । ४ एतच्च तांडवं
यात्रिवाक्यमिति द्विविधं नृत्यं कर्म नाट्यं वाक्याभिनयः तच्च सर्वरमम् “पंचसंधि चतुर्विनि दशरूपकत्रयम्” इति श्रीरक्षामी । एवं चतुर्विधं गान्धर्वं अंतर्भूतम् । ५ आलेख्यं पुस्तकादिलेखनं नानाविधं
चित्रलेखनम् । ६ विशेषकञ्छेद्यं केशरकस्तूर्यादिरसैः स्तनादिषु नानाविधपत्ररचना । ७ तंडुलेति तंडुलकुसुमयानां वर्तमानां पूजोपहाराणां रचनाविशेषः । ८ पुष्पशय्यारचनं स्पष्टम् । ९ दशनानां
दंतानां वसनानां वस्त्राणाम् अंगानां च रागो रंजनम् । १० मणिमयभूषिरचनं पांडवसभायां स्पष्टमेतत् । ११ शय्यारचनं कशिपुपर्वहणादिभिर्यथायोग्योपन्यासः । १२ जलतरंगाग्न्यवाद्यविशेष
उदकघातः जलस्तम्भनम् । १३ चित्रयोगाः अनंकाद्रुतदर्शनोपायाः । १४ माल्यानां कुसुमानां प्रथनं तंतुसंयोगः तस्य विकल्पाः हारादिरूपाः कंचुकीकेशवंधगुंफनादिभेदाः । १५ शेखरस्य कर्णा
भरणस्य आपीडस्य शिखाभूषणस्य योजनं रचनाविशेषः, स च पुष्पैरेवेत्यर्थः । १६ नेपथ्यानाम् अलंकाराणां योगो योजनं तच्च पुष्पैरेवेति बोध्यम् । १७ कर्णपत्राणां भंगाः वैचित्र्याणि । १८ दशां
गण्डवासादिवस्तुनिर्माणम् । १९ भूषणयोजनं स्वर्णकारकर्म । २० ऐंद्रजालं शावरकर्म मृदादिनां स्वर्णादिनिर्माणरूपम् । २१ कौचुमारयोगाः कुचुमाराख्यकविप्रोक्ताः योगाः नानाविधवारणानि ।
२२ हस्तलाघव्यं शरादियोजनसमये इत्यर्थः । २३ चित्रनानापाककरणं सूत्रशास्त्रे प्रसिद्धमेतत् । अत्र भक्ष्येत्यत्र भक्तेति पाठः । २४ पानकरसरागासवयोजनं पानकाः पातुं योग्या ये रसाश्च रागा
इत्यादिवर्णाश्चासवा मयादयश्च तेषां योजनम् । २५ सूचीवायकर्म सौवनकर्म तच्च ‘रक्क कसीदा’ इत्यादिबहुविधम् । २६ सूत्रक्रीडा सूत्रसंचारेण काष्ठमयपुत्तलिकाचालनं कलसूत्रम् । २७ प्रहेलिका
अपहृतशब्दार्थविशेष काव्यं तदुक्तम्—“व्यक्तीकृत्य कमप्यर्थं स्वरूपार्थस्य गोपनात् । यत्र बाह्यार्थसंबद्धं कथ्यते सा प्रहेलिका ॥” इति । यथा—“पानीयं पातुमिच्छामि त्वत्तः कमललोचने । यदि दास्यसि
नेच्छामि नो दास्यसि विवस्महम् ॥” इति । २८ प्रतिमालासमस्तवस्तुप्रतिकृतिः तत्सत्रीर-फोटोग्राफः निर्माणम् । २९ दुर्वचकयोगाः दुष्टत्वेन यैत्रोक्तानां वचनं तस्य योगाः युक्तयः ।

भा. १. पू.
॥ १२६ ॥

पुस्तकवाचनम् ३१ । नाटकाख्यायिकादर्शनम् ३२ । काव्यसमस्यापूरणम् ३३ । पट्टिकावेत्रबाण (न) विकल्पाः ३४ । तर्ककर्मणि ३५ । तक्षणम् ३६ । वास्तुविद्या ३७ । (सुवर्ण) रूप्यरत्नपरीक्षा ३८ । धातुवादः ३९ । मणिरागज्ञानम् ४० । आकरज्ञानम् ४१ । वृक्षायुर्वेदयोगाः ४२ । मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः ४३ । शुकसारिकार्पणलापनम् ४४ । उत्सादनम् ४५ । केशमार्जनकौशलम् ४६ । अक्षरमुष्टिकाकथनम् ४७ । म्लेच्छितकुतर्कविकल्पाः ४८ । देशभाषाज्ञानम् ४९ । पुष्पशकटिकांनिमित्त (मि) ज्ञानम् ५० । यंत्रमातृकाधारणम् ५१ । मातृकासंवाच्यम् ५२ । मानसीकाव्यक्रिया ५३ । अभिधानकोशः ५४ । छंदोज्ञानम् ५५ । क्रियाविकल्पाः ५६ । छलितकयोगाः ५७ । वस्त्रगोपनानि ५८ । द्यूतविशेषः ५९ । आकर्षक्रीडा ६० । बालक्रीडनकानि ६१ । वैनायिकीनाम् ६२ । वैजयिकीनाम् ६३ । वैतालिकीनां च विद्यानां ज्ञानम् ६४ । इति चतुःषष्टिकलाः । छंदयामासतुरूपलोभितवन्तौ ॥ ३६ ॥

१ पुस्तकवाचनं तच्च प्रतिभावाशङ्क्यम् अन्यलेखनसमये लेखनीचालनेन इत्थं लिखितमिति ज्ञानमिति प्रतिभाया अर्थः । २ नाटकाख्यायिकादर्शनं नाटकेन बालभाषादियुक्तकाव्येनाख्यायिकानां दर्शनं प्रबोधचंद्रोदयादिषु स्पष्टम् । ३ काव्यसमस्यापूरणं या काव्येन समासार्था पूरणीया सा समस्या तद्यथा—‘शतचंद्रं नभस्तलम्’ तत्पूरणं च—‘‘दामोदरकरायातविह्वलीकृतचेतसा । दृष्टं चाणूरमलेन’’ इति अष्टकाव्यगतिरित्यादिज्ञेयम् । ४ प० पट्टिकानां वेत्राणां बाणानां विकल्पाः रचनाविशेषाः । ५ तर्क० सूत्रकर्मलाघवं ‘गालीचा’ आदीनां निर्माणम् । ६ तक्षणं त्वष्टकर्म स्तंभादि । ७ वास्तुविद्या गृहादिनिर्माणशास्त्रम् । ८ (सुवर्ण) रूप्यरत्नादीनां परीक्षा सत्यादिज्ञानम् । ९ धातुवादः ‘किमिया’ इति प्रसिद्धः । १० मणिरागज्ञानं मणीनां रत्नानां रागतस्तत्तद्वर्णतो ज्ञानम् । ११ आकरज्ञानं खनिज्ञानम् । १२ वृक्षा० वृक्षचिकित्सा । १३ मेषकुक्कुटलावकयुद्धविधिः स्पष्टः । १४ शुक० स्पष्टं शुकादिवत् भाषा तज्ज्ञानं वा । १५ उत्सा० उच्चाटनं शब्दाद्युच्चाटनविद्येत्यर्थः । १६ केश० स्पष्टम् । १७ अक्ष० मनसि धृतानामक्षराणां मुष्टिधृतानां पदार्थानां च कथनम् । १८ म्लेच्छि० यवनानां विविधदेशभाषया रचितानां ग्रंथानां ज्ञानम् । १९ देश० स्पष्टम् । २० पुष्प० पुष्पशकटिका नाम क्रिया तस्यां यानि निमित्तानि शुभाऽशुभसूचकान्युक्तानि तेषां ज्ञानम् । २१ यंत्र० पूजाधारणार्थं मातृभिः श्रीयंत्रादीनां निर्माणम् । २२ मातृकासंवाच्यं मिताक्षर्यादिभाषानिर्मितिः वज्रादिमणीनां संपाद्यं समीकरणं छिद्रीकरणं च । २३ मान० मनसा निर्मिता या काव्यक्रिया तज्ज्ञानम् । २४ अभि० हलांयुधादिकोशानां ज्ञानम् । २५ छं० नेरुक्तकादिकोशानां ज्ञानम् । २६ क्रिया० एकैकक्रियाया विविधकल्पनाः । २७ छलित० परवचनरूपाः कफल्लुकनिर्मितास्तत्स्कार्करूपः । २८ व० सूत्रमयस्य वस्त्रस्य पट्टवस्त्रमयत्वेन दर्शनम् । २९ द्यू० द्यूतमक्षशलाकादिसाध्यम् । ३० आ० दूरस्था यत्राकृतिः कृष्यते सा आकर्षलेखनक्रिया । ३१ बाळ० कंदुकचक्रादिक्रीडाः । ३२ वै० भूतादीनां शापिका मंत्रविद्याः । ३३ वै० विजयो येषामस्तीति वैजयिका महाशूरास्तेषां युद्धेन्यतरविजयज्ञानं स्वरशास्त्रप्रसिद्धम् । ३४ वैता० वेतालाद्युपासनासाध्यः पिंगलसंज्ञकबोधः । वैयासिकीनामि० पा० ।

जी. टी.
अ. ४५

॥ १२६ ॥

प्रभासे क्षेत्रे महार्णवे मृतं बालं वरयामास ॥ ३७ ॥ ईश्वराविति विदित्वा समुद्रस्तयोरर्हणमाजहार ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ पंचजनस्त्वसुरोऽहार्णीव
स च महान्ममासाध्य इत्यर्थः ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ सपर्यां पूजाम् । सर्वेषां भूतानामाशया अंतःकरणानि तान्यालयो निवासो
द्विजस्तयोस्तं महिमानमद्भुतं संलक्ष्य राजन्नतिमानुषीं मतिम् ॥ संमंत्र्य पत्न्या स महार्णवे मृतं बालं प्रभासे वरय
भूव ह ॥ ३७ ॥ तथेत्यथारुह्य महारथौ रथं प्रभासमासाद्यदुरन्तविक्रमौ ॥ वेलामुपव्रज्य निषीदतुः क्षणं सिंधुर्विदि
त्वाऽर्हणमाहरत्तयोः ॥ ३८ ॥ तमाह भगवानाशु गुरुपुत्रः प्रदीयताम् ॥ योऽसाविह त्वया ग्रस्तो बालको महतोर्मिणा
॥ ३९ ॥ समुद्र उवाच ॥ नैवाहार्षमहं देव दैत्यः पंचजनोमहान् ॥ अन्तर्जलचरः कृष्ण शंखरूपधरोऽसुरः ॥ ४० ॥
आस्ते तेनाहृतो नूनं तच्छ्रुत्वा सत्वरं प्रभुः ॥ जलमाविश्य तं हत्वा नापश्यदुदरेऽर्भकम् ॥ ४१ ॥ तदंगप्रभवं शंखमा
दाय रथमागमत् ॥ ततः संयमिनीं नम्रमयमस्य दयितां पुरीम् ॥ ४२ ॥ गत्वा जनार्दनः शंखं प्रदध्मौ सहलायुधः ॥
शंखनिर्हादमाकर्ण्य प्रजासंयमनो यमः ॥ ४३ ॥ तयोः सपर्यां महतीं चक्रे भक्त्युपबृंहिताम् ॥ उवाचावनतः कृष्णं
सर्वभूताशयालयम् ॥ लीलामनुष्ययोर्विष्ण्वोर्युवयोः करवाम किम् ॥ ४४ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ गुरुपुत्रमिहानीतं
निजकर्मनिबंधनम् ॥ आनयस्व महाराज मच्छासनपुरस्कृतः ॥ ४५ ॥ तथेति तेनोपानीतं गुरुपुत्रं यदूतमौ ॥ दत्त्वा
स्वगुरवे भूयो वृणीष्वेति तमृचतुः ॥ ४६ ॥ गुरुवाच ॥ सम्यक् संपादितो वत्स भवद्भ्यां गुरुनिष्क्रयः ॥ को नु युष्मद्वि
धगुरोः कामानामवशिष्यते ॥ ४७ ॥

यस्य तम् ॥ ४४ ॥ निजं कर्मेव निबंधनं नितरां बंधनं यस्य तथाभूतमपि मदाज्ञापुरस्कारेणानयतस्ते न दोष इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥
वत्सेति प्राधान्येनैकस्य संबोधनम् । गुरोर्निष्क्रयो गुरुदक्षिणा । युष्मद्विधयोः शिष्ययोर्गुरोर्मम कामानां मध्ये को नु कामोऽवशिष्यते न

१ कामो नामावशिष्यते इति पाठस्तु टीकानुपात्तत्वादुपेक्ष्यः । दृश्यते तु समीचीनः सोऽपि ।

कोऽपीति । पत्न्यभीप्सितया दत्तया पुत्रदानलक्षणया दक्षिणयैवालमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ हे वीरौ ॥ ४८ ॥ अनिलवद्रंहो वेगो यस्य तेन । पर्जन्यो मेघस्तद्वन्निनदो यस्य तेन ॥ ४९ ॥ नष्टमदृष्टं तत्पुनर्लब्धं धनं याभिस्ता इवेति ॥ ५० ॥ इति श्रीभा० म० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे टीकायां पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ ॥ षट्चत्वारिंशके घोषमुद्धवं प्रेष्य तादूरा ॥ यशोदानन्दयोश्चके कृष्णः शोकापनोदनम् ॥ १ ॥ कामचारं द्विजातिः सन्परित्यज्यातिसंयतः ॥ गुरोर्ज्ञानमनुप्राप्य सख्या गोपीरूपादिशत् ॥ २ ॥ गोपीनां सांत्वनमपि रहस्यं सन्मंत्रिसाध्यमिति

गच्छतं स्वगृहं वीरौ कीर्तिर्वाप्तुं पावनी ॥ छंदांस्ययातयामानि भवंत्विह परत्र च ॥ ४८ ॥ गुरुणैवमनुज्ञातौ रथेना निलरंहसा ॥ आयातौ स्वपुरं तात पर्जन्यनिनदेन वै ॥ ४९ ॥ समनन्दनप्रजाः सर्वा दृष्ट्वा रामजनार्दनौ ॥ अपश्यंत्यो बह्वहानि नष्टलब्धधना इव ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे नन्दादिसान्त्वनोपसेनाभिषेकगुरुकुलवासकरणं नाम पंचचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वृष्णीनां प्रवरो मन्त्री कृष्णस्य दयितः सखा ॥ शिष्यो वृहस्पतेः साक्षादुद्धवो बुद्धिसत्तमः ॥ १ ॥ तमाह भगवान् प्रेष्ठं भक्तमेकांतिनं कचित् ॥ गृहीत्वा पाणि ना पाणिं प्रपन्नातिहरो हरिः ॥ २ ॥ गच्छोद्धव ब्रजं सौम्य पित्रोर्नो प्रीतिमावह ॥ गोपीनां मद्वियोगार्धि मत्संदेशो विमोचय ॥ ३ ॥ ता मन्मनस्का मत्प्राणा मदर्थे त्यक्तदैहिकाः ॥ ये त्यक्तलोकधर्माश्च मदर्थे तान् विभर्म्यहम् ॥ ४ ॥ मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठे दूरस्थे गोकुलस्त्रियः ॥ स्मरंत्योऽंग विमुह्यन्ति विरहौत्कंठयविह्वलाः ॥ ५ ॥

तदर्थमुद्धवं विशिनष्टि । वृष्णीनामिति । बुद्धिसत्तमो बुद्ध्याऽतिश्रेष्ठः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ गोपीनां विशेषतः संदेशे कारणमाह । ता इति । मय्येव संकल्पात्मकं मनो यासां ताः । अहमेव प्राणो यासां ताः । मदर्थे त्यक्ता दैहिकाः पतिपुत्रादयो याभिस्ताः । ततः किमत आह । ये त्यक्तलोकधर्मा इति । मन्निमित्तं त्यक्तौ लोकधर्माविहामुत्रसुखे तत्साधनानि च यैस्तानहं विभर्मि पोषयामि संवर्धयामि सुखयामीत्यर्थः ॥ ४ ॥ तासां वियोगार्धि

दर्शयति द्वयेन । मयि ता इति । विरहेणौत्कंठ्यं तेन विह्वलाः परवशाः ॥ ५ ॥ गोकुलान्निर्गमनसमये शीघ्रमागमिष्यामीति ये प्रत्यागमनसंदे-
शास्तेः । मे मदीया बल्लव्यो गोप्यः । मदात्मिका इति । तासामात्मा यदि स्वदेहे स्यात्तर्हि विरहतापेन दह्येतैव तस्य मयि वर्तमानत्वात्कथं
चिज्जीवन्तीति भावः ॥ ६ ॥ संदेशं 'भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मना क्वचित्' इत्यादिकम् ॥ ७ ॥ निम्लोचत्यस्तं मच्छति सति । छन्नं
यानं रथो यस्येति तदा गोपीभिर्ज्ञातत्वेन नंदसंगं स लब्धवानिति सूचयति ॥ ८ ॥ व्रजं वर्णयति पंचभिर्वासितार्थं इत्यादिना । वासिताः

धारयन्त्यतिकृच्छ्रेण प्रायः प्राणान् कथंचन ॥ प्रत्यागमनसंदेशैर्बल्लव्यो मे मदात्मिकाः ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
इत्युक्त उद्धवो राजन् संदेशं भर्तुरादृतः ॥ आदाय रथमारुह्य प्रययौ नंदगोकुलम् ॥ ७ ॥ प्राप्तो नंदव्रजं श्रीमान् नि-
म्लोचति विभावसौ ॥ छन्नयानः प्रविशतां पशूनां खुररेणुभिः ॥ ८ ॥ वासितार्थेऽभियुध्यद्भिर्नादितं शुष्मिभिर्वृषैः ॥
धावंतीभिश्च वास्राभिरूधोभारैः स्ववृत्तमकान् ॥ ९ ॥ इतस्ततो विलंघद्भिर्गोवत्सैर्मंडितं सितैः ॥ गोदोहशब्दाभिरवै-
ष्णवां निस्स्वनेन च ॥ १० ॥ गायन्तीभिश्च कर्माणि शुभानि बलकृष्णयोः ॥ स्वलंकृताभिर्गोपीभिर्गोपैश्च सुविराजि-
तम् ॥ ११ ॥ अग्न्यर्कातिथिगोविप्रपितृदेवार्चनान्वितैः ॥ धूपदीपैश्च माल्यैश्च गोपावासैर्मनोरमम् ॥ १२ ॥ सर्वतः
पुष्पितवनं द्विजालिकुलनादितम् ॥ हंसकारंडवाकीर्णैः पद्मखंडैश्च मंडितम् ॥ १३ ॥ तमागतं समागम्य कृष्णस्यानुचरं
प्रियम् ॥ नंदः प्रीतः परिष्वज्य वासुदेवधियाऽऽचर्यत् ॥ १४ ॥

पुष्पवत्यो गावस्तन्निमित्तमभितो युध्यद्भिः शुष्मिभिर्मत्तैर्वृषैर्नादितम् । वास्राभिर्धेनुभिः । स्ववृत्तमकान् प्रति ॥ ९ ॥ विलंघद्भिरुत्पतद्भिः
गोदोहशब्दैः सहाभितो रवाः मुंच मा मुंच नय आनय देहि गृहाणेत्यादयो यस्मिन्स्तम् । वैष्णवां निस्स्वनेन च मंडितम् ॥ १० ॥ गायन्तीभि-
र्गोपीभिर्गोपैश्च गायद्भिः सुविराजितम् ॥ ११ ॥ अग्न्याद्यर्चनान्वितैर्गोपगृहैर्धूपपादिभिश्च मनोरमम् ॥ १२ ॥ खंडैः समूहैः ॥ १३ ॥ आर्चयत्पूजयाम्

मास ॥ १४ ॥ कशिपौ शय्यायां संविष्टम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ साधूनामिति । कर्मणि षष्ठ्यः ॥ १७ ॥ गावो गाः । गारिं गोवर्धनम् ॥ १८ ॥ अप्यायास्यत्यागमिष्यति किं सकृदपि ॥ १९ ॥ श्रीकृष्णोपकारस्मरणादिभिरनुपमानंदेनाभिभूयमान आह दावाग्नेरित्यादिना । वाता द्रष्टाच्चेति । वृषात्सर्पाच्चाघासुरात् अन्येभ्यश्च दुरतिक्रमेभ्यो मृत्युभ्यः श्रीकृष्णेन रक्षिताः स्म ॥ २० ॥ किं च । स्मरतामिति । लीलया

भोजितं परमान्नेन संविष्टं कशिपौ सुखम् ॥ गतश्रमं पर्यपृच्छत् पादसंवाहनादिभिः ॥ १५ ॥ कच्चिदंग महाभाग सखा नः शूरनंदनः ॥ आस्ते कुशल्यपत्याद्यैर्युक्तो मुक्तः सुहृद्भूतः ॥ १६ ॥ दिष्ट्या कंसो हतः पापः सानुगः स्वेन पाप्मना ॥ साधूनां धर्मशीलानां यदूनां द्वेष्टि यः सदा ॥ १७ ॥ अपि स्मरति नः कृष्णो मातरं सुहृदः सखीन् ॥ गोपान् ब्रजं चात्मनाथं गावो वृंदावनं गिरिम् ॥ १८ ॥ अप्यायास्यति गोविंदः स्वजनान् सकृदीक्षितुम् ॥ तर्हि द्रक्ष्याम तद्वक्त्रं सुनसं सुस्मितेक्षणम् ॥ १९ ॥ दावाग्नेर्वातवर्षाच्च वृषसर्पाच्च रक्षिताः ॥ दुरत्ययेभ्यो मृत्युभ्यः कृष्णेन सुमहात्मना ॥ २० ॥ स्मरतां कृष्णवीर्याणि लीलापांगनिरीक्षितम् ॥ हसितं भाषितं चांग सर्वा नः शिथिलाः क्रियाः ॥ २१ ॥ सरिच्छैल वनोद्देशान् मुकुंदपदभूषितान् ॥ आक्रीडानीक्षमाणानां मनो याति तदात्मताम् ॥ २२ ॥ मन्ये कृष्णं च रामं च प्राप्ता विह सुरोत्तमौ ॥ सुराणां महदर्थाय गर्गस्य वचनं यथा ॥ २३ ॥ कंसं नागायुतप्राणं मल्लौ गजपतिं तथा ॥ अव धिष्टां लीलयैव पशुनिव मृगाधिपः ॥ २४ ॥ तालत्रयं महासारं धनुर्यष्टिमिवेभराद् ॥ बभञ्जैकेन हस्तेन सप्ताहमद धाद्गिरिम् ॥ २५ ॥ प्रलंबो धेनुकोऽरिष्टस्तृणावर्तो वक्रादयः ॥ दैत्याः सुरासुरजितो हता येनेह लीलया ॥ २६ ॥

ऽपांगेन निरीक्षितम् । अंग हे उद्धव ॥ २१ ॥ न केवलं शिथिला एव किं तु शनैःशनैरुपरमंतीत्याह । सरिच्छैलेति । सरितश्च शैलाश्च वनोद्देशाश्च तान् । आक्रीडान् क्रीडास्थानानि तदात्मतां मुकुंदरूपताम् ॥ २२ ॥ सुराणामर्थायैह प्राप्तौ महद्भञ्जैर्गर्गस्य वचनं यथा ॥ २३ ॥ न केवलं तद्वचनानुसारेणैव किं तु व्यवहारसंवादादपीत्याह । कंसमिति ॥ २४ ॥ इभराड्यष्टिमिव तालत्रयप्रमाणं धनुर्बभञ्ज ॥ २५ ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ अखिलगुरुत्वमेव जनकत्वेन नियंतृत्वेन चाह । एताविति । रामो मुकुन्दश्चेत्येतौ विश्वस्य बीजयोनी निमित्तोपादाने । ननु पुरुषप्रधानयोर्बीजयोनित्वं प्रसिद्धमत आह । पुरुषः प्रधानमिति । पुरुषोऽशः प्रधानं शक्तिः । अतः प्रधानपुरुषा वप्येतावेवेत्यर्थः । एवं जनकत्वमुक्तम् । किं च । अन्वीय भूतेषुभूतेष्वनुप्रविश्य भूतानां तदुपहितस्य विलक्षणस्य च नानाभेदस्य ज्ञानस्य जीवस्य चेशाते ईश्वरौ नियंतारौ भवतः । कुतः । पुराणावनादी । अनादित्वात्कारणत्वं ततश्च नियंतृत्वमित्यर्थः ॥ ३१ ॥ ननु सृष्ट्यादिकर्मावे

श्रीशुक उवाच ॥ इति संस्मृत्यसंस्मृत्य नंदः कृष्णानुरक्तधीः ॥ अत्युत्कंठोऽभवत् तूष्णीं प्रेमप्रसरविह्वलः ॥ २७ ॥ यशो दा वर्ण्यमानानि पुत्रस्य चरितानि च ॥ शृण्वंत्यश्रूण्यवस्त्राक्षीत् स्नेहस्तुतपयोधरा ॥ २८ ॥ तयोरित्थं भगवति कृष्णे नंदयशोदयोः ॥ वीक्ष्यानुरागं परमं नंदमाहोद्ववो मुदा ॥ २९ ॥ उद्धव उवाच ॥ युवां श्लाघ्यतमौ नूनं देहिनामिह मानद ॥ नारायणेऽखिलगुरौ यत्कृता मतिरीदृशी ॥ ३० ॥ एतौ हि विश्वस्य च बीजयोनी रामो मुकुन्दः पुरुषः प्रधानम् ॥ अन्वीय भूतेषु विलक्षणस्य ज्ञानस्य चेशांत इमौ पुराणौ ॥ ३१ ॥ यस्मिन्ननः प्राणवियोगकाले क्षणं समावेश्य मनो विशुद्धम् ॥ निर्हृत्य कर्माशयमाशु याति परां गतिं ब्रह्ममयोऽर्कवर्णः ॥ ३२ ॥ तस्मिन् भवंतावखिला त्महेतौ नारायणे कारणमर्त्यमूर्तौ ॥ भावं विधत्तां नितरां महात्मन् किं वाऽवशिष्टं युवयोः सुकृत्यम् ॥ ३३ ॥ आगमिष्यत्यदीर्घेण कालेन ब्रजमच्युतः ॥ प्रियं विधास्यते पित्रोर्भगवान् सात्वतां पतिः ॥ ३४ ॥

शान्मनुष्यादिजन्मदर्शनाच्च तस्यान्येभ्यः को विशेष इत्याशङ्क्याह यस्मिन्निति द्वाभ्याम् । यस्मिन्क्षणमपि मनः समावेश्य कर्माशयं कर्मवासनां निर्हृत्य त्यक्त्वा ब्रह्ममयः स्वरूपज्ञानवानर्कवर्णः शुद्धसत्त्वमूर्तिः सत्परां गतिं तत्पदं याति ॥ ३२ ॥ अखिलस्यात्मा च हेतुश्च तस्मिन् कारणमर्त्यमूर्तौ केनापि कारणेन मनुष्याकृतौ तथापि महात्मन्महात्मनि परिपूर्णं भवंतौ भक्तिं कुरुतः । अतः कृतकृत्यावित्यर्थः ॥ ३३ ॥ प्रस्तुतमाह ।

आगमिष्यतीति । पित्रोर्युवयोः ॥ ३४ ॥ 'यात यूयं व्रजं तात वयं च स्नेहदुःखितान् । ज्ञातीन्वो द्रष्टुमेष्यामो विधाय सुहृदां सुखम् ॥'
इति यदाह कृष्णस्तत्सत्यं करिष्यतीति ॥ ३५ ॥ कालविलंबनमसहमानौ प्रत्याह । मा खिद्यतमिति । हे महाभागौ खेदं मा कुरुतम् । अंतिके
इदानीमेव समीपे वा । कुत इत्यत आह । अंतर्हृदीति । तर्हि सर्वैः किमिति न दृश्यते तत्राह । ज्योतिरिवैधसीति । तद्यथा मथनं विना न दृश्यते
तथा भक्तिं विना कृष्णोऽपीति भावः ॥ ३६ ॥ अहो आस्तामेतत्तस्य त्विहागमनं स्वस्यातिप्रियान्पित्रादीन्विहाय न संगच्छत इति
मन्येहं तत्राह । न ह्यस्येति । अस्य प्रियादयो न हि संति । तत्रेमौ हेतू । अमानिनः समानस्येति च निरभिमानित्वाद्वागादिरहितत्वाच्चेत्यर्थः ॥

हत्वा कंसं रंगमध्ये प्रतीपं सर्वसात्वताम् ॥ यदाह वः समागत्य कृष्णः सत्यं करोति तत् ॥ ३५ ॥ मा खिद्यतं महा
भागौ द्रक्ष्यथः कृष्ण मंतिके ॥ अंतर्हृदि स भूतानामास्ते ज्योतिरिवैधसि ॥ ३६ ॥ न ह्यस्यांस्ति प्रियः कश्चिन्नाप्रि
यो वाऽस्त्यमानिनः ॥ नोत्तमो नाधमो वाऽपि समानस्यासमोऽपि वा ॥ ३७ ॥ न माता न पिता तस्य न भार्या न
सुतादयः ॥ नात्मीयो न परश्चापि न देहो जन्म एव च ॥ ३८ ॥ न चास्य कर्म वा लोके सदसन्मिश्रयोनिषु ॥ क्री
डार्थं सोऽपि साधूनां परित्राणाय कल्पते ॥ ३९ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति भजते निर्गुणो गुणान् ॥ क्रीडन्नतीतोऽत्र गुणैः
सृजत्यवति हंत्यजः ॥ ४० ॥ यथा भ्रमरिकादृष्ट्या भ्राम्यतीव महीयते ॥ चित्ते कर्तरि तत्रात्मा कर्तृवाहंधिया स्मृतः ॥ ४१ ॥

॥ ३७ ॥ ३८ ॥ सोऽपि जन्मकर्मादिरहितोऽपि क्रीडाप्रयोजनः सन्स साधूनां परिपालनाय सदसन्मिश्रयोनिषु सात्त्विकराजसतामसयोनिषु ।
यद्वा देवादिमत्स्यादिनृसिंहादियोनिषु कल्पते आविर्भवतीत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ननु जन्मकर्मादिरहितस्य कुत एतदित्यत आह । सत्त्वमिति ।
क्रीडापतीतोऽपि क्रीडन् । तथापि मायागुणैः सर्वं घटन इत्यर्थः ॥ ४० ॥ अत्राविद्योपायेर्जोवन्य कर्तृत्वं दृष्टांतीकृवंस्तस्य विग्रयेव कर्तृत्वमिति
सदृष्टांतमाह । यथेति । भ्रमरिका परिभ्रमणं तयोपलक्षितया दृष्ट्या मही भूरपि भ्राम्यतीति तथा प्रतीयते एवं चित्ते कर्तरि सति तत्र चित्तेविक्षि

तेऽहंधिया आत्माध्यासेनात्मा कर्ता स्मृतो यथा तद्वदिति ॥ ४१ ॥ किं च युवयोरेव नायमात्मजः किं तु सर्वेषामपि तत्रापि नात्मज एव
किन्तु शत्रुमित्रादिरूपोऽपीति सर्वात्मत्वनिरूपणेन तयोर्मोहनिवृत्तये संबंधमनैकांतिकीकरोति युवयोरेवेति द्वाभ्याम् ॥ ४२ ॥ अच्युताद्विनातगां
नितरां तत्त्वतो वाच्यं निर्वचनाहं वस्तु नास्तीति । दीपान्निरूप्य प्रज्वाल्य । वास्तून्देहत्यादीन् ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ दीपप्रकाशेन दीप्तैः मणिभिः

युवयोरेव नैवायमात्मजो भगवान् हरिः ॥ सर्वेषामात्मजो ह्यात्मा पिता माता स ईश्वरः ॥ ४२ ॥ दृष्टं श्रुतं भूतभवद्
विष्यत् स्थास्तुश्चरिष्णुर्महदल्पकं च ॥ विनाच्युताद् वस्तुतरां न वाच्यं स एव सर्व परमार्थभूतः ॥ ४३ ॥ एवं
निशा सा ब्रुवतोर्व्यतीता नन्दस्य कृष्णानुचरस्य राजन् ॥ गोप्यः समुत्थाय निरूप्य दीपान् वास्तून् समभ्यर्च्य
दधीन्यमंथन् ॥ ४४ ॥ ता दीपदीप्तैर्मणिभिर्विरेज् रज्ज्विर्कर्षद्भुजकंकणस्रजः ॥ चलन्नितंबस्त न हारकुण्डलत्विष
त्कपोलारुणकुंकुमाननाः ॥ ४५ ॥ उद्गायतीनामरविदलोचनं व्रजांगनानां दिवमस्पृशद् ध्वनिः ॥ दध्नश्च निर्मथनश
ब्दमिश्रितो निरस्यते येन दिशाममंगलम् ॥ ४६ ॥ भगवत्युदिते सूर्ये नन्दद्वारि व्रजौकसः ॥ दृष्ट्वा रथं शातकौभं
कस्यायमिति चाब्रुवन् ॥ ४७ ॥ अक्रूर आगतः किं वा यः कंसस्यार्थसाधकः ॥ येन नीतो मधुपुरीं कृष्णः
कमललोचनः ॥ ४८ ॥

कांच्यादिषु स्थितै रत्नैस्ता गोप्यस्तदा विरेजुः । कथंभूताः । रज्ज्विर्कर्षत्सु भुजेषु अर्थात् कंकणानां स्रजो यासां ताः । चलंतो नितंबाः
स्तना हाराश्च यासां ताः । कुण्डलैस्त्वषंतः स्फुरन्तः कपोला यासां ताः अरुणानि कुंकुमानि येषु तान्याननानि यासां ता एव ताश्च ताश्च ॥
॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तदा व्रजौकसो गोप्यः ॥ ४७ ॥ सकोधमाहुः । अक्रूर इति । अर्थ साधितवानित्यर्थसाधकः । तदाहुः । येन नीत इति ॥ ४८ ॥

कंसं घातयित्वा पुनः किमर्थमागत इत्याशंक्य स्वयमेव कारणं संभावयन्ति । किमिति । तदा तथा साधितेन कार्येण प्रीतस्य तुष्टस्य भर्तुः । पाठांतरे प्रेतस्य मृतस्य कंसस्य निष्कृतिमौर्ध्वदेहिकमस्माभिः कृत्वा साधयिष्यते किम् । अस्मद्रक्तमांसैः तिलोदकं पिंडांश्च कृत्वा दत्त्वा तस्यौर्ध्वदेहिकं संपादयिष्यति किमिति भावः । इत्येवं वदंतीनां स्त्रीणां ततस्तस्मिन्नवसरे कृतद्विकः कृतस्नानादिनियम उद्धव आगत इति ॥ ४९॥ इति श्रीमद्भा० म० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे टीकायां षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ सप्तचत्वारिंशकेऽथ कृष्णादेशेन गोपिकाः ॥ बोधयि किं साधयिष्यत्यस्माभिर्भर्तुः प्रेतस्य निष्कृतिम् ॥ इति स्त्रीणां वदंतीनामुद्धवोऽगात् कृतद्विकः ॥ ४९॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे नंदशोकापनयनं नाम षट्चत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तं वीक्ष्य कृष्णानुचरं व्रजस्त्रियः प्रलंबबाहुं नवकंजलोचनम् ॥ पीतांबरं पुष्करमालिनं लसन्मुखारविंदं परिमृष्टकुंडलम् ॥ १ ॥ शुचिस्मितः कोऽयमपीच्यदर्शनः कुतश्च कस्याच्युतवेषभूषणः ॥ इति स्म सर्वाः परिवव्रुत्सुकास्तमुत्तमश्लोकपदांबु जाश्रयम् ॥ २ ॥ तं प्रश्रयेणावनताः सुसत्कृतं सत्रीडहासेक्षणसूनुतादिभिः ॥ रहस्यपृच्छन्नुपविष्टमासने विज्ञाय संदेशहरं रमापतेः ॥ ३ ॥ जानीमस्त्वां यदुपतेः पार्षदं समुपागतम् ॥ भर्त्रेह प्रेषितः पित्रोर्भवान् प्रियचिकीर्षया ॥ ४ ॥ अन्यथा गोव्रजे तस्य स्मरणीयं न चक्ष्महे ॥ स्नेहानुबंधो बंधूनां मुनेरपि सुदुस्त्यजः ॥ ५ ॥ अन्येष्वर्थकृता मैत्री यावदर्थविडंबनम् ॥ पुंभिः स्त्रीषु कृता यद्वत् सुमनस्विव षट्पदैः ॥ ६ ॥ निस्स्वं त्यजन्ति गणिका अकल्पं नृपतिं प्रजाः ॥ अधीतविद्या आचार्यमृत्विजो दत्तदक्षिणम् ॥ ७ ॥

त्वोद्धवस्तत्त्वमनुज्ञाप्यागमत्पुरीम् ॥ १ ॥ १ ॥ अपीच्यं सुंदरं दर्शनं यस्य सः । अच्युतस्येव वेषो भूषणानि च यस्य सः । कोऽयं कुतो वा कस्य चेति वदन्त्यस्तं परिवव्रुः ॥ २ ॥ ३ ॥ पार्षदं सेवकम् ॥ ४ ॥ पित्रोः प्रियचिकीर्षयेत्यत्र हेतुः । स्नेहानुबंध इति ॥ ५ ॥ अन्यथा गोव्रजे तस्येत्यत्र हेतुः । अन्येष्विति । अर्थकृता कार्यनिमित्ता । विडंबनं मैत्र्यनुकरणमात्रं न तु तात्त्विकी मैत्री । पुंभिरिति दृष्टान्तौ ॥ ६ ॥ अस्यैवान्यार्थनिद

शनैः प्रपंचः निःस्वमित्यादिना । निःस्वं निर्धनम् । दत्ता दक्षिणा येन तं याज्यम् ॥ ७ ॥ पक्षिणो विगतफलं वृक्षम् । रतामनुरक्तामृतता
 मित्यर्थः ॥ ८ ॥ त्यक्तलौकिकास्त्यक्तलोकव्यवहाराः ॥ ९ ॥ प्रियस्य कर्माणि गायन्त्यस्तथा तस्य बाल्यकैशोरयोर्बाल्ये कैशोरे च वयसि
 यानि कर्माणि तानि संस्मृत्यसंस्मृत्य गतद्वियो निर्लज्जाः सत्यो रुदत्यश्च तमपृच्छन्निति पूर्वक्रियैव संबंधः ॥ १० ॥ प्रियेण श्रीकृष्णेन
 मां प्रसादयितुं प्रस्थापितोऽयं दूत इति कल्पयित्वाऽब्रवीत् । यद्वा तस्मिन्नप्युद्धवे प्रियप्रस्थापितं दूतमिति दूतदृष्टिं कृत्वा मधुकरापदेशेनोद्धव
 मेवाप्रस्तुतप्रशंसयाब्रवीदित्यर्थः ॥ ११ ॥ हे मधुप कितवस्य धूर्तस्य बंधो नोऽस्माकमग्निं मा स्पृश । मा मां नमस्कारेण प्रार्थयस्वेत्यर्थः ।
 स्वगा वीतफलं वृक्षं भुक्त्वा चातिथयो गृहम् ॥ दग्धं मृगास्तथाऽरण्यं जारो भुक्त्वा रतां स्त्रियम् ॥ ८ ॥ इति गोप्यो
 हि गोविंदे गतवाकायमानसाः ॥ कृष्णदूते व्रजं याते उद्धवे त्यक्तलौकिकाः ॥ ९ ॥ गायन्त्यः प्रियकर्माणि रुदत्यश्च
 गतद्वियः ॥ तस्य संस्मृत्यसंस्मृत्य यानि कैशोरबाल्ययोः ॥ १० ॥ काचिन्मधुकरं दृष्ट्वा ध्यायन्ती कृष्णसंगमम् ॥
 प्रियप्रस्थापितं दूतं कल्पयित्वेदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ गोप्य ऊचुः ॥ मधुप कितवबंधो मा स्पृशांश्चि सपत्न्याः कुचविलुलित
 मालाकुंकुमश्मश्रुभिर्नः ॥ बहत्तु मधुपतिस्तन्मानिनीनां प्रसादं यदुसदसि विडंब्यं यस्य दूतस्त्वमीदृक् ॥ १२ ॥ सकृ
 दधरसुधां स्वां मोहिनीं पाययित्वा सुमनस इव सद्यस्तत्यजेऽस्मान् भवादृक् ॥ परिचरति कथं तत्पादपद्मं तु पद्मा
 ह्यपि बत हृतचेता उत्तमश्लोकजल्पैः ॥ १३ ॥

तत्किमित्यपेक्षायां कृष्णवर्णस्य तस्य श्मश्रूणां लोहितत्वे कारणमुत्प्रेक्षमाणाह । सपत्न्याः कुचविलुलिता कुचाभ्यां विलुलिता संमर्दिता
 या कृष्णस्य वनमाला अत एव तस्याः कुंकुमं येषु तैः श्मश्रुभिरुपलक्षितः । किन्तु । तन्मानिनीनां तासामेव मानिनीनां प्रसादं मधुप
 तिर्वहतु किमस्मत्प्रसादनेन तस्य यदुसदसि विडंब्यमुपहासास्पदम् । कुतः । यस्य दूतस्त्वमीदृगीदृशोऽविवेकीति ॥ १२ ॥ ननु किमित्येवं
 तमवजानीथ किं बस्तेनापकृतमत आह । सकृदिति । भवादृक् त्वादृशः कृष्णवर्णो दुर्मनाः सुमनस इव कुसुमानि यथा त्यजन्ति तद्वत्

(शोभमनसोऽस्मान्सद्यस्तत्यजे) अहो बत कृतज्ञस्य तस्य पादपद्मं श्रीः कथं सेवते। विदितं मयेत्याह । अपीति । बतेति खेदे । उत्तमश्लोकस्य जल्पेमिथ्याकथाभिः प्रलापैः प्रायो हतचेताः । वयं तु न लक्ष्मीवदविचक्षणा इति भावः ॥ १३ ॥ झंकारान्बहुधा कुर्वन्तमस्मत्प्रसादलाभाय कृष्णं गायतीति मत्वाऽऽह । किमिहेति । पुराणं पुरातनं बहुशोऽनुभूतम् । विजयसखस्य श्रीकृष्णस्य सांप्रतं याः सख्यस्तासामग्रतस्तत्प्रसंगो गीयताम् । संदेशः कथ्यतामित्यर्थः । इष्टाः कृष्णस्य प्रियाः तेन गीतेन पूजिता इति वा । तेनालिङ्गितेन क्षपिता कुचरुक्स्तनगतविकारो यासां तास्तवेष्टमपेक्षितं दास्यंतीति ॥ १४ ॥ भो मातमैवं वोचस्त्वामनुस्मृत्यानंगविक्रवस्त्वां प्रसादयितुं मामादिष्टवानित्यत आह । दिवीति । किमिह बहु षडंग्रे गायसि त्वं यदूनामधिपतिमगृहाणामग्रतो नः पुराणम् ॥ विजयसखसखीनां गीयतां तत्प्रसंगः क्षपितकुचरुजस्ते कल्पयन्तीष्टमिष्टाः ॥ १४ ॥ दिवि भुवि च रसायां काः स्त्रियस्तददुरापाः कपटरुचिरहासभ्रविजृम्भस्य यास्युः ॥ चरणरज उपास्ते यस्य भूतिर्वयं का अपि च कृपणपक्षे ह्युत्तमश्लोकशब्दः ॥ १५ ॥ विसृज शिरसि पादं वेद्यहं चाटुकारैरनुनयविदुषस्तेऽभ्येत्य दौत्यैर्मुकुन्दात् ॥ स्वकृत इह विसृष्टापत्यपत्यन्यलोका व्यसृजदकृतचेताः किं नु सन्धेयमस्मिन् ॥ १६ ॥

दिवि भुवि रसातले च याः स्त्रियः स्युस्ताः का नाम तस्य दुरापा न काश्चन । तदित्यव्ययं तस्येत्यर्थः । कपटेन रुचिरेण हासेन भ्रविजृम्भो यस्य तस्य । हे कपट इति वा । किं च । यस्य चरणरजः श्रीः सेवते तत्र वयं काः । अपि च यद्यप्येवं तथापि कृपणपक्षे कृपणानुकंपिनि पुंस्युत्तमश्लोकशब्दो भवतीति तथा कथनीयं त्वयेति भावः ॥ १५ ॥ पादमूले प्रविशंतं क्षमापयिष्यंतमिव मत्वाऽऽह । विसृजेति । शिरसि न्यस्तं पादं विसृज । तथाऽप्यमुंचंतमाह । वेद्मीति । मुकुन्दादभ्येत्य ततः शिक्षित्वेत्यर्थः । दौत्यैर्दूतकर्मभिश्चाटुकारैः प्रियोक्तिरचनाभिरनुनयः सात्वनं तत्र विदुषः प्रार्थनाचतुरस्य ते तव सर्वमहं वेद्मि । मुकुन्दवत्त्वमप्यविश्वमनीय इति भावः । ननु तेन किमपराद्धं

१ कचिदयमधिकः पाठः । २ षडंग्रे इत्यनेन चतुष्पादापेक्षयाद्धाधिकोऽसीति ध्वनितम् । ३ श्रेष्ठ्यद्योतनार्थो वर्तमानप्रयोगः । ४ विसृष्टापत्यपत्याप्तकामाः इत्यपि पाठः । ५ कृपणपक्षपातिनि दीनानुकंपिनि इ० कचित् ।

तत्राह । स्वकृत इति । स्वकृते तदर्थमेव विसृष्टा अपत्यपत्यन्यलोकाः अपत्यानि पतयश्चेहलोकोऽन्यलोको धर्मसाध्यश्च स्वर्गादिः
याभिस्तानोऽस्मान् अकृतचेता असंयतचित्तश्चंचलो यो व्यसृजत्तत्याज अस्मिन्किं नु संधेयं किमनुसंधातव्यं किं तथ्यं ज्ञातव्यमित्यर्थः ॥
॥ १६ ॥ किं च कृष्णस्य पूर्वाणि कर्माण्यनुसंधाना विभेम्यहमस्यादित्याह । मृगयुरिवेति । मृगयुर्लुब्धक इव यः कपीन्द्रं वालिनं विव्यधे
अविव्यत् । लुब्धधर्मा क्रौर्यवान् । अलुब्धधर्मेति वा । लुब्धको हि तन्मांसमनुकामो विव्यत्ययं तु न तथाऽतो वृथा कठिन इत्यर्थः ।
तथा स्त्रियं च शूर्पणखां स्त्रीजितः सीतापरतंत्रः काम एव यानं प्राप्तिसाधनं यस्यास्तां विरूपां छिन्नकर्णनासिकामकरोद्दाशरथिरूपेण ।
तथा बलिमपि वैरोचनिं तदत्तं बलिमत्त्वा भक्षयित्वा गृहीत्वेत्यर्थः । ध्वांक्षत्क्वाकवद्वेष्टयद्वबंध वामनरूपेण । बलिमत्त्वाऽधोऽक्षिपत् ।
विष्टपाद्य इति पाठे बलिं पूजां गृहीत्वा विष्टपात्स्वर्गादधोऽक्षिपदित्यर्थः । तत्तस्मादसितस्य कृष्णस्य मुख्यैरलम् । न किंचित्कार्यमित्यर्थः ।

मृगयुरिव कपीन्द्रं विव्यधे लुब्धधर्मा स्त्रियमकृत विरूपां स्त्रीजितः कामयानाम् ॥ बलिमपि बलिमत्त्वाऽवेष्टयद् ध्वांक्ष
वद्यस्तदलमसितसख्यैर्दुस्त्यजस्तत्क्वाऽर्थः ॥ १७ ॥ यदनुचरितलीलाकर्णपीयूषविष्टसकृददनविधूतद्वंद्वधर्मा विन
ष्टाः ॥ सपदि गृहकुटुंबं दीनमुत्सृज्य दीना बहव इह विहंगा भिक्षुचर्या चरन्ति ॥ १८ ॥

एवं चेत्किमिति तं नित्यं गायथ तत्राह । दुस्त्यजस्तु तस्य कथारूपोऽर्थ इति ॥ १७ ॥ अपि च जावीम एव तत्कथाऽपि त्रिवर्ग
लतामूलोन्मूलनीति तथापि न त्यक्तुं शक्नुमः । किं कुर्म इत्याह । यदनुचरितेति । यस्यानुचरितमेव लीला तदेव कर्णपीयूषं तस्य
विष्टस कणिका तस्याः सकृददनं सेवनं तेन विधूता निरस्ता द्वंद्वधर्मा रागादयो येषां तेऽत एव विनष्टा असत्तुल्या दीनं दुःखितं गृहं
कुटुंबं विहाय दीना भोगहीना विहंगा अपि भिक्षुचर्या प्राणवृत्तिमात्रं चरन्त्यतस्त्याज्यस्तथापि त्यक्तुं न शक्नुम इति निदापरत्वेऽयं
तावच्छ्रौतोर्थः । दुस्त्यजत्वेऽपि पारमार्थिकोऽयमर्थः । विधूतद्वंद्वधर्मा इत्यंतः समासः पूर्ववत् । ततस्ते च ते अविनष्टाश्चेति समासः ।
इतरे पुनर्द्वंद्वधर्माणो विनष्टा एव । सपदि तत्क्षणमेव दीनं तुच्छं गृहसहितं कुटुंबं विहाय दीना इवाकिंचनाः । धीग इति वा पाठः । बहवो

भा. ६. पू.
॥ १३२ ॥

विहंगा हंसा इव सारासारविवेकचतुरा भिक्षुचर्या पारमहंस्यं चरन्ति तस्मादेवं परमपुरुषार्थरूपत्वाद्दुस्त्यज एव तत्कथार्थ इति ॥ १८ ॥
ननु किमेवं ब्रूषे पूर्वं त्वयैव साकं रहसि किमेवं नावोचद्यथाद्येत्यत आह । वयमिति । हे उपमंत्रिन् दूत । आस्तामियं वार्ता । यतः कुलिकस्य
मृगयो रूतं गीतमज्ञा यथा ऋतं सत्यमिति श्रद्धधानाः कृष्णस्य हरिणस्य वध्वो भार्या हरिण्यः शरैः क्षताः सत्यो रुजो ददृशुः । एवं जिह्वस्य
कुटिलस्य तस्य व्याहृतमृतमिव श्रद्धधानाः स्पृहयन्त्यो वयमसकृदेतद्दृशिम । किं तत् । तस्य नखैः स्पर्शस्तेन तीव्रः स्मरस्तेन रुजः पीडाः ।
तस्मादन्या वार्ता भण्यतां कथ्यतामिति ॥ १९ ॥ परावृत्य गत्वा पुनरागतं प्रत्याह । प्रियसखेति । हे प्रियस्य कृष्णस्य सखे प्रेयसा कृष्णेन
वयमृतमिव जिह्वव्याहृतं श्रद्धधानाः कुलिकरूतमिवाज्ञाः कृष्णवध्वो हरिण्यः ॥ ददृशुरसकृदेतत् तन्नखस्पर्शतीव्रस्म
ररुज उपमंत्रिन् भण्यतामन्यवार्ता ॥ १९ ॥ प्रियसख पुनरागाः प्रेयसा प्रेषितः किं वरय किमनुरुन्धे माननीयोऽसि
मेग ॥ नयसि कथमिहास्मान् दुस्त्यजद्वंद्वपार्श्वं सततमुरसि सौम्य श्रीर्वधूः साकमास्ते ॥ २० ॥ अपि बत मधुपुर्यामा
र्यपुत्रोऽधुनाऽऽस्ते स्मरति स पितृगेहान् सौम्य बंधूंश्च गोपान् ॥ कचिदपि स कथा नः किंकरीणां गृणीते भुजमगुस्तु
गंधं मूढर्न्यधास्यत् कदा नु ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथोद्धवो निशम्यैवं कृष्णदर्शनलालसाः ॥ सांत्वयन् प्रिय
संदेशैर्गोपीरिदमभाषत ॥ २२ ॥

पुनः प्रेषितः किं त्वमागतोऽसि । अंग हे दूत मे माननीयः पूज्योऽसि । अतो भवान् किमनुरुन्धे प्राप्तुमिच्छतीत्यर्थः । तद्वरय वृणीष्व ।
एवं संमानितं प्रत्याह । नयसीति । इहात्र सतीः अस्मान् दुस्त्यजं द्वंद्वं मिथुनीभावो यस्य तस्य प्रेयसः पार्श्वं समीपं कथं नयसि नेष्यसि ।
तथाहि । हे सौम्य श्रीर्नाम वधूः साकं सहैव सततमास्ते । तत्राप्युरसि वक्षस्येव ॥ २० ॥ तेन संमंत्रिता सती ब्रूते । अपि बतेति । बत हर्षे ।
हे सौम्य गुरुकुलादागत्यार्यपुत्रः कृष्णोऽधुना किं मधुपुर्यां वर्तते । पितृगृहं बंधूंश्च किं स्मरति कदाचिदपि प्रसंगवशान्नोऽस्माकं वार्ताः किं ब्रूते ।
अगुरुवत्सुगंधं भुजं नो मूर्ध्नि कदा नु धास्यतीति ॥ २१ ॥ श्रीकृष्णदर्शनोत्सुका गोपीः प्रियस्य संदेशैः सांत्वयन् प्रथमं तावदिदमभा

१ कथमि० पा० कुत्रचित् । कथं नः किंकरीणां गृहीतः इत्यपि पा० ।

भी. टी.
अ. ४७

॥ १३२ ॥

षत ॥ २२ ॥ तदाह षड्भिः । अहो इति । स्म नूनं यूयं पूर्णार्थाः कृतार्थाः ॥ २३ ॥ श्रेयोभिः श्रेयःसाधनैः ॥ २४ ॥ अनुत्तमा अति
श्रेष्ठा सर्वोत्कृष्टेत्यर्थः । सा भवतीभिः प्रवर्तितेति ॥ २५ ॥ अवृणीत वृतवत्यः ॥ २६ ॥ सर्वात्मभाव एकात्मभक्तिः । अधिकृतः प्राप्तः ।
भगवत्प्रेमसुखप्रदर्शनेन ममैव महाननुग्रहः कृत इति ॥ २७ ॥ भर्तुः कृष्णस्य रहस्करो रहस्यकार्यकर्ता ॥ २८ ॥ भवतीनां मे मया सह
वियोगो नास्ति । कुतः । सर्वात्मना सर्वस्योपादानकारणेन । अत एव सर्वेषु मनआदिकार्येष्वहमनुगतत्वेन स्थित इति सदृष्टांतमाह ।

उद्धव उवाच ॥ अहो यूयं स्म पूर्णार्था भवत्यो लोकपूजिताः ॥ वासुदेवे भगवति यासामित्यर्पितं मनः ॥ २३ ॥
दानव्रततपोहोमजपस्वाध्यायसंयमैः ॥ श्रेयोभिर्विविधैश्चान्यैः कृष्णे भक्तिर्हि साध्यते ॥ २४ ॥ भगवत्युत्तमश्लोके
भवतीमिरनुत्तमा ॥ भक्तिः प्रवर्तिता दिष्ट्या मुनीनामपि दुर्लभा ॥ २५ ॥ दिष्ट्या पुत्रान् पतीन् देहान्स्वजनान्
भवनानि च ॥ हित्वाऽवृणीत यूयं यत् कृष्णाख्यं पुरुषं परम् ॥ २६ ॥ सर्वात्मभावोधिकृतो भवतीनामधोक्षजे ॥
विरहेण महाभागा महान् मेऽनुग्रहः कृतः ॥ २७ ॥ श्रूयतां प्रियसंदेशो भवतीनां सुखावहः ॥ यमादायागतो भद्रा अहं
भर्तु रहस्करः ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ भवतीनां वियोगो मे न हि सर्वात्मना क्वचित् ॥ यथा भूतानि भूतेषु स्वं
वाय्वग्निर्जलं मही ॥ तथाऽहं च मनःप्राणभूतैर्द्रियगुणाश्रया ॥ २९ ॥ आत्मन्येवात्मनात्मानं सृजे हन्म्यनुपालये ॥
आत्ममायानुभावेन भूतैर्द्रियगुणात्मना ॥ ३० ॥

यथेति । भूतेषु चराचरेषु महाभूतानि । वाय्वग्निर्वायुमहितोऽग्निः वायुश्चाग्निश्चेत्यर्थः । यथा तथाऽहं चेति । मनआदीनि कार्याणि गुणाः
कारणं तेषामाश्रयत्वेनानुगत इत्यर्थः ॥ २९ ॥ ननु कारणत्वे सर्वानुगतत्वे च कार्यकारणभेदः स्यादत आह । आत्मन्येवेति । ननु नित्य
सिद्धस्य कुतः सृष्ट्यादिरूपता अत आह । भूतैर्द्रियगुणात्मना । बुद्धीर्द्रियेति वा पाठः । तद्रूपेणेति । ननु निर्विकारस्य कुतस्तद्रूपतेति तत्राह ।

आत्ममायानुभावेनेति ॥ ३० ॥ नन्वात्मनो भूतादिरूपत्वे तदोषप्रसंगः स्यात्तत्राह । आत्मेति । आत्मा तु शुद्धः । कुतः । अगुणान्वयः न गुणेष्वन्वेतीति तथा । तत्कुतः । व्यतिरिक्तः । तदपि कुतः । ज्ञानमयो ज्ञानस्वरूपः । नन्वहंप्रत्यये स्वसंवेद्यमेवात्मनो नानावस्थावत्त्वमिति कुतस्तस्य शुद्धतेति तत्राह । सुषुप्तीति । मायाकार्यमनोवृत्तिभिर्विश्वतैजसप्राज्ञरूपेण प्रतीयते । न स्वत इत्यर्थः ॥ ३१ ॥ एतत्कुतः । मनोनिरोधे तदभावादिति व्यतिरेकं दर्शयितुं मनोनिरोधं विधत्ते । येनेति । उत्थितः पुमान्यथा मिथ्याभूतमेव स्वप्नं ध्यायत्येवं बाधितानपीन्द्रियार्थान् शब्दादीन्येन मनसा ध्यायेन ध्यायेच्चितयेत् । ध्यायंश्च येनेन्द्रियाणि प्रत्यपद्यत प्राप तन्मनोविनिद्रोऽनलसः सन्निरुध्यन्निवच्छेत् । आत्मा ज्ञानमयः शुद्धो व्यतिरिक्तोऽगुणान्वयः ॥ सुषुप्तिस्वप्नजाग्रद्विर्मायावृत्तिभिरीयते ॥ ३१ ॥ येनेन्द्रियार्थान् ध्यायंत मृषा स्वप्नवदुत्थितः ॥ तन्निरुध्यन्निद्रिन्द्रियाणि विनिद्रः प्रत्यपद्यत ॥ ३२ ॥ एतदंतः समाम्नायो योगः सांख्यं मनीषिणाम् ॥ त्यागस्तपो दमः सत्यं समुद्रांता इवापगाः ॥ ३३ ॥ यत् त्वहं भवतीनां वै दूरे वर्ते प्रियो दृशाम् ॥ मनसः सन्निकर्षार्थं मदनुध्यानकाम्यया ॥ ३४ ॥ यथा दूरचरे प्रेष्ठे मन आविश्य वर्तते ॥ स्त्रीणां च न तथा चेतः सन्निकृष्टेऽक्षगोचरे ॥ ३५ ॥ मय्यावेश्य मनः कृत्स्नं विमुक्ताशेषवृत्ति यत् ॥ अनुस्मरंत्यो मां नित्यमचिरान्मासुपैष्यथ ॥ ३६ ॥ या मया क्रीडता रात्र्या वनेऽस्मिन् ब्रज आस्थिताः ॥ अलब्धरासाः कल्याण्यो माऽऽपुर्महोर्यचितया ॥ ३७ ॥ दिति ॥ ३२ ॥ तावता च कृतार्थो भवतीत्याह । एतदंत इति । एष मनोनिरोधः अंतः समाप्तिः फलं यस्य सः । समाम्नायो वेदः । स तत्र पर्यवस्यतीत्यर्थः । योगोऽष्टांगः । सांख्यमात्मानात्मविवेकः । त्यागः संन्यासः । तपः स्वधर्मः । दम इन्द्रियदमनम् । मार्गभेदेऽप्येकत्र पर्यवसाने दृष्टांतः । समुद्रांता आपगा नद्य इवेति ॥ ३३ ॥ ननु किमन्यानिवास्मानात्मविद्यया प्रलोभयसि वयं तु सर्वसुंदरसकलगुणगणालंकृतेन त्वया विरहं नैव सहामहे इति चेदत आह । यत्त्वहमिति । दृशां दूरे यद्वर्ते तन्मदनुध्यानार्थम् । तच्च ध्यानं मनसः सन्निकर्षार्थमिति ॥ ३४ ॥ एतदुपपादयति त्रयेण । यथा दूरचर इति ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ उपैष्यथेति माधुर्यमात्रमिति चेदत आह । या इति । हे कल्याण्यः याः

स्वभर्तृभिः प्रतिबद्धा वने क्रीडता मया सहलब्धक्रीडास्तास्तदैव मत्कृतलीलानुस्मृत्या मामाप्नुः प्राप्नुः ॥ ३७ ॥ तस्य संदेशेनागता स्मृतिर्यासां
ताः । प्रथमार्थे द्वितीया ॥ ३८ ॥ यदूनामहितः शत्रुः अचकृहुः खदः । दिष्टचेत्यानन्दे । आप्तैः प्राप्तेर्हितैर्या सह ॥ ३९ ॥ अन्या ऊचुः । कच्चिदिति ।
नोऽस्माकम् उचिताम् अस्मासु करणीयामित्यर्थः । प्रीतिं कच्चित्पुण्योपिता करोति । स्निग्धं च तत्सब्रीडहासेनोदारं सुंदरमीक्षणं तेनार्चितस्ताभि
रस्माभिर्वा ॥ ४० ॥ अन्या ऊचुः । कथामिति । तासां वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुभाजितः पूजितः ॥ ४१ ॥ पुनरन्या ऊचुः । अपीति । किमनया चित

श्रीशुक उवाच ॥ एवं प्रियतमादिष्टमाकर्ण्य ब्रजयोपितः ॥ ता ऊचुरुद्धवं प्रीतास्तत्संदेशाऽऽगतस्मृतीः ॥ ३८ ॥
गोप्य ऊचुः ॥ दिष्टयाऽहितो हतः कंसो यदूनां सानुगोऽवकृत ॥ दिष्टयाऽऽप्तैर्लब्धसर्गार्थैः कुशल्यास्तेऽच्युतोऽधुना ॥
॥ ३९ ॥ कच्चिद्गदाग्रजः सौम्य करोति पुरयोपिताम् ॥ प्रीतिं नः स्निग्धसब्रीडहासोदारैर्क्षणाचितः ॥ ४० ॥ कथं रतिवि
शेषज्ञः प्रियश्च वरयोपिताम् ॥ नानुबध्येत तद्वाक्यैर्विभ्रमैश्चानुभाजितः ॥ ४१ ॥ अपि स्मरति नः साधो गोविंदः प्रस्तु
तेकचित् ॥ गोष्ठीमध्ये पुरस्त्रीणां ग्राम्याः स्मैरकथांतरे ॥ ४२ ॥ ताः किं निशाः स्मरति यासु तदा प्रियाभिर्वृदावने
कुमुदकुन्दशशांकरम्ये ॥ रेमे कणचरणनूपुरासगोष्ठ्यामस्माभिरीडितमनोज्ञकथः कदाचित् ॥ ४३ ॥ अप्येष्यतीह
दाशार्हस्तप्ताः स्वकृतया शुचाः संजीवयन्तु नो नात्रैर्यथेन्द्रो वनमंबुदैः ॥ ४४ ॥

याऽस्मान् कचित्प्रस्तुते प्रसंगे ग्राम्या अविदग्धाः अस्मान् स्मरति किम् ॥ ४२ ॥ अन्या ऊचुः । ताः किमिति । कुमुदैः कुंदैः शशांकेन च
रम्ये वृंदावने कणनि चरणनूपुराणि यस्यां तस्यां रासगोष्ठ्यामस्माभिः प्रियाभिरीडिता मनोज्ञाः कथा यस्य स तदा यासु निशासु रेमे ताः
कदाचित्किं नु स्मरति वा न वेति ॥ ४३ ॥ स्वनिमित्तेन शोकेन तप्ता नोऽस्मान्गात्रैः करस्पर्शादिभिः संजीवयन्किं नु इहेष्यतीति ॥ ४४ ॥

अन्या ऊचुः । कस्मादिति । अनन्यगतित्वेन पूर्वमत्रावसत्संप्रति महदैश्वर्यं प्राप्तः कस्मादिहागमिष्यतीति ॥ ४५ ॥ अन्यास्तु परमार्थमूचुः । किमस्माभिरिति । ब्रजमेव ओको गृहं यासां ताभिर्वनचरीभिरन्याभिर्वा राजकन्याभिर्महात्मनो धीरस्य किं च श्रीपतेः । तदपि आस्ताम् । स्वत एवाप्तकामस्यात एव कृतात्मनः पूर्णस्य किं कोऽप्यर्थः क्रियेत न कश्चिदिति ॥ ४६ ॥ यतोऽघटमानापि कृष्णस्य संगतिः सैवास्मा

कस्मात् कृष्ण इहायाति प्राप्तराज्यो हताहितः ॥ नरेन्द्रकन्या उद्वाह्य प्रीतः सर्वसुहृद्भूतः ॥ ४५ ॥ किमस्माभिर्वनौको भिरन्याभिर्वा महात्मनः ॥ श्रीपतेराप्तकामस्य क्रियेताऽर्थः कृतात्मनः ॥ ४६ ॥ परं सौख्यं हि नैराश्यं स्वैरिण्यप्याह पिङ्गला ॥ तज्जानतीनां नः कृष्णे तथाऽप्याशा दुरत्यया ॥ ४७ ॥ क उत्सहेत संत्यक्तमुत्तमश्लोकसंविदम् ॥ अनिच्छतोऽपि यस्य श्रीरंगान्न च्यवते क्वचित् ॥ ४८ ॥ सरिच्छैलवनोद्देशा गावो वेणुरवा इमे ॥ संकर्षणसहायेन कृष्णे नाऽऽचरिताः प्रभो ॥ ४९ ॥ पुनःपुनः स्मारयन्ति नन्दगोपसुतं वत ॥ श्रीनिकेतैस्तत्पदकैर्विस्मर्तुं नैव शक्नुमः ॥ ५० ॥ गत्या ललितयोदारहासलीलावलोकनैः ॥ माधव्या गिरा हृतधियः कथं तं विस्मरामहे ॥ ५१ ॥ हे नाथ हे रमानाथ ब्रजनाथार्तिनाशन ॥ मग्नमुद्धर गोविन्द गोकुलं वृजिनार्णवे ॥ ५२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ ततस्ताः कृष्णसंदेशैर्व्यपेतवि रहज्वराः ॥ उद्धवं पूजयांचक्रुर्ज्ञात्वात्मानमधोक्षजम् ॥ ५३ ॥ उवास कतिचिन्मासान् गोपीनां विनुदञ्छुचः ॥ कृष्णलीलाकथा गायन् रमयामास गोकुलम् ॥ ५४ ॥ यावन्त्यहानि नन्दस्य ब्रजेऽवात्सीत् स उद्धवः ॥ ब्रजौकसां क्षण प्रायाण्यासन् कृष्णस्य वार्तया ॥ ५५ ॥

व्याकुलयत्यतो नैराश्यमेव परमं सुखं तच्चातिदुष्करमित्याहुः परं । सौख्यमिति । स्वैरिणी कामचारिणी ॥ ४७ ॥ संविदमेकांतवार्ताम् ॥ ४८ ॥ किं च तद्विस्मृतौ न तावदुःखमस्ति साऽपि नास्माकं संभवतीत्याहुः सरिच्छैलेति त्रिभिः । आचरिताः सेविताः ॥ ४९ ॥ ५० ॥ उद्धव तं कथं विस्मरामेति ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ श्रीकृष्णमधोक्षजं ज्ञात्वा तं च स्वात्मानं ज्ञात्वा ॥ ५३ ॥ विनुदब्रपनयन् ॥ ५४ ॥ ५५ ॥

सरिद्वनगिरिदर्यादिषु प्रत्येकं श्रीकृष्णलीलासंप्रश्नादिभिर्व्रजौकसां तं संस्मारयन् रेमे ॥ ५६ ॥ कृष्णवेशेनात्मनो मनसो विकृवं वैकु
 व्यं दृष्ट्वा । ता गोपीर्नमस्यन्नमस्कृतिरन्याय्या भवतीति दर्शयितुं तासां महत्त्वं पंचभिर्जगौ उवाच ॥
 ॥ ५७ ॥ एता इति । एताः परं केवलं तनुभृतः सफलजन्मानः रूढभावाः परमप्रेमवत्यः । यदिति । यं रूढं भावं भवभियो मुमुक्षवो मुनयो
 मुक्ता अपि वाञ्छन्ति वयं च भक्ता अपि । अतोऽनंतस्य कथासु रसो रागो यस्य तस्य ब्रह्मजन्मभिर्विप्रसंबंधिभिः शौक्लसावित्रयाज्ञिकैस्त्रिभि
 र्जन्मभिः किं कोऽतिशयः । यत्र तत्र जातः स एव सर्वोत्तम इत्यर्थः । यद्वा अनंतकथासु रसो यस्य तस्य ब्रह्मजन्मभिश्चतुर्मुखजन्मभिरपि किं
 सरिद्वनगिरिद्रोणीर्वीक्षन् कुसुमितान् दुमान् ॥ कृष्णं संस्मारयन् रेमे हरिदासो व्रजौकसाम् ॥ ५६ ॥ दृष्ट्वैवमादि गो
 पीनां कृष्णोऽऽवेशात्मविकृवम् ॥ उद्धवः परमप्रीतस्ता नमस्यन्निदं जगौ ॥ ५७ ॥ एताः परं तनुभृतो भुवि गोपवध्वो
 गोविंद एव निखिलात्मनि रूढभावाः ॥ वाञ्छन्ति यद् भवभियो मुनयो वयं च किं ब्रह्म जन्मभिरनंतकथारसस्य ॥ ५८ ॥
 केमाः स्त्रियो वनचरीर्व्यभिचारदुष्टाः कृष्णे क चैष परमात्मनि रूढभावः ॥ नन्वीश्वरोऽनुभजतोऽविदुषोऽपि साक्षाच्छ्रे
 यस्तनोत्यगदराज इवोपयुक्तः ॥ ५९ ॥ नायं श्रियोऽंग उ नितांतरतेः प्रसादः स्वयोषितां नलिनगंधरुचां कुतोऽन्याः ॥
 रासोत्सवेऽस्य भुजदंडगृहीतकंठलब्धाशिपां य उदगाद् ब्रजवल्लवीनाम् ॥ ६० ॥ आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां
 वृंदावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् ॥ या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुंदपदवीं श्रुतिभिर्विमृग्याम् ॥ ६१ ॥
 न किमपीत्यर्थः ॥ ५८ ॥ किं च ईश्वरप्रसादो महत्त्वे कारणं तस्य च न जातिराचारो ज्ञानं वा कारणं किं तु केवलं भजनमेवेत्याह । केमा
 इति । साक्षाद्भजतः पुंसः । ननु अहो उपयुक्तः सेवितः अगदराजोऽमृतं यथेति ॥ ५९ ॥ अत्यंतापूर्वश्चायं गोपीषु भगवतः प्रसाद इत्याह ।
 नायमिति । अंगे वक्षसि उ अहो नितांतरतेरेकांतरतिमर्त्याः श्रियोऽपि नायं प्रसादोऽनुग्रहोऽस्ति । नलिनस्येव गंधो रुक्मांतिश्च यासां तासां
 स्वर्गांगनानामप्सरसामपि नास्ति । अन्याः पुनर्दूरतो निरस्ताः । रासोत्सवे कृष्णस्य भुजदंडाभ्यां गृहीत आलिंगितः कंठस्तेन लब्धा
 आशिषो याभिस्तासां गोपीनां यः प्रसाद उदगादाविर्बभूव ॥ ६० ॥ किं च आस्तां तावद्गोपीनां भाग्यं मम त्वेतावत्प्रार्थ्यमित्याह । आसा

भा. द. पृ.
॥ १३५ ॥

मिति । गोपीनां चणरेणुभाजां गुल्मादीनां मध्ये यत्किमप्यहं स्वामित्याशंसायां लिङ् । कथंभूतानां गोपीनाम् । या इत्यादि । आर्याणां
सागं धर्मं च हित्वा सुकुंदस्य पदवीं मार्गम् ॥ ६१ ॥ पुनस्तथा एव विशिनष्टि । या वा इति । योगेश्वरैर्ब्रह्मादिभिरप्यात्मन्येवार्चितं तद्रास
मंडले स्तनेषु न्यस्तं परिरभ्य यास्तापं विजहुस्तत्पञ्चरिति ॥ ६२ ॥ एवं महत्त्वं प्रतिपाद्य नमस्करोति । वंद इति ॥ ६३ ॥ अनुज्ञाप्या
या वै श्रियाऽर्चितमजादिभिराप्तकामैर्योगेश्वरैरपि यदात्मनि रासगोष्ठ्याम् ॥ कृष्णस्य तद् भगवतश्चरणारविदं
न्यस्तं स्तनेषु विजहुः परिरभ्य तापम् ॥ ६२ ॥ वंदे नंदब्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः ॥ यासां हरिकथोद्गीतं
पुनाति सुवननयम् ॥ ६३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथ गोपीरनुज्ञाप्य यशोदां नंदमेव च ॥ गोपानामंत्र्य दाशार्हो यास्य
ब्राह्मरुहे रथम् ॥ ६४ ॥ तं निर्गतं समासाद्य नानोपायनपाणयः ॥ नंदादयोऽनुरागेण प्रावोचन्नश्लोचनाः ॥ ६५ ॥
मनसो वृत्तयो नः स्युः कृष्णपादांबुजाश्रयाः ॥ वाचोऽभिधायिनीर्नाम्नां कायस्तत्प्रह्वणादिषु ॥ ६६ ॥ कर्मभिर्भ्राम्य
माणानां यत्र कापीश्वरेच्छया ॥ मंगलाचरितैर्दानैर्मतिर्नः कृष्ण ईश्वरे ॥ ६७ ॥ एवं समाजितो गोपैः कृष्णभक्त्या
नराधिप ॥ उद्धवः पुनरागच्छन्मथुरां कृष्णमालिताम् ॥ ६८ ॥ कृष्णाय प्रणिपत्याह भक्त्युद्रेकं ब्रजौकसाम् ॥ वसु
देवाय रामाय राज्ञे चोपायनान्यदात् ॥ ६९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे पूर्वाद्धे उद्धवप्रतियाने
सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥

नुज्ञां याचित्वा आमंत्र्य पृष्ट्वा ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ नोऽस्माकं मनसो वृत्तयः कृष्णपादांबुजाश्रयाः स्युः । अभिधायिनीरभिधायिन्यः ॥ ६६ ॥ कृष्णे
रतिः स्यादिति ॥ ६७ ॥ ६८ ॥ ब्रजवासिनां भक्त्युद्रेकं कृष्णादिभ्य आह । उपायनानि चादादिति ॥ ६९ ॥ इति श्रीभा० म० दशमस्कंधे
पूर्वाद्धे टीकायां सप्तचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४७ ॥ ४८ ॥

१ न्यस्येति पा० । २ अनेन लौकिकालौकिकसर्वव्यवहारपरित्यागेन—“यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्ममाविनः ॥ स जहाति मतिं लोके वेदे च परित्येष्टिताम् ॥” इत्युक्तपूर्वो भगवदनुग्रहस्तादृ
दर्शितः । ३ वनौकसाम् इ० पा० ।

श्री. टी.
अ. ४७

॥ १३५ ॥

अष्टचत्वारिंशकेऽथ कृष्णः कुब्जामरीमत् ॥ अक्रूरस्य गृहं गत्वा तं गजाह्वयमदिशत् ॥ ३ ॥ सैरंध्रीकापमापूर्य पूयित्वा मनोरथान् ॥
अक्रूरस्य ततः कृष्णस्तेन पार्थानसांत्वयत् ॥ २ ॥ ३ ॥ महार्हेरनर्घ्यैरुपस्करैर्गृहोपकरणैरन्वितम् । कामोपायैस्तदुदीपकैः पुर
तबन्धादिलेख्यैरादर्शादिभिरुपबृंहितम् ॥ २ ॥ यथा यथोचितम् । सद्भिरासनादिभिः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रसाधितो योग्यतामापादित

श्रीशुक उवाच ॥ अथ विज्ञाय भगवान् सर्वात्मा सर्वदर्शनः ॥ सैरंध्याः कामतप्तायाः प्रियमिच्छन् गृहं ययौ ॥ १ ॥
महार्होपस्करैराढ्यं कामोपायोपबृंहितम् ॥ मुक्तादामपताकाभिर्वितानशयनादिभिः ॥ धूपैः सुरभिर्मिर्दीपैः स्रग्गंधै
रपि मंडितम् ॥ २ ॥ गृहं तमायांतमवेक्ष्य साऽऽसनात् सद्यः समुत्थाय हि जातसंभ्रमा ॥ यथोपसंगम्य सखीभिर
च्युतं सभाजयामास सदासनादिभिः ॥ ३ ॥ तथोद्धवः साधु तयाऽभिपूजितो न्यपीददुर्व्याममिमृश्य चासनम् ॥
कृष्णोऽपि तूर्णं शयनं महाधनं विवेश लोकाचरितान्यनुव्रतः ॥ ४ ॥ सा मज्जनालेपदुकूलभूषणस्रग्गंधतांबूलसुधास
वादिभिः ॥ प्रसाधितात्मोपसहार माधवं सत्रीडलीलोत्तिष्ठतविभ्रमेक्षितैः ॥ ५ ॥ आह्वय कान्तां नवसंगमद्विधा विशं
कितां कंकणभूषितैः करैः ॥ प्रमृत्त शय्यामधिवेश्य रासया रेमेऽनुलेपार्पणपुण्यलेशया ॥ ६ ॥ सानंगतप्रकुचयोस्त्र
सस्तथाक्ष्णोर्जिघ्रंत्यनन्तचरणेन रुजो मृजंती ॥ दोभ्यां स्तनान्तरगतं परिरभ्य कान्तमानन्दमूर्तिमजहादतिदीर्घता
पम् ॥ ७ ॥ सैवं कैवल्यनाथं तं प्राप्य दुष्प्रापमीश्वरम् ॥ अंगरागार्पणेनाहो दुर्भगेदमयाचत ॥ ८ ॥

आत्मा देहो यया सा । सत्रीडं यलीलयोद्धतं स्मिन् तद्येत्तु विभ्रमेषु भ्रूविशेषादिविज्ञासेत् तद्युक्तेरीक्षितैरुपलक्षिता ॥ ५ ॥ अनु
लेपार्पणादन्यत्तस्याः पुण्यं नास्तीति दर्शयितुं पुण्यलेशयेत्युक्तं न तु पुण्यस्याल्पत्वविवक्षया ॥ ६ ॥ कुचारीणां रुजो मृजंती ।
जिघ्रंती च चरणमित्यर्थः ॥ ७ ॥ काममेव प्राकृतदृष्ट्या अयाचत । न च गोप्य इव सा तन्निष्ठेति दुर्भगेत्युक्तम् । कृतार्थत्वे तु

भा. द. पू.
॥ १३६ ॥

तस्या न संदेहः ॥ ८ ॥ ९ ॥ काम एव वस्तं दत्त्वा । मानयित्वा चालंकारादिदानैः ॥ १० ॥ मनोग्राह्यं विषयसुखम् । तस्यास-
त्त्वालुप्तत्वात् ॥ ११ ॥ किञ्चिचिकीर्षयन् हस्तिनापु प्रस्थापनं कारयितुमिच्छन्नित्यर्थः । अक्रूरप्रियकाम्यया च ॥ १२ ॥ आराद्धत एव
॥ १३ ॥ १४ ॥ आ अप इति छेदः । अप आ सर्वतो धारयन्नित्यन्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ वां युवयोरिदं कुलं गृहं वा भवद्भ्यामुद्धृतं समेधितं
आहोष्यतामिह प्रेष्ठ दिनानि कतिचिन्मया ॥ रमस्व नोत्सहे त्यक्तं संगं तैर्बुरुहेक्षण ॥ ९ ॥ तस्यै कामवरं दत्त्वा मान-
यित्वा च मानदः ॥ सहोद्धवेन सर्वेशः स्वधामागमदर्चितः ॥ १० ॥ दुराराध्यं समाराध्य विष्णुं सर्वेश्वरेश्वरम् ॥ यो
वृणीते मनोग्राह्यमसत्त्वात् कुमनीष्यसौ ॥ ११ ॥ अक्रूरभवनं कृष्णः सहरामोद्धवः प्रभुः ॥ किञ्चिचिकीर्षयन् प्रागाद-
क्रूरप्रियकाम्यया ॥ १२ ॥ स तान् नरवरश्रेष्ठानाराद्वीक्ष्य स्वबांधवान् ॥ प्रत्युत्थाय प्रमुदितः परिष्वज्याभिनन्द्य च ॥
॥ १३ ॥ ननाम कृष्णं रामं च स तैरप्यभिवादितः ॥ पूजयामास विधिवत् कृतासनपरिग्रहान् ॥ १४ ॥ पादावनेजनी-
रापो धारयञ्छिरसा नृप ॥ अर्हणेनांवरैर्दिव्यैर्गन्धस्नग्भूषणोत्तमैः ॥ १५ ॥ अर्चित्वा शिरसाऽऽनम्य पादावङ्कगतौ मृजन् ॥
प्रश्रयावनतोऽक्रूरः कृष्णरामावभाषत ॥ १६ ॥ दिष्ट्या पापो हतः कंसः सानुगो वामिदं कुलम् ॥ भवद्भ्यामुद्धृतं
कृच्छ्राडरन्ताच्च समेधितम् ॥ १७ ॥ युवां प्रधानपुरुषौ जगद्धेतू जगन्मयौ ॥ भवद्भ्यां न विना किञ्चित् परमस्ति न चा-
परम् ॥ १८ ॥ आत्मसृष्टमिदं विश्वमन्वाविश्य स्वशक्तिभिः ॥ ईयते बहुधा ब्रह्मञ्छ्रुतप्रत्यक्षगोचरम् ॥ १९ ॥

च ॥ १७ ॥ वामिदं कुलमित्यादिव्यवहारदृष्ट्योक्त्वा परमार्थमाह । युवामिति । जगन्मयौ युवाम् । कुतः जगद्धेतू । तदपि कुतः प्रधान-
पुरुषौ तदात्मकौ । अतो भवद्भ्यां विना परं कारणमपरं कार्यं च नास्ति ॥ १८ ॥ ननु प्रत्यक्षादिसिद्धं कथं नास्तीत्युच्यतेऽत आह । आत्मसृष्ट-
मिति । हे ब्रह्मन्परमेश्वर । ब्रह्मेति वा पाठः । रजआदिस्वशक्तिभिरात्मनैव सृष्टमिदं विश्वमन्वाविश्य कारणत्वादननुप्रविष्टोऽप्यनुप्रविश्येव स्थितः

१ या वृणीत मनोग्राह्यमसत्त्वात्कुमतिर्ह्यसौ इ० पा० विज० पुस्तके ।

जी. टी.
अ. १८

॥ १३६ ॥

श्रुतप्रत्यक्षगोचरं यथा भवति तथा बहुधा भवानेव प्रतीयते ॥ १९ ॥ एकस्यैव बहुधा प्रतीतिं संदृष्टातमाह । यथा हीति । योनिषु स्वस्यैव रूपांतरेणाभिव्यक्तिस्थानेषु चराचरेषु भूतेषु यथा महीप्रमुख नि कारणान्येव नाना भांति तथात्मयोनिषु स्वकारणेषु भूतभौतिकेषु भवान्केवलोऽपि बहुधा विभाति । ननु जीवोऽपि नरमृगादिशरीरेषु बालयुवाद्यवस्थासु च तथातथा प्रतीयत इत्याशंक्य तद्व्यवच्छेदार्थमात्मतंत्रग्रहणम् ॥ २० ॥ ननु सृष्ट्यादिकर्तृत्वेन सगुणत्वेन च मम किं जीवबद्धं उक्तो नहिनहीत्याह । सृजसीति । तद्वृणकर्मभिर्वा तैर्गुणैः कर्मभिर्वेत्यर्थः । यतः क्वच ते बंधहेतुः कदाचिदपि बंधहेतुरविद्या तव नैवास्ति । कुत इत्यत आह । ज्ञानात्मन इति । मायाया आश्रयानावरकत्वादिति भावः ॥

यथा हि भूतेषु चराचरेषु मह्यादयो योनिषु भांति नाना ॥ एवं भवान् केवल आत्मयोनिष्वात्मात्मतंत्रो बहुधा विभाति ॥ २० ॥ सृजस्यथो लुंपसि पासि विश्वं रजस्तमस्सत्त्वगुणैः स्वशक्तिभिः ॥ न वध्यसे तद्वृणकर्मभिर्वा ज्ञानात्मनस्ते क्वच बंधहेतुः ॥ २१ ॥ देहाद्युपाधेरनिरूपितत्वाद्भवो न साक्षान्न भिदाऽऽत्मनः स्यात् ॥ अतो न बंधस्तव नैव मोक्षः स्यातां निकामस्त्वयि नोऽविवेकः ॥ २२ ॥ त्वयोदितोऽयं जगतो हिताय यदायदा वेदपथः पुराणः ॥ बाध्येत पाखंडपथैरसद्भिस्तदा भवान् सत्त्वगुणं विभर्ति ॥ २३ ॥

॥ २५ ॥ किञ्च । आस्तां तावद्बंधशंका यतोऽविद्योपाधेर्जीवात्मनोऽपि न वस्तुतो बंधोऽस्तीत्याह । देहाद्युपाधेरिति । अनिरूपितत्वान्मिथ्यात्वादित्यर्थः । आत्मनो भवो जन्म तन्मूला भिदा च साक्षात्स्वरूपतो न स्यादिति । ननु मम बंधाभावं वदता त्वया किं मोक्षोऽङ्गीकृतः ओमिति चेत्तर्हि बंधाभावे मोक्षासंभवादापन्नो बंधोऽपीत्याशंक्याह । अत इति । यतो नाविद्या अतो न बंधो मोक्षश्च । एवमुभौ न स्यातामित्यर्थः । ननु उलूखले मां बद्धं श्रुतवान्यमुनाह्वदे मुक्तं दृष्टवानस्यर्तः कथमुभयं नास्तीत्यत आह । निकाम इति । स्वाभिप्रायानुरूपस्त्वयि नोऽस्माकमविवेक एव परमेवभूत इति । यद्वा नोऽविवेक एव तवोभौ स्यातामिति ॥ २२ ॥ ननु तर्हि ममावतारास्तच्चरित्राणि च शुक्तिरजतवदविद्याकल्पिता

न्येव किं नहिनहि इयं तु तव लीलेत्याह द्वयेन । त्वयोदित इति ॥ २३ ॥ सुरेतरांशा ये राजानस्तेषामक्षौहिणीशतानां वधेन भूमेर्भारमपनेतुम्
इह वसुदेवगृहे स्वांशेन रामेण सहावतीर्णोऽसि ॥ २४ ॥ अत एवभूतस्य तवागमनेन कृतार्थोऽस्मीत्याह त्रयेण । अद्येति । हे ईशाद्य नो वसतयो
गृहास्तपोवनादपि बहुपुण्याः । कुतः । या वसतीस्त्वं साक्षात्प्रविष्टः । कथंभूतः । यस्य तव पादसलिलमेव गंगा त्रिजगत्पुनाति यश्च त्वं सर्व
देवादिपंचयज्ञदेवतामूर्तिः स त्वं जगद्गुरुरिति ॥ २५ ॥ एवमनोरयः परिष्कृति इति तुष्यन्नाह । कः पंडित इति । ऋतगिरः सत्यवाचः । त्वत्तो
स त्वं प्रभोऽद्य वसुदेवगृहेऽवतीर्णः स्वांशेन भारमपनेतुमिहासि भूमेः ॥ अक्षौहिणीशतवधेन सुरेतरांशराज्ञाममुष्य च
कुलस्य यशो वितन्वन् ॥ २४ ॥ अद्येश नो वसतयः खलु भूरिभागा यः सर्वदेवपितृभूतनृदेवमूर्तिः ॥ यत्पादशौचस
लिलं त्रिजगत् पुनाति स त्वं जगद्गुरुरधोक्षज याः प्रविष्टः ॥ २५ ॥ कः पंडितस्त्वदपरं शरणं समीयाद् भक्तप्रियादृत
गिरः सुहृदः कृतज्ञात् ॥ सर्वान् ददाति सुहृदो भजतोऽभिकामानात्मानमप्युपचयापचयौ न यस्य ॥ २६ ॥ दिष्ट्या
जनार्दन भवानिह नः प्रतीतो योगेश्वरैरपि दुरापगतिः सुरैः ॥ छिंद्याशु नः सुतकलत्रधनाप्तगेहदेहादिमोहरशनां
भवदीयमायाय ॥ २७ ॥ इत्यर्चितः संस्तुतश्च भक्तेन भगवान् हरिः ॥ अक्रूरं संस्मितं प्राह गीर्भिः संमोहयन्निव ॥
॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वं नो गुरुः पितृव्यश्च इलाध्यो बंधुश्च नित्यदा ॥ वयं तु रक्ष्याः पोष्याश्च अनुकंप्याः प्रजा
हि वः ॥ २९ ॥ भवद्विधा महाभागा निषेव्या अर्हसत्तमाः ॥ श्रेयस्कामैर्नृभिर्नित्यं देवाः स्वार्था न साधवः ॥ ३० ॥
ऽपरं शरणं कः समीयाद्गच्छेत् । यतो भवान् भजतः पुंसो भक्तस्य सर्वानभितः कामांश्च ददात्यात्मानमपि ॥ २६ ॥ नोऽविवेकिनाम् ।
तत्रापीह गृह एव ॥ २७ ॥ २८ ॥ वो युष्माकं प्रजाः पुत्रा हि वयमिति ॥ २९ ॥ ननु नृभिर्देवाः सेव्या इति प्रसिद्धं तत्राह । देवा इति ।
स्वार्थाः स्वकार्यसाधनपराः । साधवस्तु केवलं परानुग्रहपराः । परमार्थतस्तु साधव एव देवा इति त एव सेव्या इत्यर्थः ॥ ३० ॥

१ सुरेतराणां राजामित्यर्थः । २ 'हासो जनोन्मादकरी च माया' इति वचनात्तस्मिन्तस्य मायारूपत्वात्तन्मोहनार्थं स्मितं साहित्यं ज्ञेयम् । तथापि तस्य परमभक्तत्वान्न तथा मोह इति सूचयितु
मिच्छावदप्रयोगः ।

तर्हि मृच्छिलादिमयाः किं देवादयो नैव स्युरित्यत आह । न हीति । अम्मयानि जलरूपाणि तीर्थानि मृन्मयाः शिलामयाश्च देवा न भवंतीति न अपि तु भवंत्येव । तथाऽपि साधूनां तेषां च महदंतरमित्याह । ते पुनर्नर्तयन्ति ॥ ३१ ॥ किञ्चिच्चिकीर्षयन्प्रागादिति यदुक्तं तत्कार्यमादिशति । स इति । नः सुहृदां मध्ये भवाञ्छ्रेयाञ्छ्रेयोऽनः पांडवानां श्रेयश्चिकीर्षया गजाह्वयं गच्छस्व गच्छेति । यद्वा स्वेति पृथक् पदम् । हे स्व आर्त्तायेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ राज्ञा धृतराष्ट्रेण । वसन्ते निवसन्तीति । शुश्रूम् श्रुतवन्तो वयम् ॥ ३३ ॥ दुष्टा ये स्वपुत्रा दुर्योधनादयस्तद्वशेन गच्छतीति न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ॥ ते पुनर्नृत्यकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ३१ ॥ स भवान् सुहृदां वै नः श्रेयाञ्छ्रेयश्चिकीर्षया ॥ जिज्ञासार्थं पांडवानां गच्छस्व त्वं गजाह्वयम् ॥ ३२ ॥ पितर्युपरते वालाः सह मात्रा सुदुःखिताः ॥ आनीताः स्वपुरं राज्ञा वसन्त इति शुश्रूम् ॥ ३३ ॥ तेषु राजांश्चिकापुत्रो भ्रातृपुत्रेषु दीनधीः ॥ समो न वर्तते नूनं दुष्पुत्रवशगोधट्क् ॥ ३४ ॥ गच्छ जानीहि तद्वत्तमधुना साधवसाधु वा ॥ विज्ञाय तद् विधास्यामो यथा शं सुहृदां भवेत् ॥ ३५ ॥ इत्यक्रूरं समादिश्य भगवान् हरिरीश्वरः ॥ संकर्षणोद्धवाभ्यां वै ततः स्वभवनं ययौ ॥ ३६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे पूर्वार्धे कुब्जारमणादिनिरूपणं नामाष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स गत्वा हास्तिनपुरं पौरुवंद्रयशोकिं ॥ ददर्श तत्रांशिकेयं समीपं विदुरं पृथाम् ॥ १ ॥ सहपुत्रं च बाह्मिकं भारद्वाजं सगौतमम् ॥ कर्णं सुयोधनं द्रौणिं पांडवान् सुहृदोऽपरान् ॥ २ ॥ यथावदुपसंगम्य बंधुभिर्गादिनी सुतः ॥ संपृष्टस्तैः सुहृद्वार्तां स्वयं चापृच्छदव्ययम् ॥ ३ ॥

तथा । यतोऽहंगन्धनेत्रः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ इति श्रीभद्रागवते म० दशमस्कन्धे पूर्वार्धे टीकायामष्टचत्वारिंशोऽध्यायः ॥ ४८ ॥ ॥ ७५ ॥ ऊनपंचाशत्तमे तु गत्वाकूरो गजाह्वयम् ॥ राज्ञः स्वभ्रातृपुत्रेषु बुद्ध्वा वैषम्यमागमत् ॥ १ ॥ पौर्वेन्द्राणां यशोभिस्तत्कृतदेवब्राह्मणायतनादिभिरंकितम् ॥ १ ॥ बाह्मिकपुत्रः सोमदत्तः । भारद्वाजो द्रोणः । गौतमः कृपः ॥ २ ॥ स्वयम् अव्ययं कुशलमपृच्छत् ॥ ३ ॥

भा. ६. पू.
॥ १३८ ॥

दुष्प्रजस्यासत्पुत्रस्याल्पसारस्य मंदधृतेः खलानां कर्णादीनां छंदमिच्छामनुवर्तितुं शीलं यस्येति तथा तस्य ॥ ४ ॥ तेजः प्रभावम् । ओजः शस्त्रादिनैपुणम् । वीर्यं शौर्यम् । न सहद्विरसहमानैर्धार्तराष्ट्रैश्चिकीर्षितमित उपरि कर्तुमिष्टम् ॥ ५ ॥ कृतं च गरस्य विषस्य दानादि । अपेशल मन्थाय्यम् । तेज ओज इत्यादि सर्वमस्मै कथयामास ॥ ६ ॥ तत्कथनात्पूर्वतरं पृथाया वृत्तमाह । पृथा त्विति । अश्रूणां कला लेशा ययोस्ते

उवाच कतिचिन्मासान् राज्ञो वृत्तविवित्सया ॥ दुष्प्रजस्याल्पसारस्य स्वच्छंदानुवर्तिनः ॥ ४ ॥ तेज ओजो बलं वीर्यं प्रश्रयादींश्च महणान् ॥ प्रजानुरागं पार्थेषु न सहद्विश्चिकीर्षितम् ॥ ५ ॥ कृतं च धार्तराष्ट्रैर्द्वर दानाद्यपेशलम् ॥ आचख्यो सर्वमेवास्मै पृथा विदुर एव च ॥ ६ ॥ पृथा तु भ्रातरं प्राप्तमक्रूरमुपसृत्य तम् ॥ उवाच जन्मनिलयं स्मरंत्यश्रुकलेक्षणा ॥ ७ ॥ अपि स्मरंति नः सौम्य पितरौ भ्रातरश्च मे ॥ भगिन्यो भ्रातृपुत्राश्च जामयः सख्य एव च ॥ ८ ॥ भ्रात्रेयो भगवान् कृष्णः शरण्यो भक्तवत्सलः ॥ पैतृष्वसेयान् स्मरति रामश्चांबुहेक्षणे ॥ ९ ॥ सपंतनमध्ये शोचन्तीं वृकाणां हरिणीमिव ॥ सांत्वयिष्यति मां वाक्यैः पितृहीनांश्च वालकान् ॥ १० ॥ कृष्ण कृष्ण महायोगिन् विश्वात्मन् विश्वभावन ॥ प्रपन्नां पाहि गोविंद शिशुभिश्चावसीदतीम् ॥ ११ ॥ नान्यत्तव पदांभोजा तपश्यामि शरणं नृणाम् ॥ विभ्यतां मृत्युसंसारादीश्वरस्याऽऽपवर्गिकात् ॥ १२ ॥ नमः कृष्णाय शुद्धाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ योगेश्वराय योगाय त्वामहं शरणं गता ॥ १३ ॥

ईक्षणे यस्याः सा ॥ ७ ॥ अपि किम् । जामयः कुलस्त्रियः ॥ ८ ॥ पैतृष्वसेयान्मत्पुत्रान् ॥ ९ ॥ शोचन्तीं मां वाक्यैः सांत्वयिष्यति किम् । ॥ १० ॥ हे महायोगिन्महान्योग उपायो मायाख्योऽस्यास्तीति । हे विश्वात्मन् सर्वान्तर्यामिन् । हे विश्वभावन विश्वपालक । प्रपन्नां शरणा गताम् । अवसीदन्तीं क्लिश्यन्तीम् ॥ ११ ॥ आपवर्गिकान्मोक्षप्रदात् ॥ १२ ॥ शुद्धाय धर्मात्मने । ब्रह्मणेऽपरिच्छिन्नाय । परमात्मने जीवसखाय ।

१ अनार्यमिति पा० । २ सपक्षमध्ये इ० पा० । ३ सर्वात्मन्विश्वपालक इ० पा० ।

जी. टी.
अ. ४९

॥ १३८ ॥

योगेश्वरायाणिमादियुक्ताय । योगाय ज्ञानात्मने ॥ १३ ॥ प्रपितामही प्रपितामहः पांडुस्तस्य भार्या अरुदद्रोद ॥ १४ ॥ पृथया सह समं दुःखं
सुखं च यस्य सः तस्याः पुत्राणामुत्पत्तिहेतुभिर्जनकैर्धर्मानिलेंद्रादिभिस्तत्कथनैरित्यर्थः ॥ १५ ॥ बंधुभिः रामकृष्णादिभिः । सौहृदेनोदितमुक्तं
यत्तदवददिति ॥ १६ ॥ भ्रातर्युपरत इति । पांडोः पुत्रेषु सत्सु राजासनं त्वमास्थित इति कटाक्षः ॥ १७ ॥ भवतु तथाप्येवं वर्तमानः श्रेयोऽवा-
प्स्यसीत्याह । धर्मेणेति ॥ १८ ॥ तमो नरकमिहैव महदुःखमिति भावः ॥ १९ ॥ नन्वात्मजानात्मजादिषु कथं समत्वं स्यात्तत्राह नेह चेति

श्रीशुक उवाच ॥ इत्यनुस्मृत्य स्वजनं कृष्णं च जगदीश्वरम् ॥ प्रारुददुःखिता राजन् भवतां प्रपितामही ॥ १४ ॥ सम-
दुःखसुखोऽक्रूरो विदुरश्च महायशः ॥ सांत्वयामासतुः कुन्तीं तत्पुत्रोत्पत्तिहेतुभिः ॥ १५ ॥ यास्यन् राजानमभ्येत्य
विषमं पुत्रलालसम् ॥ अवदत् सुहृदां मध्ये बंधुभिः सौहृदोदितम् ॥ १६ ॥ अक्रूर उवाच ॥ भोभो वैचित्रवीर्यं त्वं
कुरूणां कीर्तिवर्धन ॥ भ्रातर्युपरते पांडावधुनाऽऽसनमास्थितः ॥ १७ ॥ धर्मेण पालयन्नुर्वीं प्रजाः शीलेन रंजयन् ॥
वर्तमानः समः स्त्रेषु श्रेयः कीर्तिमवाप्स्यसि ॥ १८ ॥ अन्यथा त्वाचरँल्लोके गर्हितो यास्यसे तमः ॥ तस्मात् समत्वे
वर्तस्व पांडवेष्व्वात्मजेषु च ॥ १९ ॥ नेह चात्यंतसंवासः कर्हिचित् केनचित्सह ॥ राजन् स्वेनापि देहेन किमु जायात्म-
जादिभिः ॥ २० ॥ एकः प्रसूयते जंतुरेक एव प्रलीयते ॥ एकोनुभुंक्ते सुकृतमेक एव च दुष्कृतम् ॥ २१ ॥ अधर्मो
पचितं वित्तं हरंत्यन्येऽल्पमेधसः ॥ सम्भोजनीयापदेशैर्जलानीव जलौकसः ॥ २२ ॥

पइभिः । अत्यंतं नित्यं संवासः सम्यक्स्थितिः ॥ २० ॥ तत्र तावदुत्पत्तिमरणयोः सुखदुःखयोश्च केनापि साहित्यं नास्तीत्याह । एक इति
॥ २१ ॥ किं च यदा च सह संवसंति तदाऽपि क्लेशोपाज्जितवित्तापह गितया पुत्रा नाम शत्रव एव ज्ञेया इत्याह । अधर्मेति । सम्भोजनीयाः पोष्याः
पुत्रादय इति व्यपदेशैर्न्ये शत्रवोऽल्पमेधसो मूढस्य वित्तं हरंति जलौकसो मत्स्यस्य जीवनभूतानि जलानि यथा तत्पुत्रादयो हग्नन्ति स्वत्वेना

श्रयन्ते तद्वदिति ॥ २२ ॥ किं च यानेवं पुष्पाति ते धनमादाय कृता जीवन्तोऽपि वा तं जीवंतं मृतं वा परित्यजन्तीत्याह । पुष्पातीति । स्वबुद्ध्या स्वीया इत्यभिमानेन रायोऽर्थाः । अकृतार्थमप्राप्तभोगम् ॥ २३ ॥ स पुनः पापैकपाथेयो नरकं विशतीत्याह । स्वयमिति । पुरुषार्थकुगलो न भवतीति नार्थकोविदः । असिद्धार्थोऽपूर्णमनोरथः ॥ २४ ॥ स्वप्नश्च माया च मनोरथश्च तत्तेन तुल्यमात्मना बुद्धयः त्रिकयुक्त्या आत्मानं मनः आद्यस्य नियम्य शांतः सन्समो भवेति ॥ २५ ॥ हे. दानपते अक्रूर । न तृप्याम्यलमिति न मन्ये ॥ २६ ॥ सूनृता

पुष्पाति यानधर्मेण स्वबुद्ध्या तमपंडितम् ॥ तेषां कृतार्थं प्रहिण्वन्ति प्राणा रायः सुतादयः ॥ २३ ॥ स्वयं किल्बिषमादाय तैस्त्यक्तो नार्थकोविदः ॥ असिद्धार्थो विशत्यंधं स्वधर्मविमुखस्तमः ॥ २४ ॥ तस्माद्भो कृमिमं राजन् स्वप्नमायामनोरथम् ॥ वीक्ष्याऽऽयम्यात्मनात्मानं समः शांतो भव प्रभो ॥ २५ ॥ धृतराष्ट्र उवाच ॥ यथा वदति कल्याणीं वाचं दानपते भवान् ॥ तथाऽनया न तृप्यामि मर्त्यः प्राप्य यथामृतम् ॥ २६ ॥ तथाऽपि सूनृता सौम्य हृदि न स्थीयते चले ॥ पुत्रानुरागविषमे विद्युत् सौदामनी यथा ॥ २७ ॥ ईश्वरस्य विधिं को नु विधुनोत्यन्यथा पुमान् ॥ भूमेर्भारावताराय योऽवतीर्णो यदोः कुले ॥ २८ ॥ यो दुर्विमर्शपथया निजमाययेदं दृष्ट्वा गुणान् विभजते तदनुप्रविष्टः ॥ तस्मै नमो दुरवबोधविहारतंत्रसंसारचक्रग तये परमेश्वराय ॥ २९ ॥

प्रिया वाक् चलेऽस्थिरे हृदि न स्थीयते न तिष्ठतीत्यर्थः । सुदामा पर्वतस्तत्र भवा विद्युदिव । तस्मिन्स्फटिकशिलामये सहसैवातिस्फुरिता विद्युद्यथा लीयते तद्वदित्यर्थः । यद्वा सुदामा माला तस्या इयं सौदामनी मालाकारेत्यर्थः ॥ २७ ॥ नन्देवं जानतोऽपि कथमयं मोह इति चेदत आह । ईश्वरस्येति । विधिं विधानं मायामिति यावत् ॥ २८ ॥ अतस्तमेव नमस्यति । य इति । दुर्विमर्शपथया अवितर्क्यमार्गया गुणान्कर्माणि तत्फलानि च विभजते विविच्य ददाति । दुरवबोधो यो विहारस्तस्य क्रीडा स एव तंत्रं प्रधानं मुख्यं कारणं यस्य संसारचक्र

स्यात् एव तस्य गतिर्यस्मात्तस्मै नम इति ॥ २९ ॥ अभिप्रेत्य ज्ञात्वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधपूर्वार्धे

श्रीशुक उवाच ॥ इत्यभिप्रेत्य नृपतेरभिप्रायं स यादवः ॥ रुहद्भिः समनुज्ञातः पुनर्यदुपुगीमगात् ॥ ३० ॥ शशं स
रामकृष्णाभ्यां धृतराष्ट्रविचेष्टितम् ॥ पांडवान् प्रति कौरव्य यदर्थं प्रेक्षितः स्वयम् ॥ ३१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे
ऽष्टादशसाहस्र्यां संहितायां दशमस्कंधे पूर्वार्धे पाण्डववृत्तिनिरूपणं नामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

समाप्तमिदं दशमस्कन्धपूर्वार्द्धम् ॥ ॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

भावार्थ टीकायां टीकायामैकोनपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ४९ ॥

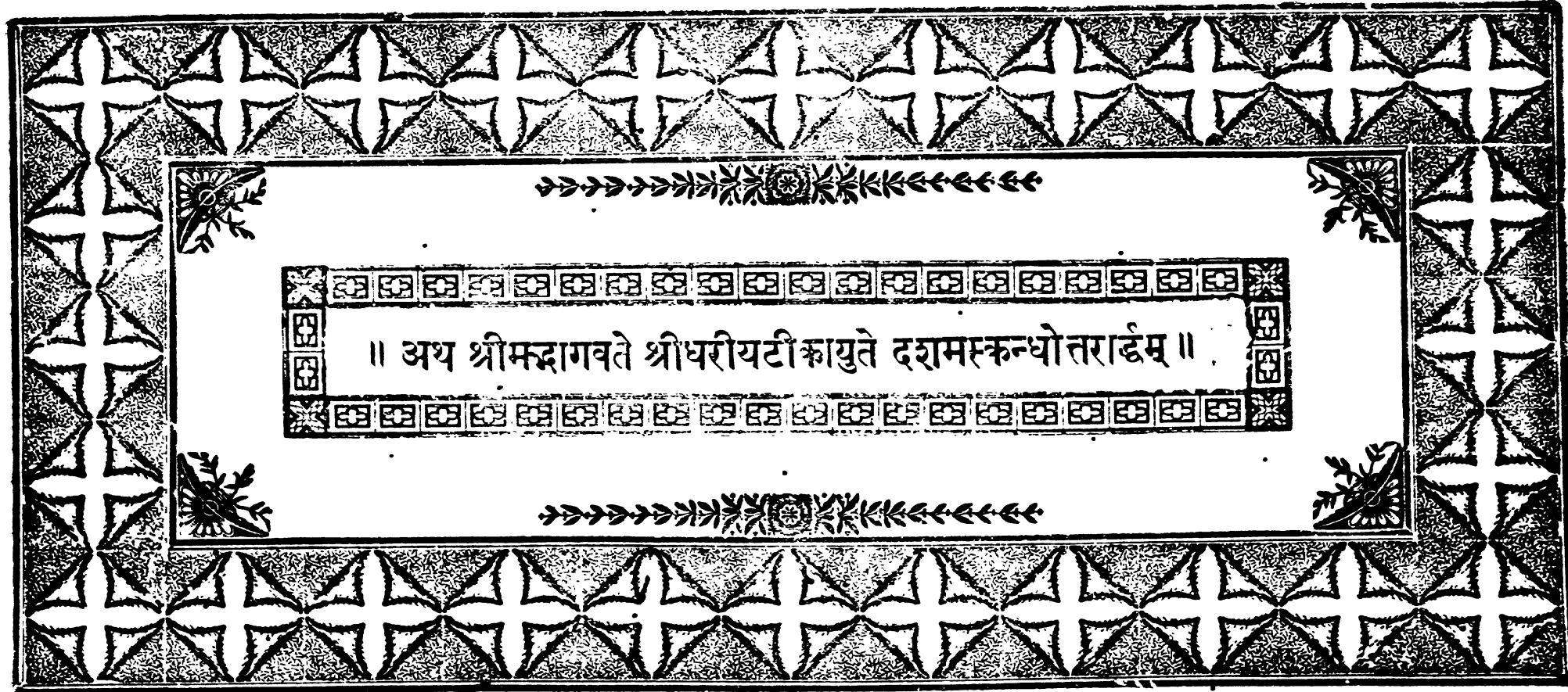
॥ समाप्तमिदं दशमस्कन्धपूर्वार्द्धम् ॥ ॥ ॥

इदं पुस्तकं श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन सुम्बय्यां स्वकीये "श्रीवेङ्कटेश्वर" (स्टीम) मुद्रणालयेऽङ्कयित्वा
प्रकाशितम् । संवत् १९७१, शके १८३६.

॥ इति श्रीमद्भागवते श्रीधरीयटीकायुते दशमस्कन्धपूर्वाद्धम् ॥

॥ अथ श्रीमद्भागवते श्रीधरीयटीकायुते दशमस्कन्धोत्तरार्द्धम् ॥

दशमस्कंधे उत्तरार्धे.

ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ॥ ततः पञ्चाशत्तमे तु जरासंधभयादिव ॥ कारयित्वांबुधौ दुर्गं तन्निनाय निजं जनम् ॥ १ ॥ कपटान्कपटेरेव
हत्वा दैत्यानयत्नतः ॥ अजयच्च जरासंधं धर्मेणैव तु धार्मिकम् ॥ २ ॥ अस्तिप्राप्तिसंज्ञिके ईयतुर्जग्मतुः ॥ १ ॥ २ ॥ कंसे शोकः कृष्णे
चामर्षस्ताभ्यां युतः ॥ ३ ॥ न्यरुणद्रुध ॥ ४ ॥ तस्य बलं सैन्यमुद्वेलं लंघितमर्थादं सागरमिव । तेन तस्य बलेन संरुद्धम् ॥ ५ ॥ किं
॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ अस्तिः प्राप्तिश्च कंसस्य महिष्यौ भरतर्षभ ॥ मृते भर्तरि दुःखार्ते ईयतुः स्म
पितुर्गहान् ॥ १ ॥ पित्रे मगधराजाय जरासंधाय दुःखिते ॥ वेदयांचक्रतुः सर्वमात्मवैधव्यकारणम् ॥ २ ॥
स तदप्रियमाकर्ण्य शोकामर्षयुतो नृप ॥ अयादर्वी महीं कर्तुं चक्रे परममुग्रमम् ॥ ३ ॥ अक्षौहिणीभिर्विंशत्या तिसृ
भिश्चापि सवृतः ॥ यदुराजधानीं मथुरां न्यरुगतं सर्वतोदिशम् ॥ ४ ॥ निरीक्ष्य तद् बलं कृष्ण उद्वेलमिव सागरम् ॥
स्वपुरं तेन संरुद्धं स्वजनं च भयाकुलम् ॥ ५ ॥ चिंतयामास भगवान् हरिः कारणमानुषः ॥ तद्देशकालानुगुणं स्वाव
तारंप्रयोजनम् ॥ ६ ॥ हनिष्यामि कलं ह्येतद् भुवि भारं समाहितम् ॥ मागधेन समानीतं वश्यानां सर्वभूभुजाम्
॥ ७ ॥ अक्षौहिणीभिः संख्यातं भटाश्वरथकुंजरः ॥ मागधस्तु न हंतव्यो भूयः कर्ता बलोग्रमम् ॥ ८ ॥ एतदर्थोऽ
वतारोऽयं भूभारहरणाय मे ॥ संरक्षणाय साधूनां कृतोऽन्येषां वधाय च ॥ ९ ॥

बलमेव हन्मि न मागधम् । मागधं वा हत्वा बलं गृह्णामि । यद्वा समागधं सर्वं हन्मीति चिंतयामास । ननु प्रथमं कथं जेष्यामीत्येवं चिंत
यितुं युक्तं तत्राह । कारणमानुष इति । भूभारवतारकारणेन मानुषो न तु तत्त्वत इति ॥ ६ ॥ एवं त्रिधा विचिंत्य प्रथमं पक्षं निर्धारितवांस्तदाह
चतुर्भिः । हनिष्यामीति ॥ ७ ॥ बलोग्रमं कर्ता करिष्यतीति ॥ ८ ॥ नन्वेव एव हंतव्यस्तत्राह । एतदर्थ इति । एतच्छब्दार्थं स्पष्टयति ।

१ अस्तिप्राप्तिः कंसस्येति हरिवंशे महाभारते । एवमेव विजयः । २ अयादर्वीमिति पाठान्तरम् । ३ एकैककथा त्रयश्चा पत्तिः पञ्चगदातिका । पत्त्यगेस्त्रिगुणेः सर्वैः क्रमादाख्या यथोक्त
म् ॥ सेनामुखं गुल्मगगौ वाहिनी पृतना चतुः । अनीकिनी दशानीकिन्यक्षौहिणी इति । ४ विंशत्या तिसृभिश्च त्रयोविंशतिभिरित्यर्थः । ५ स्वावतारप्रयोजनं स्वजनपीडाकारिभूभारहरणलक्षणम् ।
६ 'अवतारो हि' इति पाठान्तरम् ।

भा. ६. उ.
॥ १४२ ॥

भूभारहरणायेति ॥ ९ ॥ अयमेतदर्थोऽवनार इत्युपलक्षगमित्याह । अन्योऽपीति । प्रभवतः उद्भवतः ॥ १० ॥ ससूतौ सारथिसहितौ । परि
च्छदः परिकरो ध्वजकवचादिस्वत्सहितौ ॥ ११ ॥ १२ ॥ त्वमेवावन् रक्षको नाथो विद्यते येषां ते त्वावंतस्तेषाम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ दंशितौ
वद्धकवचौ ॥ १५ ॥ स्वायुधाढ्यौ शोभनायुधसंग्रहौ ॥ १६ ॥ पुरुषा अधमा यस्मादिति वास्तवोऽर्थः । हे पुरुषोत्तमेति ॥ १७ ॥ गुप्तेन
अन्योऽपि धर्मरक्षायै देहः संभ्रियते मया ॥ विरामायाप्यधर्मस्य काले प्रभवतः कचित् ॥ १० ॥ एवं
ध्यायति गोविंद आकाशात् सूर्यवर्चसौ ॥ रथावुपस्थितौ सद्यः ससूतौ सपरिच्छदौ ॥ ११ ॥ आयुधानि च दिव्यानि
पुराणानि यदृच्छया ॥ दृष्ट्वा तानि हृषीकेशः संकर्षणमथाब्रवीत् ॥ १२ ॥ पश्यार्यव्यसनं प्राप्तं यदूनां त्वावंतां प्रभो ॥
एष ते रथ आयातो दयितान्यायुधानि च ॥ १३ ॥ यानमास्थाय जह्येतद् व्यसनात् स्वान् समुद्धर ॥ एतदर्थं हि नौ
जन्म साधूनामीश शर्मकृत् ॥ १४ ॥ त्रयोविंशत्यनीकाख्यं भूमेर्भारमपाकुरु ॥ एवं संमंत्र्य दाशार्हो दंशितौ रथिनौ
पुरात ॥ १५ ॥ निर्जग्मतुः स्वायुधाढ्यौ बलेनाल्पीयसाऽऽवृतौ ॥ शंखं दध्मौ विनिर्गत्य हरिर्दारुकसारथिः ॥ १६ ॥
ततोऽभूत् परसैन्यानां हृदि वित्रासवेपथुः ॥ तावाह मागधो वीक्ष्य हे कृष्ण पुरुषाधम ॥ १७ ॥ न त्वया योद्धुमिच्छामि
बालैर्नैकेन लज्जया ॥ गुप्तेन हिं त्वया मन्दन योत्स्ये याहि बंधुहन् ॥ १८ ॥ तव राम यदि श्रद्धा युध्यस्व धैर्यमुद्वह ॥
हित्वा वा मच्छरैश्छिन्नं देहं स्वयाहि मां जहि ॥ १९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ न वै शूरा विकथन्ते दर्शयंत्येव पौरुषम् ॥
न गृहीमो वचो राजन्नातुरस्य मुमूर्षतः ॥ २० ॥

सर्वांतरत्वादर्शनानर्हेण । हे अमंद । बध्नातीति बंधुरविद्या तां हंतीति तथा हे अविद्यानिरसनेति । याहि प्राप्नुहि ॥ १८ ॥ अच्छेद्यदेहोऽसा
विति स्वयमेव मत्वा परितोपात्पक्षांतरमाह । यद्वा । मां जहीति ॥ १९ ॥ यथाश्रुतार्थग्रहणेन भगवत् उत्तमम् । न वै शूरा इति । विकथन्ते

१ अन्यो वाराहादिः । २ पुराणानि पुरातनानि । ३ छांदसमेतदिति वि० । ४ एकेन केवलेन । वस्तुतो मुख्येनेत्यर्थः । ५ स्वजनैः रक्षायोग्येन । ६ आघातेतुमित्यर्थः ।

श्री. टी.
अ. ५०

॥ १४२ ॥

श्लाघन्ते ॥ २० ॥ माधवौ मधुवंशभवौ । महता सैन्यसमूहेनावृतवान् । वायुरग्रेः सूर्यं रेणुभिश्चाग्निं यथेत्यदर्शनमात्रमेवावरणमिति सूचितम् ॥
 ॥ २१ ॥ २२ ॥ परस्यानीकानि सैन्यानि तान्येव पयोमुचो मेघास्तेषां शिलीमुखं बाणास्तेषामत्युल्वणं वर्षं तेन पीडितम् । व्यस्फूर्जय
 दुज्जृम्भितवान् ॥ २३ ॥ तदाह । गृह्णन्निति । निपंगादिषुधेः शरान् गृह्णन् अथ तान्गुणे संदधत् गुणमाकृष्य निशितबाणसमूहान्मुञ्चन् । निघ्न
 न्प्रहन् । पत्तिः पदातिः । निरन्तरमिति ग्रहणादिक्रियाविशेषणम् । ज्वलत्काष्ठं भ्रमणे यथा चक्रवद्भवति तद्वद्यस्यस्फूर्जयदिति ॥ २४ ॥ हता
 श्रीशुक उवाच ॥ जरासुतस्तावभिसृत्य माधवौ महाबलौधेन वलीयसाऽऽवृणोत् ॥ ससैन्ययानध्वजवाजिसारथी सूर्या
 नलौ वायुरिवाभ्रेणुभिः ॥ २१ ॥ सुपर्णतालध्वजचिह्नितौ रथावलक्ष्यन्त्यो हरिरामयोर्मृधे ॥ स्त्रियः पुराट्टालकहर्म्य
 गोपुरं समाश्रिताः संमुमुहुः शुचार्दिताः ॥ २२ ॥ हरिः परानीकपयोमुचां मुहुः शिलीमुखात्युल्वणवर्षपीडितम् ॥ स्व
 सैन्यमालोक्य सुरासुराक्षितं व्यस्फूर्जयच्छास्त्रशरासनोत्तमम् ॥ २३ ॥ गृह्णन् निपंगाद्य संदधच्छरान्विकृष्य मुञ्चन्नि
 तबाणपृगान् ॥ निघ्नन् रथान् कुंजरवाजिपत्नीन् निरन्तरं यद्वदलातचक्रम् ॥ २४ ॥ निर्भिन्नकुम्भाः करिणो निपेनुरनी
 कशोऽश्वाः शरवृक्कणकन्धराः ॥ रथा हताश्चध्वजसूतनायकाः पदाभ्यर्शिष्ठभुजोऽकन्धराः ॥ २५ ॥ संचिद्यमानद्विपदे
 भवाजिनामंगनसूताः शतशोऽसृगापगाः ॥ भुजाऽहयः पृथुपशीर्षिकच्छपा हतद्विपद्वीपदयग्रहाकुलाः ॥ २६ ॥ करोरुमी
 ना नरकेशशैबला धनुस्तरंगा युधगुल्मसंकुलाः ॥ अचूर्णिकावर्तमानका महामणिप्रोक्ताभरणाश्मशर्कराः ॥ २७ ॥
 अश्वा ध्वजाः सूता नायका रथिनश्च येषु ते ॥ २८ ॥ संचिद्यमाना द्विपदा इभा वाजिनश्च तेषामंगेभ्यः प्रमृता असृगापगा रुधिरनयः पर
 स्परं प्रवर्तिता इति तृतीयेनान्वयः । प्रसिद्धनदीरूपकमार्ह । भुजा एवाहंयो यासु ताः । पुरुषाणां शीर्षाण्येव कच्छपा यासु ताः । हता द्विप
 एव द्वीपा अंतर्वर्तितानि हया एव ग्रहा ग्रहास्तैश्चाकुला व्याप्ताः ॥ २६ ॥ करा ऊवश्च र्माना यासु ताः । नगणां केशा एव शैबालं यासु ताः ।

१ पुर गृहम्, अट्टलक गुह्योऽरीष्टकादराचते चतुरस्रन्यलम्, हर्म्य धनिनां वासः, गोपुरं पुद्गरम् । २ सुरैः सुरैश्च श्रेष्ठजन सम्मनम् । शास्त्रविशेषगतेतत् । ३ व्यघूर्णयादाति पाठान्तरम्
 ४ अनीकशो राशिशः “अनीकोऽस्त्री रणे सैन्ये समूहे दुर्गतेऽपि च” इति धरणे । अनेकश इत्यपि कृचिराठः । ५ वृक्कणकं गरा इत्यनेकधराः ।

धनूंष्येव तरंगा आयुधान्येव गुल्मास्तैश्च तैश्च संकुलाः । अच्छरिकाश्चर्भाणि चक्राणि वा तान्येव वरस्तैर्भयानकाः । महामणीनां प्रवेका
 उत्तमा आभरणानि च यथायथमश्मानः शर्कराश्च यासु ताः ॥ २७ ॥ भीरूणां भयावहाः । मनस्विनां धीराणां हर्षकर्यः किं च संकषणे
 नापि तद्वलं क्षयं प्रणीतम् ॥ २८ ॥ अंगं हे गजन् । अर्णवदुर्गं दुर्गमं भैवं भयंकरं च यतो दुरंतपारम् । अंतोऽत्र तलम् । पारमवधिः ।
 दुःशब्दो निषेधे । विक्रमेणागाधं देशतश्च निग्वधिकमित्यर्थः । किं च मगधेन्द्रेण च पालितं बलम् । यदेवंभूतं रामकृष्णयोः कर्मोक्तं तत्परं
 कवलं तयोर्विक्रीडितं न तु पराक्रमः ॥ २९ ॥ न चैतदाश्चर्यमित्याह । स्थित्युद्भवां नमिति । तर्हि किमित्याश्चर्यमिव वर्णितं तत्राह । तथा
 प्रवर्तिता भीरुभयावहा मृधे मनस्विनां हर्षकरीः परस्परम् ॥ विनिघ्नताऽरीन् मुमलेन दुर्मदान् संकर्षणेनापरिदेयतेजसा ॥
 ॥ २८ ॥ बलं तदंगाणवदुर्गमैरवं दुरंतपारं मगधेन्द्रपालितम् ॥ क्षयं प्रणीतं वसुदेवपुत्रयोर्विक्रीडितं तज्जगदीशयोः परम् ॥
 ॥ २९ ॥ स्थित्युद्भवांतं भुवनत्रयस्य यः समीहतेऽनंतगुणः स्वलीलया ॥ न तस्य चित्रं परपक्षनिग्रहस्तथापि मर्त्यानु
 विधस्यवर्ण्यते ॥ ३० ॥ जग्राह विरथं रामो जरासंधं महाबलम् ॥ हतानीकावशिष्टासु सिंहः सिंहमिवोजसा ॥ ३१ ॥
 वध्यमानं हतारातिं पाशैर्वारुणमानुषैः ॥ वारयामास गाविदस्तेन कार्यधिकोर्पया ॥ ३२ ॥ स मुक्तो लोकनाथाभ्यां
 व्रीडितो वारसंमतः ॥ तपसे कृतसकल्पो वारितः पथि राजभिः ॥ ३३ ॥ वाक्यैः पवित्रार्थैर्दनेनैः प्राकृतैरपि ॥
 स्वकर्मबंधप्राप्तोऽयं यदुभिस्ते पराभवः ॥ ३४ ॥ हतेषु सर्वानीकेषु नृगो बार्हद्रथस्तदा ॥ उपेक्षितो भगवता मगधान्
 दुर्मना ययौ ॥ ३५ ॥ मुकुंदोऽप्यक्षतबलो निस्तीणारिवलार्णवः ॥ विकीर्यमाणः कुसुमैस्त्रिदशैरनुमोदितः ॥ ३६ ॥
 पीति । मर्त्याननुविधत्तेऽनुकरोतीति मर्त्यानुविधस्तस्य ॥ ३० ॥ किं च जग्राहेति । हतान्यनीकानि यस्य अवशिष्टा असव एव यस्य तं
 च तं च ॥ ३१ ॥ हता बहुशोऽरातयो येन तथाभूतमपि जरासंधं वध्यमानं वारयामासेति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ पवित्रार्थानि धर्मोद्देशपराणि
 पदानि येषु तैर्वाक्यैः । नयनैर्नीतिभिः । प्राकृतैर्लौकिकैः । तत्र लौकिकन्यायमाहुः । स्वकमेति । यदुभिरल्पकैः कृत्वा ते महतः पराभवः केवलं
 कर्मबंधेन प्राप्तोऽनस्त्वया न लज्जितव्यमिति ॥ ३४ ॥ बार्हद्रथो जरासंधः ॥ ३५ ॥ मुकुंदोऽपि ययावित्यनुषंगः । न क्षतं बलं यस्य सः । तस्यैवा

मृतदृष्ट्या क्षतप्रतिसंधानादिति भावः । निस्तीर्णोऽनायासेनैव तीर्णोऽखिलाणो यो येन । साधुसाधु इत्यनुमादतश्च ॥ ३६ ॥ प्रत्युद्योतेर्मथुरावासि
भिर्जनैः उपसंगम्य मिलित्वा ॥ ३७ ॥ तदा प्रभौ पुरं प्रविशति सति शंखादयो नेदुः ॥ ३८ ॥ कथंभूतां पुरं तदाह । सित्तमार्गामिति । ब्रह्मघोषेण
वेदघोषेण निर्घुष्टां निनादिताम् । कौतुकेनोत्सवेन आ सर्वतो बद्धानि तोरणानि यस्यां ताम् ॥ ३९ ॥ निचीयमानो विकीर्यमाणः । प्रविवेशेति

माथुरैरुपसंगम्य विज्वरैर्मुदितात्मभिः ॥ उपगीयमानविजयः सूतमागधबन्दिभिः ॥ ३७ ॥ शंखदुन्दुभयो नेदुर्भेरीतूया
ण्यनेकशः ॥ वीणावेणुमृदंगानि पुरं प्रविशति प्रभौ ॥ ३८ ॥ सित्तमार्गां हृष्टजनां पताकाभिरलंकृताम् ॥ निर्घुष्टां ब्रह्म
घोषेण कौतुकाबद्धतोरणाम् ॥ ३९ ॥ निचीयमानो नारीभिर्माल्यदध्यक्षतांकुरैः ॥ निरीक्ष्यमाणः सस्नेहं प्रीत्युत्क
लितलोचनैः ॥ ४० ॥ आयोधनगतं वित्तमनंतं वीरभूषणम् ॥ यदुराजाय तत्सर्वमाहृतं प्रादिशत् प्रभुः ॥ ४१ ॥ एवं
सप्तदशकृत्वस्तावत्यक्षौहिणीबलः ॥ युयुधे मागधो राजा यदुभिः कृष्णपालितैः ॥ ४२ ॥ अक्षिण्वंस्तद्वलं सर्वं वृष्णयः
कृष्णतेजसा ॥ हतेषु स्वेष्वनीकेषु त्यक्तोऽयादरिभिर्नृपः ॥ ४३ ॥ अष्टादशमसंग्रामे आगामिनि तदंतरा ॥ नारदप्रेषितो
वीरो यवनः प्रत्यदृश्यत ॥ ४४ ॥ रुरोध मथुरामेत्य तिसृभिर्मल्लैश्चकोटिभिः ॥ नृलोके चाप्रतिद्वंद्वो वृष्णीञ्च श्रुत्वात्म
संमितान् ॥ ४५ ॥ तं दृष्ट्वाऽर्चितयत् कृष्णः संकर्षणसहायवान् ॥ अहो यदूनां वृजिनं प्राप्तं बुभयतो महत् ॥ ४६ ॥
यवनोऽयं निरुंधेऽस्मानद्य तावन्महाबलः ॥ मागधोऽप्यद्य वा श्वो वा परश्वो वाऽऽगमिष्यति ॥ ४७ ॥

विपरिणताऽनुषंगः ॥ ४० ॥ अयोधनं रणभूमिस्तत्रस्थं वित्तम् । वीराणां भूषणम् ॥ ४१ ॥ तावतीति च्छेदः । तावति पराजये वर्तमानेऽप्यक्षौहिण्यो
बलं यस्य सः । सप्तदशकृत्वः सप्तदशवारान्युयुधे ॥ ४२ ॥ अक्षिण्वन् क्षयं निन्युः ॥ ४३ ॥ अष्टादशमेऽष्टादशे संग्रामे भाव्ये तन्मध्येऽकस्मात्काल
यवनः प्राप्तः ॥ ४४ ॥ आत्मसंमितान्स्वतुल्यान् ॥ ४५ ॥ वृजिनं दुःखम् । उभयतो यवनाज्जरासंधाच्च ॥ ४६ ॥ तदाह द्वयेन । निरुंधे निरुणद्धि ॥ ४७ ॥

अस्य अनेन ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ समुद्रमध्ये दुर्गं तन्मध्ये नगरम् । कृत्स्नाद्भुतं सर्वाश्चर्यमयम् । अचीकरत्कारयामास ॥ ५० ॥ त्वष्टा विश्वकर्मा तदीयं शिल्पनैषुणं च क्रियाकौशलम् । तदाह सार्द्धैस्त्रिभिः । रथ्येति । रथ्या राजमार्गाः पुरतः वीथ्य उपमार्गाः पश्चिमतः उभयतोऽपि चत्वरण्यंगणानि तन्मध्ये कोष्ठास्ततोऽप्यन्तः सुवर्णभवनानि तदुपरि स्फाटिकाट्टालिकास्तदुपरि हेमकुंभा इति बहुभूमिकम् । यथा वास्तु वास्तु गृहादिनिर्माणस्थानं तदनतिक्रम्य विनिर्मितम् ॥ ५१ ॥ सुराणां द्रुमा लताश्च येषु तान्युद्यानानि विचित्रोपवनानि च तैर आवयोर्युध्यतोस्स्य यद्यागन्ता जरासुतः ॥ वंधून् वधिष्यत्यथ वा नेष्यते स्वपुरं बली ॥ ४८ ॥ तस्मादद्य विधास्या मो दुर्गं द्विपददुर्गमम् ॥ तत्र ज्ञातीन् समाधाय यवनं घातयामहे ॥ ४९ ॥ इति संमन्त्र्य भगवान् दुर्गं द्वादशयोजनम् ॥ अंतस्समुद्रे नगरं कृत्स्नाद्भुतमचीकरत् ॥ ५० ॥ दृश्यते यत्र हि त्वाष्टं विज्ञानं शिल्पनैषुणम् ॥ रथ्या चत्वर वीथीभिर्यथावास्तु विनिर्मितम् ॥ ५१ ॥ सुरद्रुमलतोद्यान विचित्रोपवनान्वितम् ॥ हेमशृंगैर्दिविस्पृग्भिः स्फाटिकाट्टालगोपुरैः ॥ ५२ ॥ रजताऽऽरकुटैः काष्ठैर्हेमकुंभैरलंकृतैः ॥ रत्नकूटैर्गृहैर्हैर्मैर्महामरकतस्थलैः ॥ ५३ ॥ वास्तोष्पतीनां च गृहैर्वलभीभिश्च निर्मितम् ॥ चातुर्वर्ण्यजनाकीर्णं यदुदेवगृहोल्लसत् ॥ ५४ ॥ सुधर्मा पारिजातं च महेंद्रः प्राहिणो द्वरेः ॥ यत्र चावस्थितो मर्त्यो मर्त्यधर्मेन युज्यते ॥ ५५ ॥

न्वितम् । हेममयानि शृंगाणि येषु तैः । दिविस्पृग्भिरत्युच्चैः स्फाटिका अट्टाला उपरिभूमिका गोपुराणि द्वाराणि च तैर्निर्मितमित्युत्तरेणा न्वयः ॥ ५२ ॥ रजतारकुटैः रजतं च आरकुटं च पीतलोहं ताभ्यां निर्मितैः कोष्ठैश्चशालान्नशालादिभिः । कथंभूतैः । हेमकुंभैरलंकृतैः तथा रत्नकूटैः पद्मरागादिशिखरैः हैमैः सौवर्णैः । महामरकतमयानि स्थलानि येषु तैर्गृहैश्च ॥ ५३ ॥ किं च नगरगृहादौ वास्तोष्पतीनां देवानां च गृहैर्वलभीभिश्चन्द्रशालिकाभिश्च निर्मितम् । यदुदेवगृहै राजगृहैरुल्लसच्छोभमानम् ॥ ५४ ॥ पारिजातं च प्राहिणोत्प्रस्थापयामासेति शुक्र

परीक्षित्संवादात्पूर्वभावित्वाद्भूतनिर्देशः । मर्त्यधर्मैः क्षुत्पिपासादिषडूर्मिभिः ॥ ५५ ॥ निधिपतिः कुबेरः । अष्टौ कोशान्निधीन् । “पद्मश्चैव महापद्मो कुन्दकूर्मौ तथौदकः ॥ नीलो मुकुन्दः शंखश्च निधयोऽष्टौ प्रकीर्तिताः” इति प्रसिद्धान् । निजोदयान्निजविभूतीः ॥ ५६ ॥ अन्यं च सिद्धादयो भगवता स्वाधिकारसिद्धये यद्यदाधिपत्यं दत्तमासीत्तत्सर्वं प्रत्यर्पयामासुरिति ॥ ५७ ॥ यथा कालयवनो न वेत्ति न चासौ जनस्तथा योगप्रभावेण नीत्वा त्वमत्र स्थित्वा प्रजाः पालयान् पलायिष्य इति समनुमंत्रितः कृतानुमंत्र इत्यर्थः ॥ ५८ ॥ इति श्रीमद्भागवतम् ।
 श्यामैककर्णान् वरुणो हयाञ्छुक्लान् मनोजवान् ॥ अष्टौ निधिपतिः कोशान् लोकपालो निजोदयान् ॥ ५६ ॥ यद्यद् भगवता दत्तमाधिपत्यं स्वसिद्धये ॥ सर्वं प्रत्यर्पयामासुर्हरौ भूमिगते नृप ॥ ५७ ॥ तत्र योगप्रभावेण नीत्वा सर्वजनं हरिः ॥ प्रजापालेन रामेण कृष्णः समनुमंत्रितः ॥ निर्जगाम पुरद्वारात् पद्ममाली निरायुध ॥ ५८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे उत्तरार्द्धे दुर्गनिवेशनं नाम पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तं विलोक्य विनिष्क्रान्तमुज्जिहानमिवोडुपम् ॥ दर्शनीयतमं श्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ १ ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभाऽऽमुक्तकंधरम् ॥ पृथुदीर्घचतुर्बाहुं नवकंजारुणेक्षणम् ॥ २ ॥ नित्यप्रमुदितं श्रीमत्सुकपोलं शुचिस्मितम् ॥ मुखारविदं बिभ्राणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ ३ ॥

दशमस्कंधोत्तरार्धे भावार्थदीपिकायां श्री० टीकायां पञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ एकपञ्चाशत्तमेहन्मुचुकुन्ददृशा हरिः ॥ यवनं मुचुकुन्देन स्तुतः सन्नन्वकंपत ॥ १ ॥ यवनेन्द्रसुतात्कालयवनाद्यदुभीपणात् ॥ हरिर्हरगिरः स्वैरं पालनायापलायत ॥ २ ॥ यदा मार्ग्यः श्यामलपट इत्युक्तस्तदा यादवैरुपहसिते कुब्जोऽसौ श्रीमहेशं प्रसाद्य द्यदुभीपणं पुत्रं वरं लब्धवान् । ततश्च यवनेन्द्रेणापुत्रेण स्वक्षेत्रे पुत्रोत्पादनाय प्रार्थितो मार्ग्यः कालयवनमजीजनदिति पुराणप्रसिद्धम् । पुरद्वारान्निष्क्रान्तम् । उज्जिहानमुद्रच्छन्तम् ॥ १ ॥ २ ॥ नित्यप्रमुदितमित्यादि मुखारविदं

१ आदिशब्देन शोकमोहजरामरणाख्याः । २ स्वाधिकारनिश्चयतासिद्धयर्थमिति वा० । ३ क्षीरोदधिमयने हरिणा दत्तं प्रत्यर्पयामासुरिति वि० । ४ द्वारकानयनप्रकारः पाद्मोत्तखण्डे—“मुपुता न्मथुरायां तु पौरास्तत्र जनार्दनः । उद्धृत्य सहसा राज्ञौ द्वारकायां न्यवेशयत् ॥ प्रबुद्धास्ते जनाः सर्वे पुत्रदारसमन्विताः । हेमहर्म्यतटे विष्टा विस्मये परमं ययुः ॥” इति । बालप्रबो० । ५ उडुपं चन्द्रमिव । ६ दर्शनीयतममतिमुन्दरम् ।

विशेषणम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ नारदोक्तैरेतैर्लक्षणैरयं पुमान्वासुदेव एव नान्यो भवितुमर्हति । अयं च निरायुधोऽतोऽनेन पद्म्यामेव चलन्निरायु
 धोऽहं योत्स्यामीति निश्चित्य तं पराङ्मुखं प्राद्रवंतमन्वधावदित्यन्वयः ॥ ५ ॥ ६ ॥ आत्मानं हस्तप्राप्तमिव दर्शयता दूरं नीत इत्यन्वयः ॥
 ॥ ७ ॥ अहताशुभोऽक्षीणकर्मा ॥ ८ ॥ ९ ॥ तं शयानमच्छतं मत्वाऽताडयदिति ॥ १० ॥ ११ ॥ तस्य क्रुद्धस्य दृष्टिपातेन संदीप्तो यः
 वासुदेवो ह्ययमिति पुमाञ्श्रीवत्सलांछनः ॥ चतुर्भुजोऽरविदाक्षो वनमाल्यन्निःसुन्दरः ॥ ४ ॥ लक्षणैर्नारदप्रोक्तैर्नान्यो
 भवितुमर्हति ॥ निरायुधश्चलन् पद्म्यां योत्स्येऽनेन निरायुधः ॥ ५ ॥ इति निश्चित्य यवनः प्राद्रवंतं पराङ्मुखम् ॥
 अन्वधावज्जिघृक्षुस्तं दुरापमपि योगिनाम् ॥ ६ ॥ हस्तप्राप्तमिवात्मानं हरिणा स पदेपदे ॥ नीतो दर्शयता दूरं यवने
 शोऽद्रिकंदरम् ॥ ७ ॥ पलायनं यदुकुलं जातस्य तव नोचितम् ॥ इति क्षिपन्ननुगतो नैनं प्रापाहताशुभः ॥ ८ ॥
 एवं क्षिप्तोऽपि भगवान् प्राविशद् गिरिकंदरम् ॥ सोऽपि प्रविष्टस्तत्रान्यं शयानं ददृशे नरम् ॥ ९ ॥ नन्वसौ दूरमानीय
 शेते मामिह साधुवत् ॥ इति मत्वाऽच्युतं मृदुस्तं पदा समताडयत् ॥ १० ॥ स उत्थाय चिरं सुप्तः शनैरुन्मील्य लो
 चने ॥ दिशो विलोकयन् पार्श्वे तमद्राक्षीदवस्थितम् ॥ ११ ॥ स तावत्तस्य रुष्टस्य दृष्टिपातेन भारत ॥ देहजेनाग्निना
 दग्धो भस्मसादभवत्क्षणात् ॥ १२ ॥ राजोवाच ॥ को नाम स पुमान्ब्रह्मन्कस्य किंवीर्य एव च ॥ कस्माद् गुहां गतः
 शिश्ये कितेजो यवनार्दनः ॥ १३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स इक्ष्वाकुकुले जातो मांधातृत्तनयो महान् ॥ मुचुकुन्द इति
 ख्यातो ब्रह्मण्यः सत्यसंगरः ॥ १४ ॥ स यांचितः सुरगणैरिन्द्राद्यैरात्मरक्षणे ॥ असुरेभ्यः परिव्रस्तैस्तद्रक्षां सोऽकरोच्चि
 रम् ॥ १५ ॥ लब्ध्वा गुहं ते स्वःपालं मुचुकुन्दमथाब्रुवन् ॥ राजन्विरमतां कृच्छ्राद्भवान्नः परिपालनात् ॥ १६ ॥
 स्वदेहजोऽग्निस्तेन ॥ १२ ॥ यवनमर्दयति हिनस्तीति तथा स कस्य वंश्यः किंवीर्यः कादृक्प्रभाववान् । कितेजः कस्य वीर्यम् । पुत्र इत्यर्थः ।
 शिश्ये अशयिष्ट ॥ १३ ॥ सत्यः संगरो युद्धं प्रतिज्ञा वा यस्य सः ॥ १४ ॥ १५ ॥ गुहं कार्तिकेयम् । स्वःपालं स्वर्गपालकं सेनान्यम् ॥ १६ ॥

उज्झितास्त्यक्ता गता इत्यर्थः ॥ १७ ॥ किं च सुता इति । तुल्यकालीयास्त्वत्समानकालीनाः । कालिता विचालिताः ॥ १८ ॥
मत्प्रजाः कोऽन्यः कालयेदिति चेदत आहुः । काल इति । कालयते इतस्ततश्चालयति ॥ १९ ॥ तस्य कैवल्यस्य ॥ २० ॥ २१ ॥
नरलोकं परित्यज्य राज्यं निहतकंटकम् ॥ अस्मान्पालयतो वीर कामास्ते सर्व उज्झिताः ॥ १७ ॥ सुता
महिष्यो भवतो ज्ञातयोऽमात्यमन्त्रिणः ॥ प्रजाश्च तुल्यकालीया नाऽधुना संति कालिताः ॥ १८ ॥ कालो बलीयान्व
लिनां भगवानीश्वरोऽन्ययः ॥ प्रजाः कालयते क्रीडन्पशुपालो यथा पशून् ॥ १९ ॥ वरं दृणीष्व भद्रं ते ऋते कैवल्यमद्य
नः ॥ एक एवेश्वरस्तस्य भगवान्विष्णुरन्ययः ॥ २० ॥ एवमुक्तः स वै देवानभिबन्ध महायशाः ॥ निद्रामेव ततो वव्रे स
राजा श्रमकर्षितः ॥ २१ ॥ यः कश्चिन्मम निद्राया भंगं कुर्यात्सुरोत्तमाः ॥ स हि भस्मीभवेदाशु तथोक्तश्च सुरैस्तदा ॥
अशयिष्ठ गुहाविष्टो निद्रया देवदत्तयां ॥ २२ ॥ स्वपन्तं यस्तु वै मध्ये बोधयेत् त्वामचेतनः ॥ स त्वया दृष्टमात्रस्तु भस्मी
भवतु तत्क्षणात् ॥ २३ ॥ यवने भस्मसानीते भगवान् सात्वतर्षभः ॥ आत्मानं दर्शयामास मुचुकुन्दाय धीमते ॥ २४ ॥
तमालोक्य घनश्यामं धीतं कौशेयवाससम् ॥ श्रीवत्सवक्षसं भ्राजत्कौस्तुभेन विराजितम् ॥ २५ ॥ चतुर्भुजं रोचमानं
वैजयंत्या च मालया ॥ चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ २६ ॥ प्रेक्षणीयं नृलोकस्य सानुरागस्मितेक्षणम् ॥ अपी
च्यवयसं मत्तमृगेन्द्रोदारविक्रमम् ॥ २७ ॥ पर्यपृच्छन्महाबुद्धिस्तेजसा तस्य धर्षितः ॥ शंकितः शनैः राजा दुर्धर्ममिव
तेजसा ॥ २८ ॥ मुचुकुन्द उवाच ॥ को भवानिह संप्राप्तो विपिने गिरिगह्वरे ॥ पद्भ्यां पद्मपलाशाभ्यां विचरन्स्युरकंटके ॥ २९ ॥
गुहायां प्रविष्टः शेते स्म ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ धर्षितोभिभूतः । दुर्धर्मप्रधृष्यम् ॥ २८ ॥ विपिनेऽग्नये तत्रापि

१ नरलोके ३० पाठान्तरम् । २ प्रक्षितोयं निद्रामेवेत्यादिः सुरैस्तदेत्यन्तः सार्धश्लोको ज्ञेयः । ३ 'स्वापं यातं यस्तु मध्ये' इति पाठान्तरम् । ४ अपीच्यं सुन्दरं वयो यस्य तम् ।

गिरेर्गह्वरे दुष्प्रवेशस्थाने तत्राप्युरुकंटके पद्मपलाशसदृशाभ्यां पद्म्यां विचरसीति ॥ २९ ॥ तेजोमूर्तिः प्रभावो दीप्तिर्वा ॥ ३० ॥ सर्वत्रा
परितोषादाह । मन्य इति । पुरुषर्षभं श्रीविष्णुम् । गुहाध्वांतमंतस्तमः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ वयं त्विति वंश्याभिप्रायेण बहुवचनम् ।
किंस्वित्तेजस्विनां तेजो भगवान् वा विभावसुः ॥ सूर्यः सोमो महेन्द्रो वा लोकपालोऽपरोपि वा ॥ ३० ॥ मन्ये त्वां देव
देवानां त्रयाणां पुरुषर्षभम् ॥ यद्वाधसे गुहाध्वांतं प्रदीपः प्रभया यथा ॥ ३१ ॥ शुश्रूषतामव्यलीकमस्माकं नरपुंगव ॥
स्वजन्मकर्मगोत्रं वा कथ्यतां यदि रोचते ॥ ३२ ॥ वयं तु पुरुषव्याघ्र ऐक्ष्वाकाः क्षत्रवंधवः ॥ मुचुकुन्द इति प्रोक्तो यौवना
श्चात्मजः प्रभो ॥ ३३ ॥ चिरप्रजागरश्रांतो निद्रयापहतैर्द्रियः ॥ शयेऽस्मिन्निवजने कामं केनाप्युत्थापितोऽधुना ॥ ३४ ॥
सोऽपि भस्मीकृतो नृनमात्मीयेनैव पाप्मना ॥ अनंतरं भवाञ्श्रीमाल्लक्षितोऽमित्रशातनः ॥ ३५ ॥ तेजसा तेऽविषह्ये
ण भूरि द्रष्टु न शक्नुमः ॥ हतौजसो महाभाग माननीयोऽसि देहिनाम् ॥ ३६ ॥ एवं संभावितो राज्ञा भगवान् भूतभा
वनः ॥ प्रत्याह प्रहसन् वाण्या मेघनादगभीरया ॥ ३७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ जन्मकर्माभिधानानि संति मेग सह
स्रशः ॥ न शक्यं तेऽनुसंख्यातुमनंतत्वान्मयापि हि ॥ ३८ ॥ कचिद् रजांसि विममे पार्थिवान्युरुजन्मभिः ॥ गुणकर्मा
भिधानानि न मे जन्मानि कर्हिचित् ॥ ३९ ॥ कालत्रयोपपन्नानि जन्मकर्माणि मे नृप ॥ अनुक्रमंतो नैवांतं गच्छन्ति
परमर्षयः ॥ ४० ॥ तथाप्यद्यतनान्यंग शृणुष्व गदतो मम ॥ विज्ञापितो विरिंचेन पुराऽहं धर्मगुप्तये ॥ भूमेर्भारायमाणा
नामसुराणां क्षयाय च ॥ ४१ ॥ अवतीर्णो यदुकुले गृह आनकदुंदुभेः ॥ वदन्ति वासुदेवेति वसुदेवसुतं हि माम् ॥ ४२ ॥
तेष्वहं मुचुकुन्द इति प्रोक्त इति । युवनाश्वो मांधातुः पिताऽतो मांधाता यौवनाश्वः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥
कचित्कदाचित्कश्चिद्यद्यपि रजांस्यपि विममे गणितवांस्तथापि जन्मानि कर्माणि न विमिमीते ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

१ अन्यलीकं निष्कण्टम् । २ संभावितः पूजितः 'संभावितार्चितौ समौ' इति धरणेः । संभापित इति पाठान्तरम् । ३ जन्माभिधानानि वासुदेव इत्यादीनि, कर्माभिधानानि कंसप्रमथन इत्या
दीनि । तेषामनंतत्वान्न त्वसर्वश्यात् । ४ भूतादिकालत्रयसंबन्धीनि । जन्मकर्माणि जन्मानि कर्माणि च । ५ भूमेर्भारायमाणानां भारवदाचरताम् ।

ने तिग्मचक्षुषा निमित्तेन मयैव दग्धः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ अपूर्णोऽहमिति शोचितुम् । यद्वा अन्यैर्दत्तेषु वरेषु क्षीयमाणेषु यथा शोचति नैवं मा प्रपन्नाः महत्तवगणामक्षय्यत्वादिति भावः ॥ ४५ ॥ अष्टाविंशतिमे युगे भगवानवतारिष्यतीति वृद्धगर्गवाक्यमनुस्मरन् त्रित्यर्थः ॥ ४६ ॥ त्वद्भक्तिरेव केवलं दुर्लभा । कामास्तु तुच्छा न वरणयोग्या इत्याशयेनाभक्तानां संसारमष्टभिः प्रपंचयंस्तौति । विमोहित इति । हे ईश योषित्पुरुषश्चेति द्विविधोऽप्ययं जनस्त्वदीयया मायया विमोहितोऽतोऽनर्थदृक् । अनर्थे संसारे दृक् दृष्टिर्यस्यासौ ।

कालनेमिर्हतः कंसः प्रलंवाद्याश्च सद्विषः ॥ अयं च यवनो दग्धो राजंस्ते तिग्मचक्षुषा ॥ ४३ ॥ सोऽहं त्वानुग्रहार्थं गुहामेतामुपागतः ॥ प्रार्थितः प्रचुरं पूर्वं त्वयाऽहं भक्तवत्सलः ॥ ४४ ॥ वरान् वृणीष्व राजर्षे सर्वान् कामान् ददामि ते ॥ मां प्रपन्नो जनः कश्चिन्न भूयोऽर्हति शोचितुम् ॥ ४५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्तस्तं प्रणम्याह मुचुकुंदो मुदान्वितः ॥ ज्ञात्वा नारायणं देवं गर्गवाक्यमनुस्मरन् ॥ ४६ ॥ मुचुकुंद उवाच ॥ विमोहितोऽयं जन ईश मायया त्वदीयया त्वां न भजत्यनर्थदृक् ॥ सुखाय दुःखप्रभवेषु सज्जते गृहेषु योषित् पुरुषश्च वंचितः ॥ ४७ ॥ लब्ध्वा जनो दुर्लभमत्र मानुषं कथंचिदव्यंगमयत्नतोऽनघ ॥ पादारविंदं न भजत्यसन्मतिर्गृहांधकूपे पतितो यथा पशुः ॥ ४८ ॥ ममैष कालोऽजित निष्फलो गतो राज्यश्रियोन्नद्धमदस्य भूपतेः ॥ मर्त्यात्मबुद्धेः सुतदारकोशभूषवासज्जमानस्य दुरंतचितया ॥ ४९ ॥

यद्वा । अर्थ परस्परं स्वल्पं त्वां न पश्यतीति तथा । अतस्त्वां न भजति । किं तु परस्परं वंचितः सन्सुखेच्छया दुःखानामेव प्रभवो येषु तेषु गृहेष्वेव सज्जत इति ॥ ४७ ॥ किं च कामसुखं सूकरादिष्वपि संभवति । भगवद्भजनं तु न मानुषजन्मव्यतिरेकेणेति मानुषत्वं प्राप्य त्वामभजन्नतिमूढ इत्याह । लब्ध्वेति । अत्र कर्मभूमौ । अव्यंगमविकलांगम् । किं च । असति विषयसुखे मतिर्यस्य सः गृहमेवांधकूपस्तस्मिन्निपतितः । यथा पशुस्तृणलुब्धोऽंधकूपे पततीति ॥ ४८ ॥ न केवलमस्य जनस्येयं गतिः । किं तु ममापि तथैवेत्याह । ममैष इति । मर्त्ये

शरीरे आत्मबुद्धिर्यस्य तस्य ममात एव सुनादिष्वासजमानस्य ॥ ४९ ॥ उन्नद्धमदत्वं प्रपंचयति । कलेवर इति । घटकुड्यादिसदृशे दृश्येऽनात्मनि यत एवं सुदुर्मदोऽभवत् । अतो ममेष कालो निष्फलो गत इति ॥ ५० ॥ त्वामगणयंतं त्वमाक्रमसीत्याह । प्रमत्तमिति । प्रमत्तमनवहितम् । त्वामंतकमविगणय्य देहादिष्वाप्तमिति यावत् । कुतः प्रमत्तम् । इतिकृत्यचितया एवमेव करणीयमिति मनोरथपरंपरया मनोरथे भग्रेऽपि विषयेषु लालसमुत्सुकम् । प्राप्तेऽपि पुनः प्रवृद्धो लोभस्तृष्णा यस्य तमंतकस्त्वमभिपद्यसेऽभिभवसीत्यर्थः । क्षुधा सृक्किणी लेलिहानोऽहिराखुं मूषकमिवेति ॥ ५१ ॥ किं च कालात्मना त्वयाऽभिपन्नो देह एवं भवतीत्याह । पुरेति । श्वसृगालादिभिर्भक्षितो विदुसंज्ञितस्तैरभक्षितः

कलेवरोऽस्मिन् घटकुड्यसन्निभे निरूढमानो नरदेव इत्यहम् ॥ वृतो रथेभाश्वपदात्यनीकपैर्गां पर्यटंस्त्वाऽगणयन् सुदुर्मदः ॥ ५० ॥ प्रमत्तमुच्चैरितिकृत्यचितया प्रवृद्धलोभं विषयेषु लालसम् ॥ त्वमप्रमत्तः सहसाऽभिपद्यसे क्षुल्लेलिं हानोऽहिरिवाखुमंतकः ॥ ५१ ॥ पुरा रथैर्हैमरिष्कृतैश्चरन् मतंगजैर्वा नरदेवसंज्ञितः ॥ स एव कालेन दुरत्ययेन ते कलेवरो विदुःकृमिभस्मसंज्ञितः ॥ ५२ ॥ निर्जित्य दिक् चक्रमभूतविग्रहो वरासनस्थः समराजवंदितः ॥ गृहेषु मैथुन्यमुखेषु योषितां क्रीडामृगः पुरुष ईश नीयते ॥ ५३ ॥

कृमिसंज्ञितो दग्धो भस्मसंज्ञितो भवति इति बुद्ध्या विचारैर्वभूतशरीरे ममतां कुर्वतो जना हरिं नाराधयन्ति ते आत्मनि शत्रुभूता ज्ञेयाः सततम् । यतः “योनेः सहस्राणि बहूनि गत्वा दुःखेन लब्ध्वाऽपि च मानुषत्वम् ॥ सुखावहं ये न भजन्ति विष्णुं ते वै मनुष्यात्मनि शत्रुभूताः” इति ॥ ५२ ॥ किं च अंतकप्राप्तेः प्रागपि दिग्बजयिनो राज्ञोपि पारमंयदुःखं तदवस्थमेवेत्याह । निर्जित्येति । अभूतविग्रहोऽविद्यमान संग्रामः । पूर्व ये समाना राजानस्तै राजभिर्वन्दितोऽपि मिथुनीभावः सुरतमेव परं सुखं येषु तेषु योषितां गृहेषु क्रीडामृग इव इतस्ततो नीयते ॥ ५३ ॥

१ शब्दादिषु । २ यथान्तराशि दृष्ट्वा मनोरथानुल तत आकृष्य स्वबिच्छेदसंचयं कुर्वन्तमनुब्रूमाखुं मूषकं मध्ये एव क्षुधा लेलिहानो जिह्वोष्ठमांतं स्पृशन्निहः सर्गेभिपद्यते गिळति तथा । ‘इदमय मया लब्धमिमं प्राप्स्ये मनोरथम् । इदमस्तीदमपि मे भविष्यति पुनर्धनम्’ असौ मया हतः शत्रुर्हनिष्ये चापराधम्’ इत्यादिमनोरथव्याकुलं त्वमभिपद्यत इत्यर्थे इति बाल० । ३ सार्वभौमासनाधिष्ठितः ।

किं च तत्रातितृष्णाकुलस्य न भोगक्षणः कश्चिदस्तीत्याह । करोनीति । तपस्यधःशयनब्रह्मचर्यादौ सुनिष्ठितः पुनश्च स्वराडिद्रः स्यामिति । यद्वा जन्मांतरेष्वेवमेव चक्रवर्ती स्यामिति ॥ ५४ ॥ तदेवमष्टभिः श्लोकैरीशबहिर्मुखानां संसारं प्रपंच्य भक्त्या तन्निवृत्ति क्रममाह । भवापवर्ग इति । भो अच्युत भ्रमतः संसृतो जनस्य यदा त्वदनुग्रहेण भवस्य बंधस्यापवर्गो भवेत्प्राप्तकालः स्यात्तदा सतां संगमो भवेत् । यदा च सत्संगमो भवेत्तदा सर्वसंगनिवृत्त्या कार्यकारणनियंतरि त्वयि भक्तिर्भवति । ततो मुच्यत इत्यर्थः ॥ ५५ ॥ मम तु सत्संगमात्पूर्वमेव यो राज्यादिसंगविच्छेदो जातः सोऽयं त्वया महाननुग्रहः कृत इत्याह । मन्य इति । ते त्वया साधुभिर्वि करोति कर्माणि तपस्सु निष्ठितो निवृत्तभोगस्तदपेक्षयाऽऽददत् ॥ पुनश्च भूयेयमहं स्वराडिति प्रवृद्धतर्षो न सुखाय कल्पते ॥ ५४ ॥ भवापवर्गो भ्रमतो यदा भवेज्जनस्य तर्ह्यच्युत सत्समागमः ॥ सत्संगमो यर्हि तदैव सद्गतौ परावरे शे त्वयि जायते मतिः ॥ ५५ ॥ मन्ये ममानुग्रह ईश ते कृतो राज्यानुबंधापगमो यदृच्छया ॥ यः प्रार्थ्यते साधुभि रेकचर्यया वनं विविक्षद्भिरखंडभूमिपैः ॥ ५६ ॥ न कामयेऽन्यं तव पादसेवनादकिंचनप्रार्थ्यतमादरं विभो ॥ आराध्य. कस्त्वां ह्यपवर्गदं हरे वृणीत आर्यो वरमात्मबंधनम् ॥ ५७ ॥ तस्माद् विमृज्याशिष ईश सर्वतो रजस्तमस्सत्त्वगुणानुबंधनाः ॥ निरंजनं निर्गुणमद्वयं परं त्वां ज्ञप्तिमात्रं पुरुषं ब्रजाम्यहम् ॥ ५८ ॥ चिरमिह वृजिनार्तस्तप्यमानोऽनुतापैरवि तृषण्डमित्रोऽलब्धशांतिः कथंचित् ॥ शरणं समुपेतस्त्वत्पदाब्जं परात्मन्नभयमृतमशोकं पाहि माऽऽपन्नमीश ॥ ५९ ॥ वैकिभिस्तपसे वनं विविक्षद्भिः प्रवेष्टुमिच्छद्भिः स्वयं त्वत्पुत्रमभ्यासैः प्रार्थ्यत इति ॥ ५६ ॥ तदेवं विषयसेवामार्गं भगवत्सेवामार्गं च विविच्य वरान् वृणीष्यति यदुक्तं तत्रोक्तमाह । न कामय इति । अकिंचना निवृत्ताभिमानाः । आर्यो विवेकी ॥ ५७ ॥ रजस्तमः सत्त्वगुणैरनुबध्यंत इति यथा ता आशिष ऐश्वर्यादिशत्रुमारणादिधर्मादिरूपा विमृज्य परं पुरुषमीश्वरं ज्ञप्तिमात्रं ज्ञानवनम् । कुतः । निरंजनम् । तत्कुतः । निर्गुणम् । तदपि कुतः । अद्वयम् । अत एव अक्षरं त्वां शरणं ब्रजामीति ॥ ५८ ॥ भुंक्ष्व तावद्भोगान्कैवल्यं

भा. द. उ.
॥ १४८ ॥

तु करस्थमेवेति पुनर्वरैः प्रलोभयंतं श्रीकृष्णं पादोपग्रहणेन प्रार्थयते । चिरमिति । वृजिनैः कर्मफलैरार्तः पुनस्तद्वासनाभिस्तप्यमानस्तथाऽप्य-
वितृषडमित्रः । तृडेव तृषा तृष्णा । न विगततृषाः षडमित्राः शत्रव इन्द्रियलक्षणा यस्य सः । अत एवालब्धशांतिः कथंचिद्देववशेन लब्ध-
शांतिरिति वा । शरणं स्वज्ञानं तद्दातीति तथा । हे शरणद समुपेतः प्राप्तोहम् । अशोकत्वे हेतुः । अभयम् । तत्रापि हेतुः । ऋतं
सत्यम् । आपन्नमापदाव्यातं पाहीति ॥ ५९ ॥ ६० ॥ अप्रमादाय प्रमादाय न भवत्येव । कुत इत्यत आह । न धीरिति । एकांतभ-

श्रीभगवानुवाच ॥ सार्वभौम महाराज मतिस्तं विमलोजिता ॥ वरैः प्रलोभितस्यापि न कामैर्विहता यतः ॥ ६० ॥
प्रलोभितो वरैर्यस्त्वमप्रमादाय विद्धि तत् ॥ न धीर्मय्येकभक्तानामाशीर्भिभिद्यते कचित् ॥ ६१ ॥ गुंजानानाम-
भक्तानां प्राणायामादिभिर्मनः ॥ अक्षीणवासनं राजन् दृश्यते पुनरुत्थितम् ॥ ६२ ॥ विचरस्व महीं कामं मय्यावेशि-
तमानसः ॥ अस्त्वेव नित्यदा तुभ्यं भक्तिर्मय्यनपायिनी ॥ ६३ ॥ क्षात्रधर्मे स्थितो जंतून्यवधीर्मृगयादिभिः ॥
समाहितस्तत्तपसा जह्यधं मदुपाश्रितः ॥ ६४ ॥ जन्मन्यनंतरे राजन्सर्वभूतसुहृत्तमः ॥ भूत्वा द्विजवरस्त्वं वै मामुपै-
ष्यसि केवलम् ॥ ६५ ॥ इति श्रीभाग० महापु० दशमस्कन्धे उ० मुचुकुंदस्तुतिर्नामैकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥
॥ श्रीशुक उवाच ॥ ॥ इत्थं सोऽनुगृहीतौ ग कृष्णेनेक्ष्वाकुनंदनः ॥ तं परिक्रम्य संनम्य निश्चक्राम गुहामुखात् ॥ १ ॥

क्तानां धीराशीर्भिः प्राप्ताभिरपि न भिद्यते नासज्जत इत्यर्थः ॥ ६१ ॥ व्यतिरेकमाह । गुंजानानामिति । उत्थितं विषयाभिमुखम् ॥ ६२ ॥
तुभ्यं तव ॥ ६३ ॥ युक्त्यभासेन भीषयंस्तपसि लोकसंग्रहे प्रवर्तयति । क्षात्रधर्मेति ॥ ६४ ॥ ६५ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० द० उत्तरार्धे
श्री० भावार्थदीपिकायामेकपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५१ ॥ ॥ द्विपंचाशत्तमे धावन्भयादिव गतः पुरीम् ॥ अन्वमोदत संदेशं रुक्मिण्या

१ निरोधार्थं प्रयतमानानाम् । २ इक्ष्वाकुनंदनः मुचुकुन्दः ।

श्री द.
अ. ५२

॥ १४८ ॥

द्विजवर्णितम् ॥ १ ॥ १ ॥ क्षुल्लकानल्पप्रमाणान् ॥ २ ॥ तपसि श्रद्धायुतः ॥ ३ ॥ तत्र च वदर्याश्रमम् ॥ ४ ॥ निन्ये नयन्मार्गे चलाते स्म ॥ ५ ॥ ६ ॥ वेगरभसं वेगोद्रेकम् ॥ ७ ॥ भीरुभीतवद्भीरोरपि भीतवत् अतिभीतवदित्यर्थः । चेलतुः पलायेताम् । बहुयोजनं देशम् ॥ ८ ॥

स वीक्ष्य क्षुल्लकान्मर्त्यान्पशून्वीरूढनस्पतीन् ॥ मत्वा कलियुगं प्राप्तं जगाम दिशमुत्तराम् ॥ २ ॥ तपःश्रद्धायुतो धीरो
निस्संगो मुक्तसंशयः ॥ समाधाय मनः कृष्णे प्राविशद् गंधमादनम् ॥ ३ ॥ वदर्याश्रममासाद्य नरनारायणालयम् ॥
सर्वद्वंद्वसहः शांतस्तपसाऽऽराधयद्धरिम् ॥ ४ ॥ भगवान् पुनराब्रज्य पुरीं यवनवेष्टिताम् ॥ हत्वा म्लेच्छबलं निन्ये
तदीयं द्वारकां धनम् ॥ ५ ॥ नीयमाने धने गोभिर्नृभिश्चाच्युतचोदितैः ॥ आजगाम जरासंधस्रयोर्विशंत्यनीकपः ॥ ६ ॥
विलोक्य वेगरभसं रिपुसैन्यस्य माधवौ ॥ मनुष्यचेष्टामापन्नौ राजन् दुष्टवतुर्दतम् ॥ ७ ॥ विहाय वित्तं प्रचुरमभीतौ
भीरुभीतवत् ॥ पद्भ्यां पद्मपलाशाम्बां चेलतुर्वहुयोजनम् ॥ ८ ॥ पलायमानौ तौ दृष्ट्वा मागधः प्रहसन् बली ॥ अन्व
धावद्रथानीकैरीशयोरप्रमाणवित् ॥ ९ ॥ प्रदुत्य दूरं संश्रान्तौ तुंगमारुहतां गिरिम् ॥ प्रवर्षणाख्यं भगवान् नित्यदा यत्र
वर्षति ॥ १० ॥ गिरौ निलीनावाज्ञाय नाधिगम्य पदं नृप ॥ ददाह गिरिमेधोभिः समन्तादग्निमुत्सृजन् ॥ ११ ॥
तत उत्पत्य तरसा दह्यमानतटादुभौ ॥ दशैकयोजनोत्तुंगान्निपेततुरधो भुवि ॥ १२ ॥

अप्रमाणवित् प्रमाणमियत्ता तत्र वेत्तीति तथा ॥ ९ ॥ तुंगमेकादशयोजनोन्नतम् । प्रकर्षेण वर्षत्यस्मिन्निति प्रवर्षण इत्याख्या यस्य तम् । तदाह ।
भगवानिति । भगवानिन्द्रः ॥ १० ॥ तत्र विचिन्वन्नपि तयोः पदं निलयस्थानमनधिगम्य ॥ ११ ॥ ततो गिरिः दश चैकं च योजनानि तावदुत्तुंगा

१ आसनत्वेन प्राप्तप्रायं मत्वा । जगाम-तपः कर्तुमिति शेषः । २ "एषा वै देवमनुष्याणां शान्ता दिग्" इति श्रुतेरिति भावः । ३ धीरः जितेन्द्रियः । निःसंगः देहे तदनुबन्धिपुत्रादिषु चासक्ति
रहितः । मुक्तः संशयो भगवद्वचनविश्वासात् । ४ सर्वेषां द्वंद्वानां शीतोष्णादीनां सोढा (तान् सहत इति) । ५ यवनानां भूषणादि निन्ये, नेतुमुद्युक्तो बभूवेत्यर्थः । ६ त्रयोविंशत्यसौहिणीपतिः ।

भा. द. उ.
॥ १४९ ॥

न्मागधसंरोधदेशमतिक्रम्य परतोऽधो निपेततुः ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ श्रीकृष्णस्य विवाहान्निरूपयितुं बलदेवविवाहं नवमस्कंधोक्तमनुस्मारयति ।
आनर्तेति ॥ १५ ॥ मात्रां कलाम् ॥ १६ ॥ गरुडो यथा देवान्प्रमथ्य सुधामहरत्येति ॥ १७ ॥ 'राक्षसो युद्धहरणाद्' इति स्मृतेः राज्ञः
प्रमथ्येति च त्वदुक्त्या राक्षसेन विधानेनोपयेमे परिणीतवानिति श्रुतं पूर्वमेव वा ॥ १८ ॥ सामान्यत एव श्रुतम् । विरोधं तु श्रोतुमिच्छामि ॥
अलक्ष्यमाणौ रिपुणा सानुगेन यदूत्तमौ ॥ स्वपुरं पुनरायातौ समुद्रगरिखां नृप ॥ १३ ॥ सोऽपि दग्धाविति मृषा
मन्वानो बलकेशवौ ॥ बलमाकृष्य सुमहन्मगधान् मागधो ययौ ॥ १४ ॥ आनर्ताधिपतिः श्रीमान् रैवतो रैवती
सुताम् ॥ ब्रह्मणा चोदितः प्रादाद्बलायेति पुरोदितम् ॥ १५ ॥ भगवानपि गोविन्द उपयेमे कुरूद्वह ॥ वैदर्भी भीष्म
कसुतां श्रियो मात्रां स्वयंवरे ॥ १६ ॥ प्रमथ्य तरसा राज्ञः शाल्वादींश्चैव राक्षसान् ॥ पश्यतां सर्वलोकानां तार्क्ष्यपुत्रः
सुधामिव ॥ १७ ॥ राजोवाच ॥ भगवान् भीष्मकसुतां रुक्मिणीं रुचिराननाम् ॥ राक्षसेन विधानेन उपयेम इति
श्रुतम् ॥ १८ ॥ भगवच्छ्रोतुमिच्छामि कृष्णस्यामिततेजसः ॥ यथा मागधशाल्वादीञ्जित्वा कन्यामुपाहरत् ॥ १९ ॥
ब्रह्मन्कृष्णकथाः पुण्या माध्वीलोकमलापहाः ॥ को नु तृप्येत शृण्वानः श्रुतज्ञो नित्यनूतनाः ॥ २० ॥ श्रीशुक
उवाच ॥ राजासीद्भीष्मको नाम विदर्भाधिपतिर्महान् ॥ तस्य पंचाभवन्पुत्राः कन्यैका च वरानना ॥ २१ ॥ रुक्म्य
ग्रजो रुक्मरथो रुक्मबाहुरनंतरः ॥ रुक्मकेशो रुक्ममाली रुक्मिण्येषां स्वसा संती ॥ २२ ॥ सोपश्रुत्य मुकुन्दस्य
रूपवीर्यगुणश्रियः ॥ गृहागतैर्गीयमानास्तं मेने सदृशं पतिम् ॥ २३ ॥
॥ १९ ॥ श्रवणोत्सुक्यमाविष्करोति । ब्रह्मन्निति । पुण्या महाफला माध्वीः श्रुतिमुखाः लोकस्य मलापहाश्च शृण्वानः शृण्वन्नित्यर्थः ।
श्रुतज्ञः श्रुतसारवित् । नित्यनूतनाः प्रतिक्षणमाश्चर्यवत्प्रतीयमानाः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥

१ समुद्र एव परिखा यस्यास्ताम् । २ बलमाकृष्य सेनां गृहीत्वा । ३ मात्रामवतारभूताम् । ४ महान् गुणैरित्यर्थः । ५ सद्गुणसंपन्ना ।

श्री. टी.
अ. ५२

॥ १४९ ॥

॥२४॥ चैद्यममन्यत तस्या वगमित्यर्थः ॥२५॥ अवेत्य ज्ञात्वा । असितापांगी सुनीलकटाक्षा । कृष्णाय कृष्णमानेतुं प्रेषयामास ॥२६॥ प्रतीहारैर्द्रा
रपालैः ॥२७॥ आत्मानं श्रीकृष्णम् ॥२८॥ अभिमृशन् शनैः संमर्दयन् ॥२९॥ ३०॥ स धर्मोऽस्य ब्राह्मणस्याखिलकामदोग्धा भवति । यद्वा स
ब्राह्मणोऽस्य विश्वस्याखिलकामधुगिति ॥३१॥ लोकानामोति लोकाहोकांतरं पर्यटति । नैकत्र निर्वृतस्तिष्ठतीत्यर्थः । नाप्रोतीति पाठे सुरेश्वरो

तां बुद्धिलक्षणौदार्यरूपशीलगुणाश्रयाम् ॥ कृष्णश्च सदृशीं भार्यां समुद्वोढुं मनो दधे ॥२४॥ बंधूनामिच्छतां दातुं कृ
ष्णाय भगिनीं नृप ॥ ततो निवार्य कृष्णद्विड् रुक्मी चैद्यममन्यत ॥२५॥ तदेत्यासितापांगी वैदर्भी दुर्मना भृशम् ॥
विचिंत्यांऽऽप्तं द्विजं कंचित्कृष्णाय प्राहिणोद्धतम् ॥२६॥ द्वारकां स समभ्येत्य प्रतीहारैः प्रवेशितः ॥ अपश्यदाद्यं पुरुष
मासीनं कांचनासने ॥२७॥ दृष्ट्वा ब्रह्मण्यदेवस्तमं वरुह्य निजासनात् ॥ उपवेश्यार्हयांचक्रे यथात्मानं दिवौकसः ॥२८॥
तं भुक्तवंतं विश्रांतमुपगम्य सतां गतिः ॥ पाणिनाऽभिमृशन् पादावव्यग्रस्तमपृच्छत ॥२९॥ कचिद् द्विजवरश्रेष्ठ ध
र्मस्ते वृद्धसंमतः ॥ वर्तते नातिकृच्छ्रेण संतुष्टमनसः सदा ॥ ३० ॥ संतुष्टो यर्हि वर्तेत ब्राह्मणो येन केनचित् ॥ अहीय
मानः स्वाद्धर्मात् स ह्यस्याखिलकामधुक् ॥ ३१ ॥ असंतुष्टोऽसकृल्लोकानामोत्यपि सुरेश्वरः ॥ अकिंचनोऽपि संतुष्टः
शेते सर्वांगविज्वरः ॥ ३२ ॥ विप्रान् स्वलाभमंतुष्टान्साधून् भूतसुहृत्तमान् ॥ निरहंकारिणः शांतान्नमस्ये शिरसाऽस
कृत् ॥ ३३ ॥ कचिद् वः कुशलं ब्रह्मन् राजतो यस्य हि प्रजाः ॥ सुखं वसंति विषये पाल्यमानाः स मे प्रियः ॥३४॥

ऽपिभूत्वा लोकानामोत्युत्तमलोकान्प्राप्तोऽप्यप्राप्त इव क्लिश्यतीत्यर्थः । शेते-सुखमास्ते इत्यर्थः । तदेवाह-सर्वेष्वंगेषु वाक्पाण्यादिषु विज्वरस्ता
परहितः ॥३२॥ स्वलाभः स्वत एव प्राप्तो लाभ आत्मलाभो वा तेन संतुष्टान्पूर्णान्साधून् स्वधर्मनिष्ठान् ॥३३॥ यस्य राज्ञो विषये देशे ॥३४॥

१ चैद्यं शिशुपालम् अमन्यत । अत्र हेतुः-कृष्णद्विडिति ।

२ अस्ति विश्वस्तम् (यथार्थवत्कारम्) ।

३ द्रुतं यथा तथा कृष्णाय कृष्णमानेतुम् ।

४ दृष्ट्वा ज्ञानिनो जनास्तेषां मान्यः ।

५ शांतान् रागलोभादिरहितान् । तत्र हेतुः-निरहंकारिणः देहाद्यभिमानरहितान् ।

यतः स्थानात् । यदिच्छया यत्कार्येच्छया । दुर्गं समुद्रम् ॥ ३५ ॥ संपृष्टः संप्रश्नः प्रष्टव्योऽर्थो यं सः । परमेष्ठिना परमेश्वरेण ।
बन्धूनामनभिप्रेतं रुक्मिणश्चेष्टितमित्यादि सर्वम् ॥ ३६ ॥ रुक्मिण्या स्वयमेकांते लिखित्वा दत्तपत्रिकाम् । मुद्रामुन्मुच्य कृष्णाय प्रेमचिह्ना
मदर्शयत् ॥ ब्राह्मणः श्रीकृष्णानुज्ञया वाचयति । श्रुत्वेति । अयमर्थः । हे अच्युत । हे भुवनसुन्दर्यौत्सुक्यं द्योतयति । क्व तेव महिमा ।
क्व चाहं रूपकुलशीलादियुक्तापि । तथाऽप्यपगता त्रपा यस्मात्तन्मे चित्तं त्वय्याविशत्यासज्जते । तत्कुतस्तत्राह । शृण्वतां कर्ण
विवरैरन्तः प्रविश्यांगतापम् । अंगेति पृथक् संबोधनं वाः । हरतस्तव गुणान् श्रुत्वा तथा दृशिमतां चक्षुष्मतां दृशामखिलार्थलाभात्मकं

यतस्त्वमागतो दुर्गं निस्तीर्येह यदिच्छया ॥ सर्वं नो ब्रूह्यगुह्यं चेत् किं कार्यं करवाम ते ॥ ३५ ॥ एवं संपृष्टसंप्रश्नो ब्रा
ह्मणः परमेष्ठिना ॥ लीलांगृहीतदेहेन तस्मै सर्वमवर्णयत् ॥ ३६ ॥ रुक्मिण्युवाच ॥ श्रुत्वा गुणान् भुवनसुन्दर शृण्वतां
ते निर्विश्य कर्णविवरैर्हरतो गतापम् ॥ रूपं दृशां दृशिमतामखिलार्थलाभं त्वय्यच्युताऽविशति चित्तमपत्रपं मे ॥
॥ ३७ ॥ का त्वा मुकुन्द महती कुलशीलरूपविद्यावयोद्रविणधामभिरात्मतुल्यम् ॥ धीरा पतिं कुलवती न वृणीत
कन्या काले नृसिंह नरलोकमनोभिरामम् ॥ ३८ ॥ तन्मे भवान् खलु वृतः पतिरंग जायामात्मार्षितश्च भवतोऽत्र
विभो विधेहि ॥ मा वीरभागमभिमर्शतु चैद्य आराद्धोमायुवन्मृगपतेर्बलिमंबुजाक्ष ॥ ३९ ॥

रूपं च श्रुत्वेति ॥ ३७ ॥ अहो कुलकन्यानामिदमतिधाष्टर्चमिति मा शंकीरित्याह । का त्वेति । हे मुकुन्द हे नृसिंह नरश्रेष्ठ का
नाम कन्या कुलवती तथा महती पुरुषगुणोदारा तथा धीरा धृतिमती त्वां पतिं न वृणीत । मय्येव केयं दोषशंकेति भावः । कथंभूतम् । कुल
शीलादिभिरात्मनेव तुल्यं निरुपममित्यर्थः । द्रविणं द्रव्यसंपत् । धाम प्रभावः । तथा नरलोकस्य मनसामभिरामोऽभिरमणं यस्मात्तम् ।
किं च काले विवाहावसरे ॥ ३८ ॥ हे विभो तत्तस्मान्मे मया भवान्खलु पतिर्वृतः आत्मा च भवतोऽर्पितः अतस्त्वमत्रागत्य मां भवतो

जायां विधेहि । विपक्षे बाधकं द्योतयन्त्याह । वीरभागमिति । वीरस्य तव भागं मामाराच्छीघ्रमेत्यागत्य चैद्यो माभिमर्शतु मा स्पृशतु । मृगपतेर्बलिं गोमायुवत् । गोमायुः सृगाल इवेति ॥ ३९ ॥ अनेकजन्मकृतैः सुकृतैरिदमेव भूयादिति प्रार्थयते । पूर्तेति । पूर्तं कृपादि । इष्टमग्नि होत्रादि । दत्तं हिरण्यादिदानम् । नियमस्तीर्थाटनादिः । व्रतं कृच्छ्रादि ॥ ४० ॥ ननु चैद्याय बंधुभिरर्पितायां त्वयि किमधुना करणीयमित्यपेक्षायामाह । श्वोभाविनीति । हे अजित श्वोभाविनि उद्धहने विवाहे प्रथमं गुप्तोऽलक्षित एवागत्य पश्चात्पृतनापतिभिः परिवृतः संश्वेद्यादिबलं निर्मथ्य प्रसह्य बलाद्वीर्यं प्रभावदर्शनमेव शुल्कं वैवाहिकं देयं यस्यास्तां माम् । अनेन राक्षसविधिनोद्धहेत्युपदेशरहस्यम् ॥ ४१ ॥

पूर्तेष्टदत्तनियमव्रतदेवविप्रगुर्वर्चनादिभिरलं भगवान् परेशः ॥ आराधितो यदि गदाग्रज एत्य पाणिं गृह्णातु मे न दमघोषमुतादयोऽन्ये ॥ ४० ॥ श्वो भाविनि त्वमजितोद्धहने विदमान् गुप्तः समेत्यं पृतनापतिभिः परीतः ॥ निर्मथ्य चैद्यमगधेन्द्रबलं प्रसह्य मां राक्षसेन विधिनोद्धह वीर्यशुल्काम् ॥ ४१ ॥ अंतःपुरांतरचरीमनिहत्य बंधूंस्त्वामुद्धहे कथमिति प्रवदाम्युपायम् ॥ पूवद्युरस्तिं महती कुलदेवियां त्रा यस्यां वहिर्नववधूर्गिरिजामुपेयात् ॥ ४२ ॥ यस्यां घ्रिपंकजगजस्नपनं महांतो वांछंत्युमापतिरिवात्मतमोऽपहत्यै ॥ यर्ह्यंबुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसून्त्र तकृशान् शतजन्मभिः स्यात् ॥ ४३ ॥

ननु भवतु शिशुपालादिबलप्रमथनमंतःपुरमध्यगतायास्तव हरणे त्वद्वंधुवधोऽपि प्रसज्येतेत्यत आह । अंतःपुरेति । पुगद्विर्वर्तमानां गिरिजामंबिकाम् । अंबिकागृहादेव मम हरणं सुकरमिति भावः ॥ ४२ ॥ ननु किमनेनानर्थकारिणा निर्वधेन चैद्योऽपि तावत्प्रख्यातगुणकर्मा योग्य एव वर इति तत्राह । यस्येति । हे अंबुजाक्ष यस्य भवतोऽघ्रिपंकजगजः स्नपनमात्मनस्तमसोऽपहत्यै उमापतिरिव महांतो वांछन्ति । तस्य भवतः प्रसादं यर्ह्यंहं न लभेय न प्राप्नुयां तर्हि व्रतैरुपवासादिभिः कृशानसून्प्राणान् जह्यां त्यजेयम् । ततः किमित्यत आह । शत

१ 'वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च । अन्नप्रदानमारामः पूर्तमित्यभिधीयते । इत्युक्तं पूर्तम् ॥' । २ आदिशब्देन प्राणिदयादिसंग्रहः । ३ अन्ये भगवत्प्रतिपक्षाः । ४ 'राक्षसो युद्धहरणात्' इति याज्ञवल्क्योक्तः । ५ आर्षो ह्रस्वः । देवेति पा० ।

जन्मभिरिति । एवमेव वारंवारं जह्यां यावच्छतजन्मभिर्गपि तव प्रसादः स्यादिति ॥ ४३ ॥ अत्र यत्कर्तुं करणीयं तद्विमृश्य क्रियता
मिति ॥ ४४ ॥ इति श्रीमद्भागवते महा० दशमस्कंधे उत्तरार्धे श्री० टीकायां द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥ ॥ ७ ॥
त्रिपंचाशत्तमे गत्वा विदर्भानद्भुतहितः ॥ रुक्मिणीमहरत्कृष्णो मिषतां द्विषतां बलात् ॥ १ ॥ १ ॥ निद्राया अलाभे कारणांतरम् । वंदेति । तथा

ब्राह्मण उवाच ॥ इत्येते गुह्यसंदेशा यदुदेव मयाऽऽहृताः ॥ विमृश्य कर्तुं यच्चात्र क्रियतां तदनंतरम् ॥ ४४ ॥ इति
श्रीभाग० महा० दश० उत्तरा० कृष्णं प्रति रुक्मिणीसंदेशप्रेषणं नाम द्विपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५२ ॥
श्रीशुक उवाच॥वैदर्भ्याः स तु संदेशं निशम्य यदुनंदनः ॥ प्रगृह्य पाणिना पाणिं प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ १ ॥
श्रीभगवानुवाच ॥ तथाहमपि तच्चित्तो निद्रां च न लभे निशि ॥ वेदाहं रुक्मिणां द्वेषान्ममोद्वाहो निवारितः ॥ २ ॥ ता
मानयिष्य उन्मथ्य राजन्यापसदान् मृधे ॥ मत्परांमनवद्यांगीमेधसोऽग्निशिखामिव ॥ ३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ उद्वाहर्क्षं च
विज्ञाय रुक्मिण्या मधुसूदनः ॥ रथः संयुज्यतामाशु दारुकेत्याह सारथिम् ॥ ४ ॥ स चाश्वैः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबला
हर्कैः ॥ युक्तं रथमुपानीय तस्थौ प्रांजलिरग्रतः ॥ ५ ॥ आरुह्य स्यंदनं शौरिर्द्विजमारोप्य तूर्णगैः ॥ आनर्तादेकरात्रेण वि
दर्भानगमद्वयैः ॥ ६ ॥ राजा स कुण्डिनपतिः पुत्रस्नेहवशंगतः ॥ शिशुपालाय स्वां कन्यां दास्यन् कर्माण्यकारयत् ॥ ७ ॥

अकथितमप्यहं जानामीति ॥ २ ॥ आनयिष्ये आनेष्यामि । राजन्यापसदान् राजसु हीनान् । उन्मथ्यानयने दृष्टान्तः । एधस इति ॥ ३ ॥ उद्वा
हर्क्षमिति । परश्वो रात्रौ विवाहनक्षत्रमिति विज्ञाय तस्या राज्ञ्याः प्रस्थाय प्रातर्विदर्भदेशानगमत् । “श्वोभाविनि त्वमजितोद्ग्रहने विदर्भान् गुप्तः
समेत्य” इति रुक्मिणीसंदेशात् ॥ ४ ॥ शैब्येत्यादीनि चत्वार्यश्वनामानि ॥ ५ ॥ ६ ॥ पुत्रस्य रुक्मिणः स्नेहेन तद्वशमनुगच्छतीति तथा । अनेन

१ स्वपाणिना ब्राह्मणस्य पाणिम् । २ अहमेव परो भर्तृत्वेन संमतो यस्यास्ताम् । ३ “शैब्यश्च शुकपत्राभः सुग्रीवो हेमपिङ्गलः । मेघपुष्पस्तु मेघाभः पाण्डुरो हि बलाहकः ॥” इत्युक्तलक्षणैरश्वैः ।

शिशुपालेऽनभिरुचि द्योतयति । कर्माणि पुरालंकारपितृदेवार्चनादीनि ॥ ७ ॥ तान्येवाह पुरमित्यादिचतुर्भिः । संमृष्टाः संसिक्ताश्च मार्गादयो यस्मिंस्ततः । चित्रा ध्वजेषु पताकास्नाभिः समलंकृतमकारयत् ॥ ८ ॥ स्रग्गंधमाल्याभरणैरित्यत्र मत्वर्था द्रष्टव्यः । यद्वा स्रग्गंधमाल्याभ्यामभिरुचि ताति तथा तैः । तथा विरजोन्नैर्भूषितैश्च स्त्रीपुरुषैर्जुष्टम् । तथा श्रीमद्भिर्गृहैश्च जुष्टम् ॥ ९ ॥ यथान्यायमन्यांश्च । कन्यां प्रति मंगलं वाचयामास ॥

पुरं संमृष्टसंसिक्तमार्गस्थयाचतुष्पथम् ॥ चित्रध्वजपताकाभिस्तोरणैः समलंकृतम् ॥ ८ ॥ स्रग्गंधमाल्याभरणैर्विरजोन्नैर्भूषितैः ॥ जुष्टं स्त्रीपुरुषैः श्रीमद्गृहैरगुरुधूपितैः ॥ ९ ॥ पितॄन् देवान् समभ्यर्च्य विप्रांश्च विधिवन्नृप ॥ भोजयित्वा यथान्यायं वाचयामास मंगलम् ॥ १० ॥ सुस्नातां सुदर्तीं कन्यां कृतकौतुकमंगलाम् ॥ अहतांशुकयुग्मेन भूषितां भूषणोत्तमैः ॥ ११ ॥ चक्रुः सामर्ग्यजुर्मंत्रैर्बद्धा रक्षां द्विजोत्तमाः ॥ पुरोहितोऽथर्वविद्वै जुहाव ग्रहशांतये ॥ १२ ॥ हिरण्यरूप्यवासांसि तिलांश्च गुडमिश्रितान् ॥ प्रादाद्धेनूश्च विप्रेभ्यो राजा विधिविदां वरः ॥ १३ ॥ एवं चेदिपती राजा दमघोषः सुताय वै ॥ कारयामास मंत्रज्ञैः सर्वमभ्युदयोचितम् ॥ १४ ॥ मदच्युद्भिर्गजानीकैः स्यंदनैर्हममालिभिः ॥ पत्त्यश्वसंकुलैः सैन्यैः परीतः कुण्डिनं ययौ ॥ १५ ॥ तं वै विदर्भाधिपतिः समभ्येत्याभिपूज्य च ॥ निवेशयामास मुदा कल्पितान्यनिवेशने ॥ १६ ॥ तत्र शाल्वो जरासंधो दंतवक्रो विदूरथः ॥ आजगमुश्चैद्यपक्षीयाः पौंड्रकाद्याः सहस्रशः ॥ १७ ॥ कृष्णरामद्विषो यत्ताः कन्यां चैद्याय साधितुम् ॥ यद्यागत्य हरेत् कृष्णो रामाद्यैर्यदुभिर्वृतः ॥ १८ ॥

॥ १० ॥ कृतं कौतुकेन विवाहसूत्रेण मंगलं यस्यास्ताम । अहतं नवीनम् । भूषणोत्तमैश्च भूषिताम् ॥ ११ ॥ वध्वास्तस्याः कन्यायाः । अथर्वविदश्च वर्णमंत्रवित् ॥ १२ ॥ १३ ॥ अभ्युदये उचितम् ॥ १४ ॥ ततश्चतुरंगसैन्यैः परीतः पारिवृतः कुण्डिनं भीष्मकस्य पुरं ययौ । मदं च्यवंते इति मदच्युतस्तैः स्यंदनैः रथैः हेमरचिता माला विद्यंते येषु तैः ॥ १५ ॥ कल्पितं निर्मितं यदन्यनिवेशनं तस्मिन् ॥ १६ ॥ १७ ॥ यदि श्रीकृष्णो

१ विप्रश्चेति चकारानुरोधादभ्यर्च्य भोजयित्वा चेत्यर्थः । २ “अहतं यन्त्र निर्मुक्त वासः प्रोक्तं स्वयंभुवा । शस्तं तन्माङ्गलिकेषु तावन्मात्रेण सर्वदा ॥” इति स्मृत्युक्तमहतमत्र बोध्यम् । ३ अथर्ववेदे हि नक्षत्रकल्पः शान्तिकल्पश्चोक्तः । अनेन प्रतिकूलशान्त्यर्थमित्यपि ज्ञायते । अत उक्तमथर्वविदिति । ४ वरयोग्ये इत्यर्थः ।

हरेदिति शंकिताः । कन्यां साधयितुमित्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ सूर्योदयात्पूर्वमेवौत्सुक्येन रुक्मिण्यचितयदित्याह । भीष्म
कन्येति । प्रत्यापत्तिं प्रत्यागमनम् ॥ २२ ॥ त्रियामा रात्रिस्तावन्मात्रेणांतरितः । अल्पराधसो मंदभाग्यायाः ॥ २३ ॥ जुगुप्सितं
धाष्ट्यादि । अर्पति शंकायाम् । नायाति हि कृतोद्यम इति । अयमर्थः । आदौ कृतोद्यमत्वात् न प्रस्थापितवान् । प्रस्थानावसरे च किंचि
न्मयि जुगुप्सितं मत्वा प्रत्याचष्ट । अतः सोऽपि द्विजो नूनं नायातीति ॥ २४ ॥ यद्वा । ततो निर्गतोऽपि श्रीकृष्णो मद्देववैमुख्यात्काचित्प्र
योत्स्यामः संहतास्तेन इति निश्चितमानसाः ॥ आजगमुर्भुजः सर्वे समग्रबलवाहनाः ॥ १९ ॥ श्रुत्वैतद्भगवान् रामो विप
क्षीयन् नृपोद्यमम् ॥ कृष्णं चैकं गतं हर्तुं कन्यां कलहशंकितः ॥ २० ॥ बलेन महता सार्धं भ्रातृस्नेहपरिप्लुतः ॥ त्वरितः
कुण्डिनं प्रागाद्गजाश्वरथपत्तिभिः ॥ २१ ॥ भीष्मकन्या वरारोहा कांक्षन्त्यागमनं हरेः ॥ प्रत्यापत्तिमपश्यन्ती द्विज
स्याचितयत्तदा ॥ २२ ॥ अहो त्रियामांतरित उद्वाहो मेऽल्पराधसः ॥ नागच्छत्यरविदाक्षो नाहं वेद्यत्र कारणम् ॥ २३ ॥
सोऽपि नावर्ततेऽद्यापि मत्संदेशहरो द्विजः ॥ अपि मय्यनवद्यात्मा दृष्ट्वा किंचिज्जुगुप्सितम् ॥ मत्पाणिग्रहणे नूनं
नायाति हि कृतोद्यमः ॥ २४ ॥ दुर्भगाया न मे धाता नानुकूलो महेश्वरः ॥ देवी वा विमुखा गौरी रुद्राणी गिरिजा
सती ॥ २५ ॥ एवं चितयती बाला गोविदहृतमानसा ॥ न्यमीलयत कालज्ञा नेत्रे चाश्रुकलाकुले ॥ २६ ॥ एवं वध्वाः
प्रतीक्षन्त्या गोविदागमनं नृप ॥ वाम ऊरुर्भुजो नेत्रमस्फुरन् प्रियभाषिणः ॥ २७ ॥ अथ कृष्णविनिर्दिष्टः स एव द्विज
सत्तमः ॥ अंतःपुरचरीं देवीं राजपुत्रीं ददर्श ह ॥ २८ ॥ सा तं प्रहृष्टवदनमव्यग्रात्मगतिं सती ॥ आलक्ष्य लक्षणाभिज्ञा
समपृच्छच्छुचिस्मिता ॥ २९ ॥ तस्या आवेदयत् प्राप्तं शशंस यदुनंदनम् ॥ उक्तं च सत्यवचनमात्मोपनयनं प्रति ॥ ३० ॥
तिबद्धो भवेदित्याह । दुर्भगाया इति ॥ २५ ॥ कालज्ञा नाऽधुनापि गोविदागमनकाल इति मन्वाना किंचिदाश्वस्तचित्ता सती चिन्तास्तब्धे
लोचने निमीलितनतीत्यर्थः ॥ २६ ॥ प्रियभाषिणः प्रियसूचकाः ॥ २७ ॥ पुरोग्वनं प्राप्तेन श्रीकृष्णेन विनिर्दिष्टः प्राप्तं मां कथयेत्यादिष्टः ॥
॥ २८ ॥ न व्यग्रा आत्मनो देहस्य गतिर्यस्य तम् । लक्षणाभिज्ञा दूतस्य लक्षणं तत्तत्कार्यसूचकमभिजानातीति तथा ॥ २९ ॥ तस्यै प्राप्तं

यदुनंदनमावेदितवान् । तं च शशंस । आत्मोपनयनं प्रति आत्मना स्वयं श्रीकृष्णस्यानयनं प्रति तेन द्विजेन सत्यवचनं प्रोक्तमिति ।
आत्मनः प्राणेश्वरस्येति वा । यद्वा आत्मनस्तस्या उपनयनं प्रति श्रीकृष्णेन यदुक्तं सत्यवचनं तामानयिष्य इत्यादि तच्च शशंसावर्णय
दित्यर्थः ॥ ३० ॥ तं श्रीकृष्णम् । अस्मिन्कार्ये सर्वस्कार्पणमप्यपर्याप्तमिति तदुचितं प्रियमपश्यंती तदा केवलं ननाम । पश्चाद्बहु ददावि
त्यर्थः । यद्वा मां श्रियं ये नमंति ते तावत्सर्वसंपदामास्पदं भवंति किं पुनर्मयि प्रणतायामिति ततोऽधिकमन्यत्प्रियमपश्यंती ननामेति ॥

तमागतं समाज्ञाय वैदर्भीं हृष्टमानसा ॥ अपश्यंती ब्राह्मणाय प्रियमन्यन्ननाम सा ॥ ३१ ॥ प्राप्तौ श्रुत्वा स्वदु
हितुरुद्धाहप्रेक्षणात्सुकौ ॥ अभ्यायात् तूर्यघोषेण रामकृष्णौ समर्हणैः ॥ ३२ ॥ मधुपर्कमुपानीय वासांसि विरजांसि
संः ॥ उपायनान्यभीष्टानि विधिवत् समपूजयत् ॥ ३३ ॥ तयोर्निवेशनं श्रीमदुपकल्प्य महामतिः ॥ ससैन्ययोः सानुगयोरा
तिथ्यं विदधे यथा ॥ ३४ ॥ एवं राज्ञां समेतानां यथावीर्यं यथावयः ॥ यथाबलं यथावित्तं सर्वैः कामैः समर्हयत् ॥ ३५ ॥
कृष्णमागतमाकर्ण्य विदर्भपुरवासिनः ॥ आगत्य नेत्रांजलिभिः पपुस्तन्मुखपंकजम् ॥ ३६ ॥ अस्यैव भार्या भवि
तुं रुक्मिण्यर्हति नापरा ॥ असावप्यनवद्यात्मा भैष्म्याः समुचितः पतिः ॥ ३७ ॥

॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ महामतिरित्यनेन श्रीकृष्णो बाढं कन्यामुद्रोदुप्रेवागतः स्यादिति वरोचितेन विधिना समपूजयदिति सूचितम् ।
यथा यथावत् ॥ ३४ ॥ समेतानां राज्ञां मध्ये वीर्याद्यनतिक्रम्य तंतं समर्हितवानित्यर्थः ॥ ३५ ॥ श्रीकृष्णे भाविकर्मसूचकं जनानुरागं
दर्शयति कृष्णमागतमिति त्रिभिः ॥ ३६ ॥ अस्यैव रुक्मिण्येवार्हत्येव असावेव भैष्म्या एव समुचित एवेति षड्वधारणानि । तत्रैक
स्मिन्व्यतिरेकप्रदर्शनमुपलक्षणार्थम् । नापरेति । न च वाक्यभेददोषः । अनुवाद्यविधेयभेदेन विभिन्नानामेव वाक्यानां सह प्रयो

१ उपानीय समर्थ । २ सः भीष्मकः । 'विरजांसि च' इत्यपि पाठान्तरम् । ३ मुखपंकजं तत्स्यलावण्यसुखम् । अथ वा न केवलं पंकजगतं मधु किन्तु पंकजमेवेत्यनेनादरातिशय इत्यपि कुञ्चितम् ।

गात । ग्रहं संमार्ष्टीत्यादिवदिति ॥ ३७ ॥ अयमेवानुग्रह इति निर्दिशन्ति । गृह्णात्विति ॥ ३८ ॥ प्रेम्णः कला लेशस्तेन बद्धा वदन्ति स्म ।
संपूर्णं प्रेम तेषां हृद्येवावर्ततेत्यर्थः ॥ ३९ ॥ गमनं विशिनष्टि द्वयेन । पद्मचामिति ॥ ४० ॥ अपि च मृदंगेत्यमिदि । जग्निरे आहताः । वादिता
इत्यर्थः ॥ ४१ ॥ वारमुख्या गणिकोत्तमाः ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ उपस्पृश्याचम्य ॥ ४४ ॥ प्रवयसो वृद्धाः भवान्वितामिति भवस्योपसर्जनत्वं

किञ्चित् सुचरितं यन्नस्तेन तुष्टस्त्रिलोककृत ॥ अनुगृह्णातु गृह्णातु वैदर्भ्याः पाणिमच्युतः ॥ ३८ ॥ एवं प्रेमकलाबद्धा
वदन्ति स्म पुरौकसः ॥ कन्या चांतःपुरात् प्रागाद् भटैर्गुप्तांबिकालयम् ॥ ३९ ॥ पद्मां विनिर्ययौ द्रष्टुं भवान्याः पाद
पल्लवम् ॥ सा चाऽनुध्यायती सम्यङ् मुकुन्दचरणांबुजम् ॥ ४० ॥ यतवाङ्मातृभिः सार्धं सखीभिः परिवारिता ॥ गुप्ता
राजभटैः शूरैः सन्नद्धैरुद्यता युधैः ॥ मृदंगशंखपणवास्तूर्यभेर्यश्च जग्निरे ॥ ४१ ॥ नानोपहारबलिभिर्वारमुख्याः सह
स्रशः ॥ स्रग्गंधवस्त्राभरणैर्द्विजगन्त्यः स्वलंकृताः ॥ ४२ ॥ गायन्तश्च स्तुवंतश्च गायका वाद्यवादकाः ॥ परिवार्य
वधूं जग्मुः सूतमागधवंदिनः ॥ ४३ ॥ आसाद्य देवीसदनं धौतपादकरांबुजा ॥ उपस्पृश्य शुचिः शान्ता प्रविवेशां
विकांतिकम् ॥ ४४ ॥ तां वै प्रवयसो बालां विधिज्ञा विप्रयोषितः ॥ भवानीं वंदयांचक्रुर्भवत्नीं भवान्विताम् ॥
॥ ४५ ॥ नमस्ये त्वांबिकेऽभीक्ष्णं स्वसंतानयुतां शिवाम् ॥ भूयात् पतिर्मे भगवान् कृष्णस्तदनुमोदताम् ॥ ४६ ॥
अद्भिर्गंधाक्षतैर्धूपैर्वासस्त्रङ्गाल्यभूषणैः ॥ नानोपहारबलिभिः प्रदीपावलिभिः पृथक् ॥ ४७ ॥ विप्रस्त्रियः पतिमती
स्तथा तैः समपूजयत् ॥ लवणापूतांबूलकंठसूत्रफलेशुभिः ॥ ४८ ॥

स्त्रीकर्मोचितमुक्तम् ॥ ४५ ॥ नमस्य इति । रुक्मिण्या तदैव दृष्टोऽयं मंत्रः । स्वसंतानयुतां गणेशादिमहिताम् । आत्मारामोऽसौ कथं त्वत्प
तिर्भवदिति चेदत आह । तदनुमोदतामिति । भवती श्रीकृष्ण एव वा ॥ ४६ ॥ वासःस्रग्गंधादिभिरंघ्रिकां समपूजयत् ॥ ४७ ॥ तथा विप्र

१ देवस्य महादेवस्य सदनं मन्दिरं, तत्र धौते पादाभ्युज्ज कलाभ्युज्जे च यस्याः सा उपस्पृश्य आचम्य अत एव शुचिः शान्ता समाहितचित्ता अम्बिकागृहं प्राविशदित्यन्वय इति बाल० ।

स्त्रियोऽपि तैर्द्रव्यैर्लवणादिभिश्च समपूजयदिति ॥ ४८ ॥ शेषां निर्माल्यम् ॥ ४९ ॥ मुनिव्रतं मौनम् । भृत्यां सखीम् ॥ ५० ॥ तां विलोक्य
वीरा मुमुहुरिति तृतीयेनान्वयः । श्यामामजातरजस्काम् । कुन्लेभ्यः शंकिते इव चपले ईक्षणे यस्यास्ताम् ॥ ५१ ॥ द्विजा एव कुंदानां कुड्म
लानि मुकुलानि विव्रफलवद्भ्योऽधरस्तस्य द्युतिभिः शोणायमानानि तानि यस्यास्ताम् । कला शोभा तद्युक्तं नूपुरं शिजच्च तत्कलानूपुरं च

तस्यै स्त्रियस्ताः प्रददुः शेषां युयुजुराशिषः ॥ ताभ्यो देव्यै नमश्चक्रे शेषां च जगृहे वधूः ॥ ४९ ॥ मुनिव्रतमथ त्यक्त्वा
निश्चक्रामांबिकागृहात् ॥ प्रगृह्य पाणिना भृत्यां रत्नमुद्रोपशोभिना ॥ ५० ॥ तां देवमायामिव वीरमोहिनीं सुमध्यमां
कुंडलमंडितां नाम् ॥ श्यामां नितंबार्पितरत्नमेखलां व्यंजस्तनीं कुंतलशंकितेक्षणां ॥ ५१ ॥ शुचिस्मितां विव
फलाधरद्युतिशोणायमानद्विजकुंदकुड्मलाम् ॥ पदाचलंतीं कलहंसगामिनीं शिजत्कलानूपुरधामशोभिना ॥ ५२ ॥
विलोक्य वीरा मुमुहुः समागता यशस्विनस्तत्कृतहृच्छयादिताः ॥ ५३ ॥ यां वीक्ष्य ते नृपतयस्तदुदारहासव्रीडाव
लोकहृतचेतस उज्झितास्त्राः ॥ पेतुः क्षितौ गजरथाश्वगता विमूढा यात्राच्छलेन हरयेऽर्पयतीं स्वशोभाम् ॥ ५४ ॥
सैवं शनैश्चलयती चलपद्मकोशौ प्राप्तिं तदा भगवतः प्रसमीक्षमाणा ॥ उत्सार्य वामकरजैरलकानपांगैः प्राप्तान्
द्वियैक्षत नृपान् ददृशेऽच्युतं सा ॥ ५५ ॥

तस्य धाम दीप्तिस्तेन शोभितुं शीलमस्य तेन पदा चलंतीम् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ न केवलं मुमुहुः पेतुश्चेत्याह । यामिति । यात्रामिषेण
हरये स्वलावण्यं समर्पयतीं यां वीक्ष्य क्षितौ पेतुः सा तान्प्राप्तान् द्विया ऐक्षत् तदैवाच्युतं च ददृशेत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५४ ॥ चलत्पद्मको

शतुल्यौ चरणौ चालयन्तीम् ॥ ५५ ॥ सुपर्णलक्षणं गरुडध्वजम् । हरिः सिंहः ॥ ५६ ॥ असहमानानां तेषामाक्रोशमाह । अहो धिगस्मान् । यतोऽस्माकं यशो गोपैर्हृतमिति ॥ ५७ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कन्धे उत्तरार्धे श्री० टीकायां त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ चतुष्पञ्चाशत्तमे तु जित्वा राज्ञोऽरिपक्षगान् ॥ रुक्मिणं च विहृष्याथ भैष्म्याः पाणिं पुरेऽग्रहीत् ॥ १ ॥ इतीति । अहो धिगस्मानित्येवं तां राजकन्यां रथमारुरुक्षतीं जहार कृष्णो द्विषतां समीक्षताम् ॥ रथं समारोप्य सुपर्णलक्षणं राजन्यचक्रं परिभूय माधवः ॥ ततो ययौ रामपुरोगमैः शनैः शृगालमध्यादिव भागहृद् हरिः ॥ ५६ ॥ तं मानिनः स्वाभिभवं यशःक्षयं परे जरासंधवशा न संहिरे ॥ अहो धिगस्मान् यश आत्तधन्वनां गोपैर्हृतं केसरिणां मृगैरिव ॥ ५७ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे रुक्मिणीहरणं नाम त्रिपञ्चाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति सर्वे सुसंरब्धा वाहानारुह्य दंशिताः ॥ स्वैःस्वैर्वलैः परिक्रान्ता अन्वीयुर्धृतकार्मुकाः ॥ १ ॥ तानापतत आलोक्य यादवानीकयूथपाः ॥ तस्थुस्तत्संमुखा राजन् विस्फूर्ज्य स्वधनूंषि ते ॥ २ ॥ अश्वपृष्ठे गजस्कन्धे रथोपस्थे च कोविदाः ॥ मुमुक्षुः शरवर्षाणि मेघा अद्रिष्वपो यथा ॥ ३ ॥ पत्युर्वलं सरासारैश्छन्नं वीक्ष्य सुमध्यमा ॥ सत्रीडमैक्षत्तद्वक्त्रं भयविह्वललोचना ॥ ४ ॥ प्रहस्य भगवान्नाह मा स्म भैर्बामलोचने ॥ विनक्ष्यत्यधुनैवैतत्तावकैः शात्रवं बलम् ॥ ५ ॥ तेषां तद्विक्रमं वीरा गदसंकर्षणादयः ॥ अमृष्यमाणा नाराचैर्जघ्नुर्हयगजान् रथान् ॥ ६ ॥ पेतुः शिरांसि रथिनामश्विनां गजिनां भुवि ॥ सकुण्डलकिरीटानि सोष्णीषाणि च कोटिशः ॥ ७ ॥

वदंतः । सुसंरब्धाः क्रोधाविष्टाः । दंशिताः कृतसन्नाहाः । परिक्रान्ताः परिवृताः अन्वीयुरन्वधावन् ॥ १ ॥ विस्फूर्ज्य टंकारयित्वा ॥ २ ॥ परेषां शराणां बाहुल्ये यादवानामचलत्वे दृष्टान्तः । मेघा इति ॥ ३ ॥ ऐक्षदैक्षत ॥ ४ ॥ मा स्म भैः मा भयं कुरु । हे वामलोचने वराक्षि तावकैस्त्वदीयैः ॥ ५ ॥ स चासौ विक्रमश्च तम् ॥ ६ ॥ उष्णीषाणि शिरोऽवतंसवस्त्राणि तत्सहितानि शिरांसि ॥ ७ ॥

करभाः प्रकोष्ठा ऊरुविशेषणं वा ॥८॥९॥ अप्राप्तदारमेव तं हतदारमिवातुरम् ॥१०॥ निष्ठा स्थैर्यम् ॥११॥ कुहको नर्तयिता तस्येच्छया दुःखेऽ
 पीहमानत्वेन पारवश्यं व्यक्तं दर्शितम् ॥१२॥ अत्र चाहमेव दृष्टांत इत्याह जरासंधः । शौरेरिति । कृष्णात्सकाशात् । एकं संयुगम् । परं केवल
 हस्ताः सासिगदेष्ववासाः करभा ऊरवोऽग्नयः॥अश्वाश्वतरनागोऽस्वरमर्त्यशिरांसि च॥८॥हन्यमानबलानीका वृष्णिभिर्ज
 यकांक्षिभिः॥राजानो विमुखा जग्मुर्जरासंधपुरस्सराः॥९॥शिशुपालं समभ्येत्य हतदारमिवातुरम्॥नष्टत्विषं गतोत्साहं
 शुष्यद्वदनमब्रुवन् ॥१०॥ भो भो पुरुषशार्दूल दौर्मनस्यमिदं त्यज ॥ न प्रियाप्रिययो राजन् निष्ठा देहिषु दृश्यते॥११॥
 यथा दारुमयी योषिन्नृत्यते कुहकेच्छया ॥ एवमीश्वरतन्त्रोऽयमीहते सुखदुःखयोः ॥१२॥ शौरेः सप्तदशाहं वै संयुगा
 नि पराजितः ॥ त्रयोविंशतिभिः सैन्यैर्जिग्य एकमहं परम् ॥१३॥ तथाऽप्यहं न शोचामि न प्रहृष्यामि कर्हिचित् ॥
 कालेन दैवयुक्तेन जानन् विद्रावितं जगत् ॥१४॥ अधुनापि वयं सर्वे वीरयूथपयूथपाः ॥ पराजिताः फल्गुतन्त्रैर्यदुभिः
 कृष्णपालितैः ॥ १५ ॥ रिपवो जिग्युरधुना काल आत्मानुसारिणि ॥ तदा वयं विजेष्यामो यदा कालः प्रदक्षिणः ॥
 ॥ १६ ॥ एवं प्रबोधितो मित्रैश्चैद्योऽगात् सानुगः पुरम् ॥ हतशेषाः पुनस्तेपि ययुः स्वस्वं पुरं नृपाः ॥ १७ ॥
 रुक्मी तु राक्षसोद्वाहं कृष्णद्विडसहन् स्वसुः ॥ पृष्ठतोऽन्वगमत् कृष्णमक्षौहिण्या वृतो बली ॥ १८ ॥ रुक्म्यमर्षी सुसं
 रब्धः शृण्वतां सर्वभूभुजाम्॥प्रतिजज्ञे महाबाहुर्दंशितः सशरासनः॥१९॥अहत्वा समरे कृष्णमप्रत्यूह्य च रुक्मिणीम् ॥
 कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामि सत्यमेतद् ब्रवीमि वः॥२०॥इत्युक्त्वा रथमारुह्य सारथिं प्राह सत्वरः ॥ चोदयाश्वान् यतः कृष्ण
 स्तस्य मे संयुगं भवेत् ॥२१॥ अद्याहं निशितैर्बाणैर्गोपालस्य सुदुर्मतेः ॥ नेष्ये वीर्यमदं येन स्वसा मे प्रसभं हता॥२२॥
 मंतिमं वा जितवानहम् ॥२३॥ दैवमदृष्टं तद्युक्तेन ॥२४॥ फल्गुतंत्रैः स्वल्पसैन्यैः ॥ १५ ॥ प्रदक्षिणोऽनुकूलः स्यात् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
 ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ गोपालस्य वेदपालकस्येति वास्तवोऽर्थः । तथा सुदुर्मतेरिति शोभनानुग्रहवती दुष्टेष्वपि मतिर्यस्य तस्येति ॥२२ ॥

भा. द. उ.
॥ १५५ ॥

॥ २३ ॥ यदूनां कुलपांसन कुलदूषण वस्तुतस्तु यदूनां कुलस्य पते हे अंसन स्वयं च रिपुहननचतुर । 'अंस समावाते' इत्यस्मा
द्वातोः कर्तारि ल्युट् प्रत्ययो नञादिविहितः ॥ २४ ॥ ध्वांसः काकः स यथा हविर्मुष्णाति तद्वत् । वस्तुनस्तु अध्वांशवदिति च्छेदः ।
विकल्थमानः कुमन्तिरीश्वरस्याप्रमाणवित् ॥ रथेनैकेन गोविदं तिष्ठतिष्ठेत्यथाह्वयत् ॥ २३ ॥ धनुर्विकृष्य सुदृढं जम्भे
कृष्णं त्रिभिः शरैः ॥ आह चात्र क्षणं तिष्ठ यदूनां कुलपांसन ॥ २४ ॥ कुत्र यासि स्वसारं मे मुषित्वा ध्वांशवद्धत्तिः ॥
हरिष्येऽद्य मदं मद्र मायिनः कूटयोधिनः ॥ २५ ॥ यावन्न मे हतो बाणैः शयीथा मुंच दारिकाम् ॥ स्मयन् कृष्णो धनुश्छि
त्वा पद्भिर्विव्याध रुक्मिणम् ॥ २६ ॥ अष्टभिश्चतुरो वाहान् द्वाभ्यां सूतं ध्वजं त्रिभिः ॥ स चान्यद्वनुरादाय कृष्णं
विव्याध पंचभिः ॥ २७ ॥ तैस्ताडितः शरीरैस्तु चिच्छेद धनुरच्युतः ॥ पुनरन्यदुपादत्त तदप्यच्छिनदव्ययः ॥ २८ ॥
परिघं पट्टिशं शूलं चर्मासी शक्तितोमरौ ॥ यद्यदायुधमादत्त तत् सर्वं सोऽच्छिनद्धरिः ॥ २९ ॥ ततो रथादवप्लुत्य खड्ग
पाणिर्जिघांसया ॥ कृष्णमभ्यद्रवत्क्रुद्धः पतंग इव पावकम् ॥ ३० ॥ तस्य चापततः खड्गं तिलशश्चर्म चेपुभिः ॥ छित्त्वा
सिमाददे तिग्मं रुक्मिणं हंतुमुद्यतः ॥ ३१ ॥ दृष्ट्वा भ्रातृवधोद्योगं रुक्मिणी भयविह्वला ॥ पतित्वा पादयोर्भर्तुरुवाच क
रुणं सती ॥ ३२ ॥ योगेश्वराप्रमेयात्मन् देवदेव जगत्पते ॥ हंतुं नार्हसि कल्याण भ्रातरं मे महाभुज ॥ ३३ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ तया परित्रासविकंपितांगया शुचाऽवशुष्यन्मुखरुद्धकंठया ॥ कातर्यविसंसितहेममालया
गृहीतपादः करुणो न्यवर्तत ॥ ३४ ॥

सहस्राक्षवदित्यर्थः । हे मद्र स्थिरेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ परित्रासेन विकंपितान्यंगानि
यस्यास्तया शुचा शोकेनावशुष्यन्मुखं यस्याः रुद्धः कंठो यस्याः सा च सा च । तथा कातर्येण वैकुण्ठेन विसंसिता हेममयी माला यस्या

१ कृष्णः स्मयन्मित्यत्र इति श्रुत्वेत्यादिः । २ स च रुक्मी । ३ शरीरैस्तदिति पाठान्तरम् । ४ तद्वत्किमणो धनुः ।

श्री. टी.
अ. ५४

॥ १५५ ॥

स्तया गृहीतौ पादौ यस्य सः ॥ ३४ ॥ सश्मश्रुकेशं सहितानि स्थानेस्थानेऽवशिष्टानि श्मश्रूणि केशाश्च यथा भवति तथा । तेनैवासिना प्रवपन्मुंडयन्व्यरूपयद्विरूपमकरोत् ॥ ३५ ॥ तथाभूतं हतप्रायमित्युत्तरवाक्येऽप्यनुषंगः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ रुक्मिणीं सात्वयति । मैवास्मानिनि ॥ ३८ ॥ पुनः कृष्णमाक्षिपति । बंधुरिति ॥ ३९ ॥ पुनर्देवीं प्रत्याह । क्षत्रियाणामिति । येन धर्मेण भ्रातापि भ्रातरं हन्यात् । ततस्तस्माद्घोरतरोऽतिदारुणो धर्मश्च । अतः कोऽस्माकमपराध इति भावः ॥ ४० ॥ पुनः श्रीकृष्णं प्रत्याह । राज्यस्येति । तथाऽप्यस्माकमेतदनुचितचैलेन बद्धा तमसाधुकारिणं सश्मश्रुकेशं प्रवपन् व्यरूपयत् ॥ तावन्ममर्दुः परसैन्यमद्भुतं यदुप्रवीरा नलिनीं यथा गजाः ॥ ३५ ॥ कृष्णांतिकमुपव्रज्य ददृशुस्तत्र रुक्मिणम् ॥ तथाभूतं हतप्रायं दृष्ट्वा संकर्षणो विभुः ॥ विमुच्य च्छदं करुणो भगवान् कृष्णमब्रवीत् ॥ ३६ ॥ असाधिवदं त्वया कृष्ण कृतमस्यं जुगुप्सितम् ॥ वपनं श्मश्रुकेशानां वैरूप्यं सुहृदो बधः ॥ ३७ ॥ मैवास्मान् साधव्यसूयेथा भ्रातुर्वैरूप्यचितया ॥ सुखदुःखदो न चान्योऽस्ति यतः स्वकृतभुक् पुमान् ॥ ३८ ॥ बंधुर्वधार्हदोषोऽपि न बंधोर्वधमर्हति ॥ त्याज्यः स्वेनैव दोषेण हतः किं हन्यते पुनः ॥ ३९ ॥ क्षत्रियाणामयं धर्मः प्रजापतिविनिर्मितः ॥ भ्राताऽपि भ्रातरं हन्याद् येन घोरतरस्ततः ॥ ४० ॥ राज्यस्य भूमेर्वित्तस्य स्त्रियो मानस्य तेजसः ॥ मानिनोऽन्यस्य वा हेतोः श्रीमदांधाः क्षिपन्ति हि ॥ ४१ ॥ तवेयं विषमा बुद्धिः सर्वभूतेषु दुर्हृदाम् ॥ यन्मन्यसे सदाऽभद्रं सुहृदां भद्रमज्ञवत् ॥ ४२ ॥

मिति भावः ॥ ४१ ॥ पुनर्देवीं प्रत्याह । तवेयमिति । सर्वभूतेषु दुर्हृदामहितानां भ्रातृणामज्ञवद्यद्भद्रं मन्यसे इच्छसि इयं तव विषमा असमीचीना बुद्धिः । कुतः । यस्तदेव सुहृदामभद्रमिति । यद्वा सर्वभूतेषु दुर्हृदामपि स्वसुहृदां भद्रमेव दंडरूपं मुंडनमभद्रं यन्मन्यसे तवेयं विषमा बुद्धिरिति । अथ वा सर्वभूतेषु मध्ये दुर्हृदां शिशुपालादीनामभद्रं सुहृदां भद्रं च यन्मन्यसे तवेयं विषमा बुद्धिः समा न भवति अज्ञवदज्ञानामिव ॥ ४२ ॥

१ वपनकरणेन । २ अस्मज्जुगुप्सितमित्यपि कचित्पाठः । ३ सर्वेषां षष्ठ्यन्तानां हेतोरेत्येकेन संवन्धः । ४ सुहृदां रुक्म्यादीनाम् ।

कुत इत्यत आह । आत्ममोह इति ॥ ४३ ॥ परमार्थमाह । एक एवेति । परः शुद्धः ज्योतिश्चंद्रादिर्यथोदकेषु । नभो यथा घटा दिष्विति ॥ ४४ ॥ कुतस्तर्हि न चंद्रादिवदात्मानमेकं शुद्धं प्रतीमस्तत्राह । देह इति । द्रव्यमधिभूतम् । प्राणा इन्द्रियाण्यध्यात्मम् । गुण शब्देनाधिदैवं तत्रितयात्मकः । देहोपाधिना शुद्धो न प्रतीयत इत्यर्थः ॥ ४५ ॥ ननु देहसंबंधेनापि संसारे सति शुद्धत्वं गतमेव तत्राह । नात्मन इति । हे सति अन्येनाधिभूतादिनाऽऽत्मनः संयोगवियोगौ न स्तः । कुतः असतः असत्तद्वदन्यस्येत्यर्थः । कुतोऽसत्त्वं तत्राह । तद्धेतुत्वादिति । तस्यान्यस्य भूतेन्द्रियादेः प्रसिद्धेः प्रकाशस्य तद्धेतुत्वादात्महेतुत्वात् । ननु देवैरधिष्ठितेभ्य इन्द्रियेभ्यो भूतानां प्रतीतिः प्रसिद्धा । भूतप्रतीत्या च तत्प्रसिद्धिर्नात्मन इत्यत आह । दृष्ट्वाभ्यां यथा रवेः यथा प्रकाश्यप्रकाशकत्वेन वर्तमानयोरपि चक्षुरूपयोः रवेः सकाशा आत्ममोहो नृणामेष कल्पते देवमायया ॥ सुहृद्दुर्हृदुदासीन इति देहात्ममानिनाम् ॥ ४३ ॥ एक एव परो ह्यात्मा सर्वेषा मपि देहिनाम् ॥ नानेव गृह्यते मूढैर्यथा ज्योतिर्यथा नभः ॥ ४४ ॥ देह आद्यंतवानेष द्रव्यप्राणगुणात्मकः ॥ आत्मन्यवि द्यया क्लृप्तः संसारयति देहिनम् ॥ ४५ ॥ नात्मनोऽन्येन संयोगो वियोगश्चासतः सति ॥ तद्धेतुत्वात् तत्प्रसिद्धेर्दृष्ट्वाभ्यां यथा रवेः ॥ ४६ ॥ जन्मादयस्तु देहस्य विक्रिया नात्मनः क्वचित् ॥ कलानामिव नैवेदोर्मृतिर्ह्यस्य कुहूरिव ॥ ४७ ॥ तत्प्रसिद्धिर्द्वयोरपि तैजसत्वात्तदभेदश्च तथा भूतैन्द्रियादीनां परस्परं सिद्धानामपि चैतन्याधीन एव प्रकाशस्तत्कार्यत्वाच्च तद्व्यतिरेकेणासत्त्वं चेत्यर्थः । तथा च द्वादशे वक्ष्यति । “दीपश्चक्षुश्च रूपं च ज्योतिषो न पृथग्भवेत् । एवं धीः खानि मात्राश्च न स्युरन्यतमादृतात् ॥” इति । यद्वा रवेः प्रसिद्धाभ्यामेव दृष्ट्वाभ्यां परस्परं प्रसिद्धिर्यथा भवति तद्वदिति ॥ ४६ ॥ देहसंबंधाभावादेव नात्मनो जन्मादयोऽपीति वक्तुं जन्मा दीनां देहधर्मत्वमाह । जन्मादयस्त्विति । कथं तर्हि जातोऽहं बालोऽहं वृद्धोऽहमित्यात्मनि जन्मादिप्रतीतिः देहजन्मादिनैवेति सदृष्टांतमाह । कलानामिवेति । इंदोः कलानामेव जन्मादयो नैवेदोर्यथा तद्वत् । यथा च कलानाशादेव कुहूरमावास्या इंदुक्षय उच्यते तद्वदस्यात्मनो देह

१ एव श्रीकृष्णे उपाख्येऽपि रुक्मिण्याः शोकनिवृत्तिमदृष्ट्वा ‘तरति शोकमात्मवित्’ इति श्रुतेः शोकनिवृत्तये आत्मज्ञानं कथयति—आत्ममोहेति । २ देह एव आत्मा इति मानं ज्ञानं येषाम् । ३ एकस्य शुद्धस्य च नानात्वे दृष्टांतो—यथा ज्योतिर्यथा नभ इति । ४ अत्रेदमनुमानं—देह आत्मा न, भौतिकत्वाद्वदिति ।

नाशादेव मृतिव्यवहार इत्यर्थः ॥ ४७ ॥ नन्वात्मनो देहादिसंबन्धाभावे कथं भोक्तृभोग्यभोगप्रतीतिरित्याशंक्य स्वप्नदृष्टान्तेन समर्थयति । यथा शयान इति । आत्मानं भोक्तारं विषयान् भोग्यान्फलं भोगमसत्यर्थेऽनुभुङ्क्ते तथाऽबुधः संसारं प्राप्नोति ॥ ४८ ॥ आत्मानं शोषयति विमोहयति चेति तथा तम् । निर्हत्यापाकृत्य ॥ ४९ ॥ समादधे समाहितमकरोत् ॥ ५० ॥ रुक्मिणस्त्वेवं श्रुतवतो नाह्वानं निवृत्तमिति दर्शयन्नाह । प्राणावशेष इति ॥ ५१ ॥ अहत्वा अज्ञात्वाऽदुर्मतिमिति च सत्योऽर्थः । अप्रत्यूह्यानावर्त्य । अप्रतिबुध्येति तु सत्यम् । यवीयसीं यथा शयान आत्मानं विषयान् फलमेव च ॥ अनुभुङ्क्तेऽप्यसत्यर्थे तथाप्रोत्यबुधो भवम् ॥ ४८ ॥ तस्मादज्ञानजं शोकमात्मशोषविमोहनम् ॥ तत्त्वज्ञानेन निर्हृत्य स्वस्था भव शुचिस्मिते ॥ ४९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भगवता तन्वी रामेण प्रतिबोधिता ॥ वैमनस्यं परित्यज्य मनो बुद्ध्या समादधे ॥ ५० ॥ प्राणावशेष उत्सृष्टो द्विडभिर्हतबलप्रभः ॥ स्मरन् विरूपकरणं वितथात्ममनोरथः ॥ ५१ ॥ अहत्वा दुर्मतिं कृष्णमप्रत्यूह्य यवीयसीम् ॥ कुण्डिनं न प्रवेक्ष्यामीत्युक्त्वा तत्रावसद् रुषा ॥ ५२ ॥ भगवान् भीष्मकसुतामेवं निर्जित्य भूमिपान् ॥ पुरमाणीय विधिवदुपयेमे कुरुद्वह ॥ ५३ ॥ तदा महोत्सवो नृणां यदुपुर्या गृहेगृहे ॥ अभूदनन्यभावानां कृष्णे यदुपतौ नृप ॥ ५४ ॥ नरानार्यश्च मुदिताः प्रमृष्टमणिकुण्डलाः ॥ पारिवर्हमुपाजहुर्वरयोश्चित्रवाससोः ॥ ५५ ॥ सा वृष्णिपुरुयुत्तमितेन्द्रकेतुभिर्विचित्रमाल्यांबररत्नतोरणैः ॥ बभौ प्रतिहार्युपकृप्तमंगलैरापूर्णकुम्भाऽगुरुधूपदीपकैः ॥ ५६ ॥ सिक्तमार्गा मदच्युद्गिराहू तप्रेष्ठभूभुजाश्च ॥ गजैर्द्वार्ष परामृष्टरंभापूगोपशोभिता ॥ ५७ ॥

स्वसारम् । यत्र विरूपितस्तत्रैवावसत् । तत्र च भोजकटं नाम पुरमभवत् ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ वरयोर्वरवध्वोः । पारिवर्हं देयमुपस्करम् ॥ ५५ ॥ उत्तमितैरिन्द्रकेतुभिर्ध्वजविशेषैः । उपकृतानि मंगलानि लाजाङ्कुरपुष्पप्रकरादीनि तैः ॥ ५६ ॥ आहूताः प्रेष्ठा भूभुजस्तेषां गजैः परामृष्टाः उच्छ्रिता रंभाश्च पूगाश्च तैरुपशोभिता । यद्वा तैरेव गजैः परामृष्टाः संस्पृष्टा रंभाश्च पूगाश्च तैरुपशोभिता ॥ ५७ ॥

संभ्रमादौत्सुक्यात्पण्धावतां बंधूनां मध्ये मिथः समेत्य मुदं प्रापुः ॥५८॥५९॥६०॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधोत्तरार्द्धे श्री० टीकायां
चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ ॥ छ ॥ पंचपंचाशत्तमे तु प्रद्युम्नोऽजनि कृष्णतः ॥ शंबरैः हतः सोऽथ हत्वा तं कांतयाऽगमत् ॥ १ ॥
प्रद्युम्नहानिलाभाद्यैः शंबराहरणादिना ॥ कुटुंबिनामपत्यादिसुखदुःखमसूचत् ॥ २ ॥ जांबवत्यादिविवाहेभ्यः प्रागेव प्रद्युम्नजन्म तवो विवाहा
स्ततः शंबरागारात्प्रद्युम्नप्रत्यागमनम् अतः पुत्रकथनप्रस्तावेऽपि प्रथमं प्रद्युम्नस्य जातमात्रस्य शंबरैः हरणं निरूप्यते प्रत्यागमनं तूत्तरका
कुरुमंजयकैकेयविदभयदुकुंतयः ॥ मिथो मुमुदिरे तस्मिन् संभ्रमात्परिधावताम् ॥ ५८ ॥ रुक्मिण्याहरणं श्रुत्वा मीय
मानं ततस्ततः ॥ राजानो राजकन्याश्च बभूवुर्भृशविस्मिताः ॥ ५९ ॥ द्वारकायामभूद् राजन् महामोदः पुरौकमाम् ॥
रुक्मिण्या रमयोगेतं दृष्ट्वा कृष्णं श्रियः पतिम् ॥ ६० ॥ इति श्रीभागवते महापु० दशम० उत्त० रुक्मि युद्धाहोत्सवो
नाम चतुष्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कामस्तु वासुदेवांशो दग्धः प्राग् रुद्रमन्युना ॥ देहोपपत्तये
भूयस्तमेव प्रत्यपद्यत ॥ १ ॥ स एवं जातो वैदर्भ्यां कृष्णवीर्यसमुद्भवः ॥ प्रद्युम्न इति विख्यातः सर्वतोऽनवमः पितुः ॥
॥ २ ॥ तं शंबरः कामरूपी हत्वा लोकमनिर्दशम् ॥ स विदित्वाऽऽत्मनः शत्रुं प्रास्योदन्वत्यगाद् गृहम् ॥ ३ ॥ तं निर्ज
गार बलवान् मीनः सोऽप्यपरैः सह ॥ वृत्तो जालेन महता गृहीतो मत्स्यजीविभिः ॥ ४ ॥ तं शंबराय कैवर्ता उपाजहुरु
पायनम् ॥ सृष्ट्वा महानसं नीत्वाऽवद्यन् स्वधितिनाऽद्भुतम् ॥ ५ ॥ दृष्ट्वा तदुदरे बालं मायावत्यै न्यवेदयन् ॥ नारदोऽक
थयत् सर्वे तस्याः शंकितचेतसः ॥ बालस्य तत्त्वमुत्पत्तिं मत्स्योदरनिवेशनम् ॥ ६ ॥

लीनमपि कथापर्यवसानायात्रोक्तमिति । वासुदेवाधिष्ठितचित्तप्रभवत्वाद्वासुदेवांशः सृष्टिहेतुत्वाच्च । देहोपपत्तये देहप्राप्तये ॥ १ ॥ अनव
मोऽन्यूनः ॥ २ ॥ स प्रसिद्धः कामशत्रुः शंबरस्तमात्मनः शत्रुं विदित्वा हत्वा समुद्रे प्रास्य प्रक्षिप्य गृहमगादिति ॥ ३ ॥ निर्जगार गिलित
वान् ॥ ४ ॥ स्वधितिना शस्त्रिकया । अवद्यन्नवाद्यन्खंडितवंतः ॥ ५ ॥ तत्त्वं कामोऽयं तव भर्तेति । उत्पत्तिं श्रीकृष्णाद्रुक्मिण्यामुत्पन्न

इति ॥ ६ ॥ यशस्विनी पतिव्रता । भर्तृदेहप्राप्तिं प्रतीक्षमाणा ॥ ७ ॥ तं शिशुं कामदेवं बुद्ध्वा विज्ञाय ॥ ८ ॥ विभ्रमं संमोहम् ॥ ९ ॥
 अंग हे राजन् । सौरतैर्भावैरुपतस्थेऽभजत् ॥ १० ॥ ११ ॥ अधिकृता पत्नीत्यत्र हेतुः । रतिरहं भवान्काम इति ॥ १२ ॥ १३ ॥ दुर्जयत्वे
 सा च कामस्य वै पत्नी रतिर्नाम यशस्विनी ॥ पत्युर्निर्दग्धदेहस्य देहोत्पत्तिं प्रतीक्षती ॥ ७ ॥ निरूपिता शंबरेण सासू
 पौदनसाधने ॥ कामदेवं शिशुं बुद्ध्वा चक्रं स्नेहं तदाऽर्भके ॥ ८ ॥ नातिदीर्घेण कालेन स काष्णीं रूढयौवनः ॥ जनया
 मास नारीणां वक्षन्तीनां च विभ्रमम् ॥ ९ ॥ सा तं पतिं पद्मदलायतेक्षणं प्रलंबबाहुं नरलोकसुंदरम् ॥ सत्रीडहासोत्तमि
 तभुदेक्षती प्रीत्योपतस्थे रतिरंगं सौरतैः ॥ १० ॥ तामाह भगवान् कार्ष्णिर्मातस्ते मतिरन्यथा ॥ मातृभावमतिक्रम्य
 वर्तसे कामिनी यथा ॥ ११ ॥ रतिरुवाच ॥ भवान् नारायणसुतः शंबरेणाहूतो गृहात् ॥ अहं तेऽधिकृता पत्नी रतिः
 कामो भवान्प्रभो ॥ १२ ॥ एष त्वाऽनिर्दशं सिंघावक्षिपच्छंबरोऽसुरः ॥ मत्स्योऽग्रसत् तदुदरादिहं प्राप्तो भवान्प्रभो ॥
 ॥ १३ ॥ तमिमं जहि दुर्धर्षं दुर्जयं शत्रुमात्मनः ॥ मायाशतविदं त्वं च मायाभिर्मोहनादिभिः ॥ १४ ॥ परिशोचति ते
 माता कुररीव गतप्रजा ॥ पुत्रस्नेहाकुला दीना विवत्सा गौरिवातुरा ॥ १५ ॥ प्रभाष्यैवं ददौ विद्यां प्रद्युम्नाय महात्मने ॥
 मायावती महामायां सर्वमायाविनाशिनीम् ॥ १६ ॥ स च शंबरमभ्येत्य संयुगाय समाह्वयत् ॥ अविषह्यैस्तमाक्षेपैः
 क्षिपन्संजनयन् कलिम् ॥ १७ ॥ सोऽधिक्षिप्तो दुर्वचोभिः पदा हत इवोरगः ॥ निश्चक्राम गदापाणिरमर्षात् ताम्रलो
 चनः ॥ १८ ॥ गदामाविध्य तरसा प्रद्युम्नाय महात्मने ॥ प्रक्षिप्य व्यनदन्नादं वज्रनिष्पेषनिष्ठुरम् ॥ १९ ॥
 हेतुः । मायाशतविदमिति । कथं तर्हि हंतव्यस्तत्राह । मायाभिरिति ॥ १४ ॥ न चात्र विलंबः कार्य इत्याह । परिशोचति रोदितीत्यर्थः ॥
 ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ वज्रस्य निष्पेषे निर्घाते यथा निष्ठुरस्तीव्रो नादो भवति तथाभूतं नादं व्यनदत् सामान्यविशेषतया व्याप्य

व्यापकत्वमोदनं पाकं पचतीतिवत् । अतिनिष्ठुरं नादमकरोदित्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ वैहायस आकाशे स्थितः ॥ २१ ॥ सत्त्वात्मिकां सत्त्व
 गुणमयीं प्रायुंक्तेत्युत्तरस्यानुषंगः ॥ २२ ॥ ता मायाः व्यधमयद्व्यनाशयत् ॥ २३ ॥ ताम्राणि श्मश्रूणि यस्मिस्तत् । ओजसा बलेन ॥ २४ ॥
 तमापतन्तीं भगवान्प्रद्युम्नो गदया गदाम् ॥ अपास्य शत्रवे क्रुद्धः प्राहिणोत्स्वगदां नृप ॥ २० ॥ स च मायां समा
 श्रित्य दैतेर्यां मयदर्शिताम् ॥ मुमुचेऽस्त्रमयं वर्षं काष्णो वैहायसोऽसुरः ॥ २१ ॥ बाध्यमानोऽस्त्रवर्षेण रौक्मिणे
 यो महारथः ॥ सत्त्वात्मिकां महाविद्यां सर्वमायोपमर्दिनीम् ॥ २२ ॥ ततो गौहकगांधर्वपैशाचौरगराक्षसीः ॥ प्रायुं
 क्त शतशो दैत्यः कार्ष्णिर्व्यधमयत्स ताः ॥ २३ ॥ निशातमसिमुद्यम्य सकिरीटं सकुण्डलम् ॥ शंबरस्य शिरः का
 यात् ताम्रश्मश्रोजसाऽहरत् ॥ २४ ॥ आकीर्यमाणो दिविजैः स्तुवद्भिः कुसुमोत्करैः ॥ भार्ययांबरचारिण्या पुरीं नीतो
 विहायसा ॥ २५ ॥ अंतःपुरवरं राजल्ललनाशतसंकुलम् ॥ विवेश पत्न्या गगनाद् विद्युतेव बलाहकः ॥ २६ ॥ तं दृष्ट्वा
 जलदश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ प्रलंबबाहुं ताम्राक्षं सुस्मितं रुचिराननम् ॥ २७ ॥ स्वलंकृतमुखांभोजं नीलवक्रा
 लकालिभिः ॥ कृष्णं मत्वा स्त्रियो ह्रीता निलिल्युस्तत्रतत्र ह ॥ २८ ॥ अवधार्य शनैरीषद्वैलक्षण्येन योषितः ॥ उप
 जग्मुः प्रमुदिताः सस्त्रीरत्नं सुविस्मिताः ॥ २९ ॥ अथ तत्रासितापांगी वैदर्भी वल्गुभाषिणी ॥ अस्मरत् स्वसुतं नष्टं
 स्नेहस्नुतपयोधरा ॥ ३० ॥ को न्वयं नरवैदूर्यः कस्य वा कमलेक्षणः ॥ धृतः कया वा जठरे केयं लब्धा त्वनेन
 वा ॥ ३१ ॥ मम चाप्यात्मजो नष्टो नीतो यः सूतिकागृहात् ॥ एतत्तुल्यवयोरूपो यदि जीवति कुत्रचित् ॥ ३२ ॥
 ॥ २५ ॥ विद्युता सह बलाहको मेघ इव ॥ २६ ॥ २७ ॥ नीलाश्च वक्राश्च येऽलकास्त एवालयस्तैः ह्रीता लज्जिताः ॥ २८ ॥ श्रीकृष्णो
 न भवतीत्यवधार्य स्त्रीषु रत्नं श्रेष्ठा रतिस्तत्सहितम् ॥ २९ ॥ ३० ॥ सुतं स्मरत्याह । को न्वयमिति । नरवैदूर्यः पुरुषश्रेष्ठः ॥ ३१ ॥ एतेन

१ अंबरे आकाशे स्वयं चरत्यन्यांश्च चारयतीत्येवंभूतया ।

तुल्यं वयो रूपं च यस्य स भवेदिति ॥ ३२ ॥ तस्य स्वपुत्रत्वं संभावयंत्याह । कथं त्विति ॥ ३३ ॥ तदेवाधिकं संभावयति । स एवेति ॥ ३४ ॥ देवक्यानकदुंदुभ्यां देवक्यानकदुंदुभिभ्यामित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ अतिसौंदर्येण प्रद्युम्नं वर्णयति । यमिति । पिता. श्रीकृष्णस्तत्सहस्रे तत्सदृशे प्रद्युम्ने निज आत्मीय ईशो भर्तेति भावो भावना यासां तास्तन्मातरः कृष्ण

कथं त्वनेनसंप्राप्तं सारूप्यं शार्ङ्गधन्वनः ॥ आकृत्याऽवयवैर्गत्या स्वरहासावलोकनैः ॥ ३३ ॥ स एव वा भवेन्नूनं यो मे गर्भे धृतोऽर्भकः ॥ अमुष्मिन् प्रीतिरधिका वामः स्फुरति मे भुजः ॥ ३४ ॥ एवं मीमांसमानायां वैदर्भ्यां देव कीसुतः ॥ देवक्याऽऽनकदुंदुभ्यामुत्तमश्लोक आगमत् ॥ ३५ ॥ विज्ञांतार्योऽपि भगवान् तृष्णीमासीजनार्दनः ॥ नारदोऽकथयत् सर्वं शंबराहरणादिकम् ॥ ३६ ॥ तच्छ्रुत्वा महदाश्चर्यं कृष्णांतःपुरयोषितः ॥ अभ्यनंदन् बहून् बद्धान् नष्टं मृतमिवागतम् ॥ ३७ ॥ देवकी वसुदेवंश्च कृष्णरामौ तथा स्त्रियः ॥ दंपती तौ परिष्वज्य रुक्मिणी च ययुर्मदम् ॥ ३८ ॥ नष्टं प्रद्युम्नमायातमाकर्ण्य द्वारकौकसः ॥ अहो मृत इवायातो बालो दिष्टयेति हाऽब्रुवन् ॥ ३९ ॥ यं वै मुहुः पितृसरूपनिजेशभावास्तन्मातरो यदभजन् रहैरूढभावाः ॥ चित्रं न तत् खलु रमास्पदविंबविम्बे कामे स्मरेऽक्षिविषये किमुतान्यनार्यः ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्धे समुद्रक्षिप्तप्रद्युम्नप्रत्यागमनं नाम पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥

पत्न्योऽपि रहसि निरूढभावाः सत्योऽयमभजन्निति यत्तत्र खलु चित्रम् । कथं सति स्मरे स्मर्यमाणत्वेनैव क्षोभके कामेऽक्षिविषये सति किं च रमास्पदं श्रीकृष्णस्तस्य विंबं श्रीमूर्तिस्तस्य विंबे प्रतिविंबे पुत्रे तदा किं नु वक्तव्यमन्यनार्यो भेजुरिति ॥ ४० ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कन्धे उत्तरार्धे श्री० टीकायां पंचपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५५ ॥ ॥ छ ॥

पटपंचाशत्तमे मिथ्याऽभियोगे मणिमाहृतः॥कन्याजांबवतः प्राप कृष्णः सत्राजितस्ततः॥१॥ पुत्रादिकामसौख्यस्य निष्ठासुक्त्वाऽतिचंचलाम् ॥
 अर्थस्यानर्थतामाह स्यमंतहरणादिना॥२॥सत्यभामाजांबवत्योर्विवाहप्रस्तावाय स्यमंतकारुण्यानमाहासत्राजित इति।सत्राजित इत्यकारंतः क्वचि
 च तकारांतोऽप्यन्वयानुसारेण द्रष्टव्यः।कृतापराधस्तच्छांतये स्वयमेवोद्यमं कृत्वा मणिना सह प्रादादिति॥१॥२॥भक्तस्य सत्राजितः।सूर्यः स्वा
 म्यपि सखेवासीदित्यर्थः।स च तुष्टस्तस्मै स्यमंतकं नाम मणिं प्रादात्।प्रीतः स्निग्धः॥३॥नोपलक्षितः सत्राजितोऽसावित्यविज्ञातः॥४॥ दीव्यते
 श्रीशुक उवाच ॥ सत्राजितः स्वतनयां कृष्णाय कृतकिल्बिषः ॥ स्यमंतकेन मणिना स्वयमुद्यम्य दत्तवान् ॥ १ ॥
 राजोवाच ॥ सत्राजितः किमकरोद् ब्रह्मन् कृष्णस्य किल्बिषम् ॥ स्यमंतकः कुतस्तस्य कस्माद् दत्ता सुता हरः॥२॥
 श्रीशुक उवाच ॥ आसीत् सत्राजितः सूर्यो भक्तस्य परमः सखा ॥ प्रीतस्तस्मै मणिं प्रादात् सूर्यस्तुष्टः स्यमंतकम् ॥
 ॥ ३ ॥ स तं विभ्रन्मणिं कंठे भ्राजमानो यथा रविः ॥ प्रविष्टो द्वारकां राजंस्तेजसा नोपलक्षितः ॥ ४ ॥ तं विलोक्य
 जना दूरात् तेजसा मुष्टं दृष्टयः ॥ दीव्यतेऽक्षैर्भगवते शशंसुः सूर्यशंकिताः ॥ ५ ॥ नारायण नमस्तेऽस्तु शंखचक्रग
 दाधर ॥ दामोदरारविंदाक्ष गोविंद यदुनंदन ॥ ६ ॥ एष आयाति सविता त्वां दिदृक्षुर्जगत्पते ॥ मुष्णन् गभस्तिच
 क्रेण नृणां चक्षूंषि तिग्मगुः ॥ ७ ॥ नन्वन्विच्छंति ते मार्गं त्रिलोक्यां विबुधर्षभाः ॥ ज्ञात्वाऽद्य गूढं यदुषु द्रष्टुं त्वां
 यात्यजः प्रभो ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य बालवचनं प्रहस्यांबुजलोचनः ॥ प्राह नासौ रविर्देवः सत्राजिन्म
 णिना ज्वलन् ॥ ९ ॥ सत्राजित् स्वगृहं श्रीमत्कृतकौतुकमंगलम् ॥ प्रविश्य देवमदने मणिं विप्रैर्न्यवेशयत् ॥ १० ॥
 क्रीडने।सूर्योऽयमिति शंकिताः संतः कथयामासुरिति ॥ ५ ॥ सूर्यं नमस्कारार्थमागतं कल्पयिन्वोद्विक्तभक्तीनां संबोधनानि नारायणे
 त्यादीनि ॥ ६ ॥ गभस्तिचक्रेण रश्मिजालेन मुष्णन्प्रतिघ्नन्। निग्मास्तीक्ष्णा गावो रश्मयो यस्य सः ॥ ७ ॥ न चेदमवटमानमित्याहुः।
 नन्विति।अन्विच्छंति मृगयन्ते।अजः सूर्यः ॥ ८ ॥ बालानामज्ञानवचनम्।ज्वलन् विश्रोतमानः ॥ ९ ॥ कृतानि कौतुकनोत्सवेन

१ सत्रेण सदादानलक्षणतपसा अं बासुदेवं तदात्मकं सूर्यनारायणं जितवान् वशीकृतवानिति सत्राजितः सत्राजिच्च 'यज्ञभेदे सदादाने सत्रमाच्छादने वने' इति कोशः। 'अकारो बासुदेवः स्यात्' इति च।
 सत्रविषयेऽजित इति वा। २ स्वयमुद्यम्य याचनादिपरप्रेरणामंतरेण। ३ किल्बिषम् अपराधम्। ४ प्राप्त इति शेषः। ५ हरेः हरये। ६ अभिभूतदृष्टयः। ७ यदुषु गूढं गृहीतयदुषेयम्।

मंगलानि यस्मिस्तत् । विप्रैः कृत्वा ॥ १० ॥ भारप्रमाणं च । 'चतुर्भिर्ब्रीहिभिर्गुंजं गुंजान्पंच पणं पणान् । अष्टौ धरणमष्टौ च कर्षं तांश्चतुरः पलम् ॥ तुलां पलशतं प्रादुर्भारः स्याद्विशतिस्तुलाः' इति । मारीनामा कालमृत्युः । अरिष्टमभद्रम् आधिर्मानसी व्यथा अशुभा दुःखहेतवः । ११ ॥ कापि कदाचित् । अनेन भगवत्समर्प्य स्वयमग्रभोजिनः सर्वानिष्टनिवर्तकमप्यनिष्टहेतुरेव भवतीति सूचितम् ॥ १२ ॥ तदेव दर्शयितुमाह । तमेक दिनेदिने स्वर्णभारानष्टौ स सृजति प्रभो ॥ दुर्भिक्षमार्यरिष्टानि सर्पाधिव्याधयोऽशुभाः ॥ न संति मायिनस्तत्र यत्रा स्तेऽभ्यर्चितो मणिः ॥ ११ ॥ स याचितो मणिं कापि यदुराजाय शौरिणा ॥ नैवार्थकामुकः प्रादाद्याञ्जामंगमतर्क यन् ॥ १२ ॥ तमेकदा मणिं कण्ठे प्रतिमुच्य महाप्रभम् ॥ प्रसेनो हयमारुह्य मृगयां व्यचरद्दने ॥ १३ ॥ प्रसेनं सहयं हत्वा मणिमाच्छिद्य केसरी ॥ गिरिं विशन् जांबवता निहतो मणिमिच्छता ॥ १४ ॥ सोपि चक्रे कुमारस्यमणिं क्रीडनकं बिले ॥ अपश्यन् भ्रातरं भ्राता सत्राजित् पर्यतप्यत ॥ १५ ॥ प्रायः कृष्णेन निहतो मणिग्रीवो वनं गतः ॥ भ्राता ममेति तच्छ्रुत्वा कर्णेकर्णेऽजपन् जनाः ॥ १६ ॥ भगवांस्तदुपश्रुत्य दुर्यशो लिप्तमात्मनि ॥ मार्तुं प्रसेनं पदवीमन्वपद्यत नागरैः ॥ १७ ॥ हतं प्रसेनमश्वं च वीक्ष्य केसरिणा वने ॥ तं चाद्रिपृष्ठे निहतमृक्षेण ददृशुर्जनाः ॥ १८ ॥ ऋक्षराजविलं भीममंधेन तमसा वृतम् ॥ एको विवेश भगवानवस्थाप्य बहिः प्रजाः ॥ १९ ॥ तत्र दृष्ट्वा मणिं श्रेष्ठं बालक्रीडनकं कृतम् ॥ हर्तुं कृतमतिस्तस्मिन्नवतस्थेऽर्भकांतिके ॥ २० ॥ तमपूर्वं नरं दृष्ट्वा धात्री चुक्रोश भीतवत् ॥ तच्छ्रुत्वाऽभ्यद्रवत्क्रुद्धो जांबवान् बलिनां वरः ॥ २१ ॥ स वै भगवता तेन युयुधे स्वांमिनाऽऽत्मनः ॥ पुरुषं प्राकृतं मत्वा कुपितो नानुभाववित् ॥ २२ ॥ देति । प्रतिमुच्य बद्धा । प्रसेनः सत्राजिद्धाता ॥ १३ ॥ आच्छिद्य आकृष्य गृहीत्वा ॥ १४ ॥ १५ ॥ अजपन्नुपांशु अवोचन् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

१ यदुराजाय यदुराजमुप्रसेनमलंकर्तुम् । "क्रियार्थोपपदस्य-" इति चतुर्थी । २ याच्यामङ्गमतर्कयन् आज्ञोल्लङ्घनानर्थमनुसंदधानः । ३ क्रीडनकं क्रीडोत्करणम् । ४ स्वामिना रामचन्द्ररूपेण, तदा तस्य सेवकत्वात् ।

क्रव्यार्थे आमिपार्थम् ॥ २३ ॥ अष्टाविंशाहम् अष्ट च विंशतिश्चहानि दिनानि यस्मिंस्तदष्टाविंशाहम् । विंशतिशब्दे तिलोप आर्षः । वज्रस्य निष्पेषो निर्घातस्तद्वत्परुषैर्निष्ठुरैः ॥ २४ ॥ श्रीकृष्णस्य मुष्टीनां विनिष्पातैराघातैर्निष्पिष्टानि श्लथान्यंगानामुरुणि बन्धनानि संधिस्थानानि यस्य सः ॥ २५ ॥ लोके को वाऽयं मत्तो बलीयानिति विस्मितः सन्विमृश्याह । जाने इति । सर्वभूतानां यः प्राणस्तत्र यदोजः सहो बलं च इंद्रियहृदयदेहवलानि तत्सर्वं त्वमित्यहं जाने । कथं तथा त्वमत आह । विष्णुमित्यादि ॥ २६ ॥ पुराणत्वे हेतुः । त्वं हीति । स्रष्टा निमित्तम् । यच्च सदुपादानम् । अतः पुराणम् । प्रभविष्णुत्वे हेतुः । काल इति । अधीश्वरस्त्वमप्यत एवेत्याह । ईशः पर इति । न च

द्वंद्वयुद्धं सुतुमुलमुभयोर्विजिगीषतोः ॥ आयुधाश्मद्भुमैर्दोर्भिः क्रव्यार्थे इयेनयोरिव ॥ २३ ॥ आसीत्तदष्टाविंशाहमितरेतर मुष्टिभिः ॥ वज्रनिष्पेषपरुषैरविश्रममहर्निशम् ॥ २४ ॥ कृष्णमुष्टिविनिष्पातनिष्पिष्टांगोरुबंधनः ॥ क्षीणसत्त्वः स्विन्नगात्रस्तमाहातीव विस्मितः ॥ २५ ॥ जाने त्वां सर्वभूतानां प्राण ओजः सहो बलम् ॥ विष्णुं पुराणपुरुषं प्रभविष्णुमधीश्वरम् ॥ २६ ॥ त्वं हि विश्वसृजां स्रष्टा सृज्यानामपि यच्च सत् ॥ कालः कलयतामीशः पर आत्मा तथात्मनाम् ॥ २७ ॥ यस्येषदुत्कलितरोपकटाक्षमोक्षैर्वर्त्मादिशत्क्षुभितनक्रतिमिगिलोऽब्धिः ॥ सेतुः कृतः स्वयश उज्ज्वलिता च लंका रक्षशिशरांसि भुवि पेतुरिषुक्षतानि ॥ २८ ॥ इति विज्ञातविज्ञानमृक्षराजानमच्युतः ॥ व्याजहार महाराज भगवान् देवकीसुतः ॥ २९ ॥

तटस्थ इत्याह । आत्मनामात्मेति ॥ २७ ॥ यत एवंभूतोऽतो ममेष्टदैवतं रघुनाथ एव त्वमित्याह । यस्येति । ईषदुत्कलित उद्दीपितो यो रोषस्तेन ये कटाक्षमोक्षास्तैः क्षुभिता नका ग्राहास्तिमिगिला महामत्स्याश्च यस्मिन् सोऽब्धिर्वर्त्म मार्गमादिशद्दत्तवांस्तथाऽपि तस्मिन् येन त्वया स्वयश एव सेतुः कृतः । उज्ज्वलिता च दग्धा यस्येषुभिः क्षतानि छिन्नानि रक्षसो दशग्रीवस्य शिरांसि भुवि पेतुः स एव त्वमिति जाने ॥ २८ ॥ इति विज्ञातं विज्ञानं येन तम् । विज्ञानशब्दः कारणसाधनः कर्मसाधनो वा । ऋक्षराजं प्रत्युक्तवान् ॥ २९ ॥

॥३०॥ वयं बहवो बिलद्वारं प्राप्तास्तत्र मिथ्याभिशापममुना मणिना प्रमृजन् प्रमार्दुमहमंतर्विलमिह प्राप्त इत्यर्थः ॥३१॥ सह मणिना समर्पयामास ॥३२॥३३॥ ३४ ॥ श्रीकृष्णप्राप्तये चंद्रभागां नाम दुर्गामभजन् ॥३५॥ स च कृष्णस्तेषां प्रादुर्बभूव । आसव इति पाठे असव इन्द्रियाणि तेषां प्रेष इत्यर्थः । कदा । देव्या उपस्थानात् तया तान्प्रति आदिष्टा दत्ता या आशीः कृष्णं द्रक्ष्यथेति तया सहैव ॥ ३६ ॥ लोके जनाः कथंचि

अभिमृश्यारविदाक्षः पाणिना शंकरेण तम् ॥ कृपया परया भक्तं प्रेमगंभीरया गिरा ॥३०॥ मणिहेतोरिह प्राप्ता वयमृक्ष पते बिलम् ॥ मिथ्याऽभिशापं प्रमृजन्नात्मनो मणिनाऽमुना ॥३१॥ इत्युक्तः स्वां दुहितरं कन्यां जांबवतीं मुदा ॥ अर्हणार्थं स मणिना कृष्णायोपजहार ह ॥३२॥ अट्टङ्गा निर्गमं शौरिः प्रविष्टस्य बिलं जनाः ॥ प्रतीक्ष्य द्वादशाहानि दुःखिताः स्वपुरं ययुः ॥३३॥ निशम्य देवकी देवी रुक्मिण्यानकदुन्दुभिः ॥ सुहृदो ज्ञातयोऽशोचन् बिलात् कृष्णमनिर्गतम् ॥३४॥ सत्राजितं शपंतस्ते दुःखिता द्वारकौकसः ॥ उपतस्थुर्महामायां दुर्गां कृष्णोपलब्धये ॥३५॥ तेषां तु देव्युपस्थानात् प्रत्यादिष्टाशिषा स च ॥ प्रादुर्बभूव सिद्धार्थः सदारो हर्षयन् हरिः ॥३६॥ उपलभ्य हृषीकेशं मृतं पुनरिवागतम् ॥ सह पत्न्या मणिग्रीवं सर्वे जातमहोत्सवाः ॥३७॥ सत्राजितं समाहूय सभायां राजसन्निधौ ॥ प्राप्तिं चाख्याय भगवान् मणिं तस्मै न्यवेदयत् ॥३८॥ स चातिव्रीडितो रत्नं गृहीत्वाऽवाङ्मुखस्ततः ॥ अनुतप्यमानो भवनमगमत् स्वेन पाप्मना ॥ ३९ ॥ सोऽनुध्यायंस्त देवाघं वलवद्विग्रहाकुलः ॥ कथं मृजाम्यात्मरजः प्रसीदेद् वाऽच्युतः कथम् ॥ ४० ॥ किं कृत्वा साधु मह्यं स्यान्न शपेद् वा जनो यथा ॥ अदीर्घदर्शनं क्षुद्रं मूढं द्रविणलोलुपम् ॥ ४१ ॥

नमृतं बंधुं पुनरागतमुपलभते तद्वदुपलभ्य सर्वे जातमहोत्सवा आसन्निति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ पाप्मनाऽपराधेनानुतप्यमानः ॥ ३९ ॥ अवं दोषम् । आत्मनो रजो मलमपराधमिति ॥ ४० ॥ किं कृत्वा कस्मिन्कृते इत्यर्थः । साधु भद्रम् । अदीर्घदर्शनमविचारकं माम् । क्षुद्रं कृपणं मूढं मंदमतिम् ॥ ४१ ॥

१ शंकरेण सुलंकरेण कल्याणकारिणा । अभिमृश्य स्पृष्ट्वा । २ अर्हणार्थं सेवार्थम् ।

भा. द. उ.
॥ १६१ ॥

एवं ध्यायन्नुपायं निश्चिनोति । दास्य इति । स्त्रीरत्नं दुहितरं तावदास्यामि तदनंतरं पारिवर्द्धत्वेन रत्नमपीति ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ बहुभिः कृतवर्मा
दिभिः ॥ ४४ ॥ मणिं न प्रतीच्छामो न स्वीकुर्मः ॥ देवः सूर्यस्तद्रक्तस्येति कटाक्षः । फलभागिन इति । तवापुत्रत्वात्त्वदीयं धनमस्मा
कमेवेति गूढोऽभिप्रायः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधे उत्तरार्धे श्री० टीकायां षट्पंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ ॥ ४६ ॥
सप्तपंचाशत्तमे तु पुनः शतधनोर्वधे ॥ प्राप्तं स्म दुर्ग्रहं मार्ष्टि कृष्णोऽक्रूराहृतान्मणेः ॥ १ ॥ अक्रूरमुग्रीकृत्य मणेः पात्रमथाच्युतः ॥ उपा

दास्ये दुहितरं तस्मै स्त्रीरत्नं रत्नमेव च ॥ उपायोऽयं समीचीनस्तस्य शांतिर्न चान्यथा ॥ ४२ ॥ एवं व्यवसितो बुद्ध्या
सत्राजित्स्वसुतां शुभाम् ॥ मणिं च स्वयमुद्यम्य कृष्णायोपजहार ह ॥ ४३ ॥ तां सत्यभामां भगवानुपयेमे यथाविधि ॥
बहुभिर्याचितां शीलरूपौदार्यगुणान्विताम् ॥ ४४ ॥ भगवानाह न मणिं प्रतीच्छामो वयं नृप ॥ तवास्तां देवभक्तस्य
वयं च फलभागिनः ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे उत्तरार्द्धे जाम्बवतीविवाहो नाम षट्पंचाशत्त
मोऽध्यायः ॥ ५६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ विज्ञातार्थोऽपि गोविंदो दग्धानाकर्ण्य पांडवान् ॥ कुंतीं च कुल्यकरणे सहरा
मो ययौ कुरून् ॥ १ ॥ भीष्मं कृपं सविदुरं गांधारीं द्रोणमेव च ॥ तुल्यदुःखौ च संगम्य हा कष्टमिति होचतुः ॥ २ ॥
लब्ध्वैतदंतरं राजन् शतधनवानमूचतुः ॥ अक्रूरकृतवर्माणौ मणिः कस्मान्न गृह्यते ॥ ३ ॥ योऽस्मभ्यं संप्रतिश्रुत्य कन्या
रत्नं विगर्ह्य नः ॥ कृष्णायादान्न सत्राजित्कस्माद् भ्रातरमन्वियात् ॥ ४ ॥

मंय तमेकांति सरामोऽगाद्रजाह्वयम् ॥ २ ॥ सत्राजितः श्रीकृष्णाज्ञाभंगफलं व्यक्तीकर्तुमाह । विज्ञातार्थोऽपीति । पांडवा बिलद्वारेण जतु
गृहान्निर्गता इत्येवं विज्ञातोऽर्थो येन सः । कुंतीं च दग्धानाकर्ण्य । कुल्यकरणे कुलोचितसंव्यवहारार्थम् ॥ १ ॥ अन्येषां तदाहदुःखाभावा
द्भीष्मादीन्संगम्येत्युक्तम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ननु जीवन् सत्राजित्कथं मणिं दास्यति तत्रोचतुः । योऽस्मभ्यमिति । भ्रातरं प्रसेनं मृतं कस्मान्नान्वि

श्री. टी.

अ. ५७

॥ १६१ ॥

यान्नानुगच्छेत् । प्रियतामित्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ जग्मिवान् जगाम ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ हेलनं प्रतिकूलम् । वृजिनम
 पराधम् ॥ १२ ॥ अपीतो मृतः । सप्तदशसंख्याकान् संयुगान् संग्रामान् ॥ १३ ॥ १४ ॥ तौ रामकृष्णावेकमेव तत्त्वमित्यभिप्रेत्याह । य
 एवं भिन्नमतिस्ताभ्यां सत्राजितमसत्तमः ॥ शयानमवधील्लोभात्स पापः क्षीणजीवितः ॥ ५ ॥ स्त्रीणां विक्रोशमानानां
 क्रंदंतीनामनाथवत् ॥ हत्वा पशून् सौनिकवन्मणिभादाय जग्मिवान् ॥ ६ ॥ सत्यभामा च पितरं हतं वीक्ष्य शुचा
 ऽर्पिता ॥ व्यलपत् ताततातेति हा हतास्मीति मुह्यती ॥ ७ ॥ तैलद्रोण्यां मृतं प्रांस्य जगाम गंजसाह्वयम् ॥ कृष्णाय
 विदितार्थाय तप्ताऽऽचख्यौ पितुर्वधम् ॥ ८ ॥ तदाकर्ण्येश्वरो राजन्ननुसृत्य नृलोकताम् ॥ अहो नः परमं कष्टमित्य
 स्त्राक्षौ विलेपतुः ॥ ९ ॥ आगत्य भगवांस्तस्मात् सभार्यः साग्रजः पुरम् ॥ शतधन्वानमारेमे हंतुं हर्तुं मणिं ततः ॥
 ॥ १० ॥ सोऽपि कृष्णोद्यमं ज्ञात्वा भीतः प्राणपरीप्सया ॥ साहाय्ये कृतवर्माणमयाचत स चाब्रवीत् ॥ ११ ॥ नाह
 मीश्वरयोः कुर्यां हेलनं रामकृष्णयोः ॥ को नु क्षेमाय कल्पेत् तयोर्वृजिनमाचरन् ॥ १२ ॥ कंसः सहानुगोऽपीतो
 यद्वेषात् त्याजितः श्रिया ॥ जरासंधः सप्तदश संयुगान् विरथोगतः ॥ १३ ॥ प्रत्याख्यातः स चाक्रूरं पार्श्विग्राह
 मयाचत ॥ सोऽप्याह को विरुध्येत् विद्वानीश्वरयोर्वलम् ॥ १४ ॥ य इदं लीलया विश्वं सृजत्यवति हंति च ॥
 चेष्टां विश्वसृजो यस्य न विदुर्मोहिताऽजया ॥ १५ ॥ यः सप्तहायनः शैलमुत्पाटयैकेन पाणिना ॥ दधार लीलया
 बाल उच्छिळीं ध्रुमिवार्भकः ॥ १६ ॥ नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाद्भुतकर्मणे ॥ अनंतायादिभृताय कूटस्थायात्मने
 नमः ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यातः स तेनापि शतधन्वा महामणिम् ॥ तस्मिन् न्यस्याश्वमारुह्य शतयोजनगं ययौ ॥ १८ ॥
 इदमिति । अजया मायया । मोहिताजयेति संधिरार्षेः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ अंतर्यामिकृष्णनियुक्तस्तस्मिन्नक्रूरे मणिं न्यस्य ययौ पला

१ सौनिकवन् पशुवातीव । २ प्रांस्य निधाय । ३ गंजसाह्वयं हस्तिनापुरम् । ४ अस्त्राक्षौ साश्वनेत्रौ । ५ 'सप्तदशसंग्रामादिरतः' इति पाठान्तरम् । ६ पार्श्विग्राहं रक्षकमित्यर्थः । ७ उच्छिळीं ध्रुमिवार्भकम् ।

यत ॥ १८ ॥ गुरुः श्वशुरस्तद्धन्तारम् ॥ १९ ॥ शतयोजनमात्रगामित्वात्ततः परं गंतुमशक्तस्तत्र पतितः । तं हयं विसृज्य ॥ २० ॥ व्यचि
नोन्मृगयामास । अक्रूरे मणिरस्तीति सर्वज्ञतया विदित्वाऽपि रामवंचनाय तथा कृतवानिति भावः ॥ २१ ॥ २२ ॥ अन्वेषान्विच्छ ॥ २३ ॥
सर्वज्ञस्यैवं विवेष्टितं मद्रंचनायेति मत्वा गूढमन्युराह । अहमिति ॥ २४ ॥ कतिचित्समाः संवत्सराः ॥ २५ ॥ प्रासंगिकमाह । ततः

गरुडध्वजमारुह्य रथं रामजनार्दनौ ॥ अन्वयातां महावेगैरश्वै राजन् गुरुदुहम् ॥ १९ ॥ मिथिलाया उपवने विसृज्य
पतितं हयम् ॥ पद्मयामधावत् संव्रस्तः कृष्णोऽप्यन्वद्रवद्गुषा ॥ २० ॥ पदातेर्भगवांस्तस्य पदातिस्तिग्मनेमिना ॥ चक्रेण
शिर उत्कृत्य वाससोर्व्यचिनोन्मणिम् ॥ २१ ॥ अलब्धमणिरागत्य कृष्ण आहाऽग्रजांतिकम् ॥ वृथा हतः शतधनु
र्मणिस्तत्र न विद्यते ॥ २२ ॥ तत आह बलो नूनं स मणिः शतधन्वना ॥ कस्मिंश्चित् पुरुषे न्यस्तस्तमन्वेषपुरं व्रज
॥ २३ ॥ अहं विदेहमिच्छामि द्रुष्टुं प्रियतमं मम ॥ इत्युक्त्वा मिथिलां राजन् विवेश यदुनंदनः ॥ २४ ॥ तं दृष्ट्वा सहसो
त्थाय मैथिलः प्रीतमानसः ॥ अर्हयामास विधिवदर्हणीयं समर्हणैः ॥ उवास तस्यां कतिचिन्मिथिलायां समा विभुः ॥
॥ २५ ॥ ततोऽशिक्षद् गदां काले धार्तराष्ट्रः पुयोधनः ॥ मानितः प्रीतियुक्तेन जनकेन महात्मना ॥ २६ ॥ केशवो द्वारकां
मेत्य निधनं शतधन्वनः ॥ अप्राप्तिं च मणेः प्राह प्रियायाः प्रियकृद् विभुः ॥ २७ ॥ ततः स कारयामास क्रियां
बन्धोर्हतस्य वै ॥ साकं सुहृद्भिर्भगवान् यायाः स्युः सांपरायिकाः ॥ २८ ॥ अक्रूरः कृतवर्मा च श्रुत्वा शतधनोर्वधम् ॥
व्यूषतुर्भयवित्रस्तौ द्वारकायाः प्रयोजकौ ॥ २९ ॥

इति ॥ २६ ॥ सत्यभामामप्यवंचयदिति सूचयन्नाह । केशव इति ॥ २७ ॥ बंधोः सत्राजितः । सांपरायिकाः पारलौकिक्यः ॥ २८ ॥ व्यूष
तुर्द्वारकायाः सकाशात्कापि पलायितौ । प्रयोजकौ मणिहरणे शतधन्वनः प्रवर्तकौ । तत्राक्रूरः कृष्णानुमतेनैव गतः कृतवर्मा तु भक्तपक्ष

पातप्राकट्यभयादिवोपेक्षित इति गम्यते कथमन्यथा सर्वज्ञेश्वरवंचनं तयोः संभवतीति ॥ २९ ॥ तदेवं वाराणस्यां दानपतिसमाख्यया मणि
हस्तेऽक्रूरे रुक्मवेदिककैर्महाध्वरैर्यजमाने निवसति पुनः श्रीकृष्णेनैव प्रस्थापितोऽक्रूर इति कर्णेकर्णे जपति जने सत्यभामारामादीनामप्यवि
श्वासे जनसंग्रहायाक्रूरं समाहूय साक्षेपं श्रीकृष्णः प्राह । इदं च भगवन्मतं संगोप्य केचन ऋषयोऽन्यत्कारणमक्रूरानयने वर्णयन्ति तद्यथाश्रुतं
दूषयितुमनुवदति । अक्रूरे प्रोषित इति ॥ ३० ॥ दूषयति इतीति । अंग हे राजन् । श्रीकृष्णमाहात्म्यं विस्मृत्येति । तदेवाह । मुनिवासनि
वास इति । मुनीनां वासो यस्मिन्स श्रीकृष्णस्तस्य निवासे सत्यक्रूरापगममात्रेणारिष्टदर्शनं किं घटेत । तदिच्छां विना न घटेतेत्यर्थः ॥ ३१ ॥

अक्रूरे प्रोषितेऽरिष्टान्यासन् वै द्वारकौकसाम् ॥ शरीरा मानसास्तापा मुहुर्देविकभौतिकाः ॥ ३० ॥ इत्यंगोपदिशं
त्येके विस्मृत्य प्रागुदाहृतम् ॥ मुनिवासनिवासे किं घटेतारिष्टदर्शनम् ॥ ३१ ॥ देवेऽवर्षति काशीशः श्वफल्कायाग
ताय वै ॥ स्वसुतां गांदिनीं प्रादात् ततोऽवर्षत् स्म काशिषु ॥ ३२ ॥ तत्सुतस्तत्प्रभावोऽसावक्रूरो यत्रयत्र ह ॥ देवो
ऽभिवर्षते तत्र नौपतापा न मारिकाः ॥ ३३ ॥ इति वृद्धवचः श्रुत्वा नैतावदिह कारणम् ॥ इति मत्वा समानाय्य
प्राहाक्रूरं जनार्दनः ॥ ३४ ॥ पूजयित्वाभिभाष्यैनं कथयित्वा प्रियाः कथाः ॥ विज्ञाताखिलचित्तज्ञः स्मयमान उवाच
ह ॥ ३५ ॥ ननु दानपते न्यस्तस्त्वय्यास्ते शतधन्वना ॥ स्यमंतको मणिः श्रीमान् विदितः पूर्वमेव नः ॥ ३६ ॥
सत्राजितोऽनपत्यत्वाद्बह्वीयुर्दुहितुः सुताः ॥ दायं निनीयाऽपः पिंडान् विमुच्यर्णं च शेषितम् ॥ ३७ ॥

पुनस्तन्मतमेवानुवर्णयति । देव इति । काशिषु देशेषु देवं मघवत्यवर्षति सति ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ इत्येवंभूतमक्रूरमहिमप्रतिपादनपरं वृद्धानां
वाक्यं श्रुत्वा सत्यमेवं तथाऽप्येतावदेव कारणं न भवति किं तु मणेरप्यपगम इति मत्वेत्येतदंतं परमतम् ॥ ३४ ॥ विज्ञातमखिलं येन स
चासावत एव चित्तज्ञश्च । अयं भावः । महाभागवतस्यास्य मया दत्तेऽपि मणावपेक्षा नास्त्येव यस्मादाहूतो मणिना सहैवागत इति ज्ञात्वेति ॥
॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ततः किमत आह । सत्राजित इति । अपः पिंडांश्च निनीय दत्त्वा ऋणं च विमुच्यापाकृत्य शेषितमवशिष्टं दायं दुहितुः

सत्यभामायाः सुता गृह्णीयुरिति शास्त्रम् । तथा च स्मरन्ति । “पत्नी दुहितरश्चैव पितरौ भ्रातरस्तथा ॥ तत्सुता गोत्रजा बंधुशिष्यसत्रह्यचारिणः”
 इति ॥ ३७ ॥ अग्रजोऽपि न प्रत्येति न विश्वसितीति ॥ ३८ ॥ नास्तीति न वक्तव्यम् । यतोऽव्युच्छिन्नाः संतता मखा वर्तते इति ॥ ३९ ॥
 आलब्ध उक्तो हृदि स्पृष्ट इति वा ॥ ४० ॥ रजो मिथ्याभिशापं संमृज्य । अन्यैर्दुर्धर इत्यादिमिषेण प्रीत्या भूयस्तस्मै प्रत्यर्पितवानिति ॥ ४१ ॥
 तथापि दुर्धरस्त्वन्यैस्त्वय्यास्तां सुव्रते मणिः ॥ किं तु मामग्रजः सम्यङ् न प्रत्येति मणिं प्रति ॥ ३८ ॥ दर्शयस्व
 महाभाग बंधूनां शांतिमावह ॥ अव्युच्छिन्ना मखास्तेऽद्य वर्तते स्वमवेदयः ॥ ३९ ॥ एवं सामभिरालब्धः श्वफल्कत
 नयो मणिम् ॥ आदाय वाससा छत्रं ददौ सूर्यसमप्रभम् ॥ ४० ॥ स्यमंतकं दर्शयित्वा ज्ञातिभ्यो रज आत्मनः ॥
 विमृज्य मृणिना भूयस्तस्मै प्रत्यर्पयत्प्रभुः ॥ ४१ ॥ यस्त्वेतद्भगवत ईश्वरस्य विष्णोर्वीर्याढ्यं वृजिनहं सुमंगलं च ॥
 आख्यानं पठति शृणोत्यनुस्मरेद्वा दुष्कीर्तिं दुरितमपोह्य याति शांतिम् ॥ ४२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दश
 मस्कंधे उत्तरार्धे स्यमंतकोपाख्यानं नाम सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा पांडवान् द्रुपुं
 प्रतीतान् पुरुषोत्तमः ॥ इंद्रप्रस्थं गतः श्रीमान् युयुधानादिभिर्वृतः ॥ १ ॥ दृष्ट्वा तमागतं पार्था मुकुन्दमखिलेश्वरम् ॥
 उत्तस्थुर्युगपद्दीराः प्राणा मुख्यमिवगतम् ॥ २ ॥ परिष्वज्याच्युतं वीरा अंगसंगंहतैनसः ॥ सानुरागस्मितं वक्त्रं
 वीक्ष्य तस्य मुदं ययुः ॥ ३ ॥

दुष्कीर्तिं तन्मूलं दुरितं चेति ॥ ४२ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधे उत्तरार्धे श्रीध० टीकायां सप्तपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५७ ॥ अष्टपंचाशत्तमे
 तु कृष्णः पंच करेऽग्रहीत् ॥ कालिंदीं मित्रविदां च सत्यां भद्रां च लक्ष्मणाम् ॥ १ ॥ कालिंदीं निजलाभाय तपः परमुपेयुषीम् ॥ परिणेष्यन्प्रियावा
 समिद्रप्रस्थमथागमत् ॥ २ ॥ प्रतीतान्नष्टानपि दुपदगृहे पुनः सर्वैर्दृष्टान् । युयुधनः सात्यकिः ॥ १ ॥ प्राणा इंद्रियाणि मुख्यं पंचवृत्तिं प्राणमिव ॥ २ ॥ ३ ॥

१ शास्त्रतो मत्पुत्रप्राप्त्येति । २ स्वममया वेदयो येषां ते । ३ विष्णोर्वीर्येण प्रमावेण आढ्यं युक्तमित्यर्थः । ४ अपोह्य निरस्य । ५ अच्युतस्य अंगसंगेन हतम् एनः पातकं येषाम् ।
 ६ करेऽग्रहीत् पाणिग्रहमकरोत् ।

ज्येष्ठयोः प्रगामं कृत्वा समेनालिङ्गितः कनिष्ठाभ्यामभिवन्दितो बभूव ॥ ४ ॥ कृष्णा द्रौपदी । बहुभार्या सत्यपि निन्दारहिता ॥ पार्थे
नवमचिरमूढा परिणीता ॥ ५ ॥ ६ ॥ अतिहादेन स्नेहेन्द्रं सजले दृशौ यस्यास्तया परिष्वक्तः । तया परिपृष्टा बांधवा यस्य
सः ॥ ७ ॥ प्रेम्णा वैकुण्ठ्यं तेन रुद्धः कंठो यस्याः क्लेशपाये आत्मनि दर्शनं यस्य तम् । भजतां क्लेशपायाय आत्मानं दर्शय

युधिष्ठिरस्य भीमस्य कृत्वा पादाभिवन्दनम् ॥ फाल्गुनं परिरभ्याथ यमाभ्यां चाभिवन्दितः ॥ ४ ॥ परमासन आसीनं
कृष्णा कृष्णमनिन्दिता ॥ नवोढा व्रीडिता किञ्चिच्छनैरेत्याभ्यवन्दत ॥ ५ ॥ तथैव सात्यकिः पार्थः पूजितश्चाभिवन्दि
तः ॥ निषसादासनेऽन्ये च पूजिताः पर्युपासत ॥ ६ ॥ पृथां समागत्य कृताभिवादनस्तयातिहार्द्राद्रृदशाऽभिरंभितः ॥
आपृष्टवांस्तां कुशलं सहस्नुषां पितृष्वसारं परिपृष्टवांधवः ॥ ७ ॥ तमाह प्रेमवैकुण्ठ्यरुद्धकण्ठाश्रुलोचना ॥ स्मरन्ती
तान् बहून् क्लेशान् क्लेशपायात्मदर्शनम् ॥ ८ ॥ तदैव कुशलं नोऽभूत् सनाथास्ते कृता वयम् ॥ ज्ञातीन् नः स्मरता
कृष्ण भ्राता मे प्रेषितस्त्वया ॥ ९ ॥ न तेऽस्ति स्वपरभ्रांतिर्विश्वस्य सुहृदात्मनः ॥ तथाऽपि स्मरतां शश्वत् क्लेशान्
हंसि हृदि स्थितः ॥ १० ॥ युधिष्ठिर उवाच ॥ किं न आचरितं श्रेयो न वेदाहमधीश्वर ॥ योगेश्वराणां दुर्दर्शो यन्नो
दृष्टः कुमेधसाम् ॥ ११ ॥ इति वै वार्षिकान् मासान् राज्ञा सोऽभ्यर्थितः सुखम् ॥ जनयन्नयनानन्दमिन्द्रप्रस्थौकसां
विभुः ॥ १२ ॥ एकंदा रथमारुह्य विजयो वानरध्वजम् ॥ गांडीवं धनुरादाय तूणौ चाक्षयसायकौ ॥ १३ ॥

तीति वा ॥ ८ ॥ ज्ञातीन् बंधून् नोऽस्मान् यदा भ्राताऽकूरः प्रेषितः ॥ ९ ॥ ज्ञातीनिति वचनात्प्रसक्तं मोहं वारयन्ती स्तौति । न तेऽस्तीति ।
तत्र हेतुः विश्वस्येति । सुहृच्च आत्मा च तस्य । हंसि नाशयास ॥ १० ॥ कुमेधनां विपयासक्तचित्तानां दृष्टोऽसि ॥ ११ ॥ सुखमवसदिति
शेषः सुखमभ्यर्थित इति वा क्रियासमाप्तिः ॥ १२ ॥ कालिंदीदर्शनप्रसंगमाह । एकदेति । अक्षयाः मायका ययोस्तौ तूणौ इषुधी ॥ १३ ॥

॥ १४ ॥ १५ ॥ राज्ञे युधिष्ठिराय । मेध्यान्कर्माहान् । वीभत्सुरर्जुनः ॥ १६ ॥ १७ ॥ सख्या श्रीकृष्णेन ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अयं मां
 कामयेदित्याशंकायामाह । नान्यमिति ॥ २१ ॥ २२ ॥ आदावेव तद्विद्वान् ॥ २३ ॥ प्रसंगात्तत्कालीनं चरित्रांतरमाह । यदैवेति ।
 साकं कृष्णेन संनद्धो विहर्तुं गहनं वनम् ॥ बहुव्यालमृगाकीर्णं प्राविशत् परवीरहा ॥ १४ ॥ तत्रालिङ्ग्यच्छसैर्व्याघ्रा
 न्सूकरान्महिषान्रून् ॥ शरभान्गवयान्खड्गान्हरिणाञ्शशशल्लकान् ॥ १५ ॥ तान् निन्युः किंकरा राज्ञे मेध्यान्
 पर्वण्युपागते ॥ तृदपरीतः परिश्रान्तो वीभत्सुर्यमुनामगात् ॥ १६ ॥ तत्रोपस्पृश्य विशदं पीत्वा वारि महारथौ ॥ कृष्णौ
 ददृशतुः कन्यां चरन्तीं चासुदर्शनाम् ॥ १७ ॥ तामासाद्य वरारोहां सुद्विजां रुचिराननाम् ॥ पप्रच्छ प्रेषितः सख्या
 फाल्गुनः प्रमदोत्तमाम् ॥ १८ ॥ कात्वं कस्यासि सुश्रोणि कुतोऽसि किं चिकीर्षसि ॥ मन्ये त्वां पतिमिच्छन्तीं सर्वं कथय
 शोभने ॥ १९ ॥ कालिद्युवाच ॥ अहं देवस्य सवितुर्दुहिता पतिमिच्छती ॥ विष्णुं वरेण्यं वरदं तपः परममास्थिता ॥ २० ॥
 नान्यं पतिं दृष्ट्वा वीर तमृते श्रीनिकेतनम् ॥ तुष्यतां मे स भगवान् मुकुन्दोऽनाथसंश्रयः ॥ २१ ॥ कालिदीति समा
 ख्याता वसामि यमुनाजले ॥ निर्मिते भवने पित्रा यावदच्युतदर्शनम् ॥ २२ ॥ तथाऽवदद् गुडाकेशो वासुदेवाय
 सोऽपि ताम् ॥ रथमारोप्य तद् विद्वान् धर्मराजमुपागमत् ॥ २३ ॥ यदैव कृष्णः संदिष्टः पार्थानां परमाद्भुतम् ॥ कार
 यामांस नगरं विचित्रं विश्वकर्मणा ॥ २४ ॥ भगवांस्तत्र निवसन् स्वानां प्रियचिकीर्षया ॥ अग्नये खांडवं दातुमर्जुन
 स्यास सारथिः ॥ २५ ॥ सोऽग्निस्तुष्टो धनुरदाद्वयाञ्श्वेतान् रथं नृप ॥ अर्जुनायाक्षयौ तूणौ वर्म चाभेद्यमस्त्रिभिः ॥ २६ ॥
 पार्थैर्यदैव संदिष्टो विज्ञापितः श्रीकृष्णस्तदैव तेषां विश्वकर्मणा देवशिल्पिना नगरं कारयामास ॥ २४ ॥ किञ्च । भगवान्निरतिशयैश्वर्य
 गुणवानप्यर्जुनस्य धनुरादिलाभाय सारथिरास । खांडवं नामेंद्रस्य वनम् ॥ २५ ॥ अक्षयावक्षयसायकौ ॥ २६ ॥

१ कृष्णौ कृष्णार्जुनौ । २ चारुलोचनामिति पाठान्तरम् । प्रकृते-दृश्यत इति दर्शनं शरीरमिति बालबोधिनी । ३ अनाथसंश्रयः दीनबन्धुः 'अनाथवत्सलः' इति पाठान्तरम् । ४ सोऽपि वासुदेवोपि । ५ अस्त्रिभिः अस्त्रधारिभिः ।

खांडवदाहकाद्वहेः । सख्ये अर्जुनाय । यस्मिन्निति सामान्यतो निर्देशः । यस्यामित्यर्थः । जलस्थलयोर्दोर्दोर्द्वभ्रमः । यद्वा जले स्थलवत् दृक् दृष्टिर्यस्मिन् जलस्थलदृक् तस्मिन् भ्रम आसीदिति ॥ २७ ॥ २८ ॥ सुपुण्य ऋतुः ऋतुं च यस्मिन् ॥ २९ ॥ पंचमं मित्रविंदाविवाहमाह । विदानुविंदाविति द्वाभ्याम् । आवंत्यावंत्यराजानौ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ षष्ठमाह । नग्नजिदिति । कौसल्योऽयोध्यापतिस्तस्य नाम कन्याऽभव

मयश्च सोचितो बहेः सभां सख्य उनाहरत् ॥ यस्मिन् दुयार्धे नस्यासीजलस्थलदृशिभ्रमः ॥ २७ ॥ स तेन समनुज्ञातः सुहृद्भिश्चानुमोदितः ॥ आययौ द्वारकां भूयः सात्यकिप्रमुखेवृतः ॥ २८ ॥ अयोपयेमे कार्लिदीं सुपुण्यत्वंश्च ऊर्जिते ॥ वितन्वन् परमानंदं स्वाजां परममंगलम् ॥ २९ ॥ विंदानुविंदावांत्यौ दुयार्धेन वशानुगौ ॥ स्वयंवरे स्वभगिनीं कृष्णे सक्तां न्यपेधताम् ॥ ३० ॥ राजाधिदेव्यास्तनयां मित्रविंशं पितृव्यसुः ॥ प्रसह्य हतवान् कृष्णो राजन् राज्ञां प्रपश्यताम् ॥ ३१ ॥ नग्नजिन्नाम कौसल्य आसीद् राजातिथार्थिकः ॥ तस्य सत्याऽभवत् कन्या देवी नग्नजिती नृप ॥ ३२ ॥ न तां शेकुर्नृपा वोढुमजित्वा सप्त गोवृषान् ॥ तीक्ष्णशृंगान् सुदुर्ध्वान् वीरगंधासहान् खलान् ॥ ३३ ॥ तां श्रुत्वा वृषजिह्म्यां भगवान् सात्वतां पतिः ॥ जगाम कौसल्यपुरं सैन्येन महता वृतः ॥ ३४ ॥ स कौसल्यपतिः प्रीतः प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ अर्हणेनापि गुरुणापूजयत्प्रतिनंदितः ॥ ३५ ॥ वरं विलोक्याभिमतं समागतं नरेद्रकन्या चकमे रमापतिम् ॥ भूयादयं मे पतिराशिंपोऽमलाः करोतु सत्या यदि मे धृतो व्रतैः ॥ ३६ ॥

दासीत् । देवी कांतिमती । नग्नजितीति पितृनाम्ना प्रसिद्धेत्यर्थः ॥ ३२ ॥ वीरस्य गंधमपि न सहंत इति तथा तान् । खलान् दुर्वृत्तान् ॥ ३३ ॥ वृषान् जयति यस्तेन लभ्याम् ॥ ३४ ॥ प्रतिनंदितस्तं प्रतिनंदितवान् । श्रीकृष्णेन वा सप्रतिनंदितः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥

१ स भगवान् । २ 'ऊर्जितम्' इति पाठान्तरम् । समृद्धम् । तदा तस्मिन्निति शेषः । ३ गोवृषान् वृषमश्रेष्ठानिति महे० । ४ गा अनुवाचमानानिति बाल० । ५ कौसल्यपुरं कोशजानां राजानस्तेषां पुरमयोध्याम् । ६ आशिषः कामनाः मे मया, व्रतैर्नियमैः धृतो यदि तर्ह्ययं मेपतिर्भूयादिति म० ।

३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ हे नरेन्द्र । राजन्यबंधोः क्षत्रियस्य । शुल्कदा द्रव्यादिप्रदाः ॥ ४० ॥ गुणानामेकमेव धाम स्थानं तथा
भूतस्य यस्य तवांगे ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ दुर्दान्ता अशिक्षिताः । दुस्वग्रहा अघरायताः । कुतस्तदाह । एतैरिति । भग्ना भंगं

यत्पादपंकजरजः शिरसा विभर्ति श्रीरञ्जजः सगिरिशः सह लोकपालैः ॥ लीलातनूः स्वकृतसेतुपरिप्लव्येशः काले
दधत् स भगवान् मम केन तुष्येत ॥ ३७ ॥ अर्चितं पुनरित्याह नारायण जगत्पते ॥ आत्मानन्देन पूर्णस्य करवाणि
किमल्पकः ॥ ३८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तमाह भगवान् हृष्टः कृतासनपरिग्रहः ॥ मेघगम्भीरया वाचा सस्मितं कुरु
नन्दन ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ नरेन्द्र याच्ञा कविभिर्विगर्हिता राजन्यबन्धोर्निजधर्मवर्तिनः ॥ तथापि याचे
तव सौहृदेच्छया कन्यां त्वदीयां न हि शुल्कदा वयम् ॥ ४० ॥ राजोवाच ॥ कोऽन्यस्तेऽभ्यधिको नाथ कन्यावर
इहेप्सितः ॥ गुणैकधाम्नो यस्यंगे श्रीर्वसत्यनरायिनी ॥ ४१ ॥ किं त्वस्माभिः कृतः पूर्वं समयः सात्वतर्षभ ॥ पुंसां
वीर्यपरीक्षार्थं कन्यावरपरीप्सया ॥ ४२ ॥ सप्तैते गोवृषा वीर दुर्दान्ता दुस्वग्रहाः ॥ एतैर्भग्नाः सुब्रह्मो मित्रगात्रा
नृपात्मजाः ॥ ४३ ॥ यदिमे निगृहीताः स्युस्त्वयेव यदुनन्दन ॥ वरो भवानभिमतो दुहितुर्मे श्रियः पते ॥ ४४ ॥ एवं
समयमाकर्ण्य बद्धा परिकरं प्रभुः ॥ आत्मानं सप्तया कृत्वा न्यगृह्णाञ्छीलयेव तान् ॥ ४५ ॥ बद्धा तान् दामभिः
शौरिर्हतदर्पान् हतौजसः ॥ व्यकर्षञ्छीलया बद्धान् वालो दारुमयान् यथा ॥ ४६ ॥

प्रापिताः ॥ ४३ ॥ यद्यदीमे गोवृषा निगृहीता दमिता नाथिना इति यावत् ॥ ४४ ॥ एतान्यो निगृह्णाति तस्य कन्येति । समयः कृतस्तम् । सप्तया
कृत्वानि बद्धीनां योषितां संपूर्ण एवाहं संभोगयोग्यः स्यामिति सत्यां प्रत्यसापत्न्यप्रदर्शनार्थमात्मनः सप्तया करणम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥

१ श्रीकृष्णः । अञ्जजो ब्रह्मा, गिरिशेन शिवेन सहितः । २ स्वकृतानां सेतूनां धर्ममार्गानां परीप्सया पारंगणेच्छया । काले धर्मग्लानिकाळ । लीलातनू
दधत् विभ्राणः । ३ आत्मानन्देन स्वरूपानन्देन । 'आत्मना देवपूर्णस्य' इति पाठान्तरम् । ४ क्षात्रधर्ममनुवर्तमानस्य । ५ वरपरीप्सया वरप्राप्तीच्छया ।

॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ निष्कग्रीवाश्च ताः सुवाससश्च तासां युवतीनां च दासीनाम् ॥ ५० ॥ नागान्नागेभ्यः शतगुणान्नवलक्षणाणि
रथाद्रथेभ्यः शतगुणान्नवकोटीः । अश्वादश्चेभ्यः शतगुणान्न पद्मानि ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ यदुभिर्गोवृषैश्च भग्नवीर्या अपि सुदुर्मर्षा असहन

ततः प्रीतः सुतां राजा ददौ कृष्णाय विस्मितः ॥ तां प्रत्यगृह्णाद्भगवान् विधिवत् सदृशीं प्रभुः ॥ ४७ ॥ राज
पत्न्यश्च दुहितुः कृष्णं लब्ध्वा प्रियं पतिम् ॥ लेभिरे परमानंदं जातश्च परमोत्सवः ॥ ४८ ॥ शंखभेर्यान्का नेदु
गीतवाद्यद्विजाशिषः ॥ नरा नार्यः प्रमुदिताः सुवासस्त्रगलंकृताः ॥ ४९ ॥ दशधेनुमहस्राणि पारिवर्हमदादिभुः ॥
युवतीनां त्रिसाहस्रं निष्कग्रीवसुवाससांम् ॥ ५० ॥ नवनागमहस्राणि नागाच्छतगुणान् रथान् ॥ रथाच्छतगु
णानश्चानश्वाच्छतगुणान् नरान् ॥ ५१ ॥ दंपती रथमारोप्य महत्या सेनया वृतौ ॥ स्नेहप्रक्लिन्नहृदयो यापया
माम कोसलः ॥ ५२ ॥ श्रुत्वैतद् रुरुधुर्भृपा नयंतं पथि कन्यकाम् ॥ भग्नवीर्याः सुदुर्मर्षा यदुभिर्गोवृषैः पुरा ॥ ५३ ॥
तानस्यतः शरव्रातान्बंधुप्रियकृदजुनः ॥ गांडीवी कालयांमास सिंहः क्षुद्रमृगानिव ॥ ५४ ॥ पारिवर्हमुपागृह्य द्वारका
मेत्य संत्यया ॥ रेमे यदूनामृषभो भगवान् देवकीसुतः ॥ ५५ ॥ श्रुतकीर्तः सुतां भद्रामुत्तमे पितृष्वसुः ॥ कैकेयी
भ्रातृभिर्दत्तां कृष्णः संतर्दनादिभिः ॥ ५६ ॥ सुतां च मद्राधिपतेर्लक्ष्मणां लक्ष्मणैर्युताम् ॥ स्वयंवरे जहारैकः
सं सुपर्णः सुधामिव ॥ ५७ ॥

शीला रुरुधुः ॥ ५३ ॥ अस्यतः क्षिपतः प्रयुज्जानानि विंशति ॥ ५४ ॥ ५५ ॥ सप्तमं विवाहमाह । श्रुतकीर्तेरिति । श्रुतकीर्तिनाम् या
पितृष्वस्य तस्याः सुतां भद्रां नाम कैकेयी तद्देशजाम् ॥ ५६ ॥ अष्टमं विवाहमाह । सुतां चेति । एक एव स श्रीकृष्णो लक्ष्मणां जहार ॥ ५७ ॥

१ सुवाससश्च त्रगलंकृताश्च । २ त्वमुः राजा । ३ नाशयामास । ४ सत्या इति नामजित्यु नाम । ५ "स्वः सुरगैः सुधामिव" इति पाठान्तरम् । तदा स्वः स्वर्गे विद्यमानाम् ।

तस्य निरोधांतःपुरं तस्मात् ॥ ५८ ॥ भैष्मी जांबवती भामा सत्या भद्रा च लक्ष्मणा ॥ कालिंदी मित्रविंदा चेत्यष्टौ पट्टमहास्त्रियः ॥ १ ॥
इति श्रीमद्भागवते दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे श्री० टीकायामष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ अनषष्टितमे भौमं हत्वा तेनाहता हरिः ॥ कन्याः सह
स्रशः प्राप पारिजातं दिवोऽहरत् ॥ १ ॥ परिणीय ततस्ताभिस्तन्मनोरथपूरणैः ॥ आत्मारामोऽप्यसौ रेमे तद्गृहेषु गृहस्थवत् ॥ २ ॥ येन ताः
स्त्रियो निरुद्धाः स भौमः । चकाराद्येन कारणेन हतस्तदाचक्ष्वेति ॥ १ ॥ इंद्रेण भौमविचेष्टितं ज्ञापितः सन्प्राग्ज्योतिषपुरं भौमनगरं ययावि
त्यन्वयः । किंभूतेन । हतं छत्रं यस्य तेन । लोकपालप्रधानत्वादिन्द्रस्य वरुणच्छत्रहरणेऽपि तस्यैव मानभंग इति तथोक्तम् । इने कुण्डले

अन्याश्चैवंविधा भार्याः कृष्णस्यासन् सहस्रशः ॥ भौमं हत्वा तन्निरोधादाहताश्चारुदर्शनाः ॥ ५८ ॥ इति श्रीभागवते
महापुराणे दशमस्कन्धे उत्तरार्द्धे अष्टमहिष्युद्धाहो नामाष्टपंचाशत्तमोऽध्यायः ॥ ५८ ॥ राजोवाच ॥ यथा हतो भग
वता भौमो येन च ताः स्त्रियः ॥ निरुद्धा एतदाचक्ष्व विक्रमं शार्ङ्गधन्वनः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इंद्रेण हतच्छत्रेण
हतकुण्डलबंधुना ॥ हतामराद्रिस्थानेन ज्ञापितो भौमचेष्टितम् ॥ २ ॥ सभार्यो गरुडारूढः प्राग्ज्योतिषपुरं ययौ ॥
गिरिदुर्गेशशस्त्रदुर्गेर्जलाम्बुनिलदुर्गमम् ॥ मुरपाशायुतैर्घोरैर्दृढैः सर्वत आवृतम् ॥ ३ ॥

यस्याः सा अदितिर्बन्धुर्माता यस्य तेन । हतममराद्रौ स्थानं मणिपर्वतलक्षणं यस्य तेन । सत्यभामाया गृहे भगवंतमिन्द्र आगत्य विज्ञापितवा
स्तदा तस्याः कौतुकाय तथा भार्यया सह ययाविति । यद्वा त्वदनुज्ञयैव त्वत्पुत्रं हनिष्यामीति इतिहासोक्तं भूम्यै वरं दत्तं सत्यं कर्तुं सत्यभामाया
भूम्यंशत्वात्तया सह ययौ । यद्वा नारदानीतपारिजातैककुसुमे रुक्मिण्यै दत्ते सति कुपितां सत्यभामां सांत्वयता तुभ्यं पारिजातमेव दास्यामीति
श्रीकृष्णेन प्रतिश्रुतमिति हरिवंशे प्रसिद्धं तदर्थं तां नीतवानिति ॥ २ ॥ गरुडेन याने कारणम् । गिरिदुर्गेरित्यादि । तैरुपलक्षितम् । जलाम्बु

निलेश्व सर्वतो वर्तमानैर्दुर्गमम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ युगांताशनेर्ध्वनिवद्भीषणम् । परिखाया जलात् ॥ ६ ॥ ७ ॥ आविध्य आतोत्य । स महान्नाद
 इत्यन्वयः ॥ ८ ॥ तस्मै श्रीकृष्णाय गदां व्यमुञ्चत व्यक्षिपत् ॥ ९ ॥ १० ॥ इन्द्रतेजसा वज्रेण । प्रतिक्रियया हेतुभूतया अमर्षजुषः
 गदया निर्विभेदाद्रीञ्छद्गुर्गाणि सायकैः ॥ चक्रेणाग्निं जलं वायुं मुरपाशांस्तथासिना ॥ ४ ॥ शंखनादेन यंत्राणि
 हृदयानि मनस्विनाम् ॥ प्राकारं गदया गुर्व्या निर्विभेद गदाधरः ॥ ५ ॥ पांचजन्यध्वनिं श्रुत्वा युगांताशनिभीषण
 म् ॥ मुरः शयान् उत्तस्थौ दैत्यः पंचशिरा जलात् ॥ ६ ॥ विशूलमुद्यम्य सुदुर्निरीक्षणो युगांतसूर्यानलरोचिरुल्बणः ॥
 ग्रसंस्त्रिलोकीमिव पंचभिर्मुखैरभ्यद्रवत् ताक्ष्यसुतं यथोरगः ॥ ७ ॥ आविध्य शूलं तरसा गरुत्मते निरस्य वक्त्रैर्व्यन
 दत् स पंचभिः ॥ ४ रोदसी सर्वदिशोवरं महानापूरयन्नंडकटाहमावृणोत् ॥ ८ ॥ तदापतद् वै त्रिशिखं गरुत्मते हरिः
 शराभ्यामभिनवधौजसा ॥ मुखेषु तं चापि शरैस्ताडयत् तस्मै गदां सोऽपि रुषा व्यमुञ्चत ॥ ९ ॥ तामापतन्तीं गद
 या गदां मृधे गदाग्रजो निर्विभिदे सहस्रधा ॥ उद्यम्य बाहून्निधावतोऽजितः शिरांसि चक्रेण जहार लीलया ॥ १० ॥
 व्यसुः पगातांभसि कृत्तशीर्षो निःकृत्तशृंगोऽद्रिर्विन्द्रतेजसा ॥ तस्यात्मजाः सप्त पितुर्वधातुराः प्रतिक्रियामर्षजुषः समुद्य
 ताः ॥ ११ ॥ ताम्रोतरिक्षः श्रवणो विभावसुर्वसुर्नभस्वानरुणश्चसप्तमः ॥ पीठं पुरस्कृत्य चमूपति मृधे भौमप्रयुक्ता नि
 रगन् धृतायुधाः ॥ १२ ॥ प्रायुंजतासाद्य शरानसीन् गदाः शक्त्यष्टिशूलान्यजिते रूपोल्बणाः ॥ तच्छस्त्रकूटं भगवान्
 स्वमार्गणैरमोचवीर्यस्तिलशश्चकर्त ह ॥ १३ ॥ तान् पीठमुख्याननयद् यमालयं निःकृत्तशीर्षोऽम्बुजांघ्रिवर्मणः ॥ स्वा
 नीकपानच्युतचक्रसायकैस्तथा निरस्तान् नरको धरासुतः ॥ १४ ॥

॥ ११ ॥ पीठं पीठनामानम् । निरगन्निरगमन् ॥ १२ ॥ १३ ॥ कृत्तानि शीर्षादीनि येषां तान् ॥ १४ ॥

१ यंत्राणि शत्रुप्रवेशप्रतिबन्धकतया सर्वतः कारितानि । २ मनस्विनां वीराणाम् । ३ अभ्यद्रवत् अभिजगाम, हरिमिति शेषः । ४ स मुरासुरः, रोदसी-यावापृथिव्यौ । ५ गरुत्मते गरुडोपरि तत्
 त्रिशिखं त्रिशूलं त्रिधा अपतदित्यन्वयः ।

शतग्री शक्तिविशेषम् ॥ १५ ॥ विचित्रा वाजाः पत्राणि येषां तैर्बाणैः कृत्वा बाह्व ऊरवः शिरोध्राः कन्धरा विग्रहा देहाश्च यास्मिस्तत् । तद्यैव तं यदा
विव्यधु स्तस्मिन्नेवक्षणे ॥ १६ ॥ अत्याश्चर्यं कुरूद्रहेति सम्बोधनम् । तथाहि । तैर्यानि प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि तत्प्राप्तेः पूर्वमेव तत्सर्वसैन्यं हत्वा

निरीक्ष्य दुर्मर्षण आस्रवन्मदैर्गजैः पयोधिप्रभवैर्निराक्रमत् ॥ दृष्ट्वा समार्यं गरुडोपरि स्थितं सूर्योपरिष्ठात् सतडिद्धनं
यथा ॥ कृष्णं स तस्मै व्यसृजच्छतध्नीं योधाश्च सर्वे युगपत् स्म विव्यधुः ॥ १५ ॥ तद् भौमसैन्यं भगवान्
गदाग्रजो विचित्रवाजैर्निशितैः शिलीमुखैः ॥ निवृत्तबाहूरुशिरोध्रविग्रहं चकार तद्यैव हताश्वकुंजरम् ॥ १६ ॥
यानि योधैः प्रयुक्तानि शस्त्रास्त्राणि कुरूद्रह ॥ हरिस्तान्यच्छिनत् तीक्ष्णैः शरैरैकैकशस्त्रिभिः ॥ १७ ॥ उह्य
मानः सुपर्णेन पक्षाभ्यां निघ्नता गजान् ॥ गरुत्मता हन्यमानास्तुंडपक्षनखैर्गजाः ॥ १८ ॥ पुरमेवाविश
त्रार्त्ता नरको युध्ययुध्यत ॥ दृष्ट्वा विद्रावितं सैन्यं गरुडेनार्दितं स्वकम् ॥ १९ ॥ तं भौमः प्राहरच्छक्त्या वज्रः
प्रतिहतो यतः ॥ नाकंपत तथा विद्धो मालाहत इव द्विपः ॥ २० ॥ शूलं भौमोऽच्युतं हंतुमाददे वितथोद्यमः ॥ तद्विस
र्गात् पूर्वमेव नरकस्य शिरो हरिः ॥ अपाहरद् गजस्थस्य चक्रेण क्षुरनेमिना ॥ २१ ॥ सकुंडलं चारुकिरीटभूषणं बभौ
पृथिव्यां पतितं समुज्ज्वलत् ॥ हाहेति साधिवत्यृषयः सुरेश्वरा माल्यैर्मुकुंदं विकिरंत ईडिरे ॥ २२ ॥ ततश्च भूः कृष्ण
मुपेत्य कुंडले प्रतप्तजांबूनदरत्नभास्वरे ॥ सर्वैर्जयंत्या वनमालयाऽऽर्पयत् प्राचेतसं छत्रमथो महामणिम् ॥ २३ ॥

पश्चात्तानि शस्त्राण्यस्त्राणि च चिच्छेद तत्राप्येकैकं शस्त्रमस्त्रं च त्रिभिः शरैरित्याश्चर्यम् ॥ १७ ॥ किं च गरुत्मतेति ॥ १८ ॥ १९ ॥ यतो यया
शक्त्या वज्रः प्रतिहत आस गरुडस्तु नाकंपत ॥ २० ॥ गरुडे वितथोद्यमः सन् शूलं त्रिशूलमाददे धृनवान् ॥ २१ ॥ २२ ॥ प्रतप्ते जांबूनदे यानि

१ हरिशन्देन विम्बं हरतस्तस्येदं नाश्चर्यमित्यपि ज्ञेयम् । २ प्रतप्ते सर्वकालं प्रतप्ततुल्ये कुण्डले अदित्या इति शेषः । ३ छत्रं वरुणस्य यत्पूर्वं भौमेन हतम् ।

रत्नानि तैर्भास्वरे । मेर्वशभूतं मंदरशिखरं महामणिं चार्पयदिति ॥ २३ ॥ २४ ॥ ऐश्वर्यं ज्ञात्वा भूमिः स्तौति । नमस्त इति । परमात्मन् देवाद्यन्तर्यामिन् ॥ २५ ॥ येन मंत्रेण कुन्त्याः प्रसन्नः पूर्वमासीत्तेन मंत्रेण नमस्यति । नम इति । पंकजं नाभौ यस्य तस्मै । जगत्कारणायेत्यर्थः । अत एव सत्कीर्तिमयी पंकजमाला विद्यते यस्य तस्मै । एवंभूतं ध्यायतां पंकजवत्सुप्रसन्ने तापोपशमने नेत्रे यस्य तस्मै । पंकजवत्सुसेव्यौ पंकजांकितौ वांग्री यस्य तस्मै नम इति ॥ २६ ॥ किञ्च भगवते निरतिशयैश्वर्याय वासुदेवाय सर्वभूताश्रयायात एव विष्णवं व्यापिने । न हि सर्वभूताश्रयत्वं परिच्छिन्नस्य संभवतीति कुतः सर्वाश्रयत्वं तत्राह । पुरुषाय सर्वस्मात्कार्यात्पूर्वमेव सते “पूर्वमेवाहमिहासामिति

अस्तौषीदथ विश्वेशं देवी देववरार्चितम् ॥ प्रांजलिः प्रणता राजन् भक्तिप्रवणया धिया ॥ २४ ॥ भूमिरुवाच ॥ नमस्ते देवदेवेश शंखचक्रगदाधरं ॥ भक्तेच्छोपात्तरूपाय परमात्मन् नमोऽस्तु ते ॥ २५ ॥ नमः पंकजनाभाय नमः पंकजमालिने ॥ नमः पंकजनेत्राय नमस्ते पंकजांग्रये ॥ २६ ॥ नमो भगवते तुभ्यं वासुदेवाय विष्णवे ॥ पुरुषाया दिवीजाय पूर्णबोधाय ते नमः ॥ २७ ॥ अजाय जनयित्रेऽस्य ब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ परावरात्मन् भूतात्मन् परमात्मन् नमोऽस्तु ते ॥ २८ ॥

तत्पुरुषस्य पुरुषत्वम्” इति श्रुतेः । एतदपि कुतः । आदिवीजाय आदेर्जगत्कारणस्यापि कारणाय । एवमपि न मृदादिवज्जाड्यमित्याह । पूर्णबोधायेति ॥ २७ ॥ नन्वेवमपि स्वस्य कारणात्पूर्वं सत्त्वं न स्यादत आह । अजायेति । स्वयमजाय । अस्य च जगतो जनयित्रे । उभयत्रापि क्रमेण हेतुद्वयम् । ब्रह्मणे बृहते अनंतशक्तये इति च । बृहत्त्वादजत्वमनंतशक्तित्वात्तज्जनयितृत्वमित्यर्थः । ननु पित्रादयः पुत्रादीनां जनकास्तेषां च तत्पूर्वेषां च भूतानि तेषां च स्वकर्मद्वारेण जीवाः किमत्राहं तत्राह परावरात्मन्नित्यादि । पुत्राद्यात्मकत्वात्त्वमेव जनक

१ पंकजवत् सौकुमार्यसौगंध्ययुक्तौ अंग्री यस्येत्यर्थ इति बाल० । २ पुरुष अन्तःकरणेषु शेते तिष्ठति तथा तस्मै वा पृथा० । ३ परावरात्मन् परे पित्रादीनां जनकाः, अग्रे पित्रादयः, तेषाम् त्मन् अन्तर्यामिन् । परमात्मन् जीवान्तर्यामिन् ।

इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ननु गुणा विश्वोत्पत्त्यादिहेतवस्ते च प्रधानस्येव तस्य च पुरुषः क्षोभकस्तत्र च कालो निमित्तमिति प्रसिद्धं किमत्राहं तत्राह ।
 त्वं वा इति । तमसो धारणेऽप्यसंवृत एव । स्थानाय पालनाय । जगतः सृष्ट्याद्यर्थमुत्कटं रज आदि त्वमेव विभर्षि सृजसीत्यर्थः । कालप्रधान
 पुरुषाश्च त्वद्व्यतिरिक्ता न संति त्वं तु परः सर्वव्यतिरिक्तः । अतस्त्वमेव जनयितेत्यर्थः ॥ २९ ॥ कार्यकारणप्रपञ्चस्य तदव्यतिरेकं तस्य च
 सर्वव्यतिरेकमुपपादयति । अहमिति । अहं भूमिः । मात्राणीति देवा मन इन्द्रियाणीति च त्रिविधाहंकारकार्याणि । कर्ताऽहंकारः ॥ ३० ॥ एवं
 त्वं वै सिसृक्षु रज उत्कटं प्रभो तमोनिरोधाय विभर्ष्यसंवृतः ॥ स्थानाय सत्त्वं जगतो जगत्पते कालः प्रधानं पुरुषो
 भवान् परः ॥ २९ ॥ अहं पयो ज्योतिरथानिलो नभो मात्राणि देवा मन इन्द्रियाणि ॥ कर्ता महानित्यखिलं चराचरं
 त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रमः ॥ ३० ॥ तस्यात्मजोऽयं तव पादपंकजं भीतः प्रपन्नार्तिश्रोतसादितः ॥ तत्पालयैनं
 कुरु हस्तपंकजं शिरस्यमुष्याखिलकल्मषापहम् ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति भूम्याऽर्थितो वाग्भिर्भगवान् भक्ति
 नम्रया ॥ दत्त्वाऽभयं भौमगृहं प्राविशत् सकलर्द्धिमत् ॥ ३२ ॥ तत्र राजन्यकन्यानां षट्सहस्राधिकायुतम् ॥ भौमा
 हृतानां विक्रम्य राजभ्यो ददृशे हरिः ॥ ३३ ॥ तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्य नरवीरं विमोहिताः ॥ मनसा वव्रिरेऽभीष्टं पतिं
 दैवोपसादितम् ॥ ३४ ॥ भूयात् पतिरयं मह्यं धाता तदनुमोदताम् ॥ इति सर्वाः पृथक् कृष्णे भावेन हृदयं दधुः ॥ ३५ ॥
 ताः प्राहिणोद्धारवतीं सुमृष्टविरजोवराः ॥ नरयानैर्महाकोशान् रथाश्वान् द्रविणं महत् ॥ ३६ ॥
 स्तुत्वा प्रार्थयते तस्येति । हे प्रपन्नार्तिहर । तस्य नरकस्य । अयं भगदत्तो नाम भीतोऽत एव मया तव पादपंकजमुपसादितः ॥ ३१ ॥ अभयं
 दत्त्वा ॥ ३२ ॥ शताधिकमित्यपि ज्ञातव्यम् । यथाह श्रीपराशरः । “कन्यापुरे स कन्यानां षोडशातुलविक्रमः ॥ शताधिकानि ददृशे महस्राणि
 महामते” इति । राजभ्य इत्युपलक्षणं सिद्धादिभ्यश्चेति । तथा च तेनैवोक्तम् । “देवसिद्धासुरादीनां नृपाणां च जनार्दन ॥ हत्वा हि सोऽसुरः
 कन्या रुरोध निजमंदिरे” इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्राहिणोत् प्रस्थापयामास । सुमृष्टाः कमनीयाश्च ता विरजोवराश्च ताः । नरयानैः

शिबिकाभिः । अपि च महाकोशानिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सप्रियः सत्यभामासहितः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ गृहोद्यानं निष्कुटं तदुपशोभयति यः ॥ ४० ॥ सेन्द्रा
न्विबुधानिर्जित्येतीन्द्रकृष्णयोः संग्राम उक्तस्तत्र ननु कथं प्रसाधितस्वमनोरथेन श्रीकृष्णेन महेंद्रस्य संग्राम इत्याह । ययाच इति । अच्युतमर्थसाध
नमिति च कर्मद्रयं याचतिधातोः विगृह्यते विग्रहं करोति महानपि तमः क्रोधः । आढ्यतां धनिकतां धिगिति ॥ ४१ ॥ यथा दथावत् । अनेन देव

ऐरावतकुलेभांश्च चतुर्दंतांस्तरस्विनः ॥ पांडुरांश्च चतुष्पष्टिं प्रेषयामास केशवः ॥ ३७ ॥ गत्वा सुरेंद्रभवनं दत्त्वाऽदित्यै
च कुंडले ॥ पूजितस्त्रिदशेंद्रेण सहेंद्राण्या च स प्रियः ॥ ३८ ॥ चोदितो भार्ययोत्पाटय पारिजातं गरुजति ॥ आरो
प्य सेंद्रान् विबुधान् निर्जित्योपानयत्पुरम् ॥ ३९ ॥ स्थापितः सत्यभामाया गृहोद्यानोपशोभनः ॥ अन्वगुर्भ्रमराः
स्वर्गात् तद्गन्धासवलंपटाः ॥ ४० ॥ ययाच आनम्य किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन्नच्युतमर्थसाधनम् ॥ सिद्धार्थ-
एतेन विगृह्यते महानहो सुराणां च तमो धिगाढ्यताम् ॥ ४१ ॥ अथो मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः ॥ यथोप
येमे भगवांस्तावद् रूपधरोऽव्ययः ॥ ४२ ॥ गृहेषु तासामनंपाय्यतर्क्यकृन्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः ॥ रमे रमा
भिर्निजकामसंप्लुतो यथेतरो गार्हकमेधिकांश्चरन् ॥ ४३ ॥ इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि न
विदुः पदवीं यदीयाम् ॥ भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयाऽनुरागहासावलोकनवसंगमजल्पलज्जाः ॥ ४४ ॥

कयादिबंधुजनसमागमोऽपि प्रतिगृहं यौगपद्येन सूचितः । अव्ययः सर्वत्रापि संपूर्ण एव ॥ ४२ ॥ अहो भाग्यं नारीणामित्याह त्रिभिः । गृहे
ष्विति । अतर्क्याणि कर्माणि करोति तथा सः निरस्तं साम्यमतिशयश्च गैरन्येषां तेषु गृहेष्वनपाय्यवस्थितः । रमाभिलक्ष्म्या अंशभूताभिः ।
निजकामसंप्लुतः स्वानंदपरिपूर्णः गार्हकमेधिकान् गृहस्थधर्मान् ॥ ४३ ॥ अनुरागं हाससहितमवलोकं च तत्पूर्वकं नवसंगमं च तद्गतं जल्पं

इत्यर्थः ॥ २८ ॥ ननु गुणा विश्वोत्पत्त्यादिहेतवस्ते च प्रधानस्येव तस्य च पुरुषः क्षोभकस्तत्र च कालो निमित्तमिति प्रसिद्धं किमत्राहं तत्राह ।
 त्वं वा इति । तमसो धारणेऽप्यसंवृत एव । स्थानाय पालनाय । जगतः सृष्ट्याद्यर्थमुत्कटं रज आदि त्वमेव विभर्षि सृजसीत्यर्थः । कालप्रधान
 पुरुषाश्च त्वद्व्यतिरिक्ता न संति त्वं तु परः सर्वव्यतिरिक्तः । अतस्त्वमेव जनयितेत्यर्थः ॥ २९ ॥ कार्यकारणप्रपञ्चस्य तद्व्यतिरेकं तस्य च
 सर्वव्यतिरेकमुपपादयति । अहमिति । अहं भूमिः । मात्राणीति देवा मन इन्द्रियाणीति च त्रिविधाहंकारकार्याणि । कर्ताऽहंकारः ॥ ३० ॥ एवं
 त्वं वै सिसृक्षु रज उत्कटं प्रभो तमोनिरोधाय विभर्ष्यसंवृतः ॥ स्थानाय सत्त्वं जगतो जगत्पते कालः प्रधानं पुरुषो
 भवान् परः ॥ २९ ॥ अहं पयो ज्योतिरथानिलो नभो मात्राणि देवा मन इन्द्रियाणि ॥ कर्ता महानित्यखिलं चराचरं
 त्वय्यद्वितीये भगवन्नयं भ्रमः ॥ ३० ॥ तस्यात्मजोऽयं तव पादपंकजं भीतः प्रपन्नार्तिश्रोतृसादितः ॥ तत्पालयैनं
 कुरु हस्तपंकजं शिरस्यमुष्याखिलकलमषापहम् ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति भूम्याऽर्थितो वाग्भिर्भगवान् भक्ति
 नम्रया ॥ दत्त्वाऽभयं भौमगृहं प्राविशत् सकलार्द्धिमत् ॥ ३२ ॥ तत्र राजन्यकन्यानां षट्सहस्राधिकायुतम् ॥ भौमा
 हृतानां विक्रम्य राजभ्यो ददृशे हरिः ॥ ३३ ॥ तं प्रविष्टं स्त्रियो वीक्ष्य नरवीरं विमोहिताः ॥ मनसा वत्रिरेऽभीष्टं पतिं
 देवोपसादितम् ॥ ३४ ॥ भूयात् पतिरयं मह्यं धाता तदनुमोदताम् ॥ इति सर्वाः पृथक् कृष्णे भावेन हृदयं दधुः ॥ ३५ ॥
 ताः प्राहिणोद्वारवतीं सुमृष्टविरजोवराः ॥ नरयानैर्महाकोशान् रथाश्वान् द्रविणं महत् ॥ ३६ ॥

स्तुत्वा प्रार्थयते तस्येति । हे प्रपन्नार्तिहर । तस्य नरकस्य । अयं भगदत्तो नाम भीतोऽत एव मया तव पादपंकजमुपसादितः ॥ ३१ ॥ अभयं
 दत्त्वा ॥ ३२ ॥ शताधिकमित्यपि ज्ञातव्यम् । यथाह श्रीफराशरः । “कन्यापुरे स कन्यानां षोडशातुलविक्रमः ॥ शताधिकानि ददृशे तद्वत्प्राणि
 महामते” इति । राजभ्य इत्युपलक्षणं सिद्धादिभ्यश्चेति । तथा च तेनैवोक्तम् । “देवसिद्धासुरादीनां नृपाणां च जनार्दन ॥ हत्वा हि सोऽसुरः
 कन्या रुरोध निजमंदिरे” इति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ प्राहिणोत् प्रस्थापयामास । सुमृष्टाः कमनीयाश्च ता विरजोवराश्च ताः । नरयानैः

शिबिकाभिः । अपि च महाकोशानिति ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ सप्रियः सत्यभामासहितः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ गृहोद्यानं निष्कुटं तदुपशोभयति यः ॥ ४० ॥ सेन्द्रा
न्विबुधान्निर्जित्येतीन्द्रकृष्णयोः संग्राम उक्तस्तत्र ननु कथं प्रसाधितस्वमनोरथेन श्रीकृष्णेन महेंद्रस्य संग्राम इत्याह । ययाच इति । अच्युतमर्थसाध
नमिति च कर्मद्वयं याचतिधातोः विगृह्यते विग्रहं करोति महानपि तमः क्रोधः । आढ्यतां धनिकतां धिगिति ॥ ४१ ॥ यथा यथावत् । अनेन देव

ऐरावतकुलेभांश्च चतुर्दंतांस्तरस्विनः ॥ पांडुरांश्च चतुष्पष्टिं प्रेषयामास केशवः ॥ ३७ ॥ गत्वा सुरेंद्रभवनं दत्त्वाऽदित्यै
च कुंडले ॥ पूजितस्त्रिदशेंद्रेण सहेंद्राण्या च स प्रियः ॥ ३८ ॥ चोदितो भार्ययोत्पाटय पारिजातं गस्तनति ॥ आरो
प्य सेंद्रान् विबुधान् निर्जित्योपानयत्पुरम् ॥ ३९ ॥ स्थापितः सत्यभामाया गृहोद्यानोपशोभनः ॥ अन्वगुर्ध्रमराः
स्वर्गात् तद्गन्धासवलंपटाः ॥ ४० ॥ ययाच आनम्य किरीटकोटिभिः पादौ स्पृशन्नच्युतमर्थसाधनम् ॥ सिद्धार्थ
एतेन विगृह्यते महानहो सुराणां च तमो धिगाढ्यताम् ॥ ४१ ॥ अथो मुहूर्त एकस्मिन्नानागारेषु ताः स्त्रियः ॥ यथोप
येमे भगवांस्तावद् रूपधरोऽव्ययः ॥ ४२ ॥ गृहेषु तासामनपाय्यतर्क्यकृन्निरस्तसाम्यातिशयेष्ववस्थितः ॥ रमे रमा
भिर्निजकामसंप्लुतो यथेतरो गार्हकमेधिकांश्चरन् ॥ ४३ ॥ इत्थं रमापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि न
विदुः पदवीं यदीयात् ॥ भेजुर्मुदाऽविरतमेधितयाऽनुरागहासावलोकनवसंगमजल्पलज्जाः ॥ ४४ ॥

कयादिबंधुजनसमागमोऽपि प्रतिगृहं यौगपद्येन सूचितः । अव्ययः सर्वत्रापि संपूर्ण एव ॥ ४२ ॥ अहो भाग्यं नारीणामित्याह त्रिभिः । गृहे
ष्विति । अतर्क्याणि कर्माणि करोति तथा सः निरस्तं साम्यमतिशयश्च यैरन्येषां तेषु गृहेष्वनपाय्यवस्थितः । रमाभिलक्ष्म्या अंशभूताभिः ।
निजकामसंप्लुतः स्वानंदपरिपूर्णः गार्हकमेधिकान् गृहस्थधर्मान् ॥ ४३ ॥ अनुरागं हाससहितमवलोकं च तत्पूर्वकं नवसंगमं च तद्गतं जल्पं

च तस्मिन् लज्जां च भेजुः ॥ ४४ ॥ विश्रमणं पादसंवाहनम् । केशप्रसारः केशप्रसाधनम् । दासीनां शतानि विद्यन्ते यासां तथाभूता अपि स्वयं विभोर्दास्यं विदधुः ॥ ४५ ॥ इति श्रीमद्भागवते दशमस्कंधोत्तरार्धे श्री० टीकायामेकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ ॥ ७५ ॥
अथ पष्टितमे कृष्णः परिहासेन रुक्मिणीम् ॥ कोपयित्वा ततः प्रेमकलहे तामसांत्वयत् ॥ १ ॥ रामारामजनानंदमहोदयचिडम्बनैः ॥ रुक्मिण्या प्रेमकलहच्छद्मनैश्चर्यमीर्यते ॥ २ ॥ स्वतल्पस्थं स्वपर्यंकस्थम् ॥ १ ॥ वक्ष्यमाणं रुक्मिण्याः श्रीकृष्णे परमप्रेमसंभावयितुं तस्योक्त

प्रत्युद्गमासनं वरार्हणपादशौचतांबूलविश्रमणवीजनगंधमाल्यैः ॥ केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशता अपि विभो विदधुः स्म दास्यम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे उत्तरार्धे नरक वधपारिजातहरणं नामैकोनषष्टितमोऽध्यायः ॥ ५९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कर्हिचित् सुखमासीनं स्वतल्पस्थं जगद् गुरुम् ॥ पतिं पर्यचरद्भैष्मी व्यजनेन सखीजनैः ॥ १ ॥ यस्त्वेतल्लीलया विश्वं सृजत्यत्यवतीश्वरः ॥ स हि जातः स्वसेतूनां गोपीथां यदुष्वजः ॥ २ ॥ तस्मिन्नंतर्गृहे भ्राजन्मुक्तादामविलंबिना ॥ विराजिते वितानेन दीपैर्मणिमयैरपि ॥ ३ ॥ मल्लिकादामभिः पुष्पैर्द्विरेफकुलनादिते ॥ जालरंध्रप्रविष्टैश्च गोभिश्चंद्रमसोऽमलैः ॥ ४ ॥ पारिजातवनामोदवायुनोद्यानशालिना ॥ धूपैरगुरुजैराजन् जालरंध्रविनिर्गतैः ॥ ५ ॥ पयःफेननिभे शुभ्रे पर्यंके कशिपूत्तमे ॥ उपतस्थे सुखासीनं जगतामीश्वरं पतिम् ॥ ६ ॥

मेव तत्त्वमनुस्मारयति । यस्त्विति ॥ २ ॥ आदौ तावत्त्रिभिः श्लोकैर्मदिरमनुवर्णयति । तस्मिन्निति । तच्छब्देनातिप्रसिद्धमाह । भ्राजन्ति मुक्तादामानि तेषां विलंबाः संति यस्मिन्स्तेन वितानेन । विराजिते तृतीयांतानां विराजितपदेनान्वयः ॥ ३ ॥ सुगंधितया द्विरेफकुलैर्नादिते । प्रविशद्भिश्चंद्रशिमभिः ॥ ४ ॥ निर्गच्छद्भिर्गुरुसंभवैर्धूपैश्चातिमनोहरत्वं दर्शितम् ॥ ५ ॥ पयसः क्षीरस्य फेन इव मृदूनि पर्यंकस्थे कशिपूत्तमे

१ प्रत्युद्गमम् । अभ्युत्थानपूर्वकं समीपगमनम् । आसनम् आसनदानम् । २ गोपीथाय रक्षणाय । ३ विलंबा लंबमानसमूहाः ।

हंसतुलिकायाम् । उपतस्थे असेवत ॥ ६ ॥ तदेवाभिनयति । वालव्यजनमिति ॥ ७ ॥ उपाच्युतमच्युतस्य समीपे सा मणिनूपुराभ्यां रेजे । कणयती मणिमयौ नूपुरौ कूजयंती तथा अंगुलीयवलयव्यजनान्यग्रहस्ते हस्ताग्रे यस्याः सा । वस्त्रातेन गूढौ स्थगितौ कुचौ तयोः कुंकुमं तेन शोणो हागस्तस्य भासा तथा नितंबे धृता या परार्ध्या अमूल्या कांची तथा च रेजे ॥ ८ ॥ तां निरीक्ष्य प्रीतः सन्स्मयमानो हरिरावभाषे । कथंभूताम् । आलीलया धृतनरतनोस्तस्यानुरूपरूपाः अनुरूपं रूपं यस्यास्ताम् । यथोक्तं श्रीपराशरेण--“देवत्वे देवदेहेयं

वालव्यजनमादाय रत्नदंडं सखीकरात् ॥ तेन बीजयती देवी उपासांचक्र ईश्वरम् ॥ ७ ॥ सोपाच्युतं कणयती मणिनूपुराभ्यां रेजौगुलीयवलयव्यजनाग्रहस्ता ॥ वस्त्रांतगूढकुचकुंकुमशोणहारभासा नितंबधृतया च परार्ध्याकां च्या ॥ ८ ॥ तां रूपिणीं श्रिय मनन्यगतिं निरीक्ष्य या लीलया धृततनोरनुरूपरूपा ॥ प्रीतः स्मयन्नलककुण्डल निष्ककंठवक्रोल्लसत्स्मितसुधां हरिरावभाषे ॥ ९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ राजपुत्रीप्सिता भूपैलोकपालविभूतिभिः ॥ महानुभावैः श्रीमद्भिः रूपौदार्यवल्लोजितैः ॥ १० ॥ तान् प्राप्तानर्थिनो हित्वा चैद्यादीन्स्मरदुर्मदान् ॥ दत्ता भ्रात्रा स्वपित्रा च कस्मान्नो वद्वेषेऽसमान् ॥ ११ ॥ राजभ्यो विभ्यतः सुभ्रः समुद्रं शरणं गतान् ॥ बलवद्भिः कृतद्वेषान्प्रा यस्त्यक्तनृपासनान् ॥ १२ ॥

मनुष्यत्वे च मानुषी ॥ विष्णोर्देहानुरूपां वै करोत्येषाऽऽत्मनस्तनुम्” इति । किंचालकैः कुंडलाभ्यां निष्केण पदकेनालंकृतकंठेन च चतुर्दिक्षु शोभिते वक्त्रे उल्लसंती स्मितसुधा यस्यास्ताम् ॥ ९ ॥ सर्वगुणयुक्ताऽपि तव बुद्धिर्मदेत्याशयेनाह राजपुत्रीत्याद्येकादशभिः । हे राजपुत्रि लोकपालानामिव विभूतिरैश्वर्यं येषां तैस्तथा महाप्रभावैराढ्यै रूपादिभिर्हर्जितश्च पूर्वमीप्सिताऽसि ॥ १० ॥ तान्हित्वा नोऽस्मानसमानं कस्माद्वद्वेषे वृत्तवती त्वम् ॥ ११ ॥ किंच । प्रायशो राजभ्यो जरासंधादिभ्यो विभ्यतो भयं प्राप्नुवतः ॥ १२ ॥

भा. ६. ३.
॥ १७० ॥

अस्पष्टवर्त्मनामविज्ञाताचाराणाम् । अलोकपथमस्त्रीपारतन्त्र्यम् । पदवीं मार्गम् । आस्थिता अनुसृताः ॥ १३ ॥ किं च निष्किंचना इति ॥ १४ ॥ आत्मसमं परस्परमनुरूपम् । जन्मैश्वर्याभ्यां सहिता आकृतिः रूपं जातिर्वा समा । भव आयतिः ॥ १५ ॥ न दीर्घा समीक्षा विचारो यस्यास्तया ॥ १६ ॥ अथ इदानीमपि ॥ १७ ॥ तर्हि किमित्यानीताऽहमिति चेत्तत्राह । चैद्यशाल्वजरासंधेति । मम मां द्विपंति ॥ १८ ॥ स्मयनुत्तये

अस्पष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषाम् ॥ आस्थिताः पदवीं सुभ्रुः प्रायः सीदन्ति योषितः ॥ १३ ॥ निष्किंचना वयं शश्वन्निष्किंचनजनप्रियाः ॥ तस्मात् प्रायेण न ह्याढ्या मां भजन्ति सुमध्यमे ॥ १४ ॥ ययोरात्मममं वित्तं जन्मैश्वर्याकृतिर्भवः ॥ तयोर्विवाहो मैत्री च नोत्तमाधमयोः क्वचित् ॥ १५ ॥ वैदर्भ्येतदविज्ञाय त्वयाऽदीर्घसमीक्षया ॥ वृत्ता वयं गुणैर्हीना भिक्षुभिः श्लाघिता मुधा ॥ १६ ॥ अथात्मनोऽनुरूपं वै भजस्व क्षत्रियर्षभम् ॥ येन त्वमाशिषः सत्या इहामुत्र च लप्स्यसे ॥ १७ ॥ चैद्यशाल्वजरासंधदंतवक्रादयो नृपाः ॥ मम द्विपंति वामोरु रुक्मी चापि तवाग्रजः ॥ १८ ॥ तेषां वीर्यमदांधानां दृप्तानां स्मयनुत्तये ॥ आनीतासि मया भद्रे तेजोऽग्रहरताऽसताम् ॥ १९ ॥ उदासीना वयं नूनं न ह्यपत्यार्थकामुकाः ॥ आत्मलब्ध्याऽऽस्महे पूर्णा गेहयोज्योतिरक्रियाः ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एतावदुक्तं भगवान् । त्मानं बहुभामिव ॥ मन्यमानामविश्लेषात् तद्वर्षघ्न उपारमत् ॥ २१ ॥ इति त्रिलोकेशपतेस्तदात्मनः प्रियस्य देव्यश्रुतपूर्वमप्रियम् ॥ आश्रुत्य भीता हृदि जातवेपथुश्चितां दुरन्तां रुदती जगाम ह ॥ २२ ॥

गर्वाण्यनयनाय ॥ १९ ॥ स्त्रीणामतिदुःसहमौदासीन्यमकामत्वं चाह । उदासीना इति । गेहयोर्देहगेहयोरुदासीना अत एव ज्योतिरक्रियाः ज्योतिः प्रदीपादि तद्वत्साक्षिमात्रतया क्रियाः हिता आस्महे वर्तामहे इति ॥ २० ॥ अविश्लेषाद्धेतोः आत्मानमेव बहुभामित्येवार्थे इव शब्दः ॥ २१ ॥ २२ ॥

१ आढ्या धनादिस्तम्भनाः । २ भिक्षुभिर्नारदादिभिः । ३ येन सैव्यमानेन आशिषः कामनाः सत्याः न तु अस्मास्विव विफलाः । ४ अमुत्र अन्यजन्मनि दानादिद्रव्यद्वारा धनाढ्यो भवति । ५ बहुभाम इतरपत्न्यपेक्षया भगवतो निरतिशयप्रीतिविषयम् ।

श्री. टी.
अ ६०

॥ १७० ॥

चिंतालक्षणमाह । पदेति । नखैरुणा श्रीः कांतिर्यस्य तेन सुजातेन सुकोमलेन पदा ॥ २३ ॥ सुदुःखमप्रियश्रवणात् । भयं
त्यागशंकया । शोकोऽनुतापः तैर्विनष्टा बुद्धिर्यस्यास्तस्याः । श्लथंति पतंति वलयानि यस्माद्वस्तात् । देहश्च पपान विक्लवा अवशा
धीर्यस्यास्तस्याः ॥ २४ ॥ हास्यस्य प्रौढिं गांभीर्यम् ॥ २५ ॥ चतुर्भुज इति उत्थापनाश्लेषणवक्रारिमार्जनाद्यर्थमाविष्कृतचतुर्भुज इत्यर्थः ।

पदा सुजातेन नखारुणश्रिया भुवं लिखंत्यश्रुभिरंजनामितैः ॥ आसिचती कुंकुमरूपितौ स्तनौ तस्यावधोमुख्यतिदुः
खरुद्धवाक् ॥ २३ ॥ तस्याः सुदुःखमयशोकविनष्टबुद्धेर्हस्ताच्छ्रथदलयतो व्यजनं पपात ॥ देहश्च विक्लवधियः सहसैव
मुह्यन् रंभेव वायुविहता प्रविकीर्य केशान् ॥ २४ ॥ तद् दृष्ट्वा भगवान् कृष्णः प्रियायाः प्रेमबंधनम् ॥ हांस्यप्रौढिम
जानंत्याः करुणः सोन्वकंपत ॥ २५ ॥ पर्यकादवरुह्याशु तामुत्थाप्य चतुर्भुजः ॥ केशान् समुह्य तद्वत्क्रं.प्रामृजत् पद्मपा
णिना ॥ २६ ॥ प्रमृज्याश्रुकलेः नेत्रे स्तनौ चोपहतौ शुचा ॥ अश्लिषद् बाहुना राजन्ननन्यविषयां सतीम् ॥ २७ ॥
सांत्वयामास सांत्वज्ञः कृपयाऽकृपणां प्रभुः ॥ हास्यप्रौढिभ्रंमचित्तामतदर्ही सतां गतिः ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
मा मा वैदर्भ्यसूयेथा जाने त्वां मत्परायणाम् ॥ त्वद्वचः श्रोतुकामेन क्ष्वेल्याचरितमंगने ॥ २९ ॥ मुखं च प्रेमसंरंभ
स्फुरिताधरमीक्षितुम् ॥ कटाक्षेपासुणापांगं सुंदरश्रुकुटीतटम् ॥ ३० ॥

समुह्य निबध्य ॥ २६ ॥ अश्रुकले अश्रुभिः शोभिते । शुचा शोकाश्रुभिः ॥ २७ ॥ सांत्वयामासानुनीतवान् ॥ २८ ॥ मा माम् । तद्वचः
किं नु वदिष्यसीति श्रोतुकामेन श्रोतुमिच्छता क्ष्वेल्या नर्मणा एवमाचरितमुक्तं न तत्त्वतः । हे अंगने सुंदरि ॥ २९ ॥ प्रेमसंरंभेण प्रणय
कोपेन स्फुरितः कंपितोऽधरो यस्मिंस्तत् । कटाशब्देन कटाक्षास्तैराक्षेपैरुणावपांगौ यस्मिंस्तत् । अत एव सुंदरं कुटिलं श्रुकुटीतटं यस्मिं

स्तत् ॥ ३० ॥ ननु कलहे किं कौतुकं सुखं वाऽत आह । अयं हीति । नर्मेर्नर्मभिः । यामः कालः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ भगवतस्तस्य ऐश्वर्ययुक्तं
मुखं सत्रीडेन हासेन रुचिरेण स्निग्धेनापांगेन वीक्षमाणा ॥ ३३ ॥ “असमत्वं भयं दुर्गाश्रयणं प्रबलैः कलिः । अराजत्वमविज्ञाता लौकिकेहावसादनम्
निष्किञ्चनत्वं तत्प्रीतिराढ्यानादरणीयता । अनौचित्यं निर्गुणत्वं वृथा श्लाघा च भिक्षुभिः ॥ औदासीन्यमकामत्वं स्वदोषान्बोडशाऽसतः ॥
अज्ञत्वादीर्विदर्शित्वे भैष्या राज्ञां बहून्गुणान् ॥ कृष्णनर्मोदितान्भैष्मी न्यवेद्यतद्गुणस्तत्रैः ॥” भगवता स्वनिदापराणीव यानि वचनान्यु-
क्तानि तानि सर्वोत्कर्षपरतया व्याचक्षाणा प्रतिभाषते स्म । तत्र यदुक्तं ‘कस्मान्नो ववृषेऽसमान्’ इति तत्रासाम्यं सत्यमेवेत्याह नन्वेवमिति ।
अयं हि परमो लांभो गृहेषु गृहमेधिनाम् ॥ यन्नर्मेर्नीयते यामः प्रियया भीरु भामिनि ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
सैवं भगवता राजन् वैदर्भीं परिसांत्विता ॥ ज्ञात्वा तत्परिहासोक्तिं प्रियत्यागभयं जहौ ॥ ३२ ॥ वभाषे ऋषभं पुंसां वी-
क्षंती भगवन्मुखम् ॥ सत्रीडहासरुचिरस्निग्धापांगेन भारत ॥ ३३ ॥ रुक्मिण्युवाच ॥ नन्वेवमेतदरविंदविलोचनाऽऽह
यद् वै भवान् भगवतोऽसदृशी विभूम्नः ॥ क स्वे महिम्न्यभिरतो भगवांश्च्यधीशः काहं गुणप्रकृतिरज्ञगृहीतपादा ॥
॥ ३४ ॥ सत्यं भयादिव गुणेभ्य उरुक्रमांतः शेते समुद्र उपलंभन मात्र आत्मा ॥ नित्यं कर्दिद्रियगगैः कृतविग्रह-
स्त्वं त्वत्सेवकैर्नृपपदं विधुतं तमोधम् ॥ ३५ ॥

हे अरविंदविलोचन त्र्यधीशस्त्रयाणां ब्रह्मादीनामप्यधीशो नियन्ता त्वं क क्व चाहं गुणप्रकृतिस्त्रिगुणस्वभावा प्राकृता गुणमयी प्रकृतिर्वा । ननु
त्वमेवाधीश्वरी श्रीः सर्वैरुपास्यत्वादिति चेदत आह । अज्ञैः सकामैर्गृहीतौ पादौ यस्याः सा ॥ ३४ ॥ यदुक्तं “राजभ्यो विभ्यतः सुभूः
समुद्रं शरणं गतान्” इति तत्राह । सत्यमिति । हे उरुक्रमेति भयाभावं दर्शयति । गुणाः शब्दादय एव राजन् इति राजानस्तेभ्यो भयादिवेति
अंतर्हृदये समुद्रे तद्गदाधरे विषयाकारैरपरिच्छिन्न इत्यर्थः । शेते निश्चलतया प्रकाशने । उपलंभनमात्रश्चैन्यत्र आत्मा भवानिति । ‘बल-

१ द्विविधं वादयम्—उष्टनावनाववाधकवेकम्, एकं दुःखपरिहारात्मकम् । तत्र पश्चादुक्तं दुःखविनाशकमिति भावेनाह—सैवमिति । २ ‘अन्गृहीतपादा’ इति पाठान्तरम् । अन्यैर्ब्रह्मादिभिः । ३ समुद्रे
पञ्चभिर्महाभिः—पथिव्यमेजोवाय्वाकाशाः पञ्चमद्रास्तुक्ते शरीर इत्यर्थो वा ।

वद्भिः कृतद्वेषान्' इति यदुक्तं तदपि सत्यमित्याह । नित्यमिति । कर्दिन्द्रियगणैः कुत्सितैर्बहिर्मुखैरिन्द्रियगणैः । वृत्त्यभिप्रायेण बहुवचनम् । कुत्सित इन्द्रियगणो येषामिति वा । तैस्त्वं नित्यं कृतविग्रहः तेषु तवाप्रतीतेः । यदुक्तं 'त्यक्तनृपासनान्' इति तदपि युक्तमेवेत्याह । त्वत्सेवकै रिति । नृपाणां पदमासनमंधं गाढं तम एव तत् । अविवेकबहुलत्वात् । त्वत्सेवकैरेव तत्त्यक्तं किं पुनर्वक्तव्यं त्वया त्यक्तमिति ॥ ३५ ॥ "अस्पृष्टवर्त्मनां पुंसामलोकपथमीयुषाम्" इति यदुक्तं तदपि तथैवेत्याह । त्वत्पादेति । नृपशुभिर्नराकारैः पशुभिः । किं पुनर्वक्तव्यं तव वर्त्मा स्फुटमिति । किं च यस्माद्ये भवंतमनुवर्तते तेषामपीहितमलौकिकमिव । अथो अतः किमु वक्तव्यं तवेश्वरस्येहितमलौकिकमित्यर्थः । "आस्थिता पदवीं सुभ्रूः प्रायः सीदन्ति योषितः" इत्यस्य परिहारं वक्ष्यति । यद्वाञ्छयेति पंचमश्लोके ॥ ३६ ॥ "निष्किंचना वयं शश्वन्निष्किंचनजन त्वत्पादपद्ममकरंदजुषां मुनीनां वर्त्मास्फुटं नृपशुभिर्ननु दुर्विभाव्यम् ॥ यस्मादलौकिकमिवेहितमीश्वरस्य भूमं स्तवेहितमथो अनुये भवंतम् ॥ ३६ ॥ निष्किंचनो ननु भवान् न यतोऽस्ति किंचिद् यस्मै बलिं बलिभुजोऽपि हरन्त्यजाद्याः ॥ न त्वा विदन्त्यसुतृप्तोर्तकमाद्व्यतांधाः प्रेष्ठो भवान् बलिभुजामपि तेपि तुभ्यम् ॥ ३७ ॥ त्वं वै सम स्तपुरुषार्थमयः फलात्मा यद्वाञ्छया सुमतयो विसृजन्ति कृत्स्नम् ॥ तेषां विभो समुचितो भवतः समाजः पुंसः स्त्रियाश्च रतयोः सुखदुःखिनोर्न ॥ ३८ ॥

प्रियाः ॥ तस्मात्प्रायेण न ह्याढ्या मां भजन्ति सुमध्यमे" इत्येतच्छ्लोकोक्तं दोषत्रयं परिहरति । निष्किंचन इति । दरिद्रतालक्षणं निष्किंचनत्वं तु तव न घटत इत्याह । यस्मा इति । अन्यतो बलिभुजः पूज्या अपि ब्रह्मादयो यस्मै भवते बलिं हरन्ति तस्य सर्वेश्वरस्य भवतो दरिद्रता न घटत इत्यर्थः । निष्किंचनजनप्रिया इत्यत्र तत्पुरुषेण बहुव्रीहिणा वा निंदा स्यादिति स्वयमप्युभयथा स्तौति । प्रेष्ठो भवानिति । बलिभुजां ब्रह्मादीनां लोकेश्वराणां त्वं प्रेष्ठस्तेऽपि तुभ्यं तवेति । "तस्मात्प्रायेण न ह्याढ्या मां भजन्ति" इति तस्योत्तरम् । न त्वा विदन्तीति । आढ्यतयाऽधास्तथा त्वामंतकं न विदन्ति । अतस्ते असुतृपः असूनेव तर्पयन्ति न त्वां भजन्तीत्यर्थः ॥ ३७ ॥ बलिभुजामपि भवान्प्रेष्ठ इत्यत्र

१ न तु नृपालनमिति भावः । २ यद्वाञ्छया नृपेति ४१ तमश्लोके । ३ 'वर्त्मस्फुटम्' इति विजयध्वजीकारपाठः, तेन सर्वं सरळम् । ४ अन्तकमायुर्हरतं कालरूपम् । ५ त्वदितरं सर्वम् ।

हेतुं वदंती 'ययोरेव समं वित्तम्' इत्यनेनोक्तमनौचित्यं परिहरति । त्वं वा इति । फलात्मा परमानंदरूपः । 'एतस्यैवानंदस्यान्यानि भूतानि मात्रामुपजीवंति' इति श्रुतेः । समाजः सेव्यसेवकलक्षणसंबंधो न तु पुंसः स्त्रियाश्च मिथो रतयोः । अत एव तत्कृतसुखदुःखिनोः । तदाकुलयोरित्यर्थः ॥ ३८ ॥ 'भिक्षुभिः श्लाघिता मुधा' इत्यस्य परिहारः त्वमिति भिक्षुपदव्याख्यानं न्यस्तदंडैर्मुनिभिरिति । मुधेत्यस्य परिहारः आत्मेति । यदर्थं सर्वं प्रियं भवति तस्य जगतामात्मनस्तव वरणं न वृथेत्यर्थः । किं च आत्मद इति । 'वैदभ्येतदविज्ञाय त्वयाऽदीर्घसमीक्षया' इति स्वस्मि वृत्तं दोषद्वयं परिहरति । इतीति । इति ज्ञात्वैव मे मया वृतोऽसीत्यज्ञानपरिहारः । हित्वेत्यदीर्घसमीक्षापरिहारः । भवतो भ्रुवः सकाशादुदीरितो यः कालस्तस्य वेगस्तेन ध्वस्ता आशिषो येषां तान्ब्रह्मादीनपि विहाय । कुतोऽन्ये वराका इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ स्वाज्ञानं परिहृत्य पुरुषांतरगुणवर्णन

त्वं न्यस्तदंडमुनिभिर्गदितानुभाव आत्मात्मदश्च जगतामेति मे वृतोऽसि ॥ हित्वा भवद्भ्रुव उदीरितकालवेगध्वस्ता शिषोऽब्जभवनाकपतीन् कुतोऽन्ये ॥ ३९ ॥ जाड्यं वचस्तव गदाग्रज यस्तु भूपान विद्राव्य शार्ङ्गनिनदेन जहर्थ मां त्वम् ॥ सिंहो यथा स्वचलिमीश पशून् स्वभागं तेभ्यो भयाद् यदुदधिं शरणं प्रपन्नः ॥ ४० ॥ यद्वाञ्छया नृपशिखामणयोऽङ्ग वैन्य जायंतनाहुषगयादय ऐकपत्यम् ॥ राज्यं विसृज्य विविशुर्वनमंबुजाक्ष सीदंति तेऽनु पदवीं त इहास्थिताः किम् ॥ ४१ ॥

प्रदीप्तकोपसंरम्भेण तस्मिन्नेवाज्ञानमापादयति । जाड्यमिति । सिंहो यथा पशून्विद्राव्य स्वचलिं हरति तथा शार्ङ्गवनुर्निनादेनैव जरासंधादीन्विद्राव्य मां स्वभागं प्रियं यस्त्वं हतवानसि तस्य तव राजभ्यो भयादुदधिं प्रपन्न इति यद्वचो भाषणं तज्जाड्यं मां दयम् । न घटत इत्यर्थः ॥ ४० ॥ यच्च 'अन्यदस्पष्टवर्त्मनाम्' इत्यादिना अर्थात्त्वां भजतः सीदंतीत्यवसादनं श्रमावहत्वमुक्तं तदपि मंदमेवेत्याह । यद्वाञ्छयेति । यस्य तव भजन वाञ्छया नृपोत्तमाः । अङ्गो वेनस्य पिता, वैन्यः पृथुः, जायंतो भरतः, नाहुषो ययातिः, गयश्चादिर्येषां ते य एते तव पदवीं मार्गमाश्रितास्ते किं सीदंति न सीदंत्येव । अपि तु त्वत्पदं प्राप्ता इत्यर्थः । एवं कोपावेशेनावसादनस्य परिहारादस्पष्टवर्त्मनामित्येतदानंतर्यं विहा

यात्रोत्कर्षः ॥ ४१ ॥ यच्चोक्तम् 'अथात्मनोऽनुरूपम्' इति तत्राह । काऽन्यमिति श्लोकद्वयेन । गुणानामालयस्य तव पादसरोजगंधं जनताया अपवर्गं मोक्षरूपं लक्ष्म्या आलयं तत्सेव्यं सद्भिर्मुखरितं वर्णितमाघ्राय तमविगणय्य मर्त्या मरणधर्मिका सदा उरुभयं यस्य तमन्यं का स्त्री श्रयेत सेवेत । अर्थे विविक्ता दृष्टिर्यस्याः सा गुणालयस्येत्यनेन गुणैर्हीना इति यदुक्तं तदपास्तम् ॥ ४२ ॥ अतस्त्वामेवाहमभजमित्याह । तं त्वेति किं च प्रार्थयते । स्यादिति । अरणं शरणम् । सृतिभिर्देवतिर्यगादिभिर्जन्मभिः । पाठांतरे त्वर्थवादबहुलकर्मश्रवणैरित्यर्थः । कथं भूतस्य तव । यस्त्वमनृतस्य संसारस्यापवर्गो नाशो यस्मात्स भजंतमुपयात्यात्मसात्करोति तस्य तवांगिरिति । भीतस्य हि अरणं शरणमेवा काऽन्यं श्रयेत तव पादसरोजगंधमाघ्राय सन्मुखरितं जनताऽपवर्गम् ॥ लक्ष्म्यालयं त्वविगणय्य गुणालयस्य मर्त्या संदोरुभयमर्थविविक्तदृष्टिः ॥ ४२ ॥ तं त्वानुरूपमभजं जगतामधीशमात्मानमत्र च परत्र च कामपूरम् ॥ स्यान्मे तवांगिररणं सृतिभिर्भ्रमंत्या यो वै भजंतमुपयात्यनृतापवर्गः ॥ ४३ ॥ तस्याः स्युरच्युत नृपा भवतोपदिष्टाः स्त्रीणां गृहेषु खरगोश्वविडालभृत्याः ॥ यत्कर्णमूलमरिकर्षण नोपयाथाद युष्मत्कथा मृडविरिंचसभासु गीता ॥ ४४ ॥ त्वक्श्मश्रुरोमनखकेशपिनद्धमंतर्मासास्थिरक्तकृमिविट्कफपित्तवातम् ॥ जीवच्छवं भजति कांतमतिर्विमूढा या ते पदाब्जमकरंदमजिघ्रती स्त्री ॥ ४५ ॥

नुरूपं भजनयोग्यमतस्त्वामहमभजमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ये चोक्ता राज्ञां बहवो गुणाः "राजपुत्रीप्सिता भूपैलोकपालविभूतिभिः" इत्यादिना तत्र सेष्यं सशापं सांगुलिभंगं चाह द्वाभ्याम् । तस्याः स्युरिति । खरा इव केवलं भारवाहा गावो बलीवर्दा इव नित्यं व्यापारकृष्टाः श्वान इवावमता विडाला इव कृपणा हिंसाश्च भृत्या इव किकरा नृपास्तस्या दुर्भगायाः पतयः स्युः यस्याः कर्णमूलं त्वत्कथा न प्राप्नुयादिति ॥ ४४ ॥ तथाहि । ते पदाब्जमकरंदमजिघ्रती सती या स्त्री विमूढा सा कांतोऽयमिति मतिर्यस्याः सा कांतमतिर्जीवच्छवं भजति । त्वगादि

१ लक्ष्म्यालयमिति लक्ष्म्याः मम आलयं त्वां त्यक्त्वा कथमन्यमहं भजे इति साकूतम् । लक्ष्म्यालयं त्वाम् अन्या अपि न त्यजन्ति लक्ष्मीस्तु कथम् । 'लक्ष्म्याः सकलसम्पदः' ३० पा० । २ मयं मरणादि । ३ 'कफवातपित्तम्' इति पाठान्तरम् । ४ अथवा येषां कर्णमूलं तव कथा न प्राप्नुयाद्, एतादृशा भवतोपदिष्टाश्चेत्यादयः । एतच्च 'कस्याः स्युरच्युत' इति पाठे त्वतीव सम्यक् ।

भिर्बहिः पिनद्धं छत्रमंतर्मांसादिमयमिति ॥ ४५ ॥ यदुक्तमुदासीना वयमित्यादिना तत्राह । अस्त्विति । यद्यपि त्वं निरपेक्षस्तथाऽपि मम ते चरणानुरागोऽस्तु मयि च मय्यपि नातिरिक्ता अतिशयवती दृष्टिर्यस्य तस्य ते आत्मन् आत्मन्येव रतस्य । तर्हि तव तेन को लाभः । त्वच्चरणानुराग एव महालाभः । किञ्च । यर्ह्यस्य विश्वस्य वृद्धये उपात्ता रजसोऽतिमात्रा औत्कण्ठ्यं येन स तथाभूतः सन्मामीक्षसे । उ एवार्थे ह हर्षे । तदेव नः परमानुकंपा अत्यनुग्रह इति ॥ ४६ ॥ तदेवं सर्वं तदुक्तं प्रतिव्याख्याय प्रसन्नचित्ता मंत्रमुपदिशंत्याह द्वाभ्याम् । नैवेति । अथा

अस्त्वबुंजाक्ष मम ते चरणानुराग आत्मन् रतस्य मयि चानतिरिक्तदृष्टेः ॥ यर्ह्यस्य वृद्धये उपात्तरजोऽतिमात्रो मामीक्षसे तदु ह नः परमाऽनुकंपा ॥ ४६ ॥ नैवालीकमहं मन्ये वचस्ते मधुसूदन ॥ अंबाया इव हि प्रायः कन्यायाः स्याद् रतिः कचित् ॥ ४७ ॥ व्यूढायाश्चापि पुंश्चल्या मनोऽभ्येति नवंनवम् ॥ बुधोऽसतीं न विभृयात् तां विभ्रदुभयच्युतः ॥ ४८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ साध्व्येतच्छ्रोतुकामैस्त्वं राजपुत्रि प्रलंभिता ॥ मयोदितं यदन्वात्थ सर्वं तत्सत्यमेव हि ॥ ४९ ॥ यान्यान् कामयसे कामान् मय्यकामाय भामिनि ॥ संति हेकांतभक्तायास्तव कल्याणि नित्यदा ॥ ५० ॥ उपलब्धं पतिप्रेम पातिव्रत्यं च तेऽनघे ॥ यद् वाक्यैश्चाल्यमानाया न धीर्मय्यपकर्षिता ॥ ५१ ॥

त्मनोऽनुरूपमित्यादि ते वचोऽलीकं मिथ्येति नैव मन्ये यतो लोके कन्याया एव कचिद्वतिर्भवति । यथा काशिराजकन्यानामंबाम्बालिकां बिकानां तिसृणां मध्ये अंबायाः कन्याया एव शाल्वे रतिर्जाता तद्वत् ॥ ४७ ॥ व्यूढायाः परिणीताया अपीति । उभयस्मादिहपरलोकद्वयाच्युतो भ्रष्ट इति ॥ ४८ ॥ उपहसिता प्रलंभिता । अन्वात्थान्वाख्यातवती ॥ ४९ ॥ मयि एकांतभक्तायास्ते कामाः संत्येव । अकामाय कामनिवृत्तये मोक्षपर्यवसायिन इत्यर्थः ॥ ५० ॥ अनुवादेन वरान् दत्त्वा तामभिनंदति । उपलब्धमिति । यद्यस्मान्मयि वर्तमाना धीर्नाप

१ 'अम्बाया इव हि प्रायः कन्यावादरतिः कचित्' इति पाठान्तरम्, निजयवजीकारमते । यथा मातुः कन्याप्रदानकथायां तात्पर्याभिनिवेश उक्त्या नालीकं भवति प्राय एवमर्थोऽनुमतो हि कापि मातुः रतिः अलीकं तव तु कापि नालीकं भवति इत्यत आह-कचिदिति । २ एकान्तभक्ताया एकान्ते अनन्ये मक्तिर्यस्याः सा एकान्तभक्ता, 'अनन्याश्चिन्तयन्तो माम्' इत्युक्तत्वात् । एकान्ते विश्वपर्यवसानेपि भक्ताः मायया 'सहितः शेते' इत्युक्तत्वाद्वा ।

कर्षिता नान्यविषया जाता ॥ ५१ ॥ एकांतभक्तिमभिनंद्य तामेव दृढीकर्तुं सकामान् भक्तान्निदति ये मामिति । दांपत्ये दंपत्युपभोग्यसुखार्थम् ॥ ५२ ॥ मायामोहितत्वमेवोपपादयति । मां प्राप्येति । अपवर्गेण सह संपदो यन्मिस्तं माम् । प्राप्य प्रसाद्य ये केवलं संपद एव विषयान्वाञ्छन्ति न तु माम् । तत्पतिं तासां संपदामपि योऽहमेव पतिस्तम् । तथा ये विषया निरयेऽप्यतिनिवृष्टयोनावपि स्युस्तान् । किंच तेषां पुंसां मात्रात्मकत्वाद्विषयात्मकत्वान्निरयः सुसंगमः शोभनसंगम एव स्यादतो मंदभाग्या एव त इत्यर्थः ॥ ५३ ॥ तस्मात् हे गृहेश्वरि त्वया

ये मां भजन्ति दांपत्ये तपसा व्रतचर्यया ॥ कामात्मानोऽपवर्गेशं मोहिता मम मायया ॥ ५२ ॥ मां प्राप्य मानिन्यपवर्गसंपदं वाञ्छन्ति ये संपद एव तत्पतिम् ॥ ते मंदभाग्या निरयेऽपि ये नृणां मात्रात्मकत्वान्निरयः सुसंगमः ॥ ५३ ॥ दिष्ट्या गृहेश्वर्यसकृन्मयि त्वया कृतानुवृत्तिर्भवमोचनी खलैः ॥ सुदुष्कराऽसौ सुतरां दुराशिषो ह्यसुभराया निकृतिं जुषः स्त्रियाः ॥ ५४ ॥ न त्वादृशीं प्रणयिनीं गृहिणीं गृहेषु पश्यामि मानिनि यया स्वविवाहकाले ॥ प्राप्तान् नृपान विगणय्य रहोहरो मे प्रस्थापितो द्विज उपश्रुतसत्कथस्य ॥ ५५ ॥ भ्रातुर्विरूपकरणं युधि निर्जितस्य प्रोद्वाहपर्वणि च तद्वधमक्षगोष्ठ्याम् ॥ दुःखं समुत्थमसहोऽस्मदयोगभीत्या नैवात्रवीः किमपि तेन वयं जितास्ते ॥ ५६ ॥

मयि भवमोचनी निष्कामानुवृत्तिः कृता एतदिष्ट्या भद्रम् । कथंभूता । खलैः सुदुष्करा । दुराशिषो दुग्भिन्नायाया अन एव असुभरायाः प्राणतर्पणपराया निकृतिजुषो वंचनपरायाः स्त्रियाः सुतगमसावनुवृत्तिर्दुष्करेति ॥ ५४ ॥ किंच संति निष्कामाः प्रेम्णोऽप्यनुवर्तमाना बह्वयः किंतु त्वया सदृशीं कापि न पश्यामीति तस्या भक्ति बहुमानेनाभिनंदति । न त्वादृशीमिति त्रिभिः । उपश्रुताः सत्यः कथा यस्य मे ॥ ५५ ॥ प्रोद्वाहपर्वण्यनिरुद्धविवाहे । अक्षगोष्ठ्यां द्यूतसभायाम् । तस्य भ्रातुर्वधम् । तस्मिन्काले कालांतरे वा तदनुस्मरणतः पुनःपुनः समुत्थं दुःखं

१ रहोहरः गुप्तदेशहरः ।

२ उपश्रुताः सत्यः कथा यस्य तस्य मे ।

३ अनिरुद्धविवाहे द्यूतक्रीडायां बलमद्रेण रुक्मी अहन्पतेति अग्रे स्पष्टम् ।

मस्माभिरयोगो वियोगस्तद्गीत्या असहः सोढवत्यसि । अनेनैवानिरुद्धविवाहानंतर्यमस्य ज्ञातव्यम् ॥ ५६ ॥ अपि च दूत इति आत्मलभने मत्प्राप्त्यर्थम् । मयि चिरायति श्रोभाविनि विवाहे आगतव्यमिति कृते समये कथंचिदप्राप्तवति सत्येतद्विश्वं शून्यं मत्वेदमनन्ययोग्यमंगं जिहासे त्यक्तुमिच्छामि त्यक्ष्यामीत्येवं दूतः प्रस्थापितः तथा ह्युक्तं त्वया “यर्ह्यबुजाक्ष न लभेय भवत्प्रसादं जह्यामसून् व्रतकृशाञ्छतजन्मभिः स्यात्” इति । यद्वा अजिहास इतिच्छेदः । त्यक्तुमैच्छ इत्यर्थः । तत्तव कर्म त्वंस्येव तिष्ठेत् । न तत्प्रतिकर्तुं शक्यमित्यर्थः । किंतु केवलं त्वां प्रति नन्दयामो हर्षयाम इति ॥ ५७ ॥ सौरतसंलापैः सुरतनर्मगोष्ठीभिः ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ इति श्रीमद्रा० दशमस्कंधोत्तरार्धे श्री० टीकायां षष्ठितमोऽध्यायः दूतस्त्वयाऽऽत्मलभने सुविधिक्तमंत्रः प्रस्थापितो मयि चिरायति शून्यमेतत् ॥ मत्वा जिहास इदमंगमनन्य योग्यं तिष्ठेत् तत् त्वयि वयं प्रतिनन्दयामः ॥ ५७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं सौरतसंलापैर्भगवान् जगदीश्वरः ॥ स्वरतो रमया रेमे नरलोके विडम्बयन् ॥ ५८ ॥ तथान्यासामपि विभुर्गृहेषु गृहवानिव ॥ आस्थितो गृहमेधीयान् धर्माल्लोकगुरुर्हरिः ॥ ५९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्धे कृष्णरुक्मिणीसंवादो नाम षष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकैकशस्ताः कृष्णस्य पुत्रान् दशदशावलाः ॥ अजीजनन्ननवमान् पितुः सर्वात्मसंपदा ॥ १ ॥ गृहा दनपंगं वीक्ष्य राजपुत्र्योऽच्युतं स्थितम् ॥ प्रेष्टुं न्यमंसत स्वस्वं न तत्तत्त्वविदः स्त्रियः ॥ २ ॥ चार्वञ्जकोशवदनायतवा हुनेत्रसप्रेमहासरसवीक्षितबलगुजल्पैः ॥ संमोहिता भगवतो न मनो विजेतुं स्वैर्विभ्रमैः समशकन् वज्रिता विभूम्नः ॥ ३ ॥ ॥ ६० ॥ एकषष्ठितमे शौरेः पुत्रपौत्रादिसंततिः ॥ अनिरुद्धविवाहे च रुक्मिणी रामतो वधः ॥ १ ॥ अष्टाधिकशतव्यसहस्रस्त्रीसमुद्भवान् ॥ कोटिशः पुत्रपौत्रादीन्हरिदरैर्योजयत् ॥ २ ॥ तदेतद्रुक्माह । एकैकश इति । कृष्णस्यावला भार्याः सर्वा या आत्मनि संपत्तया पितुः सकाशादनवमानन्यूनान् ॥ १ ॥ प्रेष्टुं न्यमंसत अतुतस्य प्रियतमं प्रत्येकं स्वस्वं मेनिरे । न तस्य तत्त्वमात्मारामत्वं विदति ताः ॥ २ ॥ आत्मारामत्वं व्यनक्ति द्वयेन । चार्विति । चार्वञ्जकोशवद्वदनं च आयतानि बाहुनेत्राणि च सप्रेम्णा हासरसेन वीक्षितानि च बलगुजल्पाश्च

भगवतः एतैः संमोहिता वनिताः स्वैःस्वैरनेकैर्विभ्रमैस्तस्य श्रीकृष्णस्य मनो विजेतुं हतुं न समशक्त्र शक्ता बभूवुः । विभ्रमः परिपूर्णस्य ॥
 ॥ ३ ॥ तासां विभ्रमान्वर्णयन्नेतद्विवृणोति । स्मायेति । स्मायो गूढहसितं तद्युक्तोऽवलोकलवः कटाक्षस्तेन दर्शितः सूचितो भावोऽभिप्रायस्तेन
 तारि मनोहरणशीलं यद्गमंडलं तेन प्रहिताः प्रस्थापिता ये सौगता मंत्रास्तेषु शौण्डैः प्रगल्भैरनंगम्य बाणैः शरैरन्यैश्च करणैः कामशास्त्रप्र
 सङ्घैर्यस्येन्द्रियं मनो विमथितुं क्षोभयितुं षोडशसहस्रमपि पत्न्यो न शेकुरिति ॥ ४ ॥ अनुरागेण हासोऽवलोकश्च नवसंगमे लालसमौत्सुक्यं
 स्मायावलोकलवदर्शितभावहारिभ्रमंडलप्रहितसौरतमंत्रशौण्डैः ॥ पत्न्यस्तु षोडशसहस्रमनंगबाणैर्यस्येन्द्रियं विमथितुं
 करणैर्न शेकुः ॥ ४ ॥ इत्थं स्मापतिमवाप्य पतिं स्त्रियस्ता ब्रह्मादयोऽपि न विदुः पदवीं यदीयाम् ॥ भेजुर्मुदाऽवि
 रतमेधि तयाऽनुरागहासावलोकनवसंगमलालसाद्यम् ॥ ५ ॥ प्रत्युद्गमासनवरार्हणपादशौचतांबूलविश्रमणवीजनगं
 धमाल्यैः ॥ केशप्रसारशयनस्नपनोपहार्यैर्दासीशता अपि विभोर्विदधुः स्म दास्यम् ॥ ६ ॥ तासां या दशपुत्राणां
 कृष्णस्त्रीणां पुरोदिताः ॥ अष्टौ महिष्यस्तत्पुत्रान्प्रद्युम्नादीन्गृणामि ते ॥ ७ ॥ चारुदेष्णः सुदेष्णश्च चारुदेहश्च वीर्यवान् ॥
 सुचारुश्चारुगुप्तश्च भद्रचारुस्तथापरः ॥ ८ ॥ चारुचन्द्रो विचारुश्च चारुश्च दशमो हरेः ॥ प्रद्युम्नप्रमुखा जाता रुक्मि
 ण्यां नावमाः पितुः ॥ ९ ॥ भानुः सुभानुः स्वर्भानुः प्रभानुर्भानुमांस्तथा ॥ चंद्रभानुर्वृहद्भानुरतिभानुस्तथाष्टमः ॥
 ॥ १० ॥ श्रीभानुः प्रतिभानुश्च सत्यभामात्मजा दश ॥ सांवः सुमित्रः पुरुजिच्छतजिच्च सहस्रजित् ॥ ११ ॥
 च ते आद्या यस्य विभ्रमकदंबस्य तं भेजुः । अनुरागहासावलोकनवसंगमलालसाद्यं भेजुस्तस्य मनो विजेतुं न शेकुरिति वा ॥ ५ ॥
 किं तु प्रत्युद्गमादिभिर्विभोस्तस्य दास्यं नित्यं विदधुरिति । प्रौढभावेऽपि नवसंगमाद्यभिधानमगतसारत्वेनौत्सुक्येन च तथा प्रतीतेः । तेषामेव
 श्लोकानां प्रस्तावांतरे पुनःपुनरावृत्तिरिति सौंदर्यात् ॥ ६ ॥ प्रासंगिकमुक्त्वा प्रस्तुतमाह । तासामिति । दशदश पुत्रा यासां तासां मध्ये
 ऽष्टौ महिष्यो याः प्रागुक्तास्तत्पुत्रानिति ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥

॥ १२ ॥ श्रीमानिति वमोः कुंतेर्वा विशेषणम् ॥ १३ ॥ भद्रो नाम एकल एकः । सोमकोऽवरः कनीयान् । एते कालिद्याः सुता इति ॥ १४ ॥ माद्र्या लक्ष्मणायाः ॥ १५ ॥ क्षुधिश्च दशमः । एतेमित्रविदात्मजाः ॥ १६ ॥ संग्रामजित्प्रमुखाः सत्य कान्ता भद्रायाः सुताः शैव्यानामपि सैव ॥ १७ ॥ रोहिण्याः सुतानामुक्तिरन्यासामुपलक्षणार्थम् ॥ १८ ॥ एतेषामिति । अन्येषामपि विजयश्चित्रकेतुश्च वसुमान्द्रविडः क्रतुः ॥ जांबवत्याः सुताः ह्येते सांवाद्याः पितृसंमताः ॥ १२ ॥ वीरश्चंद्रोऽश्वसेनश्च चित्रगुर्वेगवान्वृषः ॥ आमः शंकुर्वसुः श्रीमान् कुन्तिर्नामजितेः सुताः ॥ १३ ॥ श्रुतः कविवर्धपो वीरः सुबाहुर्मद्र एक लः ॥ शांतिर्दर्शः पूर्णमासः कालिद्याः सोमकोऽवरः ॥ १४ ॥ प्रद्योपो मात्रवान्सिंहो बलः प्रबल ऊर्ध्वगः ॥ माद्र्याः पुत्रा महाशक्तिः सह ओजोऽपराजितः ॥ १५ ॥ वृको हर्षोऽनिलो गृध्रो वर्धनोन्नाद एव च ॥ महाशः पावनो वह्नि मित्रविदात्मजाः क्षुधिः ॥ १६ ॥ संग्रामजिद् बृहत्सेनः शूरः प्रहरणोऽरिजित् ॥ जयः सुभद्रो भद्राया वाम आयुश्च सत्यकः ॥ दीप्तिमांस्ताम्रतप्ताद्या रोहिण्यास्तनया हरेः ॥ १७ ॥ प्रद्युम्नाच्चानिरुद्धोऽभूद् रुक्मवत्यां महाबलः ॥ पुत्र्यां तु रुक्मिणो राजन् नाम्ना भोजकटे पुरे ॥ १८ ॥ एतेषां पुत्रपौत्राश्च बभूवुः कोटिशो नृप ॥ मातरः कृष्णजातानां सहस्राणि च षोडश ॥ १९ ॥ राजोवाच ॥ कथं रुक्म्यरिपुत्राय प्रादाद् दुहितरं युधि ॥ कृष्णेन परिभृतस्तं हंतुं रंध्रं प्रतीक्षते ॥ एतदाख्याहि मे विद्वन् द्विपोर्वैवाहिकं मिथः ॥ २० ॥ अनागतमतीतं च वर्तमानमतीन्द्रियम् ॥ विप्रकृष्टं व्यवहितं सम्यक् पश्यन्ति योगिनः ॥ २१ ॥

श्रीकृष्णपुत्राणां शतसंख्यस्त्रीषु पुत्राः पौत्राश्च कोटिशो बभूवुः । तत्र हेतुत्वेन श्रीकृष्णपत्नीनां बाहुल्यमनुस्मारयति । मातरः कृष्ण जातानामिति । चशब्देनाधिकाश्चेत्युक्तम् ॥ १९ ॥ यः कृष्णं हंतुं रंध्रं प्रतीक्षते स कथं प्रादादिति । वैवाहिकं विवाहनिमित्तम् ॥ २० ॥ रुक्मिणोऽभिप्रायं कथं जानीम इति चेदत आह । अनागतमिति । अतीन्द्रियमस्मदादीन्द्रियागोचरम् । विप्रकृष्टं दूरस्थम् । व्यवहितं

कुड्याद्यंतरितम् ॥ २१ ॥ तत्रोत्तरम् । स्वयंवरे रुक्मवत्या वृतः सन् राज्ञो निर्जित्य जहारेति ॥ २२ ॥ यद्यपि श्रीकृष्णावमानितस्तथापि वैरमनुस्मरन्नपि व्यतरत्प्रादात् । अन्वमोदतेत्यर्थः ॥ २३ ॥ सर्वासामपि एकैका कन्या तत्सर्वविवाहोपलक्षणार्थं ज्येष्ठकन्याविवाहमाह । रुक्मिण्या इति ॥ २४ ॥ यौनं विवाहः । तद्यौनमधर्मं जानन्निति “द्विपदन्नं न भोक्तव्यं द्विषंतं नैव भोजयेत्” इति लोकविश्रीशुक उवाच ॥ वृतः स्वयंवरे साक्षादनंगोंगयुतस्तया ॥ राज्ञः समेतान् निर्जित्य जहारैकरथो युधि ॥ २२ ॥ यद्यप्यनुस्मरन् वैरं रुक्मी कृष्णावमानितः ॥ व्यतरद् भागिनेयाय सुतां कुर्वन् स्वसुः प्रियम् ॥ २३ ॥ रुक्मिण्यास्तनयां राजन् कृतवर्मसुतो बली ॥ उपयेमे विशालाक्षीं कन्यां चारुमतीं किल ॥ २४ ॥ दौहित्रायानिरुद्धाय पौत्रीं रुक्म्यददाद्धरेः ॥ रोचनां बद्धवैरोऽपि स्वसुः प्रियचिकीर्षया ॥ जानन्नधर्मं तद्यौनं स्नेहपाशानुबंधनः ॥ २५ ॥ तस्मिन्नभ्युदये राजन् रुक्मिणी रामकेशवौ ॥ पुरं भोजकटं जग्मुः सांवप्रद्युम्नकादयः ॥ २६ ॥ तस्मिन् निवृत्त उद्धाहे कालिंगप्रमुखा नृपाः ॥ दृष्ट्वास्ते रुक्मिणं प्रोचुर्बलमक्षैर्विनिर्जय ॥ २७ ॥ अनक्षज्ञो ह्ययं राजन्नपि तद्वसनं महत् ॥ इत्युक्तो बलमाहूय तेनाक्षै रुक्म्यदीव्यत ॥ २८ ॥ शतं सहस्रमयुतं रामस्तत्राददे पणम् ॥ तं तु रुक्म्यजयत् तत्र कालिंगः प्राहसद् बलम् ॥ दंतान् संदर्शयन्नुच्चैर्नामृष्यत् तद्वलायुधः ॥ २९ ॥ ततो लक्षं रुक्म्यगृह्णाद् ग्लहं तत्राजयद्वलः ॥ जितवानहमित्याह रुक्मी कैतवमाश्रितः ॥ ३० ॥ मन्युना क्षुभितः श्रीमान् समुद्र इव पर्वणि ॥ जात्यारुणाक्षोऽतिरुषा न्यर्बुदं ग्लहमाददे ॥ ३१ ॥

रोधात् । “अस्वर्ग्यं लोकविद्विष्टं धर्ममप्याचरेन्न तु” इति निषेधाच्चेत्यर्थः ॥ २५ ॥ २६ ॥ लोकविरुद्धाचरणफलं वक्तुमाह । तस्मिन्निति ॥ २७ ॥ अदीव्यत् क्रीडितवान् ॥ २८ ॥ २९ ॥ निष्काणां लक्षं ग्लहं पणं कृतवान् । कैतवं कपटम् ॥ ३० ॥ न्यर्बुदं दशकोटीग्लहं

१ अनङ्गः प्रद्युम्नः । २ बली बलिसङ्गः । ३ जात्या जन्मना अरुणाक्षः, रुषा त्वतिशयेन अरुणाक्ष इत्यर्थः ।

शुभितो राम आददे ॥ ३१ ॥ छलमाश्रितो रुक्मी मया जितमित्याह ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ नृम्णसंसदि मंगलसभायाम् ॥ ३६ ॥
 ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ सूर्यया नवोदया । सिद्धा अखिला अर्था अभ्युदयशत्रुवधादयो येषां ते ॥ ४० ॥ इति श्रीमद्भा० म० दशमस्कं
 तं चापि जितवान् रामो धर्मेण च्छलमाश्रितः ॥ रुक्मी जितं मयात्रेमे वदंतु प्राश्रिका इति ॥ ३२ ॥ तदाऽब्रवीन्नमो
 वाणी बले नैव जितो ग्लहः ॥ धर्मतो वचनेनैव रुक्मी वदति व मृषा ॥ ३३ ॥ तामनादृत्य वैदर्भी दुष्टराजन्यचोदि
 तः ॥ संकर्षणं परिहसन् वभाषे कालचोदितः ॥ ३४ ॥ नैवाक्षकोविदा यूयं गोपाला वनगोचराः ॥ अक्षैर्दीव्यंति रां
 जानो बाणैश्च न भवादृशाः ॥ ३५ ॥ रुक्मिणैवमधिक्षिप्तो राजभिश्चोपहासितः ॥ क्रुद्धः परिघमुद्यम्य जघ्ने तं नृम्ण
 संसदि ॥ ३६ ॥ कर्लिगराजं तरसा गृहीत्वा दशमे पदे ॥ दंतानपातयत् क्रुद्धो योऽहसद् विवृतौर्द्विजैः ॥ ३७ ॥ अन्ये
 निर्भिन्नवाहं रुशिरसो रुधिरोक्षिताः ॥ राजानो दुद्रुवुर्भीता बलेन परिघार्दिताः ॥ ३८ ॥ निहते रुक्मिणि श्याले ना
 ब्रवीत्साध्वसाधु वा ॥ रुक्मिणीबलयो राजन् स्नेहभंगभयाद् हरिः ॥ ३९ ॥ ततोऽनिरुद्धं सह सूर्यया वरं रथं समारो
 प्य ययुः कुशस्थलीम् ॥ रामादयो भोजकटादृशार्हाः सिद्धाखिलार्था मधुसूद नाश्रयाः ॥ ४० ॥ इति श्रीभाग०
 महापु० दशमस्कन्धे उ० अनिरुद्धविवाहे रुक्मिवधो नामैकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ राजोवाच ॥ बाणस्य तनया
 मृषामुपयेमे यदूत्तमः ॥ तत्र युद्धमभूद् घोरं हरिशंकरयोर्महत ॥ एतत् सर्वं महायोगिन् समाख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १ ॥
 श्रीशुक उवाच ॥ बाणः पुत्रशतज्येष्ठो बलेरासीन्महात्मनः ॥ येन वामनरूपाय हरयेऽदायि मेदिनी ॥ २ ॥
 धोत्तरार्धे श्री० टीकायामेकषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६१ ॥ द्वियुक्षष्टितमे प्रोक्तमनिरुद्धस्य रोधनम् ॥ कन्यया रममाणस्य बाणेन बहुबाहुना ॥ १ ॥
 अनिरुद्धोद्गहेऽन्यस्मिन् बाणयादवसंयुगे ॥ श्रीकृष्णः श्रीहरं जित्वा बाणबाहुनथाच्छिनत् ॥ २ ॥ १ ॥ २ ॥

१ प्रश्नमर्हन्ति प्राश्रिकाः—प्रश्ने कृते यथार्थवक्तारः । २ बलेन धर्मतो जितः, रुक्मी तु वचनेनैव जित इति मृथा वदति इत्यन्वयः । ३ तां नमोवाणीम् । वैदर्भी रुक्मी । ४ राजानोऽक्षैर्बाणैश्च दीव्यंति, न
 मवादृशा इत्यन्वयः । ५ 'नृपसंसदि' इति पाठान्तरम् । अर्थः स एव । ६ यदूत्तमोऽत्र अनिरुद्धः ।

॥ ३ ॥ ४ ॥ पुराधिपं पुरपालकम् ॥ ५ ॥ ६ ॥ कामान्पूरयतीति कामपूरः स चासावमरांघ्रिपः कल्पतरुस्तं त्वाम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ हे आद्य निभृतै
 र्भगितैर्दोर्भिरर्द्रांश्चूर्णयन् अयामगच्छम् ॥ ९ ॥ १० ॥ स्ववीर्यस्य नशनं नाशनं केतुभंगं प्रतीक्षमाणः ॥ ११ ॥ श्रीमहेशादिष्टसंग्रामस्य प्रसंग
 तस्यौरसः सुतो बाणः शिवभक्तिरतः सदा ॥ मान्यो वदान्यो धीमांश्च सत्यसंधो दृढव्रतः ॥ ३ ॥ शोणिताख्यपुरे रम्ये स
 राज्यमकरोत् पुरा ॥ तस्य शंभोः प्रसादेन किंकरा इव तेऽनराः ॥ सहस्रबाहुर्वाद्येन तांडयेऽतोषयन्मृडम् ॥ ४ ॥ भगवान्
 सर्वभूतेशः शरण्यो भक्तवत्सलः ॥ वरेणच्छंदयामास स तं वव्रे पुराधिपम् ॥ ५ ॥ स एकदाह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्म
 दः ॥ किरीटेनार्कवर्णेन संस्पृशंस्तत्पदांबुजम् ॥ ६ ॥ नमस्ये त्वां महादेव लोकानां गुरुमीश्वरम् ॥ पुंसामपूर्णकामानां
 कामपूरामरांघ्रिपम् ॥ ७ ॥ दोस्सहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेऽभवत् ॥ त्रिलोक्यां प्रतियोद्धारं न लभे त्वदृते समम् ॥ ८ ॥
 कण्डूत्या निभृतैर्दोर्भिर्युत्सुर्दिग्गजानहम् ॥ आद्याऽयां चूर्णयन्नर्द्रीन् भीतास्तेऽपि प्रदुडुवुः ॥ ९ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवा
 न्क्रुद्धः केतुस्ते भज्यते यदा ॥ त्वदर्पघ्नं भवेन्मूढ संयुगं मत्समेन ते ॥ १० ॥ इत्युक्तः कुमतिर्हृष्टः स्वगृहं प्राविशन्नृप ॥
 प्रतीक्षन् गिरिशादेशं स्ववीर्यनशनं कुधीः ॥ ११ ॥ तस्योषा नाम दुहिता स्वप्ने प्राद्युम्निना रतिम् ॥ कन्याऽलभत कांतेन
 प्रागदृष्टश्रुतेन च ॥ १२ ॥ सा तत्र तमपश्यन्ती कासि कांतेति वादिनी ॥ सखीनां मध्ये उत्तस्थौ विह्वला व्रीडिता
 भृशम् ॥ १३ ॥ बाणस्य मन्त्री कुंभांडश्चित्रलेखा च तत्सुता ॥ सख्यपृच्छत्सखीमूषां कौतूहलसमन्विता ॥ १४ ॥
 कं त्वं मृगयसे सुभ्रूः कीदृशस्ते मनोरथः ॥ हस्तग्राहं न तेऽद्यापि राजपुत्र्युपलक्षये ॥ १५ ॥ ऊषोवाच ॥ दृष्टः कश्चि
 न्नरः स्वप्ने श्यामः कमललोचनः ॥ पीतवासा बृहद्बाहुयोषितां हृदयंगमः ॥ १६ ॥

माह । तस्योषेति । प्राद्युम्निनाऽनिरुद्धेन । तत्रापि स्वप्ने ॥ १२ ॥ तं कांतमपश्यन्ती सा उत्तस्थौ ॥ १३ ॥ ततः किं वृत्तं तत्राह । बाण
 स्येति ॥ १४ ॥ हस्तग्राहं भर्तारम् ॥ १५ ॥ १६ ॥

॥ १७ ॥ १८ ॥ स्वप्ने त्वया दृष्टः एषां मध्ये को वा भवेदिति देवाहीन्यथावन्पटेऽलितम् ॥ १९ ॥ प्रद्युम्नं लिखितं वीक्ष्य श्वशुरोऽयमिति लज्जिता ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ शोणितपुरं नीत्वा ॥ २३ ॥ पुंभिर्दुष्प्रेक्ष्ये प्रेक्षितुमशक्ये ॥ २४ ॥ स च परार्ध्यैः समुखैर्वापः सगादिभिः शुश्रूषणपूर्वकमर्चितः सन् ॥ २५ ॥ तथा ऊषयाऽपहर्तेन्द्रियोऽर्गगात् दिनसमुहात्र बुबुधे ॥ २६ ॥ आप्रीतामतिहृष्टाम् । दुरवच्छदैः श्लाघितु तमहं मृगये कांतं पाययित्वाऽधरं मधु ॥ कापि यातः स्पृहयतीं क्षिप्त्वा मां वृजिनार्णवे ॥ १७ ॥ चित्रलेखोवाच ॥ व्यसनं तेऽपकर्षामि त्रिलोक्यां यदि भाव्यते ॥ तमानेष्ये नरं यस्ते मनोहर्ता तमादिश ॥ १८ ॥ इत्युक्त्वा देवगंधर्व सिद्धचारणपन्नगान् ॥ दैत्यविद्याधरान् यक्षान्मनुजांश्च यथाऽलितम् ॥ १९ ॥ मनुजेषु च सा वृष्णीन् शूरमानकदुंदुभिम् ॥ व्यलिखद् रामकृष्णौ च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता ॥ २० ॥ अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योषाऽवाङ्मुखी हिया ॥ सोऽसावसाविति प्राह स्मयमाना महीरते ॥ २१ ॥ चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी ॥ ययौ विहायसा राजन् द्वारकां कृष्णगालिताम् ॥ २२ ॥ तत्र सुप्तं सूर्यके प्राद्युम्नि योगमास्थिता ॥ गृहीत्वा शोणितपुरं सख्यै प्रियमदर्शयत् ॥ २३ ॥ मा च तं सुंदरवरं विलोक्य मुदितानना ॥ दुष्प्रेक्ष्ये स्वगृहे पुंमी रेमे प्राद्युम्निना समम् ॥ २४ ॥ परार्ध्यवासस्त्रगंधर्वद्वारादीनामनादिभिः ॥ पानभोजनभक्ष्यैश्च वाक्यैः शुश्रूषयार्चितः ॥ २५ ॥ गूढः कन्यापुरेशश्च तत्प्रवृद्धस्नेहया तथा ॥ नाहर्गणान् स बुबुधे ऊषयाऽपहर्तेन्द्रियः ॥ २६ ॥ तां तथा यदुरीरेण भुज्यमानां हतव्रताम् ॥ हेतुमिल्क्षयांचक्रुराप्रीतां दुरवच्छदैः ॥ २७ ॥ भर्ता आवेदयांचकू राजंस्ते दुहितुर्वयम् ॥ विचेष्टितं लक्षयामः कन्यायाः कुलद्वेषणम् ॥ २८ ॥ अनपायिभिरस्माभिर्गुप्तयाश्च गृहे प्रभो ॥ कन्याया दूषणं पुंभिर्दुष्प्रेक्ष्या न विद्महे ॥ २९ ॥ मशक्यैः ॥ २७ ॥ विचेष्टितं विरुद्धाचरणम् ॥ २८ ॥ अनपायिभिः अगयोऽपसर्पणं प्रमादो वा तद्रहितैः । पाठांतरे दुष्टा प्रेष्या सखी यस्यास्तस्याः पुंभिर्दूषणं कुतो वेति न जानीम इत्यर्थः ॥ २९ ॥

१ सः स्वप्नदृष्टः, असावसाविति सन्नमे द्विरुक्तिः । २ अहतकन्याव्रताम् । ३ हे, निर्दन्तक्षनादिचर्हलक्षणांचक्रुः । ४ तद्वारस्थितरक्षकाः । ५ 'दुष्प्रेक्ष्याया न विद्महे' इति पाठान्तरम् ।

॥ ३० ॥ कामस्यात्मनो देहाज्जातम् ॥ ३१ ॥ अभिनृम्णया सर्वमंगलया तस्या अंगसंगेन स्तनकुङ्कुमं यस्यां सजि तां बाह्वोर्मध्ये वक्षमि
 दधानम् । मधुमल्लिका वसंतभवा मल्लिकास्तदाश्रिताम् । तस्याग्र इत्यर्थः संधिः । तस्या अग्र इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ आततायिभिर्हृया सैः । माध
 वोऽनिरुद्धः । मौर्वं मुरुल्लोहविशेषस्तन्निर्मितम् ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ शोकविषादाभ्यां विह्वला अवरा । अश्रूणां कला विंदवो ययोस्ते, अक्षिणी
 ततः प्रव्ययितो बाणो दुहितुः श्रुतदूषणः ॥ त्वरितः कन्यकागारं प्राप्तोऽद्राक्षीद् यदूद्ग्रहम् ॥ ३० ॥ कामात्मजं तं भुव
 नैकसुंदरं श्यामं पिशंगावरमंबुजेक्षणम् ॥ बृहद्भुजं कुंडलकुंतलत्विषा स्मितावलोकेन च मंडिताननम् ॥ ३१ ॥
 दीव्यंतमक्षैः प्रिययाऽभिनृम्णया तदंगसंगस्तनकुङ्कुमस्रजम् ॥ बाह्वोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां तस्याग्रआसीनमवे
 क्ष्य विरिमतः ॥ ३२ ॥ स तं प्रविष्टं वृंतमाततायिभिर्मटैरुदैकैरवलोक्य माधवः ॥ उद्यम्य मौर्वं परिघं व्यवस्थितो
 यथाऽत्को दंडधरो जिघांसया ॥ ३३ ॥ जिघृक्षया तान् परितः प्रसर्पतः शुनो यथा सूकरयूथपोऽहनत् ॥ ते हन्य
 माना भवनाद विनिर्गता निमिन्नमृधोरुभुजाः प्रहृष्टुः ॥ ३४ ॥ तं नागपाशैर्बलिनंदनो बली घ्नंतं स्वसैन्यं कुपितो
 बबंध ह॥ उपा भृशं शोकविषादविह्वला वदं निशम्याश्रुकलाक्ष्यरौदिषीत् ॥ ३५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दश
 मस्कंधे उत्तराद्धं अनिरुद्धवन्धो नाम द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अपश्यतां चानिरुद्धं तदंधूनां च
 भारत ॥ चत्वारो वार्षिका मासा व्यतीयुरनुशोचताम् ॥ १ ॥ नारदात् तदुपाकर्ण्य वार्तां वदस्य कर्म च ॥
 प्रथयुः शोणितपुरं वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ २ ॥ प्रहृष्टो युयुधानश्च मदः सांवोऽथ सारणः ॥ नंदोपनंदभद्राद्या
 रामकृष्णानुवर्तिनः ॥ ३ ॥

यस्याः सा ॥ ३५ ॥ इति श्रीमद्रा० दशमस्कंधोत्तरार्धे श्री० टीकायां द्विषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६२ ॥ त्रियुक्षष्टितमे चाथ बाणयादवस
 गरे ॥ स्तुतिर्ज्वरेण रुद्रेण बाणबाहुभिदो हरेः ॥ १ ॥ १ ॥ कर्म च युद्धादिकम् ॥ २ ॥ रामकृष्णानुवर्तिन इति । तौ पुरतो निर्गतावित्यर्थः ॥ ३ ॥

१ अक्षैः पार्श्वीवन्तं क्रीडन्तम् । २ तस्य जिघृक्षया प्रहीतुं मिच्छया परितः आसमन्तात् सर्पितः अनतः तावदन् । ३ अंगं प्रयोग आर्तः । ४ अनुशोचतां कृतदुःखानाम् ।

सर्वतोदिशमित्यस्योत्तरेणान्वयः ॥ ४ ॥ भज्यमानानि पुरोद्यानादीनि । द्वंद्वैकवद्भावः । अट्टालाः प्राकारादुपरितनान्युन्नतस्थानानि । अभिनिर्ययौ बाणः ॥ ५ ॥ सुतः स्कंदस्तत्सहितैः प्रमथैर्गणैः । रामकृष्णाभ्यां युयुधे ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ प्रत्यस्त्राण्ये अक्षौहिणीभिर्द्वादशभिः समेताः सर्वतोदिशम् ॥ रुरुधुर्बाणनगरं समंतात् सात्वतर्षभाः ॥ ४ ॥ भज्यमानपुरोद्यानप्राकाराट्टालगोपुरम् ॥ प्रेक्षमाणो रुषाविष्टस्तुल्यसैन्योऽभिनिर्ययौ ॥ ५ ॥ बाणार्थं भगवान् रुद्रः संसृतैः प्रमथैर्वृतः ॥ आरुह्य नंदिवृषभं युयुधे रामकृष्णयोः ॥ ६ ॥ आसीत् सुतमुलं युद्धमद्भुतं रोमहर्षणम् ॥ कृष्णशंकरयो राजन्प्रबुध्न गुहयोरपि ॥ ७ ॥ कुम्भांडकूपकर्णाभ्यां बलेन सह संयुगः ॥ सांबस्य बाणपुत्रेण बाणेन सह सात्यकेः ॥ ८ ॥ ब्रह्मा दयः सुराधीशाः मुनयः सिद्धचारणाः ॥ गंधर्वाप्सरसो यक्षा विमानैर्द्रष्टुमागमन् ॥ ९ ॥ शंकरानुचराश्शौरिर्भूतप्रमथ गुह्यकान् ॥ डाकिनीर्यातुधानांश्च वेतालान्सविनायकान् ॥ १० ॥ प्रेतमातृपिशाचांश्च कूष्मांडान्ब्रह्मराक्षसान् ॥ द्राव यामास तीक्ष्णाग्रैः शरैः शार्ङ्गधनुश्च्युतैः ॥ ११ ॥ पृथग्विधानि प्रायुक्तं पिनाक्यस्त्राणि शार्ङ्गिणे ॥ प्रत्यस्त्रैः शमया मास शार्ङ्गपाणिरविस्मितः ॥ १२ ॥ ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायव्यस्य च पार्वतम् ॥ आग्नेयस्य च पार्जन्यं नैजं पाशु पतस्य च ॥ १३ ॥ मोहयित्वा तु गिरिशं जृम्भणास्त्रेण जृम्भितम् ॥ बाणस्य पृतनां शौरिर्जघानासिगदेषुभिः ॥ १४ ॥ स्कंदः प्रबुध्नबाणौघैरर्द्यमानः समन्ततः ॥ असृग्विमुंचन् गात्रेभ्यः शिखिनाऽपाक्रमद्रणात् ॥ १५ ॥ कुम्भांडः कूपकर्णश्च पेततुर्मुसलादितौ ॥ दुद्रुवुस्तदनीकानि हतनाथानि सर्वतः ॥ १६ ॥ विशीर्यमाणं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षणः ॥ कृष्णमभ्यद्रवत्संख्ये रथी हित्वैव सात्यकिम् ॥ १७ ॥

वाह । ब्रह्मास्त्रस्येति । नैजं नागायणास्त्रम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ शिखिना मयूरेण वाहनेन ॥ १५ ॥ तयोरनीकानि । हतौ नाथौ येषां तानि ॥ १६ ॥ १७ ॥

॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ अनिरीक्षमाणस्तिर्यङ्मुखो बभूवेति ॥ २१ ॥ ज्वरस्तु योद्धुमभ्यधावदिति ॥ २२ ॥ श्रीनारायणः शीत
ज्वरमसृजत् ॥ २३ ॥ माहेश्वरः समाक्रन्दन्युयुधे ॥ २४ ॥ आत्मानं परमशक्तिमंतं मन्यमानः श्रीकृष्णं तापयितुं प्रवृत्तः स्वयमेव तप्तः संस्तं
परमेश्वरं ज्ञात्वा स्तुवन्नमस्करोति । नमामीति । त्वा त्वामनंतशक्तिं नमामि । कुतः । परेषां ब्रह्मादीनामीशम् । तत्र हेतुः । सर्वात्मानं सर्वस्या
त्मानं चेतयितारम् । तत्कुतः । केवलं शुद्धं ज्ञप्तिमात्रं चैतन्यघनम् । तदेवं सर्वचेतयितृत्वेन परमेश्वरत्वमुक्तम् । किंच विश्वसृष्ट्यादिहेतुत्वादपी
धनूंष्याकृष्य युगपद्वाणः पंचशतानि वै ॥ एकैकस्मिञ्छरौ द्वौद्वौ संदधे रणदुर्मदः ॥ १८ ॥ तानि चिच्छेद् भगवान्
धनूंषि युगपद्धरिः ॥ सारथिं रथमश्वांश्च हत्वा शंखमपूरयत् ॥ १९ ॥ तन्माता कोटरा नाम नग्रा मुक्तशिरोरुहा ॥ पुरो
ऽवतस्थे कृष्णस्य पुत्रप्राणरिरक्षया ॥ २० ॥ ततस्तिर्यङ्मुखो नग्रामनिरीक्षन् गदाग्रजः ॥ बाणश्च तावद्विरथश्छिन्नध
न्वाऽविशत् पुरम् ॥ २१ ॥ विद्राविते भूतगणे ज्वरस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ॥ अभ्यधावत् दाशार्हं दहन्निव दिशो दश ॥
॥ २२ ॥ अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा व्यसृजज्ज्वरम् ॥ माहेश्वरो वैष्णवश्च युयुधाते ज्वराबुभौ ॥ २३ ॥ माहेश्वरः
समाक्रन्दन् वैष्णवेन वलार्दितः ॥ अलब्ध्वाऽभयमन्यत्र भीतो माहेश्वरो ज्वरः ॥ शरणार्थी हृषीकेशं तुष्टाव प्रयतां
जलिः ॥ २४ ॥ ज्वर उवाच ॥ नमामि त्वाऽनंतशक्तिं परेशं सर्वात्मानं केवलं ज्ञप्तिमात्रम् ॥ विश्वोत्पत्तिस्थानसंरो
धहेतुं यत् तद् ब्रह्म ब्रह्मलिङ्गं प्रशांतम् ॥ २५ ॥ कालो देवं कर्म जीवः स्वभावो द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ॥
तत्संघातो बीजरोहंप्रवाहस्त्वन्मायैषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥ २६ ॥

त्याह । विश्वोत्पत्तीति । नन्वेवंभूतं ब्रह्म प्रसिद्धं नाहमिति तत्राह । यत्तद्वहेति । यद्ब्रह्म तदेव त्वमित्यर्थः । किं तद्वहेत्यत आह । ब्रह्मलिङ्गं
ब्रह्मणा वंदेन लिङ्ग्यते द्योत्यत इति । तत्कुतः । प्रशांतम् । सर्वविक्रियारहितत्वान्न साक्षाद्वाच्यमिति भावः ॥ २५ ॥ किं च । यत्सविशेषं वस्तु
तत्र वयं प्रभवामः त्वयि तु सर्वविशेषार्तीति न कस्यापि प्रभुत्वं किं तु त्वमेव सर्वप्रभुरिति ज्ञप्तिमात्रत्वं विवृण्वन्स्तौति । काल इति । कालः

शोभकः । कर्म निमित्तम् । तदेव फलाभिमुखमभिव्यक्तं देवम्, स स्वभावस्तत्संस्कारः । जीवस्तद्वान् । द्रव्यं भूतसूक्ष्माणि । श्वेतं शरीरम् । प्राणः सूत्रम् । आत्मा अहंकारः । विकार एकादशेन्द्रियाणि । महाभूतानि चेति षोडशकः । ततः संघातो लिंगदेहः । एतस्य च बीजरोहवत्प्रवाहः । रोहोऽङ्गुली देहाद्वीजरूपं कर्म ततोऽङ्गुरूपो देहस्ततः पुनरेवमिति प्रवाहः । एषा त्वन्माया । तस्या निषेधः अपोहो यस्मिंस्तं त्व निषेधावधिभूतं प्रपद्ये भज इति ॥ २६ ॥ ननु देवकोतनयस्य मे कथमेवंभूतत्वं तत्राह । नानाभावैरिति । सर्वोपाधिविनिर्मुक्त एव त्वं यथा लीलया स्वीकृतैर्मत्स्याद्यवतारैर्देवान् विभर्षि पालयसि । तदर्थं लोकसेतून्वर्णाश्रमधर्मान् । तदर्थं तदनुष्ठातृन्साधून् । तदंगत्वेनोन्मार्गान् नानाभावैर्लीलयैवोपपन्नैर्देवान् साधून् लोकसेतून् विभर्षि ॥ हंस्युन्मार्गान् हिंसया वर्तमानान् जन्मैतत् ते भार हाराय भूयेः ॥ २७ ॥ ततोऽहं ते तेजसा दुःसहेन शान्तोग्रेणात्युल्बणेन ज्वरेण ॥ तावत् तापो देहिनां तैऽग्नि मूलं नो संवेरन् यावदाशाऽनुबद्धाः ॥ २८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्रिशिरस्ते प्रसन्नोऽस्मि व्येतु ते मज्ज्वराद् भयम् ॥ यो नो स्मरति संवादं तस्य त्वन्न भवेद्भयम् ॥ २९ ॥ इत्युक्तोऽच्युतमानस्य गतो माहेश्वरो ज्वरः ॥ बाणस्तु रथ मारूढः प्रागाद्योत्स्यन् जनार्दनम् ॥ ३० ॥ ततो बाहुसहस्रेण नानायुधधरोऽसुरः ॥ मुमोच परमक्रुद्धो बाणांश्चक्रायुधे नृप ॥ ३१ ॥ तस्याऽस्यतोऽस्त्राण्यसकृच्चक्रेण क्षुरनेमिना ॥ चिच्छेद भगवान् बाहून् शाखा इव वनस्पतेः ॥ ३२ ॥ दैत्यादीन्हंसि संहरसि । एवमेतदपि तव जन्म भूमेर्भारहरणाय । लीलावतारोऽयं न कस्यापि त्वं तनय इत्यर्थः ॥ २७ ॥ अतोऽज्ञानतस्त्वदभिभवे प्रवृत्तं मां तसं रक्षेत्याशयेनाह । ततोऽहमिति । ते तेजसा त्वत्सृष्टेन तेजोरूपेण ज्वरेण शान्तोग्रेण शीतज्वरेण । परसंतापकस्य युक्त एव ताप इति चेदत आह । तावदिति । सेवायां प्रवृत्तानामनुचित इति भावः ॥ २८ ॥ हे त्रिशिरः । व्येतु अपयातु । मदाज्ञापालकः सन्सुखं विचर । काऽसावाज्ञा तामाह । य इति । नो आवयोर्भिमं संवादं यः स्मरेत्तस्य त्वत् त्वत्तो न भयं भवेत् । त्वया भयं नोत्पादनीयमित्यर्थः ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥

॥ ३३ ॥ भक्तरक्षणार्थं श्रीरुद्रो भगवंतं स्तौति । त्वं हीति । अयमर्थः । त्वामज्ञात्वाऽयं युध्यत इति न चित्रम् । यतस्त्वं वाङ्मये
 ब्रह्मण्यपि गूढं ब्रह्म अभिधाऽविषयत्वात् । कुतः । परं ज्योतिः ज्योतिषामपि प्रकाशकत्वादविषय इत्यर्थः । कथं तर्हि प्रतीतिरत आह ।
 यमिति । अमलात्मनां स्वतः प्रकाशस इत्यर्थः ॥ ३४ ॥ आस्तां तावन्निर्गुणस्य तव ज्ञानं लीलयाऽधिष्ठितस्त्वया यो विराङ्मिग्रहः सोऽपि
 न ज्ञायते उदुंबरफलांतर्वर्तिमशंकैरिवोदुंबरफलमित्याशयेन विराड्रूपेण स्तौति द्वाभ्याम् । नाभिरिति । यस्य नभआदयो नाभ्याद्यवयवाः
 स भवान् लोककल्पः पुरुष इत्युत्तरेणान्वयः । नभो यस्य नाभिः । अग्निमुखम् । अंबु . रेतः । द्यौः शीर्षम् । आशा दिशः । श्रुतिः
 श्रवणेन्द्रियम् । उर्वी अंघ्रिः । चन्द्रो मनः । अर्को हृक् । अहं शिवः । आत्मा अहंकारः । समुद्रो जठरम् । इंद्रो भुजा बाहुः । इंद्रादयो लोकपाला
 बाहुषुच्छिद्यमानेषु बाणस्य भगवान् भवः ॥ भक्तानुकंप्युपव्रज्य चक्रायुधमभाषत ॥ ३३ ॥ श्रीरुद्र उवाच ॥ त्वं हि ब्रह्म
 परं ज्योतिर्गूढं ब्रह्मणि वाङ्मये ॥ यं पश्यंत्यमलात्मान आकाशमिव केवलम् ॥ ३४ ॥ नाभिर्नभोऽग्निमुखमंबु रेतो द्यौः
 शीर्षमाशाः श्रुतिरंघ्रिरुर्वी ॥ चंद्रो मनो यस्य हृगर्क आत्मा अहं समुद्रो जठरं भुजेंद्रः ॥ ३५ ॥ रोमाणि यस्यौषधयो
 ऽबुवाहाः केशा विरिंचो धिषणा विसर्गः ॥ प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः स वै भवान् पुरुषो लोककल्पः ॥ ३६ ॥ तवाव
 तारोऽयमकुंठधामन् धर्मस्य गुप्त्यै जगतो भवाय ॥ वयं च सर्वे भवतानुभाविता विभावयामो भुवनानि सप्त ॥ ३७ ॥
 त्वमेक आद्यः पुरुषोऽद्वितीयस्तुर्यः स्वदृग्घेतुरहेतुरीशः ॥ प्रतीयसेऽथापि यथाविकारं स्वमायया सर्वगुणप्रसिद्धयै ॥ ३८ ॥
 बाहव इत्यर्थः ॥ ३५ ॥ औषधयो रोमाणि । यच्छब्दावृत्तिः स्पष्टार्था । अंबुवाहाः केशाः । विरिंचो धिषणा बुद्धिः । प्रजापतिर्विसर्गो मेद्रम् ।
 धर्मो हृदयम् । लोकैः कल्प्यतेऽवकल्प्यत इति लोककल्पः ॥ ३६ ॥ ननु तत्त्वतः प्रादेशिकशरीरस्य कथं नभो नाभित्वादीत्यत आह । तवेति ।
 हे अकुंठधामन्नप्रच्युतस्वरूप । भवायाभ्युदयाय । न केवलमेतावत्किं त्वस्मदनुग्रहार्थमपीत्याह । वयं चेति । सर्वे लोकपालास्त्वय्य पालिताः
 सप्तापि भुवनानि पालयाम इति ॥ ३७ ॥ ननु यदि विभावयितारो यूयं विभाव्यानि च भुवनानि संति तर्हि कथमुक्तं त्वं हि ब्रह्मेति न हि ब्रह्मत्वे
 मम सजातीयविजातीयभेदः संभवतीत्यत आह । त्वमिति । एकः सजातीयभेदरहितः । कुतः । आद्यः पुरुषः पुरुषाणामवस्थात्रयवतामाद्यः

प्रकृतिभूतः पुरुषः । कुतः । तुरीयः शुद्ध इत्यर्थः । तदपि कुतः । स्वदृक् स्वप्रकाशज्ञानरूपः । शुद्धादेव ह्युपाधियोगाज्जीवा जायन्ते । “यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिगा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्व एव आत्मानो व्युच्चरन्ति” इति श्रुतेः । अतः सजातीयरहितः किं च । अद्वितीयो विजातीयरहितोऽपि । कुतः । हेतुः सर्वस्य तथा स्वयं हेतुरहितश्चेति । कथं तर्हि प्रतिशरीरं जीवभेदः प्रतीयोऽत आह । प्रतीयस इति । सर्वगुणप्रसिद्धये सर्वविषयप्रकाशनाय ॥ ३८ ॥ तर्हि किमहमेवं संसारीत्युच्यते नहिनहीति सदृष्टान्तमाह । यथैवेति । हे भूमन्स्वया छायाया मेघलक्षणया परदृष्ट्या पिहितश्छादितोऽपि सूर्यश्छायां मेघं च रूपाणि च मेवांतरितान्वटादीनपि संचकास्ति प्रकाशयति एवं गुणेनाहंकारेण स्वकार्येण

यथैव सूर्यः पिहितश्छायाया स्वया छायां च रूपाणि च संचकास्ति ॥ एवं गुणेनापिहितो गुणांस्त्वमात्मप्रदीपो गुणिनश्च भूमन् ॥ ३९ ॥ यन्मायामोहितधियः पुत्रदारगृहादिषु ॥ उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रसक्ता वृजिनार्णवे ॥ ४० ॥ देवदत्तमिमं लब्ध्वा नृलोकमजितेन्द्रियः ॥ यो नाद्रियेत त्वत्पादौ स शोच्यो ह्यात्मवंचकः ॥ ४१ ॥ यस्त्वां विसृजते मर्त्य आत्मानं प्रियमीश्वरम् ॥ विपर्ययेन्द्रियार्थार्थं विषमत्त्यमृतं त्यजन् ॥ ४२ ॥ अहं ब्रह्माऽथ विबुधा मुनयश्चा मलाशयाः ॥ सर्वात्मना प्रपन्नास्त्वामात्मानं प्रेष्टमीश्वरम् ॥ ४३ ॥

जीवावरंकेण तदृष्ट्या पिहितोऽपि गुणान्सत्त्वादीनुपाधीन्गुणिनश्चोपहिताजीवानपि चकास्ति । आत्मप्रदीपः स्वप्रकाशः । अतः सर्वसाक्षिणस्तव न संसार इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ किं च मायाश्रयस्यान्यान्मोहयतस्तव कुतः संसृतिरित्याशयेनाह । यन्मायेति । पुत्रादिषु प्रसक्ताः । वृजिनार्णवे दुःख सागरे । उन्मज्जन्ति देवादियोनिषु । निमज्जन्ति स्थावरादिषु । तदुक्तं वायवीये । “विपर्ययश्च भवति ब्रह्मत्वस्थावरत्वयोः” इति ॥ ४० ॥ एवं जीवेश्वर व्यवस्थां निरूप्येदानीमभजंतं निंदति द्वाभ्याम् । देवेति । देवेन त्वया कर्माध्यक्षेण दत्तं नृदेहमिमं लब्ध्वापीति ॥ ४१ ॥ शोच्यत्वे हेतुः । यस्त्वामिति । विपर्यया विपरीता अनात्माप्रियाऽनीश्वरा ये इन्द्रियार्थाः पुत्रादयस्तदर्थम् ॥ ४२ ॥ अहमन्ये च शुद्धमनसस्त्वामेव प्राप्ता इत्याह । अहमिति ॥ ४३ ॥

भगवतो भजनीयत्वे हेतून्वदंस्तद्भक्तिं प्रार्थयते । तं त्वेति । समत्वे हेतुः । प्रशान्तमिति । सुसेव्यत्वमाह । सुहृदात्मदैवं सुहृद्भिः प्रवर्तकत्वात् । आत्मा
 च सर्वात्मकत्वात् । एवंभूतं दैवमीश्वरं त्वाम् । भवापवर्गाय संसारमोक्षाय भजामेत्यन्वयः । न चान्यो भजनीयोऽस्तीत्याह । अनन्यमेकं सभाना
 समानजातीयरहितम् । तत्कुतः । जगतात्मनां च केतमधिष्ठानम् ॥ ४४ ॥ स्वयं भक्तिमाशास्य स्वभक्तस्याभीष्टमाशास्ते । अयमिति । दैत्यपती प्रह्लादे
 तं त्वा जगत्स्थित्युदर्यातहेतुं समं प्रशान्तं सुहृदात्मदैवम् ॥ अनन्यमेकं जगदात्मकेतं भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥ ४४ ॥
 अयं ममेष्टो दयितोऽनुवर्ती मयाऽभयं दत्तममुष्य देव ॥ संपाद्यतां तद् भवतः प्रसादो यथा हिते दैत्यपती प्रसादः ॥
 ॥ ४५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यदात्थ भगवंस्त्वं नः करवाम प्रियं तव ॥ भवतो यद्यवसितं तन्मे साध्वनुमोदितम् ॥
 ॥ ४६ ॥ अवध्योऽयं ममाप्येष वैरोचनिसुतोऽसुरः ॥ प्रह्लादाय वरो दत्तो न वध्यो मे तवान्वयः ॥ ४७ ॥ दर्पोपशमनाया
 स्य प्रवृक्णा बाहवो मया ॥ सुदितं च बलं भूरि यच्च भारायितं भुवः ॥ ४८ ॥ चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्त्यज
 रामराः ॥ पार्षदमुख्यो भवतो नकुतश्चिद्भयोऽसुरः ॥ ४९ ॥ इति लब्ध्वाऽभयं कृष्णं प्रणम्य शिरसाऽसुरः ॥ प्राद्युम्नि
 रथमारोप्य सवध्वा समुपानयत् ॥ ५० ॥ अक्षौहिण्या परिवृतं सुवासः समलंकृतम् ॥ सपत्नीकं पुरस्कृत्य ययौ रुद्रा
 नुमोदितः ॥ ५१ ॥ स्वराजधानीं समलंकृतां ध्वजैः सतोरणैरुक्षितमार्गचत्वराम् ॥ विवेश शंखानकटुंदुभिस्वनैरभ्युद्यतः
 पौरसुहृद्विजातिभिः ॥ ५२ ॥ य एवं कृष्णविजयं शंकरेणं च संयुगम् ॥ संस्मरेत् प्रातरुत्थाय न तस्य स्यात् परा
 जयः ॥ ५३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्द्धे बाणनिग्रहो नाम त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥
 ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ वैरोचनिर्बलिर्मद्रक्तस्तत्सुतत्वादवध्यस्तावत् किं च प्रह्लादायेति । अन्वयो वंशः ॥ ४७ ॥ तर्हि किमित्येवं कृतं तत्राह । दर्पोपशमनायेति
 ॥ ४८ ॥ अनुगृह्णाति । चत्वार इति ॥ ४९ ॥ सह वध्वा ऊषया ॥ ५० ॥ रुद्रानुमोदित इति तदभिप्रेतस्यैव बाणभुजभंगस्य कृतत्वात् ॥ ५१ ॥
 पौरादिभिरभ्युद्युतोऽभिमुखमागत्य सत्कृतः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधोत्तरार्द्धे श्रीध० टीकायां त्रिषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६३ ॥

चतुःषष्टितमे कृष्णो नृगं पापादमोचयत् ॥ ब्रह्मस्वहारिदोषोक्तया राज्ञो दृष्टानशिक्षयत् ॥ १ ॥ विभूतिभाग्यभोगादिमदोन्नद्धमनोरथान् ॥
अन्वशासद्यद्वक्त्रकृष्णो नृगोद्धारप्रसंगतः ॥ २ ॥ १ ॥ पिपासितास्तृपिता जलं विचिन्वंतः । सत्त्वं जीवम् ॥ २ ॥ तं च कृकलासं वीक्ष्य ॥

श्रीशुक उवाच ॥ एकदोषवनं राजन् जग्मुर्यदुकुमारकाः ॥ विहर्तुं सांवप्रवृत्तचारुभानुगदादयः ॥ १ ॥ क्रीडित्वा
सुचिरं तत्र विचिन्वंतः पिपासिताः ॥ जलं निरुदके कूपे ददृशुः सत्त्वमद्भुतम् ॥ २ ॥ कृकलासं गिरिनिभं वीक्ष्य
विस्मितमानसाः ॥ तस्य चोद्धरणे यत्नं चक्रुस्ते कृपयान्विताः ॥ ३ ॥ चर्मजैस्तांतवैः पाशैर्वद्धा पतितमर्मकाः ॥
नाशक्नुवन् समुद्धर्तुं कृष्णायाचख्युस्तुकाः ॥ ४ ॥ तत्रागत्यारविंदाक्षो भगवान् विश्वभावनः ॥ वीक्ष्योज्जहार
वामेन तं करेण स लीलया ॥ ५ ॥ स उत्तमश्लोककराभिर्मृष्टो विहाय सद्यः कृकलासरूपम् ॥ संतप्तचामीकरचारु
वर्णः स्वर्ग्यद्भुतालंकरणांबरस्रक् ॥ ६ ॥ पप्रच्छ विद्वानपि तन्निर्दानं जनेषु विख्यापयितुं मुकुन्दः ॥ कस्त्वं महाभाग
वरेण्यरूपो देवोत्तमं त्वां गणयामि नूनम् ॥ ७ ॥ दशामिमां वा कतमेन कर्मणा संप्रापितोऽस्यतदर्हः सुभद्र ॥
आत्मानमाख्याहि विवित्सतां नो यन्मन्यसे नः क्षममत्र वक्तुम् ॥ ८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति स्म राजा संपृष्टः
कृष्णेनानंतमूर्तिना ॥ माधवं प्रणिपत्याह किरीटेनार्कवर्चसा ॥ ९ ॥ नृग उवाच ॥ नृगो नाम नरेन्द्रोऽहमिक्ष्वाकुतनयः
प्रभो ॥ दानिष्वाख्यायमानेषु यदि ते कर्णमस्पृशम् ॥ १० ॥

॥ ३ ॥ चर्मजैश्चर्ममयैः पाशैस्तांतवैस्तंतुमयैश्च ॥ ४ ॥ ५ ॥ संतप्तं चामीकरं सुवर्णं तद्भद्राणो यस्य सः । अद्भुताः अलंकारांबरस्रजो यस्य
सः । स्वर्गी देवो बभूवेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ यद्यदि । क्षमं योग्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ यदि ते कर्णमस्पृशमित्यसंदेहे संदेहवचनं यदि वेदाः

प्रमाणं स्युरितिवत् । कर्णपथं नूनं प्राप्तः स्यामित्यर्थः ॥ १० ॥ किं च किं न्विति । सर्वेषां भूतानामात्मनो बुद्धेः साक्षिणस्तेऽविदितं किं नु न किञ्चित् ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ ऋतव्रतेभ्योऽदंभाचारेभ्यः । तपसा श्रुताः प्रख्याताश्च ते ब्रह्मणि वदान्या अत्युदारा अध्यापनशीलाश्च ते संतश्च तेभ्यः ॥ १४ ॥ पूर्तं वापीकूपादिचरितं कृतम् ॥ १५ ॥ एवं वर्तमानस्य मम संकटं किञ्चिदापन्नं शृण्वित्याह । कस्यचिदिति । द्विज किं नु तेऽविदितं नाथ सर्वभूतात्मसाक्षिणः ॥ कालेनाव्याहतदृशो वक्ष्येऽथापि तवाज्ञया ॥ ११ ॥ यावत्यः सिकता भूमेर्यावत्यो दिवि तारकाः ॥ यावत्यो वर्षधाराश्च तावतीरददं स्म गाः ॥ १२ ॥ पयस्विनीस्तरुणीः शीलरूपगुणो पपन्नाः कपिला हेमशृंगीः ॥ न्यायार्जिता रूप्यखुराः सवत्सा दुकूलमालाभरणा ददावहम् ॥ १३ ॥ स्वलंकृतेभ्यो गुणशीलवद्भ्यः सीदत्कुटुंबेभ्य ऋतव्रतेभ्यः ॥ तपःश्रुतब्रह्मवदान्यसद्भ्यः प्रादां युवभ्यो द्विजपुंगवेभ्यः ॥ १४ ॥ गोभू हिरण्यायतनाश्वहस्तिनः कन्याः सदासीस्तिलरूप्यशय्याः ॥ वासांसि रत्नानि परिच्छदान् रथानिष्टं च यज्ञैश्चरितं च पूर्तम् ॥ १५ ॥ कस्यचिद्विजमुख्यस्य भ्रष्टा गौर्मम गोधने ॥ संपृक्ताऽविदुषा सा च मया दत्ता द्विजातये ॥ १६ ॥ तां नीयमानां तत्स्वामी दृष्ट्वावाच ममेति तम् ॥ ममेति प्रतिग्राह्याह नृगो मे दत्तवानिति ॥ १७ ॥ विप्रौ विवदमानौ मामूचतुः स्वार्थसाधकौ ॥ भवान् दाताऽपहतेति तच्छ्रुत्वा मेऽभवद्भ्रमः ॥ १८ ॥ अनुनीताबुभौ विप्रौ धर्मकृच्छ्रगतेन वै ॥ गवां लक्षं प्रकृष्टानां दास्याम्येषा प्रदीयताम् ॥ १९ ॥ भवंतावनुगृहीतां किंकरस्याविजानतः ॥ समुद्धरतं मां कृच्छ्रात्पतंतं निरयेऽशुचौ ॥ २० ॥

मुख्यस्य प्रतिग्रहनिवृत्तस्य । संपृक्ता मिलिता । अविदुषां ब्राह्मणस्येयमित्यंजानता ॥ १६ ॥ १७ ॥ प्रतिग्राहिणोक्तं दातेति । स्वामिनोक्तमपहतेति । अभवद्भ्रमः व्याकुलोऽभवमित्यर्थः ॥ १८ ॥ तदोभावपि प्रत्येकमनुनीतौ प्रार्थितौ । कथं तदहं गवामिति सार्धेन ॥ १९ ॥ २० ॥

१ गुणः सौजन्यादिः, शीलं सद्वृत्तम् । २ आयतनं यज्ञियं स्थानम् । ३ प्रतिग्राही आह ।

अपरः प्रतिग्राही दुराग्रहो यल्लक्षं त्वयोक्तमन्यदपि गवामयुतं यदि तदपीमां विहाय नेच्छामीत्युक्त्वा गां त्यक्त्वा ययावित्यर्थः ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नंतर इति । इतः पूर्वं पापाभावान्नेतुमसमर्था इति भावः ॥ २२ ॥ उताहो इत्येकं पदम् । अथवा पूर्वं शुभमिति नान्तमिति यमस्य स्वस्य वा वाक्यम् ! पश्ये पश्यामि ॥ २३ ॥ हे देव यमः पूर्वमशुभं भुंज इति मयोक्ते स यमः पतेति प्राह ॥ २४ ॥ २५ ॥ दुर्घटेन श्रीकृष्णदर्शनेन विस्मितः सन्नात्मनो भाग्यमभिनन्दति । स त्वमिति । हे विभो स त्वं ममाक्षिपथो लोचनगोचरः सन्कथं साक्षात्प्रत्यक्षो

नाहं प्रतीच्छे वै राजन्नित्युक्त्वा स्वाम्यपाकमत् ॥ नान्यद्गवामप्ययुतमिच्छामीत्यपरो ययौ ॥ २१ ॥ एतस्मिन्नंतरे याम्यैर्दूतैर्नीतो यमक्षयम् ॥ यमेन पृष्टस्तत्राऽहं देवदेव जगत्पते ॥ २२ ॥ पूर्वं त्वमशुभं भुंक्षे उताहो नृपते शुभम् ॥ नांतं दानस्य धर्मस्य पश्ये लोकस्य भास्वतः ॥ २३ ॥ पूर्वं देवाशुभं भुंज इति प्राह पतेति सः ॥ तावदद्राक्ष मात्मानं कृकलासं पतन् प्रभो ॥ २४ ॥ ब्रह्मण्यस्य वदान्यस्य तव दासस्य केशव ॥ स्मृतिर्नाद्यापि विध्वस्ता भव त्संदर्शनार्थिनः ॥ २५ ॥ स त्वं कथं मम विभोऽक्षिपथः परात्मा योगेश्वरैः श्रुतिदृशाऽमलहृदिभाव्यः ॥ साक्षादधोक्षज उरुव्यसनांधबुद्धेः स्यान्मेऽनुदृश्य इह यस्य भवापवर्गः ॥ २६ ॥ देवदेव जगन्नाथ गोविंद पुरुषोत्तम ॥ नारायण हृषीकेश पुण्यश्लोकाच्युताव्यय ॥ २७ ॥ अनुजानीहि मां कृष्ण यांतं देवगतिं प्रभो ॥ यत्र कापि सतश्चेतो भूयान्मे त्वत्पदास्पदम् ॥ २८ ॥

ऽसीत्यर्थः । किमत्राश्चर्यं तदाह । पर आत्मा अत एव योगेश्वरैरपि श्रुतिदृशा उपनिषच्चक्षुषाऽमले हृदि विभाव्यश्चित्यः । यतोऽधोक्षजः अक्षजमैन्द्रियकज्ञानं तदधोऽर्वागेव यस्मात्पः । यस्येह भवापवर्गो भवेत्तस्य भवाननुदृश्यः स्यात् । उरुव्यसनेन कृकलासभवदुःखे नांधबुद्धेस्तु ममैतच्चित्रमित्यर्थः ॥ २६ ॥ उद्रिक्तभक्तिर्बहुधा संबोधयन्नाह । देवदेवेति ॥ २७ ॥ अनुज्ञापयति । अनुजानीहीति । देवलोकेऽपि

सतो वर्तमानस्यात्मनो मनसः सन्निधिं प्रार्थयते । यत्र कापीति । तत्पदमास्पदं विषयो यस्य तथाभूतं भूयादिति ॥ २८ ॥ यास्यन्नम
स्यति । नम इति । सर्वभावाय सर्वस्य भावो जन्म येन तस्मै ब्रह्मणे कर्तृत्वेऽप्यविकाराय । कुतः । अनंतशक्तये अनंता मायाख्या शक्ति
र्यस्य तस्मै वासुदेवाय सर्वभूताश्रयायेत्युपादानत्वमुक्तम् । श्रीकृष्णाय सदानंदरूपायेति पुरुषार्थत्वमुक्तम् “कृषिर्भूवाचकः शब्दो णश्च निर्वृति
वाचकः ॥ तयोरैक्यं परं ब्रह्म-कृष्ण इत्यभिधीयते” इति स्मृतेः । किं च योगानां इष्टापूर्तादिकर्मणां पतये फलदात्रे । अयं भावः । एवंभूतं
नमस्ते सर्वभावाय ब्रह्मणेऽनंतशक्तये ॥ कृष्णाय वासुदेवाय योगानां पतये नमः ॥ २९ ॥ इत्युक्त्वा तं परिक्रम्य पादौ
स्पृष्ट्वा स्वमौलिना ॥ अनुज्ञातो विमानाग्र्यमारुहत्यश्रयतां नृणाम् ॥ ३० ॥ कृष्णः परिजनं प्राह भगवान् देवकीसुतः ॥
ब्रह्मण्यदेवो धर्मात्मा राजन्यानुशिक्षयन् ॥ ३१ ॥ दुर्जरं वत ब्रह्मस्वं भुक्तमग्रेर्मनागपि ॥ तेजीयसोऽपि किमुत राज्ञा
मीश्वरमानिनाम् ॥ ३२ ॥ नाहं हालाहलं मन्ये विषं यस्य प्रतिक्रिया ॥ ब्रह्मस्वं हि विषं प्रोक्तं नास्य प्रतिविधि-
र्भुवि ॥ ३३ ॥ हिनस्ति विषमत्तारं वह्निरग्निः प्रशाम्यति ॥ कुलं समूलं दहति ब्रह्मस्वारणिपावकः ॥ ३४ ॥ ब्रह्मस्वं
दुरनुज्ञातं मुक्तं हंति त्रिपूरुषम् ॥ प्रसह्य तु बलाद्भुक्तं दशै पूर्वां दशापरान् ॥ ३५ ॥ राजानो राजलक्ष्म्याऽन्धा
नात्मपातं विचक्षते ॥ निरयं येऽभिमन्यन्ते ब्रह्मस्वं साधु बालिशाः ॥ ३६ ॥

त्वां विहाय गंतुमनिच्छुरपि गमिष्यामि त्वदत्तकर्मफलभोगायेति ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ मनागीषदपि भुक्तं सद्ग्रेरग्निसदृशस्य तेजीय
सोऽस्ति तेजस्विनोऽपि दुर्जरम् । ईश्वरमानिनां राज्ञां किमु ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ किं च विषादपि घोरमित्याह हिनस्तीति । संसर्गिसंसर्गेण मारक
त्वादग्नितुल्यता स्यात्तदपि नेत्याह । वह्निरिति । अपि च समूलमिति वह्निर्मूलान्यवशेषयति । ब्रह्मस्वलक्षणारणिजः पापपावकस्तु कुलं
तदपि समूलमिति ॥ ३४ ॥ दुरनुज्ञातं यथावदननुज्ञातम् । त्रिपूरुषं कुलं स्वयं पुत्रं पौत्रं च । प्रसह्य इठात् । बलाद्वाजाद्याश्रयतः ॥ ३५ ॥
ये ब्रह्मस्वमभिमन्यन्ते इच्छन्ति ते निरयमेवाभिमन्यन्ते । अतो बालिशा अज्ञा आत्मपातं न विचक्षत इति ॥ ३६ ॥

अपि च गृह्णन्तीति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ गृह्णा अभिकांक्ष्य ॥ ४० ॥ ४१ ॥ प्रणमे नमामि ॥ ४२ ॥ न केवलमर्थवादविभीषिकेयं किं तु
प्रत्यक्षमित्याह ब्राह्मणार्थ इति ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधोत्तरार्धे श्रीध० टीकायां चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥
गृह्णन्ति यावतः पांसून् क्रंदतामशुर्विदवः ॥ विप्राणां हतवृत्तीनां वदान्यानां कुटुंबिनाम् ॥ ३७ ॥ राजानो राजकुल्याश्च
तावतोऽब्दान् निरंकुशाः ॥ कुंभीपाकेषु पच्यन्ते ब्रह्मदायापहारिणः ॥ ३८ ॥ स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरेच
यः ॥ षष्टिवर्षसहस्राणि विष्टायां जायते कृमिः ॥ ३९ ॥ न मे ब्रह्मधनं भूयाद् यद् गृह्णाल्पायुषो नृपाः ॥ पराजिता
श्रुता राज्याद् भवंत्युद्वेजिनोऽहयः ॥ ४० ॥ विप्रं कृतागस्तमपि नैव दुह्यत मामकाः ॥ घ्नन्तं बहुशपन्तं वा नमस्कुरुत
नित्यशः ॥ ४१ ॥ यथाहं प्रणमे विप्राननुकालं समाहितः ॥ तथा नमत यूयं च योऽन्यथा मे स दंडभाक् ॥ ४२ ॥ ब्राह्म
णार्थो ह्यपहतो हर्तारं पातयत्यधः ॥ अजानन्तमपि ह्येनं नृगं ब्राह्मणगौरिव ॥ ४३ ॥ एवं विश्राव्य भगवान् मुकुंदो द्वार
कौकसः ॥ पावनः सर्वलोकानां विवेश निजमंदिरम् ॥ ४४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे नृगोपाख्यानं
नाम चतुःषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ बलभद्रः कुरुश्रेष्ठ भगवान्त्रयमास्थितः ॥ सुहृदिदृशुरुत्कण्ठः
प्रययौ नंदगोकुलम् ॥ १ ॥ परिष्वक्तश्चिरोत्कण्ठैर्गोपैर्गोपीभिरेव च ॥ रामोऽभिवाद्य पितरावाशीर्भिरभिनंदितः ॥ २ ॥
चिरं नः पाहि दाशार्हं सानुजो जगदीश्वरः ॥ इत्यारोप्यांकमालिङ्ग्य नेत्रैः सिषिचतुर्जलैः ॥ ३ ॥ गोपवृद्धांश्च विधिवद्
यविष्ठैरभिवंदितः ॥ यथावयो यथासह्यं यथासंबन्धमात्मनः ॥ ४ ॥

पंचषष्टिनमे रामश्चक्रे गोकुलमागतः ॥ रममाणस्तु गोपीभिः कालिद्याः कर्षणं मदात् ॥ १ ॥ रामस्य चरितं चित्रं कालिद्याकर्षणादि यत् ॥
पौंड्रकांतादि कृष्णस्य पृथगुक्तमतः परम् ॥ २ ॥ १ ॥ आशीर्भिरभिनंदितो बभूव ॥ २ ॥ तदाह चिरमिति ॥ ३ ॥ गोपवृद्धांश्च विधिवदभिवंद्य यविष्ठै

रभिवंदितो बभूवेत्यर्थः । अपि च यथावय इति ॥ ४ ॥ ते सर्वे स्वेषु यादवेषु तं राममनामयमारोग्यं पप्रच्छुः ते च तेन पृष्टा इति ॥ ५ ॥
कृष्णप्राप्त्यर्थं संन्यस्ताखिलराधसस्त्यक्तसर्वविषयाः ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ रामस्य संदर्शनेनादृताः सादराः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ तर्हि तद्गमने
युष्माभिः प्रतिबंधः किं न कृतः । तद्वाक्यविश्वासादिति चेत् । ननु विश्वासः किमिति कृतस्तत्राहुः । कथं न्विति वक्तुं बहुत्वान्नानाविधानि

समुपेत्याथ गोपालान्हास्यहस्तग्रहादिभिः ॥ विश्रांतं सुखमासीनं पप्रच्छुः पर्युपागताः ॥ ५ ॥ पृष्टाश्चानामयं स्वेषु
प्रेमगद्गदया गिरा ॥ कृष्णे कमलपत्राक्षे संन्यस्ताखिलराधसः ॥ ६ ॥ कच्चित्रो बांधवा राम सर्वे कुशलमासते ॥
कच्चित् स्मरथ नो राम यूयं दारसुतान्विताः ॥ ७ ॥ दिष्ट्या कंसो हतः पापो दिष्ट्या मुक्ताः सुहजनाः ॥ निहत्य
निर्जित्य रिपून् दिष्ट्या दुर्गं समाश्रिताः ॥ ८ ॥ गोप्यो हसंत्यः पप्रच्छुः रामसंदर्शनादृताः ॥ कच्चिदास्ते सुखं
कृष्णः पुरस्त्रीजनवल्लभः ॥ ९ ॥ कच्चित्स्मरति वा बंधून् पितरं मातरं च सः ॥ अप्यसौ मातरं द्रष्टुं सकृदप्या
गमिष्यति ॥ अपि वा स्मरतेऽस्माकमनुसेवां महाभुजः ॥ १० ॥ मातरं पितरं भ्रातृन् पतीन् पुत्रान् स्वमूरपि ॥
यदर्थेऽजहिम दाशार्ह दुस्त्यजान् स्वजनान् प्रभो ॥ ११ ॥ ता नः सद्यः परित्यज्य गतः संछिन्नसौहृदः ॥ कथं नु
तादृशं स्त्रीभिर्न श्रद्धीयेत भाषितम् ॥ १२ ॥ कथं नु गृहंत्यनवस्थितात्मनो वचः कृतघ्नस्य बुधाः पुरस्त्रियः ॥ गृह्णन्ति
वै चित्रकथस्य सुंदरस्मितावलोकोच्छ्वसितस्मरांतुराः ॥ १३ ॥ किं नस्तत्कथया गोप्यः कथाः कथयतापराः ॥
यात्यस्माभिर्विना कालो यदि तस्य तथैव नः ॥ १४ ॥

वाक्यानि ॥ १२ ॥ तत्रान्या ऊचुः । कथं न गृह्णन्तीति । अन्या ऊचुः । गृह्णन्ति वा इति । चित्रकथस्य चित्रकथाकथनकोविदस्य । किं च सुंदरं
स्मितं यस्मिन्स्तेनावलोकनेनोच्छ्वसितः क्षुभितो यः स्मरस्तेनातुराः ॥ १३ ॥ अन्या ऊचुः । किं न इति । कालस्तावत्तस्य चास्माकं च

१ वयं तु ग्रामस्त्रियः, पुरस्त्रीवल्लभत्वे ग्रामस्त्रीणां कुतः स्मरणमिति भावः । २ स्मरांतुरा अत एव बुधा अपि पुरस्त्रियः तद्वचः श्रद्धवति वयं तु ग्राम्या इत्यर्थः ।

भा. ६. उ.
॥ १८४ ॥

यात्येव किं तु तस्य सुखेनास्माकं तु दुःखेनेत्येतावानेव विशेष इति ध्वनितम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ नानाविधेष्वनुनयेषु कोविदः ॥ १६ ॥ मधुं
चैत्रम् । माधवं वैशाखम् । गोपीनां रतिमिति । श्रीकृष्णक्रीडासमयेऽनुत्पन्नानामतिबालानामन्यासामित्यभियुक्तप्रसिद्धिः ॥ १७ ॥ पूर्णचंद्रस्य
कलाभिर्मरीचिभिरामृष्टे उज्ज्वले कौमुदीगंधवायुना कुमुद्वतीनां गंधवातेन सेविते । यद्वा कौमुदीशब्देन तद्विकासितानि कुमुदानि लक्ष्यन्ते

इति प्रहसितं शौरर्जलिपतं चारु वीक्षितम् ॥ गतिं प्रेमपरिष्वंगं स्मरंत्यो रुरुदुः स्त्रियः ॥ १५ ॥ संकर्षणस्ताः कृष्णस्य
संदेशैर्हृदयंगमैः ॥ सांत्वयामास भगवान् नानाऽनुनयकोविदः ॥ १६ ॥ द्वौ मासौ तत्र चावात्सीन्मधुं माधवमेव च ॥
रामः क्षपासु भगवान् गोपीनां रतिमावहन् ॥ १७ ॥ पूर्णचंद्रकलामृष्टे कौमुदीगंधवायुना ॥ यमुनोपवने रेमे सेविते
स्त्रीगणैर्वृतः ॥ १८ ॥ वरुणप्रेषिता देवी वारुणी वृक्षकोटरात् ॥ पतंती तद्वनं सर्वं स्वगंधेनाध्यवासयत् ॥ १९ ॥
तं गंधं मधुधाराया वायुनोपहृतं बलः ॥ आघ्रायोपागतस्तत्र ललनाभिः समं पपौ ॥ २० ॥ उपगीयमानचरितो वनि
ताभिर्हलायुधः ॥ वनेषु व्यचरत् क्षीवो मदविह्वललोचनः ॥ २१ ॥ स्रग्व्येककुंडलो मत्तो वैजयंत्या च मालया ॥
विभ्रत् स्मितमुखांभोजं स्वेदप्रालेयभूषितम् ॥ २२ ॥ स आजुहाव यमुनां जलक्रीडार्थमीश्वरः ॥ निजं वाक्यमना
दृत्य मत्त इत्यापगां बलः ॥ अनागतां हलाग्रेण कुपितो विचकर्ष ह ॥ २३ ॥ पापे त्वं मामवज्ञाय यन्नायासि मया
ऽऽहुता ॥ नेष्ये त्वां लांगलाग्रेण शतधा कामचारिणीम् ॥ २४ ॥

कुमुदगंधवातेनेत्यर्थः ॥ १८ ॥ वारुणी सुधया सहोत्पन्ना मदिरा ॥ १९ ॥ २० ॥ क्षीवो मत्तः ॥ २१ ॥ स्वेद एव प्रालेयं हिमं तेन भूषितम् ॥
॥ २२ ॥ मत्तोऽयमित्यनादृत्यानागतामापगां नदीम् ॥ २३ ॥ आहुता आहुता यद्यस्मान्नागच्छसि तस्मात् नेष्ये गमयिष्यामि ॥ २४ ॥

१ अनुनयेषु सांत्वनेषु । २ रतिमावहन् प्रीतिं कुर्वन् । ३ शतधा शतशकलत्वम् । ४ कामचारिणीं स्वच्छन्दगमनकारिणीम् ।

श्री. टी.
अ. ६५

॥ १८४ ॥

चकिता कंषिता ॥ २५ ॥ एकांशेन शेषाख्येन ॥ २६ ॥ २७ ॥ विजगाहावगाहनं कृतवान् ॥ २८ ॥ उत्तीर्णाय निर्गतायासितांबरादीनि
कांतिर्ददौ । कांतिर्लक्ष्मीः यथोक्तं वैष्णवे । “वरुणप्रहिता चास्मै मालामम्लानपंकजाम् ॥ समुद्राभे तथा वस्त्रे नीले लक्ष्मीरयच्छत” इति ॥
हरिवंशे च बलं प्रति लक्ष्मीवाक्यम् “जातरूपमयं चैकं कुंडलं वज्रभूषणम् ॥ आदिपद्मं च पद्माख्यं दिव्यं श्रवणभूषणम् ॥ देवेमां प्रतिगृहीष्व
एवं निर्भसिता भीता यमुना यदुनंदनम् ॥ उवाच चकिता वाचं पतिता पादयोर्नृप ॥ २५ ॥ राम राम महाबाहो
न जाने तव विक्रमम् ॥ यस्यैकांशेन विधृता जगती जंगतः पते ॥ २६ ॥ परं भावं भगवतो भगवन् मामजानती
ममोक्तुमर्हसि विश्वात्मन् प्रपन्नां भक्तवत्सलं ॥ २७ ॥ ततो व्यमुंचद् यमुनां याचितो भगवान् बलः ॥ विजगाह जलं
स्त्रीभिः करेणुभिरिवेभराद् ॥ २८ ॥ कामं विहृत्य सलिलादुत्तीर्णायसितांवरे ॥ भूषणानि महार्हाणि ददौ कांतिः शुभां
स्रजम् ॥ २९ ॥ वसित्वा वाससी नीले मालामामुच्य कां चनीम् ॥ रेजे स्वलंकृतो लिप्तो माहेंद्र इव वारणः ॥ ३० ॥
अद्यापि दृश्यते राजन् यमुना कृष्टवर्त्मना ॥ बलस्यानंतवीर्यस्य वीर्यं सूचयतीव हि ॥ ३१ ॥ एवं सर्वां निशा या ता
एकेव रमतो ब्रजे ॥ रामस्याक्षिप्तचित्तस्य माधुर्यैर्व्रजयोषिताम् ॥ ३२ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्त
रार्धे बलदेवविजये यमुनाकर्षणं नाम पंचषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नन्दब्रजं गते रामे करुषाधिपति
र्नृप ॥ वासुदेवोऽहमित्यज्ञो दूतं कृष्णाय प्राहिणोत् ॥ १ ॥ त्वं वासुदेवो भगवानवर्तार्णो जगत्पतिः ॥ इति प्रस्तोभितो
बालैर्मेन आत्मानमच्युतम् ॥ २ ॥

पौराणीं भूषणक्रियाम्” इत्यादि ॥ २९ ॥ वसित्वा परिधाय । आमुच्य कंठे निधाय । चंदनादिभिरालिप्तः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ एकेव
एकैव निशा यथा तथा माधुर्यैर्विलासैः ॥ ३२ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कन्धोत्तरार्धे श्री० टीकायां पंचषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६५ ॥
षड्युक्षष्टितमे काशीं गत्वाऽहन् पौंड्रकं हरिः ॥ तन्मित्रं च ततो वृत्तं सुदक्षिणवधादिकम् ॥ १ ॥ १ ॥ प्रस्तोभितः स्तुत्या प्रोत्साहितः ।

बालैरज्ञैः ॥ २ ॥ बालकृतो नृपो बालैर्नृपत्वेन क्रीडायां परिकल्पितः ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ हे मूढ उत्सृक्ष्ये त्वयि प्रक्षेप्स्यामि ।
यैः सह त्वमेवं विकृत्यसे तेष्वपीत्यर्थः । यद्वा यैः कृत्रिमैः सुदर्शनादिभिस्त्वमेवं श्लाघसे तान्पुत्सृक्ष्ये त्वाजयिष्यामीत्यर्थः ॥ ८ ॥ मां

दूतं च प्राहिणोन्मन्दः कृष्णायाव्यक्तवर्त्मने ॥ द्वारकायां यथा बालो नृपो बालकृतोऽबुधः ॥ ३ ॥ दूतस्तु द्वारका
मेत्य सभायामास्थितं प्रभुम् ॥ कृष्णं कमलपत्राक्षं राजसन्देशमब्रवीत् ॥ ४ ॥ वासुदेवोऽवतीर्णो हमेक एव न चापरः ॥
भूतानामनुकम्पार्थं त्वं तु मिथ्याऽभिधां त्यज ॥ ५ ॥ यानि त्वमस्मच्चिह्नानि मौढ्याद् विमर्षि सात्वत ॥ त्यक्त्वैहि मां
त्वं शरणं नो चेद्देहि ममाहवम् ॥ ६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कथनं तदुपाकर्ण्य पौंड्रकस्यालयेधसः ॥ उग्रसेनादयः सभ्या
उच्चकैर्जहसुस्तदा ॥ ७ ॥ उवाच दूतं भगवान् परिहासकथामनु ॥ उत्सृक्ष्ये मूढ चिह्नानि यैस्त्वमेवं विकृत्यसे ॥ ८ ॥
मुखं तदपि धायान्न कंकगृध्रवटैर्वृतः ॥ शयिष्यसे हतस्तत्रं भविता शरणं शुनाम् ॥ ९ ॥ इति दूतस्तदाक्षेपं स्वामिने
सर्वमाहरत् ॥ कृष्णोऽपि रथमास्थाय काशीमुपजगाम ह ॥ १० ॥ पौंड्रकोपि तदुद्योगमुपलभ्य महारथः ॥ अक्षौहि
णीभ्यां संयुक्तो निश्चक्राम पुराद्वृतम् ॥ ११ ॥ तस्य काशीपतिमित्रं पार्ष्णिग्राहोऽन्वयान्नुप ॥ अक्षौहिणीभिस्तिसृभि
रपश्यत् पौंड्रकं हरिः ॥ १२ ॥ शंखार्यसिंगदाशार्ङ्गश्रीवत्साद्युपलक्षितम् ॥ विभ्राणं कौस्तुभमणिं वनमालाविभूषितम्
॥ १३ ॥ कौशेयवाससी पीते वसानं गरुडध्वजम् ॥ अमूल्यमौल्याभरणं स्फुरन्मकरकुण्डलम् ॥ १४ ॥

शरणमेहीत्यस्योत्तरम् । मुखमिति । वटाः कंकादिवत्पक्षिविशेषाः । तत्र तदा शुनां शरणमाश्रयो भविताऽसि ॥ ९ ॥ काशीमिति । पौंड्रक
स्यापि तदा मित्रपुरेऽवस्थानात् ॥ १० ॥ ११ ॥ पार्ष्णिग्राहः पृष्ठतो रक्षकः ॥ १२ ॥ १३ ॥ गरुडः कृत्रिमो ध्वजे यस्य तम् । अमू

ल्योऽनघ्यो मौलिराभरणं च यस्य तम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ गजस्यन्दनादिचतुरंगबलमर्दितवान् । पृथक् प्रजाश्चतुर्विधं भूतग्रामं यथा युगांताग्निरिति ॥ १७ ॥ आयोधनं रणस्थानम् । अरिणा चक्रेण चितमाक्रीडनमिव कल्पांतरद्रस्य क्रीडास्थानमिव ॥ १८ ॥ १९ ॥

दृष्ट्वा तमात्मनस्तुल्यवेषं कृत्रिममास्थितम् ॥ यथा नटं रंगगतं विजहास भृशं हरिः ॥ १५ ॥ शूलैर्गदाभिः परिघैः शक्त्यष्टिप्रासतोमरैः ॥ असिभिः पट्टिशैर्बाणैः प्राहरन्नरयो हरिम् ॥ १६ ॥ कृष्णस्तु तत् पौंड्रककाशिराजयोर्बलं गजस्यन्दनवाजिपत्तिमतम् ॥ गदासिचक्रेषुभिरार्दयद्भृशं यथा युगांते द्रुतभुक्पृथक्प्रजाः ॥ १७ ॥ आयोधनं तद्रथवाजिकुञ्जरद्विपत्स्वरोद्घोररिणाऽवसंदिताः ॥ बभौ चितं मोदवहं मनस्विनामक्रीडनं भूतपतेरिवोल्बणम् ॥ १८ ॥ अथाह पौंड्रकं शौरिर्भोभो पौंड्रक यद्भवान् ॥ दूतवाक्येन मामाह तान्यस्त्राण्युत्सृजामि ते ॥ १९ ॥ त्याजयिष्येऽभिधानं मे यत् त्वयाऽज्ञ मृषा धृतम् ॥ व्रजामि शरणं तेऽद्य यदि नेच्छामि संयुगम् ॥ २० ॥ इति क्षिप्त्वा शि तैर्बाणैर्विरथीकृत्य पौंड्रकम् ॥ शिरोऽवृश्चद् रथांगेन वज्रेणैद्रौ यथा गिरेः ॥ २१ ॥ तथा काशिपतेः कायाच्छिर उत्कृत्य पत्रिभिः ॥ न्यपातयत् काशिपुर्या पद्मकोशमिवानिलः ॥ २२ ॥ एवं मत्सरिणं हत्वा पौंड्रकं ससखं हरिः ॥ द्वारकामा विशत् सिद्धैर्गीयमानकथाऽमृतः ॥ २३ ॥ स नित्यं भगवद्व्यानप्रध्वस्ताखिलबंधनः ॥ विभ्राणश्च हरे राजन् स्वरूपं त न्मयोऽभवत् ॥ २४ ॥ शिरः पतितमालोक्य राजद्वारे सकुण्डलम् ॥ किमिदं कस्य वा वक्रमिति संशयिरे जनाः ॥ २५ ॥ राज्ञः काशिपतेर्ज्ञात्वा महिष्यः पुत्रबांधवाः ॥ पौराश्च हा हता राजन् नाथनार्थेति प्रारुदन् ॥ २६ ॥

॥ २० ॥ गिरेः शृंगं यथेति ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ प्रथमं किमिदमिति पश्चाद्वक्रमिति विभाव्य कस्य चेति संशयं कृतवन्त इति ॥ २५ ॥ २६ ॥

१ चितम् आकीर्णम् । २ अदृक् अन्धम् । ३ अयं काशिपतिः पौंड्रकभञ्जुरः, पौंड्रकसाहाय्यायागत आसीदतोऽस्यापि शिरः कृतवान् । ४ 'संशयिरे' इति महेश्वरपाठः ।

संस्थाविधिसुत्तरक्रियाम् । अपचिर्ति निष्कृतिम् ॥ २७ ॥ आत्मनाऽभिसंधाय बुद्ध्या व्यवस्य । सुदक्षिणोऽत्युदारः ॥ २८ ॥
 वरमदात् वृणीष्वेत्युक्तवानित्यर्थः ॥ २९ ॥ ऋत्विजमृत्विजमिव स्वनियोगकारिणम् । “यज्ञस्य देवमृत्विजम्” इति श्रुतेः ॥ ३० ॥ अब्रह्मण्ये
 प्रयोजित इति कृष्णे प्रयोजितो विपरीतो भविष्यतीति सूचितम् । अभिचरन्नभिचारं कुर्वन् । व्रती गृहीतनियमः ॥ ३१ ॥ तप्तं ताम्रमिव शिखं
 सुदक्षिणस्तस्य सुतः कृत्वा संस्थाविधिं पितुः ॥ निहत्य पितृहंतारं यास्याम्यपचिर्ति पितुः ॥ २७ ॥ इत्यात्मनाऽभि
 संधाय सोपाध्यायो महेश्वरम् ॥ सुदक्षिणोऽर्चयामास परमेण समाधिना ॥ २८ ॥ प्रीतो विमुक्तो भगवांस्तस्मै वर
 मदाद् भवः ॥ पितृहंतृवधोपायं स वव्रे वरमीप्सितम् ॥ २९ ॥ दक्षिणाग्निं परिचर ब्राह्मणैः सममृत्विजम् ॥ अभिचा
 रविधानेन स चाग्निः प्रमथैर्वृतः ॥ ३० ॥ साधयिष्यति संकल्पमब्रह्मण्ये प्रयोजितः ॥ इत्यादिष्टस्तथा चक्रे कृष्णाय
 मिचरन् व्रती ॥ ३१ ॥ ततोऽग्निरुत्थितः कुंडान्मूर्तिमानतिभीषणः ॥ तप्तताम्रशिखाश्मश्रुंगारोद्गारिलोचनः ॥ ३२ ॥
 दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीदंडकठोरास्यः स्वजिह्वया ॥ आलिहन् सूक्किणीं नग्नो विधुन्वंस्त्रिशिखं ज्वलत् ॥ ३३ ॥ पद्भ्यां तालप्र
 माणाभ्यां कंपयन्नवनीतलम् ॥ सोऽभ्यधावद् वृतो भूतैर्द्वारकां प्रदहन्दिशः ॥ ३४ ॥ तमाभिचारदहनमायांतं द्वारको
 कसः ॥ विलोक्य तत्रसुः सर्वे वनदाहे मृगा यथा ॥ ३५ ॥ अक्षैः सभायां क्रीडंतं भगवंतं भयातुराः ॥ त्राहित्राहि त्रिलो
 केशं वह्नः प्रदहतः पुरम् ॥ ३६ ॥ श्रुत्वा तंजनवैकुण्ठं दृष्ट्वा स्वांनां च साध्वसम् ॥ शरण्यः संप्रहस्याह मा भैष्टेत्यावि
 ताऽस्म्यहम् ॥ ३७ ॥ सर्वस्यांतर्बहिः साक्षी कृत्यां महेश्वरीं विभुः ॥ विज्ञाय तद्विधातार्थं पार्श्वस्थं चक्रमादिशत् ॥ ३८ ॥
 श्मश्रूणि च यस्य सः । अंगारोद्गारीणि ज्वलदंगारान्वमंति लोचनानि यस्य सः ॥ ३२ ॥ दंष्ट्राभिश्चोग्रैर्भ्रुकुटीदंडैश्च कठोरं कूरमास्थं यस्य स
 त्रिशिखं त्रिशूलम् ॥ ३३ ॥ दिशः प्रदहन् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ त्राहित्राहीत्याहुरिति शेषः ॥ ३६ ॥ अहमवितास्मि रक्षिष्यामीति ॥ ३७ ॥ ३८ ॥

१ दक्षिणाग्निमनवाहार्यनामानम् । २ अभिचारविधानेन शत्रुमारणोक्तशुद्रप्रकारेण । ३ ज्वलन् इति पाठान्तरं तदा ज्वालासुद्विग्नित्यर्थः । प्रकृते त्रिशूलविशेषणमेतत् । ४ कृत्याग्निम् ।
 ५ स्वज्ञातीनाम्, ज्ञातिवाचकत्वात् सर्वनामसंज्ञा । ६ तस्याः कृत्यायाः प्रतिवातार्थम् ।

रोदसी च प्रकाशयदिति शेषः । यद्वा स्वतेजसा स्वादीन्प्रति जाज्वल्यमानमत्यर्थं प्रकाशमानमित्यर्थः । आर्दयदपीडयत् ॥ ३९ ॥ अर्दितोऽभिर्यत्कृतवाँस्तदाह कृत्यानल इति सहातिगभिर्जनैश्च वर्तमानम् । अभिचर्यते मार्यतेऽनेनेत्यभिचारः कृत्यानलः ॥ ४० ॥ अट्टादिसहिताम् । अट्टा मंचः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कन्धोत्तरार्धे श्रीध० टी० षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ ॥ सप्तषष्टितमे

तत् सूर्यकोटिप्रतिमं सुदर्शनं जाज्वल्यमानं प्रलयानलप्रभम् ॥ स्वतेजसा खं ककुभोऽथ रोदसी चक्रं मुकुंदास्त्रमथाग्निमार्दयत् ॥ ३९ ॥ कृत्यानलः प्रतिहतः स रथांगपाणे रस्त्रौजसा स नृप भग्नमुखो निवृत्तः ॥ वाराणसीं परिसमेत्य सुदक्षिणं तं सत्विग्जनं समदहत्स्वकृतोऽभिचारः ॥ ४० ॥ चक्रं च विष्णोस्तदनु प्रविष्टं वाराणसीं साट्टसभालयापणाम् ॥ सगोपुराट्टालककोष्ठसंकुलां सकोशहस्त्यश्वरथान्नशालाम् ॥ ४१ ॥ दग्ध्वा वाराणसीं सर्वा विष्णोश्चक्रं सुदर्शनम् ॥ भूयः पार्श्वमुपातिष्ठत् कृष्णस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ ४२ ॥ य एनं श्रावयेन्मर्त्य उत्तमश्लोकविक्रमम् ॥ समाहितो वा शृणुयात् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ४३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे पौंड्रकादिवधो नाम षट्षष्टितमोऽध्यायः ॥ ६६ ॥ राजोवाच ॥ भूयोऽहं श्रोतुमिच्छामि रामस्याद्भुतकर्मणः ॥ अनन्तस्याप्रमेयस्य यदन्यत्कृतवान्प्रभुः ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नरकस्य सखा कश्चिद् द्विविदो नाम वानरः ॥ सुग्रीवसचिवः सोऽथ भ्राता मैन्दस्य वीर्यवान् ॥ २ ॥ रामो गिरौ रैवतके मदात् ॥ स्वैरं युवतिभिः क्रीडन्नवधीद् द्विविदं खलम् ॥ १ ॥ कालिंदीविदारणानंतरं रामचरित्रं द्विविदवधादिसंगतमप्यनुक्त्वा तत्पूर्वभावित्वेन पौंड्रकवधादि निरूप्येदानीं तदेवं प्रस्तौति भूयोऽहमित्यादिना । रामचरित्रश्रवणेच्छायामद्भुतकर्मत्वं हेतुस्तत्र चानंतत्वं तत्राप्यप्रमेयत्वमिति ॥ १ ॥ नरकस्य सखेति हरिणा वैरे कारणम् । सुग्रीवसचिव इति तस्य मंत्रबलम् । मैन्दस्य भ्रातेति रामायणेऽतिप्रसिद्धं

१ हे नृप स कृत्यानलः प्रतिहतः सन् भग्नमुखः पराजितः पाटितमुखो वा भूत्वा यजमानमेव हन्तुं निवृत्तः प्रत्यावृत्य गत इत्यर्थः । मारणयोगाः शस्त्रनाशादनुताः परावृत्ताः स्वप्रवर्तकं गन्ति इति प्रसिद्धम् । २ क्रोष्टानि धान्यसंग्रहकुसुमाः । ३ मौमासुरस्य पूर्व स्वर्गे हतस्य ।

त्वेन वीर्याधिक्यमुक्तमिति ॥ २ ॥ सख्युर्नरकस्यापचितिमानृण्यम् । राष्ट्रस्य विपुवो नाशो यथा भवति तथा पुगदीनदहदिति ॥ ३ ॥ किंच कचिदिति । कदाचित्स द्विविदः मित्रहा सखिहंता ॥ ४ ॥ तस्य समुद्रस्य जलं बाहुभ्यामुत्क्षिप्य वेलायाः कूले वर्तमानान् देशान् प्लावयामा सख्युः सोऽपचितिं कुर्वन् वानरो राष्ट्रविपुवम् ॥ पुरग्रामाकरान् घोषानदहद्वह्निमुत्सृजन् ॥ ३ ॥ कचित् स शैलानु त्पाटय तैर्देशान् समचूर्णयत् ॥ आनर्तान् सुतरांमेव यत्रास्तेऽमित्रहा हरिः ॥ ४ ॥ कचित् समुद्रमध्यस्थो दोर्भ्यामु त्क्षिप्य तज्जलम् ॥ देशान्नागायुतप्राणो वेलाकूलानमज्जयत् ॥ ५ ॥ आश्रमानृपिमुख्यानां कृत्वा भग्नवनस्पतीन् ॥ अदू षयच्छकृन्मूत्रैरग्नीन्वैतानिकान्खलः ॥ ६ ॥ पुरुषान्योपितो दृप्तः क्षमाभृद्दोणीगुहासु सः ॥ निक्षिप्य चाप्यधाच्छैलैः पेशस्कारीव कीटकम् ॥ ७ ॥ एवं देशान्विप्रकुर्वन्दूषयंश्च कुलस्त्रियः ॥ श्रुत्वा सुललितं गीतं गिरिं रैवतकं ययौ ॥ ८ ॥ तत्रापश्यद्यदुपतिं रामं पुष्करमालिनम् ॥ सुदर्शनीयसर्वाङ्गं ललनायूथमध्यगम् ॥ ९ ॥ गायन्तं वारुणीं पीत्वा मदविह्वल लोचनम् ॥ विश्राजमानं वपुषा प्रभिन्नमिव वारणम् ॥ १० ॥ दुष्टः शाखामृगः शाखामारूढः कंपयन्दुमान् ॥ चक्रे किल किलाशब्दमात्मानं संप्रदर्शयन् ॥ ११ ॥ तस्य धाष्टर्यं कपेर्वीक्ष्य तरुण्यो जातिचापलाः ॥ हास्यप्रिया विजहसुर्बलदेव परिग्रहाः ॥ १२ ॥ ता हेलयामास कपिर्भूक्षेपैः संमुखादिभिः ॥ दर्शयन्स्वगुदं तासां रामस्य च निरीक्षतः ॥ १३ ॥ तं ग्राव्णा प्राहरत् क्रुद्धो बलः प्रहरतां वरः ॥ स वंचयित्वा ग्रावाणं मदिराकलशं कपिः ॥ १४ ॥ सेति ॥ ५ ॥ आश्रमस्थान्वनस्पतीन् भक्त्वा आहवनीयाद्यग्निषु मूत्रादि कृतवान् ॥ ६ ॥ अप्यधात्पिदधे । पेशस्कारी भ्रमरः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रभिन्नं मत्तम् ॥ १० ॥ ११ ॥ जात्या स्वभावेनैव चापलं यासां ताः ॥ १२ ॥ हेलयामासावजज्ञे । निरीक्षतो निरीक्षमाणस्य तमनादत्येत्यर्थः ॥ १३ ॥ १४ ॥

आस्फालयद्योषितां वासांस्याकृष्य पाटितवान् ॥ १५ ॥ विप्रचक्रे एवमपकृतवान् ॥ १६ ॥ शालं वृक्षम् ॥ १७ ॥ १८ ॥ सुनंदेन मुसलेनाहनत् ।
 अहन्नित्यर्थः । तं वानरम् । मस्तिष्कं मस्तकावयवविशेषः ॥ १९ ॥ गैरिकया लोहितधातुना । नानुचितयन्नगणयन् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥
 गृहीत्वा हेलयामास धूर्तस्तं कोपयन् हसन् ॥ निभिद्य कलशं धृष्टो वासांस्यास्फालयद्वलम् ॥ १५ ॥ कदर्थीकृत्य बल
 वान्विप्रचक्रे मदोद्धतः ॥ तं तस्याविनयं दृष्ट्वा देशांश्च तदुपद्रुतान् ॥ १६ ॥ क्रुद्धो मुसलमादत्त हलं चारिजिघांसया ॥
 द्विविदोऽपि महावीर्यः शालमुद्यम्य पाणिना ॥ १७ ॥ अभ्येत्य तरसा तेन बलं मूर्धन्यताडयत् ॥ तं तु संकर्षणो मूर्ध्नि
 पतंतमचलो यथा ॥ १८ ॥ प्रतिजग्राह भगवान्सुनन्देनाहनच तम् ॥ मुसलाहतमस्तिष्को विरेजे रक्तधारया ॥ १९ ॥
 गिरिर्यथा गैरिकया प्रहारं नानुचितयन् ॥ पुनरन्यं समुत्क्षिप्य कृत्वा निष्पन्नमोजसां ॥ २० ॥ तेनाहनत् सुसंक्रुद्धस्तं
 बलः शतधाऽच्छिन्नत् ॥ ततोऽन्येन रुषा जघ्ने तं चापि शतधाऽच्छिन्नत् ॥ २१ ॥ एवं युध्यन् भगवता भग्नेभग्ने पुनःपुनः ॥
 आकृष्य सर्वतो वृक्षान् निर्वृक्षमकरोदनम् ॥ २२ ॥ ततोऽमुंचच्छिलावर्षं बलस्योपर्यमर्षितः ॥ तत् सर्वं चूर्णयामास ली
 लया मुसलायुधः ॥ २३ ॥ स बाहू तालसंकाशौ मुष्टीकृत्य कपीश्वरः ॥ आसाद्य रोहिणीपुत्रं तांभ्यां वक्षस्यरुरुजत् ॥ २४ ॥
 यादवेंद्रोऽपि तं दोभ्यां त्यक्त्वा मुसललांगले ॥ जत्रावभ्यर्दयत् क्रुद्धः सोऽपतद् रुधिरं वमन् ॥ २५ ॥ चक्रे तेन पतत
 मटंकः सवनस्पतिः ॥ पर्वतः कुरुशार्दूल वायुना नोरिवांभसि ॥ २६ ॥ जयशब्दो नमःशब्दः साधुसाधिविति चांवरे ॥ सुर
 सिद्धमुनींद्राणामासीत् कुसुमवर्षिणाम् ॥ २७ ॥ एवं निहत्य द्विविदं जगद्व्यतिकरावहम् ॥ संस्तूयमानो भगवान् जनैः
 स्वपुरमाविशत् ॥ २८ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तराद्धे द्विविदवधो नाम सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥
 ॥ २३ ॥ अरुरुजत्ताडयामास ॥ २४ ॥ यादवेंद्रः संकर्षणः क्रुद्धः सन् । जत्रौ कंठबाहुमूले ॥ २५ ॥ टंकाः सतोयविवराणि तत्सहितः ॥ २६ ॥
 ॥ २७ ॥ जगतो व्यतिकरं नाशमावहतीति तथा तम् ॥ २८ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधोत्तरार्धे श्रीध० टी० सप्तषष्ठितमोऽध्यायः ॥ ६७ ॥

भा. ६. उ.
॥ १८८ ॥

अष्टषष्टितमे सांबे निरुद्धे कौरवैर्युधि ॥ तद्विमोक्षाय रामेण गजाह्वयविकर्षणम् ॥ १ ॥ रामचरित्रांतरं निरूपयितुमाह । दुर्योधनसुता
मिति । समितिजयः संग्रामजित् ॥ १ ॥ २ ॥ नोऽस्माकं महीमस्माभिर्दत्ताम् । न ते भूपतय इति भावः ॥ ३ ॥ यांति यास्यंति ।
प्राणा इन्द्रियाणीव । सुसंयताः प्राणायामादिभिर्दमिताः ॥ ४ ॥ कुरुवृद्धो भीष्मस्तेनानुमोदितास्तत्सहिताः षडेते इत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥
श्रीशुक उवाच ॥ दुर्योधनसुतां राजन् लक्ष्मणां समितिजयः ॥ स्वयंवरस्थामहरत् सांबो जांबवतीसुतः ॥ १ ॥
कौरवाः कुपिता ऊर्चुर्दुर्विनीतोऽयमर्भकः ॥ कदर्थीकृत्य नः कन्यामकांमामहरद् बलात् ॥ २ ॥ बध्नीतेमं दुर्विनीतं
किं करिष्यंति वृष्णयः ॥ येऽस्मत्प्रसादोपचितां दत्तां नो भुञ्जते महीम् ॥ ३ ॥ निगृहीतं सुतं श्रुत्वा यद्येष्यंतीह वृष्णयः ॥
भग्नदर्पाः शमं यांति प्राणा इव सुसंयताः ॥ ४ ॥ इति कर्णः शलो भूरिर्यज्ञकेतुः सुयोधनः ॥ सांबमारेभिरे बद्धं कुरु
वृद्धानुमोदिताः ॥ ५ ॥ दृष्ट्वानुधावतः सांबो धार्तराष्ट्रान् महारथः ॥ प्रगृह्य रुचिरं चापं तस्थौ सिंह इवैकलः ॥ ६ ॥ तं
ते जिघृक्षवः क्रुद्धास्तिष्ठतिष्ठेतिभाषिणः ॥ आसाद्य धन्विनो बाणैः कर्णाग्रण्यः समाकिरन् ॥ ७ ॥ सोऽपविद्धः कुरुश्रेष्ठ
कुरुभिर्यदुनंदनः ॥ नामृष्यत् तदचित्यार्भः सिंहः क्षुद्रमृगैरिव ॥ ८ ॥ विस्फूर्ज्य रुचिरं चापं सर्वान् विव्याध सायकैः ॥
कर्णादीन् षड्रथान् धीरस्तावद्भिर्युगपत् पृथक् ॥ ९ ॥ चतुर्भिश्चतुरो बाहानैकैकेन च सारथीन् ॥ रथिनश्च महेष्वासां
स्तस्य तत्तेऽभ्यपूजयन् ॥ १० ॥ तं तु ते विरथं चक्रुश्चत्वारश्चतुरो हयान् ॥ एकस्तु सारथिं जघ्ने चिच्छेदान्यः शरा
सनम् ॥ ११ ॥ तं बद्धा विरथीकृत्य कृच्छ्रेण कुरवो युधि ॥ कुमारं स्वस्य कन्यां च स्वपुरं जयिनोऽविशन् ॥ १२ ॥
कर्णोऽग्रणीयेषां ते ॥ ७ ॥ नामृष्यत् असहत् । अचित्यस्य भगवतोऽर्भोऽर्भकः । अचित्यश्चासावर्भश्चेति वा ॥ ८ ॥ ९ ॥ तत्प्रपंच
यति चतुर्भिरिति चतुर्भिश्चतुर इत्यत्र वीप्साऽनुसंधेया । तत्कर्म ते संमानितवन्तः ॥ १० ॥ ११ ॥ स्वस्य दुर्योधनस्य कन्यां च

१ अकामाम् एनं कर्मनिष्ठंतीम् । २ उपचितां दत्ताम् ।

श्री. टी.
अ. ६८

॥ १८८ ॥

नीत्वेति ॥ १२ ॥ १३ ॥ यतः कलिं नैच्छदतः सांत्वयित्वा जगामेति ॥ १४ ॥ १५ ॥ धृतराष्ट्रं प्रति बुभुत्सयेति अभिप्रायाजज्ञासय
त्यर्थः ॥ १६ ॥ विधिवदभिवंद्य ॥ १७ ॥ तमुद्धवमर्चयित्वा सत्कृत्य । मंगलपाणय उपायनहस्ताः ॥ १८ ॥ वृद्धा अपि प्रणेमुः ॥ १९ ॥

तच्छ्रुत्वा नारदोक्तेन राजन् संजातमन्यवः ॥ कुरुन्प्रत्युद्यमं चक्रुस्त्र्यसेनप्रचोदिताः ॥ १३ ॥ सांत्वयित्वा तु तान्
रामः सन्नद्धान् वृष्णिपुगवान् ॥ नैच्छत् कुरुणां वृष्णीनां कलिं कलिमलापहः ॥ १४ ॥ जगाम हास्तिनपुरं रथेनादि
त्यवर्चसा ॥ ब्राह्मणैः कुलवृद्धैश्च वृत्तश्चंद्र इव ग्रहैः ॥ १५ ॥ गत्वा गजाद्वयं रामो बाह्योपवनमास्थितः ॥ उद्धवं प्रेषया
मास धृतराष्ट्रं बुभुत्सया ॥ १६ ॥ सोऽभिवंद्यांबिकांपुत्रं भोष्मं द्रोणं च बाह्विकम् ॥ दुर्योधनं च विधिवद् राममागतम्
ब्रवीत् ॥ १७ ॥ तेऽतिप्रीतास्तमाकर्ण्य प्राप्तं रामं सुहृत्तमम् ॥ तमर्चयित्वाभिययुः सर्वे मंगलपाणयः ॥ १८ ॥ तं संग
म्य यथान्यायं गामर्घ्यं च न्यदेवयन् ॥ तेषां ये तत्प्रभावज्ञाः प्रणेमुः शिरसा बलम् ॥ १९ ॥ बंधून् कुशलिनः श्रुत्वा
पृष्ठा शिवमनामयम् ॥ परस्परमथो रामो वभाषेविक्रवं वचः ॥ २० ॥ उग्रसेनः क्षितीशेशो यद्व आज्ञापयत् प्रभुः ॥
तदव्यग्रधियः श्रुत्वा कुरुध्वं मा विलंबितम् ॥ २१ ॥ यद् यूयं बहवस्त्वेकं जित्वाऽधर्मेण धार्मिकम् ॥ अवधीताथ
तन्मृष्ये बंधूनामैक्यक्राम्यया ॥ २२ ॥ वीर्यशौर्यबलोनृद्धमात्मशक्तिसमं वचः ॥ कुरवो बलदेवस्य निशम्योचुः प्रको
पिताः ॥ २३ ॥ अहो महच्चित्रमिदं कालगत्या दुरत्यया ॥ आरुरुक्षत्युपानदे शिरो मुकुटसेवितम् ॥ २४ ॥

॥ २० ॥ २१ ॥ यद्ययमित्युग्रसेनवाक्यम् । मृष्ये सहे । अथाशु तमानीय समर्पयतेति शेषः ॥ २२ ॥ वीर्यं प्रभावः शौर्यमुत्साहो बलं
सत्त्वं तैरुन्नद्धमुच्छ्रंखलम् । कथम् । आत्मनः शक्तेः सममनुरूपम् ॥ २३ ॥ उपानत्पादरक्षा शिर आरोढुमिच्छतीति हीना अस्मानाज्ञापयं

तीत्यर्थः ॥ २४ ॥ अस्यैव प्रपंच एत इति चतुर्भिः यौनेन पृथाया विवाहेन ॥ २५ ॥ किंच । चामरव्यजने इति । भुंजंत्युपभुंजत इत्यर्थः । अस्मदुपेक्षयाऽस्माकमनाग्रहेण ॥ २६ ॥ अलमिति । अतः परं तान्यपहरिष्याम इत्यर्थः ॥ २७ ॥ अवरुंधीत स्वीकुर्यात् । उरणो मेषः ॥ २८ ॥

एते यौनेन संबद्धाः सहशय्यासनाशनाः ॥ वृष्णयस्तुल्यतां नीता अस्मद्वत्तनृपासनाः ॥ २५ ॥ चामरव्यजने शंखमात्रपत्रं च पाण्डुरम् ॥ किरीटमासनं शय्यां भुंजंत्यस्मदुपेक्षया ॥ २६ ॥ अलं यद्वनां नरदेवलांछनैर्दातुः प्रतीपैः फणिनामिवामृतम् ॥ येऽस्मत्प्रसादोपचिता हि यादवा आज्ञापयंत्यद्य गतत्रपा बत ॥ २७ ॥ कथमिंद्रोऽपि कुरुभिर्भीष्मद्रोणार्जुनादिभिः ॥ अदत्तमवरुंधीत सिंहप्रस्तमिवोरणः ॥ २८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ जन्मबंधुश्रियोन्नद्धमदास्ते भरतर्षभ ॥ आश्राव्य रामं दुर्वाच्यमसभ्याः पुरमाविशन् ॥ २९ ॥ दृष्ट्वा कुरुणां दौःशील्यं श्रुत्वाऽवाच्यानि चाच्युतः ॥ आवोचत्कोपसंरब्धो दुष्प्रेक्ष्यः प्रहसन् मुहुः ॥ ३० ॥ नूनं नानामदोन्नद्धाः शान्तिं नेच्छंत्यसाधवः ॥ तेषां हि प्रशमो दंडः पशूनां लगुडो यथा ॥ ३१ ॥ अहो यदून् सुसंरब्धाश्च कृष्णं च कुपितं शनैः ॥ सांत्वयित्वाऽहमेतेषां शममिच्छन्निहागतः ॥ ३२ ॥ त इमे मंदमतयः कलहाभिरताः खलाः ॥ तं मामवज्ञाय मुहुर्दुर्भाषान्मानिनोऽब्रुवन् ॥ ३३ ॥

जन्मना बंधुभिश्चोपलक्षितया श्रिया उन्नद्ध उत्कटो मदो येषां ते । दुर्वाच्यं परुषं वाक्यम् । असभ्या दुर्जनाः ॥ २९ ॥ ३० ॥ नानाधनाभिजनादिमदैरुन्नद्धास्तेषां दंड एव प्रशमः प्रकर्षेण शमयतीति तथा । यथा लगुडो दंडः ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ दुर्भाषानवाच्य

१ तुल्यतां नीताः—अस्माभिरिति शेषः । २ इन्द्रोपि शक्रोपि भीष्मादिभिः कुरुभिरदत्तं कथमवरुंधीतः त्वन्ययसंक्षेपः । ३ जन्मना राजकुलप्रभृत्या, बन्धुभेः वीरैरर्जुनादिभिः । ४ अच्युतो ब्रह्मरामः । ५ तं प्रसिद्धम् ।

शब्दान् ॥ ३३ ॥ दुर्भाषणमनुस्मरति पद्भिः नोग्रसेन इति । विभुराज्ञापयितुं समर्थः ॥ ३४ ॥ अहो धृष्टाः श्रीकृष्णमप्यधिक्षिपन्तीति कुपित आह
सुधर्मैत्यादिभिस्त्रिभिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ मौल्युत्तमैर्मौलियुक्तैरुत्तमांगैः उत्तमैर्मौलिभिरिति वा । उपासितानि तीर्थानि यैर्योगिभिस्तेषामपि
तीर्थम् । यद्वा उपासितं सर्वैः सेवितं तीर्थं गंगा तस्यास्तीर्थं तीर्थत्वनिमित्तम् । किञ्च ब्रह्मा भवः श्रीश्चाहमपि उद्वहेम । कथंभूता वयम् ।

नोग्रसेनः किल विभुर्भोजवृष्ण्यंधकेश्वरः ॥ शक्रादयो लोकपाला यस्यादेशानुवर्तिनः ॥ ३४ ॥ सुधर्माऽऽक
म्यते येन पारिजातोऽमरांघ्रिपः ॥ आनीय भुज्यते सोऽसौ न किलाध्यासनार्हणः ॥ ३५ ॥ यस्य पाद
युगं साक्षाच्छ्रीरूपास्तेऽखिलेश्वरी ॥ स नार्हति किल श्रीशो नरदेवपरिच्छदान् ॥ ३६ ॥ यस्यांघ्रिपंकजर
जोऽखिललोकपालैर्मौल्युत्तमैर्धृतमुपासिततीर्थतीर्थम् ॥ ब्रह्मा भवोऽहमपि यस्य कला कलायाः श्रीश्चोद्वहेम
चिरमस्य नृपासनं क ॥ ३७ ॥ भुञ्जते कुरुभिर्दत्तं भूखंडं वृष्णयः किल ॥ उपानहः किल वयं स्वयं तु कुरवः
शिरः ॥ ३८ ॥ अहो ऐश्वर्यमत्तानां मत्तानामिव मानिनाम् ॥ असंबद्धा गिरो रूक्षाः कः सहेतानुशासिता ॥ ३९ ॥
अद्य निष्कौरवीं पृथ्वीं करिष्यामीत्यमर्षितः ॥ गृहीत्वा हलमुत्तस्थौ दहन्निव जगत्त्रयम् ॥ ४० ॥ लांगलाग्रेण नगर
मुद्विदार्य गजाह्वयम् ॥ विचंकर्ष स गंगायां प्रहरिष्यन्नमर्षितः ॥ ४१ ॥ जलयानमिवाघूर्णं गंगायां नगरं पतत् ॥ आकृ
ष्यमाणमालोक्य कौरवा जातसंभ्रमाः ॥ ४२ ॥ तमेव शरणं जग्मुः सकुटुम्बा जिजीषवः ॥ सलक्ष्मणं पुरस्कृत्य सांव
प्रांजलयः प्रभुम् ॥ ४३ ॥ राम रामाखिलाधार प्रभावं न विदाम ते ॥ मूढानां नः कुबुद्धीनां क्षंतुमर्हस्यतिक्रमम् ॥ ४४ ॥

यस्य कलाया अंशस्य कला अंशाः ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ मत्तानामिव मद्यादिना रूक्षाः परुषाः । अनुशासिता स्वयं दंडधरः सन् ॥ ३९ ॥ ४० ॥
लांगलाग्रेण दक्षिणतः प्राकारमूले निखातेन उद्विदार्य उत्पात्य ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ जिजीविषव इत्यक्षराधिक्यं सोढव्यम् ॥ ४३ ॥ मूढानां

प्रभावानभिज्ञानाम् । अतिक्रममपराधम् ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ शेषे शयनं करोषि शेषपर्यंके परिशिष्यमाणो यः स च त्वमेवेति वा ॥ ४६ ॥
अस्मासु कोपश्च तवायमनुचित एवेत्याहुः । कोपस्तु इति स्थितिपालने तत्परस्तात्पर्यवान्कोपः । पाठांतरे संबोधनम् ॥ ४७ ॥ विश्वं कर्म

स्थित्युत्पत्त्यप्ययानां त्वमेको हेतुर्निराश्रयः ॥ लोकान् क्रीडनकानीश क्रीडतस्ते वदन्ति हि ॥ ४५ ॥ त्वमेव
मूर्ध्नीदमनंत लीलया भूमंडलं बिभर्षि सहस्रमूर्धन् ॥ अंते च यः स्वात्मनि रुद्धविश्वः शेषेऽद्वितीयः परिशिष्यमाणः
॥ ४६ ॥ कोपस्तेऽखिलशिक्षार्थं न द्वेषान्न च मत्सरात् ॥ बिभ्रतो भगवान् सत्त्वं स्थितिपालनतत्परः ॥ ४७ ॥
नमस्ते सर्वभूतात्मन्सर्वशक्तिधराव्यय ॥ विश्वकर्मन् नमस्तेऽस्तु त्वां वयं शरणं गताः ॥ ४८ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
एवं प्रपन्नैः संविघ्नैर्वेपमानायनैर्बलः ॥ प्रसादितः सुप्रसन्नो मा भैष्टेत्यभयं ददौ ॥ ४९ ॥ दुर्योधनः पारिवर्हं कुंजरान्
षष्टिर्हायनान् ॥ ददौ च द्वादशशतान्ययुतानि तुरंगमान् ॥ ५० ॥ रथानां षट्सहस्राणि रौक्माणां सूर्यवर्चसाम् ॥
दासीनां निष्ककंठीनां सहस्रं दुहितृवत्सलः ॥ ५१ ॥ प्रतिगृह्य तु तत्सर्वं भगवान् सात्वतर्षभः ॥ ससुतः सस्तुषः
प्रायात् सुहृद्भिरभिनन्दितः ॥ ५२ ॥ ततः प्रविष्टः स्वपुरं हलायुधः समेत्य बंधूननुरक्तचेतसः ॥ शशंस सर्वं यदुपुंग
वानां मध्ये सभायां कुरुषु स्वचेष्टितम् ॥ ५३ ॥ अद्यापि च पुरं ह्येतत् सूचयद्रामविक्रमम् ॥ समुन्नतं दक्षि
णतो गंगायामनु दृश्यते ॥ ५४ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्धे हास्तिनपुरकर्षणविजयो
नामाष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

कृत्यं यस्य स त्वमिति सम्बोधनम् ॥ ४८ ॥ वेपमानमयनं पुरं येषां तैः ॥ ४९ ॥ तुरंगमांश्च द्वादशायुतानि ॥ ५० ॥ ५१ ॥ सुहृद्भिः
कौरवैः ॥ ५२ ॥ मध्येसभायां सभामध्ये ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधोत्तरार्धे श्रीध० टीकायामष्टषष्टितमोऽध्यायः ॥ ६८ ॥

एकोनसप्ततितमे गार्हस्थ्यं प्रतिमंदिरम् ॥ कृष्णस्य नारदो दृष्ट्वा विस्मितोऽगात्ततः स्तुवन् ॥ १ ॥ १ ॥ दिदृक्षामभिनयेनाह । चित्रमिति ।
 अष्टसहस्रस्त्रीरुदावहत्परिणीतवान् ॥ २ ॥ तां द्वारवतीमनुवर्णयति पुष्पितेति सार्धत्रयेण । पुष्पितेषूपवनेष्वारामेषूद्यानेषु च द्विजानामलीनां
 च कुलानि तैर्नादिताम् ॥ ३ ॥ छुरितेषु व्यासेषु ॥ ४ ॥ महामरकतैः प्रख्यायन्ते प्रकाशन्त इति तथा तैः । स्वर्णरत्नमयाः परिच्छदाः परि
 करा येषु तैः ॥ ५ ॥ पतन्त्यः प्रचलन्त्यः पताका येषां तैर्ध्वजैर्वारित आतपो यस्यां ताम् ॥ ६ ॥ तस्यां द्वारकायाम् । सर्वेर्धिष्ण्यपेलोकपाले

श्रीशुक उवाच ॥ नरकं निहतं श्रुत्वा तथोद्वाहं च योषिताम् ॥ कृष्णेनैकेन बह्वीनां तद्दिदृक्षुः स्म नारदः ॥
 ॥ १ ॥ चित्रं बतैतदेकेन वपुषा युगपत् पृथक् ॥ गृहेषु अष्टसहस्रं स्त्रिय एक उदावहत् ॥ २ ॥ इत्युत्सुको
 द्वारवतीं देवर्षिर्द्रष्टुमागमत् ॥ पुष्पितोपवनारामद्विजालिकुलनादिताम् ॥ ३ ॥ उत्फुल्लेदीवरांभोजकनारकुमु
 दोत्पलैः ॥ छुरितेषु सरस्मूचैः कूजितां हंससारसैः ॥ ४ ॥ प्रासादलक्ष्मैर्नवभिर्जुष्टां स्फाटिकराजतैः ॥ महामरक
 तप्रख्यैः स्वर्णरत्नपरिच्छदैः ॥ ५ ॥ विभक्तरथ्यापथचत्वरापणैः शालासभाभी रुचिरां सुरालयैः ॥ संसिक्तमार्गा
 गणवीथिदेहलीं पतत्पताकाध्वजवारितातपाम् ॥ ६ ॥ तस्यामन्तःपुरं श्रीमदर्चितं सर्वधिष्ण्यपैः ॥ हरेः स्वकौशलं
 यत्र त्वष्टा कात्स्न्येन दर्शितम् ॥ ७ ॥ तत्र षोडशभिः सद्मसहस्रैः समलंकृतम् ॥ विवेशैकतमं शौरेः पत्नीनां भवनं
 महत् ॥ ८ ॥ विष्टब्धं विद्रुमस्तंभैर्वैदूर्यफलकोत्तमैः ॥ इन्द्रनीलमयैः कुड्यैर्जगत्या चाऽहतत्विषा ॥ ९ ॥

रचितम् । षोडशभिः सद्मसहस्रैः समलंकृतं हरेरन्तःपुरं विवेश । तत्र च तस्य शौरेः पत्नीनां भवनेष्वेकतमं विवेशेत्यन्वयः । यत्र च स्वकौ
 शलं त्वष्टा दर्शितमित्यन्तःपुरभवनयोर्विशेषणम् ॥ ७ ॥ ८ ॥ तदनुवर्णयति चतुर्भिः विष्टब्धमिति । विद्रुमस्तंभैर्विष्टब्धं विष्टुतम् । वैदूर्यम
 यानि फलकोत्तमानि स्तंभाश्रयणानि छादनानि तैरिन्द्रनीलमयैः कुड्यादिभिश्चोपलक्षितम् । जगत्या भूमिकया चन्द्रनीलमय्या । न इता

त्विह यस्यास्तया ॥ ९ ॥ मुक्तादाप्रां विलंबा विविधानि लम्बनानि विद्यन्ते येषु तैः मण्युत्तमैः परिष्कृतैर्भूषितैः ॥ १० ॥ ११ ॥ ईक्ष्य
सर्माक्ष्य । वनो मेघोऽयमिति बुद्धिर्येषां ते ॥ १२ ॥ अनुसवं सर्वकालम् । आत्मना समानानि गुणरूपवयांसि सुवेषोऽलंकारश्च यस्य तेन
दासीसहस्रेण युतया गृहिण्या सह ॥ १३ ॥ श्रियो रुक्मिण्याः पर्यंकतः अवीविशदुपवेशयामास ॥ १४ ॥ अबिभ्रदविभः दधारेत्यर्थः ।
वितानैर्निमित्तैस्त्वष्टा मुक्तादामविलंबिभिः ॥ दांतैरासनपर्यंकैर्मण्युत्तमपरिष्कृतैः ॥ १० ॥ दासीभिर्निष्ककंठीभिः सुभा
सोभिरलंकृतम् ॥ पुंभिः सकंचुकोष्णीषसुवस्त्रमणिकुण्डलैः ॥ ११ ॥ रत्नप्रदीपनिकरद्युतिभिर्निरस्तध्वातं विचित्रवलमीषु
शिखंडिनोऽग ॥ नृत्यन्ति यत्र विहितागुरुधूममक्षैर्निर्यातमीक्ष्य घनबुद्ध्य उन्नदन्तः ॥ १२ ॥ तस्मिन् समानगुणरूपव
यः सुवेषदासीसहस्रयुतयाऽनुसवं गृहिण्या ॥ विप्रो ददर्श चमरव्यजनेन रुक्मदण्डेन सात्वतपतिं परिबीजयंत्या ॥ १३ ॥
तं संनिरीक्ष्य भगवान् सहस्रोत्थितः श्रीपर्यंकतः सकलधर्मभृतां वरिष्ठः ॥ आनम्य पादयुगलं शिरसा किरीटजुष्टेन
साञ्जलिरवीविशदासने स्वे ॥ १४ ॥ तस्यावनिज्य चरणौ तदपः स्वमूर्धा बिभ्रज्जगद्भरतरोपि सतां पतिर्हि ॥ ब्रह्मण्य
देव इति यद्वृणनाम युक्तं तस्यैव यच्चरणशौचमशेषतीर्थम् ॥ १५ ॥ संपूज्य देवऋषिवर्यमृषिः पुराणो नारायणा
नरसखो विधिनोदितेन ॥ वाण्याभिभाष्य मितयाऽमृतमिष्टया तं प्राह प्रभो भगवते करवामहे किम् ॥ १६ ॥ नारद
उवाच ॥ नैवाद्भुतं तव विभोऽखिललोकनाथ मैत्री जनेषु सकलेषु दमः खलानाम् ॥ निःश्रेयसाय हि जगत्स्थिति रक्ष
णाभ्यां स्वैरावतार उरुगाय विदाम सुष्ठु ॥ १७ ॥

बिभ्रदिति शत्रुतं वा । तदा संपूज्याभिभाष्य च प्राहेत्युत्तरेणान्वयः । कथंभूतः । यस्य चरणशौचं गंगा अशेषतीर्थं सः अत एव जगद्भरत
रोऽपि सतां धर्मभृतां पतित्वा देवमकरोदित्यर्थः । सतांपतित्वे हेतुः । ब्रह्मण्यदेव इति । यद्वृणकृतं नाम तस्यैव यतो युक्तं समंजसमतस्तद्धर्मप्रवर्त
नायैवमाचरणमित्यर्थः ॥ १५ ॥ अभिभाष्य दिष्ट्याऽत्र त्वदागमनमित्यादिप्रियमुक्त्वा ॥ १६ ॥ भगवता स्वस्याईणमनई मन्यमानस्तत्संभावय

ब्राह्म । नैवेति । सर्वमित्रत्वादेवमर्हणं न तु मम गौरवात् तर्हि कथं कंसादिष्वमैत्री तत्राह । खलानां दमश्च नैवाद्भुतमिति । कुतः । जगत् स्थितिर्धारणं रक्षणं पालनं ताभ्यां सह तस्य निःश्रेयसाय तवायं स्वेच्छावतार इति वयं सुष्ठु सम्यग्विद्वः । अतः खलदमः साधुसंमाननं च युक्तमिति भावः ॥ १७ ॥ यदुक्तं प्रभो किं करवामेति तत्राह । दृष्टमिति । भक्तजनताया अपवर्गहृपम् । किंच अतिदुर्लभतया ब्रह्मादिभिर्योगेश्वरैरपि हृदि विचित्यम् ।

दृष्टं तवांग्रियुगलं जनताऽपवर्गं ब्रह्मादिभिर्हृदि विचित्यमगाधबोधैः ॥ संसारकूपपतितोत्तरणावलंबं ध्यायंश्चराम्यनु गृहाण यथा स्मृतिः स्यात् ॥ १८ ॥ ततोऽन्यदाविशद् गेहं कृष्णपत्न्याः स नारदः ॥ योगेश्वरेश्वरस्यांग योगमायावि वत्सया ॥ १९ ॥ दीव्यंतमक्षैस्तत्रापि प्रियया चोद्धवेन च ॥ पूजितः परया भक्त्या प्रत्युत्थानासनादिभिः ॥ २० ॥ पृष्ट श्राविदुषेवासौ कदाऽऽयातो भवानिति ॥ क्रियते किं नु पूर्णानामपूर्णैरस्मदादिभिः ॥ २१ ॥ अथापि ब्रूहि नो ब्रह्मन् जन्मैतच्छोभनं कुरु ॥ स तु विस्मित उत्थाय तूष्णीमन्यदगाहम् ॥ २२ ॥ तत्राप्यचष्ट गोविंदं लालयंतं सुताञ्छि शून् ॥ ततोऽन्यस्मिन् गृहेऽपश्यन्मज्जनाय कृतोद्यमम् ॥ २३ ॥ जुह्वतं च वितानाग्नीन् यजंतं पंचभिर्मखैः ॥ भोजयंतं द्विजान् कापि भुञ्जान्मवशेषितम् ॥ २४ ॥ कापि संध्यामुपासीनं जपंतं ब्रह्मं वाग्यतम् ॥ एकत्र चासिचर्मभ्यां चरंतं मसिवर्त्मसु ॥ २५ ॥ अश्वैर्गजै रथैः कापि विचरंतं गदाग्रजम् ॥ कचिच्छयानं पर्यंके स्तूयमानं च वंदिभिः ॥ २६ ॥ मंत्रयंतं च कस्मिंश्चिन्मंत्रिभिश्चोद्धवादिभिः ॥ जलक्रीडारतं कापि वारमुख्याऽवलावृतम् ॥ २७ ॥

किंच संसारकूपे पतितानामुत्तरणायावलंबमश्रयम् । एवंभूतं तवांग्रियुगलं मया दृष्टमतः कृतकृत्योऽस्मि । तथापि त्वत्स्मृतिर्यथा स्यात्तथा ऽनुगृहाण ततस्तद्ध्यायन्नेव नित्यं चरामीति ॥ १८ ॥ १९ ॥ अक्षैर्दीव्यंतमित्यादौ ददर्शेति ज्ञातव्यम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ वितानाग्नीनाहवनीयादीनग्निहोत्रेण । पंचभिर्मखैर्महायज्ञैर्यजंतम् ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥

१ योगेश्वरा ब्रह्मादयः । २ अविदुषा इव असौ इति पदच्छेदः । ३ अपूर्णैः संसारासक्तैः । ४ ब्रह्म मन्त्रं प्रणवं वा । ५ वाग्यतं वाचं नियम्य स्थितं मौनितमित्यर्थः । ६ असिचर्मसु खड्गप्रणमार्गेषु ।

॥२८॥२९॥३०॥३१॥ काले तत्तत्समये विधिना उपयापनं प्रापणं विवाहमित्यर्थः । कल्पयंतं घटयंतम् । विभूतिभिर्विभवैः ॥३२॥ प्रस्थापनं
दुहितृजामात्रादीनां स्वगृहात्तत्तद्गृहं प्रति नयनम् । उपानयनं तत्तद्गृहात्पुनरानयनम् । तैर्महोत्सवान्कल्पयंतम् । योगेश्वरेशस्य तेषामपत्यानां महो
त्सवान्वीक्ष्य लोकाः सर्वे विसिस्मिरे विस्मयं चक्रुः । तथाभूतान् कल्पयंतम् ॥३३॥३४॥३५॥ अव्यक्तलिङ्गं वेषांतरेण छन्नम् ॥ ३६ ॥ ३७ ॥

कुत्रचिद्विजमुख्येभ्यो ददतं गाः स्वलंकृताः ॥ इतिहासपुराणानि शृण्वंतं मंगलानि च ॥२८॥ हसंतं हासकथया कदा
चित् प्रियया गृहे ॥ कापि धर्मं सेवमानमर्थकामौ च कुत्रचित् ॥ २९ ॥ ध्यायंतमेकमासीनं पुरुषं प्रकृतेः परम् ॥ शुश्रू
षंतं गुरुन् कापि कामैर्भोगैः सपर्यया ॥ ३० ॥ कुर्वंतं विग्रहं कैश्चित् संधि चान्यत्र केशवम् ॥ कुत्रापि सह रामेण
चितयंतं सतां शिवम् ॥३१॥ पुत्राणां दुहितॄणां च काले विध्युपयापनम् ॥ दारैर्वैस्तत्सदृशैः कल्पयंतं विभूतिभिः ॥
॥ ३२ ॥ प्रस्थापनोपानयनरपत्यानां महोत्सवान् ॥ वीक्ष्य योगेश्वरेशस्य येषां लोका विसिस्मिरे ॥ ३३ ॥ यजंतं
सकलान् देवान् कापि ऋतुभिरुजितः ॥ पृतयंतं कचिद्धर्मं कूपाराममठादिभिः ॥ ३४ ॥ चरंतं मृगयां कापि
हयमारुह्य सैधवम् ॥ घ्नंतं ततः पशून् मेध्यान् परितं यदुपुंगवैः ॥ ३५ ॥ अव्यक्तलिङ्गं प्रकृतिष्वंतःपुरगृहादिषु ॥ कचि
च्चरंतं योगेशं तत्तद्भावबुभुत्सया ॥ ३६ ॥ अथोवाच हृषीकेशं नारदः प्रहसन्निव ॥ योगमायोदयं वीक्ष्य मांनुषीमीयु
षो गतिम् ॥ ३७ ॥ विदाम योगमायास्ते दुर्दर्शा अपि ज्ञायिनाम् ॥ योगेश्वरात्मन् निर्भाता भवत्पादनिषेवया ॥ ३८ ॥
अनुजानीहि मां देव लोकांस्ते यशसा प्लुतान् ॥ पर्यटामि तवोद्गायँल्लीलां भुवनपावनीम् ॥ ३९ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
ब्रह्मन् धर्मस्य वक्ताऽहं कर्ता तदनुमोदिता ॥ तच्छिक्षयँल्लोकमिममास्थितः पुत्र मा खिदः ॥ ४० ॥

हे योगेश्वर आत्मन् आत्मनि मम मनसि तव स्वरूपे वा निर्भाताः प्रतीतास्तव योगमायाः केवलं विदाम विद्मः न तु त्वत्परमार्थमिति
भावः ॥ ३८ ॥ त्वन्मानुष्यनाट्येन मुह्याम्यतो मां प्रस्थापयेत्याह । अनुजानीहीति ॥ ३९ ॥ तत्तस्माल्लोकं शिक्षयन्निमं धर्ममास्थितो

न तु त्वत्त्वतः हे पुत्र मा खिदः मोहं मा प्राप्नुहीति ॥ ४० ॥ इत्येवमनुगृहीतस्तमेकमेव संतं ददर्शेति ॥ ४१ ॥ मुहुर्मुहुर्दृष्ट्वा जातकौतुको मुनिर्विस्मितोऽभूदिति ॥ ४२ ॥ श्रद्धितः श्रद्धया युक्त आत्मा यस्य तेन ॥ ४३ ॥ नारददृष्ट्वा श्रीकृष्णलीलां निगमयति । एवमिति । अखिलस्य भवायोद्भवाय गृहीताः शक्तयो नानाधूर्तयो येन सः सत्रीडं च दत्सौहृदं च तेन निरीक्षण हासश्च ताभ्यां जुष्टः ॥ ४४ ॥ अनन्यविषयाण्यसाधारणानि । अपवर्गमार्गे मोक्षप्रद ॥ ४५ ॥ इति श्रीमद्भा०.म० दशमस्कन्धोत्तरार्धे श्रीध० टीकायामेकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥

श्रीशुक उवाच ॥ इत्याचरंतं सद्धर्मान् पावनान् गृहमेधिनाम् ॥ तमेव सर्वगेहेषु संतमेकं ददर्श ह ॥ ४१ ॥ कृष्णस्या नंतवीर्यस्य योगमायामहोदयम् ॥ मुहुर्दृष्ट्वा ऋषिरभूद्विस्मितो जातकौतुकः ॥ ४२ ॥ इत्यर्थकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मना ॥ सम्यक्सभाजितः प्रीतस्तमेवानुस्मरन्त्ययौ ॥ ४३ ॥ एवं मनुष्यपदवीमनुवर्तमानो नारायणोऽखिलभवा य गृहीतशक्तिः ॥ रेमेंऽग प्रोडशसहस्रवरांगनानां सत्रीडसौहृदनिरीक्षणहासजुष्टः ॥ ४४ ॥ यानीह विश्वविलयोद्भववृत्तिहेतुः कर्माण्यनन्यविषयाणि हरिश्चकार ॥ यस्त्वं गायति शृणोत्यनुमोदते वा भक्तिर्भवेद्भगवति ह्यपवर्गमार्गे ॥ ४५ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धे उ० एकोनसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ६९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथोषस्थुपवृत्तायां कुक्कुटान् कूजतोऽशपन् ॥ गृहीतकंठ्यः पतिभिर्माधव्यो विरहातुराः ॥ १ ॥ वयांस्यरुरुवन् कृष्णं बोधयंतीव बंदिनः ॥ गायत्स्वलिष्वनिद्राणि मंदारवनवायुभिः ॥ २ ॥

ततस्तु सप्ततितमे कृष्णस्याह्निककर्मणि ॥ दूतनारदयोः कार्ये कार्यमंत्रविचारणम् ॥ १ ॥ जगन्मंगलचारित्रमाह्निकं जगदीशितुः ॥ नारदेन क्वचित्किंचिद्वृष्टमाह यथाक्रमम् ॥ २ ॥ अथेति । “इत्यर्थकामधर्मेषु कृष्णेन श्रद्धितात्मना” इति प्रस्तुतस्य श्रीकृष्णस्याह्निकस्याधिका रेऽथशब्दः । उपवृत्तायामासन्नायाम् । पतिभिः श्रीकृष्णैः । माधव्यो माधवस्य भार्याः ॥ १ ॥ बंदिन इव श्रीकृष्णं बोधयंति संति वयांसि

पक्षिणोऽरुवन्नतिशयेनाकूजन् । मंदारवनवायुभिर्गायत्स्वल्लिष्वनिद्राणि निद्रारहितानि वयांसि ॥ २ ॥ वैदर्भीत्युपलक्षणम् । परिरंभणविश्लेषात् पर्यालोच्य ॥ ३ ॥ ४ ॥ एकमखंडम् । तत्र हेतुः । अनन्यं निरुपाधिम् अत एवाव्ययं नित्यम् । स्वयंज्योतिष्वे हेतुः । नित्यनिरस्तं नित्य निवृत्तं कल्मषमविद्या-यस्मात्तम् । उपलक्षणमाह । अस्याति । अस्य विश्वस्य लक्षितभावश्चासौ निर्वृतिश्च । भावः सत्ता । निर्वृतिरानंदः । तथाहि । गुणक्षोभात्पूर्वं सत्तामात्रं यः “सदेव सोम्येदमग्र आसीत्” इत्यादिश्रुतेः । “स एवानंदश्च विज्ञानमानंदम्” इत्यादिश्रुतेः । तं सदानंदमित्यर्थः ॥ ५ ॥ आप्लुतः स्नातः संध्याया उपगम उपासनमादिर्यथा भवति तथा क्रियाकलापं चकार । काण्वत्वादुदयात्पूर्वमेव हुतानलः । ब्रह्म गायत्री

मुहूर्तं तं तु वैदर्भीनामृष्यदतिशोभनम् ॥ परिरंभणविश्लेषात् प्रियवाहंतरं गता ॥ ३ ॥ ब्राह्मे मुहूर्तं उत्थाय वार्युप स्पृश्य माधवः ॥ दध्यौ प्रसन्नकरण आत्मानं तमसः परम् ॥ ४ ॥ एकं स्वयं ज्योतिरनन्यमव्ययं स्वसंस्थया नित्य निरस्तकल्मषम् ॥ ब्रह्माख्यमस्योद्भवनाशहेतुभिः स्वशक्तिमिलक्षितभावनिरवृतम् ॥ ५ ॥ अथाप्लुतोऽभस्यमले यथा विधि क्रियाकलापं परिधाय वाससी ॥ चकार संध्योपगमादि सत्तमो हुतानलो ब्रह्म जजाप वाग्यतः ॥ ६ ॥ उपस्था यार्कमुद्यंतं तर्पयित्वात्मनः कलाः ॥ देवान् ऋषीन्पितृन्वृद्धान्विप्रानभ्यर्च्य चात्मवान् ॥ ७ ॥ धेनूनां रुक्मशृंगीणां साध्वीनां मौक्तिकस्रजाम् ॥ पयस्विनीनां गृष्टीनां सवत्सानां सुवाससाम् ॥ ८ ॥ ददौ रूप्यखुराग्राणां क्षौमाजिनतिलैः सह ॥ अलंकृतेभ्यो विप्रेभ्यो बह्वंबह्वं दिनेदिने ॥ ९ ॥

जजाप ॥ ६ ॥ कला अंशान्देवान् ऋषीन्पितृन् च तर्पयित्वा ॥ ७ ॥ गृष्टीनां प्रथमप्रसूतानाम् ॥ ८ ॥ बद्धमिति । “हिरण्येन परीवृतान् कृष्णाञ्छुक्कदतो मृगान् ॥ मण्णारे भरतोऽददाच्छतं बद्धानि सप्त च” इति श्रुत्युक्तानि सप्तोत्तरशतं बद्धान्येकीकृत्य पुराणे चतुर्दशलक्षत्वेन गणितानि । यथोक्तं भरतमेवाधिकृत्य नवमस्कंधे “मृगाञ्छुक्कदतः कृष्णान्सुवर्णेन परिष्कृतान् । अदात्कर्मणि मण्णारे नियुतानि चतुर्दश” इति । ततश्चैवं बद्धसंख्या श्लोकेन संगृह्यते । “चतुर्दशानां लक्षाणां सप्ताधिकशतांशकः ॥ बद्धं चतुरशीत्यग्रसहस्राणि त्रयोदश” इति । दिनेदिने च

प्रतिगृहं चेति ॥ ९ ॥ आत्मसंभूतीः स्वविभूतीः मंगलानि कपिलादीनि ॥ १० ॥ नरलोकस्य विभूषणरूपमात्मानम् । स्वीयैः पीतां
वरकौस्तुभादिभिः ॥ ११ ॥ कामानभिलषितानर्थान् ॥ १२ ॥ विप्रादीन्स्रगादिभिः संविभज्य तेभ्यस्तांनि दत्त्वेत्यर्थः । उपायुक्त भोगार्थम्
ग्रहीत् ॥ १३ ॥ १४ ॥ पाणीकृतैजलो गृहीत्वा ॥ १५ ॥ सत्रीडप्रेमवीक्षितैरीक्षितः क्षणं स्थितस्ताभिरेव वीक्षितैः कृच्छ्रादिसृष्टो निरगा

गोविप्रदेवतावृद्धगुरुन् भूतानि सर्वशः ॥ नमस्कृत्यात्मसंभूतीर्मंगलानि समस्पृशत् ॥ १० ॥ आत्मानं भूषयामास
नरलोकविभूषणम् ॥ वासोभिर्भूषणैः स्वीयैर्दिव्यस्रगनुलेपनैः ॥ ११ ॥ अवेक्ष्याज्यं तथाऽऽदर्शं गोवृषद्विजदेवताः ॥
कामांश्च सर्ववर्णानां पौरांतःपुरचारिणाम् ॥ प्रदाप्य प्रकृतीः कामैः प्रतोष्य प्रत्यनंदत ॥ १२ ॥ स विभज्याग्रतो विप्रान्
स्रक्तांबूलानुलेपनैः ॥ सुहृदः प्रकृतीर्दारानुपायुक्तं ततः स्वयम् ॥ १३ ॥ तावत् सूत उपानीय स्यंदनं परमाद्भुतम् ॥
सुग्रीवाद्यैर्हयैर्युक्तं प्रणम्यावस्थितोऽग्रतः ॥ १४ ॥ गृहीत्वा पाणिना पाणिं सारथेस्तमथारुहत् ॥ सात्यंक्युद्धवसंयुक्तः
पूर्वाद्विमिव भास्करः ॥ १५ ॥ ईक्षितोऽतःपुरस्त्रीणां सत्रीडप्रेमवीक्षितैः ॥ कृच्छ्रादिसृष्टो निरगाज्जातहासो हरन्मनः ॥
॥ १६ ॥ सुधर्माख्यां सभां सर्वैर्वृष्णिभिः परिवारितः ॥ प्राविशद्यन्निविष्टानां न संत्यंग षडूर्मयः ॥ १७ ॥ तत्रोपविष्टः
परमासने विभुर्वभौस्वभासा ककुभोऽवभासयन् ॥ वृतो नृसिंहैर्यदुभिर्यदूत्तमो यथोडुराजो दिवि तारकागणैः ॥ १८ ॥
तत्रोपमंत्रिणो राजन्नानाहास्यरसैर्विभुम् ॥ उपतस्थुर्नटाचार्या नर्तक्यस्तांडवैः पृथक् ॥ १९ ॥ मृदंगवीणामुरजवेणु
तालदरस्वनैः ॥ नन्तुर्जगुस्तुष्टुश्च सूतमागधवंदिनः ॥ २० ॥

दिति ॥ १६ ॥ एवं सर्वगृहेभ्यः पृथक्पृथङ्निगन्त्यानंतरमेक एव सन्सुधर्मां प्राविशत् । यन्निविष्टानां यत्र प्रविष्टानाम् ॥ १७ ॥ नृसिंहैर्नृषु
श्रेष्ठैः ॥ १८ ॥ उपमंत्रिणः परिहासकाः । पृथक्पृथक् स्वस्वसमुदायैः ॥ १९ ॥ मृदंगादयः प्रसिद्धाः । दरः शंखः । सूतादयस्तुष्टुबुः ॥ २० ॥

ब्राह्मणा ब्रह्म वेदमाहुर्मंत्रान्व्याचक्षतेत्यर्थः । वादिनो वदनचतुराः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ गिरिव्रजे तत्संज्ञके दुर्गे रुद्धा आसन् ।
 तेषां च दुःखमावेदयदित्यन्वयः ॥ २४ ॥ कृष्णकृष्णेति षट्श्लोकी राज्ञां विज्ञप्तिस्तत्र प्रथमेन शरणाश्रयणं त्रिभिर्भयानुवादो द्वाभ्यां
 प्रार्थनमिति ॥ २५ ॥ पृथग्दर्शिनो लोकस्य भवभयं विवृण्वन्तो नमन्ति । लोक इति । विकर्म निषिद्धं काम्यं च तस्मिन्नितरांतरतः । स्वे
 कुशले धर्मे । भवतोऽर्चने त्वयोदिते पंचरात्रे । सामान्यतश्च गीतासु । “यत्करोषि यदश्रासि यज्जुहोषि ददासि यत् ॥ यत्तपस्यसि
 कौतेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्” इति । प्रमत्तोऽनवहितो यावदयं लोकस्तावदेवास्य लोकस्य यः सद्यो जीविताशां छिनत्ति तस्मै तुभ्यमनिमि
 तत्राहुर्ब्राह्मणाः केचिदासीना ब्रह्मवादिनः ॥ पूर्वेषां पुण्ययशसां राज्ञां चाकथयन्कथाः ॥ २१ ॥ तत्रैकः पुरुषो राजन्ना
 गतोऽपूर्वदर्शनः ॥ विज्ञापितो भगवते प्रतीहारैः प्रवेशितः ॥ २२ ॥ स नमस्कृत्य कृष्णाय परेशाय कृताञ्जलिः ॥ राज्ञा
 मावेदयद् दुःखं जरासन्धनिरोधजम् ॥ २३ ॥ ये च दिग्विजये तस्य संनर्ति न ययुर्नृपाः ॥ प्रसह्य रुद्धास्तेनासन्नयुते
 द्वे गिरिव्रजे ॥ २४ ॥ कृष्णकृष्णाप्रमेयात्मन्प्रपन्नभयभंजन ॥ वयं त्वां शरणं यामो भवभीताः पृथग्धियः ॥ २५ ॥
 लोको विकर्मनिरतः कुशले प्रमत्तः कर्मण्ययं त्वदुदिते भवदर्चने स्वे ॥ यस्तावदस्य बलवानिह जीविताशां सद्यश्छि
 नत्त्यनिमिषाय नमोऽस्तु तस्मै ॥ २६ ॥ लोके भवाञ्जगदिनः कलयावतीर्णः सद्रक्षणाय खलनिग्रहणाय चान्यः ॥ कश्चि
 त्वदीयमतियाति निदेशमीश किं वा जनः स्वकृतमृच्छति तन्न विद्मः ॥ २७ ॥ स्वंप्रापितं नृपसुखं परतन्त्रमीश
 शश्वद्भयेन मृतकेन धुरं वहामः ॥ हित्वा तदात्मनि सुखं त्वदनीहलभ्यं क्लिश्यामहेऽतिकृपणास्तव माययेह ॥ २८ ॥
 पाय कालात्मने नम इति ॥ २६ ॥ सेयं लोकस्य गतिर्वयं तु त्वद्भक्ता अतोऽस्माकं कुत एतद्दुःखमापन्नमित्याश्चर्येणाहुः । लोक इति ।
 भो ईश । जगत इन ईश्वरः त्वयि सद्रक्षणार्थमवतीर्णेऽपि चेदस्माकं दुःखं स्यात्तर्हि किमन्यः कश्चिजरासंधादिस्त्वदाज्ञामपि लंघयति ।
 किं च त्वया रक्ष्यमाणोऽपि जनः स्वकर्मजं दुःखं प्राप्नोत्येवेति न विद्मः न चैतद्दुःखमपि युक्तमिति भावः ॥ २७ ॥ किं दुःखं तदाहुः ।
 स्वप्नायितमिति । स्वप्नवजातं नृपसुखं नृपोचितं सुखम् । यतः परतंत्रं विषयसाध्यम् । किंच संप्रति शश्वद्भयं यस्मिन्स्तेन मृतकतुल्येन

शरीरेण धुरं पुत्रदारादिचिंतां केवलं वहामः । अहो कष्टं नः ये वयमितः पूर्वमेव निष्कामाः संतस्त्वां नाश्रिता इत्याहुः । हित्वेति । त्वत् त्वत्तो यदनीहैर्निष्कामैर्लभ्यमात्मनि स्वतः सिद्धं सुखं तद्वित्वा क्लिश्याम इति ॥२८॥ त्वन्मायाकृतं कर्मबंधं त्वमेव निवर्तयेति प्रार्थयन्ते । तन्न इति । विद्युंश्च मोचय । मागधो जरासंधस्तत्संज्ञकात्कर्मपाशात् । भवद्भिरेव विक्रम्य ततो निर्गम्यतामिति चेदत आहुः । य इति । एक एवायुतमतंग जानां वीर्यं बिभ्रत्सन्स्वभवने भूभुजोऽस्मान् रुरोध । सिंहो मेषीरिव ॥ २९ ॥ किंच युष्मदीया वयमित्यस्मानधिकं बाधत इत्याहुः । यो वा

तन्नो भवान्प्रणतशोकहरांघ्रियुग्मो बद्धान्वियुंश्च मगधाह्वयकर्मपाशात् ॥ यो भूभुजोऽयुतमतंगजवीर्यमेकोविभ्रद्रुरोध भवने मृगराडिवाऽवीः ॥२९॥ यो वै त्वया द्विनवकृत्व उदात्तचक्र भग्नो मृधे खलु भवन्तमनंतवीर्यम् ॥ जित्वा नृलोक निरतं सकृदूढदर्पो युष्मत्प्रजा रुजति नोऽजित तद्विधेहि ॥३०॥ सूत उवाच ॥ इति मागधसंरुद्धा भवद्दर्शनकांक्षिणः ॥ प्रपन्नाः पादमूलं ते दीनानां शं विधीयताम् ॥३१॥ श्रीशुक उवाच ॥ राजदूते ब्रुवत्येवं देवर्षिः परमद्युतिः ॥ बिभ्रत्पिगज टाभारं प्रादुरासीद्यथा रविः ॥३२॥ तं दृष्ट्वा भगवान्कृष्णः सर्वलोकेश्वरेश्वरः ॥ ववंद उत्थितः शीर्ष्णां ससभ्यः सानुगो मुदा ॥ ३३ ॥ सभाजयित्वा विधिवत् कृतासनपरिग्रहम् ॥ वभाषे सूततैर्वाक्यैः श्रद्धया तर्पयन्मुनिम् ॥ ३४ ॥ अपि स्विंदद्य लोकानां त्रयाणामकुतोभयम् ॥ ननु भूयान्भगवतो लोकान्पर्यटतो गुणः ॥ ३५ ॥

इति । हे उदात्तचक्र उद्यतसुदर्शन यो वै द्विनवकृत्वोऽष्टादशवारांस्त्वया सह मृधे वर्तमाने तत्र सप्तदशकृत्वस्त्वया खलु भग्नः पराजितः पश्चादन्तवीर्यमपि नृलोके निरतं नरशरीरविनोदं भवन्तं सकृज्जित्वोढदर्पः प्राप्तगर्वो युष्मत्प्रजा नो रुजति पीडयति तत्तत्र यद्युक्तं तद्विधेहीत्यर्थः ॥ ३० ॥ दूत आह । इतीति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ भूयान्महान्गुणो लाभोऽयमस्माकं यत्सर्वलोकवृत्तांतज्ञानमिति ॥ ३५ ॥

१ दीनानां राज्ञामिति शेषः । २ गायनगिरा मधुरया प्रियकर्माणि जन्म च । द्रावयन्वसंवांश्च लोकान्निरमयन् मृशम् इत्येतत्पदं द्वाविंशत्तमलोकांमे विजयध्वजवीरराघवयोः संमतम् । ३ पूजयित्वा । ४ अपिस्वित् कश्चित् । ५ अकुतोभयं न कुतश्चिदपि भयमित्यर्थः ।

ईश्वरः कर्ता येषां तेषु ॥ ३६ ॥ एवमविदुषेव सर्वज्ञेन जरासंघवचार्थमेव पांडवचिकीर्षितं पृष्टो नारदो मायेयमिति ज्ञात्वाह दृष्टा इति त्रिभिः । विश्वसृजश्च ब्रह्मणोऽपि मायिनो मोहकस्य ते स्वशक्तिभिर्विद्यादिभिर्भूतेष्वंतर्यामितया चरतो वर्तमानस्य यद्यहं भूतेषु वर्ते तर्हि भूतानि मां किं न पश्यन्ति तत्राह । बह्वेरेव छत्ररुच इति । स्वशक्तिभिरेव छत्रा रुक् प्रकाशो यस्य तस्य अतस्तवेदं प्रश्नादि न मेऽद्भुतम् ॥ ३७ ॥ इदं जगत् । कथंभूतम् । असदेव यत्तव मायया विद्यमानात्मतया भासते तज्जगत्सृजतः किंतु केवलं तुभ्यं नमनमेव शक्यमित्याह ।

नहि तेऽविदितं किंचिल्लोकेष्वी श्वरकर्तृषु ॥ अथ पृच्छामहे युष्मान्पांडवानां चिकीर्षितम् ॥ ३६ ॥ नारद उवाच ॥ दृष्टा मया ते बहुशो दुरत्यया माया विभो विश्वसृजश्च मायिनः ॥ भूतेषु भूमंश्चरतः स्वशक्तिभिर्वह्नेरिवच्छत्ररुचो न मेऽद्भुतम् ॥ ३७ ॥ तवेहितं कोऽर्हति साधु वेदितुं स्वमाययेदं सृजतो नियच्छतः ॥ यद्विद्यमानात्मतयाऽवभासते तस्मै नमस्ते स्वविलक्षणात्मने ॥ ३८ ॥ जीवस्य यः संसरतोऽविमोक्षणं न जानतोऽनर्थवहाच्छरीरतः ॥ लीलावतारैः स्वयशःप्रदीपकं प्राज्वालयत्त्वा तमहं प्रपद्ये ॥ ३९ ॥ अयाप्याश्रावये ब्रह्मन्तरलोकविडंबनम् ॥ राज्ञः पैतृष्वसेयस्य भक्तस्य च चिकीर्षितम् ॥ ४० ॥

तस्मै नम इति । कुतः । स्वेन रूपेण सर्वतो विलक्षणात्मने अचित्यायेत्यर्थः ॥ ३८ ॥ नन्वेवंभूतस्य किं मायाचेष्टितैरित्यत आह । जीवस्येति । अविद्यातमसावृतत्वेनानर्थप्रापकाच्छरीरात्संसरतः तेनैव तपसा तस्माच्छरीराद्विमोक्षोपायमजानतः । प्राज्वालयत्प्रदीपितवान् तं त्वा त्वाम् । यशःश्रवणादिभिर्जीवस्य मोक्षार्थमित्यर्थः ॥ ३९ ॥ आश्रावये श्रावयिष्यामि । नरलोकविडंबनं ब्रह्म त्वाम् । ब्रह्मन्निति पाठेऽपि हे

१ तस्मात् । २ पाण्डववृत्तान्तप्रश्नव्याजेन मागधजिघांसेवाऽभिप्रेतित्यपि न निश्चयं शस्तुम इत्यभिप्रायनाह—तवेहित मिति, वीरराघवीये । ईहितमभिप्रेतं, चेष्टितं वा । ३ मुक्त्युपायमजानतः संसरतो जीवस्य यथाधस्य तमसावृतवटपटादीनजानतस्तज्ज्ञानोपायभूतप्रदीपप्रज्वाळनं तद्वच्छृण्वतोऽनुस्मरतः कथयतः श्रुत्युक्त्यामुक्त्युपायभूतयशो विस्तृतवानित्यर्थो वीरराघवीये ।

ब्रह्मन्परमात्मन्नरलोकानुकारिणं त्वां श्रावयिष्यामीति ॥ ४० ॥ ४१ ॥ न चात्रैवानुमोदनं कार्यं किं तु तत्रागतव्यमित्याशयेनाह । तस्मिन्निति ॥ ४२ ॥ तत्रागताश्च सर्वे त्वद्दर्शनादिना पूता भविष्यन्तीत्याह । श्रवणादिति । अन्तेवसायिनः श्रवणा अपि । ब्रह्ममयस्य ब्रह्मवनमूर्तेः । ईक्षा च अभिमर्शः स्पर्शनं च तौ विद्येते येषाम् ॥ ४३ ॥ कैमुत्यमतिशयेनाह । यस्येति । हे भुवनानां मंगलरूप दिवि पाताले भूमौ च प्रथितं यस्य यशो विश्वं पुनाति । कथम् । प्रथितं दिग्वितानं दिग्भवानानां वितानवदलंकरणम् । तथा चरणांबु च प्रथितं पुनाति । कथं तत्प्रथितम् । दिवि मंदाकिनीति

यक्ष्यति त्वां मखेन्द्रेण राजसूयेन पांडवः ॥ पारमेष्ठ्यकामो नृपतिस्तद्भवाननुमोदताम् ॥ ४१ ॥ तस्मिन्देव क्रतुवर भवंतं वै सुरादयः ॥ दिदृक्षुः समेष्यन्ति राजानश्च यशस्विनः ॥ ४२ ॥ श्रवणात्कीर्तनाद्वयानात्पूयन्तेऽन्तेवसायिनः ॥ तव ब्रह्ममयस्येश किमुतेक्षाभिर्मर्शिनः ॥ ४३ ॥ यस्यामलं दिवि यशः प्रथितं रसायां भूमौ च ते भुवनमंगल दिग्वितानम् ॥ मंदाकिनीति दिवि भोगवतीति चाधो गंगेति चेह चरणांबुपुनाति विश्वम् ॥ ४४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तत्र तेष्व्वात्मपक्षेष्वागृह्यत्सु विजिगीषया ॥ वाचःपेशैः स्मयन्भृत्यमुद्धवं प्राह केशवः ॥ ४५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ त्वं हि नः परमं चक्षुः सुहृन्मंत्रार्थतत्त्ववित् ॥ तथाऽत्र ब्रह्मनुष्ठेयं श्रद्धधमः करयाम तत् ॥ ४६ ॥ इत्युपामंत्रितो भर्त्रा सर्वज्ञे नापि मुग्धवत् ॥ निदेशं शिरसाऽऽधाय उद्धवः प्रत्यभाषत ॥ ४७ ॥ इति श्रीभा० महा० दशमस्कंधोत्तरार्द्धे भगवद्याने सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

अथश्च भोगवतीति इह च भूमौ गंगेति । तस्य तत्रागमनात्सर्वं मंगलं पवित्रं च भविष्यतीति भावः ॥ ४४ ॥ तत्रैवं नारदोक्तं तेषु वर्तमानेष्व्वात्मीयपक्षेषु यादवेषु जरासंधस्य विजिगीषया अगृह्यत्स्वमन्यमानेषु । वाचःपेशैः पेशलवाग्भिरित्यर्थः ॥ ४५ ॥ चक्षुष्ट्वे हेतुः । मंत्रार्थानां मंत्रसाध्यानां तत्त्ववित्परिपाकवेदिता ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्धे श्रीव० टीकायां सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७० ॥

अथैकसप्ततितम उद्धवस्य तु मंत्रतः ॥ इंद्रप्रस्थं गते कृष्णे पार्थानां परमोत्सवः ॥ १ ॥ राजसूयमिषं कृत्वा भीमदुर्योधनादिषु ॥ कलिमुत्पाद्य तद्वारा भूभारमहरत्प्रभुः ॥ २ ॥ देवर्षेर्मतं राजसूयगमनम् । सभ्यानां मतं राजरक्षा । कृष्णस्य तूभयम् ॥ १ ॥ यक्ष्यतो यागं करिष्यतः पैतृष्वसेयस्य पितृष्वसुः पुत्रस्य साचिव्यं साहाय्यं तच्च कार्यम् । तथा शरणार्थिनां राज्ञां रक्षा च कार्यी ॥ २ ॥ तत्र प्रथमं राजसूयार्थं गंतव्यं ततो राजरक्षा कर्तव्येत्याह यष्टव्यमित्यष्टभिः । अतो दिग्विजयहेतोः । उभयार्थो राजसूयार्थः शरणागत

श्रीशुक उवाच ॥ इत्युदीरितमाकर्ण्य देवर्षेरुद्धवोऽब्रवीत् ॥ सभ्यानां मतमाज्ञाय कृष्णस्य च महामतिः ॥ १ ॥ उद्धव उवाच ॥ यदुक्तमृषिणा देव साचिव्यं यक्ष्यतस्त्वया ॥ कार्यं पैतृष्वसेयस्य रक्षा च शरणैषिणाम् ॥ २ ॥ यष्टव्यं राजसूयेन दिक्चक्रजयिना विभो ॥ अतो जरासुतजय उभयार्थो मतो मम ॥ ३ ॥ अस्माकं च महानर्थो ह्येतेनैव भविष्यति ॥ यशश्च तव गोविंद राज्ञो बद्धान्विमुञ्चतः ॥ ४ ॥ स वै दुर्विषहो राजा नागायुतसमो बले ॥ बलिनामपि चान्येषां भीमं समबलं विना ॥ ५ ॥ द्वैरथे स तु जेतव्यो मा शताक्षौहिणीयुतः ॥ ब्रह्मण्योऽभ्यर्थितो विप्रैर्न प्रत्याख्याति कर्हिचित् ॥ ६ ॥ ब्रह्मवेषधरो गत्वा तं भिक्षेत वृकोदरः ॥ हनिष्यति न संदेहो द्वैरथे तव संनिधौ ॥ ७ ॥

रक्षार्थश्च ॥ ३ ॥ ४ ॥ अत्युत्सुकतया सद्य एव जरासंधं हंतुमिच्छतो यादवानालक्ष्याह । स वा इति । अन्येषां ततो बलिनामपि यद्यपि समबल एव भीमस्तथापि तं विना । भीमादेव तस्य मृत्युर्विहित इति भावः ॥ ५ ॥ ननु स्वबलसाम्येऽपि सेनाबलं तस्याधिकमिति चेदत आह । द्वैरथ इति द्वंद्वयुद्धे । शतेनाक्षौहिणीभिर्भुतो मागधो मा न जेतव्य इत्यर्थः । नन्वसौ स्वसैन्यमेव युद्धाय नियुंजीत कुतस्तेन द्वैरथ इति तत्राह । ब्रह्मण्य इति न प्रत्याख्याति न निराकरोति ॥ ६ ॥ भिक्षेत द्वंद्वयुद्धं याचताम् । तथाऽपि समबलत्वात्साम्यमेव स्यादत आह ।

१ सभ्यानां मतं जरासंधजयार्थं गंतव्यमित्येवंविधमभिमतं ज्ञात्वा ततः कृष्णस्य राजसूययाजनार्थमेव गंतव्यमित्येवं मतं ज्ञात्वा प्राह—इतीति वीररा० । २ तत्र हेतुत्वेन विशिनष्टि—महती श्रेष्ठा सूक्ष्मा मतिर्यस्य । ३ जेतुं शक्यः । ४ तीक्ष्णश्चैव प्रचण्डश्च वृको नामानलो मतः । स पाण्डवस्य जठरे तेन भीमो वृकोदरः ॥ इति ।

तव सन्निधाविति ॥ ७ ॥ नन्वकिंचित्कुर्वतो मम सन्निधानार्त्तिक स्यादत आह । निमित्तमिति । अयमर्थः । यथा तवारूपस्य कालात्मनो विश्वसर्गे निमित्तं केवलं हिरण्यगर्भस्तथा शर्वश्च तन्निरोधे तथाऽत्र त्वमेव सन्निधिमात्रेण हन्ता भीमो निमित्तमात्रमिति ॥ ८ ॥ अतोऽनेनोपायेन त्वया स शीघ्रं हन्तव्य इत्याशयेनाह । गायंतीति । जरासंधधृतानां राज्ञां देव्यः पत्न्यस्ते विशदं कर्म स्वगृहेषु बालकलालनादौ गायंति । किं तत्कर्म । स्वशत्रोर्जरासंधस्य वधमात्मनां पतीनां विमोक्षणं च । वत्स मा रोदीः श्रीकृष्ण एवं करिष्यतीति । अत्र दृष्टांताः । गोप्यश्चेत्यादयः । यथा गोप्यः शंखचूडवधं स्वमोक्षं च गायंति । अवतारांतरगतं कुंजरपतेर्नकात् । जनकात्मजायाश्च रावणात् । पित्रोश्च कंसगृहान्मो

निमित्तं परमीशस्य विश्वसर्गनिरोधयोः ॥ हिरण्यगर्भः शर्वश्च कालस्यारूपिणस्तव ॥ ८ ॥ गायंति ते विशदकर्म गृहेषु देव्यो राज्ञां स्वशत्रुवधमात्मविमोक्षणं च ॥ गोप्यश्च कुंजरपतेर्जनकात्मजायाः पित्रोश्च लब्धशरणा मुनयो वयं च ॥ ९ ॥ जरासंधवधः कृष्ण भूर्यर्थायोपकल्पते ॥ प्रायः पाकविपाकेन तव चाभिमतः क्रतुः ॥ १० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युद्धववचो राजन् सर्वतोभद्रमच्युतम् ॥ देवर्षिर्यदुवृद्धाश्च कृष्णश्च प्रत्यपूजयन् ॥ ११ ॥ अथादिशत प्रयाणाय भगवान् देवकीसुतः ॥ भृत्यान् दारुकजैत्रादीननुज्ञाप्य गुरून् विभुः ॥ १२ ॥

क्षम् । अत एवंभूतानां तासां कृपया त्वया तथैवं कर्तव्यमिति भावः ॥ ९ ॥ किंच जरासंधवध इति भूर्यर्थायेति । ततः शिशुपालवधादयोपि सुखसाध्या भविष्यंतीति भावः । एतच्च सर्वं भविष्यत्येवेति संभावयन्नाह । प्राय इति । पच्यत इति पाकः कर्म तस्य विपाकः फलं तेन राज्ञां पुण्यविपाकेन जरासंधादीनां पापविपाकेनेति । पाठांतरे जरासंधस्य पापविपाकेनेति । तेनायं क्रतुस्तवाभिप्रेतस्तत्र गते त्वयि सर्वं भविष्यतीत्यर्थः ॥ १० ॥ अच्युतमुपपत्त्या वृद्धम् । यदुवृद्धा इति वदता अनिरुद्धादयस्तथा नापूजयन्निति सूचितम् ॥ ११ ॥ अनुज्ञाप्यानुज्ञां

१ अरूपिणः प्राकृतरूपरहितस्य । २ 'भद्रमच्युतः' इति पाठः प्रायः श्रीवरमिन्नसर्वटीकाकारसंमतः । अग्रे च 'कृष्णश्च प्रत्यपूजयन्' इत्यत्र 'बलश्च प्रत्यपूजयन्' इति 'रामश्च प्रत्यपूजयन्' इति वा । ३ 'प्रायः पापविपाकेन' इत्येवंरूपे ।

प्रार्थ्यं गुरुन्वसुदेवादीन् ॥ १२ ॥ अवरोधान्स्तान्दारात् । निर्गम्य प्रमाणं कारयित्वा ॥ १३ ॥ भटाः पदातयः । सादिनोऽध्वारोहाः ।
रथादिनायकैः करालया तीव्रयाऽऽत्मसेनया परिवृतो निराक्रमन्निरगात् । कुतः सकाशात् । मृदंगादिभिर्वाद्यैः प्रघोषेण घोषितायाः ककुभः
॥ १४ ॥ नृवार्जाति । नृवाजिभिर्नर्यानैरश्वैश्च कांचनशिविकाभिश्चाच्युतं पतिमनुययुः । सुव्रताः पतिव्रताः । वराण्यंबरादीनि यासां ताः

निर्गमय्यावरोधान् स्वान् समुतान् सपरिच्छदान् ॥ संकर्षणमनुज्ञाप्य यदुराजं च शत्रुहन् ॥ सूतोपनीतं स्वरथमारुहद्
गरुडध्वजम् ॥ १३ ॥ ततो रथद्विपभटसादिनायकैः करालया परिवृत आत्मसेनया ॥ मृदंगभेर्यान्कशंखगोमुखैः प्रघो
षघोषत्ककुभो निराक्रमत् ॥ १४ ॥ नृवाजिकांचनशिविकाभिरच्युतं सहात्मजाः पतिमनु सुव्रता ययुः ॥ वरांबराभरण
विलेपनस्रजः सुसंवृता नृभिरसिचर्मपाणिभिः ॥ १५ ॥ नरोष्ट्रगोमहिषखराश्वतर्यनःकरेणुभिः परिजनवारयोषितः ॥
स्वलंकृताः कटकुटिकंबलांबराद्युपस्करा ययुरधियुज्य सर्वतः ॥ १६ ॥ बलं बृहद् ध्वजपटच्छत्रचामरैर्वरायुधाभरण
किरीटवर्मभिः ॥ दिवांश्शुभिस्तुमुलरवं वभौ रवेर्यथार्णवः क्षुभिततिमिगिलोर्मिभिः ॥ १७ ॥ अथो मुनिर्यदुपतिना
सभाजितः प्रणम्य तं हृदि विदधद्विहायसा ॥ निशम्य तद्व्यवसितमाहताहर्णो मुकुंदसंदर्शननिर्वृतेन्द्रियः ॥ १८ ॥

॥ १५ ॥ नरोष्ट्रादिभिर्यानैः । अश्वतरी गर्दभ्यामश्वज्जात अनः शकटम् । करेणुर्गजी । परिजनयोषितो वारयोषितश्च । कटकुटय उशीरादि
तृणनिर्मितगृहाः कंबलांबरादयश्चोपस्कराः कुड्यादिरूपा यासां ताः । अधियुज्य बलीवर्दादिषु तानुपस्करान् दृढं सन्नद्ध ॥ १६ ॥ रवेरंशुभिश्च
तद्वलं दिवा वभौ । कथं भूतम् । तुमुलरवमाकुलस्वनम् । क्षुभितेस्तिमिगिलैरूर्मिभिश्च ॥ १७ ॥ मुनिर्नारदो विहायसा ययाविति शेषः ॥ १८ ॥

१ 'गरुडध्वजः' इति पाठान्तरम् । २ 'प्रघोषघोषी' इति पाठे दिशः प्रति मृदंगादिभिर्यो घोषस्तेन घोषा घोषयन् वीरराघवीये । प्रकृते आचारकिञ्चन्तात्कर्तरि क्ति । ३ रवेरंशुभिर्दिवा दिनं यथा
भाति बृहद्भुजपटादेरुदाहरणमिदम् । क्षुभिततिमिगिलोर्मिभिरर्णवो यथा इति नरोष्ट्रादेर्निर्दर्शनमिति विजयध्वजाचार्याः । ४ 'निरगात्' 'निदधत्' इति च पाठान्तरम् ।

मा भैष्टेति बहुत्वं राजाभिप्रायेण ॥ १९ ॥ प्रत्यैक्षन्प्रत्यैक्षंत । यद्यस्मान्मुमुक्षवः ॥ २० ॥ आनर्तादयो मार्गस्थदेशास्तांस्तीर्त्वाऽतिक्रम्य विनशनं
कुक्षेत्रम् । अतीयायातिक्रम्य ययौ ॥ २१ ॥ शक्रप्रस्थमिन्द्रप्रस्थम् ॥ २२ ॥ २३ ॥ प्राणा इन्द्रियाणि प्राणं मुख्यं प्राणमिव ॥ २४ ॥ सस्वजे

राजदूतमुवाचेदं भगवान् प्रीणयन् गिरा ॥ मा भैष्ट दूत भद्रं वो घातयिष्यामि मागधम् ॥ १९ ॥ इत्युक्तः प्रस्थितो
दूतो यथावदवदन्नृपान् ॥ तेऽपि संदर्शनं शौरेः प्रत्यैक्षन्सन्मुमुक्षवः ॥ २० ॥ आनर्तसौवीरमरुंस्तीर्त्वा विनशनं हरिः ॥
गिरीन्नदीरतीयाय पुरग्रामव्रजाकरान् ॥ २१ ॥ ततो दृषद्वर्ती तीर्त्वा मुकुंदोऽथ सरस्वतीम् ॥ पंचालानथ मत्स्यांश्च
शक्रप्रस्थमथागमत् ॥ २२ ॥ तमुपागंतमाकर्ण्य प्रीतो दुर्दर्शनं नृणाम् ॥ अजातशत्रुनिर्गात् सोपाध्यायः सुहृ
दवृतः ॥ २३ ॥ गीतवादित्रघोषेण ब्रह्मघोषेण भूयसा ॥ अभ्ययात् स हृषीकेशं प्राणाः प्राणमिवादृतः ॥ २४ ॥ दृष्ट्वा
विक्रिन्नहृदयः कृष्णं स्नेहेन पांडवः ॥ चिराद् दृष्टं प्रियतमं सस्वजेऽथ पुनःपुनः ॥ २५ ॥ दोभ्यां परिष्वज्य रमाऽम
लालयं मुकुंदगात्रं नृपतिर्हताशुभः ॥ लेभे परां निर्वृत्तिमश्रुलोचनो हृष्यत्तनुर्विस्मृतलोकविभ्रमः ॥ २६ ॥ तं मातुलेयं
परिरभ्य निर्वृतो भीमः स्मयन् प्रेमजवांकुलेंद्रियः ॥ यमौ किरीटी च सुहृत्तमं मुदा प्रवृद्धवाष्पाः परिरंभिर्युतम् ॥
॥ २७ ॥ अर्जुनेन परिष्वक्तो यमाभ्यामभिवादितः ॥ ब्राह्मणेभ्यो नमस्कृत्य वृद्धेभ्यश्च यथाऽर्हतः ॥ २८ ॥ मानितो
मानयामास कुस्तुंजयकेकयान् ॥ सूतमागधगंधर्वान् वंदिनश्चोपमंत्रिणः ॥ २९ ॥

परिरंभे ॥ २५ ॥ रमाया अमलं निर्दोषमालयम् । विस्मृतो लोकव्यवहारो येन सः ॥ २६ ॥ २७ ॥ अर्जुनेन समत्वात्परिष्वक्त एव केवलं
पादौ नमस्कुर्वन्नर्जुनः कृष्णेन भुजाभ्यां धृत इति भावः । यमाभ्यां त्वभिवादितश्चेति ॥ २८ ॥ २९ ॥

१ 'रमालयालयम्' इति पाठान्तरम् । रमा श्रीः आलया भूः तयोरालयं श्रीधराश्रयमित्यर्थः । २ 'प्रेमजलाकुलेंद्रियः' इति पाठान्तरम् । प्रेमजलैः आनन्दाश्रुभिः वीर० । विज० ।

॥३०॥३१॥ चित्रध्वजादिभिर्विराजमानम् ॥ ३२ ॥ प्रतिसद्म उद्दीप्तैर्दीपैर्बलिभिः पुष्पादिप्रकरैश्च जुष्टम् । जालेभ्यो गवाक्षेभ्यो निर्गतैर्धूपै रुचि
रम् । विलसन्त्यः पताका यस्मिस्तत् । मूर्धन्या मूर्ध्नि भवा हेमकलशा येषां तैः । रजतमयानि रूप्यमयान्युरूपि स्थूलानि शृङ्गाणि कलशाश्च
स्तनभूमिका येषां तैर्भवैर्जुष्टं कुरुराजस्य धाम पुरं ददर्श ॥ ३३ ॥ नराणां लोचनानि तेषां पानस्य सादरवीक्षणस्य पात्रं विषयम् । किं पुनर्नो
मृदंगशंखपटहवीणापणवगोमुखैः ॥ ब्राह्मणाश्चारविदाक्षं तुष्टुवर्ननृतुर्जगुः ॥ ३० ॥ एवं सुहृद्भिः पर्यस्तः पुण्यश्लोकशिखा
मणिः ॥ संस्तूयमानो भगवान्विवेशाऽलंकृतं पुरम् ॥ ३१ ॥ संसिक्तवर्त्म करिणां मदगंधतोयैश्चित्रध्वजैः कनकतैरणपू
र्णकुम्भैः ॥ मृष्टात्मभिर्नवदुकूलविभूषणस्रग्गंधैर्नृभिर्युवतिभिश्च विराजमानम् ॥ ३२ ॥ उद्दीप्तदीपवलिभिः प्रतिसद्मजा
लनिर्यातधूपरुचिरं विलसत्पताकम् ॥ मूर्धन्यहेमकलशौ रजतोरुशृंगैर्जुष्टं ददर्श भवनैः कुरुराजधाम ॥ ३३ ॥ प्राप्तं निश
म्य नरलोचनपानपात्रमौत्सुक्यविश्रथितकेशदुकूलबंधाः ॥ सद्यो विसृज्य गृहकर्म पतींश्च तल्पे द्रष्टुं ययुर्युवतयः स्म
नरेन्द्रमार्गे ॥ ३४ ॥ तस्मिन्सुकुल इमाश्चरथद्विपद्भिः कृष्णं सभार्यमुपलभ्य गृहाधिरूढाः ॥ नार्यो विकीर्य कुसुमैर्मन
सोपगृह्य मुस्वागतं विदधुस्तस्मयवीक्षितेन ॥ ३५ ॥ ऊचुः स्त्रियः पथि निरीक्ष्य मुकुन्दपत्नीस्तारा यथोडुपसहाः किमकार्ये
मूभिः ॥ यच्चक्षुषां पुरुषमौलिरुदारहासलीलावलोककलयोत्सवमातनोति ॥ ३६ ॥ तत्रतत्रोपसंगम्य पौरा मंगलपाणयः ॥
चक्रुः सपर्यां कृष्णाय श्रेणीमुख्या हतैनसः ॥ ३७ ॥ अंतःपुरजनैः प्रीत्या मुकुन्दः फुल्ललोचनैः ॥ ससंभ्रमैरभ्युपेतः प्राविश
द्राजमंदिरम् ॥ ३८ ॥ पृथा विलोक्य आत्रेयं कृष्णं त्रिभुवनेश्वरम् ॥ प्रीतात्मोत्थाय पर्यंकात्सस्तुषा परिष्वजे ॥ ३९ ॥
रीणामित्यर्थः ॥ ३४ ॥ सुष्ठु स्वागतं तत्प्रश्नादिकं प्रियमुत्स्मयवीक्षितेनैव विदधुः ॥ ३५ ॥ उडुपसहाः चंद्रसहचरा इत्यर्थः । अमूभिः किं पुण्यम
कारि ॥ ३६ ॥ श्रेण्य एकशिल्पोपजीविनां संघास्तेषु मुख्याश्च ॥ ३७ ॥ अभ्युपेतो भिगमनेन सत्कृतः ॥ ३८ ॥ सस्तुषा द्रौपदीसहिता ॥ ३९ ॥

कृत्यं प्रकारविशेषम्। प्रमोदेनोपहतोऽभिभूतः ॥ ४० ॥ गुरुस्त्रीणां च कृष्णया द्रौपद्या चाभगिन्या सुभद्रया ॥ ४१ ॥ आनर्चाचितवती ॥ ४२ ॥ अन्याश्च
याः कृष्णपत्न्योऽभ्यागतास्ता अपि ॥ ४३ ॥ प्रत्यहं नवंनवं यथा भवति तथा सुखं निवासयामास ॥ ४४ ॥ कथंभूतज्ञायः प्रेम्णा नित्यं फाल्गुनेन
संयुतः। अत एव तस्य सहायेन सतायेन खांडवेन वह्निं तर्पयित्वा तत्र च मयं मोचयित्वा तं मयं प्रयुज्य युधिष्ठिराय दिव्या सभा कृता तं जनार्दनम्।

गोविंदं गृह्मानीय देवदेवेशमादृतः ॥ पूजायां नाविदत्कृत्यं प्रमोदोपहतो नृपः ॥ ४० ॥ पितृष्वसुर्गुस्त्रीणां कृष्ण
श्रुतेऽभिवादनम् ॥ स्वयं च कृष्णया राज्ञन्भगिन्या चाभिवंदितः ॥ ४१ ॥ श्वश्र्वा संचोदिता कृष्णा कृष्णपत्नीश्च
सर्वशः ॥ आनर्च रुक्मिणीं सत्यां भद्रां जांववतीं तथा ॥ ४२ ॥ कालिंदीं मित्रविदां च शैव्यां नाग्रजितीं सतीम् ॥
अन्याश्चाभ्यागता यास्तु वासःसङ्गमंडनादिभिः ॥ ४३ ॥ सुखं निवासयामास धर्मराजो जनार्दनम् ॥ ससैन्यं सानुगा
मात्यं सभार्यं च नवंनवम् ॥ ४४ ॥ तर्पयित्वा खांडवेन वह्निं फाल्गुनसंयुतः ॥ मोचयित्वा मयं येन राज्ञे दिव्या
सभा कृता ॥ ४५ ॥ उवाच कतिचिन्मासान्नाज्ञः प्रियचिकीर्षया ॥ विहरन्नथमारुह्य फाल्गुनेन भटैर्वृतः ॥ ४६ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे उत्तराद्धे एकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एकदा तु सभा
मध्य आस्थितो मुनिभिर्वृतः ॥ ब्राह्मणैः क्षत्रियैर्वैश्यैर्भ्रातृभिश्च युधिष्ठिरः ॥ १ ॥ आचार्यैः कुलवृद्धैश्च ज्ञातिसंवंधि
बांधवैः ॥ शृण्वतामेव चैतेषामाभाष्येदमुवाच ह ॥ २ ॥

अनेन राज्ञः कृष्णोपकारानुस्मरणं दिव्यत्वात्सभाया यथामनोरथं सर्वावकाशसंपादनं च दर्शितम् ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधो
त्तरार्धे श्री० टीकायां मेकसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७१ ॥ ततो द्विसप्ततितमे राज्ञा कार्ये निवेदिते ॥ दुर्जयं मागधं बुद्ध्वा भीमेनाघातयद्भारिः ॥ १ ॥
आस्थितः आसनमिति शेषः ॥ १ ॥ शृण्वतामेवेति । यत्प्रसन्नः कृष्णः करोति न तदन्यः कश्चिदपि कर्तुं समर्थ इति निश्चित्य सर्वानेव

ताननादृत्य कृष्णमुवाचेत्यर्थः । आभाष्य भो भो कृष्ण भक्तवत्सलेत्येवं संबोध्य ॥ २ ॥ विभूतींशान् ॥ ३ ॥ एष चक्रवर्तिनां मनोरथः कथं त्वया क्रियत इति चेदत आह । त्वत्पादुके इति । परि ये चरंतीति यच्छब्दव्यवधानमार्थम् । ये परिचरन्ति देहेन ध्यायन्ति मनसा । अभद्रस्य नशने नाशके गृणन्ति वाचा ते भवस्यापवर्गं मोक्षं विंदन्ति । यद्याशासते तर्ह्याशिषोऽपि तव एव विंदन्ति नान्ये चक्रवर्तिनोऽपि ॥ ४ ॥ भगवतो भक्तपक्षपातमाविष्कारयन्नाह । तद्देवदेवेति । तत्तस्मात्पश्यतु साक्षात् । एवं निश्चितेऽपि ये कर्मादिप्रधानाः केचित्कुरुसृजया भगवद्भक्तिं न बहु

युधिष्ठिर उवाच ॥ क्रतुराजेन गोविंद राजसूयेन पावनीः ॥ यक्ष्ये विभूतीर्भवतस्तत्संपादय नः प्रभो ॥ ३ ॥ त्वत्पादुके अविरतं परि ये चरन्ति ध्यायन्त्यभद्रनशने शुचयो गृणन्ति ॥ विंदन्ति ते कमलनाभ भवापवर्गमाशासते यदि त आशिष ईश नान्ये ॥ ४ ॥ तद्देवदेव भवतश्चरणारविंदसैवाऽनुभावमिह पश्यतु लोक एषः ॥ ये त्वां भजन्ति न भजं त्युत वोभयेषां निष्ठां प्रदर्शय विभो कुरुसृजयानाम् ॥ ५ ॥ न ब्रह्मणः स्वपरभेदमतिस्तव स्यात्सर्वात्मनः समदृशः स्वसुखानुभूतेः ॥ संसेवतां सुरतरोरिव ते प्रसादः सेवानुरूपमुदयो न विपर्ययोऽत्र ॥ ६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ सम्यग व्यवसितं राजन् भवता शत्रुकर्शना ॥ कल्याणी येन ते कीर्तिलोकाननुभविष्यन्ति ॥ ७ ॥

मन्यन्ते तेषां मोहनिवृत्तये ये त्वां भजन्ति यदि वा न भजन्ति तेषामुभयेषां निष्ठां स्थितिं प्रदर्शय ॥ ५ ॥ ननु रागादिरहिते मयि कथमिदं वैषम्यं स्यात्तत्राह । नेति । स्वः पर इति भेदमतिस्तव न स्यादेव । कुतः । ब्रह्मणो निरुपाधेः । किं च सर्वस्यात्मनोऽतः समदृशः । किं च स्वसुखानुभूतेः । अतो रागाद्यभावादिति भावः । तथापि संसेवमानामेव त्वत्प्रसादो नान्येषाम् । तत्राऽपि सेवाऽनुरूपमुदयः । फलं न त्वत्र विपर्ययोऽन्यथाभावः । यथा कल्पद्रुमस्य रागादिराहित्येऽपि सेवकेष्वेव फलजनकत्वं नान्येषु ॥ ६ ॥ सत्यं मद्भक्तानामेव कैवल्यादि नान्येषामित्यनुमो

१ 'छन्दसि परेपि, व्यवहिताश्च' इति वेदवद्वयवधानम् । २ आशिष ऐहिकसिद्धीः । ३ समा दृक् स्वशरीरेषु सर्वेषु आत्मीयत्वबुद्धिर्यस्य । ४ स्वसुखस्य स्वासाधारणापरिच्छिन्नानन्दस्यानुभूतिरनुभवो यस्य तस्य केवलं स्वानन्दरूपः, न तु रागादिषु इत्यर्थः । वीरराघवाये ।

दमान आह । सम्यगिति । शत्रुकर्शनेति संबोधयन्सर्वराजविजयशक्तिं संचारयति । अनुभविष्यति द्रक्ष्यति । सर्वलोकव्याप्तो भविष्यतीत्यर्थः ॥
॥ ७ ॥ ८ ॥ किमत्र मयाऽन्येन वा संपादनीयं तव तु सुकर एव राजसूय इत्याह । विजित्येति । जगतीं सर्वां पृथ्वीम् । संभारान्यज्ञोप
रकरान्संभृत्य संपाद्याहर स्वाहुतिष्ठेत्यर्थः ॥ ९ ॥ ननु नृपतिविजयादि कथं शक्यं स्यादत आह । एत इति । किं च आत्मवता जितेन्द्रियेण ते
त्वयाऽहं च जितोऽस्मि वशीकृतोऽस्मि । अकृतात्मभिरजितेन्द्रियैः ॥ १० ॥ आस्तां तावदेवंभूतस्य तव परैरभिभवशंका अकिंचनमपि मत्परं

ऋषीणां पितृदेवानां सुहृदामपि नः प्रभो ॥ सर्वेषामपि भूतानामीप्सितः क्रतुरांडयम् ॥ ८ ॥ विजित्य नृपतीन् सर्वान्
कृत्वा च जगतीं वशे ॥ संभृत्य सर्वसंभारानाहरस्व महाक्रतुम् ॥ ९ ॥ एते ते भ्रातरो राजन् लोकपालांशसंभवाः ॥
जितोऽस्म्यात्मवता तेऽहं दुर्जयो योऽकृतात्मभिः ॥ १० ॥ न कश्चिन्मत्परं लोके तेजसा यशसा श्रिया ॥ विभूतिभि
र्वाऽभिभवेद् देवोऽपि किमु पार्थिवः ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्य भगवद्गीतं प्रीतः फुल्लमुखांबुजः ॥ भ्रातृन् दि
ग्विजयेऽयुंक्त विष्णुतेजोपबृंहितान् ॥ १२ ॥ सहदेवं दक्षिणस्यामादिशत्सह सृजयैः ॥ दिशि प्रतीच्यां नकुलमुदीच्यां
सव्यसाचिनम् ॥ प्राच्यां वृकोदरं मत्स्यैः केकयैः सह मद्रकैः ॥ १३ ॥ ते विजित्य नृपान् वीरा आजहुर्दिग्भ्य ओ
जसा ॥ अजातशत्रवे भूरि द्रविणं नृप यक्षयते ॥ १४ ॥ श्रुत्वाऽजितं जरासंधं नृपतेर्ध्यायतो हरिः ॥ आहोपायं तमे
वाद्य उद्धवोऽयमुवाच ह ॥ १५ ॥ भीमसेनोर्जुनः कृष्णो ब्रह्मलिंगधरास्त्रयः ॥ जग्मुर्गिरिव्रजं तात बृहद्रथसुतो यतः ॥ १६ ॥

कोऽपि नाभिर्भा तुं प्रभवतीत्याह । न कश्चिदिति । तेजसा प्रभादेण । विभूतिभिः सैन्यादिसामग्रीभिः ॥ ११ ॥ अयुंक्त नियुक्तवान् । विष्णोस्तेज
सोपबृंहितान्संवर्धितान् । तेजोपबृंहितानिति संधिरार्पः ॥ १२ ॥ नकुलादीनां मत्स्यादिभिः सहायैर्यथासंख्येन संवधः ॥ १३ ॥ कथंभूताय ।
यक्षयते यागं करिष्यते ॥ १४ ॥ आद्यो हरिः श्रीकृष्णः ॥ १५ ॥ ब्रह्मलिंगधरा ब्राह्मणलिंगधारिणः । यतो यत्र बृहद्रथसुतो जरासंधः ॥ १६ ॥

गृहेषु वर्तमानं समयाचेरन् सम्यगयाचंतेत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ नन्विदं कामयामह इति विशेषो निर्दिश्यताम् । अन्यथा यस्य पुत्रादे
वियोगो दुःसहः स कथं देयः तथा राजमंडनं किरीटाद्यदेयं यत्तद्विभुभ्यः कथं देयं तथाऽतिरम्यं रत्नाभरणादि पुत्रादियोग्यं कथं परस्मै देयमि
ति चेदत आहुः । किं दुर्मर्षमित्यादि । अथ दृष्टान्तत्वेनार्थांतरमाहुः । किमकार्यमिति । यथाऽसाधूनामकार्यं नास्ति तथा तितिक्षूणां दुर्मर्षं दुःसहं
नास्ति । वदान्यानामत्युदारानामदेयं नास्ति समदर्शिनां परश्च नास्ति । अतः किं विशेषनिर्देशेनेत्यर्थः ॥ १९ ॥ किं च अर्थिने धीरेण मुद्रलादिव
त्प्राणा अपि न बंचनीया इत्याशयेनाहुः । योऽनित्येनेति । नाचिनोति न संपादयति स वाच्यः स निन्द्यः ॥ २० ॥ विश्वामित्रार्थानृण्याय हरिश्चंद्रो
ते गत्वातिथ्यवेल्प्रयां गृहेषु गृहमेधिनम् ॥ ब्रह्मण्यं समयाचेरन् राजन्या ब्रह्मलिङ्गिनः ॥ १७ ॥ राजन् विद्वद्यतिथीन् प्रा
प्तानर्थिनो दूरमागतान् ॥ तन्नः प्रयच्छ भद्रं ते यद् वयं कामयामहे ॥ १८ ॥ किं दुर्मर्षं तितिक्षूणां किमकार्यमसाधुभिः ॥
किं न देयं वदान्यानां कः परः समदर्शिनाम् ॥ १९ ॥ योऽनित्येन शरीरेण सतां गेयं यशो ध्रुवम् ॥ नाऽऽचिनोति स्वयं
कल्पः स वाच्यः शोच्य एव सः ॥ २० ॥ हरिश्चंद्रो रंतिदेव उच्छवृत्तिः शिविर्वलिः ॥ व्याधः कपोतो बहवो ह्यध्रुवेण ध्रुवं
गताः ॥ २१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स्वरैराकृतिभिस्तांस्तु प्रकोष्ठैर्ज्याहतैरपि ॥ राजन्यबंधून् विज्ञाय दृष्टपूर्वानचित-
यत् ॥ २२ ॥ राजन्यबंधवो ह्येते ब्रह्मलिङ्गानि विभ्रति ॥ ददामि भिक्षितं तेभ्य आत्मानमपि दुस्त्यजम् ॥ २३ ॥
भार्यात्मजादि सर्वं विक्रीय स्वयं चांडालतां प्राप्तोऽप्यनिर्विण्णः सहायोध्यावासिभिर्जनैः स्वर्गं गतः । रंतिदेवः सकुटुंबोऽष्टचत्वारिंशदहान्यल
व्योदकोऽपि कथंचिच्छ्रद्धात्रोदकाद्यर्थिभ्यो दत्त्वा ब्रह्मलोकं गतः । उच्छवृत्तिर्मुद्रलः षण्मासं सीदत्कुटुंबोऽप्यातिथ्यदानेन ब्रह्मलोकं गतः । शिविः
शरणागतकपोतरक्षणाय स्वमांसं श्येनाय दत्त्वा दिवं गतः । बलिः सर्वस्वं ब्राह्मणदण्डधारिणे हरये दत्त्वा तमेवात्मसाच्चकार । कपोतश्चातिथये व्याधाय
कपोत्या सहात्ममांसं दत्त्वा विमानेन दिवं गतः । व्याधस्तयोः सत्त्वं वीक्ष्य स्वयमतिनिर्विण्णो महाप्रस्थाने वनाग्निदग्धदेहो निष्कल्मषो दिवमारुरो
ह । एवमन्ये च बहवोऽध्रुवेण शरीरेण ध्रुवं लोकं गता इति ॥ २१ ॥ ज्याहतैर्ज्याघातकिणांकितैः । दृष्टपूर्वान् द्रौपदीस्वयंवरादिषु ॥ २२ ॥ २३ ॥

इंद्रस्य श्रियं जिहीर्षता विप्रव्याजेन विष्णुना भ्रंशितस्यापि बलेः । नु अहो । नेति पाठे न श्रूयते किं अपि तु श्रूयत इति ॥ २४ ॥
तं श्लाघते विष्णवे इति शुक्रेण वार्यमाणोऽपि । अत एव विष्णुरिति जानन्नपि ॥ २५ ॥ पतमानेन पतता क्षत्रबंधुना देहेन ब्राह्मणार्थाय
विपुलं यशो नेहता नेहमानेनासंपादयता कोन्वर्थः न कोऽपीत्यर्थः ॥ २६ ॥ एवं निश्चित्याह । हे विप्रा इति ॥ २७ ॥ २८ ॥ राजन्यतामेव

वलेर्नु श्रूयते कीर्तिर्विततां दिक्ष्वकल्मषा ॥ ऐश्वर्याद् भ्रंशितस्यापि विप्रव्याजेन विष्णुना ॥ २४ ॥ श्रियं जिहीर्षते
न्द्रस्य विष्णवे द्विजरूपिणे ॥ जानन्नपि महीं प्रादाद्वार्यमाणोऽपि दैत्यराट् ॥ २५ ॥ जीवता ब्राह्मणार्थाय को न्वर्थः
क्षत्रबंधुना ॥ देहेन पतमानेन नेहता विपुलं यशः ॥ २६ ॥ इत्युदारमतिः प्राह कृष्णार्जुनवृकोदरान् ॥ हे विप्रा त्रियतां
कामो ददाम्यात्मशिरोऽपि वः ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ युद्धं नो देहि राजेंद्र द्वंद्वशो यदि मन्यसे ॥ युद्धार्थिनो वयं
प्राप्ता राजन्या नात्रकांक्षिणः ॥ २८ ॥ असौ वृकोदरः पार्थस्तस्य भ्राताऽर्जुनो ह्ययम् ॥ अनयोर्मातुलेयं मां कृष्णं
जानीहि ते रिपुम् ॥ २९ ॥ एवमावेदितो राजा जहासोच्चैः स्म मागधः ॥ आह चामर्षितो मंदा युद्धं तर्हि ददामि वः ॥
॥ ३० ॥ न त्वया भीरुणा योत्स्ये युधि विक्लवचेतसा ॥ मथुरां स्वपुरीं त्यक्त्वा समुद्रं शरणं गतः ॥ ३१ ॥ अयं तु वयं
साऽतुल्यो नातिसत्त्वो न मे समः ॥ अर्जुनो न भवेद्योद्धा भीमस्तुल्यबलो मम ॥ ३२ ॥ इत्युक्त्वा भीमसेनाय प्रादाय
महतीं गंदाम् ॥ द्वितीयां स्वयमांदाय निर्जंगाम पुराद्वहिः ॥ ३३ ॥ ततः समे खले वीरौ संयुक्तावितरेतरौ ॥ जघ्नतु
वज्रकल्पाभ्यां गदाभ्यां रणदुर्मदौ ॥ ३४ ॥

प्रपंचयति । असाविति ॥ २९ ॥ ३० ॥ यतो मद्वियां समुद्रं शरणं गतः ॥ ३१ ॥ वयसाऽप्यतुल्यो नातिसत्त्वो नातिबलश्च न च देहेन मया
समोऽतोऽर्जुनो योद्धा न भवेत् । भीमस्तु भवेत् यतो मम तुल्यबलः ॥ ३२ ॥ प्रादाय दत्त्वेत्यर्थः ॥ ३३ ॥ समेखले युद्धांगणे ॥ ३४ ॥

मंडलानि गदायुद्धगतिभेदान् । सव्यं दक्षिणं च यथा भवति तथा । रंगिणो रंगगतयोर्नटयोरिवेति निर्भयत्वेनोपमा ॥ ३५ ॥ चटचटेति
 गदयोः परस्परावातशब्दानुकरणम् । वज्रस्य निष्पेपः पातस्तत्सदृशः । युध्यतोर्दन्तिनोर्दन्तावातशब्द इव शुशुभे ॥ ३६ ॥ अंसकट्यादीनुपेत्य ।
 दीप्तो मन्थुर्ययोस्तयोर्द्विरदयोर्गजयोर्कशाखाभ्यां समं युध्यतोस्ते यथा चूर्णीभवतस्तद्वत् ॥ ३७ ॥ अपिष्टां चूर्णीचक्रतुः ॥ ३८ ॥ शिक्षा
 मंडलानि विचित्राणि सव्यं दक्षिणमेव च ॥ चरतोः शुशुभे युद्धं नटयोरिव रंगिणोः ॥ ३५ ॥ ततश्चटचटाशब्दो
 वज्रनिष्पेपस्तन्निभः ॥ गदयोः क्षिप्तयो राजन् दंतयोरिव दन्तिनोः ॥ ३६ ॥ ते वै गदे भुजजवेन निपात्यमाने अन्योऽ
 न्यतोऽसकटिपादकरोरुजवृत्त ॥ चूर्णीवभूवतुरुतेत्य यथार्कशाखे संयुध्यतोर्द्विरदयोरिव दीप्तमन्थयोः ॥ ३७ ॥ इत्यं
 तयोः प्रहतयोर्गदयोर्नृवीरौ क्रुद्धौ स्वमुष्टिभिरयःस्पर्शैरपिष्टाम् ॥ शब्दस्तयोः प्रहरतोरिमयोरिवासीन्निर्घातवज्ररुष
 स्तलताडनोत्थः ॥ ३८ ॥ तयोरेवं प्रहरतोः समशिक्षावलौजसोः ॥ निर्विशेषमभूद्युद्धमक्षीणजवयोर्नृप ॥ ३९ ॥ एवं
 तयोर्महाराज युध्यतोः सप्तविंशतिः ॥ दिनानि निरगंस्तत्र सुहृद्विंशति तिष्ठतोः ॥ ४० ॥ एकदा मातुरेयं वै प्राह
 राजन्वृकोदरः ॥ न शक्तोऽहं जरासंधं निर्जेतुं युधि माधव ॥ ४१ ॥ शत्रोर्जन्ममृती विद्वाञ्जीवितं च जराकृतम् ॥
 पार्थमाप्याययन्स्वेन तेजसाऽचितयद् हरिः ॥ ४२ ॥ संचित्यारिवधोपायं भीमस्यामोघदर्शनः ॥ दर्शयामास विटपं
 पाटयन्निव संज्ञया ॥ ४३ ॥ तद्विज्ञाय महासत्त्वो भीमः प्रहरतांवरः ॥ गृहीत्वा पादयोः शत्रुं पातयामास भूतले ॥
 ॥ ४४ ॥ एकं पादं पदाक्रम्य दोभ्यामन्यं प्रगृह्य सः ॥ गुदतः पाटयामास शाखामिव महागजः ॥ ४५ ॥ एकपादो
 रुष्टणकटिपृष्ठस्तनांसके ॥ एकबाह्वक्षिभूकर्णेऽशकले ददृशुः प्रजाः ॥ ४६ ॥

अभ्यासो बलं सत्त्वम् । ओजः प्रभावः समानि तानि ययोस्तयोः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ जन्म शकलरूपं मृतिः पुनः शकलीभावस्ते विद्वान्
 जानन् जरा नाम राक्षसां तत्कृतम् अचितयत्कथमसौ शकलीभवेदिति ॥ ४२ ॥ विटपं शाखाम् । करेण विटपं गृहीत्वा हरिर्भीमस्य यथाऽहं
 विटपं पाटयामि तथा त्वमेनं विपाट्येति संज्ञया संकेतेनारिवधोपायं दर्शयामासेत्यर्थः ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ एकैः पादादिर्ययोस्ते शकले ॥ ४६ ॥

॥४७॥ दुर्वृत्तत्वादसौ हतो न तु राज्याभिलाषेणेति दर्शयन्नाह । सहदेवमिति ॥ ४८ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधोत्तरार्धे श्री० टीकायां
द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ ततस्त्रिसप्ततितमे मोचयित्वा नृपान्दरिः ॥ राजार्हभोगैः स्वान्देशान्प्रस्थाप्य पुनरागमत् ॥ १ ॥ अत्युन्नद्धजरा
संधवधात्तदुद्धभूपतीन् ॥ विमोक्ष्य कृपया कृष्णो निजह्वयमदर्शयत् ॥ २ ॥ ये निर्जिता जरासंधेन निरुद्धाश्च गिरिद्रोण्यां ते ततो निर्गताः संतो
हाहाकारो महानासीन्निहते मगधेश्वरे ॥ पूजयामास तु भीमं परिरभ्य जयाच्युतौ ॥ ४७ ॥ सहदेवं तत्तनयं भगवान्
भूतभावनः ॥ अभ्यर्षिचक्षमेयात्मा मगधानां पतिं प्रभुः ॥ मोचयामास राजन्यान् संरुद्धा मागधेन ये ॥ ४८ ॥ इति
श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्द्धे जरासंधवधो नाम द्विसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
अयुते द्वे शतान्यष्टौ लीलयां युधि निर्जितः ॥ ते निर्गता गिरिद्रोण्यां मलिना मलवाससः ॥ १ ॥ क्षुत्क्षामाः शुष्कव
दनाः संरोधपरिकर्षिताः ॥ ददृशुस्ते घनश्यामं पीतकौशेयवाससम् ॥ २ ॥ श्रीवत्सांकं चतुर्बाहुं पद्मगर्भारुणेश्वरम् ॥
चारुप्रसन्नवदनं स्फुरन्मकरकुंडलम् ॥ ३ ॥ पद्महस्तं गद्गाशं खरथांगैरुपलक्षितम् ॥ किरीटहारकटककटिसूत्रांगदा
चितम् ॥ ४ ॥ भ्राजद्वरमणिग्रीवं निवीतं वनमालया ॥ पिवंत इव चक्षुर्भ्यां लिहंत इव जिह्वया ॥ ५ ॥ जिघ्रंत इव
नासाभ्यां रंभंत इव बाहुभिः ॥ प्रणेमुर्हतपाप्मानो मूर्धभिः पादयोर्हरेः ॥ ६ ॥ कृष्णसंदर्शनाद्बादध्वस्तसंरोधनकुमाः ॥
प्रशशंसुर्हृषीकेशं ग्रीभिः प्रांजलयो नृपाः ॥ ७ ॥ राजान ऊचुः ॥ नमस्ते देवदेवेश प्रपन्नार्तिहराव्यय ॥ प्रपन्नान् पाहि
नः कृष्णं निर्विण्णान् घोरसंसृतेः ॥ ८ ॥

घनश्यामं ददृशुरित्युत्तरेणान्वयः ॥ १ ॥ क्षुत्क्षामाः कृशाः । संरोधेनं परिकर्षिताः क्लेशिताः ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ भ्राजन् भ्राजमानो वरमणिः
कौस्तुभो यया सा ग्रीवा यस्य तम् । निवीतं कंडलं वितया व्यातम् । पिवंत इवत्यादीनां हरेः पादयोः प्रणेमुर्हत्युत्तरेणान्वयः ॥ ५ ॥ रंभंतः
परिरंभमाणा इव ॥ ६ ॥ कृष्णदर्शनाद्बादेन ध्वस्तः संरोधनकुमो येषां ते ॥ ७ ॥ संरोधाद्रक्षितानस्मान् घोरयाः संसृतेरपि पाहि मोचय ॥ ८ ॥

ननु भवतो जरासंधामूयाविष्टा इहामुत्र भोगासक्ताश्च कथं संसृतेर्मोचनीया इत्याशंक्य संप्रति न वयं तथाभूता इत्याहुः नैनमित्य
 एभिः । हे नाथ वयमेनं नान्वसूयामः अन्वतु दोषदृष्ट्या न पश्यामः । कुत इत्यत आहुः । अनुग्रह इति । यद्यस्मात् ॥१९॥ एतदेव
 व्यतिरेकेणोपपादयन्ति । राज्यैश्वर्येति । राज्यैश्वर्याभ्यां मदस्तेनोन्नद्ध उच्छृङ्खलो नित्या अचलाश्च संपदो मन्यन्ते । यद्वा । अनित्याः
 सतीरचलाः शाश्वतीर्मन्यन्ते ॥ १० ॥ किं च अवस्तु सद्रस्तुतया पश्यन्तीत्याहुः । मृगतृष्णामिति । वैकारिकीं सृष्ट्यादिविकाराप
 न्नाम् । अयुक्ताः अविवेकिनः ॥ ११ ॥ राज्यस्य योगवियोगयोरनर्थार्थावहत्वमस्मास्वेव दृष्टमित्याहुः वयमिति द्वाभ्याम् । श्रीमदेन नष्टा
 नैनं नाथान्वसूयामो मागधं मधुसूदन ॥ अनुग्रहो यद्भवतो राज्ञां राज्यच्युतिर्विभो ॥ ९ ॥ राज्यैश्वर्यमदोन्नद्धो न
 श्रेयो विदते नृपः ॥ त्वन्मायामोहितो नित्या मन्यन्ते संपदोऽचलाः ॥ १० ॥ मृगतृष्णां यथा बाला मन्यन्त उदका
 शयम् ॥ एवं वैकारिकीं मायामयुक्ता वस्तु चक्षते ॥ ११ ॥ वयं पुरा श्रीमदनष्टदृष्टयो जिगीषयाऽस्या इतरेतरस्पृधः ॥
 घ्नन्तः प्रजाः स्वा अतिनिर्घृणाः प्रभो मृत्युं पुरस्त्वाऽविगणय्य दुर्मदाः ॥ १२ ॥ त एव कृष्णाद्य गभीररंहसा दुरन्तवी
 र्येण विचालिताः श्रियः ॥ कालेन तन्वा भवतोऽनुकंपया विनष्टदर्पाश्चरणौ स्मराम ते ॥ १३ ॥ अथो न राज्य मृगतृ
 ष्णिरूपितं देहेन शश्वत् पतता रुजां भुवा ॥ उपासितव्यं स्पृहयामहे विभो क्रियाफलं प्रेत्य च कर्णरोचनम् ॥ १४ ॥
 दृष्टिर्येषां ते । अस्याः पृथिव्याः इतरेतरस्पृधः परस्परं स्पर्धमानाः । पुरः पुरतः । त्वा त्वां मृत्युमविगणय्य । पुरा ये दुर्मदा वयम् ॥ १२ ॥
 हे कृष्ण त एव वयमद्य विनष्टदर्पास्ते चरणौ स्मरामः स्मर्तुमाशास्महे । कथंभूताः । भवतस्तन्वा मृत्या कालेन श्रियो विचालिताः विभ्रं
 शिताः अतो राज्यच्युतिर्भवदनुग्रह एवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अत एवाथो अनन्तरं मृगतृष्णिसदृशं राज्यं शश्वत्पतता प्रतिक्षणं क्षीयमाणेन तथा रुजां
 रोगाणां भुवा जन्मक्षेत्रेण देहेनोपासितव्यं सेव्यं न स्पृहयामहे प्रेत्य परलोके च क्रियाफलं स्वर्गादिभोगमुपासितव्यं न स्पृहयामहे । कथं

१ मरीचिकां नदीतटाकादिरूपां मन्यन्ते तथा । अविवेकिनो नृपा वैकारिकीं मायां सकृच्चन्दनादिविकारात्मिकां प्रकृतिं वस्तु चक्षन्ते । परिणामभोग्यं मन्यन्त इत्यर्थः । अतयाभूतायास्तथात्मनाये इत्यन्तः ।

भूतं कर्णयो रोचनं रुचिजनकमात्रम् । तत्र गतस्य स्पर्धाद्यनपगमेन सुखाभावादित्यर्थः ॥ १४ ॥ यद्येवंभूता यूयं तर्हि मम चरणौ स्मरत
ततोऽनायासेन मुक्तिर्भविष्यतीति किं मदपेक्षयेति चेदत आहुः । तं न इति । त्वच्चरणस्मृतिरपि त्वत्प्रसादफलमेवेत्यर्थः ॥ १५ ॥ १६ ॥
श्लक्ष्णया मञ्जुलया ॥ १७ ॥ यथा भवद्भिराशंसितं तथा ब्राह्मं निश्चितं वो मयि भक्तिर्जायते जायतामित्यर्थः ॥ १८ ॥ हे भूपाः मद्भजनमेव
कर्तव्यमिति भवद्भिरव्यवसितं संकल्पितं दिष्ट्या भद्रम् । भवद्भिरुक्तं च सत्यमेवेत्याह । भवंत इति । श्रीश्च ऐश्वर्यं च ताभ्यां मदस्तेनोन्नाहमुद्वन्धनं
तं नः समादिशोपायं येन ते चरणाव्जयोः ॥ स्मृतिर्यथा न विरमेदपि संसरतामिहं ॥ १५ ॥ कृष्णाय वासुदेवाय हरये
परमात्मने ॥ प्रणतक्लेशनाशाय गोविंदाय नमोनमः ॥ १६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ संस्तूयमानो भगवान्राजमिमुक्तबंधनैः ॥
तानाह करुणस्तात शरण्यः श्लक्ष्णया गिरा ॥ १७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अद्यप्रभृति वो भूपा मय्यात्मन्यखिलेश्वरे ॥
सुदृढा जायते भक्तिर्बाढमाशंसितं तथा ॥ १८ ॥ दिष्ट्या व्यवसितं भूपा भवंत ऋतभाषिणः ॥ श्रियैश्वर्यमदोन्नाहं
पश्य उन्मादकं नृणाम् ॥ १९ ॥ हैहयो नहुषो वेनो रावणो नरकोऽपरे ॥ श्रीमदाद्भ्रंशिताः स्थानाद्देवदैत्यनरेश्वराः ॥
॥ २० ॥ भवंत एतद्विज्ञाय देहाद्युत्पाद्यमंतवत् ॥ मां यजंतोऽध्वरैर्युक्ताः प्रजा धर्मेण रक्षथ ॥ २१ ॥ संतन्वंतः प्रजातं
तून् सुखं दुःखं भवाभवौ ॥ प्राप्तंप्राप्तं च सेवंतो मच्चित्ता विचरिष्यथ ॥ २२ ॥

स्वैराचारमित्यर्थः । पश्ये पश्यामि ॥ १९ ॥ तदेवाह । हैहय इति । हैहयः कर्तवीर्यश्चक्रवर्ती नरेश्वरः पितुः कामधेनुहरणात्परशुरामेण
सपुत्रो हतः । नहुषो देवेन्द्रतां प्राप्त उन्मत्तः शचीसंगाय ब्राह्मणान् शिविकां वाहयंस्तैरेव ततो भ्रंशितोऽजगरत्वमवाप । वेनोऽप्युन्मत्तो ब्राह्म
णानधिक्षिपंस्तैरेव हुंकृतैर्हतः । रावणो राक्षसेश्वरः सीतामभिलषन्नाघवेण हतः । नरको दैत्येश्वरोऽदितिकुंडलाद्याहरणान्मयैव हतः । अप
रेऽपि श्रीमदात्स्थानाद्भ्रंशिताः ॥ २० ॥ यदुत्पाद्यं देहादि तदंतवत् । एवं विज्ञाय युक्ता अप्रमत्ता रक्षथ रक्षतेत्यर्थः ॥ २१ ॥ प्रजातंतू

नृपादिसंततीः । प्राप्तंप्राप्तं समत्वेन सेवमानाः ॥ २२ ॥ मां ब्रह्म यास्यथ ॥ २३ ॥ स्त्रियश्च तेषां मज्जनकर्मण्यभ्यंगस्नानादौ न्ययुक्त ॥ २४ ॥ २५ ॥ सुस्नातान्सम्यगलंकृतान् भोगैश्च युक्तान्वरेणान्नेन भोजयित्वा पुनस्तेषां सपर्यां सहदेवेन कारयामास ॥ २६ ॥ ग्रहाश्चंद्रा उदासीनाश्च देहादावात्मारामा धृतव्रताः ॥ मय्यावेश्य मनः सम्यङ् मामन्ते ब्रह्म यास्यथ ॥ २३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यादिश्य नृपान् कृष्णा भगवान् भुवनेश्वरः ॥ तेषां न्ययुक्त पुरुषान् स्त्रियो मज्जनकर्मणि ॥ २४ ॥ सपर्यां कारयामास सहदेवेन भारत ॥ नरदेवोचितैर्वस्त्रैर्भूषणैः स्रग्विलेपनैः ॥ २५ ॥ भोजयित्वा वरात्रेण सुस्नातान् समलंकृतान् ॥ भोगैश्च विविधैर्युक्तान् तांबूलार्घ्यैर्नृपैश्चितैः ॥ २६ ॥ ते पूजिता मुकुंदेन राजानो मृष्टकुंडलाः ॥ विरेजुर्मोचिताः क्लेशात् प्रावृडन्ते यथा ग्रहाः ॥ २७ ॥ रथान् सदश्वानारोप्य मणिकांचनभूषितान् ॥ प्रीणय्य सूनृतैर्वाक्यैः स्वदेशान्प्रत्य यापयत् ॥ २८ ॥ त एवं मोचिताः कृच्छ्रात् कृष्णेन सुमहात्मना ॥ ययुस्तमेव ध्यायंतः कृतानि च जगत्पतेः ॥ २९ ॥ जगदुः प्रकृतिभ्यस्ते महापुरुषचेष्टितम् ॥ यथाऽन्वशासद्भगवांस्तथा चक्रुरतंद्रिताः ॥ ३० ॥ जरासंधं घातयित्वा भीमसेनेन केशवः ॥ पार्थाभ्यां संयुतः प्रायात् सहदेवेन पूजितः ॥ ३१ ॥ गत्वा ते खांडवप्रस्थं शंखान् दध्मुर्जितारयः ॥ हर्षयंतः स्वसुहृदो दुर्हृदां चासुखावहाः ॥ ३२ ॥ तच्छ्रुत्वा प्रीतमनस इंद्रप्रस्थनिवासिनः ॥ मेनिरे मागधं शांतं राजा चाप्तमनोरथः ॥ ३३ ॥ अभिवंद्याथ राजानं भीमार्जुनजनार्दनाः ॥ सर्वमाश्रावयांचक्रुरात्मना यदनुष्ठितम् ॥ ३४ ॥ निशम्य धर्मराजस्तत्केशवेनानुकंपितम् ॥ आनंदाश्रुकलां मुंचन्प्रेम्णा नोवाच किंचन ॥ ३५ ॥ इति श्रीभा० महा० दशमस्कंधोत्तरार्धे कृष्णाद्यागमने त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

दयो यथा ॥ २७ ॥ प्रीणय्य नंदयित्वा ॥ २८ ॥ २९ ॥ जगदुः उचुः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ खांडवप्रस्थमिंद्रप्रस्थम् ॥ ३२ ॥ शांतं मृतम् । आप्तमनोरथो बभूव ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधोत्तरार्धे श्री० टीकायां त्रिसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७३ ॥

चतुर्थसप्ततितमे राजसूयक्रिया द्विजेः ॥ १ ॥ तदाह । ये स्युरिति । य
बीजं कलिमिवावपत् ॥ २ ॥ कृष्णस्य चानुभावमिति चकारात्तस्य स्वाज्ञाऽनुविधायित्वं चालक्ष्येत्यर्थः ॥ १ ॥ तदाह । ये स्युरिति । य
त्रैलोक्यस्यापि गुरवः स्युः सनकादयः सर्वे च लोका लोकपालाश्च ते शिरसैव तवानुशासनं वहन्ति । दुर्लभं लब्ध्वेति । भाग्येनैतल्लब्धमिति
बहुमानेनेत्यर्थः ॥ २ ॥ स भवान्परमेश्वरोऽस्माकमनुशासनं धत्ते तदत्यन्तविडम्बनमनुरूपमनुकरणम् । स्वतेजोहानिप्रसंगादित्यर्थः ॥ ३ ॥
अथवा तव परिपूर्णस्याज्ञापनाज्ञाधारणाभ्यां न तेजसो हानिवृद्धी अतः कृपया सर्वं संगच्छत इत्याह । न ह्येकस्याद्वितीयस्येति । समाना

श्रीशुक उवाच ॥ एवं युधिष्ठिरो राजा जरासंधवधं विभोः ॥ कृष्णस्य चानुभावं तं श्रुत्वा प्रीतस्तमब्रवीत् ॥ १ ॥ युधि
ष्ठिर उवाच ॥ ये स्युस्त्रैलोक्यगुरवः सर्वे लोकमहेश्वराः ॥ वहन्ति दुर्लभं लब्ध्वा शिरसैवानुशासनम् ॥ २ ॥ स भवानर
विंदाक्षो दीनानामीशमानिनाम् ॥ धत्तेऽनुशासनं भूमस्तदत्यन्तविडम्बनम् ॥ ३ ॥ न ह्येकस्याद्वितीयस्य ब्रह्मणः पर
मात्मनः ॥ कर्मभिर्वर्धते तेजो हसते च यथा रवेः ॥ ४ ॥ न वै तेऽजित भक्तानां ममाहमिति माधव ॥ त्वं तवेति च
नाना धीः पशूनामिव वैकृताः ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्युक्त्वा यज्ञिये काले वव्रे युक्तान् स ऋत्विजः ॥ कृष्णानुमो
दितः पार्थो ब्राह्मणान् ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥

समानरहितस्य ब्रह्मणस्तं बोधयं माया । परमात्मन इति । सर्वजीवनियंतुस्तव नियम्यत्वं सुतरां न वास्तवम् । अतः परानुग्रहार्थेरेतैः कर्मभि
स्तव तेजो न च हंसति । रवेरिवोदयास्तमयादिकर्मभिरित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । “न कर्मणा वर्धते नो कनीयान्” इति ॥ ४ ॥ नन्वेव
मप्यहं परमेश्वरो ममेदं नीचं कर्मायोग्यमिति मनसि कथं न भवेदत आह । न वै त इति । हे अजित तव भक्तानामेव तावदियं नानाधीर्भेदम
तिर्नास्ति । यथा पशूनामज्ञानां वैकृता शरीरविषया । तव तु नास्तीति किं पुनर्वक्तव्यमित्यर्थः ॥ ५ ॥ यज्ञिये यज्ञोचिते वसंतादिकाले ।

१ परमेष्ठिन इति पाठान्तरम् । परमे नित्यविभूत्याख्ये तिष्ठतीति तथा तस्य ।

भा. द. उ.
॥ २०४ ॥

युक्तानभियुक्तान् । स युधिष्ठिरः ऋत्विजो होतृप्रमुखान् वव्रे वृतवान् ॥ ६ ॥ तानाह द्वैपायन इति त्रिभिः ॥ ७ ॥ ८ ॥ अकृतव्रणांतानेता
नृत्विगुपद्रवादिभेदेन वव्रे ॥ ९ ॥ अन्ये चोपहृता यज्ञदिदृक्षवस्तत्रेयुरित्यन्वयः ॥ १० ॥ ११ ॥ देवयजनं यज्ञभूमिम् । कृद्धा कर्षणादिभिः
संशोध्य दीक्षयांचक्रिरे दीक्षासंस्कारयुक्तमकुर्वन् ॥ १२ ॥ उपकरणा उपस्कराः । वरुणस्य राजसूये यथा आसन्निति शेषः । किं च इंद्रा
द्वैपायनो भरद्वाजः सुमंतुर्गौतमोऽसितः ॥ वसिष्ठश्च्यवनः कण्वो मैत्रेयः कवषस्त्रितः ॥ ७ ॥ विश्वामित्रो वामदेवः सुम
तिर्जैमिनिः ऋतुः ॥ पैलः पराशरो गर्गो वैशंपायन एव च ॥ ८ ॥ अथर्वा कश्यपो धौम्यो रामो भार्गव आसुरिः ॥ धीति
होत्रो मधुच्छंदा वीरसेनोऽकृतव्रणः ॥ ९ ॥ उपहृतास्तथा चान्ये द्रोणभीष्मकृपादयः ॥ धृतराष्ट्रः सहसुतो विदुरश्च महा
मतिः ॥ १० ॥ ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्रा यज्ञदिदृक्षवः ॥ तत्रेयुः सर्वराजानो राज्ञां प्रकृतयो नृप ॥ ११ ॥ ततस्ते देव
यजनं ब्राह्मणाः स्वर्णलांगलैः ॥ कृद्धा तत्र यथाम्नायं दीक्षयांचक्रिरे नृपम् ॥ १२ ॥ हैमाः किलोपकरणा वरुणस्य यथा
पुरा ॥ इंद्रादयो लोकपाला विरिचभवसंयुताः ॥ १३ ॥ सगणाः सिद्धगंधर्वा विद्याधरमहोरगाः ॥ मुनयो यक्षरक्षांसि स्व
गकिन्नरचारणाः ॥ १४ ॥ राजानश्च समाहृता राजपत्न्यश्च सर्वशः ॥ राजसूयं समीयुः स्म राज्ञः पांडुसुतस्य वै ॥ १५ ॥
मेनिरे कृष्णभक्तस्य सूपपन्नमविस्मिताः ॥ अयाजयन् महाराजं याजका देववर्चसः ॥ १६ ॥ राजसूयेन विधिवत्
प्राचेतसमिवामराः ॥ सुत्येऽहन्यवनीपालो याजकान् सदसस्पतीन् ॥ अपूजयन्महाभागान् यथावत् सुसमाहित ॥
॥ १७ ॥ सदस्याग्र्यार्हणार्हं वै विमृशंतः सभासदः ॥ नाध्यगच्छन्ननैकांत्यात् सहदेवस्तदाब्रवीत् ॥ १८ ॥
दयो देवगणाः ॥ १३ ॥ १४ ॥ ये च राजादयः समाहृतास्तत्र समीयुः स्म ते सर्वे कृष्णभक्तस्य पांडुसुतस्य राज्ञो युधिष्ठिरस्य राजसूयम्
विस्मिताः संतः सूपपन्नं सुसंपन्नं मेनिरे इत्यन्वयः ॥ १५ ॥ याजका ऋत्विजः ॥ १६ ॥ सुत्येहनि सोमाभिषवदिने ॥ १७ ॥ अग्र्यार्हणमग्रपूजा

१ प्राचेतसं वरुणकृतम् । २ 'सुत्येहनि' इति पाठान्तरम् । ३ सहदेवो माद्रीमुतः इति वीरराघवीये बालबोधिण्यां च । जरासंधपुत्र इति महेश्वरः । देवैः सह वर्तत इति सहदेवो देवव्रतोऽपि
प्राज्ञः, भारते तद्वचनादग्रपूजादानाद्युक्तेरिति ।

श्री. टी.
अ. ७४

॥ २०४ ॥

तस्याहं योग्यम् । अनेकात्म्याद्योग्यानां बहुत्वेनैकस्यानिश्चयात् ॥ १८ ॥ १९ ॥ सांख्यं ज्ञानम् । योग उपासना ॥ २० ॥ ननु सांख्यं केवलपरं योगः सविशेषणपरः कथमुभयोरेकपरत्वं तत्राह । एक एवाद्वितीयोऽसावतः सांख्यस्यैतत्परत्वं युक्तम् । विशेषणभूतस्य सर्वप्रपञ्चस्य तन्मयत्वात्सविशेषणविषयस्य योगस्यापि युक्तमद्वितीयपरत्वमित्याह । ऐतदात्म्यमिति । एष श्रीकृष्ण आत्मा यस्य तदेतदात्म्यस्य भाव ऐतदात्म्यम् । भवितव्येव भावनिर्देशः । “ऐतदात्म्यमिदं सर्वम्” इति श्रुतेः । अत्र हेतुः । आत्मनेति । है सन्धा आत्माश्रयोऽन्य

अर्हति ह्यच्युतः श्रेष्ठ्यं भगवान् सात्वतां पतिः ॥ एष वै देवताः सर्वा देशकालधनादयः ॥ १९ ॥ यदात्मकमिदं विश्वं कृतवञ्च यदात्मकाः ॥ अग्निराहुतयो मन्त्राः सांख्यं योगश्च यत्परः ॥ २० ॥ एक एवाद्वितीयोऽसावैतदात्म्यमिदं जगत् ॥ आत्मनाऽऽत्माश्रयः सभ्याः सृजत्यवति हन्त्यजः ॥ २१ ॥ विविधानीह कर्माणि जनयन् यदवेक्षया ॥ ईहते यदयं सर्वः श्रेयो धर्मादिलक्षणम् ॥ २२ ॥ तस्मात् कृष्णाय महते दीयतां परमार्हणम् ॥ एवं चेत् सर्वभूतानामात्मनश्चार्हणं भवेत् ॥ २३ ॥ सर्वभूतात्मभूताय कृष्णायानन्यदर्शिने ॥ देयं शांताय पूर्णाय दत्तस्यानन्त्यमिच्छता ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा सहदेवोभूत् तूष्णीं कृष्णानुभाववित् ॥ तच्छ्रुत्वा तुष्टुवुः सर्वे साधुसाध्विति सत्तमाः ॥ २५ ॥ श्रुत्वा द्विजेरितं राजा ज्ञात्वा हार्दं सभासदाम् ॥ समर्हयद् हृषीकेशं प्रीतः प्रणयविह्वलः ॥ २६ ॥

निरपेक्षः स्वयमंजं इदं जगत्सृजत्यवति हन्ति चेति ॥ २१ ॥ किं च विविधानीति । यस्यावेक्षयाऽनुग्रहेण विविधानि कर्माणि तपोयोगादीनि जनयन् कुर्वन् यद्यस्मादयं सर्वोऽपि जनो धर्मादिलक्षणं श्रेय ईहते साधयति । कर्माणि तत्फलानि च यदधीनानीत्यर्थः ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ नन्वात्मना क्रियमाणमर्हणमात्मनः कथं स्यात्तत्राह । सर्वभूतानामात्मभूताय अनन्यदर्शिने निरस्तभेदमतये ॥ २४ ॥ श्रीकृष्णानुभाववित्सहदेव इत्युक्त्वा तूष्णीमभूत् ॥ २५ ॥ द्विजेरितं साधुसाध्विति घोषं श्रुत्वा । हार्दमभिप्रायम् ॥ २६ ॥

१ ‘आत्मनश्च समर्हणम्’ इति पाठान्तरम् । अर्हणं बहुमानं कृतं भवेत् सर्वान्तरात्मत्वादिति भावः । २ ‘प्रणयविह्वलः’ इति पाठान्तरम् ।

॥ २०५ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ३१ ॥ हे सदसस्पतयः सर्वे बालस्य भाषितं मा मन्यध्वं मा जानात मा गृह्णात । किं तत् । यद्यतः कृष्णोऽर्हणे अत्र पूजायां संमतस्तत् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ अस्यैव वास्तवोऽर्थः पूर्ववदुन्नेयः । गोपाल इति । वेदपृथिव्यादिपालक इत्यर्थः । कुत्सितं वेदविपरीतं लपंतीति कुलपाः पाखंडास्तान् अंसते समाधातयतीति तथा सः । अकाकः कं च अकं च काके सुखदुःखे ते न विद्येते यस्य सोऽकाकः

तत्पादाववनिज्यापः शिरसां लोकपावनीः ॥ सभार्यः सानुजामात्यः सकुटुंबोऽवहन्मुदा ॥ २७ ॥ वासोभिः पीतकौ शेयैर्भूषणैश्च महाधनैः ॥ अर्हयित्वाऽश्रुपर्णाक्षो नाशकत् समवेक्षितुम् ॥ २८ ॥ इत्थं सभाजितं वीक्ष्य सर्वे प्रांजलयो जनाः ॥ नमो जयेति नेमुस्तं निपेतुः पुष्पवृष्टयः ॥ २९ ॥ इत्थं निशम्य दमघोषसुतः स्वपीठादुत्थाय कृष्णगुणवर्णनजातमन्युः ॥ उत्क्षिप्य बाहुमिदमाह सदस्यमर्षी संश्रावयन् भगवते परुषाण्यभीतः ॥ ३० ॥ ईशो दुरत्ययः काल इति सत्यवती श्रुतिः ॥ वृद्धानामपि यद् बुद्धिर्बालवाक्यैर्विभिद्यते ॥ ३१ ॥ यूयं पात्रविदां श्रेष्ठा मा मन्यध्वं बालभाषितम् ॥ सदसस्पतयः सर्वे कृष्णो यत् संमतोऽर्हणे ॥ ३२ ॥ तपोविद्याव्रतधरान् ज्ञानविध्वस्तकल्मषान् ॥ परमर्षीन् ब्रह्मनिष्ठान् लोकपालैश्च पूजितान् ॥ ३३ ॥ सदसस्पतीनतिक्रम्य गोपालः कुलपांसनः ॥ यथा काकः पुरोडाशसपर्या कथमर्हति ॥ ३४ ॥ वर्णाश्रमकुलापेतः सर्वधर्मबहिष्कृतः ॥ स्वैरवती गुणैर्हीनः सपर्या कथमर्हति ॥ ३५ ॥

आप्तकाम इत्यर्थः । स तथा । आप्तकामो देवयोग्यं केवलं पुरोडाशमात्रं नार्हत्यपि तु सर्वस्वमपि तथायं श्रीकृष्णोऽपि ब्रह्मर्षियोग्यं सपर्यामात्रं कथमर्हति किं त्वात्मसमर्पणमप्यर्हतीत्यर्थः ॥ ३४ ॥ वर्णाश्रमकुलेभ्योऽपेतो ब्रह्मत्वात् । “अनामगोत्रम्” इति श्रुतेः । अत एवानधिकारित्वात्सर्वैर्धर्मैर्बहिष्कृतः । स्वैरत्वात् । अत एव निर्गुणस्तमआदिरहितः । एवंभूतो जीवानां योग्यं तुच्छं सपर्यामात्रं कथमर्हती

१ पादौ अवनिज्य प्रक्षाल्य तदापः तीर्थम् । २ दमघोषसुतः शिशुपालः कृष्णगुणवर्णनेन जातो मन्युः क्रोधो यस्य अमर्षी बाहुमुत्क्षिप्य उद्धृत्य अमर्षात् क्रुद्धो भीतश्च भगवते परुषाणि वचांसि संश्रावयत् । अडभाव आर्षः । श्रावयामासेत्यर्थः । ३ मन्यमित्यत्र इयम आर्षो लृक् ।

मी. टी.
अ. ७४

॥ २०५ ॥

त्यर्थः ॥ ३५ ॥ अपि च कथं वर्णनीयो मादृशैरेषां यदूनां महिमा यस्मादेषां कुलं ययातिना शप्तमपि किं सद्भिर्बहिष्कृतमपि तु शिरसा धृतम् । किं चास्मदादिकुलवर्त्तिकं वृथा पानरतमपि त्वतिनियताचारमित्यर्थः । अहो यदूनामेव तावदीदृशं माहात्म्यम् । यदुक्कुलवृद्धस्य ययातेः शापो न प्राभूदित्यादि । अयं तु साक्षादीश्वरोऽतः सपर्यामात्रं कथमर्हतीत्यर्थः ॥ ३६ ॥ किं च । ये राजानो दुष्टानुच्चाटयन्ति तदर्थं कीकटादिदेशा नप्याश्रयन्ति एते तु ब्रह्मर्षिसेवितानेव देशानाश्रित्याब्रह्मवर्चसं समुद्रं दुर्गमपि हित्वा हापयित्वेत्यर्थः । बाधन्ते तथा या दस्यवः प्रजास्ताश्च ।

ययातिनैषां हि कुलं शप्तं सद्भिर्बहिष्कृतम् ॥ वृथा पानरतं शश्वत्सपर्यां कथमर्हति ॥ ३६ ॥ ब्रह्मापसेवितान् देशान् हि त्वेतेऽब्रह्मवर्चसम् ॥ समुद्रं दुर्गमाश्रित्य बाधन्ते दस्यवः प्रजाः ॥ ३७ ॥ एवमादीन्यभद्राणि वभाषे नष्टमंगलः ॥ नोवाच किञ्चिद् भगवान् यथा सिंहः शिवास्तम् ॥ ३८ ॥ भगवन्निदनं श्रुत्वा दुःसहं तत्सभासदः ॥ कर्णो पिधाय निर्जग्मुः शपंतश्चेदिपं रुषा ॥ ३९ ॥ निर्दां भगवतः शृण्वंस्तत्परस्य जनस्य वा ॥ ततो नापैति यः सोऽपि यात्यधः सुकृता च्युतः ॥ ४० ॥ ततः पांडुसुताः क्रुद्धा मत्स्यकैकयसृजयाः ॥ उदायुधाः समुत्तस्थुः शिशुपालजिघांसवः ॥ ४१ ॥ ततश्चैद्यस्त्वसंभ्रांतो जगृहे खड्गचर्मणी ॥ भर्त्सयन् कृष्णपक्षीयान् राज्ञः सदसि भारत ॥ ४२ ॥ तावदुत्थाय भगवान् स्वान् निवार्य स्वयं रुषा ॥ शिरः क्षुरांतचक्रेण जहारापततो रिपोः ॥ ४३ ॥

अयमर्थः वेदस्तदर्थोभियोगो ब्रह्मवर्चसं तद्विरुद्धमब्रह्मवर्चसं समुद्रं मुद्राञ्च लिंगं तत्सहितं समुद्रम् । वेदविरुद्धलिंगधारिणं पाखंडमित्यर्थः । तल्लिंगं त्याजयित्वा बाधन्ते दंडयन्ति । कथंभूतं दुर्गम् । धर्मवत्प्रतीतेरधर्मतया दुर्ज्ञेयमित्यर्थः । तथा दस्यवो दस्यूनपि प्रजावेषेण वर्तमानान् दंडयन्ति । अतो यदुभयोऽन्यः को नाम धार्मिकोऽस्तीति । पारुष्यं तूक्तार्थमेव ॥ ३७ ॥ शिवा फेरुस्तस्या रुतं श्रुत्वा यथा सिंहो न किञ्चिद् ब्रूते तद्वत् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ तावदुत्थायेत्यस्यायमभिप्रायः । एष मत्पार्षदो मत्तुल्यबलः सर्वानेतान्हन्यादतो मयैव शीघ्रं

भा. द. उ.
॥२०६॥

इंतव्य इति तत्क्षणमेवोत्थाय शिरो जहारेति ॥४३॥ ४४ ॥ ४५ ॥ नन्वेवं निंदकस्य कथं वासुदेवे प्रवेशस्तत्राह । जन्मत्रयेति । जन्मत्रयेऽनु
गुणितमनुवर्तितं यद्वैरं तेन संरब्धयाऽऽविष्टया । तन्मयतां तत्स्वरूपतां यातः । पुनः पार्षदो बभूवेत्यर्थः । अत्र हेतुः । भावो हीति । भावो
भावना अनुध्यानं भवस्य ध्येयाकारजन्मनः कारणम् । पेशस्कारिध्यानेन कीटादौ तथा दृष्टत्वादित्यर्थः ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

शब्दः कोलाहलोऽप्यासीच्छुपाले हते महान् ॥ तस्यानुयायिनो भूपा दुद्रुवुर्जीवितैषिणः ॥४४॥ चैद्यदेहोत्थितं ज्यो
तिर्वासुदेवमुपाविशत् ॥ पश्यतां सर्वभूतानामुल्केव भुवि स्वांच्च्युता ॥ ४५ ॥ जन्मत्रयानुगुणितवैरसंरब्धया धिया ॥
ध्यायंस्तन्मयतां यातो भावो हि भवकारणम् ॥४६॥ ऋत्विग्भ्यः ससदस्येभ्यो दक्षिणां विपुलामदात् ॥ सर्वान् संपूज्य
विधिवच्चक्रऽवभृथमेकराट् ॥४७॥ साधयित्वा क्रतुं राज्ञः कृष्णो योगेश्वरेश्वरः ॥ उवास कतिचिन्मासान् सुहृद्भिरभि
याचितः ॥ ४८ ॥ ततोऽनुज्ञाप्य राजानमनिच्छंतमपीश्वरः ॥ ययौ सभार्यः सामात्यः स्वपुरं देवकीसुतः ॥ ४९ ॥
वर्णितं तदुपाख्यानं मया ते बहुविस्तरम् ॥ वैकुण्ठवासिनोर्जन्म विप्रशापात्पुनःपुनः ॥ ५० ॥ राजसूयावभृथ्येन स्ना
तो राजा युधिष्ठिरः ॥ ब्रह्मक्षत्रसभामध्ये शुशुभे सुरराडिव ॥ ५१ ॥ राज्ञः सभाजिताः सर्वे सुरमानवस्त्रेचराः ॥ कृष्णं
क्रतुं च शंसंतः स्वधामानि ययुर्मुदा ॥५२॥ दुर्योधनमृते पापं कलिं कुरुकुलामयम् ॥ यो न सेहे श्रियं स्फीतां दृष्ट्वा पांडु
सुतस्य ताम् ॥ ५३ ॥ य इदं कीर्तयेद्विष्णोः कर्म चैद्यवधादिकम् ॥ राजमोक्षं वितानं च सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ ५४ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे शिशुपालवधो नाम चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

॥ ५० ॥ ५१ ॥ सुरा मानवाः स्त्रेचराः प्रमथाश्च ॥ ५२ ॥ पापं धर्मद्विषम् । अत्र हेतुः । कलिं कलेरंशम् । अत एव कुरुकुलस्यामयं व्याधि
वन्नाशकम् ॥ ५३ ॥ वितानं यज्ञं च ॥ ५४ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे श्री० टीकायां चतुःसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७४ ॥

१ जरासंधवचकृतं राज्ञां मोक्षम् ।

श्री. ध.
अ० ७४

॥२०६॥

पंचयुक्सप्ततितमे यज्ञावभृथसंभ्रमः ॥ सुयोधनस्य चाक्षात्या मानभंगो दृशिभ्रमात् ॥ १ ॥ दुर्योधनस्यैकस्यैव दुःखे कारणं प्रष्टुमुक्तमनुवदति ।
 अजातशत्रोरिति ॥ १ ॥ इति श्रुतम् । त्वन्मुखादेवेत्यर्थः ॥ २ ॥ दुर्योधनस्यासहनकारणत्वेन यागमहोत्सवमेव पुनः सिंहावलोकनेन निरूपयति
 पितामहस्येत्यादिना एकदांतःपुरे तस्येत्यतः प्राक्तनेन ग्रन्थेन । प्रेमबंधनाः प्रेमयंत्रिताः ॥ ३ ॥ पूजायां संमानने । द्रव्यसाधने नानावस्तुसंपा
 राजोवाच ॥ अजातशत्रोस्तं दृष्ट्वा राजसूयमहोदयम् ॥ सर्वे मुमुदिरे ब्रह्मन्नृदेवा ये समागताः ॥ १ ॥ दुर्योधनं वर्जयित्वा
 राजानः सर्वयः सुराः ॥ इति श्रुतं नो भगवंस्तत्र कारणमुच्यताम् ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ पितामहस्य ते यज्ञे राज
 सुये महात्मनः ॥ बांधवाः परिचर्यायां तस्यासन् प्रेमबंधनः ॥ ३ ॥ भीमो महानसाध्यक्षो धनाध्यक्षः सुयोधनः ॥ सहदे
 वस्तु पूजायां नकुलो द्रव्यसाधने ॥ ४ ॥ गुरुशुश्रूषणे जिष्णुः कृष्णः पादावनेजने ॥ परिवेषणे द्रुपदजा कर्णो दाने
 महामनाः ॥ ५ ॥ युयुधानो विकर्णश्च हार्दिक्यो विदुरादयः ॥ बाहीकपुत्रा भूर्याद्या ये च संतर्दनादयः ॥ ६ ॥
 निरूपिता महायज्ञे नानाकर्मसु ते तदा ॥ प्रवर्तते स्म राजेंद्र राज्ञः प्रियचिकीर्षवः ॥ ७ ॥ ऋत्विक्सदस्यबहुवित्सु सुहृत्तमेषु
 स्विष्टेषु सूनृतसमर्हणदक्षिणाभिः ॥ चैद्ये च सांत्वतपतेश्वरणं प्रविष्टे चकुस्ततस्त्ववभृथस्नपनं द्युनयाम् ॥ ८ ॥ मृदंग
 शंखपणवधुंधुर्यानि कर्णो मुखः ॥ वादित्राणि विचित्राणि नेदुरावभृथोत्सवे ॥ ९ ॥ नर्तक्यो नन्दतुर्हृष्टा गायका यूथशो
 जगुः ॥ वीणावेणुमलोत्तादस्तेषां स दिवमस्पृशत् ॥ १० ॥ चित्रध्वजपताकाग्रैरिमेन्द्रस्यन्दनार्चभिः ॥ स्वलंकृतैर्भटै
 र्भूषा निर्ययू रुक्ममालिनः ॥ ११ ॥ यदुसृज्यकांबोजकुरुकेकयक्रोसलाः ॥ कंपयन्तो भुवं सैन्यैर्यजमानपुरःसराः ॥ १२ ॥
 दने ॥ ४ ॥ गुरुणां शुश्रूषणे चंदबालेयनादौ ॥ ५ ॥ ६ ॥ निरूपिता नियुक्ताः संतो नानाकर्मसु प्रवर्तते स्म ॥ ७ ॥ ऋत्विजश्च सदस्याश्च
 सभासदो बहुविदश्च तेषु । स्विष्टेषु सम्यक्पूजितेषु । सूनृतं प्रियवाक् समर्हणमलंकारादि दक्षिणाश्च प्रसिद्धास्ताभिः द्युनयां गंगायाम् ॥ ८ ॥
 ॥ ९ ॥ १० ॥ चित्राणि ध्वजपताकाग्राणि येषु तैरिमेन्द्रैः स्यंदनैरर्चभिश्चैर्भटैश्च । एवं चतुरंगैः सैन्यैर्निर्ययुः ॥ ११ ॥ यजमानो युधिष्ठिरः

१ पितामहस्य महात्मनो राज्ञो युधिष्ठिरस्य । अथवा पितामहदेवताके । २ पाकशालाधिकारी ३ 'सतां शुश्रूषणे' इति पाठान्तरम् । ४ 'द्रुपदजः' इति पाठान्तरे द्रुपदजो घृष्टशुभ्र इति वीरः ।

५ सात्वतपतेः श्रीकृष्णस्य चरणं प्रविष्टे सति ।

पुरःसरो येषां ते ॥ १२ ॥ सदस्या ऋत्विजोऽन्ये च द्विजश्रेष्ठा निर्यगुः ॥ १३ ॥ किं च गंधादिभिः स्वलंकृता नरा नार्यश्च मिथो विजहः ॥ १४ ॥ रसानेवाह । तैलेति । किं च सांद्रकुंकुमादिभिः पुंभिलिप्तास्तान्प्रालिपंत्यो वारयोषितश्च विजहः ॥ १५ ॥ नृभिर्गुप्ता रथादियानैर्नृदेव्यो राजपत्न्यो निरगमन्निरगुः । एतदुपलब्धं विमानवरैर्देव्यो यथा तद्वत् । मातुलेयैः सखिभिश्च परितः सिच्यमानाः सत्रीडेन हासेन विकसन्ति

सदस्यत्विग्निजश्रेष्ठा ब्रह्मघोषेण भूयसा ॥ देवापितृगंधर्वास्तुष्टुः पुष्पवर्षिणः ॥ १३ ॥ स्वलंकृता नरा नार्यो गंधस्रग्भूषणांबरैः ॥ विलिपंत्योऽभिसिचंत्यो विजह्विविधै रसैः ॥ १४ ॥ तैलगोरसगन्धोदहरिद्रासांद्रकुंकुमैः ॥ पुंभिलिप्ताः प्रालिपंत्यो विजह्वारयोषितः ॥ १५ ॥ गुप्ता नृभिर्निरगमन्नुपलब्धुमेतद्देव्यो यथा दिवि विमानवरैर्नृदेव्यः ॥ ता मातुलेयसखिभिः परिषिच्यमानाः सत्रीडहासविकसद्वदना विरेजुः ॥ १६ ॥ ता देवरानुत सखीन् सिषिचुर्दृतीभिः क्लिन्नां बरा विवृतगात्रकुचोरुमध्याः ॥ औत्सुक्यमुक्तकवराच्च्यवमानमालयाः क्षोभं दधुर्मलधियां रुचिरैर्विहारैः ॥ १७ ॥ स सम्राड् रथमारूढः सदश्वं रुक्ममालिनम् ॥ व्यरोचत स्वपत्नीभिः क्रियाभिः क्रतुराडिव ॥ १८ ॥ पत्नीसंयाजा वभृथ्यैश्चरित्वा ते तमृत्विजः ॥ आचांतं स्नापयांचक्रुर्गंगायां सह कृष्णया ॥ १९ ॥ देवदुंदुभयो नेदुर्नरदुंदुभिभिः समम् ॥ मुमुचुः पुष्पवर्षाणि देवर्षिपितृमानवाः ॥ २० ॥ सस्तुस्तत्र ततः सर्वे वर्णाश्रमयुता नराः ॥ महापातक्यपियतः सद्यो मुच्येत किलिबषातं ॥ २१ ॥

वदनानि यासां ताः ॥ १६ ॥ देवरान्पतिभ्रातृन् उत सखीन्सखीनपि ! दृतीभिरुदकनोदनचर्मयंत्रैः सेचनयात्रैश्च । मलधियां कामिनाम् ॥ १७ ॥ क्रियाभिरंगक्रियाभिः क्रतुराट् सशरीरो राजसूय इव ॥ १८ ॥ पत्नीसंयाजो यागविशेषः । अवभृथपंचवि आवभृथ्यं च । तैश्चरित्वा ताननुष्ठायेत्यर्थः ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥

अहते नूतने । आनर्चाचितवान् ॥ २२ ॥ २३ ॥ सुराणामिव रुक् कांतियेषाम् । मणिकुडलैः सहिता सगुणीषादयो येषां ते ।
कुण्डलयुगेनालकवृंदेन च जुष्टा वक्रश्रीयासां ताः ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ २७ ॥ २८ ॥ २९ ॥ गतज्वरो निश्चित आसीत् ॥

अथ राजाऽहते क्षौमे परिधाय स्वलंकृतः ॥ ऋत्विक्सदस्यविप्रादीनानर्चाभरणांबरैः ॥ २२ ॥ बंधुज्ञातिनृपान् मित्र
सुहृदोन्यांश्च सर्वशः ॥ अभीक्ष्णं पूजयामास नारायणपरो नृपः ॥ २३ ॥ सर्वे जनाः सुररुचौ मणिकुंडलसगुणीष
कंचुकदुकूलमहाध्व्यहाराः ॥ नार्यश्च कुंडलयुगाऽलकवृंदजुष्टवक्रश्रियः कनकमेखलया विरेजुः ॥ २४ ॥ अथर्विजा महा
शीलः सदस्या ब्रह्मवादिनः ॥ ब्रह्मक्षत्रियविदशूद्रा राजानो ये समागताः ॥ २५ ॥ देवर्षिपितृभूतानि लोकपालाः
सहानुगाः ॥ पूजितास्तमनुज्ञाप्य स्वधामानि ययुर्नृप ॥ २६ ॥ हरिदासस्य राजर्षे राजसूयमहोदयम् ॥ नैवातृप्यन्
प्रशंसतः पिवन् मर्त्योऽमृतं यथा ॥ २७ ॥ ततो युधिष्ठिरो राजा सुहृत्संबन्धिबांधवान् ॥ प्रेम्णा निवासयामास कृष्णं
च त्यागकातरः ॥ २८ ॥ भगवानपि तत्रांग न्यवात्सीत् तत्प्रियंकरः ॥ प्रस्थाप्य यदुवीरांश्च सांबादींश्च कुशस्थलीम्
॥ २९ ॥ इत्थं राजा धर्मसुतो मनोरथमहार्णवम् ॥ सुदुस्तरं समुत्तीर्य कृष्णेनासीद् गतज्वरः ॥ ३० ॥ एकदातःपुरे तस्य
वीक्ष्य दुर्योधनः श्रियम् ॥ अतप्यद्राजसूयस्य महित्वं चाच्युतात्मनः ॥ ३१ ॥ यस्मिन् नरेन्द्रदितिर्जेंद्रसुरेंद्रलक्ष्मीर्नाना
विभांति किल विश्व सृजोपकृताः ॥ ताभिः पतीन् द्रुपदराजसुतोपतस्थे यस्यां विषक्तहृदयः कुरुराडतप्यत ॥ ३२ ॥
यस्मिन्स्तस्य मधुपतमहिषीसहस्रं श्रोणीभरेण शनकैः कणदंघ्रिशोभम् ॥ मध्ये सुचारुकुचकुंकुमशोणहारं श्रीम
न्मुखं प्रचलकुंडलकुंतलाढयम् ॥ ३३ ॥

॥ ३० ॥ अच्युते आत्मा यस्य तस्य ॥ ३१ ॥ नरेन्द्रादीनां लक्ष्मीर्लक्ष्म्यो विभूतयो विश्वसृजा मयेनोपकृता विरचितः ताभिः
सह । कुरुराड दुर्योधनोऽतप्यत ॥ ३२ ॥ महिषीसहस्रमिति बहुत्वोपलक्षणम् । कणदंघ्रिभिः शोभा यस्य । मध्येसुचारु

१ वीरराघवीये प्रेम्णा निवारयामास त्यागमसहमानः प्रेम्णा श्रीकृष्णं निवारयामास । २ द्वारकाम् । ३ मनोरथं राजसूयचिकीर्षारूपं महार्णवं कृष्णेन कर्णधारस्थानीयेन समुत्तीर्य शेवं स्पष्टम् ।

४ राजसूयस्य अच्युतात्मनः धर्मराजस्य च महित्वं महत्त्वम् ।

सुचारुमध्यमित्यर्थः । कुचकुंकुमेः शोणा हास्य यस्य तत् । श्रीमन्ति मुखानि यस्य तत् । चलैः कुण्डलैः कुंतलैश्चाब्जं संपन्नमशोभतेति शेषः ॥ ३३ ॥ कापि कदाचित् स विरेज इति शेषः । स्वस्य चक्षुषा । हिताहितज्ञापकेन ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ मानी साहंकारः । किरीटं च माला च विद्येते यस्य सः । न्यविशद्विवेश । क्षिपन् द्वाःस्थादीनधिक्षिपन् ॥ ३६ ॥ तत्र स्थले वस्त्रातिमभ्यगृह्णा दाकुञ्चितवान् । कुतः । तस्मिन्स्थले एव भ्रांत्या जलं मत्वा । जले चापतत् । कुतः । स्थलवद्भ्रांत्या ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ भुवो भरं सभायां मयक्लृप्तायां कापि धर्मसुतोऽधिराट् ॥ वृतोऽनुजैर्वैधुभिश्च कृष्णेनापि स्वचक्षुषा ॥ ३४ ॥ आसीनः कांचने साक्षादासने मधवानिव ॥ पारमेष्ठ्यश्रिया जुष्टः स्तूयमानश्च बंदिभिः ॥ ३५ ॥ तत्र दुर्योधनो मानी परीतो भ्रातृभिर्नृप ॥ किरीटमाली न्यविशदसिहस्तः क्षिपन् रुषा ॥ ३६ ॥ स्थलेऽभ्यगृह्णाद्वस्त्रांतं जलं मत्वा स्थलेऽपतत् ॥ जले च स्थलवद् भ्रांत्या मयमायाविमोहितः ॥ ३७ ॥ जहास भीमस्तं दृष्ट्वा स्त्रियो नृपतयोऽपरे ॥ निवार्यमाणा अप्यंग राज्ञा कृष्णानुमोदिताः ॥ ३८ ॥ स व्रीडितोऽवागवदनो रुषा ज्वलन् निष्क्रम्य तूष्णीं प्रययौ गजाद्वयम् ॥ हाहेति शब्दः सुमहानभूत् सतामजातशत्रुर्विमना इवाभवत् ॥ बभूव तूष्णीं भगवान् भुवो भरं समुज्जिहीर्षुर्भ्रमति स्म यदृशा ॥ ३९ ॥ एतत्तेऽभिहितं राजन् यत् दृष्टोऽहमिह त्वया ॥ सुयोधनस्य दौरात्स्यं राजसूये महाक्रतौ ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे उ० दुर्योधनमानभंगो नाम पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥

भारं जिहीर्षुरिति । अद्य संपादितेन कलहर्वाजेन कुरूणां संहारं करिष्यामीति मत्वेति । किं च यस्य दृशा दृष्टिमात्रेण दुर्योधनो भ्रमति स्म भ्रातिं प्राप मयमाया तु निमित्तमात्रम् । स भूभारहरणबीजं दुर्योधनस्य भ्रमं भीमादिहास्येन च तस्य पराभवं विधाय तूष्णीमासीदित्यर्थः ॥ ३९ ॥ ॥ ४० ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधोत्तरार्धे श्री० टीकायां पंचसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७५ ॥ ॥

१ धर्मराजेन निवार्यमाणाः परन्तु कृष्णानुमोदिताः । २ अत्र श्लोकद्वयमधिकं विजयध्वजीसंमतम् “अजातशत्रुराकर्ण्य वत्सलभूषणादिकम् । संप्रेष्याद्वापयामास साम्ना योगेश्वरेण च ॥ तदनादृत्य सत्कारं श्रीहावनतकंधरः । जाग्रदव्ययमानहृदयो न जगाम तदन्तिकम् ॥” इति ।

ततः षट्सप्ततितमे वृष्णिशाल्वमहामृधे ॥ द्युमद्गदाप्रहारेण रणात्प्रद्युम्ननिर्गमः ॥ १ ॥ संपाद्य धर्मराजस्य राजसूयमहोदयम् ॥ निहत्य सौभराजा
दीनथोपारमदच्युतः ॥ २ ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ प्रत्यहं सकृत्पांसुमुष्टिमेकां ग्रसन् भक्षयन् ॥ ४ ॥ संवत्सरांत इति आशुतोषोऽपि भगवानुमापतिः
श्रीकृष्णविद्विषि शाल्वे वरस्य वैफल्यं मन्यमानो न शीघ्रं प्रादुरभूत् तस्यातिनिर्बन्धमालक्ष्य संवत्सरांते च वरेण च्छंदयामासेच्छां कारितवान्वरं
श्रीशुक उवाच ॥ अथान्यदपि कृष्णस्य श्रृणुं कर्माद्भुतं नृप ॥ क्रीडानरशरीरस्य यथा सौभपतिर्हतः ॥ १ ॥ शिशु
पालसखः शाल्वो रुक्मिण्युद्वाह आगतः ॥ यदुभिर्निर्जितः संख्ये जरासंधादयस्तथा ॥ २ ॥ शाल्वः प्रतिज्ञामकरोच्छ्र
ण्वतां सर्वभूभुजाम् ॥ अयादवीं क्षमां करिष्ये पौरुषं मम पश्यत ॥ ३ ॥ इति मूढः प्रतिज्ञाय देवं पशुपतिं प्रभुम् ॥
आराधयामास नृप पांसुमुष्टिं सकृद् ग्रसन् ॥ ४ ॥ संवत्सरांते भगवानाशुतोष उमापतिः ॥ वरेण च्छंदयामास शाल्वं
शरणमागतम् ॥ ५ ॥ देवासुरमनुष्याणां गंधर्वोरगरक्षसाम् ॥ अभेद्यं कामगं वव्रे स यानं वृष्णिभीषणम् ॥ ६ ॥
तथेति गिरिशादिष्टो मयः परपुरंजयः ॥ पुरं निर्माय शाल्वाय प्रादात् सौभमयस्मयम् ॥ ७ ॥ स लब्ध्वा कामगं
यानं तमोधाम दुरासदम् ॥ ययौ द्वारवतीं शाल्वो वैरं वृष्णिकृतं स्मरन् ॥ ८ ॥ निरुध्य सेनया शाल्वो महत्या
भरतर्षभ ॥ पुरीं बभञ्जोपवनान्युद्यानानि च सर्वशः ॥ ९ ॥ सगोपुराणि द्वाराणि प्रासादाट्टालतोलिकाः ॥ विहारान्
स विमानाग्र्यान्निपेतुः शस्त्रवृष्टयः ॥ १० ॥ शिला द्रुमाश्चाशनयः सर्पा आसारशर्कराः ॥ प्रचंडचक्रवातोऽभूद् रज
साऽऽच्छादितां दिशः ॥ ११ ॥

वृणीष्वेत्युवाचेत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तथेति प्रतिज्ञाय गिरिशेनादिष्टोऽयस्मयं लोहमयं पुरं सौभसंज्ञं निर्माय रचयित्वा प्रादात् ॥ ७ ॥ तमसोऽव
कारस्य धामाश्रयम् । अन्यैर्दुरासदं दुष्प्राप्यम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ प्रासादा गृहा अट्टालस्तदुपरिगृहास्तोलिकास्तत्पर्यंतकुड्यानि ताः । विहारान्
क्रीडास्थानानि च स बभञ्ज । किं च विमानाग्र्यात्तस्माच्छस्त्रवृष्ट्यादयः पेतुः ॥ १० ॥ आसारशर्कराधारासंपातवज्रलोपलाः ॥ ११ ॥

शं सुखं नाभ्यपद्यत ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ तुमुलं व्याकुलम् । लोमहर्षणं रौद्रम् ॥ १६ ॥ नैशं निशि भवं तम उष्णगुः सूर्य इव ॥ १७ ॥
 किं च विव्याधेति । स्वर्णमयानि पुंस्त्वानि पृष्ठप्रांता येषां तैः । अयो लोहं तन्मयानि मुखान्यग्राणि येषां तैः । ध्वजिनीपालं सेनान्यम् । सन्नतानि
 निम्नानि पर्वाणि ग्रंथयो येषां तैः ॥ १८ ॥ सैनिकान्भटान् । नेतृन्सारथीन् ॥ १९ ॥ स्वपरसेनयोर्वर्तमानाः सर्वे पूजयामासुः संमानितवैतः ॥ २० ॥
 इत्यर्चमाना सौभेन कृष्णस्य नगरी भृशम् ॥ नाभ्यपद्यत शं राजंस्त्रिपुरेण यथा मही ॥ १२ ॥ प्रद्युम्नो भगवान्
 वीक्ष्य बाध्यमाना निजाः प्रजाः ॥ मा भैष्टेत्यभ्यधाद्वीरो रथारूढो महायशाः ॥ १३ ॥ सात्यकिश्चारुदेष्णश्च सांबो
 ऽक्रूरः सहानुजः ॥ हार्दिक्यो भानुर्विदश्च गदश्च शुकसारणौ ॥ १४ ॥ अपरे च महेष्वासारथयूथपयूथपाः ॥ निर्ययुर्द
 शिता गुप्ता रथेभाश्चपदातिभिः ॥ १५ ॥ ततः प्रवृत्ते युद्धं शाल्वानां यदुभिः सह ॥ यथाऽसुराणां विबुधैस्तुमुलं
 लोमहर्षणम् ॥ १६ ॥ तांश्च सौभपतेर्माया दिव्यास्त्रै रुक्मिणीसुतः ॥ क्षणेन नाशयामास नैशं तम इवोष्णगुः ॥ १७ ॥
 विव्याध पंचविंशत्या स्वर्णपुंस्वरयोमुखैः ॥ शाल्वस्य ध्वजिनीपालं शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ १८ ॥ शतेनाताडयच्छाल्व
 मेकैकेनास्य सैनिकान् ॥ दशभिर्दशभिर्नेतृन्वाहनानि त्रिभिस्त्रिभिः ॥ १९ ॥ तदद्भुतं महत्कर्म प्रद्युम्नस्य महात्मनः ॥
 दृष्ट्वा तं पूजयामासुः सर्वे स्वपरसैनिकाः ॥ २० ॥ बहुरूपाैकरूपं तद्दृश्यते न च दृश्यते ॥ मायामयं मयकृतं दुर्विभाव्यं
 परैरभूत् ॥ २१ ॥ कचिद्भूमौ कचिद्भूमिं गिरिभूमिं जले कचित् ॥ अलं तच्चक्रवद्भ्राम्यत्सौभं तदुरवस्थितम् ॥ २२ ॥
 यत्र यत्रोपलक्ष्येत ससौभः सहसैनिकः ॥ शाल्वस्ततस्ततोऽमुंचच्छरान्सात्वतयूथपाः ॥ २३ ॥ शरैरग्न्यर्कसंस्पर्शैरा
 शीविषदुरासदैः ॥ पीड्यमानपुरानीकः शाल्वोऽमुह्यत्परेरितैः ॥ २४ ॥

कदाचिद्बहुरूपं कदाचिदेकरूपं कचिद्दृश्यते कचिन्न दृश्यते एवं दुर्विभाव्यं दुर्वितर्क्यमभूत् ॥ २१ ॥ किं च कचिदिति । एवं तदुरवस्थितमनवस्थितं
 चाभूत् ॥ २२ ॥ २३ ॥ अग्निवद्वाहकोऽर्कवद्युगपत्सर्वतः संस्पर्शो येषां तैः । आशीविषवदेकदेशस्पर्शमात्रेण मारकत्वादुरासदैर्दुःसहैः ।

पीड्यमानं पुरमनीकानि च यस्य सः । परैर्यदुभिरीरितमुक्तैः ॥ २४ ॥ भृशार्दिता अपि स्वस्वं रणं स्वांस्वां युद्धभूमिम् ॥ २५ ॥ मौर्व्या
काष्णायसमय्या व्याहृत्य प्रहृत्य ॥ २६ ॥ अपोवाहान्यतो निनाय ॥ २७ ॥ २८ ॥ मत् मत्तो विना । क्लीबं चित्तं यस्य तेन ।
त्वया सूतेन ॥ २९ ॥ पितरौ रामकृष्णावभिसंगम्य तत्पार्श्वं गत्वा ताभ्यां पृष्ठः स्वयोग्यं किं नु वक्ष्यामीति ॥ ३० ॥ भ्रातृजामयो भ्रातृ

शाल्वानीकपशस्त्रौघैर्दृष्टिर्वीरा भृशार्दिताः ॥ न तत्पृष्ठं रणं स्वस्वं लोकद्वयजिगीषवः ॥ २५ ॥ शाल्वामात्यो द्युमा
नाम प्रद्युम्नं प्राक्प्रपीडितः ॥ आसाद्य गदया मौर्व्या व्याहृत्य व्यवदहली ॥ २६ ॥ प्रद्युम्नं गदया शीर्णवक्षस्थलमरिद
मम् ॥ अपोवाह रणात्सूतो धर्मविदारुकात्मजः ॥ २७ ॥ लब्धमंज्ञो मुहूर्तेन कार्ष्णिः सारथिमब्रवीत् ॥ अहो असा
ध्विदं सूत यद्रणान्मेऽपसर्पणम् ॥ २८ ॥ न यदूनां कुले जातः श्रूयते रणविच्युतः ॥ विना मत्क्लीबचित्तेन सूतेन प्राप्त
किल्बिषात् ॥ २९ ॥ किं नु वक्ष्येऽभिसंगम्य पितरौ रामकेशवौ ॥ युद्धात्सम्यगपक्रांतः पृष्ठस्तत्रात्मनः क्षमम् ॥ ३० ॥
व्यक्तं मे कथयिष्यंति हसन्त्यो भ्रातृजामयः ॥ क्लैब्यं कथं कथं वीर तवान्यैः कथ्यतां मृधे ॥ ३१ ॥ सारथिरुवाच ॥
धर्मं विजानताऽऽयुष्मन्कृतमेतन्मया विभो ॥ सूतः कृच्छ्रगतं रक्षेद्रथिनं सारथिं स्थी ॥ ३२ ॥ एतद्विदित्वा तु भवा
न्मयापोवाहितो रणात् ॥ उपसृष्टः परेणेतिमूर्च्छितो गदया हतः ॥ ३३ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धो
त्तरार्धे शाल्वयुद्धे षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

भार्याः व्यक्तं निश्चितं मत्क्लैब्यं कथयिष्यंति । तत्कथनमनुकरोति । कथंकथमिति ॥ ३१ ॥ विभो हे समर्थ । एतदपसर्पणम् । धर्म
माह । सूत इति ॥ ३२ ॥ अपोवाहितोऽपनीतः । उपसृष्ट उपसर्गं पीडां प्राप्त इति कृत्वा । यतः परेण शत्रुणा गदया हतः सन्मूर्च्छितो
निःसंज्ञतां गतो भवानिति ॥ ३३ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे श्रीधरीटीकायां षट्सप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७६ ॥

सप्तयुक्सप्ततितमे नानामायाविचक्षणः ॥ कृष्णेनागत्य शाल्वस्तु हतः सौभं च चूर्णितम् ॥ १ ॥ दंशितः सन्नद्धः ॥ १ ॥ विधमंत क्षपयंतम् । प्रतिहत्य प्रतिरुध्य ॥ २ ॥ अष्टानां विनियोगमाह । चतुर्भिरिति ॥ ३ ॥ सौभेयाः सौभस्थाः ॥ ४ ॥ नवानां रात्रीणां समाहारो नवरात्रम् । त्रयाणां नवरात्राणां समाहारस्त्रिणवरात्रम् । सप्तविंशतिमहोरात्राणीत्यर्थः । तुमुलमाकुलम् । उल्बणं चोन्म ॥ ५ ॥ परमतमुपन्यस्यति

श्रीशुक उवाच ॥ स उपस्पृश्य सलिलं दंशितो धृतकार्मुकः ॥ नय मां द्युमतः पार्श्वं वीरस्येत्याह सारथिम् ॥ १ ॥ विधमंतं स्वसैन्यानि द्युमन्तं रुक्मिणीसुतः ॥ प्रतिहत्य प्रत्यविध्यन्नाराचैरष्टभिः स्मयन् ॥ २ ॥ चतुर्भिश्चतुरो बाह्वान्सूतमेकेन चाहनत् ॥ द्वाभ्यां धनुश्च केतुं च शरेणान्येन वै शिरः ॥ ३ ॥ गदसात्यकिसांबाद्याः जघ्नुः सौभपतेर्बलम् ॥ पेतुः समुद्रे सौभेयाः सर्वे संछिन्नकन्धराः ॥ ४ ॥ एवं यदूनां शाल्वानां निघ्नतामितरेतरम् ॥ युद्धं त्रिणवरात्रं तदभूत् तुमुलमुल्बणम् ॥ ५ ॥ इंद्रप्रस्थं गतः कृष्ण आहूतो धर्मसूनुना ॥ राजसूयेऽथ निर्वृत्ते शिशुपाले च संस्थिते ॥ ६ ॥ कुरुवृद्धाननुज्ञाप्य मुनींश्च ससृतां पृथाम् ॥ निमित्तान्यतिघोराणि पश्यन् द्वारवर्ती ययौ ॥ ७ ॥ आहं चाहमिहायात आर्यमिश्राभिसंगतः ॥ राजन्याश्चैद्यपक्षीणा नूनं हन्युः पुरीं मम ॥ ८ ॥ वीक्ष्य तत् कदनं स्वानां निरूप्य पुररक्षणम् ॥ सौभं च शाल्वराजं च दारुकं प्राह केशवः ॥ ९ ॥ रथं प्रापय मे सूत शाल्वस्यांतिकमाशु वै ॥ संभ्रमस्ते न कर्तव्यो मायावी सौभराडयम् ॥ १० ॥ इत्युक्तश्चोदयामास रथमास्थाय दारुकः ॥ विशंतं ददृशुः सर्वे स्वे परे चारुणानुजम् ॥ ११ ॥ शाल्वश्च कृष्णमालोक्य हतप्रायबलेश्वरः ॥ प्राहरत् कृष्णसूताय शक्तिं भीमरवां मृधे ॥ १२ ॥

इंद्रप्रस्थं गत इत्यादिना ॥ ६ ॥ ७ ॥ आह चेति । स्वगतमेव पथि चिंताविजृम्भितभाषणम् । आर्यमिश्राभिसंगतो बलभद्रसहितः ॥ ८ ॥ दुर्निमित्तदर्शनाकुलचित्त एवं चिंतयन् द्वारकामागत्य स्वानां कदनं वीक्ष्य सौभं च शाल्वराजं च वीक्ष्य रामं पुररक्षणं प्रति निरूप्य नियुज्य दारुकं प्राहेत्यन्वयः ॥ ९ ॥ ते त्वया ॥ १० ॥ आस्थाय सम्यगधिष्ठायारुणानुजं ध्वजे वर्तमानं गरुडम् ॥ ११ ॥ हतप्रायश्च बलस्य

सैन्यस्येश्वरः ॥ १२ ॥ १३ ॥ तं च शाल्वम् । शरसंदोहैः शरजालैः । खं सूर्य इव रश्मिभिरिति सुनीलत्वविपुलत्वादिभिराकाशोपमा सौभस्य ।
 अर्चित्यवेगबाहुल्यादिभिः शराणां रश्मिसादृश्यम् । अयत्नेनैव रश्मिवच्छरजालप्रसारणात्सूर्यतुल्यः श्रीकृष्ण इति ॥ १४ ॥ दोर्बाहुम् ॥ १५ ॥
 तामापतन्तीं नभसि महोल्कामिव रंहसा ॥ भासयन्तीं दिशः शौरिः सायकैः शतधाऽच्छिनत् ॥ १३ ॥ तं च षोडशभि
 विद्धा बाणैः सौभं च खे भ्रमत ॥ अविध्यच्छरसंदोहैः खं सूर्य इव रश्मिभिः ॥ १४ ॥ शाल्वः शौरेस्तु दोः सव्यं सशार्ङ्ग
 शार्ङ्गधन्वनः ॥ विभेद न्यपतद् हस्ताच्छार्ङ्गमासीत् तदद्भुतम् ॥ १५ ॥ हाहाकारो महानासीद् भूतानां तत्र पश्य
 ताम् ॥ विनद्य सौभराडुच्चैरिदमाह जनार्दनम् ॥ १६ ॥ यत् त्वया मूढ नः सख्युर्भ्रातुर्भार्या हतेक्षताम् ॥ प्रमत्तः स
 सभामध्ये त्वया व्यापादितः सखा ॥ १७ ॥ तं त्वाद्य निशितैर्बाणैरपराजितमानिनम् ॥ नयाम्यपुनरावृत्तिं यदि
 तिष्ठेर्ममाग्रतः ॥ १८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वृथा त्वं कथ्यसे मन्द न पश्यस्यंतिकेतकम् ॥ पौरुषं दर्शयन्ति स्म शूरा न
 बहुभाषिणः ॥ १९ ॥ इत्युक्त्वा भगवान् शाल्वं गदया भीमवेगया ॥ तताड जत्रौ संरब्धः स चकंपे वमन्नमृक् ॥ २० ॥
 गदायां संनिवृत्तायां शाल्वस्त्वंतरधीयत ॥ ततो मुहूर्त आगत्य पुरुषः शिरसाऽच्युतम् ॥ देवक्या प्रहितोऽस्मीति
 नत्वा प्राह वचो रुदन् ॥ २१ ॥ कृष्णकृष्ण महाबाहो पिता ते पितृवत्सल ॥ बद्धाऽपनीतः शाल्वेन सौनिकेन यथा
 पशुः ॥ २२ ॥ निशम्य विप्रियं कृष्णो मानुषीं प्रकृतिं गतः ॥ विमनस्को घृणी स्नेहाद् बभाषे प्राकृतो यथा ॥ २३ ॥
 कथं राममसंभ्रांतं जित्वाऽजेयं सुरासुरैः ॥ शाल्वेनाल्पीयसा नीतः पिता मे बलवान् विधिः ॥ २४ ॥ इति ब्रुवाणे गोवि
 दे सौभराद् प्रत्युपस्थितः ॥ वसुदेवमिवानीय कृष्णं चेदमुवाच सः ॥ २५ ॥

॥ १६ ॥ सख्युः शिशुपालस्य । ईक्षतामस्माकम् । प्रमत्तोऽनवहितः । व्यापादितो निहतः ॥ १७ ॥ अपराजितोऽहमिति मानिनं
 मानवंतम् । अपुनरावृत्तिं मृत्युम् । तिष्ठे स्थास्यसि ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ घृणी दयावान् ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥

जनिता जनयिता ईशश्चेच्छक्तश्चेत् ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्वबोधः स्वतः सिद्धज्ञानवानपि स्वजनस्नेहतः प्रकृतौ मनुष्यस्वभावे उपप्लुतो निमग्न आस्ते अतिष्ठत् ततस्तत्सर्वमासुरीं मायामबुध्यत् । मायेयमिति ज्ञातवान् ॥ २८ ॥ स्वाप्नः स्वप्नप्रपञ्चं यथा ॥ २९ ॥ एवं परमतमुपन्यस्तं निराकरोति । एवमिति । केच केचन । नान्विता अनन्विताः पूर्वापरानुसंधानगहिताः । तदाह । यत्स्ववाच इति । तन्नानुस्मरंतीत्यर्थः । अयमभिप्रायः । न तावद्राजसूयार्थं रामेण सह गतः श्रीकृष्णः संकल्पमनुज्ञाप्येति पूर्वमुक्तत्वात् ॥ ३० ॥ असंभावितं चेत्याह । क शोकमोहाविति । भयं वा दुर्निमित्तदर्श

एष ते जनितां तातो यदर्थमिहं जीवसि ॥ वधिष्ये वीक्षतस्तेमुमीशश्चेत् पाहि वालिश ॥ २६ ॥ एवं निर्भर्त्स्य मायावी खङ्गेनानकहुंदुभेः ॥ उत्कृत्य शिर आदाय खस्थं सौभं समाविशत् ॥ २७ ॥ ततो मुहूर्तं प्रकृताबुपाप्लुतः स्वबोध आस्ते स्वजनानुपंगतः ॥ महानुभावस्तदबुध्यदासुरीं मायां स शाल्वप्रसृतां मयादिताम् ॥ २८ ॥ न तत्र दूतं न पितुः कलेवरं प्रबुद्ध आजौ समपश्यदच्युतः ॥ स्वाप्नं यथा चांवरचारिणं रिपुं सौभस्थमालोक्य निहतुमुद्यतः ॥ २९ ॥ एवं वदन्ति राजर्षे ऋषयः केचनान्विताः ॥ यत् स्ववाचो विरुध्येत नूनं तन्नः स्मरंत्युत ॥ ३० ॥ क शोकमोहौ स्नेहो वा भयं वा येऽज्ञसंभवाः ॥ क चाखंडितविज्ञानज्ञानैश्वर्यस्त्वखंडितः ॥ ३१ ॥ यत्पादसेवोजितयाऽऽत्मविद्यया हिन्वं त्यनाद्यात्मविपर्ययग्रहम् ॥ लभंत आत्मीयमनंतमैश्वरं कुतो न मोहः परमस्य सद्गतैः ॥ ३२ ॥

नकृतं नूनं हन्युः पुरीं ममेति यदुक्तं यच्च हस्ताच्छाङ्गं न्यपतदित्युक्तं तद्भयं वा केति । अज्ञेषु संभवो येषां ते । अखंडितानि विज्ञानज्ञानैश्वर्याणि यस्य सः । तत्र विज्ञानं स्वरूपविषयम् । ज्ञानं बाह्यविषयम् ॥ ३१ ॥ किं च । यस्य पादसेवाया उर्जिता पुष्कला या आत्मविद्या तया अनादिश्चा सावात्मविपर्ययग्रहश्च अहं कृशः सुखी दुःखीत्यादिलक्षणस्तं हिन्वंति नाशयन्ति संतः । ऐश्वरं पदं च । तस्य सतां गतेः कुतो नु मोह इति ।

१ 'शाल्वप्रहिताम्' इति पाठान्तरम् ।

२ आत्मनः देहादिविलक्षणस्यात्मनः देहतादात्म्यभ्रमः अस्वतंत्रस्य आत्मनः स्वातंत्र्यभ्रमश्च इति वीरावाचीये ।

अतो नैतद्वचनं सत्यमित्यर्थः ॥ ३२ ॥ किं तर्हि सत्यं तदाह । तं शस्त्रपूगैरिति । वम कवचम् । रुरोज बभञ्ज ॥ ३३ ॥ ३४ ॥
 लयार्कसंनिभं प्रलयकालीनसूर्यसदृशम् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ देवगणरारता वादिताः । किं च सखीनामिति ॥ ३७ ॥ इति श्रीमद्भागवते
 म० दशमस्कन्धे उत्तरार्धे श्री० टीकायां सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ ततोऽष्टसप्ततितमे दंतवक्रविदूरथौ ॥ हत्वा हरिः पुरे रेमे रामः सूतं
 तं शस्त्रपूगैः प्रहरंतमोजसां शाल्वं शरैः शौरिरमोघविक्रमः ॥ विद्धाऽच्छिनद वर्म धनुः शिरोमणिं सौभं च शत्रो
 र्गदया रुरोज ह ॥ ३३ ॥ तत् कृष्णहस्तेरितया विचूर्णितं पपात तोये गदया सहस्रधा ॥ विसृज्य तद् भूतलमास्थितो
 गदामुद्यम्य शाल्वोऽच्युतमभ्यगाद् द्रुतम् ॥ ३४ ॥ आधावतः सगदं तस्य बाहुं भल्लुन छित्त्वाथ रथांगमद्भुतम् ॥
 वधाय शाल्वस्य लयार्कसन्निभं विभ्रद् बभौ सार्क इवादयाचलः ॥ ३५ ॥ जहार तनैव शिरः सकुण्डलं किरीटयुक्तं
 पुरुमायिनो हरिः ॥ वज्रेण वृत्रस्य यथा पुरंदरो बभूव हाहेति वचस्तदा नृणाम् ॥ ३६ ॥ तस्मिन् निपतिते पापे सौभे
 च गदया हत ॥ नेदुर्दुभयो राजन् दिवि देवगणे रिताः ॥ सखीनामपचितिं कुर्वन् दंतवक्रो रुराभ्यगात् ॥ ३७ ॥
 इति श्रीभा० म० द० उक्त० सौभशाल्ववधौ नाम सप्तसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ शिशुपालस्य
 शाल्वस्य पौण्ड्रस्यापि दुर्मतिः ॥ परलोकगतानां च कुर्वन् पारोक्ष्यसौहृदम् ॥ १ ॥ एकः पदातिः संक्रुद्धो गदापा
 णिः प्रकंपयन् ॥ पञ्चामिमां महाराज महासत्त्वो व्यदृश्यत ॥ २ ॥ तं तथाऽऽयांतमालोक्य गदामादाय सत्वरः ॥
 अवप्लुत्य रथात् कृष्णः सिंधुं वेलेव प्रत्यधात् ॥ ३ ॥ गदामुद्यम्य कारुषो मुकुन्दं प्राह दुर्मदः ॥ दिष्ट्यादिष्ट्या
 भवानद्य मम दृष्टिपथं गतः ॥ ४ ॥

ततोऽवधीत् ॥ १ ॥ सखीनामपचितिं कुर्वन्नित्युक्तं तदेवाह । शिशुपालस्येति । पारोक्ष्यसौहृदं परोक्ष्ये करणीयं सुहृत्कृत्यम् ॥ १ ॥ २ ॥
 प्रत्यधात्प्रतिरुरोधः ॥ ३ ॥ मुकुन्दं प्राह दुर्मद इत्यादेरधिक्षेपपरता स्फुटैव । परमार्थस्तु दुर्मदो गतमदः प्राह । मुकुन्दं तृतीये-जन्मनि मुक्तिदानार्थं

मागतम् । अद्येति जन्मत्रयेऽन्विष्यमाणोऽद्य ब्रह्मशापावसाने भवान्मम स्वामी दृष्टिपथं गतः प्राप्तः एतद्दिष्ट्यादिष्ट्या भद्रंभद्रम् । अतिहर्षे
 वीप्सा ॥ ४ ॥ किं च । हे कृष्ण त्वमस्माकं मातुलेयो बंधुः । एवमपि मित्रधुक् मित्राणि घातितवान्मां च जिघांससि तस्मादस्माकं त्वत्तो
 मृत्युः सनकाद्यनुग्रहप्राप्तो नूनं दुर्वारः । अतस्त्वामेव तावन्मात्रमहं याचे । किं तदाह । अमंदं सर्वसहनसमर्थं । क्षात्रधर्मेण सेवितुं गदया
 त्वां हनिष्ये प्रहरिष्यामि । तामेकवारं सहस्वेति । ननु वज्रतुल्यां त्वद्गदां को वा सहेत नैवमित्याह । अवज्रकल्पया उत्पन्नमालावदतिकोमल
 त्वं मातुलेयो नः कृष्ण मित्रधुङ् मां जिघांससि ॥ अतस्त्वां गदया मंदं हनिष्ये वज्रकल्पया ॥ ५ ॥ तर्ह्यान्वृण्यमुपै
 म्यज्ञ मित्राणां मित्रवत्सलः ॥ बंधुरूपमरिं हत्वा व्याधिं देहचरं यथा ॥ ६ ॥ एवं रूक्षैस्तुदन् वाक्यैः कृष्णं तोत्रैरिव
 द्विपम् ॥ गदयाऽताडयन् मूर्ध्नि सिंहवद् व्यनदच्च सः ॥ ७ ॥ गदयाऽभिहतोऽप्याजौ न चचाल यद्वद्वहः ॥ कृष्णोऽपि
 तमहन् गुर्व्या कौमोदक्या स्तनांतरे ॥ ८ ॥ गदानिर्भिन्नहृदय उद्वमन् रुधिरं मुखात् ॥ प्रसार्य केशबाह्वंघ्रीन्धरण्यां
 न्यपतद्वयसुः ॥ ९ ॥ ततः सूक्ष्मतरं ज्योतिः कृष्णमाविशदंदुतम् ॥ पश्यतां सर्वभूतानां यथा चैद्यवधे नृप ॥ १०
 विदूरथस्तु तद्भाता भ्रातृशोकपरिप्लुतः ॥ आगच्छदसिचर्मभ्यामुच्चसंस्तज्जिघांसया ॥ ११ ॥ तस्य चापततः कृष्ण
 श्रक्त्रेण क्षुरनेमिना ॥ शिरो जहार राजेंद्र सकिरीटं सकुण्डलम् ॥ १२ ॥ एवं सौभं च शाल्वं च दंतवक्रं सहानुजम् ॥
 हत्वा दुर्विषहानन्यैरीडितः सुरमानवः ॥ १३ ॥

येत्यर्थः ॥ ५ ॥ नन्वेवं हनने कस्तव पुरुषार्थस्तमाह । तर्हीति । अज्ञ न विद्यते ज्ञो यस्मात् हे सर्वज्ञेत्यर्थः परमार्थतः । स्वामिनमेतद्देह
 संबंधेन बंधुरूपमरिं ब्रह्मशापेन शत्रुत्वेन प्रतीतं त्वां हत्वा मित्राणामानृण्यमुपैम्युपैष्यामि । विशेषेणाधीयते मनसि चिंत्यत इति व्याधिः ।
 देहेऽतर्यामितया चरतीति तथा तमीश्वरं हत्वा क्षात्रधर्मेणाराध्य । हन्तेर्गत्यर्थस्य ज्ञानार्थत्वाज्ज्ञात्वेति वा । तेन यथा पित्रादीनामानृण्यमुप
 यंति तद्वदिति ॥ ६ ॥ रूक्षैरित्यादि प्रतीत्यभिप्रायेण । तोत्रैरंकुशादिभिः ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥

॥१४॥१५॥ एवं श्रीकृष्णो महाबलानपि लीलया जयत्येवेति कृत्वा स कदाचिज्जरासंधादिभिर्निर्जित इति पशुदृष्टीनामीयते । नित्यजये हंतवः । योगेश्वरो भगवान् जगदीश्वर इति ॥१६॥ विदूरथांतमामथ्य पूतनादिदनोः कुलम् । कृष्णस्तूपारमत्राराद्रामोऽइन्सूतबल्वलौ ॥ तत्प्रसंगमाह । श्रुत्वन्ति ॥ १७ ॥ प्रतिस्रोतं प्रतिलोमम् ॥ १८ ॥ सुदर्शनं तीर्थम् । चक्रं चक्रतीर्थम् ॥ १९ ॥ यमुनामनु यानि तीर्थानि गंगामनु च यानि मुनिभिः सिद्धगन्धर्वैर्विद्यधरमहोरगैः ॥ अप्सरोभिः पितृगणैर्यक्षैः किन्नरचारणैः ॥ १४ ॥ उपगीयमानविजयः कुसुमैरभिवर्षितः ॥ वृतश्च वृष्णिप्रवरैर्विवेशालंकृतां पुरीम् ॥ १५ ॥ एवं योगेश्वरः कृष्णो भगवाञ्जगदीश्वरः ॥ ईयते पशुदृष्टीनां निर्जितो जयतीति सः ॥ १६ ॥ श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः कुरूणां संह पांडवैः ॥ तीर्थाभिषेकव्याजेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥ १७ ॥ स्नात्वा प्रभासे संतर्प्य देवर्षिपितृमानवान् ॥ सरस्वतीं प्रतिस्रोतं ययौ ब्राह्मणसंवृतः ॥ १८ ॥ पृथूदकं विदुसरस्त्रितकूपं सुदर्शनम् ॥ विशालं ब्रह्मतीर्थं च चक्रं प्राचीं सरस्वतीम् ॥ १९ ॥ यमुनामनु यान्येव गंगामनु च भारत ॥ जगाम नैमिषं यत्र ऋषयः सत्रमासते ॥ २० ॥ तमागतमभिप्रेत्य मुनयो दीर्घसत्रिणः ॥ अभिवन्द्य यथान्यायं प्रणम्योत्थाय चाऽर्चयन् ॥ २१ ॥ सोऽर्चितः सपरीवारः कृतासनपरिग्रहः ॥ रोमहर्षणमासीनं महर्षेः शिष्यमैक्षत ॥ २२ ॥ अप्रत्युत्थायिनं सूतमकृतप्रह्वणांजलिम् ॥ अध्यासीनं च तान्निष्प्रांश्चुकोपोद्दीक्ष्य माधवः ॥ २३ ॥ कस्मादसाविमान्विप्रानध्यास्ते प्रतिलोमजः ॥ धर्मपालांस्तथैवास्मान्वधमर्हति दुर्मतिः ॥ २४ ॥ ऋषेर्भगवतो भूत्वा शिष्योऽधीत्य बहूनि च ॥ सेतिहासपुराणानि धर्मशास्त्राणिसर्वशः ॥ २५ ॥

तानि सर्वाणि गत्वा नैमिषमरण्यं जगाम ॥ २० ॥ अभिप्रेत्य श्रीराम इति ज्ञात्वा ॥ २१ ॥ महर्षेर्व्यासस्य ॥ २२ ॥ सूतं प्रतिलोमजम् । न कृतं प्रह्वणमंजलिश्च येन तम् । अध्यासीनं च तान् तेभ्योऽप्युच्चैरासीनमित्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ अजनन्रध्यास्त इति चेन्नैवमित्याह ।

ऋपेरिति ॥ २५ ॥ ननु बहुज्ञः कथमेवं कुर्यात्तत्राह । अदांतस्येति । गुणाय यथोचितानुष्ठानाय ॥ २६ ॥ विप्रानध्यास्तामन्यद्वा किंचित्करोतु किं तवेति चेत्तत्राह । एतदर्थ इति । धर्मध्वजिन उत्तमलिंगधारिणः ॥ २७ ॥ भावित्वादिति । नहि भवितव्यं केनापि परिहर्तुं शक्यत इत्यर्थः । अहनत् अहन् ॥ २८ ॥ ते त्वया ॥ २९ ॥ अधार्मिकप्रतिलोमजवयः कोऽयमधर्म इति चेत्तत्राहुः । अस्येति । पुराणप्रवचनायात्मनः शरीरस्य नास्ति क्लमो यस्मिन्स्तदायुश्च दत्तमिति ॥ ३० ॥ ब्रह्मवधेऽपि किं ममेश्वरस्येति चेत्सत्यमेव तथापि प्रायः

अदांतस्याविनीतस्य वृथापंडितमानिनः ॥ न गुणाय भवन्ति स्म नटस्येवाजितात्मनः ॥ २६ ॥ एतदर्थो हि लोके ऽस्मिन्नवतारो मया कृतः ॥ वध्या मे धर्मध्वजिनस्ते हि पातकिनोऽधिकाः ॥ २७ ॥ एतावदुक्ता भगवान्विदुतोऽसद्वधादपि ॥ भावित्वात्तं कुशाग्रेण करस्थेनाहनत्प्रभुः ॥ २८ ॥ हाहेति वादिनः सर्वे मुनयः खिन्नमानसाः ॥ ऊचुः संकर्षणं देवमधर्मस्ते कृतः प्रभो ॥ २९ ॥ अस्य ब्रह्मासनं दत्तमस्माभिर्यदुनंदन ॥ आयुश्चात्माऽक्लमं तावद्यावत्सर्वं समाप्यते ॥ ३० ॥ अजानतैवाचरितस्त्वया ब्रह्मवधो यथा ॥ योगेश्वरस्य भवतो नाम्नायोऽपि नियामकः ॥ ३१ ॥ यद्येतद् ब्रह्म हत्यायाः पावनं लोकपावनं ॥ करिष्यति भवान् लोकसंग्रहोऽनन्यचोदितः ॥ ३२ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ करिष्ये वधं निर्वेशं लोकानुग्रहकाम्यया ॥ नियमः प्रथमे कल्पे यावान् स तु विधीयताम् ॥ ३३ ॥ दीर्घमायुर्वतैतस्य सत्त्वं मिद्रियमेव च ॥ आसादितं यत् तद् ब्रूतं साधये योगमायया ॥ ३४ ॥

श्रित्तं कर्तव्यमित्याशयेनाहुः योगेश्वरस्येति सार्धेन । आम्नायो 'ब्राह्मणो न हन्व्यः' इत्यादिलक्षणः ॥ ३१ ॥ तथाऽप्येतस्या ब्रह्म हत्यायाः पावनं प्रायश्चित्तं हे लोकपावनानन्यचोदितः स्वयमेव भवान्यदि करिष्यति तर्हि लोकसंग्रहो भविष्यति नान्यथेति ॥ ३२ ॥ वधस्य निर्वेशं प्रायश्चित्तम् । प्रथमे कल्पे मुख्यकल्पे । विधीयतामुपदिश्यताम् ॥ ३३ ॥ किं च बत हे मुनयः एतस्य दीर्घमायुः सत्त्वं बलमिन्द्रियं

तत्पाटवं च अन्यच्च यद्भवद्भिराशासितमपेक्षितं तद् ब्रूत सर्वम् ॥ ३४ ॥ अन्नादीनां तथा सत्यता भवेदस्माकं च वचः सत्यं यथा भवेत्तथा विधीयतामित्यर्थः ॥ ३५ ॥ तथा संपादयन्नाह । आत्मा वा इति । “अंगादंगात्संभवसि हृदयादभिजायसे । आत्मा वै पुत्रनामासि स जीव शरदः शतम्” इत्यादि वेदानुशासनं वेदवचनम् । तस्मादस्य रोमहर्षणस्य पुत्र उग्रश्रवा भवतां पुराणप्रवक्ता भवेत्स चायुगादिमांश्च भवेत् अतः साक्षादजीवनादस्य मृत्योश्च सत्यता पुत्ररूपेण चायुगादिसिद्धेर्युष्मद्वचनस्यापि सत्यता स्यादिति भावः ॥ ३६ ॥ प्रथमं तावदपेक्षितं कथय

ऋषय ऊचुः ॥ अस्य तव वीर्यस्य मृत्योरस्माकमेव च ॥ यथा भवेद्वचः सत्यं तथा राम विधीयताम् ॥ ३५ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ आत्मा वै पुत्र उत्पन्न इति वेदानुशासनम् ॥ तस्मादस्य भवेद्वक्ता आयुरिन्द्रियसत्त्ववान् ॥ ३६ ॥ किं वः कामो मुनिश्रेष्ठा ब्रूताहं करवाण्यथ ॥ अजानतस्त्रपचित्तिं यथा मे चित्यतां बुधाः ॥ ३७ ॥ ऋषय ऊचुः ॥ इल्वलस्य सुतो घोरो बल्वलो नाम दानवः ॥ स दूषयति नः सत्रमेत्य पर्वणिपर्वणि ॥ ३८ ॥ तं पापं जहि दाशार्ह तन्नः शुश्रूषणं परम् ॥ पूयशोणितविण्मूत्रमुरामांसाभिवर्षिणम् ॥ ३९ ॥ ततश्च भारतं वर्षं परीत्य सुसमाहितः ॥ चरित्वा द्वादशमांसांस्तीर्थस्नायी विशुध्यसे ॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे उत्तरार्धे बलदेवचरित्रे सूतं बल्वलवधोपक्रमो नामाष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

तदहं करिष्यामीत्याह । किं वः काम इति । किंविषयो वः कामो वर्तते तद् ब्रूतेति । अयानंतरं ब्रह्मदंडं गृहीत्वाऽपचित्तिं निष्कृतिमजानतो मे हे बुधा यथावच्चित्यतामपचित्तिरिति ॥ ३७ ॥ प्रथमं तावदपेक्षितं कर्तव्यं कथयति इल्वलस्येति द्वाभ्याम् ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ प्रायश्चित्तमाहुः । ततश्चेति । परीत्य प्रदक्षिणीकृत्य । सुसमाधानादिगुणविशेषादेकाब्दमात्रमुक्तमित्यविरोधः । सुसमाहितः कामकोवादिरहितः । चरित्वा कृच्छ्राणि ॥ ४० ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्धे श्री टीकायामष्टसप्ततितमोऽध्यायः ॥ ७८ ॥

ऊनाशीतितमे रामो बल्वलं द्विजतुष्टये ॥ निहत्य तीर्थस्नानाद्यैः सूतहत्यामपानुदत् ॥ १॥१॥ उपावृत्ते प्राप्ते ॥ २॥ भित्रो विदीर्णोऽनच उपमा
यस्य तमतिकृष्णमित्यर्थः । तप्तताम्रवच्छिखा श्मश्रूणि च यस्य तम् । दंष्ट्राभिरुग्रं भ्रुकुटीयुतं मुखं यस्य तम् ॥ ३॥४॥५॥ अरुणो रुधिरं दैत्यः ।

श्रीशुक उवाच ॥ ततः पर्वण्युपावृत्ते प्रचंडः पांसुवर्षणः ॥ भीमो वायुरभृद्राजन् पूयगंधस्तु सर्वशः ॥ १ ॥ ततोऽमेध्य
मयं वर्षं बल्वलेन विनिर्मितम् ॥ अभवद्यज्ञशालायां सोऽन्वदृश्यत शूलधृक् ॥ २ ॥ तं विलोक्य बृहत्कायं भिन्नांजन
चयोपमम् ॥ तप्तताम्रशिखाश्मश्रुं दंष्ट्रोग्रभ्रुकुटीमुखम् ॥ ३ ॥ सस्मार मुसलं रामः परसैन्यविदारणम् ॥ हलं च दैत्य
दमनं ते तूर्णमुपतस्थतुः ॥ ४ ॥ तमाकृष्य हलाग्रेण बल्वलं गगनेचरम् ॥ मुसलेनाहनत क्रुद्धो मूर्ध्नि ब्रह्मद्रुहं बलः ॥ ५ ॥
सोऽपतद् भुवि निर्भिन्नललाटोऽसृक् समुत्सृजन् ॥ मुंचन्नार्तस्वरं शैलो यथा वज्रहतोऽरुणः ॥ ६ ॥ संस्तुत्य मुनयो रामं
प्रयुज्यावितथाशिषः ॥ अभ्यर्षिचन्महाभागा वृत्रघ्नं विबुधा यथा ॥ ७ ॥ वैजयंतीं ददुर्मांलां श्रीधामाम्लानपंकजाम् ॥
रामाय वाससी दिव्यं दिव्यान्याभरणानि च ॥ ८ ॥ अथ तैरभ्यनुज्ञातः कौशिकीमेत्य ब्राह्मणैः ॥ स्नात्वा सरोवरम्
गाद्यतः सरयुरास्रवत् ॥ ९ ॥ अनुस्रोतेन सरयूं प्रयागमुपगम्य सः ॥ स्नात्वा संतर्प्य देवादीञ् जगाम पुलहाश्रमम् ॥
॥ १० ॥ गोमतीं गंडकीं स्नात्वा विपाशां शोण आप्लुतः ॥ गयां गत्वा पितृनिष्ठा गंगासागरसंगमे ॥ ११ ॥

शैलो धातुभिर्यथेति ॥ ६ ॥ ७ ॥ श्रियो धामान्यम्लानानि पंकजानि यस्यां ताम् ॥ ८ ॥ किं तत्सरः । यत इति । आस्रवदुदगात् ॥ ९ ॥
अनुस्रो तेनानुलोमतः पुलहाश्रमं हरिक्षेत्रम् ॥ १० ॥ गोमत्यां गंडक्यां विपाशायां च स्नात्वा शोणे च आप्लुतः इष्ट्वा संपूज्य ॥ ११ ॥

१ सः बल्वलः । अन्वदृश्यत बल्वलेनेति शेषः । २ यतः सरयुरास्रवत् । सरयु उद्गमस्थाने इत्यर्थः । ३ पितृपितामहादीनिष्ठा संपूज्य मनसा भाराध्येत्यर्थः । जीवत्पितृकृत्वाच्छ्रद्धाधिकाराभा
वाद्यपि जीवत्पितृकैर्गया न गन्तव्या इति वदन्ति तथाप्यत एव वचनात्तीर्थयात्राव्याजेन गन्तव्या न तु श्राद्धार्थमित्यवगम्यत इति वीररात्रये । पितृनिष्ठा जीवत्पितृकृत्वेन श्राद्धाधिकाराभावाद् ब्राह्मणभोजन
दानादिना समाराध्य इति बालबोधिनी ।

॥१२॥ श्रीशैलं श्रीपर्वतम् ॥ १३ ॥ कांचीं पुरीम् ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ दक्षिणमर्णवम् ॥ १७ ॥ फाल्गुनमनंतपुरम् । पंचाप्सरसं सरः । अस्पर्शदस्पृशत् ददौ

उपस्पृश्य महेंद्राद्रौ रामं दृष्ट्वाऽभिवाद्य च ॥ सप्तगोदावरीं वेणां पपां भीमरथीं ततः ॥ १२ ॥ स्कंदं दृष्ट्वा ययौ रामः
श्रीशैलं गिरिशालयम् ॥ द्रविडेषु महापुण्यं दृष्ट्वाद्रिं वेङ्कटं प्रभुः ॥ १३ ॥ कामकोष्णीं पुरीं कांचीं कावेरीं च सरिद्वराम्
॥ श्रीरंगाख्यं महापुण्यं यत्र सन्निहितो हरिः ॥ १४ ॥ ऋषभाद्रिं हरेः क्षेत्रं दक्षिणां मथुरां तथा ॥ सामुद्रं सेतुमगम
न्महापातकनाशनम् ॥ १५ ॥ तत्रायुतमदाद्धेनूत्राह्मणेभ्यो हलायुधः ॥ कृतमालां ताम्रपर्णीं मलयं च कुलाचलम् ॥
॥ १६ ॥ तत्रागस्त्यं समासीनं नमस्कृत्याभिवाद्य च ॥ योजितस्तेन चाशीर्भिरनुज्ञातो गतोऽर्णवम् ॥ दक्षिणं तत्र कन्याख्यां
दुर्गां देवीं ददर्श सः ॥ १७ ॥ ततः फाल्गुनमासाद्य पंचाप्सरसमुत्तमम् ॥ विष्णुः सन्निहितो यत्र स्नात्वाऽस्पर्शद् गवायुतम्
॥ १८ ॥ ततोऽभिब्रज्य भगवान्केरलांस्तु त्रिगर्तकान् ॥ गोकर्णाख्यं शिवक्षेत्रं सांनिध्यं यत्र धूर्जटेः ॥ १९ ॥ आर्यां द्वैपा
यनीं दृष्ट्वा शृपारकमगाद् वलः ॥ तार्थीं पयोष्णीं निर्विध्यामुपस्पृश्याथ दंडकम् ॥ २० ॥ प्रविश्य रेवामगमद्यत्र माहिष्म
ती पुरी ॥ मनुतीर्थमुपस्पृश्य प्रभासं पुनरागमत् ॥ २१ ॥ श्रुत्वा द्विजैः कथ्यमानं कुरुपांडवसंयुगे ॥ सर्वराजन्यनिधनं
भारं मेने हृतं भुवः ॥ २२ ॥ स भीमदुर्योधनयोर्मदाभ्यां युध्यतोर्मृधे ॥ वारयिष्यन् विनशनं जगाम यदुनंदनः ॥ २३ ॥
युधिष्ठिरस्तु तं दृष्ट्वा यमौ कृष्णार्जुनावपि ॥ अभिवाद्याभवंस्तूष्णीं किं विवक्षुरिहागतः ॥ २४ ॥

॥ १८ ॥ केरलादीन्देशान् ॥ १९ ॥ द्वीपमयनं यस्यास्ताम् ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ विनशनं कुरुक्षेत्रम् ॥ २३ ॥ विवक्षुर्वकुमिच्छुः किं वदिष्यतीति

॥ ६. ८. ॥
॥ २१५ ॥

भिया तूष्णीमासन्निति ॥ २४ ॥ २५ ॥ ॥ २६ ॥ अन्यः पराजयो वा । रणः संग्रामः ॥ २७ ॥ अर्थवद्वाक्यम् ॥ २८ ॥ दिष्टं प्राचीनं कर्म ।
समुपागतः संगतः ॥ २९ ॥ क्रत्वंगं यज्ञमूर्तिम् ॥ ३० ॥ आत्मन्यधिष्ठाने विश्वगं सर्वानुस्यूतं येनैव विदुः पश्यन्ति तद्विशुद्धं विज्ञानं
व्यतरददात् ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्धे श्री० टीकायामेकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥
गदापाणी उभौ दृष्ट्वा संरब्धौ विजयैषिणौ ॥ मंडलानि विचित्राणि चरन्ताविदमब्रवीत् ॥ २५ ॥ युवां तुल्यबलौ वीरौ हे राजन्
हे वृकोदर ॥ एकं प्राणाधिकं मन्ये उतैकं शिक्षयाधिकम् ॥ २६ ॥ तस्मादेकतरस्येह युवयोः समवीर्ययोः ॥ न लक्ष्यते
जयोऽन्यो वा विरमत्वं फलो रणः ॥ २७ ॥ न तद् वाक्यं जगृहतुर्वद्वैरौ नृपार्थवत् ॥ अनुस्मरन्तावन्योन्यं दुरुक्तं दुष्कृ
तानि च ॥ २८ ॥ दिष्टं तदनु मन्वानो रामो दारवतीं ययौ ॥ उग्रसेनादिभिः प्रीतैर्ज्ञातिभिः समुपागतः ॥ २९ ॥ तं पुनर्न
मिषं प्राप्तमृषयोऽयाजयन् मुदा ॥ क्रत्वंगं क्रतुभिः सर्वैर्निवृत्ताखिलविग्रहम् ॥ ३० ॥ तेभ्यो विशुद्धविज्ञानं भगवान् व्यतर
द्विभुः ॥ येनैवात्मन्यदो विश्वमात्मानं विश्वगं विदुः ॥ ३१ ॥ स्वपत्न्यावभृथस्नातो ज्ञातिबंधुमुहृदतः ॥ रेजे स्वज्यो
त्स्नयेवैदुः सुवासाः सुप्लुलंकृतः ॥ ३२ ॥ ईदृग्विधान्यसंख्यानि बलस्य बलशालिनः ॥ अनंतस्याप्रमेयस्य मायाम
त्यस्य संति हि ॥ ३३ ॥ योऽनुस्मरेत रामस्य कर्माण्यद्भुतकर्मणः ॥ सायं प्रातरनंतस्य विष्णोः स दयितो भवेत् ॥ ३४ ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्धे बलदेवतीर्थयात्रानिरूपणं नामैकोनाशीतितमोऽध्यायः ॥ ७९ ॥
राजोवाच ॥ भगवान् यानि चान्यानि मुकुंदस्य महात्मनः ॥ वीर्याण्यनन्तवीर्यस्य श्रोतुमिच्छामहे प्रभो ॥ १ ॥
अथाशीतितमे कृष्णः श्रीदाम्भानं गृहागतम् ॥ संपूज्यापृच्छदर्थेऽसुं गुरुवासकथां मुदा ॥ १ ॥ सुरारिमारको हरिः पुरा चकार शंसताम् ॥
अतः परं विनैव तन्निजोपकारमाचरत् ॥ २ ॥ रामचरितानि श्रुत्वा पुनर्मुकुंदवीर्याणि पृच्छति । हे भगवन् श्रोतुमिच्छामेत्यन्वयः ॥ १ ॥

१ 'नृपात्मजौ' इति पाठो वीरराघवसंमतः । २ विशुद्धं विपर्ययसंशयादिरहितं विज्ञानम् । ३ येन ज्ञानेन परमात्मन्वाधारभूते विश्वमात्मानं च विश्वगं विश्वं गच्छति व्याप्य तिष्ठति इति तथाभूतं
विदुः साक्षात्कुर्युः ।

श्री. टी.
अ. ८०

॥ २१५ ॥

उत्तमश्लोकस्य श्रीकृष्णस्य । सत्यो मनोहरा विषयवैतृष्ण्यजनिकाः कथाः । विशेषज्ञः सारवित् । विषण्णो विषादं प्राप्तः ॥ २ ॥ कथाश्रवणं
 स्तुवन् दृष्टान्ततयाऽन्यार्थानाह । सा वागिति । तावेव करौ यौ तत्कर्मकर्तारौ । तदेव मनो यत्स्थिरजंगमेषु वसंतं स्मरेत् । यस्तस्य पुण्या-
 कथाः शृणोति स एव कर्णः ॥ ३ ॥ उभयलिङ्गं स्थिरं जंगमं च तस्यैव लिङ्गमिति मत्वा आनमेत्तदेव शिरः । तदेव तस्य लिङ्गमित्येव
 को नु श्रुत्वासकृद्ब्रह्मन्नुत्तमश्लोकसत्कथाः ॥ विरमेत विशेषज्ञो विषण्णः काममार्गणैः ॥ २ ॥ सा वाग्यया तस्य गुणान्गृ-
 णीते करौ च तत्कर्मकरौ मनश्च ॥ स्मरेद्वसंतं स्थिरजंगमेषु शृणोति तत्पुण्यकथाः स कर्णः ॥ ३ ॥ शिरस्तु तस्योभयलिङ्ग-
 मानमेत्तदेव यत्पश्यति तद्वि चक्षुः ॥ अङ्गानि विष्णोरथ तज्जनानां पादोदकं यानि भजन्ति नित्यम् ॥ ४ ॥ सूत उवाच ॥
 विष्णुरातेन संपृष्टो भगवान्बादरायणिः ॥ वासुदेवे भगवति निमग्नहृदयोऽब्रवीत् ॥ ५ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कृष्ण-
 स्यासीत्सखा कश्चिद्ब्राह्मणो ब्रह्मवित्तमः ॥ विरक्त इन्द्रियार्थेषु प्रशांतात्मा जितेन्द्रियः ॥ ६ ॥ यदृच्छयोपपन्नेन वर्तमानो
 गृहाश्रमी ॥ तस्य भार्या कुचैलस्य क्षुत्क्षामा च तथाविधा ॥ ७ ॥ पतिव्रता पतिं प्राह म्लायता वदनेन सा ॥ दरिद्रा
 सीदमाना सा वेपमानाभिगम्य च ॥ ८ ॥ ननु ब्रह्मन्भगवतः सखा साक्षाच्छ्रियः पतिः ॥ ब्रह्मण्यश्च शरण्यश्च भगवान्
 सात्वतर्षभः ॥ ९ ॥ तमुपेहि महाभाग साधूनां च परायणम् ॥ दास्यति द्रविणं भूरि सीदते ते कुटुंबिने ॥ १० ॥
 आस्तेऽधुना द्वारवत्यां भोजवृष्ण्यंधकेश्वरः ॥ स्मरतः पादकमलमात्मानमपि यच्छति ॥ किं त्वर्थकामान्भजते
 नात्यभीष्टांजगद्गुरुः ॥ ११ ॥

यत्पश्यति तदेव चक्षुः । तान्प्रेषाङ्गानि यानि पादोदकं भजन्तीति ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ तथाविधा कुचैला । किं च क्षुत्क्षामा
 यत्किञ्चित्संपन्नमन्नं तस्मै परिविष्य स्वयं क्षुधा जीर्णा ॥ ७ ॥ पतिव्रता सती म्लायता शुष्यता वदनेन सीदमाना भर्तुर्भोगसं-
 पादनाशक्त्याऽवसीदती । वेपमाना भयेन कंपमाना ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ भोजवृष्ण्यंधकेश्वर इति तत्स्वीकारमात्रेण सर्वे ते दास्यन्तीति

१ सीदते अवसनाय दग्धाय । २ नात्यभीष्टान् विनाशित्वादिनाऽस्तितुच्छानित्यर्थः ।

॥ २१६ ॥

भावः । नात्यभीष्टान्परिपाकविरसत्वात् ॥ ११ ॥ १२ ॥ अप्यस्ति किमस्तीति प्रश्नः ॥ १३ ॥ १४ ॥ मह्यं मम ॥ १५ ॥ गुल्मानि रक्षार्थं
सेन्यस्थानानि । कक्षाः प्रतोलीः । अतीयायातिक्रम्य जगाम । स द्विजः द्विजैः सहितः । ततः अगम्या दुर्गमा येंऽधा अंधका वृष्णयश्च
स एवं भार्यया विप्रो बहुशः प्रार्थितो मृदु ॥ अयं हि परमो लाभ उत्तमश्लोकद शनम् ॥ १२ ॥ इति संचित्य
मनसा गमनाय मति दधे ॥ अप्यस्त्युपायनं किंचिद् गृहे कल्याणि दीयताम् ॥ १३ ॥ याचित्वा चतुरो
मुष्टीन्विप्रान्पृथुकतंडुलान् ॥ चैलखंडेन तान्बद्धा भर्त्रे प्रादादुपायनम् ॥ १४ ॥ स तानादाय विप्रायः प्रय
यौ द्वारकां किल ॥ कृष्णसंदर्शनं मह्यं कथं स्यादिति चिंतयन् ॥ १५ ॥ त्रीणि गुल्मान्यतीयाय तिस्रः कक्षाश्च
स द्विजः ॥ विप्रोऽगम्यांधकवृष्णीनां गृहेष्वच्युतधर्मिणाम् ॥ १६ ॥ गृहं व्यष्टसहस्राणां महिषीणां हरेर्द्विजः ॥ विवेशै
कतमं श्रीमद्ब्रह्मानंदं गतो यथा ॥ १७ ॥ तं विलोक्याच्युतो दूरात्प्रियापर्यंकमास्थितः ॥ सहस्रोत्थाय चाभ्येत्य दोभ्यां
पर्यग्रहीन्मुदा ॥ १८ ॥ सख्युः प्रियस्य विप्रपेरंगसंगातिनिवृत्तः ॥ प्रीतो व्यमुंचदब्बिदून्नेत्राभ्यां पुष्करेक्षणः ॥ १९ ॥
अथोपवेश्य पर्यंके स्वयं सख्युः समर्हणम् ॥ उपहृत्यावनिज्यास्य पादौ पादावनेजनीः ॥ २० ॥ अग्रहीच्छिरसा
राजन् भगवान् लोकपावनः ॥ व्यलिपद् दिव्यगंधेन चंदनागुरुकुंकुमैः ॥ २१ ॥ धूपैः सुरभिगिर्मित्रं प्रदीपावलि
भिर्मुदा ॥ अर्चित्वाऽऽवेद्य तांबूलं गां च स्वागतमब्रवीत् ॥ २२ ॥

तेषां गृहेषु ॥ १६ ॥ तथा हरेर्द्व्यष्टसहस्राणां महिषीणां च ये गृहास्तेषु मध्ये श्रीमदेकनमगृहं विवेश । तदा च स द्विजो ब्रह्मानंदं गतो यथा
तथा बभूवेति शेषः ॥ १७ ॥ पर्यग्रहीत्पर्यंभत ॥ १८ ॥ अब्बिदूनांदाश्रूणि ॥ १९ ॥ समर्हणमुपायनमुपहृत्य समर्प्य । पादावने
जनीरपः ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥

१ 'विप्रोगम्यान्धकवृष्णीनाम्' इति पाठेऽश्वराधिक्यमार्षम् । २ प्रियाया रुक्मिण्या इति वीरगावरीये । लक्ष्मणाया इति बाळवोधिनी ।

श्री. टी.
अ. ८०

॥ २१६ ॥

धमनिभिः शिराभिः संततं व्याप्तम् ॥ २३ ॥ अवधूतं मलिनम् ॥ २४ ॥ विस्मयमाह किमनेनेति द्वाभ्याम् ॥ २५ ॥ संभृतः संज्ञा-
नितः ॥ २६ ॥ सतोर्वसतोः गृह्य गृहीत्वा ॥ २७ ॥ भार्या ऊढा परिणीता नवेति गृहस्थलिङ्गदर्शनाद्भोगादर्शनाच्च संशयादिव
प्रश्नः ॥ २८ ॥ अप्रतिषेधादुद्वाहमनुमतं मत्वाऽऽह । प्राय इति । तर्हि ते चित्तं नूनमकामविहतं कामैर्विहतं न भवतीति मे विदितम् ।

कुचैलं मलिनं क्षामं द्विजं धमनिसंततम् ॥ देवीं पर्यचरच्छैब्या चामरव्यजनेन वै ॥ २३ ॥ अंतःपुरजनो दृष्ट्वा कृष्णे
नामलकीर्तिना ॥ विस्मितोऽभूदतिप्रीत्याः अवधूतं सभाजितम् ॥ २४ ॥ किमनेन कृतं पुण्यमवधूतेन भिक्षुणा ॥
श्रियां हीनेन लोकेऽस्मिन् गर्हितेनाधमेन च ॥ २५ ॥ योऽसौ त्रिलोकगुरुणा श्रीनिवासेन संभृतः ॥ पर्यंकस्थां श्रियं
हित्वा परिष्वक्तोऽग्रजो यथा ॥ २६ ॥ कथयांचक्रतुर्गार्थाः पूर्वा गुरुकुले सतोः ॥ आत्मनोर्ललिता राजन् करौ गृह्य
परस्परम् ॥ २७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अपि ब्रह्मन् गुरुकुलाद् भवता लब्धदक्षिणात् ॥ समावृत्तेन धर्मज्ञ भार्योढा
सदृशी न वा ॥ २८ ॥ प्रायो गृहेषु ते चित्तमकामविहतं तथा ॥ नैवातिप्रीयसे विद्वन् धनेषु विदितं हि मे ॥ २९ ॥
केचित् कुर्वन्ति कर्माणि कामैरहतचेतसः ॥ त्यजंतः प्रकृतीर्देवीर्यथाहं लोकसंग्रहम् ॥ ३० ॥ कचिद् गुरुकुले वासं
ब्रह्मन् स्मरसि नो यतः ॥ द्विजो विज्ञाय विज्ञेयं तमसः पारमश्रुते ॥ ३१ ॥

तथाहि धनेषु वस्त्रादिषु नैवातिप्रीयसे । हे विद्वन्निति । विदुषस्तत्रैतद्युक्तमिति भावः ॥ २९ ॥ कामहतत्वाभावे किं गृहधर्मकृशेनेत्या-
शंक्याह । केचिदिति । देवीरीश्वस्मायारचिताः प्रकृतीर्विषयवासनास्त्यजंतः । कामैरनाकृष्टचेतसामपि । कर्मकरणे दृष्टांतः । यथाऽहमिति ।
लोकसंग्रहं लोकस्य संग्रहो ग्रहणं यथा भवति तथाऽहमीश्वरोऽपि कर्माणि यथा करोमि तद्वत् ॥ ३० ॥ नो आवयोः । यतो गुरोः विज्ञेयं

१ 'देवी पर्यचरच्छैब्या' इति पाठो वीरराघवसंमतः । 'देवी पर्यचरच्छैब्या' इति विजयध्वजबालबोधिनीमहेश्वराणां संमतः । प्रकृतपाठस्तु मुद्रितपूर्वपुस्तकस्थोऽवगंतव्यः । २ श्रियं लक्ष्मीमिति 'देवी पर्यचरच्छैब्या' इति पाठे तु सम्यगेव वीरराघवमते । इत्येषां श्रियं लक्ष्म्यंशं शैब्यमित्यर्थ उच्यते । ३ परिष्वक्त आलिङ्गितः ।

परमात्मतत्त्वम् । तमसः संसारस्य ॥ ३१ ॥ तत्रात्मज्ञानप्रदस्य गुरोरत्यंतं पूज्यत्वं वक्तुं पुरुषस्य त्रीन् गुरुनाह । स वा इति । इह संसारे यत्र संभवो जन्ममात्रं स पिता तावदाद्यः प्रथमो गुरुः पूज्यः । कर्मविद्याप्रदं गुरुमाह । द्विजातेः सतः पुंसः सत्कर्मणां यत्र संभवः उपनीय वेदाध्यापक इत्यर्थः । स द्वितीयो गुरुर्यथाऽहमीश्वरस्तथा प्रथमादपि पूज्य इत्यर्थः । ब्रह्मविद्याप्रदं गुरुमाह । आश्रमिणां सर्वेषामपि ज्ञानदो यः स तु साक्षादहमेवेति ॥ ३२ ॥ अतो ज्ञानप्रदं गुरुरूपं मामाश्रित्य ये संसारं तरंति ते बुद्धिमंत इत्याह । नन्विति । हे ब्रह्मंस्ते ननु वर्णाश्रमवर्ता मध्येऽर्थकोविदाः । इह मनुष्यजन्मनि तत्रापि वर्णाश्रमवत्त्वे सति ये मया गुरुणा गुरुरूपेण वक्त्रा वाचा उपदेशमात्रेणाजः सुखेनैव स वै सत्कर्मणां साक्षाद् द्विजातेरिह संभवः ॥ आद्यौग यत्राश्रमिणां यथाऽहं ज्ञानदो गुरुः ॥ ३२ ॥ नन्वर्थकोविदा ब्रह्मन् वर्णाश्रमवतामिह ॥ ये मया गुरुणा वाचा तरंत्यंजो भवार्णवम् ॥ ३३ ॥ नाहमिज्याप्रजातिभ्यां तपसोपशमेन च ॥ तुष्येयं सर्वभूतात्मा गुरुशुश्रूषया यथा ॥ ३४ ॥ अपि नः स्मर्यते ब्रह्मन् वृत्तं निवसतां गुरौ ॥ गुरुदारैश्चोदिता नामिधनानयने क्वचित् ॥ ३५ ॥ प्रविष्टानां महारण्यमपतौ सुमहद् द्विज ॥ वातवर्षमभूत् तीव्रं निष्ठुराः स्तनयित्तवः ॥ ३६ ॥ सूर्यश्चास्तंगतस्तावत् तमसा चावृता दिशः ॥ निम्नं कूलं जलमयं न प्राज्ञायत किंचन ॥ ३७ ॥ वयं भृशं तत्र महानिलांबुभिर्निहन्यमाना मुहुरंबुसंप्लवे ॥ दिशोऽविदंतोऽथ परस्परं वने गृहीतहस्ताः परिवभ्रिमातुराः ॥ ३८ ॥ भवार्णवं तरंतीति ज्ञानप्रदाद्गुरोरधिकः सेव्यो नास्तीत्युक्तम् ॥ ३३ ॥ अत एव तद्भजनादधिको धर्मश्च नास्तीत्याह । नाहमिति । इज्या गृहस्थ धर्मः प्रजातिः प्रकृष्टं जन्म उपनयनं तेन ब्रह्मचारिधर्म उपलक्ष्यते । ताभ्यां तथा तपसा वनस्थधर्मेण उपशमेन यतिधर्मेण वा अहं परमेश्वरस्तथा न तुष्येयं यथा सर्वभूतात्माऽपि गुरुशुश्रूषयेति ॥ ३४ ॥ किं च अस्माकं गुरुशुश्रूषणं किमपि देवादेव संपन्नं तत्किं त्वया स्मर्यत इति पृच्छति । अपि न इति गुरौ निवसतामस्माकं यत्किमपि वृत्तं तत् । क्वचित्कदाचित् ॥ ३५ ॥ अपतौ अपगते ऋतौ अकाल इत्यर्थः । वातश्च वर्षं च तयोः समाहारः । स्तनयित्तवो गर्जितानि चाभवन् ॥ ३६ ॥ निम्नं कूलं नतमुन्नतं च स्थानम् ॥ ३७ ॥ अंबूनां संप्लवो व्यामिश्रणं यस्मिन्नेकोदके

तस्मिन्वने इत्यर्थः । परिबभ्रिम 'भृञ् भरणे' इति धातो रूपम् । पारि पारितो बभ्रिम इडागमश्छांदसः । भारान् धृतवन्त इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ ३९ ॥
 उवाच कृपया श्लोकत्रयीं यया वयं कृतार्था इत्याह । अहो इति । आत्मा देहः ॥ ४० ॥ गुरोर्निष्कृतं प्रत्युपकारः सर्वे अर्था यस्मात्स आत्मा देहस्त
 स्यार्पणं विनियोगः ॥ ४१ ॥ अयातयामानि यातो यामो यस्य पक्वस्यान्नस्य तद्गतसारं भवति । तद्गदन्यदपि गतसारं गौण्या वृत्त्या यातयाम
 मित्युच्यते । अगतसागणि छंदांसि मत्तोऽधीयमानानि भवंत्वित्यर्थः ॥ ४२ ॥ इत्थंविधान्येवंप्रकाराण्यनेकानि वृत्तानि किं त्वया स्मर्यत
 एतद् विदित्वा बुद्धिते रवौ सांदीपनिर्गुरुः ॥ अन्वेषमाणो नः शिष्यानाचार्योपश्यदातुरान् ॥ ३९ ॥ अहो हे पुत्रका
 यूयमस्मदर्थेऽतिदुःखिताः ॥ आत्मा वै प्राणिनां प्रेष्टस्तमनादृत्य मत्पराः ॥ ४० ॥ एतदेव हि सच्छिष्यैः कर्तव्यं गुरु
 निष्कृतम् ॥ यद् वै विशुद्धभावेन सर्वार्थात्मार्पणं गुरौ ॥ ४१ ॥ तुष्टोऽहं भो द्विजश्रेष्ठाः सत्याः संतु मनोरथाः ॥ छंदां
 मयातयामानि भवंत्विह परत्र च ॥ ४२ ॥ इत्थंविधान्यनेकानि वसतां गुरुवेश्मसु ॥ गुरोरनुग्रहेणैव पुमान् पूर्णः प्रशां
 स्य ॥ ४३ ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ किमस्माभिरनिर्वृत्तं देवदेव जगद्धरो ॥ भवता सत्यकामेन येषां वासो गुरावभूत् ॥ ४४ ॥
 सस्यच्छंदोमयं ब्रह्म देह आवपनं विभो ॥ श्रेयसां तस्य गुरुषु वासोऽत्यंतविडम्बनम् ॥ ४५ ॥ इति श्रीभा० म० द०
 उ० अशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स इत्थं द्विजमुख्येन सह संकथयन् हरिः ॥ सर्वभूतमयोऽभिज्ञः
 स्मयमान उवाच तम् ॥ १ ॥

इति शेषः । फलितमुपसंहरति । गुरोरिति ॥ ४३ ॥ अस्माभिः किमनिर्वृत्तमसंपन्नं येषामस्माकं भवता सह वासोऽभूत् ॥ ४४ ॥ भवतस्तु
 सर्वमेतद्विडम्बनमात्रमित्याह । यस्येति । छंदोमयं वेदाख्यं ब्रह्म तथा श्रेयसामावपनं तदुद्भवस्थानं देहो मूर्तिर्यस्य तस्य तव ॥ ४५ ॥
 इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कन्धोत्तरार्द्धे श्रीधरीटीकायामशीतितमोऽध्यायः ॥ ८० ॥ एकाशीतितमे सख्युर्जग्ध्वा पृथुकतंडुलान् ॥ श्रियं
 निर्मितवानिन्द्रदुर्लभां तु तदाश्रमे ॥ १ ॥ संकथयन्सुखगोष्ठीः कुर्वन् । सर्वभूतानां मनसोऽभिज्ञः मदर्थं पृथुकानानीय दातुं लज्जित इति जान

त्रित्यर्थः ॥ १ ॥ प्रहसन् क्षुद्धेलीं कुर्वन् ॥ २ ॥ लज्जया त्वक्थयतस्तामपनुदन्नाह अण्वपीति द्वाभ्याम् ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ सर्वभूतानामात्मद्वगंतः
करणसाक्षी ॥ ६ ॥ अमर्त्यानां देवानामपि दुर्लभाः ॥ ७ ॥ अतिजीर्णत्वाद्वसनस्य पुनस्तन्मध्ये चीरेण बद्धान् ॥ ८ ॥ अंगं हे सखे । मां
विश्वं विश्वात्मानं माम् ॥ ९ ॥ इति वदन्नेकां मुष्टिं जग्ध्वा । तत्परेति अयं भावः । एतावता पुंस इहामुत्र च मत्कटाक्षविलासभूतानां सर्वसंपदां
ब्रह्मण्यो ब्राह्मणं कृष्णो भगवान्प्रहसन्प्रियम् ॥ प्रेम्णा निरीक्षणेनैव प्रेक्षन्खलु सतां गतिः ॥ २ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥
किमुपायनमानीतं ब्रह्मन्मे भवता गृहात् ॥ अण्वप्युपाहृतं भक्तैः प्रेम्णा भूर्येव मे भवेत् ॥ भूर्यप्यभक्तोपहृतं न मे
तोषाय कल्पते ॥ ३ ॥ पत्रं पुष्पं फलं तोयं यो मे भक्त्या प्रयच्छति ॥ तदहं भक्त्युपहृतमश्रामि प्रयतात्मनः ॥ ४ ॥
इत्युक्तोऽपि द्विजस्तस्मै व्रीडितः पतये श्रियः ॥ पृथुकप्रसृतिं राजन्न प्रायच्छदवाङ्मुखः ॥ ५ ॥ सर्वभूतात्मदृक् सा
क्षात् तस्यागमनकारणम् ॥ विज्ञायाचितयन्नायं श्रीकामो माभजत्पुरा ॥ ६ ॥ पत्न्याः पतिव्रतायास्तु सखा प्रिय
चिकीर्षया ॥ प्राप्तो मामस्य दास्यामि संपदोऽमर्त्यदुर्लभाः ॥ ७ ॥ इत्थं विचिंत्य वसनाच्चीरबद्धान्द्विजन्मनः ॥ स्वयं
जहार किमिदमिति पृथुकतंडुलान् ॥ ८ ॥ नन्वेतदुपनीतं मे परमप्रीणनं सखे ॥ तर्पयंत्यंगमां विश्वमेते पृथुकतंडु
लाः ॥ ९ ॥ इति मुष्टिं सङ्गृह्य जग्ध्वा द्वितीयां जग्धुमाददे ॥ तावच्छीर्जगृहे हस्तं तत्परा परमेष्ठिनः ॥ १० ॥ एतावताऽलं
विश्वात्मन् सर्वसंपत्समृद्धये ॥ अस्मिन्लोकेऽथ वाऽमुष्मिन् पुंसस्त्वत्तोषकारणम् ॥ ११ ॥ ब्राह्मणस्तां तु रजनीमुपि
त्वाऽच्युतमंदिरे ॥ रुक्ता पीत्वा सुखं मेन आत्मानं स्वर्गतं यथा ॥ १२ ॥ श्वोभूते विश्वभावेन स्वसुखेनाभिवंदितः ॥
जगाम स्वालयं तात पथ्यनुव्रज्य नंदितः ॥ १३ ॥

समृद्धयेऽलम् । अतः परं द्वितीयमुष्ट्यदनेन मा मामेतदधीनो कुर्विति ॥ १० ॥ त्वत्तोषकारणं तव तोषस्य कारणं यथा भवेत्तथा सर्वसंपत्समृ
द्धये । यां भक्तस्य समृद्धिं दृष्ट्वा त्वं तुष्येरित्यर्थः ॥ ११ ॥ स्वर्गतं स्वर्गवासिनम् ॥ १२ ॥ श्वोभूते उदिते रवौ । विश्वं भावयतीति विश्वभाव

स्तेनेति पुरतो भाविनमिन्द्रदुर्लभं विभवं सूचयति । स्वमुखेन स्वानन्दपूर्णेनेति दानेऽदीनतां दर्शयति । नन्दितो विनयोक्तिभिः ॥ १३ ॥ ब्रीडितः
स्वचित्तकार्पण्येन लज्जितः महतः श्रीकृष्णस्य दर्शनेन निर्वृतः सुखं प्राप्तः ॥ १४ ॥ निर्वृतिमेवाह अहो इति चतुर्भिः । यद्यतः लक्ष्मीपुरसि
विभ्रता आश्लिष्टोऽहम् ॥ १५ ॥ पापीयान्नीचः ॥ १६ ॥ १७ ॥ पूजितश्चन्दनलेहनादिभिः ॥ १८ ॥ एवं संपूज्यापि धनस्यादाने
कारणं कल्पयति स्वर्गापवर्गयोस्ति द्वाभ्याम् ॥ १९ ॥ स्वर्गादीनां यद्यपि तस्य चरणार्चनमेव कारणं तथाऽपि कारुणिकत्वादभूर्यपि स्वल्प
सं चालब्ध्वा धनं कृष्णान्न तु याचितवान्स्वयम् ॥ स्वगृहान्ब्रीडितोऽगच्छन्महद्दर्शननिर्वृतः ॥ १४ ॥ अहो ब्रह्मण्यदे
वस्य दृष्टा ब्रह्मण्यता मया ॥ यद्दरिद्रतमोलक्ष्मीमाश्लिष्टो विभ्रतोरसि ॥ १५ ॥ काहं दरिद्रः पापीयान् क कृष्णः
श्रीनिकेतनः ॥ ब्रह्मबन्धुरिति स्माहं बाहुभ्यां परिरंभितः ॥ १६ ॥ निवासितः प्रियाजुष्टं पर्यंके भ्रातरो यथा ॥ महिष्या
वीजितः श्रान्तो बालव्यजनहस्तया ॥ १७ ॥ शुश्रूषया परमया पादसंवाहनादिभिः ॥ पूजितो देवदेवेन विप्रदेवेन देव
वत् ॥ १८ ॥ स्वर्गापवर्गयोः पुंसां रसायां भुवि संपदाश्च ॥ सर्वासामपि सिद्धीनां मूलं तच्चरणार्चनम् ॥ १९ ॥ अधनो
ऽयं धनं प्राप्य माद्यन्नुच्चैर्न मां स्मरेत् ॥ इति कारुणिको नूनं धनं मे भूरि नाददात् ॥ २० ॥ इति तच्चितयन्नंतः
प्राप्तो निजगृहांतिकम् ॥ सूर्यानलेंदुसंकाशैर्विमानैः सर्वतोद्युतम् ॥ २१ ॥ विचित्रोपवनोद्यानैः कूजद्विजकुलाकुलैः ॥
प्रोत्फुल्लकुमुदांभोजकहारोत्पलवारिभिः ॥ २२ ॥ जुष्टं स्वलंकृतैः पुंभिः स्त्रीभिश्च हरिणाक्षिभिः ॥ किमिदं कस्य
वा स्थानं कथं तदिदमित्यभूत् ॥ २३ ॥

मपि धनं मह्यं नाददात् ॥ २० ॥ इत्येवं चितयन्निजगृहस्यांतिकं तत्प्राप्तम् । तस्य विशेषणं सूयेति ॥ २१ ॥ विचित्रोपवनादिभिर्वृतम् ।
कथंभूतैः । कूजद्विजकुलैः पक्षिसमूहैराकुलैर्व्याप्तैः । तथा प्रोत्फुल्लानि कुमुदादीनि येषु तानि वारीणि येषु तानि तथा तैः ॥ २२ ॥ किं च
जुष्टमिति । हरिणीनामिवाक्षीणि यासां ताभिः । तदैश्वर्यं दृष्ट्वा विनर्कितवांस्तदाह । किमिदमिति । प्रथमं तैजःपुंजं दृष्ट्वा किमिदमिति पश्चा

द्विमानानि दृष्ट्वा कस्य चेति स्थानं स्वीयमिति ज्ञात्वा कथं तदिदं स्थानमित्येवंरूपमभूदिति ॥ २३ ॥ अमरप्रभास्तत्तुल्यकांतयः प्रत्यगृह्णन्तु
पायनादिभिरादृतवन्तः ॥ २४ ॥ उद्धूतो हर्षो यस्याः सा । अति संभ्रम आदरो यस्याः सा । आलयात्कमलवनाद्रूपधारिणी श्रीरिव । स्वर्गस्य
तत्र भगवता आनीतत्वात्स्वर्गिणामिव तयो रूपं च बभूवेति भावः ॥ २५ ॥ बुद्ध्या अयमेवं वंश इति निश्चयेन । मनसा संकल्पेन ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ २८ ॥ यत्र मंदिरे पयःफेननिभाः शय्या आस्तरणानीत्यादिसंपदस्तत्र सर्वसंपदां समृद्धीर्विलोक्य तर्कयामासेति चतुर्थेनान्वयः । यत्र
एवं मीमांसमानं तं नरा नार्योऽमरप्रभाः ॥ प्रत्यगृह्णन्महाभागं गीतवाद्येन भूयसा ॥ २४ ॥ पतिमागतमाकर्ण्य पत्न्यु
द्वर्षाऽतिसंभ्रमां ॥ निश्चक्राम गृहात्तूर्णं रूपिणी श्रीरिवाल्यात् ॥ २५ ॥ पतिव्रता पतिं दृष्ट्वा प्रेमोत्कण्ठाश्रुलोचना ॥
मीलिताक्ष्यनमद्बुद्ध्या मनसा परिष्वजे ॥ २६ ॥ पत्नीं वीक्ष्य विस्फुरन्तीं देवीं वैमानिकीमिव ॥ दासीनां निष्क
कंठीनां मध्ये भांतीं स विस्मितः ॥ २७ ॥ प्रीतः स्वयं तया युक्तः प्रविष्टो निजमंदिरम् ॥ मणिस्तंभशतोपेतं महे
न्द्रभवनं यथा ॥ २८ ॥ पयःफेननिभाः शय्या दांता रुक्मपरिच्छदाः ॥ पर्यंका हेमदंडानि चामरव्यजनानि च ॥
॥ २९ ॥ आसनानि च हैमानि मृदूपस्तरणानि च ॥ मुक्तादामविलम्बीनि वितानानि द्युमंति च ॥ ३० ॥ स्वच्छस्फ
टिककुड्येषु महामारकतेषु च ॥ रत्नदीपान्भ्राजमानाल्लोलनारत्नसंगुतान् ॥ ३१ ॥ विलोक्य ब्राह्मणस्तत्र समृद्धीः सर्व
संपदाम् ॥ तर्कयामास निर्व्यग्रः स्वसमृद्धिमहेतुकीम् ॥ ३२ ॥ नूनं बतैतन्मम दुर्भगस्य शश्वद्वरिद्रस्य समृद्धिहेतुः ॥
महाविभूतेरवलोकतोऽन्यो नैवोपपद्येत यदूत्तमस्य ॥ ३३ ॥

च दांता गजदंतमयाः पर्यंकाः ॥ २९ ॥ यत्रासनानि च मृदूपस्तरणानि तूलादिमयानि येषु तानि । यत्र मुक्तादामविलंबवन्ति द्युमंति च
वितानानि ॥ ३० ॥ ३१ ॥ स ब्राह्मणो निर्व्यग्रः सन् स्थिरः सन्वहेतुकीमाकस्मिकीं स्वस्य समृद्धिं तर्कयामास । कुत एषा समृद्धिरागतेति ॥
॥ ३२ ॥ निश्चिनोति । नूनमिति । एतन्ममेति । एष चासावहं च तस्यैतन्मम । महती विभूतिर्यस्य तस्यावलोकान्वयः ॥ ३३ ॥

ननु स चेदवलोकनमात्रेण महदैश्वर्यं दत्तवांस्तर्हीदं तुभ्यं मया दत्तमिति किं नावोचदत आह । नन्विति । ननु मे सखा समक्षमब्रुवाण एव याचिष्णवे याचकाय भूरि बह्वपि दिशते ददाति । अत्र हेतुः । भूरिभोजः स्वयं तदेयं पर्जन्यवदीक्षमाण इति । अयमर्थः । स्वयं तावद्भूरि भोजो बहुभोज आप्तकामत्वाल्लक्ष्मीपतित्वाच्च अतो यथा पारावारपरिपूरकोऽतिवदान्यः पर्जन्यः कदाचिद्बह्वपि वर्षमल्पमेव च मन्यमानो लज्जयेव समक्षमवर्षत्रात्रौ निद्राणे कर्पके तत्क्षेत्रमाग्रावयत्येवं श्रीकृष्णोऽपि स्वभोगापेक्षया तदेयमिन्द्रादिपदमप्यतितुच्छं मन्वानस्तस्य च भजनं बहुमन्यमानः समक्षमब्रुवाण एव ददातीति ॥ ३४ ॥ तदेवाह । किञ्चिदिति । उह बह्वपि स्वदत्तं यत्किञ्चित्करोत्यल्पं मन्यते । सुह

नन्वब्रुवाणो दिशतेऽसमक्षं याचिष्णवे भूर्यपि भूरिभोजः ॥ पर्जन्यवत्तत्स्वयमीक्षमाणो दाशार्हकाणामृषभः सखा मे ॥ ३४ ॥ किञ्चित्करोत्युर्वपि यत्स्वदत्तं सुहृत्कृतं फल्ग्वपि भूरिकारि ॥ मयोपनीतां पृथुक्कैकमुष्टिं प्रत्यग्रहीत्प्रीतियुतो महात्मा ॥ ३५ ॥ तस्यैव मे सौहृदसख्यमैत्रीदास्यं पुनर्जन्मनिजन्मनि स्यात् ॥ महानुभावेन गुणालयेन विषज्जत स्तत्पुरुषप्रसंगः ॥ ३६ ॥ भक्ताय चित्रा भगवान् हि संपदो राज्यं विभूतीर्न समर्द्धयत्यजः ॥ अदीर्घबोधाय विचक्षणः स्वयं पश्यन्निपातं धनिनां मदोद्भवम् ॥ ३७ ॥

तत्कृतं फल्गवतितुच्छमपि भूरिकारी बहु मन्यत इत्यर्थः । अत एव मयोपनीतां समीपं नीतां प्रीतियुतः स्वयमेव प्रतिगृहीतवान् ॥ ३५ ॥ श्रीकृष्णस्य भक्तवांत्सल्यं दृष्ट्वा तद्भक्तिं प्रार्थयते । तस्येति । सौहृदं प्रेम सख्यं हिताशंसनं च मैत्री उपकारकत्वं च दास्यं सेवकत्वं तत्समा हारेकवचनम् । तस्य तत्संबन्धिनो मे मम स्यान्न तु विभूतिः । किं च महानुभावेन तेनैव विषज्जतो विशेषेण संगं प्राप्नुवतस्तद्भक्तेषु प्रकृष्टः संगः स्यादिति ॥ ३६ ॥ ननु भक्तेः फलं संपदं प्राप्य पुनर्भक्तिं किमिति प्रार्थयसेऽत आह । भक्तायेति । संपदः कोशादीन् राज्यमैश्वर्यं विभूतीः कलत्रपुत्रादीन् समर्थयति न ददात्यपि तु दृढां भक्तिमेव । कुतः । अदीर्घबोधाय । अविप्रेकिनो मम तु भक्त्यभावादेवं जातमतस्तद्भक्तिरेव

स्यादिति भावः ॥ ३७ ॥ त्यक्षन् शनैःशनैस्त्यागमभ्यस्यन् । जायया सह बुभुजे ॥ ३८ ॥ श्रीकृष्णस्यैवं ब्रह्मण्यता नातिचित्रमित्याह । तस्येति ॥ ३९ ॥ अन्यैरजितमपि स्वभृत्यैः पराजितं दृष्ट्वा तस्य ध्यानं तस्य वेगस्तेनोद्ग्रथितमात्मबंधनमहंकारो यस्य सः । गतिमित्याविष्टलिंगं धामविशेषणम् । सतां ब्रह्मविदां प्राप्यमित्यर्थः ॥ ४० ॥ एतत्पृथुकोपाख्यानं श्रुत्वा तत्र ब्रह्मण्यतां विशेषतः श्रुत्वेति ॥ ४१ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधोत्तरार्धे श्री० टी० एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ द्वाशीतितम आगत्य कुरुक्षेत्रं रविग्रहे ॥ वृष्णीन् दृष्ट्वा मुदा

इत्थं व्यवसितो बुद्ध्या भक्तोऽतीव जनार्दनं ॥ विषयाञ्जायया त्यक्ष्यन्बुभुजे नातिलंपटः ॥ ३८ ॥ तस्य वै देवदवस्य हरेर्यज्ञपतेः प्रभोः ॥ ब्राह्मणाः प्रभवो दैवं न तेभ्यो विद्यते परम् ॥ ३९ ॥ एवं स विप्रो भगवत्सु हत तदा दृष्ट्वा स्वभृत्यैरजितं पराजितम् ॥ तद्ध्यानवेगोद्ग्रथितात्मबंधनस्तद्धाम लेभेऽचिरतः सतां गतिम् ॥ ४० ॥ एतद् ब्रह्मण्यदेवस्य श्रुत्वा ब्रह्मण्यतां नरः ॥ लब्धभावो भगवति कर्मबंधाद् विमुच्यते ॥ ४१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्धे एकाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अथैकदा द्वारवत्यां वसतो रामकृष्णयोः ॥ सूर्योपरागः सुमहानासीत् कल्पक्षये यथा ॥ १ ॥ तं ज्ञात्वा मनुजा राजन् पुरस्तादेव सर्वतः ॥ स्यमंतपंचकं क्षेत्रं ययुः श्रेयोविधित्सया ॥ २ ॥ निःक्षत्रियां महीं कुर्वन् रामः शस्त्रभृतां वरः ॥ नृपाणां रुधिरौघेण यत्र चक्रे महाहृदान् ॥ ३ ॥ ईजे च भगवान् रामो यत्रास्पृष्टोऽपि कर्मणा ॥ लोकस्य ग्राहयन्नीशो यथाऽन्योऽघापनुत्तये ॥ ४ ॥

भूपाश्चक्रुः कृष्णकथा मिथः ॥ १ ॥ श्रीदामसुहृदे कृष्णः प्रकल्प्यैन्द्रं पदं भुवि ॥ नन्दादिसुहृदानंदी कुरुक्षेत्रं जगाम सः ॥ २ ॥ कल्पक्षये यथा सर्वग्रास इत्यर्थः ॥ १ ॥ ज्योतिर्विद्भिः कथ्यमानमादावेव ज्ञात्वा । स्यमंतपंचकं क्षेत्रं कुरुक्षेत्रम् ॥ २ ॥ अब्रह्मण्यक्षत्रियवधस्थानत्वेन परशुरामस्याघापनुत्तिस्थानत्वेन च क्षेत्रस्य पापनिरासकत्वमाह निःक्षत्रियामिति द्वाभ्याम् ॥ ३ ॥ अन्यो विद्वान्यथा ॥ ४ ॥

आगन्नाजग्मुः। भारतीभारत्यः ॥५॥६॥ सुचंद्रशुकसारणैः सहानिरुद्धो द्वारकारक्षायामास्ते । तथा कृतवर्मा च यूथपतिः सेनानां । द्वाधष्ण्याभ
 विमानसंकाशैः । तरलास्तरंगास्तद्वत् प्रवो गतिर्येषां तैः ॥ ७ ॥ विद्याधरद्युभिर्विद्याधराणामिव द्युतिर्येषां तैः । महातेजा महातेजसः ॥ ८ ॥
 महत्यां तीर्थयात्रायां तत्राऽऽगन् भारतीः प्रजाः ॥ वृष्णयश्च तथाक्रूरवसुदेवाहुकादयः ॥ ५ ॥ ययुर्भारत तत
 क्षेत्रं स्वमघं क्षपयिष्णवः ॥ गदप्रद्युम्नसांबाद्याः सुचंद्रशुकसारणैः ॥ ६ ॥ आस्तेऽनिरुद्धो रक्षायां कृतवर्मा च यूथपः ॥
 ते रथैर्देवधिष्यभैर्हयैश्च तरलप्लवैः ॥ ७ ॥ गजैर्नदद्भिरभ्राभ्रैर्नृभिर्विद्याधरद्युभिः ॥ व्यरोचंत महातेजाः पथि कांच
 नमालिनः ॥ ८ ॥ दिव्यस्रग्वस्त्रसन्नाहाः कलत्रैः खेचरा इव ॥ तत्र स्नात्वा महाभागा उपोष्य सुसमाहिताः ॥ ९ ॥
 ब्राह्मणेभ्यो ददुर्धनूर्वासःस्रश्चकममालिनीः ॥ रामहृदेषु विधिवत् पुनराप्लुत्य वृष्णयः ॥ १० ॥ ददुः स्वन्नं द्विजाग्रेभ्यः
 कृष्णे नो भक्तिरस्त्विति ॥ स्वयं च तदनुज्ञाता वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ ११ ॥ मुक्त्वोपविविशुः कामं स्निग्धच्छायां
 घ्रिपांघ्रिषु ॥ तत्रागतांस्ते ददृशुः सुहृत्संवन्धिनो नृपान् ॥ १२ ॥ मत्स्योशीनरकौसल्यविदर्भकुरुसृजयान् ॥ कांबो
 जकेकयान् भद्रान् कुंतीनानर्तकेरलान् ॥ १३ ॥ अन्यांश्चैवात्मपक्षीयान् परांश्च शतशो नृप ॥ नन्दादीन् सुहृदो गोपान्
 गोपीश्चोत्कंठिताश्चिरम् ॥ १४ ॥ अन्योऽन्यसंदर्शनहर्षरंहसा प्रोत्फुल्लहृद्वक्रसरोरुहश्रियः ॥ आश्लिष्य गाढं नयनैः
 स्रवज्जला हृष्यत्तंचो रुद्धगिरो ययुर्मदस्र ॥ १५ ॥ स्त्रियश्च संवीक्ष्य मिथोऽतिसौहृदस्मितामलापांगदृशोऽभिरेभिरे ॥
 स्तनैः स्तनान् कुंकुमपंकरूपितां निहत्य दोर्भिः प्रणयाश्रुलोचनाः ॥ १६ ॥

दिव्या अत्युत्तमाः स्रग्वस्त्रसन्नाहा येषाम् ॥ ९ ॥ पुनरन्येद्युगप्लुत्य । यद्वा तस्मिन्नेवाहनि मुक्तिस्नानं कृत्वा ॥ १० ॥ ११ ॥ स्निग्धा
 शीतला छाया येषामंघ्रिपाणामंघ्रिषु मूलेषु ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रोत्फुल्लैर्हृद्वक्रसरोरुहैः श्रीः शोभा येषां ते ॥ १५ ॥ अतिसौहृदेन यत् स्मितं

भा. ६. उ.
॥२२१॥

तेनामला अपांगदृशो दृष्टयो यासां ताः । मिथः परस्परं संवीक्ष्य दोर्भिरभिरेभिरे आलिङ्गनं कृतवत्यः ॥ १६ ॥ १७ ॥ संकथया मिथः सप्रेम
गोष्ठ्या ॥ १८ ॥ तामेव वसुदेवपृथयोः संकथामाह आर्येत्यादिवर्तुभिः । अकृताशिवमपूर्णमनोरथम् ॥ १९ ॥ यस्य दैवमदक्षिणमननुकूलं
ततोऽभिवाद्य ते वृद्धान् यविष्ठैरभिवादिताः ॥ स्वागतं कुशलं पृष्ट्वा चक्रुः कृष्णकथां मिथः ॥ १७ ॥ पृथा भ्रातृन्
स्वमूर्वीक्ष्य तत्पुत्रान् पितरावपि ॥ भ्रातृपत्नीर्मुकुन्दं च जहौ संकथया शुचः ॥ १८ ॥ कुंत्युवाच ॥ आर्य भ्रातरहं
मन्ये आत्मानमकृताशिषम् ॥ यद् वा आपत्सु मद्भर्ता नानुस्मरथ सत्तमाः ॥ १९ ॥ सुहृदो ज्ञातयः पुत्रा भ्रातरः
पितरावपि ॥ नानुस्मरन्ति स्वजनं यस्य दैवमदक्षिणम् ॥ २० ॥ वसुदेव उवाच ॥ अंब मास्मानसूयेथा दैवक्रीडनकान्
नरान् ॥ ईशस्य हि वशे लोकः कुरुते कार्यतेऽथवा ॥ २१ ॥ कंसप्रतापिताः सर्वे वयं याता दिशो दश ॥ एतर्ह्येव
पुनः स्थानं दैवेनासादिताः स्वसः ॥ २२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ वसुदेवोऽग्रसेनाद्यैर्यदुभिस्तेऽर्चिता नृपाः ॥ आसन्नच्युतं
संदर्शपरमानन्दनिर्वृताः ॥ २३ ॥ भीष्मो द्रोणोऽविकापुत्रो गांधारी समुता तथा ॥ सदारः पांडवाः कुन्ती मंजयो विदुरः
कृपः ॥ २४ ॥ कुन्तिभोजो विराटश्च भीष्मको नग्नजिन्महान् ॥ पुरुजिद् द्रुपदः शल्यो धृष्टकेतुः स काशिराट् ॥ २५ ॥
दमघोषो विशालाक्षो मैथिलो मद्रकेकयौ ॥ युधामन्युः सुशर्मा च समुता बाह्मिकादयः ॥ २६ ॥ राजानो ये च राजेंद्र
युधिष्ठिरमनुव्रताः ॥ श्रीनिकेतं वपुः शौरेः सन्नीकं वीक्ष्य विस्मिताः ॥ २७ ॥ अथ ते रामकृष्णाभ्यां सम्यक्प्राप्तस
मर्हणाः ॥ प्रशशंसुर्मुदा युक्ता वृष्णीन् कृष्णपारेग्रहान् ॥ २८ ॥

तं स्वजनमपि संतं सुहृदादयो नानुस्मरन्ति । अतो मम दैवं प्रतिकूलं युष्माकं कोऽपराध इति भावः ॥ २० ॥ २१ ॥ ईशवशत्वमेवाह । कंसप्रता
पिता इति । हे स्वसः । एतर्ह्येव संप्रत्येव ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ युधिष्ठिरं येऽनुव्रतास्ते राजसूये जितत्वात् ॥ २७ ॥ २८ ॥

१ दैवस्य परमेश्वरस्य क्रीडनकान् क्रीडाप्रमादमूतान् । २ अच्युतस्य संदर्शो दर्शनं तेन यः परमानन्दः तेन निर्वृताः संपन्ना इत्यर्थः । अच्युतसंदेशपरमानन्दनिर्वृता इति वृत्तान्तरम् ।

श्री. टी.
अ. ८२

॥२२१॥

जन्मभाजो नृणां मध्ये सफलजन्मानः ॥ २९ ॥ किंच न केवलं तस्य दर्शनमेवापि त्वत्यंतदुर्लभं बहु युष्माकं स्वतःसंपन्नमित्याहुः यद्विश्रुतिरिति द्वाभ्याम् । यदिति पृथक्पदम् । यस्येत्यर्थः । विश्रुतिः कीर्तिः श्रुतिभिर्नुता वेदैः स्तुता इदं विश्वमलमत्यर्थं पुनाति । यद्विश्रुतिश्रुतिरमीव मलमिति पाठे श्रुतिः श्रवणममीवं पापमिति । यस्य पादावनेजनपयो गंगा च यस्य वचो वाक्यरूपं शास्त्रं च वेदाख्यं विश्वं पुनाति किं च कालेन भर्जितं दग्धं भगं माहात्म्यं यस्याः सा तथाविधाऽपि भूर्यस्याऽघ्रिपद्मस्पर्शेनोत्था आविर्भूता शक्तिर्यस्याः सा नोऽस्माकमखिलानर्थानभितो वर्षति ॥ ३० ॥ दर्शनं च स्पर्शनं चानुपथोऽनुगतिश्च प्रजल्पो गोष्ठी च शय्या शयनं चसनं चाशनं भोजनं च यौनं विवाहसंबंध

अहो भोजपते यूयं जन्मभाजो नृणामिह ॥ यत्पश्यथासकृत्कृष्णं दुर्दुर्लभमपि योगिनाम् ॥ २९ ॥ यद्विश्रुतिः श्रुतिरनु तेदमलं पुनाति पादावनेजनपयश्च वचश्च शास्त्रम् ॥ भूः कालभर्जितभगापि यदंघ्रिपद्मस्पर्शोत्थशक्तिरभिवर्षति नोऽखिलार्थान् ॥ ३० ॥ तद्दर्शनस्पर्शनानुपथप्रजल्पशय्यासनाशनसयौनसर्पिडबंधः ॥ येषां गृहे निरयवर्त्मनि वर्ततां वः स्वर्गापवर्गविरमः स्वयमास विष्णुः ॥ ३१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ नंदस्तत्र यद्वन् प्राप्तान् ज्ञात्वा कृष्णपुरोगमान् ॥ तत्रागमद् वृतो गोपैरनःस्थार्थैर्दिदृक्षया ॥ ३२ ॥

स्तेन सह वर्तमानः सपिडबंधो दैहिकसंबन्धः । तेन श्रीकृष्णेन सह दर्शनाद्युपलक्षितः सयौनः सर्पिडबंधो येषां वोऽस्ति । किं च येषां वो गृहे विष्णुः स्वयमास आविरभूत् । निरयवर्त्मनि प्रवृत्तिमार्गे वर्तमानानां स्वर्गापवर्गाभ्यां विरमयति वितृष्णान्करोतीति तथा सः । ते यूयं जन्म भाज इति । यद्वा तदिति सामान्यनिर्देशः स इत्यर्थः । विष्णुः स्वयं येषां वो निरयवर्त्मनि संसारकारणे गृहे वर्तमानानामपि बध्यते संबध्यत इति बंधो दर्शनादिभिः संबद्धः सन्स्वर्गापवर्गविरम आस परमसुखप्रदो बभूवेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ अनःस्थार्थैरिति । तत्रैव वासचिकीर्षया शक

भा. द. उ.
॥ २२२ ॥

टेषु स्थापितैरर्थैः सहागत इत्यर्थः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ वसुदेवस्तं परिष्वज्य प्रेमविह्वलो बभूवेति शेषः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ तौ सुतौ परिरभ्य नंदो यशोदा च विरहशोकान्विजहंतुस्तत्यजतुः । यद्वा शुचौऽश्रूणि विजहतुर्मुमुचतुरित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ब्रजेश्वरीं यशोदाम् ॥ ३७ ॥ अनिवृत्तां निवृत्तिकारणे सत्यप्यनुवर्तमानाम् । ऐंद्रमैश्वर्यं प्राप्यापि यस्याः प्रतिक्रिया कर्तुं न शक्यत इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ तं कृतां मैत्रीमाहतुः । एताविति । तं दृष्ट्वा वृष्णयो हृष्टास्तन्वः प्राणमिवोत्थिताः ॥ परिष्वज्य ग्राहं चिरदर्शनकातराः ॥ ३३ ॥ वसुदेवः परिष्वज्य संप्रीतः प्रेमविह्वलः ॥ स्मरन् कंसकृतान् क्लेशान् पुत्रन्यासं च गोकुले ॥ ३४ ॥ कृष्णरामौ परिष्वज्य पितरावभिवाद्य च ॥ न किंचनोचतुः प्रेम्णा साश्रुकंठौ कुरूद्वह ॥ ३५ ॥ तांवात्मासनमारोप्य बाहुभ्यां परिरभ्य च ॥ यशोदा च महा भागा सुतौ विजहतुः शुचः ॥ ३६ ॥ रोहिणी देवकी चाथ परिष्वज्य ब्रजेश्वरीम् ॥ स्मरंत्यौ तत्कृतां मैत्रीं वाष्पकं ठ्यौ समूचतुः ॥ ३७ ॥ का विस्मरेत वां मैत्रीमनिवृत्तां ब्रजेश्वरि ॥ अवाप्याप्यैंद्रमैश्वर्यं यस्या नेह प्रतिक्रिया ॥ ३८ ॥ एतावदृष्टपितरौ युवयोः स्म पित्रोः संप्रीणनाभ्युदयपोषणपालनानि ॥ प्राप्योषतुर्भवति पक्ष्म ह यद्वदक्ष्णोर्न्यस्ताव कुत्र च भयौ न सतां परः स्वः ॥ ३९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ गोप्यश्च कृष्णमुपलभ्य चिरादभीष्टं यत्प्रेक्षणे दृशिषु पक्ष्म कृतं शपंति ॥ दृग्भिर्हृदीकृतंमलं परिरभ्य सर्वास्तद्भावमापुरपि नित्ययुजां दुरापम् ॥ ४० ॥ भगवांस्तास्तथाभूता विविक्त उपसंगतः ॥ आश्लिष्याऽनामयं पृष्ट्वा प्रहसन्निदमब्रवीत् ॥ ४१ ॥

न दृष्टौ पितरौ याभ्यां तौ वस्तुतस्तजन्मत्वादेवादृष्टपितरौ । हे भवति युवयोः पित्रोर्न्यस्तावेतौ संप्रीणनादीनि प्राप्याकुत्रचभयौ कचिदपि भयरहितौ भूत्वोषतुर्वासं चक्रतुः । अक्ष्णोर्नेत्रयोः । रक्षकं पक्ष्म यद्वत्तथा रक्षकयोः युक्तं युवयोरेतद्वतः सतां परः स्व इति नास्ति वैषम्यम् ॥ ३९ ॥ अभीष्टत्वे लिङ्गम् । यद्यस्य श्रीकृष्णस्य प्रेक्षणे दृशिषु नेत्रेषु व्यवधायकं पक्ष्मकृतं विधातारं शपंति । दृग्भिर्नेत्रद्वारेर्हृदिकृतं हृदये

१ 'तावत्संगं समारोप्य' इति पाठः । २ प्रकृतपाठे स एवार्थः । हृदीकृतमिति दीर्घ आर्यः । ३ विविक्ते विजने ।

श्री. टी.
अ. ८२

॥ २२२ ॥

प्रवेशितं परिरभ्य तद्भावं तदात्मतां प्राप्नुः । अपि नित्ययुजामारूढयोगिनामपि ॥ ४० ॥ ४१ ॥ चिरायितान्विलंबितान् । अत्र हेतुः । शत्रूणां पक्षस्य क्षणे चेतो येषां तान् ॥ ४२ ॥ अपि स्वित् अस्मानवध्यायथाऽवजानीथ । अकृतज्ञा एत इत्याविशंकया ईषच्छंकया । न शंकामात्रं निश्चितमेवैतत्परित्यज्य गतत्वादित्यत आह । नूनमिति ॥ ४३ ॥ एतत्सदृष्टांतमाह । वायुरिति । आक्षिपते पृथक्करोतीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ अपि च अतिभद्रमिदं यदुत भवतीनां मद्वियोगेन मत्प्रेमातिशयो जात इत्याह । मयीति । मयि भक्तिमात्रमेव तावदमृतत्वाय कल्पत इति । यदुत भवतीनां मत्स्नेह आसीत्तद्दिष्ट्याऽतिभद्रम् । कुतः । मदापनो मत्प्रापण इति ॥ ४५ ॥ कीदृशस्त्वं यं वयं स्नेहेन प्राप्स्याम इत्यपेक्षायामात्म

अपि स्मरथ नः सख्यः स्वानामर्थचिंकीर्षया ॥ गतांश्चिरायितांश्शत्रुपक्षक्षपणचेतसः ॥ ४२ ॥ अप्यवध्या यथाऽस्मा न्स्विदकृतज्ञा विशंकया ॥ नूनं भूतानि भगवान्युनक्ति वियुनक्ति च ॥ ४३ ॥ वायुर्यथा घनानीकं तृणं तूलं रजांसि च ॥ संयोज्याक्षिपते भूयस्तथा भूतानि भूतकृत् ॥ ४४ ॥ मयि भक्तिर्हि भूतानाममृतत्वाय कल्पते ॥ दिष्ट्या यदा सीन्मत्स्नेहो भवतीनां मदापनः ॥ ४५ ॥ अहं हि सर्वभूतानामादिरन्तर्गतं बहिः ॥ भौतिकानां यथाऽस्वं वाभूर्वायु ज्योतिरंगनाः ॥ ४६ ॥ एवं हेतानि भूतानि भूतेष्वात्मात्मना ततः ॥ उभयं मय्यथ परे पश्यतां भातमक्षरे ॥ ४७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अध्यात्मशिक्षया गोप्य एवं कृष्णेन शिक्षिताः ॥ तदनुस्मरणध्वस्तजीवकोशास्तमध्यगन् ॥ ४८ ॥

स्वरूपमाह । अहं हीति । हे अंगनाः भौतिकानां शरावसैधवादीनां यथाऽऽकांशादीनि पंच महाभूतान्याद्यंतादिरूपाण्येवं सर्वभूतानां जरायुजा दीनामहम् । अतो व्यापकं मां भवत्यः प्राप्ता एवेति ॥ ४६ ॥ ननु चतुर्विधभूतग्रामाणां तद्भोक्ता आत्मैवाद्यंतादिरूपस्तस्मिंश्च सर्वव्यापके सर्वभूतानि वर्तत इति कुतस्त्वत्प्राप्तिरस्माकमित्यत आह । एवं हीति । अयमर्थः । शरावादीनां यथा भौषिकानां महाभूतान्याद्यंतादिरूपा ण्येवमेवैतानि चतुर्विधानि भूतान्यपि भौतिकत्वाविशेषात्स्वकारणेषु भूतेष्वेव वर्तते न तु भोक्तार्यात्मनि । आत्मा तु तेषु भूतेष्वात्मना भोक्तृरूपेण ततो व्याप्तो न कारणत्वेन । अथैतदुभयं भूतभौतिकरूपं भोग्यं च भोक्तारं चात्मानं मय्यक्षरे परिपूर्णं आभातं पश्यतेति ॥ ४७ ॥ अध्यात्म

ग. ६. ३.
॥२२३॥

शिक्षया स्वरूपोपदेशेन शिक्षिता बोधितास्तस्यानुस्मरणेन ध्वस्तो जीवकोशो लिंगं यासां तास्तमेवाध्यगन् प्रापुः ॥ ४८ ॥ एवं प्राप्तोऽपि कृष्णः पुनर्गृह्यासंगेन माऽपयात्विति तच्चरणस्मरणं प्रार्थयामासुरित्याह । आहुश्चेति । हे नलिननाभ ते पदारविंदं गेहंजुषां गृहसेविनामपि नो मनसि सदा उदियादाविर्भवेत् ॥ ४९ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कन्धोत्त० श्री० टी० द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ ॥ ६३ ॥ ॥
त्र्यशीतितम एवं च स्त्रीणां कृष्णकथोत्सवे ॥ द्रौपद्यै कृष्णभार्याभिरुक्ताः स्वस्वकरग्रहाः ॥ १ ॥ अव्ययं कुशलम् ॥ १ ॥ तत्पादेक्षया इतमहो येषां ते ॥ २ ॥ महतां मनस्तः सकाशान्मुखद्वारतो निःसृतं क्वचित्कदाचिद्देहंभृतां देहधारिणां देहकृच्चासावस्मृतिश्चाविद्या तां छिनत्तीति तथा आहुश्च ते नलिननाभ पदारविंदं योगेश्वरैर्हृदि विचिंत्यमगांधबोधैः ॥ संसारकूपपतितोत्तरणावलंबं गेहंजुषामपि मन स्युदियात्सदा नः ॥ ४९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे वृष्णिगोपसंगमो नाम द्व्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तथानुगृह्य भगवान्गोपीनां स गुरुर्गतिः ॥ युधिष्ठिरमथापृच्छत्सर्वांश्च सुहृदोऽव्ययम् ॥ १ ॥ त एवं लोकनाथेन परिपृष्टाः सुसत्कृताः ॥ प्रत्यूचुर्हृष्टमनसस्तत्पादेक्षाहतांहसः ॥ २ ॥ कुवोऽशिवं त्वच्च रणांबुजासवं महन्मनस्तो मुखनिःसृतं क्वचित् ॥ पिबन्ति ये कर्णपुटैरलं प्रभो देहंभृतां देहकृदस्मृतिच्छिदम् ॥ ३ ॥ हित्वाऽऽत्मधामविधुतात्मकृतं त्र्यवस्थमानंदसंप्लवमखंडमकुण्ठबोधम् ॥ कालोपसृष्टनिगमावन आत्तयोगमायाकृतिं परमहंसगतिं नताः स्मः ॥ ४ ॥

तम् । देहकृदीश्वरस्तद्विषयाज्ञानच्छिदं वा ॥ ३ ॥ हि त्वेति पदद्वयम् । त्वा त्वां ि एव त्वामेव नताः स्मेत्यर्थः । कथंभूतम् आत्मधाम्ना स्वरूपप्रकाशेन विधुता निरस्ता आत्मकृता बुद्धिनिमित्तास्तिस्रोऽवस्था यस्मिन्तम् । अत एवानंदसंप्लवं सर्वानंदकंदवरूपम् । अखंडं चापरिच्छिन्नम् । यतो न कुण्ठः कुण्ठितो बोधश्चिच्छक्तिर्यस्य तम् । नन्वेवंरूपता श्रीकृष्णस्य कुतः अस्मदादिवत्प्रतीतेरत आहुः । कालोपसृष्टेति । कालेनोपसृष्टा विधुताश्च ते निगमाश्च तेषामवने रक्षार्थमाप्ता उपाप्ता योगमायया आकृतिर्नराकारमूर्तिर्येन तम् । परमहंसानां गतिं त्वाम् ।

१ अगाधोऽपारः बोधो ज्ञानं येषां तेः ।

श्री. टी.
अ. ८३

॥२२३॥

अतस्तत्रैवं रूपत्वादस्माकं च त्वन्माययेतत्सर्ववैपरीत्यात्त्वामेव नताः स्मेति । यद्वा त्वामिति प्रकरणज्ज्ञातव्यम् । त्वां नताः स्म । किं कृत्वा हित्वा । किम् । आत्मधाम आत्मा शरीरं धाम गृहं तच्च तच्च । देहदैहिकसंगं परित्यज्येत्यर्थः । समानमन्यत् ॥ ४ ॥ त्रिषु लोकेषु गीताः ॥ ५ ॥ कोसले हे सत्ये शैव्ये हे मित्रविदे । रोहिणीनाम काचित्पट्टमहिषीतुल्या ॥ ६ ॥ हे अन्याः श्रीकृष्णस्य पत्न्यः ॥ ७ ॥ मा मामर्पयितुं संपादयितुं राजसु जरासंधादिपूद्यत्कार्मुकेषु सत्स्वजेया ये भटास्तेषां शेखरिता मुकुटवत्कृता अंग्रिरेणवो येन । तेषां मूर्ध्नि पदं दधदित्यर्थः । ऋषिरुवाच ॥ इत्युत्तमश्लोकशिखामणिं जनेष्वभिष्टुवंत्स्वंधककौरवस्त्रियः ॥ समेत्य गोविंदकथा मिथो गृणंस्त्रिलोक गीताः शृणु वर्णयामि ते ॥ ५ ॥ द्रौपद्युवाच ॥ हे वैदर्भ्यच्युतो भद्रे हे जांबवंति कोसले ॥ हे सत्यभामे कालिदि शैव्ये रोहिणि लक्ष्मणे ॥ ६ ॥ हे कृष्णपत्न्य एतन्नो ब्रूत वो भगवान् स्वयम् ॥ उपयेमे यथा लोकमनुकुर्वन् स्वमायया ॥ ७ ॥ रुक्मिण्युवाच ॥ चैद्याय मार्पयितुमुद्यतकार्मुकेषु राजस्वजेयभटशेखरितांग्रिरेणुः ॥ निन्ये मृगेंद्र इव भांगमजा वियूथात्तच्छ्रीनिकेतचरणोऽस्तु ममार्चनाय ॥ ८ ॥ सत्यभामोवाच ॥ यो मे सनाभिवधतप्तहृदा ततेन लिप्ताभिशाप मपमार्ष्टुमुपाजहार ॥ जित्वर्क्षराजमथ रत्नमदात् स तेन भीतः पिताऽदिशत् मां प्रभवेऽपि दत्ताम् ॥ ९ ॥ जांबवत्युवाच ॥ प्राज्ञाय देहकृदमुं निजनाथदेवं सीतापतिं त्रिणवहान्यमुनाऽभ्ययुध्यत् ॥ ज्ञात्वा परीक्षित उपाहरदर्हणं मां पादौ प्रगृह्य मणिनाऽहममुष्य दासी ॥ १० ॥

तस्य श्रीनिकेतस्य चरणो ममार्चनायास्तु ॥ ८ ॥ सनाभेभ्रातुर्वधेन सिंहकृतेन तप्तं हृदयस्य तेन मे ततेन तातेन लिप्तमभिशापं दुर्यशोऽपमार्ष्टुं परिहर्तुमृक्षराजं जित्वा रत्नं स्वयमेतकमुपाजहारानीतवान् । अथानंतरं मत्पित्रे रत्नमदात् । तेन स्वापराधेन भीतः स मे पिता प्रभवे श्रीकृष्णाय मामदिशत् ददौ । दत्तामकूरादिभ्यः प्रतिश्रुतामपीत्यर्थः ॥ ९ ॥ देहकृत्पिता अमुं श्रीकृष्णं निजनाथं स्वामिनं देवमीश्वरं सीतापतिं प्राज्ञायाविज्ञाय त्रिणवहानि त्रिनवाहानि । ह्रस्वश्छंदोऽनुरोधेन । सप्तविंशतिदिनान्यमुनाऽभ्ययुध्यत् । परीक्षितः संजाता परीक्षा यस्य स

परीक्षितस्तं साक्षात्सीतापतिरेवासाविति ज्ञात्वा पादौ प्रगृह्य मणिना सह भामर्हणमुपाहरदर्हणतया समर्पितवान् । अहो तर्हि त्वमतिश्रद्धाऽसि नेत्याह । अमुष्याहं दासीति ॥ १० ॥ सख्या अर्जुनेन । तस्या गृहमार्जनी गृहसंमार्जनकर्त्री ॥ ११ ॥ शुनां यूथगतं स्वबलिं द्विपारिः सिंह इवेति मे भ्रातृश्वपकुरुतोऽपकारं कुर्वतो विजित्य । श्रियौको लक्ष्मीनिवासः । तस्यांश्रवनेजनत्वं चरणक्षालनकर्तृत्वमनुभवं प्रतिजन्म मेऽस्तु ॥ १२ ॥ सप्तोक्ष्णो वृषभान् । बलं च वीर्यं च सुतीक्ष्णशृंगाणि चातिशयितानि येषां तान्मे पित्रा कृतान्संपादितं बलीयसे मां दातुं कार्लिषुवाच ॥ तपश्चरंतीमाज्ञाय स्वपादस्पर्शनाऽऽशया ॥ सख्योपेत्याग्रहीत् पाणिं योहं तद्गृहमार्जनी ॥ ११ ॥ मित्रविंदोवाच ॥ यो मां स्वयंवर उपेत्य विजित्य भूपान् निन्ये श्वयूथगमिवात्मंबलिं द्विपारिः ॥ भ्रातृश्वं मेऽपकुरुतः स्वपुरं श्रियौकस्तस्यास्तु मेऽनुभवमंश्रवनेजनत्वम् ॥ १२ ॥ सत्योवाच ॥ सप्तोक्ष्णोऽतिबलवीर्यसुतीक्ष्णशृंगान् पित्रा कृतान् क्षितिपवीर्यपरीक्षणाय ॥ तान् वीरदुर्मदहनस्तरसा निगृह्य क्रीडन् बबंध ह यथा शिशवोऽजतोकान् ॥ १३ ॥ य इत्थं वीर्यशुल्कां मां दासीभिश्चतुरंगिणीम् ॥ पथिनिर्जित्य राजन्यान् निन्ये तद्दास्यमस्तु मे ॥ १४ ॥ भद्रोवाच ॥ पितां मे मातुलेयाय स्वयमाहूय दत्तवान् ॥ कृष्णे कृष्णाय तच्चित्तामक्षौहिण्या सखीजनैः ॥ १५ ॥ अंस्य मे पादसं स्पर्शो भवेज्जन्मनिजन्मनि ॥ कर्मभिर्भ्राज्यमाणाययेन तच्छ्रेय आत्मनः ॥ १६ ॥

क्षितिपानां वीर्यस्य बलस्य परीक्षणाय तानतिप्रसिद्धान्वीराणां दुर्मदं व्रंति ये तांस्तरसा शीघ्रमेव निगृह्य दमयित्वा क्रीडन्ननायासेनैव बबंध । अजतोकानजापत्यानि ॥ १३ ॥ वीर्यमेव शुल्कं देयं यस्यास्ताम् । दासीभिः सह चतुरंगिणीं गजाश्वादिसेनायुक्तां पुरं निन्ये ॥ १४ ॥ हे कृष्णे हे द्रौपदि । तस्मिन्नेव चित्तं यस्यास्तां माम् अक्षौहिण्या सेनया सह सखीजनैश्च सह ॥ १५ ॥ पादसंस्पर्शेनात्मनो मे तत्कैवल्यारुख्यं

१ अत्र 'भद्रोवाच' इति मुद्रितपुस्तके पाठः विजयचञ्जवीरराघवबालबोधिनीमहेश्वराणां सम्मतस्तु मित्रविंदोवाचेत्येव । ननु 'मैष्मी जाम्बवती' इत्यादिविवाहानुपूर्व्युक्तलोके च मित्रविन्दायोश्चरमत्वे नोक्तत्वात्कथमिदं मध्य एव मित्रविंदामाषणमिति चेन्न । अत्र क्रमस्य अविवक्षितत्वात् । यथा च सत्यभामोत्तरं जाम्बवतीविवाहकथनं पश्चाच्च लक्ष्मणाविवाहकथनं चेति द्रष्टव्यम् । २ भ्रातृन् विंदादीन् । ३ अनेन 'शुमकीर्तेः सुतां भद्राम्' (अ० ५८ श्लो० ५६) इत्यस्य एकार्थत्वादितमेव भद्रावाक्यम् ।

श्रेयो भवेत्सः । यद्वा येन कारणेनात्मनो जीवस्य । तच्छ्रेयः स एव पुरुषार्थ इति ॥ १६ ॥ राज्ञि हे द्रौपदि यथा मित्रविदायास्तथैव ममापि
 चित्तं मुकुन्दविषयमासीत् सुसंमृश्य सुविचार्य पद्महस्तया श्रिया वृतः किलातोऽपि मम चित्तं श्रीमुकुन्दे आसेति ॥ १७ ॥ तत्र श्रीकृष्णप्राप्ता
 बुपायमचीकरत्कारयामास ॥ १८ ॥ यथा राज्ञि तव स्वयं वरे पार्थस्येप्सया आप्तुमिच्छया कृतस्तथा मत्स्यं कारितवान् । पाठांतरे प्रार्थस्ये
 षुणाऽपाकृतः । तर्हि ममाप्यर्जुन एव किं नाविध्यतत्राह । अयं त्विति । स मत्स्यो बहिरवाच्छत्रो नांतरतः । स्तंभलग्नयोर्ध्वदृष्ट्य संलक्ष्य
 लक्ष्मणोवाच ॥ ममापि रांश्यच्युतजन्मकर्म श्रुत्वा मुहुर्नारदगीतमास ह ॥ चित्तं मुकुन्दे किल पद्महस्तया वृतः सुसं
 मृश्य विहाय लोकपान् ॥ १७ ॥ ज्ञात्वा मम मतं साधिव पिता दुहितृव्रत्सलः ॥ बृहत्सेन इति ख्यातस्तत्रोपायम
 चीकरत् ॥ १८ ॥ यथा स्वयं वरे राज्ञि मत्स्यः पार्थेप्सया कृतः ॥ अयं तु बहिराच्छत्रो दृश्यते स जले परम् ॥ १९ ॥
 श्रुत्वैतत् सर्वतो भूपा आययुर्मत्पितुः पुरम् ॥ सर्वास्त्रशस्त्रतत्त्वज्ञाः सोपाध्यायाः सहस्रशः ॥ २० ॥ पित्रा संपूजिताः
 सर्वे यथावीर्यं यथावयः ॥ आददुः संशरं चापं वेढुं पर्षदि मद्वियः ॥ २१ ॥ आदाय व्यसृजन् केचित् सज्यं कर्तुम
 नीश्वराः ॥ आकोष्ठं ज्यां समुत्कृष्य पेतुरेकेऽमुना हताः ॥ २२ ॥ सज्यं कृत्वाऽपरे वीरा मागधांबष्ठचेदिपाः ॥
 भीमो दुर्योधनः कर्णो नाविदस्तदवस्थितिम् ॥ २३ ॥ मत्स्याभासं जले वीक्ष्य ज्ञात्वा च तदवस्थितिम् ॥ पार्थो
 यत्तोऽसृजद्वाणं नाच्छिनत् पस्पृशे परम् ॥ २४ ॥ राजन्येषु निवृत्तेषु भग्नमानेषु मानिषु ॥ भगवान् धनुरादाय
 सज्यं कृत्वाऽयं लीलया ॥ २५ ॥

तेऽयं तु न तथा किं तु स्तंभमूले निहितकलशजले केवलं दृश्यतेऽतो दृष्टिरधस्तादुपरि च लक्ष्यमिति श्रीकृष्णव्यतिरेकेण न कस्यापि भेद्य इति
 भावः ॥ १९ ॥ २० ॥ मत्स्यवेढुम् । पर्षदि संसदि । मद्वियो मय्येव धीर्येषामिति । अन्यचित्ता न वेढुं शक्ता इति भावः ॥ २१ ॥
 तदेवाह । आदायेति । अमुन्म चापेन ॥ २२ ॥ नाविदंस्तदवस्थितिमिति मागधादीनां क्रियाशक्तिरेव न तु लक्ष्याभिज्ञतेत्यर्थः ॥ २३ ॥
 यत्तो यत्नवान् । असृजन्मुमोच । स बाणो मत्स्यं नाच्छिनत्परं केवलं पस्पृशे । ज्ञानवानप्यर्जुनो बलेनापूर्ण इत्यर्थः ॥ २४ ॥ २५ ॥

भा. द. उ.
॥ २२५ ॥

अभिजिति सर्वार्थसाधके मुहूर्ते ॥ २६ ॥ २७ ॥ भगवत्प्राप्तिर्धर्माभिर्भरेण तत्मानमेवानुवर्णयंस्याद् द्वाभ्याम् । तद्वंगमिति । तत्तदा कलौ कलस्वनो
नूपुरौ ययोस्ताभ्यां पद्भ्यां रंगं प्राविशम् । कनकेनोज्ज्वलां रत्नमालाम् । निवीय प्रावृत्य परिधाय च नीवीबन्धेन च । कौशिकाग्र्ये उत्तम
कौशेयवस्त्रे । सत्रीडो हासो यस्मिस्तद्वदनं यस्याः सा । कवर्या धृताः स्रजो यया सा ॥ २८ ॥ उरवः कुंतला यस्मिन् । कुंडलयोस्त्विषो
ययोस्ते गंडस्थले यस्मिस्तच्च तच्च । शिशिरः संतापहरो हासो येषु तैः कटाक्षमोक्षैरपांगमोक्षणविलासैः अनुरक्तं हृदयं यस्याः साऽहम् ॥ २९ ॥
तस्मिन् संधाय विशिखं मत्स्यं वीक्ष्य सकृज्जले ॥ छित्तेषुणाऽपातयत् तं सूर्ये चाभिजिति स्थिते ॥ २६ ॥ दिवि दुंदु
भयो नेदुर्जयशब्दयुता भुवि ॥ देवाश्च कुसुमासारान् मुमुचुर्हर्षविह्वलाः ॥ २७ ॥ तद्वंगमाविशमहं कलनूपुराभ्यां
पद्भ्यां प्रगृह्य कनकोज्ज्वलरत्नमालाम् ॥ नूत्ने निवीय परिधाय च कौशिकाग्र्ये सत्रीडहासवदना कवरीधृतस्रक् ॥
॥ २८ ॥ उन्नीय वक्रमुरुकुंतलकुंडलत्विङ्गं गंडस्थलं शिशिरहा सकटाक्षमोक्षैः ॥ राज्ञो निरीक्ष्य परितः शनकैर्मुनारैरं
सेऽनुरक्तहृदया निदधे स्वमालाम् ॥ २९ ॥ तावन्मृदंगपटहाः शंस्रभेर्या नकादयः ॥ निनेदुर्नटनर्तक्यो नन्तुर्गायका
जगुः ॥ ३० ॥ एवं वृते भगवति मयेशे नृपयूथपाः ॥ न सेहिरे याज्ञसेनि स्पर्धतो हृच्छयातुराः ॥ ३१ ॥ मां तावद्रथ
मारोप्य हयरत्नचतुष्टयम् ॥ शार्ङ्गेमुद्यम्य सन्नद्धस्तथावाजौ चतुर्भुजः ॥ ३२ ॥ दारुकश्चोदयामास कांचनोपस्करं
रथम् ॥ मिषतां भूभुजां राज्ञि मृगाणां मृगराडिव ॥ ३३ ॥ तेन्वसज्जंत राजन्या निषेद्धं पथि केचन ॥ संयत्ता
उद्धतेष्वासा ग्रामसिंहा यथा हरिम् ॥ ३४ ॥

॥ ३० ॥ याज्ञसेनि हे द्रौपदि ईशे श्रीकृष्णे मयावृते सति स्पर्धतः स्पर्धमानाः । नन्वेवं परमैश्वर्यं दृष्टवतां कुनः स्पर्धाऽवसरस्तत्राह । हृच्छया
तुरा इति । हृच्छयेन कामेनातुरा त्रिवशाः । कामविजृम्भिता स्पर्धेति भावः ॥ ३१ ॥ हयरत्नानां चतुष्टयं यस्मिस्तं रथम् । द्वाभ्यां मामाङ्गिग्य
द्वाभ्यां धनुर्बाणौ गृहीत्वा चतुर्भुजस्तस्थौ ॥ ३२ ॥ मृगाणां मिषतां मृगराडिव तदा हरिर्जगामेति शेषो ज्ञातव्यः । दारुकस्यैव वा मृगराजो
पमा ॥ ३३ ॥ अन्वसज्जंत पृष्ठतः सक्ता बभूवुः । निषेद्धं प्रतिबंधं कर्तुं केचन पुग्तो गत्वा पथि संयत्ता बभूवुरित्यर्थः ॥ उद्धतेष्वासा ऊर्ध्वकृत

श्री. टी.
अ. ८३

॥ २२५ ॥

चापाः । ग्रामसिंहाः श्वानो हरिं सिंहं यथेति ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ रविं छादयन्ति ते रविच्छदा ध्वजेषु पटा यस्वां चित्राणि तोष्णानि यस्यां सा च
सा च । तां कुशस्थलीं पुरीं यदुपतिः समाविशत् । स्वकेतनं मंडलमस्तावलं वा ॥ ३६ ॥ महार्हवासः प्रभृतिभिः सुहृदादीन्पूजयामास ॥ ३७ ॥
दास्यादिभिः सहायुधानि पूर्णयापि ददौ ॥ ३८ ॥ इमा अष्टौ वयं सर्वसंगनिवृत्त्या तपसा स्वधर्मेणाद्धा साक्षात्तस्य गृहदासिका बभूविम ॥ ३९ ॥
क्षितिजये दिग्विजये जितानां राज्ञां कन्या नोऽस्मांस्तेन रुद्धा ज्ञात्वा ततो निर्मुच्य संसृतेर्विमोक्षो यस्मात्तत्पादांबुजमनुस्मरतीर्नः परिणिनायो

ते शाङ्गच्युतबाष्पौघैः कृत्तवाह्वंघ्रिकंधराः ॥ निपेतुः प्रधने केचिदके संत्यज्य दुद्रुवुः ॥ ३५ ॥ ततः पुरीं यदुपतिर
त्यलंकृतां रविच्छदध्वजपटचित्रतोरणाम् ॥ कुशस्थलीं दिवि भुवि चापि संस्तुतां समाविशत् तरणिरिव स्वकेतनम् ॥
॥ ३६ ॥ पिता मे पूजयामांस सुहृत्संबन्धिबांधवान् ॥ महार्हवासोलंकारैः शय्यासनपरिच्छदैः ॥ ३७ ॥ दासीभिः
सर्वसंपद्भिर्भटेभरथवाजिभिः ॥ आयुधानि महार्हाणि ददौ पूर्णस्य भक्तितः ॥ ३८ ॥ आत्मारामस्य तस्येमां वयं वै
गृहदासिकाः ॥ सर्वसंगनिवृत्त्याऽद्धा तपसा च बभूविम ॥ ३९ ॥ महिष्य ऊचुः ॥ भौमं निहत्य सगणं युधि तेन
रुद्धा ज्ञात्वाऽथ नः क्षितिजये जितराजकन्याः ॥ निर्मुच्य संसृतिविमोक्षमनुस्मरंतीः पादांबुजं परिणिनाय य आप्त
कामः ॥ ४० ॥ न वयं साध्वि साम्राज्यं स्वाराज्यं भोज्यमप्युत ॥ वैराज्यं पारमेष्ठ्यं च आनन्त्यं वा हरेः पदम् ॥ ४१ ॥

दवदत् । आप्तकामोऽपि यः ॥ ४० ॥ न वयमिति । साम्राज्यादि न कामयामहे किं तु एतस्य श्रीमत्पादरजो मूर्ध्ना वोढुं कामयामहे इति ।
ननु तस्य गृहिण्यो यूयं सर्वसंपद्वाजः किमेवं कामयध्वमतं आहुः । हे साध्वि । साम्राज्यं सार्वभौमपदम् । स्वाराज्यमैवं पदम् । भौज्यं तदुभय
भोगभाक्त्वम् । विविधं राजत इति विराट् तस्य भावो वैराज्यमणिमादिसिद्धिभाक्त्वमित्यर्थः । पारमेष्ठ्यं ब्रह्मपदम् । आनन्त्यं मोक्षम् । हरेः
पदं तत्सालोक्यादि न तु कामयामहे इति । यद्वा ब्रह्मचब्राह्मणोक्तक्रमेण प्रागादिदिक्चतुष्टयाधिपत्यानि साम्राज्यभौज्यस्वाराज्यवैराज्यानि

॥ २२६ ॥

व्याख्येयानि ॥ ४१ ॥ तत्किं तत्पादरज एव काम्यतेऽत आहुः । श्रियः • कुचकुङ्कुमगंधाढ्यमिति । ब्रह्मादिसेव्यया लक्ष्म्याऽपि सेवितत्वादिति भावः ॥ ४२ ॥ ननु तर्ह्यतिदुर्लभत्वात्किं तद्वाञ्छयाऽत आह । व्रजस्त्रिय इति । यद्यथा गावो गाः महात्मनोऽपि गाश्चारयतः पादस्पर्शं च गोपा यथा वाञ्छन्ति तद्वत् । तत्पराणां सुलभ इति भावः ॥ ४३ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कन्धोत्तरार्धे श्री० टीकायां त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥

कामयामह एतस्य श्रीमत्पादरजःश्रियः ॥ कुचकुंकुमगंधाढ्यं मूर्ध्ना वोढुं गदाभृतः ॥ ४२ ॥ ब्रजस्त्रियो यद्वाञ्छन्ति
पुलिचस्तृणवीरुधः ॥ गावश्चारयतो गोपाः पादस्पर्शं महात्मनः ॥ ४३ ॥ इति श्रीभाग० महापु० दशमस्कंधोत्तरार्द्धे
त्र्यशीतितमोऽध्यायः ॥ ८३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ श्रुत्वा पृथा सुवलपुत्र्यथ याज्ञसेनी माधव्यथ क्षितिपपत्न्य उत स्व
गोप्यः ॥ कृष्णोऽखिलात्मनि हरौ प्रणयानुबंधं सर्वा विसिस्म्युरलमश्रुकलाकुलाक्ष्यः ॥ १ ॥ इति संभाष्यमाणासु
स्त्रीभिः स्त्रीषु नृभिर्नृषु ॥ आययुर्मुनयस्तत्र कृष्णरामदिदृक्षया ॥ २ ॥ द्वैपायनो नारदश्च च्यवनो देवलोऽसितः ॥
विश्वामित्रः शतानन्दो भारद्वाजोऽथ गौतमः ॥ ३ ॥ रामः सशिष्यो भगवान्वसिष्ठो गालवो भृगुः ॥ पुलस्त्यः कश्यपः
पोऽत्रिश्च मार्कण्डेयो बृहस्पतिः ॥ ४ ॥ द्वितस्त्रितश्चैकतश्च ब्रह्मपुत्रस्तथांगिराः ॥ अगस्त्यो याज्ञवल्क्यश्च वामदेवादयो
ऽपरे ॥ ५ ॥ तान्दृष्ट्वा सहसोत्थाय प्रागासीना नृपादयः ॥ पांडवाः कृष्णरामौ च प्रणेमुर्विश्ववंदितान् ॥ ६ ॥ ताना
नर्चुर्यथा सर्वे सहरामोऽच्युतोर्चयत् ॥ स्वागतासनपाद्यार्घ्यमाल्यधूपानुलेपनैः ॥ ७ ॥ उवाच सुखमासीनान्भगवान्ध
र्मगुप्तनुः ॥ सदसंस्तस्य महतो यतवाचोऽनुशृण्वतः ॥ ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ अहो वयं जन्मभृतो लब्धं कात्स्नर्येन
तत्फलम् ॥ देवानामपि दुष्प्रापं यद्योगेश्वरदर्शनम् ॥ ९ ॥

चतुर्भिरधिकाशीतितमे मुनिसमागमे । वसुदेवमखोत्साहबंधुप्रस्थापनादिकम् ॥ १ ॥ सुबलपुत्री गांधारी । माधवी सुभद्रा । क्षितिपानां राज्ञां
पत्न्यः । स्वगोप्यः कृष्णभक्ता गोप्यः विसिस्म्युर्विस्मयं चक्रुः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ आनर्चुरर्चितवन्तः ॥ ७ ॥ धर्मगोप्त्री तनुर्यस्य
स धर्मशुतनुः । यता नियता वाग्यस्य तस्य सदसः ॥ ८ ॥ जन्मभृतः सफलजन्मानः । तत्फलं जन्मफलम् । किं तत् । यद्योगेश्वरदर्शनम् ॥ ९ ॥

अ. ८४

W-2-26R

किं च शुष्माकं दर्शनमेव तावदेवानामपि दुष्प्रापमस्माकं तु स्पर्शनादिकमपि कथं नु वटितमिति विस्मयेनाह । किमिति । स्वल्पतपसां तीर्थस्नानादिमात्रे तपो बुद्धिर्येषां तथाऽर्चायां प्रतिमायां देव इति चक्षुर्दृष्टिर्येषां तेषां योगेश्वरदर्शनादिकमिदं किमसंभावितमित्यर्थः ॥ १० ॥ एतत्प्रपञ्चयति न ह्यम्मयानीति त्रिभिः ॥ ११ ॥ वाङ्मनसयोरप्युपासनाविषयत्वम् । “यो वाचं ब्रह्मेत्युपास्ते मनो ब्रह्मेत्युपास्ते” इति श्रुतेः । अघं तन्मूलमज्ञानं न हरंति । अत्र हेतुः । भेदकृतो भेदकर्तारः । यद्वा भेदबुद्धिं कुर्वतः पुंसः । विपश्चितो निरस्तभेदाः । ते तु मुहूर्त

किं स्वल्पतपसां नृणामर्चायां देवचक्षुषाम् ॥ दर्शनस्पर्शनप्रश्नप्रह्वपादार्चनादिकम् ॥ १० ॥ न ह्यम्मयानि तीर्थानि न देवा मृच्छिलामयाः ॥ ते पुनंत्युरुकालेन दर्शनादेव साधवः ॥ ११ ॥ नाग्निर्न सूर्यो न च चंद्रतारका न भूर्जलं स्व श्वसनोऽथ वाङ् मनः ॥ उपासिता भेदकृतो हरंत्यघं विपश्चितो घ्नंति मुहूर्तसेवया ॥ १२ ॥ यस्यात्मबुद्धिः कुणपे त्रिधातुके स्वधीः कलत्रादिषु भौम इज्यधीः ॥ यत्तीर्थबुद्धिः सलिले न कर्हिचिज्जनेष्वभिज्ञेषु स एव गोप्स्वरः ॥ १३ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ निशम्येत्यं भगवतः कृष्णस्याकुण्ठमेधसः ॥ वचो दुरन्वयं विप्रास्तूष्णीमासन्भ्रमद्वियः ॥ १४ ॥ चिरं विमृश्य मुनय ईश्वरस्येशितव्यताम् ॥ जनसंग्रह इत्यूचुः स्मयंतस्तं जगद्गुरुम् ॥ १५ ॥

मात्रसेवयैवाघं घ्नंतीति ॥ १२ ॥ अतः साधून्विहायान्यत्रात्मादिबुद्ध्या सज्जमानोऽतिमंद इत्याह । यस्येति । आत्मबुद्धिरहमिति बुद्धिः । त्रयो धातवो वातपित्तंश्लेष्माणः प्रकृतयो यस्य तस्मिन्कुणपे शरीरे स्त्रीपुत्रादिषु स्वधीः स्वीया इति बुद्धिः । भौमे भूविकारे इज्यधीर्देवताबुद्धिः । यद्यस्य तीर्थबुद्धिस्तीर्थमिति बुद्धिः । अभिज्ञेषु तत्त्ववित्सु यस्य ता बुद्धयो न संति स एव गोष्वापि खरो दारुणोऽत्यविवेकी । यद्वा गवां तृणा दिभारवाहः खरो गर्दभ इति ॥ १३ ॥ दुरन्वयमननुरूपम् । भ्रमंत्यनवस्थिता बुद्धिर्येषां ते ॥ १४ ॥ ईशितव्यतामनीश्वरतां कर्माधिकारितां जनसंग्रह

१ प्रहः प्रणामः । २ अम्मयानि तीर्थानि मृच्छिलामया देवा न पुनन्ति इति न तर्हि उरुकाळेन कालक्षेपं कृत्वा पुनन्ति, साधवस्तु दर्शनादेव । अथवा उरुकाळेन इत्यस्य मध्यमणिन्यायेन हयोः संबंधः उरुकाळेन गुरुज्ञानेन दर्शनाज्ञानं तेन च पापहानिः । ३ दुरन्वयम् अन्वेतुं ज्ञातुमशक्यं दुर्ज्ञेयमित्यर्थो वा ।

ग. ६. उ.
॥ २२७ ॥

मात्रमेतदित्युक्तः । स्मयंतो हसंतः ॥ १५ ॥ अनन्वयं विवृण्वंत आहुर्द्राभ्याम् । यन्माययेति । तत्त्ववित्सूतमा अपि वयम् । काऽसौ माया यया
विमोहिता इति तामाहुः । यदिति । यद्यस्मादीहया नस्त्रेष्टितेन गूढः सन्नीशितव्यायत्यनीश्वरवदाचरति भवान् । नन्वहमीश्वरश्चेत्किमित्येव
माचरेयं तत्राहुः । अहो इति । भगवतस्तव विचेष्टितं विचित्रमतव्यम् ॥ १६ ॥ भगवत्त्वमेवाहुः । अनीह इति । अनीहोऽक्रिय एव । आत्मना स्वरूप
मात्रेण । बहुषेत्यत्र दृष्टान्तः । यथा भौमैरिति । भौमैर्वटादिविकारैरुपलक्षिता । “वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम्” इति
श्रुतेः । ननु कथमहं जगत्सृष्ट्यादिकर्ता वसुदेवपुत्रत्वादिति तत्राहुः । अहो इति । विभूम्नः परिपूर्णस्य तवेदं जन्मादिचरितं विडम्बनमनुकरणमात्रं
यन्मायया तत्त्व विदुत्तमा वयं विमोहिता विश्वसृजामधीश्वराः ॥ यदीशितव्यायति गूढ ईहया अहो विचित्रं भगव
द्विचेष्टितम् ॥ १६ ॥ अनीह एतद्बहुधैक आत्मना सृजत्यक्त्यति न बध्यते यथा ॥ भौमैर्हि भूमिर्बहुनामरूपिणी अहो
विभूम्नश्चरितं विडम्बनम् ॥ १७ ॥ अथापि काले स्वजनाभिगुप्तये विभर्षि सत्त्वं खलनिग्रहाय च ॥ स्वलीलया वेदपथं
सनातनं वर्णाश्रमात्मा पुरुषः परो भवान् ॥ १८ ॥ ब्रह्म ते हृदयं शुक्लं तपः स्वाध्यायसंयमैः ॥ यत्रोपलब्धं सद्यत्तम
व्यक्तं च ततः परम् ॥ १९ ॥ तस्माद् ब्रह्मकुलं ब्रह्मन् शास्त्रयोनेस्त्वमात्मनः ॥ सभाजयसि सद्धाम तद् ब्रह्मण्याग्रणी
र्भवान् ॥ २० ॥ अद्य नो जन्मसाफल्यं विद्यायास्तपसो दृशः ॥ त्वया संगम्य सद्गत्या यदंतः श्रेयसां परः ॥ २१ ॥
न तु तत्त्वमिति ॥ १७ ॥ जनसंग्रहमाहुः अथापीति त्रिभिः । सत्त्वं शुद्धसत्त्वात्मकं रूपं विभर्षि । स्वलीलया आचारेण वेदपथं च विभर्षि ॥
॥ १८ ॥ अत एव ब्राह्मणेषु बहुमानमपि करोषीति सहेतुकमाहुः । ब्रह्मेति । ब्रह्म वेदाख्यं शुक्लं शुद्धं ते हृदयमंतरंगं रूपम् । कुत इत्यत
आहुः । यत्रेति । यत्र ब्रह्मणि व्यक्तं कार्यमव्यक्तं कारणं ततः परं सन्मात्रं ब्रह्म च तपआदिभिरुपलब्धं तद्ब्रह्म ॥ १९ ॥ तस्माद्देदहृदयत्वा
द्देदप्रवर्तकं ब्राह्मणकुलं शास्त्रयोनेर्वेदप्रमाणकस्य तव सद्धाम श्रेष्ठमुपलब्धिस्थानं सभाजयसि संप्रजयसि तत्तस्मादेव कारणात्त्वं ब्रह्मण्याग्रणी
मग्रणीर्मुख्यस्तत्प्रवर्तकः सन्कर्माचरसीत्यर्थः ॥ २० ॥ तस्मादीश्वरस्य तवेदं जनसंग्रहमात्रं वयं तु तव संगत्या कृतार्था इत्याहुः अद्येति

१ सेवकवदाचरतीत्यर्थः । २ दृशोः इति पाठान्तरम् ।

मी. टी.
अ. ८४

॥ २२७ ॥

षड्भिः । सतां गत्या त्वया संगम्यसंगं प्राप्य । यद्यस्मात्त्वं श्रेयसां परोऽवधिः ॥ २१ ॥ २२ ॥ एकस्मिन्नेव स्थाने आरामो येषां तेऽपि । कालं सृष्ट्यादिकारणम् । ईश्वरं नियन्तारम् ॥ २३ ॥ एतत्सदृष्टांतमाहुः । यथेति । शयानः स्वप्नान्पश्यन् । गुणतत्त्वदृक् स्वप्नविषयेषु तत्त्वदृष्टिः नाममात्रमिन्द्रियेण मनसा आभातं सिंहव्याघ्रादिरूपमात्मानं वेद तद्रहितं देवदत्तादिरूपमात्मानं न वेद यथा ॥ २४ ॥ एवं त्वा त्वां नाममात्रेषु स्वप्नादितुल्येषु विषयेष्विन्द्रियैर्या ईहा प्रवृत्तिः सैव माया तया विभ्रमच्चित्तो न वेद । स्मृतेर्विवेकस्योपप्लवान्नाशात् ॥ २५ ॥ अघौघस्य मर्षं नाशं करोति यद्गंगाख्यं तीर्थं

नमस्तस्मै भगवते कृष्णायाकुण्ठमेधसे ॥ स्वयोगमायया छन्नमहिम्ने परमात्मने ॥ २२ ॥ न यं विदंत्यमी भूपा एका रामाश्च वृष्णयः ॥ मायाजवनिकाच्छन्नमात्मानं कालमीश्वरम् ॥ २३ ॥ यथा शयानः पुरुष आत्मानं गुणतत्त्वदृक् ॥ नाममात्रेन्द्रियाभातं न वेदरहितं परम् ॥ २४ ॥ एवं त्वा नाममात्रेषु विषयेष्विन्द्रियेहया ॥ मायया विभ्रमच्चित्तो न वेद स्मृत्युपप्लवात् ॥ २५ ॥ तस्याद्य ते ददृशिमांघ्रिमघौघमर्षतीर्थास्पदं हृदि कृतं सुविपकयोगैः ॥ उत्सिक्तमक्त्युपहताशयजीवकोशा आपुर्भवद्गतिमथोऽनुगृहाण भक्तान् ॥ २६ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इत्यनुज्ञाप्य दाशार्हं धृतराष्ट्रं युधिष्ठिरम् ॥ राजर्षे स्वाश्रमान्गतुं मुनयो दधिरे मनः ॥ २७ ॥ तद् वीक्ष्य तानुपव्रज्य वसुदेवो महायशाः ॥ प्रणम्य चोपसंगृह्य बभाषेदं सुयंत्रितः ॥ २८ ॥ वसुदेव उवाच ॥ नमो वः सर्वदेवेभ्यः ऋषयः श्रोतुमर्हथ ॥ कर्मणा कर्मनिर्हारो यथा स्यान्नस्तदुच्यताम् ॥ २९ ॥

तस्यास्पदमाश्रयं तैर्भिः सुविपकयोगैरपि हृदि कृतं केवलं न तु दृष्टं तस्य तैर्भिः ददृशिम दृष्टवन्तो वयं बहुभिः पुण्यैरतोऽस्मान् भक्ताननुगृहाण । भक्तान् कृत्वाऽनुग्रहं कुर्वित्यर्थः । नमु किं भक्त्या यथापूर्वं तप एव तप्यतामिति नेत्याहुः । उत्सिक्ता उद्रिक्ता या भक्तिस्तयोपहता आशयलक्षणो जीवकोशो येषां त एव पूर्वं भवद्गतिमापुर्नान्य इति ॥ २६ ॥ २७ ॥ उपसंगृह्य चरणौ पाणिभ्यां धृत्वा । बभाषे इदमिति संधिरार्षः ॥ २८ ॥ सर्वे देवा येषु तेभ्यः । “यावन्तीर्वे देवतास्ताः सर्वा वेदविदि ब्राह्मणे वसन्ति” इति श्रुतेः । कर्मणा यथा कृतेन वा कर्मणा

निर्हारी निरासो भवति तदुच्यताम् ॥ २९ ॥ श्रीकृष्णं हित्वाऽस्मान्पृच्छतीति विस्मितान्प्रत्याह । नातीति । बुभुत्सया बोद्धुमिच्छया ॥ ३० ॥ तत्रत्यो गंगातीरवासी ॥ ३१ ॥ श्रीकृष्णेऽभक्तत्वमानोऽविद्याविजृम्भिक इत्याह यस्येति द्वाभ्याम् । अनुभूतिर्ज्ञानं कुतश्चिदपि न रिष्यति । न नश्यति तदेवाह कालेन कर्कटिकाफलवत् । अस्य विश्वस्य लयोत्पत्त्यादिनाऽपि । स्वतश्च विद्युदादिवत् । अन्यस्माच्च मुद्रादेर्ग्न्यादिवत् । गुणतो रूपासंतरोत्पत्तेः पूर्वरूपादिना देहादिवत् ॥ ३२ ॥ तमेव कुतश्चिदप्यव्याहतानुभवमत एवेश्वरम् । किं च अद्वितीयं कृष्णमन्यः प्राकृत नारद उवाच ॥ नातिचित्रमिदं विप्रा वसुदेवो बुभुत्सया ॥ कृष्णं मत्वाऽर्भकं यन्नः पृच्छति श्रेय आत्मनः ॥ ३० ॥ सन्नि कर्षोऽत्र मर्त्यानामनादरणकारणम् ॥ गांगं हित्वा यथाऽन्यांभस्तत्रत्यं याति शुद्धये ॥ ३१ ॥ यस्यानुभूतिः कालेन लयो त्पत्त्यादिनाऽस्य वै ॥ स्वतोऽन्यस्माच्च गुणतो न कुतश्चन रिष्यति ॥ ३२ ॥ तं क्लेशकर्मपरिपाकगुणप्रवाहैरव्याहतानुभव मीश्वरमद्वितीयम् ॥ प्राणादिभिः स्वविभवैरुपगूढमन्यो मन्येत सूर्यमिव मेघहिमोपरागैः ॥ ३३ ॥ अथोचुर्मुनयो राज न्नाभाष्यानकदुन्दुभिः ॥ सर्वेषां शृण्वतां राज्ञां तथैवाच्युतरामयोः ॥ ३४ ॥ कर्मणा कर्मनिर्हार एष साधुनिरूपितः ॥ यच्छ्रद्धया यजेद् विष्णुं सर्वयज्ञेश्वरं मखैः ॥ ३५ ॥ चित्तस्योपशमोऽयं वै कविभिः शास्त्रचक्षुषा ॥ दर्शितः सुगमो योगो धर्मश्चात्ममुदावहः ॥ ३६ ॥ अयं स्वस्त्ययनः पंथा द्विजातेर्गृहमेधिनः ॥ यच्छ्रद्धयाऽऽप्तवित्तेन शुक्लेनेज्येत पुरुषः ॥ ३७ ॥ उपगूढमाच्छन्नं मनुष्यं मन्येत । कैः क्लेशकर्मादिभिः । तत्राक्लेशरागादयश्च तत्पूर्वकाणि कर्माणि च तत्परिपाके सुखदुःखे च सत्त्वादीनां गुणानां पुनः प्रवाहश्च तैः प्राणादिभिश्च स्वैर्विभवैः स्वकार्यैः । अत्र दृष्टान्तः । मेघहिमोपरागैरभ्रतुषारराहुभिः स्वविभवैः सूर्यमिवेति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ चित्तस्योपशम उपशमहेतुः । योगो मोक्षोपायश्च । शनैरात्ममुदमावहतीति तथा सुगमः प्रवृत्त्याश्रयत्वात् । धर्मश्चावश्यकः । अन्यथा विहिताकरणेन मालिन्यप्रसंगात् ॥ ३६ ॥ ननु “न कर्मणा न प्रजया धनेन त्यागेनैके अमृतत्वमानशुः” इत्यादीनां त्यागस्यैव विहितत्वात्कथं

१ अन्यत्पुण्यजलम् । ‘तिस्रः कोट्योर्ध्वकोटी च तीर्थानां वायुरब्रवीत् ॥ तान्येव जाह्नवीजले’ इत्युक्तत्वात् । २ कर्मणा कर्मनिर्वापणं पंकांभसा पंकप्रक्षालनमिवानुपपन्नमित्याशङ्क्य ब्रह्मार्पणबुद्ध्याऽनु तिस्रं तत्समर्थं भवति चिकित्सितद्रव्यमिवेत्याह कर्मणेति, अथवा कर्मणा कर्मचरणेन कर्मणा निर्हारो निरासः कर्मणि अकर्मतेत्यर्थः ।

कर्म मोक्षोपाय इत्याशंक्यादावेव त्यागेस्याशक्यत्वादित्याशयेनाहुः अयमिति सार्धचतुर्भिः । स्वस्त्ययनः स्वस्ति क्षेममीयतेऽनेनाति तथा । श्रद्धया । निष्कामतया शुक्लेन शुद्धेनात्मेन वित्तेन पुरुष ईश्वर इज्येतेति यदेष पंथाः ॥ ३७ ॥ स्वस्त्यनमाहुः । वित्तैषणामिति । वित्तफल भूयैर्ज्ञेदानैश्च वित्तैषणां वित्तेच्छां विसृजेत् । गृहैर्गृहोचितैर्भोगैर्दारसुतैषणां विसृजेत् । तदनुभवेनैव तदौत्सुक्यनिवृत्तेः । देहे मृते आत्मनः स्वर्गादिलोकेषणां कालेन क्षयानुसंधानेन विसृजेत् । देव हे वसुदेव । यद्वा देवकालेन देवानामपि मृत्युना मृत्युहेतुभूतेनेत्यर्थः । अत्राचारं प्रमाणयति । ग्राम इति ॥ ३८ ॥ किं च ऋणैरिति । तथा च श्रुतिः । 'जायमानो ह वै ब्राह्मणस्त्रिभिर्ऋणवाञ्छायते ब्रह्मचर्येण ऋषिभ्यो वित्तैषणां यज्ञदानैर्गृहैर्दारसुतैषणाम् ॥ आत्मलोकेषणां देव कालेन विसृजेद् बुधः ॥ ३८ ॥ ग्रामे त्यक्तैषणाः सर्वे ययुर्धीरास्तपोवनम् ॥ ऋणैस्त्रिभिर्द्विजो जातो देवर्षिपितॄणां प्रभो ॥ यज्ञाध्ययनपुत्रैस्तान्यनिस्तीर्य त्यजन् पतेत् ॥ ३९ ॥ त्वं त्वद्य मुक्तो द्वाभ्यां वै ऋषिपित्रोर्महामते ॥ यज्ञैर्देवर्षामुन्मुच्य निर्ऋणोऽशरणो भव ॥ ४० ॥ वसुदेव भवान् नूनं भक्त्या परमया हरिम् ॥ जगतामीश्वरं प्रार्चः स यद् वां पुत्रतां गतः ॥ ४१ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ इति तद् चनं श्रुत्वा वसुदेवो महामनाः ॥ तानृषीन्तृत्विजो वव्रे मूर्ध्नाऽऽनम्य प्रसाद्य च ॥ ४२ ॥ त एनमृषयो राजन्वृता धर्मेण धार्मिकम् ॥ तस्मिन्नयाजयन्क्षेत्रे मखैरुत्तमकल्पकैः ॥ ४३ ॥ तद्दीक्षायां प्रवृत्तायां वृष्णयः पुष्करस्रजः ॥ स्नाताः सुवाससो राजन् राजानः सुद्वलंकृताः ॥ ४४ ॥

यज्ञेन देवेभ्यः प्रजया पितृभ्यः' इत्यादि । तान्यनिस्तीर्य तेषामृणान्यनपाकृत्य । तथा च मनुः । 'ऋणानि त्रीण्यपाकृत्य मनो मोक्षे निवेशयेत् । अनपाकृत्य मोक्षं तु सेवमानो व्रजत्यधः' इति ॥ ३९ ॥ निर्ऋणो निर्मुक्तऋणः । अशरणो भव गृहात्प्रव्रज ॥ ४० ॥ किं च अविशुद्धचित्तानामयं क्रमस्त्वं तु कृतार्थ एवेत्याहुः । वसुदेवेति । भवान्नूनं निश्चितं परमया प्रेमलक्षणया भक्त्या हरिम् । प्रार्चोऽर्चितवान् । यद्य स्मात् वां युवयोः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

आलिप्ताः कुंकमादिभिः । वस्तुपाणसो गृहीतार्हणहस्ताः ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ अक्तं नेत्रयो रंजनेन । अभ्यक्तं सर्वाङ्गेषु नवनीतेन ॥ ४७ ॥ ताभिः
पत्नीभिः सहितो दीक्षितो विरेजे ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ जीवेशौ सर्वजीवानामीशौ ॥ ५० ॥ अनुयज्ञं प्रतियज्ञम् । आघ्रातसर्वाङ्गाः प्राकृता ज्योति
ष्टोमदर्शपूर्णमासादयस्तेभ्यश्चोदनालिङ्गादिभिरतिदेशप्राप्ताङ्गा वैकृताः सौरसत्रादयस्तेः सर्वेः । द्रव्यं पुरोडाशादि । ज्ञानं मंत्रः । क्रिया कर्म ।
तन्महिष्यश्च मुदिता निष्कंकंठयः सुवाससः ॥ दीक्षाशालामुपाजग्मुरालिप्ता वस्तुपाणयः ॥ ४५ ॥ नेदुर्मृदंगपटहशंख
भेर्यान्कादयः ॥ ननृतुर्नटनर्तक्यस्तुष्टुवुः सूतमाङ्गधाः ॥ जगुः सुकंठयो गन्धर्व्यः संगीतं सहभर्तृकाः ॥ ४६ ॥ तमभ्य
षिचन् विधिवदक्तमभ्यक्तमृत्विजः ॥ पत्नीभिरष्टादशभिः सोमराजभिवोडुभिः ॥ ४७ ॥ ताभिर्दुकूलबलयैर्हारनूपुरकु
डलैः ॥ स्वलंकृताभिर्विवभौ दीक्षितोऽजिनसंवृतः ॥ ४८ ॥ तस्यर्त्विजो महाराज रत्नकौशेयवाससः ॥ ससदस्या
विरेजुस्ते यथा वृत्रहणोऽध्वरे ॥ ४९ ॥ तदा रामश्च कृष्णश्च स्वैःस्वैर्वैद्युभिरन्वितौ ॥ रेजतुः स्वसुतैर्दारैर्जीवेशौ स्ववि
भूतिभिः ॥ ५० ॥ ईजेऽनुयज्ञं विधिना अग्निहोत्रादिलक्षणैः ॥ प्राकृतैर्वैकृतैर्यज्ञैर्द्रव्यज्ञानक्रियेश्वरम् ॥ ५१ ॥ अथर्त्वि
ग्भ्योऽददात् काले यथाम्नातं स दक्षिणाः ॥ स्वलंकृतेभ्यो विप्रेभ्यो गोभूकन्या महाधनाः ॥ ५२ ॥ पत्नीसंयाजावभृथ्यै
श्चरित्वा ते महर्षयः ॥ सस्रु रामहृदे विप्रा यजमानपुरःसराः ॥ ५३ ॥ स्नातोऽलंकारवासांसि बन्दिभ्योऽदत्त तथा
स्त्रियः ॥ ततः स्वलंकृतो वर्णानाश्चभ्योऽन्नेन पूजयत् ॥ ५४ ॥ बन्धून् सदारान् समुतान् पारिवर्हेण भूयसा ॥ विद
भकोसलकुरुन् काशिकेकयसंजयान् ॥ ५५ ॥
तेषामीश्वरम् ॥ ५१ ॥ ५२ ॥ ५३ सस्रुः स्नानं चकुः ॥ ५३ ॥ आश्वभ्यः शुनोऽग्न्याप्य । अन्नेन पूजयदपूजयत् ॥ ५४ ॥ बन्ध्वादिचा
रणांतान्पारिवर्हेण प्रीतिदानेन चापूजयत् । ते च सर्वे प्रययुः ॥ ५५ ॥

१ “हिण्यं रजतं वापि गृहीत्वा क्रमुकं फलम् । शालां विशेषज्ञपत्नी शपेयुस्त्वन्यथा सुराः॥” इत्युक्तत्वादितिभावः ।
२ सप्तदश विरेजुस्ते इति पाठान्तरम् ।
३ वृत्रहण इन्द्रस्य ।

॥ ५६ ॥ प्रयाणे केषांचिद्विशेषमाह धृतराष्ट्र इति द्वाभ्याम् । अनुजो विदुरः । पार्था युधिष्ठिरभीमार्जुनाः । यमौ नकुलसहदेवौ ॥ ५७ ॥ सौहृदेना
क्लिन्नानि चेतांसि येषां ते ॥ ५८ ॥ ५९ ॥ मनोरथो यज्ञविषयस्तमेव महार्णवम् ॥ ६० ॥ शूराणां बलेन योगिनां ज्ञानेनापीत्यर्थः ॥ ६१ ॥
तत्कुतस्तत्राह । अस्मास्विति । कृताज्ञेषु कृतदुपकारमजानत्सु सत्तमैर्भवद्विरप्रतिकल्पा अनुपमा मैत्रीयमर्पिता अफलाऽपि प्रत्युपकारशून्यापि

सदस्यत्विक्सुरगणान् नृभूतपितृचारणान् ॥ श्रीनिकेतमनुज्ञाप्य शंसंतः प्रययुः क्रतुम् ॥ ५६ ॥ धृतराष्ट्रोनुजः पार्था
भीष्मो द्रोणः पृथा यमौ ॥ नारदो भगवान् इत्यासः सुहृत्संबन्धिवान्धवाः ॥ ५७ ॥ बंधून् परिष्वज्य यदून् सौहृदाऽऽक्लि
न्नचेतसः ॥ ययुर्विरहकृच्छ्रेण स्वदेशांश्चापरेजनाः ॥ ५८ ॥ नंदस्तु सह गोपालैर्वृहत्या पूजयार्चितः ॥ कृष्णरामोग्रसे
नाद्यैर्न्यवात्सीद बंधुवत्सलः ॥ ५९ ॥ वसुदेवोऽजसोत्तीर्य मनोरथमहार्णवम् ॥ सुहृद्वृतः प्रीतमना नंदमाह करे स्पृ
शन् ॥ ६० ॥ वसुदेव उवाच ॥ भ्रातरीशकृतः पाशो नृणां यः स्नेहसंज्ञितः ॥ तं दुस्त्यजमहं मन्ये शूराणामपि योगि
नाम् ॥ ६१ ॥ अस्मास्वप्रतिकल्पेयं यत्कृताऽज्ञेषु सत्तमैः ॥ मैत्र्यर्पिताऽफला वापि न निवर्तेत कर्हिचित् ॥ ६२ ॥
प्रागकल्पाच्च कुशलं भ्रातर्वीनाचराम हि ॥ अधुना श्रीमदांधाक्षा न पश्याम पुरः सतः ॥ ६३ ॥ मां राज्यश्रीरभू
त्पुंसः श्रेयस्कामस्य मानद ॥ स्वजनानुत बंधून् वा न पश्यन्ति ययांधटक् ॥ ६४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं सौहृदशै
थिल्यचित्त-आनकदुन्दुभिः ॥ सरोद-तत्कृतां मैत्र्यां स्मरन्नथ विलोचनः ॥ ६५ ॥ नंदस्तु सख्युः प्रियकृत्प्रेम्णा गोविंद
रामयोः ॥ अद्यश्च इति मासांस्त्रीन्यदुभिर्मानितोऽवसत् ॥ ६६ ॥

कर्हिचिद्यद्यस्मान्न निवर्तेत तस्मादीश्वरकृतः पाशोऽयं भवतामिति गम्यत इत्यर्थः ॥ ६२ ॥ अफलत्वमेवाह । प्रागिति । हे भ्रातः अकल्पाद
सामर्थ्याद्भः कुशलं प्रियं न ह्याचराम न कृतवन्तो वयम् । श्रीमदेनांधान्यक्षीणि येषां ते ॥ ६३ ॥ राज्यश्रीर्मा भूत् । छांदसोऽडागमः ॥ ६४ ॥
॥ ६५ ॥ अद्यश्च इति प्रातर्निर्गमेऽद्यैवापराह्णे गम्यतामित्यपराह्णे निर्गमे श्वो गम्यतामिति पुनःपुनरेवं मानितः ॥ ६६ ॥

॥ ६७ ॥ यापितो महासैन्येन प्रस्थापितः ॥ ६८ ॥ ६९ ॥ ७० ॥ यदुदेवस्य वसुदेवस्य महोत्सवं यज्ञादिलक्षणं सुहृत्संदर्शनादिकं चेति ॥ ७१ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कन्धोत्तरार्धे श्री० टीकायां चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ पंचाशीतितमे रामकृष्णौ संप्रार्थितौ सुतौ ॥ पित्रे ज्ञानमथो मात्रे मृतान्पुत्रानयच्छताम् ॥ १ ॥ नंदयित्वा कुरुक्षेत्रयात्रायां सुहृदो बहून् ॥ तत्त्वज्ञानं ततः पित्रोरादिशन्मृतसूनुभिः ॥ २ ॥ ततः कामैः पूर्यमाणः सत्रजः सहबान्धवः ॥ पराद्धर्चाभरणक्षौमनानानर्घ्यपरिच्छदैः ॥ ६७ ॥ वसुदेवोऽग्रसेनाभ्यां कृष्णो हवबलादिभिः ॥ दत्तमादाय पारिवर्हं यापितो यदुभिर्ययौ ॥ ६८ ॥ नन्दो गोपाश्च गोप्यश्च गोविंदचरणांबुजे ॥ मनः क्षिप्तं पुनर्हर्तुमनीशां मथुरां ययुः ॥ ६९ ॥ “पाण्डवाश्च महात्मानः पृथा च नृपसत्तमं ॥ अनुज्ञाताः केशवेन बाष्प गद्गदभाषिणः ॥ शक्रप्रस्थं ययुः सर्वे स्वजनैः परिवारिताः ॥ १ ॥” बंधुषु प्रतियातेषु वृष्णयः कृष्णदेवताः ॥ वीक्ष्य प्रावृ षमासन्नां ययुर्द्वारवर्ती पुनः ॥ ७० ॥ जनेभ्यः कथयांचक्रुर्यदुदेवमहोत्सवम् ॥ यदासीत्तीर्थयात्रायां सुहृत्संदर्शनादि कम् ॥ ७१ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे तीर्थयात्रानुवर्णनं नाम चतुरशीतितमोऽध्यायः ॥ ८४ ॥ श्रीबादरायणिरुवाच ॥ अथैकदात्मजौ प्राप्तौ कृतपादाभिवंदनौ ॥ वसुदेवोऽभिनंद्याहं प्रीत्या संकर्षणाच्युतौ ॥ १ ॥ मुनीनां स वचः श्रुत्वा पुत्रयोर्धामसूचकम् ॥ तद्वीर्यैर्जातविश्रम्भः परिभाष्याभ्यभाषत ॥ २ ॥ कृष्णकृष्ण महायो गिनसंकर्षण सनातन ॥ जाने वामस्य यत्साक्षात्प्रधानपुरुषौ परौ ॥ ३ ॥ यत्र येन यतो यस्य यस्मै यद्यद्यथा यदा ॥ स्यादिदं भगवान्साक्षात्प्रधानपुरुषेश्वरः ॥ ४ ॥

॥ १ ॥ धाम प्रभावस्तत्सूचकम् । जातविश्रम्भ उत्पन्नविश्वासः । परिभाष्य सम्बोध्य ॥ २ ॥ अस्य विश्वस्य यत्साक्षात्स्वरूपभूतं कारणं प्रधानपुरुषौ नाम परौ तयोरपि कारणत्वेनेश्वरौ च साक्षाद्वा युवामिति जाने ॥ ३ ॥ नन्विदं विश्वमनेकैः कारकैर्जायमानं कुतः प्रधानपुरुषा

१ परिच्छदैः मोगोपकरणैः । २ प्रायः सर्वसंमतमेतत्सार्धपद्यम् । ३ एतदत्राप्यायसमाप्तौ पद्यं बालवोधिनीसंमतम् ‘य इदं कीर्तयेन्नित्यं शृणुयाद्वाय मक्तिः । ऋणत्रयविनिर्मुक्तो गोविन्दस्य प्रियो भवेत् ॥’ इति ।

त्मकं कुतस्तरामावयोस्तत्कारणत्वेनेश्वरत्वं तत्राह । यत्रेति । यत्राधिकरणे । येन कर्त्रा करणेन च । यतः अपादानात् । यस्य सम्बन्धेन । षष्ठ्यर्थस्याकारकत्वेऽपि निमित्ततोक्ता । यस्मै संप्रदानाय । यद्यदिति प्रयोज्यकर्तृकर्मकारके दर्शिते । ननु तयोर्नास्ति भेदः । यथोक्तम् । 'करोति क्रियमाणेन न कश्चित्कर्मणा विना ॥ भवत्यर्थस्य कर्ता च करोतेः कर्म जायते' ॥ तथा । 'करोत्यर्थस्य यः कर्ता भवितुः स प्रयोजकः । भविता तमपेक्षयाथ प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते' इति च । सत्यम् । तथाऽप्यवस्थाभेदे भेदो विवक्षितः । दृश्यते चावस्थाभेदः । तण्डुलानोदनं पचति मृदं घटं करोतीति । तदेवं सप्त विभक्त्यर्था दर्शिताः । यथेति यदेति च क्रियाविशेषणभूतानामन्येषां चाव्ययानामर्थाः । स्यादिति क्रियापदार्थोपलक्षणम् । एवं सर्वं प्रपंचमनृद्य तत्कारणस्य भगवंद्रूपतां विधत्ते । इदं साक्षादिति । प्रधानं भोग्यं पुरुषो भोक्ता तयोरीश्वरो भगवांस्त्वमेव साक्षा

एतन्नानाविधं विश्वमात्मसृष्टमधोक्षज ॥ आत्मनानुप्रविश्यात्मन्प्राणो जीवो विभर्ष्यजः ॥ ५ ॥

प्राणादीनां विश्वसृजां शक्तयो याः परस्य ताः ॥ पारतन्त्र्याद्वै सादृश्याद्वयोश्चेष्टैव चेष्टताम् ॥ ६ ॥

दिति तयोरेक्यमभिप्रेत्यैकवचनम् ॥ ४ ॥ किं च धारणपोषणकर्ताऽपि तमेवेत्याह । एतदिति । हे आत्मन् प्राणः क्रियाशक्तिर्जीवो ज्ञानशक्तिश्च संस्त्वमेव विभर्षि ॥ ५ ॥ ननु प्राणादीनां विचित्रशक्तीनां कारणत्वावगमात्कथं परमेश्वरस्यैव कारणत्वेन सर्वात्मकत्वमुच्यते इत्याशंक्य प्राणादिशक्तयोऽपि तस्यैवेत्याह । प्राणादीनामिति । प्राणः सूत्रं तदादीनां विश्वसृजां विश्वकारणानां याः शक्तयस्ताः परस्य परमकारणस्येश्वरस्यैव । कुतः पारतन्त्र्यात् । यथा वेधशक्तिर्न बाणस्यापि तु पुरुषस्य तद्वदित्यर्थः । ननु भगवतः प्राणादिवर्गस्य च स्वातन्त्र्यमेव किं न स्यादत आह । वैसादृश्याद्वयोरिति । चेतनाचेतनत्वेन विसदृशत्वाद्वयोः अचेतनप्राणादिवर्गस्य चेतनपारतन्त्र्यमेव युक्तमित्यर्थः । यद्वा प्राणादिषु द्वयोर्द्वयोरेव तावद्विसदृशत्वम् । विरुद्धक्रियाकारित्वार्त्तिक पुनर्वहनाम् । तस्मादेकेन सर्वज्ञेन सर्वशक्तिनाऽधिष्ठितानामेव विशिष्टकार्यारंभकत्वं युक्तं न स्वतः

१ टीकाकारोदाहृतकरोतीत्यादिकादिप्रकाराद्वयार्थस्त्वेवम्—कश्चिदपि करोति क्रियमाणेन कर्मणा विना न प्रयुज्यते भवत्यर्थस्य यः कर्ता सोपि करोतेर्योगे कर्म जायते । यथा—घटो भवतीत्यत्र भवत्यर्थस्य भवनस्य कर्ता घटः स करोतेर्योगे कर्मसंज्ञः देवदत्तः घटं करोतीत्यर्थस्य । तथा करोतीत्यत्र घटस्य यः कर्ता पुरुषः स भवितुर्घटस्य प्रयोजको भवति । घटं भावयतीत्यत्र यः प्रयोजकः तस्य घटं करोतीत्यत्र कर्तृत्वदर्शनात् । भविता घटस्तं प्रयोजकमपेक्ष्य प्रयोज्यत्वं प्रपद्यते प्रयोज्यकर्मत्वं प्राप्नोतीत्यर्थः ।

प्राणामिति । तथा चोक्तम् । “यदैते संहता भावा भूतेन्द्रियमनोगुणाः ॥ यदायतननिर्माणे न शेकुर्ब्रह्मवित्तम ॥ तदा संहृत्य चान्योन्यं भगव
च्छक्तिचोदिताः ॥ सदसत्त्वमुपादाय चोभयं ससृजुर्द्वादः” इति ॥ तथा । ‘नानात्वात्स्वक्रियाः नीशाः प्रोचुः प्रांजलयो विभुम्’ इत्यादि । ननु
प्राणादीनां क्रियाकारित्वं शक्त्यभावे कुतः स्यादत आह । चेष्टैव चेष्टतामिति । चेष्टमानानामेषां चेष्टैव न तु शक्तिः । यथा वायोः शक्त्या तृणा
दीनां चलनम् । यथा वा पुरुषस्य शक्त्या शराणां वेग इति ॥ ६ ॥ पारतन्त्र्यमेव प्रपंचयति कांतिरिति पंचभिः । चंद्रस्य कांतिः । अग्नेस्तेजः ।
अर्कस्य प्रभा ऋक्षविद्युतां सत्ता स्फुरणमात्रेण सत्त्वम् । अर्थतो वस्तुतो भवान् । तथा च श्रुतिः । “न तत्र सूर्यो भाति न चन्द्रतारकं नेमा
विद्युतो भाति कुतोऽयमग्निः ॥ तमेव भांतमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभाति” इति । स्मृतिश्च । “यदादित्यगतं तेजो जगद्भासयतेऽखि
कांतिस्तेजः प्रभा सत्ता चन्द्राग्न्यर्कक्षविद्युताम् ॥ यत्स्थैर्यं भूभृतां भूमेर्वृत्तिर्गंधोऽर्थतो भवान् ॥ ७ ॥ तर्पणं प्राणन
मपां देवत्वं ताश्च तद्रसः ॥ ओजः सहो बलं चेष्टा गतिर्वायोस्तवेश्वर ॥ ८ ॥ दिशां त्वमवकाशोऽसि दिशः खं
स्फोट आश्रयः ॥ नादो वर्णस्त्वमोङ्कार आकृतीनां पृथक्कृतिः ॥ ९ ॥ इंद्रियं त्विन्द्रियाणां त्वं देवाश्च तदनुग्रहः ॥
अवबोधो भवान् बुद्धेर्जीवस्यानुस्मृतिः सती ॥ १० ॥

लम् ॥ यच्चन्द्रमसि यच्चाग्नौ तत्तेजो विद्धि मामकम्” इति । भूमेर्वृत्तिः प्राणिनामाधारत्वेन वर्तनं गंधश्च भवान् । तवैव शक्तिरित्यर्थः ॥ ७ ॥
किं च हे देव अपां तर्पणं तृप्तिजनकत्वं प्राणनं जीवनहेतुत्वं ता आपश्च तासां रसश्च त्वमेव । किं च वायोरोजःसहआदि तवैव शक्तिः ॥ ८ ॥
दिशामुपाधिकृताकाशप्रदेशानामवकाशो दिशश्च त्वम् । खं सामान्याकाशस्तदाश्रयः स्फोटश्च शब्दतन्मात्रं परावस्था वागित्यर्थः । नादः पश्यंती ।
ओंकारो मध्यमा । वर्णश्चाकृतीनां पदार्थानां पृथक्कृतिः पृथक्करणमभिवानं यस्मात्तत्पदम् । वर्णपदाद्यात्मिका वैखरी च त्वमित्यर्थः ॥ ९ ॥ इंद्रि
याणामिन्द्रियं विषयप्रकाशनशक्तिर्देवाश्चेंद्रियाधिष्ठातारस्तदनुग्रहस्तेषामधिष्ठानशक्तिश्च त्वम् । अवबोधोऽध्यवसायशक्तिः अनुस्मृतिः प्रतिसंधान

१ ‘क्लेदनम्’ इ० ‘द्रवत्वम्’ इति च पाठान्तरम् । ‘देवत्यम्’ पाठे देवताधिष्ठितत्वम् । २ ओज इन्द्रियशक्तिः सहोन्तःकरणसामर्थ्यं बलं शरीरसामर्थ्यं चेष्टा शरीरव्यापारः गतिश्चेतनाचेतन
साधारणं गमनं च तत्तैव शक्तिः ।

शक्तिः ॥ १० ॥ भूतानां कारणं भूतादिस्तामसोऽहंकारस्त्वमसि । इंद्रियाणां कारणं तैजसो राजसोऽहंकारस्त्वम् । विविधमधिदैवाध्यात्माधिभूत
भेदेन विकल्प्यत इति विकल्पा देवास्तेषां कारणं वैकारिकः सात्त्विकोऽहंकारश्च त्वम् । अनुशायिनां जीवानां संसारकारणं प्रधानं त्वम् ॥ ११ ॥
अपि च । नश्वरेषु नाशशीलेष्विहैतेषु भावेषु यदनश्वरमवशिष्यमाणं रूपं तत्त्वमसि । द्रव्यविकारेषु मृत्सुवर्णादिकार्येषु घटकुंडलादिषु नश्वरेषु च
द्रव्यमात्रं मृत्सुवर्णादिमात्रमनश्वरं यथा तद्वत् ॥ १२ ॥ ननु त्रिगुणात्मककार्यरूपोऽपि त्वमित्युक्तत्वात्कथमनश्वरत्वं तत्राह । सत्त्वमिति । तद्वृ
त्तयस्तत्परिणामाश्च महदादयः । अद्धा साक्षात्त्वयि परे ब्रह्मणि कल्पिताः ॥ १३ ॥ तस्मान्न संतीति । नन्वसतां कथं प्रतीतिरत्र आह । यहीति ।

भूतानामसि भूतादिर्इन्द्रियाणां च तैजसः ॥ वैकारिको विकल्पानां प्रधानमनुशायिनाम् ॥ ११ ॥ नश्वरेष्विह भावेषु
तदसि त्वमनश्वरम् ॥ यथा द्रव्यविकारेषु द्रव्यमात्रं निरूपितम् ॥ १२ ॥ सत्त्वं रजस्तम इति गुणास्तद्वृत्तयश्च याः ॥
त्वय्यद्धा ब्रह्मणि परे कल्पिता योगमायया ॥ १३ ॥ तस्मान्न संत्यमी भावा यही त्वयि विकल्पिताः ॥ त्वं चामीषु वि
कारेषु ह्यन्यदाऽव्यावहारिकः ॥ १४ ॥ गुणप्रवाह एतस्मिन्नबुधास्त्वखिलात्मनः ॥ गतिं सूक्ष्मावबोधेन संसरंतीह कर्म
भिः ॥ १५ ॥ यदृच्छया नृतां प्राप्य सुकल्पामिह दुर्लभाम् ॥ स्वार्थे प्रमत्तस्य वयो गतं त्वन्माययेश्वर ॥ १६ ॥ असा
वहं ममैवैते देहे चास्यान्वयादिषु ॥ स्नेहपाशैर्निबध्नाति भवान् सर्वमिदं जगत् ॥ १७ ॥

यदा विकल्पितास्तदैव प्रतीतिमात्रेण त्वयि संति त्वं चामीषु तदैव कारणतयाऽनुगतः । अन्यंदा त्वव्यावहारिकोऽविकल्पकस्त्वमेवावशिष्यस
इत्यर्थः ॥ १४ ॥ एवंप्रवृत्तादज्ञाननिबन्धनश्च संसार इत्याह । गुणप्रवाह इति । सूक्ष्मां निष्प्रपञ्चां गतिमबुधा अविद्भांसः । अबुद्धेति वा
पाठः । अतोऽबोधेन देहाभिमानेन कृतैः कर्मभिः संसरंतीति ॥ १५ ॥ एवं तयोस्तत्त्वं निरूप्य तदप्राप्त्या शोचति । यदृच्छयेति । नृतां
मनुष्यताम् । सुकल्पां पटुतरेंद्रियाम् ॥ १६ ॥ अहो किमिति प्रमत्तोऽसि त्वया बहुभिः । पाशैर्निबद्धत्वादित्याह । असावहमिति । देहे अस्य

६. व.
२३२॥

देहस्यान्वयादिषु पुत्रादिषु च ममैवेद इति ॥ १७ ॥ अहो त्वत्पुत्रयोरावयोः किमिदमारोप्यते अत आह । युवामिति । भूभारक्षत्रक्षपणार्थमवतीर्णो तथा ह निश्चितमात्थ कथयसि ॥ १८ ॥ तत्तस्मादरणं शरणमापन्नानां संसृतिभयमपहंतीति तथा तत् । ननु त्वमतिमुखी वृथा किं निर्विद्यसेऽत आह । एतावतेति । इन्द्रियलालसेनैन्द्रियार्थतृष्णया । यद्येनैन्द्रियलालसेन मर्त्ये शरीरे आत्मदृगात्मबुद्धिरहं त्वयि च परे परमेश्वरेऽपत्यबुद्धिरस्मि तेनालं पर्याप्तमिति ॥ १९ ॥ ननु कुत एतदहं परमेश्वर इति तत्राह । सूतीगृह इति । नो आवयोः । अनुयुगं प्रतियुगमम् । यदा सुतपाः पृथिरिति युगमम् । यदा कश्यपोऽदितिश्चेति युगमम् । अधुना वसुदेवो देवकीति युगमम् । एवं हि प्रतियुगममज एवाहं संजज्ञेऽवतीर्णं युवां न नः सुतौ साक्षात् प्रधानपुरुषेश्वरौ ॥ भूभारक्षत्रक्षपण अवतीर्णो तथात्थ ह ॥ १८ ॥ तत्ते गतोऽस्म्यरणमद्य पदारविदमापन्नसंसृतिभयापहमार्तबंधो ॥ एतावताऽलमलमिन्द्रियलालसेन मर्त्यात्मदृक् त्वयि परे यदपत्यबुद्धिः ॥ १९ ॥ सूतीगृहे ननु जगाद भवानजो नो संजज्ञ इत्यनुयुगं निजधर्मगुप्त्यै ॥ नानातनूर्गगनवद् विदधज्जहासि को वेद भूम्न उरुगाय विभूतिमायाम् ॥ २० ॥ श्रीशुक उवाच ॥ आकर्ण्येत्यं पितुर्वाक्यं भगवान् सात्वतर्षभः ॥ प्रत्याह प्रश्रयाऽऽनम्रः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा ॥ २१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ वचो वः समवेतार्थं तातैतदुपमन्महे ॥ यन्नः पुत्रान् समुद्दिश्य तत्त्वग्राम उदाहृतः ॥ २२ ॥ अहं यूयमसावार्य इमे च द्वारकौकसः ॥ सर्वेऽप्येवं यदुश्रेष्ठ विमृश्याः सचराचरम् ॥ २३ ॥ आत्मा ह्येकः स्वयंज्योतिर्नित्योऽन्यो निर्गुणो गुणैः ॥ आत्मसृष्टैस्तत्कृतेषु भूतेषु बहुधेयते ॥ २४ ॥ इति भवान्नूनं जगाद । नन्वन्योऽसौ चतुर्भुजो देव इति तत्राह । नानातनूरिति । गगनवदसंग एव त्वम् । भूम्नः सर्वगतस्य विभूतिरूपा माया को वेदेति ॥ २० ॥ २१ ॥ उपमन्महे उपमन्यामहे । समुद्दिश्य विषयीकृत्य । तत्त्वग्रामस्तत्त्वसमूहः । उदाहृतः सम्यङ् निरूपितः ॥ २२ ॥ इमामेव दृष्टिं सर्वत्र विधत्स्वेत्याह । अहमिति । एवं विमृश्या ब्रह्मत्वेनैवान्वेषणीयाः । किंच । सचराचरं जगदपि ॥ २३ ॥ ननु नानाविकारवतां कुतो ब्रह्मत्वमिति चेन्न । ब्रह्मण एवोपाधिधर्मेर्बहुधा प्रतीतिरिति सदृष्टांतमाह द्वाभ्याम् । आत्मा हीति ।

१ नानातनूः जहासि त्यजसि न तु सच्चिदानन्दत्वमित्यर्थः ।

श्री. टी.
अ. ८५

॥ २३२ ॥

यथा खादिभूतानि तत्कृतेषु घटादिष्वाविस्तिरोभावादि यात्येवमसावात्माऽप्यात्मसृष्टैर्गुणैः कृत्वा तत्कृतेषु देहेषु बहुधा ईयते पुनश्च यथाशयं यथोपाध्याविर्भावतिरोभावादिरूपेण प्रतीयते न वस्तुतः । कुतः । एको बहुधा स्वयंज्योतिर्दृश्यत्वेन नित्यो नित्यत्वेनानन्योऽन्यत्वेन निर्गुणः सगुणत्वेनेत्यादि बहुधात्वं प्रपञ्चनीयम् ॥२४॥२५॥२६॥ सुविस्मिता सती ॥२७॥ समाश्राव्य संबोध्य ॥२८॥२९॥ भूमेर्भारायमाणानां राज्ञामर्थे

खं वायुज्योतिरापो भूस्तत्कृतेषु यथाशयम् ॥ आविस्तिरोऽल्पभूर्येको नानात्वं यात्यसावपि ॥२५॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं भगवता राजन् वसुदेव उदाहृतः ॥ श्रुत्वा विनष्टनानाधीस्तूष्णीं प्रीतमना अभूत् ॥२६॥ अथ तत्र कुरुश्रेष्ठ देवकी सर्वदेवता ॥ श्रुत्वाऽऽनीतं गुरोः पुत्रमात्मजाभ्यां सुविस्मिता ॥२७॥ कृष्णरामौ समाश्राव्य पुत्रान् कंसविहिंसितान् ॥ स्मरंती कृपणं प्राह वैक्लव्यादश्रुलोचना ॥२८॥ देवक्युवाच ॥ रामरामाप्रमेयात्मन् कृष्ण योगेश्वरेश्वर ॥ वेदाहं वां विश्वसृजामीश्वरावादिपुरुषौ ॥२९॥ कालविध्वस्तसत्त्वानां राज्ञामुच्छास्त्रवर्तिनाम् ॥ भूमेर्भारायमाणानां मवतीर्णो किलाद्य मे ॥३०॥ यस्यांशांशांशभागेन विश्वोत्पत्तिलयोदयाः ॥ भवंति किल विश्वात्मंस्तं त्वाऽद्याहं गतिं गता ॥३१॥ चिरान्मृतमुतादाने गुरुणा किल चोदितौ ॥ आनित्यथुः पितृस्थानाद् गुरवे गुरुदक्षिणाम् ॥३२॥ तथा मे कुरुतं कामं युवां योगेश्वरेश्वरौ ॥ भोजराजहतान् पुत्रान् कामये द्रष्टुमाहृतान् ॥३३॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं संचोदितौ मात्रां रामः कृष्णश्च भारत ॥ सुतलं संविविशतुर्योगमयामुपाश्रितौ ॥३४॥

तेषां निधनार्थं मे मयि किलावतीर्णो ॥३०॥ हे आद्य यस्यांशः पुरुषस्तस्यांशो माया तस्या अंशा गुणास्तेषां भागेन परमाणुमात्रलेशेन विश्वोत्पत्त्यादयो भवन्ति । तं त्वा त्वां गतिं शरणं गताऽस्मि ॥३१॥ आनित्यथुरानीतवन्तौ । पितृस्थानाद्यमसदनात् ॥३२॥३३॥३४॥

१ कालेन विध्वस्तं सत्त्वं सत्त्वगुणो येषाम् । विध्वस्तधर्मसेतुनाम् । २ भागो मजनं तेन । ३ गतिं शरणं गतास्मि । इति विजयध्वजाचार्याः ।

दैत्यराट् बलिः । कथम्भूतो । विश्वस्यात्मभूतं दैवम् । सान्वयः सपरिवारः ॥ ३५ ॥ सवृन्दः सपरिजनः । कथंभूतौ पादाववनिज्य यदंबु
ययोरवनेजनोदकमात्रं ब्रह्माणमभिव्याप्य जगत्पुनत्पवित्रयद्वर्तते तौ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इंद्रसेनो बलिः । प्रेमविभिन्नया प्रेमाद्रियाधिया ।
विभ्रद्धारयन् ॥ ३८ ॥ अनंताय शेषाय । बृहते फणैकदेशे विश्वधारणाद् बृहत्तस्मै कृष्णाय सदानंदरूपाय च । वेधसे जगद्विधात्रे । सांख्ययो
तस्मिन् प्रविष्टाबुपलभ्य दैत्यराट् विश्वात्मदेवं सुतरां तथात्मनः ॥ तद्दर्शनाद्वादपरिप्लुताशयः सद्यः समुत्थाय ननाम
सान्वयः ॥ ३५ ॥ तयोः समानीय वरासनं मुदा निविष्टयोस्तत्र महात्मनोस्तयोः ॥ दधार पादाववनिज्य तज्जलं
सवृन्द आब्रह्म पुनद् यदंबु ह ॥ ३६ ॥ समर्हयामास स तौ विभूतिभिर्महार्हवस्त्राभरणानुलेपनैः ॥ तांबूलदीपामृतभक्ष
णादिभिः स्वगोत्रवित्तात्मसमर्पणेन च ॥ ३७ ॥ स इंद्रसेनो भगवत्पदांबुजं विभ्रन्मुहुः प्रेमविभिन्नया धिया ॥ उवाच
हाऽऽनंदजलाकुलेक्षणः प्रहृष्टरोमा नृप गद्गदाक्षरम् ॥ ३८ ॥ बलिरुवाच ॥ नमोऽनंताय बृहते नमः कृष्णाय वेधसे ॥
सांख्ययोगवितानाय ब्रह्मणे परमात्मने ॥ ३९ ॥ दर्शनं वां हि भूतानां दुष्प्रापं चाप्यदुर्लभम् ॥ रजस्तमःस्वभावानां
यन्नः प्राप्तौ यदृच्छया ॥ ४० ॥ दैत्यदानवगंधर्वाः सिद्धविद्याध्रचारणाः ॥ यक्षरक्षःपिशाचाश्च भूतप्रमथनायकाः ॥
॥ ४१ ॥ विशुद्धसत्त्वधाम्न्यद्धा त्वयि शास्त्रशरीरिणि ॥ नित्यं निबद्धवैरास्ते वयं चान्ये च तादृशाः ॥ ४२ ॥ केचनो
द्धवैरेण भक्त्या केचन कामतः ॥ न तथा सत्त्वसंरब्धाः सन्निकृष्टाः सुरादयः ॥ ४३ ॥
गवितानायेत्यादिपदत्रयमैक्यविवक्षया ॥ ३९ ॥ योगेश्वराणामपि दुर्दर्शौ युवामस्माभिर्दृष्टावित्येतन्नातिचित्रमित्याह । दर्शनमिति । दुष्प्रापमपि
युष्मत्कृपया केषांचिदुर्लभं सुलभमपि भवति तदाह । रजस्तमःस्वभावानामिति । नो दर्शनं प्राप्तौ ॥ ४० ॥ अहो विद्विषो वयं सात्त्विक
भक्तेभ्योऽपि सभाग्या इत्याह दैत्येत्यादित्रिभिः ॥ ४१ ॥ ४२ ॥ उद्धवैरेण या भक्तिस्तया । केचनेति चैत्यादयः । कामतो भक्त्या गोप्यादयो

१ शास्त्रं वेद्यरूपं शरीरं यस्यास्तीति वीरराघवीये । शास्त्ररूपं शरीरमस्य इति महेश्वरः । शास्त्रोक्तं शरीरमस्येति बालबोधिनी । २ द्विचत्वारिंशत्तमपद्याप इदमधिकं वीरराघवसंमतम् 'प्राप्ताः सालोक्य
सामीप्यं सात्त्विकमय सात्मताम् । ते सर्वे भगवन्मुक्तिं भावो हि भवकारणम्' ।

यथा स त्रेकृष्टास्त्वदात्मतां प्राप्ताः तथा च सत्त्वसंख्याः सत्त्वाविष्टा अपि सुरादयो न सन्निकृष्टा इति ॥ ४३ ॥ ननु सात्त्विकेभ्योऽपि राजसादयः सन्निकृष्टा इति चित्रं तदाह । इदमित्थमिति । इदमिति स्वरूपतः इत्थमिति विशेषतश्च ॥ ४४ ॥ तदेवं यद्यपि वैरभावेन त्वत्प्राप्तिर्भवेत्तथाऽपि मां सात्त्विकं कुर्विति प्रार्थयते । तदिति । तत्तथा नः प्रसीद । यथा निरपेक्षैराप्तकामैरपि विमृग्यं युष्मत्पादारविंदं तदेव धिषणमाश्रयस्तस्मादन्यद्गृहं तदेवांधकूपस्तस्मान्निष्क्रम्य निर्गत्य । विश्वस्य शरणं रक्षितारो वृक्षास्तेषामंघ्रिमूलेषु स्वत एव गलितैः फलादिभिरुपलब्धा प्राप्ता वृत्तिर्जीविका येन सोहं शांतः सन्नेक एव चरामि । उत अथवा सर्वेषां सखायो महान्तस्तैः सह यथा चरामीति ॥ ४५ ॥ कथमल्पपुण्या

इदमित्थमिति प्रायस्तत्र योगेश्वरेश्वर ॥ न विदंत्यपि योगेशा योगमायां कुतो वयम् ॥ ४४ ॥ तन्नः प्रसीद निरपेक्षविमृग्ययुष्मत्पादारविन्दधिषणान्यगृहांधकूपात् ॥ निष्क्रम्य विश्वशरणांघ्र्युपलब्धवृत्तिः शांतो यथैक उत सर्वसखैश्चरामि ॥ ४५ ॥ शाध्यस्मानीशितव्येश निष्पापान् कुरु नः प्रभो ॥ पुमान् यच्छ्रद्धया तिष्ठंश्चोदनाया विमुच्यते ॥ ४६ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ आसन्मरीचेः षट् पुत्रा ऊर्णायां प्रथमंस्तरे ॥ देवाः कं जहसुर्वीक्ष्य सुतां यभितुमुद्यतम् ॥ ४७ ॥ तेनासुरीमगन्योनिमधुनाऽवद्यकर्मणा ॥ हिरण्यकशिपोर्जाता नीतास्ते योगमाथया ॥ ४८ ॥

नामेवं भावः संभवतीति चेत्तर्हि यथैतद्भवेत्तथाऽस्माच्चनुशिक्षयेत्याह । शाधीति । हे प्रभो ईशितव्याः सर्वे जीवास्तेषामीश यत्तवानुशासनमातिष्ठन्नाश्रयंश्चोदनाया विधिनिषेधलक्षणायाः सकाशाद्विमुच्यन्ते । न खलु त्वद्भक्तो विधिक्रिकरः स्यादिति भावः ॥ ४६ ॥ तदुक्तं सर्वमनुमोद्य स्वागमनंकारणं संप्रपंचं कथयति आसन्निति पंचभिः । ऊर्णायां भार्यायाम् । प्रथमंस्तरे स्वायंभुवमन्वन्तरे । ते देवाः सुतां वाचं यभितुं यब्धुं मैथुनेन रमयितुमुद्यतमुद्युक्तं कं प्रजापतिं जहसुरुपहसितवन्तः ॥ ४७ ॥ तेनावद्यकर्मणा पापेनासुरीं

१ 'देवलं जहसुर्वीक्ष्य सुतान् शपितुमुद्यतम्' इति पाठान्तरम् । शपितुं शिक्षयितुम् ।

योनिमग्नगमन् । अधुना तत्क्षणमेव । हिरण्यकशिपोर्जाता इत्यर्थः ॥ ४८ ॥ ते च योगमायया ततो नीताः संतो देवक्या उदरे जाताः । हे राजन् बले ते च कंसेन विहिंसिताः सा च तानात्मजान्मत्वा शोचति । ते चेमे त्वांतिकेऽध्यासते ॥ ४९ ॥ लोकं देवलोकम् ॥ ५० ॥ स्मरोद्गीथः स्मरसहित उद्गीथः । सद्गतिं मोक्षम् । स्मरस्यैव पूर्वं कीर्तिमानिति नाम । अतः “कीर्तिमंतं प्रथमं कंसायानकदुन्दुभिः । अर्पयामास” इत्युक्तम् ।

देवक्या उदरे जाता राजकंसविहिंसिताः ॥ सा ताञ्शोचत्यात्मजान्स्वांस्त इमेऽध्यासतेऽन्तिके ॥ ४९ ॥ इत एता न्प्रणेष्यामो मातृशोकापनुत्तये ॥ ततः शापाद् विनिर्मुक्ता लोकं यास्यंति विज्वराः ॥ ५० ॥ स्मरोद्गीथः परिष्वंगः पतंगः क्षुद्रभृद वृणी ॥ षडिमे मत्प्रसादेन पुनर्यास्यंति सद्गतिम् ॥ ५१ ॥ इत्युक्त्वा तान्स्वमादाय इंद्रसेनेन पूजितौ ॥ पुनर्द्धारवतीमेत्य मातुः पुत्रानयच्छताम् ॥ ५२ ॥ तान्दृष्ट्वा बालकान्देवी पुत्रस्नेहस्तुतस्तनी ॥ परिष्वज्यांकमारोप्य मूधर्न्यजिघ्रदभीक्ष्णशः ॥ ५३ ॥ अपाययत्स्तनं प्रीता सुतस्पर्शपरिप्लुता ॥ मोहिता मायया विष्णोर्यया सृष्टिः प्रवर्तते ॥ ५४ ॥ पीत्वाऽमृतं पयस्तस्याः पीतशेषं गदाभृतः ॥ नारायणांगसंस्पर्शप्रतिलब्धात्मदर्शनाः ॥ ५५ ॥ ते नमस्कृत्य गोविदं देवकीं पितरं बलम् ॥ मिषतां सर्वभूतानां ययुर्धाम दिवौकसाम् ॥ ५६ ॥ तद् दृष्ट्वा देवकी देवी मृता गमननिर्गमम् ॥ मेने सुविस्मिता मायां कृष्णस्य रचितां नृप ॥ ५७ ॥ एवंविधान्यद्भुतानि कृष्णस्य परमात्मनः ॥ वीर्याण्यनंतवीर्यस्य संत्यनंतानि भारत ॥ ५८ ॥

॥ ५१ ॥ अयच्छतामर्पयामासतुः ॥ ५२ ॥ ५३ ॥ ५४ ॥ अमृतत्वे हेतुः । गदाभृतः पीतशेषमिति नारायणांगसंस्पर्शेन प्रतिलब्धं देवावयमित्यात्मदर्शनं येस्ते ॥ ५५ ॥ धाम देवलोकम् ॥ ५६ ॥ मृतानामागमनं निर्गमनं च श्रीकृष्णस्य मायां मेने । तेनैवापत्यादिरूपेण रचिताम् ॥ ५७ ॥ ५८ ॥

अमृतं कीर्तिर्यस्य तस्य । व्यासपुत्रैरिति बहुवचनं पूजार्थम् । जगतामघं भिनत्तीति तथा तत् । अल निःशेषं यथा भवति तथा दिन कृच्छ्रादिवदिति । तदेवं मोक्षहेतुत्वं पापक्षयहेतुत्वं चोक्तम् । तद्भक्तानां तु सत्कर्णपूरं परमसुखावहं कर्णाभरणमिति स्वयं सुखरूपतामाह । किं च भगवति कृतमावेशितं चित्तं येन स तथा भूत्वा तस्य क्षेमधाम कालादिभयरहितं लोकं यातीति ॥ ५९ ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे श्रीधरीटीकायां पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ षडशीतितमे दंभात्सुभद्रामर्जुनोहरत् ॥ गत्वा च मिथिलां

सूत उवाच ॥ य इदमनुशृणोति श्रावयेद्वा मुरारेश्वरितममृतकीर्तेर्वर्णितं व्यासपुत्रैः ॥ जगदघ्रभिदलं तद्भक्तसत्कर्णपूरं भगवति कृतचित्तो याति तत्क्षेमधाम ॥ ५९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कन्धोत्तरार्धे मृताग्रजनयनं नाम पंचाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८५ ॥ राजोवाच ॥ ब्रह्मन्वेदितुमिच्छामः स्वसारं रामकृष्णयोः ॥ यथोपयेमे विजयो या ममासीत्पितामही ॥ १ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ अर्जुनस्तीर्थयात्रायां पर्यटन्नवनीं प्रभुः ॥ गतः प्रभासमशृणोन्मातुलेया स आत्मनः ॥ २ ॥ दुर्योधनाय रामस्तां दास्यतीति न चापरे ॥ तल्लिप्सुः स यतिभूत्वा त्रिदण्डी द्वारकामगात् ॥ ३ ॥ तत्र वै वार्षिकान्मासानवात्सीत्स्वार्थसाधकः ॥ पौरैः सभाजितोऽभीक्ष्णं रामेणाजानता च सः ॥ ४ ॥ एकदा गृहमानीय आतिथ्येन निमन्त्र्य तम् ॥ श्रद्धयोपाहृतं भैक्ष्यं बलेन बुभुजे किल ॥ ५ ॥

कृष्णो नृपविप्राव्रनंदयत् ॥ १ ॥ पित्रोः स्वज्ञानमादिश्य सुभद्रां फाल्गुनाय च ॥ जगाम मिथिलां कृष्णः स्वभक्तप्रियकृततः ॥ २ ॥ देवक्या मृतपुत्रलाभवदर्जुनस्य सुभद्रालाभोऽपि रामप्रातिकूल्यादुर्घट इति मन्यमानः प्रसंगात्पृच्छति । ब्रह्मन्निति ॥ १ ॥ २ ॥ कथमशृणोत् दुर्योधनायेति । अपरे वसुदेवादयो न दास्यंतीति । तल्लिप्सुस्तस्यां मातुलेय्या लिप्सुः । रामं वंचयितुं पूज्यतमं त्रिदंडिवेषं विधाय गत इत्याह । स यतिरिति ॥ ३ ॥ स्वार्थसाधकः कन्यां प्रेप्सुः ॥ ४ ॥ तमातिथ्येन निमन्त्र्य गृहमानीय बलेन यच्छ्रद्धयोपाहृतं

१ विजयः अर्जुनः । २ आत्मनः मातुलेयीम् मातुलकन्याम् । ३ वार्षिकान्वर्षाकाले भवान् आपादायाधिनान्तांश्चतुरो मासान् ।

परिविष्टं तद्वैक्ष्यं किलार्जुनो बुभुजे इत्यन्वयः ॥ ५ ॥ भावेन रत्यभिप्रायेण क्षुभितं मनो दधे ॥ ६ ॥ व्रीडितापांगी सव्रीडकटाक्षा । तस्मिन्नेव न्यस्तं हृदयमीक्षणं च यया सा ॥ ७ ॥ अंतरं हर्तुमवसरं प्रेप्सुः प्राप्नुमिच्छुः । कामेन भ्रमच्चित्तं यस्य सः । शं रामादि सन्माननिमित्तं सुखम् ॥ ८ ॥ ९ ॥ आ समंतादुन्धत आवरणं कुर्वतः ॥ १० ॥ ११ ॥ पारिवर्हाणि वरवध्वोः प्रीतिदेयानि ॥ १२ ॥ सोऽपश्यत्तत्र महतीं कन्यां वीरमनोहराम् ॥ प्रीत्युत्फुल्लेक्षणस्तस्यां भावक्षुब्धं मनो दधे ॥ ६ ॥ सापि तं चकमे वीक्ष्य नारीणां हृदयंगमम् ॥ हसन्ती व्रीडितापांगी तन्व्यस्तहृदयेक्षणा ॥ ७ ॥ तां परं समनुध्यायन्नन्तरं प्रेप्सुर्जुनः ॥ न लेभे शं भ्रमच्चित्तः कामेनातिबलीयसा ॥ ८ ॥ महत्यां देवयात्रायां रथस्थां दुर्गनिर्गताम् ॥ जहारानुमतः पित्रोः कृष्णस्य च महारथः ॥ ९ ॥ रथस्थो धनुरादाय शूरांश्चाऽऽरुंधतो भटान् ॥ विद्राव्य क्रोशतां स्वानां स्वभागं मृग राडिव ॥ १० ॥ तच्छ्रुत्वा क्षुभितो रामः पर्वणीव महार्णवः ॥ गृहीतपादः कृष्णेन सुहृद्भिश्चान्वशाम्यत ॥ ११ ॥ प्राहि णोत् पारिवर्हाणि वरवध्वोर्मुदा बलः ॥ महाधनोपस्करेभरथाश्चनरयोषितः ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ कृष्णस्यासीद् द्विजश्रेष्ठः श्रुतदेव इति श्रुतः ॥ कृष्णैकभक्त्या पूर्णार्थः शान्तः कविरलंपटः ॥ १३ ॥ स उवास विदेहेषु मिथिलायां गृहाश्रमी ॥ अनीहयाऽऽगताऽऽहार्यनिर्वर्तिता निजक्रियः ॥ १४ ॥ यात्रा मात्रं त्वहरहर्देवादुपनमत्युत ॥ नाधिकं तावता तुष्टः क्रियाश्चक्रे यथोचिताः ॥ १५ ॥ तथा तद्राष्ट्रपालोऽग बहुलाश्व इति श्रुतः ॥ मैथिलो निरहंमान उभावप्य च्युतप्रियौ ॥ १६ ॥ तयोः प्रसन्नो भगवान् दारुकेणाहृतं रथम् ॥ आरुह्य साकं मुनिभिर्विदेहान् प्रययौ प्रभुः ॥ १७ ॥ ॥ १३ ॥ अनीहयाऽनुद्यमेनैवागतं यदाहार्यं भोज्यं तेन निर्वर्तिता निजाः क्रिया येन सः ॥ १४ ॥ यात्रामात्रं शरीरादिनिर्वाहमात्रं भोज्यमुपनमति तं प्रत्यागच्छति ॥ १५ ॥ मिथिलस्य जनकस्य वंश्यो मैथिलः ॥ १६ ॥ प्रभुरेव स्वयं विदेहान्देशान् प्रययौ ॥ १७ ॥

कृष्णो व्यासः रामो भार्गवः । अहं शुकः । एवमादिभिः सह ॥ १८ ॥ १९ ॥ आनर्ताद्यर्णातास्तद्देशवर्तिन्यो नृनार्यः । उदारहासं स्निग्धमी
क्षणं यस्मिंस्तत् । दृशिभिर्नेत्रैः ॥ २० ॥ स्ववीक्षणेनैव विनष्टमिच्छा दृग्येषां तेभ्यः । क्षेममभयमर्थदृशं तत्त्वज्ञानं च ॥ २१ ॥ अभीयुः

नारदो वामदेवोऽत्रिः कृष्णो रामोऽसितोऽरुणिः ॥ अहं बृहस्पतिः कण्वो मैत्रेयश्च्यवनादयः ॥ १८ ॥ तत्रतत्र तमा
यांतं पौरा जानपदा नृप ॥ उपतस्थुः सार्धहस्ता ग्रहैः सूर्यमिवोदितम् ॥ १९ ॥ आनर्तधन्वकुरुजांगलकंकमतस्यपां
चालकुंतिमधुकेकयकोसलार्णाः ॥ अन्ये च तन्मुखसरोजमुदारहासस्निग्धेक्षणं नृप पण्डितशिभिर्नृनार्यः ॥ २० ॥
तेभ्यः स्ववीक्षणविनष्टमिच्छादृग्भ्यः क्षेमं त्रिलोकगुरुरर्थदृशं च यच्छन् ॥ शृण्वन् दिगंतधवलं स्वयशोऽशुभघ्नं
गीतं सुरैर्नृभिरगाच्छनकैर्विदेहान् ॥ २१ ॥ तेऽच्युतं प्राप्तमाकर्ण्य पौरा जानपदा नृप ॥ अभीयुर्मुद्रितास्तस्मै गृही
तार्हणपाणयः ॥ २२ ॥ दृष्ट्वा त उत्तमश्लोकं प्रीत्युत्फुल्लाननाशयाः ॥ कैर्धृतांजलिभिर्नेमुः श्रुतपूर्वास्तथा मुनीन् ॥
॥ २३ ॥ स्वानुग्रहाय संप्राप्तं मन्वानो तं जगद्गुरुम् ॥ मैथिलः श्रुतदेवश्च पादयोः पेततुः प्रभोः ॥ २४ ॥ न्यमंत्र
येतां दाशार्हमातिथ्येन संह द्विजैः ॥ मैथिलः श्रुतदेवश्च युगपत् संहतांजली ॥ २५ ॥ भगवांस्तदभिप्रेत्य द्वयोः
प्रियचिकीर्षया ॥ उभयौराविशद् गेहमुभाभ्यां तदलक्षितः ॥ २६ ॥ श्रोतुमप्यसतां दूराञ्जनकः स्वगृहागतान् ॥
आनीतेष्वासनाग्रेषु सुखासीनान्महामनाः ॥ २७ ॥

प्रत्युज्जग्मुः ॥ २२ ॥ प्रीत्योत्फुल्लान्याननान्याशया अंतःकरणानि च येषां ते । कैः शिरोभिः ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ तदभिप्रेत्यांगीकृत्य
तत्तदोभाभ्यामपि ताभ्यां मदगृहादन्यस्य गेहं यातीत्यलक्षितोऽविदितः । यद्वा उभाभ्यां रूपाभ्यां तदलक्षितस्ताभ्यामलक्षित इति ॥ २६ ॥ २७ ॥

१ 'जेकाः सूर्यमिवोदितम्' इति पाठान्तरम् । प्रकृते तु ग्रहैः सहोदितं सूर्यमिवेत्यर्थः । २ 'अर्धदृशं प्रयच्छन्' इति वीरराघवसंमतपाठः अपांगदृष्ट्याऽवलोकयन्नित्यर्थः ।

॥ ६. उ.
॥ २३६ ॥

उद्धर्षमुद्रतहर्षं हृदयं यस्य अस्मैरात्रिले कृत्रे ईक्षणे यस्य सः स च स च ॥ २८ ॥ ईश्वरान् ईश्वरं तत्तुल्यांश्चेत्यर्थः ॥ २९ ॥ प्रीणन्प्रीणयन् ।
संस्पृशन्संमर्दयन् ॥ ३० ॥ आत्मा चेतयिता । साक्षी प्रकाशकः । स्वदृक् स्वप्रकाशः । अथातः कारणात् ॥ ३१ ॥ अनन्तो बंधुरपि श्रीभार्याऽपि
प्रवृद्धभक्त्या उद्धर्षहृदयास्त्राविलेक्षणः ॥ नत्वा तदंघ्रीन् प्रक्षाल्य तदपो लोकपावनीः ॥ २८ ॥ सकुटुम्बो वहन् मूर्ध्ना पूज
यांचक्र ईश्वरान् ॥ गंधमाल्यांबरांकल्पधूपदीपार्घगोवृषैः ॥ २९ ॥ वाचा मधुरया प्रीणन्निदमाहान्नतर्पितान् ॥ पादावं
कगतौ विष्णोः संस्पृशन् शनकैर्मृदा ॥ ३० ॥ राजोवाच ॥ भवान् हि सर्वभूतानामात्मा साक्षी स्वदृग्विभो ॥ अथ
नस्त्वत्पदांभोजं स्मरतां दर्शनं गतः ॥ ३१ ॥ स्ववचस्तदृतं कर्तुमस्मद्गोचरा भवान् ॥ यदात्यैकांतभक्तान्मे नानंतः
श्रीरजः प्रियः ॥ ३२ ॥ को नु त्वच्चरणांभोजमेवंविद् विमृजेत् पुमान् ॥ निष्किंचनानां शांतानां मुनीनां यस्त्वमा
त्मद ॥ ३३ ॥ योऽवतीर्य यदोर्वशे नृणां संसरतामिह ॥ यशो वितेने तच्छांत्यै त्रैलोक्यवृजिनापहम् ॥ ३४ ॥ नमस्तुभ्यं
भगवते कृष्णायकुण्ठमेधसे ॥ नारायणाय ऋषये सुशांतं तप ईयुषे ॥ ३५ ॥ दिनानि कतिचिद् भूमन् गृहान् नो निवस
द्विजैः ॥ समेतः पादरजसा पुनीहीदं निमेः कुलम् ॥ ३६ ॥ इत्युपामंत्रितो राज्ञा भगवाँल्लोकभावनः ॥ उवास कुर्वन्
कल्याणं मिथिलानरयोविताम् ॥ ३७ ॥ श्रुतदेवोऽच्युतं प्राप्तं स्वगृहान् जनको यथा ॥ नत्वा मुनीन् सुसंहृष्टो धुन्वन्
वासो ननर्त ह ॥ ३८ ॥ तृणपीठवृषीष्वेतानानीते सूपवेश्य सः ॥ स्वागतेनाभिनंद्यांघ्रीन् सभार्योऽवनिजे मुदा ॥
॥ ३९ ॥ तदंभसा महाभाग आत्मानं सगृहान्वयम् ॥ स्नापयांचक्र उद्धर्षो लब्धसर्वमनोरथः ॥ ४० ॥ फलार्हणोशीर
शिवामृतांबुभिर्मृदा सुरभ्या तुलसीकुशांबुजैः ॥ आराधयामास यथोपपन्नया सपर्यया सत्त्वविवर्धनांधसा ॥ ४१ ॥
अजः पुत्रोऽपि ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ तच्छांत्यै संसारोपशमाय ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ गृहान् गृहेष्वित्यर्थः ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ धुन्वन्परिभ्रमयन् ॥ ३८ ॥
अवनिजे अवनिनिजे प्रक्षालितवान् ॥ ३९ ॥ ४० ॥ फलैरामलकादिभिरर्हणेनोशीरैस्तृणविशेषमूलैः सुवासितैः शिवैरमृतवत्स्वादुभिरंबुभिः ।

१ तृणपीठे सशिष्यास्तानास्तृतेषूपवेश्य सः इति पाठान्तरम् ।

श्री. टी.
अ० ८६

॥ २३६ ॥

सुरभ्या मृदा कस्तूरीप्रमुखया । सपर्यया पूजया । यथोपपन्नयाऽनायासेन संपन्नया । भूतानुपद्रवलब्धत्वात् । सत्त्वविवर्धनं यदंधोऽन्नं तेन च ॥४१॥ अस्य श्रीकृष्णस्यात्मा मूर्तिस्तस्य निकेतैः स्थानविशेषैर्भूसुरैश्च सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः कृष्णादिभिर्यः संगमः स मम कुतोऽन्वभूदिति । अनु इति विस्मये । यद्वा आ इति वितर्के नु इति विस्मये ॥ ४२ ॥ उपस्थितः समीप उपविष्टः । भार्या भर्तव्याः स्वजना अपत्यानि च तैः सहितः । श्रीकृष्णस्याभिप्रमभिमृशति संमर्दयतीत्यङ्ग्यभिमर्शनः ॥ ४३ ॥ यहीदं प्रविष्टस्तदेव दर्शनं प्राप्त इति स एव सन्मात्रो नाद्यतनीभूत स्त्वमित्यर्थः । यद्वा नोऽस्मानद्यैव प्राप्त इति न किंतु तदेव प्राप्तो यहीदं विश्वं स्वशक्तिभिः सत्त्वादिभिः सृष्ट्वा स्वसत्तयाऽनुप्रविष्टस्त्वम् । त्वद्

स तर्कयामास कुतो ममान्वभूद् गृहांधकूपे पतिवस्य संगमः ॥ यः सर्वतीर्थास्पदपादरेणुभिः कृष्णेन चास्यत्समनिके तभूसुरैः ॥ ४२ ॥ सूपविष्टान् कृतातिथ्यान् श्रुतदेव उपस्थितः ॥ सभार्यस्वजनापत्य उवाचाङ्ग्यभिमर्शनः ॥ ४३ ॥ श्रुतदेव उवाच ॥ नाद्य नो दर्शनं प्राप्तः परं परमपुरुषः ॥ यहीदं शक्तिभिः सृष्ट्वा प्रविष्टो ह्यात्मसत्तया ॥ ४४ ॥ यथा शयानः पुरुषो मनसैवात्ममायया ॥ सृष्ट्वा लोकं परं स्वाप्नमनुविश्यावभासते ॥ ४५ ॥ शृण्वतां गदतां शश्वदर्चतां त्वाऽभिवंदताम् ॥ नृणां संवदतामंतर्हृदि भास्यमलात्मनाम् ॥ ४६ ॥ हृदिस्थोऽप्यतिदूरस्थः कर्मविश्लिप्तचेतसाम् ॥ आत्मशक्तिभिर ग्राह्योऽप्यंत्युपेतगुणात्मनाम् ॥ ४७ ॥

शनं तु परं केवलंमद्यैव प्राप्तम् ॥ ४४ ॥ मायासृष्टिप्रवेशयोरविद्यासृष्टिप्रवेशो दृष्टान्ततयाह । यथेति । आत्ममायया स्वाविद्यया । यद्वा आत्मन स्तव माययेति ॥ ४५ ॥ किंच । शृण्वतामिति । नित्यं श्रवणकीर्तनादिपराणाममलात्मनामपि हृद्येव त्वं भासि । मम तु लोचनगोचरस्त्वमहो भाग्यमिति भावः ॥ ४६ ॥ ननु सर्वेषां हृदि स्थितः कथं केषांचिदेव हृदि भासि मेवैः सूर्यवज्जीवोपाधिभिरावृतत्वादिति यद्युच्यते तर्हि न कस्यापि भायादित्यत आह । हृदिस्थोऽपीति । कर्मभिर्विश्लिप्तं चेतो येषां तेषामात्मशक्तिभिरहंकारादिभिरग्राह्यो व्यवहितोऽप्युपेतगुणः प्राप्त

श्रवणकीर्तनादिसंस्कार आत्मा अंतःकरणं येषां तेषामंति समीपे । अव्यवहितस्त्वमित्यर्थः ॥ ४७ ॥ एतदेव प्रपंचयन्नमस्यति । नमोस्त्विति । ते तुभ्यं नमोऽस्तु अध्यात्मविदां निवृत्तदेहाद्यहंकाराणां परात्मने परात्मत्वेन प्रकाशमानाय मोक्षप्रदायेत्यर्थः । अनात्मने देहाद्यभिमानिने जीवाय परत्वेनाप्रकाशमानत्वात् । स्वात्मनः सकाशाद्विभक्तः समर्पितो मृत्युः संसारो येन तस्मै । कुत एतत्तत्राह । सकारणं महदादि कार्य मकारणं प्रकृतिस्तदुभयलिङ्गमुपाधि नियम्यतया ईयुषे प्राप्तवते । अत उभयनियंतुः स्वस्मात्सकाशात्तदुभयवश्याय जीवाय विभक्तमृत्यव इत्यर्थः । नियंतृनियम्यत्वे कारणं वदन्नाह । हे स्वमायया संवृतेति । अतोऽलुतैश्वर्यत्वान्नियंत्रे तुभ्यं नमः । किं च रुद्धदृष्टये मायावित्वा नमोऽस्तु तेऽध्यात्मविदां परात्मने अनात्मने स्वात्मविभक्तमृत्यवे ॥ सकारणाकारणलिङ्गमीयुषे स्वमाययाऽसंवृतरु द्धदृष्टये ॥ ४८ ॥ स त्वं शाधि स्वभृत्यान् नः किं देव करवामहे ॥ एतदंतो नृणां क्लेशो यद्भवानक्षिगोचरः ॥ ४९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ तदुक्तमित्युपाकर्ण्य भगवान् प्रणतार्तिहा ॥ गृहीत्वा पाणिनां पाणिं प्रहसंस्तमुवाच ह ॥ ५० ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ ब्रह्मस्तेऽनुग्रहार्थाय संप्राप्तान्विद्धयमून्मुनीन् ॥ संचरंति मया लोकान्पुनंतः पादरेणुभिः ॥ ५१ ॥ देवाः क्षेत्राणि तीर्थानि दर्शनस्पर्शनार्चनैः ॥ शनैः पुनंति कालेन तदप्यर्हत्तमेक्षया ॥ ५२ ॥ ब्राह्मणो जन्मना श्रेया न्सर्वेषां प्राणिनामिह ॥ तपसा विद्यया तुष्टया किमु मत्कलया युतः ॥ ५३ ॥ न ब्राह्मणान्मे दयितं रूपमेतच्चतुर्भुजम् ॥ सर्ववेदमयो विप्रः सर्वदेवमयो ह्यहम् ॥ ५४ ॥

देवान्येषां रुद्धा आवृता दृष्टियेन तस्मै । यद्वा स्वमायया स्वस्यासंवृता अन्येषां रुद्धा दृष्टियेन तस्मै इत्येकं पदम् ॥ ४८ ॥ स एवंभूतः परमेश्वरस्त्वं नोऽस्मान्स्वभृत्यान् शाध्यनुशिक्षय ॥ ४९ ॥ ५० ॥ स्वस्मिन्नादरमत्यधिकं ब्राह्मणेषु मंदमिवाक्ष्य लोकसंग्रहपरो भगवान्म तोऽपि ब्राह्मणेषु श्रद्धातिरेकं कुर्वित्येवं तमनुशास्ति ब्रह्मन्निति सप्तभिः । मया हृदिस्थितेन ॥ ५१ ॥ देवादिभ्योऽपि ब्राह्मणाः श्रेष्ठा इत्याह देवा इति । ते शनैः पुनंति एते तु सद्यः । किं च देवादीनि यत्पुनंति तदप्यर्हत्तमानामीक्षया ॥ ५२ ॥ मम कला परिकलनमुपास्तिस्तया युतः ॥ ५३ ॥ किं च ब्राह्मणाराधनमेव मम प्रेष्ठमित्याह । नेति । हेतुमाह । सर्ववेदमयो विप्र इति । प्रमाणाधीनत्वात्प्रमेयस्य वेदमयो विप्रो

देवमयादस्माद्रूपात्प्रेष्ठ इत्यर्थः ॥ ५४ ॥ असूयवो दोषदृष्टयः । इज्यदृष्टयः पूज्यबुद्धयः ॥ ५५ ॥ अस्य विश्वस्य हेतवो भावा महदादयः । मदीक्षया ममेव सर्वत्रेक्षया ॥ ५६ ॥ ५७ ॥ ५८ ॥ सतां वेदानां त्रिकांडविषयाणां प्रवृत्तिप्रकारमादिश्य ॥ ५९ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधोत्तरार्धे श्री० टीकायां षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ सप्ताशीतितमे नारायणनारदवादतः ॥ वेदैः स्तुतिर्गुणालंबा निर्गुणावधिवर्ण्यते ॥ १ ॥ वागीशा यस्य वदने लक्ष्मीर्यस्य च वक्षसि ॥ यस्यास्ते हृदये संवित्तं नृसिंहमहं भजे ॥ २ ॥ संप्रदायविशुद्धयर्थं स्वीयनिर्बन्धयंत्रितः ॥

दुष्प्रज्ञां अविदित्वैवमवजानंत्यसूयवः ॥ गुरुं मां विप्रमात्मानमर्चादाविज्यदृष्टयः ॥ ५५ ॥ चराचरमिदं विश्वं भावा ये चास्य हेतवः ॥ मदरूपाणीति चेतस्याऽऽधत्ते विप्रो मदीक्षया ॥ ५६ ॥ तस्माद्ब्रह्मऋषीनेतान् ब्रह्मन्मच्छ्रद्धया ऽर्चय ॥ एवं चेदर्चितोऽस्म्यद्वा नान्यथा भूरिभूतिभिः ॥ ५७ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ स इत्थं प्रभुणाऽऽदिष्टः सहकृष्णान् द्विजोत्तमान् ॥ आराध्यैकात्मभावेन मैथिलश्चाप सद्गतिम् ॥ ५८ ॥ एवं स्वभक्तयो राजन्भगवान्भक्तभक्तिमान् ॥ उषित्वाऽऽदिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात् ॥ ५९ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधोत्तरार्धे श्रुत देवानुग्रहो नाम षडशीतितमोऽध्यायः ॥ ८६ ॥ परीक्षिदुवाच ॥ ब्रह्मन्ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणे गुणवृत्तयः ॥ कथं चरन्ति श्रुतयः संक्षात् सदसतः परे ॥ १ ॥

श्रुतिस्तुतिमित्यारूपां करिष्यामि यथासति ॥ ३ ॥ श्रीमद्भागवतं पूर्वं सारतः सन्निषेवितम् ॥ मया तु तदुपस्पृष्टमुच्छिष्टमुपचीयते ॥ ४ ॥ पूर्वाध्यायांते, “एवं स्वभक्तयो राजन्भगवान्भक्तभक्तिमान् । उषित्वाऽऽदिश्य सन्मार्गं पुनर्द्वारवतीमगात्” इत्यत्र सन्मार्गं सतां स्वतः प्रमाणभूतानामप्रामाण्यकारणरहितानां वेदानां मार्गं ब्रह्मपरत्वमुपदिश्य भगवानगादित्युक्तं तत्र वेदानां ब्रह्मपरत्वमवदमानं मन्वानः पृच्छति । ब्रह्मन्निति ।

१. द. उ.
१२३८॥

श्री. टी.
अ. ८७

तत्र तावन्मुख्या लक्षणा गुणभेदेन त्रिधा शब्दप्रवृत्तिः । मुख्याऽपि रूढियोगभेदेन द्विधा । रूढिश्च स्वरूपेण जात्या गुणेन वा निर्दे-
शाहं वस्तुनि संज्ञासंज्ञिसंकेतेन प्रवर्तते । यथा डित्थो गौः शुक्र इति । लक्षणा च तेनैव संकेतेनाभिहितार्थसंबन्धिनि । यथा गंगायां घोष इति ।
गौणी चाभिहितार्थलक्षितगुणयुक्ते तत्सदृशे । यथा सिंहो देवदत्त इति । यथाऽऽहुः “अभिधेयाविनाभूतप्रवृत्तिर्लक्षणेऽप्यते । लक्ष्यमाणगुणैर्योगादवृत्ते-
रिष्टा तु गौणता” इति । योगवृत्तिस्तु एतत्त्रिविधवृत्तिप्रतिपादितपदार्थयोः प्रकृतिप्रत्ययार्थयोर्वा योगेन । यथा पंकजमौपगवः पाचक इत्यादि ।

श्रीशुक उवाच ॥ बुद्धीन्द्रियमनःप्राणाञ्जनानांमसृजत्प्रभुः ॥ मात्राऽर्थं च भवार्थं च आत्मनेऽकल्पनाय च ॥ २ ॥

तत्र तावद्ब्रह्मणि रूढिवृत्तिर्न संभवतीत्याह । साक्षात्कथं चरंतीति । तत्र हेतुः । अनिर्देश्ये । अनिर्देश्यत्वेऽपि हेतुं वदन्गुणवृत्तिं निराकरोति ।
निर्गुणे गुणवृत्तय इति । गुणैर्वर्तमानाऽपि निर्गुणे कथं चरंतीत्यर्थः । निर्गुणत्वे च हेतुं वदन् लक्षणां योगं च निराकरोति । सदसतः पर इति ।
कार्यकारणाभ्यां परस्मिन्नसंगे केनचिदपि संबन्धाभावान्न लक्षणायोगवृत्ती संभवत इत्यर्थः । एवं पदार्थत्वायोगादपदार्थस्य च वा वाक्यार्थत्वा-
योगान्न श्रुतिगोचरत्वं ब्रह्मण इत्यभिप्रायः ॥ १ ॥ उत्तरमाह । बुद्धीन्द्रियेति । बुद्ध्यादीनुपाधीन् जनानामनुशायिनां जीवानां मात्राद्यर्थं प्रभुरी-

१ गुणशब्दप्रवृत्तिर्गौणीत्यभिधीयते । २ शब्दप्रवृत्तिर्त्रैविधनानुकूलव्यापारः । ३ रूढिस्त्रिविधा स्वरूपरूढिर्नाम संज्ञारूढिः जातिरूढिः गौणीरूढिश्च । क्रमेणोदाहरणानि डित्थो गौः शुक्र इति
संज्ञाशब्दस्तु कस्यचिद्विडमात्रस्यैव वाचको भवति । जातिरूढिर्द्वितीया तत्रोदाहरणं गौरिति साक्षात्कथं गौरिति जातिविशिष्टस्य वाचकत्वात् गोपदस्य गौणीरूढिस्तृतीया तत्रोदाहरणं शुक्र इति शुक्रगुण
विशिष्टः पद इत्यर्थः । शक्यसंबन्धो लक्षणा तत्रोदाहरणं गंगायां घोष इति । अत्र गंगापदेन प्रवाहसंबन्धि तीरं लक्ष्यते प्रवाहस्य घोषाधारानुपपत्तेः । तृतीयामाह गौणीति । तत्रोदाहरणं सिंहो देवदत्त इति ।
उभयत्र प्रमाणमाह यथाहु रिति । अभिधेयं गंगादिपदवाच्यं प्रवाहादि तेनाविनाभूते नित्यसंबन्धे तीरादौ गंगादिपदस्य वा प्रवृत्तिः सा लक्षणा इष्यते कथ्यते इत्यर्थः । सिंहदिरूपे अभिधेये लक्ष्यमाणा ये
शौर्यादिगुणाः तैर्योगात् संबन्धात् या प्रवृत्तिः तस्या गौणता इष्टा सा गौणीवृत्तिरित्यर्थः । मुख्यां द्वितीयां योगवृत्तिमाह । योगवृत्तिस्त्विति । योगवृत्तिश्चतुर्विधा रूढियोगः लक्षणायोगः गौणीयोगः
प्रकृतिप्रत्ययार्थयोगः । तदेवाह एतत्त्रिविधेति । रूढिप्रतिपादितपदार्थयोः योगेनाद्यः तत्रोदाहरणं पंकजमिति । पंकाज्जातं पंकजम् । इत्यनेन पंकजपदं तामरसे योगिकम् । द्वितीये यथा नीलरक्तो
घट इति । न्यायमते नीलादिपदानां द्रव्ये लक्षणिकत्वात् नीलश्चासौ रक्तश्चेति कर्मेकारयेन योगोक्तेर्लक्षणावोधितपदार्थयोर्योगेन योगः नीलविशिष्टाभिन्नो रक्तविशिष्टो घट इत्यर्थः । तृतीये यथा सिंहमि-
माणवक इति । सिंहश्चासावभिन्नः स चासौ माणवक इत्यर्थः । चतुर्थे उदाहरणम् औपगवः पाचक इति ॥ अत्र प्रकृतिप्रत्ययार्थयोः योगेन योगः उपगोः अपत्यम् औपगवः अत्र उपगुपदं प्रकृतिः
अपत्यार्थे अगुप्रत्ययस्तद्धितः पचतीति पाचक इत्यत्र पचिनातोः कृत्यप्रत्ययो ण्वुञ्च इत्यादिपदार्थः । आसं कापि वृत्तिर्ब्रह्मणि न संभवतीत्याह । तत्र तावदिति । ब्रह्मप्रमाणं वेदस्तस्य तत्र प्रवेशाभावात्कथं
ब्रह्मज्ञानसिद्धिः इति राज्ञः प्रश्नः ॥ १ ॥ क्रोड० ।

॥ २३८ ॥

श्वरोऽसृजत् । मीयंत इति मात्रा विषयास्तदर्थम् । भवार्थं भवो जन्मलक्षणं कर्म । तत्प्रभृतिकर्मकरणार्थमित्यर्थः । आत्मने लोकांतरगामिने । आत्मनस्तत्तल्लोकभोगायेत्यर्थः । अकल्पनाय कल्पनानिवृत्तये मुक्तय इत्यर्थः । अर्थधर्मकाममोक्षार्थमिति क्रमेण पदचतुष्टयस्यार्थः । जनानामिति वदन् जीवार्थमीश्वरस्य सृष्ट्यादिषु प्रवृत्तिरिति दर्शयति । प्रभुस्तीश्वरस्योपाधिवश्यताभावेन नित्यमुक्ततां दर्शयति । अयमभिप्रायः । सगुणमेव गुणैरनभिभूतं सर्वज्ञं सर्वशक्तिं सर्वेश्वरं सर्वनियन्तारं सर्वोपास्यं सर्वकर्मफलप्रदातारं समस्तकल्याणगुणनिलयं सच्चिदानंदं भगवंतं श्रुतयः प्रतिपादयन्ति । “यः सर्वज्ञः सर्ववित् । यस्य ज्ञानमयं तैपः । सर्वस्य वशी सर्वस्येशानः । यः पृथिव्यां तिष्ठन्पृथिव्या आंतरः । सोऽकामयंत बहु स्याम् । स ऐक्षत तत्तेजोऽसृजत् । संत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म” इत्याद्याः । तथाभूतेश्वरतां तावत्संसारिणो जीवस्य तन्निवृत्तये तत्त्वमसीत्यादिवाक्यानि बोधयन्ति । तत्र च तत्त्वंपदयोः सामानाधिकरण्यं प्रतीयते । तच्च प्रकारांतरेण प्रघटमानं ब्रह्मणि पर्यवसानं गमयति । तथाहि । न तावद्वैश्वदेव्यामिक्षेतिवदुभयोरेकार्थाभिधानेन सामानाधिकरण्यम् । यथोक्तम् । “आमिक्षां देवतायुक्तां वदत्येवैष तद्धितः ॥

सैषाद्युपनिषद्वाह्नी पूर्वेषां पूर्वजैर्धृता ॥ श्रद्धया धारयेद्यस्तां क्षेमं गच्छेदकिंचनः ॥ ३ ॥

आमिक्षापदसामिध्यात्तस्यैव विषयार्पणम्” इति । कुतः । भिन्नार्थत्वात् न । चाजहत्स्वार्थया निरुद्धलक्षणया विशेषणविशेष्यभावेन नीलमुत्पलमिति वत् । यथोक्तम् । “स्वबुद्ध्या रज्यते येन विशेष्यं तद्विशेषणम्” इत्यादि । कुतः । विरुद्धार्थत्वेन तदयोगात् । न च जहत्स्वार्थत्वेन संबधिलक्षणया कुसुमितद्रुमा गंगेति वत् । कुतः । एकार्थत्वस्य विवक्षितत्वात् । अतो जहदजहत्स्वार्थलक्षणया सोऽयं देवदत्त इति वद्विरुद्धांशत्यागे नानुगतचिदंशेनैकार्थेन सामानाधिकरण्येन निर्गुणे पर्यवसानम् । अस्थूलदिवाक्यानां तु साक्षादुपाधिनिषेधेन तत्पदार्थशोधन उपयोगान्निर्गुण एव पर्यवसानम् । तथा चात्रैवोपक्रमे स्वसृष्टमिदमापीयेत्यादिना विशिष्टमालंबनं वक्ष्यति । अन्ते च “श्रुतयस्त्वयि हि फलंत्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः” इत्युपसंहरिष्यन्ति । उपासनादिवाक्यानां तु क्रियार्थप्रवृत्तसृष्ट्याद्यलंबनेन ज्ञानसाधनविधानेन तत्परत्वमित्येषा दिक् ॥ २ ॥ अत्र चानादि

१ विश्वेदेवस्तुतिपरायाः ऋगादेरपि वैश्वदेवीपदार्थत्वसंभवात्कथममिक्षामात्रार्थकत्वम् इत्याशंकायामाह यथोक्तमिति । एष देवतार्थस्त्वन्नोण् प्रत्ययः । विश्वेदेवदेवतायुक्तामामिक्षां वदति आमिक्षापदसंनिध्येन तस्यैव तद्धितस्यैव सामान्यतो द्रव्यवाचकस्य विशेषतो विषयार्पणं भवति । तेन तत्ते दुग्धे दधिमिश्रणे यत्कठिनं द्रव्यं संपद्यते तदामिक्षापदवाच्यम् । तेन विश्वेदेवदेवताको यागो विधेयः । यद्रव द्रव्यं तद्वाजिनं तेन वाजिदेवताको याग इति श्रुतेरर्थः सिद्धयति स एव विधिस्तिस्रः । २ स्वबुद्धयेति एतत्पूर्वार्थस्तु ‘स्वरूपसत्त्वमात्रेण नहि किंचिद्विशेषणम्’ इति । अर्थस्त्वेवम् । स्वाकारज्ञानेन विशेष्यमनवभास्यम् । किंचिदपि वस्तु स्वरूपसत्त्वमात्रेण स्वस्थितिमात्रेण विशेषणं न हि भवति किंतु येन नीलादिना स्वबुद्ध्या स्वाकारज्ञानेन विशेष्यमुत्पलादि रज्यते भास्यते इतरस्माद्व्यावर्तते तद्विशेषणमिति ।

शिष्टपरंपरागतत्वान्न संदेहो युक्त इत्याह । सैवेति । सैषा यथोक्तालंबना ब्राह्मी ब्रह्मपरा । श्रद्धया आदरेण वैतंडिकतर्कानभिनिवेशेन यः श्रवणादिना धारयेत्सः अकिंचनो निरस्तदेहाद्युपाधिः सन् परं पदं प्राप्नुयादिति ॥३॥ एतदेव सर्वश्रुत्यर्थनिरूपणेन प्रपंचयितुमितिहासमवतारयति । अत्रेति । नारायणान्वितां नारायणः प्रवक्तृत्वेनान्वितो यस्यां ताम् । गाथामितिहासम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ब्रह्मसत्रमिति । यथा यजमाना एव समाना ऋत्विगादिरूपेण यत्र कर्म कुर्वति तत्कर्मसत्रं प्रसिद्धम् । तथा यत्र समाना एव वक्तृश्रोतृभावेन ब्रह्म मीमांसते तद्ब्रह्म

अत्र ते वर्णयिष्यामि गाथां नारायणान्विताम् ॥ नारदस्य च संवादमृषेर्नारायणस्य च ॥ ४ ॥ एकदा नारदो लोकान्पर्यटन्भगवत्प्रियः ॥ सनातनमृषिं द्रष्टुं ययौ नारायणाश्रमम् ॥ ५ ॥ यो वै भारतवर्षेऽस्मिन्क्षेमाय स्वस्तये नृणाम् ॥ धर्मज्ञानशमोपेतमाकल्पादास्थितस्तपः ॥ ६ ॥ तत्रोपविष्टमृषिभिः कलापग्रामवासिभिः ॥ परीतं प्रणतोऽपृच्छदिदमेव कुरूद्वह ॥ ७ ॥ तस्मै ह्यवोचद्भगवान्मृषीणां शृण्वतामिदम् ॥ यो ब्रह्मवादः पूर्वेषां जनलोकनिवासिनाम् ॥ ८ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ स्वायंभुवं ब्रह्मसत्रं जनलोकेऽभवत्पुरा ॥ तत्रस्थानां मानसानां मुनीनामूर्ध्वरेतसाम् ॥ ९ ॥ श्वेतद्वीपं गतवति त्वयि द्रष्टुं तदीश्वरम् ॥ ब्रह्मवादः सुसंवृत्तः श्रुतयो यत्र शेरते ॥ तत्र हायमभूत्प्रश्नस्त्वं मां यमनु पृच्छसि ॥ १० ॥ तुल्यश्रुततपःशीलास्तुल्यस्वीयारिमध्यमाः ॥ अपि चक्रुः प्रवचनमेकं शुश्रूषवोऽपरे ॥ ११ ॥ सनन्दन उवाच ॥ स्वसृष्टमिदमापीयं शयानं सह शक्तिभिः ॥ तदंते बोधयांचक्रुस्तल्लिङ्गैः श्रुतयः परम् ॥ १२ ॥

सत्रम् ॥ ९ ॥ अहो तर्हि मया कथं तन्न ज्ञातमित्यत आह । श्वेतद्वीपमिति । तदीश्वरं तत्रस्थं मामेवानिरुद्धमूर्तिम् ॥ १० ॥ ननु सर्वज्ञास्ते कस्तत्र वक्ता प्रष्टा वा तत्राह । तुल्यश्रुतेति । श्रुतादिभिरविशेषा अरिमित्रोदासीनहीनत्वेन निरुपमकरुणा अतः सर्वे प्रवचनयोग्या अपि केनापि कौतुकैकैकं प्रवक्तारं कृत्वाऽन्ये पप्रच्छुरित्यर्थः ॥ ११ ॥ स्वसृष्टमिति । स्वयं निर्मितमिदं विश्वं प्रलयसमये आपीयं संहृत्य शयानं योगेन निद्रा

णमिव वर्तमानं तदंते प्रलयांति तर्हि गैस्तत्प्रतिपादकैर्वाक्यैः परमीश्वरं सृष्टिसमये प्रथमनिश्वासभूताः श्रुतयः प्रबोधयामासुः ॥ १२ ॥ सुश्लोकैः शोभनाः श्लोकाः कीर्तयो येषु तैः पराक्रमैः ॥ १३ ॥ जयजयेति । भो अजित जयजय उत्कर्षमाविष्कुरु । आदरे वीप्सा । केन व्यापारेण । अगजगदोकसाम् अगानि स्थावराणि जगंति जंगमानि च ओकांसि शरीराणि येषां जीवानां तेषामजामविद्यां जहि नाशय । किमिति गुणवती हंतव्येत्यत आह । दोषगृभीतगुणां दोषायानंदाद्यावरणाय गृहीता गुणा यया ताम् । हृद्दोर्भेदश्छंदसीति भकारः । इयं हि स्त्रैरिणीव परप्रतारणाय गुणान् गृह्णात्यतो हंतव्येति । तर्हि मय्यपि दोषमावहेदिति ममापि तत्र का शक्तिः स्यादत आह । त्वमिति । यद्यस्मात्त्वमात्मना स्वरूपेणैव समवरुद्धसमस्तभगः संप्राप्तसमस्तैश्वर्योऽसि । वशीकृतमायत्वादिति भावः । ननु स्वयमेते ज्ञानवैराग्यादिना किं न हन्युरित्यत आह ।

यथा शयानं सम्राजं वंदिनस्तत्पराक्रमैः ॥ प्रत्यूषेऽभ्येत्य सुश्लोकैर्बोधयंत्यनुजीविनः ॥ १३ ॥ श्रुतय ऊचुः ॥ जयजय जह्यजामजित दोषगृभीतगुणां त्वमसि यदात्मना समवरुद्धसमस्तभगः ॥ अगजगदोकसाम्खिलंशक्त्यवबोधक ते कचिदजयाऽऽत्मना च चरतोऽनुचरेन्निगमः ॥ १ ॥ १४ ॥

अखिलशक्त्यवबोधकेति । तेषां त्वमेवांतर्यामी सर्वशक्त्युद्बोधकः । अतो न ते ज्ञानादौ स्वतंत्रा इति भावः । नन्वहमकुंठज्ञानैश्वर्यादिगुणो जीवानां कर्मज्ञानादिशक्त्यवबोधनेनाविद्याहंतेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेदहमेव प्रमाणमित्याह । निगमो वेदः । नन्वेवंभूते मयि कथं श्रुतीनां प्रवृत्तिस्तत्राह । कचिदिति । कदाचित्सृष्ट्यादिसमयेऽजया मायया चरतः क्रीडतो नित्यं चालुप्तभगंतया सत्यज्ञानानंतानंदैकरसेनात्मना च चरतो वर्तमानस्य निगमोऽनुचरेत्प्रतिपादयेत् । कर्मणि षष्ठ्यौ । “यतो वा इमानि भूतानि जायंते ॥ यो ब्रह्माणं विदधाति पूर्वं यो वे वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै ॥ तं ह देवंमात्मबुद्धिप्रकाशं मुमुक्षुर्वै शरणमहं प्रपद्ये ॥ य आत्मनि तिष्ठन् ॥ सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ॥ यः सर्वज्ञः सर्ववित्” इत्यादिनिगमकदंबस्त्वामेवंभूतं प्रतिपादयतीत्यर्थः ॥ जयजयाजित जह्यजगंगमावृतिमजामुपनीतमृषागुणाम् ॥ न हि भवंतमृते प्रभवंत्यमी निगमगीतगुणा

१ गुण्यानि ते सौमगत्वाय हस्तम् । इमामगुणान्मधवञ्जनस्य इति श्रुत्युदाहरणानि । २ जयजयेति नर्कुटकं छन्दः । ३ यतो वा इत्यारम्य शरणमहं प्रपद्ये इत्यादिवाक्यानि अजया चरत इत्यस्य उदाहरणानि । य आत्मनि तिष्ठन्तिखिलशक्त्यवबोधकेत्यस्य । सत्यं ज्ञानमनन्तमित्यात्मना चरत इत्यस्योदाहरणम् ।

६. उ.
२४०॥

र्णवता तव ॥ १ ॥ १४ ॥ ननु कथं मामेवं प्रतिपादयन्ति यतः “इन्द्रो यातोऽवसितस्य राजा” इत्यादिभिः इन्द्रो यातो जंगमस्यावसितस्य
स्थावरस्य च राजेति प्रतिपाद्यते तथा “अग्निर्मूर्धोदिव” इत्यादिभिश्चैवंभूतत्वेनाग्न्यादयः प्रतिपाद्यं तत्राह । बृहदुपलब्धमेतदिति । अयमर्थः ।
एतदुपलब्धं दृष्टमिन्द्रादि सर्वं बृहद्ब्रह्म त्वमित्येवावयन्ति जानन्ति । कथम् । बृहत् एवावशेषतयाऽवशिष्यमाणत्वेन । कुतः । यतो बृहत् सर्वस्यो
दयास्तमयाबुत्पत्तिलभ्यो सर्वोपादानत्वात् तर्हि किं विकारित्वं बृहत् न । अविकृतात् । विवर्ताधिष्ठानत्वेनाविकार इत्यर्थः । वाशब्द उपमार्थः ।
यथा घटादेर्विकृतेर्मृदि उदयास्तमयौ तद्वत् । “वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ सर्वं खल्विदं ब्रह्म” इत्यादिभिस्तथा
प्रतिपादनादित्यर्थः । अतः कारणादृषयो मंत्रास्तद्विष्टारो वा त्वय्येव मनोवचनाचरितं दधुः मनसा आचरितं तात्पर्यं वचनाचरितमाधानं च
बृहदुपलब्धमेतदवयन्त्यवशेषतया यत उदयास्तमयौ विकृतेर्मृदि वाऽविकृतात् ॥ अत ऋषयो दधुस्त्वयि मनो
वचनाचरितं कथमयथा भवन्ति भुवि दत्तपदानि नृणाम् ॥ २ ॥ १५ ॥ इति तवं सूरयस्यधिपतेऽखिललोकमलक्ष
पणकथाऽमृताब्धिभवगाह्य तपांसि जहुः ॥ किमुत पुनः स्वधामविधुताशयकालगुणाः परम भजन्ति ये पदमज
स्रसुखानुभवम् ॥ ३ ॥ १६ ॥

धृतवन्तः । न पृथग्विकारेष्वित्यर्थः । अत्र निदर्शनं कथमयथेति । नृणां भूचराणां यत्र कुत्रापि दत्तानि निक्षिप्तानि पदानि भुवि कथमयथा भवं
त्यदत्तानि भवन्ति । अतो यथा मृत्पाषाणेषुकादिषु दत्तानि पदानि भुवं न व्यभिचरन्ति । तथा यत्किमपि विकारजातं वदन्तो वेदास्त्वामेव
सर्वकारणं परमार्थभूतं प्रतिपादयन्तीत्यर्थः । द्रुहिणवह्निर्वीन्द्रमुखामरं जगदिदं न भवेत्पृथगुत्थितम् ॥ बहुमुखैरपि मंत्रगणैरजस्त्वमुरुमूर्तिरतो
विनिगद्यसे ॥ २ ॥ १५ ॥ त्वमेव सर्वनिगमगोचर इति सतां प्रवृत्त्या द्रढयति । इति तवेति । त्वमेव सर्वकारणत्वेन परमार्थ इति कृत्वा भोः
ऋषयधिपते त्रिगुणमायामृगीनर्तक सूरयो विवेकिनस्तवाखिललोकमलक्षपणकथामृताब्धि सकलजनवृजिननिरसनहेतुं कीर्तिसुधासिधुभवगाह्य
निषेव्य तपांसि तपन्तीति तपांसि पापानि दुःखानि वा जहुस्त्यक्तवन्तः । त्वदीयकथामात्रेण यदा पापत्यागस्तदा किमु वक्तव्यं ये पुनः स्वधाम

१ अधिष्ठानज्ञाननाशयोऽन्ययामावो विवर्तः । अवस्थान्तरमानं वा रज्जुसर्पवत् । ब्रह्मण्यध्यस्तं जगत्कल्पितस्याधिष्ठानत्वेनाविकारादित्यर्थः ।

श्री. टी.
अ० ८७

॥ २४० ॥

विधुताशयकालगुणाः । स्वधाम्ना स्वरूपस्फुरणेनैव विधुतास्त्यक्ता आशयगुणा अंतःकरणधर्मा रागादयः कालगुणा जरादयश्च येस्ते तथा हे परम तवाजस्रसुखानुभवमखंडानंदानुभवं पदं स्वरूपं भजंति सेवते तथाभूता दुःखानि त्यजंतीति । “तद्यथा पुष्करपलाश आपो न श्लिष्यंते एवमेवंविदि पापं कर्म न श्लिष्यते ॥ न कर्मणा लिप्यते पापकेन । तत्सुकृतदुष्कृते विधुनुते ॥ एत एव वाव न तपति ॥ किमहं साधु नाकरवम् । किमहं पापमकरवम्” ॥ इत्यादिश्रुतेरित्यर्थः ॥ सकलवेदगणेरितसद्गुणस्त्वमिति सर्वमनीषिजना रताः ॥ त्वयि सुभद्र गुणश्रवणादिभिस्तव पदस्मरणेन गतक्लमाः ॥ ३ ॥ १६ ॥ “असूर्या नाम ते लोका अंधेन तमसा वृताः ॥ तांस्ते प्रेत्याभिगच्छंति ये के चात्महंनो जनाः” तथा । “न चेदवेदीन्महती विनष्टिः ॥ ये तद्विदुरमृतास्ते भवंत्यथेतरे दुःखमेवोपयंति” इत्याद्याः श्रुतयः पूर्वश्लोकोक्तोभयविधभजनहीनान्निंदन्ति । दृतय इवेति । असुभृतो नरा यदि ते अनुविधा अनु विदधतीत्यनुविधा अनुवर्तिनो भक्ता इति यावत् । तर्हि श्वसंति जीवन्ति सफलजीवना भवन्ति ।

दृतय इव श्वसंत्यसुभृतो यदि तेऽनुविधा महदहमादयोऽडमसृजन् यदनुग्रहतः ॥

पुरुषविधोऽन्वयोऽत्र चरमोऽन्नमयादिषु यः सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतम् ॥ ४ ॥ १७ ॥

इतरथा दृतय इव भस्त्रा इव । वृथाश्वासा इत्यर्थः । नन्वभक्तानामपि कामादिफलमस्त्येव न कार्यकारणानुग्राहकत्वेन जीवनहेतोः तवाभजने कृतघ्नानां तदपि न सिध्येदित्याशयेनाह । महदहमादय इति । महानहंकारश्चादियेषां ते यदनुग्रहतो यस्यानुप्रवेशेन लब्धसामर्थ्याः संतोऽडं देहं समष्टिव्यष्टिरूपं सृष्टवन्तः । तत्र च पंचापि कोशानन्नमयादीनाविश्य तत्तदाकारः सन्त्यथेतयते स त्वं तदाह । पुरुषविध इति । पुरुषस्यान्नमयादेर्विधेव विधा आकारो यस्य स तथा । ननु चिदेकरसस्य कथं तत्तदाकारताऽत आह । अन्वयोऽत्रेति । अत्र एष्वन्नमयादिष्वन्वेतीत्यन्वयः अतस्तत्तदाकारतेति । एवं तर्हि सत्यत्वमसंगत्वं च कथं तत्राह । चरमोऽन्नमयादिषु य इति अन्नमयादिषूपदिश्यमानेषु यश्चरमो ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छत्वेनोक्तः स त्वमिति संबंधः । ननु तथाप्यन्नमयादिष्वन्वितत्वेऽसंगत्वव्याहतिरेव तत्राह । सदसतः परं त्वमथ यदेष्ववशेषमृतमिति । सदसतः स्थूलसूक्ष्मादन्नमयादेः परं व्यतिरिक्तं तत्साक्षिभूतम् । अवशेषमवशिष्यत इत्यवशेषमवाध्यम् । अथात एव ऋतं सत्यम् । तर्हि किमर्थं

तेष्वन्वय उक्तः । शाखाचंद्रवच्छुद्धस्वरूपलक्षणार्थम् । तथाहि । “स वा एष पुरुषोऽन्नरसमयस्तस्येदमेव शिरः” इत्यादिना स्थूलसूक्ष्मक्रमेण पंचकोशानुपदिश्य “तस्य पुरुषविधतामन्वयं पुरुषविध” इति पुनः पुनस्तदन्वितत्वेनालक्ष्य “ब्रह्मपुच्छं प्रतिष्ठा” इति सर्वसाक्षिशुद्धस्वरूपनि रूपणमित्यनवद्यम् ॥ तरवपुः प्रतिपद्य यदि त्वयि श्रवणवर्णनसंस्मरणादिभिः ॥ नरहरे न भजंति नृणामिदं हतिवदुच्छसितं विफलं ततः ॥ ४ ॥ ॥ १७ ॥ एवं तावत्सर्वात्मके परमेश्वरे सर्वश्रुतिसमन्वयेन सद्भजनीयमुक्त्वाऽभक्तिनिदया च तदेव हृदीकृत्येदानीमनवगाह्यमंहिमनि प्रथमं तावद् “उपाध्यालंबनमुपासनमुदरं ब्रह्म इति शार्कराक्षा उपासते । हृदयं ब्रह्मेत्यारुणयो ब्रह्मा हैवेता इव ऊर्ध्वं त्वेवोदसर्पतच्छिरोऽश्रयत” इत्याद्याः श्रुतयो विदधतीत्याह । उदरमुपासत इति । ऋषिवर्त्मसु ऋषीणां संप्रदायमार्गेषु ये कूर्पदृशस्ते उदरालंबनं मणिपूरकस्थं ब्रह्मोपासते ध्यायन्ति । शार्कराक्षा इति श्रुतिपदस्य प्रतिपदं कूर्पदृश इति कूर्पं शर्कराजो विद्यते दृक्वक्षिषु येषां ते तथा रजःपिहितदृष्टयः स्थूलदृष्टय इति यावत् । उदरस्य हृदया

उदरमुपासते य ऋषिवर्त्मसु कूर्पदृशः परिसरपद्धतिं हृदयमारुणयो दहरम् ॥

तत उदगादनंत तव धाम शिरः परमं पुनरिह यत्समेत्य न पतन्ति कृतांतमुखे ॥ ५ ॥ १८ ॥

पेक्षया स्थूलत्वात् । यद्वा कूर्पं सूक्ष्मं सूक्ष्मदृश इत्यर्थः । तदा हृदयस्थं सूक्ष्ममेवालक्ष्य तत्प्रवेशाय प्रथममुदरस्थमुपासत इति भावः । आरुण यस्तु साक्षाद् हृदयस्थं दहरं सूक्ष्ममेवोपासते । हृदयविशेषणं परिसरपद्धतिमिति । परितः सरन्ति प्रसर्पतीति परिसरा नाव्यस्तासां पद्धतिं मार्गं प्रसरणस्थानमित्यर्थः । विशेषणस्य फलमाह । तत इति । ततो हृदयात् । भो अनंत तव धामोपलब्धिस्थानं सुषुम्नाख्यं परमं श्रेष्ठं ज्योतिर्मयं शिरो मूर्धानं प्रत्युदगादुदसर्पत । मूलाधारादारभ्य हृदयमध्याद्ब्रह्मरंध्रं प्रत्युद्गतमित्यर्थः । कथंभूतं धाम । यत्समेत्य प्राप्य पुनरिह कृतांतमुखे मृत्युमुखे संसारे न पतन्ति । तथा च श्रुतिः । “शतं चैकां च हृदयस्य नाव्यस्तासां मूर्धानमभिनिःसृतैका ॥ तयोर्ध्वमायन्नमृतन्वमेति विष्व गन्त्या उत्क्रमणे भवन्ति” इति ॥ उदरादिषु यः पुंसां चितितो मुनिवर्त्मभिः ॥ हन्ति मृत्युभयं देवो हृद्गतं तमुपास्महे ॥ ५ ॥ १८ ॥

नन्वीश्वरस्यापि तर्हि जीवबुद्धरादिसंबन्धे तदनुप्रविष्टस्य च तारतम्ये मति केन विशेषेणोपास्यत्वमितीमामाशंकां परिहरन्त्यः “एको देवः सर्व भूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतराल्या ॥ कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्च” इत्याद्याः श्रुतयः स्तुवंतीत्याह । स्वकृत विचित्रयोनिष्विति ॥ स्वयं कृतासृजनीचमध्यमासु योनिष्वभिव्यक्तिस्थानेषु कार्येषु देहादिषु हेतुतयोपादानतया प्रागेव विद्यमानत्वेन मुख्य प्रवेशासंभवाद्विशन्निव वर्तमानस्तरतमतो न्यूनाधिकभावेन चकास्सि अवभाससे । स्वकृता योनीरनुकरोतीति स्वकृतानुकृतिरनलवत् । अग्निर्यथा स्वतस्तारतम्यद्वेनोऽपि काष्ठानुसारेण तथा तथा प्रकाशते तद्वत् । अथातो वितथासु मिथ्याभूतास्वमूषु योनिष्वं वितथं सत्यं यतः सममविशेषमतः सत्यं तव धाम स्वरूपं विरजधियो निर्मलमतयोऽन्वयन्ति जानन्ति । नु इति पृथक्पदं वा । अत्र हेतुः । अभिविपण्यव इति । अभितो विगतव्यवहाराः । पण व्यवहार इत्यस्य रूपं पण्युरिति । ऐहिकामुष्मिककर्मफलरहिता इत्यर्थः । अविशेषत्वादेवैकरसं सन्मा

स्वकृतविचित्रयोनिषु विशन्निव हेतुतया तरतमतश्चकारत्यनलवत् स्वकृतानुकृतिः ॥ अथ वितथास्वमूष्ववितथं तव धाम समं विरजधियोऽन्वयन्त्यभिविपण्यव एकरसम् ॥६॥१९॥ स्वकृतपुरेष्वमीष्वबहिरंतरसंवरणं तव पुरुषं वदन्त्यखिलशक्तिधृतोऽशकृतम् ॥ इति नृगतिर्विविच्य कवयो निगमावपनं भवत उपासतेंघ्रिमभवं भुवि विश्वसिताः ॥७॥२०॥

त्रमतस्तवोपाधिकृततारतम्याभावादंप्रच्युतैश्वर्यस्योपास्यत्वमिति भावः ॥ स्वनिर्मितेषु कार्येषु तारतम्यविवर्जितम् ॥ सर्वानुस्यूतसन्मात्रं भगवंतं भजामहे ॥ ६ ॥ १९ ॥ अपि च कुतो न्वयमाशंका स्याद्भगवतो देहाद्युपाधिकृतदोषप्रसंग इति यतोऽविद्याकामकर्मभिः संसरतो जीवस्यापि भगवद्भावं लक्षणया बोधयन्त्यस्तं दोषं निषेधयन्ति “स श्चायं पुरुषे ॥ यश्चासावादित्ये ॥ स एकः ॥ तत्त्वमसि” इत्याद्याः श्रुतयः । ननु कर्त्तर्यस्यात्मनः स्तुतिरियमीश्वरत्वेन क्रियते न तु तस्येश्वरत्वं बोध्यते । नैतद्युज्यते यतस्तत्र । “यस्य देवे परा भक्तिर्यथा देवे तथा गुरौ ॥ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशन्ते महात्मनः” इत्याद्याः श्रुतयः कृतावतारस्य भगवतश्चरणभजनमुपायं वदन्तीत्याह । स्वकृतपुरेष्विति । स्वकर्मोपार्जितेषु पुरेषु देहेष्वमीषु नरादिषु भोक्तृत्वेन वर्तमानं पुरुषमखिलशक्तिधृतः सर्वशक्त्याश्रयस्य पूर्णस्य तवांशकृतं वदन्ति ।

६. उ.
॥२४२॥

अंश इवांशः कृत इव कृतः । त्वद्रूपं वदंतीत्यर्थः । ननु कार्यकारणसंवृतस्य कुत एवंभूतत्वं तत्राह । अबहिरंतरसंवरणमिति । बहिः कार्यमंतरं
कारणं तत्संवरणं तदावरणम् । वस्तुतस्तदावरणंशून्यम् । तयोरसत्त्वादित्यर्थः । इत्येवं नृगतिं नुर्जीवस्य गतिं तत्त्वं विविच्य विशोध्य कवयोऽन्य
थेदं न प्राप्यत इति जानंतो निगमावपनं निगमोक्तकर्मणामावपनमासमंतादुप्यतेऽस्मिन्नित्यावपनं क्षेत्रं सर्वकर्मार्षणविषयमित्यर्थः । यत्रार्पितानि
कर्माणि मुक्तिफलं फलंति तं भवतोऽप्रिमभवं भवनिवर्तकं विश्वसिताः कृतविश्वासा उपासतेऽर्चनवंदनादिभिः सेवते । भुवति मर्त्यलोके इदमे
वोचितमिति दर्शयन्ति ॥ त्वदंशस्य ममेशान त्वन्मायाकृतबंधनम् ॥ त्वदंशसेवामादिश्य परानंद निवर्तय ॥ ७ ॥ २० ॥ भक्तिरूपसाधनमिति
वचनमनुचितमिव मन्वानो भक्तिं गुरुकरोति दुरवगमेति । भो ईश्वर दुरवगमं दुर्बोधं यदात्मतत्त्वं तस्य निगमाय ज्ञापनाय तवात्ततनोराविष्कृत
दुरवगमात्मतत्त्वनिगमाय तवात्ततनोश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः ॥ न परिलपंति केचिदपवगमपीश्वर ते
चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहाः ॥ ८ ॥ २१ ॥ त्वदनुपथं कुलायमिदमात्मसुहृत्प्रियवच्चरति तथोन्मुखे त्वयि हिते
प्रिय आत्मनि च ॥ न वत रमंत्यहो असदुपासनयाऽऽत्महनो यदनुशया भ्रमन्त्युरुभये कुशरीरभृतः ॥ ९ ॥ २२ ॥
मूर्तेश्चरितमहामृताब्धिपरिवर्तपरिश्रमणाः चरितमेव महामृताब्धिस्तस्मिन्परिवर्तो विगाहस्तेन परिश्रमणाः । परिवर्जनार्थः । श्रमणं श्रमः गत
श्रमा इत्यर्थः । अपवर्गमपि केचिन्न परिलपंति नेच्छन्ति कुतोऽन्यदिद्रुपदादि । केचिदित्येवंभूता भक्तिरसिका विरला इति दर्शयति न केवलम
न्यत्रेच्छन्ति किं तु तेनैव सुखेन पूर्णाः संतः पूर्वसिद्धं गृहादिसुखमप्युपेक्षन्ति इत्याह । तव चरणसरोजहंसकुलसंगविसृष्टगृहा इति । तव चरणसरोजे
हंसा इव रममाणा ये भक्तास्तेषां कुलं तेन संगस्तेन विसृष्टा गृहा येस्ते तथा । अनेन श्रवणकीर्तने दर्शिते । श्रुतिश्च मुक्तेरप्याधिक्यं भक्तेर्दर्शयति ।
यथाह “यं सर्वे देवा नमन्ति मुमुक्षुवो ब्रह्मवादिनश्च” इति । व्याख्यातं च सर्वज्ञैर्भाष्यकृद्भिः । “मुक्ता अपि लीलया विग्रहं कृत्वा भजन्ते” इति ॥
त्वत्कथामृतपाथोद्यौ विहरंतो महामुदः ॥ कुर्वन्ति कृतिनः केचिच्चतुर्वर्गं तृणोपमम् ॥ ८ ॥ २१ ॥ आराममस्य पश्यन्ति न तं पश्यति कश्चन ॥ न तं

१ श्रुत्यर्थस्त्वयम्—आराममुपवनं ग्रामनगरादि विश्वं सर्वे पश्यन्ति । तमारामनिर्मातार परमान्मानं कश्चन कोपि न पश्यति ॥ न तमिति । यूयं तं न विदाथ न जानीथ य इमाः प्रजा जजान जनयति
स्म । अतो युमाकं तस्य च अन्यन्महत् व्यवधानं बभूव । यतो भवन्तो नीहारेण अविद्यया प्रावृता अवगुण्ठिता जल्प्याः प्रजल्पनपरास्ताकिंका इत्यर्थः । अत एव असुतुपः प्राणतर्पणपरायणाः । उक्त्यानां
शास्तिारः यज्जानन्ते चरन्ति संसरन्तीत्यर्थः ।

श्री. टी.
अ० ८७

॥२४२॥

विदाथ य इमा जजानान्यद्युष्माकमंतरं बभूव ॥ नीहारेण प्रावृता जल्प्याचासुतृष उक्थशासश्चरन्ति" इत्याद्याः श्रुतयोऽनुक्रोशंत्यो जगदात्मनी
 श्वरे रतिमुपदिशन्तीत्याह । त्वदनुपथमिति । त्वदनुवर्तितात्त्वत्सेवोपयिकमिदं कुलायं कौ पृथिव्यां लीयत इति कुलायं शरीरम् । आत्मसुहृत्प्रियवत्
 आत्मा च सुहृच्च प्रियश्च तद्वच्चरति स्वाधीनतया वर्तत इत्यर्थः । तथाऽपि त्वयि उन्मुखे हिते प्रिये आत्मनि च । अप्यर्थे चकारः । एवंभूते सुसेव्ये
 ऽपि त्वयि बताहो कष्टं न रमन्ति न सखादिना भजन्ति । असदुपासनया-देहाद्युपलालनेनात्महनः प्रमादिनः । कुतः । यदनुशयाः यस्यामसदुपास
 नायामनुशयो वासना येषां ते कुशरीरभृतः संत उरुभये संसारे भ्रमन्ति परिवर्तन्ते । अत्र आत्महन इति भावः । त्वय्यात्मनि जगन्नाथे मन्मनो रम
 तामिह ॥ कदा ममेदं जन्म मानुषं संविष्यति ॥ १॥ २२॥ इदानीम् "आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः" इत्याद्याः

निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुजो हृदि यन्मुनय उपासते तदरयोऽपि ययुः स्मरणात् ॥ स्त्रिय उरगेंद्रभोगभुजदंडविषक्त
 धियो वयमपि ते समाः समदृशोऽंग्रिसरोजमुधाः ॥ १० ॥ २३ ॥ कइहनु वेद बतावरजन्मलयोऽग्रसरं यत् उदगादृषिर्य
 मनुदेवगणा उभये ॥ तर्हि न सन्न चासदुभयं न च कालजवः किमपि न तत्र शास्त्रमनकृष्य शयीत यदा ॥ ११ ॥ २४ ॥

श्रुतयो ध्यानमंगत्वेनोपदिशन्तीत्याह । निभृतमरुन्मनोऽक्षदृढयोगयुज इति । मरुत्प्राणो मनश्चाक्षाणीन्द्रियाणि च निभृतानि संयमितानि यैस्ते
 च ते दृढं योगं युजन्ति ते दृढयोगयुजस्ते तथाभूता मुनयो हृदि यत्तत्त्वमुपासते तदेवारयोऽपि तव स्मरणाद्ययुः प्रापुः । स्त्रियोऽपि कामत उरगेंद्र
 भोगभुजदंडविषक्तधियः अहीन्द्रदेहसदृशयोर्भुजदंडयोर्विषक्ता धीर्यासां ताः परिच्छिन्नदृष्टयः समदृशः समपरिच्छिन्नं त्वां पश्यन्त्यो वयं श्रुत्यभिमा
 निन्यो देवता अपि ते समा एव कृपाविषयतया । अंग्रिसरोजमुधाः अंग्रिसरोजं सुष्ठु धारयन्त्यः अयं भावः । इत्थंभूतस्तव स्मरणानुभावो ये योगिन
 स्त्वां हृद्यालंबनमुपासते याश्च वयं त्वां समं पश्यामो याश्च स्त्रियः कामतः परिच्छिन्नं ध्यायन्ति ये च द्वेषेण सर्वानपि तांस्त्वामिव प्रापयतीति ॥
 चरणस्मरणं प्रेम्णा तव देव सुदुर्लभम् ॥ यथा कथंचिन्नहरे मम भूयादहर्निशम् ॥ १० ॥ २३ ॥ "यतो वाचो निवर्तते । अप्राप्यमनसा सह ॥ को

अद्वावेद क इह प्रवोचत् ॥ कुत आज्ञाता कुत इयं विसृष्टिः ॥ अर्वाग्देवां अस्य विसर्जनेनाथा को वेद यत आबभूव ॥ अनेजदेकं मनसो जवीयो नैतदेवा आप्नुवन् पूर्वमर्शत् ॥ तद्वावतोऽन्यानत्येति तिष्ठतस्मिन्नरो मातरिश्वा दधाति” इत्याद्याः श्रुतयो भगवत्तत्त्वं दुर्ज्ञेयं वदंत्यो भक्तिमेवोर रीकृत्य स्तुवंतीत्याह । क इह नु वेदेति । वत अहो भगवन्निह जगत्यग्रसरं पूर्वसिद्धं त्वामवरजन्मलयोऽर्वाचीनोत्पत्तिनाशवान्को नु पुमान्वेद जानाति । ईश्वरस्य पूर्वसिद्धावन्यस्य चार्वाचीनत्वे प्रमाणं वदन् ज्ञानकारणाभावमाह । यत उदगादिति । यतस्त्वत्त ऋषिर्ब्रह्मा उत्पन्नो यं ब्रह्मा णमनु उभये आध्यात्मिकाधिदैविका देवगणा उत्पन्नास्ततोऽप्यर्वाचीनाः सर्वे । यदा तु भवान्सर्वमवकृष्योपसंहृत्य शयीत तर्हि तदा अनुशा यिनां जीवानां ज्ञानसाधनं नास्ति । यतस्तदा न सत्स्थूलमाकाशादि । न चासत् सूक्ष्मं महदादि । न चोभयं सदसद्भ्यामारब्धं शरीरम् । न

जनिमसतःसतो मृतिमुतात्मनिये च मिदां विपणमृतं स्मरंत्युपदिशंति त आरुपितैः ॥

त्रिगुणमयः पुमानिति मिदा यदबोधकृता त्वयि न ततः परत्र स भवेदबोधरसे ॥ १२ ॥ २५ ॥

च कालजवस्तन्निमित्तभूतं कालवैषम्यम् । एवं सति तत्र तदा न किमपीन्द्रियप्राणाद्यपि न च ज्ञापकं शास्त्रमपि । अयमभिप्रायः । अर्वाक्सृष्टि गतानां देहाद्युपाधिकृतांतराणां कालवशेन च मलिनसत्त्वानां न तावद्भगवज्ज्ञानसामर्थ्यम् । तथा च श्रुतिः । “न तं विदाथ य इमा जजाना न्यद्युष्माकमंतरं बभूव” इत्याद्या । यदा तु प्रलयसमये न बह्वंतरमस्ति तदापि साधनाभावान्न भगवज्ज्ञानसामर्थ्यम् । अतस्त्वदेकशरणतया श्रवणकीर्तनादिभक्तिरेव सुकरेति ॥ काहं बुद्ध्यादिसंरुद्धः क्व च भूमन्महस्तव ॥ दीनबंधो दयासिंधो भक्तिं मे नृहरे दिश ॥ ११ ॥ २४ ॥ इतोऽपि ज्ञानं न सुशकम् उपदिशतामपि भ्रमबाहुल्यमदित्याह । जनिमसत इति । असतो जगतो जनिमुत्पत्तिं ये वैशेषिकादयो वदन्ति । असत एव ब्रह्मत्वस्योत्पत्तिं ये च पानंजलादयः । सन एवैकविंशतिप्रकारस्य दुःखस्य नाशं मोक्षं वदन्ति ये नैयायिकाः । उतापि ये च

१ अद्वा प्रत्यक्षतः । २ इयं विमृष्टिः आकाशादिसृष्टिः । ३ अस्य विसर्जनेन एतत्सृष्टत्वेन ब्रह्मादिदेवा अपि अर्वाचीना एवेत्यर्थः । ‘यो ब्रह्माणं वि दधाति पूर्वम्’ इति श्रुतेः । अथो तस्मात् । ४ अनेजदिति । एकमद्वितीयमेकं कंपनं स्वस्थानाच्छयनं तद्रहितमपि मनसो जवीयो वेगवत्तरं विभुत्वादित्यर्थः । एतदात्मतत्त्वं देवा इन्द्रियाणि नाप्नुवन् यतः पूर्वमर्शत् पूर्वमेवागतं सर्वान्तरतया स्थितं न तु परागभूतमित्यर्थः । इन्द्रियाणि परागवन्मुविश्याणि न प्रत्यविश्याणीति भावः । तिष्ठन् स्थिरमपि तच्छीरगतमितोऽन्यानत्येति अतिक्रम्य वर्तते तस्मिन्नरमात्मचेतन्ये सति तदाश्रयत्वेन वर्तमानो मातरिश्वा वायुः अपः उदकप्रवाहवत्सततं वर्तमानाः सर्वेषां सर्वचेष्टा दधाति संसादयति । ५ एतच्छ्रुत्यर्थो द्वाविंशल्लोकदिपण्याम् ।

सांख्यादय आत्मनि भिदां भेदं च । ये मीमांसका विपणं कर्मफलव्यवहारमृतं सत्यं स्मरन्ति वदन्ति ते सर्वे आरुपितैरारोपितैर्भ्रमैरेवोपदिशन्ति न तत्त्व
दृष्ट्या । “सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ॥ ब्रह्मैव सन् ब्रह्माप्येति ॥ अनीशया शोचति मुह्यमानः ॥ अविद्यायामंतरे वर्तमानः ॥ स्वयं धीराः पंडितं
मन्यमानाः ॥ जंघन्यमानाः परिर्यन्ति मूढा अंधेनैव नीयमाना यथाऽधाः ॥ एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ॥ एक एव हि भूतात्मा भूतेभूते व्यव
स्थितः ॥ एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचंद्रवत्” इत्यादिश्रुतिविरोधात् । किं च वस्तुतः पुरुषस्य त्रिगुणमयत्वे सर्वमिदं संगच्छेत न तु तदस्ती
त्याह । त्रिगुणमयः पुमानिति भिदा यदबोधकृता त्वयीति । त्रिगुणमयः पुमानित्यनेन हेतुना या भिदा । उपलक्षणमेतद्भिदादि । सा यस्मा
त्त्वयि विषये अबोधकृता त्वद्विषयाज्ञानविजृम्भिता । तर्हि किमज्ञानमस्ति वस्तुतः पुंसि नैवेत्याह । ततः अबोधात्परत्र परेऽसंगेऽवबोधरसे
ज्ञानघने स अबोधो न भवेन्न संभवतीत्यर्थः ॥ मिथ्यातर्कमुकर्कशोरितमहावादांधकारांतरभ्राम्यन्मंदमतेरमंदमहिमंस्त्वज्ज्ञानवर्त्मास्फुटम् ॥

सदिव मनस्त्रिवृत्त्वयि विभात्यसदामनुजात् सदभिमृशंत्यशेषमिदंमात्मतयात्मविदः ॥

न हि विकृतिं त्यजन्ति कनकस्य तदात्मतया स्वकृतमनुप्रविष्टमिदमात्मतयाऽवसितम् ॥ १३ ॥ २६ ॥

श्रीमन्माधव वामन त्रिनयन श्रीशंकर श्रीपत्रे गोविंदेति मुदा वदन्मधुपते मुक्तः कदा स्यामहम् ॥ १२ ॥ २५ ॥ ननु यद्यसन्नोत्पद्यते यदि
च त्रिगुणमयः पुरुषो न भवति तर्हिदं प्रपंचजातं पुरुषश्च पृथङ्नास्तीत्युक्तं स्यात् कथं तर्हि तयोः सत्त्वेन प्रतीतिरत आह । सदिव मन
इति मनोमात्रविलसितमिदं त्रिवृत्त्रिगुणात्मकं प्रपंचजातमसदेव सदिव विभाति । कथमिति चेत्तत्राह । त्वयीति । त्वय्यधिष्ठाने । अधिष्ठान
सत्तया सद्रूपप्रतीयत इत्यर्थः । न केवलमिदंकारास्पदं किंत्वा मनुजात् । मनुजः पुरुषः । अभिविधावाकारः । पुरुषमभिव्याप्येति । पुरुषस्यापि
पृथक्सत्त्वप्रतीतिर्मनोमात्रविलसितेत्यर्थः । तथाच श्रुतिः । “असतोऽधिमनोऽसृजत ॥ मनः प्रजापतिमसृजत ॥ प्रजापतिः प्रजा असृजत ॥
तद्वा इदं मनस्येव परमं प्रतिष्ठितं यदिदं किंच” इति । नन्वात्मविदामपि विश्वं सदेव स्फुरत्यतः कथमसत्स्यादत आह । सदभिमृशन्तीति ।

१ आ मनुजात् ‘पञ्चम्यपाङ्परिभिः’ आढीभृदर्थेभिव्याप्तावित्यभिधानम् । २ असतो नामरूपव्याकृतिरहितत्वेन शून्यतुल्यात् ब्रह्मणो निमित्तभूतात् न विद्यते धीर्यस्मात्तदधि मूढाज्ञानम् । मनो महत्त
त्वाख्या समष्टिबुद्धिरसृजत् । अज्ञानमेव समष्टिमनोरूपेण विवर्तितमभूदित्यर्थः । तच्च मनः प्रजापतिं सत्यलोकवासिनं ब्रह्माणमसृजत । तस्माद्यदिदं परिदृश्यमानं किंचन तदिदं मनस्येव समष्टिबुद्धादेव प्रक
र्षेण यथातथा प्रतिष्ठितम् । प्रकर्षेणावस्थितमित्यर्थः ।

६. उ.
१४ ॥

आत्मविदस्त्वशेषमिदं भोक्तृभोग्यात्मकं विश्वमात्मतयैव सदभिभूशंति सदिति जानन्ति । आत्मकार्यत्वाच्च पृथगित्यर्थः । तथाहि । यदुपादानं यत्कार्यं भवति तत्तेनैव रूपेण प्रतीयते उपादीयते चेति लोकाचारेण दर्शयति । नहि विकृतिमिति । कनकस्य विकृतिं कुंडलादिकं कनकार्थिनो न त्यजन्ति । अत्र हेतुः । तदात्मतया कनकरूपत्वेनेत्यर्थः । अतः स्वकृतमिदं विश्वमनुप्रविष्टं च पुरुषरूपमात्मतयैवावसितं निश्चितम् ॥ यत्सत्त्वतः सदाभाति जगदेतदसत्त्वतः ॥ सदाभासमसत्यस्मिन्भगवंतं भजाम तम् ॥ १३ ॥ २६ ॥ ननु “सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म ॥ नेह नानाऽस्ति किंचन ॥ मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति” इत्यादिश्रुतिभिरेवंभूतस्य भगवतः प्रतिपादनात्तज्ज्ञानं सुकरमेवेति कृतं भक्त्या, अत आह । तव परि ये चरन्तीति । त्वेति कर्मणि षष्ठी । त्वां ये परिचरन्ति । छंदसि “व्यवहिताश्च” इति यच्छब्देन तव परि ये चरन्त्यखिलसत्त्वनिकेततया त उत पदाऽऽक्रमन्त्यविगण्य शिरो निऋतेः ॥

परिवयसे पशुनिव गिरा विबुधानपि तांस्त्वयि कृतसौहृदाः खलु पुनन्ति न ये विमुखाः ॥ १४ ॥ २७ ॥

व्यवधानमदोषः । केन रूपेण अखिलसत्त्वनिकेततया अखिलानि सत्त्वानि निकेतो यस्य स तथा तस्य भावस्तत्ता तया । सर्वभूतावासतयेत्यर्थः । उत एव अविगण्य तिरस्कृत्य त एव निऋतेमृत्योः शिरो मूर्धानं पदा पादेनाक्रमन्ति मृत्योर्मूर्ध्नि पदं दधति । ते तरन्ति मुच्यन्त इत्यर्थः । ये पुनर्विमुखा अभक्तास्तान् गिरा वाचा पशुनिव विबुधान्विबुधोऽपि परिवयसे बध्नासि । कुतः । त्वयि कृतसौहृदाः त्वयि कृतं सौहृदं प्रेमयैस्ते खलु निश्चितं पुनन्ति पवित्रयन्ति आत्मानमन्यानपीति शेषः । नेतरे । तथाच श्रुतिः । “तस्य वाक्कंतिर्नामानि दामानि ॥ तस्येदं वाचा तंत्या नामभिर्दामभिः सर्वं सितम्” इति । अयमभिप्रायः । सत्यमेवंभूतमात्मानं श्रुतयः प्रतिपादयन्ति तत्र च यद्यपि वस्तुनोऽपरोक्षत्वादपरोक्षमेव ज्ञानमुत्पद्यते तथाऽप्यसंभावनाविपरीतभावनान्तिरस्कृतत्वान्मलिनचित्तेषु परोक्षमेव भवतीति नापरोक्षसंसारभ्रमनिवृत्तिसमर्थम् । भगव

१ सत्यं कालत्रयाबाधितं ज्ञानं ज्ञप्तिरूपम् अनन्तं देशकालवस्तुपरिच्छेदशून्यं ब्रह्म यो वेद स सर्वान् कामानश्नुते इति शेषः । इह ब्रह्मणि किंचन किमपि नानाद्वैतजातं नास्ति मृमजलवन्मिथ्यैव मातीत्यर्थः । यः पुरुषः इह ब्रह्मणि नानेव द्वैतमिव पश्यति स मृत्योरनन्तरं मृत्युमाप्नोति संसारं प्राप्नोतीत्यर्थः । इत्यादिश्रुतिभिः ज्ञानं सुलभमेवातो भक्त्या साकारमजनेन कृतमलं प्रयोजनं नास्ति इति वेदांतशास्त्रानभिज्ञानामाशंका तां छिनत्ति । अत आह । २ तस्येश्वरस्य वाक् वेदलक्षणा तन्तिः दामानि नामानि ब्राह्मणादीनि दामानि । यथा तंत्या दामभिर्वृषा बध्यन्ते एवमीशस्य वेदरूपतत्त्वा नामभिः सर्वं सितं बद्धमित्यर्थः । ३ मुखावाक्यं ज्ञानं सुलभमेव तथापि मलिनान्तःकरणानामतिदुर्लभमेवेत्याह । अयमभिप्राय इति । ४ अंतःकरणशुद्धिमंतरा ज्ञानं नोदेति शुद्धिस्तु मर्त्ति विना न भवतीति शरीरादि सर्वग्रंथसिद्धांतः । तत्र प्रमाणं माह तथेति । उपासकः यत्र कुत्रापि त्रियते तत्र देहाते मरणसमये देवः नृसिंहस्तरकं प्रणवप्रतिपाद्यं परं ब्रह्म व्याचष्टे उपदिशति । एषः परात्मा यं पुरुषं दृणुते अनुगृह्णाति तेन अनुग्रहेणैव लभ्यः प्राप्यो भवति नान्येनेत्यर्थः । यस्येति स्पष्टम् ।

श्री. टी.
अ० ८७

२४४॥

त्परिचर्यया तु सम्यगमलचित्तानां तत्प्रसादेन लब्धापरोक्षज्ञानानामयत्नत एव करकलितो मोक्ष इति । तथा च श्रुतयः । “दहाते दवः परं ब्रह्म तारकं व्याचष्टे ॥ यमैवैष वृणुते तेन लभ्यः ॥ यस्य देवे परा भक्तिः” इत्यादयः ॥ तपंतु तापैः प्रपंतु पर्वतादटंतु तीर्थानि पठंतु चागमान् ॥ यजंतु यागैर्विवृतु वादैर्हरिं विना नैव सृतिं तरंति ॥ १४ ॥ २७ ॥ ननु यद्यखिलसत्त्वनिकेतत्वेन भवतः सेव्यत्वमुच्यते तर्हि तत्करणसंबंधात्कर्तृत्वभोक्तृत्वे प्रसज्येयातां न वस्तुतस्तथा त्वमिति चेत्तर्हि जीवानामपि तत्तुल्यत्वमिति केन विशेषेण पुनः सेव्यसेवकत्वमितीमामाशंकां परिहरंत्यः “अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः । स वेत्ति वेद्यं न च तस्य वेत्ता तमाद्भुतं पुरुषं पुराणम्” इत्याद्याः श्रुतयः स्तुवंतीत्याह । त्वमकरण इति । करणसंबंधरहित एवाखिलकारकशक्तिधरः अखिलानां प्राणिनां यानि कारकाणी

त्वमकरणः स्वराडखिलकारकशक्तिधरस्तव बलिमुद्रहंति समदंत्यजयाऽनिमिषाः ॥

वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिव विश्वसृजो विदधति यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिताः ॥ १५ ॥ २८ ॥

द्रियाणि तेषां शक्तीर्ययति प्रवर्तयतीति तथा । कुतः स्वराट् यतः स्वेनैव राजसे दीप्यसे नहि स्वतःसिद्धज्ञानशक्तेरिन्द्रियापेक्षेत्यर्थः । अतस्तव बलिमुद्रहंति पूजां कुर्वति । अजयाऽविद्यया सहितास्तया वृता इत्यर्थः । अनिमिषा देवा इन्द्रादयस्तत्पूज्या विश्वसृजो ब्रह्मादयोऽपि । यथा सस्त्रीका एव किंकराः स्वामिनं सेवन्ते तथाऽविद्यायुक्ता देवादयस्त्वामिति लोकोक्तिः । समदंति च मनुष्यैर्दत्तं हव्यकव्यादिलक्षणं बलिं भक्षयन्ति । अत्र दृष्टांतः वर्षभुजोऽखिलक्षितिपतेरिवेति । यथा वर्षभुजः खंडमंडलपतयोऽखिलक्षितिपतेर्महामंडलेश्वरस्य स्वप्रजादत्तबलिभुजो बलिमुद्रहंति तद्वदिति । कथं बलिं वहन्ति तदाह । विदधति । यत्र ये त्वधिकृता भवतश्चकिता इति । त्वत्तो भीताः संतो यस्मिन्कर्मणि नियुक्तास्ते तत्कुर्वतीति । त्वदाज्ञापालनमेव बल्युद्रहनमित्यर्थः । तथा च श्रुतिः । “भीषाऽस्माद्वातः पवते ॥ भीषोदेति सूर्यः ॥ भीषाऽस्मादग्निश्चंद्रश्च ॥

१ श्रुतिम्-६० पा० । २ त्वमकरण इति । ईश्वरः सेव्यो जीवः सेवकः इत्यत्र श्रुतिमाह । अपाणिरपि ग्रहीता अपादोपि जवनः अचक्षुरपि पश्यति स ईश्वरः अकर्णोपि शृणोति सः वेद्यं जडजातं वेत्ति जानाति तस्येश्वरस्य वेत्ता ज्ञाता नास्ति तद्व्यतिरिक्तस्य जडत्वात् जीवेश्वरयोर्मयोरपि यत्पारमार्थिकं रूपं तन्निर्विकारमेव तत्त्वेश्वरस्य न विस्मृत मायानावृतत्वात् । जीवस्य तु विस्मृतम् अविद्यावृतत्वात् । अतस्त ज्ञानायेश्वरः सेव्य इत्याशयः ।

मृत्युर्थावति पंचमः” इति ॥ अर्निद्रियोऽपि यो देवः सर्वकारकशक्तिधृक् ॥ सर्वज्ञः सर्वकर्ता च सर्वसेव्यं नमामि तम् ॥ १५ ॥ २८ ॥ तदेवं करणप्रवर्तकमीश्वरं करणपरतंत्रा नरा भजंतीत्युक्तम् । न केवलमियदेव कारणं तत् उत्पन्नत्वेनापि तत्परतंत्रत्वादिति वदंति “यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिगा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एत आत्मानो व्युच्चरन्ति” इत्याद्याः श्रुतय इत्याह । स्थिरचरजातय इति । हे विमुक्त नित्यमुक्त यदि तवाजया मायया विहरो विहारः क्रीडा भवति तदा स्थिरचरजातयः स्थिराश्च चराश्च जातयो जात्याल्लिंगिता देहा येषां ते जीवाः स्युर्भवेयुः । कथंभूतस्य । ततोऽजातः परस्य दूरे वर्तमानस्यासंगस्येत्यर्थः । कथं विहारः । उदीक्षया ईक्षणलेशेन । ननु मयि लीनानां जीवानां कथं जन्म स्यात्तत्राह । उत्थनिमित्तयुज इति । ईक्षयेवोत्थान्युत्थितान्याविर्भूतानि निमित्तानि

स्थिरचरजातयः स्युरजयोत्थनिमित्तयुजो विहर उदीक्षया यदि परस्य विमुक्त ततः ॥

न हि परमस्य कश्चिदपरो न परश्च भवेद्वियत इवाऽपदस्य तव शून्यतुलां दधतः ॥ १६ ॥ २९ ॥

कर्माणि तद्युक्तानि लिंगशरीराणि वा तैर्युज्यन्त इति तथा । ननु किं निमित्तोत्थानेन मदिच्छयेव भवंतु । न । त्वयि वैषम्याभावाद्विषमसृष्टेर योगादित्याह । परमस्येति । तव परमस्योत्तमस्य परमकारुणिकस्य वियत इवाकाशसदृशस्य । समस्येत्यर्थः । कश्चिदपरः स्वीयः परोऽस्वी यश्च न भवेत् न संभवतीत्यर्थः । “असद्रा इदमग्र आसीत् ॥ ततो वै सदैजायत” इत्यादिश्रुत्या शून्यपूर्वकत्वमिव प्रतीयते तदर्थं पुनर्विशि नष्टि शून्यतुलां दधतः । शून्यसाम्यं भजतः । तदेव दर्शयितुं पुनर्विशिनष्टि । अपदस्येति । न पद्यत इत्यपदस्तस्य वाङ्मनसयोरगोचरस्येत्यर्थः ॥ त्वदीक्षणवशक्षोभमायाबोधितकर्मभिः ॥ जातान्संसरतः खिन्नान्मृदरे पाहि नः पितः ॥ १६ ॥ २९ ॥

एवं तावत्परमात्मनः सकाशादविद्याकृतकार्योपाधयस्तदंशा एव जीवा जाताः संसरंतो भजंतीत्युक्तम् । तत्र यद्येकाऽविद्या तदा जीवस्याप्येकत्वा
 देकमुक्तो सर्वमुक्तिप्रसंगः । अथ नानाविद्यास्तर्हि तस्यैवांशांतरेण संसारानपगमादनिर्मोक्ष इत्यादितर्कबलेन वस्तुत एव नानात्मानस्तत्र च
 तेषामणुत्वे देहव्यापि चैतन्यं न स्यात् । देहपरिमाणत्वे च मध्यमपरिमाणानां सावयवत्वेनानित्यत्वं स्यात् । अतः सर्वगता नित्याश्चेति केचन
 मन्यन्ते । तत्र न तावदुक्तदोषप्रसंगः । अविद्याभेदेन तच्छक्तिभेदेन वा बद्धमुक्तव्यवस्थासंभवात् । ईश्वरस्य तु न केनाप्यंशेन संसारशंकेत्युक्तमेव ।
 प्रसिद्धं चात्मैक्यं सर्वश्रुतिषु । किं च इमं पक्षमंतर्यामिब्राह्मणमपि न सहत इत्याह । अपरिमिता इति वस्तुत एवानंता ध्रुवास्तेनैव रूपेण नित्याः

अपरिमिता ध्रुवास्तनुभृतो यदि सर्वगतास्तर्हि न शास्यतेति नियमो ध्रुव नेतरथा ॥

अजनि च यन्मयं तदविमुच्य नियंतु भवेत्सममनुजानतां यदमतं मतदुष्टतया ॥ १७ ॥ ३० ॥

सर्वगताश्च तनुभृतो जीवा यदि स्युस्तर्हि तेषां समत्वाच्छास्यता न घटत इति कृत्वा हे ध्रुव नियमो नियमनं त्वया न स्यादितरथा तु घटेत ।
 कथम् । यन्मयमुपाधितो यद्विकारप्रायं यज्जीवाख्यमजनि जातं तत्तस्य स्वविकारस्य नियंतु नियामकं भवेत् । अविमुच्य कारणतयाऽपरित्यज्य ।
 किं तत् । सममनुस्यूतम् । ननु किं यत्तच्छब्दैर्ज्ञायते चेदुच्यतामिदं तदित्यत आह । अनुजानतां यदमतमिति । जानीम इति वदतां यदमतम्
 विज्ञातप्रायम् अविषयं त्वात् । तथा च श्रुतिः । “यस्यामतं तस्य मतं मतं यस्य न वेद सः ॥ अविज्ञातं विज्ञानतां विज्ञातमविज्ञानताम् ॥ अवचने
 नैव प्रोवाच स हं तूष्णीं बभूव” इत्यादि । किं च मतस्य ज्ञातस्य दुष्टतया दोषश्रवणात् । तथाच श्रुतिः “यदि मन्यसे सुवेदेति ब्रह्मेवापि नूनं

१ “एको देवः सर्वभूतेषु गृहः । नेह नानास्ति किंचन । यथाह्वयं ज्योतिरात्मा विवस्वान्” इत्यादिश्रुतिषु । २ “आत्मनि तिष्ठन्नात्मानमन्तरो यमयति” इत्यंतर्यामिब्राह्मणम् । ३ विभुत्वेन
 नित्यत्वेन चेश्वरसमत्वाज्जीवस्य तच्छास्यता नेत्यर्थः । ४ यस्य ब्रह्मविदो ब्रह्म अमतमविदितमिति निश्चयः तस्य ब्रह्म मतं स एव ब्रह्मवेत्तेत्यर्थः । यस्य तु मतं ज्ञातमिति निश्चयः स ब्रह्म नैवेत्यर्थः । यस्मादि
 जानतां सम्यग्ज्ञानिनां ब्रह्म अविज्ञातं ज्ञानविषयमिति पक्षः । अविज्ञानतां विज्ञातं ज्ञानविषयो ब्रह्मेति पक्षः । अवचनेनेति वक्ता अवचनेन वचनामावेनैव प्रोवाच ब्रह्म वाङ्मनसाऽगोचरमिति लक्षणया कथयामास
 स श्रोता तेनैव लक्षणेन सर्वप्रमाणा विषयमिति बुद्धौ तूष्णीं बभूव न किंचिदपि प्रश्नादि कृतवानित्यर्थः । ५ यदीति । यदि कदाचिन्मन्यसे सुष्ठु वेदाहं ब्रह्मेति तर्हि त्वं यदस्य ब्रह्मणो रूपं तद्ब्रह्ममेव वेदस्य
 यदस्य ब्रह्मणो देवेषु अधिदैवतं रूपं तदल्पमेव त्वं ब्रह्मेत्यर्थः ।

भा. उ. उ.
॥२४६॥

त्वं वेत्थ ब्रह्मणो रूपं यदस्य त्वं यदस्य देवेषु” इत्यादि तस्माद्यत्तच्छब्दावद्योत्यमतर्क्यं किमपि सर्वानुस्यूतत्वेनासमं नियंतु भवेदित्यर्थः ॥ अंतर्गतता सर्वलोकस्य गीतः श्रुत्या युक्त्या चैवमेवावसेयः ॥ यः सर्वज्ञः सर्वशक्तिर्नृसिंहः गीतं तं चेतसैवावलंबे ॥ १७ ॥ ३० ॥ ननु यदि च परमात्मनो जीवा जायन्ते इति नियंतुनियम्यभाव उच्यते तथा सति जीवानामनित्यत्व संगेन प्रतिदिनं कृतनाशाकृताभ्यागमप्रसंगः स्यात् । किं च तदा मोक्षो नाम जीवस्य स्वरूपहानिरेवं स्यात् । न चैतद्युक्तम् । स्वप्रकाशानंदात्मनोऽविद्याकृतानर्थनिवृत्तिमात्रस्य मोक्षत्वाभ्युपगमादित्याशंक्योपाधिजन्मनैव जीवानां जन्मोच्यते न स्वतः अघटनादित्याह । न घटत इति । तत्र किं प्रकृतेर्जीवरूपेणोद्भवः स्यात्पुरुषस्य वा उभयोर्वा । अद्य जीवानां जडत्वापत्तिः । द्वितीये पुरुषस्य विकारित्वप्रसंगः । अत एव न तृतीयं इत्याशयेनोक्तं प्रकृतिपुरुषयोर्द्भवो न घटत इति श्रुत्याऽऽजत्वप्रतिपादनादपीत्याह । अजयोरिति । तथाच श्रुतिः । “अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां बह्वीं प्रजां जनयन्तीं

न घटत उद्भवः प्रकृतिपुरुषयोरजयोरुभययुजा भवंत्यसुभृतौ जलबुद्बुदवत् ॥

त्वयि त इमे ततो विविधनामगुणैः परमे सरित इवार्णवे मधुनि लिल्युरशेषरसाः ॥ १८ ॥ ३१ ॥

सरूपाम् ॥ अजो ह्येको जुषमाणोऽनुशेते जहात्येनां भुक्तभोगामजोऽन्यः” इति । उभययुजां तु भवंति उभयं च तद्युज्यत इति युक् संवद्धं परस्पराध्यस्तमिति यावत् । तेनासुभृतः प्राणमृगपाधयो जीवा जायन्त इत्यर्थः । जलबुद्बुदवदिति । यथा केवलेन जलेनानिलेन वा जलबुद्बुदा न भवंति किंतु मिलिताभ्यां तद्वत् । तत्र यथाऽनिलो निमित्तं जलमुपादानमेवमत्रापि प्रकृतिर्निमित्तं पुरुष उपादानम् । “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः । सोऽकामयत बहुस्यां प्रजायेय ” इति । “यथाऽग्नेः क्षुद्रा विस्फुलिगा व्युच्चरन्त्येवमेवास्मादात्मनः सर्वे प्राणाः सर्वे लोकाः सर्वे देवाः सर्वाणि भूतानि सर्व एवात्मानो व्युच्चरन्ति ” इत्यादिश्रुतिषु चेतनाचेतनप्रपंचस्य परमात्मोपादानत्वश्रवणात् । न च विकारित्वं परिणामानंगीकारात् । केचित्पुनः परिणाममंगीकृत्यात्मनो विकारमभ्या विपरीतं निमित्तोपादानभावमिच्छन्ति । सर्वथा तावत्प्रकृतिपुरुषैक्याद्भवतीति सिद्धम् । तत् “एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म ॥ अजामेकाम् । अविनाशी वा अरेऽयमात्मा” इत्यादिश्रुतिबलादुत्पत्ति

१ अजां न जायत इति अजां मूलप्रकृतिम् । लोहितशुक्लकृष्णां रजःसत्त्वतमोगुणवतीम् । सरूपां त्रिगुणात्मिकां प्रजाम् । अजो जीवः अन्योऽजः ज्ञानी जीवः ब्रह्म वा । शेषं स्पष्टम् ।

श्री. टी.
अ० ८७

॥२४६॥

श्रवणाच्च जीवानामौपाधिकमेव जन्म न वस्तुत इत्युक्तम् । उपाधिलयेन परमात्मनि पुनर्लयश्रवणादपि न वास्तवं जन्मेत्याह । त्वयि त इति । त्वयि कारणात्मनि त इमे जीवाः । तत इति । यतो न वास्तवं जन्म तस्माद्विविधनामप्रगुणैरनेकप्रकारकार्योपाधिभिः सह निलिल्यु र्लीना बभूवुः । तत्र सुषुप्तिप्रलययोर्मधुन्यशेषरसा इव लीयन्ते । यथा मधुनि सकलकुसुमरसा विशेषतोऽनुपलक्ष्यमाणा अपि सामान्ये नोपलक्ष्यन्ते एवं स्वापादौ विशेषमात्रलयात्कारणस्य विद्यमानत्वात्सामान्यतो वर्तते । मुक्तौ तु कारणस्यापि लयात्त्वयि परमे निरुपाधौ सरित इवार्णवे लीयन्त इति विवेकः । तथा च श्रुतयः । “यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति नानात्ययानां वृक्षाणां रसान्समवहारमेकतां संगमयन्ति ॥ ते यथा तत्र न विवेकं लभन्ते अमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्म्यमुष्याहं वृक्षस्य रसोऽस्मीत्येवमेव खलु सोम्येमाः सर्वाः प्रजाः सति संपद्य न विदुः सति संपद्यामहे इति । “यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ॥ तथा विद्वान्नामरूपाद्रिमुक्तः परात्परं पुरुषमुपैति दिव्यम्”

नृषु त्वं मायया भ्रममस्मीष्ववगत्य भृशं त्वयि सुधियोऽभवे दधति भावंमनुप्रभवम् ॥ :

कथमनुवर्ततां भवभयं तव यद्वधुकुटिः सृजति मुहुस्त्रिणैरिभवच्छरणेषु भयम् ॥ १९ ॥ ३२ ॥

इत्याद्याः ॥ यस्मिन्नुद्यद्विलयमपि यद्भाति विश्वं लयादौ जीवोपेतं गुरुकरुणया केवलात्मावबोधे ॥ अत्यन्तांतं व्रजसि सहसा सिधुवर्तिसिधु मध्ये मध्येचित्तं त्रिभुवनगुरुं भावये तं नृत्तिहम् ॥ १८ ॥ ३१ ॥ नन्वेवं तावत्परमेश्वराजीवा जायन्ते तद्वशेन च कर्माणि कुर्वन्ति पुनस्तत्र लीयन्त इति संसारचक्रे परिभ्रमणमुक्तमिदानीं तन्निवृत्तये “परीत्य भूतानि परीत्य लोकान्परीत्य सर्वाः प्रदिशो दिशश्च ॥ उपस्थाय प्रथमजामृतस्यात्मनात्मानमभिसंविवेश” इत्याद्या भगवदनुवृत्तिं विदधतीत्याह । नृषु तव माययेति । नृषु जीवेष्वमीषु तव मायया भ्रममुक्तलक्षणमवगत्य ज्ञात्वा सुधियो भृशं त्वय्यभवे भवनिवर्तके भावं स्वभावमनुवृत्तिं दधति कुर्वन्ति । कीदृशं भ्रमम् । अनुप्रभवम् अन्वनुप्रभवो यस्मिन्स्तं भ्रमम् । ततः किमेत आह । कथमिति । अनुवर्तताम् अनुवर्तमानानां त्वामेव शरणं भजतां भवभयं संसारभयं कथं

१ भूतानि परीत्य भूनेषु आत्मा एक एवेति ज्ञात्वा लोकान्स्वर्गादीन् कर्मचित्तत्वेन अनित्याज्ञात्वा सर्वा दिशश्च प्रदिशश्च ऐहिकविषयानप्यनित्यान् ज्ञात्वा प्रथमजां त्रयीलक्षणां वाचमुपस्थाय संतेन्यात्मना मनसा ऋतस्य परमेश्वरस्यात्मानं स्वरूपमभिसंविवेश आश्रितवान् । कश्चन मुमुक्षुरित्यर्थः ।

भवेत् न कथंचिदपीत्यर्थः । कुतः यद्यस्मात्तव शुद्धिर्भगवत्पुत्रिणेमिस्तिस्वो नेमय इवावच्छेदाः शीतोष्णवर्षाकाला यस्य संवत्सरात्मकस्य कालस्य सः । अमवच्छरणेषु न भवान् शरणं रक्षिता येषां तेष्वेव भयं जन्ममरणादिलक्षणं सृजति करोति । अत एवभूतं संसारमाकलय्य तन्निवृत्तये सुखियस्त्वयि भावं दधतीति ॥ संसारचक्रकवेर्विदीर्णमुदीर्णनानाभवतापस्तम् ॥ कथंचिदायन्नमिह प्रपन्नं त्वमुद्धर श्रीनृहरे नृलोकां ॥ १९ ॥ ३२ ॥ स च भवति भावो मनोनिष्कमे सति भवति सोऽपि गुरूपसदनादिति गुरूपसदनं विदधति “तद्विज्ञानाय स गुरु मेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनिष्ठम् ॥ आचार्यवान्पुरुषो वेद ॥ नैषा तर्केण मतिरापनेया ॥ प्रोक्ताऽन्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठ” इत्याद्याः श्रुतय इत्याह । विजितहृषीकवायुभिरिति । विजितानि हृषीकाणीन्द्रियाणि वायुश्च प्राणो येस्तैरप्यदांतमनस्तुरगमदांतमदमितं मन एव तुरगो विजितहृषीकवायुभिरदांतमनस्तुरगं य इह यतंति यंतुमतिलोलमुपायखिदः ॥ व्यसनशतान्विताः समवहाय गुरोश्चरणं वणिज इवाऽज संत्यक्तकर्णधरा जलधौ ॥ २० ॥ ३३ ॥ स्वजनसुतात्मदारधनधामधराऽसुरयैस्त्वयि सति किं नृणां श्रयत आत्मनि सर्वरसे ॥ इति सदजानतां मिथुनतो रतये चरतां सुखयति को न्विह स्वविहते स्वनिरस्तभगे ॥ २१ ॥ ३४ ॥

दुर्दमत्वसाम्यात्तं ये यंतुं नियंतु यतंति प्रयतंते । अतिलोलमतिचंचलम् । गुरोश्चरणं समवहायांनाश्रित्य ते उपायेषु खिद्यंते क्षिश्यंतीत्युपायं खिदः संतो व्यसनशतान्विता बहुव्यसनाकुला इह संसारसमुद्रे संति तिष्ठंति दुःखमेव प्राप्नुवंतीत्यर्थः । हे अज अकृतकर्णधरा अस्वीकृतनाविका वणिजो यथा तद्वत् । गुरुणोपदर्शितभगवद्भजनसुखानुभूतौ तु स्वत एव मनो निश्चलं भवति नान्यथेति भावः ॥ यदा परानंदगुरो भवत्पदे पदं मनो मे भगवद्धमेत ॥ तदा निरस्ताखिलसाधनश्रमः श्रयेय सौख्यं भवतः कृपातः ॥ २० ॥ ३३ ॥ “परीक्ष्य लोकान्कर्मचितान् ब्राह्मणो निर्वेदमायात् नास्त्यकृतः कृतेन” ॥ तथा “यदा सर्वे प्रमुच्यंते कामा येऽस्य हृदि श्रिताः ॥ अथ मर्त्योऽमृतो भवत्यत्र ब्रह्म संम

१ समित्पाणिः ‘रिक्तपाणिर्न पश्येत्’ इति शास्त्रादुपायनपाणिरित्यर्थः । धनफलपुष्पाद्यलामे आकाष्ठमप्युपायनं ग्राह्यम् इति व्यंजनाय समित्पदम् । श्रोत्रियं वेदशास्त्राध्ययनसंपन्नं गुरुं क्षिप्यसंशयच्छेदे कर्मकरं । ब्रह्मनिष्ठं ब्रह्मसाक्षात्कारशालिनम् । आचार्यवानुक्तविधः प्रशस्तो गुरुर्यस्य स एव पुरुषो ब्रह्म वेद । एषा वेदान्तशास्त्रज्ञन्या तर्केण स्वमत्युद्दमात्रेण अपनेया बावार्हा न । अर्थक तर्केण प्राप्तव्या न किंतु अभ्येक्ष्य मिथुनेनाचार्येण प्रोक्ता प्रबोधिना सती सुज्ञानाय साक्षात्पराय भवति प्रेष्ठ प्रियतमनाचिकेत । २ परीक्ष्य विचारेण अनित्यतया निश्चित्य अकृतो मोक्षः कृतेन कर्मणा ।

श्रुते” इत्याद्या वैराग्यमंगं विदधतीत्याह । स्वजनमुतेति । आत्मा देहः । धाम गृहम् । असुः प्राणः । स्वजनादिभिः किम् । सर्वरसे सर्वे रसाः सुखानि विद्यन्ते यस्मिंस्तस्मिंस्त्वयि परमानन्दे “एतस्यैवानन्दस्यान्यानि भूतानि मात्रासुपजीवन्ति” इति श्रुतेः । श्रयतस्त्वां सेवमानस्य पुंस आत्मनि सति नृणां तुच्छैरेतैः किं क उपयोग इति सत् सत्त्वं परमार्थसुखमजानतामत एव मिथुनतः स्त्रिया मिथुनीभूय रतये मायासुखार्थं चरता प्रवर्तमानानाम् । कर्मणि षष्ठ्यौ । अजानतश्चरतः पुरुषान् कोन्वर्थः सुखयत्यानन्दयति न कोपीत्यर्थः । इह संसारे । कथंभूते । स्वविहते स्वत एव नश्वरे । स्वनिरस्तभगे स्वत एव गतसारे । पाठांतरे तु को न्वित्यस्यैतद्विशेषणद्वयम् । अतस्त्वद्भजनमेवोचितमित्यर्थः ॥ भजतो हि भवान्सा क्षान्त्परमानन्दचिद्धनः ॥ आत्मैव किमतः कृत्यं तुच्छदारसुतादिभिः ॥ २१ ॥ ३४ ॥ एवं गुरूपदेशेन तत्त्वमवगम्य सारासारविवेकेन च सर्वतो निर्विद्यं तदेव महत्संगेनोपपत्तिभिः सम्यगवधारयितुं तीर्थसदनानि मुनयः पर्यटन्तीति “श्रोतव्यो मन्तव्यः” इत्यादिश्रुत्यर्थमाह । भुवि पुरुषुण्य

भुवि पुरुषुण्यतीर्थसदनान्यृषयो विमदास्त उत भवत्पदांबुजहृदोऽघभिदंघ्रिजलाः ॥

दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे न पुनरुपासते पुरुषसारहरावसथान् ॥ २२ ॥ ३५ ॥

तीर्थसदनानीति । ते उक्तलक्षणा ऋषयो विमदा निरहंकारा यतो भवत्पदांबुजहृदः भवतः पदांबुजं हृदि येषां तेऽतः स्वयमेवाघभिदंघ्रिजलं येषां ते उत अपि तथाविध्ना अपि पुरुषाणि वहूनि पुण्यानि तीर्थानि सदनानि च क्षेत्राणि तान्येवोपासते सेवन्ते प्रायस्तत्रैव महत्संगो भवतीति । अथवा पुरु अधिकं भगवद्भजनलक्षणं येषां तानि च तानि तीर्थानि च गुरवो महान्त इत्यर्थः । तेषां सदनान्याश्रमान् । यथाहामरसिंहः । “निपानागम योस्तीथमृषिजुष्टे जले गुरो” इति । न पुनः पुरुषसारहरावसथानुपासते पुरुषाणां सारं विवेकस्थैर्यथैर्यक्षमाशांतिप्रमुखं हरन्तीति तथा ते च ते आव सथा गृहास्तान् । न च तेषां गृहादिभवकुत्सितसुखापेक्षेत्याह । दधति सकृन्मनस्त्वयि य आत्मनि नित्यसुखे इति । सकृदपि त्वयि ये मनो दधतीति तेष्वपि गृहाद्यासक्ता न भवन्ति किं पुनरेवंभूता इत्यर्थः ॥ मुचन्नंग तदंगसंगमनिशं त्वामेव संचितयन्संतः संति यतोयतो गतमदास्ताना

भा. द. उ.
॥२४८॥

श्रमानावसन् ॥ नित्यं तन्मुखपंकजाद्विगलितवत्पुण्यगाथामृतस्रोतःसंप्लवसंप्लुतो नरहरे न स्यामहं देहभृत् ॥२२॥३५॥ नन्वाप्रायस्य क्रियार्थं त्वादानर्थक्यमतदर्शानाम् । 'तद्भूतानां क्रियार्थेन समन्वयः' इति तत्रतत्र जैमिनिना वेदस्य क्रियापरत्वाभिधानादुपनिषदामपि तदेव युक्तम् । यथोक्तं तंत्रवार्तिककृता । एतेन कृत्वर्थकर्तृप्रतिपादनेनोपनिषदां नैराकाङ्क्ष्यं व्याख्यातमिति न "एकमेवाद्वितीयं ब्रह्म । विज्ञानमानंदं ब्रह्मा अचक्षुरश्रोत्रम्" इत्येवं तद्विपरीतात्मप्रतिपादनात् । न ह्यद्वितीयपरमानंदरूपस्य कर्मागतत्वं युज्यते । अननुमतं चैतद्वार्तिककृतः । कथम् । "सर्वत्रैव हि विज्ञानं संस्कारत्वेन गम्यते ॥ परांगं चात्मविज्ञानादन्यत्रेत्यवधार्यताम्" इति तेनैवोक्तत्वात् । एतदर्थमेव मननाय मुनयः पर्यटंतीत्युक्तम् । तत्र तावद्वैतस्य सत्यत्वे भेदप्येवं तु देव तु न संभवतीति प्रश्नोत्तराभ्यां मननेन तत्त्वावधारणप्रकारमाह । सत इदमुत्थितं सदिति चेदिति । इदं विश्वं धर्मि । सदिति स्रग्धो धर्मः । सत उत्पन्नत्वाद्धेतुः । यद्यत उत्पन्नं तत्तदात्मकमेव दृष्टम् । यथा कनककुटुपन्नं कुंडलादि तदात्मकं तद्वदिति ।

सत इदमुत्थितं सदिति चेन्ननु तर्कहतं व्यभिचरति कच कच मृषा न तथोभययुक् ॥

व्यवहृतये विकल्प इषितो धपरं परया भ्रमयति भारतीत उरुवृत्तिभिरुक्थजडान् ॥ २३ ॥ ३६ ॥

तत्र यदि सदभेदः साध्यते तदाऽपादानत्वनिर्देशेनैव भेदप्रतीतिर्विरुद्धो हेतुरित्याह । ननु तर्कहतमिति । ननु नाभेदं साधयामः किंतु तदुत्पन्नत्वेन कुंडलादिवद्वेदं प्रतिषेधयामः । तत्राभेद एव स्यादित्याशंक्यानैकांतिकत्वेन दूषयति । व्यभिचरति कच चेति । पितृपुत्रादिषु मुद्गरघटप्रध्वंसादिषु च तथादर्शनादिति भावः । ननु तदुत्पन्नत्वं नाम तदुपादानत्वं न तु तन्निमित्तत्वमतो नानैकांतिकत्वमित्याशंक्य दूषयति । कच मृषेति । गुणोपादानस्यापि फणिनो न गुणत्वं किंतु मिथ्यात्वम् । अन्यथा कुंडलादिवदत्राधप्रसंगात् । अतः पुनरप्यनैकांतिकत्वमेवेति भावः । ननु न तत्र केवलं गुणमात्रं फणिनं उपादानं किं त्वविद्यायुक्तम् । तथाभूतस्यावस्तुत्वाद्युक्तं फणिनो मिथ्यात्वमित्याशंक्य तत्तुल्यमत्रापीति दूषयति । न तथोभययुगिति । अयमर्थः । अत्राप्यविद्यायुक्तस्यैव सत उपादानत्वम् । एवंभूतस्य च न वस्तुसत्त्वम् । अतः सदुपादानत्वमसिद्धमिति न वस्तु

१ अक्रियार्थानां 'सोरोदीत, प्रजापतिरात्मनो वपामुदखिदत्, वायुर्वै क्षेपिष्ठा देवता' इत्यादि वाक्यानाम् । २ तद्भूतानामिति जैमिनीयसूत्रं प्रथमपादस्थतद्भूताधिकरणस्यम् । अर्थस्तु तेषु भूतानां सिद्ध्यर्थप्रतिपादकानां वाक्यानां क्रियार्थेन क्रियाप्रतिपादकेन वाक्येन 'रजतं न देयम्, पशुना यजेत, श्वेतमालभेत' इत्यादिना सहान्वयः । ३ सर्वत्र वेदविज्ञानं तत्तद्वाक्यजन्यं द्रव्यदेवताकर्मादिविषयं ज्ञानं संस्कारत्वेन ज्ञायते संस्काररूपं भवति । अतएव ब्रीह्यादिषु प्रोक्षणावघातादिसंस्कारवत् परस्य यागादेरङ्गं च गम्यते ।

श्री. टी.
अ० ८७

॥२४८॥

सत्त्वं प्रपंचस्येति । ननु माभूदनेन हेतुना प्रपंचस्य सत्त्वं हेतुवतरेण तु साधयामः । तथाहि सदिदमर्थक्रियाकारित्वात् । न यदेवं न तदेवं यथा शुक्तिरजतमिति तत्राह । व्यवहृतये विकल्प इषित इति । व्यवहारायार्थक्रियार्थं विकल्पो भ्रम इषित इष्ट एव । कूटकार्पाषणादिनाऽपि क्वचिद्व्यवहारदर्शनात् । नन्वेकत्र सतोऽन्यत्रारोपो भ्रमः प्रसिद्धोऽत्यन्तासत्त्वे कथं प्रपंचो भ्रमः स्यात् सत्त्वे वा नाद्वैतसिद्धिः । उक्तं च भट्टैः । “अध्यस्यते खपुष्पत्वमसत्कथमवस्तुनि ॥ प्रज्ञातगुणसत्ताकमध्यारोप्येन वा न वा” इति नेत्याह । अंशपरंपरयेति । अंशपरंपरया यो विकल्प इत्यन्वयः । अयं भावः । संस्कारजन्यो भ्रमः । संस्कारसिद्धये पूर्वप्रतीतिमात्रमपेक्षते न वस्तुसत्त्वम् । प्रतीतो सत्यां वस्तुसत्त्वाभावेन ब्रह्म व्यतिरेकादर्शनात् । अतोऽनादित्वात्पूर्वपूर्वभ्रमद्वयस्योत्तरोत्तर आरापो भविष्यति । अंशपरंपरान्यायेन व्यवहारः सेत्स्यतीत्यप्रयोजको हेतुरिति । ननु “अक्षय्यं ह वै चातुर्मास्ययाज्ञिनः सुकृतं भवति ॥ अपांम सोमममृता अभूम” इत्यादिभिः कर्मफलस्य नित्यत्वप्रतिपादनादसत्त्वं न न यदिदमग्र आस न भविष्यदतो निधनादनुमितमंतरा त्वयिविभाति मृषैकरसे ॥

अत उंमोयते द्रविगजातिविकल्पयैर्वितयमनो विलासमृतमित्यवयंल्यबुधाः ॥ २४ ॥ ३७ ॥

घटते नहि नित्यवस्त्वसद्भवति । तस्माद्वेदप्रतिपादितत्वाद्धैतं सदेवेत्याशंक्याह । भ्रमयतीति । हे भगवंस्ते भारती वेदलक्षणा उरुवृत्तिभिर्बह्वी भिर्गौणलक्षणादिवृत्तिभिरुक्थजडान्कर्मश्रद्धाभराकांतमंदमतीन् भ्रमयति मोहयति । अयं भावः । नहि वेदः कर्मफलं नित्यमभिप्रैति किंतु लक्षणया प्राशस्त्यमात्रं । विध्वेकवाक्यत्वात् । अन्यथा वाक्यभेदप्रसंगात् । “तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते ॥ एवमेवामुत्र पुण्यचितो लोकः क्षीयते” इति न्यायोपबृंहितश्रुत्यंतरविरोधाच्च । अत्रः कर्मजडानामिदं भ्रममात्रमिति । एतेनैव “तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः” इत्यादीनामन्यपरत्वं दर्शितं भवति ॥ उद्धृतं भवतः सतोऽपि भुवनं सत्रैव सर्पः सजः कुर्वत्कार्यमपीह कूटकनकं वेदोऽपि नैवंपरः ॥ अद्वैतं तव सत्परं तु परमानंदं पदं तन्मुदा वंदे सुंदरमिदिरानुंत हरे मा मुवं मामानतम् ॥ २३ ॥ ३६ ॥ तदेवं प्रपंचस्य सत्त्वे साधकं नास्ती

१ असत् काप्यदृष्टं खपुष्पं कथमध्यस्यते अवस्तुनि अत्यन्तासत्यधिष्ठाने वा कथं रजतादिकमध्यस्यते न कथमपीत्यर्थः । उत्तरार्थे प्रथमं वापदं चार्थे प्रज्ञातोनुभूतो गुणो रूपादिः सत्ता सद्भावश्च यस्य तत् प्रज्ञातगुणसत्ताकं रजतादिकं चार्थकत्वादेन प्रज्ञातो गुणश्चाकचक्यादिः सामान्यधर्मः सत्ता पुरोवर्तित्वादिकं च यस्य तस्मिन्निधिष्ठाने चाध्यारोप्यते कारणदोषविषयदोषेन्द्रियसंप्रयोगादिकारणसामग्र्यभावे तु न वारोप्यते प्रज्ञातगुणसत्ताकमेव वस्तु प्रज्ञायमानगुणसत्ताके एवाधिष्ठानेऽध्यारोप्यते इति नियमद्वयम् आरोप्यत एवेति तु न नियम इत्यर्थः । अन्यत्राधिष्ठानेऽत्यन्तासतो जगतो बाह्यमनसाद्यगोचरे ब्रह्मणि कथमारोप इति भावः ।

भा. २. ३.
॥ २४९ ॥

त्युक्तम् इदानीमसत्त्वे सृष्टिप्रलयश्रुतयः “यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते” इत्याद्यास्तन्मूलं चानुमानं प्रमाणमित्याह । न यदिदमिति । यद्यस्मादिदं विश्वमग्रे सृष्टेः पूर्वं न आस नासीत् ॥ “सदेव सोम्येदमग्र आसीत् ॥ आत्मा वा इदमेक एवाग्र आसीत्” इत्यादिश्रुतेः । न च निधनात्प्रलयादनु अनन्तरं भविष्यद्भविष्यति । “नासदासीन्नो सदासीत्तदानीम्” इत्यादिश्रुतेः । अतः कारणादंतरा मध्येऽप्येकरसे केवले त्वयि मृषा मिथ्यारूपमेव विभातीति मितं निश्चितम् । यत एवमतः श्रुत्या द्रविगंजातिविकल्पपथैर्द्रविणज्रातीनां द्रव्यमात्राणां मृद्धोहकाष्णायसरूपाणां विकल्पा भेदा घटकुंडलादयस्तेषां पञ्चानो मार्गाः प्रकारस्तैरुपमीयते सदृशतया निरूप्यते यथा तत्र कार्याकाराणां नामधेयमात्रताकारणं मृदाद्येव तु सत्यं तथाऽत्रास्त्वाकाशादीनां नाममात्रता ब्रह्मेव सत्यम् । तथाच श्रुतिः “यथा सोम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं भवति ॥ वाचां

स यदंजया त्व जामनुशयीत गुणांश्च जुषन्मजति सरूपतां तदनु मृत्युमपेतभगः ॥

त्वमुत जहास तामहिरिव त्वचमात्तभगो महसि महीयसेऽष्टगुणितेऽपरिमेयभगः ॥ २५ ॥ ३८ ॥

रंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यम् ॥ यथा एकेन लोहमणिना सर्वं लोहमयं विज्ञातं स्यात् ॥ यथा एकेन नखनिकृंतनेन सर्वं काष्णाय समम्” इत्यादि । तस्मादस्य सत्त्वे प्रमाणाभावादसत्त्वे प्रमाणस्य विद्यमानत्वाद्विचयमनोविलासमृतं सत्यमिति ये अवयन्ति जानन्ति तेऽबुधाः अज्ञा इत्यर्थः । अत्रैवं प्रयोगः । विवादाध्यासितं न सत् । अद्यंतयोरविद्यमानत्वाद्विकारित्वाद्दृश्यत्वाच्च शुक्तिरजतादिवत् । इत्यन्वये दृष्टांतः । आत्मवच्चेति व्यतिरेके दृष्टांतः ॥ मुकुटकुंडलकंकणकिंकिणीपरिणतं कनकं परमार्थतः ॥ महदहंकृतिखप्रमुखं तथां नरहरे न परं परमार्थतः ॥ २४ ॥ ३७ ॥ ननु यदि प्रपंचो नाम नास्त्येव तदाऽसता तेन न चैतन्यस्य संबंधगंधोऽपि तर्हि किमपराद्धं जीवेन यतोऽयं संसरति किं वा बहुपुण्यमीश्वरस्य यतो नित्यमुक्तः किंविषयं च तदा कर्मकांडमित्यपेक्षायां जीवेश्वरविशेषम् “द्वां सुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते ॥ तयोरन्यः

१ मृत्तिकामुवर्णयोरूपणाम् । २ नामैक्यं नामैव घटादिविकारः केवलं नामैव अस्तद्वाचारम्भणं केवलं वाचैवारम्भते व्यपह्रियते वागारम्भ नामातिरिक्तविकारः सत्यो नास्त्येव । मृत्तिकेव सत्यं बस्तित्यर्थः । शेषं सुगममुक्तपूर्वं च । ३ सत्यं वा मिथ्येवेति विवादविषयीभूतं विश्वं न सत्यम् आद्यन्तोरविद्यमानत्वादित्यादिहेतुत्रयम् । अन्वये शुक्तिरजतादिवत् व्यतिरेके आत्मवदिति ज्ञेयम् ।

४ द्वौ सुपर्णौ शोभनपतत्रवन्तौ सयुजौ बिंबप्रतिबिंबमवेन नित्यसंयुक्तौ सखायौ उपकार्योपकारकभावेन वर्तमानौ समानं एकं वृक्षं विनाशधर्मकं शरीरं परिषस्वजाते आलङ्कितवन्तौ तयोरन्येऽन्यः जीवः कर्मफलं स्वादु यथातथा मुक्ते अन्यः स्वतन्त्रः ईश्वरः अनश्वन् कर्मफलममुञ्जानोऽपि अमिचाकरोति स्वप्रकाशचिद्रूपेण विराजते इत्यर्थः ।

श्री. टी.
अ. ८७

॥ २४९ ॥

पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति ॥ अजामेकां लोहितशुककृष्णाम्” इत्याद्या वदंतीत्याह । स यदजयेति । स तु यद्यस्मादजया मायया अजामविद्यामसुशयीताल्लिगेत्ततो गुणांश्च देहेंद्रियादीन् जुषन्सेवमान आत्मतयाऽध्यस्यंस्तदनु तदनंतरं सरूपतां तद्धर्मयोगं च जुषन्नपेत भगः पिहितानंदादिगुणः सन्मृत्युं संसारं भजति प्राप्नोति । तद्विषयमेव च कर्मकांडमिति भावः । त्वमुत त्वं तु जहासि तामजां मायाम् । ननु सा मय्येवास्ति कथं त्यागस्तत्राह । अहिरिव त्वचमिति । अयं भावः । यथा भुजंगः स्वगतमपि कंचुकं गुणबुद्ध्या नाभिमन्यते तथा त्वमजां नहि निरंतराद्यादिसंवित्कामधेनुवृंदपतेरजया कृत्यमिति तामुपेक्षस इति । कुत एतत्तदाह । आत्तभगो नित्यप्राप्तैश्वर्यः महसि परमैश्वर्येऽष्टगुणितेऽपिमाद्यष्टविभूतिमिति महीयसे पूज्यसे विराजसे । कथंभूतः । अगरिमेयभगोऽपरिमितैश्वर्यः । न ह्यन्येषामिव देशकालादिपरिच्छिन्नं तवाष्टगुणितमैश्वर्यमपि तु परिपूर्णस्वरूपानुबंधित्वादपरिमितमित्यर्थः । नृत्यंती तव वीक्षणांमणगता कालस्वभावादिभिर्भावान्सत्त्वरजस्तमोगुणंमयानुन्मी

यदि न समुद्धरति यतयो हृदि कामजटा दुरधिगमोऽसतां हृदिगतोऽस्मृतकण्ठमणिः ॥

अमुतृपयोगिनामुभयतोऽप्यसुखं भगवन्नपगतांतकादनधिरूढपदाद्भवतः ॥ २६ ॥ ३९ ॥

लयंती बहून् ॥ मामाक्रम्य पदा शिरस्यतिभरं संमर्दयंत्यातुरं माया ते शरणं गतोऽस्मि नृहरे त्वामेव तां वारय ॥ २६ ॥ ३८ ॥ एवं तावदुक्त साधनकदंबेन ये भगवंतं भजन्ति ते मृत्युं तरन्ति इतरे संसरन्तीत्युक्तम् । इदानीं ये बहिःसंगं परित्यज्य भगवन्मार्गं प्रवृत्ता अपि कथंचिदंतर्वाताशिनः कामान्न मुंचन्ति ते न भगवंतं प्राप्नुवन्ति न चेह सुखं लभन्ते केवलं कुयोनीरेव प्राप्नुवन्ति । तान् शोचन् “कामान्यः कामयते मन्यमानः स कर्मभिर्जायते तत्रतत्र” इत्यादिश्रुत्यर्थमाह । यदि न समुद्धरंतीति । हे भगवन् ये यतयो हृदि स्थिताः कामजटाः कामस्य मूलानि वांसना यदि न समुद्धरन्ति नोत्पाटयन्ति तेषामसतां भवान् हृदि गतोऽपि दुरधिगमो दुष्प्रापः । कथम् । अस्मृतकण्ठमणिर्विस्मृतो यः कण्ठमणिस्तुल्यः स यथा कण्ठे वर्तमानोऽप्यस्मृतश्चेदप्राप्त इव भवति तद्वदिति । न केवलमेतावत्किं त्वमुतृपयोगिनामिन्द्रियतर्पणपराणां योगच्छिन्ननामुभयतोऽप्यसुखमि

१ कामान्विषयान्यः पुरुषः कामयते प्रार्थयते मन्यमानः दोषननादृश्यः विषयगुणानेव चिन्तयन् स पुरुषः कर्मभिः कामैः विषयेच्छारूपैः सह तत्रतत्र जायते तत्तद्योनिषु उत्पद्यते अतो निष्कामस्यैव ज्ञानं नान्यस्येति भावः ।

भा. द. उ.
॥ २५० ॥

हामुत्र च दुःखमेव । तदाह । अनपगतान्तकादनिवृत्तान्मृत्योः । लोकाराधनघनार्जनादिक्लेशाद्भोगवैभवप्राकट्यमथाचेह तावदुःखं भवते ईश्वरादपि दुःखम् । कथंभूतात् । अनधिरूढपदात् अतधिरूढं पदं स्वरूपं यस्य तस्मात् । त्वन्स्वरूपप्राप्त्यभावादविद्यावद्विषयत्वेन प्राप्तनिजधर्मातिक्रमनिबंधनत्वदंडरूपनरकप्राप्तेरमुत्राप्यसुखमित्यर्थः । दम्भन्यासमिषेग वंचितजनं भोगैकचित्तातुरं संमुह्यंतमहर्निशं विरचितोद्योगकुमैराकुलम् ॥ आज्ञालंघिनसङ्गमज्ञजनतासमाननासन्मदं दीनानाथदयानिधानं परमानंदं प्रभो पाहि माम् ॥ २६ ॥ ॥ ३९ ॥ ननु यतेर्न किमपि कृत्यमस्ति प्रारब्धमेव सुखोपभोगेनापक्षय्यते अतः किमिति वृथा शंभ्यते उभयतोऽप्यसुखमिति श्रूयते च “एषं नित्यो महिमा ब्राह्मणस्य न कर्मणा वर्धते नो घनीयान्” इत्यादि तत्राह । त्वदवगमीति । हे सगुण षड्गुणश्चर्ययुक्त त्वदवगमी त्वज्ज्ञानवन्भवदुत्थशुभाशुभयोर्भवतः कर्मफलदातुरीश्वराद्वेत्तोरुत्थयोरविर्भूतयोः शुभाशुभयोः प्राचीनपुण्यापुण्यकर्मणोः फलभूतान् गुणविगुणान्वयान्सुखदुःखसंबंधान्न वेत्ति नानुसंधत्ते

त्वदवगमी न वेत्ति भवदुत्थशुभाशुभयोर्गुणविगुणान्वयांस्तर्हि देहभृतां च गिरः ॥

अनुयुगमन्वहं सगुणगीतपरंपरयाश्रवणभृतोयतस्त्वमपवर्गगतिर्मनुजैः ॥ २७ ॥ ४० ॥

तर्हि तदानीं च देहभृतां देहाभिमानिनां प्रवृत्तिनिवृत्तिकरीर्गिरो विरोधिनिषेधलक्षणा न वेत्ति । विगतदेहाभिमानतया कार्याकार्यबोधाभावान्न नियुज्यत इत्यर्थः । युक्तं चैतत् । यतः कारणान्मनुजैरन्वहं श्रवणभृतः अनुदिनं श्रवणेन चेतसि धृतस्त्वं तेषामपवर्गगतिरपवर्गरूपा गतिर्भवसि । कथम् । श्रवणभृतः । अनुयुगं प्रतियुगं या गीतपरंपरा उपदेशसंततिस्तया सत्संप्रदायानुसारेणेत्यर्थः । एतदुक्तं भवति । ये तावत्तत्त्वज्ञानिनो न तेषां कर्माधिकारशंकाऽपि । ये चानवरतं त्वत्कथाश्रवणादिनिष्ठास्तेषामप्यासन्नभवत्पदानां विधिनिषेधबाधः इतरेषां तु योगच्छद्मनैर्द्रियलालसानासुभयतोऽप्यसुखमिति । अवगमं तव मे दिश माधव स्फुरति यन्न सुखासुखसंगमः ॥ श्रवणवर्णनभावमथापि वा नहि भवामि यथा विधिक्रिकरः ॥ २७ ॥ ४० ॥

१ ब्राह्मणस्य ब्रह्मज्ञस्य महिमा महत्त्वं नित्यः एकरूपः कर्मणा पुण्येन न वर्धते पापेन नो घनीयान् न क्षीयते ।

श्री. टी.

अ० ८७

॥ २५० ॥

त्वदवगमी न वेत्ति सुखदुःखे न च विधिनिषेधावित्युक्तं तत्र ननु कथमवगंतुं शक्यते दुरधिगमत्वस्योक्तत्वादित्येवमाशंक्य सत्यमेवमनवगा
ह्यमहिम्नो वाङ्मनस गोचरत्वादविषयत्वेनैव ज्ञानमिति दर्शयन् “यदूर्ध्वं गार्गि दिवो यदर्वाक् पृथिव्या यदंतरा द्यावापृथिवी इमे यद्धृतं भवच्च
भविष्यच्च” इत्यादि श्रुतिप्रतिपादितमपरिमितं महिमानमाह । द्युपतय एवेति । हे भगवंस्ते अंतं द्युपतयः स्वर्गादिलोकपतयो ब्रह्मादयो न ययुर्न
प्रापुः । तत्कुतः । यदंतवद्भस्तु तत्किमपि त्वं न भवति । आस्तां द्युपतयो न ययुरिति यद्यस्मात्त्वमप्यात्मनोऽंतं न यासि । कुतस्तर्हि सर्वज्ञता सर्व
शक्तितावाऽत आह । अनंततया अंताभावेन । नहि शशविशाषाणाज्ञानं सार्वज्ञ्यं तदप्राप्तिर्वा शक्तिवैभवं विहंति । अनंतत्वमेवाह । यदंतरेति ।
यस्य तवांतरा मध्ये ननु अहो सावरणा उत्तरोत्तरं द्रशंगुणसप्तावरणयुक्ता अंडनिचया ब्रह्माण्डसमूहा वांति परिभ्रमंति । वयसा कालचक्रेण खे
द्युपतय एव ते न ययुरंतमनंततया त्वमपि यदंततरांडनिचया ननु सावरणाः ॥ ख इव रजांसि वांति वयसा सह यच्छु
तयस्त्वयि हि फलं त्यतन्निरसनेन भवन्निधनाः ॥ २८ ॥ ४१ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ इत्येतदं ब्रह्मणः पुत्रा आश्रुत्यात्मानु
शासनम् ॥ सनंदनमथानर्चुः सिद्धा ज्ञात्वाऽत्मनो गतिम् ॥ ४२ ॥

रजांसीव सह एकदैव न तु पर्यार्येण । हि यस्मादेवमतः श्रुतयस्त्वयि फलंति तात्पर्यवृत्त्या पर्यवस्यंति न तु साक्षाद्वदंत्ययमेतावानिति ।
सगुणस्य गुणानंत्यान्निर्गुणस्य चागोचरत्वात् कथं तर्ह्यपदार्थतात्पर्यमिति । तत्र विधिसुखवाक्ये भवेदयं द्वयमः । पदार्थस्यैव वाक्यार्थत्वमिति ।
निषेधमुखे तु नायं नियम इत्याह । अतन्निरसनेति । “अन्यदेव तद्विदितादयो अविदितादधि । अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात्कृताकृतान् ।
अस्थूलमनणु” इत्यादिप्रकारेण लक्षणया च तत्त्वमसीत्यादयः पर्यवस्यंति । न च वाच्यं निषेधैः शून्यमेव ज्ञाप्यत इति । यतो भवन्निधनाः ।
भवति त्वयि निधनं समाप्तिर्यासां तास्तथा नहि निरवधिनिषेधः संभवत्वतोऽविधिभूते त्वयि फलंतीत्यर्थः ॥ द्युपतयो विदुरंतमनंततया न च
भवान्न गिरः श्रुतिमौलयः ॥ त्वयि फलंति यतो नम इत्यतो जयजयेति भजे तव तत्पदम् ॥ २८ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

१ हे गार्गि दिवः ब्रह्माण्डादूर्ध्वम् उपरि यच्च पृथिव्या अधः यदन्तरा यस्य मध्ये इमे द्यावापृथिवी यच्च भूतं भविष्यद्भूतमानं सर्वं तद्ब्रह्मेत्यर्थः । २ अन्यदिति विदिताज्ञानविषयादन्यत् भिन्नम्
अथोपि अविदितादज्ञानविषयादपि अधि अन्यत् । अन्यत्रेति धर्माधर्मास्पृष्टं कार्यकारणादपि भिन्नमित्यर्थः ।

भा. द. उ.
॥२५१॥

इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रस इति । सर्वश्रुतिपुराणरहस्यतात्पर्यमित्यर्थः ॥ ४३ ॥ ब्रह्मदायादेति । ब्रह्मैव दायमिवायत्नप्राप्यमत्ति सेवत इति
तथा ब्रह्मपुत्रेति वा ॥ ४४ ॥ पूर्णः कृतकृत्यः । श्रुतधरः श्रुतमर्थं मनसि धारयन् । वीरव्रतो नैष्ठिकः ॥ ४५ ॥ नम इति श्रीकृष्णावतारतया
नारायणं नमस्यति । उक्तं हि “एते चांशकला पुंसः कृष्णस्तु भगवान्स्वयम्” इति ॥ ४६ ॥ साक्षात्पितुरिति । योनिव्यवधानं विना जनकस्य
अग्रिमर्थेनावसरे कथंचिदरणौ रेतः पतितं ममंथ व्यासस्तदैव तत उत्पन्नः शुक इति हि वदन्ति ॥ ४७ ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ समस्तवेदस्तुत्यर्थं संगृह्य
इत्यशेषसमाम्नायपुराणोपनिषद्रसः ॥ समुद्धतः पूर्वजातैर्व्योमयानैर्महात्मभिः ॥ ४३ ॥ त्वं चैतद् ब्रह्मदायाद् श्रद्ध
यात्मानुशासनम् ॥ धारयंश्चर गां कामं कामानां भर्जनं नृणाम् ॥ ४४ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं स ऋषिणादिष्टे गृही
त्वा श्रद्धयात्मवान् ॥ पूर्णः श्रुतधरो राजन्नाह वीरव्रतो मुनिः ॥ ४५ ॥ नारद उवाच ॥ नमस्तस्मै भगवते कृष्णाया
मलकीर्तये ॥ यो धत्ते सर्वभूतानामभवायोशतीः कलाः ॥ ४६ ॥ इत्याद्यमृषिमानम्य तच्छिष्यांश्च महात्मनः ॥ ततो
ऽगादाश्रमं साक्षात्पितुर्द्वैपायनस्य मे ॥ ४७ ॥ सभाजितो भगवता कृतासनपरिग्रहः ॥ तस्मै तद्वर्णयामास नारा
यणमुखाच्छ्रुतम् ॥ ४८ ॥ इत्येतद्वर्णितं राजन् यन्नः प्रश्नः कृतस्त्वया ॥ यथा ब्रह्मण्यनिर्देश्ये निर्गुणेऽपि श्रुतिश्च
रेत् ॥ ४९ ॥ योऽस्योत्प्रेक्षक आदिमध्यनिधने योऽव्यक्तजीवेश्वरो यः सृष्ट्वेदमनुप्रविश्य ऋषिणा चक्रे पुरः शास्ति
ताः ॥ यं संपद्य जहात्यजामनुशयी सुप्तः कुलायं यथा तं कैवल्यनिरस्तयोनिमभयं ध्यायेदजस्रं हरिम् ॥ ५० ॥
इति श्रीभा० म० द० उ० नारायणसंवादे वेदस्तुतिर्नाम सप्ताशीतितमोऽध्यायः ॥ ८७ ॥

नुस्मारयति । योऽस्योत्प्रेक्षक इति । योऽस्य विश्वस्योत्प्रेक्षकः । एवमनुशायिनां समस्तपुरुषार्थसिद्धये सृष्टिस्थितिप्रलयादिप्रापणीयमित्यालो
चक इत्यर्थः । अनेन निमित्तत्वमुक्तम् । एवमालोच्यास्यादिमध्यनिधने आदिर्जन्म मध्यः पालनं निधनमन्त एतेषु कर्मसु यो वर्तते । अनेनो
पादानत्वमुक्तम् । ननु प्रकृतिपुरुषयोरुपादाननिमित्तत्वे प्रसिद्धे । सत्यम् । तयोरपि तत एवोद्धूतत्वान्मूलकारणं स एवेत्याह । योऽव्यक्तजीवेश्वर

श्री. टी.
अ० ८७

इति । प्रवेशनियमने दर्शयति । य इति । पूर्वोक्तप्रकारेणेदं सृष्ट्वा । यदर्थमेतत्सृष्टं तेन ऋषिणा सृष्टे कार्येऽहमिति दर्शनात् ऋषिर्जीवस्तेन सहानु
प्रविष्टः पुरः शरीराणि तस्य भोगायतनानि चक्रे ताः पुरः शास्ति तस्य भोगं ददत्परिपालयति । उपासकस्य च कैवल्यरूपो भवतीत्याह । यं संप
द्येति । यं संपद्य प्राप्यानुशब्दी अन्वतु दंडवत्प्रणामैश्वरणसूले शेते इति तथा स जीवोऽर्जा कार्यकारणरूपामविद्यां त्यजति । ननु ब्रह्मसंपन्नस्यापि
जीवस्य तत्संबधो दृश्यतेऽत आह । सुप्तः कुलायं यथेति । अयं भावः । यथा सुप्तं शरीरं तन्मन्ये पश्यन्ति स तु नात्मानं तथा पश्यति एवं जीव
न्मुक्तमप्यन्ये देहवंतं पश्यन्ति स तु न किंचित्पश्यतीति तं हरिमजस्रमनवरतं ध्यायेत् । किमित्यत आह । अभयं न भयं यस्माद्भयनिवर्तक

राजोवाच ॥ देवासुरमनुष्येषु ये भजंत्यशिवं शिवम् ॥ प्रायस्ते धनिनो भोजा न तु लक्ष्म्याः पतिं हरिम् ॥ १ ॥
एतद् वेदितुमिच्छामः संदेहोऽत्र महान् हि नः ॥ विरुद्धशीलयोः प्रभवोर्विरुद्धा भजतां गतिः ॥ २ ॥ श्रीशुक उवाच ॥
शिवः शक्तियुतः शश्वत् त्रिलिंगो गुणसंवृतः ॥ वैकारिकस्तैजसश्च तामसश्चेत्यहं त्रिधा ॥ ३ ॥ ततो विकारा अभवन्
षोडशामीषु कंचन ॥ उपधावन् विभूतीनां सर्वासामश्नुते गतिम् ॥ ४ ॥

मित्यर्थः । कुत एवत । कैवल्यनिरस्तयोनिं कैवल्येनाप्रच्युतस्वरूपावस्थानेन निरस्ता तिरस्कृता योनिर्मूलकारणं माया येन तम् । सर्वश्रुतिशिरोर
त्ननीराजितपद्मांबुजम् ॥ भोगयोगप्रदं वंदे माधवं कर्मिन्प्रयोः ॥ ५० ॥ इति श्रीमद्भागवते-म० दशमस्कंधोत्तरार्धे श्री० टीकायां सप्ताशीतितमो
ऽध्यायः ॥ ८७ ॥ अष्टाशीतितमे विष्णुभक्तः कैवल्यमश्नुते ॥ ततोऽर्वाग्देवभक्तस्तु विभूतिमिति वर्ण्यते ॥ १ ॥ हरिर्भजतां मुक्तिदं इत्युक्तमभयं
ध्यायेदजस्रं हरिमिति तत्र शंक्ते । देवासुरेति । अशिवमवधारितभोगम् । भोजा भोगिनः । लक्ष्म्याः पतिं सर्वभोगयुक्तम् ॥ १॥२॥ अन्योन्यो
पमर्देन तमसश्चैविध्यात्रिलिंगः । त्रिलिंगत्वमाह । वैकारिक इति । अहमहंकार इति ॥ ३ ॥ विकारा मनइन्द्रियभूतरूपाः । षोडशातीन्द्रियदेवा

१ कुलायं शरीरम् । २ ततोऽहंकाराद्वैकारिकान्मनः । तैजसाद्विशेन्द्रियाणि तामसात्पंच महाभूतानि इत्येवं षोडश विकारा अभवन् । ३ जटाभस्मभुजंगादिधारणेन भूतगादिर्भक्त्यागेन च तत्कृत
शोभारहितम् । लक्ष्म्याः पतिं सर्वभोगयुक्तमपि भजन्तः प्रायेण भोजा न भवन्ति किन्तु भोगान्मुक्ता इत्यर्थः इति महेश्वरः । ४ सात्त्विकराजसतामसमेदेन त्रिधा अहंकार इत्यर्थः ।

भा. द. उ.
॥२५२॥

नामभेदविवक्षया । कंचन यत्किंचिद्विकारोपाधिकं भजन्नुपाध्यनुरूपाणां विभूतीनां प्राप्नोतीति ॥ ४ ॥ उपद्रष्टा साक्षी सन् । यतः सर्वं दृक् सर्वं पश्यति । अतः प्रकृतेः पर इति । अत्रेदं तत्त्वम् । “वस्तुनो गुणसंबन्धे रूपद्वयमिहेष्यते । तद्धर्मायोगयोगाभ्यां बिंबवत्प्रतिबिंबवत् ॥ गुणाः सत्त्वादयः शांतघोरमूढाः स्वभावतः ॥ विष्णुब्रह्मशिवानां च गुणयंतृस्वरूपिणाम् ॥ नातिभेदो भवेद्भेदो गुणधर्मैरिहांशतः ॥ सत्त्वस्य शांत्या नो जातु विष्णोर्विक्षेपमूढते । रजस्तमीगुणाभ्यां तु भवेतां ब्रह्मरुद्रयोः ॥ गुणोपमर्दतो भूयस्तदंशानां च भिन्नता ॥ अतः समग्रसत्त्वस्य विष्णोर्मोक्षकरी मतिः ॥ अंशतो भूतिहेतुश्च तथाऽऽनंदमयी स्वतः ॥ अंशतस्तारतम्येन ब्रह्मरुद्रादिसेविनाम् ॥ विभूतयो भवं त्येव शनैर्मोक्षोऽप्यनंशतः ॥” इदमेवाभिप्रेत्य तत्रतत्रोच्यते ‘श्रेयांसि तत्र खलु सत्त्वतनोर्नृणां स्युः’ इति । तथा ‘सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिः

हरिर्हि निर्गुणः साक्षात् पुरुषः प्रकृतेः परः ॥ स सर्वदृगुपद्रष्टा तं भजन् निर्गुणो भवेत् ॥ ५ ॥ निवृत्तेष्वश्वमेधेषु राजायुष्मत्पितामहः ॥ शृण्वन् भगवतो धर्मानपृच्छदिदमच्युतम् ॥ ६ ॥ स आह भगवांस्तस्मै प्रीतः शुश्रूषवे प्रभुः ॥ नृणां निःश्रेयसार्थाय योऽवतीर्णो यदोः कुले ॥ ७ ॥ श्रीभगवानुवाच ॥ यस्याहमनुगृह्णामि हरिष्ये तद्धनं शनैः ॥ ततोऽधनं त्यजंत्यस्य स्वजना दुःखदुःखितम् ॥ ८ ॥

इति । तथा ‘सत्त्वं तत्तीर्थसाधनम्’ इति । तथा ‘त्रयाणामेकभावानां यो न पश्यति वै भिदाम्’ इति । तथा ‘न ते मय्यच्युतेऽर्जे च भिदाम् प्वपि चक्षते’ इत्यादि । एवं च सति न किंचिदसमंजसम् । तद्धक्तानां तु कलहो मोहमात्रमिति ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ यस्याहमनुगृह्णामि मीति । अयमर्थः । यो विषयान्परिजिहीर्षुरपि कथंचिद्विद्यमानेषु विषयेषु सज्जते क्लिश्यति च तस्य विषयापहार एवानुग्रह इति । यथा श्रुतत्वे ध्रुवादीनामैश्वर्यविरोधात् । अथवा प्रथमं विभूतीः कामानुरूपा दत्त्वा शनैर्विषयभोगावसाने तस्य निर्वेदमुत्पाद्य हरिष्यामि परमा कुग्रहं कर्तुमिति । तदुक्तं भगवतैव । “न मय्यावेशितधियां कामः कामाय कल्पते” इति । दुःखदुःखितमिति । दुःखादनु पुनर्दुःखितमिव

१ कस्तुणस्तु निर्वेदाददुःखितम् । स्वजन संबंधाद्यदुःखं तेन दुःखितं वा ।

श्री. टी.
अ० ८८

॥२५२॥

प्रतीयमानमित्यर्थः ॥ ८ ॥ स पुनर्बधूनामाग्रहेण धनेहया प्रवृत्तोऽपि मदनुग्रहेण यदा निष्फलोद्यमो निर्विण्णः स्यात्तदा मदनुग्रहमिति ममासाधारणमनुग्रहम् ॥ ९ ॥ तमेवाह । तद्वहेति । अतः पश्चादपि मोक्षमरोचयन् । अत्यासक्तो जन इत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ एतदेवेतिहासेन स्फुटयितुम् । शापप्रसादयोरिति । ब्रह्मा चेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ शकुनेः पुत्रः ॥ १४ ॥ १५ ॥ सुसंकटमाप स यदा वितथोद्योगो निर्विण्णः स्याद्धनेहया ॥ मत्परैः कृतमैत्रस्य करिष्ये मदनुग्रहम् ॥ ९ ॥ तद् ब्रह्म परमं सूक्ष्मं चिन्मात्रं सदनंतकम् ॥ अतो मां सुदुराराध्यं हित्वाऽन्यान् भजते जनः ॥ १० ॥ ततस्त आशुतोषेभ्यो लब्धराज्यश्रियो ऋताः ॥ मत्ताः प्रमत्ता वरदानं विस्मरन्त्यवजानते ॥ ११ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ शापप्रसादयोरीशा ब्रह्मविष्णुशिवादयः ॥ सद्यः शापप्रसादो ग शिवो ब्रह्मा न चाच्युतः ॥ १२ ॥ अत्र चोदाहरंतीममितिहासं पुरातनम् ॥ वृकासुराय गिरिशो वरं दत्त्वाऽऽप संकटम् ॥ १३ ॥ वृको नामासुरः पुत्रं शकुनेः पथि नारदम् ॥ दृष्ट्वाऽऽशुतोषं पप्रच्छ देवेषु त्रिषु दुर्मतिः ॥ १४ ॥ स आह देवं गिरिशमुपाधावाशु सिध्यसि ॥ योऽल्पाभ्यां गुणदोषाभ्यामाशु तुष्यति कुप्यति ॥ १५ ॥ दशास्य बाणयोस्तुष्टः स्तुवतोर्बेदिनोरिव ॥ ऐश्वर्यमतुलं दत्त्वा तत आप सुसंकटम् ॥ १६ ॥ इत्यादिष्टस्तमसुर उपाधावत् स्वगात्रतः ॥ कैदार आत्मक्रव्येण जुह्वानोऽग्निमुखं हरम् ॥ १७ ॥ देवोपलब्धिमप्राप्य निर्वेदात् सप्तमेऽहनि ॥ शिरो वृश्चत् स्वधितिना तत्तीर्थक्लिन्नमूर्धजम् ॥ १८ ॥ तदा महाकारुणिकः स धूर्जटिर्यथा वयं चाग्निरिवोत्थितोऽनलात् ॥ त्रिगुह्य दोर्भ्यां भुजयोर्न्यवारयत्तत्स्पर्शनाद्भय उपस्कृताकृतिः ॥ १९ ॥

केलासोत्पाटनं पुरपालनं च ॥ १६ ॥ स्वगात्रत उपाधावत् । कथम् । आत्मक्रव्येण स्वमांसेन जुह्वान इति ॥ १७ ॥ आवृश्चच्छेत्तु मुञ्चतः ॥ १८ ॥ मूर्तिमानग्निरिव देशीयमानः मयमधुनातना यथा किञ्चिदुःखेन मर्तुकामं वारयामस्तद्वदिति । स च उपस्कृताकृतिः

भा. द. उ.
॥ २५३ ॥

परिपूर्णदेहोऽभवत् । तं न्यवारयदेवमाह च ॥ १९ ॥ तोयेनापि भजतां प्रीतः स्यां त्वया तु देहो वृथा पीड्यत इति ॥ २० ॥
॥ २१ ॥ दातुमनर्हमपि दत्तवान् । सर्पाय क्षीरमिव ॥ २२ ॥ २३ ॥ उपसृष्टोऽनुगतः । उदगादधावत् । उदगुत्तरतः ॥ २४ ॥
वैकुण्ठं श्वेतद्वीपम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ तं वृकासुरम् । तथाव्यसनं तादृग्व्यसनं यस्य तम् । वृजिनार्दनो दुःखहन्ता । दूरत एव दृष्ट्वा मेखलादिभिरुपल-
तेमाह चांगाऽलमलं वृणीष्व मे. यथाभि कांमं वितरामि ते वरम् ॥ प्रीये यतो येन नृणां प्रपद्यतांमहो त्वयाऽऽत्मा
भृशमर्द्यते वृथा ॥ २० ॥ देवं स वव्रे पापीयान् वरं भूतभयाबहम् ॥ यस्यस्य करं शीर्ष्णि धास्ये स म्रियतामिति ॥
॥ २१ ॥ तच्छ्रुत्वा भगवान् रुद्रो दुर्मना इव भारत ॥ ओमिति प्रहसंस्तस्मै ददेऽहेस्मृतं यथा ॥ २२ ॥ इत्युक्तः सो
ऽसुरो नूनं गौरीहरणलालसः ॥ स तद्वरपरीक्षार्थं शंभोर्मां धिं किलामुरः ॥ २३ ॥ स्वहस्तं धातुमारेभे सोऽविभ्यत स्वकृ-
ताच्छिवः ॥ तेनोपसृष्टः संव्रस्तः पराधावत् सवेपथुः ॥ यावदंतं दिवो भूमेः काष्ठानामुदगादुदक् ॥ २४ ॥ अजानंतः
प्रतिविधिं तूष्णीमासन् सुरेश्वराः ॥ ततो वैकुण्ठमगमद् भास्वरं तमसः परम् ॥ २५ ॥ यत्र नारायणः साक्षान्व्यासिनां
परमा गतिः ॥ शान्तानां न्यस्तदंडानां यतो नावर्तते गतः ॥ २६ ॥ तं तथाव्यसनं दृष्ट्वा भगवान् वृजिनार्दनः ॥ दूरात्
प्रत्युदियाद् भूत्वा बटुको योगमायया ॥ २७ ॥ मेखलाजिनदंडाक्षेस्तेजसाग्निस्त्रि ज्वलन् ॥ अभिवादयामास च
तं कुशपाणिर्विनीतवत् ॥ २८ ॥ श्रीभंगवानुवाच ॥ शाकुनेय भवान् व्यक्तं श्रान्तः किं दूरमागतः ॥ क्षणं विश्रम्यतां
पुंस आत्माऽयं सर्वकामघुक ॥ २९ ॥ यदि नः श्रवणायालं युष्मद्वयवसितं विभो ॥ भण्यतां प्रायशः पुंभिर्धृतैः
स्वार्थान् समीहते ॥ ३० ॥

क्षितः प्रत्युदियात्संमुखमागतः ॥ २७ ॥ २८ ॥ व्यक्तं निश्चितम् । किं किमर्थम् । आत्मा देहः सर्वपुरुषार्थहेतुः । अतो मा पीडयेति ॥ २९ ॥
प्रायशः पुंभिर्धृतैर्भवान् स्वार्थान्समीहते साधयितुमिच्छति । अथवा जनः पुंभिः सहायैः स्वकार्याणि साधयत्यतो नः कथ्यतामिति ॥ ३० ॥

१ 'अहं त्वगात्मा' इति पाठान्तरम् । २ 'दारको योगमायया' इति पाठान्तरम् । दारको बालनक्षत्राचार्यः ।

श्री. टी.
अ० ८८

॥ २५३ ॥

॥ ३१ ॥ पैशाच्यं पिशाचानामिव वृत्तिम् ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ यद्यथा वक्ता वदिष्यति ॥ ३४ ॥ चित्रैर्भ्रामकैः । सुपेशलैरतिरम्यैः । भिन्नधीर्भ्रंशि
तमतिः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ किमु वक्तव्यं विश्वेशे त्वयि कृतागस्कः कृतापराध इति ॥ ३९ ॥ अव्याकृतशक्त्युदन्वन्तो वाङ्मन

श्रीशुक उवाच ॥ एवं भगवता पृष्टो वचसा मृतवर्षिणा ॥ गतक्लमोऽद्रवीत् तस्मै यथापूर्वमनुष्ठितम् ॥ ३१ ॥ श्रीभग
वानुवाच ॥ एवं चेत् तर्हि तद्वाक्यं न वयं श्रद्धधीमहि ॥ यो दक्षशापात् पैशाच्यं प्राप्तः प्रेतपिशाचराट् ॥ ३२ ॥ यदि
वस्तत्र विश्रंभो दानवेंद्र जगद्धरौ ॥ तर्ह्यंगाशु स्वशिरसि हस्तं न्यस्य प्रतीयताम् ॥ ३३ ॥ यद्यसत्यं वचः शंभोः
कथंचिद् दानवर्षभ ॥ तदैर्न जह्यसद्वाचं न यदक्ताऽनृतं पुनः ॥ ३४ ॥ इत्थं भगवत्तश्चित्रैर्वचोभिः स सुपेशलैः ॥ मि
त्रधीर्विस्मितः शीर्ष्णि स्वंहस्तं कुमतिर्न्यधात् ॥ ३५ ॥ अथापतद्भिन्नशिरा वज्राहत इव क्षणात् ॥ जयशब्दो नमः
शब्दः साधुशब्दोऽभवद् दिवि ॥ ३६ ॥ मुमुचुः पुष्पवर्षाणि हते पापे वृकासुरे ॥ देवर्षिपितृगंधर्वा मोचितः संकटा
च्छिवः ॥ ३७ ॥ मुक्तं गिरिशमभ्याह भगवान् पुरुषोत्तमः ॥ अहो देव महादेव पापोऽयं स्वेन पाप्मना ॥ ३८ ॥ हतः
को नु महत्स्वीश जैतुर्वै कृतकिल्बिषः ॥ क्षेमी स्यात्किमु विश्वेशे कृतागस्को जगद्धरौ ॥ ३९ ॥ य एवमव्याकृतश
क्त्युदन्वन्तः परस्य साक्षात् परमात्मनो हरैः ॥ गिरित्रमोक्षं कथयेच्छृणोति वा विमुच्यते संसृतिभिस्तथाऽरिभिः ॥
॥ ४० ॥ इति श्रीभागवते महामपुराणे दशमस्कंधोत्तराद्धे रूद्रमोक्षणं नामाष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

सागोचरशक्तिसमुद्रस्य । गिरित्रमोक्षं शिवमोचनरूपं चरितम् । संसृतिभिर्नानाद्योनितंचारैः ॥ ४० ॥ भक्तसंकटमालोक्य कृपापूर्णहृदंबुजः ॥
गिरित्रं चित्रवाक्यात्तु मोक्षयामास केशवः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधोत्तराद्धे श्री० टीकायामष्टाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८८ ॥

भा. द. उ.
॥२५४॥

नवाशीतितमे देवः को महानिति संशये ॥ परीक्ष्य विष्णोरुत्कर्षं मुनिभ्योऽवर्णयद्भृगुः ॥ १ ॥ इतिहासांतरमाह । सरस्वत्या इति ॥ १ ॥२॥३॥
स्वयोन्याः स्वस्यैव रूपांतरेणाभिव्यक्तिस्थानेन स्वकार्येणेत्यर्थः । तेन यथा कश्चिद्ब्रह्मि शमयति तथा स्वकार्येण पुत्रेण निमित्तेन क्रोधं शमया
श्रीशुक उवाच ॥ सरस्वत्यास्तटे राजन् ऋषयः सत्रमासत ॥ वितर्कः समभूतेषां त्रिष्वधीशेषु को महान् ॥ १ ॥ तस्य
जिज्ञासया ते वै भृगुं ब्रह्मसुतं नृप ॥ तज्ज्ञास्यै प्रेषयामासुः सोऽभ्यगाद् ब्रह्मणः सभाम् ॥ २ ॥ न तस्मै प्रह्वणं स्तोत्रं
चक्रे सत्त्वपरीक्षया ॥ तस्मै चुक्रोध भगवान् प्रज्वलन् स्वेन तेजसा ॥ ३ ॥ स आत्मन्युत्थितं मन्युमात्मजायात्मना
प्रभुः ॥ अशीशमद्यथा वह्निं स्वयोन्या वारिणाऽऽमभूः ॥४॥ ततः कैलासमगमत् स तं देवो महेश्वरः ॥ परिरब्धुंसमा
रेभे उत्थाय भ्रातरं मुदा ॥५॥ नैच्छत्त्वमस्युत्पथगं इति देवश्चुक्रोध ह ॥ शूलमुद्यम्य तं हंतुमारेभे तिग्मलोचनः ॥६॥
पतित्वा पादयोर्देवी सांत्वयामास तं गिरा ॥ अथो जगाम वैकुण्ठं यत्र देवो जनार्दनः ॥ ७ ॥ शयानं श्रिय उत्संगे
पदा वक्षस्यताडयत् ॥ तत उत्थाय भगवान् सह लक्ष्म्या सतां गतिः ॥८॥ स्वतल्पादवरुह्याथ ननाम शिरसा मुनिम् ॥
आह ते स्वागतं ब्रह्मन् निपीदात्रासने क्षणम् ॥ ९ ॥ अजानतामागतान् वः क्षंतुमर्हथ नः प्रभो ॥ अतीव कोमलो
तात चरणौ ते महामुने ॥ इत्युक्त्वा विप्रचरणौ मर्दयन् स्वेन पाणिना ॥ १० ॥ पुनीहि सहलोकं मां लोकपालांश्च
मद्गतान् ॥ पादोदकेन भवतंस्तीर्थानां तीर्थकारिणा ॥ ११ ॥ अद्यह भगवद्वैलक्ष्म्या आसमेकांतभाजनम् ॥ वत्स्य
त्युरसि मे भूतिर्भवत्पादहंतांहसः ॥ १२ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं ब्रुवाणे वैकुण्ठे भृगुस्तन्मंद्रयां गिरा ॥ निर्वृतस्तर्पित
स्तूष्णीं भक्त्युत्कण्ठोऽश्रुलोचनः ॥ १३ ॥

मासेत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ तीर्थकारिणा तीर्थत्वनिमित्तेन ॥११॥१२॥गिरा निर्वृतस्तूष्णीं बभूवेति शेषः ॥ १३ ॥

१ 'नैच्छत्त्वमशुमाचारः' इति विजयध्वजसंमतः पाठः । अर्थस्त्वेक एव । २ 'अन्तुमर्हसि मानद' इति वा पाठः । ३ 'वज्रकर्कशमद्वक्षःस्पर्शेन परिपीडितौ' इत्येतदर्थम् 'अतीवकोमलौ' इत्यस्यापि
विद्यते बालबोधिनीसंमतमेतत् । ४ मद्गतान् मदावेशितचित्तान् । ५ तीर्थकारिणा पवित्रकारिणा । ६ भवत्पादहंतांहसि इति सप्तम्यन्तो वा पाठः ।

श्री. टी.
अ० ८९

॥२५४॥

॥ १४ ॥ विस्मिता अपराधातिरेकेऽपि निर्विकारित्वेन । भूयांसं श्रद्धधुः । महत्तमं निश्चितवतः । यतो यस्मिन् ॥ १५ ॥ वैराग्यं च चतुर्विधं
मिति पाठे तच्चातुर्विध्यमेवं द्रष्टव्यम् । विषयांस्त्यक्तुमशक्नुवतोऽपि समानेच्छात्याग आद्यं वैराग्यम् । विषयाणां मध्ये लवणादिव्यतिरेकेणापि
वृत्तिर्द्वितीयम् । तथा वृत्तावपि मनसि रागशैथिल्येन बाह्येन्द्रियैरिव विषयसेवनं तृतीयम् । तत्राप्यौदासीन्यं चतुर्थम् । यथाऽऽहुः । “वैराग्य

पुनश्च सत्रमाव्रज्य मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ॥ स्वानुभूतमशेषेण राजन् भृगुखर्गयत् ॥ १४ ॥ तन्निशम्याथ मुनयां
विस्मिता मुक्तसंशयाः ॥ भूयांसं श्रद्धधुर्विष्णुं यतः शांतियतोऽभयम् ॥ १५ ॥ धर्मः साक्षाद् यतो ज्ञानं वैराग्यं च
तदन्वितम् ॥ ऐश्वर्यं चाष्टधा यस्माद् यशश्चात्ममलापहम् ॥ १६ ॥ मुनीनां न्यस्तदंडानां शांतानां समचेतसाम् ॥
अकिंचनानां साधूनां यमाहुः परमां गतिम् ॥ १७ ॥ सत्त्वं यस्य प्रिया मूर्तिर्ब्राह्मणास्त्वष्टदेवताः ॥ भर्जत्यनाशिषः
शांता यं वा निपुणबुद्धयः ॥ १८ ॥ त्रिविधाकृतयस्तस्य राक्षसा असुराः सुराः ॥ गुणिन्या मायया सृष्टाः सत्त्वं
तत् तीर्थसाधनम् ॥ १९ ॥ श्रीशुक उवाच ॥ एवं सारस्वता विप्रा नृणां संशयनुत्तये ॥ पुरुषस्य पदांभोजसेवया
तद्गतिं गताः ॥ २० ॥ सूत उवाच ॥ इत्येतन्मुनितनयास्यपद्मगंधपीयूषं भवभयभित् परस्य पुंसः ॥ सुश्लोक्यं श्रवण
पुटैः पितृभ्योऽपि पांथोऽध्वभ्रमणपरिश्रमं जह्वाति ॥ २१ ॥

माद्यतमानसंज्ञं कंचिद्विरागो व्यतिरेकसंज्ञः ॥ एकेंद्रियाख्यं हृदि रागसौक्ष्म्यं तस्याप्यभावस्तु वर्षीकृताख्यम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥
तस्य भगवत एव यद्यपि त्रिविधा आकृतयः । तत्तासु सत्त्वमेव तीर्थसाधनं पुरुषार्थहेतुः ॥ १९ ॥ इत्थं निश्चित्य सरस्वतीतीरवासिनो विप्रा
हरिसेवयां मुक्तिं प्राप्नुवन्ति ॥ २० ॥ व्यासनंदनस्य सुखपंकजादुद्गतं गंधयुक्तपीयूषतुल्यं हरेः प्रशस्तं यशो यः संसारी सेवते स मुक्तो भव

भा. द. उ.
॥ २५५ ॥

तीति ॥ २१ ॥ स चोक्तलक्षणो भगवान् कृष्ण एवेति दर्शयितुमाख्यानां नरमाह । एकदेति ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ ब्रह्मद्विष इत्यादिकां
तां गार्थां वाक्यम् । मयि न कश्चिदोषोऽतो राजदोषेणैव मत्पुत्रा म्रियन्त इति वारंवारं चुक्रोशेत्यर्थः ॥ २६ ॥ २७ ॥ ब्रह्मन् किंस्विदिति । किमर्थं
वृथा रोदिषि । यतस्त्वन्निवासे धनुर्धरमात्रोऽपि राजन्यबंधुरपि नास्ति ब्रह्मण्यस्य तु का वार्ता एते तु सत्रे याग इव ब्राह्मणा मिलिता भवितुम

श्रीशुक उवाच ॥ एकदा द्वारवत्यां तु विप्रपत्न्याः कुमारकः ॥ जातमात्रो भुवं स्पृष्ट्वा ममारं किल भारत ॥
॥ २२ ॥ विप्रो गृहीत्वा मृतकं राजद्वार्युपधाय सः ॥ इदं प्रोवाच विलपन्नातुरो दीनमानसः ॥ २३ ॥ ब्रह्मद्विषः शठ
धियो लुब्धस्य विषयात्मनः ॥ क्षत्रबंधोः कर्मदोषात् पंचत्वं मे गतोऽर्भकः ॥ २४ ॥ हिंसाविहारं नृपतिं दुःशीलमजिते
द्रियम् ॥ प्रजां भजंत्यः सीदन्ति दरिद्रा नित्यदुःखिताः ॥ २५ ॥ एवं द्वितीयं विप्रर्षिस्तृतीयं त्वेवमेव च ॥ विसृज्य स
नृपद्वारि तां गार्थां समगायत ॥ २६ ॥ तामर्जुन उपश्रुत्य कर्हिचित् केशवांतिके ॥ परेते नवमे बाले ब्राह्मणं समभा
षत ॥ २७ ॥ किंस्विद् ब्रह्मंस्त्वन्निवास इह नास्ति धनुर्धरः ॥ राजन्यबंधुरेते वै ब्राह्मणाः सन्नमासते ॥ २८ ॥
धनदारात्मजाऽपृक्ता यत्र शोचन्ति ब्राह्मणाः ॥ ते वै राजन्यवेषेण नटा जीवन्त्यसुंभराः ॥ २९ ॥ अहं प्रजां वां भगवन्
रक्षिष्ये दीनयोरिह ॥ अनेस्तीर्णप्रतिज्ञोऽग्निं प्रवेक्ष्ये हतकल्मषः ॥ ३० ॥ ब्राह्मण उवाच ॥ संकर्षणो वासुदेवः प्रद्युम्नो
धन्विनां वरः ॥ अनिरुद्धोऽप्रतिरथो न त्रातुं शक्नुवन्ति यत् ॥ ३१ ॥ तत् कथं नु भवान् कर्म दुष्करं जगदीश्वरैः ॥ चिकी
र्षसि त्वं बालिश्यात् तन्न श्रद्दध्महे वयम् ॥ ३२ ॥

हंतीत्यर्थः ॥ २८ ॥ तदेवाह ! धनदारात्मजापृक्ता यत्रेति : धनादिभिर्वियुक्ताः संतो यत्र येषु जीवत्सु राजन्येषु शोचन्ति ते जीवन्ति केवलं जीविकां
संपादयन्ति ॥ २९ ॥ हतकल्मष इति । अग्निप्रवेशेन ब्राह्मणविरूपश्रवणपातकात्पूतो भवेयमित्यर्थः । अहतकल्मष इति वा ॥ ३० ॥ ३१ ॥ न श्रद्दध्महे न संप्र

१ असुंभराः स्वप्राणपोषणपराः ।

भी. टी.

अ० ८९

॥ २५५ ॥

तीमः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ एवं प्रोढिवादैर्विश्रंभितो विश्वासं प्रापितः निशामयन् शृण्वन् ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ब्राह्मणोपेक्षकत्वेन कृष्णावज्ञया महेश्वरं नमस्कृत्य
 ॥ ३७ ॥ न्यरुणदावृतवान् । तदेवाह । तिर्यगूर्ध्वमिति ॥ ३८ ॥ अदर्शनमापेदे देहोऽपि नावशिष्ट इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ ४० ॥ यस्य प्रजाः तत्तत्र ॥ ४१ ॥ ४२ ॥
 अर्जुन उवाच ॥ नाहं संकर्षणो ब्रह्मन् न कृष्णः कार्ष्णिरेव च ॥ अहं वा अर्जुनो नाम गांडीवं यस्य वै धनुः ॥ ३३ ॥
 माऽवमंस्था मम ब्रह्मन् वीर्यं व्यंबकतोषणम् ॥ मृत्युं विजित्य प्रधने आनेष्ये ते प्रजां प्रभो ॥ ३४ ॥ एवं विश्रंभितो
 विप्रः फाल्गुनेन परंतप ॥ जगाम स्वगृहं प्रीतः पार्थवीर्यं निशामयन् ॥ ३५ ॥ प्रसूतिकाल आसन्ने भार्याया द्विजस
 त्तमः ॥ पाहिपांहि प्रजां मृत्यारित्यहार्जुनमातुरः ॥ ३६ ॥ स उपस्पृश्य शुच्यंभो नमस्कृत्य महेश्वरम् ॥ दिव्यान्यस्त्रा
 णि संस्मृत्य सज्ज्यं गांडीवमांददे ॥ ३७ ॥ न्यरुणत् सूतिकाऽगारं शरैर्नानास्त्रयोजितैः ॥ तिर्यगूर्ध्वमधः पार्थश्चकार
 शरपंजरम् ॥ ३८ ॥ ततः कुमारः संजातो विप्रपत्न्या रुदन मुहुः ॥ सद्योऽदर्शनमापेदे सशरीरो विहायसा ॥ ३९ ॥
 तदाऽऽह विप्रो विजयं विनिदन्कृष्णसन्निधौ ॥ मौढ्यं पश्यत मे योऽहं श्रद्धधे क्लीबकत्थनम् ॥ ४० ॥ न प्रशुम्नो
 नानिरुद्धो न रामो न च केशवः ॥ यस्य शेकुः परित्रातुं कोऽन्यस्तदवितेश्वरः ॥ ४१ ॥ धिगर्जुनं मृषावादं
 धिगात्मश्लाघिनो धनुः ॥ दैवोपसृष्टं यो मौढ्यादानिनीषति दुर्मतिः ॥ ४२ ॥ एवं शपति विप्रर्षो विद्यामास्थाय फा
 ल्गुनः ॥ ययौ संयमिनीमाशु यत्रास्ते भगवान् यमः ॥ ४३ ॥ विप्रापत्यमचक्षाणस्तत एन्द्रीमगात् पुरीम् ॥ आग्नेयीं
 नैर्ऋतिं सौम्यां वायव्यां वारुणीमथ ॥ रसातलं नाकपृष्ठं धिषण्यान्यन्यान्पुदायुधः ॥ ४४ ॥ ततोऽलब्धद्विजसुतो ह्यनि
 स्तीर्णप्रतिश्रुतः ॥ अग्निं विविक्षुः कृष्णेन प्रत्युक्तः प्रतिषेधता ॥ ४५ ॥ दर्शये द्विजसूनुंस्ते मावज्ञात्मानमात्मना ॥ ये
 ते नः कीर्तिं विमलां मनुष्याः स्थापयन्ति नः ॥ ४६ ॥
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥ प्रत्युक्तो वारितः । उपपत्तिभिः प्रतिषेधं कुर्वता ॥ ४५ ॥ मावज्ञ माऽवजानीहि । ये निंदन्ति त एव मनुष्या नः कीर्ति

१ 'उपस्पृश्य सल्लिङ्गम्' इति पाठान्तरं वीरराघवसंमतम् । २ सर्वत्रोक्तसंज्ञावाहं योगविद्याम् । ३ अन्यान्यपि गन्तुमशक्यानि धिषण्यानि स्थानानि । ४ 'एते न कीर्तिं विमलाम्' 'ये ते हि कीर्ति'

'एते हि' इति पाठान्तराणि ।

भा. द. उ.

॥ २५६ ॥

स्थापयिष्यन्ति निश्चलां करिष्यन्ति । पाठांतरं तु छन्दोभंगभयादागंतुकमिति ॥ ४६ ॥ ४७ ॥ सप्तसप्तसंख्या गिरयो येषु द्वीपेषु ताव ॥ ४८ ॥ ४९ ॥ ५० ॥ कृतमिति प्रकृतिपरिणामरूपं नालोकाभाववात्रम् ॥ ५१ ॥ चक्रानुपथेन चक्रमनुगतेन द्वारेण । तत्तमः परं तस्मात्तमसः परं दूरे वर्तमानं परं श्रेष्ठं भागवतं ज्योतिः समश्नुवानं व्याप्नुवत्प्रसमीक्ष्य प्रताडिताक्षो नेत्रे न्यमीलयदिति ॥ ५२ ॥ एजंत उच्चलंतो

इति संभाष्य भगवानर्जुनेन सहेश्वरः ॥ दिव्यं स्वरथमास्थाय प्रतीचीं दिशमाविशत् ॥ ४७ ॥ सप्तद्वीपान्सप्तसिंधून्सप्तसप्तगिरीन्तथा ॥ लोकालोकं तथाऽतीत्य विवेश सुमहत्तमः ॥ ४८ ॥ तत्राश्वाः शैब्यसुग्रीवमेघपुष्पबलाहकाः ॥ तमसि भ्रष्टगतयो बभूवुर्भरतर्षभ ॥ ४९ ॥ तान् दृष्ट्वा भगवान् कृष्णो महायोगेश्वरेश्वरः ॥ सहस्रादित्यसंकाशं स्वचक्रं प्राहिणोत् पुरः ॥ ५० ॥ तमः सुघोरं गहनं कृतं महद्विदारयद् भूरितरेण रोचिषा ॥ मनोजवं निर्विविशे सुदर्शनं गुणच्युतो रामशरो यथा चमूः ॥ ५१ ॥ द्वारेण चक्रानुपथेन तत्तमः परं परं ज्योतिरनंतपारम् ॥ समश्नुवानं प्रसमीक्ष्य फाल्गुनः प्रताडिताक्षोऽपि दधेऽक्षिणी उभे ॥ ५२ ॥ ततः प्रविष्टः सलिलं नभस्वता बलीयसैजद् बृहद्दुर्मिभूषणम् ॥ तत्राद्भुतं वै भवनं द्युमत्तमं आजन्मणिस्तंभसहस्रशोभितम् ॥ ५३ ॥ तस्मिन्महाभीममनन्तमद्भुतं सहस्रमूर्धन्यफणामणिद्युभिः ॥ विभ्राजमानं द्विगुणोल्बणक्षेपं सिताचलाभं शितिकंठजिह्वम् ॥ ५४ ॥

बृहंतो महांत ऊर्मयो भूषणं यस्य तत् । तत्र सलिले भवनं महाकालपुरम् । द्युमत्तमं द्युतिमत्सु श्रेष्ठम् ॥ ५३ ॥ सहस्रं सुभिभवाः फणास्तासु मणयस्तेषां द्युतिभिः । द्विसहस्रनेत्रैर्हर्जितं स्फटिकगिरिसंकाशम् । शितिकंठजिह्वं कंठाश्च जिह्वाश्च कंठजिह्वाः शितयो नीलाः कंठ

श्री. टी.

अ० ८९

॥ २५६ ॥

जिह्वा यस्य तम् ॥ ५४ ॥ तद्भोगसुखासनं तस्यानंतस्य भोगो देहः सुखकरमासनं यस्य तम् ॥ ५५ ॥ महातो मणित्राता येषु तेषां किरीट
कुंडलानां प्रभा तथा परिक्षिताः सर्वतः स्फुरंतः सदृशमपारमिताः कुंतला यस्य तम् ॥ ५६ ॥ कीर्त्यजया कीर्तिसहितया अजया । अखिलद्धिभि

ददर्श तद्भोगसुखासनं विभुं महानुभावं पुरुषोत्तमोत्तमम् ॥ सांद्रांबुदाभं सुपिशंगवाससं प्रसन्नवक्रं रुचिरायतेक्षणम् ॥
॥ ५५ ॥ महामणित्रातकिरीटकुण्डलप्रभापरिक्षितसहस्रकुन्तलम् ॥ प्रलंबचार्वष्टभुजं सकौस्तुभं श्रीवत्सलक्ष्म्या वन
मालया वृतम् ॥ ५६ ॥ सुनंदनंदप्रमुखैः स्वंपार्षदैश्चक्रादिभिर्मूर्तिधरैर्निजयुधैः ॥ पुष्ट्या श्रियां कीर्त्यजयाऽखिलद्धिभि
निषेव्यमाणं परमेष्ठिनां पतिम् ॥ ५७ ॥ वद आत्मानमनंतमच्युतो जिष्णुश्च तद्दर्शनजातसाध्वसः ॥ तावाह भूमा
परमेष्ठिनां प्रभुर्बद्धांजली सस्मितमूर्जया गिरा ॥ ५८ ॥ द्विजात्मजा मे युवयोर्द्विदृक्षुणा मयोपनीता भुवि धर्मगुप्तये ॥
कलावतीर्णाववनेर्भरासुरान्हत्वेह भूयस्त्वरयेतमंति मे ॥ ५९ ॥ पूर्णकामावपि युवां नरनारायणावृषीं ॥ धर्ममाचरतां
स्थित्यै ऋषभौ लोकसंग्रहम् ॥ ६० ॥ इत्यादिष्टौ भगवता तौ कृष्णौ परमेष्ठिना ॥ ओमित्यानम्य भूमानमादाय
द्विजदारकान् ॥ ६१ ॥ न्यवर्ततां स्वकं धाम संप्रहृष्टौ यथागतम् ॥ विप्राय ददतुः पुत्रान् यथारूपं यथावयः ॥ ६२ ॥
निशाम्य वैष्णवं धाम पार्थः परमविस्मितः ॥ यत्किंचित् पौरुषं पुंसां मेने कृष्णानुकंपितम् ॥ ६३ ॥ इतीदृशान्य
नेकानि वीर्याणीहप्रदर्शयन् ॥ बुभुजे विषयान् ग्राम्यानीजे चात्यूर्जितैर्मखैः ॥ ६४ ॥

णिमादिविभूतिभिर्मूर्तिधराभिः ॥ ५७ ॥ ऊर्जया ऊर्जितया गिरा ॥ ५८ ॥ मे कलावतीर्णाविति संबोधनम् । शीघ्रं मे अंति सकाशमितमागच्छ
तम् ॥ ५९ ॥ आचरतामाचरतम् । इदं भारतयुद्धात्पूर्वमेव कृतमपि श्रेष्ठ्यकथनप्रस्तावेनात्रोक्तम् ॥ ६० ॥ ६१ ॥ ६२ ॥ ६३ ॥ ६४ ॥

१ पूजा पुण्यः मगधान् । २ 'त्वरयेत मेन्तिकम्' इति वीरराघवसंमतः पाठः । त्वरया मे ममान्तिकं समीपमितम् आगच्छतम् ।

॥ ६५ ॥ ६६ ॥ इति श्रीमद्भागवते म० दशमस्कंधोत्त० श्री० टीकायामेकोनवतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ चरमे तु पुनः प्रोक्ता कृष्णलीला समासतः ॥ यद्वंशप्रसूतानामानंत्यं च सकारणम् ॥ १ ॥ श्रीकृष्णविभूतिं समासेन दर्शयति । सुखं स्वपूर्यामिति । सर्वसंपदादिविशिष्टायाम् । श्रियः पतिः । षोडशसहस्रपत्नीनामेकवल्लभः संस्तासां गेहेषु रेमे इत्यन्वयः ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ गेहविशेषणं प्रोत्फुल्लेत्यादि प्रवर्षाखिलान् कामान् प्रजाम् ब्राह्मणादिषु ॥ यथाकालं यथैवेन्द्रो भगवान् श्रेष्ठ्यमास्थितः ॥ ६५ ॥ हत्वा नृगानध मिष्ठान् घातयित्वा र्जुनादिभिः ॥ अंजसा वर्तयामास धर्मधर्मं सुतादिभिः ॥ ६६ ॥ इति श्रीभागवते महापुराणे दशमस्कंधे उ० द्विजकुमाराण्यनयने नाम नवाशीतितमोऽध्यायः ॥ ८९ ॥ श्रीशुकं उवाच ॥ सुखं स्वपूर्या निवसन् द्वारकायां श्रियः पतिः ॥ सर्वसंपत्समृद्धायां जुष्टायां वृष्णिपुङ्गवैः ॥ १ ॥ स्त्रीभिश्चोत्तमवेषाभिर्नवयौवनकांतिभिः ॥ कंदुकादिभिर्हर्म्येषु क्रीडन्तीभिस्तडिदद्युभिः ॥ २ ॥ नित्यं संकुलमार्गायां मदच्युद्भिर्मतंगजैः ॥ स्वलंकृतैर्भटैरश्वै रथैश्च कनकोज्ज्वलैः ॥ ३ ॥ उद्यानोपवनादद्यायां पुष्पितद्रुमराजिषु ॥ निर्विशदं भृङ्गविहगैर्नादितायां समंततः ॥ ४ ॥ रेमे षोडशसाहस्रपत्नीनामेकवल्लभः ॥ तावद्विचित्ररूपोऽसौ तद्गृहेषु महर्द्धिषु ॥ ५ ॥ प्रोत्फुल्लोत्पलकङ्कहारकुमुदांभोजरेणुभिः ॥ वासितामलतोयेषु कूजद्विजकुलेषु च ॥ ६ ॥ विजहार विगाह्यांभो हृदिनीषु महोदयः ॥ कुचकुंकुमलिप्तांगः परिरब्धश्च योषिताम् ॥ ७ ॥ उपगीयमानो मध्वैर्मृदंगपणवानकान् ॥ वादयद्भिर्मुदा वीणां सूतमागंधवंदिभिः ॥ ८ ॥ सिच्यमानोऽच्युतस्ताभिर्हसन्तीभिः स्म रेचकैः ॥ प्रतिषिचिन् विचिक्रीडे यक्षीभिर्यक्षराडिव ॥ ९ ॥ ताः क्लिन्नवस्त्रविवृतोरुकुचप्रदेशाः सिचन्त्य उद्धतवृहत्कवरप्रसूनाः ॥ कांतं स्म रेचकजिहीरषयोपगृह्य जातस्मरोत्सवलसद्वदना विरेजुः ॥ १० ॥ श्लोकेन ॥ ६ ॥ तथा हृदिनीषु चांभो विगाह्य विजहार । महानुदयो वैभवं यस्य सः । योषिणां कुचकुंकुमैर्लिप्तांगः यतस्ताभिः परिरब्धः ॥ ७ ॥ सूतमागंधवंदिभिश्चोपगीयमानः ॥ ८ ॥ ९ ॥ ताः क्लिन्नवस्त्रा अत एव विवृतोरुकुचप्रदेशाः । उद्धतानि विस्रस्तानि बृहत्कवरेभ्यः

१ रेचकैः जलसंभृतैर्नलिकाविशेषैः 'पिचकारी' इति देशभाषाप्रसिद्धिः । २ 'कान्तं स्वसेचनजिहीर्षतया' इति पाठान्तरम् ।

प्रसूनानि यासां ताः । जातेन स्मरेण य उत्सवस्तेन लसन्ति वदनानि यासां ताः ॥ १० ॥ तासां स्तनेभ्यो विषजितकुंकुमा स्रग्यस्य । क्रीडाया
अभिषंगेणाभिनिवेशेन धुतः कंपितः कुंतलवृंदबंधो यस्य सः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ मुकुन्दैकधियः समाहिता इव क्षणमगिरः सत्यः पुनस्त
मेवेशं चितयंत्यो जडं यथा भवति तथा यानि वाक्यानि ऊचुस्तानि मे मत्तो गदतः शृण्वित्यर्थः ॥ १४ ॥ ईश्वरः श्रीकृष्णः स्वपिद्वि । त्वं

कृष्णस्तु तत्स्तनविषजितकुंकुमस्रक् क्रीडाभिषंगधुतकुंतलवृंदबंधः ॥ सिचन्मुहुर्गुवतिभिः प्रतिषिच्यमानो रेमे
करेणुभिरिवेभपतिः परीतः ॥ ११ ॥ नटांनां नर्तकीनां च गीतवाद्योपजीविनाम् ॥ क्रीडालंकारवासांसि कृष्णो
ऽदात् तस्य च स्त्रियं ॥ १२ ॥ कृष्णस्यैवं विहरतो गत्यालापेक्षितस्मितैः ॥ नर्मक्ष्वेलिपरिष्वंगैः स्त्रीणां किल हृता धियः
॥ १३ ॥ ऊचुर्मुकुन्दैकधियो गिर उन्मत्तकज्जडम् ॥ चितयंत्योऽरविदाक्षं तानि मे गदतः शृणु ॥ १४ ॥ महिष्य ऊचुः ॥
कुररि विलपसित्वं वीतनिद्रा न शेषे स्वपिति जगति रात्र्यामीश्वरो गुप्तबोधः ॥ वयमिव सखि कच्चिद् गाढनिर्भिन्नचेता
नलिननयनहासोदारलीलेक्षितेन ॥ १५ ॥ नेत्रे निमीलयसि नक्तमदृष्टबंधुस्त्वं रोरवीषि करुणं वत चक्रवाकि ॥
दास्यं गता वयमिवच्युतपादजुष्टां किं वां स्रजं स्पृहयसे कवरेण वोढुम् ॥ १६ ॥ भोभोः सदा निष्टनसे उदन्वन्नलब्ध
निद्रोऽधिगतप्रजागरः ॥ किं वा मुकुंदापहृतात्मलाञ्छनः प्राप्तां दशां त्वं च गतो दुरत्ययाम् ॥ १७ ॥

तु निद्राभंगं कुर्वती विलपसि न शेषे न स्वपिषि तदनुचितमित्यर्थः । अथवा नापराधस्तवापीत्याशयेनाऽऽहुः । नलिननयनस्य भगवतो
हासेन सहितबुदारं यल्लीलेक्षितं तेन कच्चिद्गाढं निर्विद्धचेतास्त्वमिति ॥ १५ ॥ नक्तं रात्रावदृष्टबंधुः सती रोरवीषि । किं वा नेतावदपि तु
वयमिव स्पृहयसे ॥ १६ ॥ अलब्धनिद्रः सदा निष्टनसे कोशसि । किं वा अस्माभिः प्राप्तां दशां त्वमपि गतोऽसि अहो कष्टं यथा वयं

संभोगेन मुकुंदापहतकुचकुंकुमादिलांछनास्तथा त्वमपि । यतोऽपहतश्रीकौस्तुभादिलांछनो लक्ष्यसे ॥१७॥ मुकुंदगदितानि रहस्यानि विस्मृत्य
तदेकचितया कञ्चित् क्षीणोऽसि वयमिव स्थगितगीस्तनुवाक् । हे इंदो नस्तथैवोपलक्ष्यसे ॥ १८ ॥ अप्रियाचरणं विना स्मरोदीरणेन
व्यथांजननं मलयानिल तवानुचितमित्यर्थः ॥ १९ ॥ मेघेति । आतपार्तिहरणादिसाम्यात्त्वं यः वैद्रस्य नूनं दयितः सखाऽसि अतो भवांस्तं
ध्यायति । ध्याने लिगान्याहुः । अत्युत्कंठ इत्यादि । अहो किमिति त्वया तेन सख्यं कृतं यतो दुःखदस्तत्प्रसंग इति ॥२०॥ हे कोकिल मे
त्वं यक्ष्मणा बलवताऽसि गृहीत इंदो क्षीणस्तमो न निजदीधितिभिः क्षिणोषि ॥ कचिन्मुकुंदगदितानि यथा
वयं त्वं विस्मृत्य भोः स्थगितगीरुपलक्ष्यसे नः ॥ १८ ॥ किं वाचरितमस्माभिर्मलयानिल तेऽप्रियम् ॥
गोविंदापांगनिभिन्ने हृदीरयसि नः स्मरम् ॥ १९ ॥ मेघ श्रीमंस्त्वमसि दयितो यादवैद्रस्य नूनं श्रीवत्सांकं वयमिव
भवान् ध्यायति प्रेमबद्धः ॥ अत्युत्कंठः शबलहृदयोऽस्मद्विधो बाष्पधाराः स्मृत्वास्मृत्वा विमृजसि मुहुर्दुःखदस्त
त्प्रसंगः ॥ २० ॥ प्रियरावपदानि भाषसेऽमृतसंजीविकयाऽनया गिरा ॥ करवाणि किमद्य ते प्रियं वद मे वल्लितकंठ
कोकिल ॥ २१ ॥ न चलसि न वदस्युदारबुद्धे क्षितिधर चिंतयसे महांतमर्थम् ॥ अपि -वत वसुदेवनंदनांघ्रि वयमिव
कामयसे स्तनैर्विधर्तुम् ॥ २२ ॥ शुष्यद्दहदाः करशिता वत सिंधुपत्न्यः संप्रत्यपास्तकमलश्रिय इष्टमर्तुः ॥ यद्द्वयं
यदुपतेः प्रणयावलोकमप्राप्य मुष्टहृदयाः पुरुर्करशिताः स्मः ॥ २३ ॥

प्रियरावस्य प्रियंवदस्य श्रीकृष्णस्य पदानीव पदानि शब्दांस्त्वं भाषसे । मृतान्संजीवयतीति तथा तथाऽनया कोमलया गिरा वल्लितकंठः
रमणीयकंठः मे कथय किं तव प्रियं करवाणीति ॥२१॥ हे क्षितिधर त्वं न वदसि न चलसि अतो नूनं महांतमर्थं चिंतयसे । वत तर्हि अपि किं
यथा स्तनैर्विधर्तुं वयं कामयामहे तथा त्वं स्तनतुल्यैः शृंगैर्वोढुं कामयसे । ओमिति चेत्तर्हि तवाप्यस्मदवस्था भविष्यतीति भावः ॥२२॥ भोः
सिंधुपत्न्यो नद्यः संप्रति ग्रीष्मे सिंधुर्मेघद्वारा अमृतवृष्ट्या युष्मान्नानंदयति । वत अहो कष्टम् । अतः शुष्यंतो हृदा यासां ताः अपगतकमलशोभाः

कृशाश्च वयं यथा प्रियतमस्य भर्तुर्यदुपतेः स्म प्रसिद्धम् ॥ २३ ॥ तदव दवादागत इह दूत कस्याप्यन्याज्जुह्वं हंसेति । नोऽस्मान्प्रति पुन
रहस्युक्तं किं वा चलसौहृदः स्मरति । स्मृत्वेव मां प्रस्थापितवानिति चेदत आहुः । हे क्षौद्रं क्षुद्रस्य दूत कस्मात्तं वयं भजामः । कामार्थम
ह्वयति युष्मानिति चेदत आहुः । अहो तर्हि तमालापयाकारय । ओमिति गच्छंतमिव तं पुनराहुः । याऽस्मान्वंचयित्वा एकाकिनी सेवते तां
श्रियमृते तमेवालापय । सा तदेकनिष्ठा कथं परिहर्तुं शक्यत इति चेदत आहुः । स्त्रियां ज्ञातावेकवचनम् । अस्मासु स्त्रीषु मध्ये किं सर्वैकनिष्ठा
हंस स्वागतमास्यतां पिब पयो ब्रह्मंगशौरेः कथां दूतं त्वां नु विदाम कचिदजितः स्वस्त्यास्त उक्तं पुरा ॥ किं वा न
श्चलसौहृदः स्मरति तं कस्माद् भजामो वयं क्षौद्रालापय कामदं श्रियमृते सर्वैकनिष्ठा स्त्रियाम् ॥ २४ ॥ इतीदृशेन
भावेन कृष्णे योगेश्वरेश्वरे ॥ क्रियमाणेन मांधव्यो लेभिरे परमां गतिम् ॥ २५ ॥ श्रुतमात्रोऽपि यः स्त्रीणां प्रसह्यार्कष
ते मनः ॥ उरुगायोरुगीतो वा पश्यंतीनां कुतः पुनः ॥ २६ ॥ याः संपर्यचरन् प्रेम्णा पादसंवाहनादिभिः ॥ जगद्धरुं
भर्तृबुद्ध्या नासां किं वर्ण्यते तपः ॥ २७ ॥ एवं वेदोदितं धर्ममनुतिष्ठन् सतां गतिः ॥ गृहं धर्मार्थकामानां मुहुश्चादर्शयत्
पदम् ॥ २८ ॥ आस्थितस्य परं धर्मं कृष्णस्य गृहमेधिनाम् ॥ आसन् षोडशसाहस्रं महिष्योष्टशताधिकम् ॥ २९ ॥
तासां स्त्रीरत्नभूतानामष्टौ याः प्रागुदाहृताः ॥ रुक्मिणीप्रमुखा राजंस्तत्पुत्राश्चानुपूर्वशः ॥ ३० ॥ एकैकस्यां दशदश
कृष्णोऽजीजनदात्मजान् ॥ यावत् आत्मनो भार्या अमोघगतिरीश्वरः ॥ ३१ ॥

न तु वयमित्यर्थः । पाठांतरे तु क्षौद्रं मधुतद्वन्मधुरालापमात्रं यस्य तमकामदमरतिप्रदं श्रियमृते वयं कस्माद्भजामः । किं त्वनादृताऽपि सती
पुनःपुनः सैव भजतु यतोऽस्मादृश्यो मानिन्वः स्त्रिय एकनिष्ठा एकत्रैव स्वसंमानसिद्धौ निष्ठा यासामिति ॥ २४ ॥ २५ ॥ तासां कृष्णे एवंभूतो
भावो नातिचित्रमित्याह । श्रुतमात्रोऽपीति । उरुभिर्गायैर्गीतैः उरुधा गीतो वा यः कैश्चिदपि गीतैः कथाभिः कथंचिदपि गीतो वेत्यर्थः ॥ २६ ॥
॥ २७ ॥ पदं स्थानम् ॥ २८ ॥ २९ ॥ या रुक्मिणीप्रमुखा अष्टाबुदाहृताः प्राक् ॥ ३० ॥ एवमष्टोत्तरशताधिकषोडशसहस्रमहिषीणां पुत्रा लक्षमेक

१ इहः प्राक् भुग्वे ध्यायसि किं गृहाण पुरतः कुन्दं विकासोन्मुखं किं कुन्देन ममामुना मुमनसः कीदृग्विधास्त्वत्प्रियाः । पुत्राणां मृगये सखि श्रुतिशिरोभूषाविशेषायितं गावोऽयुज्जितसूनमासत तदा मोदप्रकर्षो
भूलाः इति पक्षेऽपि रराववसंमतं टीकायुक्तत्वात् । परंच प्रक्षितमिति भाति । उज्जितसूनं त्यक्तजन्मानम् । २ मांधव्यो माधवस्त्रियः । ३ 'वैष्णवी गतिम्' इत्यपि पाठः । ४ परमुत्कृष्टम् अन्यामनानामुपपन्नरित्याह ।

द. उ.
२५९॥

मसीत्युत्तरेऽष्टसहस्राणि च भवन्ति ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ अनिरुद्धश्चेति । अतः पुत्राणां मध्ये सप्तदशैव महारथा ज्ञेयाः । अथवा अनिरुद्धनामाऽपि कश्चित्युत्र एवेति ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ ३८ ॥ ३९ ॥ ४० ॥ सहस्राणामपरिमितानां कुमाराणामित्यन्वयः ॥ ४१ ॥ यदा तेषामुद्दामवीर्याणामष्टादश महारथाः ॥ आसन्नदारयश सस्तेषां नामानि मे शृणु ॥ ३२ ॥ प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च दीप्तिमान् भानुरेव च ॥ सांबो मधुर्वहद्भानुश्चित्रभानुर्वहकोऽरुणः ॥ ३३ ॥ पुष्करो वेदबाहुश्च श्रुतदेवः सुनन्दनः ॥ चित्रबाहुर्विरूपश्च कविर्न्यग्रोध एव च ॥ ३४ ॥ एतेषामपि राजेंद्र तनुजानां मधुद्विषः ॥ प्रद्युम्न आसीत् प्रथमः पितृवदुक्किमणीसुतः ॥ ३५ ॥ स रुक्मिणो दुहितरमुपयेमे महारथः ॥ तस्मात् सुतोऽनिरुद्धोऽभून्नागायुतबलान्वितः ॥ ३६ ॥ स चापि रुक्मिणः पौत्रीं दौहित्रो जगृहे ततः ॥ वज्रस्तस्याभवद्यस्तु मौसलादवशेषितः ॥ ३७ ॥ प्रतिबाहुरभूत्तस्मात्सुबाहुस्तस्य चात्मजः ॥ सुबाहोः शांतसेनोऽभूच्छतसेनस्तु तत्सुतः ॥ ३८ ॥ न ह्येतस्मिन्कुले जाता अधना अबहुप्रजाः ॥ अल्पायुषोऽल्पवीर्याश्च अब्रह्मण्याश्च जज्ञिरे ॥ ३९ ॥ यदुवंशप्रसूतानां पुंसां विख्यातकर्मणाम् ॥ संख्या न शक्यते कर्तुमपि वर्षायुतैर्नृप ॥ ४० ॥ तिस्रः कोट्यः सहस्राणामष्टाशीतिशतानि च ॥ आसन् यदुकुलाचार्याः कुमाराणामिति श्रुतम् ॥ ४१ ॥ संख्यानं यादवानां कः करिष्यति महात्मनाम् ॥ यत्रा घृतानामयुतलक्षेणास्ते स आहुकः ॥ ४२ ॥ देवासुराहवहता दैतेया ये सुदारुणाः ॥ ते चोत्पन्ना मनुष्येषु प्रजा दृप्ता बबाधिरे ॥ ४३ ॥ तन्निग्रहाय हरिणा प्रोक्ता देवा यदोः कुले ॥ अवतीर्णः कुलशतं तेषामेकाधिकं नृप ॥ ४४ ॥ प्रत्येकं बहुन ध्यापयतामाचार्याणामियं संख्या तदपि श्रुतमात्रं न तु सम्यग् ज्ञायते तदा कुमाराणामेवं संख्यानं कर्तुं न शक्यते कुतः पुनः सर्वं यादवानामिति ॥ ४२ ॥ ते चोत्पन्ना इति । प्रत्येकं बहुभी रूपैरिति ज्ञेयम् ॥ ४३ ॥ एवमेवं यदुकुलेऽपि देवा इति । तथा चोक्तम् “सहस्रशः

श्री. टी.
अ० १०

॥ २५९ ॥

समुद्रता देवा यदुकुले पृथक् " इति ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ ४६ ॥ तस्मात्कृष्णकीर्तेः सर्वतीर्थोत्तमत्वं कृष्णस्य च सर्वदेवोत्तमत्वं न चित्रमित्याह । तीर्थं चक्र इति । इतः पूर्वं स्वःसरिदेव सर्वतोऽधिकं तीर्थमित्यासीत् । इदानीं तु यदुषु यदजनि जाततीर्थं श्रीकृष्णकीर्तिरूपमेतत्स्वःसरिद्रूपं पादशौचं तीर्थमूनमल्पं चक्रे । स्वयमेव सर्वतीर्थोपरि विराजत इत्यर्थः । श्रीकृष्णस्य विद्विषः स्निग्धाश्च तत्सारूप्यं ययुरित्यपि नास्तिचित्रम् । तस्य परमकारुणिकत्वात् । तथेदं च न चित्रम् । किं तत् । अजितपरा अजिता कैश्चिदप्यप्राप्ता परा सर्वतः परिपूर्णा श्रीः कृष्णस्यैव नान्यस्येति । तदेवाह । यदर्थेऽन्येषां ब्रह्मादीनां यत्न इति । ननु निरपेक्षं तमेवं लक्ष्मीः श्रयत इति चित्रमेवेति चेन्नहि परममंगलनामधेयत्वात्तस्येत्याह । यन्नामेति । तदपि नार्थस्मरणपेक्षमित्याह । श्रुतमथ गदितमिति । सर्वधर्माश्रयत्वादपीत्याह । यत्कृती गोत्रधर्म इति । गोत्रेषु तत्तद्

तेषां प्रमाणं भगवान् प्रभुत्वेनाभवंद हरिः ॥ ये वानुवर्तिनस्तस्य वृद्धुः सर्वयादवाः ॥ ४५ ॥ शय्यासनाटनालाप क्रीडास्नानादिकर्मसु ॥ न विदुः संतमात्मानं वृष्णयः कृष्णचेतसः ॥ ४६ ॥ तीर्थं चक्रे नृपो नं यदजनि यदुषु स्वः सरित्पादशौचं विद्विदस्निग्धाः स्वरूपं ययुरंजितपराः श्रीर्यदर्थेऽन्ययत्नः ॥ यन्नामाऽमंगलग्नं श्रुतमथ गदितं यत्कृ तो गोत्रधर्मः कृष्णस्यैतन्न चित्रं क्षितिभरहरणं कालचक्रायुधस्य ॥ ४७ ॥ जयति जननिवासो देवकीजन्मवाटो यदुवरपरिषत्सर्वैर्दोर्भिरस्युन्नधर्मम् ॥ स्थिरचरवृजिनघ्नः सुस्मितः श्रीमुखेन ब्रजपुरवनितानां वर्धयन्कामदेवम् ॥ ४८ ॥

पिबंशेषु धर्मो यत्कृतो येन प्रवर्तितः । तस्य क्षितिभरहरणं नैव चित्रमित्याह । कृष्णस्यैतदिति । कालचक्रायुधस्येति । सर्वसंहारककालमूर्तेर्विशेष तो दुरंतप्रभावचक्रायुधस्य कियदेतदित्यर्थः ॥ ४७ ॥ यत एवंप्रभुतः स श्रीकृष्णस्ततः एव सर्वोत्तम इत्याह । जयतीति । जनानां जीवानां यो निवास आश्रयस्तेषु वा नित्यमंतर्यामितया तथा स कृष्णो जयति । देवक्यां जन्मेति वादमात्रं यस्य सः । वन्तुतो अजन्मा । यदुवराः पर्वत्स मा सेवककृष्ण यस्य । इच्छामीत्रेण निरसनसमर्थोऽपि क्रीडार्थं दोर्भिरधर्ममस्यन् क्षिपन् । स्थिरचरवृजिनघ्नोऽधिकारिविशेषानपेक्षमेव वृंदावन मत्स्यारुण्यसादीनां संसारदुःखहन्ता । तथा विलासवेदगन्धानपेक्षं ब्रजवनितानां पखनितानां च सुस्मितेन शोभनहास्ययुतेन श्रीमता मुखेनैव

१. ६. ८.
॥ २६० ॥

कामदेवं वर्धयन् । कामश्चासौ दीव्यति विजिगीषति संसारमिति देवस्तम् । भोगद्वारा मोक्षप्रदमित्यर्थः ॥ ४८ ॥ तत्तत्कार्यविशेषः स्वीकृत-
मत्स्यकूर्मादिनानामूर्तेर्विशेषतो यदुत्तमस्य सतः परस्य तदनुरूपानुकारीणि कर्मकषणानि कर्माणि चरितानि श्रूयात् शृणुयादित्यर्थः ॥ ४९ ॥
अनुवृत्तेः फलमाह । मर्त्य इति । श्रीमत्याः कथायाः श्रवणकीर्तनयुक्तया चितया संवर्धितयाऽनुवृत्त्या तया तन्निष्ठत्वेन तस्य धाम लोकमेति ।

इत्थं परस्य निजवर्त्मरिरक्षयाऽऽत्तलीलातनोस्तदनुरूपविडम्बनानि ॥ कर्माणि कर्मकषणानि यदुत्तमस्य श्रूया-
दमुष्य पदयोरनुवृत्तिमिच्छन् ॥ ४९ ॥ मर्त्यस्तयानुसवमेधितया मुकुन्दश्रीमत्कथाश्रवणकीर्तनचितयैति ॥
तद्धाम दुस्तरकृतांतजवापवर्गं ग्रामाद्वनं क्षितिभुजोऽपि ययुर्यदर्थः ॥ ५० ॥ इति श्रीभागवते महापुराणेऽष्टादशसा-
हस्र्यां संहितायां वैयासिक्यां दशमस्कन्धोत्तराद्धे श्रीकृष्णचरितानुवर्णनं नाम नवतितमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ ॥
॥ समाप्तोऽयं दशमः स्कन्धः ॥

लोकत्वेऽपि कालानाकलितत्वमित्याह । दुस्तरेति । दुर्लभपुरुषार्थतामाह । ग्रामादिति ॥ ५० ॥ इति श्रीमद्भागवते महापुराणे दशमस्कन्धो-
त्तराद्धे श्रीधरस्वामिविरचितायां भावार्थदीपिकाख्यायां टीकायां नवतितमोऽध्यायः ॥ ५० ॥ समाप्तोऽयं दशमः स्कन्धः ॥ ५० ॥

१ अमुष्य श्रीकृष्णस्य पदयोश्चरणयोरनुवृत्तिमासक्तिमिच्छन् । २ ग्रामाद्राज्यादिकं परित्यज्य श्रवणादिसाधनार्थं वनं ययुः गृहे निषयासक्त्या तदसंभवात् ।

श्री. टी.
अ० ९०

॥ २६० ॥

इदं पुस्तकं श्रीकृष्णदासात्मजेन क्षेमराजेन मुम्बय्यां (खेतवाडी सातवीं गली खम्बाटा
लैन) स्वकीये “श्रीवेङ्कटेश्वर” (स्टीम) मुद्रणयन्त्रालयेऽङ्कयित्वा
प्रकाशितम् । संवत् १९७१, शके १८३६.

॥ इति श्रीमद्भागवते श्रीधरीयटीकायुते दशमस्कन्धोत्तराद्वेस ॥

